Чорний обеліск

Тріумфальна арка

Ніч у Лісабоні

ЕРИХ МАРІЯ РЕМАРК

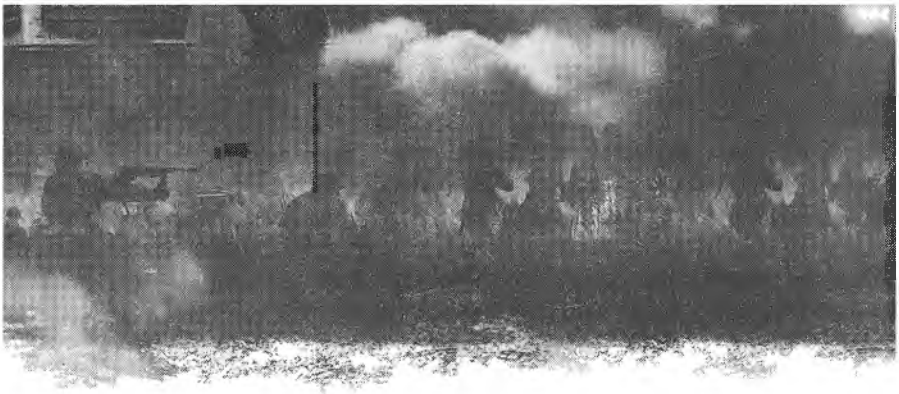

ERICH MARIA REMARQUE

Der Schwarze Obelisk
Arc de Triomphe
Die Nacht von Lissabon

ROMANE

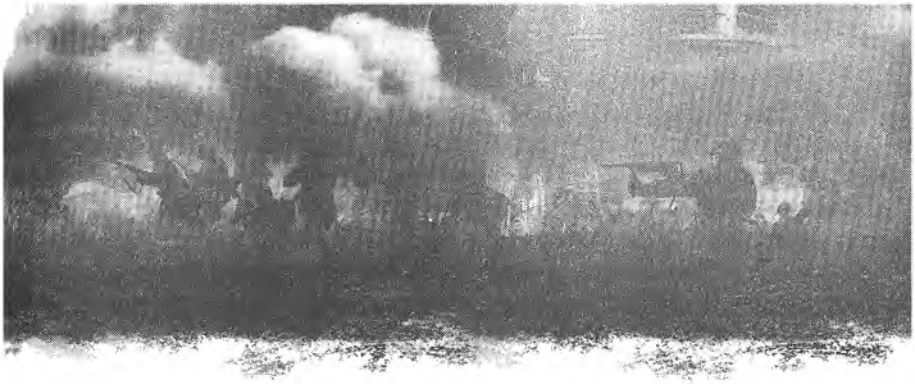

ЕРИХ МАРІЯ РЕМАРК

Чорний обеліск
Тріумфальна арка
Ніч у Лісабоні

РОМАНИ

ХАРКІВ 2015
КЛУБ СІМЕЙНОГО ДОЗВІЛЛЯ

УДК 821.112.2
ББК 84.4НІМ
Р37

Жодну з частин цього видання
не можна копіювати або відтворювати в будь-якій формі
без письмового дозволу видавництва

Публікується за сприяння «Mohrbooks AG Literary Agency»
та «Synopsis Literary Agency»

Переклад з німецької *Євгена Поповича*
(«Чорний обеліск», «Тріумфальна арка»),
Миколи Дятленка й *Аркадія Плюто* («Ніч у Лісабоні»)

Ілюстрація на обкладинці *RomaN*

Художник *Олександр Семякін*

Arc de Triomphe © 1945 by New York University, successor-in-interest to the literary rights of The Estate of the Late Paulette Goddard Remarque
Der Schwarze Obelisk © 1956 by New York University, successor-in-interest to the literary rights of The Estate of the Late Paulette Goddard Remarque
Die Nacht von Lissabon © 1962 by New York University, successor-in-interest to the literary rights of The Estate of the Late Paulette Goddard Remarque
© Late Paulette Goddard Remarque, 1945, 1956, 1962
© Hemiro Ltd, видання українською мовою, 2015
© Книжковий Клуб «Клуб Сімейного Дозвілля», переклад та художнє оформлення, 2015

ISBN 978-966-14-8324-7

ЧОРНИЙ ОБЕЛІСК

I

У контору фірми надмогильних пам'ятників «Генрих Кроль і сини» зазирає сонце. Стоїть квітень 1923 року, і наші справи йдуть добре. Весна не залишила нас напризволяще, ми жваво торгуємо, правда, собі на збиток, але що можна вдіяти — смерть невблаганна, від неї не захистишся, а людська скорбота потребує надгробків: з пісковика, з мармуру, а коли почуття провини чи спадщина великі — навіть з коштовного чорного шведського граніту, полірованого з усіх боків. Осінь і весна — найсприятливіший час для торгівлі предметами скорботи: тоді помирає більше людей, ніж влітку і взимку; восени — тому, що сили засинають, а весною — тому, що вони прокидаються і спалюють ослабле тіло, як надто товстий ґніт надто тонку свічку. Так, принаймні, каже наш найкращий агент Ліберман, грабар міського кладовища, а кому ж про це знати, як не йому? Лібермановi вісімдесят років, він поховав понад десять тисяч покійників, за комісійні від продажу надмогильних пам'ятників купив собі над річкою будиночок з садком та заводдю на форель, і професія зробила його гірким п'яницею. Єдине, що він ненавидить, це міський крематорій, бо вважає його нечесним конкурентом. Ми теж не можемо його терпіти. Адже на урнах нічого не заробиш.

Я дивлюсь на годинник. Незабаром обід, а сьогодні субота, тому треба кінчати. Я закриваю друкарську машинку, відношу за ширму ротатор «Престо», відсовую вбік взірці каменів і виймаю з фіксажу фотографії пам'ятників полеглим на війні та художніх надмогильних прикрас. Я не лише рекламіст, художник і бухгалтер фірми, а й уже понад рік — єдиний службовець контори.

Я з насолодою виймаю з шухляди чорну бразильську сигару. Її дав мені вранці комівояжер Вюртемберзької фабрики металевих виробів, щоб потім накинути нам партію бронзових вінків; отже, сигара добра. Я шукаю сірники, але, як майже завжди, їх немає під рукою. На щастя, в грубці ще жевріє вугілля. Я скручую десятимаркову асигнацію і припалюю з грубки сигару. Власне, в кінці квітня вже немає потреби опалювати приміщення — все це вигадки мого хазяїна Ґеорґа Кроля. Він вважає, що коли людям, яких спіткало горе, доводиться платити гроші, то в теплій кімнаті вони роблять це охочіше, ніж у холодній.

Скорбота — це вже й так своєрідне замороження душі, а коли в покупця ще й мерзнуть ноги, то годі й думати про те, що візьмеш з нього добрі гроші. А перед теплом ніщо не встоїть, навіть гаманець. Тому наша контора завжди жарко натоплена, і нашим агентам якнайсуворіше наказано ніколи не вкладати угод на кладовищі, в холодну погоду або в дощ, а тільки в теплій кімнаті і по змозі на повний шлунок. Скорбота, холод і голод — погані партнери в торгівлі.

Я шпурляю в грубку рештки асигнації і випростовуюсь. У цю мить я чую, як у будинку напроти відчиняється вікно. Мені не треба виглядати, аби дізнатися, що там таке. Я обережно нахиляюсь над столом, ніби хочу щось зробити біля машинки, і крадькома зазираю в маленьке люстерко, поставлене так, щоб можна було стежити за вікном. Це, як завжди, Ліза — дружина різника Вацека. Вона щойно встала і тепер позіхає та потягується гола біля вікна. Вулиця стара, вузька, і ми можемо бачити Лізу, а вона — нас. Ліза тому й стоїть там, що знає про це. Раптом вона розтягує свій великий рот у широкій посмішці і показує на люстерко, яке помітили її яструбині очі. Сердитий, що спіймався на гарячому, я вдаю, ніби не бачу цього, і, пускаючи хмарки диму, відходжу од вікна. За хвильку я знов повертаюся. Ліза глузливо сміється. Я виглядаю у вікно, але не дивлюсь на неї, а вдаю, ніби киваю комусь на вулиці. Для більшої переконливості я ще й посилаю рукою поцілунок.

Ліза клює на це. Їй кортить дізнатися, хто там, і вона вихиляється з вікна. Однак вулиця порожня. Тепер уже сміюся я. Ліза сердито тикає себе пальцем у лоб і зникає в кімнаті.

Власне, я й сам не знаю, навіщо влаштовую цю комедію. Ліза — жінка, як кажуть, розкішна, і я знаю чимало людей, які охоче заплатили б кілька мільйонів, щоб кожного ранку бачити таку картину. Я теж залюбки дивлюся на неї, але мене дратує, що ця ледача жаба, яка тільки опівдні виповзає з ліжка, так безсоромно впевнена в своїй принадності, їй ніколи не спадає на думку, що не кожен так одразу й захоче переспати з нею. А втім, їй це зовсім байдуже. Вона стоїть собі біля вікна з чорною гривою, з зухвалим носом, водячи своїми білими, ніби з першокласного каррарського мармуру, грудьми, як нянька іграшкою перед немовлям. Якби в неї було під руками кілька повітряних куль, вона залюбки бавилась би ними. А оскільки вона гола, то бавиться своїми грудьми. Їй все одно. Ліза просто радіє, що живе, що чоловіки вмирають за нею. Потім вона забуває про це й жадібно накидається на сніданок. А різник Вацек тим часом забиває десь старі виснажені візницькі шкапи.

Ліза з'являється знову. Вона приліпила собі вуса і страшенно задоволена своєю витівкою. Вона вітається по-військовому, і я вирішую,

що Ліза безсоромно перекривляє нашого сусіда, відставного фельдфебеля Кнопфа, але тут раптом згадую, що єдине вікно із спальні Кнопфа виходить на подвір'я. А Ліза досить хитра і знає, що з сусідних будинків її не видно.

Раптом, ніби десь прорвалась звукова перепона, задзвонили дзвони на церкві Божої Матері. Церква стоїть у кінці вулиці, й удари гримлять, наче падають до кімнати просто з неба. В ту ж мить я помічаю жовту, як диня, лисину свого хазяїна, що майнула повз вікно, яке виходить на подвір'я. Ліза, показавши язика, зачиняє вікно.

— Щоденну спокусу святого Антонія знову подолано.

Ґеорґу Кролю допіру минуло сорок років, але голова в нього блищить, як кегельбан у літньому ресторані Болля. Вона блищить, відколи я знаю Кроля, а знаю я його понад п'ять років. Вона так блищить, що в окопах, де стояв наш полк, було видано спеціальний наказ, щоб Ґеорґ і за найбільшого затишшя не знімав сталевої каски — навіть найсумирнішому ворожому солдатові кортіло вистрілити в його лисину, щоб переконатись, чи це, бува, не величезна більярдна куля.

Я стаю струнко і рапортую:

— Штаб фірми «Кроль і сини»! Стежимо за ворогом! Підозрілий рух частин у районі різника Вацека!

— Ага, — киває Ґеорґ, — Ліза робить ранкову гімнастику. Вільно, єфрейторе Бодмер! Чому ви не носите в передобідню пору шори, як кінь литавриста кавалерійської капели, щоб зберегти свою доброчесність? Хіба ви не знаєте трьох найцінніших речей у житті?

— Як же мені їх знати, пане верховний прокуроре, коли я ще не знаю самого життя?

— Доброчесність, наївність і молодість, — проголошує Ґеорґ. — Хто раз позбудеться цих якостей, той уже більше ніколи не матиме їх. А що може бути безнадійніше за досвід, старість і голу інтелігентність?

— Бідність, хвороба й самотність, — заперечую я і стаю вільно.

— Це просто інші назви досвіду, старості й заблудлої інтелігентності.

Ґеорґ виймає в мене з рота сигару, якусь мить розглядає її і визначає, як колекціонер метелика:

— Здобич з фабрики металевих виробів.

Потім дістає з кишені золотисто-брунатний мундштук, застромлює в нього сигару і затягується нею сам.

— Я не маю нічого проти конфіскації сигари, — кажу я. — Це грубе насильство, однак на щось інше ти, колишній унтер-офіцер, не здатний. Але навіщо тобі мундштук? Я ж не сифілітик.

— А я не гомосексуаліст.

— Ґеорґу, — зауважую я, — на війні ти моєю ложкою їв гороховий суп, який я крав на кухні. А ложку я носив за брудною халявою і ніколи не мив.

Ґеорґ розглядає попіл з сигари — білий як сніг.

— Війна скінчилась чотири з половиною роки тому, — повчально говорить він. — Тоді безмежне лихо зробило нас людьми. Сьогодні ж безсоромне полювання за наживою знову перетворило нас на розбійників. І, щоб замаскувати це, нам тепер потрібен лоск. Его! Але чи не знайдеться в тебе ще однієї бразільської? Фабрика металевих виробів ніколи не пробує підкупити чужих службовців тільки однією сигарою.

Я виймаю з шухляди другу сигару і подаю Ґеорґові.

— І все ж мені здається, що інтелігентність, досвід і старість на щось-таки придатні, — кажу я.

Ґеорґ посміхається і вручає мені пачку сигарет, в якій шести штук не вистачає.

— Було щось нове? — питає він.

— Нічого. Жодного клієнта. Але я змушений настійно просити в тебе підвищення платні.

— Знову? Адже тобі її тільки вчора підвищили!

— Не вчора, а сьогодні вранці, о дев'ятій годині. На якихось там мізерних вісім тисяч марок. О дев'ятій годині ранку вони все-таки чогось були варті. Але відтоді курс долара піднявся знову, і я, замість того щоб купити нову краватку, можу лише придбати за них пляшку дешевого вина. А мені потрібна краватка.

— Який зараз курс долара?

— Сьогодні опівдні — тридцять шість тисяч марок. Вранці був ще тільки тридцять тисяч.

Ґеорґ Кроль оглядає сигару.

— Тридцять шість тисяч! Просто якесь божевілля! Чим усе це скінчиться?

— Загальним банкрутством, пане фельдмаршал, — відповідаю я. — Однак поки що нам треба жити. Ти приніс гроші?

— Тільки маленький чемоданчик на сьогодні й на завтра на ранок. Асигнації по десять тисяч, по тисячі і навіть кілька пакетів любих старих сотень. Десь біля п'яти фунтів паперових грошей. Інфляція розвивається так швидко, що державний банк не встигає їх друкувати. Асигнації в сто тисяч марок з'явилися тільки два тижні тому, а вже, видно, доведеться друкувати папірці в мільйон марок. Коли ми дійдемо до мільярдів?

— Якщо так триватиме далі, то за кілька місяців.

— Боже мій! — зітхає Ґеорґ. — Де та чудова спокійна пора тисяча дев'ятсот двадцять другого року? Тоді за рік курс долара піднявся тільки з двохсот п'ятдесяти до десяти тисяч марок. А про двадцять перший рік нічого й казати — тоді долар піднявся всього на якихось нещасних триста процентів.

Я визираю у вікно, що виходить на вулицю. Ліза тепер стоїть у шовковому халаті, розмальованому папугами. Вона повісила дзеркало на ручку од вікна й розчісує свою гриву.

— Глянь-но сюди, — гірко кажу я. — Вона не сіє, не жне, а отець небесний годує її. Цього халата вчора ще не було. Шовк цілими метрами, а я не можу нашкрябати навіть на краватку!

Ґеорґ посміхається.

— Ти — скромна жертва часу, а Ліза, навпаки, пливе на повні вітрила по хвилях інфляції. Вона — Єлена Прекрасна спекулянтів. На надгробках тепер не розбагатієш, сину мій. Чому б тобі не торгувати оселедцями чи акціями, як твій друг Віллі?

— Тому, що я сентиментальний філософ і залишусь вірним надгробкам. То як же з підвищенням платні? Філософам теж доводиться робити деякі витрати на гардероб.

— Ти не можеш купити краватку завтра?

— Завтра неділя, і вона мені буде потрібна.

Ґеорґ приносить з передпокою чемоданчик з грошима, дістає з нього два пакети й кидає мені.

— Вистачить?

Я переглядаю пакети. Це здебільшого сотні.

— Дай ще з півкіло цих шпалер, — кажу я. — Тут щонайбільше п'ять тисяч. Спекулянти-католики кладуть стільки в церкві на тацю під час служби божої, та ще й соромляться, що вони такі скупі.

Ґеорґ шкрябає свій лисий череп — атавістичний рух, який йому зовсім ні до чого. Потім простягає мені третій пакет.

— Слава Богу, що завтра неділя, — каже він. — Курс долара не підніметься. Єдиний день на тиждень інфляція стоїть на місці. Напевно, Богові й на думку таке не спадало, коли він створював неділю.

— А в якому, власне, ми становищі? — питаю я. — Чи ми збанкрутували чи справи наші йдуть блискуче?

Ґеорґ глибоко затягується сигарою.

— Я гадаю, що сьогодні в Німеччині ніхто не знає, в якому він становищі. Навіть всемогутній Стіннес не знає. Ті, що збирали гроші, звичайно, збанкрутували. Робітники й службовці теж. Серед дрібних торговців — більшість, хоч вони про це ще самі не знають. Блискуче

справи йдуть лиш у тих, хто має валюту, акції та реальні цінності. Отже, і в нас також. Ну як, просвітив я тебе?

— Реальні цінності! — Я виглядаю в садок, де міститься наш склад. — Насправді їх у нас не дуже багато. Переважно пісковик і литво, а мармуру й граніту зовсім мало. Та й це твій брат продає зі збитком для себе. Найкраще було б зовсім нічого не продавати, чи не так?

Ґеорґу немає потреби відповідати. Знадвору долинає дзвінок велосипеда, і за мить хтось уже піднімається старими сходами. Чути покашлювання людини, яка не терпить заперечень. Це — дитя сім'ї, яке завдає їй чимало клопоту, Генрих Кроль молодший, другий власник фірми.

Генрих Кроль — низенький, огрядний, з жовтими, як солома, вусами, в запорошених смугастих штанах. Холоші в нього защеплені, щоб зручно було їздити на велосипеді. Він з осудом міряє поглядом Ґеорґа й мене. Для нього ми — канцелярські щурі, що цілими днями б'ють байдики, тоді як він, людина діла, влаштовує всі справи за межами міста. Його ніщо не бере. Щодня на світанку він поспішає на станцію, їде поїздом, а потім на велосипеді добирається у найвіддаленіші села, звідки наші агенти — грабарі або вчителі — повідомили про чиюсь смерть.

Генриха не можна назвати невправним. Його огрядність викликає довіру, тому він вранці й увечері не забуває заглянути в кухоль з пивом, щоб бути у формі. Селянам більше подобаються низенькі товстуни, ніж худі здоровила, що, здається, от-от помруть з голоду. Костюм теж стає йому в пригоді. Генрих Кроль не носить ні чорного сюртука, як наші конкуренти з фірми Штайнмайєра, ні синього святкового костюма, як комівояжери Гольмана й Клоца, — перший занадто красномовний, а другий — занадто байдужий. Він носить скромний візитний костюм — штани в смужку й маренговий піджак, а крім того — старомодний стоячий комірець з прямими ріжечками і краватку приглушених тонів. Два роки тому Генрих Кроль на мить завагався, коли замовляв костюм: чи не краще личитиме йому фрак, однак потім, зваживши на свій малий зріст, відмовився від цієї думки. Це було щасливе вирішення — навіть Наполеон був би смішний у фраці. В теперішньому ж своєму одязі Генрих Кроль справляє враження посланця самого Господа Бога — а це якраз те, що треба. Защіпки ж на холошах додають йому ще одну рисочку, просту й водночас витончену, — віриться, що в людей, які носять такі защіпки у вік автомобілів, можна купити дешевше.

Генрих знімає капелюха і витирає хусточкою чоло. Надворі досить-таки холодно, і він зовсім не спітнів; Генрих просто хоче показати, який він трудівник у порівнянні з нами, конторськими неробами.

— Я продав надгробок з хрестом, — каже він з нещирою скромністю.

— Який? Маленький, мармуровий? — з надією питаю я.

— Ні, великий, — відповідає Генрих, втупившись у мене очима.

— Що? Той із шведського граніту, з подвійним цоколем і бронзовим ланцюгом?

— Авжеж той. Чи в нас, може, є ще якийсь?

Генрих втішається своїм запитанням, ніби це вершина дотепності.

— Ні, — відповідаю я, — іншого в нас немає. В тім-то й наше лихо. Це був останній. Гібралтарська скеля.

— За скільки ж ти його продав? — не витримує Ґеорґ.

Генрих потягується.

— За три чверті мільйона — без напису, без огорожі й перевозу. За все це вони ще доплатять.

— О боже! — вигукуємо ми з Ґеорґом в один голос.

Генрих кидає на нас погляд, повний зневаги. Такий вираз часом буває в дохлої риби.

— Це була важка боротьба, — пояснює він і чомусь знов надягає капелюха.

— Краще, якби ви були зазнали в ній поразки, — кажу я.

— Що?

— Якби зазнали поразки. В тій боротьбі.

— Що? — роздратовано перепитує Генрих. Я завжди збиваю його з пантелику.

— Він хоче сказати, що краще б ти не продавав його, — пояснює Ґеорґ.

— Що? Що все це має означати? Хай йому чорт! Мучся з ранку до вечора, продавай якнайкраще, а тут тобі ще й дорікають... їдьте самі на село та й спробуйте...

— Генриху, — лагідно перебиває його Ґеорґ, — ми знаємо, що ти себе не шкодуєш за роботою. Але ж ми живемо в такий час, коли чим більше продаєш, тим біднішаєш. Уже кілька років у нас інфляція. Від самої війни, Генриху. Цього року інфляція набрала темпів скоротечних сухот. Ось чому цифри зараз нічого не значать.

— Я й сам це знаю. Я не ідіот.

Нам нічого відповісти на це. Тільки ідіоти завжди таке твердять. А їм перечити — безглуздо. Я знаю це зі своїх недільних відвідин будинку для божевільних.

Генрих витягає блокнот.

— Ми купили цей надгробок за п'ятдесят тисяч. Як тобі здається, три чверті мільйона — не пристойний зиск?

Генрих знов купається в хвилях сарказму. Він гадає, що повинен при мені завжди вдаватися до нього, тому що я колись був учителем. Це було зразу після війни. Я працював у глухому селі дев'ять місяців, поки не втік, переслідуваний зимовою самотністю, що, як злий собака, хапала мене за п'яти.

— Був би ще більший зиск, коли б замість чудового хреста продати отой проклятий обеліск, що стовбичить перед вікном, — не витримую я. — Кажуть, що ваш покійний батько шістдесят років тому, коли засновував фірму, купив його ще дешевше — за якихось там п'ятдесят марок.

— Обеліск? При чому тут обеліск? Його ніхто не купить. Це знає навіть мала дитина.

— Саме тому його й не шкода було б, — пояснюю я, — а хреста жаль. За інший такий тепер нам доведеться заплатити великі гроші.

Генрих тільки сопе. У нього в носі поліпи, і тому йому завжди важко дихати.

— Ви, може, хочете сказати, що цей хрест зараз нам коштував би три чверті мільйона?

— Про це ми скоро дізнаємось, — каже Ґеорґ Кроль. — Завтра тут буде Ризенфельд. Нам треба зробити нове замовлення Оденвальдському гранітному заводові, бо на складі вже мало товару.

— У нас є ще обеліск, — лукаво зауважую я.

— Чому ви не продасте його самі? — спалахує Генрих. — Значить, завтра приїздить сюди Ризенфельд? Гаразд, у такому разі я залишусь тут і сам поговорю з ним. Побачимо, які тепер ціни!

Ми з Ґеорґом перезираємось. Ми знаєм, що Генриха треба тримати від Ризенфельда якнайдалі, навіть коли б довелось напоїти його чи підлити йому в кухоль із пивом касторки. Чесний старомодний комерсант нагнав би на Ризенфельда смертельну нудьгу своїми воєнними спогадами і розповідями про добрі часи, коли ще гроші були грошима, а вірність — душею честі, як влучнр сказав наш любий фельдмаршал. Генрих дуже високої думки про такі банальності. А Ризенфельд — ні. Для нього вірність — це те, чого треба вимагати від інших, коли їм це не вигідно, і від себе самого, коли тобі з цього є якийсь зиск.

— Ціни міняються щодня, — каже Ґеорґ. — Про це нічого й говорити.

— Он як? То ти, може, вважаєш, що я продав задешево?

— Побачимо. Ти привіз гроші?

Генрих витріщує на Ґеорґа очі.

— Гроші? Що ви ще вигадаєте? Як я міг привезти гроші, коли товар ще не доставлено? Це ж неможливо!

— Нічого неможливого тут немає, — заперечую я. — Навпаки, тепер тільки так і роблять. Це зветься платнею наперед.

— Платня наперед! — Генрих презирливо морщить свого товстого носа. — Що ви, класний наставнику, розумієте в цьому? Як можна в нашому ділі вимагати наперед платню від засмучених родичів покійника, коли на могилі ще не зів'яли вінки? Правити гроші, коли товар навіть не доставлено?

— Звичайно. А коли ж іще? Люди тоді змучені, і з них легше взяти гроші.

— Змучені? Дуже багато ви розумієте! Тоді вони твердіші за крицю! Після всіх витрат на лікаря, на труну, на священика, на могилу, на квіти, на поминки — та вам не дадуть наперед і десяти тисяч, чоловіче! Людям треба спочатку трохи відійти. І перш ніж платити за товар, їм треба побачити його на кладовищі, а не в каталозі, хай навіть ви власноручно намалюєте ті надгробки китайською тушшю і справжнім сусальним золотом, яким роблять на пам'ятниках написи, та ще й додасте кілька зображень засмучених родичів.

Знову закид на мою адресу. Та я не звертаю на нього уваги. Це правда, я не тільки малюю надмогильні пам'ятники для нашого каталога і розмножую малюнки на ротаторі, але ще для більшого ефекту розфарбовую їх і надаю відповідної атмосфери — домальовую плакучі верби, клумби, кипариси і вдів у траурних вуалях, що поливають квіти. Конкуренти вмирали з заздрощів, коли ми виступили з цим нововведенням; вони самі не мали нічого кращого за звичайні фотографії складів товару, Генрих теж тоді вважав ідею чудовою, особливо подобалось йому застосування золотої фарби. Справа в тому, що для повноти враження я робив на пам'ятниках у каталозі написи розведеним у олії сусальним золотом. Це давало мені величезне задоволення; всіх, кого я ненавидів, я прирікав на смерть і малював їм надгробок — наприклад, своєму унтер-офіцерові з часів солдатчини, який ще й сьогодні живий і здоровий: «Тут спочив після довгих нестерпних страждань, після того, як він провів у домовину всіх своїх близьких, поліцай Карл Флюмер». Для такої епітафії я мав підстави — цей негідник добре намучив мене, а на фронті двічі посилав у дозор, звідки я лише випадково повернувся живим. Тому я від щирого серця бажав йому такої долі.

— Пане Кроль, — кажу я, — дозвольте ще раз коротко пояснити вам, які тепер часи. Принципи, на яких вас виховано, благородні, але сьогодні вони ведуть до банкрутства. Заробити гроші тепер може

кожен, а зберегти їхню вартість не може ніхто. Тепер важливо не продавати, а купувати, та ще якомога швидше одержувати платню за товар. Ми живемо в епоху реальних цінностей. Гроші стали ілюзією, всі знають про це, однак не всі ще вірять. А тим часом інфляція триває далі, гроші скоро будуть абсолютно нічого не варті. Людина живе на сімдесят п'ять відсотків своєю фантазією і лиш на двадцять п'ять відсотків — фактами; в цьому її сила і в цьому слабість, і через те цей пекельний танець цифр все ще несе одним виграші, а інших призводить до втрат. Ми знаємо, що не можемо належати до тих, хто виграє від інфляції, але й не хочемо бути серед тих, кому вона завдає самі лише збитки. Три чверті мільйона, за які ви сьогодні продали надгробок, через два місяці, якщо їх тільки тоді виплатять, будуть варті не більше, ніж зараз п'ятдесят тисяч. Тому...

Генрих густо червоніє й перебиває мене.

— Я не ідіот! — знову заявляє він. — І годі читати мені безглузді нотації! В практичному житті я розуміюсь краще, ніж ви. Я волію загинути з честю, аніж удаватись до сумнівних спекулянтських методів, щоб вижити. Поки я відповідаю за продаж товару, я вестиму справи за давнім порядним звичаєм! Я знаю те, що знаю, і поки що цього вистачало і вистачить надалі! Підло псувати людині радість від вдалого продажу! Чом ви не залишились краще зачуханим учителем?

Він хапає капелюх і вибігає з кімнати, грюкнувши дверима. Нам видно крізь вікно, як він важко перетинає подвір'я своїми товстими кривими ногами. Велосипедні защіпки на холошах надають йому напіввійськового вигляду. Генрих поспішає до ресторанчика «Квітка», куди він завжди вчащає.

— Цей обиватель, цей садист хоче мати радість від торгівлі! — сердито кажу я. — Як можна торгувати такими речами, як ми, інакше, ніж з благочестивим цинізмом, коли бажаєш уберегти свою душу? А цей лицемір хоче мати радість від спекуляції покійниками і вважає це своїм законним правом!

Ґеорґ сміється.

— Бери гроші й ходімо. Ти ще не передумав купувати собі краватку? Тоді поспішаймо. Сьогодні тобі вже не підвищать платні.

Ґеорґ бере чемодан з грошима і байдуже ставить його в кімнату поруч з конторою, в якій він ночує. Я складаю свої пачки в коробку з написом: «Кондитерська Келлера — найкраще печиво, з доставкою додому».

— Ризенфельд справді приїде? — питаю я.

— Так, він прислав телеграму.

— А чого він хоче? Грошей? Чи запропонувати нам товар?
— Побачимо, — відповідає Ґеорґ і зачиняє двері.

II

Ми виходимо надвір. Навальне квітневе сонце заливає нас, ніби випліскує з гігантської золотої чаші світло й вітер. Ми зупиняємось. Сад палахкотить зеленню, весна шелестить у молодому листі тополь, на кущах бузку розцвітають перші китиці.

— Інфляція! — кажу я. — Ось тут теж вона — і найбурхливіша з усіх! Здається, навіть природа знає, що тепер рахують лиш десятками тисяч і мільйонами. Поглянь, які тюльпани! Який чистий білий колір, і який червоний, і скільки жовтого! А запах!

Ґеорґ киває головою, принюхується й затягується бразильською сигарою: природа для нього вдвічі краща, коли він милується нею з сигарою в зубах.

Ми дивимось на цю пишноту, відчуваючи на обличчях сонце.

Сад за домом править нам одночасно й за виставку товарів. Там вишикувались надгробки, ніби рота бійців на чолі із струнким лейтенантом — чорним обеліском, що зайняв пост біля самих дверей. Це та сама річ, яку я радив Генрихові продати, — найдавніший пам'ятник фірми, її прикмета і чудовисько несмаку. Відразу за ним стоять дешеві маленькі надгробки з пісковика й цементу — пам'ятними для бідняків, що чесно й пристойно жили, тяжко працювали і, звичайно, залишилися ні з чим. Далі йдуть трохи більші надгробки, уже на цоколях, однак все ще дешеві. Це товар для тих, хто хотів досягти чогось кращого бодай у смерті, коли не зміг у житті. Таких пам'ятників ми продаємо більше, ніж зовсім простих, і невідомо, чи це запізніле честолюбство родичів померлого слід вважати зворушливим чи безглуздим. Потім стоять надгробки з пісковика, в які вправлено плити мармуру, сірого сієніту або чорного шведського граніту. Ці речі вже надто дорогі для тих, хто живе з праці своїх рук. Їх купують дрібні торговці, майстри й ремісники, котрі мають власні майстерні, і, звичайно, вічні невдахи — дрібні чиновники, яким завжди доводиться показувати з себе більше, ніж вони є насправді, цей хоробрий пролетаріат з стоячими комірцями, що невідомо як умудряється ще проіснувати тепер, коли підвищення платні весь час одстає від інфляції.

Але всі ці пам'ятники — то ще дрібнота. Тільки за ними починаються мармурові й гранітні брили. Спочатку йдуть поліровані з одного

боку — спереду гладенькі, з боків і ззаду грубо обтесані, цоколь теж з усіх боків необроблений. Це товар для заможнішого середнього стану — роботодавців, комерсантів, власників більших крамниць і, звичайно, для мужніх невдах — вищих чиновників, яким, так само як і дрібним, щоб не принизити своєї гідності, доводиться витрачати на смерть більше, ніж вони заробляли за життя.

Однак аристократами надгробків є поліровані з усіх боків велетні з мармуру та чорного шведського граніту. В них кожна стінка, незалежно від того, видно її чи ні, відполірована до блиску, навіть цоколі гладенькі, причому їх не тільки по одному чи по два, а часто є ще й третій, скошений, а зверху ця блискуча річ увінчана ще й масивним хрестом з такого самого матеріалу. Сьогодні такі пам'ятники можуть купити лише багаті селяни, власники великих реальних цінностей, спекулянти та спритні ділки, які працюють на довгострокових векселях і таким чином живуть за рахунок державного банку, котрий завжди платить новими, незабезпеченими золотом асигнаціями.

Ми разом поглядаємо на один із цих пишних надгробків, який ще чверть години тому належав фірмі. Ось він стоїть, чорний, блискучий, ніби щойно полакований автомобіль, весна огортає його своїми пахощами, бузок вклоняється йому, а він, як велична дама, холодна, незворушна, ще на якусь годину незаймана, — потім на його вузькому животі позолоченими латинськими літерами по вісімсот марок за кожну буде написано прізвище його володаря Генриха Фледерзена.

— Щасливої дороги, чорна Діано! — гукаю я, здіймаючи капелюха. — Поети споконвіку не могли збагнути, що навіть довершена краса підлягає законам долі й приречена на жалюгідну смерть! Щасливої дороги! Ти станеш тепер безсоромною рекламою для душі шахрая Фледерзена, що здирав з бідних удів нашого міста останні десятитисячні за надто дороге масло, в яке він домішував маргарин, не кажучи вже про грабіжницькі ціни на шніцелі з телятини, котлети з свинини і печеню з яловичини. Щасливої дороги!

— Ти викликав у мене голод. — заявляє Ґеорґ. — Ходімо у «Валгалу». Чи тобі треба спочатку купити краватку?

— Ні, я ще встигну купити, поки зачиняться крамниці. В суботу після обіду долар більше не піднімається. Від сьогодні з дванадцятої години аж до ранку в понеділок наша валюта стоїть на місці. А чому власне? Хтось діє тут, мабуть, дуже ледачий. Чому вартість марки не падає в кінці тижня? Бог її загримує чи що?

— Тому що біржа в цей час уже не працює. Є ще запитання?

— Є. Людина живе, керуючись насамперед своїми внутрішніми нахилами, а потім уже зовнішніми умовами чи навпаки?

— Людина живе й годі. У «Валгалі» сьогодні гуляш з картоплею, огірками й салатом. Я бачив меню, коли повертався з банку.

— Гуляш! — Я зриваю примулу й встромляю її собі в петельку. — Людина живе, твоя правда. А хто хоче знати більше, той пропав. Ходім, подражнимо трохи Едуарда Кноблоха.

Ми входимо в просторий ресторан готелю «Валгала». Хазяїн готелю, Едуард Кноблох, гладкий велетень у коричневій перуці і розстебнутому чорному сюртуці, побачивши нас, так кривиться, ніби йому з ніжною олениною на зуби попала дробина.

— Добрий день, пане Кноблох! — каже Ґеорґ. — Сьогодні чудова погода! Така погода викликає вовчий апетит.

Едуард нервово здвигає плечима.

— Їсти багато шкідливо. Шкідливо на печінку, на жовч і на все.

— Тільки не у вас, пане Кноблох, — ласкаво заперечує Ґеорґ. — У вас обіди корисні для здоров'я.

— Це так. Але надто здорова їжа теж може зашкодити. Згідно з найновішими науковими даними, той, хто споживає багато м'яса...

Я перебиваю Едуарда, злегка плеснувши його по м'якому животі. Він відсахується, наче його вдарили в пах.

— Дай спокій і скорися долі, — кажу я. — Ми не об'їмо тебе. Що поробляє поезія?

— Пішла жебрати. Мені ніколи. Адже такі часи!

Мене не смішать його безглузді фрази. Едуард не тільки хазяїн готелю, але й поет; однак так легко спекатись мене йому не пощастить.

— Де сісти? — питаю я.

Кноблох оглядається. Зненацька його обличчя прояснюється.

— Дуже шкода, панове, але всі столики зайняті.

— Нічого, ми почекаємо.

Едуард озирається ще раз.

— Скидається на те, що жоден столик не звільниться швидко, — сяючи, заявляє він. — Панове ще тільки починають їсти суп. Може, ви сьогодні підете в «Альтштедтергоф» або в ресторан на вокзалі? Там теж можна сяк-так попоїсти.

Сяк-так! Здається, нам сьогодні судилося бути об'єктом для сарказму. Спочатку Генрих, а тепер Едуард. Але ми будь-що боротимемось за гуляш, коли б навіть довелось чекати цілу годину. Гуляш — це вершина меню в ресторані «Валгала».

Однак Едуард не тільки поет; він, виявляється, ще й уміє читати чужі думки.

— Даремно чекаєте, — каже вій. — У нас мало гуляшу, і його завжди дуже швидко розбирають. Чи, може, ви з'їсте німецький біфштекс? Тоді розташовуйтесь тут, біля стойки.

— Краще вмерти, — кажу я. — Ми матимемо гуляш, навіть коли б довелося порубати тебе самого.

— Справді? — сумнівається Едуард. На його жирному обличчі проступає тріумф.

— Авжеж, — відповідаю я і знову плескаю його по животі. — Ходімо, Ґеорґу, у нас є столик.

— Де? — швидко питає Едуард.

— Он там, де сидить пан, схожий на шафу. Еге ж, отой рудий, з елегантною дамою. Той, що підвівся й киває нам. Мій друг Віллі, Едуарде. Пришли кельнера, ми будемо замовляти!

Ми прямуємо до Віллі. За спиною в нас розлягається такий звук, ніби лопнула автомобільна камера, — то Едуард шипить від злості.

Причина всієї цієї комедії, яку нам улаштував Едуард, дуже проста. Раніше в нього можна було їсти по абонементах. Відвідувачі купували книжечку з десятьма талонами, і потім кожний обід зокрема коштував трохи дешевше. Едуард запровадив абонементи, щоб принадити клієнтів. Однак останніми тижнями лавина інфляції сплутала його розрахунки; якщо обід на перший талон ще відповідав ціні, яку за нього було заплачено, то вартість останнього талона виявлялась значно нижчою за вартість обіду. Через це Едуард скасував абонементи: він надто багато втрачав на них. Але тут у нас виникла блискуча ідея. Ми вчасно довідались про його намір і шість тижнів тому витратили всі гроші від продажу пам'ятника полеглим воїнам на абонементи у «Валгалі», які ми закупили оптом. Щоб не дуже впасти у вічі, ми використали для цього різних людей: трунаря Вільке, сторожа міського кладовища Лібермана, нашого скульптора Курта Баха, Віллі, ще кількох фронтових друзів, товаришів по торгових справах і навіть Лізу. Вони скупили для нас у касі книжечки з талонами. Переставши продавати абонементи, Едуард сподівався, що за десять днів усі талони скінчаться, бо в книжечках їх було тільки по десятку, а він гадає, що жодна розсудлива людина не придбає собі більше, ніж одну книжечку. Однак ми з Ґеорґом мали їх понад тридцять кожен. Через два тижні після скасування абонементів Едуард захвилювався, бо ми все ще розраховувались талонами; коли минуло чотири тижні, його почала охоплювати паніка. На той час ми вже їли за півціни; після шести тижнів обід нам коштував не дорожче як десять

сигарет. Ми з'являлись день у день і розраховувались талонами. Едуард запитував, скільки в нас їх ще є, — ми ухилялися од відповіді. Він спробував не брати талонів — ми наступного разу привели з собою адвоката, запросивши його на віденський шніцель. За десертом адвокат прочитав Едуардові цілу лекцію про контракти та зобов'язання і заплатив за їжу нашим талоном. Лірика Едуарда набула похмурих рис. Він спробував домовитись — ми відхилили його спробу. Він написав повчальний вірш «Вилазить боком кривдою нажите» і послав його до газети. Редактор показав вірша нам. У ньому було повно ущипливих натяків на могильників народу, згадувалось про надгробки й траплялося слово «Кроль-лихвар». Ми запросили свого адвоката на свинячі котлети у «Валгалу», і він пояснив Едуардові, що таке публічна образа та які вона може дати наслідки, знову ж таки розрахувавшись нашим талоном. Едуард, який раніше був ніжним ліриком і оспівував тільки квіти, почав писати вірші, сповнені ненависті. Однак це було все, що він міг зробити. Боротьба триває далі. Едуард щодня сподівається, що наші запаси скінчаться; він не знає, що у нас талонів більше, ніж на сім місяців.

Віллі підводиться. Він у новому темно-зеленому костюмі з дуже дорогої матерії і скидається у ньому на червоноголову жабу-древесницю. Краватка в нього прикрашена перлиною, на вказівному пальці правої руки виблискує масивний перстень з печаткою. П'ять років тому Віллі був помічником командира нашої роти. Йому двадцять п'ять років — стільки, як і мені.

— Дозвольте познайомити вас, — каже Віллі. — Мої товариші й фронтові друзі Ґеорґ Кроль та Людвіг Бодмер — фрейлейн Рене де ля Тур з «Мулен руж» у Парижі.

Рене де ля Тур стримано, але приязно киває нам. Ми вражено дивимось на Віллі. Він відповідає нам гордим поглядом.

— Влаштовуйтесь, панове, — запрошує Віллі. — Наскільки я розумію, Едуард хотів позбавити вас обіду. Гуляш смачний, хоч трохи замало цибулі. Сідайте, ми охоче дамо вам місце.

Ми сідаємо навколо столу, Віллі знає про нашу війну з Едуардом і стежить за нею з цікавістю природженого гравця.

— Кельнер! — гукаю я.

Плоскостопий кельнер, який перевальцем пробирається між столиками за чотири кроки від нас, раптом глухне.

— Кельнер! — гукаю я ще раз.

— Ти справжній варвар, — зауважує Ґеорґ. — Ображаєш людину її професією. Навіщо ж він робив вісімнадцятого року революцію? Гукай: «Пане старший офіціант!»

Я посміхаюсь. Це правда, німецька революція 1918 року була найбезкровніша в світі. Революціонери самі так перелякались, що відразу ж покликали на допомогу бонз і генералів з колишнього уряду, щоб ті захистили їх від приступу надмірної хоробрості. Ті великодушно погодились. Частину революціонерів було вбито, князям та офіцерам дали величезні пенсії, щоб вони мали час готувати путчі, чиновники одержали нові титули; вчителі стали вченими радниками, шкільні інспектори — шкільними радниками, кельнери дістали право величати себе старшими офіціантами, колишні партійні секретарі стали превосходительствами, військовий міністр демократичного уряду з великою радістю взяв під своє крильце в міністерство справжніх генералів, і німецька революція потонула в червоному плюші, в комфорті, в пивних і в тузі за мундирами та командами.

— Пане старший офіціант! — гукає Ґеорґ.

Кельнер і далі вдає, що не чує. Це давній дитячий трюк Едуарда: він сподівається, що ми здамось, коли кельнери не обслуговуватимуть нас.

— Старший офіціант! Ви оглухли? — розлягається раптом у залі громовий голос з першокласним прусським казарменим відтінком. Він одразу діє, як сигнал труби на старих бойових коней. Кельнер зупиняється, ніби йому вистрілили в спину, і обертається; два інших кидаються до нас звідкись збоку, хтось клацає каблуками, якийсь чоловік, що сидить недалеко від нас, схожий на військового, тихо вигукує: «Браво», і навіть Едуард біжить, щоб довідатись, кому належить цей голос з вищих сфер. Він знає, що ні я, ні Ґеорґ не можемо так командувати.

Ми мовчки дивимось на Рене де ля Тур. Вона сидить собі спокійно й скромно, нібито все це її не стосується. Проте гукнути так могла тільки вона — ми знаємо голос Віллі.

Кельнера зупиняється біля нашого столика.

— Що панство бажає?

— Суп з макаронами, гуляш і каша для двох, — каже Ґеорґ. — І швидше, а то ми прочистимо вам вуха.

Едуард підходить до нас. Він не розуміє, що сталося, і кидає погляд під стіл. Там ніхто не сховався, а дух не може так ревти. Ми теж не можемо, Едуард знає це.

— Дуже прошу вас, — каже він нарешті, — в моєму закладі не зчиняти такого галасу.

Ніхто не відповідає. Ми тільки байдуже позираємо на нього. Рене де ля Тур пудриться. Едуард повертається, щоб іти геть.

— Хазяїне! Йдіть-но сюди! — лунає раптом той самий громовий голос у нього за спиною.

Едуард швидко повертається і вирячує на нас очі. На наших обличчях та сама байдужа посмішка. Його погляд зупиняється на Рене де ля Тур.

— Це ви щойно?..

Рене закриває пудреницю.

— Що? — питає вона срібним чарівним сопрано. — Що ви хочете?

Едуард остаточно збитий з пантелику. Він не знає вже, що й думати.

— Ви, мабуть, перевтомилися, пане Кноблох? — питає Ґеорґ. — Здається, у вас галюцинації?

— Але ж хтось щойно...

— Ти збожеволів, Едуарде, — перебиваю я його. — І вигляд у тебе поганий. Треба відпочити. Нам не цікаво продавати твоїм рідним дешевий надгробок з фальшивого італійського мармуру, а кращого ти не вартий.

Едуард кліпає очима, як старий сич.

— Дивна ви людина, — каже Рене де ля Тур ніжним, як у флейти, сопрано. — Звалюєте на своїх гостей вину за те, що ваші кельнери глухі.

Вона сміється — чарівна дзвінка суміш срібла й музики.

Едуард хапається за голову. Він втрачає останню витримку. Ні, цю дівчину теж ні в чому не запідозриш. Той, хто так сміється, не може горлати, як солдафон.

— Можете йти, Кноблох, — недбало кидає Ґеорґ. — Чи хочете побалакати з нами?

— І не їж так багато м'яса! — додаю я. — Мабуть, вся біда в ньому. Як ти щойно казав нам: згідно з найновішими науковими даними...

Едуард рвучко повертається і швидко йде геть. Ми чекаємо, поки він відійде на достатню відстань. І ось могутнє тіло Віллі починає тремтіти від беззвучного сміху. Рене де ля Тур ніжно посміхається. Очі її іскряться.

— Віллі, — кажу я. — Я людина поверхова і вважаю цю мить одною з найкращих у своєму молодому житті. Але поясни ж нам нарешті, що трапилось?

Віллі, тіпаючись від німого реготу, показує на Рене.

— Exusez, mademoiselle, — звертаюсь я до неї. — Je me...

Моя французька мова викликає у Віллі ще більший регіт.

— Скажи їм, Лотто, — пирхає він.

— Що? — скромно посміхаючись, але тихим розкотистим басом питає Рене.

Ми мовчки дивимось на неї.

— Вона артистка, — видавлює з себе Віллі. — Дуетистка. Виконує дуети, але сама. Одну строфу високим голосом, другу — низьким. Одну — сопрано, другу — басом.

Темрява розвіюється.

— Але ж бас... — дивуюсь я.

— Талант, — пояснює Віллі. — І, звичайно, старанність. Вам треба колись послухати, як вона передає сімейну сварку. Лотта просто чарівна!

Ми погоджуємося з цим. З'являється гуляш. Едуард крадеться по залі, стежачи здалеку за нашим столиком, його хиба в тому, що він завжди намагається доскіпатись до всього. Це псує його лірику і робить його недовірливим. Зараз Едуард сушить собі голову над походженням таємничого баса, але він навіть не підозрює, що його ще чекає. Ґеорґ Кроль, кавалер старої школи, запросив Рене де ля Тур і Віллі бути нашими гостями і разом з нами відсвяткувати перемогу. А потім він дасть Едуардові за чудовий гуляш чотири папірці, які всі разом сьогодні варті хіба що кілька кісток. Едуардові залишиться тільки скреготіти зубами від злості.

Вечоріє. Я сиджу біля вікна у своїй кімнаті, розташованій над конторою. Наш будинок низький, старий і занедбаний. Він, як і сусідні будинки, раніше належав церкві, що стоїть на майдані в кінці вулиці. В ньому колись мешкали священики та церковні служники, але шістдесят років тому він перейшов до рук фірми Кролів. Дім, власне, складається з двох низеньких будинків, розділених ворітьми зіркою і під'їздом; в другому живе відставний фельдфебель Кнопф з дружиною і трьома дочками. Далі починається чудовий старий сад, у якому міститься наш товар, а за ним, трохи ліворуч, стоїть двоповерхова дерев'яна будівля, схожа на повітку. На першому поверсі працює наш скульптор. Курт Бах. Він ліпить конаючих левів і орлів, що здіймаються летіти, і намічає на надгробках написи, які потім видовбує каменяр. У вільний час Курт Бах грає на гітарі, мандрує і мріє про золоті медалі славнозвісному Куртові Баху пізнішого періоду — того періоду, який ніколи не настане. Йому тридцять два роки.

Верхній поверх ми здаємо трунареві Вільке — худому чоловікові, про якого ніхто не знає, є в нього сім'я чи ні. У нас з ним дружні стосунки, як завжди, коли вони основані на взаємній вигоді. Дізнавшись про свіжого покійника, якому ще не замовлено труни, ми рекомендуємо Вільке або даємо йому знати, щоб він запропонував свої послуги. Вільке робить те саме для нас, коли назнає десь труп, якого ще не встигли схопити гієни конкуренції, тому що боротьба за покійників жорстока і ведеться до останнього. Оскар Фукс, комівояжер наших кон-

курентів Гольмана й Клоца, використовує для цього навіть цибулю. Перш ніж зайти в дім, де лежить покійник, він виймає з кишені кілька порізаних цибулин і нюхає їх, аж поки не виступають сльози, — тоді прямує до хати і, вдаючи, що дуже сумує за дорогим небіжчиком, починає влаштовувати свої справи. Його прозивають за це Плаксивим Оскаром. Дивно, однак якби родичі багатьох покійників піклувалися про них за життя хоч наполовину так, як піклуються тоді, коли це вже все ні до чого, ті радо відмовилися б від найдорожчого склепу — але така вже людська вдача: ми цінуємо по-справжньому тільки те, чого не маємо.

Вулицю поволі затягує прозорий серпанок сутінку. У Лізи вже світиться, але цього разу вікна завішено — знак, що різник дома. Від її будинку починається сад торговця винами Гольцмана. Через огорожу перехиляється бузок, а з підвалу від бочок тхне оцтом. З воріт нашого будинку на вулицю виходить відставний фельдфебель Кнопф. Це худий чоловік у кашкеті з козирком і з палицею в руці, який, всупереч своїй професії й тому, що він за все життя не прочитав жодної книжки, крім стройового уставу, скидається на Ніцше. Кнопф прямує по Гакенштрассе вниз і на розі Маріенштрассе завертає ліворуч. Опівночі він повернеться назад уже з правого боку — цим Кнопф закінчить свій обхід міських пивниць, котрий він, як і належить старому солдатові, здійснює з методичною послідовністю. Кнопф п'є тільки горілку і тільки хлібну. Але вже й знає її, як ніхто інший. В місті є щось із три чи чотири фірми, які курять цей сорт горілки. Для нас їхня продукція приблизно однакова на смак, а для нього ні; він відрізняє, яка звідки, уже по запаху. Сорок років невтомної праці так витончили його смак, що навіть коли горілка того самого сорту, він може визначити, — з якої пивниці її взято. Кнопф запевняє, що й кожен льох має свій особливий запах і він уміє його розрізнити. Звичайно, не по горілці з пляшок, а лиш по тій, що з бочок. Він уже не раз вигравав на цьому в заклад.

Я підводжусь і озираюсь довкола. Кімната моя невелика, з низькою нерівною стелею, однак у ній є все, що мені потрібно: ліжко, полиця з книжками, стіл, кілька стільців і старе піаніно. П'ять років тому на фронті я й гадки не мав, що колись так добре житиму. Ми тоді стояли у Фландрії — то був великий наступ на Кемельберг, під час якого полягло три чверті нашої роти. Ґеорґ Кроль другого дня попав до лазарету з раною в животі, а я ще витримав майже три тижні, поки куля не влучила мені в коліно. Потім війна скінчилась поразкою, і я став, нарешті, вчителем. Так хотіла моя хвора мати, і я обіцяв їй.

Мати гадала, що коли я стану чиновником, матиму професію і постійне місце роботи, то, принаймні, зі мною нічого більше не трапиться. Мати померла в останні місяці війни, але я все-таки склав іспити і працював деякий час у глухих селах, поки не відчув, що не можу більше втокмачувати дітям те, у що сам давно вже не вірю, і ховати себе живцем серед спогадів, котрі хотів би забути.

Я пробую читати, але в таку погоду не читається. Весна хвилює кров, і в сутінках усе відразу якось губиться. Все ніби втрачає межі, на душі стає тривожно, аж серце завмирає. Я вмикаю світло і відразу ж почуваю себе безпечніше. На столі лежить жовта папка з віршами, надрукованими на машинці в трьох примірниках. Час од часу я посилаю по кілька таких примірників до газет. Газети або повертають їх, або зовсім не відповідають; тоді я друкую нові копії і посилаю знову. Лише тричі мені пощастило дещо опублікувати в міській щоденній газеті, та й то з допомогою Ґеорґа, який знає її редактора відділу міського життя. Однак цього виявилось досить для того, щоб стати членом верденбрюкського клубу поетів, який раз на тиждень збирається в Едуарда Кноблоха, в його «Кімнаті древніх германців». Едуард недавно намагався виключити мене з клубу, мотивуючи це тим, що мій вчинок з абонементами аморальний, однак інші члени проголосували проти, заявивши, що я діяв цілком чесно, саме так, як багато вже років діють усі промисловці й весь діловий світ нашої любої батьківщини, — а крім того, мистецтво й мораль не мають між собою нічого спільного.

Я відкладаю вірші набік. Вони раптом здаються мені банальними й дитячими — типовими спробами, які робить майже кожен юнак. Я почав їх писати в окопах, але тоді в цьому був глузд — вірші на якусь мить відривали мене від того, що я бачив, це був маленький острівець опори й віри в те, що по той бік спустошення й смерті існує ще щось. Але ті часи давно минули; сьогодні я знаю, що поряд із спустошенням і смертю існує багато чого іншого, і знаю також, що все це може навіть існувати водночас. Віршів мені більше не треба: в книжках, що стоять у мене на полиці, сказано про все це набагато краще. Але що б з нами сталося, коли б цього усвідомлення було досить, аби відмовитися від того, що робиш? Де б ми всі були? Тому я й пишу далі, хоч дуже часто вірші здаються мені сірими й сухими в порівнянні з вечірнім небом, яке зараз, оранжове, ніби яблуко, розкинулось над дахами і вулицями, заповненими фіолетовим сутінком.

Я спускаюсь сходами вниз повз темну контору і виходжу в сад. Двері у Кнопфів відчинені. В освітленій кімнаті, ніби в палаючій печері,

сидять всі три Кнопфові дочки і шиють. Дзижчать машинки. Я зиркаю на вікно, що поряд з конторою. Воно не світиться. Ґеорґ уже кудись зник. Генрих теж, мабуть, шукає відради у своїй пивниці.

Я обходжу сад. Його хтось поливав: земля вогка і дуже пахне. Майстерня Вільке порожня, в Курта Баха теж тихо. Вікна відчинені, напівготовий лев скоцюрбився на підлозі, ніби в нього болять зуби, а поруч мирно стоять дві порожні пляшки з-під пива.

Раптом починає щебетати пташка. Це дрізд. Він усівся на вершечку пам'ятника, якого Генрих продав за безцінь, і співає голосом надто сильним для такого маленького чорного клубочка з жовтим дзьобом. Його щебет, в якому чути то радість, то жаль, бере й мене за серце. Якусь мить я думаю про те, що ця пісня, котра для мене означає і життя, і майбутнє, і мрії, і все незвідане, чуже й нове, для черв'яків, що зараз виповзають із вогкої землі навколо пам'ятника, безумовно, є не чим іншим, як жахливим сигналом смерті від безжального дзьоба дрозда. Однак я не можу нічого з собою вдіяти, пісня полонить мене, розслаблює, і ось я стою, безсилий, самотній і дивуюсь, що не розірвусь або не полину, як повітряна куля, у вечірнє небо. Нарешті я опановую себе і бреду назад садом, повним нічних запахів, піднімаюсь сходами нагору, сідаю до піаніно, б'ю по клавішах, гладжу їх, щоб, як дрізд, виспівати, виплакати те, що в мене на серці, — але з того нічого не виходить, крім безладної мішанини із арпеджіо, модних пісеньок, народних мотивів та уривків з «Кавалера троянд» і «Тристана», які я нанизую одне на одне, аж поки з вулиці хтось не гукає:

— Гей, ти, навчися спершу грати як слід!

Я підводжусь і наближаюсь до вікна. В темряві зникає чиясь невиразна постать; незнайомець уже надто далеко, щоб шпурнути йому чимось у голову, та й навіщо? Він сказав правду. Я не вмію грати як слід ні на піаніно, ні в житті, і ніколи не вмів — завжди був занадто гарячий, завжди занадто поспішав, завжди щось ставало на перешкоді, завжди щось ламалось, — однак хто взагалі може грати як слід, а якби й міг, то яка з того користь? Хіба непроглядна темрява буде від того не такою темною, чи запитання, на які немає відповіді, стануть від того не такими безнадійними, чи відчай від споконвічної недосяжності бажаного не таким пекучим? Чи це допоможе пояснити життя, опанувати його й осідлати, як коня? Чи воно завжди буде, як могутнє вітрило в бурю, що несе нас, а коли ми хочемо підкорити його, кидає у воду? Переді мною часто зяє провалля, яке, здається, сягає аж до центру землі. Що виповнює його? Розпач? Щастя? І яке? Втома? Розчарування? Смерть? Для чого я живу? Справді, для чого я живу?

III

Недільний ранок. На всіх церквах дзвонять дзвони, вечірнє марево розвіялось. Курс долара все ще стоїть на тридцяти шести тисячах, плин часу зупинився, тепло ще не розтопило прозорого кришталю неба, і все здається світлим і безмежно чистим. У такі хвилини віриться, що навіть убивцю можна простити, а добро й зло — це лиш пусі і слова.

Я повільно одягаюсь. Крізь відчинене вікно лине свіже, напоєне сонцем повітря. Під аркою воріт пролітають ластівки, виблискуючи сталлю. Моя кімната, як і контора під нею, має двоє вікон: одно на подвір'я, а друге на вулицю. Я на мить вихиляюсь із того, що виходить на подвір'я, і дивлюся в сад. Зненацька тишу порушує здавлений крик, потім чути хрип і стогін. Це Генрих Кроль, що спить у другому крилі. Його знову мучать кошмари. 1918 року на фронті його одного разу засипало землею, і навіть тепер, через п'ять років, йому ще іноді сниться це.

Я заварюю собі каву на спиртівці і доливаю в неї трохи вишнівки. Цього я навчився у Франції, а горілка в мене завжди є, незважаючи на інфляцію. Хоч моєї платні ніколи не вистачає на новий костюм — я просто не можу зібрати на нього грошей, надто швидко вони втрачають вартість, — однак на дрібниці мені їх досить і, звичайно, щоб утішитись, — часом на пляшку горілки.

Я снідаю хлібом з маргарином і сливовим повидлом. Повидло добре, його дала мені із своїх запасів Ґеорґова мати. Маргарин згірклий, але це не біда — на війні ми всі їли ще й не таке. Потім я переглядаю свій гардероб. У мене є два костюми, перешиті з військових мундирів. Один пофарбований у синій, а другий у чорний колір — чогось кращого із сіро-зеленого сукна не зробиш. Крім того, я маю один костюм з тих часів, коли я ще не був солдатом. Він малий на мене, зате це. справжній цивільний костюм, не перешитий і не перелицьований, тому сьогодні я одягаю саме його. Він пасує до краватки, яку я купив учора ввечері і яку сьогодні хочу почепити, щоб показати Ізабелі.

Я спокійно бреду вулицями. Верденбрюк — старе місто з шістдесятитисячним населенням, дерев'яними будинками, домами в стилі барокко й огидними новими кварталами. Поминувши їх, я виходжу з міста і прямую алеєю, обсадженою каштанами, до невисокого пагорба, де розкинувся великий парк будинку для божевільних. Він стоїть там, тихий і святковий. На деревах щебечуть пташки. Я йду парком до маленької церкви, де щонеділі граю на органі під час відправи. Я навчився грати, коли готувався стати вчителем, а цю роботу знайшов рік

тому. У мене є ще в кількох місцях такі підробітки. Раз на тиждень я вчу дітей шевця Карла Бріля грати на піаніно — за це він лагодить мені взуття й платить трохи грошей, — ї двічі на тиждень даю уроки тупоголовому синові книгаря Бауера, теж за невеличку платню і за право читати всі нові книжки й купувати із знижкою, якщо я захочу деякі з них придбати. Цією пільгою, звичайно, користується весь клуб поетів, навіть Едуард Кноблох, який тоді раптом стає моїм другом.

Служба починається о дев'ятій. Я сідаю до органа і дивлюсь, як заходять останні пацієнти. Тихо ступаючи, вони розміщуються на лавках. По боках і поміж ними сідають кілька наглядачів і сестер. Усе відбувається дуже тихо, набагато тихіше, ніж у сільських церквах, у яких я грав, коли був учителем. Чути лише човгання черевиків по кам'яній долівці — божевільні човгають, не тупотять. Так ходить тільки людина, думки якої витають десь далеко.

Перед олтарем засвічують свічки. Знадвору крізь різнобарвні шибки проникає блякле сонячне проміння і, змішуючись із світлом свічок, лягає на все ніжним золотом із домішкою червоного та синього кольорів. У тому золоті стоїть у парчевій ризі священик, а на приступцях уклякли служки в червоних стихарях з білими накидками.

Я витягую регістри флейти і vox humana й починаю грати. Голови божевільних з передніх рядів вмить обертаються, всі як одна, ніби хтось смикнув їх за мотузку. Їхні бліді обличчя з темними запалими очима без будь-якого виразу втуплюються в орган. Здається, що ці обличчя висять у повітрі, як плоскі великі світлі круги в тьмяному золотому сяйві, а часом узимку, в темряві, вони скидаються на великі облатки, які чекають, щоб на них зійшов святий дух. Вони не звикають до органа: у них немає минулого, немає спогадів, і щонеділі їхній чужий усьому мозок зустрічає флейту, скрипку та гамбу, як щось несподіване й нове. Потім священик починає співати біля олтаря, і вони обертаються до нього.

Не всі божевільні стежать за відправою. В задніх рядах сидить чимало таких, що навіть не поворухнуться. Вони заклякли там, ніби охоплені страшним горем і навколо них немає нічого, крім порожнечі, — а втім, може, це тільки так здається. Може, вони перебувають у якомусь іншому світі, де не чути слів розп'ятого Христа, де вони просто, нічого не розуміючи, віддаються музиці, проти якої звуки органа убогі й грубі. А може, вони й зовсім ні про що не думають — байдужі, як море, життя і смерть. Тільки ми вдихаємо в природу душу. А якою є природа сама по собі, можливо, знають тільки оті голови, що внизу, — але вони не в силі зрадити таємницю. Те, що вони бачать, зробило їх німими. Іноді здається, ніби це останні нащадки будівників

Вавілонської башти, мови яких було помішано, і вони не можуть розповісти про те, що побачили з найвищої тераси башти.

Я крадькома поглядаю на передній ряд. Праворуч, де падає з вікна рожеве й синє світло, я бачу темну голову Ізабели. Вона стоїть навколішки, дуже струнка й гнучка. Її маленька голівка схилена набік, як у готичних статуй. Я затискую регістри гамби й vox humana і витягую vox celesta. Це найтихіший і найзворушливіший регістр органа. Ми наближаємось до святого перетворення: хліб і вино перетворяться на тіло й кров Христову. Це чудо — так само, як і те, що з пороху й глини зроблено людину. Ризенфельд твердить, що є ще третє чудо: воно полягає в тому, що людина не придумала нічого кращого, як дедалі, то все досконаліше експлуатувати і вбивати собі подібних, а короткий проміжок часу від народження до смерті все більше заповнювати егоїзмом, хоч кожному з самого початку цілком ясно одне — що він повинен умерти. Так каже Ризенфельд з Оденвальдських гранітних заводів, один із найдалекоглядніших калькуляторів і сміливців у справах смерті.

Agnus Dei qui tollis peccata mundi.[1]

Після служби я одержую від сестер божевільні сніданок — яєчню, холодну закуску, бульйон, хліб і мед. Це входить до нашої угоди. Такий сніданок дає мені змогу обійтись без обіду, бо в неділю в ресторані Кноблоха не годують по абонементах. Крім того, я одержую тисячу марок — гроші, яких мені якраз вистачило б на те, щоб їздити сюди трамваєм. Я ніколи не вимагав підвищення платні. Чому, і сам не знаю: з шевцем Карлом Брілем і з книгарем Бауером я завжди вперто торгуюся.

Поснідавши, я виходжу в парк. Це великий гарний сад з деревами, квітами й лавками, обгороджений високим муром, і якби не грати на вікнах, можна було б подумати, що тут санаторій.

Я люблю парк, тому що тут тихо і мені не треба ні з ким говорити про війну, політику та інфляцію. Я можу спокійно сидіти, віддаючись старомодним звичкам, — дослухатися до шелесту вітру і щебету пташок, дивитись на сонячне проміння, що цідиться крізь ясно-зелені крони дерев.

По парку гуляють хворі, яким дозволено виходити. Більшість із них крокує мовчки, деякі розмовляють самі з собою, кілька жваво сперечаються з відвідувачами й наглядачами, а чимало й таких, що сидять, скоцюрбившись, на осонні, мовчазні, самітні, з похиленими головами, немов закам'янілі; вони не рухаються, аж поки їх не одводять назад до палати.

Минув чималий час, поки я звик до цього видовища, але навіть зараз я ще інколи дивлюся на божевільних так, як спочатку: зі змішаним

---

[1] Ягня Боже, яке спокутує гріхи земні (*лат.*).

почуттям цікавості, жаху і чогось третього, чого я не вмію назвати і що мені нагадує ту мить, коли я побачив уперше мертвого. Мені тоді було дванадцять років. Мертвого звали Ґеорґ Гельман; ще тиждень тому я грався з ним, а ось тепер він лежав серед квітів і вінків — щось невимовно чуже, з жовтого воску, що з якоїсь жахливої причини уже не мало з нами нічого спільного, що назавжди пішло від нас і все ще перебувало між нами, застигши в німій, холодній погрозі. Згодом, на війні, я бачив безліч мертвих і почував себе майже так, як у різниці, але того, першого, я ніколи не міг забути, як не забувають усього першого. Це була смерть. І ця сама смерть дивилась інколи на мене із згаслих очей божевільних, жива смерть, ще незбагненніша й загадковіша, як та — тиха.

Лиш Ізабела не така.

Я бачу, як вона прямує доріжкою від жіночого корпусу. Її жовта шовкова сукня колихається, як дзвін, в руці вона тримає плоский солом'яний капелюшок з широкими крисами.

Я підводжусь і йду їй назустріч. Обличчя в Ізабели вузеньке — власне, на ньому тільки й видно, що очі та рот. Очі сірі, зеленкуваті, дуже прозорі, а губи червоні, як у хворої на сухоти або як дуже нафарбовані. Та інколи очі е неї зненацька робляться маленькі, тьмяні, а губи тоненькі, сповнені гіркоти, ніби в старої дівки, якій уже не судилось вийти заміж. Тоді вона перетворюється в Женні — недовірливу, неприємну особу, якій не догодиш. Коли ж вона не така, то це вже Ізабела. І обидві — ілюзія, бо в дійсності її звуть Женев'єва Терговен, у неї хвороба, що має негарну й дещо таємничу назву — шизофренія, роздвоєння свідомості й особи. Тому вона і вважає себе то Ізабелою, то Женні — не тою, хто вона є насправді. Женев'єва — одна з наймолодших пацієнток закладу. Її мати нібито живе в Ельзасі, вона досить багата, але мало турбується про дочку: принаймні, я її ще не бачив жодного разу, відколи знаю Женев'єву, а знаю я її вже шість тижнів.

Сьогодні вона Ізабела, я відразу помічаю це. Вона живе тоді в світі мрій, що не має нічого спільного з дійсністю, і здається легкою, невагомою. Я б не здивувався, якби метелики, що літають навколо, сідали їй на плечі.

— Ти знову тут! — радісно вигукує вона. — Де ти був весь час?

Коли вона Ізабела, то завжди зве мене на «ти». Це ні про що не говорить; вона тоді зве так весь світ.

— Де ти був? — знову питає вона.

Я киваю на ворота.

— Десь там, за ними...

Якусь мить вона пильно дивиться на мене.

— За ними? Чого? Ти щось там шукаєш?

— Може, й шукаю, та лиш не знаю що.

Ізабела сміється.

— Облиш, Рольфе. Ніколи нічого не знайдеш.

Я здригаюсь, почувши це ім'я. На жаль, вона часто зве мене Рольфом, бо, як і себе, вважає за когось іншого і не завжди за того самого. Рольф у неї чергується з Рудольфом, а раз з'явився навіть якийсь Рауль. Рольф — нудний опікун, якого я терпіти не можу; Рауль, очевидно, якийсь спокусник; найбільше мені подобається, коли вона зве мене Рудольфом: тоді вона мрійлива і закохана. Моїм справжнім ім'ям — Людвіг Бодмер — вона нехтує. Я кілька разів називав себе їй, але Ізабела просто не бере мого імені до уваги.

Спочатку це все мене дуже бентежило, але потім я звик. Тоді я ще уявляв собі душевні хвороби тільки як припадки буйства, намагання вбити когось та ідіотизм — тим несподіванішою була для мене поведінка Женев'єви. Я довго не міг повірити, що вона справді хвора, складалось враження, що ця дівчина навмисне плутає імена й людей; мені ще й тепер часом здається, що вона здорова. Але потім я зрозумів, що за цим тендітним створінням незримо стоїть хаос. Він ще не був у ній, але десь близько, і це надавало Ізабелі разом із молодістю — бо дівчині було тільки двадцять років — і хворобою майже трагічної краси, дивовижної привабливості.

— Ходімо, Рольфе, — каже вона, беручи мене за руку.

Я ще раз пробую позбутися ненависного імені.

— Я не Рольф, — пояснюю я, — а Рудольф.

— Ти не Рудольф.

— Ні, Рудольф. Рудольф Айнгорн.

Ізабела колись так називала мене. Але мені не щастить. Вона сміється, як сміються з упертої дитини.

— Ти й не Рудольф і не Рольф. Але ти й не той, за кого себе вважаєш. А зараз ходімо, Рольфе.

Я дивлюсь на неї. На мить у мене знов з'являється почуття, що вона не хвора, а лиш прикидається.

— Не будь нудним, — каже вона. — Чому ти хочеш бути завжди одним і тим самим?

— Справді, чому? — здивовано відповідаю я. — Ти маєш рацію! Чому я хочу цього? Навіщо чіплятися за щось одне? І чому ми надаємо цьому таке значення?

Вона киває головою.

— Ти й лікар. Кінець кінцем вітер змітає все. Чому ви не хочете погодитися з цим?

— Лікар теж? — питаю я.

— Так, той, хто зве себе лікарем. Чого він тільки не хоче від мене! А сам нічого не знає. Не знає навіть, яка на вигляд трава вночі, коли на неї ніхто не дивиться.

— А яка вона може тоді бути? Мабуть, сіра або чорна. Або сріблясто, якщо світить місяць.

Ізабела сміється.

— Я так і думала! Ти теж не знаєш цього. Як і лікар.

— То яка ж вона тоді?

Ізабела зупиняється. Порив вітру несе повз нас бджіл і запах квітів. Жовта сукня надимається, ніби вітрило.

— Її тоді зовсім немає, — каже вона.

Ми рушаємо далі. Нас поминає якась стара жінка в одязі, котрий носять пацієнти закладу. Обличчя в неї червоне й мокре від сліз. З нею йдуть двоє розгублених родичів.

— Що ж тоді залишається, коли трави немає? — питаю я.

— Нічого не залишається. Тільки як на неї дивитись, вона є. Часом це ще можна помітити, якщо дуже швидко обернутися.

— Що? Що її там немає?

— Ні, як воно вмить стає на своє місце — трава і все, що є позад тебе. Треба лиш дуже швидко обернутися, тоді ти ще їх захопиш — інакше вони вже будуть на місці і вдаватимуть, що нікуди й не дівалися.

— Хто, Ізабело? — дуже обережно питаю я.

— Речі. Всі, що позад тебе. Вони тільки й чекають, поки ти обернешся, щоб зразу зникнути.

Я задумуюсь над цим. Виходить так, що позад тебе весь час зяє прірва.

— Мене теж не стає, коли ти обертаєшся? — питаю її.

— Тебе теж. Нічого не залишається.

— Он як! — кажу я, трохи вражений. — А для себе я завжди тут. Як би я швидко не обертався.

— Ти обертаєшся не в той бік.

— А хіба від цього теж щось залежить?

— Для тебе залежить, Рольфе.

Мене знову прикро вражає це ненависне ім'я.

— А для тебе? Для тебе як?

Вона дивиться на мене і байдуже сміється, ніби я хтось зовсім їй незнайомий.

— Для мене? Мене ж тут зовсім немає!

— Так? А для мене тебе тут доволі.

Вираз її обличчя міняється. Вона ніби знову пізнає мене.

— Справді? Чому ти не кажеш мені про це частіше?

— Я кажу тобі про це завжди.

— Надто мало.

Вона прихиляється до мене. Я відчуваю її подих у себе на обличчі і її груди крізь тонкий шовк.

— Надто мало, — повторює Ізабела, зітхаючи. — Чому ніхто не знає цього? Ех зи, статуї!

Статуї, міркую я. А чим же я можу бути? Я дивлюсь на неї. Женев'єва дуже вродлива, вона хвилює мене, і завжди, коли ми буваємо разом, у мене в жилах немовби волають тисячі голосів, але потім вони раптом обриваються, ніби між ними неправильно ввімкнуто контакт, я втрачаю розум, однак все це кінчається тільки збентеженням. Не можна ж прагнути божевільної. Може, хто й здатний на таке, але я ні. Це все одно, що прагнути автоматичної ляльки або загіпнотизованої. Але я все-таки не можу не відчувати її близькості.

Зелене шатро алеї розступається, і ми виходимо до заллятих сонцем грядок тюльпанів і нарцисів.

— Тобі треба надягнути капелюшок, Ізабело, — кажу я. — Так хоче лікар.

Вона кидає капелюшок у квіти.

— Лікар! Чого він лиш не хоче! Він хоче одружитись зі мною, але в нього серце висохло від голоду. Цей лікар — спітніла сова.

Я не думаю, що сови можуть пітніти. Однак образ переконливий. Ізабела ступає, як балерина, поміж тюльпанами і нахиляється до землі.

— Ти їх чуєш?

— Звичайно, — з полегшенням кажу я. — Їх кожному чутно. Вони дзвенять у фа-дієз-мажор.

— А що таке фа-дієз-мажор?

— Це такий тон. Найприємніший з усіх.

Ізабела накриває квіти своєю широкою сукнею.

— Тепер вони дзвенять у мені?

Я киваю головою і дивлюсь на її тоненьку шию. Все в тобі дзвенить, думаю я. Ізабела зриває тюльпан і розглядає розкриту квітку і м'ясисту стеблину, з якої виступає сік.

— Оцей ось зовсім неприємний.

— Значить, він дзвенить у до-мажор.

— Обов'язково має бути мажор?

— Може бути також і мінор.

— А обидва разом?

— У музиці — ні, — кажу я, загнаний на слизьке. — Там є певні принципи. Може бути або мажор, або мінор. Або один за одним.

— Один за одним. — Ізабела дивиться на мене з легким презирством. — Завжди ти намагаєшся викрутитись, Рольфе. Чому?

— І сам не знаю. Я хотіз би, щоб було інакше.

Раптом вона підводиться, кидає геть зірваний тюльпан, одним стрибком вискакує на доріжку і енергійно обтрушує сукню. Потім закочує її й дивиться на ноги. На обличчі в неї написана відраза.

— Що сталося? — злякано питаю я.

— Гадюки, — відповідає вона, показуючи на грядку.

Я оглядаю квіти.

— Там нема ніяких гадюк, Ізабело.

— Є! Он! — Вона показує на тюльпани. — Хіба ти не бачиш, чого вони хочуть? Я відчула це.

— Вони нічого не хочуть. Це квіти, — пояснюю я, нічого не розуміючи.

— Вони торкалися мене! — Ізабела здригається з відрази і не зводить погляду з тюльпанів.

Я беру її за руки й обертаю так, щоб вона не бачила грядок.

— Тепер ти обернулася, і їх уже там немає.

Ізабела важко дихає.

— Не залищай їх так! Розтопчи їх, Рудольфе!

— Їх уже там немає. Ти обернулася, і вони зникли. Як трава і все інше вночі.

Ізабела прихиляється до мене. Я раптом стаю для неї вже не Рольфом. Вона притуляється лицем до мого плеча, їй не треба нічого мені пояснювати. Я Рудольф, і це я повинен знати.

— Ти впевнений у цьому? — питає вона, і я чую, як б'ється біля моєї руки її серце.

— Цілком упевнений. Вони зникли. Як служниці в неділю.

— Не дозволяй цього, Рудольфе...

— Ні, не дозволю, — обіцяю я, не знаючи добре, що Бона має на увазі. Та це й не обов'язково знати. Вона вже заспокоїлась.

Ми поволі йдемо назад. Ізабелу раптово охоплює втома. До нас крокує сестра у черевиках на низьких підборах.

— Вам треба йти їсти, мадемуазель.

— Їсти, — повторює Ізабела. — Навіщо завжди треба їсти, Рудольфе?

— Щоб не померти.

— От ти й знову брешеш, — каже вона втомлено, наче до зіпсованої дитини.

— Цього разу ні. Це правда.

— Так? А камені теж їдять?

— Хіба вони живі?

— Звичайно. І найсильніші за все. Такі сильні, що стали вічними. Ти не знаєш, що таке кристал?

— Тільки з фізики. Але це, напевно, не те.

— Це чистий екстаз, — шепоче Ізабела. — Не зрівняти з ось цим. — Вона показує назад на грядки.

Наглядачка бере її за руку.

— Де ваш капелюшок, мадемуазель? — питає вона через кілька кроків і оглядається. — Почекайте, я принесу його.

Вона підходить до грядки, щоб виловити з квітів капелюшок. Скориставшись з цього, Ізабела швидко повертається до мене. Обличчя в неї схвильоване.

— Не залишай мене, Рудольфе! — шепоче вона.

— Я не залишаю тебе.

— І будь тут! Зараз мені треба йти. Мене забирають! Але ти нікуди не йди.

— Я не йду, Ізабело.

Наглядачка виловила капелюшок і тепер крокує до нас у своїх широчезних туфлях, мов сама доля. Ізабела стоїть і дивиться на мене. Ми ніби прощаємось назавжди. Ми з нею щоразу ніби прощаємось назавжди. Хтозна, якою вона прийде знов і чи взагалі вона мене тоді впізнає.

— Одягніть капелюшок, мадемуазель, — каже наглядачка.

Ізабела бере в неї капелюшок, але не надягає його. Вона обертається і, не озираючись, рушає до корпусу.

Почалось це все з того, що якось на початку березня Женев'єва раптом підійшла до мене в парку й завела зі мною розмову, ніби ми вже давно були знайомі. В цьому не було нічого дивного: в будинку для божевільних знайомитись одне з одним не треба: тут не зважають на формальності, люди розмовляють, коли хочуть і без якихось довгих вступів. Говорять одразу про те, що спадає на думку, не турбуючись, чи їх розуміють, — то вже справа другорядна. Тут навіть не думають переконувати чи пояснювати: просто стоять собі й говорять. Часто двоє людей

розмовляють між собою про зовсім різні речі і чудово розуміють одне одного, бо жоден з них не слухає, що каже інший. Наприклад, папа Григорій VII, маленький чоловічок з кривими ногами, не вдається до суперечок. Йому не треба нікого переконувати, що він папа. Він Григорій VII і годі. Йому багато клопоту завдає Генрих Лев — адже Каносса недалеко, він про це часом говорить. Його не бентежить те, що за співрозмовника в нього чоловік, який вважає, ніби він скляний, — і кожного просить не штовхнути його, бо в нього вже й так тріщина, — вони говорять кожен про своє, Григорій про короля, що мусить покаятись у самій сорочці, а скляний чоловік про те, що він не може витримувати сонця, бо воно віддзеркалюється в ньому; потім Григорій дає папське благословення, а скляний чоловік знімає на мить носовичок, який оберігає від сонця його прозору голову, і вони прощаються з манірністю минулого століття. Тому я не здивувався, коли Женев'єва підійшла до мене й заговорила; мене тільки вразила її врода, бо тоді вона саме була Ізабелою.

Вона довго розмовляла зі мною. Одягнена вона була в легеньке світле хутряне пальто, котре коштувало щонайменше стільки, як десять або й двадцять надмогильних пам'ятників-хрестів з найкращого шведського граніту, й у вечірню сукню, а взута у золоті черевички. Була одинадцята година ранку, і в місті по той бік муру цей одяг у таку пору здався б неможливим. А тут він лиш хвилював: — ця дівчина наче прилинула сюди на парашуті з якоїсь чужої планети.

Того дня було й сонце, і злива, і вітер, і раптова тиша. Все переплуталось: одну годину стояв березень, потім починався квітень, далі йшло трошки травня і червня. А тут ще звідкись з'явилась Ізабела — звідти, де кінчаються межі, де світло розуму, спотворене, як мерехтливе північне сяйво, повисло на небі, що не знає ні дня, ні ночі, — тільки відблиск самого себе, відблиск відблиску, тьмяне світло потойбічного, світло не обмеженого в часі простору.

Вона збентежила мене з самого початку — на її боці були всі переваги. Хоч я позбувся на війні багатьох міщанських забобонів, однак це додало мені не волі і не почуття власної вищості, а тільки цинізму й відчаю. Тому я сидів і не зводив з неї погляду, вона ніби ширяла в повітрі, як пушинка, а я через силу спотикався за нею. Крізь те, що вона говорила, часто прозирала якась дивна мудрість; за її словами несподівано відкривалася далечінь, від котрої аж серце завмирало, але не встигав погляд зупинитись на ній, як її вже знову, затягувало туманом, Ізабела була вже десь не там.

Вона поцілувала мене першого ж дня і зробила це так просто, ніби не надавала цьому ніякого значення; однак це не перешкодило мені відчути

поцілунок. Я відчув його, він схвилював мене, але моє почуття розбилось, як хвиля об прибережний риф, — я знав, що вона має на увазі зовсім не мене, а когось іншого, якийсь образ своєї фантазії — Рольфа чи Рудольфа, а може, навіть не їх, може, це були тільки ні з чим не пов'язані імена, породжені таємничими підземними джерелами її свідомості.

Відтоді вона з'являлась у парку майже щонеділі, а коли йшов дощ, приходила до каплиці.

Я мав дозвіл від начальниці після меси вправлятися на органі, коли захочу. В погану погоду я завжди залишався там. Насправді то були не вправи — для цього я надто погано грав; я робив те саме, що на піаніно: фантазував для себе, виливав, як міг, свою душу, свої мрії, свою тугу за невідомим, за майбутнім, за нездійсненним, за самим собою. А для цього не треба було особливого вміння. Ізабела часом приходила зі мною в каплицю і слухала мою гру. Вона сиділа внизу в напівмороці, в різнобарвні шибки стукотів дощ, звуки органа линули над її темною головою, — я не знав, про що вона думає, мене охоплював якийсь трохи сентиментальний настрій, але потім раптом за всім цим поставав крик, страх і заціпеніння, поставало питання «чому?». Я все це відчував і відчував також незбагненну самотність людини, коли ми отак сиділи в порожній церкві, заповненій присмерком і звуками органа, сиділи тільки вдвох, наче залишилися самі в цілому світі, з'єднані сутінками, акордами й дощем і, незважаючи на це, навіки чужі одне одному: між нами не існувало жодного містка, ми не мали змоги порозумітися, не мали й потрібних для цього слів — тільки десь на порозі нашого життя тлів сторожовий вогник, який ми бачили і кожне посвоєму розуміли, наче глухонімі сліпці, котрі і розмовляли, й чули, й бачили і тому були ще набагато нещаснішими та безпораднішими. Що змусило її прийти до мене? Я не знав цього і ніколи не знатиму — причина похована у її свідомості, як людина в камінні під час гірського зсуву, — але я також не розумів, чому, незважаючи ні на що, ці дивні стосунки з нею так хвилюють мене. Адже я знав її стан, знав, що вона має на увазі когось іншого, коли говорить зі мною, і все-таки це викликало в мене поривання до чогось незнаного, бентежило мене, робило інколи без будь-якої підстави щасливим або нещасним.

До мене підходить маленька сестра:

— З вами хоче поговорити начальниця.

Я підводжусь і йду слідом за нею. На серці в мене трохи неспокійно. Либонь, котрась із сестер підглядала за нами, і начальниця хоче мені сказати, що я можу розмовляти тільки з хворими, яким понад

шістдесят років, або вирішила взагалі відмовити мені, хоч головний лікар і заявив, що для Ізабели корисно бути в товаристві.

Начальниця приймає мене в своїй вітальні. Тут пахне воском од підлоги, доброчесністю й милом. Сюди не проникає подих весни. Начальниця, худорлява енергійна жінка, зустрічає мене ласкаво: вона вважає мене бездоганним католиком, що любить Бога і вірить у Церкву.

— Скоро травень, — каже вона, дивлячись мені просто у вічі.

— Так, — відповідаю я і переводжу погляд на білі, як вишневий цвіт, гардини та чисту блискучу підлогу.

— Тому ми й подумали, чи не влаштувати нам травневі відправи.

Я мовчу, але в мене відлягає від серця.

— В міських церквах тепер щовечора о восьмій годині будуть відправи, — пояснює начальниця.

Я киваю головою. Я знаю ці відправи. В присмерку струмує ладан, блищить дароносиця, а після відправи молодь ще довго гуляє на цвинтарях під старими деревами, де гудуть хрущі. Правда, я туди ніколи не ходжу, але пам'ятаю це ще з довоєнного часу. Тоді починалися мої перші пригоди з молодими дівчатами — дуже хвилюючі, таємничі й невинні. Однак я не маю особливого бажання цілий місяць приходити сюди щовечора о восьмій годині, щоб грати на органі.

— Ми хотіли б принаймні хоч щонеділі мати увечері відправу, — каже начальниця, — я маю на увазі святкову відправу з органною музикою і «Te deum». Звичайно, в нас і так будуть щовечора відправи для сестер.

Я обмірковую пропозицію. У неділю ввечері в місті нудно, а відправа триває не більше години.

— Платити ми зможемо небагато, — пояснює начальниця. — Стільки, як за месу. Для теперішніх часів це мало, правда?

— Так, дуже мало, — відповідаю я. — У нас же там інфляція.

— Я знаю. — Вона нерішуче дивиться на мене. — В церковному розпорядку, на жаль, цього не передбачено. Церква думає століттями. Доводиться з цим миритися. Зрештою, ми робимо це для Бога, а не для грошей. Хіба не так?

— Можна робити це і для Бога й для грошей, — заперечую я. — Так було б найкраще.

Вона зітхає.

— Ми зв'язані ухвалами церковних властей. А вони виносять їх раз на рік, не частіше.

— А щодо утримання священиків, соборного капітула і пана єпископа — теж раз на рік? — питаю я.

— Цього я не знаю, — каже начальниця, трохи почервонівши. — Але гадаю, що так.

Я вже надумав, як мені бути.

— Сьогодні ввечері я не маю часу, — заявляю я. — У нас важлива ділова нарада.

— Сьогодні ж ще квітень. А от наступної неділі... або, якщо ви не можете в неділю, то хоч би десь серед тижня... Так би хотілось інколи послухати справжню травневу відправу. Мати божа винагородить вас.

— Безперечно. От тільки, як бути з вечерею. Дуже незручний час. Після відправи вже пізно, а перед нею ніколи.

— О, щодо вечері, то ви, звичайно, можете їсти в нас, якщо хочете. Його преподобіє теж завжди їсть тут. Можливо, це для вас вихід.

Це справді вихід — саме те, чого я хотів. Їжа тут майже така, як і в Едуарда, а коли я вечерятиму з священиком, то до столу обов'язково подаватимуть ще й пляшку вина. Оскільки ж Едуард у неділю по абонементах не годує, то це навіть чудовий вихід.

— Добре, — кажу. — Я спробую. Про гроші більше не будемо говорити.

Начальниця полегшено зітхає.

— Бог винагородить вас.

Я повертаюся в парк. На доріжках уже нікого немає.

Я ще трохи чекаю на жовте вітрило з шантунського шовку, але тут годинник б'є дванадцяту. Я знаю, що тепер для Ізабели час спати, потім прийде лікар, і до четвертої години мені тут робити нічого. Я виходжу крізь ворота і спускаюсь з пагорка. Внизу лежить місто з зеленкуватими баштами і димарями, з яких валує дим. Обабіч каштанової алеї простягаються поля, на яких протягом тижня працюють тихі божевільні. Лікарня частково громадська, а частково платна. Платним пацієнтам, звичайно, працювати не доводиться. За полями починається ліс з струмочками, ставками і галявинами. Там я хлопцем ловив рибу, ящірок і метеликів. Відтоді минуло всього десять років, а здається, що то було зовсім інше життя, безповоротно втрачений час, коли все спокійно собі існувало, органічно розвивалося і від самого дитинства складало якусь гармонію. Війна все змінила: з 1914 року ми живемо уривками; ці уривки не пов'язані між собою, і ми не можемо їх зліпити докупи. Тому не важко зрозуміти Ізабелу з її різними світами. Їй, може, навіть краще, ніж нам: коли вона живе в одному світі, то забуває про інші. А в нас усе йде впереміж: дитинство, перерване війною, пора голоду, пора, коли нас дурили, пора окопів і жадоби до життя — від кожної щось залиши-

лось і не дає спокою. Від усього цього не можна так просто відвернутись. Воно знову й знову виринає в пам'яті і ятрить душу: небо дитинства і пізнання вбивства, втрачена юність і цинізм завчасного досвіду.

IV

Ми сидимо в конторі й чекаємо на Ризенфельда. На вечерю ми взяли собі горохового супу, такого густого, що ополоник стояв у ньому, потім їли ще м ясо, виварене в супі: свинячі ніжки та вуха і по шматку жирної грудинки. Жир нам потрібний, щоб захистити свої шлунки від дії алкоголю — сьогодні ми нізащо не повинні сп'яніти швидше за Ризенфельда. Тому стара фрау Кроль сама зготувала нам вечерю та ще й дала на десерт порцію жирного голландського сиру. Майбутнє фірми поставлено на карту. Ми мусимо вирвати у Ризенфельда партію граніту, навіть якщо б довелося за це стати перед ним на коліна. Мармур, черепашковий вапняк і пісковик у нас ще є, але граніту — прикраси трауру — нам конче не вистачає.

Генриха Кроля усунено з шляху. Цю послугу зробив нам трунар Вільке. Ми дали йому дві пляшки горілки, і він запросив Генриха перед вечерею на партію ската і на чарку. Генрих спіймався на гачок; він не може встояти, коли йому пропонують щось задарма, і п'є тоді, доки зможе; крім того, як кожний щирий німець, вш вважає себе за дуже стійкого гуляку. Насправді ж він багато не може витримати і раптово п'яніє. Кілька хвилин тому він ще ладен був сам один вигнати з рейхстагу соціал-демократичну партію, а зараз уже хропе собі, роззявивши рота. Його тепер не збудити навіть командою: «Встати! Кроком руш!», та ще ми влаштували так, що він напився на голодний шлунок. Він сумирно спить у майстерні Вільке в дубовій труні, вистеленій м'якими стружками. Ми не перенесли його в ліжко, боячись, щоб він часом не прокинувся. Вільке тепер сидить унизу в майстерні нашого скульптора Курта Баха і грає в доміно — цю гру вони обидва люблять, тому що за нею можна думати про що завгодно. Тут же вони випивають пляшку з чверткою горілки, яка залишилась після поразки Генриха і яку Вільке зажадав як гонорар.

Партію граніту, яку ми хочемо вирвати в Ризенфельда, ми, звичайно, не можемо оплатити наперед. У нас ніколи немає зразу стільки грошей, а тримати їх для цього в банку — безглуздя: вони розтанули б, як сніг у червні. Тому ми хочемо дати Ризенфельдові вексель строком на три місяці. Іншими словами, ми хочемо купити граніт майже задарма.

Звичайно, Ризенфельд на цьому не матиме збитку. Ця акула в морі людських сліз заробить тут, як кожний чесний ділок. Для цього йому треба тільки того ж дня, коли він отримає в нас вексель, віддати його в наш або в свій банк і попросити дисконтувати. Банк тоді визначить, що Ризенфельд і ми в змозі сплатити зазначену суму, вирахує з нас кілька процентів за дисконтування й оплатить вексель. Ми відразу ж повернемо Ризенфельдові гроші за дисконтування. Таким чином він одержить готівкою за всю партію, так, наче ми йому заплатили наперед. Але банк теж нічого не втратить. Він одразу передасть вексель у державний банк, і там йому так само заплатять за нього, як він заплатив перед цим Ризенфельдові. І тільки в державному банку вексель залишиться лежати, поки не скінчиться строк і його не пред'являть до викупу. Можна уявити, чого він тоді ще буде вартий.

Все це стало нам відомо лише 1922 року. До того часу ми працювали так, як Генрих Кроль, і ледве не збанкрутували. Коли ми розпродали майже весь свій запас і, на свій великий подив, тільки за це й придбали нічого не вартий поточний рахунок у банку та кілька чемоданів асигнацій, які не годились навіть, щоб обклеїти ними кімнату, то спочатку спробували продавати й купувати якомога швидше, але інфляція невтомно випереджала нас. Надто пізно ми одержували за пам'ятники гроші, а тим часом їхня вартість так швидко падала, що навіть найкращий продаж завдавав збитку. І лише коли ми почали розраховуватись векселями, становище змінилось. Ми й тепер ще не дуже заробляємо, але принаймні можемо жити. Оскільки в такий спосіб фінансується кожне підприємство в Німеччині, то державному банку, звичайно, доводиться друкувати все. нові незабезпечені золотом асигнації, а від цього їхній курс падає дедалі швидше. Урядові це, певно, теж на руку: у такий спосіб він сплатив усі свої національні борги. Хто від цього гине, це люди, які не можуть купувати за векселі, ті, хто має якусь власність і змушений її продавати, дрібні крамарі, робітники, пенсіонери, котрим тільки й залишається, що дивитись, як тануть їхні внески в ощадкасах і гроші на поточних рахунках, та службовці й чиновники, що мусять животіти на зарплату, якої не вистачає вже навіть, щоб купити пару нових черевиків. А наживаються на цьому спекулянти, вексельні королі, іноземці, які за кілька доларів, крон чи злотих можуть купити все, що завгодно, та великі підприємці, фабриканти й біржові спекулянти, які набувають величезну кількість акцій і збільшують своє багатство, їм усе дістається за безцінь. Це величезний розпродаж заощаджень, чесних прибутків і порядності. Шуліки налітають з усіх боків, і лиш той викручується, хто може робити борги. Вони потім зникають самі собою.

Ризенфельд в останню мить навчив нас усього цього і зробив маленькими нахлібниками великого банкрутства. Він прийняв від нас перший вексель строком на три місяці, хоч ми тоді насправді не могли заплатити суми, зазначеної у векселі, Оденвальдські заводи сумніву не викликали, і цього виявилось досить. Ми, звичайно, були дуже вдячні.

Ми намагалися розважати Ризенфельда, коли він приїздив у Верденбрюк, як індійського раджу, — тобто так, як тільки можна було б розважати індійського раджу у Верденбрюці. Курт Бах, наш скульптор, зробив з нього кольоровий портрет, який ми потім вставили в позолочену раму й урочисто віддали йому. На жаль, портрет йому не припав до серця. Ризенфельд скидався на ньому на кандидата в парафіяльні священики, а саме цього він не хотів. Він хотів мати вигляд таємничого спокусника і вважав, що так і виглядає, — вартий уваги приклад самообману, коли маєш гостренький животик і короткі криві ноги. Однак хто не живе самообманом? Хіба я з своїми посередніми здібностями не плекаю мрії, особливо ввечері, стати колись кращою людиною, такою талановитою, щоб знайти видавця? Хто кине перший камінь у Ризенфельда з його кривими ногами, тим більше, що вони в ці тяжкі часи одягнені в справжню англійську шерсть?

— Що нам з ним робити, Ґеорґу? — питаю я. — У нас немає жодного атракціона. Простою пиятикою Ризенфельд не задовольниться. Для цього в нього надто багата фантазія і надто неспокійна вдача. Він хоче щось побачити, почути, а якщо можна, то й помацати руками. Вибір жінок у нас дуже бідний. Ті кілька вродливих, котрих ми знаємо, не мають ніякого бажання слухати цілий вечір Ризенфельда в ролі Дон-Жуана 1923 року. Розуміють нас і готові нам допомогти, на жаль, тільки бридкі, старі опудала.

Ґеорґ посміхається.

— Я не знаю, чи в нас вистачить грошей на сьогоднішній вечір. Коли я вчора приносив виручку, то помилився щодо курсу долара; я думав, що він такий, як був зранку. Коли ж перед дванадцятою годиною оголосили новий курс, було вже пізно. Банк у суботу закривається опівдні.

— Зате він сьогодні не змінився.

— У «Червоному млині» вже змінився, сину мій. Так у неділю підвищення курсу випереджають на два дні. Бог знає, скільки там сьогодні ввечері коштуватиме пляшка вина.

— Бог цього теж не знає, — зауважую я. — Сам хазяїн ресторану не знає. Він остаточно визначає ціну, коли засвітитеся світло. Чому

Ризенфельд не любить мистецтва, живопису, музики або літератури? Це обійшлося б набагато дешевше. Квиток до музею і досі коштує двісті п'ятдесят марок. І ми могли б за ці гроші годинами показувати йому картини й гіпсові голови. Або музику. Сьогодні в церкві Святої Катерини популярний органний концерт...

Ґеорґ аж заходиться від сміху.

— Ну, добре, — веду я далі, — звичайно, смішно уявити Ризенфельда в музеї, однак чому він не любить принаймні легкої музики чи оперети? Ми могли б повести його в театр — все ж таки дешевше, ніж у тому проклятому нічному клубі.

— Ось він іде, — каже Ґеорґ. — Спитай його.

Ми відчиняємо двері. В напівтемряві до нас піднімається Ризенфельд. Чари весняного вечора аж ніяк не вплинули на нього, це ми відразу бачимо. Ми вітаємо його з удаваним панібратством. Ризенфельд помічає це. Він скоса позирає на нас і незграбно опускається в крісло.

— Побережіть свої викрутаси для іншого разу, — бурчить він у мій бік.

— Я й так хотів це зробити, — відповідаю, — але ніяк не можу. Те, що ви вважаєте викрутасами, в іншому місці називають хорошими манерами.

На обличчі Ризенфельда з'являється зла посмішка.

— Хорошими манерами сьогодні далеко не заїдеш.

— Ні? А чим же? — питаю я, або тільки втягти його в розмову.

— Чавунними ліктями і гумовим сумлінням.

— Але ж, пане Ризенфельд, — примирливо каже Ґеорґ, — ви самі маєте найкращі в світі манери. Може, не найкращі в міщанському розумінні цього слова, але, безперечно, дуже елегантні.

— Он як? Думаю, що ви помиляєтесь! — Ризенфельд відпирається, однак слова Ґеорґа йому явно підлестили.

— У нього манери розбійника, — вставляю я. Це те, чого Ґеорґ від мене чекав. Ми ведемо гру без репетиції, наче знаємо її напам'ять. — Чи, вірніше, пірата. На жаль, він досягає ними успіху.

При слові «розбійник» Ризенфельд трохи щулиться — надто близько це до правди. «Пірат» повертає йому добрий гумор. Саме на таку реакцію ми й сподівались. Ґеорґ дістає з ящика, в якому стоять фарфорові ангели, пляшку горілки і наливає в чарки.

— За що ми вип'ємо? — питає він.

Звичайно п'ють за здоров'я і за успіх справи. Але нам таке не годиться. Ризенфельд для цього надто чутливий: він вважає, що в торгівлі надгробками такий тост був би не тільки парадоксом, але й бажанням,

щоб помирало якнайбільше людей. Це все одно, що пити за холеру або за війну. Тому ми доручаємо йому проголошувати тости самому.

Він скоса дивиться на нас, тримаючи в руці чарку, але мовчить. За хвилину він раптом каже в напівтемряву:

— А що таке, власне, час?

Ґеорґ здивовано опускає свою чарку на стіл.

— Перець життя, — спокійно відповідаю я.

Мене старий шахрай так швидко не зловить своїми трюками. Недарма ж я член верденбрюкського клубу поетів: ми звичні до великих питань.

Ризенфельд не звертає на мене уваги.

— Як ви гадаєте, пане Кроль? — питає він.

— Я проста собі людина, — каже Ґеорґ. — За ваше здоров'я!

— Час, — наполягає Ризенфельд, — цей плин, що не знає впину, — не наш жалюгідний час! Час, ця повільна смерть...

Тепер уже й я ставлю на стіл чарку.

— Я думаю, що краще нам ввімкнути світло, — кажу. — Що ви вечеряли, пане Ризенфельд?

— Заткніть пельку, коли говорять дорослі, — відповідає Ризенфельд, і я помічаю, що невдало вибрав момент для своєї репліки — він говорить не для того, щоб спантеличити нас, а тому, що так думає. Бог знає, що з ним сьогодні трапилось! Мені дуже хочеться відповісти йому, що час — важливий фактор для векселя, який він має підписати, однак я вирішую, що краще мовчки випити свою чарку.

— Зараз мені п'ятдесят шість, — веде далі Ризенфельд, — а здається, що відтоді, як я мав двадцять, минуло лиш кілька років. Де ж воно все поділося? Що трапилось? Раптом прокидаєшся — а ти вже старий. З вами теж так, пане Кроль?

— Майже так, — спокійно каже Ґеорґ. — Мені сорок, а почуваю я себе шістдесятирічним. Може, це все наробила війна?

Він бреше, щоб підтримати Ризенфельда.

— А зі мною зовсім інше, — заявляю я, аби внести й свою пайку в нашу спільну з Ґеорґом справу. — Теж через війну. Мені було сімнадцять, коли я пішов на фронт. Тепер мені двадцять п'ять, однак я почуваю себе все ще сімнадцятилітнім. Сімнадцятилітнім і сімдесятилітнім. Мою молодість украла солдатчина.

— У вас це не через війну, — заперечує Ризенфельд, який, очевидно, сьогодні нападає на мене за те, що час, ця повільна смерть, мене ще не так обікрав, як його. — Ви просто духовно відстали. Війна ж, навпаки, допомогла вам рано дозріти; без неї ви ще й сьогодні залишились би на рівні дванадцятирічного.

— Дякую, — кажу я. — Який комплімент! В дванадцять років кожна людина геній. Вона втрачає свою оригінальність тільки тоді, коли досягає статевої зрілості, якій ви, Казанова з гранітних заводів, надаєте надто великого значення. Досить-таки бліда заміна для втраченої свободи духу!

Ґеорґ наливає знову. Ми бачимо, що вечір буде важкий. Нам треба витягнути Ризенфельда з провалля світової скорботи, а ні Ґеорґові, ні мені не хочеться сьогодні вдаватись до філософських банальностей. Краще б ми спокійно сиділи десь під каштанами і мовчки попивали мозельське замість того, щоб у «Червоному млині» сумувати за Ризенфельдовими втраченими роками.

— Якщо ви цікавитесь реальністю часу, — з слабкою надією кажу я, — то ми можемо повести вас в одне місце, де ви якраз зустрінете спеціалістів з цього питання, — до клубу поетів нашого любого міста. Письменник Ганс Гунгерман розгорнув цю проблему у не надрукованому ще творі на цілих шістдесят віршів. Ми можемо піти туди хоч і зараз: гурток засідає щонеділі увечері з заключною інтимною частиною.

— А жінки там є?

— Звичайно, ні. Жінки, які пишуть вірші, це все одно, що коні, які вміють рахувати. Певна річ, за винятком учениць Сафо.

— З чого ж тоді складається інтимна частина? — цілком логічно питає Ризенфельд.

— З того, що члени клубу лають інших письменників. Особливо тих, хто має успіх.

Ризенфельд щось презирливо бурчить під ніс. Я вже вирішую здаватися, як раптом у будинку Вацека напроти спалахує вікно, ніби освітлена картина в похмурому музеї. За гардиною ми бачимо Лізу. Вона саме одягається і стоїть тільки в бюстгальтері та дуже коротких білих шовкових трусиках.

Ризенфельд свистить носом, як ховрах. Його смішної меланхолії як і не було. Я встаю, щоб ввімкнути світло.

— Не треба, — шипить вш. — Невже ви зовсім не відчуваєте поезії?

Він крадеться до вікна. Ліза починає натягати через голову вузьку сукню. Вона звивається, як змія. Ризенфельд голосно зітхає:

— Ласий шматочок. Ох же чорт, який зад! Мрія, а не зад! Хто це?

— Сусанна в купелі, — заявляю я. Цим я хочу делікатно натякнути йому, що ми зараз скидаємось на старих козлів, які стежать за нею.

— Дурниці! — Вояжер із запитами Ейнштейна не зводить погляду з світлого, ніби залитого золотом, вікна. — Мене цікавить, як її звати.

— Не уявляємо. Ми бачимо її вперше. Сьогодні опівдні вона ще там не жила.

— Справді?

Ліза вже одягла сукню і розправляє її руками. Ґеорґ за спиною Ризенфельда наливає собі й мені по чарці. Ми тихенько випиваємо.

— Породиста жінка! — каже Ризенфельд, який усе ще не може відлипнути од вікна. — Видно, що справжня дама! Напевно, француженка.

Ліза, наскільки нам відомо, чешка.

— Може, це мадемуазель де ля Тур, — кажу я, щоб ще більше розпалити Ризенфельда. — Я вчора десь тут чув таке ім'я.

— От бачите! — Ризенфельд на мить обертається до нас. — Я ж казав, що француженка! Відразу видно — це je ne sains quoi[1]. Вам не здається, пане Кроль?

— Вам це видніше, пане Ризенфельд.

Світло в Лізиній кімнаті гасне. Ризенфельд виливає горілку в своє здавлене комірцем горло і знову притуляється обличчям до шибки. За хвилину Ліза з'являється в дверях будинку і йде вниз вулицею. Ризенфельд дивиться їй услід.

— Чарівна хода! Вона не дріботить, а робить широкі кроки! Струнка пантера! Жінки, які дріботять, — чистісіньке розчарування. Але ця — за неї я ручусь!

При словах «струнка пантера» я швидко п'ю ще одну чарку. Ґеорґ, потонувши в кріслі, беззвучно сміється. Ми свого досягли! Тепер Ризенфельд обертається. Обличчя в нього сяє, як блідий місяць.

— Вмикайте світло, панове! Чого ми ще чекаємо? Швидше у вир життя!

Ми виходимо слідом за ним у теплу ніч. Я дивлюсь на його жаб'ячу спину. Якби я міг так легко преборювати свої сумніви і свій відчай, як оцей майстер міняти декорації, з заздрістю думаю я.

«Червоний млин» повний-повнісінький. Ми знаходимо вільний столик тільки біля самого оркестру. Музика й так гучна, а біля нашого столика вона просто оглушлива. Спочатку ми, розмовляючи, кричимо один одному у вухо, потім переходимо на жести, як тріо глухонімих. Танцювальний майданчик такий переповнений, що люди ледве можуть рухатися. Та Ризенфельда це не турбує. Він наглядів біля стойки жінку в білому шовку, кидається до неї і ось уже гордо втискує її на майданчик своїм пузом. Жінка на голову вища за Ризенфельда

[1] Щось особливе (*франц.*).

і з нудьгою дивиться поверх його голови на залу, прикрашену повітряними кулями. А біля неї кипить Ризенфельд, наче Везувій. В нього ніби вселився диявол.

— А що, як ми піділлємо йому у вино горілки, щоб він швидше сп'янів? — кажу я Ґеорґові. — Він п'є, як віл!

Це в нас уже п'ята пляшка. Якщо так триватиме далі, то за дві години ми збанкрутуємо. Я прикинув, що ми пропили вже кілька надгробків. Сподіваюсь, він не притягне до столу оту білу примару, щоб ми ще й її напували.

Ґеорґ хитає головою:

— Це жінка з бару. Їй треба повертатися назад до стойки.

Ризенфельд виринає з натовпу. Він почервонів і спітнів.

— Що все це значить у порівнянні з чарами фантазії! — реве він, заглушаючи галас. — Неприкрашена дійсність, це добре. Але де ж поезія? Оте вікно сьогодні ввечері на тлі темного неба — там було про що помріяти. Така жінка — ви розумієте, що я маю на увазі?

— Цілком, — кричить у відповідь Ґеорґ. — Те, чого немає, завжди здається кращим за те, що в тебе є. В цьому полягає романтика й ідіотизм людського життя. За ваше здоров'я, Ризенфельд!

— Я дивлюся на це не так грубо! — горлає Ризенфельд, щоб перекричати фокстрот. — Я дивлюсь на це поетичніше!

— Я теж! — реве у відповідь Ґеорґ.

— Я ще поетичніше!

— Гаразд, так поетично, як тільки хочете!

Музика переходить на могутнє кресчендо. Танцювальний майданчик скидається на коробку з сардинами. Раптом я завмираю на місці. Праворуч у натовпі танцюристів я помічаю свою приятельку Ерну в лапах якоїсь вичепуреної мавпи. Ерна не бачить мене, але я ще здалеку пізнаю її руде волосся. Вона безсоромно висить на плечі типового юного спекулянта. Я не рухаюся з місця, але почуваю себе так, ніби проковтнув ручну гранату. Ось вона танцює тут, негідниця, якій я присвятив десять віршів з своєї неопублікованої збірки «Пил і зорі», — а мені цілий тиждень брехала, що дістала струс мозку і їй заборонено виходити з дому. Казала, нібито впала в темряві. Так, упала, але на груди цьому молодикові в двобортному смокінгу і з масивним перснем на лапі, якою він обіймає Ерну. А я, йолоп, ще сьогодні по обіді послав їй рожеві тюльпани з нашого саду з віршем у три строфи під назвою «Травневий молебен Пану»... А що, коли вона оце зараз прочитала його своєму спекулянтові? Я саме бачу, як вони обоє корчаться від сміху.

— Що з вами? — горлає Ризенфельд. — Вам погано?

— Жарко, — кажу я, відчуваючи, як піт стікає в мене по спині. Я розлючений, що Ерна може обернутися і побачити мене червоного й спітнілого, а я зараз понад усе хотів би мати вигляд світської людини — гордовитої, холодної й байдужої. Я швидко витираю хусточкою обличчя. Ризенфельд безжально сміється. Ґеорґ помічає це.

— А ви й самі дуже пітнієте, Ризенфельд, — каже він.

— У мене це зовсім не те! Це піт здоров'я! — кричить Ризенфельд.

— Це пітніє час, що мчить, не знаючи впину, — ущипливо кажу я, відчуваючи, як солона волога тече вже мені в рот.

Ерна наближається до нас. Вона дивиться на музикантів. Очі її сяють радістю. Я надаю своєму обличчю трохи здивованого вигляду і гордовито посміхаюся — а тим часом комірець у мене вже геть змокрів од поту.

— Та що з вами? — кричить Ризенфельд. — Ви зараз скидаєтесь на лунатика-кенгуру!

Я не слухаю його. Ерна обертається. Я ще деякий час холодно розглядаю тих, що танцюють, потім удаю, ніби випадково помітив її, і недбало піднімаю два пальці для привіту.

— Він з глузду з'їхав! — горлає Ризенфельд крізь синкопи фокстроту «Отець небесний».

Я не відповідаю. Мені престо відібрало мову: Ерна навіть не глянула на мене.

Музика, нарешті, затихає. Танцювальний майданчик поволі порожніє. Ерна зникає в ніші.

— Вам зараз скільки — сімнадцять чи сімдесят? — кричить Ризенфельд.

Тому, що в цю мить оркестр замовк, його голос розлягається на всю залу. До нас обертаються кілька десятків людей; сам Ризенфельд налякався. Я найохочіше сховався б під стіл, але тут мені спадає на думку, що присутні можуть сприйняти запитання, як звичайну пропозицію покупця, і тому байдужим тоном голосно відповідаю:

— Сімдесят один долар за штуку і ні цента менше!

Моя відповідь відразу зацікавлює всіх.

— Про що йдеться? — питає з-за сусіднього столика якийсь чоловічок з дитячим обличчям. — Я завжди цікавлюсь хорошими речами. Звичайно, за готівку. Моє прізвище Ауфштайн.

— Фелікс Кокс, — відрекомендовуюсь я у відповідь, радий, що не розгубився. — Йдеться про двадцять флаконів духів. На жаль, цей пан уже купив їх.

— Цитьте, — шипить якась блондинка з фарбованим волоссям.

Починається вечірня програма. Конферансьє меле якусь нісенітницю і сердиться, що його жарти нікого не смішать. Я відсуваю стілець і ховаюсь за Ауфштайна: для конферансьє, які атакують публіку, я улюблена мішень, а через Ерну мені не хочеться сьогодні бути посміховиськом.

Все йде добре. Невдоволений конферансьє зникає за кулісами, і хто з'являється на естраді в білій весільній сукні з шлейфом? Рене де ля Тур. У мене відлягає від серця, і я знову сідаю до столу.

Рене починає свій дует. Скромно і соромливо, як молода дівчина, вона співає кілька рядків високим сопрано, потім раптом переходить на бас і відразу викликає сенсацію.

— Як вам подобається ця дама? — питаю я Ризенфельда.

— Дама непогана...

— Познайомити вас? Мадемуазель де ля Тур.

Ризенфельд витріщує очі:

— Ля Тур? Не хочете ж ви сказати, що ця безглузда гра природи і є тією чарівною істотою з вікна напроти вас?

Саме це я хочу сказати, щоб побачити, як він реагуватиме, але раптом помічаю, що його обличчя з велетенським носом засяяло ангельською посмішкою. Він мовчки показує на жінку біля входу:

— Он... он там... ото вона! Та сама хода! Таку ходу відразу пізнаєш!

Він не помиляється. До зали справді входить Ліза у супроводі двох старих шкарбанів. Тримається вона, як дама з вищого світу, принаймні за уявленнями Ризенфельда. Ліза, здається, майже не дихає, а своїх супутників слухає неуважно й гордовито.

— Хіба я не правду кажу? — питає Ризенфельд. — Хіба не можна впізнати жінок по ході?

— Жінок і поліцейських, — відповідає Ґеорґ і сміється. Однак на Лізу він теж дивиться з задоволенням.

Починається другий номер програми. На танцювальний майданчик виходить акробатка — молода, з задерикуватим лицем, кирпатим носом і гарними ногами. Вона виконує акробатичний танець з сальто, стійками на руках і стрибками. Ми далі стежимо за Лізою. Їй, здається, найбільше хотілося б повернутися і піти звідси геть, але це, звичайно, чистісінький обман: «Червоний млин» — єдиний нічний клуб у місті, всі інші — це кафе, ресторани й пивниці. Тому сюди й ходять усі, кому дозволяє кишеня.

— Шампанського! — гримить Ризенфельд диктаторським голосом.

Мене охоплює жах; Ґеорґ теж стурбований.

— Пане Ризенфельд, — кажу я. — Тут шампанське дуже погане.

В цю мить я відчуваю, що знизу хтось на мене дивиться. Я здивовано оглядаюсь. Це акробатка: вона так вигнулась назад, що просунула голову між ноги. Зараз вона нагадує карлика з величезним горбом.

— Шампанське ставлю я; — заявляє Ризенфельд, підкликавши кельнера.

— Браво! — гукає обличчя з підлоги.

Ґеорґ моргає мені. Він грає роль джентльмена, я ж маю виступати в скрутних ситуаціях. Так між нами домовлено.

Тому він каже:

— Якщо ви хочете шампанського, Ризенфельд, ми вас почастуємо. Адже сьогодні ви наш гість.

— Про це не може бути й мови! Замовляю я, і годі!

Ризенфельд сьогодні справжнісінький Дон-Жуан вищого класу. Він задоволено дивиться на золоту головку пляшки, обкладену льодом.

Багато жінок відразу зацікавлюються нами. Я теж не від того, щоб випити. Шампанське доведе Ерні, що вона надто рано викинула мене за борт. Я з задоволенням п'ю за здоров'я Ризенфельда, він урочисто відповідає мені тим же.

З'являється Віллі. Цього й слід було чекати: він тут постійний гість. Ауфштайн із своєю компанією залишає зал, і Віллі займає сусідній столик. Він одразу ж встає і запрошує до себе Рене де ля Тур. Та підходить з вродливою дівчиною в чорній вечірній сукні. Я впізнаю в ній акробатку. Віллі знайомить нас. Акробатку звати Герда Шнайдер. Вона, ніби оцінюючи, кидає погляд на шампанське і на нас трьох. Ми слідкуємо, чи не зацікавиться нею Ризенфельд: тоді б ми звільнилися від нього на вечір. Однак він зачарований Лізою.

— Як ви вважаєте, можна запросити її на танець? — питає він Ґеорґа.

— Я б вам не радив цього, — дипломатично відповідає Ґеорґ. — Але згодом ми, можливо, десь ще познайомимося з нею.

Він з докором дивиться на мене. Якби я в конторі не сказав, що ми не знаємо, хто така Ліза, все б було в порядку. Але хто міг подумати, що Ризенфельд кинеться в романтику? Тепер уже пізно щось пояснювати йому. Романтики не мають почуття гумору.

— Ви танцюєте? — питає мене акробатка.

— Погано. Я не відчуваю ритму.

— Я теж. Спробуймо разом.

Ми втискуємось у натовп на танцювальний майданчик, і нас повільно затягує вперед.

— Троє чоловіків без жінок у нічному клубі, — каже Герда. — Чому так?

— А чом би й ні? Мій друг Ґеорґ запевняє, що той, хто веде з собою до клубу жінку, запрошує її наставити йому роги.

— Котрий із них ваш друг? Отой носатий?

— Ні, лисий. Він прихильник гаремної системи. Каже, що жінок не слід показувати.

— Звичайно... А ви?

— У мене немає системи. Я мов полова на вітрі.

— Не наступайте мені на ноги, — просить Герда. — Добра мені полова. Важите щонайменше сімдесят кілограмів.

Я опановую себе. Ми саме пропливаємо з натовпом повз Ернин стіл, і цього разу вона, слава Богу, пізнає мене, хоч її голова лежить на плечі в спекулянта з перснем, і він її обхопив за талію. Який тут чорт дослухатиметься до музики! Я посміхаюсь Герді й притискаю її до себе тісніше. При цьому стежу за Ерною.

Герда пахне конвалієвими духами.

— Відпустіть мене, — каже вона. — Цим ви нічого не досягнете в дами з рудим волоссям. А ви ж саме цього хочете, хіба ні?

— Ні, — брешу я.

— Вам треба було зовсім не звертати на неї уваги. А ви натомість втупились у неї, як загіпнотизований, та ще й влаштували цю комедію зі мною. Боже, ви зовсім новачок!

Я все ще намагаюсь зберегти на обличчі вимушену посмішку; мені б нізащо не хотілося, щоб Ерна помітила, як я й тут попався.

— Нічого я не влаштовував, — слабо відпираюсь я. — Я не хотів танцювати.

Герда відштовхує мене.

— Ну й кавалер же ви! Кінчаймо! У мене болять ноги.

Я міркую, чи варто їй пояснювати, що я мав на думці зовсім інше. Хтозна, чим це може скінчитися для мене. Тому я вирішую тримати язик за зубами і, високо піднісши голову, але трохи присоромлений, іду за нею до столу.

Тим часом там уже відчувається дія алкоголю. Ґеорґ і Ризенфельд перейшли на «ти». Ризенфельд став просто Алексом. Він скоро почне й від мене вимагати, щоб я звав його на «ти». Завтра вранці, звичайно, все це забудеться.

Я сиджу похмурий, злий і чекаю, поки Ризенфельд стомиться. По танцювальному майданчику пливе людський натовп, повільний потік гамору, почуття тілесної близькості й стадності. Ерна теж з викликом

пропливає повз самий наш столик. Мене вона ігнорує. Герда штовхає мене в бік.

— Волосся пофарбоване, — каже вона.

В душу закрадається огидне почуття, що Герда хоче мене втішити.

Я киваю головою і помічаю, що вже досить-таки п'яний. Нарешті Ризенфельд кличе кельнера. Ліза пішла, тому він теж не хоче тут більше залишатися.

Минає ще деякий час, поки ми розраховуємось. Ризенфельд справді платить за шампанське: я думав, що він залишить нас тут із тими чотирма пляшками, які замовив сам. Ми прощаємося з Віллі, Рене де ля Тур і Гердою Шнайдер. Уже все одно кінець: навіть музиканти лаштуються йти. Всі збиваються біля виходу і гардеробу.

Я раптом опиняюсь поруч з Ерною. Її кавалер розмахує своїми довгими руками, добуваючи їй пальто. Ерна міряє мене крижаним поглядом.

— Ось де я тебе спіймала! Ти, мабуть, не сподівався?

— Ти мене спіймала? — спантеличено питаю я. — Навпаки, я тебе!

— Із ким! — веде вона далі, ніби не чуючи моєї відповіді. — З дівками з кафешантану! Не торкайся до мене! Хтозна, чого ти вже від них набрався!

Ніхто й не думав доторкатися до неї.

— Я тут у справах, — кажу. — А ти? Як ти потрапила сюди?

— У справах! — глузливо сміється вона. — У справах! Хто ж помер?

— Опора держави, дрібний вкладник, — відповідаю я, гадаючи, що сказав дуже дотепно. — Його ховають тут щодня, але за надгробок йому править не хрест, а мавзолей, що зветься біржею.

— І такому марнотратникові ще довіряють! — невгаває Ерна. Моїх слів вона знову ніби й не чула. — Між нами все скінчено, пане Бодмер!

Ґеорґ і Ризенфельд проштовхуються до гардеробу, щоб одержати свої капелюхи. Я помічаю, що в захисті мені не щастить, і переходжу до нападу.

— Слухай! — кажу. — Хто мені ще сьогодні після обіду брехав, що не може виходити з дому, бо страшенно болить голова? І хто ж відразу опинився тут з товстим спекулянтом?

Ерна аж полотніє.

— Осоружний віршомазе! — шипить вона, ніби бризкає отрутою. — Ти, мабуть, думаєш, що коли вмієш списувати вірші в померлих, то й сам чогось вартий? Навчись спочатку заробляти доволі грошей, щоб міг вивести на люди свою даму! А то вже остогид з своїми прогулянками на лоно природи! «До шовкових стягів травня!» Ой держіть мене, а то впаду!

«Шовкові стяги» — це цитата з вірша, якого я послав їй сьогодні після обіду. У мене все аж кипить усередині, але я посміхаюсь:

— Не викручуйся, — кажу їй. — Хто йде звідси додому з двома солідними комерсантами? А хто з кавалером?

Ерна вражено дивиться на мене.

— То я повинна вночі сама йти вулицею, як проститутка? За кого ти мене вважаєш? Думаєш, мені хочеться вислухувати кожного йолопа? Так ти гадаєш?

— Тобі взагалі не треба було приходити сюди.

— Так! Гляньте на нього! Він ще й наказуватиме мені! Забороняє виходити з дому, а сам вештається всюди! А ще чого бажаєш? Щоб я тобі штопала шкарпетки? — Вона в'їдливо сміється. — Сам п'є собі шампанське, а для мене вистачить і зельтерської води та пива чи дешевого молодого вина!

— Шампанське замовляв не я, а Ризенфельд.

— Ну звичайно! Ти завжди невинний! Невдалий класний наставнику! Чого ти ще тут стовбичиш? Між нами все скінчено! Не набридай мені більше!

Я такий розлючений, що ледве можу говорити. Підходить Ґеорґ і подає мені капелюха. Ернин спекулянт теж з'являється біля неї, і вони виходять.

— Ти чув? — питаю Ґеорґа.

— Дещо чув. Навіщо сперечатися з жінкою?

— Я не хотів сперечатися.

Ґеорґ сміється. Він ніколи не буває п'яний, скільки б не випив.

— Не доводь себе до такого. Завжди програєш. Навіщо ти хочеш бути правим?

— Справді, — кажу я, — навіщо? Певно, тому, що я син німецької землі. Ти ніколи не пробував переконувати жінку?

— Звичайно, пробував. Однак це не заважає мені давати іншим добрі поради.

Прохолодне повітря діє на Ризенфельда так, наче його хтось злегка стукнув по голові.

— Переходьмо на «ти» — пропонує він мені. — Ми ж брати. Нахлібники смерті. — Він заливчасто сміється. — Мене звуть Алекс.

— Рольф, — відповідаю я, не маючи наміру називати своє справжнє ім'я для цього п'яного брудершафту. Для Алекса цілком досить і Рольфа.

— Рольф? — перепитує Ризенфельд. — Яке бридке імя! Тебе завжди так звуть?

— Я маю право зватись так у високосні роки і після роботи. Алекс теж не дуже гарно.

Ризенфельд похитується.

— Ну, нічого, не велике горе, — великодушно каже він. — Хлопці, давно я не почував себе так добре. У вас є ще кава?

— Звичайно, — відповідає Ґеорґ. — Рольф уміє готувати її, як ніхто.

Похитуючись, ми проходимо у затінку церкви Божої Матері по Гакенштрассе. Спереду дибає, як лелека, самотня постать і завертає в наші ворота. Це фельдфебель Кнопф, що повертається з свого рейду по міських пивницях. Ми йдемо слідом за ним і наздоганяємо його аж біля чорного обеліска, де він, як завжди, зупиняється в своїх справах.

— Пане Кнопф, так не годиться! — кажу я.

— Вільно! — не обертаючись, командує він.

— Пане фельдфебель, так не годиться! — повторюю я. — Це свинство! Чому ви не робите цього у себе в квартирі?

Він швидко повертає голову.

— Щоб я в своїй кімнаті мочився? Ви збожеволіли?

— Не в кімнаті. У вас у квартирі є чудовий туалет. Користуйтесь ним. Невже ви не можете пройти ще якихось десять метрів?

— Дурниці!

— Ви забруднюєте символ нашої фірми! Крім того, робите блюзнірство. Це ж надгробок. Свята річ.

— Він стане надгробком аж на цвинтарі, — каже Кнопф, рушаючи до дверей. — На добраніч, панове.

Він кланяється нам і стукається при цьому головою об одвірок. Потім, сердито бурмочучи, зникає в сінях.

— Хто це такий? — питає Ризенфельд, коли ми заходимо в кімнату.

— Ваша протилежність. Абстрактний п'яниця. П'є без будь-якої фантазії. Не потребує ніякої допомоги ззовні. Жодних картин, які б розпалювали його бажання.

— Зрозуміло! — Ризенфельд вмощується біля вікна. — Горілчана бочка. Людина живе мріями. Ви цього ще не знаєте?

— Ні. Для цього я ще надто молодий.

— Ви не надто молодий. Просто ви продукт війни — емоційно недозрілий, але вже досвідчений у вбивстві.

— Мерсі, — кажу я. — Як вам подобається кава?

Хміль, очевидно, вже втрачає силу. Ми знову перейшли на «ви».

— Як ви вважаєте, та дама, що напроти, вже дома? — питає Ризенфельд Ґеорґа.

— Мабуть, дома. Адже там не світиться.

— Це може також означати, що вона ще не повернулась. Ви не хочете почекати кілька хвилин?

— О, будь ласка!

— Може, ви тим часом покінчите із справами? — кажу я. — Договір треба тільки підписати. А я поки що принесу свіжої кави з кухні.

Я сходжу вниз, даючи Ґеорґові час обробити Ризенфельда. Такі справи краще влаштовувати без свідків. Я сідаю на східцях. В майстерні трунаря Вільке хтось собі спокійно хропе. Це, мабуть, все ще Генрих Кроль, тому що Вільке тут не ночує. Комерсант-патріот добряче перелякається, коли прокинеться в труні. Я міркую, чи не збудити мені його, але я надто стомлений, і, крім того, вже світає — тому нехай цей переляк буде для безстрашного воїна цілющою купіллю, котра зміцнить його і покаже, чим завжди кінчається прославлювана ним війна. Я зиркаю на годинник, чекаючи Ґеорґового сигналу, дивлюся в сад. З квітучих дерев, наче з білого ліжка, тихо встає ранок. В освітленому вікні на першому поверсі напроти видно фельдфебеля Кнопфа у нічній сорочці. Він допиває з пляшки горілку. Об мої ноги треться кішка. Слава Богу, думаю я, неділя скінчилася.

V

Якась жінка в траурному одязі заходить у ворота і нерішуче зупиняється на подвір'ї.

Я виходжу з контори. «Це з тих, що купують найдешевші пам'ятники», — вирішую я і запитую:

— Хочете оглянути нашу виставку?

Вона киває, але відразу ж заперечує:

— Ні, ні, поки що не треба.

— Можете спокійно оглядати товар. Не обов'язково щось купувати. Якщо бажаєте, я залишу вас саму.

— Ні, ні! Це... Я тільки хотіла...

Я чекаю. В нашій справі квапити не годиться.

За хвилину жінка додає:

— Це для мого чоловіка...

Я киваю й очікую далі. Потім повертаюсь до ряду маленьких бельгійських надгробків.

— Ось тут дуже гарні пам'ятники, — кажу нарешті.

— Гарні, тільки...

Жінка знову замовкає і дивиться на мене майже з благанням.

— Я не знаю, чи взагалі дозволять... — видушує вона з себе.

— Що? Поставити пам'ятник? Хто може не дозволити цього?

— Могила не на церковному кладовищі...

Я вражено дивлюся на неї.

— Пастор не хоче, щоб мого чоловіка було поховано на церковному кладовищі, — одвернувшись, швидко і тихо каже вона.

— Чому не хоче? — здивовано питаю я.

— Він... тому, що він наклав на себе руки, — скрикує жінка. — Заподіяв собі смерть. Не міг більше витримати.

Вона дивиться на мене витріщеними очима, ще перелякана тим, що сказала.

— Вони вважають, що через це його не можна ховати на церковному кладовищі? — питаю я.

— Так. На католицькому, в освяченій землі, не можна.

— Але ж це безглуздя! — сердито кажу я. — Його треба поховати в двічі освяченій землі. Ніхто не накладає на себе рук без причини. Ви цілком певні, що так вирішено?

— Еге ж. Пастор так сказав.

— Пастори кажуть багато чого, це їхня робота. Де ж тоді його ховати?

— За огорожею кладовища. Не на освяченій землі. Або на міському цвинтарі. Але ж цього не можна. Там таке безладдя!

— Міський цвинтар набагато кращий за католицький, — кажу я. — І там теж поховані католики.

Вона хитає головою:

— Так не годиться. Він був побожний. Його треба... — Її очі раптом наповнюються слізьми. — Йому, певно, навіть на думку не спадало, що його не дадуть поховати на освяченій землі.

— Він, мабуть, взагалі про це не думав. А ви не сумуйте через свого пастора. Я знаю тисячі дуже побожних католиків, яких поховано не на освяченій землі.

Вона швидко обертається до мене.

— А де?

— На полях боїв у Росії та Франції. Вони лежать разом у братніх могилах, католики, євреї і протестанти, і мені здається, що Богові це байдуже.

— То зовсім інше. Вони загинули на війні. А мій чоловік...

Жінка вже не стримує плачу. В нашій роботі сльози — звичайна річ, але ці сльози не такі, як завжди. До того ж ця жінка — як пучок соломи: здається, вітер може дмухнути і понести її.

— Може, він в останню мить ще покаявся? — кажу я, аби не мовчати. — І за це йому буде все прощено.

Жінка дивиться на мене. Бідоласі так хочеться, щоб хтось хоч трохи розрадив її!

— Ви справді так думаєте?

— Авжеж. Священик, звичайно, про це не знає. Це знає тільки ваш чоловік. І не може вже про це сказати.

— Пастор запевняє, що гріх самогубства...

— Шановна пані! — перебиваю я її. — Бог набагато милостивіший за священиків, повірте мені.

Тепер я знаю, що її мучить: не так неосвячена могила, як думка про те, що її чоловік приречений за самогубство вічно горіти в пеклі і що він, може, був би врятований і відправлений тільки на кількасот тисяч років у чистилище, якби його поховали на католицькому кладовищі.

— Це сталося через гроші, — каже жінка. — їх було покладено в ощадну касу строком на п'ять років, тому чоловік не міг їх забрати. Це посаг моєї дочки від першого шлюбу. Він був опікуном. Коли ж два тижні тому гроші, нарешті, забрали, вони виявилися нічого не вартими, і наречений відмовився од весілля. Він сподівався, що в нас є за що купити добрий посаг. Два роки тому ми справді могли б його купити, але зараз гроші вже нічого не варті. Дочка дуже плакала... Чоловік не витримав. Він вважав, що це його вина: йому треба було бути обережнішим. Але ж гроші було внесено на певний термін, бо так процент вищий, і ми не могли забрати їх раніше.

— Як він міг бути обережнішим? Таке зараз трапляється на кожному кроці. Він же був не банкір.

— Ні, бухгалтер. Сусіди...

— Хай вас не турбує, що кажуть сусіди. Це завжди злісні плітки. А в усьому іншому покладіться на Бога.

Я відчуваю, що мої слова не дуже переконливі, але що можна сказати жінці за таких обставин? У всякому разі не те, що я думаю насправді.

Вона витирає очі.

— Я не повинна була вам розповідати цього. Що вам до нього? Вибачте мені. Але часом не знаєш, куди...

— Нічого, — втішаю я її, — ми до такого звикли. Сюди приходять лише люди, котрі втратили своїх близьких.

— Звичайно, але не так..

— І так теж. В ці сумні часи таке трапляється частіше, ніж ви думаєте. Тільки за останній місяць сім випадків. Завжди є люди, які потрапляють у безвихідь. Значить, порядні люди. Непорядні викручуються.

Жінка не зводить з мене погляду.

— Ви вважаєте, що можна буде поставити надгробок, коли його поховають не в освяченій землі?

— Якщо у вас є дозвіл на могилу, то можна. А на міському кладовищі — без сумніву. Якщо хочете, можете вибрати пам'ятник зараз, а коли все буде в порядку, вам залишиться тільки забрати його.

Вона оглядає надгробки, потім показує на третій за розміром серед найменших і питає:

— Скільки коштує отакий?

Завжди те саме. Бідні ніколи не питають відразу, скільки коштує найменший, вони не роблять цього ніби з якоїсь дивної поваги до смерті і до мертвих. Вони не хочуть відразу ж питати про найменший, а що потім доведеться брати саме його, то вже інша річ.

Я нічим не можу їй допомогти: цей камінь коштує сто тисяч марок. Її стомлені очі злякано дивляться на мене.

— Ми не можемо стільки заплатити. Це набагато більше, ніж...

Я й сам розумію, що це набагато більше, ніж у них залишилось від спадщини.

— Візьміть тоді оцей маленький, — пропоную я. — Або просто плиту, а не пам'ятник. Ось цю, дивіться, вона дуже гарна. Плита коштує всього тридцять тисяч марок. Адже вам тільки хочеться, щоб було відомо, де похований ваш чоловік, а на це плита так само годиться, як і пам'ятник.

Жінка оглядає плиту з пісковика.

— Так, але...

У неї мабуть ледве вистачить грошей, щоб заплатити наступного місяця за квартиру, однак вона все-таки не хоче купувати найдешевший надгробок — наче бідоласі тепер не все одно. Якби вона замість цього краще розуміла його раніше і менше рюмсала з дочкою, він, напевне, був би ще живий.

— Ми можемо позолотити напис, — кажу я. — Тоді плита матиме цілком пристойний, благородний вигляд.

— За напис платити окремо?

— Ні, його ціна входить у загальну суму.

Це неправда, але я нічого не можу з собою подіяти: жінка така безпорадна в своєму чорному одязі. Якщо вона зараз захоче довгої цитати

з Біблії, то я пропав: напис коштуватиме більше, як сама плита. Але жінка просить поставити лиш прізвище і дати: 1875—1923.

Вона витягає з кишені купу пом'ятих, але старанно розправлених і перев'язаних пачками асигнацій. У мене аж подих перехоплює — розрахунок наперед! Такого вже давно не траплялось. Жінка сумлінно відраховує три пачки. В неї майже нічого не залишається.

— Тридцять тисяч. Перевірите?

— Немає потреби. Пораховано вірно.

Мусить бути вірно. Вона, напевно, не раз рахувала їх.

— Я хочу вам щось сказати — не витримую я. — Ми дамо вам ще цементоване обрамлення на могилу. Так вона матиме дуже пристойний вигляд.

Жінка злякано дивиться на мене.

— Безкоштовно, — додаю я.

Її обличчя на мить освітлює ледь помітна посмішка, сумна посмішка.

— Це вперше, відколи сталося лихо, я бачу ласку від людей. Навіть моя дочка... Бона каже, що ганьба...

Жінка витирає сльози.

Я дуже збентежений: мені здається, ніби я поводжусь, як артист Гастон Мюнх із міського театру, коли він грає графа Таста в «Честі» Зудермана. Щоб заспокоїтись, я наливаю собі, коли жінка виходить, чарку горілки. Потім згадую, що Ґеорґ ще не повернувся з переговорів із Ризенфельдом, і відчуваю недовір'я до самого себе: може, я все це зробив для жінки, щоб підкупити Бога? Один добрий вчинок за інший — обрамлення на могилу і напис за те, що Ризенфельд прийме вексель строком на три місяці і дасть добру партію граніту. Ця думка так витвережує мене, що я випиваю ще одну чарку. Потім, виглянувши у вікно, помічаю на чорному обеліску сліди фельдфебеля Кнопфа і, голосно лаючись, набираю відро води, щоб змити їх. А Кнопф тим часом спить у себе в кімнаті сном праведника.

— Тільки на шість тижнів, — розчаровано кажу я.

Ґеорґ сміється.

— Векселем на шість тижнів теж не слід нехтувати. Банк на більше не хоче давати. Хтозна, який тоді буде курс долара. Крім того, Ризенфельд обіцяв за чотири тижні заглянути до нас знову. Ми тоді зможемо укласти ще одну угоду.

— Ти віриш у це?

Ґеорґ знизує плечима:

— А чому б і ні? Може, Ліза знову приманить його сюди. Він і в банку мріяв про неї, як Петрарка про Лауру.

— Добре, що він не бачив її вдень.

— Це стосуться не тільки Лізи, — Ґеорґ дивиться на мене трохи збентежено. — А чому ти кажеш так про неї? Вона ж зовсім не погана.

— У неї зранку бувають добре помітні мішки під очима. І, крім того, вона аж ніяк не романтична. Груба, як двірник.

— Не романтична! — Ґеорґ презирливо посміхається. — Яке це має значення! Є багато видів романтики. Грубість теж має свою принадність.

Я пильно дивлюсь на нього. Невже й Ґеорґ заглядається на Лізу? Він якось підозріло не говорить про свої особисті справи.

— Ризенфельд, безперечне, під романтикою розуміє пригоду у вищому світі, — кажу я, — а не інтрижку з жінкою різника.

Ґеорґ махає рукою.

— Хіба не все одно? Вищий світ часто поводиться вульгарніше за різника.

Ґеорґ у нас знавець вищого світу. Він одержує «Берлінер Тагеблатт» і читає її головним чином для того, щоб слідкувати за новинами мистецтва й вищого світу. Він прекрасно інформований у цьому. Жодна артистка не вийшла заміж так, щоб він про це не знав, кожне важливе розлучення в аристократичних колах ніби алмазом вкарбовується в його пам'ять. Ґеорґ не сплутує їх навіть тоді, коли то вже третє чи четверте розлучення. Він знає всі театральні постановки, читає критичні статті, знає про житя на Курфюрстендамм[1]. І не тільки це: він стежить за міжнародним життям, за великими зірками кіно й королевами вищого світу — читає журнали з кіномистецтва, а якийсь знайомий з Англії присилає йому часом «Тетлер» та інші модні видання. Тоді він наче перероджується на кілька днів. Сам Ґеорґ ніколи не бував у Берліні, а за кордоном — тільки солдатом, коли воював у Франції. Він ненавидить свою професію, однак після смерті батька йому довелось узяти на себе управління фірмою, бо Генрих був надто дурний для цього. Журнали й ілюстрації допомагають Ґеорґові трохи забути розчарування — це його пристрасть і його відпочинок.

— Вульгарна дама з вищого світу годиться для справжнього цінителя, — зауважую я, — а не для Ризенфельда. Цей чавунний диявол має соромливу уяву.

— Ризенфельд! — Ґеорґ презирливо кривиться. Для нього власник оденвальдських заводів зі своїм поверховим захопленням фран-

---

[1] Одна з респектабельних вулиць у Берліні.

цузькими дамами — тільки жалюгідний вискочка. Що знає цей міщанин, який казиться з нудьги, про пікантний скандал із розлученням графині Гомбург? Або про останню прем'єру Елізабет Бергнер? Він навіть не чув такого прізвища! А Ґеорґ знає аристократичний довідник і довідник діячів мистецтв майже напам'ять.

— Нам слід було б послати Лізі букет квітів, — каже Ґеорґ. — Вона, сама того не знаючи, допомогла нам.

— Зроби це сам, — відповідаю я, знову запитливо поглядаючи на нього. — Скажи мені краще, чи Ризенфельд вписав у замовлення пам'ятник, полірований з усіх боків?

— Аж два. Другий — завдяки Лізі. Я обіцяв йому поставити пам'ятник так, щоб вона завжди могла його бачити. Він, здається, надає цьому якесь значення.

— Поставимо його тут, у конторі, біля вікна. Вранці, коли Ліза вставатиме, освітлений сонцем, він справлятиме на неї велике враження. Я можу ще й написати на ньому золотом «Memento mori!»[1] Що сьогодні в Едуарда на обід?

— Німецький біфштекс.

— Тобто січене м'ясо. Чому січене м'ясо зветься німецьким?

— Тому що ми войовничий народ і навіть під час миру січемо собі обличчя в бійках. Від тебе пахне горілкою. Чи не через Ерну?

— Ні. Тому що всім нам судилось померти. Мене це часом ще пригнічує, хоч я давно вже про це знаю.

— Похвально. Особливо в нашій професії. Знаєш, чого б я хотів?

— Звичайно. Хотів би бути матросом на китобійному судні, або торговцем копрою на Таїті, або тим, хто відкриє Північний полюс, дослідником Амазонки, Ейнштейном, шейхом Ібрагімом з гаремом із двадцяти жінок різних національностей, серед них черкесок, котрі, певно, такі гарячі, що їх неможливо обняти без азбестової маски.

— Авжеж. Крім того, я ще хотів би бути дурним, безмежно дурним. Це найбільший дар у наш час.

— Дурним, як Парсіфаль?

— Не таким самозреченим. Просто віруючим, мирним, здоровим, буколічно дурним.

— Ходімо, — кажу я. — Ти голодний. Наша хиба в тому, що ми ні по-справжньому дурні, ні по-справжньому розумні. Десь посередині, як мавпи між гілками. Це нас стомлює і часом засмучує. Кожен повинен знати, до якої категорії він належить.

---

[1] Пам'ятай про смерть (*лат.*).

— Справді?

— Ні, — передумую я. — Люди осідали б тоді на одному місці і обростали б жиром. Але чи не піти нам сьогодні ввечері на концерт, щоб компенсувати «Червоний млин»? Гратимуть Моцарта.

— Я сьогодні ляжу рано спати, — заявляє Ґеорґ. — Це мій Моцарт. Іди сам. Мужньо й самітно витримай наступ добра. Воно доситьтаки небезпечне і завдає більшого спустошення, ніж скромне зло.

— Так, — відповідаю я і згадую жінку, що приходила вранці.

Скоро вечір. Я читаю в газетах сімейні новини і вирізую повідомлення про смерть. Це повертає мені віру в людей, особливо після вечорів, коли нам доводиться пригощати своїх постачальників чи агентів. З цих повідомлень виходить, що людина, власне, не має жодних хиб. Там є лиш чудові батьки, бездоганні подружжя, зразкові діти, безкорисливі, готові на жертви матері, всіма оплакувані дідусі й бабусі, комерсанти, проти яких сам Франціск Асизький був би черствим егоїстом, безмежно добрі генерали, людяні прокурори, майже святі фабриканти зброї — одне слово, землю, коли вірити цим повідомленням, населяв цілий натовп безкрилих ангелів, про котрих тільки ніхто нічого не знав. Любов, яка в житті насправді дуже рідко трапляється непорочною, після смерті аж сяє чистотою і майже тільки такою й буває. В повідомленнях кишить надзвичайна доброчесність, щира турбота, глибока побожність, безкорислива самопожертва; родичі теж знають, якими їм належить бути: вони пригнічені горем, їхня втрата незамінна, вони ніколи не забудуть померлих. Читаючи таке, як не вирости у власних очах і не відчути гордості, що належиш до раси, яка має такі благородні почуття.

Я вирізую повідомлення про смерть пекаря Нібура. Його там змальовано як доброго, люблячого чоловіка й батька, що завжди щиро піклувався про свою сім'ю. Я сам бачив, як фрау Нібур з розпущеним волоссям тікала з хати, а добрий Нібур біг слідом, шмагаючи її паском, і бачив руку, яку батько, що піклувався про сім'ю, зламав своєму синові Роланду, викинувши його в шаленстві із вікна. І коли цей кат сконав від апоплексичного удару в своїй пекарні, пригнічена горем удова повинна була б тільки радіти. Але вона раптом стала думати зовсім інакше. Все, що за життя витворяв Нібур, смерть стерла з її пам'яті. Він став ідеалом. Людина завжди має дивовижний хист до самообману й брехні, а коли йдеться про померлих, то самообман і брехня не мають меж, і вона зве це пошаною. Але найдивовижніше те, що людина скоро сама починає щиро вірити в те, що каже.

Фрау Нібур зазнала цього магічного перетворення, коли негідника пекаря, який щодня лупцював її, притягли сходами до кімнати. Замість того, щоб упасти на коліна і подякувати Богові за звільнення, в ній відразу ж почалося очищення смертю. Плачучи, вона кинулась до мертвого, і відтоді її очі ежє не висихають. Своїй сестрі, яка нагадала їй про щоденні побої і про Роландову руку, що неправильно зрослася, вона обурено відповіла, що все це дрібниці і в усьому винна духота в пекарні; Нібур, невтомно піклуючись про сім'ю, надто багато працював, і піч часом діяла на нього, як сонячний удар. Тому вона вигнала сестру з кімнати і заголосила знову. Взагалі фрау Нібур твереза, чесна, роботяща жінка, яка розуміє, що трапилось, — однак тепер вона раптом побачила пекаря таким, яким він ніколи не був, і щиро повірила в це. Людина, власне, не тільки вічно бреше, а й вічно вірить; вона вірить у добро, красу й довершеність, навіть якщо їх зовсім немає, або є лише натяк на них — і це ще одна причина того, що читання оголошень втішає мене і робить оптимістом.

Я кладу повідомлення про смерть Нібура до інших семи, які сьогодні вирізав з газет. У понеділок і вівторок їх завжди трохи більше, ніж звичайне. Винен у цьому кінець тижня: люди святкують, їдять, пють, сваряться, хвилюються і серце, артерії та голова, нарешті, не витримують. Повідомлення фрау Нібур я відкладаю для Генриха Кроля. Ця справа саме для нього. Він людина пряма, без почуття іронії, і поки фрау Нібур не замовить надгробок, вважатиме так само, як і вона, цілком природним, що смерть очистила покійника. Йому буде легко говорити про дорогого, незабутнього небіжчика, тим більше, що вони обидва були постійними відвідувачами ресторанчика «Квітка».

Сьогодні моя робота закінчена. Ґеорґ Кроль уже зник у своїй кімнаті, захопивши свіжі номери «Берлінер Тагеблатт» та «Елеганте Вельт». Я міг би ще домалювати кольоровою крейдою ескіз пам'ятника полеглим, однак на ге вистачить часу й завтра. Я закриваю друкарську машинку і відчиняю вікно. З Лізиної квартири чути грамофон. Вона з'являється біля вікна, цього разу одягнена, і розмахує величезним букетом червоних троянд, посилаючи мені рукою поцілунок. «Ґеорґ! — думаю я. — Встиг-таки, проноза!» Я показую на його кімнату. Ліза вихиляється з вікна і каркає через вулицю своїм хрипким голосом:

— Красно дякую за квіти! Ви, мисливці за покійниками, виявляється, ще й кавалери!

Вона аж тіпається від сміху, показуючи хижі зуби. Потім дістає листа.

«Найшановніша, — хрипить вона, — поклонник вашої краси насмілюється скласти до ваших ніг ці троянди». — Ліза переводить подих. — І адреса: Цирцеї з Гакенштрассе, 5. Що таке Цирцея?

— Жінка, що обертає чоловіків на свиней.

Ліза труситься від реготу, однак вона явно задоволена. Здається, що разом з нею труситься весь будинок. Це не Ґеорґ, міркую я. Він ще не зовсім з'їхав з глузду.

— Від кого лист? — питаю її.

— Від Олександра Ризенфельда, — хрипить Ліза, — через фірму «Кроль і сини». Ризенфельд! — вона аж заходиться від сміху. — Це не той миршавий, бридкий, що був з вами у «Червоному млині»?

— Він не миршавий і не бридкий, — заперечую я. — Він чоловік у силі і дуже показний. Крім того, мільярдер.

Ліза на мить замислюється. Потім киває, ще раз махає мені рукою і зникає в кімнаті. Я зачиняю вікно і чомусь раптом згадую Ерну. Насвистуючи, я спускаюсь униз і бреду через сад до будівлі, в якій працює скульптор Курт Бах.

Він сидить з гітарою на східцях перед дверима. Позад нього біліє лев з пісковика, витесаний для пам'ятника полеглим. Лев той скидається на звичайну кішку, в якої болять зуби.

— Курте, — звертаюсь я до нього, — якби твоє бажання могло відразу здійснитись, чого б ти захотів?

— Тисячу доларів, — не задумуючись, відповідає він і бере на гітарі дзвінкий акорд.

— Тьфу! Я думав, що ти ідеаліст.

— Я й є ідеаліст. Тому й хочу мати тисячу доларів. Ідеалізму мені не треба бажати. Я й так його маю більш ніж досить. А грошей мені бракує.

Проти цього не заперечиш. Логіка в нього бездоганна.

— А що б ти зробив з грошима? — питаю я, все ще не втрачаючи надії.

— Купив би собі квартал будинків і жив би з квартирної плати.

— І тобі не соромно? — кажу я. — А втім, ти не прожив би на квартирну плату, вона дуже низька, а підвищити її ти не мав би права. Тому її не вистачило б навіть на ремонт, і скоро б довелося знову продавати будинки.

— Тільки не ті, які б я купив! Я протримав би їх, поки не скінчиться інфляція. Тоді вони знову давали б справжній прибуток, мені зали-

шалось би лиш збирати гроші. — Бах бере ще один акорд. — Будинки, — каже він задумливо, наче мова йде про Мікеланджело. — За сто доларів сьогодні можна вже купити той, котрий раніш коштував сорок тисяч золотих марок. Скільки можна заробити! І чому в мене немає в Америці бездітного дядька.

— Це ж просто жахливо, — розчаровано кажу я. — Ти, очевидно, за ніч перетворився на нудотного матеріаліста. Домовласник! А де ж твоя безсмертна душа?

— Домовласник і скульптор. — Бах легко ковзає пальцями по струнах. Над ним стукотить молотком трунар Вільке. Він спішно майструє за підвищену ціну білу дитячу труну. — Тоді б мені не довелося робити для вас проклятих конаючих левів та орлів, що здіймаються летіти. Жодної тварини! Ніколи більше! Тварин слід або їсти, або милуватись ними. З мене їх досить. Особливо героїчних.

Він починає награвати «Мисливця з Курпфальца». Я бачу, що сьогодні з ним пристойної розмови не заведеш. Особливо такої, за якою забувають зрадливих жінок.

— В чім суть життя? — питаю я, вже йдучи.

— В тім, щоб спати, їсти й любити жінок.

Я одмахуюсь і рушаю додому. Мимохіть я крокую в такт стукоту Вільке, потім помічаю це й змінюю ритм.

У підворітті стоїть Ліза. В руках у неї троянди. Вона простягає їх мені.

— Ось! На їх! Мені такого не треба.

— Чому? Хіба ти зовсім не відчуваєш краси природи?

— Дякувати Богу, ні. Я не корова. Ризенфельд! — Вона сміється, як жінка з нічного клубу. — Скажи цьому типові, що я не з тих, кому дарують квітки.

— А що ж тобі дарувати?

— Прикраси. Що ж іще?

— А одяг?

— Одяг дарують лиш тоді, коли перебувають уже в ближчих стосунках. — Вона зиркає на мене. — Щось ти дуже сумний. Розвеселити тебе?

— Дякую. Я й так веселий. Іди сама на коктейль до «Червоного млина».

— Я маю на думці не «Червоний млин». Ти все ще граєш на органі ідіотам?

— Так, — здивовано кажу я. — Звідки тобі відомо?

— Та йдуть чутки. Ти знаєш, я б хотіла колись піти з тобою в божевільню.

— Ти й так туди скоро потрапиш.

— Ну, це ми ще побачимо, хто перший, — спокійно заявляє Ліза і кладе квіти на надгробок. — На, забирай цю пашу. Я не можу тримати її в кімнаті. Мій старий надто ревнивий.

— Що?

— Авжеж! Як бритва. А чом би й ні?

Я не знав, що бритва може бути ревнива, однак образ переконує.

— Коли твій чоловік ревнивий, то як же ти умудряєшся вечорами зникати з дому?

— Уночі він у різниці. І я вже якось улаштовуюсь.

— А коли він не в різниці?

— На такий випадок я маю місце гардеробниці в «Червоному млині».

— Справді?

— Хлопче, ти дурний, — каже Ліза, — як і мій старий.

— А одежа й прикраси?

— Кажу йому, що все це дешеве й фальшиве. — Ліза посміхається. — Всі чоловіки вірять у таке. Так от, бери цю зелень. Подаруй її якійсь теличці. По тобі видно, що ти з тих, хто дарує квіти.

— Ти погано мене знаєш.

Ліза кидає на мене через плече багатозначний погляд і рушає додому. Її гарні ноги взуті в розтоптані червоні пантофлі. Одна пантофля прикрашена помпоном, в другої він одірваний.

Троянди аж світяться в присмерку. Букет чималий — Ризенфельд не поскупився. П'ятдесят тисяч марок, прикидаю я. Боязко озираючись, як злодій, забираю їх і йду до себе в кімнату.

За вікном у голубому плащі стоїть вечір. Кімната повна відблисків і тіней. І раптом, ніби з засідки, на мене нападає самотність. Я знаю, ще це безглуздо: я не самотніший, ніж віл у стаді воліз, однак, що з того? Самотність — це не відсутність товариства. Мені зненацька спадає на думку, що, може, я вчора буьз надто нестриманий з Ерною. Можна ж було все спокійно вияснити. До того ж у кожному її слові звучали ревнощі. А ревнощі означають кохання, це кожному відомо.

Я втуплюю погляд у вікно. Насправді я знаю, що ревнощі — не кохання. Але що вдієш? Вечір б'є в голову, до того ж, з жінками не слід сперечатися, каже Ґеорґ. А я саме це й робив! Охоплений каяттям, я вдихаю запах троянд, який перетворює кімнату на храм Венери

з «Тангейзера». І помічаю, що весь тану: я повний всепрощення, примирення й надії. Швидко нашкрябавши кілька рядків, я заклеюю конверта, навіть не перечитавши написаного, і йду до контори по шовковий папір, у якому ми отримали останню партію фарфорових ангелів. Я загортаю в нього троянди і вирушаю на пошуки Фрица Кроля, наймолодшого нащадка фірми. Йому дванадцять років.

— Фрице, — кажу йому, — хочеш заробити дві тисячі?

— Розумію, — відповідає він. — Давайте. Адреса та сама?

— Так.

Він зникає з трояндами — третя сеітла голова за сьогоднішній вечір. Всі знають, чого вони хочуть, — Курт, Ліза, Фриц, — і тільки я не маю жодного уявлення. Ерна теж не те, що мені треба, я відчув це в ту мить, коли Фрица вже не можна було повернути назад. Але що ж те? Де олтарі, до боги і де жертви?

Однак на концерт Моцарта я все-таки вирішую піти — хоч я й сам і музика змусить мене ще сильніше відчути самотність.

Я повертаюсь додому. Небо всіяне зірками. Кроки мої відлунюють у завулку. Я дуже схвильований. Рвучко відчиняю двері контори, вмикаю світло і завмираю на місці. Біля ротатора лежать троянди, мій лист, навіть не розпечатаний, і записка від Фрица: «Дама каже, щоб ви поклали їх собі на могилу. Вітаю, Фриц».

Покласти на могилу. Нічого собі жарт! Яка ганьба! Мене заливає хвиля сорому й люті. Я кидаю записку в холодну грубку. Потім сідаю на стілець і обдумую помсту. Лють переважає над соромом, як завжди, коли ти справді осоромлений і знаєш, що заслуговуєш на це. Я пишу ще одного листа, беру троянди і вирушаю до «Червоного млина».

— Віддайте, будь ласка, цей букет фройляйн Герді Шнайдер, — кажу я швейцарові. — Акробатці.

Весь обшитий галунами чоловік дивиться на мене так, ніби я запропонував йому щось непристойне. Потім велично показує пальцем через плече:

— Пошукайте собі для цього посильного.

Я знаходжу посильного і кажу йому:

— Передайте букет під час її виступу.

Він обіцяє виконати моє доручення. «Може, Ерна там і побачить букет», — думаю я. Потім довго блукаю по місту. Повертаюсь додому геть стомлений.

Мене зустрічає мелодійне дзюрчання. Кнопф саме стоїть перед обеліском і робить своє діло. Я мовчу: мені не хочеться більше спереча-

тись. Я беру відро, набираю води і виливаю її перед Кнопфом. Фельдфебель витріщує очі.

— Повідь, — бурмоче він. — А я й не знав, що йшов дощ.

І, похитуючись, рушає до своїх дверей.

VI

Над лісом висить багряний місяць. В парку душно і незвичайно тихо. Повз нас безшумно проходить скляний чоловік. Тепер він не боїться бути тут: сонце більше не робить з його голови запалювального скла. Однак для перестороги він усе-таки надів калоші. Може знятися буря, а вона для нього ще небезпечніша, ніж сонце. Ізабела сидить біля мене на лавці, перед корпусом для невиліковних хворих. На ній вузька льняна сукня чорного кольору і золоті черевички на босу ногу.

— Рудольфе, — каже вона, — ти знову покидав мене. Останнього разу ти обіцяв залишитись тут. Де ж ти був?

Рудольф, думаю я, слава Богу! Сьогодні ввечері я не витримав би, якщо б вона назвала мене Рольфом. Я мав важкий день і тепер почуваю себе так, ніби хтось вистрілив по мені з дробовика сіллю.

— Я не кидав тебе, — відповідаю. — Мене тут не було, але це не означає, що я тебе покидав.

— Де ж ти був?

— Там, за муром...

«Там, серед божевільних», — ледве не сказав я, але вчасно стримався.

— Чому?

— Ох, Ізабело, я й сам не знаю чому. Людина багато чого робить, не знаючи чому і навіщо...

— Цієї ночі я тебе шукала. Тоді місяць був не такий, як тепер, — багряний, неспокійний, облудний. Ні, тоді він був інший — холодний, ясний, хоч випий його.

— Мабуть, краще було б мені бути тут, — кажу я і відчуваю, що її спокій переливається в мене. — Але як же можна випити місяць, Ізабело?

— З водою. Дуже просто. На смак він як опал. У роті не дуже чути — лиш згодом ти його відчуєш, коли він почне мерехтіти в тобі і знову засяє з твоїх очей. Однак тоді не можна вмикати світла. При світлі він згасне.

Я беру її руку і притуляю собі до скроні. Рука суха й холодна.

— Як можна випити його з водою? — питаю.

Ізабела забирає руку.

— Виставляєш уночі за вікно склянку з водою — отак. — Вона простягає руку. — І він там. Це відразу видно, склянка починає світитися.

— Ти хочеш сказати, ще там видно його віддзеркалення.

— Не віддзеркалення, а сам місяць. — Ізабела дивиться на мене. — Віддзеркалення... а що це таке?

— Відбиток у дзеркалі. Віддзеркалюватись можна у всьому з гладенькою поверхнею. У воді теж. Однак не бути в ній.

— У всьому з гладенькою поверхнею! — Ізабела ввічливо й недовірливо посміхається. — Справді? Ти глянь!

— Звичайно. Коли ти стоїш перед дзеркалом, то бачиш там себе.

Ізабела скидає черевик і оглядає ногу — вузеньку, довгу, не спотворену тісним взуттям.

— Що ж, можливо, — каже вона так само ввічливо і байдуже.

— Не можливо, а напевно. Те, що ти бачиш, — не ти, а твоє зображення в дзеркалі.

— Ні, не я. Але де ж тоді я, коли там тільки зображення?

— Ти стоїш перед дзеркалом. Інакше воно не могло б тебе віддзеркалити.

Ізабела знову взуває черевик і поглядає на мене.

— Ти впевнений у цьому, Рудольфе?

— Цілком упевнений.

— А я ні. Що ж роблять дзеркала, коли вони самі?

— Вони віддзеркалюють те, що є біля них.

— А якщо біля них нічого немає?

— Такого не буває. Що-небудь завжди є.

— А вночі? Коли немає місяця і зовсім темно, що вони тоді віддзеркалюють?

— Темряву, — кажу я, сам уже не дуже переконаний у цьому, бо ж як можна віддзеркалювати темряву? Для віддзеркалення завжди треба трохи світла.

— Виходить, вони мертві, коли зовсім темно?

— Може, вони тоді сплять, а коли знову з'являється світло — прокидаються.

Ізабела задумливо киває і щільніше закутує сукнею ноги.

— А коли вони сплять, — питає раптом вона, — то що їм сниться?

— Кому?

— Дзеркалам.

— Я гадаю, їм завжди щось сниться, — кажу я. — Цілісінький день. Їм снимось ми. Але снимось з іншого боку: наш правий бік у дзеркалі стає лівим, а лівий — правим.

Ізабела повертається до мене.

— Виходить, вони наша обернена сторона?

Я замислююсь. Хто знає насправді, що таке дзеркало?

— От бачиш, — каже Ізабела. — А ти щойно запевняв, що в них нічого немає. У них наша обернена сторона.

— Тільки поки ми стоїмо перед ними. Коли ж ми відходимо, вона зникає.

— Звідки ти знаєш?

— Це видно. Коли відійти від дзеркала й поглянути на нього збоку, то зображення там уже немає.

— А якщо дзеркала тільки ховають зображення?

— Як вони можуть їх ховати? Вони ж усе віддзеркалюють! На те вони й дзеркала. Дзеркало нічого не може сховати.

Ізабела замислено морщить лоба.

— Де ж тоді воно діваєтся?

— Що?

— Зображення! Обернена сторона! Відскакує назад до нас.

— Цього я не знаю.

— Не може ж воно пропасти!

— Воно й не пропадає.

— А де діваєтся? — допитується Ізабела. — Залишається в дзеркалі?

— Ні. У дзеркалі його більше немає.

— Ні, ще є! Звідки ти знаєш? Ти ж його не бачиш?

— Інші люди теж бачать, що його немає. Вони бачать лиш своє власне зображення, коли стоять перед дзеркалом. І більше нічого.

— Вони закривають його А де діваєтся моє зображення? Воно мусить там бути!

— Воно й є там, — кажу я, жалкуючи, що почав цю розмову. — Коли знову стаєш перед дзеркалом, зображення з'являється знову.

Раптом Ізабела дуже збуджується. Вона стає коліньми на лавку і нахиляється вперед. Її темна струнка постать вирізняється над жовтими нарцисами, які цього жаркого вечора здаються ніби зробленими з сірки.

— Значить, зображення залишається в дзеркалі? А ти щойно казав, що його там немає.

Вона хапає мене за руку й тремтить. Я не знаю, що сказати, аби заспокоїти її. Фізичні закони тут не допоможуть: вона зневажливо відхилить їх. До того ж я й сам у цю хвилину не дуже вірю в них. Мені раптом починає здаватись, що в дзеркалах і справді є щось таємниче.

— Де воно, Рудольфе? — шепоче Ізабела, тулячись до мене. — Скажи, де воно? Чи від мене скрізь залишається якась часточка? В усіх дзеркалах, які я бачила? А я їх бачила багато, безліч! І я в усіх них розпорошена? Кожне взяло щось від мене? Тоненький відбиток, тоненьку скибочку? І дзеркала стружать мене, як рубанок шматок дерева? Що ж тоді залишається від мене?

Я беру її за плечі.

— Все залишається. Навпаки, дзеркала ще додають тобі щось. Вони роблять обличчя видимим і повертають його тобі назад — частку простору, блискучу частку самих себе.

— Себе? — Вона все ще тримається за мою руку. — А коли обличчя вже не те? Коли воно поховане в тисячах і тисячах дзеркал? Як можна його дістати назад? О, його вже ніколи не повернути! Воно пропало! Пропало! Його обтісують, як статую, у якої вже немає лиця. Де моє обличчя? Те, яке було ще до всіх дзеркал? Ще до того, як вони почали мене обкрадати?

— Ніхто тебе не обікрав, — безпорадно кажу я. — Дзеркала не обкрадають. Вони лиш віддзеркалюють.

Ізабела важко дихає. Обличчя в неї бліде. В її прозорих очах мерехтить червоний відблиск місяця.

— Де залишилось зображення? Де ми взагалі, Рудольфе? — шепоче вона. — Де все залишилось? Все мчить кудись, летить, усе тоне! Міцно тримай мене! Не впусти! Хіба ти не бачиш їх? — Ізабела пильно вдивляється в нечіткий обрій. — Он вони літають! Усі мертві дзеркальні зображення! Вони хочуть крові! Ти не чуєш їх? Сірі крила. Вони тріпочуть, як у кажанів! Не пускай їх сюди!

Вона схиляє голову мені на плече, тулиться тремтячим тілом до мого тіла. Я міцно тримаю її. Сутінки дедалі густішають. Вітер ані кине, однак темрява поволі насувається від дерев з алеї, ніби мовчазна рота тіней. Здається, вона хоче оточити нас і крадеться з засідки, щоб одрізати нам шлях.

— Ходімо, — кажу я. — Ну, ходімо! Там, за алеєю, не так темно.

Вона опирається й хитає головою. Мого обличчя торкається її волосся. Воно м'яке і пахне сіном. Лице її теж м'яке. Я відчуваю її підборіддя, чоло, і раптом мене знову глибоко вражає те, що за цим вузьким чолом ховається світ із зовсім іншими законами, що ця голівка, яку

я легко обнімаю руками, бачить усе не так, як я: кожне дерево, кожну зірку, кожен зв'язок між явищами і навіть себе саму. На мить думки мої переплутуються, і я вже не знаю, чи дійсність — те, що бачу я, чи те, що бачить вона, чи те, що існує незалежно від нас і чого нам ніколи не судилось пізнати. тому що вона — як дзеркала, а ті існують тільки тоді, коли існуємо ми, і завжди віддзеркалюють не що інше, як наш власний образ. Ніколи, ніколи ми не знаємс, чим вони є, коли залишаються самі, і що стоїть за ними; вони ніщо і все-таки можуть віддзеркалювати й мусять чимсь бути, однак ніколи не зраджують своєї таємниці.

— Ходімо, — кажу я. — Ходімо, Ізабело. Ніхто не знає, хто він насправді, де його шлях і куди той шлях веде, але ми разом, і це все, що ми знаємо.

Я веду її за собою. Можливо, й справді, думаю я, коли все гине, не існує нічого, крім хвилин, проведених разом, та й це лиш делікатний обман, бо там, де ти справді комусь потрібний, ти нічого не можеш зробити, нікого не можеш захистити. Я дуже часто в цьому переконувався, коли на війні дивився на мертві обличчя друзів. Кожен має свою смерть і мусить сам її зустріти, і ніхто йому не може допомогти.

— Ти не залишиш мене саму? — питає Ізабела.

— Не залишу.

— Присягнись, — просить вона і зупиняється.

— Присягаюсь, — не задумуючись, відповідаю я.

— Гаразд, Рудольфе. — Вона полегшено зітхає. — Але не забудь про це. Ти так часто забуваєш.

— Я не забуду.

— Поцілуй мене.

Притягаючи її до себе, я відчуваю якийсь страх і не знаю, що мені робити, потім цілую її сухими, стуленими губами.

Вона охоплює руками мою голову і раптом швидко кусає за губу. Я відсахуюсь. З прокушеної губи тече кров. Я дивлюся на Ізабелу. Вона сміється. Обличчя її міняється. Воно стає зле і хитре.

— Кров! — тихо каже вона, і в голосі її чути радість. — Ти знову хотів мене обдурити, я тебе знаю! Але тепер це тобі вже не вдасться. Ти затаврований і більше не зможеш утекти.

— Я більше не зможу втекти, — розчаровано повторюю я. — Хай так. Однак для цього тобі не треба було накидатись на мене, мов кішці. Глянь, як тече кров! Що я скажу начальниці, коли вона побачить мене?

Ізабела сміється.

— Нічого. Навіщо тобі завжди щось казати? Не будь таким боягузом!

Я відчуваю в роті теплу кров. Носовичок тут не допоможе — рана повинна закритися сама по собі. Женев'єва стоїть переді мною. Вона раптом стала Женні. Рот у неї тепер маленький і негарний, посмішка хитра і зла.

Починають дзвонити на травневу відправу. Стежкою йде котрась із санітарок. Її халат невиразно біліє в мороці.

Поки йшла відправа, рана моя засохла, я одержав свою тисячу марок і тепер сиджу за столом з вікарієм Бодендиком. Шовкову ризу він залишив у маленькій ризниці. Чверть години тому Бодендик був ще міфічною постаттю. Одягнений у парчу, овіяний ладаном, осяяний свічками, він стояв, піднявши золоту дароносницю з тілом Хреста над головами побожних сестер і хворих, котрим дозволено відвідувати відправу, — а тепер, у чорній поношеній сутані, з мокрим від поту білим комірцем, застебнутим не спереду, а ззаду, він став звичайним слугою божим, спокійним, огрядним, з червоним носом і червоними щоками, на яких набрякли жилки, що свідчать про його любов до вина.

Бодендик і сам не знає, що перед війною кілька років був моїм сповідником, коли нам, учням, згідно шкільного розпорядку доводилось щомісяця сповідатися і причащатися. Хто був не зовсім дурний, той ішов до Бодендика. Він недочував і, оскільки сповідаються пошепки, не міг зрозуміти, в яких гріхах йому признавались. Тому він накладав найлегші покути. Прокажеш було кілька отченашів, і всі гріхи тобі відпущено. Можна знову грати в футбол чи пробувати дістати в міській бібліотеці заборонені книжки. Зовсім інакше було в соборного пастора, до якого я потрапив одного разу, коли біля сповідальні Бодендика стояла велика черга. Соборний пастор наклав на мене підступну покуту: звелів прийти до сповіді наступного тижня, а коли я це зробив, він спитав, чому я прийшов. Оскільки на сповіді брехати не можна, я сказав правду. Він наклав на мене покуту — кілька десятків разів помолитись на чотках і звелів наступного тижня знову прийти до нього на сповідь. Так тривало далі, і я був майже у відчаї, бо вірив уже, що на все життя приречений на щотижневі сповіді в соборного пастора. На щастя, четвертого тижня святий отець захворів на кір і мусив лягти в ліжко. Коли настав день чергової сповіді, я пішов до Бодендика і голосно розповів йому, в яке становище потрапив: соборний пастор велів мені сьогодні прийти до сповіді, а сам захворів. Що мені робити? Додому до нього я не міг піти, щоб не заразитись. Бодендик вирішив, що я можу не гірше висповідались і в нього: сповідь завжди є сповіддю, а священик священиком. Я висповідався і дістав волю. Відтоді я обминав соборного пастора десятою дорогою.

Ми сидимо в маленькій кімнаті поблизу просторої зали для хворих, яким дозволено вільно гуляти. Тут стоять полиці з книгами, горщик з геранню, кілька стільців, крісел та круглий стіл. Начальниця прислала нам пляшку вина, і ми чекаємо на вечерю. Десять років тому я б ніколи не повірив, що питиму вино із своїм сповідником — але я тоді також не повірив би, що вбиватиму колись людей і за це мене не повісять, а навпаки, нагородять орденом, — однак таке сталося.

Бодендик пробує вино.

— Рейнгардське, — урочисто проголошує він. — Чудова річ. Ви розумієтесь на винах?

— Мало, — відповідаю я.

— Треба навчитись. Їжа й напої — то дар Божий. Ними треба втішатись і на них треба розумітись.

— Смерть, безперечно, теж дар божий, — відповідаю я, дивлячись крізь вікно в темний сад. Здійнявся вітер, і крони дерев заколихалися. — Нею теж треба втішатися й розумітись на ній?

Бодендик насмішкувато позирає на мене поверх своєї чарки.

— Для християнина смерть — не проблема. Втішатися нею йому не треба, але зрозуміти її він може дуже легко. Смерть — це шлях до вічного життя. Її нічого боятися А для багатьох людей вона ще й порятунок.

— Від чого?

— Порятунок від хвороби, болю, самотності й злиднів.

Бодендик з насолодою бере в рот ковток вина і смакує його.

— Знаю, — кажу я. — Порятунок од земних скорбот. А навіщо, власне, Бог сотворив їх?

По Бодендикові не видно, що він страждає від земних скорбот. Круглий, гладкий, він закинув полу сутани на спинку стільця, щоб не зім'ялася під вагою його масивного заду. Ось він сидить, міцно тримаючи в руках чарку, цей знавець потойбічного життя й вина.

— Навіщо, власне, Бог сотворив земні скорботи? — повторюю я. — Не міг відразу пустити нас у вічне життя?

Бодендик знизує плечима.

— Про читайте про це в Біблії. Людина, рай, гріхопадіння...

— Гріхопадіння, вигнання з раю, первородний гріх, а з ним прокляття на сотні тисяч поколінь. Бог найдовгочаснішої помсти.

— Бог прощення, — заперечує Бодендик, дивлячись проти світла на вино. — Бог любові й справедливості, завжди готовий простити. Бог, який для спасіння людства віддав у жертву свого власного сина.

— Пане вікарій, — кажу я з раптовою люттю, — навіщо Бог любові й справедливості створив людей такими не однаковими? Одного — бідним і хворим, а іншого — здоровим і підлим?

— Хто принижений тут, той звеличиться в царстві небеснім. Божа справедливість зрівноважує.

— Я не дуже в цьому впевнений, — заперечую. — Я знав одну жінку, яку десять років мучив рак, яка витримала шість страшних операцій, яку ніколи не покидав біль і яка, врешті, зневірилась у Богові, коли поховала двох своїх дітей. Вона перестала ходити до церкви, перестала сповідатися і причащатися і, згідно з правилами Церкви, померла в смертельних гріхах. Згідно з цими самими правилами, вона тепер горить і вічно горітиме в пеклі, яке теж сотворив бог любові. Це справедливо, чи не так?

Якусь мить Бодендик мовчки дивиться на вино.

— Це ваша мати? — питає він нарешті.

Я здивовано переводжу на нього погляд.

— Яке це має значення?

— Це ваша мати, правда ж?

Я ковтаю вина.

— Хай навіть моя мати.

Бодендик мовчить.

— Вистачить одної секунди, щоб примиритись з Богом, — нарешті обережно каже він. — Одної секунди перед смертю. Єдиної думки. Не обов'язково навіть, щоб її було вимовлено.

— Кілька днів тому я теж так говорив одній жінці, що впала у відчай. Однак якщо такої думки не було?

Бодендик дивиться на мене.

— Церква має свої правила. Правила, які б запобігали людським гріхам і виховували. У Бога їх немає. Бог — це любов. Хто з нас може знати, як він судить?

— А він судить?

— Ми так це знаємо. Насправді це любов.

— Любов, — гірко кажу я. — Любов, сповнена садизму. Любов, яка несе муки й злидні, яка страхітливу несправедливість на світі хоче виправдати обіцянкою вигаданого неба.

Бодендик посміхається.

— Вам не здається, що до вас інші люди уже думали про це?

— Безліч людей. І розумніших за мене.

— Я теж так вважаю, — лагідно каже Бодендик.

— Це ще не значить, що я також не можу думати про це.

— Безперечно ні. — Бодендик наливає собі чарку. — Тільки робіть це ґрунтовно. Сумнів — це зворотний бік віри.

Я дивлюсь на нього. Ось він сидить, незворушний, як башта, і ніщо не може його сколихнути. За його міцною головою стоїть ніч, неспокійна ніч Ізабели, яка тріпоче і б'ється у вікно, безмежна ніч, вщерть наповнена питаннями без відповіді. А Бодендик на все має відповідь.

Відчиняються двері. На великій таці у каструлях, поставлених одна на одну, з'являється вечеря. Сестра з кухні застеляє стіл скатертиною, кладе ножі, ложки та виделки і зникає.

Бодендик знімає верхню каструлю.

— Що в нас сьогодні на вечерю? Бульйон, — ніжно каже він, — бульйон з мозковими галушками. Вищий клас! І печеня в оцті з червоною капустою. Одкровення!

Він насипає собі тарілку бульйону й починає їсти. Я серджусь на себе, що завів з ним диспут, і відчуваю його перевагу, хоч усе сказане аж ніяк не розв'язує проблеми. Перевага його в тому, що він нічого не шукає. Він знає. Але що він, власне, знає? Довести він нічого не може. І все-таки грається зі мною, як хоче.

Входить лікар. Це не директор закладу, а лікар, що наглядає за хворими.

— Повечеряєте з нами? — питає Бодендик. — Тоді сідайте, бо після нас нічого не залишиться.

Лікар хитає головою.

— Ніколи. Буде гроза, а в грозу хворі ще неспокійніші.

— Щось не схоже на грозу.

— Не схоже, але вона буде. Хворі передчувають її. Для кількох уже довелося влаштувати тривалу ванну. Важка буде ніч.

Бодендик ділить між нами печеню. Собі він кладе більше.

— Гаразд, докторе, — каже він. — Випийте принаймні чарку вина. П'ятнадцятиградусне! Дар божий! Навіть для нашого молодого язичника.

Він підморгує мені, а я відчуваю, що так би й вилив соус з печені за його засалений комірець.

Лікар сідає до нас і бере чарку. Бліда сестра просовує голову крізь двері.

— Я зараз не вечеряю, сестро, — каже лікар — Залиште, будь ласка, в моїй кімнаті кілька бутербродів і пляшку пива.

Лікареві років тридцять п'ять. Це чорнявий чоловік з вузьким обличчям, близько поставленими очима і великими відстовбурченими

вухами. Звати його Верніке, Гвідо Верніке, і він так само ненавидить своє ім'я, як я ненавиджу ім'я Рольф.

— Як там фройляйн Терговен? — питаю я.

— Терговен? А, так... На жаль, нічого втішного.

— Ні. Вона була така ж, як завжди. Може, трохи збудженіша, але ж ви кажете, що це від грози.

— Побачимо. У нас тут передбачити щось дуже важко.

Бодендик сміється.

— Безперечно, важко. Тут важко.

Я дивлюсь на нього. От тобі й християнин! Але тут мені спадає на думку, що його ж професія — піклуватися про людські душі, тому він дещо втрачає в почуттях за рахунок знань, так само як лікарі, медсестри і торговці надгробками.

Я слухаю, як він розмовляє з Верніке. У мене раптом зникає апетит, я встаю і підходжу до вікна. З-за розколисаних вітром чорних верховіть стіною здіймається хмара з блідими краями. Я дивлюсь на неї. Зненацька мені все здається зовсім чужим: за знайомою картиною парку безмовно встає інша, дикіша, і відкидає стару, як порожню оболонку. Я згадую крик Ізабели. «Де моє колишнє обличчя? Те, яке було ще до всіх дзеркал?» Справді, де те найперше обличчя, думаю я. Первісний ландшафт, яким він був ще, поки не став ландшафтом у нашому розумінні — парком, лісом, будинком, людиною? Де обличчя Бодендика, яке ще не було Бодендиком, і обличчя Верніке, що існувало до того, як стало відповідати цьому імені? Чи ми щось знаємо про них? Чи ми потрапили в тенета понять і слів, логіки й облудного розуму, а за ними самотньо палає пра-вогонь, до якого ми більше не маємо доступу, тому що обернули його на тепло і вигоду, на вогонь у грубках і парове опалення, на шахрайство й упевненість, на міщанство й твердині та ще, може, на турецьку лазню мокрої філософії і науки. Де вони? Стоять там і досі, незбагненні, чисті й недоступні, поза життям і смертю, поки самі не стануть для нас життям і смертю? А може, це тільки ті, які зараз сидять, втупившись перед собою очима, чи тихенько ходять у загратованих кімнатах цього будинку, відчуваючи в крові близьку їм грозу? Де межа, що відділяє хаос од порядку, і хто може її переступити й повернутися назад, а якщо комусь і вдалося, то хіба він щось пам'ятає про це? Хіба один спогад не стирається іншим? Хто божевільний, затаврований і вигнаний — ми з своїми межами, з своїм розумом, з своїм упорядкованим світоглядом, чи вони, в кому бушує хаос, хто відданий на волю безмежному, як кімнати без дверей і стелі, як приміщення з трьома стінами, куди б'ють блискавки, залітає вітер і падає дощ, тоді як ми пишаємось

у своїх закритих кімнатах з дверима й чотирма стінами і віримо, що маємо перевагу над божевільними, бо уникнули хаосу? Але що таке хаос? І що порядок? І в кого вони є? І чому? І хто уникає їх?

Бліда блискавка прорізала край неба над парком, і аж згодом почувся слабкий грім. Наша кімната, мов наповнена світлом каюта, здається, пливе в ніч, що стає дедалі страшнішою, ніби десь полонені велетні рвуть ланцюги, аби схопитись і знищити плем'я карликів, котрим на деякий час вдалось прикувати їх. Освітлена кабіна в темряві, книги і три впорядковані мозки в будинку, де всюди, ніби в чарунках стільників у вулику, запертий жах, що спалахує блискавками в зруйнованих мозках. А що, коли б їх усіх зненацька пронизала блискавка свідомості, і вони, зібравшись разом, зчинили б бунт, розбили замки, зірвали засуви, сірою хвилею затопили б сходи, змили б геть освітлену кімнату обмеженого, міцного духу, кудись у ніч, у те безіменне, могутнє, що стоїть за нею?

Я обертаюсь. Людина віри й людина науки сидять біля столу. Для них світ не здається хистким тремтячим неспокоєм, гуркотом з глибин, блискавкою в крижаному ефірі, вони люди віри й науки, вони мають висок і лот, вагу й міру, кожен свою, однак їх це не бентежить, вони впевнені, в них є назви, які можна до всього приліпити, ніби етикетки, вони добре сплять, у них є мета, що вдовольняє їх, а жах, чорна завіса перед самогубством, має у їхньому бутті своє визначене місце — є нього є назва, його можна класифікувати і тому він перестав бути небезпечним. Вбиває лиш те, що не має назви, або те, що зламало свою назву.

— Блискає, — кажу я.

Лікар озирається.

— Справді?

Він саме пояснював суть шизофренії, Ізабелиної хвороби. Його смугляве обличчя від збудження трохи почервоніло. Він розповідає, що хворі на шизофренію блискавично, в одну мить, перескакують з однієї особистості в іншу і що в давнину їх вважали за ясновидців та святих, а пізніше — за людей, якими заволодів диявол, і ставились до них з забобонною пошаною. Лікар філософствує про причини хвороби, і я раптом дивуюсь, звідки він це все знає і чому він зве це хворобою. Хіба не можна з таким же успіхом вважати це винятковим багатством? Хіба кожна нормальна людина не має у собі теж з десяток особистостей? І хіба не полягає різниця між ними лише в тому, що здоровий стримує їх, а хворий дає їм волю? Хто ж тоді хворий?

Я підходжу до столу й випиваю свою чарку. Бодендик дивиться на мене доброзичливо, Верніке — як на зовсім нецікавого пацієнта. Тільки

зараз я починаю відчувати смак вина. Воно добре, ароматне, витримане й міцне. В ньому більше немає хаосу, думаю я. Воно перетворило його в гармонію. Перетворило — не замінило. Не уникло його. І раптом на якусь мить, зовсім безпідставно, я стаю невимовно щасливим. Отже, буває й так, думаю я. Хаос можна перетворити! Існує не лише те або інше, але вони можуть і перетворюватися одне на одне.

За вікном знову спалахує бліде сяйво й згасає.

Лікар підводиться.

— Почалось. Мені треба йти до тих, що замкнені.

Замкнених хворих ніколи не випускають надвір. Вони до самої смерті залишаються в кімнатах з прикрученими до підлоги меблями, з заґратованими вікнами і з дверима, які можна відчинити тільки ключем ззовні. Вони сидять у клітках, як небезпечні хижі звірі, і говорити про них не любить ніхто.

Верніке дивиться на мене.

— Що з вашою губою?

— Нічого. Вкусив уві сні.

Бодендик сміється. Двері відчиняються, і маленька сестра вносить ще одну пляшку й три чарки. Верніке йде з кімнати разом з сестрою. Бодендик хапає пляшку і наливає собі знову. Тепер мені зрозуміло, чому він запросив Верніке випити з нами: щоб начальниця прислала другу пляшку вина. Однієї для трьох чоловіків мало. От хитрий, думаю я. Повторив чудо, яке вчинив Христос під час проповіді на горі. З однієї чарки для Верніке зробив для себе цілу пляшку.

— Ви, мабуть, більше не питимете? — питає він.

— Чому ж? Питиму, — відповідаю я, сідаючи до столу. — Я саме добрав смаку. Ви мені допомогли в цьому. Красно дякую.

Бодендик кисло посміхається і витягає пляшку з льоду Якусь мить він ще дивиться на етикетку, потім наливає мені — менше ніж півчарки. Собі ж наливає майже по самі вінця. Я спокійно забираю в нього пляшку і доливаю собі стільки, як і в нього.

— Пане вікарій, — кажу я, — в деяких речах ми не так уже й відрізняємось.

Бодендик раптом вибухає сміхом. Його лице розквітає як півонія.

— На здоров'я! — каже він єлейним голосом.

Гроза, гуркочучи, то насувається на місто, то відходить далі. Як безмовні удари шаблі, небо розтинають блискавки. Я сиджу біля вікна в своїй кімнаті, а переді мною в кошику на сміття у вигляді видовбаної слонячої ноги, який мені торік подарував комівояжер Ледерман, син кравця Ледермана, лежать подерті Ернині листи.

З Ерною все скінчено. Я перебрав в пам'яті всі її вади, викинув її і з голови і з серця, а на десерт ще й прочитав кілька розділів з Шопенгауера й Ніцше. Але все-таки мені краще хотілося б мати смокінг, машину та шофера і в товаристві двох чи трьох відомих артисток, з кількома сотнями мільйонів у кишені зненацька з'явитись у «Червоному млині», щоб завдати змії смертельного удару. Я ще якийсь час мрію про те, що було б, якби вона завтра прочитала в газеті, що мені випав найбільший виграш по лотереї або що я дуже обпікся, рятуючи з охопленого вогнем будинку дітей. Потім помічаю світло в Лізиній кімнаті.

Ліза відчиняє вікно і подає комусь знак. Я сиджу в темряві, тому мене їй ледве видно, отже, вона має на увазі когось іншого. Вона беззвучно ворушить губами, показує собі на груди, потім на наш будинок і киває головою. Після цього світло гасне.

Я обережно висуваюся з вікна. Уже дванадцята година ночі, і всі вікна поблизу темні, а відчинене тільки в Ґеорґа Кроля.

Я очікую і нарешті бачу, як двері в Лізиному будинку відхиляються. Ліза виходить, швидко озирається і перебігає вулицю. Вона в легенькій строкатій сукні, а черевики тримає в руці, щоб не зчиняти шуму. Водночас я чую, як обережно відчиняються двері в нашому будинку. Це може бути тільки Ґеорґ. Над дверима висить дзвінок, і, щоб тихо відчинити їх, треба стати на стілець, рукою притримати дзвінок, а ногою натиснути на клямку й потягнути до себе. Для такої акробатичної вправи треба бути тверезому. А я знаю, що сьогодні Ґеорґ тверезий.

Чути тиху розмову і тупіт високих каблуків. Значить, Ліза, хитра бестія, знову взула черевики, щоб бути принаднішою. Двері Ґеорґової кімнати тихо риплять.

От тобі й маєш! Ґеорґ, ця тиха вода! І коли він устиг?

Гроза повертається знову. Грім лунає дужче, і зненацька на бруківку, ніби срібні таляри, починає сипати дощ. Вода відскакує від каміння дрібними краплями, і від землі здіймається приємна прохолода. Вихилившись з вікна, я дивлюсь на цей мокрий танок. Вода вже тече поверх ринв, без кінця спалахують блискавки, і в їхньому світлі я бачу, як з Ґеорґового вікна Ліза підставляє під дощ свої голі руки, потім висовує й голову, і я чую її хрипкий голос. Лисої голови Ґеорґа не видно: він не любитель природи.

Відштовхнувши кулаком ворота, на подвір'я, хитаючись, входить мокрий до нитки Кнопф. З його картуза струмує вода. Слава Богу, думаю я, в таку погоду мені не треба буде змивати його свинство. Однак Кнопф розчаровує мене. Він навіть не дивиться на свою жертву —

чорний обеліск. Лаючись і відмахуючись від дощу, наче від комарів, він тікає до хати. Вода — його найбільший ворог.

Я беру кошик і витрушую з нього все на вулицю. Вода підхоплює й швидко несе геть Ернину любовну писанину. Як завжди, перемогли гроші, думаю я, хоч вони зараз і нічого не варті. Я підходжу до другого вікна і визираю в сад. Дощ справляє там бучне свято, зелену оргію спарування, безсоромну й невинну. В спалахах блискавок мені видно надмогильну плиту самогубця. Вона стоїть осторонь, на ній уже видовбано напис, літери виблискують золотом. Я зачиняю вікно і вмикаю світло. Внизу тихо розмовляють Ґеорґ і Ліза. Враз моя кімната здається мені страхітливо порожньою. Я знову відчиняю вікно, дослухаюсь до таємничого шуму й вирішую, що візьму в книгаря Бауера замість грошей за останні уроки книжку про йогів, аскетизм і самообмеження. Тренуючи дихання, люди нібито досягають казкових результатів.

Прямуючи до ліжка, я проходжу повз дзеркало. Зупиняюсь і дивлюся в нього. «Що там справді є? — думаю я. — Звідки береться перспектива, якої, немає, глибина, яка тільки обманює око, простір, що насправді є площиною? І хто це виглядає звідти, коли там нікого немає?

Я бачу свою губу, напухлу і заструпілу, ворушу нею, і хтось напроти ворушить ґубою, якої там немає. Я посміхаюсь, і неіснуючий Хтось відповідає мені посмішкою. Я хитаю головою, і неіснуючий Хтось теж хитає неіснуючою головою. Хто із нас Хтось? І хто з нас Я? Той, що стоїть там, чи інший, з плоті й крові, перед, дзеркалом? Чи ще хтось третій, який стоїть за обома нами? Мені стає страшно, і я гашу світло.

VII

Ризенфельд дотримав слова. Наше подвір'я повне надгробків і цоколів. Поліровані з усіх боків пам'ятники оббиті планками та обмотані мішковиною. Це примадонни надмогильних каменів, і поводитися з ними треба дуже обережно, щоб не пошкодити країв.

На подвір'я зійшлися всі наші працівники, аби допомогти вивантажувати товар і подивитись на нього. Навіть стара фрау Кроль крутиться тут, перевіряючи якість чорного граніту і час од часу окидаючи сумним поглядом обеліск біля дверей — єдину річ, яка ще залишилась із того, що купив її небіжчик-чоловік.

Курт Бах направляє до себе в майстерню величезну брилу пісковика. З неї вийде ще один конаючий лев, однак цього разу не скоцюрблений, ніби в нього болять зуби, а лев, що реве з останніх сил, із улам-

ком списа у боці. Його призначено для пам'ятника полеглим села Вюстринген, у якому існує надзвичайно войовничий Союз ветеранів під командуванням відставного майора Волькенштейна. Волькенштейнові скоцюрблений лев здався надто слабкодухим. Він найохотніше замовив би чотириголове чудовисько з вогненними пащами.

Товар з Вюртемберзької фабрики металевих виробів, який прибув одночасно з надгробками, теж розпаковано. На землі один побіч одного вишикувались чотири орли, два бронзові і два чавунні. Вони теж мають увінчати пам'ятники полеглим і надихати молодь на нову війну, бо, як переконливо заявляє відставний майор Волькенштейн, «колись же, нарешті, ми мусимо перемогти, і тоді горе нашим ворогам!» Правда, поки що орли скидаються на величезних курок, які сідають нестися, однак усе матиме зовсім інший вигляд, коли вони увінчають пам'ятники. Генерали без мундирів теж скидаються на торговців оселедцями, і навіть Волькенштейн у цивільному костюмі схожий на гладкого вчителя фізкультури. У нашій любій вітчизні зовнішній вигляд і дистанція — це все.

Оскільки я відаю рекламою, то визначаю, де ставити той чи інший пам'ятник. Вони мають стояти не просто будь-як один біля одного, а мальовничими групами по всьому саду. Генрих Кроль проти цього. Він найбільше хотів би, щоб камені були вишикувані в ряд, як солдати, все інше здається йому сентиментальним. На щастя, на моєму боці більшість. Навіть його мати проти нього. Зрештою, вона завжди виступає проти Генриха. Ще й сьогодні їй дивно, чому Генрих — її син, а не син дружини відставного майора Волькенштейна.

День видався безхмарний, тихий, чудовий. Небо розкинулось над містом, як величезне шовкове шатро. У кронах дерев ще збереглася ранкова прохолода. Пташки щебечуть, ніби на світі нічого більше не існує, крім раннього літа, гнізд і молодого життя в них. Їм байдуже, що долар, як огидний губчастий гриб, набух до п'ятдесяти тисяч марок. І що в ранковій газеті зміщено повідомлення про три самогубства. Всі три самогубці — колишні дрібні вкладники, всі три вибрали улюблену смерть бідних — залишили відкритими газові крани. Стара Кульбаке засунула голову в духовку; радника фінансів на пенсії Гопфа знайшли старанно поголеного, в його останньому, дбайливо вичищеному, багато разів латаному костюмі, з чотирма нічого не вартими асигнаціями по тисячі марок, проштемпельованими червоною фарбою, у руці, ніби з вхідними квитками до неба; а вдову Гляс — у сінях біля кухні, з розірваною книжкою ощадної каси із вкладом на п'ятдесят тисяч марок. Асигнації по тисячі марок були для Гопфа останніми прапорами надії: давно вже ходила чутка, що саме ці асигнації колись знову матимуть вартість.

Невідомо, хто пустив таку чутку. На них ніде не написано, що вони забезпечені золотом, а хоч би й було написано, то що з того? Держава, ця безкарна обманщиця, яка сама розтринькує більйони і садовить у тюрму кожного, хто обдурить її бодай на п'ять марок, знайде вже спосіб не оплачувати асигнацій. Тільки позавчора в газеті було опубліковано, що вони не будуть користуватися ніякими пільгами. Тому сьогодні в ній же й з'явилось повідомлення про смерть Гопфа.

З майстерні трунаря Вільке долинає стукіт, ніби там оселився веселий дятел-велетень. Справи у Вільке йдуть якнайкраще, труна, врешті, потрібна кожному, навіть самогубцеві — адже пора братських могил та похоронів у брезенті скінчилась разом з війною. Тепер кожен гниє так, як йому належить за чином — в труні, що повільно трухлявіє у землі, в савані, у фраці без спини чи в покривалі з білого креп-дешину. Пекар Нібур навіть з усіма своїми орденами та значками різних союзів: так захотіла його дружина. Вона поклала йому навіть копію прапора союзу співаків «Одностайність». Він був у ньому другим тенором, щонеділі виводив там «Тишу в лісі» та «Чорно-біло-червоний наш прапор гордо має в ясній високості», напивався пива так, що мало не лопав, і йшов додому лупцювати свою жінку. Праведна душа, як сказав на похороні пастор.

На щастя, о десятій годині Генрих Кроль у своєму звичайному костюмі подався на велосипеді на села. Коли він побачив стільки свіжого граніту, його серце комерсанта не витримало: треба їхати, треба передати камені засмученим родичам померлих.

Тепер ми почуваємо себе вільніше. Насамперед ми влаштовуємо перерву і підкріплюємось у фрау Кроль бутербродами з. ліверною ковбасою та кавою. У підворітті з'являється Ліза в яскраво-червоній шовковій сукні. Побачивши фрау Кроль, вона вмить зникає. Стара Лізи терпіти не може, хоч вона й не з тих святенниць, що вічно стирчать у церкві.

— Оця ще мені брудна нечупара, — не без задньої думки каже вона.

Ґеорґ відразу клює на це.

— Брудна? Чого це вона брудна?

— Тому що брудна, хіба ти не бачиш? Невмивана, але в шовкових ганчірках.

Я помічаю, що Ґеорґ мимоволі задумується. Ніхто не любить бруду в своєї коханки, якщо він не декадент. Очі його матері якусь мить світяться тріумфом, потім вона міняє тему розмови. Я захоплено дивлюсь на неї; стара, як полководець з дуже рухливим військом: завдає блискавичного удару, а поки противник приготується до захисту, вона

вже в іншому місці. Ліза може й нечупара, але, безперечно, не така брудна, щоб це впадало у вічі.

З будинку випурхують три Кнопфові дочки — маленькі, круглі й моторні. Як і їхня мати, вони швачки і цокотять машинками цілісінький день. Тепер, щебечучи, дівчата розносять спекулянтам недосяжно дорогі шовкові сорочки. Кнопф, старий вояка, не дає з своєї пенсії на домашні витрати жодного пфеніга: про все мусять турбуватись чотири жінки.

Ми обережно розпаковуємо обидва чорні надгробки з хрестами. Власне, їх треба було б поставити біля входу, щоб досягти більшого ефекту, і взимку ми їх там і поставили б, однак зараз травень, і, як це не дивно, наше подвір'я править за місце гулянок для котів і закоханих. Коти починають ще в лютому кричати серед надгробків, ганяючись один за одним поміж цементовим обрамленням до могил, закохані ж з'являються там одразу, як тільки починає тепліти, щоб любитись на свіжому повітрі; а зрештою, хіба для цього буває колись надто холодно? Вулиця наша тиха, віддалена від центру, ворота так і просять кожного зайти, а сад великий і просторий. Дещо моторошна виставка не бентежить закоханих, навпаки, вона, здається, ще розпалює їхню пристрасть. Два тижні тому капелан з села Галле, котрий, як усі слуги божі, звик уставати разом з курми, з'явився до нас о сьомій годині ранку купувати чотири надгробки з найменших на могили сестер-жалібниць, що померли протягом року. Коли я, сонний, вів його до саду, то ледве встиг вчасно скинути з хреста на полірованому з усіх боків пам'ятникові рожеві трусики із штучного шовку, що майоріли, як прапор. Їх забула там якась захоплена нічна пара. Сіяти життя в царстві смерті! — безперечно, в широкому, поетичному розумінні — в цьому є щось заспокійливе, і коли я розповів про це Отто Бамбусу, члену нашого клубу, вчителеві, що пише вірші, він одразу ж украв ідею і втілив її в елегію з світовим гумором — але взагалі це досить-таки дратує, особливо коли поблизу ще й виблискує в промінні ранкового сонця порожня пляшка з-під горілки.

Я оглядаю виставку. Вона справляє приємне враження, якщо можна так сказати про надгробки. Два хрести здіймаються на своїх цоколях, сяючи у сонячному промінні, символи вічності, одшліфовані часточки розпеченої колись землі, застиглі, відполіровані, готові назавжди зберегти для нащадків ім'я якогось щасливого торговця чи багатого спекулянта — навіть шахрай не хоче безслідно зникнути з цієї планети.

— Ґеорґу, — кажу я, — треба пильнувати, щоб твій брат не розпродав нашу верденбрюкську голгофу якимось крутіям з села, котрі

розраховуються аж після жнив. Поклянімось цього блакитного дня, під щебет пташок і запах кави, що продамо обидва хрести тільки за готівку.

Ґеорґ посміхається.

— Ну, це не так страшно. Вексель нам треба оплатити лиш через три тижні. Якщо ми одержимо якісь гроші раніше, то, значить, заробимо.

— Що заробимо? — питаю я. — Ілюзію — до наступного курсу долара!

— Ти часом буваєш занадто діловитий. — Ґеорґ церемонно запалює сигару вартістю в п'ять тисяч марок. — Замість того, щоб скаржитись, ти краще сприймай інфляцію, як обернений символ життя. Кожний прожитий день скорочує на один день наш вік. Ми живемо на капітал, а не на проценти. Щодня піднімається курс долара, але щоночі падає на одну добу курс твого життя. Чи не написати тобі сонета на цю тему?

Я дивлюсь на цього самовдоволеного Сократа з Гакенштрассе. Краплини поту оздоблюють його лису голову, як перли світлу сукню.

— Дивно, як тягне людину до філософії, коли вона спить уночі не сама, — кажу я.

Ґеорґ навіть оком не моргне.

— А коли ж інакше? — спокійно питає він. — Філософія повинна бути веселою, а не вимученою. Пов'язувати з нею метафізичний світогляд — це все одно, що чуттєві насолоди пришивати до того, що ви, члени клубу поетів, звете ідеальним коханням. Виходить нестерпна плутанина.

— Плутанина? — кажу я, трохи зачеплений. — Ох ти ж, міщанський авантюрнику, збирачу метеликів, що хоче все настромити на голку! Ти хіба не знаєш, що людина мертва без того, що ти звеш плутаниною?

— Не туди гнеш. Я тільки відрізняю одну річ від іншої. — Ґеорґ пускає мені в обличчя хмарку диму. — Я краще гідно, з філософським сумом, терпітиму скороминучість життя, ніж вульгарно плутатиму якусь там Мінну чи Анну з суворою таємницею буття і думатиму, що світ перевернеться, коли Мінна чи Анна віддасть перевагу якомусь Кардові чи Йозефові. Або Ерна отому дебелому шмаркачеві в костюмі з англійської шерсті.

Він глузливо сміється. Я холодно дивлюсь у його зрадницькі очі.

— Дешевий удар, гідний Генриха, — зауважую я. — Ти, примітивний любителю того, що легко дається! Може, поясниш мені, навіщо ти тоді з таким захватом читаєш журнали, в яких тільки й є, що недосяжні сирени, скандали з вищого світу, дами з театру та зірки кіно?

Ґеорґ знову пускає мені в очі на триста марок диму.

— Це я роблю для своєї фантазії. Ти ніколи не чув про небесне й земне кохання? Ти ж недавно сам пробував поєднати їх у своїй Ерні і дістав добру науку, ти, бакалійнику кохання, який хоче мати в одній крамниці і квашену капусту й ікру! Ти ще й досі не знаєш, що тоді капуста ніколи не відгонить ікрою, а ікра завжди відгонить капустою? Я тримаю їх окремо, і тобі слід теж так робити! Так зручніше жити. А тепер ходімо, помучимо Едуарда Кноблоха. Сьогодні в нього на обід тушкована яловичина з макаронами.

Я киваю і мовчки беру капелюха. Ґеорґ, сам того не знаючи, дуже вразив мене, — але хай мені чорт, коли я дам йому помітити це.

Повернувшись, я застаю в конторі Герду. Вона в зеленому светрі і короткій спідниці. У вухах у неї великі сережки з фальшивими самоцвітами, а на светрі приколена троянда з Ризенфельдового букета. Вона показує на квітку й каже:

— Мерсі! Усі заздрили, Такий букет гідний примадонни.

Я дивлюся на неї. Ось, либонь, саме те, що Ґеорґ зве земним коханням, — зрозуміла, міцна, молода дівчина, яка не вдається до зайвих фраз. Я послав їй квіти, і вона прийшла, бо зрозуміла мій вчинок так, як і повинна зрозуміти кожна розсудлива людина. Замість того, щоб влаштовувати довгу комедію, вона ось сидить переді мною. Вона прийняла ж од мене квіти, і тепер, власне, обговорювати вже нічого.

— Що ти робитимеш сьогодні після обіду? — питає Герда.

— Я працюю до пятої. Потім дам урок одному ідіотові.

— Урок чого? Ідіотизму?

Я посміхаюсь.

— Взагалі то так.

— Це буде до шостої. А після того приходь в «Альтштедтер Гоф». Я там тренуюсь.

— Гаразд, — не задумуючись, погоджуюсь я.

Герда підводиться.

— Отже, тоді...

І, на мій подив, підставляє мені своє обличчя. Посилаючи їй букет, я не думав, що до такого дійде. А, зрештою, чому б і ні? Мабуть, Ґеорґ каже правду: муки кохання треба лікувати не філософією, а тільки іншою жінкою. Я обережно цілую Герду в щоку.

— Дурний, — каже вона і сміливо цілує мене в губи. — У мандрівних артистів немає часу на всілякі церемонії. За два тижні мені треба їхати далі. Ну, до вечора.

Герда виходить з бюро, пряма, струнка, дужа. На голові в неї червоний берет. Здається, вона любить яскраві кольори.

На подвір'ї, біля чорного обеліска, вона зупиняється й дивиться на нашу голгофу.

— Це наш склад, — пояснюю я.

Герда киває.

— Вони дають якийсь прибуток?

— Ледь-ледь, у такі часи...

— І ти тут служиш?

— Так. Смішно, правда ж?

— Нічого тут немає смішного, — заперечує Герда. — Що ж тоді казати мені, коли я в «Червоному млині» вигинаюсь і просовую голову між ноги? Думаєш, Бог цього хотів, коли створював мене? Отже, до шостої.

З саду з поливальницею в руках виходить стара фрау Кроль.

— Пристойна дівчина, — зауважує вона, дивлячись услід Герді. — Хто це така?

— Акробатка.

— Он як, акробатка! Акробатки здебільшого пристойні. А вона часом не співачка?

— Ні. Справжня акробатка. Робить сальто, стоїть на руках і звивається, як змія.

— То ви її добре знаєте. Вона хотіла щось купити?

— Ще ні.

Фрау Кроль сміється. Скельця її окулярів виблискують проти сонця.

— Любий мій Людвігу, — каже вона, — ви навіть не уявляєте собі, яким безглуздим здасться вам теперішнє вашо життя, коли вам стукне сімдесят.

— В цьому я ще не дуже впевнений, — заперечую я. — Тобто воно й тепер уже здається мені досить безглуздим. А що ви думаєте про кохання?

— Про що?

— Про кохання. Небесне й земне?

Фрау Кроль весело сміється:

— Про це я вже, слава Богу, давно забула.

Я сиджу в книгарні Артура Бауера. Сьогодні він має платити мені за уроки, які я даю його синові. Артур молодший скористався нагодою і, замість привітання, підклав мені на стілець дві кнопки. Я б за такий вчинок залюбки ткнув його тупе обличчя в акваріум із золотими рибками, що прикрашає плюшевий салон, однак мушу

стримуватись, інакше Артур старший не заплатить мені, і Артур молодший знає це.

Артур старший — низенький чоловік з гострою борідкою і жвавими очима.

— Отже, йоги, — весело каже він, підсуваючи мені купу книжок. — Я тут відклав для вас усе, що в нас є. Йоги, буддизм, аскетизм, чревовіщання... Ви хочете стати факіром?

Я кидаю на нього сердитий погляд. Ще один стрілець, котрий цілиться в моє розбите серце. Але з твоїм дешевим зубоскальством я справлюсь, ти не Ґеорґ!

— В чому зміст життя, пане Бауер? — суворо питаю я.

Артур очікувально дивиться на мене, як пудель.

— Ну?

— Що ну?

— Де сіль? Ви ж розповідаєте якийсь анекдот?

— Ні, — холодно відповідаю я, — це анкета для спасіння моєї молодої душі. Я звертаюся з цим запитанням до багатьох людей, особливо до тих, хто мусить знати відповідь.

Артур перебирає пальцями бороду, як струни арфи.

— Ви що, серйозно серед понеділка, в робочий час, морочите людей отакими безглуздими запитаннями та ще й відповідь на них хочете мати?

— Авжеж, — відповідаю я. — Мерщій кажіть свою думку! Отже, ви теж не знаєте! Ви, незважаючи на всі свої книги!

Артур пускає бороду і хапається за волосся.

— Боже, чим люди клопочуться! Обговорюйте такі речі в своєму клубі поетів!

— В клубі поетів цим запитанням тільки надають поетичної форми. А я хочу знати правду. І хочу ще знати, для чого я існую і чому я не черв'як?

— Правду! — бурчить Артур. — Правда годиться хіба що для Пілата. А мені вона ні до чого. Я книгар, чоловік і батько, і цього мені досить.

Я дивлюсь на книгаря, чоловіка й батька. На правій щоці в нього вискочив прищ.

— Отже, цього вам досить? — різко кажу я.

— Досить, — рішуче повторює Артур. — Часом навіть забагато.

— А в двадцять пять років рам цього теж було досить?

Артур витріщає на мене свої голубі очі.

— В двадцять п'ять років? Ні, тоді я ще чимось хотів стати.

— Чим? — з надією питаю я. — Людиною?

— Власником книгарні, чоловіком і батьком. Людиною я й так був. А от факіром — ні.

Завдавши мені такого нікчемного удару, він запобігливо поспішає назустріч дамі з пишними обвислими грудьми, яка просить роман Рудольфа Герцога. Я нашвидку перегортаю книжки про щастя аскетизму і відкладаю їх набік. Удень людина значно менше схильна до таких речей, ніж уночі, на самоті, коли їй не залишається нічого іншого.

Потім я підходжу до полиці з книжками про релігію й філософію. Вони — гордість Артура Бауера. Тут у нього зібрано майже все, що людство за кілька тисячоліть передумало про зміст життя. Отже, за якихось там кількасот тисяч марок можна мати вичерпну інформацію про це — власне, навіть за менше, десь за двадцять чи тридцять тисяч марок, бо коли зміст життя хтось здатен пізнати, то для цього досить однієї книжки. Але де вона? Я оглядаю полиці вздовж і впоперек. Відділ надто великий, і це мене раптом приголомшує. Скидається на те, що з правдою і змістом життя поводяться, ніби з рідиною для волосся: кожна фірма хвалить свою, як найцілющішу, але Ґеорґ Кроль, котрий перепробував кожну з них, все одно лисий, і це йому треба було знати з самого початку. Коли б якась фірма мала рідину, від якої справді росло б волосся, то вона була б єдиною, а всі інші давно б збанкрутували.

Бауер повертається.

— Ну, щось знайшли?

— Ні.

Він помічає відкладені набік книжки.

— Значить, перехотілось бути факіром?

Замість того щоб поставити на місце невдалого дотепника, я відповідаю:

— Книжки взагалі нічого не варті. Коли побачиш, що тут у них понаписувано і що, незважаючи на це, робиться на світі, то мимоволі спадає на думку, що, крім меню у «Валгалі» та сімейних повідомлень у щоденній газеті, нічого не слід читати.

— Як так? — трохи злякано питає книгар, чоловік і батько. — Книжки дають людині осеіту, це кожному відомо.

— Справді?

— Звичайно. Що ж інакше робити нам, книгарям?

Артур знову біжить до прилавка. Якийсь чоловік з коротко підстриженими вусами просить книжку «Непереможена в окопах». Зараз, у післявоєнні роки, на неї дуже велика мода. Один із безробітних генералів доводить у ній, що німецька армія на війні до самого кінця здобувала перемоги.

Артур продає подарункове видання в шкіряній обкладинці з золотим обрізом. Вигідний продаж заспокоює його, і назад він повертається в доброму гуморі.

— Може, щось із класики? Звичайно, антикварне.

Я хитаю головою і мовчки показую на книжку, яку знайшов серед виставлених на столі. Це «Людина в товаристві» — короткий довідник гарних манер на всі випадки життя. Я терпляче чекаю неминучих банальних жартів щодо факірів-джентльменів тощо. Однак Артур діловито каже:

— Корисна книжка. Її слід було б видати масовим тиражем. Ну гаразд, тепер ми розрахувались?

— Ще ні. Я хочу взяти ще й оце, — кажу я, піднімаючи вгору тоненький томик — «Бенкет» Платона. — Ця річ мені теж до вподоби.

Артур підраховує в думці.

— Не цілком точно, але хай буде. Порахуємо «Бенкет» як антикварну книжку.

Я прошу загорнути довідник у папір і перев'язати шпагатом, бо нізащо на світі не хотів би, щоб мене хтось застукав із цією книжкою. Але все-таки я вирішив увечері прочитати його. Трохи глянцю нікому не зашкодить, а в мене ще сидять у голові Ернині образи. Ми на війні досить-таки здичавіли, а сьогодні грубі манери може собі дозволити тільки той, у кого є товстий гаманець, щоб прикрити їх. А в мене його немає.

Дуже задоволений, я виходжу на вулицю. Галасливий зовнішній світ відразу бере мене в свої обійми. Мимо в яскраво-червоному кабріолеті мчить Віллі, не помічаючи мене. Я міцно затискаю під пахвою книжечку «Людина в товаристві». «Поринай у життя! Вітай земне кохання! Геть мрії! Геть марення! Залиш їх для Ерни та Ізабели! У тебе для душі завжди є Платон», — думаю я.

«Альтштедтер Гоф» — харчевня, куди вчащають мандрівні артисти, цигани та візники. На другому поверсі тут є з десяток кімнат, в яких вони живуть, а в задній частині будинку — простора зала з піаніно й численними гімнастичними снарядами, де артисти можуть готуватись до виступів. Однак найбільший прибуток хазяїнові дає саме харчевня. Це не лише місце зустрічі мандрівних артистів вар'єте — її відвідує й морське дно.

Я відчиняю двері до зали. Біля піаніно стоїть Рене де ля Тур і співає свій дует. В глибині зали якийсь чоловік дресирує двох білих шпіців і пуделя. Дві дебелі жінки лежать праворуч на матах і курять, а на трапеції, вигнувши спину і просунувши ноги поміж руки, летить мені назустріч Герда, ніби іграшкова фігурка на ниточці.

Дебелі жінки, що лежать на матах, одягнені в купальні костюми. Вони потягаються, граючи мускулами. Це, безсумнівно, жінки-борці, котрі виступають в «Альтштедтер Гоф». Рене найсправжнісіньким казарменим басом вітається зі мною і підходить ближче. Дресирувальник свистить. Собаки роблять сальто. Герда розмірено гойдається на своїй трапеції. Я на мить згадую, як вона дивилась на мене в «Червоному млині». Одягнена Герда в чорне трико, волосся в неї зав'язане червоною хустиною.

— Вона тренується, — пояснюй Рене. — Хоче повернутися до цирку.

— До цирку? — Я зацікавлено дивлюсь на Герду. — Хіба вона була в цирку?

— Звичайно. Вона там виросла. Але цирк збанкрутував. Не міг більше платити за м'ясо для левів.

— Вона дресирувала левів?

Рене кидає на мене глузливий погляд і регоче, як фельдфебель.

— Це було б пікантно, га? Ні, вона була акробаткою.

Герда знову пролітає повз нас. Вона дивиться на мене, широко розплющивши очі, ніби хоче загіпнотизувати. Однак справа тут не в мені — Герда дивиться так тільки від напруження.

— Чи Віллі багатий? — питає Рене де ля Тур.

— Думаю, що багатий. Коли сьогодні взагалі можна когось так назвати. Він торгує і має цілу купу акцій, які щодня дорожчають. А чому ви питаєте?

— Я люблю, щоб чоловіки були багаті, — сміється Рене своїм сопрано. Потім реве, наче в казармі: — Кожна жінка любить це.

— Я вже помітив, — гірко кажу я. — Багатий спекулянт кращий за чесного, але бідного службовця.

Рене аж труситься від сміху.

— Багатство й чесність укупі не бувають, хлопче! Тепер ні! Та, мабуть, і раніш не бували.

— Бувають. Принаймні тоді, коли люди одержують спадщину або їм випадає великий виграш.

— І тоді ні. Гроші псують характер, ви ще цього не знаєте?

— Знаю. Але чому ж тоді ви надаєте їм такої ваги?

— Бо я характерові не надаю жодного значення, — щебече Рене манірним голосом старої дівки. — Я люблю комфорт і забезпеченість.

Герда гойдається далі, роблячи бездоганні перевороти. Раптом вона зупиняється за півметра від мене, погойдується, стоячи навшпиньки, сюди й туди і, сміючись, каже:

— Рене бреше.

— Ти чула, що вона говорила?

— Кожна жінка бреше, — каже Рене ангельським голосом. — І коли б не брехала, то чого б вона була варта?

— Амінь, — закінчує дресирувальник собак.

Герда каже, зачісуючи назад волосся:

— Я вже скінчила тренуватись. Почекай, поки я переодягнусь.

Вона йде до дверей, над якими почеплено вивіску з написом: «Гардероб». Рене дивиться їй услід.

— Герда вродлива, — діловито зауважує вона. — Гляньте, як вона тримається. Вона вміє ходити, а це в жінки найважливіше. Зад втягує, а не випинає. Акробати цього змалку вчаться.

— Я вже колись таке чув — від одного знавця жінок і граніту. А що значить уміти ходити?

— Ходити так, щоб було почуття, ніби ти затискуєш задом монету в п'ять марок. Потім звикаєш.

Я пробую уявити собі це, однак не можу: надто давно я вже бачив монету в п'ять марок.

— Отже, зробіть Герду щасливою, — лаконічно каже Рене. — На два тижні. Все просто, правда?

Я стою, трохи зніяковівши. В довіднику гарних манер такої ситуації, безперечно, не передбачено. На щастя, з'являється Віллі. Він елегантно одягнений, на голові в нього сидить набакир легкий сірий капелюх «борзаліно», і все ж таки він скидається на цементову брилу, прикрашену штучними квітами. Віллі аристократичним жестом цілує руку Рене, потім засовує лапу в кишеню і витягує маленький футлярик.

— Найвродливішій жінці Верденбрюка, — проголошує він, вклоняючись.

Рене скрикує чистим сопрано й недовірливо дивиться на Віллі. Потім відчиняє коробочку. В ній виблискує золотий перстень з аметистом. Рене натягує його на середній палець лівої руки, якусь мить захоплено дивиться на нього, потім палко обнімає Віллі. Той, страшенно гордий, стоїть і сміється. Він чує то ніжне сопрано, то бас: Рене від хвилювання щомиті міняє голос.

— Віллі, — щебече й гримить вона, — я така рада!

З гардеробу виходить Герда в купальному халаті. Вона почула галас і хоче довідатись, що сталося.

— Кінчайте, дівчата, — каже Віллі. — Підемо звідси.

Рене й Герда ідуть одягатися.

— Ти, йолопе, не міг віддати Рене персня згодом, коли ви залишитесь самі? — кажу я. — Що мені тепер робити з Гердою?

Віллі добродушно регоче.

— От прокляття, про це я не подумав! Що ж вам, справді, робити? Ходіть з нами вечеряти.

— Щоб учотирьох милуватись аметистом Рене? Нізащо в світі.

— Слухай, — каже Віллі. — У нас з Рене зовсім не те, що в тебе з Гердою. У мене серйозні наміри. Хочеш вір, хочеш ні, але я вмираю за нею. Цілком серйозно. Вона справжнє чудо.

Ми сідаємо на старі плетені стільці під стіною. Білі шпіци вчаться тепер ходити на передніх лапках.

— І уяви собі, — веде далі Віллі, — що найбільше захоплює мене її голос. Вночі він справляє дивовижне — враження. Ніби в тебе дві різні жінки: то ніжна, як соловейко, то груба, як солдат. І це ще не все. Коли вона в темряві гримне своїм басом, у мене мороз іде поза шкірою. Це щось незвичайне! Ти розумієш, що я маю на увазі?

— Приблизно розумію.

— Ну от, як бачиш, вона мене спіймала. Я хочу, щоб Рене залишилась тут. Влаштую їй маленьку квартиру.

— Ти думаєш, що вона покине виступати?

— А цього й не треба. Час од часу вона зможе брати ангажемент. Я буду супроводжувати її. У мене ж така професія, що не обов'язково сидіти на одному місці.

— Чому ти не одружишся з нею? В тебе ж вистачить на це грошей?

— Одруження — то вже зовсім інша річ, — каже Віллі. — Хіба можна одружуватись з жінкою, котра щомиті здатна гаркнути на тебе, як генерал? Ми завжди лякаємось, коли несподівано чуємо команду. Це вже в нас у крові. Ні, якщо я колись одружуся, то тільки з маленькою спокійною товстулею, яка вмітиме чудово готувати їжу. Рене, хлопче, типова коханка.

Я здивовано зиркаю на Віллі. Він поблажливо сміється. Йому не потрібно довідника гарних манер, бо він і так став довершеною світською людиною.

У мене на мить з'являється бажання поглузувати з нього, але потім я передумую. Глузуванням не допечеш тому, хто може дарувати персні з аметистами. Жінки-борці ліниво підводяться і починають тренуватись. Віллі зацікавлено стежить за ними.

— Оце то жіночки... — шепоче він, як кадровий обер-лейтенант довоєнних часів.

— Як ви смієте! Праворуч рівняйсь! Струнко! — реве позад нас могутній голос.

Віллі здригається. Рене, вже переодягнена, з перснем на пальці, стоїть за нами й сміється.

— Тепер ти бачиш, що я маю на увазі? — питає мене.

Я бачу. Вони обоє виходять із зали. Надворі стоїть автомобіль Віллі — червоний кабріолет з червоними шкіряними сидіннями. Я радий, що Герді потрібно більше часу, щоб переодягтися. Принаймні не бачитиме кабріолета. Я міркую, що б їй сьогодні запропонувати. Єдине, що в мене є, крім довідника гарних манер, це абонементи Едуарда Кноблоха, але по них, на жаль, увечері не годують. Однак я все-таки вирішую спробувати; брехатиму Едуардові, що це вже останні.

Герда виходить із гардеробу.

— Знаєш, що я хочу, любий? — каже вона, не даючи мені й рота розтулити. — Поїдемо за місто. Трамваєм. Я люблю такі прогулянки.

Я дивлюсь на неї, не вірячи своїм вухам. Адже саме прогулянками за місто Ерна, та змія, весь час уїдливо докоряла мені. Може, вона щось розповіла Герді? Вона й на таке здатна.

— Я хотів запросити тебе у «Валгалу», — обережно і недовірливо кажу я. — Там можна чудово попоїсти.

Герда зневажливо махає рукою.

— Навіщо? Шкода гаяти час. Я сьогодні після обіду приготувала трохи картопляного салату. Ось! — Вона показує пакуночок. — Ми докупимо ще сардельок та пива і з'їмо все на свіжому повітрі. Добре?

Я мовчки киваю, ще недовірливіше, ніж раніш. Надто свіжі в моїй пам'яті Ернині закиди про зельтерську воду, сардельки, пиво та невитримане дешеве вино.

— О дев'ятій я мушу повернутись у той осоружний смердючий хлів — «Червоний млин», — каже Герда.

Осоружний смердючий хлів? Я знову спантеличено дивлюсь на Герду. Очі в неї ясні, невинні, в них немає й сліду іронії. І раптом я починаю розуміти. Те, що для Ерни було раєм, для Герди лиш місце роботи! Вона ненавидить ресторани, якими Ерна так захоплюється! Я врятований! Слава Богу! «Червоний млин» із своїми божевільними цінами враз опускається в люк, як Гастон Мюнх з міського театру у ролі духа Гамлетового батька.

Натомість в моїй уяві постають чудові тихі дні з бутербродами й власноручно приготованим картопляним салатом. Просте життя! Земне кохання! Спокій душі! Нарешті! Про мене, хай навіть квашена

капуста! Квашена капуста теж буває чудова. Наприклад, з ананасом, зварена в шампанському. Щоправда, сам я такого ще не куштував, але Едуард Кноблох запевняє, що це страва для королів і поетів.

— Добре, Гердо, — стримано кажу я. — Коли ти так хочеш, поїдемо в ліс.

VIII

Село Вюстринген рясно прикрашене прапорами. Ми зібрались тут усі — Ґеорґ і Генрих Кролі, Курт Бах і я. Будуть освячувати пам'ятник полеглим воїнам, куплений у нашій фірмі.

Священики обох віросповідань сьогодні вранці урочисто відправили заупокійну — кожен за своїх полеглих. При цьому на боці католицького священика була явна перевага: в нього й церква більша, і яскравіше розмальована, і вікна засклено різнобарвним склом, і ладан, і парчева риза, й служки в червоних з білим стихарях. А в протестантського священика тільки й є, що каплиця з голими стінами та звичайними вікнами, і зараз, поруч з католиком, він стоїть, як бідний родич. На католикові пишне мереживо, його оточує хор хлопчиків, а протестант — у чорній сутані, оце й усі його шати. Як фахівець реклами, я мушу визнати, що тут католицизм набагато перевершив Лютера. Він звертається до уяви, а не до інтелекту. Католицькі священики одягаються, як чарівники первісних племен, а католицька служба своїм настроєм, барвами, запахом ладану, пишними обрядами, одне слово, своїм оформленням — неперевершена. Протестант відчуває це. Він худий, в окулярах, а католик рум'яний, огрядний, з гарним сивим волоссям.

Кожний зробив для своїх покійників усе, що міг. На жаль, серед полеглих є також два євреї, сини торговця худобою Леві. За них нікому помолитись. Коли зайшла мова про те, щоб покликати рабина, обидва священики рішуче запротестували. До них приєднався й голова Союзу ветеранів війни, відставний майор Волькенштейн, антисеміт, переконаний у тому, що війну програно тільки через євреїв. Але спитайте його — чому, і він одразу ж назве вас зрадником народу. Він заперечував навіть проти того, щоб прізвища братів Леві було висічено на меморіальній дошці, твердячи, що вони, напевно, загинули далеко від фронту. Кінець кінцем його таки умовили. Сільський староста використав весь свій вплив. Річ у тому, що його власний син 1918 року помер у Верденбрюкському тиловому лазареті від грипу, не побувавши на фронті. Батькові ж хотілося, щоб і прізвище його сина

було висічено на меморіальній дошці як прізвище героя, тому він заявив, що смерть є смертю, а солдат солдатом — ось чому братам Леві було відведено два нижніх місця на задній стінці пам'ятника, саме там, де, напевно, задиратимуть лапи собаки.

Волькенштейн одягнений у погану форму кайзерівських часів. Це, правда, заборонено, але хто йому може перешкодити? Дивні зміни, які почались одразу після закінчення війни, тривають далі. Війна, яку майже всі солдати 1918 року ненавиділи, для тих, хто щасливо уцілів, поступово стала цікавою пригодою в їхньому житті. Вони повернулися до буденного життя, яке, коли вони ще сиділи в окопах і проклинали війну, вважалось їм справжнім раєм. Тепер воно знову стало тільки буденним життям — з турботами й неприємностями, а війна здається чимось невиразним, далеким, пережитим; її, всупереч їхній волі і майже без їхньої участі, переосмислено, підроблено, підмальовано. Масове вбивство обернулось на пригоду, з якої пощастило вийти живим. Відчай забуто, горе посвітлішало, і смерть, що її пощастило уникнути, стала такою, якою вона майже завжди буває в житті, — чимсь абстрактним, уже нереальним. Вона реальна лиш тоді, коли влучає когось поряд з нами або зазіхає на нас самих. Очолюваний Волькенштейном Союз ветеранів, який зараз крокує повз пам'ятник, 1918 року був пацифістським; тепер він уже став чисто націоналістичним. Спогади про війну й почуття фронтової дружби, яке було майже в кожного колишнього солдата, Волькенштейн спритно підмінив гордістю за війну. Хто не має націоналістичних переконань, той ганьбить пам'ять полеглих героїв, бідних обдурених полеглих героїв, які охоче пожили б ще на світі. О, коли б вони могли, ті герої, то змели б Волькенштейна з помосту, де він саме виголошує промову! Однак вони беззахисні, вони стали власністю кількох тисяч таких от волькенштейнів, які використовують їх для своєї мети, прикриваючи її словами «любов до батьківщини» та «національне почуття». Любов до батьківщини! Для Волькенштейна це означає — знов одягти мундир, одержати чин полковника і знов посилати людей на смерть.

Він гримить з помосту і вже дійшов до внутрішніх негідників, до удару кинджалом у спину, до непереможної німецької армії і до клятви шанувати наших полеглих героїв помститись за них і знову відродити німецьку армію.

Генрих Кроль благоговійно слухає: він вірить кожному слову. Курт Бах, котрого теж запрошено, як творця лева із списом у боці, замріяно дивиться на закритий полотном пам'ятник. У Ґеорґа такий вигляд, ніби він ладен життя оддати за одну сигару, я ж у тісному позиченому костюмі жалкую, що не залишився дома. Краще б я зараз спав із

Гердою у її кімнаті, повитій виноградом, а оркестріон в «Альтштедтер Гоф» награвав би в цей час сіамський марш.

Волькенштейн закінчує свою промову потрійним «ура!» Оркестр починає «Пісню про славного камрада». Хор підхоплює її в два голоси. Ми всі пристаємо до хору. Це нейтральна пісня, без політики й заклику до помсти — просто туга за вбитим товаришем.

Священики виступають наперед. З пам'ятника спадає покривало. Нагорі — ревучий лев Курта Баха. На східцях сидять чотири орли, готові здійнятися вгору. Меморіальні дошки зроблено з чорного граніту, а весь пам'ятник викладено з шліфованих кам'яних плит. Це дуже дорогий пам'ятник, і ми сподіваємось одержати за нього гроші сьогодні після обіду. Нам так обіцяли, тому ми й приїхали. Коли ми не одержимо грошей, то збанкрутуємо. За останній тиждень долар піднявся майже вдвічі.

Пастирі освячують памятник: кожний від імені свого бога. На фронті, коли нас примушували слухати відправу і священики різних вір молилися за перемогу німецької зброї, я не раз думав про те, що й англійські, французькі, російські, американські, італійські та японські священики теж отак моляться за перемогу своїх країн, і Бог здавався мені таким собі спантеличеним президентом ферейну, який потрапив у скрутне становище, особливо, коли ворогуючі країни були тієї самої віри. На чий бік стати богові? На бік тієї країни, де більше населення, чи тієї, де більше церков? І де ж тоді його справедливість, коли він одній країні дарує перемогу, а другій поразку, хоч і там так само щиро молилися йому? Іноді він уявлявся мені старим засмиканим правителем кількох країн, якому доводиться раз у раз бути присутнім на прийомах і завжди міняти мундир — одного разу надягати католицький, іншого — протестантський, потім євангелицький, англіканський, єпископальний, реформістський — відповідно до відправи, що в даний час відбувалась, так самісінько, як імператорові доводиться бути присутнім на парадах гусарів, гренадерів, артилерії та морського флоту.

На пам'ятник кладуть вінки. Ми теж кладемо, від імені своєї фірми. Голосом, що раз у раз зривається, Волькенштейн затягує «Deutchland, Deutchland, über alles». Це, очевидно, не передбачено програмою: оркестр мовчить, і лиш кілька голосів підхоплюють пісню. Червоний від люті Волькенштейн обертається. В оркестрі починають підігравати труби й англійський ріжок. Вони заглушають Волькенштейна, який тепер енергійно киває в такт головою. Нарешті вступають всі інші інструменти, і поволі починає співати майже половина присутніх. Однак Волькенштейн почав надто високо і виходить не пісня, а якийсь вереск. На щастя, до хору прилучаються жінки. Хоч вони стоять позаду, однак

рятують становище і переможно доводять пісню до кінця. Мені чомусь спадає на думку Рене де ля Тур — вона справилася б тут і сама.

Після обіду починаються розваги. Нам доводиться залишитись, бо гроші ми ще не одержали. Через довгу патріотичну промову Волькенштейна ми прогавили повідомлення про курс долара, і мабуть фірма уже й так чимало втратила. Сьогодні жарко, а мій позичений святковий костюм тісний у грудях. На небі стоять товсті білі хмари, на столі — товсті чарки з горілкою й високі бокали з пивом. Всі напідпитку, червоні обличчя лисніють від поту. Поминальна трапеза була жирна й багата. А ввечері в «Нідерсексішер Гоф» має відбутися великий патріотичний бал. Скрізь висять паперові гірлянди, соснові вінки й прапори — звичайно, чорно-біло-червоні. Тільки в крайньому будинку села з вікна на горищі звисає чорно червоно-золотий прапор. Це прапор німецької республіки. А чорно-біло-червоні — то прапори колишньої кайзерівської імперії. Їх заборонено вивішувати, але Волькенштейн заявив, що покійники полягли під славними старими стягами колишньої Німеччини, і кожний, хто вивісить чорно-червоно-золотий прапор, — зрадник. Отже, столяр Бесте, який там живе, — зрадник. Правда, на війні йому прострілено легені, але він усе-таки зрадник. У нашій любій батьківщині людей дуже швидко оголошують зрадниками. Лиш Волькенштейни ніколи ними не бувають. Вони — закон. Вони самі визначають, хто зрадник.

Настрій піднімається. Літні селяни зникають. Частина членів Союзу — теж. Їм треба працювати в полі. Священики пішли вже давно. Залізна гвардія, як зве її Волькенштейн, залишається. Вона складається з трохи молодших селян. Волькенштейн, котрий ставиться з презирством до республіки, але пенсію, якою вона його забезпечує, приймає й використовує на те, щоб нацьковувати на неї людей, виголошує ще одну промову, починаючи її словами «камради». Для мене це вже занадто. Коли ми ще служили в армії, такі, які Волькенштейн, «камрадами» нас не називали. Тоді ми були просто «піхтурою», «свиньми», «ідіотами», а коли доводилось скрутно, то «людьми». Тільки один раз, увечері перед атакою, Гелле, наш обер-лейтенант, колишній лісничий, назвав нас «камрадами». Він боявся наступного ранку одержати кулю в потилицю.

Ми вирушаємо до старости. Він дома, попиває каву з тістечками, покурює сигару й не має наміру розраховуватись з нами. Зрештою, ми цього й сподівались. На щастя, з нами немає Генриха Кроля: захоплений Волькенштейном, він залишився з ним. Курт Бах подався в поле з огрядною сільською красунею милуватись природою. Ґеорґ і я стоїмо перед старостою Дебелінгом, якому притакує його горбатий писар Вестгауз.

— Приходьте наступного тижня, — добродушно каже Дебелінг і частує нас сигаретами. — Тоді ми все підрахуємо й заплатимо повністю. А зараз, у цій метушні, ми ще не встигли у всьому як слід розібратись.

Сигарети ми беремо.

— Можливо, — зауважує Ґеорґ. — Однак гроші нам потрібні сьогодні, пане Дебелінг.

Писар регоче:

— Гроші кожному потрібні.

Дебелінг підморгує йому й наливає горілки:

— Краще випиймо!

На свято запросив нас не він, а Волькенштейн, який не думає про нікчемні папірці. Дебелінг волів би, щоб ми взагалі не приїздили або щоб принаймні з'явився тільки Генрих Кроль. З ним легко було б упоратись.

— Ми домовились, що гроші буде сплачено при освяченні пам'ятника, — каже Ґеорґ.

Дебелінг байдуже знизує плечима:

— Адже це майже все одно, чи зараз чи наступного тижня. Коли б вам скрізь так швидко платили...

— І платять. Без грошей ми нічого не даємо.

— Ну, а цього разу дали. За ваше здоров'я!

Від горілки ми не відмовляємось. Дебелінг підморгує захопленому писареві.

— Добра горілка, — кажу я.

— Ще по одній? — питає писар.

— А чому й не випити.

Писар наливає. Ми п'ємо.

— Отже, наступного тижня, — заявляє Дебелінг.

— Отже, сьогодні, — каже Ґеорґ. — Де гроші?

Дебелінг ображений. Ми пили його горілку, курили сигарети й після цього все одно вимагаємо грошей. Так не роблять.

— Наступного тижня, — каже він. — Ще по чарці на прощання?

— Чому не випити?

Дебелінг і писар жвавішають. Вони думають, що перемогли нас. Я виглядаю у вікно. Там, ніби картина в рамі, вимальовується пейзаж, осяяний вечірнім сонцем: ворота, дуб, а далі — неосяжні мирні поля, місцями золотисті, місцями ніжно-зелені. «Чого ми тут лаємось? — думаю я. — Хіба це не саме життя — золоте, зелене й тихе в рівномірному подиху пір року? На що ми обертаємо його?»

— Дуже прикро, — чую я голос Ґеорґа, — але ми змушені наполягати на цьому. Ви знаєте, що наступного тижня гроші ще більше знеціняться. Ми й так уже втратили на вашому замовленні. Все це вже тягнеться на три тижні довше, ніж ми сподівались.

Староста хитро позирає на нього.

— Ну, тоді ще один тиждень не матиме великого значення.

Раптом горбатий писар питає писклявим голосом:

— А що ви зробите, коли не одержите грошей? Ви ж не зможете забрати з собою пам'ятник.

— А чому б і ні? — встряю я. — Нас тут четверо, і між нами є скульптор. Ми легко зможемо взяти орлів, а якщо знадобиться, то й лева. Наші робітники прибудуть сюди за дві години.

Писар сміється.

— І ви думаєте, що вам пощастить забрати пам'ятник, який уже освячено? У Вюстрингені кілька тисяч жителів.

— І майор Волькенштейн і Союз ветеранів, — додає староста. — Всі вони палкі патріоти.

— А коли б ви навіть і спробували, то після цього не продали б у нас більше жодного надгробка.

Писар тепер уже відверто глузує з нас.

— Ще по чарці? — питає Дебелінг, теж сміючись. Ми попали в пастку. Нічого не вдієш.

У цю мить ми бачимо, що подвір'ям біжить якийсь селянин.

— Пане старосто! — гукає він у вікно. — Ходіть швидше! Біда!

— Що трапилось?

— Та з Бесте! Вони хотіли зняти прапор, і тут усе й трапилось!

— Що? Бесте стріляв? Проклятий соціаліст!

— Ні! Бесте... Його поранено...

— І більше нікого?

— Ні. Тільки Бесте...

Обличчя Дебелінга прояснюється.

— Он що! Чого ж ви тоді зчиняєте такий галас?

— Він не може встати. З рота йде кров.

— Мабуть, дістав як слід по нахабній пиці, — заявляє горбатий писар. — Хай би не дратував людей! Зараз ідемо. Все треба робити спокійно.

— Ви мені вибачте, — з гідністю звертається до нас Дебелінг. — Я особа офіційна і мушу зайнятись цією справою. Розрахунки доведеться відкласти.

Упевнений, що тепер зовсім спекається нас, він надягає сюртук. Ми виходимо разом з ним на вулицю. Він не дуже поспішає. І ми знаємо чому. Коли він прибуде, люди вже не зможуть пригадати, хто саме бив столяра. Так воно вже ведеться.

Бесте лежить у тісних сінях свого будинку. Біля нього валяється роздертий прапор республіки. Перед будинком стоїть купка людей. З залізної гвардії не видно нікого.

— Що тут трапилось? — питає Дебелінг поліцейського, який стоїть біля дверей із книжечкою для нотаток у руці.

Поліцейський починає доповідати.

— А ви при цьому були? — питає Дебелінг.

— Ні. Мене покликано потім.

— Гаразд. Значить, ви нічого не знаєте. Хто був при цьому?

Люди мовчать.

— Ви не посилаєте по лікаря? — питає Ґеорґ.

Дебелінг неприязно дивиться на нього.

— Хіба це необхідно? Трохи води...

— Необхідно. Він помирає.

Дебелінг швидко обертається й нахиляється над Бесте.

— Помирає?

— Помирає. В нього велика кровотеча. А крім того, може, ще й кістки поламані. Схоже на те, що його скинули із сходів.

Дебелінг міряє Ґеорґа Кроля довгим поглядом.

— Поки що це лиш ваше припущення, пане Кроль, не більше. Стан Бесте визначить окружний лікар.

— А хіба сюди, до нього, не покличуть лікаря?

— Це вже дозвольте вирішувати мені. Поки що я тут староста, а не ви. Поїдьте по доктора Бредіуса, — звертається він до двох хлопців з велосипедами. — Скажіть, що трапився нещасний випадок.

Ми чекаємо. На одному з велосипедів прибуває Бредіус. Він зіскакує на землю, заходить до сіней і нахиляється над столяром.

— Він помер, — заявляє лікар, підводячись.

— Помер?

— Так, помер. Це Бесте, правда ж? Той, у якого прострелена легеня?

Староста розгублено киває голобою.

— Так, Бесте. Про те, що в нього була прострелена легеня, я не знав. Може, це з переляку... В нього було слабке серце.

— Від цього не буває кровотечі, — сухо заявляє Бредіус. — Що тут сталося?

— От ми саме й виясняємо це. Прошу залишитись тільки тих, хто буде свідчити. — Він дивиться на нас з Ґеорґом.

— Ми ще повернемось, — кажу я.

Разом з нами йдуть майже всі люди, які стояли біля будинку. Мало хто захотів стати свідком.

Ми сидимо в «Нідерсексішер Гоф». Я давно не бачив Ґеорґа таким розлюченим. Заходить молодий робітник і сідає біля нас.

— Ви там були? — питає Ґеорґ.

— Я був при тому, як Волькенштейн підбурював людей зірвати прапор. Він називав це «стерти ганебну пляму».

— А сам Волькенштейн брав участь?

— Ні.

— Ну звичайно. А інші?

— На Бесте напала ціла зграя. Усі були п'яні.

— А потім?

— Мені здається, що Бесте почав оборонятися. Вони, звичайно, не хотіли його зовсім прикінчити. А вийшло так, що прикінчили. Бесте намагався втримати прапор, і тоді вони скинули його зі сходів. Можливо, ще й кілька разів надто сильно вдарили в спину. Адже п'яний не тямить себе. Однак убивати його вони не думали.

— Що. Хотіли тільки провчити?

— Саме так.

— Це їм сказав Волькенштейн?

— Еге ж, — зніяковівши, киває робітник. — Звідки ви знаєте?

— Можу собі уявити. То так і було чи ні?

Робітник мовчить.

— Ну, вам же самим відомо... — каже нарешті він.

— Треба докладно вияснити, як усе трапилось. Вбивство — кримінальна справа. І підбурювання до вбивства теж.

Робітник злякано дивиться на нас.

— Це мене зовсім не стосується. Я нічого не знаю.

— Ви знаєте дуже багато. І, крім вас, ще чимало людей знає, як це сталося.

Робітник допиває своє пиво.

— Я нічого не казав, — рішуче заявляє він. — І нічого не знаю. Ви думаєте, мене погладять по голові, коли я не буду тримати язика за зубами? Ні, пане, я не згоден. У мене жінка й дитина, і мені треба якось жити. Чи ви гадаєте, що я знайду роботу, коли почну базікати? Ні, пане, пошукайте когось іншого. Я не згоден.

Він зникає.

— Так відмовлятимуться всі, — похмуро зауважує Ґеорґ.

Ми чекаємо. Повз вікна проходить Волькенштейн. Він уже не в мундирі, в руках у нього коричневий чемодан.

— Куди він іде? — питаю я.

— На станцію. Він більше не живе у Вюстрингені. Перебрався у Верденбрюк, як окружний голова Союзу ветеранів. Сюди він приїздив лиш на освячення пам'ятника, а в чемодані в нього мундир.

З'являється Курт Бах із своєю красунею. Вони нарвали в полі квітів. Почувши, що сталось, дівчина дуже засмучується.

— Тепер балу, напевно, не буде.

— Не думаю, — кажу я.

— Ні, не буде. Адже вбитого ще не поховано. Яке нещастя!

Ґеорґ підводиться.

— Ходімо, — звертається він до мене. — Нічого не вдієш. Доведеться ще раз завітати до Дебелінга.

В селі раптом западає тиша. Сонце кидає навскіс проміння на пам'ятник полеглим. Кам'яний лев Курта Баха виблискує в його світлі. Дебелінг тепер уже виступає тільки як офіційна особа.

— Сподіваюсь, що перед лицем смерті ви не станете заводити розмову про гроші, — відразу заявляє він.

— Станемо, — каже Ґеорґ. — Це наше ремесло. Ми завжди стоїмо перед лицем смерті.

— Доведеться вам потерпіти. Зараз я не маю часу. Ви знаєте, що трапилось.

— Знаємо. Ми тим часом довідались і про все інше. Можете записати нас у свідки, пане Дебелінг, Ми сидітимемо тут, поки не одержимо грошей, отже, з завтрашнього ранку будемо цілком до послуг кримінальної поліції.

— У свідки? Які ж ви свідки? Ви ж не були присутні там.

— У свідки. Це вже наша справа. Ви ж повинні бути зацікавлені в тому, щоб вияснити все, що стосується вбивства столяра Бесте. Вбивства і підбурювання до вбивства.

Дебелінг довго не зводить з Ґеорґа погляду. Потім спроквола питає:

— Це що — шантаж?

Ґеорґ підводиться:

— Будь ласка, поясніть, що ви маєте на увазі?

Дебелінг мовчить, все ще не зводячи з нього очей. Ґеорґ витримує його погляд. Тоді Дебелінг підходить до сейфа, відмикає його і кладе на стіл кілька пачок.

— Полічіть і видайте квитанцію.

Гроші лежать на червоній картатій скатертині, серед порожніх чарок і чашок з-під кави. Ґеорґ перелічує їх і виписує квитанцію. Я виглядаю у вікно. Поля все ще виблискують золотистими й зеленими барвами, однак у них уже не гармонія буття — щось і менше й більше.

Дебелінг бере в Ґеорґа квитанцію.

— Ви, звичайно, розумієте, що на нашому цвинтарі пам'ятників більше не ставитимете, — каже він.

Ґеорґ хитає головою:

— Помиляєтесь. Поставимо, і навіть дуже швидко. Столярові Бесте. Безкоштовно. І це зовсім не стосується політики. А якщо ви захочете написати прізвище Бесте на пам'ятнику полеглим, ми теж зробимо це без грошей.

— Мабуть, до такого не дійде.

— Я так і думав.

Ми вирушаємо на станцію.

— Значить, у цього негідника вже були гроші, — кажу я.

— Звичайно. Я знав, що вони були в нього. І вже цілих два місяці, але він спекулював ними. Добре заробляв на цьому і хотів ще прибрати до кишені кількасот тисяч. Ми б не видерли їх у нього й наступного тижня.

На станції на нас чекають Генрих Кроль і Курт Бах.

— Гроші одержали? — питає Генрих.

— Одержали.

— Я був упевнений в цьому. Тут дуже порядні люди. Надійні.

— Так. Надійні.

— Балу не буде, — заявляє Курт Бах, дитя природи.

Генрих поправляє краватку.

— Столяр сам у всьому винен. Нечуване нахабство!

— Нахабство? Вивішувати офіційний державний прапор?

— Звичайно, нахабство. Він же знав, як інші дивляться на це. Мусив подумати, що з цього вийде. Цілком логічно.

— Так, Генриху, логічно, — каже Ґеорґ. — А тепер, будь ласка, заткни свою логічну пельку.

Генрих Кроль ображений. Він встає і хоче щось сказати, однак, глянувши на Ґеорґове обличчя, стримується і починає старанно обтрушувати порох із свого маренгового піджака. Потім помічає Волькенштейна, який теж чекає поїзда. Відставний майор сидить на одній із найдальших лавок. Йому хочеться швидше опинитись у Верденбрюці. Він не в захваті від того, що до нього підходить Генрих. Однак той сідає поряд.

— Чим скінчиться вся ця історія? — питаю я Ґеорґа.

— Нічим. Не знайдуть нікого винного.

— А Волькенштейн?

— Йому теж нічого не буде. Тільки столяра покарали б, якби він залишився живий. Більше нікого. Коли політичне вбивство робить хтось із правих, це вважають почесним і знаходять багато обставин, які пом'якшують провину. У нас республіка, але суддів, службовців та офіцерів ми повністю одержали від кайзерівських часів. Чого ж від них сподіватися?

Ми дивимось на вечірню заграву. Сопучи, підходить поїзд, чорний і похмурий, як похоронна карета. Дивно, думаю я, на війні ми бачили стільки мертвих — адже відомо, що понад два мільйони полягло там безглуздо, без жодної користі, — то чого ж зараз ми так хвилюємось через одне вбивство, а про тих два мільйони майже забули? Однак, мабуть, завжди так буває, що смерть однієї людини — це смерть, а смерть двох мільйонів — лиш статистика.

IX

— Склеп! — каже фрау Нібур. — Тільки склеп, на інше я не згодна!

— Гаразд, — відповідаю я, — хай буде склеп.

За короткий час, відколи помер Нібур, ця маленька залякана жінка зовсім змінилась. Вона стала зла, балакуча, сварлива — справжнісінька відьма.

Уже два тижні я обговорюю з нею пам'ятник пекареві і з кожним днем усе тепліше думаю про померлого. Багато людей чесні й добрі, коли їм погано, а коли стає краще, вони робляться нестерпними, особливо в нашій любій вітчизні — з найпокірливіших і найбоязкіших новобранців часто виходили найлютіші унтер-офіцери.

— У вас немає жодного склепу, навіть, щоб поглянути на нього, — ущипливо каже фрау Нібур.

— Склепи, — пояснюю я, — не роблять для виставки, їх роблять на замовлення, як бальні сукні для королеви. У нас є кілька малюнків, а для вас, напевно, доведеться робити ще один, спеціальний.

— Авжеж! Склеп мусить бути незвичайний. Інакше я піду до Гольмана й Клоца.

— Сподіваюсь, що ви вже були там. Ми навіть задоволені, якщо наші клієнти заходять до конкурентів. Коли йдеться про склеп, то справа тут лиш у якості.

Я знаю, що вона вже давно там була. Мені розповідав про це Плаксивий Оскар, комівояжер Гольмана й Клоца. Ми його недавно спро-

бували переманити до себе. Оскар ще вагається, але ми запропонували йому більший процент, ніж у Гольмана й Клоца, і він, аби показати нам свою приязнь, весь цей час, що ми дали йому на роздум, шпигує для нас у своїх хазяїв.

— Покажіть свої малюнки! — наказує фрау Нібур тоном герцогині.

У нас їх немає, але я приношу кілька ескізів пам'ятників полеглим. Вони ефектні, півтора метра заввишки, намальовані вуглем і кольоровою крейдою на відповідному тлі.

— Лев, — каже фрау Нібур. — Він був, як лев! Однак не як конаючий, а як Лев, готовий до стрибка. На склепі мусить стояти лев, готовий до стрибка.

— А може, готовий до стрибка кінь? — питаю я. — Наш скульптор виграв за нього кілька років тому перехідний приз «Берлін-Тепліц».

Фрау Нібур хитає головою.

— Орел, — каже вона задумливо.

— Справжній склеп має бути схожий на каплицю, — пояснюю я. — Різнобарвні шибки, як у церкві, мармуровий саркофаг з лавровим вінком, вилитим з бронзи, мармурова лавка, де б ви могли відпочивати й спокійно молитися, довкола квіти й кипариси, доріжки, посипані жорствою, посудина з водою для наших пернатих співаків, низенька огорожа — гранітні стовпчики, перевиті бронзовим ланцюгом, важкі залізні двері з монограмою, родовим гербом або знаком пекарського цеху...

Фрау Нібур слухає мої слова, як ноктюрн Шопена у виконанні Морица Розенталя.

— Що ж, цілком пристойна річ, — каже нарешті вона. — А може, у вас є щось оригінальніше?

Я сердито дивлюсь на неї. Вона відповідає холодним поглядом — типовий зразок грошовитого покупця.

— Є й зовсім оригінальні речі, — єхидно, з ласкою в голосі відповідаю я. — Наприклад, такі, як на Кампо Санто в Генуї. Наш скульптор працював там кілька років. Одна з його кращих робіт — постать жінки, що плаче, схилившись над труною, а на задньому плані зображено воскреслого покійника, якого ангел веде до неба. Ангел оглядається й вільною рукою благословляє засмучену вдову. Все зроблено з цілого каррарського мармуру, ангел або з розправленими або із згорнутими крильми...

— Дуже гарно. А що у вас ще є?

— Часто на пам'ятниках відображають також професію померлого. Можна, наприклад, витесати пекаря, що місить хліб. Позад нього стоїть смерть і торкає його за плече. Смерть може бути або з косою або без коси, в савані або гола, тобто у вигляді кістяка. Для скульптора це

дуже важка робота, особливо ребра, які доводиться витісувати з окремих кусків каменю надзвичайно обережно, щоб вони не поламалися.

Фрау Нібур мовчить, ніби чекає ще чогось.

— Звичайно, можна зобразити ще й родину, яка молиться збоку, або, злякана, намагається прогнати смерть. Однак така річ обійдеться більйони і буде готова тільки через рік або й два. Тому доведеться дати великий завдаток, а потім виплачувати частинами.

Мене раптом проймає страх від думки, що фрау Нібур пристане на котрусь із моїх пропозицій. Курт Бах може виліпити щонайбільше кривобокого ангела, далі його мистецтво не сягає. Зрештою, в разі потреби можна буде замовити десь-інде скульптурну роботу.

— І це все? — невблаганно питає фрау Нібур.

Я міркую, чи не розповісти цій невідступній відьмі про пам'ятник у вигляді саркофага, віко якого трохи зсунуте і звідти виглядає рука скелета, але, врешті, вирішую не робити цього. Наше становище надто неоднакове: вона клієнт, а я продавець, вона має право чіплятися до мене, а я до неї — ні, бо, може, вона все-таки щось купить.

— Поки що все.

Фрау Нібур якусь мить мовчить, потім заявляє:

— Якщо у вас більше нічого немає, то я змушена буду звернутись до Гольмана й Клоца.

Вона закидає траурну вуаль на чорний капелюшок і впивається в мене своїми маленькими очима, сподіваючись, що я зараз влаштую дику сцену. Однак я натомість холодно відповідаю:

— Ми будемо тільки раді. Це наш принцип — залучати до роботи конкурентів, щоб показати, як міцно стоїть на ногах наша фірма. Але, звичайно, в замовленнях, де так багато скульптурної роботи, все залежить від майстра, що її виконуватиме. Щоб тільки не трапилось, як недавно в нашого конкурента, ім'я котрого я не хочу називати, — в ангела обидві ноги виявились лівими, мати божа була косоока, а Христос мав одинадцять пальців. Коли ж це помітили, було вже пізно.

Фрау Нібур знов опускає вуаль, як театральну завісу.

— Ну, я вже пильнуватиму, щоб такого не сталося!

Що вона пильнуватиме, я впевнений. Вона жадібно втішається своєю скорботою, п'є її великими ковтками. Фрау Нібур ще не скоро щось замовить, бо поки вона на чомусь зупиниться, то зможе мучити всіх торговців надмогильними пам'ятниками, а після того, як щось замовить, — тільки одного. Вона в своїй скорботі, як парубок до одруження, — може ходити по всіх фірмах; потім же їй, як одруженому чоловікові, доведеться бути вірній комусь одному.

З майстерні виходить трунар Вільке. У вусах у нього застряли стружки. В руці він тримає коробку апетитних нільських шпротів і, плямкаючи, їсть їх.

— Що ви думаєте про життя? — питаю я.

Він зупиняється.

— А я про життя вранці думаю не те, що ввечері, взимку — не те, що влітку, перед обідом — не те, що після нього, і замолоду, мабуть, не те, що на старість.

— Слушно. Нарешті я чую розумну відповідь!

— Коли ви все це знаєте, то навіщо питати?

— Питаючи, стаєш розумнішим. А крім того, я вранці питаю не те, що ввечері, взимку не те, що влітку, перед тим як сплю з жінкою, не те, що після того.

— Після того, як переспиш з жінкою, — повторює Вільке. — Тоді й справді на все дивишся по-іншому! Я зовсім забув про це!

Я вклоняюсь йому, як абатові:

— Вітаю вас серед аскетів! Отже, ви перемогли свою плоть! Не кожному це вдається!

— Дурниці! Я не імпотентний! Однак жінки кумедно ставляться до трунарів. Бояться їх. Не хотять заходити до майстерні, коли там є труна. Навіть, якщо виставиш берлінські млинчики й портвейн.

— Де? — питаю я. — На недокінченій труні? На поліровану ви напевно не поставите портвейну, бо від нього залишаться плями.

— На підвіконні. А на труні можна сісти. Та й крім того це ще не труна. Вона стає труною аж тоді, коли в неї покладуть покійника. А до того це просто дерев'яний ящик.

— Згоден, але розрізнити їх буває дуже важко.

— Залежно від обставин. Якось у Гамбурзі я знайшов жінку, якій це було байдуже...

Вільке посміхається і знову задоволено дістає з коробочки шпротину, не пригощаючи мене.

— Я знаю вже два випадки, коли люди отруїлися шпротами, — кажу я. — Це страшна, повільна смерть.

Вільке одмахується.

— В мене свіжі, по запаху чути, І дуже ніжні. Справжній делікатес. Я поділюся з вами, якщо ви знайдете мені красиву дівчину, яка б не боялась мене, — таку, як ота в светрі, що часто заходить тепер по вас.

Я вражено дивлюсь на трунаря. Він, безперечно, має на увазі Герду. Герду, на яку я саме чекаю.

— Я не торгую дівчатами, — різко кажу я. — Але пораджу вам: водіть своїх дам не до майстерні, а кудись в інше місце.

— Куди? — питає Вільке, видлубуючи з зубів риб'ячі кісточки. — В тім-то й горе! До готелю? Надто дорого. Та й поліцейської облави страшно. До міського парку? Знову ж таки страшно поліції. Сюди на подвір'я? То вже краще в свою майстерню.

— А хіба у вас немає квартири?

— Є кімната, але там теж небезпечно. Моя хазяйка — справжня відьма. Колись давно я з нею трохи спав, як не було нікого іншого. Розумієте? Зовсім недовго. Але ця відьма ще й тепер, через десять років, ревнує. Залишається тільки майстерня. Ну, то як з дружньою послугою? Познайомите мене з дамою в светрі?

Я мовчки показую на порожню коробку з-під шпротів. Вільке викидає її на подвір'я і йде до крана мити свої лапи.

— Нагорі в мене є ще пляшка першокласного портвейну.

— Збережіть те пійло для своєї чергової баядерки.

— До того часу він перетвориться на чорнило. Але на світі є не тільки одна коробка шпротів.

Я стукаю себе пальцем по лобі і йду до контори по альбом та складаний стільчик, щоб зробити ескіз склепу для фрау Нібур. Потім примощуюсь біля обеліска — звідси чути, як дзвонить телефон, і видно вулицю та подвір'я. Ескіз склепу я маю намір прикрасити написом: «Тут спочив від довгих нестерпних страждань відставний майор Волькенштейн. Помер у травні 1923 року».

Підходить одна з Кнопфових дочок і здивовано заглядає мені через плече. Це котрась із близнят, їх дуже важко розрізнити. Мати розрізняє їх по запаху, Кнопфові це байдуже, а ми всі їх плутаємо. Я думаю про те, в яке становище потрапляє чоловік, коли одружується з одною із близнят, а друга теж живе в тому самому помешканні.

З задуми виводить мене Герда. Вона стоїть біля воріт і сміється. Я відкладаю свій малюнок. Кнопфова дочка зникає. Вільке перестає митися. Він показує мені за її спиною спершу на порожню коробку з-під шпротів, яку кішка тягає по подвір'ю, потім на себе і піднімає вгору два пальці, беззвучно шепочучи «дві».

Сьогодні Герда одягнена в сірий светр, сіру спідничку і чорний берет. Вродлива, по-спортивному струнка, в доброму гуморі, вона тепер не скидається на папугу. Я дивлюсь на неї вже іншими очима. Жінка, якої хоче ще хтось, хай навіть оскаженілий від любовного бажання трунар, одразу набуває нової ціни. Для людини відносна вартість має багато більше значення, ніж абсолютна.

— Ти була сьогодні в «Червоному млині»? — питаю я.

Герда киває.

— Смердючий хлів! Я там тренувалась. Як я ненавиджу ці трактири з холодним тютюновим димом!

Я схвально дивлюсь на неї. А за її спиною Вільке застібає сорочку, витрушує з вусів стружки і додає до двох піднятих пальців ще три. П'ять коробок шпротів! Чудова пропозиція, але я не звертаю на Вільке жодної уваги. На мене чекає тиждень світлого, безболісного, простого щастя почуттів і скромної фантазії, коротке щастя, подароване двотижневим ангажементом у нічному клубі, щастя, половина якого вже минула, яке звільнило мене від Ерни і навіть Ізабелу зробило тим, чим вона й повинна бути: фата моргана, що не викликає ані муки, ані нездійсненних мрій.

Груди мої раптом заливає хвиля глибокої вдячності.

— Ходімо, Гердо, — кажу я. — Пообідаймо сьогодні як слід! Ти хочеш їсти?

— Хочу, ще й дуже. Ми можемо десь...

— Ні, сьогодні й мови не може бути про картопляний салат чи сардельки! Ми зараз чудово поїмо і відсвяткуємо ювілей: половину нашого спільного життя. Тиждень тому ти прийшла сюди вперше, а через тиждень ти помахаєш мені з поїзда рукою. Тож відсвяткуймо зустріч, а про розлуку не будемо думати.

Герда сміється.

— Я сьогодні все одно не могла б приготувати картопляний салат. Надто багато роботи. В цирку було не те, що в цьому безглуздому кабаре.

— Гаразд. Тоді ходім у «Валгалу». Ти любиш гуляш?

— Люблю, — відповідає Герда.

— От і чудово! Значить, вирішено! Святкуємо середину нашого короткого спільного життя!

Я кидаю альбом крізь відчинене вікно на письмовий стіл. Ідучи, я помічаю безмежно розчарованого Вільке. У відчаї він підняв угору обидві руки — десять коробок шпротів, справжнє багатство!

— А чому ні? — на мій подив люб'язно погоджується Кноблох.

Я сподівався впертої відсічі. Абонементи були дійсні лиш удень, але, глянувши на Герду, Едуард не тільки згоджується прийняти їх увечері, але й зупиняється біля нашого столика.

— Будь ласкавий, познайом мене з дамою!

Я в скрутному становищі. Він прийняв абонементи — отже, я теж мушу зробити йому приємність.

— Едуард Кноблох, хазяїн готелю і ресторану, поет, мільярдер і скнара, — недбало кажу я. — Фрейлейн Герда Шнайдер.

Едуард кланяється. Своїми словами я й потішив і водночас розсердив його.

— Не вірте нічому з того, що він сказав, шановна фрейлейн.

— Навіть тому, що тебе так звати? — питаю я.

Герда посміхається.

— Ви мільярдер? Як цікаво!

Едуард зітхає.

— Тільки ділова людина з усіма турботами ділової людини. Не слухайте його базікання. А ви? Чарівна подоба богині, що безтурботним метеликом пурхає над темним виром скорботи...

Я не вірю своїм вухам і витріщуюсь на Едуарда, ніби він плює золотом. Очевидно, Герда сьогодні володіє якоюсь магічною привабливістю.

— Облиш, Едуарде, кучеряві слова, — перебиваю я його, — фрейлейн артистка. А я, по-твоєму, темний вир скорботи? Краще накажи принести гуляш.

— Мені здається, що пан Кноблох говорить дуже поетично, — каже Герда, дивлячись на Едуарда з невинним захопленням. — Як тільки ви встигаєте займатись поезією? Адже у вас такий великий ресторан і стільки кельнерів. Ви, мабуть, дуже щаслива людина! Такий багатий та ще й обдарований!

— Так собі, ледь-ледь! — скромно заперечує Едуард, сяючи від задоволення. — Значить, ви теж артистка...

Я помічаю, що його раптом охоплює недовір'я. Це на нього набігла тінь Рене де ля Тур, як хмаринка на місяць.

— Я хочу сказати, серйозна артистка, — додає він.

— Серйозніша за тебе, — відповідаю я. — Фрейлейн Шнайдер не співачка, як ти щойно подумав. Вона змушує левів стрибати крізь обруч і їздить верхи на тиграх. А тепер забудь поліцейського, що сидить у тобі, як у справжньому синові нашої любої вітчизни, і подавай на стіл.

— Леви і тигри? — Едуард витріщає очі. — Це правда? — питає він Герду. — Бо цей тип надто часто бреше.

Я наступаю їй під столом на ногу.

— Я була в цирку, — пояснює Герда, не розуміючи, чому це так для нього цікаво. — І знову повертаюся туди.

— Що в тебе є попоїсти, Едуарде? — нетерпляче питаю я. — Чи нам треба спочатку подати автобіографію в чотирьох примірниках?

— Зараз я сам погляну, — галантно каже Едуард, звертаючись до Герди. — Для таких гостей! Для чарівниці манежу! О, вибачте панові Бодмеру його дикунську поведінку. Він виріс на війні серед селян-торфовиків і своїм вихованням завдячує одному істеричному листоноші.

Він одходить перевальцем від нашого столу.

— Показний чоловік, — зауважує Герда. — Він одружений?

— Був колись одружений. Але він такий скупий, що жінка втекла від нього.

Герда мацає адамашкову скатертину.

— Певно, дурна була, — мрійливо каже вона. — Мені подобаються ощадливі люди. Вони вміють берегти гроші.

— Під час інфляції дурнішого нічого не вигадаєш.

— Звичайно, їх треба кудись укладати. — Герда розглядає важкі посріблені ножі й виделки. — Я вважаю, що цей твій друг робить добре — навіть, якщо він поет.

— Можливо, — кажу я, трохи здивований її словами. — Але іншим з того користі мало. І найменше його жінці. Він змушував її працювати з ранку до ночі. Для Едуарда одружитися — це значить придбати безкоштовну робітницю.

На обличчі в Герди з'являється незрозуміла посмішка, як у Монни Лізи.

— Кожен сейф має свій номер, ти ще цього не знаєш, бебі?

Я дивлюсь на неї. Що тут робиться? Чи це ще та самі Герда, з якою я вчора в літньому ресторані «На лоні природи» їв бутерброди з кислим молоком на скромні п'ять тисяч марок і розмовляв про красу простого життя?

— Едуард жирний, брудний і страшенно скупий, — рішуче заявляю я. — І мені відомо це вже не один рік.

Знавець жінок Ризенфельд якось сказав мені, що така комбінація злякає кожну жінку. Але Герда, виявляється, не схожа на всіх. Вона роздивляється великі люстри, що, ніби прозорі сталактити, звисають зі стелі, і веде своє:

— Напевне, йому потрібна людина, яка б опікувалась ним. Звичайно, не так, як квочка. Це має бути хтось такий, хто оцінив би його чудові якості.

Тепер я вже по-справжньому лякаюсь. Чи не покидає мене моє мирне двотижневе щастя? Чого мене принесло сюди, між це срібло й кришталь!

— В Едуарда немає жодної гарної якості!

Герда знову сміється:

— Вони є в кожної людини. Треба лиш уміти їх побачити.

На щастя, в цю мить з'являється кельнер Фрайданк, велично несучи на срібній таці паштет.

— Що це таке? — питаю я.

— Паштет з печінки, — пихато відповідає Фрайданк.

— Але ж у меню стоїть картопляний суп!

— А це меню склав сам пан Кноблох, — заявляє Фрайданк, колишній єфрейтор інтендантської служби, і відрізає від паштету два шматки: великий Герді і маленький — мені. — Чи вам краще хочеться зазначеного в меню картопляного супу? — люб'язно питає він. — Можна замінити.

Герда сміється. Розлючений дешевою спробою Едуарда підкупити її їжею, я вже вирішую попросити суп, як раптом Герда штовхає мене під столом ногою. А на столі вона граціозно міняє тарілки і дає мені більший шматок.

— Так годиться, — пояснює вона кельнерові. — Чоловікові завжди дають більший шматок. Правда ж?

— Воно то так, — розгублено бурмоче Фрайданк. — Вдома... але тут... — колишній єфрейтор не знає, що робити. Едуард наказав йому віддати майже весь паштет Герді, а мені одрізати тільки скибочку, і він так і вчинив. Однак вийшло все навпаки, і тепер Фрайданк з жахом відчуває, що йому доведеться щось вирішувати на свою відповідальність. Такого в нашій любій вітчизні не люблять. Накази ми виконуємо швидко, це в нас у крові, у гордій крові, і вже не одне століття, але вирішувати щось самому — то вже інша річ. І Фрайданк робить єдине, на що він здатен: шукає допомоги в свого хазяїна, чекаючи нового наказу.

З'являється Едуард.

— Подавайте на стіл, Фрайданк, чого ви стовбичите!

Я хапаю виделку і швидко відділяю шматок від паштету, що лежить переді мною, саме в ту мить, коли Фрайданк, вірний першому наказові, знову пробує поміняти тарілки.

Кельнер застигає на місці. Герда пирскає од сміху. Едуард, спокійний, як полководець, збагнувши, що сталося, відштовхує Фрайданка, відрізає другий добрячий шматок паштету, швидко кладе його на Гердину тарілку і єхидно питає мене:

— Смачний?

— Нічого, — відповідаю, — шкода тільки, що не з гусячої печінки.

— А він і є з гусячої.

— А на смак — ніби з телячої.

— Ти коли-небудь їв гусячу печінку?

— Едуарде, — відповідаю, — я стільки з'їв гусячої печінки, що навіть блював нею.

Едуард сміється в ніс.

— Де? — зневажливо питає він.

— У Франції, під час наступу, коли з мене робили солдата. Тоді ми захопили цілу крамницю, повну паштету з гусячої печінки. Страсбурзького паштету у формах, із чорними перігорськими трюфелями, яких у тебе немає. Ти тоді чистив на кухні картоплю.

Я не кажу йому про те, що мені стало тоді нудно, бо ми знайшли й власницю крамниці — стару жінку, яку снарядом роздерло на шматки і приліпило до розвалених стін, а голову з сивим волоссям відірвало й настромило на гачок від полиці, як настромлюють на списи своїх ворогів варварські племена.

— А вам подобається? — питає Едуард Герду ніжним голосом жаби, що весело плаває у темному вирі світової скорботи.

— Дуже, — відповідає Герда, налягаючи на їжу.

Едуард кланяється, як людина з вищого світу, і відходить, ніби слон, що пускається в танок.

— Бачиш, — радіє Герда. — Він зовсім не такий скупий.

Я відкладаю виделку.

— Слухай, ти, занесене сюди вітром циркове чудо, — кажу я їй. — Ти бачиш перед собою чоловіка, чия гордість, говорячи жаргоном Едуарда, тяжко поранена, бо його дама знехтувала ним заради багатого спекулянта. І ти хочеш, знову ж таки висловлюючись Едуардовою прозою в стилі барокко, линути на свіжу рану окропу — так само знехтувати мною?

Герда сміється, не перестаючи їсти.

— Не мели дурниць, любий, — каже вона з повним ротом, — і не вдавай із себе ображеної цяці. Стань ще багатшим за інших, коли це тебе так сердить.

— Чудова порада! Як же мені це зробити? Чарами?

— Так, як інші. Вони ж якось зробили.

— Едуард дістав цей готель у спадок, — кажу я.

— А Віллі?

— Віллі спекулянт.

— А що це таке?

— Це людина, яка використовує збіг обставин. Торгує всім — від оселедців до акцій сталевих заводів. Торгує, де тільки можна, аби лиш не попасти в тюрму.

— От бачиш! — каже Герда, доїдаючи паштет.

— Ти вважаєш, що я теж повинен стати таким?

Герда з хрускотом розкусує булочку своїми міцними зубами.

— Як хочеш. Однак якщо ти не бажаєш стати таким, то не сердься на інших. Лаятись кожен може, любий.

— Справді, — кажу я, приголомшений її словами. Я раптом ніби тверезішаю. Мої романтичні уявлення лопаються, як мильні бульбашки. Герда дивиться на все надзвичайно реалістично. Я зиркаю на неї. — Ти таки маєш рацію.

— Звичайно. Однак глянь, що там несуть! Як ти гадаєш, це теж нам?

Так, це нам. Смажена курка із спаржею. Блюдо фабрикантів зброї. Едуард сам слідкує за всім. Він наказує Фрайданкові розрізати курку.

— Грудинку мадам, — командує Едуард.

— Я б краще хотіла ніжку, — каже Герда.

— Ніжку і шматок грудинки мадам, — галантно виголошує він.

— О, ви люб'язні, як завжди, — зауважує Герда. — Ви кавалер, пане Кноблох! Я так і знала!

Едуард самовдоволено посміхається. Я ніяк не збагну, навіщо він влаштовує цю комедію. Не може бути, щоб Герда йому вмить так сподобалась, що він пішов на ці збитки; очевидно, він хоче відбити її в мене, аби помститися за абонементи.

— Фрайданк, — кажу я, — заберіть з моєї тарілки цей скелет. Я не їм кісток. Дайте мені натомість другу ніжку. Чи, може, ваша курка — ампутована жертва війни?

Фрайданк дивиться на свого хазяїна, як вівчарка.

— Це — найласіший шматочок, — заявляє Едуард. — Ті, хто любить гризти кістки, вважають їх делікатесом.

— Я приходжу сюди не кістки гризти, а їсти.

Едуард здвигає плечима і неохоче дає мені другу ніжку.

— Може, ти краще з'їси трохи салату? — питає він. — П'яницям спаржа дуже шкодить.

— Давай спаржу. Я сучасна людина і маю великий нахил до самокатування.

Едуард суне від нас, як гумовий носорог. Раптом мені спадає на думку блискуча ідея.

— Кноблох! — гукаю я йому вслід генеральським басом Рене де ля Тур.

Едуард вмить обертається, ніби йому хто влучив списом у спину.

— Що це означає? — розлючено питає він.

— Що саме?

— Оцей рев.

— Рев? Хто тут реве, крім тебе? Чи тобі шкода для міс Герди трохи салату? Навіщо ж тоді було пропонувати його?

В Едуарда очі лізуть на лоба. Видно, що в нього виникає наймовірна підозра, яка переходить у впевненість.

— Ви... — питає він Герду, — це ви мене кликали?

— Якщо у вас є й салат, то я охоче покуштую його, — каже Герда, ні про що не здогадуючись. Едуард все ще стоїть біля столу. Тепер він упевнений, що Герда — сестра Рене де ля Тур. Я бачу, що він уже жалкує за паштетом, куркою і спаржею. В нього такий вираз, ніби його жорстоко обдурено.

— Це пан Бодмер, — каже Фрайданк, який тим часом тихенько підійшов ззаду. — Я сам бачив.

Та Едуард не чує його.

— Відповідайте, кельнере, лиш тоді, коли вас питають, — зневажливо кажу я. — Невже вас в армії цього не навчили! Тепер ідіть, виливайте й далі людям на потилиці підливу з гуляшу. А ти, Едуарде, поясни мені, чи ця чудова їжа була твоїм пригощенням чи розраховуватись за неї талонами?

Едуард стоїть, як паралізований.

— Давай талони, негіднику, — глухо каже він.

Я відриваю їх і кладу на стіл.

— Ну, безталанний донжуане, це ще не вирішено, хто з нас негідник, — відповідаю я.

Едуард сам не бере талонів.

— Фрайданк, — мовить він, майже втративши голос від люті. — Викиньте ці папірці на смітник.

— Почекай, — кажу я і беру меню. — Коли вже платити, то ми ще маємо право на десерт. Чого ти хочеш, Гердо, пудингу чи компоту?

— А що ви порадите, пане Кноблох? — питає Герда, не знаючи, яку драму переживає Едуард.

Але він у відчаї махає рукою і мовчки йде геть.

— Отже, компот! — гукаю я навздогін.

Едуард здригається і йде далі так, ніби ступає по яйцях. Він щомиті сподівається генеральського басу.

Я хочу вже крикнути знову, але передумую: зараз це ще більше вплине на нього.

— Що трапилось? — питає Герда, ні про що не здогадуючись.

— Нічого, — невинно відповідаю я, ділячи надвоє кістяк курки. — Це лиш маленький приклад до тези великого Клаузевіца про стратегію: «Нападай на ворога тоді, коли йому здається, що він переміг, і там, де він цього найменше сподівається».

Герда киває головою, нічого не розуміючи, і береться до компоту, який Фрайданк недбало ставить перед нами. Я задумливо дивлюсь на неї і вирішую ніколи більше не водити її у «Валгалу», керуючись

залізним правилом Ґеорґа: не показуй жінці нічого нового, тоді вона нічого не хотітиме й не втече від тебе.

Ніч. Я сиджу в своїй комірчині, спершись на підвіконня. Світить місяць, із саду лине п янкий запах бузку. Годину тому я повернувся з «Альтштедтер Гоф». Пара закоханих промайнула на тому боці вулиці, де місяць кинув свої тіні, і зникла в нашому саду. Я їм не заважаю: той, хто сам не відчуває спраги, настроєний миролюбно, а ночі зараз такі, що встояти неможливо. Однак я все-таки задля обережності повісив на обох дорогих хрестах таблички: «Увага! Може перекинутись! Бережіть ноги!» Коли земля надто вогка, закохані чомусь вибирають саме хрести, либонь тому, що за них зручніше триматись, хоч, здавалось би, надгробки середньої величини теж придатні до цього. Я мав намір повісити ще одну табличку — з доброю порадою, однак передумав. Фрау Кроль встає часом дуже рано і, незважаючи на всю свою поблажливість, надає мені за легковажність ляпасів, перш ніж я встигну пояснити їй, що до війни я був дуже цнотливою людиною, але, захищаючи свою любу вітчизну, цілком утратив цю рису.

Раптом я помічаю в місячному світлі темну квадратову постать. Важко тупаючи, вона підходить ближче. Я ціпенію. Це різник Вацек. Він зникає в дверях своєї квартири — на дві години раніш, ніж звичайно. Мабуть, не вистачило шкап: на конину зараз великий попит. Я стежу за вікнами. В них спалахує світло, Вацек сновигає по кімнаті, як привид. Я міркую, чи не попередити Ґеорґа Кроля, але заважати закоханим — невдячна справа, та й, крім того, може, Вацек просто ляже спати. Однак цього, здається, не буде. Різник відчиняє вікно й визирає на вулицю. Я чую, як він сопе. Потім зачиняє віконниці і за хвилину знову з'являється в дверях із стільцем у руках. За халявою в нього стирчить ніж-сікач. Різник сідає на стілець — очевидно, він має намір чекати Лізу. Я дивлюсь на годинник — пів на дванадцяту. Ніч тепла, і Вацек може отак простовбичити й кілька годин. Але й Ліза надто засиділась у Ґеорґа. Хрипкий шепіт кохання вже стих, і якщо вона, вийшовши, і потрапить прямо в обійми різникові, то напевно вигадає якесь правдоподібне пояснення. Вацек повірить їй, але все ж таки краще, щоб цього не сталося.

Я тихенько спускаюсь униз і вистукую на Ґеорґових дверях початок Гогенфрідберзького маршу. Ґеорґ висуває голову. Я розповідаю йому, що трапилось.

— От чорт! — каже він. — Спровадь його кудись!

— У таку пору?

— Спробуй! Пусти в хід всі свої чари.

Я лінивим кроком виходжу на вулицю, позіхаю і, постоявши хвильку, прямую до Вацека.

— Чудовий вечір, — кажу я.

— Чудовий, хай йому чорт, — відповідає різник.

— Теж правда, — погоджуюсь я.

— Тепер уже це довго тривати не буде, — раптом рішуче заявляє Вацек.

— Що саме?

— Ви добре знаєте що! Свинство! Що ж іще?

— Свинство? — з тривогою питаю я. — Як так?

— Авжеж свинство. Чи ви іншої думки?

Я дивлюсь на ніж за халявою і вже бачу, як Ґеорґ з перерізаним горлом лежить серед надгробків. Ліза, звичайно, ні: такий одвічний ідіотизм чоловіків.

— Залежно від того, як на це дивитися, — дипломатично зауважую я. Мені не зовсім зрозуміло, чому Вацек не поліз у вікно до Ґеорґа. Воно ж на нижньому поверсі й відчинене.

— Незабаром усе буде інакше, — похмуро заявляє Вацек. — Проллється кров. Винних буде покарано.

Я дивлюсь на Вацека. Він довгорукий, кремезний і, очевидно, дуже сильний. Я міг би стукнути його коліном у підборіддя, а коли він схопиться з стільця, завдати ще одного удару між ноги або, якщо він спробує тікати, підставити ногу й кілька разів стукнути добре головою об бруківку. Поки що цього вистачило б — але що буде потім?

— Ви чули його? — питає Вацек.

— Кого?

— Та ви ж знаєте! Його. Кого ж іще? Він же тільки один такий є!

Я прислухаюсь, але нічого не чую. На вулиці тихо. Хтось обережно зачинив вікно в Ґеорґовій кімнаті.

— Кого я мав слухати? — голосно питаю я, щоб виграти час і подати Лізі знак сховатись у саду.

— Та його ж! Фюрера! Адольфа Гітлера!

— Адольфа Гітлера! — полегшено повторюю я. — Он кого!

— Що значить — он кого? — з викликом питає Вацек. — Хіба ви не за нього?

— Звичайно, за нього! Особливо зараз! Ви не можете собі навіть уявити, як я за нього!

— Чому ж тоді ви не слухали його?

— Але ж його тут не було!

— Він виступав по радіо. Ми слухали в різниці. Він усе поверне на інший шлях. Надзвичайна промова! Він знає, що і як! Все буде по-іншому!

— Зрозуміло, — кажу я. Ця єдина фраза «все буде по-іншому» — універсальна зброя всіх демагогів світу. — А чи не випити нам пива?

— Пива? Де?

— У «Квітці», за рогом.

— Я чекаю на свою жінку.

— Ви зможете чекати па неї і в «Квітці». А про що говорив Гітлер? Я дуже хотів би дізнатись про все докладніше. В мене радіо зіпсоване.

— Про все, — заявляє різник і підводиться. — Він знає все. Все, кажу вам, камраде.

Вацек ставить стілець до сіней, і ми дружно вирушаємо В літній ресторан «Квітка» втішатися дортмундським пивом.

X

У блідих сутінках біля грядки троянд нерухомо стоїть скляний чоловік. Григорій VII походжає по каштановій алеї. Літня сестра водить якогось згорбленого дідугана з довгим волоссям, котрий весь час намагається вщипнути її за товстий зад і щоразу весело хихикає. Біля мене на лавці сидять двоє чоловіків, і кожний пояснює іншому, не слухаючи його, чому той божевільний. Три жінки в смугастих халатах поливають квіти; вони мовчки сновигають з бляшаними поливальницями — темні тіні в сірому присмерку.

Я сиджу на лавці біля грядки троянд. Тут мирно й спокійно. Ніхто не турбується про те, що долар піднявся за день на двадцять тисяч марок. Ніхто через це не вішається, як учора в місті якесь старе подружжя. Сьогодні їх знайдено в шафі для одягу. Крім них та ще двох мотузків, на яких вони висіли, в шафі не було нічого; все продано й закладено, навіть ліжко й саму шафу. Коли покупець хотів забрати меблі, то знайшов трупи. Старі обхопили одне одного й застигли, висолопивши напухлі сині язики. Мертві виявились дуже легенькими, їх не важко було відчепити. Обоє були чисто вимиті, причесані й одягнуті у старанно полатаний чистий одяг. Коли покупець, повнокровний торговець меблями, побачив трупи, йому стало нудно, і він заявив, що не візьме шафи. Однак до вечора передумав і вирішив таки забрати її. В цей час мертві лежали вже на ліжку, але їх довелось зняти, бо ліжко теж мали забрати. Сусіди позичили два столи, і старих переклали на них. Голови їм прикрили цигарковим папером — це було єдине, що

належало ще їм у квартирі. Покійники залишили листа, в якому пояснили, що мали намір отруїтися газом, але компанія вимкнула його, бо вони вже давно не платили за газ. Тому вони вибачаються перед покупцем меблів, що завдали йому такого клопоту.

Засапавшись від швидкої ходи, наближається Ізабела. Вона в коротких, до колін, синіх штанях і жовтій кофтинці. На шиї в неї бурштинове намисто.

— Де ти був? — питає вона.

Я вже кілька днів не бачив її. Щоразу після відправи я швидко вибирався з церкви і йшов додому. Відмовитись від чудової вечері з вином у товаристві Бодендика та Верніке було нелегко, але я краще хотів відпочивати з Гердою, хай навіть не маючи нічого, крім бутербродів і картопляного салату.

— Де ти був? — перепитує Ізабела.

— Там, за стіною, — ухильно відповідаю я. — Де найбільшу вагу мають гроші.

Вона сідає на спинку лавки. Ноги в неї дуже засмаглі, ніби вона довго лежала на сонці. Обидва чоловіки поруч мене незадоволено зиркають на неї, потім підводяться і йдуть геть. Ізабела зсувається на лавку.

— Чому діти вмирають, Рудольфе? — питає вона.

— Не знаю.

Я не дивлюсь на неї. Не хочу, щоб вона знов полонила мене. Досить уже й того, що вона отак сидить, виставивши ноги в коротких тенісних штанах, ніби знає, що я вирішив відтепер жити по Ґеорґовому рецепту.

— Навіщо ж вони народжуються, коли їм одразу доводиться вмирати?

— Спитай про це вікарія Бодендика. Він запевняє, що Бог веде облік кожній волосині, яка спаде з будь-чиєї голови, і що все має свій сенс і свою мораль.

Ізабела сміється.

— Бог веде облік? Кого? Себе самого? Навіщо? Адже йому відомо все.

— Так, — кажу я і раптом відчуваю, сам не знаючи чому, злість. — Він всезнаючий і всеблагий, справедливий і велелюбний — однак все-таки помирають матері й діти, які без них жити не можуть, і ніхто не знає, чому на світі стільки горя.

Ізабела обертається до мене. Вона не сміється.

— Чому не всі люди щасливі, Рудольфе? — шепоче вона.

— Мабуть, тому, що Богові інакше було б нудно.

— Ні, — швидко заперечує Ізабела, — не тому.

— А чому ж?

— Тому, що він боїться.

— Боїться? Чого?

— Коли б усі стали щасливі, їм більше не треба було б Бога.

Тепер я вже дивлюсь на Ізабелу. Очі в неї якісь прозорі, обличчя засмагле і схудле.

— Бог існує тільки для нещастя, — каже вона. — Тоді людям треба його, і вони моляться. Тому він і робить їх нещасливими.

— Є люди, які моляться Богові тому, що вони щасливі.

— Справді? — Ізабела недовірливо посміхається. — Значить, вони моляться тому, що бояться, аби щастя не покинуло їх. Усе від страху, Рудольфе. Ти цього не знаєш?

Огрядна сестра веде веселого дідугана. З вікна головного корпусу чути дзижчання пилососа. Я оглядаюсь. Вікно відчинене, але заґратоване — чорна тюрма, з якої вищить пилосос, ніби проклята душа.

— Усе від страху, — повторює Ізабела. — Тобі ніколи не буває страшно?

— Не знаю, — відповідаю я, все ще насторожений. — Думаю, що буває. Я дуже часто боявся на війні.

— Я не про те питаю. То був розумний страх. Я маю на увазі страх без імені.

— Який? Страх перед життям?

— Ні, той, що передував йому.

— Страх перед смертю?

Вона знову хитає головою. Я не питаю далі, не бажаючи заглиблюватись у цю розмову. Кілька хвилин ми сидимо в темряві мовчки. У мене знов з'являється таке почуття, що Ізабела не хвора, але я відразу ж переборюю його. Коли я дам йому волю, то знову буду тільки марно бентежитись, а мені цього не хочеться. Нарешті Ізабела питає:

— Чому ти нічого не кажеш?

— А що значать слова?

— Багато, — шепоче вона. — Все, Ти боїшся їх?

Я на мить задумуюсь.

— Мабуть, усі ми трохи боїмося гучних слів. Ними було сказано стільки брехні. А може, ми боїмося й своїх почуттів. Не довіряємо їм більше.

Ізабела підгинає під себе ноги.

— Однак людині вони потрібні, коханий, — бурмоче вона. — Інакше як жити?

Пилосос перестає дзижчати, і зненацька западає глибока тиша. Від грядки здіймається свіжий запах вогкої землі. Якась пташка в гіллі

каштана виводить одноманітну пісню. Вечір раптом здається мені терезами, на шальках яких порівну розподілено світ. Я відчуваю, як вони, зовсім невагомі, гойдаються в мене на грудях. Нічого зі мною не станеться, поки я отак сидітиму і спокійно собі дихатиму, міркую я.

— Ти боїшся мене? — шепоче Ізабела.

Ні, думаю я і хитаю головою. Ти єдина людина, якої я не боюсь. І не боюся слів, коли я з тобою. Вони ніколи не здадуться тобі ні занадто гучними, ні смішними. Ти їх завжди розумієш, тому що живеш ще у світі, де слова й почуття — одне й те саме, і брехня та видіння — теж.

— Чому ти нічого не кажеш? — знову питає вона.

Я знизую плечима.

— Часом буває важко щось сказати, Ізабело. І важко дати волю.

— Кому дати волю?

— Самому собі. Багато що заважає це зробити.

— Ніж не може сам себе різати, Рудольфе. Чого ти боїшся?

— Не знаю, Ізабело.

— Не чекай так довго, коханий. А то буде пізно. Людині треба слів, — бурмоче вона.

Я не відповідаю.

— Треба слів, щоб перемогти страх, Рудольфе, — каже Ізабела. — Слова, як лампи. Вони допомагають. Поглянь, яке все стало сіре. Навіть кров зараз не червона. Чому ти не допоможеш мені?

Я нарешті даю собі волю.

— Ти солодке, чуже, кохане серце, — кажу. — Якби я міг допомогти тобі!

Вона нахиляється і обнімає мене за плечі.

— Ходи зі мною! Допоможи мені! Вони кличуть!

— Хто кличе?

— Хіба ти не чуєш? Голоси. Вони весь час кличуть!

— Ніхто тебе не кличе, Ізабело, лиш твоє серце. Але чого воно хоче?

Я відчуваю в себе на обличчі її подих.

— Кохай мене, і вони більше не кликатимуть, — каже вона.

— Я кохаю тебе.

Вона опускається біля мене на лавку. Очі в неї заплющені. Стало темніше. Повз нас поволі проходить, ступаючи, ніби на ходулях, скляний чоловік. Сестра забирає кількох хворих похилого віку, що, згорблені, нерухомо сиділи на лавках, наче темні пучки скорботи.

— Час уже йти, — каже вона в наш бік.

Я киваю головою, але залишаюсь сидіти.

— Вони кличуть, — шепоче Ізабела. — їх ніколи не можна знайти. Хто має так багато сліз?

— Ніхто, — кажу я. — Ніхто в цілому світі, люба.

Ізабела не відповідає. Вона дихає біля мене, як стомлена дитина. Тоді я підводжусь і несу її алеєю до корпусу, де вона живе.

Коли я опускаю її, вона спотикається і міцно хапається за мене. Вона бурмоче щось незрозуміле і покірно йде за мною всередину. Коридор яскраво освітлений матовими лампочками без абажурів. Я садовлю її у плетене крісло в приймальні. Вона лежить із заплющеними очима, ніби знята з якогось невидимого хреста. Повз нас проходять дві сестри в чорному одязі. Вони прямують до каплиці. На мить мені здається, що вони хочуть віднести Ізабелу і поховати. Та ось виходить чергова сестра в білому халаті й забирає її з собою.

Начальниця прислала нам другу пляшку мозельського. Незважаючи на це, Бодендик, на мій подив, відразу ж після вечері зник. Верніке залишився за столом. Погода сьогодні не міняється, і хворі такі спокійні, якими вони тільки можуть бути.

— Чому ви не умертвляєте тих, хто вже цілком безнадійний? — питаю я.

— А ви б умертвили? — питає в свою чергу Верніке.

— Не знаю. Це те саме, що у випадку з безнадійним, приреченим на повільну смерть хворим, коли знаєш, що йому залишилось терпіти тільки біль. Чи ви дали б йому укол, щоб він на кілька днів менше страждав?

Верніке мовчить.

— На щастя, тут немає Бодендика, — веду я далі. — Отже, можемо не обговорювати цього з морального і релігійного боку. Я мав друга, якому розірвало живіт так, що видно були всі нутрощі. Він просив нас пристрелити його, однак ми віднесли його до лазарету. Там він кричав ще три дні, а потім помер. Три дні — це великий строк для того, хто божеволіє з болю. Я бачив, як конало багато людей. Не вмирало, — конало. Усім їм можна було допомогти шприцом. Моїй матері теж.

Верніке мовчить.

— Гаразд, — кажу. — Я знаю: позбавити якусь істоту життя — це завжди вбивство. Я навіть муху не люблю вбивати, відколи побував на війні. Однак сьогодні ввечері я ласував телятиною, а теля ж убито нам на їжу. Це вічний парадокс і не доведені до кінця висновки. Життя — це чудо, навіть у теляті чи мусі. Особливо в мусі — цій акробатці з очима, що складаються з тисячі фацеток. Воно завжди чудо. Але воно завжди має кінець. Чому ми спокійно вбиваємо хворого

собаку, а не робимо цього, коли мучиться людина? Однак у безглуздих війнах ми вбиваємо мільйони.

Верніке все ще нічого не відповідає. Довкола лампочки гуде великий жук. Він б'ється об скло, падає, повзе, знову здіймається вгору і знову кружляє навколо світла. Досвід нічого не навчив його.

— Бодендик, слуга церкви, звичайно, на все має відповідь, — веду я далі. — Тварини не мають душі, а людина має її. А де ж дівається частина душі, коли в людини пошкоджена якась звивина мозку? Де частина душі божевільного? Уже на небі? Чи, може, десь чекає на спотворену решту душі, яка ще дає можливість людському тілові пускати слину, їсти і виділяти нечистоти? Я бачив кількох із тих ваших хворих, що сидять у закритих приміщеннях. У порівнянні з ними навіть тварини — боги. Де ділись душі ідіотів? Поділились? Чи, може, висять, як невидимі повітряні кулі, над убогими черепами нещасних?

Верніке робить такий жест, ніби відгонить комара.

— Гаразд, — кажу я. — Це питання для Бодендика, який легко вирішує його. Бодендик все може вирішити за допомогою великого невідомого Бога, неба і пекла, нагороди для тих, хто страждає, і кари для злих. Ніхто ніколи не мав доказів того, що Бог і небо справді існують, — тільки віра робить людину щасливою, каже Бодендик. Навіщо ж тоді нам дано розум, здатність до критики і жадобу доказів?

Щоб ними не користуватись? Дивна примха великого невідомого Бога! І що таке благоговіння перед життям? Страх перед смертю? Страх, завжди страх! А чому? І чому ми в змозі ставити запитання, коли на них немає відповіді?

— Усе? — питав Верніке.

— Ні, але далі я вас не питатиму.

— Гаразд. Я теж не можу вам відповісти. Ви, принаймні, хоч це знаєте чи ні?

— Звичайно. Чому б саме ви мали відповісти мені, коли всі бібліотеки світу ухиляються од відповіді?

Жук упав удруге. Він знову зіп'явся на ноги і втретє почав свій політ. Крильця в нього — ніби з полірованої голубої криці. Сам він — красивий механізм, зразок доцільності, але світло для нього, як пляшка горілки для п'яниці.

Верніке виливає решту мозельського в чарки.

— Скільки ви були на війні?

— Три роки.

— Дивно!

Я не відповідаю, бо приблизно знаю, що він має на увазі, і не хочу знову пережовувати все це.

— Ви думаєте, що розум належить до душі? — питає натомість Верніке.

— Цього я не знаю. Але невже ви вірите, що оті примітивні тварини, які копошаться у власному бруді в загратованих приміщеннях, теж мають душу?

Верніке бере свою чарку.

— Для мене все це просто, — каже він. — Я людина науки. Я нічому не вірю, лиш спостерігаю. Бодендик же, навпаки, вірить апріорі. А ви десь невпевнено пурхаєте посередині. Бачите он того жука?

Жук уже вп'яте штурмує лампочку. Він буде робити це, аж поки не загине. Верніке вимикає світло.

— Ну, от, ми йому допомогли.

Крізь відчинене вікно вривається велична голуба ніч, ніч з мерехтливими зірками й п'янким запахом землі та квітів. Все, що я говорив, здається мені відразу ж страшенно смішним. Жук ще якусь мить гуде в кімнаті, потім упевнено прямує до вікна.

— Хаос, — каже Верніке. — А чи це справді хаос? Чи, може, нам тільки так здається? Ви не думали про те, яким би здавався нам світ, коли б ми мали на одне чуття більше?

— Ні.

— А на одне чуття менше?

Я на мить задумуюсь.

— Ми тоді були б сліпі, або глухі, або не відчували б смаку. Звичайно, все б здавалось нам не таким, як тепер:

— А якби ми мали на одне чуття більше? Чому ми завжди повинні бути обмежені тільки пятьма чуттями? А може, в нас одного чудового дня розвинеться ще й шосте! Або їх стане аж вісім! Чи дванадцять! Хіба тоді світ не стане зовсім іншим? Можливо, вже при шостому чутті зникне поняття часу. Або простору. Або смерті. Або болю. Або моралі. І вже напевно — сьогоднішнє поняття життя. Ми мандруємо через буття з досить-таки обмеженими органами. Собака чує краще за будь-яку людину. Кажан наосліп обминає всі перешкоди на своєму шляху. Метелик має в собі радіоприймач і летить за кілька кілометрів прямо до своєї подруги. Перелітні птахи орієнтуються в просторі набагато краще за нас. Змії чують шкірою. Науці про природу відомо сотні таких прикладів. Як же тоді ми можемо щось знати напевно? Вдосконалюється якийсь орган чуття чи розвивається новий — і світ міняється, і уявлення про Бога теж міняються. За ваше здоров'я!

Я піднімаю свою чарку й п'ю. Вино терпке і пахне землею.

— Отже, краще чекати, поки в нас розвинеться шосте чуття, чи не так? — кажу я.

— Не обов'язково. Робіть, що хочете. Але корисно знати, що якби в нас з'явилось ще одне чуття, всі наші уявлення розсипалися б ущент. І зникли б усі наші страхи. Нуг яке вино?

— Добре. А як справи з фрейлейн Терговен? Краще?

— Гірше. Приїжджала її мати, і дівчина не впізнала її.

— Може, не хотіла впізнати?

— Це майже те саме: вона не впізнала матері. Почала кричати, проганяти її. Типовий випадок.

— Чому?

— Хочете послухати довгу лекцію про шизофренію, батьківський комплекс, утечу від самої себе й дію шоку?

— Так, — кажу я, — сьогодні хочу.

— Цілу лекцію я вам не прочитаю. Тільки найнеобхідніше. Роздвоєння особистості — це звичайна втеча від самого себе.

— А що таке «сам»?

Верніке дивиться на мене.

— Облиште це сьогодні. Втеча в якусь іншу особистість.

Або навіть у кілька. Здебільшого хворий періодично на той чи інший час знову стає самим собою. А Женев'єва ні.

І вже давно. Ви, наприклад, зовсім не знаєте її такою, якою вона є насправді.

— Вона здається зовсім розумною отака, як зараз, — невпевнено кажу я.

Верніке сміється.

— А що таке розум? Логічне мислення?

Я саме думаю про два майбутні нові чуття і тому не відповідаю йому.

— Вона дуже хвора? — нарешті питаю я.

— В нашому розумінні дуже. Але бувають випадки, коли такі хворі швидко і часто зовсім несподівано видужують.

— Видужують від чого?

— Від своєї хвороби. — Верніке запалює сигарету.

— Фрейлейн Терговен часто почуває себе зовсім щасливою. Чому ви не залишите її такою, як вона є?

— Бо її мати платить за лікування, — сухо відповідає Верніке. — Крім того, вона не щаслива.

— Ви думаєте, що вона стане щасливішою, коли ви її вилікуєте?

— Очевидно, ні. Вона вразлива, розумна і, мабуть, з багатою фантазією і поганою спадковістю. Властивості, які не обов'язково дають щастя. Коли б вона була щасливою, то навряд чи захворіла б.

— Чому ж тоді ви не залишите її в спокої?

— Так, чому? — каже Верніке. — Я сам себе питаю про це. Чому ми оперуємо хворого, коли відомо, що операція йому не допоможе? Можна скласти цілий список цих, «чому». Він вийде довгий. І одне з цих «чому» буде таке: чому ви не п'єте свого вина і не прикусите нарешті язика? Чому ви не милуєтесь ніччю, а своїми плутаними думками? Чому ви розмовляєте про життя, замість того, щоб його відчувати?

Він встає і потягується.

— Я ще мушу обійти замкнених. Хочете піти зі мною?

— Хочу.

— Накиньте білий халат. Я поведу вас у особливі палати. Після цього ви або почнете блювати або будете втішатися вином з глибокою вдячністю.

— Пляшка вже порожня.

— У мене в комірчині є ще одна. Можливо, вона нам знадобиться. Знаєте, що найдивовижніше? Те, що ви, як на свої двадцять п'ять років, бачили вже багато смерті, горя і людського ідіотизму — і, незважаючи на це, нічого іншого не навчились, як ставати запитання, безглуздіші за які важко й придумати. Але такий уже, мабуть, плин життя — коли ми, нарешті, справді чогось навчаємось, тоді ми вже надто старі, щоб скористатись своєю наукою, і так тривав далі, хвиля за хвилею, покоління за поколінням. Жодне нічого не вчиться від попереднього. Ходімо!

Ми сидимо в «Кафе-Централь» — Ґеорґ, Віллі і я. Мені не хотілось сьогодні залишатися вдома. Верніке Показав мені відділ будинку для божевільних, у якому я ще не був, — палати для жертв війни. Там тримають поранених у голову, тих, кого було засипано землею, і понівечених. В лагідному сяйві літнього вечора, серед співу соловейків, цей відділ здавався якимось похмурим бліндажем. Війна, про яку скрізь уже забули, тут триває далі. У вухах цих нещасних все ще лунають вибухи гранат, у їхніх очах, як і п'ять років тому, світиться жах, багнети раз у раз пронизують їхні животи, танки безжально підминають під себе поранених, що заходяться від крику, розплющують їх, як камбалу; гуркіт бою, вибухи гранат, тріск черепів, свист мін, хропіння засипаних у бліндажах — все тут збереглося, ніби з допомогою якоїсь страшної чорної магії, і безмовно бушує серед троянд і чарів літнього вечора. Одні віддають накази, інші скоряються уявним командам, ліжка здаються окопами і бліндажами, людей раз у раз засипає, і їх відкопують, їх убивають

і душать, вони захлинаються, по палатах тече газ, і, корчачись зі страху, люди ревуть, повзуть, хриплять і ридають або, зненацька згорнувшись у клубочок, намагаються стати якнайменшими, забиваються в куток і туляться до стіни, сховавши обличчя...

— Встати! — гаркають раптом у нас за спиною кілька юнацьких голосів. Дехто з відвідувачів схоплюється з-за столу і стає струнко. Оркестр кафе виконує «Duetchland, Deuthland über alles». За сьогоднішній вечір це вже вчетверте. І не тому, що оркестр чи хазяїн кафе охоплені націоналістичним запалом. Все через кількох юних скандалістів, які надто багато про себе думають. Щопівгодини один з них підходить до оркестру і замовляє національний гімн з таким виглядом, ніби йде в наступ. Оркестр не насмілюється відмовити.

— Встати! — лунає тоді з усіх боків, бо під час виконання національного гімну належить стояти, особливо після того, як з його допомогою було вбито два мільйони німців, програно війну й викликано інфляцію.

— Встати! — гукає мені шмаркач, якому немає ще сімнадцяти років, а на кінець війни не було й дванадцяти.

— Поцілуй мене в... — відповідаю я, — але спочатку витри носа.

— Більшовик! — реве хлопець, хоч сам ще, певно, не знає як слід, що це значить. — Тут є більшовики! — кричить він до своєї зграї.

Хулігани хочуть влаштувати скандал. Вони знову й знову замовляють гімн, і щоразу деякі відвідувачі не встають: надто вже все це безглуздо. Тоді до них кидаються крикуни з палаючими очима й намагаються зчинити сварку. В залі сидить кілька відставних офіцерів; вони диригують і почувають себе патріотами.

Біля нашого столу вже зібралося з десяток чоловік.

— Встати! Бо пожалкуєте!

— Що? — питає Віллі.

— Ось побачите що! Боягузи! Зрадники! Ну!

— Відійдіть геть від столу, — спокійно каже Ґеорґ. — Ми не маємо бажання слухати накази якихось шмаркачів.

Крізь натовп проштовхується чоловік років тридцяти.

— Ви не поважаєте національного гімну?

— Не в кафе і не тоді, коли ним хочуть спровокувати скандал, — відповідає Ґеорґ. — А тепер дайте нам спокій із своїми дурницями.

— Дурницями? Ви звете священні почуття німця дурницями? Це вам так не минеться! Де ви були під час війни, шкурнику?

— На жаль, в окопах.

— Так кожен може сказати! Доведіть це!

Віллі підводиться. Він просто-таки велетень. Музика саме замовкає.

— Довести? — питає Віллі. — Ось! — Він повертається задом, ледь піднімає ногу, і в залі лунає звук, схожий на постріл з гармати середнього калібру. — Це все, — докінчує він, — чого я навчився в армії. Раніше манери в мене були пристойніші.

Ватажок банди мимохіть відскакує.

— Ви нібито назвали нас боягузами? — питає Віллі, глузливо посміхаючись. — А самі немовби злякались?

Підходить хазяїн кафе з трьома кремезними кельнерами.

— Спокійно, панове, дуже прошу вас! Жодних сутичок у кафе!

Оркестр грає «Дівчину з Шварцвальда». Охоронці національного гімну, бурмочучи погрози, відступають. Можливо, на вулиці вони спробують напасти на нас. Ми оцінюємо становище: їх біля двадцяти, і сидять вони поблизу дверей. Нам, либонь, доведеться скрутно.

Але тут з'являється несподівана допомога. До нашого столу підходить дуже худий низенький чоловік. Це Водо Ледергозе, торговець шкірою і старим залізом. Ми разом сиділи у Франції в окопах.

— Хлопці, — каже він, — я бачив, що сталося. Я тут із своїм Союзом співаків. Он там, за колоною. Нас понад десяток. Ми допоможемо вам, якщо ті морди чіплятимуться. Домовились?

— Домовились, Бодо! Тебе нам просто Бог послав.

— Не думаю. Однак тут не місце порядним людям. Ми зайшли сюди тільки випити по кухлю пива. На жаль, такого доброго пива, як тут, немає більше ніде в цілому місті. Але тутешній хазяїн — безхарактерне гузно.

Я вважаю, що Бодо надто загнув, вимагаючи, щоб у такої примітивної частини людського тіла був ще й характер; але саме тому в цій вимозі є щось величне. В розтлінні часи треба вимагати неможливого.

— Ми скоро йдемо звідси, — каже Бодо, — а ви?

— Ми теж.

Ми розраховуємось і встаємо. Не встигаємо ми ще дійти до дверей, як охоронці національного гімну опиняються надворі. Якимось дивом у руках у них опиняються палиці, каміння й кастети. Скандалісти півколом оточують вхід.

Тут з'являється Бодо. Він одпихає нас убік і разом з своїми дванадцятьма друзями виходить наперед.

— Ви чогось хотіли, шмаркачі? — питає він.

Охоронці держави лупають очима.

— Боягузи! — заявляє, нарешті, ватажок, який хотів з двадцятьма спільниками напасти на нас трьох. — Ми вас ще десь спіймаємо.

— Безперечно, — погоджується Віллі. — Задля цього ми кілька років сиділи в окопах. Тільки старайтеся, щоб вас завжди було в три або чотири рази більше за нас. Перевага в силі додає патріотам упевненості.

Ми йдемо головною вулицею. На небі мерехтять зірки. Крамниці яскраво освітлені. Іноді, коли зустрічаєшся з фронтовими друзями, все це й досі здається чимось дивним, хвилюючим, прекрасним і незбагненним: і що ти можеш отак гуляти собі, і що ти вільний і живий. Мені раптом стає зрозуміло, що мав на увазі Верніке, коли говорив про вдячність. Це вдячність не комусь особисто: просто вдячність за те, що на деякий час пощастило уникнути смерті — тільки на деякий час, бо ж остаточно уникнути її не може ніхто.

— Вам треба перемінити кафе, — каже Бодо. — Може, виберете наше? Там не буває таких крикливих мавп. Ходімо, ми вам покажемо його.

Ми заходимо. Внизу тут подають каву, зельтерську воду, пиво й морозиво, а нагорі розташовані приміщення для зібрань. Союз Бодо — це Союз співаків. Місто зараз просто кишить різними союзами, кожен має свої приміщення для зібрань, свій статус, свої порядки денні, кожен вважає свою діяльність дуже важливою і надзвичайно серйозно ставиться до неї. Союз Бодо збирається щочетверга.

— У нас чудовий чоловічий хор на чотири голоси, — каже Бодо. — Тільки з першими тенорами слабувато. Смішно, але, мабуть, на війні було вбито дуже багато перших тенорів. А в нашої зміни ще тільки ламається голос.

— Ось у Віллі перший тенор, — заявляю я.

— Справді? — Бодо зацікавлено дивиться на Віллі. — Ану, візьми оцю ноту!

Бодо заливається, як дрізд. Віллі повторює за ним.

— Добрий матеріал, — каже Бодо. — Ану, оцю!

Віллі справляється і з другою.

— Вступай у Союз! — наполягає тепер Бодо. — Якщо не сподобається, ти завжди зможеш вийти.

Віллі трохи маніжиться, але врешті, на наш подив, погоджується. Його відразу ж вибирають скарбником Союзу. З цього приводу він замовляє всім подвійну порцію пива й горілки, а крім того — гороховий суп та свинячі ніжки. Союз Бодо в політиці дотримується демократичних поглядів, тільки серед перших тенорів один — власник крамниці іграшок — консерватор, а другий — швець — співчуває комуністам, однак до перших тенорів бути надто вибагливим не можна, бо їх і так мало. Замовивши третю порцію, Віллі розповідає, що знає одну жінку, яка теж може співати тенором і навіть басом. Члени Союзу, сумніваючись,

мовчать і тільки налягають на їжу. Тоді втручаємось ми з Ґеорґом і підтверджуємо, що Рене де лк Тур справді може співатр двома голосами. Віллі присягається, що в неї не справжній бас, а природжений тенор. Лунають гучні оплески. Рене одразу ж заочно вибирають спочатку членом, а потім і почесним членом Союзу. З цього приводу Віллі знову замовляє всім пиво й горілку. Бодо мріє про вставні номери, які буде виконувати загадкове сопрано, і про те, як інші Союзи співаків під час свят божеволітимуть од заздрощів, думаючи, що Союз Бодо має євнуха. Звичайно, Рене доведеться виступати в чоловічому костюмі, інакше їхній хор змушений буде перейти в розряд мішаних.

— Я їй сьогодні ж скажу, — заявляє Віллі. — От буде реготати! На всіх регістрах!

Нарешті ми з Ґеорґом виходимо з кафе. Віллі стежить з другого поверху за майданом — він, як колишній солдат, гадає, що охоронці національного гімну влаштували десь засідку. Однак їх і близько немає. Ринковий майдан спокійно розкинувся під зоряним небом. Довкола вікна в пивницях відчинені навстіж. З кафе, де ми залишили Союз співаків, лине могутня пісня: «Хто тебе, чудовий лісе, насадив там на вершині?»

— Скажи-но, Ґеорґу, — питаю я, коли ми завертаємо на Ґакенштрассе, — ти щасливий?

Ґеорґ Кроль знімає капелюха перед чимсь невидимим у темряві.

— Знову запитання! — каже він. — Скільки можна сидіти на вістрі голки?

XI

З неба ллє дощ. А з саду пливе, клубочачись, туман. Літо захлинулось у потоках води, стало холодно, а долар коштує сто двадцять тисяч марок. З жахливим гуркотом одвалюється частина ринви на даху, і вода перед нашим вікном ллється прозорою стіною. Я продаю двох ангелів з фарфору і вінок із безсмертників якійсь тендітній жінці, в котрої від грипу померло двоє дітей. В сусідній кімнаті лежить Ґеорґ і кашляє. В нього теж грип, але я дав йому випити чашку глінтвейну. Довкола нього валяється з десяток журналів, і він користується нагодою, щоб довідатись про останні одруження, розлучення й скандали у великому світі — в Каннах, Берліні, Лондоні та Парижі. Заходить Генрих Кроль, як завжди, у смугастих штанях з велосипедними защіпками й у відповідно підібраному темному дощовикові.

— Вам не буде важко записати кілька замовлень? — питає він з незрівнянним сарказмом.

— Анітрохи. Давайте.

Він перераховує кілька надгробків з червоного сієніту, мармурову плиту, кілька огорож — нічого особливого, будні смерті. Потім якусь мить нерішуче переступає з ноги на ногу, гріє зад біля холодної грубки, роздивляється на взірці каменів, які вже двадцять років лежать на полицях у конторі, і нарешті випалює:

— Коли ви й далі будете перешкоджати мені, то я не здивуюсь, якщо ми швидко збанкрутуємо.

Я не відповідаю, щоб ще більше розсердити його.

— Саме так, збанкрутуємо! — пояснює Генрих. — Я знаю, що кажу!

— Справді? — Я лагідно дивлюсь на нього. — Чого ж ви виправдовуєтесь? Вам і так усі вірять.

— Виправдовуюсь? Мені не треба виправдовуватись! Але те, що трапилось у Вюстрингені...

— А що, може, знайшли вбивців столяра?

— Убивців? А нам яке діло? І хто вважає це вбивством? Просто нещасний випадок. Той тип сам був у всьому винен. Я маю на увазі те, як ви повелися із старостою Дебелінгом! А на додачу ще й безкоштовно запропонували вдові столяра надгробок!

Я обертаюсь до вікна й дивлюся на дощ. Генрих Кроль належить до тих людей, які ніколи не мають сумніву, що їхні погляди правильні, — це робить їх не тільки нудними, але й небезпечними. Із них і складається та тупоголова маса нашої любої вітчизни, яку завжди можна знову й знову гнати на війну. Їх ніщо не може навчити, вони народилися з витягненими по команді «струнко» руками і пишаються, коли можуть так померти. Я не знаю, чи в інших країнах є люди цього типу, однак коли й є, то, напевно, не стільки.

За хвилину я знову чую голос цього дурня. Виявляється, він довго розмовляв із старостою і все владнав. Ми маємо дякувати йому за це. Тепер ми знову можемо постачати надгробки у Вюстринген.

— Що ви накажете тепер робити? — питаю я. — Молитися на вас?

Генрих люто позирає на мене.

— Бережіться, щоб ви не зайшли надто далеко!

— Аж куди?

— Надто далеко. Не забувайте, що ви тут тільки службовець.

— А я про це весь час забуваю. Коли б не забував, то вам довелось би давати мечі потрійну платню: як художникові, як начальникові контори і як завідуючому рекламою. Крім того, шкода, що ми не на вій-

ськовій службі, — ви б тоді змушені були стояти переді мною струнко. Зрештою, якщо хочете, я можу подзвонити вашим конкурентам — Гольман і Клоц відразу ж візьмуть мене до себе.

Двері відчиняються, і з'являється Ґеорґ у вогненно-червоній піжамі.

— Ти розповідаєш про Вюстринген, Генриху?

— А про що ж іще?

— Тоді заткни свою пельку. Як тобі не соромно? У Вюстрингені вбито людину! Урвалось людське життя! Для когось загинув весь світ. Кожне вбивство, кожний смертельний удар — це все одно, що перше вбивство на землі. Каїн і Авель, знову й знову! Якби ти й твої однодумці зрозуміли це колись, їс на нашій благословенній планеті не лунало б стільки закликів до війни!

— Тоді були б самі тільки раби й лакеї! Прислужники ганебної Версальської угоди!

— Версальської угоди! Ну звичайно! — Ґеорґ робить крок уперед. Од нього дуже пахне глінтвейном. — А якби війну виграли ми, то, безперечно, дуже любили б своїх противників і засипали б їх подарунками? Ти вже забув, як разом із такими, як ти, нахвалявся анексувати Україну, Бріє, Лонгві і весь рудний та вугільний басейни Франції? А в нас хіба забрали Рур? Ні, ми володіємо ним! Може, ти ще скажеш, що наша мирна угода не була б удесятеро жорстокішою, коли б тільки ми могли диктувати її? Хіба я не чув, як ти пащекував про це ще в сімнадцятому році? Франція повинна стати третьорядною державою, у Росії треба анексувати величезні території, хай усі противники платять контрибуцію і віддають реальні цінності до останнього! Це все казав ти, Генриху! А тепер горлаєш разом з усією бандою про несправедливість! Просто блювати хочеться від вашого скиглення й вереску про помсту! Завжди винен хтось інший! Од вас, фарисеїв, так і тхне самовпевненістю! Хіба ви не знаєте, яка перша ознака справжньої мужності: людина відповідає за свої вчинки! Однак ви завжди вважаєте, що з вами повелися вкрай несправедливо, і відрізняєтесь од Бога тільки одним: Бог знає все, а ви знаєте ще більше за нього.

Ґеорґ озирається, ніби щойно прокинувся. Обличчя в нього таке ж червоне, як піжама, і навіть лисина порожевіла. Генрих злякано задкує. Ґеорґ підступає до нього — він страшенно розлючений. Генрих задкує далі.

— Ти заразиш мене! — кричить він. — Не дихай мені в обличчя своїми бацилами! Ти розумієш, що буде, коли ми обидва захворіємо!

— Дивіться тільки, щоб не повмирали! І так уже досить покійників! — зауважую я.

Чудова картина — ця боротьба двох братів. Ґеорґ у сатиновій піжамі, спітнілий від люті, і Генрих у куцому святковому костюмі, страшенно стурбований одним — аби не заразитись грипом. Крім мене, за цією сценою стежить ще й Ліза. Вона в халаті з вітрильними суднами і, незважаючи на дощ, мало не вся вихиляється з вікна.

У будинку, де живе Кнопф, дрері відчинено навстіж. Перед ними повис дощ, ніби завіса із скляних перлин. Всередині так темно, що дівчата вже ввімкнули світло. Здається, що вони там плавають, як дочки Рейну у Вагнера. Подвір'ям під величезною парасолею суне трунар Вільке, мов чорний гриб.

Генрих Кроль зникає, буквально витіснений Ґеорґом із контори.

— Полощіть горло соляною кислотою! — гукаю я йому вслід. — Для людей вашої комплекції грип смертельний!

Ґеорґ зупиняється й сміється.

— Який я ідіот! — каже він. — Нібито таких типів можна чогось навчити!

— Звідки в тебе ця піжама? — питаю я. — Ти що — вступив до Компартії?

Знадвору чути оплески. Це Ліза виявляє Ґеорґові своє схвалення — досить-таки нелояльний жест по відношенню до Вацека, переконаного нациста й майбутнього директора різниці. Ґеорґ вклоняється, притуливши руку до серця.

— Іди лягай, — кажу я. — Ти аж бризкаєш потом, як фонтан!

— Пітніти корисно! Поглянь на дощ! То пітніє небо! А он там — кусок життя в розхристаному халаті, з сліпучими зубами, сповнений сміху! Що ми тут робимо? Чому ми не спалахуємо, як фейєрверк? Коли б ми хоч раз по справжньому зрозуміли, що значать життя, то спалахнули б. Чому я торгую надгробками? Чому я не падуча зірка? Або не птах-гриф, щоб ширяти над Голівудом і викрадати з басейну найвродливіших жінок? Чому ми повинні жити у Верденбрюці і заводити сварки в «Кафе-Централь», замість того щоб лаштувати караван у Тімбукту і з носіями кольору чорного дерева вирушати на схід, у безкраї африканські простори? Чому ми не тримаємо бордель у Йокогамі? Відповідай! Мені необхідно знати про це зараз же! Чому ми не плаваємо рожевими вечорами наввипередки з пурпуровими рибками на Таїті? Відповідай!

Він бере пляшку хлібної горілки.

— Стривай, — кажу я. — Є ще вино. Я його вмить підігрію на спиртівці. Горілки тобі зараз не можна. У тебе гарячка! Треба пити підігріте червоне вино з прянощами Індії та Зондських островів.

— Гаразд! Грій. Але чому ми самі не на островах Надії і не спимо з жінками, які пахнуть корицею і очі в яких стають білими, коли ми їх запліднюємо під Південним хрестом, і вони кричать, мов папуги й тигри? Відповідай!

В темнуватій конторі синє полум'я спиртівки блимає, як голубий вогник пригод. Дощ шумить, як море.

— Ми пливемо, капітане, — кажу я і добре хиляю горілки, щоб наздогнати Ґеорґа. — Каравела пливе саме повз Санта-Крус, Лісабон і Золотий Берег. Рабині араба Мухамеда бен Гассана бен Вацека визирають із своїх кают і махають нам руками. Ось ваш кальян!

Я даю Ґеорґові сигару з коробки, яку ми тримаємо для своїх кращих агентів. Він запалює її і пускає в повітря бездоганно правильні кільця диму. На його піжамі з'являються темні плями від поту.

— Ми пливемо, — каже він. — Але чому ми ще не там?

— Ми там. Люди завжди і всюди там. Час — це омана. Ось у чому полягає таємниця життя. Ми тільки не знаємо цього. І завжди намагаємось кудись приїхати.

— А чому ми не знаємо цього? — питає Ґеорґ.

— Час, простір і закон причинності — це покривало Майї, що заважає нам бачити безмежну далину.

— Чому?

— Це ті бичі, з допомогою яких Бог не дає нам зрівнятися з ним. Цими бичами він прогонить нас крізь ліс ілюзій і через трагедію дуалізму.

— Якого дуалізму?

Дуалізму людського існування, Я і світ. Буття і життя. Об'єкт і суб'єкт уже не співпадають, А наслідок — народження і смерть. Ланцюг гримить, ато розірве його, той розірве також народження і смерть. Спробуймо, раббі Кроль!

Вино парує. Воно пахне гвоздикою й лимоном. Я додаю до нього цукру, і ми п'ємо. По той бік бухти, з каюти рабовласницького судна, що належить Мухамеду бен Гассану бен Юсуфу бен Вацеку, нам аплодують. Ми вклоняємось і ставимо чарки на стіл.

— Значить, ми безсмертні? — різко й нетерпляче питає Ґеорґ.

— Тільки гіпотетично, — відповідаю я. — В теорії, бо «безсмертний» протилежність до «смертний» — отже, це вже половина дуалізму. Тільки коли цілком скинути покривало Майї, дуалізм зникає. Тоді стаєш самим собою, а не суб'єктом і об'єктом — вони зливаються в одне, і всі питання відпадають.

— Цього не досить!

— А що ще?

— Ти є, і годі.

— Знову ж таки частина пари: ти є, тебе немає. Все одно дуалізм, капітане! Нам треба якось вийти з цього!

— Як? Не встигнеш розтулити рота, як уже заплутався в якійсь іншій парі понять. Так далі тривати не може! Чи ми повинні оніміти?

— Це було б протилежністю до «не оніміти».

— Прокляття! Знову пастка! Що ж робити, штурмане?

Я мовчки піднімаю чарку. Вино поблискує червоним.

Я показую на дощ і беру з-поміж взірців каменів кусок граніту. Потім показую на Лізу, на відблиск у чарці — найскороминучіше в світі, на граніт — найстійкіше в світі, відставляю чарку й камінь убік і заплющую очі. По спині в мене раптом пробігають мурашки Може, ми несвідомо напали на слід? Може, ми, п'яні, знайшли якийсь магічний ключ? Де ділась кімната? Полинула у всесвіт? Де наша планета? Може, вже поминає Плеяди? А де червоний відблиск серця? Став Полярною зіркою, віссю і центром водночас?

Бурхливі оплески з того боку вулиці. Я розплющую очі. Якусь мить я не відчуваю перспективи. Все плоске й округле, далеке і близьке водночас і не має назви. Потім усе повертається на своє місце, затихає і знову стає тим, чим воно є. Коли вже таке було? А було колись! Я звідкись про це знаю, але ніяк не пригадаю звідки.

Ліза розмахує пляшкою шоколадного лікеру. В цю мить на дверях дзеленькає дзвінок. Ми квапливо киваємо Лізі і зачиняємо вікно. Перш ніж Ґеорґ устигає зникнути, відчиняються двері і входить Ліберман, грабар міського кладовища, міцний вісімдесятирічний дідуган. Він окидає одним поглядом спиртівку, глінтвейн та Ґеорґову піжаму і каркає:

— День народження?

— Грип, — відповідає Ґеорґ.

— Поздоровляю!

— З чим тут поздоровляти?

— Грип сприяє торгівлі. Я помітив це в себе на кладовищі. Набагато більше покійників.

— Пане Ліберман, — кажу я, — ми говоримо не про торгівлю. У пана Кроля важкий приступ космічного грипу, який ми героїчно долаємо. Вам теж дати чарку ліків?

— Я п'ю лише горілку. А від вина тільки тверезішаю.

— Ми маємо й горілку.

Я наливаю йому повну склянку. Він надпиває її, потім бере свій рюкзак і виймає з нього чотири форелі, загорнуті у великі зелені листки. Пахне річкою, дощем і рибою.

— Подарунок, — каже Ліберман.

Форель з помутнілими очима лежить на столі — сіро-зелена, з червоними плямами. Ми дивимось на неї. Зненацька в кімнату, де щойно витало безсмертя, тихо влетіла смерть — тихо, без жодного слова, тільки з німим докором оцієї мертвої істоти своєму вбивці — людині, яка жере все і яка, проголошуючи мир і любов, перерізує горло ягняті і душить рибу, щоб мати силу й далі проголошувати мир та любов. Навіть Бодендик уміє бути водночас і слугою Божим, і гладким любителем м'яса.

— Чудова вечеря, — веде далі Ліберман. — Особливо для вас, пане Кроль. Легка їжа для слабого.

Я несу рибу до кухні і передаю фрау Кроль. Та оглядає її, як знавець.

— Приготую із свіжим маслом, вареною картоплею й салатом, — заявляє вона.

Я оглядаюсь довкола. Кухня сяє чистотою, каструлі аж блищать, сковорідка шипить, від неї йде приємний запах. Кухні завжди втішають. З очей форелі зникає докір. З мертвих створінь рибини раптом обертаються на їжу, яку можна приготувати різним способом. Майже здається, що вони тільки для цього й народились. Які ж ми все-таки зрадники своїх благородних почуттів, думаю я.

Ліберман приніс кілька адрес. Грип справді дається взнаки. Люди мруть, бо не мають сили опиратися хворобі. Вони й так уже ослабли від голоду під час війни. Я раптом вирішую знайти собі якусь іншу роботу. Я вже змучився від цих смертей. Ґеорґ дістав свій купальний халат їдко-зеленого кольору. Він сидить у ньому, як спітнілий бонза. Вдома Ґеорґ любить яскраві кольори. Тепер я знаю, про що нагадала мені наша сьогоднішня розмова, — про те, що недавно говорила Ізабела. Я вже добре не пам'ятаю всього, але вона, здається, казала мені, що речі обманливі. Однак чи це справді обман для нас? Чи ми на якусь мить стали на сантиметр ближче до Бога?

Келія поетів у «Валгалі» — невеличка кімната з паркетною підлогою. На полиці з книгами стоїть бюст Гете, на стінах розвішено фотографії та гравюри німецьких класиків, романтиків і кількох сучасних письменників. Тут збираються члени клубу поетів і цвіт міської інтелігенції. Засідання відбуваються щотижня. Час од часу сюди заходить сам редактор щоденної газети, до якого або відверто підлещуються, або потаємно ненавидять його, в залежності від того, прийме він чи відхилить статтю. Однак редактор не звертає на це жодної уваги. Він рухається в хмарі цигаркового диму, як лагідний дядечко, одні його лають, інші поважають, ще інші зводять на нього наклепи, але всі сходяться на тому, що він зовсім не розуміється на сучасній літературі.

За Теодором Штормом, Едуардом Меріке і Готфрідом Келлером для нього починається велика пустеля.

Крім нього тут бувають ще кілька радників обласного суду і чиновників на пенсії, що цікавляться літературою, Артур Бауер і деякі його колеги, поети міста, кілька художників і музикантів, а інколи, як гість, хтось із сторонніх.

Біля Артура Бауера упадає вже підлабузник Матіас Грунд, який сподівається, що Артур видасть його «Книгу смерті в семи частинах». З'являється Едуард Кноблох, засновник клубу. Він швидко озирає кімнату і веселішає. Його критики і вороги не прийшли. На мій подив, він сідає біля мене. Після вечора з куркою цього я ніяк не сподівався.

— Як справи? — питає він, до того ж цілком по-людському, не так, як у себе в ресторані.

— Блискуче, — відповідаю я, знаючи, що це зіпсує йому настрій.

— Я пишу нову серію сонетів, — каже Едуард, не звертаючи уваги на мої слова. — Ти нічого не маєш проти?

— А що я можу мати проти? Сподіваюсь, вони заримовані?

Я маю перевагу над Едуардом, бо вже опублікував у щоденній газеті два сонети, а він — тільки два повчальні віршики.

— Це буде цикл, — каже він, на мій подив, трохи збентежено. — Річ у тому, що я хочу назвати його «Герда».

— Називай собі, як... — я раптом вражено зупиняюсь на півслові. — Герда, кажеш? Чому Герда? Герда Шнайдер?

— Дурниці! Просто Герда.

Я підозріло дивлюсь на цього жирного кабана.

— Що це має означати?

— Ніщо. Просто поетична присвята. В сонетах ідеться про цирк. У загальних рисах, звичайно. Ти ж знаєш, що фантазія оживає, коли вона — хоча б теоретично — направлена на щось конкретне.

— Облиш свої фокуси, — кажу я. — Говори швидше, що все це означає, ти, шахраю!

— Шахраю? — вигукує він з удаваним обуренням. — Це ти шахрай, а не я! Хіба не ти хотів виставити Герду такою самою співачкою, як ота відразлива подруга Віллі?

— Ніколи в світі! Тобі тільки так здалося.

— Нічого собі здалося, — каже Едуард. — Це не давало мені спокою. Я ходив за нею і нарешті переконався, що ти брехав. Вона зовсім не співачка.

— А хіба я тобі говорив, що вона співачка? Хіба я не казав, що вона з цирку?

— Казав. Але ти так кажеш правду, що вона скидається на брехню. А потім ти ще й гукнув мене, як ота співачка.

— Як же ти про це довідався?

— Зустрів випадково мадемуазель Шнайдер на вулиці і спитав її. Мав я право спитати чи ні?

— А якщо вона тебе обдурила?

Едуард мовчить. На його безвільному, як у дитини, обличчі з'являється бридка самовдоволена посмішка.

— Слухай, — кажу я стривожено і тому дуже спокійно. — Цю жінку сонетами не завоюєш.

Едуард не реагує на мої слова. Він явно показує свою перевагу — перевагу поета, у якого, крім віршів, є ще й першокласний ресторан, а я ж бачив, що на Герду це справило враження, як і на всіх звичайних смертних.

— Ти, негіднику, — розлючено кажу я. — Ніщо тобі не допоможе. Дівчина через кілька днів їде звідси.

— Вона вже не їде, — заявляє Едуард і вперше, відколи я його знаю, показує свої зуби. — Сьогодні їй продовжили контракт.

Я витріщаю на нього очі. Цей мерзотник знає більше за мене.

— Значить, ти сьогодні її теж зустрічав?

— Випадково зустрів.... — белькоче Едуард. — Якраз сьогодні. Вперше.

На його гладкому обличчі ясно написано, що він бреше.

— Он як! І це відразу надихнуло тебе на присвяту? — кажу я. — Так ти віддячуєш своїм вірним клієнтам, помічнику?

— Ці прокляті клієнти сидять мені...

— А ти часом не послав їй уже сонетів, ти, імпотентний павичу? — перебиваю я його. — Нічого відмовлятися! Я їх все одно побачу, ти, прислужнику чужим любовним утіхам!

— Що?

— Твої сонети, батьковбивцю! Хіба не я показав тобі, як їх писати? Добра мені подяка! Хоч би принаймні мав сором та послав їй ритурнель або оду! А то ж ні, використовує мою власну зброю! Ну, Герда обов'язково попросить мене розтлумачити твою писанину!

— Це було б... — белькоче Едуард, вперше втративши самовпевненість.

— Нічого не було б, — відповідаю я. — Всі жінки так роблять. Я це знаю. Однак, цінуючи тебе, як хазяїна ресторану, я розповім тобі одну таємницю. У Герди є брат, що береже родинну честь. Він дужий, як Геркулес. Двох Гердиних залицяльників він уже зробив каліками. Особливо перепадає від нього плоскостопим. А ти ж плоскостопий.

— Дурниці, — каже Едуард, але я бачу, що він усе-таки задумався над моїми словами. Казати можна що завгодно, однак коли наполягати на сказаному, воно завжди залишить якийсь слід — я переконався в цьому на прикладі Вацекового політичного кумира.

До нашого дивана підходить поет Ганс Гунгерман, автор неопублікованого роману «Кінець Вотана» та драм «Саул», «Бальдур» і «Магомет».

— Що поробляє мистецтво, друзі? — питає він — Читали оту погань, яку Отто Бамбус опублікував учора у Теклебурзькій окружній газеті? Сколотини й слина! Як тільки Бауер друкує таку гидоту!

Отто Бамбус — один із наших поетів, який користується найбільшим успіхом. Ми всі заздримо йому. Він пише ліричні вірші про затишні куточки, про навколишні села, завулки у вечірню пору і про свою сумну душу. Він надрукував у Артура Бауера дві тоненькі книжечки віршів — одну навіть другим виданням. Гунгерман, поет, що плідно творить у стилі старовинних рун, ненавидить Бамбуса, однак пробує використати його зв'язки. Матіас Грунд ставиться до нього з презирством. Я ж користуюся в Отто особливим довір'ям. Він дуже хотів би піти колись до публічного будинку, однак не насмілюється. Від цих відвідин Бамбус сподівається могутнього зльоту своєї дещо анемічної лірики. Побачивши мене, Бамбус одразу ж підходить до нас.

— Я чув, що ти знайомий з артисткою цирку! Цирк, оце я розумію! Ось де багатство вражень! В тебе справді є така знайома?

— Ні, Отто. То Едуард просто хвалився. Я тільки знаю дівчину, яка три роки тому продавала в цирку квитки.

— Квитки... Все-таки в неї повинно щось залишитись від цирку! Запах хижих звірів, манежу. Чи не міг би ти колись познайомити мене з нею?

Герда справді має шанси ввійти в літературу! Я дивлюсь на Бамбуса. Це цибатий, блідий чоловік у пенсне. Підборіддя в нього стесане, обличчя маленьке, зуби дрібні.

— Вона працювала в мандрівному цирку, — кажу я.

— Шкода! — Бамбус розчаровано відходить. — Треба щось робити, — бурмоче він. — Я знаю, що саме в такій дівчині було б те, чого бракує мені!

— Отто! — гукаю я. — А не можна знайти когось не з цирку? Якусь гарненьку повію?

Він хитає головою.

— Це не так просто, Людвігу. Про кохання я знаю все. Я маю на увазі духовне кохання. Його мені більше не треба. Мені потрібна те-

пер пристрасть, груба, дика пристрасть. Пурпурове, шалене забуття! Любовна лихоманка!

Бамбус мало не скрегоче зубами. Він учителює в маленькому селі неподалік від міста, а там, звичайно, того, що йому хочеться, немає. В селі кожен бажає одружитися і гадає, що й Отто повинен одружитися з чесною дівчиною, яка вміла б добре готувати їжу і мала чималий посаг. Але Отто цього не хоче. Він вважає, що, як поет, мусить спочатку вдосталь натішитись життям.

— Найгірше те, що я не можу зазнати разом і небесного й земного кохання, — похмуро пояснює він. — Кохання виходить у мене якесь спокійне, повне відданості, самопожертви і доброти. Причому статевий потяг теж спокійний, такий собі домашній. Розумієш — щовечора в суботу, щоб у неділю можна було виспатись. А мені потрібний тільки статевий потяг, потрібне щось таке, у що б можна було вп'ястися зубами! Шкода, я чув, що в тебе є акробатка.

Я зацікавлено дивлюсь на Бамбуса. Небесне та земне кохання! У нього теж! Здається, ця хвороба поширеніша, ніж я думав.

Отто п'є лимонад, не зводячи з мене своїх безбарвних очей. Очевидно, він сподівався, що я відразу відмовлюсь од Герди, щоб дати його мистецтву статеву міць.

— Коли ми нарешті підемо в публічний дім? — жалібно питає він. — Ти ж мені обіцяв.

— Скоро. Однак це не пурпуровий гріховний вир, Отто.

— У мене залишилось ще тільки два тижні канікул. Потім треба знову повертатися в село, і всьому кінець.

— До того часу ми це влаштуємо. Гунгерман теж хоче піти. Йому потрібне натхнення для драми «Казанова». Чи не сходити нам разом?

— Боронь боже! Щоб мене там хтось побачив! При моїй професії!

— Саме тому й треба йти гуртом! Так усе буде скидатися на невинну екскурсію. В Нижніх кімнатах там є своєрідна пивниця. Туди заходить хто хоче.

— Звичайно, підемо, — каже Гунгерман у мене за спиною. — Всі разом. Це буде експедиція з дослідницькою метою. Чисто наукова. Едуард теж хоче піти.

Я повертаюсь до Едуарда, щоб линути соусу сарказму на зарозумілого кухаря сонетів, але в цьому вже немає потреби. В Едуарда раптом з'являється такий вираз, ніби він уздрів перед собою змію. До нього підходить стрункий чоловік і плеще його по плечу.

— Едуарде, друже! — приязно каже він. — Як справи? Радієш, що ще живий?

Едуард витріщає на нього очі.

— У такий час? — видушує він із себе.

Він зблід. Його плечі раптом опали, жирні щоки, губи, пасма волосся і навіть живіт обвисли. В одну мить він обернувся на товсту плакучу вербу.

Чоловіка, який спричинився до всього цього, звати Валентин Вуш. Після мене й Ґеорґа він — третя чума в Едуардовому житті, і не лише чума, а чума, холера й тиф разом узяті.

— У тебе чудовий вигляд, синку, — сердечно зауважує Валентин Буш.

Едуард глухо сміється.

— Вигляд нічого не каже. Людину з'їдають податки, злодії...

Він бреше. Податки в часи інфляції — ніщо: їх платять один раз, після закінчення року, тобто все одно що зовсім нічого не платять. На той час вони вже давно втрачають вартість. А єдиний злодій, якого Едуард знає, — це він сам.

— В тобі принаймні є що їсти, — посміхаючись, безжально заявляє Валентин. — Черви у Фландрії теж буди такої думки, коли виповзали з землі, щоб узятись за тебе.

Едуард намагається відбутись якнайдешевше.

— Що тобі дати, Валентине? — питає він. — Пива? Пиво в спеку найкраще.

— Мені не жарко. Але ти кажеш правду — треба взяти найкраще, щоб відсвяткувати те, що ти ще живий. Дай пляшку йоганісберзького.

— Його розпродано.

— Ні, не розпродано. Я питав доглядача пивного льоху. Ти ще маєш його понад сто пляшок. Яке щастя, що це моє улюблене вино!

Я сміюсь.

— Чого ти регочеш? — розлючено кричить Едуард. — Тобі якраз нічого сміятися. П'явко! Всі ви п'явки! Висмоктуєте з мене кров! Ти, отой твій бонвіван, що торгує надгробками, і ти, Валентине! П'єте з мене кров! Трійця паразитів!

Валентин моргає мені, але залишається серйозним.

— Оце така твоя подяка, Едуарде! Так ти дотримуєш свого слова! Якби я знав це тоді...

Він закочує рукав і оглядає довгий рваний шрам. 1917 року Валентин урятував Едуардові життя. Едуарда, який тоді був унтер-офіцером на кухні, раптом чомусь замінили і послали на фронт. Першого ж дня, потрапивши в дозор, цей слон дістав кулю в ногу, а потім і другу, втративши багато крові. Валентин знайшов його і приволік назад в окоп. При цьому йому самому влучило осколком у руку. Але він урятував

Едуардові життя. Сповнений подяки, Едуард дар слово, що Валентин усе життя зможе їсти й пити у «Валгалі». Ми з Ґеоргом буди свідками.

1917 року все це здавалось зовсім невинним, Верденбрюк був далеко, війна поруч, і хто тоді взагалі знав, чи Валентин та Едуард повернуться ще колись у «Валгалу». Однак вони повернулись: Валентин — після того як його ще раз поранило, а Едуард — жирний та круглий, відгодований на кухні, куди він знову потрапив з окопів. Спочатку Едуард справді відчував вдячність і, коли приходив Валентин, пригощав його інколи навіть поганеньким німецьким шампанським. Однак роки йшли. Валентин почав торгувати у Верденбрюці. Раніше він жив у якомусь іншому місті, а тепер перебрався із своєю крамничкою ближче до «Валгали» і пунктуально з'являвся на сніданок, на обід і на вечерю до Едуарда, який уже гірко каявся, що дав таку легковажну обіцянку. Валентин любив добре попоїсти, особливо тепер, коли в нього не було жодних турбот. Їжі Едуардові ще б, може, й не було жалко, але Валентин любив також випити, і поступово в нього розвинувся смак до вин. Раніше він задовольнявся пивом, а тепер став пити тільки витримані вина і, звичайно, завдавав цим Едуардові далеко більшого горя, ніж ми своїми жалюгідними абонементами.

— Ну гаразд, — сумно каже Едуард, дивлячись на Валентинів шрам. — Але їсти й пити — це значить пити за їжею, а не коли завгодно. Такого я не обіцяв.

— Глянь на цього жалюгідного крамаря! — каже Валентин, штовхаючи мене в бік. — У сімнадцятому році він так не думав. Тоді це звучало так: «Валентине, любий Валентине, урятуй мене, я віддам тобі все, що маю!»

— Це неправда! Я так не казав! — фальцетом кричить Едуард.

— Звідки тобі це відомо? Ти ж тоді, коли я волік тебе до окопів, був напівбожевільний від страху і стікав кров'ю?

— Я не міг такого сказати! Не міг! Навіть якби мене спіткала раптова смерть! Не таку маю вдачу!

— Справді, — кажу я, — такий скупердяга швидше здох би.

— Я це й маю на увазі, — заявляє Едуард, полегшено зітхаючи, — навіть мої слова здались йому допомогою. У нього аж волосся змокріло від поту, так налякав його Валентин. Він уже бачив, як суд забирає в нього «Валгалу». — Ну добре, хай уже цього разу буде так, — швидко каже він, щоб запобігти новій вимозі. — Кельнере, півпляшки мозельського!

— Йоганісберзького, цілу пляшку, — поправляє Валентин і, обернувшись до мене, питає: — Вип'єш зі мною чарку?

— Ще б пак! — відповідаю я.

— Стривайте! — гукає Едуард. — Цього в угоді вже аж ніяк не було! Вона стосувалась тільки Валентина! Людвіг і так дорого мені обходиться, цей кровопивця з триклятими абонементами!

— Заспокойся, отруйнику, — кажу я. — Тут є прямий зв'язок. Ти вистрілив у мене своїми сонетами, а я за це обмию рану твоїм вином. Чи ти, може, хочеш, щоб я послав одній дамі вірш у стилі Аретино, в якому б змалював цей випадок, ти, визискувачу свого рятівника?

Едуард захлинається.

— Мені треба свіжого повітря, — люто бурмоче він. — Шантажисти! Сутенери! І вам не соромно?

— Є страшніші речі, яких треба соромитись, ти, лантуху з грошима!

Ми з Валентином цокаємося. Вино чудове.

— Ну, то як з відвідинами гріховного дому? — несміливо питає Отто Бамбус.

— Обов'язково підемо, Отто. Ми повинні зробити це заради мистецтва.

— Чому ми найбільше любимо пити в дощ? — питає Валентин, наливаючи знову чарки. — Повинно б бути навпаки.

— Ти хочеш завжди маги на все відповідь?

— Звичайно, ні. Інакше про що б ми тоді розмовляли? Просто це мені спало на думку.

— Можливо, їх тягне одну до одної, Валентине. Рідину до рідини.

— Може. Але я й мочуся частіше, коли йде дощ. От що дивно.

— Ти мочишся тоді частіше тому, що більше п'єш. Що ж тут дивного?

— А й справді, — Валентин з полегшанням киває головою. — Про це я не подумав. Значить, воєн зараз більше тому, що більше народжується людей?

XII

Бодендик крокує в тумані, мов величезна ворона.

— Ну як, — весело питає він, — все ще поліпшуєте світ?

— Приглядаюсь до нього, — відповідаю я.

— О, та ви філософі Ну й що ж ви помічаєте?

Я дивлюсь на його бадьоре, рум'яне, мокре від дощу лице, що аж сяє під капелюхом з обвислими крисами.

— Помічаю, що при християнстві світ за дві тисячі років зробив не дуже великий поступ, — відповідаю я.

На мить з його обличчя зникає добродушний самовпевнений вираз, але потім воно знову стає таким, як було.

— Вам не здається, що би ще надто молоді робити такі висновки?

— А вам не здається, що це сумнівний аргумент — дорікати комусь молодістю? Ви не маєте якогось іншого?

— Маю скільки завгодно, однак не для того, щоб заперечувати такі дурниці. Хіба вам не відомо, що кожне узагальнення — ознака поверховості?

— Відомо, — втомлено кажу я. — Я й говорив це тільки тому, що йде дощ. Однак це не дурниці. Я вже кілька тижнів вивчаю історію, коли не можу заснути.

— Чому? Теж тому, що інколи йде дощ?

— Тому що хочу вберегти себе від передчасного цинізму і доморощеного відчаю, — кажу я, не звертаючи уваги на його беззубу іронію. — Не кожен може задовольнятись простою вірою в святу трійцю і заплющувати очі на те, що ми готуємо нову війну після того, як програли вже одну, котру ви і ваші колеги з різних протестантських церков благословили й освятили в ім'я Бога і в ім'я любові до ближнього, — визнаю, що ви робили це не так ревно, зате ваші колеги бадьоро, натягнувши мундири, побрязкуючи хрестами і переможно сопучи.

Бодендик струшує краплі дощу з свого чорного капелюха.

— На фронті ми давали вмираючим останню розраду — про це ви, здається, зовсім забули.

— Ви не повинні були допускати, щоб до цього дійшло! Чому ви не протестували? Чому не заборонили своїм віруючим воювати? Саме це ви мусили зробити. Але пора мучеників минула. Зате на фронті, коли мені доводилося ходити до відправи, я наслухався вдосталь молитов за перемогу Нашої зброї. Ви гадаєте, що Христос молився б за перемогу галілеян над філістимлянами?

— Очевидно, дощ дуже збуджує вас і робить демагогом, — спокійно каже Бодендик. — Вам, певно, добре відомо, що з допомогою спритності, недомовок, перекручень і однобокого висвітлення можна напасти на все, що завгодно.

— Відомо. Тому я й вивчаю історію. Нам завжди твердили в школі на уроках закону божого про похмурі, примітивні, жорстокі дохристиянські часи. Я читаю зараз про це і переконуюсь, що ми не набагато кращі. Щоправда, ми маємо успіхи в науці й техніці, але й їх головним чином використовуємо для того, щоб якомога більше вбивати людей.

— Коли людина хоче щось довести, вона може довести все, любий друже. Навіть цілком протилежне тому, що є насправді. Для кожної упередженої думки знаходяться докази.

— Авжеж, — кажу я. — Церква блискуче продемонструвала це, коли вбивала гностиків.

— Гностиків! Що ви про них знаєте? — з образливим подивом питає Бодендик.

— Досить, аби мати підозру, що вони були найтолерантнішою частиною християнства. А єдине, чого я досі навчився в житті, — це цінувати толерантність.

— Толерантність... — починає Бодендик.

— Толерантність! — повторюю я. — Повагу до інших. Розуміння інших. Вміння давати іншим жити, як їм подобається. Толерантність, для означення якої в нашій любій вітчизні немає навіть власного слова.

— Інакше кажучи, анархія, — тихо але раптом дуже різко зауважує Бодендик.

Ми стоїмо перед церквою. В ній уже горить світло, і різнобарвні шибки у вікнах заспокійливо мерехтять крізь рухому завісу дощу. З відчинених дверей лине слабкий запах ладану.

— Толерантність, пане вікарій, — кажу я, — не анархія, і ви знаєте, яка між ними різниця. Але не насмілюєтесь визнати толерантність, бо вашій церкві вона не властива. Ви єдині робите людей щасливими! Ніхто не володіє небом, тільки ви! Ніхто не може звільнити людей від страждань, тільки ви! У вас монополія. Немає більше жодної такої релігії, як ваша! Ви — диктатура! Як же ви можете бути толерантними?

— А нам і не треба бути толерантними. З нами — правда.

— Звичайно. Он там! — кажу я, киваючи на освітлені вікна. — Відрада, коли ти боїшся життя. Ні про що не думай: я знаю для тебе все! Обіцянка неба і залякування пеклом — гра на найпростіших емоціях — що вона має спільного з правдою, ця фата моргана нашого мозку?

— Гучні слова! — заявляє Бодендик, знову спокійний, самовпевнений і трохи глузливий.

— Так, єдине, що ми маємо, — це гучні слова, — кажу я, сердитий сам на себе. — У вас теж немає нічого іншого, крім гучних слів.

Ми заходимо до церкви.

— У нас є таїнство причастя.?.

— Так...

— І віра, яка тільки тупоголовим, котрим їхній недорозвинений мозок псує травлення, здається дурницею і втечею від цього світу, ви, жалюгідний дощовий черв'яку на ниві тривіальності.

— Браво! — кажу я. — Нарешті ви заговорили поетично. Принаймні в яскраво вираженому стилі пізнього барокко.

Бодендик регоче.

— Любий мій Бодмере, — заявляє він. — За два тисячоліття свого існування Церква вже з багатьох Саулів зробила святих Павлів. І бачила й перемагала за цей час більших карликів, ніж ви. Повзіть собі далі. В кінці кожного шляху стоїть Бог і чекає на вас.

Він зникає з своєю парасолею у ризниці — вгодований літній чоловік у чорній сутані. Через півгодини він вийде звідти у фантастичному одязі, мов гусарський генерал, і буде вже представником Бога. Вся справа в мундирах, сказав Валентин Буш після другої пляшки йоганісберзького, коли Едуард Кноблох поринув у меланхолію й думки про самогубство, — тільки в мундирах. Заберіть їх — і більше не буде жодної людини, яка захотіла б стати солдатом.

Після відправи я гуляю з Ізабелою по алеї. Дощ тут пробивається крізь листя тільки місцями, в окроплених ним деревах ніби причаїлися чорні привиди. Ізабела одягнена в темний, застебнутий до самого підборіддя плащ, волосся прикрите маленьким беретом, тільки профіль біліє в темряві, як серп місяця. Сьогодні холодно й вітряно, тому в парку, крім нас, немає нікого. Я вже давно забув і про Бодендика і про глухий гнів, який часом без жодної підстави так і б'є з мене брудним фонтаном. Ізабела йде поруч. Я чую крізь шум дощу її кроки, відчуваю її рухи, її тепло, і мені здається, що це єдине тепло, яке ще залишилось на світі.

Раптом вона зупиняється. Обличчя в неї бліде, рішуче, а очі здаються майже чорними.

— Ти недостатньо мене кохаєш! — вигукує вона.

— Як можу, — відповідаю я, вражено дивлячись на неї.

Якусь мить Ізабела стоїть мовчки.

— Недостатньо, — бурмоче вона. — Завжди недостатньо! Завжди, завжди недостатньо!

— Так, — кажу я. — Так, цього ніколи не досить. Ніколи в житті, ніколи й нікому. Мабуть, ми завжди любимо надто мало, і в цьому трагедія людства.

— Недостатньо, — повторює Ізабела так, ніби зовсім не чула моїх слів. — Інакше нас не було б і досі двоє.

— Ти хочеш сказати, що ми стали б чимось одним?

Вона киває.

Я думаю про розмову з Ґеорґом того дня, коли ми пили глінтвейн.

— Ми завжди повинні залишитись кожен собою, Ізабело, — обережно кажу я. — Але ми можемо кохатись і вірити, що стали чимось одним.

— Ти гадаєш, що ми вже були колись чимось одним?

— Не знаю. Цього ніхто не може знати. В нас не залишилося спогадів.

Ізабела пильно дивиться на мене в темряві.

— Справді, Рудольфе, — шепоче вона. — Спогадів не залишається. Ні про що. А чому? Весь час шукаєш їх. Чому все десь дівається? Було ж усього так багато! І тільки й знаєш, що воно було! А більше нічого. Чому більше нічого не відомо? Ти і я в одному — чи таке вже було колись? Кажи! Ну, кажи ж! А якщо було, то де воно ділось, Рудольфе?

Вітер жбурляє в нас хвилю дощу. Багато є такого, що здається, ніби воно вже колись існувало, думаю я. Часом воно з'являється знову, стоїть перед тобою, і ти знаєш, що таке вже колись було, точнісінько таке, і навіть якусь мить знаєш, що буде далі, але потім, коли хочеш затримати його, воно зникає, як дим або мертвий спогад.

— Ми не можемо пам'ятати себе, Ізабело, — кажу я. — Ми — як дощ. Він теж виник із двох — з кисню і водню, двох газів, які тепер уже не знають, що були колись газами. Тепер вони — тільки дощ і не мають ніяких спогадів про те, чим були раніше.

— Або як сльози, — каже Ізабела. — Але сльози повні спогадів.

Якийсь час ми йдемо мовчки. Я думаю про ті дивні хвилини, коли раптом здається, ніби те, що ти вважав спогадом, як дві краплі води схоже на подію, котра відбувалась багато людських життів тому. Під ногами в нас скрипить жорства. За парковим муром протяжно сигналить автомобіль, наче чекає на когось, хто хоче втекти звідси.

— Тоді воно — як смерть, — каже нарешті Ізабела.

— Що?

— Кохання. Глибоке кохання.

— Кому це відомо, Ізабело? Я думаю, що цього ніхто не може знати. Ми ще знаємо щось, поки залишаємось кожен своїм Я. Коли б наші Я злились в одне, то з нами було б, як з дощем. Ми стали б новим Я і не могли б більше пам'ятати про свої колишні окремі Я. Ми були б не збагаченим Я — через Ти; а чимось іншим, що так відрізнялось би від попереднього, як дощ від повітря.

— А коли б кохання було таке глибоке, щоб ми злилися в одне, то це було б як смерть?

— Можливо, — нерішуче кажу я. — Але не як знищення. Ніхто не знає, що таке смерть, Ізабело. Тому її ні з чим не можна порівняти. Однак, безперечно, ми вже не відчуватимемо кожен себе. Ми знову станемо єдиним, іншим Я.

— Виходить, що кохання мусить завжди бути неглибоке?

— Чому ж, воно глибоке, — кажу я, проклинаючи себе за те, що через свою вчительську педантичність знову так далеко зайшов.

Ізабела хитає головою.

— Не викручуйся, Рудольфе. Воно мусить бути неглибоке, тепер я бачу. Коли б воно було глибоке, то спалахнуло б, як блискавка, і більше нічого не залишилось би.

— Щось би залишилось — але поза нашою свідомістю.

— Так, як під час смерті?

Я дивлюсь на неї.

— Хтозна, — кажу я обережно, щоб не хвилювати її ще більше. — Може, смерть не відповідає своїй назві. Ми завжди бачимо її тільки з одного боку. Може, смерть — це глибока любов між нами і Богом.

Вітер знову кидає хвилю дощу в листя дерев, яке своїми невидимими руками жбурляє його далі.

Ізабела якусь мить мовчить, потім питає:

— Тому кохання таке сумне?

— Воно не сумне. Кохання лише викликає в нас сум, тому що воно недовговічне і його не можна втримати.

Ізабела зупиняється.

— Чому, Рудольфе? — палко вигукує раптом вона і тупає ногою. — Чому так мусить бути?

Я зиркаю на її бліде напружене обличчя.

— Це щастя, — кажу я.

— Щастя? — перепитує Ізабела, пильно дивлячись на мене.

Я киваю.

— Не може бути! Це лихо!

Вона кидається мені на груди і починає схлипувати. Я міцно тримаю її, відчуваючи, як здригаються її плечі.

— Не плач, — кажу, — що було б, якби люди через таке плакали?

— А через що ж іще?

Справді, через що, думаю я. Через усе інше, через зло на нашій проклятій планеті, тільки не через це.

— Це не лихо, Ізабело, — кажу я. — Це щастя. Ми тільки придумали для нього безглузді слова, такі як «глибоке» і «неглибоке».

— Ні, ні! — Вона енергійно хитає головою і невтішно плаче, припавши до мене, а я тримаю її в обіймах і відчуваю, що не я маю слушність, а вона, що саме вона не знає жодних компромісів, що в ній ще горить перше і єдине Чому, не засипане сміттям буття, перше запитання пробудженої особистості.

— Це не лихо, — все ж таки кажу я. — Лихо зовсім не в цьому, Ізабело.

— А в чому?

— То не лихо, що ніколи не можна цілком злитися в одне. Лихо в тому, що доводиться завжди втрачати одне одного, щодня, щогодини. Знаєш про це, однак нічого не можеш вдіяти, воно тече крізь пальці, найкоштовніше з усього, що в тебе є, і ти не здатен його втримати. Завжди хтось помирає першим. Завжди хтось залишається.

Ізабела дивиться на мене.

— Як можна втрачати те, чого не маєш?

— Можна, — сумно відповідаю я. — І ще й як можна! Є багато ступенів утрати, і кожен болісний, а багато страшних, як смерть.

Ізабела перестає плакати.

— Звідки ти це знаєш? — питає вона. — Ти ж іще не старий?

Досить уже старий, думаю я. Якась частка мене постаріла, коли я повернувся з війни.

— Знаю, — кажу, — бо відчув це на собі.

— Відчув це на собі, міркую я. Як часто доводилось мені втрачати дні, години, втрачати частку свого життя, і дерево в світлі ранкової зорі, і свої руки, і свої думки — і щоразу назавжди, а коли я повертався, то був уже іншим. Можна багато всього втрачати, і завжди доводиться залишати все за собою, коли постаєш перед смертю; перед нею людина завжди гола. А коли ж витримаєш двобій із смертю і знайдеш стежку назад, то треба наново здобувати все, що залишив.

Ізабелине обличчя біліє в темряві, і мене раптом заливає хвиля ніжності. Я знову відчуваю, в якій самотності вона живе, безстрашна, одна із своїми видіннями, що загрожують їй, віддана їм на поталу, не маючи сховку, куди можна було б утекти від них, живе у вічному напруженні, не в змозі позбутися його, беззахисна перед усіма бурями серця, живе, не маючи ні від кого допомоги, не нарікаючи і не жаліючи себе самої. Ти, ніжне, сміливе серце, думаю я, незаймане серце, що намагається власними силами дійти суті. Хай навіть тобі не щастить цього зробити і ти блукаєш — однак хто з нас не блукає? Хіба ми майже всі не відмовились давно від будь-яких спроб? Де починається блукання, глупство, боягузтво і де мудрість, і де остання мужність?

Лунає дзвінок. Ізабела лякається.

— Тобі час іти, — кажу я. — На тебе чекають.

— А ти підеш зі мною?

— Піду.

Ми рушаємо до будинку. Коли ми виходимо з алеї, нас огортає мокра пелена дрібного дощу. Вітер жене його короткими хвилями. Ізабела тулиться до мене. Я дивлюсь униз на місто. Там нічого не видно. Туман і дощ відмежували нас від усього світу. Ніде не блимне жодний вогник, і ми зовсім самі. Ізабела крокує поруч мене, наче стала назавжди моєю, наче зовсім невагома, і мені знову здається, що вона й справді невагома, що для неї, як для постатей з казок і снів, існують свої закони, не такі, як у нашому житті.

Ми зупиняємось біля дверей.

— Ходімо! — каже вона.

Я хитаю головою.

— Не можу. Сьогодні не можу.

Вона мовчки дивиться на мене, прямо, ясно, без докору й розчарування, але щось у ній раптом наче погасло. Я опускаю очі. У мене так на серці, ніби я вдарив дитину або вбив ластівку.

— Сьогодні не можу, — повторюю я. — Згодом. Завтра.

Вона повертається, не промовивши жодного слова, і заходить у вестибюль. Я бачу, як вона разом з сестрою піднімається сходами, і зненацька мене охоплює таке почуття, наче я безповоротно втратив те, що знаходять тільки раз у житті.

Збентежений, я стою біля дверей. Що ж мені було робити? І як я міг знову так далеко зайти? Я ж не хотів цього. Проклятий дощ!

Я повільно рушаю до головного корпусу. Звідти виходить Верніке в білому плащі, з парасолею.

— Ви одвели фрейлейн Терговен?

— Одвів.

— Гаразд. Піклуйтесь про неї й надалі. Відвідуйте її інколи навіть удень, якщо матимете час.

— Навіщо?

— На це я не можу відповісти вам, — мовить Верніке. — Однак скажу, що, побувши з вами, вона завжди стає спокійніша. Для неї це добре... Вистачить з вас такого пояснення?

— Вона вважає мене за когось іншого.

— Нічого. Для мене важливо не те, як почуваєте себе ви, а як почувають себе мої хворі. — Верніке підморгує мені. — Бодендик сьогодні ввечері хвалив вас.

— Невже? Для цього в нього не було аж ніяких підстав!

— Він запевняє, що ви повертаєтесь назад до сповіді й причастя.

— От ще вигадав! — кажу я, щиро обурений.

— Не зневажайте мудрості Церкви! Вона — єдина диктатура, яка протрималась два тисячоліття.

Я спускаюсь до міста. Крізь дощ сивими пасмами пливе туман. З думки в мене не сходить Ізабела. Я покинув її напризволяще; так вона зараз думає, я знаю. Не треба було взагалі більше ходити туди, міркую я. Це тільки бентежить мене, а я й так не маю спокою. Але що було б, якби Ізабела більше не жила там? Хіба б я не почував себе, так, наче втратив найважливіше, те, що ніколи не зможе постаріти, набриднути, стати буденним, бо ним ніколи не володієш?

Туман пливе повз освітлені вітрини і снує золоте павутиння навколо ліхтарів. У вікні м'ясної крамниці біля смаженого поросяти з цитриною в блідому рилі цвіте альпійська троянда. Поряд акуратно розкладено ковбаси. Картина дуже приваблива: в ній гармонійно поєднано красу і практичну мету. Я хвилину стою перед вітриною, потім рушаю далі.

На темному подвір'ї я наскакую в тумані на якусь тінь. Це старий Кнопф. Він знову стоїть перед чорним обеліском. Я з розгону наштовхуюсь на Кнопфа, і він, похитнувшись, хапається руками за обеліск, ніби хоче вилізти на нього.

— Вибачайте, що штовхнув вас, — кажу я, — але чого ви знову зупинились тут? Не можете зробити це у своїй квартирі? Або стали б на вулиці, якщо ви вже так любите свіже повітря.

Кнопф, спотикаючись прямує до своїх дверей. Я піднімаюсь сходами нагору. По дорозі вирішую послати завтра Ізабелі на одержані за уроки гроші букет квітів. Щоправда, це завжди кінчається для мене лихом, але нічого іншого я зараз не можу придумати. Я ще хвилину стою біля вікна, дивлячись у темряву, потім соромливо й дуже тихо починаю шепотіти слова й речення, які я хотів би комусь сказати, проте не маю кому, окрім хіба Ізабели — але ж вона навіть не знає, хто я такий.

Однак хіба взагалі хтось знає щось про іншого?

XIII

У нашій конторі сидить комівояжер Оскар Фукс — Плаксивий Оскар.

— Що нового, пане Фукс? — питаю я. — Як там у селах з грипом?

— Майже немає жертв. Селяни добре харчуються. Не те, що в місті. У мене є два замовлення для фірми Гольмана та Клоца. Червоний граніт, полірований з одного боку, — надгробок, два тесані цоколі, один півтора метра заввишки, на два мільйони двісті тисяч марок,

а другий малий, метр десять, на один мільйон триста тисяч. Ціна добра. Якщо ви скинете сто тисяч, замовлення будуть ваші. Мої комісійні — двадцять процентів.

— П'ятнадцять, — машинально кажу я.

— Двадцять, — заявляє Плаксивий Оскар. — П'ятнадцять я маю і в Гольмана та Клоца. Навіщо ж тоді зраджувати їх?

Він бреше. Гольман і Клоц, у яких він працює, платять йому десять процентів і витрати. Витрати він одержує й так, отже, хоче мати в нас ще десять процентів.

— Плата готівкою?

— Це ви самі побачите. Замовники — люди поважні.

— Пане Фукс, чом ви зовсім до нас не переходите? — питаю я. — Ми платимо більше, ніж Гольман і Клоц, і нам потрібний першокласний комівояжер.

Фукс підморгує.

— Так мені більше подобається. Я чутлива людина. Коли я серджусь на старого Гольмана, то, щоб помститись, віддаю вам його замовлення. Якщо ж я буду працювати тільки на вас, то й сердитимусь на вас.

— Це правда.

— Отож. Я зраджуватиму тоді вас Гольману й Клоцу. Шукати клієнтів на надгробки — нудна робота. Доводиться хоч чимось пожвавлювати її.

— Нудна? Для вас? Ви ж щоразу влаштовуєте справжній спектакль!

Фукс посміхається, як Гастон Мюнх у міському театрі після того, як зіграє Карла Гайнца в п'єсі «Старий Гайдельберг».

— Робимо, що можемо, — з убивчою скромністю заявляє він.

— Ви, кажуть, зробили великий поступ. Досягаєте тих самих наслідків без допоміжних засобів. Чисто інтуїтивно. Це правда?

Оскар, котрий раніше користався сирою цибулею, коли заходив у дім, де лежав покійник, тепер запевняє, що може викликати в себе сльози, коли захоче, як видатний артист. Це, безперечно, великий поступ. Зараз йому не треба входити в будинок заплаканому. Раніше, якщо торгівля затягувалась, сльози висихали, бо в присутності родичів померлого Оскар не міг удатися до цибулі. Тепер же навпаки: він з'являється з сухими очима і, розмовляючи про покійника, заходиться слізьми, що, певна річ, справляє зовсім інше враження. Ці сльози відрізняються від попередніх, як справжні перли від штучних. Оскар запевняє, ніби він плаче так переконливо, що часто навіть родичі покійного заспокоюють і втішають його.

З свієї кімнати виходить Ґеорґ Кроль. В зубах у нього димить справжня гаванська сигара, і весь він аж сяє від задоволення. Він одразу ж приступає до діла:

— Пане Фукс, це правда, що ви можете плакати, коли вам треба, чи це тільки підступна пропаганда наших конкурентів?

Замість відповіді Оскар втуплює в нього погляд.

— Що з вами? — питає Ґеорґ. — Ви погано себе почуваєте?

— Хвилинку! Мені треба настроїтись!

Оскар заплющує очі, а коли знову розплющує, у них уже блищить волога. Він і далі пильно дивиться на Ґеорґа, і за мить його голубі очі наповнюються слізьми. Ще хвилина, і вони котяться йому по щоках. Оскар виймає носовичок і витирається.

— Ну як? — питає він, дістаючи годинника. — Менш ніж дві хвилини. Часом я справляюсь за одну, коли в домі лежить покійник.

— Чудово, — Ґеорґ наливає коньяку, який ми тримаємо для клієнтів. — Вам слід би стати артистом, пане Фукс.

— Я й сам уже думав про це. Але дуже мало таких ролей, де треба чоловічих сліз. Звичайно, Отелло, але крім нього...

— Як ви цього домагаєтесь? Якимось трюком?

— Уявою, — скромно відповідає Фукс. — Сильною уявою.

— А що ж ви допіру уявляли?

Оскар випиває чарку.

— Щиро кажучи, вас, кане Кроль. Що ви лежите з потрощеними руками й ногами, а ціла зграя пацюків повільно об'їдає вам лице. Ви ще живі, але не можете одігнати тварюк поламаними руками. Вибачте, але щоб так швидко викликати сльози, мені потрібен був дуже сильний образ.

Ґеорґ проводить рукою по обличчю. Воно ще на місці.

— Гольмана й Клоца ви теж такими уявляєте, коли стараєтесь для них? — питаю я.

Фукс хитає головою.

Тоді я уявляю собі, що вони дожили до ста років, залишились багаті й здорові, аж поки не померли уві сні від паралічу серця — і в мене сльози течуть од люті.

Ґеорґ сплачує йому комісійні за два передані нам замовлення.

— Останнім часом я ще навчився майстерно гикати, — каже Оскар. — Дуже діє. Прискорює торг. Люди почувають себе винними, бо думають, що все це від співчуття їхньому горю.

— Пане Фукс, переходьте до нас! — запально вигукую я. — Ви належите до тих, хто робить своє діло з художнім смаком, а не до сухарів, які просто деруть гроші.

Плаксивий Оскар, приязно посміхаючись, хитає головою й прощається.

— Не можу. Без зради я буду просто плаксивою ганчіркою. Зрада врівноважує мене. Розумієте?

— Розуміємо, — каже Ґеорґ. — Дуже шкода, але ми поважаємо особистість понад усе.

Я записую адреси замовників на аркуші паперу і віддаю його Генрихові Кролю, який на подвір'ї накачує велосипеда. Генрих презирливо дивиться на папірець. Він, як справжній нібелунг, вважає Оскара негідником, хоч залюбки користується його послугами, знову ж таки, як справжній нібелунг.

— Раніше такого нам не треба було, — заявляє він. — Добре, що мій батько не дожив до цього.

— Ваш батько, судячи з того, що я чув про цього піонера торгівлі надгробками, не тямив би себе з радості, коли б утнув таку штуку своїм конкурентам, — відповідаю я. — Він був справжній вояк — але не на полі честі, як ви, а в окопах нещадного ділового життя. Між іншим, чи скоро ми одержимо решту грошей за полірований з усіх боків пам'ятник з хрестом, котрий ви продали ще в квітні? Ті двісті тисяч, які нам ще недодали? Ви знаєте, чого вони тепер варті? За них не купите навіть цоколя.

Генрих щось бурмоче і ховає папірець з адресами. Ц. повертаюсь до контори, задоволений, що трохи збив з нього пиху. Перед будинком стоїть шмат ринви, яку недавно зірвав з даху дощ. Бляхарі саме скінчили лагодити дах: вони приладнали замість відламаної ринви нову.

— А що робити зі старою? — питає майстер. — Вам вона не потрібна. Можна її забрати?

— Звичайно, можна, — каже Ґеорґ.

Ринва стоїть, прихилена до обеліска — Кнопфового пісуара. Вона кілька метрів завдовжки і з одного кінця загнута під прямим кутом. Раптом мені спадає на думку блискуча ідея.

— Залиште ринву тут, — кажу я. — Нам вона ще буде потрібна.

— Навіщо? — питає Ґеорґ.

— На сьогоднішній вечір. Побачиш. Буде цікавий спектакль.

Генрих Кроль від'їжджає на своєму велосипеді. Ми з Ґеорґом стоїмо перед дверима і п'ємо пиво, яке нам подала крізь вікно фрау Кроль. День сьогодні дуже жаркий. Повз нас проходить трунар Вільке з двома пляшками в руках. Він іде спочивати після обіду у вистеленій стружками труні. Навколо пам'ятників з хрестами пурхають метелики. У перістої Кнопфової кішки скоро будуть кошенята.

— Як там долар? — питаю я. — Ти не дзвонив?

— Піднявся на п'ятнадцять тисяч від сьогоднішнього ранку. Коли так триватиме й далі, то ми зможемо оплатити Ризенфельдів вексель вартістю одного надгробка.

— Чудово. Шкода тільки, що нам від того нічого не перепаде. Це трохи зменшує належний для такого випадку ентузіазм, правда ж?

Ґеорґ сміється.

— І зменшує серйозність нашої професій Звичайно, тільки не для Генриха. Що ти робитимеш сьогодні ввечері?

— Піду в божевільню, до Верніке. Там принаймні нічого не знають про серйозність і сміховинність ділового життя. Там ідеться лиш про буття, про буття взагалі, про існування сповна, про життя, і тільки про життя. Після нього немає нічого. Тому, хто пожив би там довше, наше безглузде гендлярство здалося б просто божевіллям.

— Браво! — вигукує Ґеорґ. — За цю нісенітницю ти заслуговуєш іще одного кухля холодного пива. — Він бере кухлі і передає їх крізь вікно матері. — Шановна пані, повторіть, будь ласка.

У вікні з'являється сива голова фрау Кроль.

— Може, вам дати маринованого оселедця та огірка?

— Обов'язково! І по шматку хліба. Це добрі ліки від будь-якого виду світової скорботи, — каже Ґеорґ, простягаючи мені кухоль. — А в тебе ж вона є?

— В моєму віці кожна порядна людина страждає від світової скорботи, — спокійно відповідаю я. — Це право юності.

— А я думав, що твою юність украла солдатчина.

— Таки украла. І я ще й досі шукаю її, але ніяк не знайду. Тому в мене подвійна світова скорбота. Так, як подвійний біль у відрізаній нозі.

Пиво напрочуд холодне. Сонце пече нам у голови. І раптом, незважаючи на всю світову скорботу, для мене знову настає та мить, коли дивишся впритул у зелено-золотаві очі буття. Я побожно п'ю своє пиво. Мене зненацька охоплює таке почуття, ніби кожен мій мускул прийняв сонячну купіль.

— Ми завжди забуваємо, що живем на цій планеті тільки короткий відрізок часу, — кажу я. — Тому в нас зовсім неправильний життєвий комплекс — наче у людей, що живуть вічно. Ти помітив це?

— Ще б пак! Це основна хиба людства. З цієї причини цілком розсудливі люди залишають своїм жахливим родичам мільйони доларів, замість того, щоб витратити їх самим.

— Ну гаразд. А що б ти робив, якби знав, що завтра помреш?

— Не уявляю собі.

— Гаразд, один день — мабуть, надто короткий строк. Щоб ти робив, якби знав, що тобі залишилось жити тільки тиждень?

— Все одно не уявляю собі.

— Щось же ти мусив би робити! А якби ти ще мав перед собою цілий місяць?

— Мабуть, жив би й далі так, як тепер, — каже Ґеорґ. — Крім того, у мене б цілий місяць було препогане почуття, що моє життя досі було не таке як слід.

— Ти б мав ще місяць, щоб виправити його.

Ґеорґ хитає головою.

— Я мав би місяць, аби жалкувати, що не так прожив його.

— Ти міг би продати весь наш товар Гольманові й Клоцу, поїхати в Берлін і прожити там місяць шаленим життям з артистами, художниками та елегантними проститутками.

— Моїх грошей не вистачило б і на вісім днів. Що ж до жінок, то я мав би лише дівчат з бару. Крім того, я більше люблю читати про це. Фантазія не розчаровує. Ну, а ти? Що б ти робив, якби знав, що через чотири тижні помреш?

— Я? — питаю збентежено.

— Еге ж, ти.

Я озираюсь довкола. Сад зелений, залитий гарячим сонячним промінням, грає всіма барвами середини літа, над ним ширяють ластівки, вгорі — бездонна блакить неба, а з вікна напроти витріщився на нас старий Кнопф у картатій сорочці й підтяжках. Він щойно прокинувся з похмілля.

— Мені треба подумати. Так відразу я цього не можу сказати. Зараз я почуваю тільки, що не витримав би, якби вважав, що знаю це напевно.

— Не думай про це багато, а то нам ще доведеться відправити тебе до Верніке. Але не на органі грати.

— Саме так, — кажу я. — Якби ми могли знати про це напевно, то збожеволіли б.

— Ще по кухлю пива? — питає з вікна фрау Кроль. — Є також малиновий компот. Свіжий.

— Врятований! — гукаю я. — Ви мене щойно врятували, шановна пані. Я стрілою мчав до сонця і до Верніке. Слава Богу, все ще на місці! Ніщо не згоріло! Чарівне життя бавиться навколо нас метеликами й мухами; воно не розвіялось попелом, воно тут, воно ще має всі свої закони, навіть ті, які ми йому нав'язали, як чистокровному скакунові збрую. Але все-таки, прошу вас, не давайте до пива малинового

компоту! Замість нього дайте краще по шматку гарцького сиру! Добрий день, пане Кнопф! Чудова погода! Що ви думаєте про життя?

Кнопф витріщає на мене очі. Обличчя в нього сіре, під очима — мішки. Хвилину він стоїть нерухомо, потім сердито одмахується і зачиняє вікно.

— Ти нібито хотів йому щось сказати? — питає Ґеорґ.

— Хотів, але скажу аж увечері.

Ми заходимо до Едуарда Кноблоха.

— Глянь, — кажу я і зупиняюсь, ніби наскочив на дерево. — Очевидно, мною життя теж бавиться! Цього й треба було сподіватися!

У тому кутку ресторану, де відвідувачам подають вино, біля столика, на якому стоїть букет лілій, сидить Герда. Вона саме розправляється з величезним шматком печені з козулі.

— Що ти на це скажеш? — звертаюсь я до Ґеорґа. — Чи не пахне тут зрадою?

— А було що зраджувати? — замість відповіді питає Ґеорґ.

— Ні. Але хіба це не порушення довір'я?

— А було довір'я, щоб його порушувати?

— Кинь корчити з себе Сократа! — відповідаю я. — Хіба ти не бачиш, що Едуард приклав тут свою жирну лапу?

— Це я бачу. Але хто тебе зрадив? Едуард чи Герда?

— Герда! Хто ж іще? Чоловік тут ніколи не винен.

— Жінка теж.

— А хто ж тоді?

— Ти. Хто ж інший?

— Добре тобі говорити. Тебе ніхто не обдурював. Ти сам обдурюєш.

Ґеорґ самовдоволено киває.

— Кохання — справа почуття, а не моралі, — повчає він. — А почуття не знає зради. Воно росте, зникає або міняється — де ж тут зрада? Почуття — не угода. Хіба ти не набридав Герді своєю тугою за Ерною?

— Тільки спочатку. Вона була в «Червоному млині», коли я посварився з Ерною.

— Отож нічого, тепер нарікати. Або відмовся від неї, або дій.

Біля нас звільняється столик. Ми сідаємо. Кельнер Фрайданк забирає посуд.

— Де пан Кноблох? — питаю я.

Фрайданк оглядається.

— Не знаю, він весь час сидів за столиком біля тієї дами.

— От до чого дійшло! Просто й швидко, правда ж? — кажу я Ґеорґові. — Я — звичайнісінька жертва інфляції. Знову залишаюсь ні з чим. Спочатку втратив Ерну, тепер Герду. Може, мені судилось бути рогоносцем? З тобою такого не трапляється.

— Борись! — заявляє Ґеорґ. — Ще не все втрачено. Іди до Герди.

— Чим мені боротись? Надгробками? Едуард дає їй печеню і присвячує вірші. На якості віршів вона не розуміється, а от на якості їжі — розуміється, та ще й добре. І я, дурень, сам собі викопав яму! Це ж я привів сюди Герду і викликав у неї апетит! В буквальному значенні цього слова!

— Тоді відмовся від неї, — радить Ґеорґ. — Навіщо боротися? Почуття все одно не можна завоювати.

— Не можна? Чому ж хвилину тому ти радив мені боротися?

— Тому що сьогодні вівторок. А ось і Едуард — у святковому костюмі, з пуп'янком троянди в петельці. Ти загинув.

Помітивши нас, Едуард бентежиться. Він скоса зиркав на Герду і киває нам з поблажливістю переможця.

— Пане Кноблох, — каже Ґеорґ, — хіба вірність не душа честі, як проголосив наш любий фельдмаршал?

— Залежно від обставин, — обережно відповідає Едуард. — Сьогодні на обід кенігсберзькі битки з підливою і картоплею. Добра страва.

— Хіба може солдат стріляти в спину товаришеві? — незворушно питає знову Ґеорґ. — Брат братові? Поет поетові?

— Поети завжди нападають один на одного. Вони цим живуть.

— Вони живуть відвертою боротьбою, а не ударом кинджала в спину, — зауважую я.

Едуард широко посміхається.

— Перемога переможцеві, любий Людвігу, catch as catch can. Я ж не скаржусь, коли ви приходите з абонементами, які вже й шага не варті.

— Скаржився, — кажу я. — Ще й як!

В цю мить Едуарда відштовхують убік.

— Хлопці, ви тут! — радісно вигукує Герда. — Пообідаємо разом! Я сподівалась, що ви прийдете!

— Ти сидиш там, де подають вино, — єхидно зауважую я, — а ми п'ємо пиво.

— Я теж більше люблю пиво. Я пересяду до вас.

— Ти дозволяєш, Едуарде? — питаю я. — Catch as catch can?

— А чому він має не дозволяти? — каже Герда. — Він же радіє, коли я обідаю з його друзями. Правда ж, Едуарде?

Ця змія зве його вже на ім'я.

— Звичайно, я нічого не маю проти, — белькоче Едуард. — Цілком зрозуміло, я дуже радий...

На Кноблоха любо глянути — він червоний, розлючений, губи скривлені у злій посмішці.

— Яка в тебе гарна троянда, — кажу я. — Ти залицяєшся до когось? Чи це просто любов до природи?

— В Едуарда дуже розвинене відчуття прекрасного, — зауважує Герда.

— Це в нього є, — погоджуюсь я. — А от чи є в нього пристойний обід? Чи тільки тверді кенігсберзькі битки з несмачною німецькою підливою?

Герда сміється.

— Едуарде, покажи, що ти джентльмен! Дозволь мені запросити твоїх друзів на обід! Вони завжди кажуть, що ти страшенно скупий. Доведи їм, що це не так. Ми маємо...

— Кенігсберзькі битки! — перебиває її Едуард. — Ну гаразд, запроси їх на битки. Я потурбуюсь, щоб якнайкраще приготували...

— ...печеню з козулі, — докінчує Герда.

Кноблох сопе, як зіпсована парова машина.

— Це зовсім не мої друзі, — заявляє він.

— Що?

— Ми твої кревні друзі, як і Валентин, — кажу я. — Ти ж іще не забув нашої останньої розмови в клубі поетів? Чи мені її голосно повторити? У якій формі ти тепер віршуєш?

— Про що ви говорили? — питає Герда.

— Ні про що, — швидко відповідає Едуард. — Вони обидва ніколи не кажуть жодного слова правди! Блазні, нудні блазні! Нічого не знають про серйозність життя.

— Хотів би я почути, хто, крім грабарів і трунарів, більше знає про серйозність життя, ніж ми, — кажу я. І раптом чую слова, що лунають для мене, як грім з ясного неба:

— Та де там! Ви тільки й знаєте, що про сміховинність смерті, — заявляє Герда. — І тому не можете зрозуміти серйозності життя.

Зовсім спантеличені, ми витріщаємо на неї очі. Це вже, безперечно, Едуардів стиль! Я відчуваю, що борюсь на захопленій ворогом території, однак не складаю ще зброї.

— Від кого це ти набралась такого? — питаю я. — Ти, Сивілло над темним виром скорботи!

Герда сміється.

— Ви за кожним життям завжди бачите надгробок. Інші про це так не думають. Едуард, наприклад, — справжній соловей.

Жирне обличчя Едуарда розквітає.

— Ну, то як буде з печенею? — питає його Герда.

— Та врешті, чом би й не пригостити їх?

Едуард зникає. Я зиркаю на Герду.

— Браво! Чиста робота! Як нам сприймати це?

— Не так, ніби ти мій чоловік, — відповідає вона. — Просто радій, що живеш, і годі.

— А що таке життя?

— Те, що зараз ось трапилося.

— Браво! — каже Ґеорґ. — Щиро дякую за запрошення. Ми справді дуже любимо Едуарда, тільки він нас не розуміє.

— Ти його теж любиш? — питаю я Герду.

Герда регоче.

— Він ще зовсім дитина, — каже вона Ґеорґові. — Ви не можете розтлумачити йому, що не все завжди буде його власністю? Особливо коли він сам нічого не робитиме для цього?

— Я завжди намагаюсь пояснити йому це, — відповідає Ґеорґ. — Але безліч перешкод, які він зве ідеалами, заважає йому зрозуміти мене. Він аж тоді стане іншим, коли помітить, що це просто евфемістичний егоїзм.

— А що таке евфемістичний егоїзм?

— Юнацьке марнославство.

Герда регоче так, що аж стіл трясеться.

— Мені це марнославство подобається, — заявляє вона. — Але його треба чимось урізноманітнювати, щоб не набридало. Тут уже нічого не вдієш.

Я не наважуюсь запитати, чи справді вже нічого не вдієш. Герда сидить напроти мене, щира, спокійна і, тримаючи в руці ножа, чекає ще одної порції печені. Обличчя її покруглішало: поправилась на Едуардових харчах. Вона весело дивиться на мене, анітрохи не бентежачись. Та й чого б вона мала бентежитись? Яке я маю на неї право? І хто кого обдурює в цю мить?

— Це правда, — я обріс егоїстичним атавізмом, як скеля мохом, — погоджуюсь я. — Mea culpa!

— Авжеж, любий, — каже Герда. — Втішайся життям і думай лиш тоді, коли це необхідно.

— А коли це необхідно?

— Коли ти мусиш заробляти гроші або хочеш досягти успіху.

— Браво! — знову каже Ґеорґ.

В цю мить з'являється печеня, і розмова затихає. Едуард ходить коло нас, як квочка біля курчат. Це вперше він не шкодує для нас їжі. На обличчі в нього грає якась нова, повна ситої зверхності посмішка, котрої я ніяк не можу зрозуміти. Він час од часу потай посилає її Герді, як в'язень посилає з в'язниці записку. Але Герда, коли він не бачить, посміхається до мене так само» як і раніш, — відверто, невинно, як дитина, що йде до причастя. Я старший за Герду, але в мене таке почуття, ніби вона має принаймні на сорок років більше досвіду.

— Їж, хлопчику, — каже вона.

Я їм з нечистим сумлінням та з великим недовір'ям, і печеня з козулі, цей першокласний делікатес, раптом перестає мені смакувати.

— Ще шматочок? — питає мене Едуард. — Чи, може, дати трохи брусничної підливи?

Я вражено дивлюсь на нього, почуваючи себе так, як почував би, коли б мій унтер-офіцер з часів солдатчини запропонував мені поцілувати його. Ґеорґ теж занепокоєний. Я знаю, потім він запевнятиме, що Едуард був такий неймовірно щедрий, бо Герда вже спала з ним, — однак я на цьому розуміюсь краще. Печеню вона одержуватиме лише доти, доки не зробить цього. А після того матиме тільки кенігсберзькі битки з німецькою підливою. І я думаю, що Герда теж знає це.

І все-таки я вирішую після обіду не йти звідси без неї. Довір'я довір'ям, але в Едуарда в буфеті надто багато різних лікерів.

Над містом стоїть тиха, всіяна зорями ніч. Я сиджу в себе в кімнаті біля вікна і чекаю на Кнопфа, для якого приготував ринву. Від мого вікна вона йде поверх воріт до Кнопфової квартири і там під прямим кутом завертає на подвір'я. Однак з подвір'я труби не видно.

Чекаючи, я читаю газету. Долар піднявся ще на десять тисяч марок. Вчора був тільки один випадок самогубства, зате аж два страйки. Після довгих переговорів чиновникам, нарешті, підвищили платню, але за той час гроші вже так знецінились, що вони виграють від того хіба що один літр молока на тиждень. А наступного тижня — мабуть, тільки коробку сірників. Безробітних збільшилось ще на сто п'ятдесят тисяч. Заворушення поширюються по всій країні. Вихваляють нові рецепти використання куховарських покидьків. Грип лютує дедалі дужче. Питання про підвищення пенсії старим та інвалідам передано на розгляд до комітету. Сподіваються, що через кілька місяців його буде вирішено. А тим часом пенсіонери та інваліди жебрають або просять підтримки в рідних і знайомих, щоб не померти з голоду.

Надворі чути легкі кроки. Я обережно визираю у вікно. Це не Кнопф: це якась пара закоханих пробирається навшпиньки подвір'ям у сад. Сезон саме в розпалі, тому наш сад погрібний закоханим, як ніколи. Вільке правду казав: куди ж їм піти, щоб ніхто не заважав? Коли б вони спробували прокрастися в свої наймані кімнати, то хазяйка влаштувала б засідку і, як ангел з мечем, вигнала б їх в ім'я моралі і заздрощів; у громадських скверах і парках їх вилає або й затримає поліцейський, а на кімнату в готелі немає грошей — куди ж їм дітися? На нашому подвір'ї їм ніхто не перешкоджає. Більші пам'ятники ховають їх від інших пар: прихилившись до них, закохані можуть скільки завгодно перешіптуватись і обніматись у затінку. Великі надгробки з хрестами, як і раніш, стають у пригоді палким коханцям у дощову погоду, коли не можна розташуватись на землі. Дівчата тоді, віддаючись коханим, міцно тримаються за хрест, по розпалених обличчях періщить дощ, колишеться туман, чути уривчастий подих, а голови в дівчат, волосся яких затиснуте в кулаках хлопців, задерті догори, наче в кобил, коли ті іржуть. Таблички, які я недавно повісив, нічого не допомагають. Хто думає про ноги, коли все єство охоплене полум'ям?

Раптом я чую в провулку кроки Кнопфа. Годинник показує пів на третю: отже, бравий вояка, який одшліфував не одне покоління нещасних новобранців, добре набрався. Я вимикаю світло. Він одразу ж прямує до чорного обеліска. Я берусь за кінець ринви, притуляюсь губами до отвору й гукаю:

— Кнопфе!

З другого кінця, за спиною в Кнопфа, чути глухий поклик, ніби з могили. Кнопф обертається: він не знає, звідки йде голос.

— Кнопфе! — повторюю я. — Тварюко! І не соромно тобі? Хіба я для того тебе створив, щоб ти пиячив і мочився на надгробки, свиняко?

Фельдфебель знову обертається.

— Що? — белькоче він. — Хто тут такий?

— Поганцю! — кажу я. Голос мій звучить таємниче й зловісно. — Ти ще й питаєш? Стій струнко, коли я звертаюсь до тебе!

Кнопф вирячує очі на свій будинок, звідки долинає голос. Там усі вікна темні й зачинені. Двері теж замкнені. Ринви на стіні він не помічає.

— Стій струнко, негіднику! Ти забув свої обов'язки фельдфебеля! — гукаю я. — Хіба я для того дав тобі нашивки на комір і шаблю, щоб ти бруднив камені, призначені для цвинтарів? — І ще суворіше, тоном наказу шиплю — Струнко, мерзенний осквернителю надгробків!

Команда діє. Кнопф виструнчується. У його вирячених очах відбивається світло місяця.

— Кнопфе! — веду я далі зловісним голосом. — Коли я ще раз спіймаю тебе тут, то переведу в штрафники! Ти ганьбиш честь німецького солдата і союз відставних фельдфебелів!

Кнопф слухає, задерши голову, як собака, що виє на місяць.

— Кайзер? — шепоче він.

— Застебни штани і йди геть звідси! — глухо наказую я. — І затям: коли ще хоч раз наважишся на таке свинство, тебе буде переведено в штрафники і кастровано! Запам'ятай — кастровано! А тепер геть звідси, брудна шкапо!

Збентежений Кнопф, спотикаючись, рушає до дверей. Відразу ж після цього із саду вискакують закохані, як пара наляканих оленів, і чимдуж мчать на вулицю. Цього вже я, звичайно, не хотів.

XIV

Клуб поетів зібрався в Едуарда. Про екскурсію до публічного дому вже вирішено. Отто Бамбус сподівається, що вона дасть нову силу його хирлявій ліриці. Ганс Гунгерман хоче знайти там натхнення для своєї поеми «Казанова» та для циклу білих віршів «Демонічна жінка», і навіть Матіас Грунд, автор книги про смерть, гадає, що зможе здобути кілька цікавих деталей для «Останнього марення параноїка».

— А ти, Едуарде, чому не йдеш з нами? — питаю я.

— Чого мені йти, — звисока відповідає він. — Я маю все, що мені треба.

— Невже? Так таки й маєш?

Я знаю, на що він натякає, і знаю, що він бреше.

— Едуард спить з усіма служницями свого готелю, — пояснює Ганс Гунгерман. — Якщо котрась відмовляється, він звільняє її. Він же справжній друг народу.

— Із служницями? То ти таке робив би! Вільні вірші, вільне кохання! А я ні! Та ще й у своєму домі! Це було б проти моїх правил!

— А з гостями теж ні?

— З гостями? — Едуард зводить очі до неба. — Ну, тут, звичайно, не завжди втримаєшся. Герцогиня Бель-Армін, наприклад... — він робить паузу.

— Що наприклад? — питаю я.

Кноблох маніжиться:

— Кавалер мусить бути скромним.

Гунгерман аж заходиться від сміху.

— Добра мені скромність! Скільки їй було років? Вісімдесят?

Едуард зневажливо посміхається — та раптом посмішка сповзає з його обличчя, як маска, коли лопне мотузок, що тримає її: в кімнату входить Валентин Буш. Він хоч і непричетний до літератури, але вирішив піти з нами до публічного дому. Йому хочеться бути при тому, як Отто Бамбус втрачатиме невинність.

— Як справи, Едуарде? — питає Валентин. — Чудово, що ти ще живеш, правда ж? Інакше ти не міг би втішатися з герцогинею.

— Звідки ти знаєш про це? — Вражено питаю я.

— Почув у коридорі, коли заходив сюди. Ви розмовляєте досить-таки голосно. Мабуть, багато вже випили. Однак я від щирого серця бажаю Едуардові герцогині. Як добре, що саме я урятував його для такого життя.

— То було давно, ще перед війною, — спішить пояснити Едуард, відчуваючи, що на його вино готується новий напад.

— Хай буде так, — примирливо каже Валентин. — Але після війни ти теж не осоромився і втішався, як хотів.

— У такі часи?

— Саме в такі! Коли людині доводиться скрутно, вона, як ніколи, схильна до пригод. А якраз герцогиням, принцесам і графиням зараз доводиться вельми скрутно. Інфляція, республіка, кайзерівської армії вже немає — де тут не надломитися аристократичному серцю! Ну, як там з пляшкою доброго вина, Едуарде?

— Нема часу, — не розгублюється Едуард. — Даруй, Валентине, але сьогодні нічого не вийде. Ми всім клубом вирушаємо на екскурсію.

— Ти хіба теж ідеш? — питаю я.

— Звичайно! Мушу йти — адже я скарбник клубу! Тільки зараз згадав про це. Обов'язок є обов'язком.

Я сміюсь. Валентин підморгує мені. Він не каже, що теж іде з нами. Едуард радіє, гадаючи, що заощадив пляшку вина. Отже, всі задоволені.

Ми виходимо надвір. Вечір сьогодні чудовий. Ми вирушаємо на Банштрассе, 12. У місті є два будинки розпусти, але цей, що на Банштрассе, трохи елегантніший. Він міститься на околиці, у маленькому будиночку, обсадженому тополями. Мені він добре відомий, я провів там частину своєї юності, не здогадуючись, що в ньому відбувається. Ми любили у вільний від уроків час ловити в струмочках і ставках за містом саламандр та рибу, а на луках — метеликів і жуків. Якось, коли спека особливо давалася взнаки, ми, шукаючи, де б напитися лимонаду, потрапили на Банштрассе, 12. Простора зала для відвідувачів була схожа

на зали в усіх готелях. Там було прохолодно, і коли ми попросили зельтерської води, нам її подали. За хвилину до зали зайшло кілька жінок у халатах і квітчастих сукнях. Вони спитали, що ми тут робимо і в якому класі вчимося. Ми заплатили за воду, а наступного жаркого дня прийшли знову, цього разу з книжками, які взяли з собою, щоб готувати уроки на вільному повітрі. Привітні жінки й тепер з'явилися в залі і були з нами по-материнському ласкаві. В будинку було прохолодно й затишно, а що в післяобідній час ніхто, крім нас, туди не заходив, то ми залишились у залі й почали готувати уроки. Жінки заглядали нам через плечі і допомагали, наче були нашими вчителями. Вони слідкували, як ми виконуємо письмові завдання, перевіряли табелі, вислуховували те, що нам було задано вивчити напам'ять, і давали шоколад, коли ми готували уроки як слід, а часом і легенького ляпаса, коли ми лінувались. Ми ні про що не мали уяви, бо були ще в тому щасливому віці, коли жінки нічого не значать. Невдовзі дами, що пахли фіалками й трояндами, замінили нам матерів і вихователь ок: вони знали про всі наші справи, і як тільки ми з'являлись на дверях, нас уже зустрічали кілька богинь у шовкових сукнях та лакованих черевичках і схвильовано питали: «Ну, як там класна робота з географії? Добре чи погано?» Моя мати тоді вже майже весь час лежала в лікарні, тому вийшло так, що частково своє виховання я дістав у верденбрюкському будинку розпусти; можу лиш сказати, що воно було суворіше, ніж те, яке дістав би дома. Ми ходили туди два літа, потім у нас почались екскурсії і стало менше вільного часу; крім того, наша родина переїхала в інший район міста.

Ще раз я відвідав Банштрассе аж у війну — напередодні нашого від'їзду на фронт. Нам ледве минув вісімнадцятий рік, деяким не було й повних вісімнадцяти, і більшість із нас ще не знали, що таке жінка. Однак ми не хотіли загинути, так і не взнавши цього, тому п'ятеро з нас вирушили на Банштрассе, відому нам з дитинства. Цього разу там було чимало гостей. Ми замовили собі горілки й пива і, добре випивши для хоробрості, вирішили спробувати щастя. Почав Віллі — найнахабніший серед нас. Він зупинив Фрицці, найпринаднішу з дам.

— Люба, чи не піти б нам?

— А чого ж, — відповіла Фрицці, в диму не розглядівши його як слід. — А гроші в тебе є?

— Більше ніж досить. — Віллі показав свою платню і ті гроші, які мати дала йому, щоб він замовив месу за щасливе повернення з війни.

— Ну добре! Хай живе батьківщина! — досить байдуже сказала Фрицці і глянула в напрямку буфету, де продавалось пиво. — Ходи нагору!

Віллі встав і зняв шапку. Фрицці зупинилась і вражено втупилась у його вогненно-руду чуприну. Волосся було незвичайне — таке руде, що аж пломеніло, і Фрицці навіть після семи років упізнала його.

— Хвилиночку, — сказала вона. — Вас часом не Віллі звати?

— Точно! — засяяв Віллі.

— А це не ти колись готував тут уроки?

— Авжеж я!

— Так... і зараз хочеш іти зі мною в номер?

Віллі весь розцвів у посмішці. В наступну мить він одержав добрячого ляпаса.

— Ох ти ж, порося! — вигукнула Фрицці. — Ти хочеш зі мною спати? Це ж небачене нахабство!

— Чому? — пробелькотів Віллі. — Всі ж інші тут...

— Усі інші? А яке мені діло до інших? Хіба я перевіряла, як вони вивчали катехізис? Чи писала за них письмові роботи? Чи стежила, щоб вони не застудилися, мерзенний шмаркачу?

— Але ж мені вже сімнадцять з половиною...

— Заткни пельку! Це все одно, якби ти, йолопе, хотів зґвалтувати свою матір! Геть звідси, недоростку!

— Він завтра йде на війну, — втрутився я. — Хіба у вас немає патріотичного почуття?

Тепер Фрицці помітила й мене:

— А ти не той, що напустив колись тут змій? Нам довелось закрити на три дні заклад, поки ми не познаходили всіх тих тварюк.

— Я не випускав їх, — почав я захищатися. — Вони самі повтікали.

Не встиг я ще щось сказати на своє виправдання, як Фрицці й мені дала ляпаса.

— Молокососи! Геть звідси!

На галас з'явилася хазяйка публічного дому. Обурена Фрицці розповіла їй, у чім річ. Хазяйка теж відразу впізнала Віллі.

— Рудий! — ледь переводячи подих, мовила вона. Хазяйка важила сто двадцять кілограмів і від сміху дрижала, мов гора желе від землетрусу. — А ти? Тебе часом не Людвіг звати?

— Так, — мовив Віллі. — Але тепер ми солдати і маємо право на задоволення своїх чоловічих потреб.

— Он як, ви маєте право! — Хазяйка знову затряслася від сміху. — Ти ще не забула, Фрицці, як рудий боявся, щоб батько не дізнався про те, що він на уроці закону Божого кидав смердючі бомби? А тепер він має право на задоволення чоловічих потреб! Ха-ха-ха!

Однак Фрицці це не здавалось смішним. Вона була по-справжньому розлючена й ображена.

— Наче мій власний син...

Два чоловіки підхопили хазяйку під руки — вона від реготу не могла встояти на ногах. По обличчі в неї котились сльози. В куточках рота виступили пухирці слини. Живіт ходив ходором, і вона підтримувала його руками.

— Лимонад... хіба не лимонад з маренки... — ледве видавила вона з себе, захлинаючись сміхом, — був вашим улюбленим напоєм?

— Тепер ми п'ємо горілку й пиво, — заперечив я. — Кожен стає колись дорослим.

— Дорослим! — Хазяйка знову зайшлася реготом. Два її доги, вирішивши, що ми хочемо напасти на неї, люто загарчали. Ми обережно відступили назад.

Фрицці була невблаганна.

— Геть звідси! Невдячні свині! — кричала вона.

— Гаразд, — сказав Віллі уже на дверях, — тоді ми підемо на Рольштрассе.

Ми стояли надворі в мундирах, із зброєю і слідами від ляпасів на щоках. На Рольштрассе, до другого міського дому розпусти, ми не пішли. Туди було дуже далеко йти — цілих дві години, через весь Верденбрюк, і ми вирішили краще поголитися. Це ми теж робили вперше в житті, а оскільки ніхто з нас іще не знав, що таке жінка, то ми й не бачили між цим такої великої різниці, як згодом, тим більше, що перукар теж нас образив, порекомендувавши витирати бороди шкільними гумками. Потім ми ще зустріли своїх знайомих і невдовзі так напились, що забули про все. Отже, вийшло так, що ми поїхали на фронт невинними, і сімнадцятеро з нас загинуло, так і не взнавши, що таке жінка. Віллі і я втратили потім свою невинність в Гоутгоульсті, у Фландрії, в якомусь кафе. Віллі при цьому дістав трипер, потрапив до лазарету і, таким чином, не брав участі у фландрському бою, в якому й загинуло сімнадцять невинних. З цього ми вже тоді зробили висновок, що доброчесність не завжди винагороджується.

Ніч по-літньому тепла. Ми йдемо містом. Отто Бамбус тримається біля мене — єдиного, хто не відпирається, що знає дім розпусти. Інші теж знають його, але вдають із себе невинних, а єдиний, хто твердить, що відвідує його майже щодня, — драматург і творець епопеї «Адам» Пауль Шнеевайс — бреше: він ніколи не був там.

Долоні Отто мокрі від поту. Він сподівається зустріти там жриць хіті та демонічних хижачок і не зовсім упевнений, що його не одвезуть

звідти в Едуардовому опелі з видертою печінкою або, принаймні, кастрованого. Я втішаю його:

— Поранення трапляються щонайбільше раз чи двічі на тиждень, Отто! Та й то не дуже страшні. Позавчора Фрицці одірвала одному гостеві вухо; однак, наскільки мені відомо, вухо можна пришити чи замінити целулоїдним, надзвичайно схожим на справжнє.

— Вухо? — Отто зупиняється.

— Звичайно, є такі дами, що не відривають, — кажу я. — Але ти ж не з ними хочеш познайомитися. Тобі ж потрібна первісна жінка в усій своїй принадності.

Отто пітніє ще дужче.

— Вухо — досить-таки велика жертва, — заявляє він, витираючи скельця пенсне.

— Поезія вимагає жертв. З одірваним вухом ти будеш справжнім ліриком. Ходімо!

— Так, але ж вухо! Саме те, що відразу помітно!

— Якби мені довелось вибирати, — заявляє Ганс Гунгерман, — я, щиро кажучи, краще дав би відірвати вухо, ніж залишитись кастрованим.

— Що? — Отто знову зупиняється. — Ви жартуєте! Такого не буває!

— Буває, — каже Гунгерман. — Пристрасть здатна на все. Але не хвилюйся, Отто: кастрація карається законом. Даму за це щонайменше посадять на кілька місяців у тюрму — отже, ти будеш віддячений.

— Дурниці! — белькоче Бамбус, вимушено посміхаючись. — Це все просто безглузді жарти!

— Чого б ми жартували? — кажу я. — Це було б підло. Я саме тому й раджу тобі Фрицці. Вона страшенно любить, вуха.

— Це все вигадки, — з відчаєм у голосі каже Отто. — Не мороч-те мені голови.

— Послухай, — кажу, — я не хочу, щоб тебе було скалічено. Емоційно ти виграв би від цього, але психічно дуже багато втратив би, та й твоя лірика постраждала б. Ось тут у мене кишенькова пилочка до нігтів, маленька, зручна, призначена для тих чистеньких дженджиків, котрі завжди хочуть бути елегантними. Візьми її і тримай у долоні або застроми заздалегідь у матрац. Коли помітиш, що стає небезпечно, то досить буде легенько вколоти Фрицці в стегно, і вона відпустить тебе. Не треба колоти так, щоб ішла кров. Кожна людина, навіть якщо її вкусить комар, хапається за місце, де болить. Це основний закон життя. А тим часом ти втечеш.

Я витягаю червоний гаманець, у якому тримаю гребінець і пилочку. Це ще подарунок зрадниці Ерни. Гребінець зроблено під черепаховий. Від погляду на нього мене заливає хвиля запізнілої люті.

— Дай мені й гребінець, — просить Отто.

— Гребінцем ти її не вколеш, цнотливий сатире, — каже Гунерман. — Це не зброя для боротьби статей. Він зламається на напруженому тілі вакханки.

— А я не для того прошу, щоб колоти ним. Я хочу після всього причесатися.

Ми з Гунерманом перезираємось. Здається, Бамбус уже не вірить нам.

— Ти захопив з собою бинти? — питає мене Гунерман.

— Нащо? В хазяйки їх повна аптечка.

Бамбус знову зупиняється.

— Все це дурниці! А от як там з венеричними хворобами?

— Сьогодні субота. Всіх дам щосуботи оглядає лікар. Небезпеки немає, Отто.

— Ви що, геть усе знаєте?

— Ми знаємо те, що необхідно в житті, — відповідає Гунерман. — Це здебільшого зовсім не те, чого навчають у школі та різних учбово-виховних закладах. Тому ти такий унікум, Отто.

— Мене виховували надто побожним, — зітхає Бамбус. — Я ріс під страхом пекла і сифілісу. Де тут узятись земній ліриці?

— Ти можеш одружитися.

— Страх перед одруженням — моя третя вада. Моя мати звела в могилу батька. І знаєте чим? Слізьми. Правда ж, дивно?

— Ні, — кажемо ми з Гунерманом і потискуєм один одному руку, в знак того, що вирішуємо ще на сім років зберегти собі життя. Погане чи добре, а життя завжди є життям — людина помічає це аж тоді, коли її змушують ним ризикувати.

Перш ніж зайти в оточений тополями затишний будиночок з червоним ліхтарем біля воріт і квітучою геранню у вікнах, ми підкріплюємось кількома ковтками горілки. Ми взяли з собою пляшку і пустили її по колу. Навіть Едуард, який приїхав «опелем» раніш і чекав на нас, п'є разом з усіма: йому рідко трапляється одержувати щось задарма, і тепер він утішається цим. Горілка, яка нам зараз коштує десь біля десяти тисяч марок чарка, у публічному домі коштуватиме сорок тисяч — тому ми й узяли з собою пляшку. Перед дверима ми ще заощаджуємо — а там потрапимо до рук мадам.

Спочатку Отто дуже розчаровується. Він сподівався побачити пишні декорації в східному стилі, з леопардовими шкурами, з люстрами,

як у мечетях, і з важким запахом духів, а натомість потрапив у звичайну залу для гостей. Жінки теж, хоч вони й легковажне одягнені, більше скидаються на служниць.

Отто пошепки питає мене, чи немає тут негритянок або креолок. Я показую на худу жінку з чорним волоссям.

— Он у тієї в жилах тече кров креолки. Вона щойно вийшла з каторжної тюрми. Убила свого чоловіка.

Отто не вірить. Він підбадьорюється аж тоді, коли до зали входить Залізна Кобила. Вона справляє неабияке враження — у високих шнурованих черевиках, чорному трико, схожому на костюм приборкувачки левів, у шапці з сивого смушку і з повним ротом золотих зубів. Цілі покоління молодих ліриків та редакторів складали в неї екзамен життя; її ж ми домовили й для Отто. Ми поставили вимогу, щоб Залізна Кобила вийшла в найкращому вбранні, і вона не підвела нас.

Ми знайомимо її з Отто. Вона страшенно здивована — певно, сподівалась, що їй підкинуть щось свіже, молоде. А Бамбусові двадцять шість років, він блідий, ніби з паперу зліплений, худючий, прищавий, з ріденькими вусиками. Крім того, він змокрів, як посолена редька. Залізна Кобила розтуляє золоту пащу в добродушній посмішці, штовхає переляканого Бамбуса в бік і лагідно каже:

— Почастуй коньяком.

— Скільки коштує коньяк? — питає Отто в офіціантки.

— Шістдесят тисяч.

— Що? — стривожено вигукує Гунгерман. — Сорок тисяч, і ні на пфеніг більше!

— Пфеніг! — повторює хазяйка. — Давно вже я не чула цього слова!

— Сорок тисяч коньяк коштував учора, любий, — пояснює Залізна Кобила.

— Не вчора, а сьогодні вранці. Я приходив сюди за дорученням комітету.

— Якого комітету?

— Комітету оновлення лірики з допомогою безпосереднього досвіду.

— Любий, — каже Залізна Косила. — Це було до підвищення курсу долара.

— Ні, після оголошення нового курсу об одинадцятій годині.

— Але до післяобіднього підвищення, — заявляє хазяйка. — Не будьте такі скупі.

— Шістдесят тисяч — це вже ціна за післязавтрашнім курсом, — кажу я.

— За завтрашнім. З кожною годиною ти наближаєшся до нього. Заспокойся! Курс долара — все одно що смерть. Його не минути. Тебе не Людвіг звати?

— Рольф, — рішуче відповідаю я. — Людвіг не повернувся з війни.

Гунгермана раптом охоплює погане передчуття.

— А такса, — питає він, — яка такса? Ми зійшлися на двох мільйонах. Рахуючи час на роздягання і півгодинну розмову після всього. Розмова дуже важлива для нашого кандидата.

— Три, — флегматично відповідає Залізна Кобила. — Це й так дешево.

— Друзі, нас зраджено! — кричить Гунгерман.

— А ти знаєш, скільки сьогодні коштують високі, по самі стегна, черевики? — питає Залізна Кобила.

— Два мільйони і ні сантима більше. Коли вже навіть тут не дотримують угод, то що ж буде далі?

— Угод! Чого варті угоди, коли курс грошей хитається, мов п'яний?

Матіас Грунд, котрий, як автор книги про смерть, досі, звичайна річ, мовчав, підводиться з місця.

— Це перший будинок, заражений націонал-соціалізмом, — злісно заявляє він. — Для вас угоди нічого не варті, га?

— І угоди й гроші, — незворушно відповідає Залізна Кобила. — А от високі черевики — це високі черевики, і чорне трико — це чорне трико. Вони коштують неймовірно дорого. Чому ви не знайдете для свого конфірманта якоїсь жінки нижчого гатунку? Як на похороні — там можна найняти коней з плюмажем і без плюмажів. Для такого, як ваш приятель, досить і жінки другого гатунку!

Проти цього нічого не скажеш. Суперечка досягає мертвої точки. Раптом Гунгерман помічає, що Бамбус випив крадькома не тільки свій коньяк, а й Залізної Кобили.

— Ми загинули, — каже він. — Доведеться заплатити стільки, скільки вимагають від нас ці уолл-стрітські гієни. Оцього вже тобі не слід було робити, Отто. Тепер ми змушені будемо вводити тебе в життя скромніше. Без плюмажа і тільки з однією чавунною кобилою.

На щастя, в цю мить з'являється Віллі. Він прийшов сюди з чистої цікавості, бажаючи бути при тому, як Отто стане мужчиною. Не моргнувши оком, він доплачує різницю. Потім замовляє для всіх горілку і заявляє, що сьогодні заробив на своїх акціях двадцять п'ять мільйонів. Частину заробітку він хоче пропити.

— Ну, йди, хлопче, — звертається він до Отто, — і повертайся мужчиною.

Отто зникає.

Я сідаю біля Фрицці. Колишнє давно забуто: вона вже не вважає нас за підлітків відтоді, як на війні загинув її син. Він був унтер-офіцером. Куля влучила його за три дні до закінчення війни. Ми розмовляємо про довоєнні часи. Фрицці розповідає, що її син навчався музики в Лейпцігу. Він хотів стати гобоїстом. Біля нас дрімає товстенна хазяйка з песиком на колінах. Раптом згори долинає крик. Хвилину чути тільки шум, потім з'являється Отто в самих кальсонах. За ним женеться, б'ючи його бляшаним тазом, розлючена Залізна Кобила. Отто біжить, як справжній спортсмен. Він вискакує надвір, а ми втрьох перехоплюємо Залізну Кобилу.

— Поганець миршавий! — важко дихаючи, вигукує вона. — Штрикнув мене ножем!

— То був не ніж, — кажу я, здогадуючись, що сталося.

— А що? — Залізна Кобила обертається і показує червоний слід над чорним трико.

— Кров же не йде. То була тільки пилочка до нігтів.

— Пилочка? — Кобила здивовано зиркає на мене. — Такого мені ще не траплялося! Не я вколола цього слизняка, а він мене!

Ми заспокоюємо її подвійною порцією кминової горілки. Потім ідемо шукати Бамбуса. Він сховався за кущ бузку і обмацує голову.

— Виходь, Отто, небезпека минула! — гукає Гунгерман.

Бамбус відмовляється й вимагає, щоб ми кинули йому одяг.

— Нічого не вийде, — заявляє Гунгерман. — Три мільйони — це три мільйони! Ми заплатили за тебе.

— Заберіть гроші назад! Я не дам себе лупцювати.

— Кавалер ніколи не забирає в дами грошей назад. А ми зробимо з тебе кавалера, навіть якби довелося стукнути тебе по макітрі.

Після того як Бамбус одягнувся за кущем, нам пощастило знову затягнути його всередину. Ми даємо йому трохи випити, але він і гадки не має йти від столу. Каже, що пропав настрій. Кінець кінцем Гунгерман домовляється з хазяйкою та Залізною Кобилою, що Бамбус ще раз прийде серед тижня, нічого вже не доплачуючи.

Ми п'ємо далі. Скоро мені впадає в око, що Отто, незважаючи на все, раз по раз позирає на Залізну Кобилу, зовсім не звертаючи уваги на інших дам. Віллі знову замовляє горілку. Невдовзі ми помічаємо, що Едуард зник. Через півгодини він з'являється геть спітнілий і запевняє, що виходив погуляти. Горілка робить своє діло.

Зненацька Отто Бамбус витягає папір та олівець і щось крадькома записує. Я зазираю йому через плече. Там стоїть заголовок — «Тигриця».

— Ти не можеш трохи почекати з гімнами і вільними ритмами? — питаю я.

Він хитає головою.

— Найважливіше схопити перше враження.

— Але ж тобі тільки й дісталось, що кілька ударів тазом по голові! Що ж тут тигрячого?

— Це вже дозволь вирішувати мені! — Він цідить горілку крізь ріденькі вуса. — Тепер починається робота фантазії! Я вже цвіту віршами, як трояндовий кущ. Та що там трояндовий кущ! Як орхідея в джунглях!

— Ти вважаєш, що маєш уже доволі досвіду?

Він кидає на Залізну Кобилу погляд, повний хтивості й жаху.

— Цього, я не можу сказати. Але на маленький томик в оправі напевно маю.

— То чого ж ти мовчиш! За тебе ж віддано три мільйони. Якщо не хочеш, то ми їх краще проп'ємо.

— Давайте проп'ємо.

Бамбус знову вихиляє чарку. Це вперше ми бачим його таким. Досі він обминав алкоголь, як чуму, і насамперед горілку. Його лірика розцвіла на каві й смородиновій наливці.

— Що ти скажеш про Отто? — звертаюсь я до Гунгермана. — Ось що зробили кілька ударів хляшаним тазом по голові!

— То все дрібниці! — горлає Отто, який встиг випити ще подвійну порцію горілки. В цю мить повз нього проходить Залізна Кобила, і він щипає її ззаду. На Кобилу це діє, як грім з ясного неба. Вона зупиняється, повільно обертається до Бамбуса і оглядає його, мов якусь рідкісну комаху. Ми сподіваємось добрячого ляпаса і виставляємо руки, щоб послабити удар. Для дам у високих черевиках те, що зробив Отто, — непристойна образа. Але в короткозорих очах Отто світиться блаженна посмішка. Він, хитаючись, підводиться з-за столу, обходить навколо Кобили і зненацька ляпає її по чорному трико.

В залі стає тихо. Всі чекають, що зараз станеться вбивство. Однак Отто спокійнісінько сідає знову за стіл, кладе голову на руки і вмить засинає.

— Не вбивай сплячого! — заклинає Гунгерман Кобилу. — Це одинадцята заповідь Божа!

Залізна Кобила розкриває свого великого рота у беззвучній посмішці, виблискуючи всіма золотими коронками, і гладить Отто по ріденькому м'якому чубові.

— Хлопці, — каже вона, — якими ви ще можете бути молодими й дурними.

Ми вирушаємо додому. Гунгермана й Бамбуса Едуард одвезе до міста своєю машиною. Шелестять тополі. Гавкають хазяйські доги. Залізна Кобила стоїть у вікні на другому поверсі і махає нам смушевою шапкою. За домом розпусти висить блідий місяць. Раптом перед нами видряпується з канави Матіас Грунд, автор книги про смерть. Він думав, що зможе перейти канаву, як Ісус Генцаретське озеро. Але в нього нічого не вийшло.

Поруч мене крокує Віллі.

— Що за життя! — мрійливо каже він. — Подумати тільки, людина справді заробляє гроші уві сні! Вранці долар підніметься знову, і акції подряпаються за ними угору, як спритні мавпи!

— Не псуй нам вечора. Де твоя машина? Плодить десь тобі інші машини, як твої акції — мільйони?

— Вона в Рене. Стоїть перед «Червоним млином». В антрактах Рене катає своїх подруг. Вони аж лопають від заздрощів.

— Ти одружуєшся з нею?

— Ми заручені, — пояснює Віллі. — Коли ти знаєш, що це таке...

— Уявляю собі.

— Смішно! — каже Віллі. — Вона й зараз часто нагадує мені вночі старшого лейтенанта Гелле, того мерзотника, що отруював нам життя, поки нас не послали на героїчну смерть. Саме так. Моторошна, але чудова втіха — хапати Гелле в обійми. Ніколи не думав, що матиму від цього задоволення, повір мені.

— Вірю.

Ми йдемо темним квітучим садом. В повітрі стоїть запах невідомих квітів.

— Горби купаються у місячному сріблі, — виголошує хтось перед нами, підводячись, як примара, з землі.

Це Гунгерман. Він мокрий, як і Матіас Грунд.

— Що трапилось? — питаю я. — У нас дощу не було.

— Едуард висадив нас з машини. Ми для нього надто голосно співали. Аякже! Респектабельний хазяїн готелю! А потім я хотів трохи освіжити Отто, і ми обидва впали в струмок.

— Ви теж? А де Отто? Шукає Матіаса Грунда?

— Ловить рибу.

— Що?

— От чорт! — похоплюється раптом Гунгерман. — Хоч би не втонув! Він же не вміє плавати.

— Дурниці. Струмок не більше метра завглибшки.

— Бамбус може і в калюжі втопитися. З любові до батьківщини.

Ми знаходимо Бамбуса біля струмка. Він міцно тримається за місток і виголошує рибам промову.

— Тобі погано, святий Франціску? — питає Гунгерман.

— Авжеж, — відповідає Бамбус і хихотить, ніби сказав щось страшенно смішне. Потім белькоче, цокаючи зубами — Холодно. Я не звик гуляти на свіжому повітрі.

Віллі витягає з кишені пляшку горілки.

— А хто тебе знову врятує? Передбачливий дядечко Віллі. Врятує від запалення легень і від холодної смерті.

— Шкода, що тут немає Едуарда, — каже Гунгерман. — Ви б могли його теж врятувати і заснували б з паном Валентином Бушем Товариство Едуардових рятівників. Це б його доконало.

— Облиште недоречні жарти, — озивається Валентин, який стоїть позад нього. — Хіба для вас капітал не священна річ? Чи ви, може, комуніст? Я ні з ким не ділюсь ним. Едуард належить мені.

Ми п'ємо. В місячному світлі горілка мерехтить, як жовтий самоцвіт.

— Ти ще кудись хочеш іти? — питаю я Віллі.

— Піду в Союз співаків Бодо Ледергозе. Ходімо зі мною. Там ви зможете обсохнути.

— Чудово, — каже Гунгерман.

Нікому не спадає на думку, що простіше було б піти додому. Нікому, навіть поетові смерті.

Ми крокуємо далі вздовж струмка. У воді віддзеркалюється місяць. Його можна випити — хто це колись так сказав?

XV

Над містом стоїть пізнє задушливе літо, курс долара піднявся ще на двісті тисяч марок, голод збільшився, ціни виросли. Все дуже просто: ціни ростуть швидше за платню, отже, частина населення, яка живе на заробітки, оклади й пенсії, дедалі більше тоне в безпросвітних злиднях, а інша частина купається в ненадійному багатстві. Уряд споглядає. Завдяки інфляції він позбувся своїх боргів, а те, що він одночасно втрачає народ, ніхто не бачить.

Склеп для фрау Нібур готовий. Це бридка кам'яна коробка з кольоровим склом, бронзовими ланцюгами і посипаними жорствою доріжками, хоч і без скульптурних прикрас, які я пропонував їй; однак тепер фрау Нібур раптом відмовляється від нього. Вона стоїть на подвір'ї з строкатою парасолькою, в солом'яному капелюсі, прикрашеному

лакованими вишнями, і з разком штучних перлів на шиї. Поруч з нею — якийсь тип у тісному картатому костюмі і в гетрах поверх черевиків. Грім одгримів, трауру як і не було, фрау Нібур уже заручена. Вона враз стала байдужа до пам'яті Нібура. Ім'я того типа, що прийшов з нею, — Ральф Леман, він відрекомендувався технічним консультантом. Костюм у нього, як на таке вишукане ім'я і професію, надто поношений. Зате краватка нова і оранжові панчохи теж — мабуть, то перші подарунки щасливої нареченої.

Бій ведеться з перемінним успіхом. Спочатку фрау Нібур заявляє, що взагалі не замовляла склепу.

— У вас є письмовий доказ? — з тріумфом питає вона.

Ґеорґ поблажливо пояснює їй, що в нашій роботі письмові докази не потрібні. У справах, пов'язаних зі смертю, ще цінується вірність і довіра. Крім того, в нас є понад десяток свідків. Фрау Нібур уже в печінках сидить у наших каменярів, у нашого скульптора і в нас самих із своїми претензіями. До того ж, вона дала завдаток.

— Саме так, — з неперезершеною логікою заявляє фрау Нібур. — Завдаток ми хочемо взяти назад.

— Отже, ви замовляли склеп?

— Я не замовляла, а тільки дала завдаток.

— Що ви скажете на таке пояснення, пане Леман? — питаю я. — З точки зору технічного консультанта?

— Таке буває. — Як кавалер, він підтримує фрау Нібур і починає пояснювати, коли таке буває. Але Ґеорґ перебиває його. Він заявляє, що про завдаток теж немає письмових доказів.

— Що? — Ральф обертається до фрау Нібур — Емілі, в тебе немає квитанції?

— Я не знаю, — белькоче фрау Нібур. — Хто ж міг сподіватись, що вони казатимуть, ніби я не платила грошей! Шахраї!

— Зробити таку дурницю!

Фрау Нібур знічується під лютим поглядом Ральфа. Він раптом перестає бути кавалером. Боже, думаю я, раніше в неї був кит — тепер вона спіймала собі акулу.

— Ніхто не каже, що ви не давали грошей, — пояснює Ґеорґ. — Ми тільки говоримо, що про це так само немає письмових доказів, як і про замовлення.

Ральф підбадьорюється.

— Ну от.

— Врешті, ми згодні забрати склеп назад, — заявляє Ґеорґ, — якщо ви його не хочете.

— Ну от, — повторює Ральф. Фрау Нібур жваво підтакує.

Я вражено дивлюсь на Ґеорґа. Склеп стане другим охоронцем нашого складу, брагом чорного обеліска.

— А завдаток? — питає Ральф.

— Завдаток, звичайно, залишається в нас, — кажу я. — Так завжди робиться.

— Що? — Ральф обсмикує жилет і набундючується. Я помічаю, що штани в нього теж надто короткі і надто вузькі.

— Та це ж було б курам на сміх! — каже він. — Ні, з нами так не вийде!

— З нами теж. Ми завжди маємо справу з клієнтами, які забирають те, що замовляли.

— Ми ж нічого не замовляли, — з новою відвагою втручається фрау Нібур. Вишні на її капелюсі погойдуються. — До того ж ви надто дорого хотіли.

— Тихо, Емілі! — гримає на неї Ральф.

Вона скоряється, злякана й щаслива, що він такий мужній.

— Є ще суд, — загрозливо додає Ральф.

— Сподіваємось, що таки є.

— Ви після одруження будете й далі тримати пекарню? — питає Ґеорґ Емілі.

Вона така злякана, що лише мовчки поглядає на свого нареченого.

— Аякже, — відповідає Ральф. — Звичайно, поряд з роботою в промисловості. А вам навіщо?

— Булочки й пиріжки були в неї надзвичайно смачні.

— Дякую, — манірно каже Емілі. — То як із завдатком?

— Я вам ось що запропоную, — заявляє Ґеорґ, стаючи раптом надзвичайно люб'язним. — Посилайте нам безплатно протягом місяця по дванадцять булочок щоранку і по шість пиріжків з фруктами щовечора, і тоді в кінці місяця ми повернемо завдаток, не вимагаючи, щоб ви брали склеп.

— Гаразд! — відразу згоджується фрау Нібур.

— Тихо, Емілі! — Ральф штовхає її в бік. — Ось чого захотіли! — сердито відповідає він Ґеорґові. — Повернути гроші через місяць! А що тоді вони будуть варті?

— Ну, то беріть склеп, — кажу я, — хай буде так.

Боротьба триває ще чверть години. Нарешті ми пристаємо на те, що половину грошей повернемо зараз, а половину через два тижні. Булочки й пиріжки нам таки будуть посилати. Ральф нічого не може вдіяти. На нашому боці інфляція. Для суду числа є завжди числами, незалежно

від того, що вони означають. Коли б Ральф захотів повернути завдаток через суд, Емілі, мабуть, одержала б його десь аж через рік — ту саму суму, тоді вже нічого не варту. Тепер я розумію Ґеорґа: він знайшов чудовий вихід. Завдаток уже й так становить тільки якусь частину своєї колишньої вартості.

— Але де ж ми дінемо склеп? — питаю я Ґеорґа, коли заручені, нарешті, йдуть від нас. — Зробимо з нього собі приватну каплицю?

— Ми трохи переробимо дах. Курт Бах примостить на ньому скорботного лева або солдата при повній зброї, а коли буде треба, то й ангела чи постать зажуреної Німеччини. Двоє вікон виймемо й замінимо їх мармуровими плитами, на яких можна буде вибити імена, тоді склеп стане... — Ґеорґ робить паузу.

— Маленьким пам'ятником полеглим на війні, — докінчую я. — Але ж Курт Бах не зуміє зробити ані фігури ангела, ані солдата, ані Німеччини. Найбільше, що він може, це виліпити барельєф. Доведеться нам обмежитись своїм звичайним левом. Але для нього дах надто малий. К раще посадимо там орла.

— Навіщо? Одна левова лапа може звисати з постаменту. Тоді все буде гаразд.

— А що коли взяти бронзового лева? Фабрики металевих виробів одливають звірів якого завгодно розміру.

— Гармату, — задумливо каже Ґеорґ. — Понівечену снарядами гармату. Це було б щось нове.

— Однак тільки для села, з якого на війні загинули самі артилеристи.

— Послухай, — каже Ґеорґ, — дай волю фантазії. Зроби кілька малюнків, якомога більших і, найкраще, кольорових. А потім побачимо!

— А що якби приліпити до нього обеліск? Так би ми вбили одразу двох зайців.

Ґеорґ сміється.

— Коли ти впораєшся з цим, я тобі в нагороду поставлю цілий ящик рейнгардтського, врожаю 1921 року. Про таке вино можна тільки мріяти.

— Краще було б, якби ти давав по одній пляшці наперед. Тоді швидше приходило б натхнення.

— Гаразд, почнемо з однієї. Ходімо до Едуарда.

Едуард, як завжди, похмурніє, коли бачить нас.

— Радійте, пане Кноблох, — каже Ґеорґ, виймаючи з кишені цілу ікменю асигнацій, — сьогодні ви одержите чисті гроші.

Едуард веселішає.

— Справді? Ну звичайно, адже мусить колись настати цьому кінець. Сядете біля вікна?

В тому кутку, де подають вино, знову сидить Герда.

— Ти тут постійний відвідувач? — похмуро питаю я.

Герда весело сміється.

— Я тут у справах.

— У справах?

— У справах, пане слідчий, — повторює вона.

— Можна нам цього разу запросити вас на обід? — питає Ґеорґ і штовхає мене ліктем, щоб я не поводився, як осел.

Герда оглядає нас.

— Якби я запросила вас, то вдруге нам би це так не минулось, правда ж?

— Звичайно, — кажу я і, не втримавшись, додаю: — Едуард краще розірвав би заручини.

Герда сміється, але нічого не каже. Вона одягнена в дуже гарну шовкову сукню тютюнового кольору. Який я був осел, думаю я. Ось тут сидить саме життя, а я, засліплений своєю дурною манією величі, не розумів цього.

З'являється Едуард і знову похмурніє, побачивши нас біля Герди. Я помічаю, що він уже прикидає, скільки втратить на нас. Він гадає, що ми збрехали й знову хочемо попоїсти за його кошт.

— Ми запросили на обід фрейлейн Шнайдер, — пояснює Ґеорґ. — Ми святкуємо конфірмацію Людвіга. Він поступово стає мужчиною. Уже більше не думає, що світ існує тільки для нього.

Едуард знову веселішає — Ґеорґ для нього авторитетніший за мене.

— Є чудові курчата! — Едуард складає губи так, ніби хоче свиснути.

— Дай нам звичайний обід, — кажу я. — В тебе завжди все чудове. І принести пляшку рейнгардтського, врожаю 1921 року!

Герда дивиться на мене.

— Вино на обід? Ви виграли в лотерею? Чому ж тоді ви не ходите більше в «Червоний млин»?

— Нам випав тільки невеликий виграш, — відповідаю я. — А ти ще й досі там виступаєш?

— Ти хіба не знаєш? І тобі не соромно? Едуард он знає. Правда, два тижні я не працювала, але з першого починаю новий ангажемент.

— Коли так, то ми прийдемо, — заявляє Ґеорґ. — Навіть якщо нам доведеться віддати в заставу склеп!

— Твоя подруга вчора ввечері теж була там, — каже мені Герда.

— Ерна? Вона не моя подруга. А з ким вона була?

Герда регоче.

— Яке тобі діло? Вона ж уже не твоя подруга?

— Дуже велике, — відповідаю я. — Минає багато часу, поки людина перестане реагували, навіть якщо воца реагуе вже чисто механічно, як жаб'яча лапка на електричний струм. І тільки коли ти вже остаточно розлучаєшся з кимось, тебе починає цікавити все, що його стосується. Це один із парадоксів кохання.

— Ти надто багато думаєш. Це завжди шкодить.

— Він думає не так, як треба, — каже Ґеорґ. — У нього розум гальмує почуття, замість того, щоб підхльоскувати їх.

— Які ж ви страшенно розумні! — вигукує Герда. — Чи вам хоч щастить колись розважитись у житті?

Ми з Ґеорґом перезираємось. Ґеорґ сміється. Я спантеличений.

— Думати — це й є для нас розвага, — відповідаю я, знаючи, що кажу неправду.

— Ох, бідолахи ви! Тоді, принаймні, хоч їжте як слід.

Рейнгардтське знову виручає нас. Едуард сам відкорковує пляшку і пробує вино. Він удає з себе знавця вин, який перевіряє, чи пляшка була добре заткнена. Для цього він наливає собі повну чарку.

— Прекрасне! — вигукує він з французьким акцентом, ковтаючи вино й кліпаючи очима.

— Справжньому знавцеві для проби досить кількох крапель, — зауважую я.

— А мені ні. Та ще й такого вина. Я ж хочу вам вибрати найкраще!

Ми нічого не відповідаємо: у нас у запасі є ще козир. За Гердин і наш обід ми заплатимо своїми невичерпними талонами.

Едуард розливає вино.

— Ви не почастуєте й мене чаркою? — нахабно питає він.

— Потім, — кажу я. — Ми питимемо не одну пляшку. Під час обіду ти заважаєш, бо рахуєш кожний шматок у роті, як чернець-бернардинець.

— Тільки тоді, коли ви, як паразити, приходите з своїми талонами.

Едуард витанцьовує довкола Герди, як учитель танців у школі, коли навчає дівчат вальсів.

Герда ледве стримується, щоб не засміятись. Я штовхнув її під столом ногою, і вона одразу зрозуміла, що ми готуємо для Едуарда.

— Кноблох! — гримить раптом могутній голос.

Едуард підстрибує, ніби йому хтось дав стусана в зад.

За спиною в нього, невинно посміхаючись, стоїть Рене де ля Тур. Едуард ледве стримується, щоб не вилаятись.

— Завжди я попадаюсь на це — бурчить він.

— Не сердься, — кажу я. — Це в тобі говорить справжня німецька кров. Найблагородніша спадщина твоїх слухняних предків.

Жінки вітаються, як два усміхнені поліцаї з карного розшуку.

— Яка гарна сукня, Ґердо, — вигукує Рене. — Шкода, що я не можу носити такої. Я надто тонка для цього фасону.

— Нічого, — відповідає Герда. — Мені теж торішня мода більше подобається. Особливо ті чудесні черевички з ящіркової шкіри, які ти носиш. З кожним роком я їх люблю все більше.

Я зиркаю під стіл. Рене справді взута в черевички з ящіркової шкіри. Як Герда сидячи зуміла побачити їх, важко збагнути. Це одна з одвічних загадок жіноцтва. Незрозуміло, чому цей їхній талант не використовується для практичніших цілей — скажімо, щоб стежити за ворогом з прив'язних аеростатів при артилерії чи для якихось подібних культурних потреб.

Віллі перебиває їхній дует. Він сьогодні неперевершений — весь у світло-сірому: світло-сірі костюм, сорочка, краватка, шкарпетки, замшеві рукавички, а над усім цим, як вибух Везувія, — рудий чуб.

— Вино! — вигукує він. — Могильники бенкетують! Пропивають горе якоїсь сім'ї! Мене теж запрошуєте?

— Ми своє вино заробили не на біржі, ти, паразите на тілі народу, — відповідаю я. — Проте з мадемуазель де ля Тур ми охоче поділимось ним. Ми раді кожному, хто може налякати Едуарда.

Мої слова викликають у Герди приступ веселості. Вона штовхає мене під столом. Я відчуваю, як її коліно притуляється до мого. По спині в мене пробігає гаряча хвиля. Ми раптом стаємо ніби змовниками.

— Ви сьогодні, звичайно, теж іще налякаєте його, — каже Герда. — Коли він прийде з рахунком. Я відчуваю це. Я вмію вгадувати чужі думки.

Все, що вона каже, ніби за помахом чарівної палички, починає звучати для мене якось особливо. Що сталося? Чи мене заливає хвиля кохання, чи це тільки одвічна радість від того, що ти одбиваєш в іншого дівчину? Ресторан уже не здається мені просякнутим запахом їжі балаганом — він з неймовірною швидкістю, ніби гойдалка, мчить у простір. Я виглядаю у вікно і здивовано бачу, що міська ощадна каса й досі стоїть на тому самому місці. Навіть без Гердиного коліна її

вже давно мала б змити інфляція. Однак камінь і бетон переживають діла людські і самих людей.

— Чудове вино, — кажу я. — Таке, ніби йому вже п'ять років.

— Йому більше, — заперечує Віллі, котрий зовсім не розуміється на винах. — Принеси ще дві пляшки, Едуарде.

— Навіщо одразу дві? Вип'ємо одну, потім замовимо другу.

— Гаразд. Пийте собі як хочете! А мені, Едуарде, якнайшвидше подай шампанського!

Едуард мчить, ніби підошви йому намазано салом.

— Що трапилось, Віллі? — питає Рене. — Ти думаєш, що не доведеться купувати мені шуби, коли ти мене напоїш?

— Ти одержиш свою шубу! Шампанське я замовляю з вищою метою. З виховною! Ти не бачиш її, Людвігу?

— Ні. Я більше люблю натуральні вина, ніж шампанське.

— Ти справді нічого не бачиш? Он за три столики від нас, за колоною? Щетинисте свиняче рило, підступні очі гієни і гострі курячі груди? Вбивця нашої юності?

Я шукаю поглядом цю зоологічну химеру і відразу ж знаходжу. Це директор нашої гімназії — постарілий, облізлий, але все-таки він. Сім років тому він заявляв, що Віллі скінчить життя на шибениці, а на мене чекає довічна каторга. Директор теж помітив нас — він лупає в наш бік червоними очима. Тепер я розумію, навіщо Віллі замовив шампанське.

— Зроби так, Едуарде, щоб пробка вистрілила, і як-найголосніше! — наказує Віллі.

— Це непристойно.

— Шампанське п'ють не для того, щоб дотримуватись пристойності, а щоб надати собі ваги.

Віллі бере в Едуарда пляшку і збовтує її. Пробка вилітає з таким звуком, ніби вистрілили з пістолета. На мить у залі стає тихо. Щетинисте свиняче рило витягується. Віллі підводиться за столом на весь свій велетенський зріст і, тримаючи в правій руці пляшку, наливає чарку за чаркою. Шампанське піниться, чуб Віллі пломеніє, обличчя сяє. Він дивиться на Шімеля, нашого директора, і Шімель, як загіпнотизований, втуплюється поглядом у Віллі.

— Клюнув, — шепоче Віллі, — а я вже думав, що він ігноруватиме нас.

— Він же ревний наставник і не може ігнорувати нас, — відповідаю я. — Для нього ми залишимось учнями, навіть якщо нам стукне по шістдесят. Глянь, як він крутить носом.

— Не поводьтеся, як дванадцятилітні, — каже Рене.

— Чому б ні? — питає Віллі. — Постаріти ми завжди встигнемо.

Рене розчаровано піднімає руку, на якій поблискує аметистовий перстень.

— І отакі захищали вітчизну!

— Думали, що захищали вітчизну, — поправляю я, — поки не побачили, що захищаємо тільки частину її — ту, яку найкраще було б послати під три чорти, в тому числі й оте патріотичне свиняче рило, що сидить он за колоною.

Рене сміється.

— Не забувайте, що ви захищали країну поетів і мислителів.

— Країна поетів і мислителів не потребує нашого захисту — хіба що тільки від того свинячого рила і йому подібних, котрі садять поетів і мислителів у тюрми, поки ті живі, а коли вони помирають — роблять із них для себе рекламу.

Герда витягує шию.

— Сьогодні всі такі дотепні, правда ж?

І ще раз штовхає мене під столом. Я сповзаю з ораторської трибуни і знову опиняюсь на гойдалці, що летить над землею. Ресторан стає частиною космосу, і навіть у Едуарда, котрий, хлище шампанське, як воду, щоб збільшити рахунок, з'являється довкола голови ореол святого.

— Підеш зі мною після обіду? — пошепки питає мене Герда.

Я киваю.

— Іде! — захоплено шепоче Віллі. — Я знав, що він підійде!

Рило не витримує — підводиться і, лупаючи очима, підходить до нашого столика.

— Гомайєр, правда ж? — питає рило.

Віллі вже сидить.

— Прошу? — озивається він, не підводячись.

— Адже ви колишній учень Гомайєр! — каже Шімель уже роздратовано.

Віллі обережно ставить пляшку на стіл.

— Вибачте, баронесо, — звертається він до Рене. — Мені здається, що цей пан чогось від мене хоче.

Він обертається до Шімеля.

— Чим можу бути корисний? Чого ви хочете, добродію?

На мить Шімель розгублюється. Він, певно, й сам не знає, що хотів сказати. Ревного наставника пригнала сюди нестримна хвиля щирого обурення.

— Бокал шампанського? — люб'язно питає Віллі. — Хочете спробувати, як живуть інші?

— Що вам спало на думку? Я не розпусник!

— Шкода, — каже Віллі. — Однак чого ж вам усе-таки треба? Хіба ви не бачите, що заважаєте нам?

Шімель люто витріщується на нього.

— Чи це абсолютно необхідно, — каркає він, — щоб колишні учні моєї гімназії серед білого дня влаштовували оргії?

— Оргії? — Віллі здивовано зиркає на Шімеля. — Вибачте ще раз, баронесо, — звертається він до Рене. — Цей невихований чоловік, — між іншим, це пан Шімель, я тепер упізнав його, — граціозно відрекомендовує він Шімеля Рене, — баронеса Рене де ля Тур, — Рене поблажливо схиляє свою кучеряву голову, — так от, цей неотесаний чоловік вважає, що випити бокал шампанського в день вашого народження — це значить влаштовувати оргію.

Шімель бентежиться, наскільки він взагалі може бентежитись.

— День народження? — скрипить він. — Ну добре... але все одно, це маленьке місто... як колишній учень, ви могли б...

Скидається на те, що він, всупереч своєму бажанню, має намір простити нас. Слова «баронеса де ля Тур» справили на старого обожнювача вищої касти відповідне враження. Віллі швидко вживає рішучих заходів.

— Як колишні ваші учні, ми повинні ще вранці разом з кавою випивати чарку горілки або й дві, — заявляє він, — щоб, нарешті, взнати, що означає слово «радість». Це, звичайно, ніколи не входило у ваш навчальний план, кате молоді! Ви, вірний раб обов'язку, так отруювали нам життя, що ми навіть в армії сподівалися знайти визволення! Пісний фельдфебелю письмових завдань! Тільки через вас ми стали розпусниками! Ви один відповідаєте за все! А зараз забирайтесь геть звідси, унтер-офіцере нудоти!

— Це... це просто... — белькоче Шімель. Він почервонів як рак.

— Ідіть додому і вмийтесь як слід, ви, помийнице життя!

Шімель хапає ротом повітря.

— Поліція! — видавлює пін із себе. — Така страшна образа! Я вам покажу...

— Нічого ви нам не покажете, — перебиває його Віллі. — Ви й досі думаєте, що ми ваші раби. Єдине, що ви зробите, це відповісте на Страшному суді за те, що викликали в серцях незчисленних поколінь юнаків ненависть до Бога і до всього доброго й прекрасного! Я не хотів би бути на вашому місці, Шімель, коли настане воскресіння мертвих. Скільки вам дістанеться від самого тільки нашого класу! А потім, звичайно, ще й смола та вогонь у пеклі!

Шімель захлинається від люті.

— Ви ще почуєте про мене! — вигукує він і повертається, як корвет у бурю.

— Шімель! — гримить позад нього могутній голос.

Рене справляє враження, як завжди. Шімель вмить обертається на любий його серцю звук команди.

— Що? Прошу? Хто?.. — його погляд блукає по столиках.

— Ви не родич самовбивця Шімеля? — щебече Рене.

— Самовбивця? Що це має означатиі Хто мене кликав?

— Ваше сумління, Шімель, — кажу я.

— Це ж просто...

Я вже чекаю, що на губах у Шімеля виступить піна. Справжня насолода бачити, як цьому майстрові писати доноси відібрало, нарешті, мову.

Віллі наливає чарку і киває Шімелеві:

— За ваше здоров'я, хоробра кафедральна гієно! І не суньте більше свого носа до столика, де сидять чужі люди, та ще й дами.

Шімель зникає з якимось дивним звуком, ніби в ньому хтось відкупорив пляшку, але не з шампанським, а з зельтерською водою.

— Я знав, що він причепиться до нас, — заявляє Віллі, страшенно задоволений.

— Ти був неперевершений! — кажу я. — Звідки це раптом у тебе взялась така дотепність?

Віллі посміхається.

— Цю промову я вже виголошував щонайменше сто разів! На жаль, завжди сам, без Шімеля. Тому я й знаю її напам'ять. За ваше здоров'я, дітки!

Едуард трясеться від сміху.

— Я не можу! Помийниця життя! Страшний образ! Я почув його — і шампанське стало бридке, як помиї!

— Воно й раніше було таке, — зауважую я.

— Які ж ви ще діти! — хитає головою Рене.

— Ми б хотіли ними й залишитись. Постаріти дуже просто, — сміється Віллі. — Едуарде, рахунок!

Едуард приносить рахунки: один Віллі, другий нам.

Обличчя в Герди напружене. Вона чекає ще одного вибуху. Ми з Ґеорґом витягуємо свої талони і кладемо на стіл. Але Едуард не вибухає — він сміється.

— Нічого! — каже він. — Маючи такий виторг од вина, можна втратити на обіді.

Ми розчаровано перезираємось. Дами підводяться і обтрушуються, як курки, що встали з піску.

— Що вам спало на думку? Я не розпусник!

— Шкода, — каже Віллі. — Однак чого ж вам усе-таки треба? Хіба ви не бачите, що заважаєте нам?

Шімель люто витріщується на нього.

— Чи це абсолютно необхідно, — каркає він, — щоб колишні учні моєї гімназії серед білого дня влаштовували оргії?

— Оргії? — Віллі здивовано зиркає на Шімеля. — Вибачте ще раз, баронесо, — звертається він до Рене. — Цей невихований чоловік, — між іншим, це пан Шімель, я тепер упізнав його, — граціозно відрекомендовує він Шімеля Рене, — баронеса Рене де ля Тур, — Рене поблажливо схиляє свою кучеряву голову, — так от, цей неотесаний чоловік вважає, що випити бокал шампанського в день вашого народження — це значить влаштовувати оргію.

Шімель бентежиться, наскільки він взагалі може бентежитись.

— День народження? — скрипить він. — Ну добре... але все одно, це маленьке місто... як колишній учень, ви могли б...

Скидається на те, що він, всупереч своєму бажанню, має намір простити нас. Слова «баронеса де ля Тур» справили на старого обожнювача вищої касти відповідне враження. Віллі швидко вживає рішучих заходів.

— Як колишні ваші учні, ми повинні ще вранці разом з кавою випивати чарку горілки або й дві, — заявляє він, — щоб, нарешті, взнати, що означає слово «радість». Це, звичайно, ніколи не входило у ваш навчальний план, кате молоді! Ви, вірний раб обов'язку, так отруювали нам життя, що ми навіть в армії сподівалися знайти визволення! Пісний фельдфебелю письмових завдань! Тільки через вас ми стали розпусниками! Ви один відповідаєте за все! А зараз забирайтесь геть звідси, унтер-офіцере нудоти!

— Це... це просто..., — белькоче Шімель. Він почервонів як рак.

— Ідіть додому і вмийтесь як слід, ви, помийнице життя!

Шімель хапає ротом повітря.

— Поліція! — видавлює пін із себе. — Така страшна образа! Я вам покажу...

— Нічого ви нам не покажете, — перебиває його Віллі. — Ви й досі думаєте, що ми ваші раби. Єдине, що ви зробите, це відповісте на Страшному суді за те, що викликали в серцях незчисленних поколінь юнаків ненависть до Бога і до всього доброго й прекрасного! Я не хотів би бути на вашому місці, Шімель, коли настане воскресіння мертвих. Скільки вам дістанеться від самого тільки нашого класу! А потім, звичайно, ще й смола та вогонь у пеклі!

Шімель захлинається від люті.

— Ви ще почуєте про мене! — вигукує він і повертається, як корвет у бурю.

— Шімель! — гримить позад нього могутній голос.

Рене справляє враження, як завжди. Шімель вмить обертається на любий його серцю звук команди.

— Що? Прошу? Хто?.. — його погляд блукає по столиках.

— Ви не родич самовбивця Шімеля? — щебече Рене.

— Самовбивця? Що це має означатиі Хто мене кликав?

— Ваше сумління, Шімель, — кажу я.

— Це ж просто...

Я вже чекаю, що на губах у Шімеля виступить піна. Справжня насолода бачити, як цьому майстрові писати доноси відібрало, нарешті, мову.

Віллі наливає чарку і киває Шімелеві:

— За ваше здоров'я, хоробра кафедральна гієно! І не суньте більше свого носа до столика, де сидять чужі люди, та ще й дами.

Шімель зникає з якимось дивним звуком, ніби в ньому хтось відкупорив пляшку, але не з шампанським, а з зельтерською водою.

— Я знав, що він причепиться до нас, — заявляє Віллі, страшенно задоволений.

— Ти був неперевершений! — кажу я. — Звідки це раптом у тебе взялась така дотепність?

Віллі посміхається.

— Цю промову я вже виголошував щонайменше сто разів! На жаль, завжди сам, без Шімеля. Тому я й знаю її напам'ять. За ваше здоров'я, дітки!

Едуард трясеться від сміху.

— Я не можу! Помийниця життя! Страшний образ! Я почув його — і шампанське стало бридке, як помиї!

— Воно й раніше було таке, — зауважую я.

— Які ж ви ще діти! — хитає головою Рене.

— Ми б хотіли ними й залишитись. Постаріти дуже просто, — сміється Віллі. — Едуарде, рахунок!

Едуард приносить рахунки: один Віллі, другий нам.

Обличчя в Герди напружене. Вона чекає ще одного вибуху. Ми з Ґеорґом витягуємо свої талони і кладемо на стіл. Але Едуард не вибухає — він сміється.

— Нічого! — каже він. — Маючи такий виторг од вина, можна втратити на обіді.

Ми розчаровано перезираємось. Дами підводяться і обтрушуються, як курки, що встали з піску.

Віллі поплескує Едуарда по плечі.

— Ти джентльмен. Інший зчинив би галас, що від нього прогнали клієнта.

Едуард посміхається.

— Нічого, цей тип з тростинкою ще ніколи не залишав тут порядної суми. Завжди чекає, щоб його хтось запросив.

— Ходімо, — шепоче мені Герда.

Сукня тютюнового кольору лежить десь біля ліжка. Черевички з коричневої замші стоять під стільцем. Один навіть перевернувся. Вікно відчинене. Крізь нього в кімнату заглядає листя дикого винограду. Знизу, з «Альтштедтер Гоф», долинають приглушені звуки електричного піаніно. Грають вальс «Ковзанярі». Крізь музику час від часу чути глухі удари — це тренуються жінки-борці.

Біля ліжка стоять дві пляшки холодного, як крига, пива. Я відкупорюю їх і даю одну Герді.

— Де ти так засмагла? — питаю я.

— На сонці. Воно пече вже кілька місяців. Ти не помічав?

— Помічав. Але в конторі не засмагнеш.

Герда сміється.

— Коли працюєш у нічному клубі, то це простіше. Цілий день вільний. Де ти був увесь час?

— Ніде, — кажу я і раптом згадую, що Ізабела теж завжди так питає мене. — Я думав, що ти була з Едуардом.

— І це причина, щоб не приходити?

— А хіба ні?

— Звичайно, ні, дурненький. Це зовсім різні речі.

— Мені важко це зрозуміти, — кажу я.

Герда не відповідає. Вона потягується й ковтає пива.

Я оглядаю кімнатку.

— Гарно тут. Наче ми лежимо на верхньому поверсі десь у таверні на березі Тихого океану. І ти засмагла, як туземка.

— А ти, виходить, білий торговець ситцем, скляним намистом, бібліями й горілкою?

— Так, — здивовано відповідаю я. — Саме таким торговцем я завжди мріяв стати, коли мені було шістнадцять років.

— А пізніше ні?

— Пізніше ні.

Я лежу біля неї, тихий і розслаблений. У вікно під дахом заглядає голуба ніч. Я ні про що не думаю, нічого не хочу і намагаюсь ні про що не питати. Безмежний спокій, просте життя, плин часу зупинився. Ми

ніби потрапили у володіння якогось бога. Лежимо і п'ємо холодне, запашне пиво.

Герда віддає мені кухоль.

— Як ти гадаєш, Рене справді одержить шубу? — ліниво питає вона.

— А чому ж ні? Віллі зараз мільярдер.

— Треба мені було спитати її, яку саме вона хоче. Мабуть, ондатрову чи боброву.

— Лисячу, — байдуже кажу я. — Або, про мене, хай навіть леопардову.

— Леопардова надто тонка на зиму. Котикова робить жінку старою. Шуба з чорнобурої лисиці — дуже товстою. Найкраща, звичайно, норкова.

— Справді?

— Еге ж. Шуба на все життя. Але страшенно дорога. Безбожно дорога.

Я ставлю свою пляшку на підлогу. Розмова стає трохи неприємною.

— Все це мені не під силу. Я не можу купити навіть кролячого коміра.

— Ти? — здивовано питає Герда. — Хто ж про тебе каже?

— Я кажу. Кожен вразливий чоловік за такої ситуації прийняв би твої слова на свій рахунок. А я, як на теперішні часи, аж занадто вразливий.

Герда сміється.

— Ти вразливий, мій хлопчику? Однак я справді маю на увазі не тебе.

— А кого ж?

— Едуарда. Кого ж іще?

Я підводжуся.

— Ти хочеш примусити Едуарда подарувати тобі шубу?

— Звичайно, любий. Якщо мені тільки пощастить. Та може, коли Рене вже матиме... Чоловіки такі...

— І ти розповідаєш мені про це, лежачи зі мною у ліжку?

— А чому б ні? В такі хвилини мені спадають найкращі думки.

Я мовчу, зовсім приголомшений.

Герда повертає до мене голову.

— Ти образився?

— Принаймні, я спантеличений.

— Чого? Тобі слід було б ображатись, якби я вимагала шубу від тебе.

— А так я повинен пишатися, що ти хочеш мати її від Едуарда?

— Звичайно! Це свідчить про те, що ти не фраєр.

Я зиркаю на неї. Такого слова я не знаю.

— А що таке — фраєр?

— Той, у кого є гроші. Хто їх може витрачати на інших. Едуард, наприклад.

— Віллі теж фраєр?

Герда сміється.

— Наполовину. Для Рене.

Я почуваю себе досить-таки безглуздо і тому мовчу.

— Хіба я не правду кажу? — питає Герда.

— Правду? При чому тут правда?

Герда знову сміється.

— Мені здається, що ти справді заплутався. Яка ти ще дитина!

— Якраз у цьому випадку я й хотів би бути дитиною, — кажу я, — інакше...

— Що інакше?

— Інакше... — я замислююсь. Мені й самому не зовсім зрозуміло, що я мав на думці, однак все-таки пробую висловити це: — Інакше я почував би себе напівсутенером.

Тепер Герда вже голосно регоче.

— Для цього тобі ще багато чого бракує, мій хлопчику.

— Сподіваюсь, що бракуватиме й надалі.

Герда повертає до мене обличчя. Запітнілий кухоль вона тримає в себе на грудях, втішаючись його прохолодою.

— Бідний мій хлопчику, — каже вона, все ще сміючись, з неприємним напівматеринським співчуттям. — Тебе ще не раз обдурюватимуть!

От чорт, думаю я, куди подівся спокій тропічного острога? Тепер я раптом почуваю себе так, наче я голий, і мавпи кидають у мене колючими кактусами. Кому приємно чути, що в майбутньому йому доведеться бути рогоносцем?

— Це ми ще побачимо, — кажу я.

— Ти думаєш, що бути сутенером так просто?

— Не знаю. Однак, безумовно, не дуже почесно.

Герда глузливо пирхає.

— Почесно! Що ти ще вигадаєш? Ми ж говоримо не про солдатів, а про жінок. А для жінок честь дуже нудна, бідний мій хлопчику.

Вона знову ковтає пива. Я дивлюсь, як воно тече їй у рот. Якщо вона ще раз назве мене бідним хлопчиком, я мовчки виллю своє пиво їй на голову, аби показати, що я теж можу поводитись, як сутенер, чи, принаймні, так, як вони, на мою думку, мають поводитись.

— Гарна розмова, — кажу я, — особливо зараз.

Здається, я володію талантом, про який і сам не здогадувався, — смішити інших. Герда знову регоче.

— Розмова, як розмова, — каже вона. — Коли отак лежиш поряд, то все одно, про що розмовляти. Кажеш те, що спадає на думку. Чи тут теж є якісь закони, мій...

Я хапаю пляшку з пивом і чекаю слів «бідний хлопчику», однак у Герди є якесь шосте чуття — вона знову ковтає пива і замовкає.

— Може, не варто саме зараз розмовляти про шуби, сутенерів і рогоносців, — кажу я. — Для таких хвилин є й інші теми.

— Звичайно, — погоджується Герда. — Але ж ми й не розмовляємо про це.

— Про що?

— Про шуби, сутенерів і рогоносців.

— Ні? А про що ж?

Герда знову починає сміятись.

— Про кохання, солодкий мій. Але так, як про це говорять розумні люди. А ти б чого хотів? Декламувати вірші?

Тяжко ображений, я знову хапаюсь за пляшку. Та не встигаю підняти її, як Герда цілує мене. Губи в неї мокрі від пива, але поцілунок такий міцний і щирий, що я в одну мить знову опиняюсь на тропічному острові. Адже туземки теж п'ють пиво.

— А знаєш, що мені в тобі подобається? — заявляє Герда. — Те, що ти таке старомодне ягня! І де ти тільки навчився всіх оцих дурниць? Ти ставишся до кохання, як студент-корпорант, котрий озброївся шпагою і удає, що він на дуелі, а не на танцях. — Герда тіпається від сміху. — Ох ти ж мій надутий німцю, — ніжно додає вона.

— Це знову образа? — питаю я.

— Ні, просто факт. Тільки ідіоти думають, що бувають нації кращі й гірші.

— А ти не надута німкеня?

— У мене мати чешка: це трохи полегшує мою долю.

Я дивлюсь на голе безтурботне створіння, що лежить поруч, і раптом у мене виникає бажання мати дві або, принаймні, одну бабусю чешку.

— Любий, — каже Герда. — Кохання не має гідності. Але я боюсь, що ти навіть помочитись не можеш без певного світогляду.

Я беру сигарету і думаю: як жінка може таке казати?

Герда стежить за мною.

— Як жінка може таке казати, правда ж? — посміхається вона.

Я знизую плечима. Вона потягується і підморгує мені. Потім поволі заплющує одне око, а другим пильно дивиться на мене. І під цим поглядом я раптом здаюсь собі якимось провінціальним учителем. Вона

каже правду — навіщо завжди до всього тулити принципи? Чом не сприймати все таким, яким воно є? Яке мені діло до Едуарда? Що таке слово? І що таке норкова шуба? І хто кого обдурює? Едуард мене, чи я його, чи Герда нас обох, чи ми обидва Герду, чи ніхто нікого? Із нас трьох тільки Герда щира, а ми — хвальки і базіки, що повторюють банальні фрази.

— Ти думаєш, що з мене ніколи не вийшло б сутенера? — питаю я.

Вона хитає головою.

— Жінки задля тебе не спатимуть з кимось іншим, щоб заробити тобі грошей. Але не журись: найголовніше те, що вони спатимуть з тобою.

Я вже хочу обережно скінчити цю розмову, однак не витримую.

— А Едуард?

— Чого тебе так цікавить Едуард? Я тобі вже все пояснила.

— Що пояснила?

— Що він фраєр. Людина, яка має гроші. В тебе ж їх нема. А мені вони потрібні. Зрозумів?

— Ні.

— Тобі й не треба цього розуміти, любий. І заспокойся — ще нічого не сталося і довго не станеться. Як щось буде, я тобі сама скажу. А ти не роби з цього трагедії. Життя не таке, як тобі здається. Затям собі тільки одне: має рацію завжди той, хто спить з жінкою. Знаєш, чого я хочу?

— Чого?

— Поспати з годинку, а потім приготувати бараняче рагу, покласти в нього часнику, багато часнику...

— А хіба ти зможеш зробити це тут?

Герда показує на стару газову плитку, що стоїть на комоді.

— Якщо треба, то я приготую на ній обід на шість осіб. По-чеському! Так, що тільки здивуєшся! До рагу ми візьмемо внизу бочкового пива. Це не суперечить твоїй ілюзії про кохання? Чи, може, згадка про часник зачіпає ніжні струни твоєї душі?

— Ні, — відповідаю я, відчуваючи себе підкупленим, але разом з тим на серці в мене так легко, як давно вже не було.

XVI

— От несподіванка! — кажу я. — Так рано! Та ще й у неділю!

Спочатку я думав, що то якийсь злодій товчеться в конторі о п'ятій годині ранку, але, зійшовши вниз, побачите там Ризенфельда.

— Ви, мабуть, помилилися, — кажу я. — Сьогодні ж вихідний. Навіть біржа не працює. Що ж тоді казати про нас, скромних трударів? Чи, може, десь пожежа? Чи вам треба грошей для «Червоного млина»?

Ризенфельд хитає головою.

— Просто дружні відвідини. В мене пересадка по дорозі з Лоне до Ганновера. Щойно приїхав, і треба цілий день чекати. Навіщо в такий час іти до готелю? Кава й у вас є. А що поробляє чарівна дама, яка живе напроти? Вона рано встає?

— Он воно що! — кажу я. — Виходить, вас пригнала сюди пристрасть! Ви ще такі молоді! Поздоровляю вас! Однак вам не пощастило. В неділю її чоловік завжди дома. Він атлет і майстер кидати ножі.

— Чемпіон світу з кидання ножів — я, — незворушно заявляє Ризенфельд. — Особливо тоді, коли до кави дають ще й шматок сала і чарку горілки.

— Ходімо нагору. Правда, в моїй комірчині ще не прибрано, але там я зможу приготувати вам каву. А поки закипить вода, ви, якщо захочете, гратимете на піаніно.

Ризенфельд одмахується.

— Я залишусь тут. Мені подобається така мішанина: середина літа, ранкова прохолода і надмогильні пам'ятники. Вона викликає апетит і додає життєрадісності. До того ж, тут стоїть горілка.

— Нагорі в мене є набагато краща.

— Мені досить і такої.

— Гаразд, як хочете, пане Ризенфельд!

— Чого ви так кричите? — питає Ризенфельд. — Я ж зл цей час не оглух.

— Дуже радий, що бачу вас, пане Ризенфельд, — відповідаю я ще голосніше і розкотисто сміюся.

Не можу ж я йому пояснити, що своїм криком сподіваюсь збудити Ґеорґа і дати йому зрозуміти, що трапилось. Наскільки мені відомо, різник Вацек поїхав учора на якийсь з'їзд націонал-соціалістів, і Ліза скористалася цією нагодою, щоб переспати ніч в обіймах свого коханця. Ризенфельд, сам того не знаючи, сидить, наче вартовий, перед дверима спальні. Ліза може вибратись тільки крізь вікно.

— Гаразд, тоді я принесу вам каву сюди, — кажу я і біжу сходами нагору. Там я беру «Критику чистого розуму», обв'язую її мотузкою, спускаю вниз і розгойдую перед Ґеорґовим вікном. Водночас пишу кольоровим олівцем на клаптику паперу: «Ризенфельд у конторі», роблю в записці дірку і спускаю її по мотузці на том Канта. Потім стукаю Кантом кілька разів у вікно, і незабаром звідти з'являється лиса

Ґеорґова голова. Він подає мені знак. Ми розігруємо коротку пантоміму. Я даю іому зрозуміти, що ніяк не спекаюсь Ризенфельда. Викинути ж його геть я не можу: надто залежить від нього те, чи матимемо ми свій насущний хліб.

Я тягну назад «Критику чистого розуму» і спускаю донизу свою пляшку горілки. Гарненька повна ручка випереджає Ґеорґа — вона ловить її і затягує всередину. Хтозна, коли Ризенфельд піде. А коханці тим часом дуже голодні після безсонної ночі. Тому я спускаю ще й масло, хліб та шматок ліверної ковбаси. Витягши нагору мотузку, я помічаю, що вона замащена на кінці губною помадою. В кімнаті Ґеорґа ніби хтось зітхає — то з пляшки вибивають пробку. Ромео і Джульєтта на якийсь час урятовані.

Пригощаючи Ризенфельда кавою, я зиркаю у вікно і помічаю Генриха Кроля, що крокує подвір'ям. Крім інших своїх цінних якостей, цей комерсант-патріот має ще звичку рано вставати. Він зве це: «Підставляти груди божій природі». Звичайно, «бога» він уявляє собі не лагідною казковою істотою з довгою бородою, а прусським фельдмаршалом.

Він браво трясе Ризенфельдові руку. Ризенфельд далеко не в захваті від зустрічі.

— Не турбуйтесь про мене, — каже він. — Я тільки випю кави і трошки подрімаю, поки треба буде йти.

— Як же так можна! Такий несподіваний і дорогий гість! — Генрих обертається до мене. — У нас немає свіжих булочок для пана Ризенфельда?

— Спитайте про це у вдови пекаря Нібура або в своєї матері, — відповідаю я. — Здається, що в нашій республіці пекарні в неділю не працюють. Нечувана розхлябаність! В кайзерівській Німеччині було інакше.

Генрих кидає на мене сердитий погляд і коротко питає:

— Де Ґеорґ?

— Я не ангел-хранитель вашого брата, пане Кроль, — відповідаю я біблійською фразою знову голосно, щоб повідомити Ґеорґа про ще одну небезпеку.

— Ви не ангел-хранитель, але службовець моєї фірми! Тому прошу вас належним чином відповідати мені.

— Сьогодні неділя. А в неділю я не службовець. Тільки з власної волі, задля палкої любові до своєї професії і пошани до володаря Оденвальдських заводів я спустився сюди сьогодні так рано. Навіть неголений, що ви, можливо, й помітили, пане Кроль.

— От бачите, — гірко каже Генрих Ризенфельдові. — Через це іми й програли війну. Через розхлябаність інтелігенції і через євреїв.

— І через велосипедистів, — докінчує Ризенфельд.

— Чому через велосипедистів? — здивовано питає Генрих.

— А чому через євреїв? — у свою чергу питає Ризенфельд. Генрих збентежено дивиться на нього.

— А, ви жартуєте, — знехотя каже нарешті він. — Я збуджу Ґеорґа.

— Я б цього не робив, — голосно заявляю я.

— Прошу не давати мені порад!

Генрих підходить до дверей. Я не тримаю його. Ґеорґ мусив би бути глухий, коли б і досі не замкнувся на ключ.

— Нехай собі спить, — каже Ризенфельд. — Мені не хочеться так рано заводити довгі розмови.

Генрих зупиняється.

— Чому б вам не прогулятись на божу природу з паком Ризенфельдом? — питаю я. — А коли повернетесь, усі вже встануть, на сковороді шкварчатиме яєчня з салом, для вас спеціально спечуть свіжих булочек, похмуре царство смерті буде прикрашене букетом свіжих гладіолусів, і Ґеорґ уже сидітиме тут, поголений і напаханий одеколоном.

— Хай мене Бог боронить! — бурмоче Ризенфельд. — Я краще залишусь тут і посплю.

Я безпорадно стискаю плечима. Очевидно? мені таки не пощастить спровадити його звідси.

— Про мене, то й залишайтесь. А я тим часом піду складати хвалу Богові.

Ризенфельд позіхає.

— Я й не знав, що тут так шанують релігію. Ви кидаєтесь ім'ям Бога, як камінцями.

— В тім-то й лихо! Ми всі стали надто інтимні з ним. Бог завжди був найближчим другом кайзерів, генералів і політиків. А ми не сміли навіть ім'я його вимовити. Однак я йду не молитись, а тільки грати на органі. Ходімо зі мною!

Ризенфельд одмахується од мене. Більше я нічого не можу вдіяти. Доведеться Ґеорґові самому давати собі раду. Єдине, що я ще здатен зробити, це піти з дому — можливо, тоді й він піде. Про Генриха я не турбуюсь: Ризенфельд якось уже спекається його.

Місто вмите росою. До початку відправи ще більше, як дві години. Я повільно бреду вулицями і почуваю себе якось незвичайно. Вітер теплий і такий ніжний, ніби долар учора не піднявся, а впав на двісті п'ятдесят тисяч марок. Якусь хвилю я стою, замислено втупившись очима у спокійну річку, потім переводжу погляд на вітрину фірми

«Бо і сини», яка випускає гірчицю. Гірчицю виставлено на вітрині в мініатюрних бочечках.

Хтось б є мене по плечу, і, отямившись, я обертаюся. Позаду стоїть високий, худий чоловік із запухлими очима. Це Герберт Шерц, Водяна Чума.

Я сердито зиркаю на нього й питаю:

— Добрий ранок чи добрий вечір? Ви вже встали чи ще не лягали спати?

Герберт відригує таким перегаром, що в мене виступають сльози на очах.

— Значить, ще не лягали, — вирішую я. — І не соромно вам? Що спричинилось до цього? Жарт, серйозність, іронія чи простий відчай?

— Відзначав дату, — каже Герберт.

Я не люблю кепкувати з прізвищ. Але Гербертове так і проситься для дотепу.

— Киньте жарти!, — кажу я.

— Дату, — самовдоволено повторює Герберт, — свого вступу в члени союзу. Довелось пригощати керівників. — Якусь мить він мовчки дивиться на мене, потім з тріумфом випалює: — Союз стрільців «Фронтові товариші». Розумієте?

Я розумію. Герберт Шерц — колекціонер союзів. Інші люди збирають поштові марки чи пам'ятки війни, а Герберт — союзи. Він уже член більш ніж десяти союзів — не тому, що йому треба так багато розваг, а тому, що він палко любить смерть і пов'язані з нею пишноти. Герберт має дивну примху: він мріє, щоб після смерті йому влаштували найпишніший у місті похорон. Та оскільки він не може залишити на це доволі грошей і не має родичів, які б оплатили похорон, то й вирішив стати членом усіх існуючих союзів. Він знає, що кожен союз, коли помирає його член, приносить вінок з написом, — така його перша мета. Крім того, за домовиною завжди йде делегація від союзу із своїм прапором — на це Герберт теж розраховує. Він прикинув, що вже тепер може сподіватися на два вози вінків, а це ж іще не кінець. Гербертові ледве минуло шістдесят, і він має досить часу, щоб вступити ще в якісь союзи. Він, звичайно, член Союзу співаків Бодо Ледергозе, хоч не проспівав там жодної ноти. Він не активний його член, а співчуваючий, так само, як і в союзі шахістів «Слава коневі», в союзі гравців у кеглі «Всі дев'ятки» і в союзі любителів тераріумів і акваріумів «Pretophyllum scalare», куди я його привів, сподіваючись, що за це він замовить собі в нас надмогильний пам'ятник. Але Герберт нічого не замовив. Тепер, виходить, йому вдалось вступити і в Союз стрільців.

— Хіба ви були коли-небудь солдатом? — питаю я.

— Навіщо? Я член союзу і цього досить. Що, чиста робота? Шварцкопф сказиться від люті, коли дізнається про це.

Шварцкопф — Гербертів конкурент. Два роки тому, довідавшись про Гербертову пристрасть, він жартома заявив, що хоче перевершити його. Шерц щиро повірив цьому, і Шварцкопф задля розваги справді вступив у кілька союзів, аби подивитись, як Герберт реагуватиме. Але з часом гін попав у власні тенета: йому це припало до вподоби, і тепер він сам збирає союзи — не так відверто, як Шерц, а потаємно, крадькома; така нечесна конкуренція завдає Шерцеві чималого клопоту.

— Шварцкопф не так легко казиться, — зауважую я, щоб подражнити Герберта.

— Цього разу сказиться! Адже тут ідеться не тільки про вінок і прапор — за труною крокуватимуть члени союзу в мундирах...

— Мундири заборонено, — поблажливо кажу я. — Ви забули, що ми програли війну? Вам треба було вступити в союз поліцаїв: їм ще дозволено носити мундир.

Я бачу, що Шерц намотав собі на вус мої слова, і тому не здивуюся, коли він через кілька місяців стане співчуваючим членом союзу поліцаїв «За міцні кайдани». Але поки що він заперечує мені:

— До того часу, як я помру, мундири давно вже дозволять носити. Інакше як же бути з інтересами вітчизни? Не будемо ж ми завжди поневолені!

Я дивлюсь на його брезкле обличчя з червоними жилками. Дивно, до чого тільки не можна приліпити слово «поневолення». Я гадаю, що був поневоленим, коли носив солдатський мундир.

— Крім того, — кажу я, — за труною цивільного, безперечно, не дозволять іти в парадній формі з шаблею, каскою і протигазом. Це робиться лише тоді, коли помирає кадровий військовий.

— За моєю труною теж ітимуть, як пообіцяв президент.

— Пообіцяв? Чого п'яному не наобіцяють!

Герберт ніби не чує моїх слів.

— І не тільки це, — шепоче він. — Головне, що буде салют над могилою!

На його невиспаному обличчі — зловтішний тріумф.

Я сміюсь йому в вічі.

— Салют? Чим? Пляшками з зельтерською водою? Адже в нашій любій вітчизні зброю заборонено! За Версальською угодою, пане Шерц. Так що годі вам мріяти про салют!

Але Герберт не бентежиться. Він хитро хитає головою:

— Що ви там знаєте! У нас уже давно існує таємна армія. Чорний рейхсвер! — Він хихикає. — Я матиму салют! Через кілька років усе буде так, як і колись. Загальна військова повинність і армія. Інакше як же нам жити?

Вітер приносить з-за рогу міцний запах гірчиці, а річка раптом ніби кидає на вулицю сріблом. Сходить сонце. Шерц чхає.

— Шварцкопфа остаточно переможено, — самовдоволено заявляє він. — Президент обіцяв мені, що його ніколи не приймуть у союз.

— Він може вступити в Союз ветеранів важкої артилерії, — кажу я. — Тоді над його могилою стрілятимуть з гармат.

Праве око у Шерца нервово сіпнулось, але він одмахується:

— Це все жарти. В місті існує тільки Союз стрільців. Ні, Шварцкопфові кінець. Завтра я зайду до вас оглянути надмогильні пам'ятники. Треба ж на чомусь зупинитися.

Він вибирає собі пам'ятник, відколи я працюю у фірмі. За це його й прозвали Водяною Чумою. Герберт — вічна фрау Нібур. Він ходить від нас до Гольмана й Клоца, а звідти до Штайнмайєра, торгується цілими годинами і все-таки нічого не купує. Ми вже звикли до таких типів: чимало людей, особливо жінок, відчувають дивну насолоду в тому, що за життя замовляють собі домовину, саван, купують місце на цвинтарі і надмогильний памятник, але Герберт і серед них чемпіон. Місце на могилу він, нарешті, купив собі півроку тому — на піщаному сухому пагорку, з якого відкривається чудовий краєвид. Герберт буде там повільніше й пристойніше гнити, ніж у нижній, вогкій частині цвинтаря. І він пишається цим. Щонеділі після обіду він наливає термос кави, бере складаний стільчик, пакунок кренделів і чудово проводить там час, спостерігаючи, як росте плющ. Але замовленням пам'ятника він ще й досі манить усі фірми, як погонич, що крутить морквиною перед мордою осла. Як ми не біжимо, але спіймати його не можемо. Герберт ніяк не вирішить. Він завжди боїться проґавити якусь новинку — електричний дзвінок у домовині, телефон чи щось інше.

Я неприязно дивлюсь на нього. Швидко він одплатив мені за гармати!

— Ви нічого не дістали нового? — поблажливо питає він.

— Нічого, що вас могло б зацікавити... за винятком хіба... але це вже майже продано, — відповідаю я, запалившись раптом помстою і торговельним азартом.

Герберт клює.

— Що саме?

— Це не для вас. Просто-таки чудова річ, але вважайте, що продана.

— Та що саме?

— Склеп. Витвір мистецтва. Шварцкопф надзвичайно зацікавився...

Шерц сміється.

— У вас немає в запасі давніших вигадок?

— Ні. Така річ говорить сама за себе. Це своєрідний посмертний клуб. Шварцкопф має намір заповісти в духівниці, аби щороку в день його смерті там влаштовували поминки. Це буде ніби щороку новий похорон. У склепі все пристосовано до цього: зроблено лавки, вікна засклено різнобарвним склом. Після молитви можна буде ще й трохи закусити. Що, важко буде перевершити Шварцкопфа? Вічні поминки, тим часом як на інші могили ніхто вже й не погляне!

Шерц знову сміється, однак уже не зовсім щиро. Я не звертаю уваги на його сміх. Сонце кидає од річки невагоме бліде срібло.

Шерц перестає сміятися.

— Значить, у вас є такий склеп? — питає він уже занепокоєно, як справжній колекціонер, котрий боїться, щоб часом не прогавити чудової нагоди.

— Забудьте про нього! Шварцкопф його майже купив.

— Краще гляньте на качок на річці! Яке в них барвисте пір'я!

— Я не люблю качок. Вони відгонять болотом. То я прийду подивлюся на ваш склеп.

— Не поспішайте. Побачите його, коли він стоятиме там, де його поставить Шварцкопф, — на кладовищі.

Шерц знову сміється, але цього разу вже вимушено.

Я теж сміюсь. Ніхто з нас не вірить іншому, але кожен спіймався на гачок: Шерц — повіривши в Шварцкопфа, а я — в те, що цього разу він не вислизне з наших рук.

Я йду далі. З «Альтштедтер Гоф» несе запахом тютюну й пива, з якого вивітрився весь хміль. Я заходжу на задній двір. Тут панує цілковитий мир. В промінні ранкового сонця хропуть ті, що до безтями напилися суботнього вечора. Навколо їхніх ротів дзижчать мухи. Над ними здіймається хмара перегару од вишнівки, ялівцевої й хлібної горілки, наче віє запашний пасат із острова, де ростуть прянощі. З листя дикого винограду спускаються на павутинках павуки і гойдаються над їхніми обличчями, як акробати на трапеціях, а в бороді одного цигана, ніби в бамбукових заростях, заплутався жук. Ось він, втрачений рай, велике братерство, принаймні, хоч уві сні.

Я зиркаю на Гердине вікно. Воно відчинене.

— Допоможіть! — зненацька каже хтось із тих, що сплять на землі. Каже спокійно, тихо й безнадійно — не кричить, і саме тему цей

голос пронизує мене, ніби якийсь променевий удар. Допоможіть, думаю я. Що ми ще гукаємо, як не це, — чутно, нечутно, завжди?

Відправа скінчилась. Начальниця віддає мені платню. Вона така мізерна, що її не варто було б і брати, але я не можу відмовитись: це образило б начальницю.

— Я послала Вам на сніданок пляшку вина, — каже начальниця. — У нас немає більше нічого, чим би ми могли вам заплатити. Але ми молимось за вас.

— Дякую, — відповідаю я. — А звідки у вас таке чудове вино? Воно ж теж коштує гроші.

Посмішка освітлює її зморщене безкровне обличчя кольору слонової кістки — такі обличчя бувають у черниць, каторжників, хворих і шахтарів.

— Ми одержуємо його в подарунок. У місті є один побожний торговець винами. Його дружина довго лікувалась у нас. Відтоді він щороку посилає нам кілька ящиків вина.

Я не допитуюсь, чому він це робить, бо раптом згадую, що поборник Бога Бодендик теж снідає тут після відправи, і тому поспішаю, щоб урятувати хоч трохи вина.

Пляшка, звичайно, вже наполовину порожня. Верніке теж тут, але він п'є тільки каву.

— Пляшку, з якої ваша милість так щедро налили собі вина, начальниця послала мені в рахунок платні, — звертаюсь я до Бодендика.

— Я знаю, — каже вікарій, — та хіба ви, бравий безбожнику, не апостол терпимості? Тому дайте своїм друзям спокійно попробувати краплю вина. Вам зашкодить, коли ви самі вип'єте на сніданок цілу пляшку.

Я не відповідаю. Церковник сприймає це як слабість і відразу ж переходить у наступ.

— Ну, як там із страхом перед життям? — питає він, з насолодою ковтаючи вино.

— Що таке?

— Із страхом перед життям, що так і пре з кожної клітинки вашого тіла, як...

— Як ектоплазма, — допомагає йому Верніке.

— Як піт, — докінчує Бодендик, котрий не довіряє науці.

— Коли б у мене був страх перед життям, то я став би щирим католиком, — заявляю я, тягнучи до себе пляшку.

— Дурниці. Коли б ви були щирим католиком, то не мали б страху перед життям.

— Те, що ви кажете, — звичайнісінька казуїстика отців Церкви.

Бодендик регоче.

— Що ви знаєте, юний варваре, про духовний світ наших отців Церкви?

— Достатньо, щоб не слухати, як вони цілими роками ведуть суперечку про те, чи був у Адама й Єви пуп чи ні.

Верніке посміхається. Бодендик кривиться.

— Неуцтво і банальний матеріалізм, як завжди, виступають у спілці, — кидає він у наш бік.

— Не зневажайте науки, — відповідаю я. — Що б ви робили, коли б у вас був гострий приступ апендициту, а поблизу виявився б лише один лікар — першокласний, але атеїст? Молилися б чи покликали б нехристя робити операцію?

— І те й інше — нехристь мав би нагоду вислужитись перед Богом. Я бачу, ви ще новачок у діалектиці.

— Ви взагалі не повинні звертатись до лікаря, — кажу я. — Коли це божа воля, то вам слід було б помирати, а не пробувати змінити її.

Бодендик одмахується від мене.

— Зараз почнеться розмова про добру волю і Божу могутність. Спритні гімназисти старших класів гадають, що можуть спростувати нею все церковне вчення.

Він добродушно підводиться. Його лице пашить здоров'ям. Верніке і я здаємось хирлявими в порівнянні з цим чванькуватим попом.

— Благословенний сніданок, — каже він. — А тепер мені ще треба йти до інших своїх парафіян.

Ми не реагуємо на слово «інших». Бодендик виходить.

— Ви не помітили, що священики й генерали здебільшого живуть страшенно довго? — питаю я Верніке. — їх не гризуть сумніви й турботи. Вони часто бувають на свіжому повітрі, вони влаштовані на все життя, їм не треба думати. Одні мають катехізис, а другі — військовий устав. Це зберігає молодість. До того ж, і ті й ті користуються великою пошаною. Одні мають доступ до Бога, а другі — до кайзера.

Верніке запалює сигару.

— А чи помітили ви ще, яку перевагу має вікарій у суперечці? — питаю я. — Ми повинні поважати його віру, а він нашу невіру — ні.

Верніке пускає дим у моєму напрямку.

— Він вас сердить, а ви його ні.

— Отож бо й є! — кажу я. — І це мене ще більше сердить!

— Він знає це, тому й такий упевнений.

Я виливаю собі все вино. Його залишилось ледве півтори чарки — решту випив поборник Бога. Вино добре — «Форстер-Єзуїтенгартен», урожаю 1915 року. Таке вино треба пити тільки ввечері, з дамою.

— А вас? — питаю я.

— Мене все це не стосується, — відповідає Верніке. — Я своєрідний регулювальник духовного життя. Я пробую трохи навести порядок на цьому роздоріжжі, але за самий рух не відповідаю.

— А я завжди почуваю себе відповідальним за все на світі. Може, я просто психопат?

Верніке вибухає образливим сміхом.

— Ви, мабуть, хотіли б бути ним! Але це не так просто! Ви зовсім нецікаві. Цілком нормальна посередня людина.

Я виходжу на головну вулицю. Від ринку повільно рухається колона демонстрантів. Дехто з тих, хто зібрався поїхати в неділю за місто, у світлих костюмах, з дітьми, пакуночками з їжею, велосипедами й різними яскравими ганчірками, ще розгублено метушаться, ніби чайки на тлі чорної хмари; та ось колона наблизилась і загородила всю вулицю.

Це демонстрація інвалідів війни, які протестують проти своїх жалюгідних пенсій. Спереду в колясці їде обрубок людини — тільки голова й тулуб, рук та ніг немає. Тепер уже не можна побачити, чи ця людина була колись висока на зріст чи низька. Навіть по плечах не визначиш, бо руки ампутовано так високо, що нема до чого причепити протези. Голова в обрубка кругла, очі карі, жваві, він носить вуса. Хтось, очевидно, щодня піклується про нього: він поголений, волосся й вуса підстрижені. Його коляску — власне, просто дошку на коліщатах — тягне однорукий. Обрубок сидить дуже прямо, пильнуючи, аби не впасти. За ним їдуть по три в ряд коляски безногих — з великими колесами на гумових шинах, які інваліди крутять руками. Шкіряні фартухи, що прикривають місця, де мають бути ноги, сьогодні відстебнуті. Видно кукси. Штани довкола них старанно підкочені.

Далі йдуть інваліди на милицях. Їхні химерні криві постаті часто можна бачити на вулиці: прямі милиці, а між ними трохи навскіс висить тіло. Ще далі рухаються сліпі та одноокі. Чути, як вони намацують дорогу білими костурами. На руках у них жовті пов'язки з трьома крапками. У зовсім сліпих ті самі знаки, що забороняють їхати проти руху або позначають глухі кути, — три чорні диски. Багато інвалідів несе плакати. Сліпі теж несуть, хоч ніколи вже не зможуть їх прочитати. «Отак нам віддячилася батьківщина» — написано на одному. «Ми помираємо з голоду» — на іншому.

Обрубкові в колясці засунуто за комір паличку з папірцем. На ньому написано: «Моя місячна пенсія дорівнює одній марці золотом». Між двома іншими колясками майорить біле полотнище: «У наших дітей немає молока, немає м'яса, немає масла. Хіба ми за це воювали?»

Інваліди — найстрашніші жертви інфляції. Їхні пенсії так знецінились, що на них уже майже нічого не купиш. Час од часу уряд підвищує пенсії, але з таким запізненням, що того ж дня вони виявляються знову в кілька разів меншими. Долар росте божевільними темпами: він піднімається вже не на тисячі чи десятки тисяч щодня, а на сотні тисяч марок. Позавчора він коштував ще мільйон двісті тисяч, а вчора — мільйон чотириста тисяч. Сподіваються, що завтра він досягне двох мільйонів, а в кінці місяця — десяти. Робітники одержують тепер платню двічі на день — вранці й після обіду, і щоразу їм влаштовують перерву на півгодини, щоб вони встигли побігти до крамниці; коли б вони чекали до вечора, то втратили б стільки, що їхні діти залишилися б голодні. Та й так вони набивають шлунки будь-чим, аби тільки не відчувати голоду.

Колона рухається набагато повільніше за машини. За нею стовпились автомобілі любителів недільних пікніків. Дивний контраст: сіра, майже безлика маса жертв війни мовчки сунеться вулицею, а за нею повільно рухаються машини тих, хто розбагатів завдяки війні. Машини гурчать, пирхають, нетерпляче їдучи по п'ятах за вдовами убитих, які разом з дітьми замикають колону, — худі, голодні, обшарпані й злякані. А в машинах виблискують розкішні літні туалети — білосніжне полотно, шовк. Ті, що розкинулися на сидіннях, — круглолиці, гладкі — ніяковіють від того, що вскочили в таку халепу. Пішоходам на тротуарах легше: вони просто відводять погляд і тягнуть за собою дітей, які весь час зупиняються і просять пояснити, що таке каліки. Хто може, звертає в бічні вулиці.

Сонце стоїть високо і пече немилосердно. Інваліди починають пітніти. По їхніх безкровних обличчях котиться нездоровий піт. Зненацька за ними лунає автомобільний сигнал. Один із власників машин не витримав: він хоче виграти кілька хвилин і пробує випередити колену по тротуару. Всі інваліди обертаються. Вони нічого не кажуть, а тільки розтягуються і перепиняють шлях. Тепер, щоб проїхати, машині довелося б давити їх. У ній сидить молодий чоловік у світлому костюмі та солом'яному брилі і дівчина. Він робить кілька безглуздих, розгублених жестів і запалює сигарету. Кожен із інвалідів, ідучи повз машину, зиркає на нього. Не з докором, ні, — він дивиться на сигарету, міцний аромат якої розноситься по вулиці. Це дуже дорога сигарета, а жоден із демонстрантів уже не може дозволити собі часто палити. Тому вони хочуть принаймні понюхати тютюнового диму.

Я йду слідом за колоною до церкви Божої Матері. Там стоять два нацисти в мундирах і тримають великий плакат:

«Ходіть до нас, камради! Адольф Гітлер допоможе вам!»

Колона обходить навколо церкви.

Ми сидимо в «Червоному млині». Перед нами пляшка шампанського. Вона коштує два мільйони марок — стільки, як безногий інвалід з сім'єю одержує пенсії за два місяці. Шампанське замовив Ризенфельд.

Він примостився так, щоб було видно весь танцювальний майданчик.

— Я знав це з самого початку, — каже він, — але хотів побачити, як ви дуритимете мене. Аристократи не живуть напроти контор надмогильних пам'ятників та ще й у таких будинках!

— Для такої світської людини, як ви, це на диво помилковий висновок, — кажу я. — Ви ж повинні знати, що аристократи зараз майже тільки там і живуть. До цього спричинилась інфляція. Палацам настав кінець, пане Ризенфельд. А хто й має палац, то здає його по кімнатах. Гроші, які дістались у спадок, розтанули. Королівські високості живуть у мебльованих кімнатах, полковники, що колись бряжчали шаблями, тепер скрегочуть зубами, ставши страховими агентами, графині...

— Годі! — перебиває Ризенфельд. — Мені аж сльози навертаються на очі! Не треба більше нічого пояснювати. Але про фрау Вацек я знав з самого початку. Я тільки розважався, дивлячись на ваші невдалі спроби обдурити мене.

Він стежить за Лізою, яка танцює з Ґеорґом фокстрот. Я не нагадую йому про те, як він назвав Лізу француженкою з ходою стрункої пантери — боюсь, що оденвальдський Казанова тоді відразу порве з нами стосунки, а нам конче потрібна партія граніту.

— Зрештою, це не зменшує її принадності, — примирливо заявляє Ризенфельд. — Навпаки, ставить її ще вище. Така породиста жінка, і з самої гущі народу! Ви тільки гляньте, як вона танцює! Ніби... ніби...

— Струнка пантера, — допомагаю я.

Ризенфельд скоса зиркає на мене.

— Ви часом трохи розумієтесь на жінках, — бурмоче він.

— Навчився од вас!

Він п'є за моє здоров'я. Мої слова підлестили йому, хоч він і сам не здогадується про це.

— Я хотів би вас щось спитати, — кажу я. — У мене таке враження, що дома, в Оденвальді, ви спокійний обиватель і зразковий батько. Ви якось показували нам фотографії трьох своїх дітей і обсадженого трояндами будинку, на стіни якого заради принципу не вжили жодного куска граніту, що я, як невдалий поет, високо ціную; чому ж

тоді, ледь виїхавши з дому, ви обертаєтесь на справжнього короля нічних клубів?

— Щоб дома з більшою насолодою бути обивателем і батьком, — не задумуючись, відповідає Ризенфельд.

— Поважна причина. Але чому б завжди не бути ним?

Ризенфельд посміхається.

— Це мій злий дух. Роздвоєність людської вдачі. Ви про таке не чули?

— Не чув? Та я сам найкращий зразок цього!

Ризенфельд образливо регоче, десь так, як вранці Верніке.

— Ви?

— Таке буває і в області духовного життя, — пояснюю я.

Ризенфельд ковтає вина й зітхає:

— Дійсність і фантазія! Вічна гонитва, вічний розлад! Або, — додає він з іронією, опанувавши себе, — у вас, як у поета, — пристрасть і задоволення її, Бог і тіло, космос і клозет...

На щастя, у цю мить в оркестрі знову вступають труби, і Ґеорґ з Лізою повертаються з танцювального майданчика. Ліза просто чарівна в крепдешині абрикосового кольору. Ризенфельд, після того, як він дізнався про плебейське походження Лізи, визначив нам кару — ми всі повинні бути його гостями в «Червоному млині». Зараз він вклоняється Лізі:

— Прошу на танго, шановна пані. Не маєте нічого проти?

Ліза на голову вища за Ризенфельда, і ми сподіваємось цікавого видовища. Однак, на наш подив, виявилось, що гранітний кайзер вміє чудово танцювати танго. І не тільки аргентінське, а й бразільське і, очевидно, ще кілька інших. Він кружляє по паркету навколо розгубленої Лізи, як ковзаняр-фігурист.

— Як ти себе почуваєш? — питаю я Ґеорґа. — Не бери це близько до серця. Мамона проти почуття! Кілька днів тому мені також довелось вислухувати нотації з цього приводу. Від тебе теж, і в дуже пікантному становищі. Як Ліза вранці вибралась із твоєї кімнати?

— Нам довелось скрутно. Ризенфельд вирішив влаштувати собі в конторі спостережний пункт. Хотів стежити за її вікном. Я гадав, що він кине це, коли я признаюсь, хто така Ліза. Однак нічого не допомогло. Він повівся як справжній мужчина. Нарешті мені пощастило витягти його на кілька хвилин до кухні пити каву. Ліза скористалася цим. Коли Ризенфельд знову повернувся в контору, на свій спостережний пункт, вона вже ласкаво посміхалася зі свого вікна.

— У кімоно з чорногузами?

— Ні, з вітряками.

Я дивлюсь на нього. Він киває головою.

— Виміняне за маленький надгробок. Це було необхідно. І все ж таки Ризенфельд, кланяючись, умудрився через вулицю запросити її на сьогодні в «Червоний млин».

— Він не зважився б на таке, коли б досі вважав її за Рене де ля Тур.

— Він зробив це цілком пристойно. Ліза погодилась. Вона вважає, що таким чином допоможе нашим торговельним справам.

— А ти теж так вважаєш?

— Еге ж, — весело відповідає Ґеорґ.

Ризенфельд і Ліза повертаються з танцювального майданчика. Ризенфельд мокрий від поту, а Ліза холодна, як монастирська лілія. На превеликий свій подив, я раптом помічаю в барі знайому постать. Це Отто Бамбус. Він стоїть, трохи розгубившись у гармидері. Йому так личить тут бути, як личило б Бодендикові. Потім біля нього з'являється руда голова Віллі, і звідкись до мене долинає генеральський бас Рене де ля Тур:

— Вільно, Бодмере!

— Отто, — отямившись, питаю я Бамбуса, — який вітер тебе заніс сюди?

— Не вітер, а я! — відповідає Віллі. — Я хочу щось зробити для німецької літератури. Отто незабаром повертається в село. Там у нього буде досить часу, щоб строчити вірші про грішний світ. А поки що хай він його побачить.

Отто лагідно посміхається, блимаючи короткозорими очима. На лобі в нього виступив легкий піт. Віллі влаштовується з Рене та Отто за сусіднім столиком. Ліза й Рене кидають одна на одну убивчі погляди. Потім обидві, непереможені, гарні, усміхнені, одвертаються до своїх столиків.

Отто нахиляється до мене.

— Я закінчив цикл «Тигриця», — шепоче він. — Учора вночі. Тепер готую нову серію: «Багряна жінка». А може, назву її ще «Велике одкровення». Потім перейду на білі вірші. Це щось надзвичайне. На мене найшло натхнення.

— А що ж ти тут сподіваєшся взнати?

— Все, — відповідає Отто, сяючи від радості. — Я завжди сподіваюся все взнати, і краса тільки в тому і є, чого ще не знаєш. Між іншим, ти таки знайомий з дамою з цирку!

— Дами, з якими я знайомий, існують не для того, щоб панькатися з такими новачками, як ти, — кажу я. — Ти, очевидно, справді-таки нічого ще не знаєш, наївний йолопе, інакше не був би такий нахабний! Тому запам'ятай собі закон номер один: не зазіхай на чужих жінок — ти надто хирлявий для цього.

Отто кашляє.

— Ти бач! — каже він нарешті. — Міщанські забобони! Я ж маю на увазі не заміжніх жінок.

— Я теж, дурню. Для заміжніх жінок правила не такі суворі. Звідки ти взяв, що ця дама з цирку? Я ж тобі вже казав, що вона лише продавала квитки в мандрівному Цирку.

— Віллі розповів, що це неправда. Вона акробатка з цирку.

— А, Віллі! — я дивлюсь на руду голову, що, ніби гарбуз по морю, пливе над головами тих, що танцюють. — Слухай, Отто, — кажу йому. — Це зовсім не так. То знайома Віллі з цирку. Ота, що в блакитному капелюшку. І вона любить літературу. Тут у тебе найбільші шанси. Отже, сміливо вперед!

Бамбус недовірливо дивиться на мене.

— Я серйозно кажу тобі, ти, недоумкуватий ідеалісте!

Ризенфельд знову йде танцювати з Лізою.

— Що з нами робиться, Ґеорґу? — питаю я. — Он там твій партнер по торгівлі намагається одбити в тебе даму, а тут у мене хочуть позичити Герду в інтересах німецької поезії. Чи ми такі вівці, чи наші дами такі принадні?

— І те й інше. До того ж жінка іншого принадніша вп'ятеро, ніж та, яку маєш. Давній закон. Однак у Лізи через кілька хвилин заболить голова, вона вийде у гардероб по аспірин, а звідти пришле кельнера сказати, щоб ми веселились без неї, бо вона змушена піти додому.

— Це для Ризенфельда буде справжній удар. Він завтра нічого нам не продасть.

— Продасть ще більше. Тобі слід би це знати. Саме тому й продасть. А де Герда?

— Її ангажемент починається аж через три дні. Отже, Бона має бути в «Альтштедтер Гоф». Однак боюсь, що вона сидить зараз у «Валгалі» в Едуарда. Герда зве це «заощаджувати на вечері». Що я можу вдіяти! В неї такі бездоганні докази, що я зумів би заперечити їй, хіба що якби був на тридцять років Старший. Краще пильнуй за Лізою. Може, їй не треба буде вигадувати ніяких хвороб, щоб і надалі допомагати нам у торгівлі.

Отто Бамбус знову нахиляється до мене. Його очі за скельцями окулярів вирячені, як у наляканого оселедця.

— Як ти гадаєш, «Манеж» — добра назва для томика віршів про цирк? З ілюстраціями Тулуз-Лотрека.

— А чому не Рембрандта, Дюрера чи Мікельанджело?

— Хіба в них є малюнки про цирк? — питає Отто, щиро зацікавлений.

Я одмахуюсь од нього.

— Пий, хлопче, і втішайся своїм коротким життям, тому що колись тебе вб'ють. Із ревнощів, недоноску!

Я бачу, що мої слова підлестили йому. Він п'є за моє здоров'я і задумливо дивиться на Рене. Вона почепила собі на русяві кучері маленький, голубий, як пір'я у водомороза, капелюшок і справді скидається на приборкувачку звірів.

Повертаються Ліза й Ризенфельд.

— Я не знаю, що сталося, — каже вона, — але в мене раптом заболіла голова. Піду прийму аспірин.

І не встигає Ризенфельд схопитися з місця, як вона вже виходить із зали. Ґеорґ, страшенно задоволений, зиркає на мене і дістає сигару.

XVII

— Яке ніжне світло, — каже Ізабела. — Чому воно слабшає? Тому що ми виснажуємось? Ми втрачаємо його щовечора. Коли ми спимо, весь світ зникає. Де ж тоді ми діваємось? А світ завжди повертається, Рудольфе?

Ми стоїмо біля виходу з парку і дивимося крізь ґратчасті ворота за огорожу. Над стиглими полями, що простягаються обабіч каштанової алеї аж до лісу, сідає сонце.

— Він завжди повертається, — кажу я і обережно додаю: — Завжди, Ізабело.

— А ми? Ми теж повертаємося?

Ми, думаю я. Кому це відомо? Кожна година щось дає, щось забирає і щось міняє. Однак я не кажу їй цього. Не хочу починати розмову, яка несподівано заводить у безвихідь.

Повертаються пацієнти, котрі працюють у полі. Вони йдуть, як потомлені селяни, і на їхні плечі падає перший червоний відблиск вечора.

— Ми теж, — кажу я — Завжди, Ізабело. Ніщо з того, що вже існує, не може пропасти. Ніколи.

— Ти віриш у це?

— Нам же нічого більше не залишається, як вірити.

Ізабела обертається до мене. Зараз, раннього вечора, в чистому золоті осені, розлитому в повітрі, вона здається надзвичайно вродливою.

— Бо інакше ми б пропали? — питає вона.

Я здивовано зиркаю на неї.

— Не знаю. Чого тільки не називають словом пропасти!

— Бо інакше ми б пропали, Рудольфе?

Якусь мить я нерішуче мовчу.

— Так, — кажу нарешті, — але тільки там і починається життя, Ізабело.

— Чиє?

— Наше. Там тільки все й починається — мужність, співчуття, людяність, кохання і трагічна райдуга краси Там, де ми знаємо, що не залишається нічого.

Я дивлюсь на її обличчя, осяяне призахідним сонцем. На якусь мить плин часу ніби зупиняється.

— Ми теж не залишаємось? Ти і я? — питає Ізабела.

— Так, ми теж не залишаємось, — відповідаю я, дивлячись повз неї в далину, на ліс і поля, що виграють синьою, червоною й золотою барвами.

— Навіть, якщо ми кохаємо одне одного?

— Навіть, якщо ми кохаємо одне одного, — кажу я і нерішуче, дуже обережно, додаю — Я думаю, що саме тому люди й кохають. Може, коли б не це, вони не могли б кохати. Кохати — це значить хотіти передати далі те, що сам не можеш утримати.

— Що?

Я знизую плечима.

— Не знаю, як тобі сказати. Може, самих себе, щоб урятуватися. Або своє серце. Скажімо, своє серце. Або свою тугу. Ні, своє серце.

Пацієнти, що працювали в полі, наближаються до воріт. Сторожі відчиняють їх. Раптом з-за дерева від муру швидко вибігає якийсь чоловік, шмигає повз нас, проштовхується крізь гурт робітників і кидається навтіки. Один із сторожів помічає його і досить-таки спокійно біжить навздогін. Другий сторож, ніби нічого й не трапилось, пропускає тих, що повернулися з поля. Потім зачиняє ворота. Втікач мчить долиною до міста. Він біжить набагато швидше за сторожа.

— Ви думаєте, що ваш колега наздожене його? — питаю я сторожа, що залишився біля воріт.

— Повернуться вони обов'язково вдвох.

— Щось не схоже на це.

Сторож стискає плечима.

— Це Гвідо Тімпе. Він щонайменше раз на місяць пробує втекти. І завжди біжить у ресторан Форсттауза випити пива. Ми щоразу знаходимо його там. Кудись далі або в інше місце він не біжить. Тільки, щоб

випити два-три кухлі пива. І п'є лише темне, — сторож підморгує мені. — Тому мій колега й не поспішає. Він тільки про всяк випадок не випускає його з очей. Ми даємо Тімпе досить часу, щоб він проковтнув своє пиво. А чому б і ні? Потім він повертається назад, сумирний, як ягня.

Ізабела не прислухалась до розмови. Тепер вона питає:

— Куди він хоче?

— Напитися пива, — кажу я. — Більше нікуди. Хто ще може мати таку мету!

Ізабела не слухає. Вона тільки не зводить з мене очей.

— Ти теж хочеш утекти?

Я хитаю головою.

— Втікати нема куди, Рудольфе, — каже вона. — І нема куди повертатись. Усі двері однакові. А за ними... — вона замовкає.

— Що за ними, Ізабело? — питаю я.

— Немає нічого. Тільки двері. Завжди тільки двері, а за ними немає нічого.

Сторож зачиняє ворота і запалює люльку. До мене долинає міцний запах дешевого тютюну і навіває чарівну картину: просте життя без проблем, із скромною професією, доброю жінкою, слухняними дітьми, чесно прожиті роки і чесна смерть. Все сприймається, як належне: трудовий день, вільний вечір, ніч, і тебе не мучать ніякі питання. На мить мене охоплює туга за таким життям і щось схоже на заздрість. Потім я зиркаю на Ізабелу. Вона стоїть, тримаючись руками за грати, притиснувшись до них обличчям, і дивиться в поле. Вона довго стоїть так. Червоні й золоті барви густішають, ліс губить фіолетові відтінки і стає чорний, небо над ним — ясно-зелене, мов яблуко, а по ньому ніби пливуть човни з рожевими вітрилами.

Нарешті Ізабела обертається до мене. Її очі в присмерку здаються майже фіолетовими.

— Ходімо, — каже вона, беручи мене за руку.

Ми йдемо до будинку. Ізабела тулиться до мене.

— Ти не повинен ніколи залишати мене.

— Я й не залишу тебе ніколи.

— Ніколи, — повторює вона. — Але ніколи таке коротке.

Із срібних кадильниць у служок струмує ладан. Бодендик обертається. В руках у нього золота дароносиця. Сестри в чорному одязі вклякнули на своїх лавках, як темкі згустки покори; похиливши голови, вони б'ють себе руками в закриті одягом груди, яким ніколи не судилось бути грудьми; горять свічки, і в осяяну золотими променями каплицю сходить Бог,

втілений в облатку. Якась жінка підводиться, іде до лавки, де причащаються, і кидається там на підлогу. Більшість хворих нерухомо втупились у золоте чудо. Ізабели немає. Вона відмовилась ходити до церкви. Раніш вона ходила, а тепер уже кілька днів не хоче. Вона пояснила мені чому — не хоче більше дивитися на закривавленого.

Дві сестри підводять хвору, яка впала і б'ється на підлозі. Я починаю грати Tantum ergo. Бліді обличчя божевільних вмить повертаються до органа. Я витягаю регістри гамби і скрипки. Сестри співають.

В повітрі тремтять білі хмарки ладану. Бодендик ховає дароносицю в кіот. Полум'я свічок відбивається на парчевій ризі, на якій вишито великий хрест, а потім разом з ладаном лине до іншого великого хреста, на якому вже два тисячоліття висить, стікаючи кров'ю, спаситель. Я механічно граю далі, думаючи про Ізабелу і про те, що вона сказала. Потім згадую те, що читав учора ввечері про дохристиянські релігії. Боги в Греції були веселі, вони мандрували з хмари на хмару, трохи шахраюваті, віроломні й непослідовні, як і люди, котрим вони належали. Вони були перебільшеним втіленням життя в усій його повноті, жорстокості, безпосередності й красі. Ізабела має рацію: блідий бородатий чоловік з закривавленими руками й ногами, що висить наді мною, не такий. Дві тисячі років, думаю я, дві тисячі років, і весь час життя кипіло із свічками, несамовитими вигуками, смертю й екстазом навколо кам'яних будівель, у яких були виставлені зображення блідого розп'ятого чоловіка — похмурі, закривавлені, оточені мільйонами Бодендиків. І сіра тінь церкви розрослася над цілими країнами і задушила життєрадісність, а з Ероса, веселого Ероса, зробила потаємну, орудну, гріховну історію розпусти і нічого не простила, незважаючи на всі проповіді любові й прощення, тому що прощати — це значить сприймати інших такими, які вони є, а не вимагати каяття, вірності й покори, перш ніж буде сказано «Ego te absolvo»[1].

Ізабела чекала мене надворі. Верніке дозволив їй виходити вечорами в сад, якщо хтось гулятиме з нею.

— Що ти робив там, усередині? — неприязно питає вона. — Допомагав приховувати все?

— Я грав.

— Музика теж приховує. Більше, ніж слова.

— Є така музика, що оголює все, — кажу я. — Музика сурм і барабанів. Вона завдала багато лиха світові.

Ізабела обертається.

---

[1] Відпускаю гріхи твої (*лат.*).

— А твоє серце? Воно хіба не барабан?

Так, думаю я, барабан, повільний і тихий, але все ж таки він робить чимало шуму і завдає чимало лиха. Може, я саме через нього недочув солодкого поклику життя, який почули ті, хто не протиставляє свого Я життю і не вимагає пояснень, ніби він настирливий кредитор, а не перелітний мандрівник, що не залишає після себе сліду.

— Послухай моє серце, — каже Ізабела. Вона бере мою руку і притуляє до своїх грудей. — Ти відчуваєш його?

— Відчуваю, Ізабело.

Я забираю руку, однак у мене таке почуття, ніби я її не забрав. Ми обминаємо невеличкий водограй, що дзюрчить собі в присмерку, наче про нього забули. Ізабела занурює руки в басейн і бризкає водою.

— А куди діваються сни вдень, Рудольфе? — питає вона.

Я зиркаю на неї.

— Мабуть, сплять, — обережно кажу я, знаючи, куди вона може завести такими запитаннями.

Ізабела знову занурює руки у воду. Вкриті маленькими бульбашками повітря, вони переливаються сріблом, наче якийсь невідомий метал.

— Як же вони можуть спати? — каже Ізабела. — Адже вони самі живий сон. Їх же бачиш лише тоді, коли спиш. А де вони діваються вдень?

— Може, вони висять, як кажани, у великих підземних печерах або, як совенята, у глибоких дуплах на деревах, і чекають ночі.

— А якщо ніч не настає?

— Ніч завжди настає, Ізабело.

— Ти впевнений у цьому?

Я дивлюсь на неї.

— Ти питаєш, як дитина.

— А як діти питають?

— Так, як ти. Все питають і питають, аж поки не доводять до того, що дорослі не знають, як відповісти, і бентежаться або починають сердитись.

— Чого ж вони сердяться?

— Бо зненацька помічають, що в них є щось страшенно фальшиве, і не хочуть, щоб їм нагадували про це.

— У тебе теж є щось фальшиве?

— Майже есе.

— А що саме?

— Не знаю. В тім то й справа. Коли б людина знала, вона б не була такою фальшивою. Це можна тільки відчути.

— Ох, Рудольфе, — каже Ізабела, і голос її раптом стає низький і ніжний. — Ніщо не буває фальшиве.

— Ні?

— Звичайно, ні. Що фальшиве, а що справжнє, відомо тільки Богові. Але коли він справді Бог, то для нього не існує фальшивого й справжнього. Все — Бог. Фальшиве було б лише те, що існувало б поза ним. Але коли щось може бути поза ним або проти нього, то це якийсь обмежений Бог. А обмежений Бог — то не Бог. Отже, або все справжнє, або немає ніякого Бога. Бачиш, як просто?

Я вражено дивлюсь на неї: те, що вона каже, справді здається простим і зрозумілим.

— Тоді виходить, що немає також диявола і пекла? — кажу я. — Бо якщо вони є, то немає Бога.

Ізабела киває головою.

— Звичайно, немає, Рудольфе. У нас так багато слів. Хто їх тільки видумав?

— Навіжені люди, — відповідаю я.

Вона заперечливо хитає головою і показує на церкву.

— Оті! Вони й ув'язнили його там, — шепоче Ізабела. — Він не може вийти звідти. А хотів би. Але вони прибили його до хреста.

— Хто?

— Священики. Вони міцно тримають його.

— То були інші священики, — кажу я. — Дві тисячі років тому. Не ці.

Ізабела прихиляється до мене.

— Вони завжди ті самі, Рудольфе, — шепоче вона біля самого мого вуха. — Ти цього не знаєш? Він хоче вирватись, але вони стережуть його. Він стікає кров'ю і хоче злізти з хреста, однак вони не пускають. Вони міцно тримають його в тюрмах з високими баштами, обкурюють ладаном, моляться йому, але не випускають звідти. І ти знаєш чому?

— Ні.

Блідий місяць висить тепер на попелястому голубому небі над самим лісом.

— Тому що він дуже багатий, — шепоче Ізабела, — страшенно багатий. А вони хочуть утримати в себе його багатство. Коли б він вийшов з в'язниці, то відібрав би його в них, і вони б раптом усі сталі бідними. Так само, як і з тими, кого замикають у цій лікарні: інші забирають їхнє майно і роблять з ним, що хотять. Живуть, як багаті люди. Так само, як і зі мною.

Я пильно дивлюсь на неї. Обличчя в неї напружене, але по ньому нічого не можна зрозуміти.

— Що ти хочеш цим сказати? — питаю я.

Ізабела сміється.

— Усе, Рудольфе. Ти ж сам знаєш що! Мене привели сюди, бо я їм заважала. Вони хочуть володіти моїм майном. Якби я вийшла, їм би довелося повернута його. Хай беруть, мені воно не потрібне.

Я все ще не зводжу з неї погляду.

— Коли тобі нічого не треба, то ти ж можеш пояснити їм це. Тоді їм не буде чого тримати тебе тут.

— Тут чи десь-інде — хіба не все одно? Хай уже туг. Тут, принаймні, хоч їх немає. Вони як комарі. А кому хочеться жити з комарами? — Ізабела нахиляється вперед і пошепки додає: — Тому я й прикидаюсь.

— Ти прикидаєшся?

— Звичайно. Хіба ти не знаєш? Треба прикидатися, інакше вони розіпнуть на хресті. Однак вони дурні. Їх можна обдурити.

— Ти й Верніке обдурюєш?

— Хто це?

— Лікар.

— А, той, що хоче одружитись зі мною. Він такий, як і всі. Тут так багато в'язнів, Рудольфе, а ті, що за мурами, бояться. Однак розп'ятого на хресті вони бояться найбільше.

— Хто боїться?

— Всі, хто використовує його і живе з нього. Їх безліч. Вони запевняють, що вони добрі. Але роблять дуже багато зла. Хто просто злий, той може мало нашкодити. Люди бачать, що він злий, і остерігаються його. Але добрі — чого вони тільки не чинять! Ох, які вони криваві!

— Вони справді такі, — погоджуюсь я, сам якось дивно схвильований. — Вони зробили страшенно багато зла. Хто вважає, що тільки він правий, той безжалісний.

— Не йди більше туди, Рудольфе. Вони повинні його звільнити. Того, що на хресті. Він теж часом хотів би посміятися, поспати й потанцювати.

— Ти так думаєш?

— Цього б кожен хотів, Рудольфе. Вони повинні його звільнити. Але він для них небезпечний. Він не схожий на них. Він найнебезпечніший з усіх — він найдобріший.

— Тому вони його й тримають?

Ізабела киває головою. Я відчуваю в себе на щоці її подих.

— Інакше їм довелося б знову прибити його до хреста.

— Так, — кажу, — я теж так думаю. Вони б його убили, ті самі, що сьогодні моляться йому. Вони б убили його, як убивають безліч людей в його ім'я. В ім'я справедливості і любові до ближнього.

Ізабелу морозить.

— Я більше не ходжу туди, — мовить вона, показуючи на церкву. — Вони завжди кажуть, що людина мусить страждати. Чорні сестри. А чому, Рудольфе?

Я мовчу.

— Хто зробив так, що ми мусимо страждати? — питає вона, тулячись до мене.

— Бог, — гірко кажу я. — Якщо він є. Бог, який створив усіх нас.

— А хто покарає його за це?

— Що?

— Хто покарає Бога за те, що він змушує нас страждати? Тут, серед людей, коли хтось таке вчинить, його садять у тюрму або вішають. Хто ж повісить Бога?

— Таке мені не спадало на думку, — кажу я. — При нагоді спитаю про це вікарія Бодендика.

Ми повертаємось алеєю назад. У темряві спалахують світлячки. Раптом Ізабела зупиняється.

— Ти чув? — питає вона.

— Що?

— Землю. Вона стрибнула, як кінь. Дитиною я завжди боялась, що вві сні кудись упаду. Я просила, щоб мене прив'язували до ліжка. Чи можна покладатися на силу тяжіння?

— Можна. Так само, як і на смерть.

— Не знаю. Ти ще ніколи не літав?

— У літаку?

— В якому там літаку, — зневажливо каже Ізабела. — В літаку кожен може. Вві сні!

— Літав. А хіба вві сні не кожен може літати?

— Ні.

— Я думаю, що кожній людині колись сниться, ніби вона літає. І часто сниться.

— От бачиш! — каже Ізабела. — А ти покладаєшся на силу тяжіння! А що, як її колись не стане? Що тоді? Ми будемо літати, як мильні баньки! Хто тоді буде кайзером? Той, хто прив'яже до ніг найбільше свинцю, чи той, хто матиме найдовші руки? І як тоді можна буде злізти з дерева?

— Цього я не знаю. Але навіть свинець не допоможе. Він тоді теж стане легким, як повітря.

Раптом вона веселішає. Місяць заглядає їй у очі, запалюючи в них бліді вогники. Вона відкидає волосся, яке в холодному місячному світлі здається зовсім безбарвним.

— Ти зараз ніби відьма, — кажу я. — Молода і небезпечна відьма.

Ізабела сміється.

— Відьма, — шепоче вона. — Ти аж тепер це помітив? Скільки тобі треба було для цього часу!

Нараз Ізабела розстібає синю широку спідницю, спускає її додолу і виступає з неї ногами. Тепер вона стоїть у самих лише черевиках і коротенькій білій розстебнутій кофточці. Її тонка постать із безбарвним волоссям і безбарвними очима, що більше скидається на хлоп'ячу, ніж на дівочу, біліє переді мною в темряві.

— Ходи, — шепоче вона.

Я озираюсь. От чорт, думаю я, що коли зараз надійде Бодендик! Або Верніке, або котрась із сестер! Я серджусь на себе за такі думки. Ізабела ніколи не думала б про це. Вона стоїть переді мною, як дух, що прийняв постать людини, але готовий щомиті знову полинути в простір.

— Тобі треба одягтися, — кажу я.

Ізабела сміється.

— Треба, Рудольфе? — глузливо питає вона, ніби на неї зовсім не діє сила тяжіння, а на мені висить весь тягар світу.

Ізабела повільно наближається до мене, хапає мене за краватку і стягує її. Губи в неї безбарвні, а коли на них падає місячне світло — здаються сіро-синіми, зуби білі, як крейда, і навіть голос утратив відтінок.

— Скинь це геть, — шепоче вона, розстібаючи мені комірець і сорочку. Я відчуваю в себе на грудях її холодні руки. Ці руки не м'які — вони вузькі, тверді і міцно вчепилися в мене.

У мене мороз пробігає поза шкірою. В Ізабелі раптом прорвалось щось таке, чого я ніколи не гадав побачити в ній, я відчуваю його, як порив вітру або як удар; воно збиралося звідусіль, скупчувалось у ній і тепер вибухнуло, як легенький вітерець широких рівнин обертається в ущелині в раптову бурю. Я пробую стримати її за руки і озираюсь. Але вона вириває їх. Вона більше не сміється: на обличчі в неї написана смертельна серйозність істоти, яка знає тільки свою мету і, не задумуючись, помре, аби тільки її досягти.

Я не можу втримати її. У неї звідкись з'являється сила, яку я міг би зломити тільки насильством. Щоб не робити цього, я притягаю Ізабелу до себе. Так вона безпорадніша, але тепер вона ближче до мене, її груди

притиснуті до моїх, я відчуваю її в своїх обіймах і мимоволі ще міцніше пригортаю до себе. Так не можна, думаю я, вона хвора, це насильство, однак хіба все завжди не є насильством? Її очі — біля самого мого обличчя, порожні очі без будь-якого виразу, застиглі, прозорі.

— Боїшся, — шепоче Ізабела. — Ти завжди боїшся!

— Я не боюсь, — бурмочу я.

— Чого? Чого ти боїшся?

Я мовчу. Страх раптом зникає. Ізабелині сині холодні губи притискаються до мого обличчя; вся вона — як кусок криги, а мене трясе холодна лихоманка, стягує шкіру, лиш голова палає. Я відчуваю Ізабелині зуби, вона — стрункий звір, що зіп'явся на ноги, привид, дух, зітканий із місячного світла й жадоби, живий покійник з холодною шкірою і холодними губами. В мені борються жах і недозволена хіть. Нарешті я силоміць відриваю її од себе і відштовхую так, що вона падає...

Ізабела не підводиться. Вона зіщулилась на землі, як біла ящірка, і шипить мені прокльони й образи — цілий потік брудної лайки візників, солдатів і повій, лайки, якої я навіть не знаю, образ, котрі вражають, як удар ножем чи нагайкою, слів, про які я ніколи не сподівався, що вона їх знає, слів, на які відповідають тільки кулаками.

— Заспокойся, — кажу я.

Ізабела регоче.

— Заспокойся, — передражнює вона. — Це все, що ти знаєш! Заспокойся! Іди під три чорти! — шипить вона раптом голосніше. — Геть звідси, немічна ганчірко, євнуху...

— Мовчи, — роздратовано кажу я, — а то...

— Що — а то? Та спробуй же! — Вона безсоромно вигинається на землі, заклавши руки за спину і презирливо скрививши рота.

Я дивлюсь на неї. Я повинен би відчути відразу, однак не відчуваю її. Навіть незважаючи на все, що вона робить і каже, Ізабела не здається розпусною. В ній є щось відчайдушне, дике й невинне, я люблю її, мені хочеться взяти її й віднести звідси, однак я не знаю куди. Піднімаю свої руки — вони важкі, мов налиті свинцем. І я почуваю себе розгубленим, безпорадним провінціальним міщанином.

— Забирайся геть! — шепоче Ізабела. — Геть! Геть! І ніколи більше не приходь! Посмій тільки прийти, немічне опудало, церковний підмітальнику, кастрате! Геть, телепню, дурню, крамарський виродку! Спробуй тільки прийти ще раз сюди!

Вона стоїть уже на колінах і дивиться на мене. Губи в неї стали вузенькі, очі каламутні, сірі й злі. Одним стрибком вона підводиться, хапає свою широку синю спідницю і швидко йде геть. Вона виходить

з алеї на освітлене місце, легенько ступаючи стрункими ногами, наче балерина, і синя спідниця майорить у неї в руках, як прапор.

Мені хочеться побігти за нею, гукнути її, щоб одяглась, однак я не рушаю з місця. Я не знаю, що вона зробить у найближчу хвилину. Раптом мені спадає на думку, що тут не вперше трапляється, коли хтонебудь заходить у корпус голий. Особливо часто роблять це жінки.

Я повільно бреду алеєю, поправляючи сорочку. Я почуваю себе винним, сам не знаючи чому.

Пізно ввечері я чую, як повертається Кнопф. З його кроків видно, що він добре набрався. Сьогодні в мене нема настрою лякати його, але саме тому я підходжу до ринви. Кнопф зупиняється і, як бувалий солдат, спочатку оглядає місцевість. Довкола панує тиша. Він обережно наближається до обеліска. Я й не сподівався, щоб відставний фельдфебель після одного попередження відмовився від своєї звички. Зараз він стоїть напоготові біля надгробка і вичікує. Потім ще раз обережно озирається довкола. Після цього, як досеідчений тактик, робить спритний маневр: опускає руки, ніби хоче починати неподобство. Але все це тільки омана, він дослухається. Переконавшися, що тиші ніщо не порушує, він з переможною посмішкою в ніцшевських вусах прилаштовується і робить своє діло.

— Кнопфе, — приглушено реву я в ринву. — Ти, свиня, знов тут? Хіба я не попередив тебе?

Вираз його обличчя змінюється. Я ніколи не вірив, що налякана людина витріщає очі, мені здавалось, що вона швидше примружує їх, аби краще бачити; але Кнопф справді витріщив їх, як наляканий вибухом важкого снаряда кінь. Він навіть водить ними.

— Ти не гідний бути відставним фельдфебелем саперних військ, — глухо заявляю я. — Цим я позбавляю тебе чину! Переводжу в штрафники, свиня! Кроком руш!

З Кнопфового горла виривається щось схоже на хрипкий гавкіт.

— Ні, ні! — гаркає він, шукаючи місця, звідки говорить Бог. Це куток між ворітьми і стіною його будинку. Там немає ні вікна, ні будь-якого отвору, і він не може збагнути, звідки йде голос.

— Віднині забудь про шаблю, картуз з кокардою і нашивки! — шепчу я. — Забудь про парадний мундир! Відтепер ти сапер-штрафник, свиняко!

— Ні! — голосить Кнопф, тяжко вражений. Щирий тевтонець краще дав би собі пальця відтяти, ніж позбутися чину. — Ні! Ні! — шепоче він, здіймаючи руки до неба.

— Застебнись як слід! — наказую я і раптом згадую Ізабелу. Від цієї згадки мене ніби пронизує тисяча голок і серце стискає пекучий біль.

Кнопф застібається.

— Тільки не це! — хрипить він знову, задерши голову до місяця, як вівчарка. — Не це, пане!

Він стоїть, як Лаокоон, борючись із невидимими зміями безчестя й приниження. Раптом мені спадає на думку, що він стоїть зараз так, як стояв я сам годину тому, і серце мені знову стискає біль. Несподівано мені стає жаль і Кнопфа, й себе. Подобрішавши, я шепчу:

— Ну гаразд, даю тобі ще раз нагоду виправдатись, хоч ти й не заслуговуєш на це. Я переводжу тебе тільки в єфрейтори, та й то лиш для випробування. Якщо ти до кінця вересня мочитимешся, як кожна цивілізована людина, то переведу тебе в унтер-офіцери, до кінця жовтня — в сержанти, до кінця листопада — у заступники фельдфебеля, а на різдво ти знову станеш фельдфебелем у відставці. Зрозумів?

— Зрозумів, пане... — Кнопф шукає відповідного звертання. Я боюсь, що він вагається між величністю та Богом, і вчасно перебиваю його.

— Це моє останнє слово, єфрейторе Кнопф! І не думай, свиня, що ти зможеш після різдва почати все наново! Тоді стане холодно, і ти не знищиш своїх слідів. Мороз збереже їх. І якщо ти ще хоч раз станеш біля обеліска, то одержиш електричний удар і таке запалення простати що тобі ноги покорчаться! А тепер іди геть, ти, купо гною з галунами!

Кнопф блискавично зникає в темних сінях сего будинку. З контори чути тихий сміх. То Ліза й Ґеорґ дивляться на виставу.

— Купа гною з галунами, — хрипко хихотить Ліза.

Хтось із них з гуркотом перевертає стілець, і нарешті двері до Ґеорґових покоїв зачиняються. Ризенфельд якось подарував мені пляшку голландського джину, велівши вживати його, коли буде важко на серці. Тепер я витягаю її. На чотиригранній пляшці блищить етикетка: «Фризький джин, ван П. Бокма, Люварден». Я відкриваю її і наливаю собі велику чарку. Джин міцний, пахучий. Ось хто не буде ображати мене.

XVIII

Трунар Вільке вражено дивиться на відвідувачку.

— Чому ви не візьмете дві маленькі? — питає він. — Вони коштуватимуть не набагато дорожче.

Жінка хитає головою.

— Вони повинні лежати разом.

— Але ж ви можете поховати їх у одній могилі, — втручаюсь я. — Тоді вони й лежатимуть разом.

— Ні, це не те.

Вільке чухає потилицю.

— Що ви на це скажете? — питає він мене.

Жінка втратила двох дітей. Обоє померли того самого дня. Вона хоче не тільки поставити для них спільний надгробок, а й поховати їх у спільній, — так би мовити, подвійній — домовині. Тому я й привів до контори Вільке.

— Для нас це все просто, — кажу я. — Надгробки з двома написами трапляються дуже часто. Бувають навіть родинні надгробки з шістьма — вісьмома написами.

Жінка киває.

— Саме так я й хочу! Вони повинні лежати разом. Вони завжди були разом.

Вільке виймає з кишені жилета теслярський олівець.

— Це буде якась химерна труна. Надто широка. Майже квадратова — діти ж іще дуже малі. По скільки їм років?

— По чотири з половиною.

Вільке малює олівцем труну.

— Виходить квадратовий ящик, — каже, нарешті, він. — Адже ви не хочете...

— Ні, — перебиває його жінка, — вони повинні лежати разом. Вони близнята.

— Можна й близнятам зробити гарні маленькі домовинки, покриті білим лаком. Форма буде краща. А отака коротка труна на двох здаватиметься незграбною.

— Мені це байдуже, — вперто каже жінка. — У них була колиска на двох, візочок на двох, а тепер має бути й труна на двох. Вони повинні лежати поряд.

Вільке знову малює. Але й тепер виходить тільки квадратовий ящик, хоч Вільке й прикрашає віко завитками плюща. Якби труна була для дорослих, вона б не здавалась такою незграбною. А діти надто малі. Вільке вдається до останнього аргументу.

— Не знаю, чи таке дозволено, — каже він.

— А чому це може бути не дозволено?

— Та якось воно незвичайно.

— А хіба звичайно, щоб двоє дітей помирало того самого дня? — питає жінка.

— Це правда, особливо коли вони ще й близнята, — Вільке раптом зацікавлюється. — В них і хвороба була та сама?

— Так, — різко відповідає жінка. — Та сама. Вони народились після війни, коли нічого було їсти. Близнята — а в мене й для одного не вистачало молока...

Вільке нахиляється вперед.

— Та сама хвороба! — Очі його спалахують. У ньому прокинулась справжня наукова цікавість. — Кажуть, що з близнятами таке трапляється частіше. По астрології...

— Ну, то як з труною? — питаю я. По жінці видно, що вона не має ніякого бажання вести далі розмову на тему, яка так захопила Вільке.

— Я можу спробувати, — каже трунар. — Але не знаю, чи таке дозволено. Як на вашу думку? — питає він мене.

— Можна спитати в конторі кладовища.

— А що скаже священик? Діти як охрещені?

Жінка якусь мить вагається, потім каже:

— Один католиком, а другий лютераниномъ. Ми так домовились. Мій чоловік католик, а я — лютеранка. Тому ми й вирішили поділити близнят.

— Тобто як — одну дитину охрестили католиком, а другу — лютераниномъ? — перепитує Вільке.

— Еге ж.

— Того самого дня?

— Того самого дня.

Така химерність людської долі викликає у Вільке нову хвилю цікавості.

— Звичайно, у двох різних церквах?

— Звичайно, — нетерпляче кажу я. — Як же інакше? Тепер...

— А як ви їх розрізняли? — перебиває мене Вільке. — Вони ж були схожі одне на одного?

— Схожі, — відповідає жінка. — Як дві краплі води.

— Я так і думав! Як же їх можна розрізнити, особливо малими? Ви могли це? З самого їхнього народження?

Жінка мовчить.

— Тепер це все одно, — кажу я, роблячи Вільке знак кінчати розмову.

Однак Вільке охоплений науковою цікавістю і тому не зважає на почуття.

— Не все одно, — заперечує він. — їх же треба поховати! Одного по-католицькому, а другого — по-лютеранському. Ви знаєте, котрий із них католик?

Жінка мовчить. Вільке ще більше розпалюється.

— Ви думаєте, що зможете влаштувати два похорони водночас? Якщо буде подвійна труна, то мусить бути й одночасний похорон. Тоді треба кликати двох священиків — католика й лютеранина! А вони, напевно, відмовляться! Вони ревнивіші до свого Бога, ніж ми до своїх жінок.

— Вільке, це вас зовсім не стосується, — кажу я, наступаючи йому під столом на ногу.

— А близнятам як! — вигукує Вільке, не звертаючи на мене уваги. — Католик буде водночас похований по-лютеранському, а лютеранин — по-католицькому! Ви. уявляєте, яка це буде плутанина! Ні, в подвійній труні їх ховати не можна. Треба робити дві окремі. Тоді кожна релігія матиме свою труну. Священики зможуть стати один до одного спиною і освятити могилу.

Вільке, певно, вважає, що одна релігія — отрута для іншої.

— А зі священиками ви вже домовилися? — питає він.

— Чоловік пішов домовлятися, — відповідає жінка.

— Це справді дуже цікаво...

— То ви зробите подвійну труну? — перебиває його жінка.

— Та зроблю, але кажу ж вам...

— Скільки вона коштуватиме?

Вільке чухає потилицю.

— А коли вона має бути готова?

— Якнайшвидше.

— Значить, її треба зробити позачергово. Доведеться працювати цілу ніч.

— Скільки вона коштуватиме? — повторює жінка.

— Це я вам скажу, коли вже буде готова труна. Задля науки я дорого не візьму. Але й не прийму її назад, коли вам не дозволять так ховати.

— Дозволять.

Вільке здивовано поглядає на жінку.

— Звідки ви знаєте?

— Коли священики не захочуть освятити могилу, ми поховаємо без них, — рішуче каже вона. — Діти завжди були вкупі і повинні залишитись укупі.

Вільке киває головою.

— Отже, домовились. Труну я обов'язково зроблю. Але назад її не прийму.

Жінка витягає з сумочки чорний шкіряний гаманець з нікельованим замочком.

— Візьмете завдаток?

— Та вже так заведено. На дошки.

Жінка очікувально дивиться на нього.

— Мільйон, — трохи зніяковіло каже Вільке.

Жінка відлічує йому згорнуті в кілька разів асигнації.

— Адреса...

— Я піду з вами, — перебиває її Вільке. — Візьму мірку. Хочу, щоб вийшла гарна домовина.

Жінка киває головою і переводить погляд на мене.

— А надгробок? Коли ви його привезете?

— Коли хочете. Взагалі їх ставлять через кілька місяців після похорону.

— А зараз не можна?

— Чому ж ні. Але краще почекати. За деякий час могила осяде, і тоді його все одно доведеться переставляти.

— Он як, — каже жінка. Повіки в неї на мить ніби затремтіли. — Все-таки ми хочемо мати надгробок зараз. А не можна... не можна поставити його так, щоб він не осів?

— Для цього довелося б ще до похорону робити спеціальний фундамент під надгробок. Ви згодні на таке?

Жінка киває.

— Нехай на могилі будуть їхні імена. Щоб вони не лежали просто так. Краще, щоб відразу було вибито на пам'ятнику імена.

Вона дає мені номер місця на цвинтарі.

— Я хочу заразом розрахуватися, — каже вона. — Скільки він коштує?

Жінка знову витягає шкіряний гаманець. Трохи зніяковівши, як і Вільке, я називаю ціну.

— Тепер усе рахується мільйонами й мільярдами, — додаю я.

Дивно: інколи з того, як людина складає гроші, можна побачити, чесна й порядна вона чи ні. Жінка розгортає асигнацію за асигнацією і кладе їх на стіл побіч взірців граніту й вапняку.

— Ми відкладали гроші їм на школу, — каже вона. — Тепер їх уже давно не вистачило б на це... а на похорон ще якраз вистачить.

— Про це не може бути й мови! — каже Ризенфельд. — Ви взагалі маєте уявлення, скільки коштує чорний шведський граніт? Його привозять із Швеції, юначе, і платять за нього не векселями в німецьких марках, а іноземною валютою! Шведськими кронами! У нас його залишилось лиш кілька брил, для друзів! Останні. Вони серед інших каменів — все одно що блакитні діаманти серед коштовностей. Один я даю

вам за вечір з фрау Вацек, але два! Ви збожеволіли? З таким же успіхом я міг би вимагати від Гінденбурга, щоб він став комуністом!

— Чудова думка!

— Отож! Будьте скромні і не намагайтесь витягнути з мене більше, ніж ваш хазяїн. Оскільки ви одночасно й посильний фірми і директор контори, то вам нічого дбати про підвищення.

— Безперечно, нічого. Я роблю це тільки з любові до граніту. Навіть з платонічної любові. Сам я не буду вже його продавати.

— Не будете? — перепитує Ризенфельд, наливаючи собі чарку горілки.

— Не буду. Я надумав змінити професію.

— Знову? — Ризенфельд ставить своє крісло так, щоб бачити Лізине вікно.

— Цього разу насправді.

— Підете вчителювати?

— Ні, — кажу я. — Стільки наївності в мене вже немає. І самовпевненості теж. Ви часом не знаєте якогось місця? Ви ж скрізь буваєте.

— Якого саме? — байдуже питає Ризенфельд.

— Та все одно. Аби десь у великому місті. Хай навіть розсильним у газеті.

— Залишайтесь тут, — каже Ризенфельд. — Вам личить ця робота. Мені бракуватиме вас. А чому ви хочете йти?

— Я й сам не можу вам цього пояснити. Коли б міг, то не відчував би, що конче мушу піти звідси.

— Боже мій! — каже Ризенфельд. — Вас ще буде тягти сюди.

— Безперечно. Тому я й хочу піти звідси.

Ризенфельд раптом здригається, ніби схопився мокрою рукою за електричний провід. Це Ліза вмикає в своїй кімнаті світло і підходить до вікна. Очевидно, вона не бачить нас у темній конторі і спокійно знімає блузку. Під блузкою на ній немає нічого.

Ризенфельд голосно сопе.

— О небо, які груди! Можна поставити на них пляшку пива, і вона не впаде!

— Теж непогана думка! — кажу я.

Очі в Ризенфельда палають.

— Фрау Вацек завжди так робить?

— Вона досить-таки безтурботна. Адже її звідси ніхто не може побачити, крім нас, звичайно.

— Чоловіче добрий, — каже Ризенфельд, — і ви хочете відмовитись від такого місця? Не будьте ослом.

— Хочу, — кажу я.

Ризенфельд, ніби вюртемберзький індієць, крадеться до сікна, тримаючи в одній руці чарку, а в другій — пляшку з горілкою.

Ліза розчісує коси.

— Я колись хотів бути скульптором, — каже Ризенфельд, не зводячи погляду з вікна. — Як би зараз це було до речі! От чорт, скільки можна прогавити в житті!

— Ви хотіли б бути скульптором по граніту?

— При чому тут граніт?

— Тому що модель швидше постаріла б, ніж ви зробили б з граніту скульптуру, такий він твердий, — кажу я. — З вашим темпераментом ви могли б працювати хіба що з глиною. Інакше після вас залишились би тільки незакінчені твори.

Ризенфельд аж стогне. Ліза скинула спідницю, але відразу ж вимкнула світло і вийшла до іншої кімнати. Хазяїн Оденвальдських заводів ще деякий час стоїть, припавши до вікна, потім обертається.

— Вам легко, — бурчить він. — У вас не сидить демон. А щонайбільше ягня.

— Мерсі, — кажу я. — У вас теж сидить не демон, а цап. Що ви ще скажете?

— Ви не передасте від мене листа? — питає Ризенфельд.

— Кому?

— Фрау Вацек! А кому ж?

Я мовчу.

— Я пошукаю для вас роботу, — каже він.

Я мовчки дивлюсь на нього. Я залишусь вірним Ґеорґові, як нібелунг, коли навіть це коштуватиме мені майбутнього.

— Я зробив би це для вас і задарма, — лицемірно каже Ризенфельд.

— Я знаю. Але навіщо вам писати листа? Це ніколи не допомагає. До того ж ви сьогодні їдете. Відкладіть цю справу на тоді, як знову завітаєте сюди.

Ризенфельд допиває свою горілку.

— Може, вам це здасться смішним, але такі речі ніхто не любить відкладати.

В цю мить двері Вацекового будинку відчиняються, і на вулицю виходить Ліза. На ній вузький чорний костюм і черевики на височезних каблуках. Таких каблуків я ще ніколи не бачив. Ризенфельд помічає її одночасно зі мною. Він хапає зі столу свого капелюха і кидається надвір.

— Яка нагода!

Я бачу, як він вилітає на вулицю. За мить він уже галантно крокує побіч Лізи, тримаючи капелюха в руках, Ліза двічі озирається навколо. Потім обоє зникають за рогом. Я міркую, чим це все скінчиться. Ґеорґ Кроль, звичайно, потім розповість мені. Можливо, цей улюбленець долі вимантачить у нього ще один пам'ятник зі шведського граніту.

Подвір'ям іде трунар Вільке.

— Ви б не прийшли сьогодні ввечері до мене? — питає він у вікно.

Я погоджуюсь, бо й сподівався, що він запросить мене.

— Бах теж буде? — питаю я.

— Аякже. Ось я несу йому цигарки.

Ми сидимо в майстерні Вільке серед стружок, домовин, горщиків з геранню і горщиків з клеєм. Пахне смолою і ялиновим деревом. Вільке теше віко на домовину близнятам. Він вирішив безкоштовно вирізати на ній гірлянду квітів і навіть покрити її сусальним золотом. Коли його щось зацікавлює, то він не думає про заробіток. А випадок з близнятами зацікавив його.

Курт Бах сидить на лакованій чорній труні, окованій під бронзу, а я — на дорогій домовині з натурального дуба, на якій витравлено магові узори. В нас є пиво, ковбаса, хліб і сир. Ми вирішили посидіти у Вільке аж запівніч. Трунаря десь між дванадцятою й першою годинами опановує меланхолія, сонливість і страх. Це для нього найважча пора. Як не дивно, він тоді боїться духів, і канарка, яка висить у нього, в великій клітці над верстатом, не може замінити йому людське товариство. Вільке занепадає духом, говорить про безцільність людського життя і налягає на чарку. Ми вже не раз знаходили його вранці п'яного в майстерні, у вимощеній стружками великій труні, з якою йому чотири роки тому дуже не пощастило. Цю труну було виготовлено для велетня з цирку Бляйхфельда, який під час гастролів у Верденбрюці помер наглою смертю, наївшись на вечерю лімбурзького сиру, італійської сухої ковбаси, крутих яєць із солдатським хлібом та добре хильнувши горілки, — тільки здалось, що помер, бо поки Вільке, незважаючи на духів, цілу ніч майстрував йому труну, той раптом, зітхнувши, підвівся із свого смертного ложа і, замість того щоб, як годилося б, відразу повідомити Вільке, допив горілку і ліг спати. Наступного дня він заявив, що не має грошей і, крім того, не замовляв собі труни, — доказ, проти якого нічого було заперечити. Цирк поїхав, а домовина так і залишилась у Вільке, бо ніхто не признавався, що замовляв її. Після того Вільке на деякий час зробився ще більшим песимістом. Найдужче сердився трунар на молодого лікаря Вюльмана, вважаючи, що це він у всьому винен. Вюльман був на фронті два

роки помічником лікаря і став відтоді трохи авантюрником. Йому доводилось так багато лікувати в госпіталі напівмертвих і на три чверті мертвих піхотинців, не відповідаючи ні перед ким за їхню смерть та за їхні неправильно зрослі кістки, що він, врешті, набув цікавого досвіду. Тому вночі він ще раз прокрався до велетня і дав йому якийсь укол — адже він у госпіталі не раз бачив, що мертві воскресали, — і велетень справді відразу ж ожив. Відтоді Вільке мимоволі відчував антипатію до Вюльмана, яку той пізніше не міг перемогти навіть тим, що завжди посилав родичів померлих до Вільке. Для Вільке труна велетня стала постійною пересторогою не легковажити, і мені здається, що він тільки через це пішов з матір'ю близнят до неї додому: трунар хотів сам побачити чи діти часом не ожили і не катаються вже на своїх дерев'яних конях. Гордість Вільке не витримала б, якби, крім непроданої труни велетня, у нього залишилась ще й квадратова домовина близнят, як доказ його трунарської бездарності. Найбільше сердило Вільке у випадку з велетнем те, що йому не довелося з ним як слід побалакати. Він усе простив би велетневі, коли б міг одержати в нього інтерв'ю про потойбічний світ. Адже той кілька годин був усе одно що мертвий, а Вільке — тому що він любить науку і тому що він боїться духів — багато дав би за відомості про потойбічний світ.

Куртові Баху, дитині природи, все це байдуже. Він — член берлінського товариства атеїстів, яке взяло собі за девіз слова: «Втішайся цим життям, як можеш, бо потойбічне — лиш мана». Дивно, що, незважаючи на це, Курт Бах став скульптором для потойбічного світу — витісує ангелів, конаючих левів та орлів. Правда, він не думав, що робитиме це, бо коли був молодший, то вважав себе мало не другим Мікеланджело.

Канарка співає. Світло не дає їй заснути. Вільке шарудить рубанком. У відчинене вікно заглядає ніч.

— Як ви себе почуваєте? — питаю я Вільке. — Духи ще не стукають до вас?

— Та ось-ось почнуть. Ще ж тільки пів на дванадцяту. В таку пору я почуваю себе дуже неприємно, так, ніби в мене розкішна борода і я гуляю по вулиці в декольтованій жіночій сукні.

— Станьте атеїстом, — радить Курт Бах. — Коли людина ні в що не вірить, вона ніколи не почуває себе дуже погано. І не почуває себе смішною.

— Але й не почуває себе добре, — каже Вільке.

— Можливо. Але вже безперечно не так, ніби має розкішну бороду, а гуляє по вулиці в декольтованій жіночій сукні. Так я почуваю себе тільки тоді, коли вигляну вночі у вікно — а там небо з зірками віком

у мільйони світлових років, і я повинен вірити, що над ним сидить якась вища істота, котру обходить, що вийде з Курта Баха.

Дитя природи спокійно одрізує собі шмат ковбаси і заходжується їсти. Вільке стає ще неспокійніший. Скоро вже північ, а в цей час він не любить таких розмов.

— Холодно, правда ж? — питає він. — Уже осінь.

— Залиште вікно в спокої, — кажу я, бачачи, що Вільке хоче його зачинити. — Це вам нічого не допоможе, духи проникають і крізь скло. Гляньте краще на акацію надворі!

Це справжня Ліза Вацек серед інших акацій. Чуєте, як у ній шумить вітер? Як зальс у шовкових спідницях молодої жінки. Але колись її зрубають, і ви будете робити з неї труни...

— Акація на труни не годиться. Їх роблять з дуба, ялини, червоного дерева...

— Ну гаразд, гаразд, Вільке! Є ще там у пляшці трохи горілки?

Курт Бах подає мені пляшку. На лампочку налітає жук. Вільке здригається і мало не втинає собі пальця.

— Що то було? — злякано питає він.

— Заспокойся, Альфреде, — кажу я. — Це не посланець з того світу, а всього лиш жук-гнойовик, що пнеться до сонця, — воно втілене для нього в лампочці на сто свічок, що горить у флігелі по Гакенштрассе, 3. Буденна драма з тваринного життя.

Між нами домовлено, що десь від пів на дванадцяту до першої ми звемо Вільке на «ти». Він тоді почуває себе безпечніше. Після першої ми знову переходимо на «ви».

— Не розумію, як можна жити без релігії, — каже Вільке Куртові Баху. — Що ж тоді робити, коли вночі прокинешся під час грози?

— Влітку?

— Звичайно, влітку. Взимку ж не буває грози.

— Випити чогось холодненького, — відповідає Курт Бах, — і спати далі.

Вільке хитає головою. Опівночі він не тільки боїться духів, а й стає дуже побожний.

— Я знав чоловіка, який у грозу ходив до публічного дому, — кажу я. — Його саме в такі хвилини й тягло туди. Взагалі він був імпотентний — тільки в грозу все мінялось. Коли він помічав грозову хмару, то миттю хапав телефонну трубку, щоб попередити Фрицці. Літо двадцятого року було найкращою порою в його житті, тоді грози траплялись майже щодня. А часом і по чотири-п'ять разів на день.

— А що він тепер робить? — питає Вільке, в якого відразу прокидається науковий інтерес.

— Його вже немає, — кажу я. — Помер під час останньої грози в жовтні двадцятого року.

Вітер стукає дверима в будинку напроти. Дзигарі на баштах б'ють дванадцяту годину. Вільке прикладається до пляшки.

— А чи не піти нам погуляти на цвинтар? — каже безбожник Бах. Іноді він буває досить-таки безжальний.

Від страху вуса у Вільке наїжачуються. У вікно завіває вітер.

— І це називаються друзі! — докірливо каже він. І раптом знову злякано питає: — Що то було?

— То надворі пробігла пара закоханих. Відпочинь трохи, Альфреде. Попоїж. Духи не люблять, коли люди їдять. У тебе шпротів немає?

Вільке зиркає на мене, як собака, котру вдарили, коли вона задовольняла свою природну потребу.

— Знайшов час нагадувати мені про це! Про мої невдачі в коханні, про самотність у розквіті сил.

— Ти жертва своєї професії, — зауважую я. — Не кожен може це сказати про себе. Починай супе. Так у вищому світі називають вечерю.

Ми беремось за ковбасу та сир і відкорковуєм пляшки з пивом. Канарка одержує листок салату і заливається радісним щебетом, не думаючи про те, чи вона в щось вірить чи ні. Курт Бах задирає вгору своє землистого кольору обличчя і принюхується.

— Пахне зірками, — заявляє він.

— Що? — Вільке ставить пляшку в стружки. — Що ти знову вигадав?

— Опівночі світ пахне зірками.

— Облиш свої жарти! І як тільки людина може жити, коли вона ні в що не вірить та ще й базікає таке?

— Хочеш навернути мене в свою віру? — питає Курт. — Ти, вимагателю царства небесного?

— Ні, ні! Або, про мене, таки хочу. Там, здається, щось зашаруділо?

— Так, — каже Курт. — Кохання.

Знадвору знову чути обережні кроки. Ще одна пара закоханих зникає серед лісу надгробків. Видно тільки, як біліє в темряві сукня дівчини.

— Чому люди так міняються, коли помирають? — питає Вільке. — Навіть близнята.

— Тому що вони тоді вже не спотворені, — відповідає Курт Бах.

Вільке перестає жувати.

— Чим?

— Життям, — каже атеїст.

Вільке опускає вуса і жує далі.

— Не базікали б ви дурниць у такий час! Чи для вас немає нічого святого?

Курт Бах беззвучно сміється.

— Бідолахо! Завжди тобі треба за щось триматися.

— А тобі?

— Мені теж.

Його очі на землистому обличчі блищать, мов скляні. Курт Бах завжди замкнутий, скромний скульптор із скромними мріями, але часом у нього прориваються прообрази цих мрій, якими вони були двадцять років тому, і тоді він раптом стає запізнілим фавном з багатою уявою.

На подвір'ї знов чути шурхіт, шепіт і легкі кроки.

— Два тижні тому в саду відбулась справжня баталія, — каже Вільке. — Якийсь слюсар забув вийняти з кишені інструменти, і в найбурхливішу мить дама вкололась шилом. Вона скочила на ноги, схопила з хреста бронзовий вінок і стукнула ним свого механіка по голові. Ви хіба не чули? — питає він мене.

— Ні.

— Вінок насунувся йому аж на вуха, так що він ніяк не міг його скинути. Я ввімкнув світло і спитав, що сталося. Переляканий хлопець кинувся навтіки з вінком на голові, ніби римський сановник. Ви не помітили, що одного бронзового вінка бракує?

— Ні.

— Так от. Він помчав, ніби за ним гнався осиний рій. Я вийшов у сад. Дівчина ще стояла і дивилась на свою руку. «Кров! — вигукнула вона. — Він уколов мене! У таку хвилину!» Я побачив на землі шило і зметикував, що сталося. «Так недовго дістати й зараження крові, — сказав я, піднімаючи шило. — Це небезпечно! Палець можна було б перев'язати, а от зад не перев'яжеш. Навіть якщо він такий гарний». Дівчина почервоніла.

— Як ти міг побачити це в темряві? — питає Курт Бах.

— Було місячно.

— При місяці теж цього не можна побачити.

— Зате можна відчути, — заявляє Вільке. — Отже, дівчина почервоніла. Вона стояла і тримала сукню так, щоб не торкатися до неї тілом. Сукня була світлого кольору, а криваві плями важко виводити. «У мене є йод і пластир, і я вмію мовчати, — мовив я. — Ходімо!»

Вона пішла зі мною в майстерню і зовсім не злякалася. — Вільке обертається до мене. — Цим ваш сад і гарний, — захоплено каже він. — Хто може любитися серед надгробків; той не боїться й домовини. Отак і вийшло, що після йоду, пластира і ковтка портвейну домовина велетня знадобилась.

— Стала альтанкою для кохання? — питаю я, щоб з'ясувати все до кінця.

— Джентльмен втішається й мовчить, — відповідає Вільке.

Саме в цю мить з-за хмари визирає місяць. Білі мармурові пам'ятники на подвір'ї сяють у його світлі, полискують чорні гранітні хрести, а поміж них ми бачимо чотири пари закоханих — дві на мармуровому ложі, а дві — на гранітному. Несподівано освітлені, вони на мить завмирають на місці — їм залишається тільки або втекти, або цілком ігнорувати зміну обставин. Втеча не зовсім безпечна: хоч чкурнути можна в одну мить, однак є загроза дістати нервовий шок.

Закохані роблять найрозумніше. Вони озираються, задерши голови, як олені, потім спиняють погляд на єдиному освітленому вікні — нашому, хоч воно вже й до цього було освітлене, і завмирають, наче їх там витесав Курт Бах. Невинна картина щонайбільше смішна, як і Бахові скульптури. Однак тут місяць знову ховається за хмару, і ту частину саду закриває темрява, тільки обеліск ще освітлений. Але хто це там стоїть, що то за блискучий водограй? Це негідник Кнопф знову мочиться, ніби брюссельська статуя, яку знає кожний солдат, котрий отримував у Бельгії відпустку.

Надто далеко, аби щось зробити. Та й бажання в мене сьогодні такого немає. Навіщо реагувати на це, як хатня господарка? Адже я сьогодні після обіду вирішив кинути цю роботу, і тому життя в мені струмує тепер з подвійною силою, я відчуваю його скрізь: у запаху стружок, у місячному сяйві, в кроках і шарудінні в саду, в чудовому слові «вересень», у своїх руках, котрі можуть рухатись і брати все, в очах, без яких усі музеї світу були б порожні, в привидах і духах, у тому, що все на світі минає, в нестримному бігові землі повз Кассіопею і Плеяди, у мріях про безмежні чужі сади під чужими зірками, про посади у великих чужих газетах і про рубіни, котрі зараз у землі зростаються у червоне сяйво, — я відчуваю його, і це не дає мені шпурнути в Кнспфа порожньою пляшкою з-під пива.

У цю мить дзигарі на башті б'ють першу годину ночі.

Час духів минув, ми знову можемо звертатись до Вільке на «ви» і або пити далі, або пірнути в сон, як у шахту, в котрій є і вугілля, і трупи, і білі соляні поклади, і засипані діаманти.

XIX

Вона сидить засмучена у своїй кімнаті, в кутку біля вікна.

— Ізабело, — кажу я.

Вона не відповідає. Її вії тремтять, ніби крильця в метелика, коли його, живого, діти наколюють на голку.

— Ізабело, я прийшов, щоб забрати тебе.

Вона злякано здригається і тулиться до стіни, напружена, як струна.

— Ти вже не впізнаєш мене? — питаю я.

Вона не рухається. Тільки не зводить з мене очей — настороженних, потемнілих.

— Тебе прислав той, що видає себе за лікаря, — шепоче Ізабела.

Це правда. Мене прислав Верніке.

— Він не посилав мене, — кажу. — Я прийшов сюди потай. Ніхто не знає, що я тут...

Вона поволі відхиляється од стіни.

— Ти теж мене зрадив.

— Я не зраджував тебе. Я просто не міг дістатися до тебе. Ти ж не виходила.

— Я не могла вийти, — шепоче Ізабела. — Вони стояли надворі і чекали на мене: хотіли схопити мене. Вони дізнались, що я тут.

— Хто?

Ізабела дивиться на мене і не відповідає. Яка ж вона худенька, думаю я. Яка худенька і самотня в цій порожній кімнаті! Вона не має навіть себе самої, свого визначеного Я. Вона — як граната, розірвана на тисячу осколків, в чужій, грізній країні незбагненного жаху.

— Ніхто не чекає на тебе, — кажу я.

— Чекає.

— Як ти знаєш?

— По голосах. Хіба ти не чуєш їх?

— Ні.

— Голоси знають усе. Ти їх не чуєш?

— То вітер, Ізабело.

— Хай, — покірно каже вона. — Про мене, хай буде вітер. Якби тільки від цього не було так боляче.

— Від чого?

— Від того, що тебе пиляють. Могли б же різати, так було б швидше. Однак вони пиляють, — тупо, повільно, так повільно, що все зрос-

тається знову. Тоді вони починають усе спочатку, і так без кінця. Пиляють м'ясо, а еоно зростається, і тому все починається спочатку.

— Хто?

— Голоси.

— Голоси не можуть пиляти.

— Ці можуть..

— Де вони пиляють?

Ізабела робить рух, ніби їй страшенно боляче. Потім кладе руки на таз.

— Вони хочуть випиляти це місце. Щоб у мене ніколи не було дітей.

— Хто?

— Ті, що надворі. Вона каже, що народила мене. І тепер хоче повернути назад у себе. Пиляє й пиляє. А він міцно тримає мене. — Ізабела тремтить. — Він... той, що в ній...

— У ній?

Ізабела стогне.

— Не кажи цього... вона хоче мене вбити... я не повинна знати про це...

Я підходжу до неї, обминаючи крісло з бляклим узором троянд, імітацію щасливого життя, котре невідомо чому стоїть у цій порожній кімнаті.

— Про що ти не повинна знати?

— Вона хоче вбити мене. Мені не можна спати. Чому нікого немає коло мене? Все доводиться робити самій. Я так стомилась, — скаржиться вона, беззахисна, як пташка. — Я горю і не можу спати, я така стомлена. Але хіба може спати людина, коли вона горить і нікого немає коло неї? І ти теж мене залишив.

— Я не залишав тебе.

— Ти розмовляв з ними. Вони підкупили тебе. Чому ти не тримав мене? Голубі дерева й срібний дощ. Але ти не хотів. Ніколи! А ти б міг урятувати мене.

— Коли? — питаю я, відчуваючи, як щось у мені тремтить; я не хочу цього, однак воно тремтить, кімната вже не здається стійкою і надійною, і стіни теж ніби тремтять і складаються вже не з цегли, цементу й тинку, а з коливань, сконцентрованих коливань більйонів ниток, які тягнуться від обрію до обрію, а ось тут скупчились, утворюючи чотирикутну тюрму з страшних мотузок від шибениць, у яких б'ється туга і страх перед життям.

Ізабела знову обертається обличчям до стіни.

— Та все пропало! І так давно — відтоді вже минуло не одне життя!

У вікно раптом заглядає присмерк і завішує його невидимим сірим серпанком. Все надворі залишається таким, яким було й досі, — світло, зелень, біля будинку жовті алеї, дві пальми у великих майолікових горщиках, небо, всіяне в хмарами, далекі сірі й червоні дахи в місті за лісом — і водночас усе вже не таке, присмерк ізолював його, покрив лаком минучості, приготував на вечерю тіням — вовкам ночі, як господиня печеню з оцтом. Тільки Ізабела ще тут, прикута до останньої смуги світла, але й її та смуга вже втягує в драму вечора, яка ніколи не була драмою і тільки тепер стає нею, бо ми знаємо, що ім'я її — зникнення. Тільки відколи ми знаємо, що мусимо померти, і саме тому, що знаємо це, ідилія обертається в драму, круг — у спис, виникнення — в зникнення, крик — у страх, а втеча — в приреченість.

Я міцно тримаю Ізабелу в обіймах. Вона, тремтячи, дивиться на мене, горнеться до мене, ми сидимо поряд — двоє чужих людей, котрі нічого не знають одне про одного, тому що не розуміють самих себе і вважають себе не за тих, ким є насправді, і все-таки знаходять короткочасну втіху в цьому нерозумінні, в подвійному, потрійному, безмежному нерозумінні, облудному, як веселка, що здіймається, наче місток, там, де містка не може бути, — відображення між двома дзеркалами, кинуте в далеку порожнечу.

— Чому ти не кохаєш мене? — шепоче Ізабела.

— Я кохаю тебе. Все в мені кохає тебе.

— Не дуже. Вони ще й досі тут. Якби ти мене дуже кохав, то повбивав би їх.

Я й далі тримаю її в обіймах і дивлюся поверх її голови в парк, де з видолинків і алей аметистовими хвилями котяться тіні. Думка моя чітко працює, однак я почуваю себе так, ніби стою дуже високо на маленькому виступі над бурхливою прірвою.

— Ти не міг би стерпіти, щоб я жила десь поза тобою, — шепоче Ізабела.

Я не знаю, що відповісти. Мене завжди хвилюють такі її слова — ніби в них схована якась глибша правда, ніж та, яку я можу осягнути, ніби це правда з потойбічного світу, звідти, де немає назв.

— Ти відчуваєш, як стає холодно? — питає вона, притулившись до мого плеча. — Вночі все помирає. Серце теж. Вони перепилюють його.

— Ніщо не помирає, Ізабело. Ніколи.

— Помирає. Кам'яне обличчя — воно розпадається на шматки. А вранці знову десь береться. Ох, це не обличчя! Як ми брешемо своїми жалюгідними обличчями. Ти теж брешеш...

— Так, — кажу. — Але я не хочу брехати.

— Тобі доводиться терти обличчя, аж поки від нього нічого не залишається. Тільки гладенька шкіра. Більше нічого! Але потім воно знову з'являється. Наростає. Коли б усе спинилося, то не було б і болю. Чому вони хочуть відпиляти мене від усього? Чому вона хоче ввібрати мене назад у себе? Адже я нічого не зрадила!

— Що ж ти могла б зрадити?

— Те, що цвіте. Воно повне грязюки. Воно тече з каналів.

Ізабела знову тремтить і тулиться до мене.

— Вони заліпили мені очі. Глиною. А потім прокололи голками. Однак я все ж таки не можу не побачити.

— Не побачити чого?

Вона відштовхує мене.

— Вони й тебе підіслали! Я нічого не зраджу! Ти шпигун. Вони підкупили тебе! Якщо я скажу це, вони вб'ють мене.

— Я не шпигун. І чому це вони повинні тебе вбити, якщо ти скажеш мені все? Вони ж могли б зробити це й так, навіть ще швидше. Коли б я знав це, їм довелося б убити й мене. Бо тоді б уже знало двоє.

Ізабела дивиться на мене, міркуючи про те, що я сказав. Я сиджу, затамувавши подих. І відчуваю, що ми стоїмо перед дверима, за якими має бути воля. Те, що Верніке зве волею. Повернення з парку для божевільних до нормальних вулиць, будинків і стосунків. Я не впевнений, що та воля буде набагато кращою, але не можу думати про таке, коли бачу перед собою це замучене створіння.

— Коли ти мені це поясниш, вони залишать тебе в спокої, — кажу я. — А якщо не залишать, то я покличу когось на допомогу. Поліцію, газети. Тоді вони будуть боятися, а не ти, Ізабело.

Вона стискає руки.

— Це ще не все, — каже, нарешті, вона.

— А що ж іще?

Її обличчя в одну мить стає впертим і замкнутим. З нього наче хто стер біль і нерішучість. Рот стає маленький, губи вузькі, підборіддя випнуте. Вона тепер трохи нагадує худу, злу дівчину-пуританку.

— Облиш це, — каже Ізабела.

Голос у неї теж змінився.

— Добре, облишмо. Мені не треба цього знати.

Я чекаю. Її очі тьмяно поблискують, як мокра черепиця в сутінку. В них ніби скупчилися всі сірі барви вечора. Ізабела дивиться на мене зневажливо й глузливо.

— А хотів би, еге ж? Але тобі не пощастить, шпигуне!

Мене охоплює лють, хоч для цього немає жодних підстав: адже я знаю, що вона хвора й що зміни в свідомості в неї настають блискавично.

— Хай тобі чорт! — сердито кажу я. — Яке мені діло до всього цього!

Я бачу, що її обличчя знову міняється, але швидко виходжу з кімнати, повний незрозумілого хвилювання.

— Ну? — каже Верніке.

— Оце й усе. Навіщо ви послали мене до неї? Їй не стало від цього краще. Я не здатен піклуватись про хворих. Ви ж бачите — замість того, щоб обережно поговорити з нею, я нагримав на неї і втік.

— Це краще, ніж ви думаєте.

Верніке дістає з-за книжок пляшку та дві чарки.

— Коньяк, — каже він, наливаючи чарки. — Хотів би я тільки знати, як вона збагнула, що приїхала мати.

— Її мати тут?

Верніке киває.

— З позавчорашнього дня. Ізабела ще не бачила її. Навіть з вікна.

— Чому ж вона не могла її побачити?

— Для цього їй треба було б висунутись далеко з вікна й так добре бачити, як у стереотрубу. — Верніке дивиться, як переливається в чарці коньяк. — Але часом такі хворі, як вона, відчувають це. А може, вона здогадалась. Я наводив її на таку думку.

— Навіщо? — кажу я. — Адже зараз вона хворіша, ніж будь-коли.

— Ні, — заперечує Верніке.

Я відставляю чарку і переводжу погляд на товсті томи в його бібліотеці.

— Вона така нещасна, що на неї не можна спокійно дивитися.

— Нещасна, але не хворіша.

— Вам треба було залишити її такою, якою вона була влітку. Тоді вона була щаслива, а зараз... це просто жахливо.

— Так, це жахливо, — каже Верніке. — Ніби все, що вона собі уявляє, відбувається насправді.

— Вона сидить там, мов у катівні.

Верніке киває головою.

— Там, за стінами божевільні, думають, що такого вже не існує. А воно ще існує. Тут, де кожен має свою власну катівню в голові.

— Не тільки тут.

— Не тільки, — одразу погоджується Верніке і ковтає коньяку. — Але тут таких багато. Хочете переконатись? Одягайте халат. Скоро почнеться вечірній обхід.

— Не треба. Я ще пам'ятаю те, що бачив останнього разу.

— То було відділення, де й досі бушує війна. А хочете побачити інші?

— Ні. Про них я теж пам'ятаю.

— Ви ж бачили тільки деякі з них.

— З мене вистачить і цих.

— Гаразд, — каже Верніке. — Тоді допивайте коньяк. Облиште свої екскурси в підсвідомість і хваліть життя.

— Чому? Тому, що все так химерно влаштоване? Тому, що одна жива істота з'їдає іншу, а потім саму себе?

— Тому, що ви живете, невинний пугачу. Для проблеми співчуття ви ще занадто молоді й недосвідчені. Коли ж матимете достатній для цього вік, то помітите, що її не існує.

— Я маю деякий досвід.

Верніке махає рукою.

— Не пишайтесь тим, що були на війні! Те, що ви знаєте, не стосується метафізичної проблеми співчуття, а лиш загального ідіотизму людської рас». Велике співчуття починається десь-інде і кінчається теж десь-інде — поза такими скигліями, як ви, і поза такими торговцями розрадою, як Бодендик.

— Ну добре, ви, надлюдино, — кажу я. — Але хіба це дає вам право викликати, коли вам заманеться, у головах тих, що тут сидять, пекло, чистилище чи повільну смерть?

— Право? — повторює Верніке з безмежною зневагою. — Наскільки кращий чесний убивця за такого поборника права, як ви! Що ви знаєте про право, сентиментальний схоластику? Щз менше, ніж про співчуття!

Верніке, посміхаючись, піднімає чарку і спокійно дивиться в темне вікно. Золотаве електричне світло, падаючи на коричневі та строкаті корінці книг, стає ще золотавішим. Воно ніде не здається таким коштовим і символічним, як тут, нагорі, де ніч є водночас і полярною ніччю мозків.

— Ні те, ні інше не передбачено еволюцією світу, — кажу я. — Однак від того мені не легше, і якщо це для вас означає людську неповноцінність, то я б хотів залишитись таким на все життя.

Верніке підводиться, бере з вішалки свого капелюха, надягає його, потім знову знімає і розкланюється переді мною. Після цього вішає капелюха і знову сідає до столу.

— Хай живе добро і краса! — вигукує він. — Саме це я мав на увазі. Ну, а тепер на все добре. Мені пора починати вечірній обхід.

— Ви не можете дати Женев'єві Терговен якогось снотворного? — питаю я.

— Можу, але це її не вилікує.

— Чому ви, принаймні, хоч сьогодні не дасте їй трохи спокою?

— Я дам їй спокій. Дам також і снотворного. — Він підморгує мені. — Сьогодні ви допомогли їй більше, ніж цілий консиліум лікарів. Щиро дякую.

Я недовірливо дивлюсь на нього. Хай йому біс з його дорученнями! Хай йому біс з його коньяком! Хай йому біс з його красномовством!

— Міцного снотворного, — кажу я.

— Найкращого, яке тільки є. Ви коли-небудь були на Сході? У Китаї?

— Як я міг бути в Китаї?

— А я був, — каже Верніке. — До війни. Саме коли там була повідь і голод.

— Так, — кажу я. — Можу собі уявити, що ви тепер скажете, і тому нічого не хочу слухати. Я вже доволі начитався про це. Ви зараз же підете до Женев'єви Терговен? У першу чергу?

— У першу чергу. Дам їй спокій. — Верніке сміється. — А натомість трохи потурбую її матір.

— Чого тобі треба, Отто? — питаю я. — Сьогодні в мене немає бажання вести дискусію про розмір од! Іди до Едуарда!

Ми сидимо в келії поетів. Я прийшов сюди, щоб не думати про Ізабелу, але раптом усе тут здалося мені відразним. Кому потрібна ця базгранина? Світ сходить страхом і кров'ю. Це страшенно банальна думка, я знаю, та, крім того, й фальшива — однак я вже стомився, ловлячи себе на драматизованих банальностях.

— Ну, що таке? — питаю я.

Отто Бамбус дивиться на мене, як сова, що наїлась сколотин.

— Я був там, — з докором каже він. — Ще раз. Спочатку ви силоміць тягли мене туди, а зараз нічого не хочете й знати про це!

— Так завжди буває в житті. Де ж ти був?

— На Банштрассе. В домі розпусти.

— Ну то й що? — питаю я, не дуже прислухаючись до його слів. — Ми були там усі і заплатили за тебе, а ти втік. Що ж нам, пам'ятник тобі за це поставити?

— Я був там ще раз, — каже Отто. — Сам. Та слухай же!

— Коли?

— Після вечора в «Червоному млині».

— Ну і як? — байдуже питаю я. — Ти знову відступив перед фактами життя?

— Ні, — заявляє Отто, — цього разу ні.

— Моє шанування! Це була Залізна Кобила?

Бамбус червоніє.

— Хіба вам не все одно?

— Навіщо ж ти завів про це розмову? — кажу я. — В цьому немає нічого особливого. Майже всі чоловіки на світі сплять з жінками.

— Ти мене не розумієш. Це дало свої наслідки.

— Які наслідки? Я впевнений, що Залізна Кобила не хвора. То лиш здається так, особливо спочатку.

Отто болісно кривиться.

— Та я не про те! Ти ж можеш собі уявити, чому я пішов туди. У мене з обома циклами справа йшла добре, особливо з «Жінкою в багряному», але я думав, що мені треба ще більше натхнення. Хотів закінчити цикл, поки повернуся в село. Тому й пішов на Банштрассе. Цього разу вже насправді. І уяви собі, відтоді як одрізало! Не можу писати! Ні рядка! Наче хтось замовив! А мало ж бути навпаки!

Я сміюсь, хоч мені сьогодні зовсім не до сміху.

— Жахлива творча невдача!

— Добре тобі сміятися, — схвильовано каже Бамбус. — А мені біда! Одинадцять сонетів цілком готові, а на дванадцятім отаке нещастя! Просто нічого не виходить! Немає уяви! Кінець! Що хочеш, те й роби!

— Це прокляття кожного задоволеного бажання, — зауважує Гунгерман, підходячи до нас. Він, очевидно, знає, про що йдеться. — Голодний мріє про їжу, для ситого ж вона відразна.

— Він знову зголодніє, і мрії повернуться, — кажу я.

— У тебе так, а в Отто — ні, заявляє Гунгерман, дуже задоволений. — Ти поверхова нормальна людина, а Отто — глибока натура. Він замінив один комплекс іншим. Не смійся — він, мабуть, пропав як поет. Це, так би мовити, похорон у будинку втіхи.

— Я спустошений, — безнадійно каже Отто. — Спустошений, як ніколи. Я підірвав себе. Де мої мрії? Задоволення бажання — ворог самого бажання. Я повинен був про це знати!

— Напиши щось про це, — раджу я.

— Непогана ідея! — Гунгерман виймає книжечку для нотаток. — Між іншим, вона мені вже Спадала на думку. Та й тема ця не для Отто. В нього стиль не достатньо лаконічний.

— Він може втілити її в елегію або в жалібну пісню. Космічна скорбота, зірки падають, мов золоті сльози, сам Бог схлипує, бо це ж він так безглуздо створив світ, осінній вітер, ніби арфа, награє реквієм...

— Який збіг думок, — каже Гунгерман, швидко записуючи мої слова. — Саме це і майже такими словами я говорив тиждень тому. Моя дружина може посвідчити.

Отто нашорошує вуха.

— Та ще й боїшся, що заразився, — каже він. — Через скільки це можна помітити?

— Коли трипер, то через три дні, а коли люес, то через три тижні, — швидко відповідає зразковий сім'янин Гунгерман.

— Нічим ти не заразився, — кажу я. — Сонети не заражуються люесом. Однак ти можеш використати свій настрій. Направ кермо у протилежний бік! Коли не можеш оспівувати кохання — ганьби його! Замість гімну жінці в багряному й пурпуровому напиши їдку сатиру. З зірок капає гній, Іов, очевидно, перший сифілітик, лежить весь у виразках на уламку всесвіту, дволикий Янус кохання: з одного боку на обличчі чудесна посмішка, а з другого — роз'їдений хворобою ніс...

Я бачу, що Гунгерман знову записує.

— Ти це теж говорив жінці тиждень тому? — питаю я.

Він, сяючи, киває головою.

— Навіщо ж тоді ти записуєш?

— Бо знов забуду. Я часто забуваю раптові думки.

— Вам легко глузувати, — ображено каже Бамбус. — Але я не можу виступити проти кохання. В мене талант до гімнів.

— Напиши гімн проти кохання.

— У гімнах можна тільки щось оспівувати, — пояснює мені Отто, — а не ганьбити.

— Тоді пиши гімни про доброчесність, чистоту аскетичного життя й самотність, про заглиблення у найближче й найдальше з усього, що тільки є на світі, — у своє Я.

Отто якусь мить слухає, задерши голову, наче мисливський собака.

— Я вже пробував, — сумно каже він. — Це теж не в моєму стилі.

— Хай йому чорт, твоєму стилеві! Надто вже ти вередливий!

Я підводжусь і виходжу в сусідню кімнату. Там сидить Валентин Буш.

— Ходи-но, випий зі мною пляшку йоганісберзького, — каже він. — Хай Едуард трохи посердиться.

— Сьогодні я не хочу нікого сердити, — відповідаю я, прямуючи далі.

Я виходжу надвір. Там уже стоїть Отто Бамбус і жалібно дивиться на гіпсових валькірій, що прикрашають вхід до «Валгали».

— Отак-то, — каже він, аби не мовчати.

— Не скигли, — кидаю я, щоб відчепитись від нього. — Ти, мабуть, із тих митців, що рано кінчають творити. А Кляйст, Бюргер, Рембо, Бюхнер належать до найкращих світил на поетичному небі. Отже, не бери собі цього так близько до серця.

— Але ж вони й померли рано!

— Померти й ти зможеш, якщо захочеш. До того ж Рембо ще довго жив після того, як перестав писати. Шукав пригод в Абіссінії. Хіба тобі це не відомо?

Отто дивиться на мене, як на теля з двома головами. Потім знову переводить погляд на товсті стегна і пишні груди гіпсових валькірій.

— Слухай, — нетерпляче кажу я, — тоді напиши цикл «Спокуса святого Антонія». Тут у тебе буде і пристрасть, і зречення, і ще ціла купа всіляких тем.

Обличчя в Отто прояснюється. Потім відразу ж зосереджується, наскільки це можливо для такої вівці з хтивою вдачею. Очевидно, німецька література поки що врятована — Бамбус помітно втрачає до мене цікавість. Він байдуже киває мені і чимдуж кидається додому — до свого рідного письмового столу. Я заздрісно дивлюсь йому вслід.

У конторі панує мирна темрява. Я вмикаю світло і помічаю записку: «Ризенфельд поїхав. Отже, ти сьогодні ввечері вільний від служби. Скористайся цим і натри гудзики, протруси мозок, обріж нігті і помолись за кайзера та райх. Власноручно підписав: Кроль, фельдфебель і людина. P. S. Хто спить, той теж грішить».

Я піднімаюсь до своєї комірчини. Піаніно щирить мені назустріч свої білі зуби. Із стін холодно дивляться томи класиків. Я кидаю на вулицю сніп високих акордів. Лізине вікно відчиняється. Вона стоїть перед лампою в розхристаному халаті, тримаючи в руках цілий оберемок квітів.

— Від Ризенфельда, — хрипить Ліза. — Який ідіот! Тобі потрібна ця паша?

Я хитаю головою. Ізабела подумала б, що це її вороги замишляють проти неї якусь підлоту, а Герду я вже так давно не бачив, що їй би це теж здалося фальшю. Більше ж я нікого не знаю.

— Справді не потрібна? — питає Ліза.

— Справді.

— Бідний! Однак не журись! Ти теж станеш колись дорослим!

— А коли людина стає дорослою?

Ліза на мить задумується.

— Тоді, коли починає думати більше про себе, ніж про інших, — хрипить вона і з гуркотом зачиняє вікно.

Я кидаю на вулицю ще один сніп акордів. Але це не дав відчутних наслідків. Я закриваю пельку піаніно і знову спускаюсь сходами вниз. У Вільке ще світиться. Я видряпуюсь до нього.

— Ну, як скінчилась справа з близнятами? — питаю я.

— Якнайкраще. Мати перемогла. Близнят буде поховано в одній труні. Правда, на міському цвинтарі, а не на католицькому. Смішно, але мати спершу купила місце на католицькому. Мусила б знати, що з цього нічого не вийде, коли одне близня охрещене в лютеранській церкві. Тепер у неї одне місце зайве.

— Те, що на католицькому кладовищі?

— Еге ж. Чудове місце, на згірку, сухе й піщане — хай радіє, що має його.

— Навіщо воно їй? Для себе й для чоловіка? Але ж тепер вона захоче лежати, коли помре, на міському кладовищі, біля своїх дітей.

— Та ні, для неї це капіталовкладення, — нетерпляче каже Вільке. Моя тупість дратує його. — Місце на цвинтарі сьогодні чудове капіталовкладення. Це кожному відомо. Вона вже зараз могла б заробити кілька мільйонів, якби захотіла продати його. Реальні цінності дорожчають божевільними темпами.

— Справді. Я й забув про це. А чому ви й досі в майстерні?

Вільке показує на труну:

— Та роблю он домовину для Вернера, банкіра. Крововилив у мозок. Дорогенько коштуватиме — справжнє срібло, найкраще дерево, натуральний шовк, доплата за нічну роботу. Поможете мені? Курта Баха немає. А за те ви завтра вранці продасте для нього пам'ятник. Ніхто ще нічого не знає: Вернер помер після закінчення робочого дня.

— Сьогодні не можу. Страшенно стомився. А ви десь перед дванадцятою годиною підіть у «Червоний млин», посидьте там до першої, а потім працюватимете до ранку. От проблему буде й розв'язано.

— Непогано, — подумавши трохи, заявляє Вільке. — А туди не треба смокінга?

— Який там смокінг?

Вільке хитає головою.

— Все одно нічого не вийде. Там година коштуватиме мені більше, ніж я зароблю за цілу ніч. Але я можу піти в яку-небудь пивницю. — Вільке вдячно дивиться на мене. Потім додає: — Запишіть адресу Вернера.

Я записую. Дивно, думаю, за сьогоднішній вечір уже друга людина слухається моєї поради, і тільки собі я нічого не можу порадити.

— Смішно, що ви так боїтесь духів, — кажу я. — Ви ж поміркований атеїст.

— Тільки вдень. А вночі ні. Хто вночі може бути атеїстом?

Я показую вниз на комірчину Курта Баха. Вільке махає рукою.

— Добре бути атеїстом, коли ти ще молодий. Але в мої роки, з грижею і закритою формою сухот...

— Тоді станьте побожним. Церква любить покаяних грішників.

Вільке стискає плечима.

— Де ж тоді була б моя самоповага?

Я сміюсь.

— А вночі її у вас немає, еге ж?

— А в кого вночі вона є? Може, у вас?

— Ні. Хіба що тільки в нічних сторожів. Або в пекарів, що печуть уночі хліб. А вам обов'язково потрібна самоповага?

— Звичайно. Адже я людина. Лиш тварини і самогубці її не мають. Цей розлад — справжнє лихо! І все-таки я піду сьогодні вночі в ресторанчик «Квітка». Пиво там чудове.

Я повертаюсь назад темним подвір'ям. Перед обеліском щось невиразно біліє. Це Лізин букет. Вона поклала його сюди, коли йшла до «Червоного млина». Якусь мить я нерішуче стою біля квітів, потім забираю їх. Страшно навіть подумати, що Кнопф може споганити їх. Я забираю букет до себе в кімнату, приношу з контори теракотову вазу і ставлю в неї квіти. Їхній запах одразу заповнює всю кімнату. І от я сиджу з брунатними, жовтими і білими хризантемами, які пахнуть землею й кладовищем, ніби мене поховано. Але хіба я не поховав чогось справді?

Десь біля півночі я вже не витримую запаху. Побачивши, що Вільке пішов до пивниці, аби пересидіти там час, коли з'являються духи, я беру букет і йду до нього в майстерню. Боягузливий трунар залишив двері відчинені і не вимкнув світла, щоб не злякатися, коли повернеться назад. На труні велетня стоїть пляшка з пивом. Я випиваю пиво, ставлю пляшку й кухоль на підвіконня і відчиняю вікно, щоб скидалось на те, ніби це духові забажалося пити.

Потім розкидаю хризантеми од вікна до незакінченої труни банкіра Вернера й на додачу кладу ще й жменю нічого не вартих асигнацій по тисячі марок. Хай Вільке трохи помізкує, що до чого. А що труна для Вернера не буде через це докінчена, не велике горе, — «банкір своїми нічого не вартими асигнаціями змусив десятки дрібних домовласників позбутися немудрого майна.

XX

— Хочеш побачити річ, що хвилює майже так, як картина Рембрандта? — питає Ґеорґ.

— Ну що ж, показуй!

Ґеорґ розгортає носовичок, і на стіл, брязнувши, падає якийсь предмет. Я не відразу пізнаю, що це. Ми схвильовано дивимось на блискучу річ. Це золота монета на двадцять марок. Востаннє я бачив таку ще до війни.

— От були часи! — кажу я. — Панували мир і безпека, за образу його величності садовили в тюрму, «Сталевого шолома» ще ніхто й не знав, наші матері носили корсети і кофти з високими комірцями на китовім вусі, банк акуратно сплачував проценти, марка була недоторканна, як сам Господь Бог, чотири рази на рік ви собі спокійно стригли купони державних позик, і вам сплачували їхню вартість золотою валютою. Дай я поцілую тебе, о блискучий символе минулих часів!

Я зважую на долоні золоту монету. На ній зображено Вільгельма Другого, котрий тепер у Голландії пиляє дрова і відпускає собі еспаньйолку. На монеті він ще з хвацько підкрученими вусами, які тоді називались «Мету досягнуто». І її справді було досягнуто.

— Звідки вона в тебе? — питаю я.

— Від одної вдови, яка одержала в спадок цілий ящик таких монет.

— Боже милосердний! Скільки ж така монета зараз коштує?

— Чотири мільярди паперових марок. Невеличкий будинок або десяток розкішних жінок. Цілий тиждень у «Червоному млині». Восьмимісячна пенсія інваліда війни.

— Досить...

Входить Генрих Кроль у смугастих штанях з велосипедними защіпкам.

— Це, певно, звеселить ваше вірнопідданське серце, — кажу я і підкидаю в повітрі золоту монету. Генрих підхоплює її й дивиться на неї вологими очима.

— Його величність... — схвильовано бурмоче він. — Які були часи! Ми мали власну армію!

— Для кого добрі, а для кого й погані, — зауважую я.

Генрих кидає на мене обурений погляд.

— Не будете ж ви заперечувати, що тоді було краще, ніж зараз?

— Можливо!

— Не можливо, а безперечно! Ми мали порядок, тверду валюту, у нас не було безробітних, економіка процвітала, ми були народом, який усі поважали. Чи ви із цим не згодні?

— Цілком згоден.

— Ну от! А що ми маємо зараз?

— Безладдя, п'ять мільйонів безробітних, дуту економіку, до того ж, ми переможений народ, — відповідаю я.

Генрих спантеличений. Він не думав, що я так легко погоджусь із ним.

— Ну от, — повторює він. — Тепер ми сидимо в багні, а тоді купались, як сир у маслі. Висновки з цього ви, очевидно, можете й самі зробити?

— Не впевнений. Які ж саме?

— Дуже прості! Треба, щоб у нас знову був кайзер і солідний національний уряд!

— Чекайте! — кажу я. — Ви забули одне дуже важливе слово: «тому». А в ньому весь корінь зла. Саме через нього сьогодні мільйони людей, схожих на вас, задерши хоботи, трублять отаку нісенітницю. Коротке слово «тому».

— Що? — питає Генрих, нічого не розуміючи.

— «Тому»! — повторюю я. — Вся справа в слові «тому»! Ми маємо зараз п'ять мільйонів безробітних, інфляцію і нас переможено тому, що перед цим у нас був обожнюваний вами національний уряд! Тому, що цей уряд, охоплений манією величності, розпочав війну! Тому, що він цю війну програв! Отож ми й сидимо тепер у багні! Тому, що той уряд складався з ваших улюблених бовдурів і опудал у мундирах! І не повертати їх треба, щоб поліпшити справу, а, навпаки, пильнувати, аби вони не повернулися, тому, що вони знову втягнуть нас у війну і посадять у багно. Ви й ваші однодумці кажете: колись було добре, а зараз погано, повернімо колишній уряд! А насправді нам зараз погано тому, що ми мали такий уряд, отже його треба послати під три чорти! Зрозуміло? Вся справа в слові «тому»! А ваші однодумці радо забувають про це!

— Дурниці! — розлючено реве Генрих. — Ви комуніст!

Ґеорґ вибухає диким реготом.

— Для Генриха кожен, хто не дотримується надто правих поглядів, — комуніст.

Генрих випинає груди, готуючись до відсічі. Зображення кайзера додало йому сили. Але в цю мить заходить Курт Бах.

— Пане Кроль, — звертається він до Генриха, — ангел має стояти з правого чи з лівого боку від напису: «Тут спочиває бляхар Кварц»?

— Що?

— Ангел на пам ятнику для Кварца.

— Звичайно, з правого, — каже Ґеорґ. — Ангели завжди стоять з правого боку.

Генрих із національного пророка знову стає торговцем надмогильними пам'ятниками.

— Я піду з вами, — невдоволено заявляє він і кладе золоту монету на стіл. Курт Бах бачить її і бере в руки.

— От були часи, — мрійливо каже він.

— Значить, для вас теж, — зауважує Ґеорґ. — Чим же вони для вас були такі добрі?

— То ж були часи вільного мистецтва! Хліб коштував пфеніги, чарка горілки — п'ять пфенігів, життя було сповнене ідеалів, а якщо ти ще мав у кишені кілька отаких золотих, то міг собі поїхати в обітовану землю Італію, не боячись, що, коли повернешся, вони вже нічого не будуть варті.

Бах цілує орла на монеті, кладе її на стіл і знову стає старший на десять років.

Вони з Генрихом зникають. Виходячи, Генрих вигукує, надаючи своєму розжирілому обличчю загрозливого виразу:

— Ще покотяться голови!

— Що він сказав? — здивовано питаю я Ґеорґа. — Це ж улюблена фраза Вацека! Чи, може, ці два ворогуючі родичі по духу побратались?

Ґеорґ задумливо дивиться вслід Генрихові.

— Можливо, — каже він. — Але тоді це вже небезпечно.

І знаєш, що найгірше? У вісімнадцятому році Генрих був заповзятим противником війни. А тепер він забув геть усе, що спонукало його до цього, і війна знову стала для нього веселою пригодою, — Ґеорґ ховає золоту монету в кишеню жилета. — Все пережите стає пригодою. Аж нудно, коли подумаєш про це! І чим жахливішим воно було, тим привабливішим здається згодом. Судити про те, що таке війна, по-справжньому могли б лиш мертві; тільки вони пережили її до кінця.

Він дивиться на мене.

— Пережили? — кажу я. — Перемерли!

— Вони і ті, хто не забуває про це, — веде він далі. — Але таких мало. Наша проклята пам'ять — як решето. Вона хоче вижити. А вижити можна, тільки про все забувши. — Він надягає капелюха. — Ходімо, побачимо, які часи нагадає золота монета Едуардові Кноблоху.

— Ізабело! — вигукую я, дуже здивований.

Вона сидить на терасі перед корпусом для невиліковних хворих. Від тієї тремтливої, змученої істоти, яку я бачив останнього разу, не залишилося й сліду. Очі в неї ясні, обличчя спокійне, вона ще ніколи не здавалась мені такою вродливою, як зараз, — хоч, може, це тому, що останнього разу все було навпаки.

Після обіду випав дощ, і тепер сад виблискує росою, Над містом, на тлі чистого, як на середньовічній картині, неба пливуть хмари, і цілі ряди вікон обернулися на дзеркальні галереї. Хоч іще день, Ізабела одягнена у вечірню сукню з дуже м'якої чорної матерії і взута в золоті черевички. На правій руці в неї — смарагдовий браслет, що, певно, коштує більше, ніж уся наша фірма, рахуючи склад, будівлі й прибуток за п'ять наступних років. Вона ще ніколи не надягала його. Сьогодні день коштовностей, думаю я. Спочатку золота монета з Вільгельмом Другим, а тепер — смарагди! Однак браслет так не зворушує мене, як монета.

— Ти чуєш їх? — питає Ізабела. — Вони напились, досхочу напились і тепер глухо гудуть, як мільйони бджіл.

— Хто?

— Дерева й кущі. Хіба ти не чув, як вони вчора кричали, коли було сухо?

— А вони можуть кричати?

— Звичайно. Ти справді їх ніколи не чуєш?

— Ні, — кажу я, дивлячись на браслет, що поблискує, як зелені очі.

Ізабела сміється.

— Ох, Рудольфе, як ти мало чуєш! — ніжно каже вона. — Твої вуха заросли, як самшитові кущі. Крім того, ти зчиняєш такий шум — тому й не чуєш нічого.

— Я зчиняю шум? Як це?

— Не словами. А взагалі — ти зчиняєш страшенний шум, Рудольфе. Часто стаєш просто нестерпний. Зчиняєш більший шум, ніж гортензії, коли вони хочуть пити, а гортензії ж страшні крикуни.

— Що ж у мені шумить?

— Усе. Твої бажання. Твоє серце. Твоє невдоволення. Твоє марнославство. Твоя нерішучість...

— Марнославство? Я марнославний?

— Звичайно, марнославний.

— Анітрохи! — заперечую я, знаючи, що кажу неправду.

Ізабела швидко цілує мене.

— Не стомлюй мене, Рудольфе! Завжди ти чіпляєшся до назв. А тебе ж, власне, теж звати не Рудольф, правда? Як же тебе звати?

— Людвіг, — здивовано кажу я. Це вперше вона питає мене про це.

— Так, Людвіг. Ти ніколи не стомлювався від свого імені?

— Стомлювався. І навіть від самого себе.

Вона киває, ніби це найзвичайніша річ у світі.

— Тоді поміняй його. Чому ти не хочеш бути Рудольфом? Або кимось іншим. Поїдь звідси. У якусь іншу країну. Кожне ім'я — інша країна.

— Мене назвали Людвігом. Що тут уже можна змінити? Всі ж знають, що я Людвіг.

Ізабела, очевидно, не слухає мене.

— Я теж скоро поїду звідси, — каже вона. — Я відчуваю це. Я стомлена і змучена своєю втомою. Все вже стає якимось пустим, повним прощання, туги й очікування.

Я зиркаю на неї, і мене охоплює раптовий страх. Що вона має на увазі?

— Адже все безупинно змінюється, — кажу я.

Ізабела дивиться вниз на місто.

— Я маю на увазі не це, Рудольфе. Я думаю, що є ще й інша зміна. Більша. Така, як смерть. Я гадаю, що це і є смерть. — Ізабела киває головою, не дивлячись на мене. — Все нею пахне, — шепоче вона. — Навіть дерева й туман. Уночі вона капає з неба. Тіні сповнені нею. А в суглобах — втома. Вона прокралась туди. Я вже не хочу йти звідси Рудольфе. З тобою було добре, хоч ти й не розумів мене. Принаймні, ти був біля мене. Інакше я почувала б себе зовсім самотньою.

Я не знаю, що вона має на увазі. Це якась незвичайна мить. Довкола стає дуже тихо, жоден листок не ворухнеться на дереві, тільки Ізабелина рука з довгими пальцями гладить спинку плетеного крісла, і ледь чутно подзенькув браслет із зелених каменів. Призахідне сонце надає її обличчю такого теплого кольору, що сама думка про смерть здається безглуздою, — однак, незважаючи на це, мене охоплює таке почуття, ніби холод справді здіймається хвилею, як беззвучний страх, ніби може трапитись таке, що Ізабели не стане, коли знову повів вітер. Та ось раптом справді починається вітер, він шумить у кронах дерев, марення зникає, Ізабела випростовується й усміхається.

— Є багато шляхів до смерті, — каже вона. — Бідний Рудольфе! Ти знаєш лиш один. Щасливий Рудольфе! Вставай, ходімо в будинок.

— Я палко кохаю тебе, — кажу я.

Вона сміється ще дужче.

— Зви це, як хочеш. Що таке вітер і що таке тиша? Вони зовсім різні, і все-таки це те ж саме. Я колись каталася на каруселі на розма-

льованих конях і в золотих гондолах, оббитих синім оксамитом, котрі не лише крутяться, а й гойдаються вгору і вниз. Тобі не подобаються гондоли, еге ж?

— Ні. Я колись більше любив сидіти на лакованих оленях і левах. Але з тобою я катався б і в гондолі.

Ізабела цілує мене.

— Музика! — тихо скрикує вона. — І вогні каруселі в тумані! Де ділась наша юність, Рудольфе?

— Справді, де? — кажу я, і очі мені, сам не знаю чому, застилають сльози. — А вона в нас була?

— Хтозна!

Ізабела підводиться. Над нами щось зашаруділо в листі. В червоному світлі призахідного сонця я бачу, що якась пташка капнула мені на піджак — з лівого боку, там, де серце. Ізабела помічає це і заходиться сміхом. Я легенько витираю носовичком слід глузливого зяблика.

— Ти моя юність, — кажу я. — Тепер я знаю це. Ти все, що з нею пов'язане. Геть усе. Навіть те, що починаєш розуміти аж тоді, коли втрачаєш його.

А хіба я втрачаю її? Що це я кажу? Хіба я колись мав її? І чому я повинен втрачати її? Тому, що вона це сказала? Чи тому, що зненацька з'явився цей холодний беззвучний страх? Вона ж уже не раз таке говорила, і мене так часто охоплював страх.

— Я кохаю тебе, Ізабело, — кажу я. — Кохаю більше, ніж сам гадав. Моє почуття, як раптовий вітер, про який думаєш, що це тільки грайливий подих, аж поки раптом серце не зігнеться від нього, як верба в бурю. Я кохаю тебе, серце мого серця, єдиний затишку серед всесвітнього неспокою, я кохаю тебе, ту, що чує, як квіти хочуть пити і як час стомлюється, ніби мисливський собака, я кохаю тебе, почуття струмує з мене, як із щойно відчинених воріт, за котрими ховався невідомий сад. Я ще не зовсім розумію своє почуття, я здивований ним і ще трохи соромлюсь гучних слів, однак вони самі зриваються з моїх вуст, ніби хтось невідомий мені говорить замість мене, і не збагну, чи я бездарний мелодраматик, чи моє серце вже не охоплене страхом.

Ізабела раптом зупиняється. Ми стоїмо на тій самій алеї, якою вона колись поверталася до палати гола; однак зараз тут усе зовсім інакше. Алея охоплена червоним вечірнім полум'ям, сповнена непрожитої юності, туги і щастя, котре коливається між плачем і радощами. Це вже не просто алея, обсаджена деревами, це видіння з казкового світла. Дерева, ніби темні віяла, схиляються одне до одного, щоб утримати те світло, в якому ми стоїмо, наче невагомі, просякнуті ним.

— Ти кохаєш мене? — шепоче Ізабела.

— Я кохаю тебе і знаю, що більше нікого не кохатиму так, як тебе, бо ніколи більше не буду таким, як у цю мить, котра минає, поки я кажу про неї, і котру я не міг би затримати, навіть коли б віддав за неї життя...

Ізабела дивиться на мене широко розкритими сяючими очима.

— Нарешті ти зрозумів це! — шепоче вона. — Нарешті ти відчув це — щастя без назви, смуток і мрію, і подвійне обличчя! Це райдуга, Рудольфе, і по ній можна йти. Однак той, хто сумнівається, — падає. І тепер ти, нарешті, віриш цьому?

— Так, — бурмочу я і знаю, що вірю цьому і що хвилину тому теж вірив і що вже не зовсім вірю.

В парку ще видно, але кутки вже затягує сірий серпанок, темні плями більшають, повільно підступають ближче до нас, і разом з ними насувається хвороба думок, тільки залічена, але не вилічена. Чудо пролетіло повз мене, зачепило мене, але не змінило: я все ще маю те саме ім'я і знаю, що мушу брести з ним до самої смерті; я не фенікс, мені не судилось відродитися, я пробував злетіти, однак упав назад на землю, на колючий дріт, як засліплена курка.

Ізабела уважно дивиться на мене і втішає:

— Не сумуй.

— Я не можу йти по райдузі, Ізабело, — кажу. — Але дуже хотів би. А хто може?

— Ніхто, — шепоче вона мені на вухо.

— Ніхто? І ти теж ні?

Ізабела хитає головою.

— Ніхто, — повторює вона. — Але досить уже й того, що хочеться піти по ній.

Довкола швидко сутеніє. Колись уже було таке, думаю я, однак не можу згадати, коли саме. Я відчуваю Ізабелу біля себе і зненацька обнімаю її. Ми цілуємось, як прокляті, як охоплені відчаєм, як ті, що розлучаються назавжди.

— Я все прогавив, — кажу я, ледве переводячи подих. — Я кохаю тебе, Ізабело.

— Мовчи! — шепоче вона. — Не кажи нічого...

Вхід до алеї, що блідою плямою вирізняється в рамі темних дерев, починає рожевіти. Ми йдемо туди і зупиняємось біля воріт парку. Сонце вже сховалось, і поля втратили барви, але над лісом ще палає червона заграва, а вулиці міста ніби охоплені полум'ям.

Хвилину ми стоїмо мовчки.

— Яка це зарозумілість — вважати, що життя має початок і кінець, — каже раптом Ізабела.

Я не відразу розумію її.

Парк позад нас уже готується зустріти ніч, але перед нами, по той бік залізної огорожі, палає, кипить дика алхімія. Початок і кінець? Я раптом починаю розуміти, що вона має на увазі: що це зарозумілість — хотіти викроїти і виділити із отого кипіння і шумовиння своє коротке існування, вважати свою мізерну свідомість здатною судити про тривалість цього існування, хоч воно в тому кипінні — щонайбільше сніжинка, яка лише короткий час, поки не розтане. Початок і кінець — вигадані слова для вигаданого поняття часу, марнославність амеб'ячої свідомості, яка не хоче гинути, бути поглинута чимось більшим.

— Ізабело, — кажу я, — моє солодке кохання, моє життя! Мені здається, я нарешті відчув, що таке кохання! Це життя, тільки життя, найвищий зліт хвилі до вечірнього неба, до блідих зірок і до себе самої — зліт, що знов і знов виявляється даремним, зліт смертного до безсмертного; однак часом небо опускається назустріч хвилі, і на мить вони зливаються, і тоді більше не існує піратства одного і відмови іншого, не існує нестачі й надмірності, не існує фальсифікації їх поетами, це...

Я замовкаю на півслові.

— Я сам не знаю, що говорю, — кажу я нарешті. — і слова ллються з мене, і, може, в них є й брехня, але це тому, що слова завжди брехливі, і хотіти ними передати щось — це все одно, що хотіти кухлями перехопити водограй. Однак ти зрозумієш мене і без слів, це ще таке нове для мене, що я не можу його висловити; я не знав, що мій подих може кохати, і мої нігті можуть кохати, і навіть моя смерть може кохати, і навіщо турбуватись, чи довго воно триватиме чи ні, і чи я можу його затримати чи ні, чи можу його висловити чи ні...

— Я розумію це, — каже Ізабела.

— Ти розумієш це?

Вона киває головою, очі в неї сяють.

— А я вже боялась за тебе, Рудольфе.

Чого вона могла боятись за мене? Я ж не хворий.

— Боялась? — кажу я. — Чого ж ти боялась?

— Боялась, — повторює вона. — Але тепер уже не боюсь. Бувай здоров, Рудольфе.

Я дивлюсь на неї і міцно тримаю за руки.

— Чому ти хочеш іти? Я сказав щось нещире?

Ізабела хитає головою і намагається звільнити руки.

— Так, це було нещиро! — вигукую я. — Це була зарозумілість, гучні слова, пуста балаканина...

— Не знищуй цього, Рудольфе! Навіщо ти те, що прагнеш мати, завжди знищуєш, коли воно в тебе є?

— Так, — кажу я. — Навіщо?

— Це вогонь без диму й попелу. Не знищуй його. Бувай здоров, Рудольфе.

Що це? думаю я. Ми ніби влаштовуємо якусь виставу. Та чи ж до цього нам зараз! А може, це прощання? Але ж ми вже так часто прощалися, кожного вечора!

Я міцно тримаю її за руки.

— Ми залишимось разом, — кажу я.

Ізабела киває, кладе голову мені на плече й раптом починає плакати.

— Чого ти плачеш? — питаю я. — Адже ми щасливі?

— Так, — каже вона. Потім цілує мене і звільняється в моїх рук. — Бувай здоров, Рудольфе.

— Чого ти прощаєшся? Ми ж не розлучаємось! Завтра я знову прийду.

Ізабела дивиться на мене.

— Ох, Рудольфе, — докірливо мовить вона, ніби знову не може мені щось утовкмачити. — Як же тоді можна помирати, коли не можна прощатися?

— Справді, як? — кажу. — Я теж не розумію. Ні як можна помирати, ні як можна прощатися.

Ми стоїмо біля корпусу, в якому вона живе. У вестибюлі немає нікого. На плетеному кріслі висить чиясь строката хустка.

— Ходи сюди, — каже раптом Ізабела.

Якусь мить я вагаюсь. Однак я нізащо в світі не можу сказати їй зараз «ні» і тому йду за нею сходами нагору. Ізабела, не оглядаючись, прямує до своєї кімнати. Я зупиняюсь на порозі. Вона швидким рухом скидає золоті черевички й лягає на ліжко.

— Ходи сюди, Рудольфе!

Я сідаю біля неї, бо не хочу знову розчаровувати її, хоч і не знаю, що робити і що буде, коли зайде сестра або Верніке.

— Ходи, — каже Ізабела.

Я лягаю на край ліжка, і вона кладе голову мені на руку.

— Нарешті, Рудольфе, — бурмоче вона і, зітхнувши, вмить засинає.

В кімнаті поночіє. Тільки вікно вирізняється в темряві блідою плямою. Я чую, як дихає Ізабела і як час од часу хтось тихо бурмоче в сусідній кімнаті.

Раптом Ізабела прокидається. Вона відштовхує мене від себе, і я відчуваю, як тіло її напружується. Вона затамовує подих.

— Це я, — кажу, — Рудольф.

— Хто?

— Я, Рудольф. Я залишився з тобою.

— Ти спав тут?

Голос у неї змінився — став тонкий і здавлений.

— Я був тут, — відповідаю я.

— Іди звідси! — шепоче вона. — Зараз же йди!

Я не знаю, чи вона пізнала мене.

— Де тут вмикач? — питаю я.

— Не треба світла! Не треба! Іди звідси! Іди!

Я підводжусь і навпомацки шукаю двері.

— Не бійся, Ізабело, — кажу я.

Вона ворушиться, ніби хоче натягнути на себе ковдру.

— Іди ж! — шепоче вона високим, чужим голосом. — Вона побачить тебе, Ральфе! Швидше!

Я зачиняю за собою двері і спускаюсь сходами вниз. У вестибюлі сидить чергова сестра. Вона знає, що Верніке дозволив мені відвідувати Ізабелу.

— Вона спокійна? — питає сестра.

Я мовчки киваю головою і виходжу в парк, до воріт, якими заходять відвідувачі. Що це знову було з нею? думаю я. Хто такий Ральф? Вона ще ніколи не називала мене так. І що вона мала на увазі, говорячи, що мене ніхто не повинен бачити? Я ж уже не раз був увечері в її кімнаті.

Я йду вниз до міста. Кохана, думаю я, і мені знову спадають на думку мої гучні слова. Мене охоплює якась нестримна туга і невиразний страх, хочеться втекти від усього цього, і я майже біжу назустріч містові з його вогнями і теплом, з його вульгарністю і вбогістю, з його буденністю, здоровою неприязню до таємниць і хаосу, як би там його не назвати.

Вночі мене будять чиїсь голоси. Я відчиняю вікно і бачу, що це несуть додому фельдфебеля Кнопфа. Досі такого не бувало: він завжди повертався сам, навіть коли напивався до нестями. Кнопф голосно стогне. У деяких вікнах сусідніх будинків спалахує світло. З одного з них лунає пронизливий крик:

— Триклятий п'яниця!

Це вдова Конерсман, найбільша плетуха на нашій вулиці. Не маючи чого робити, вона завжди веде спостереження за всіма сусідами. Я маю підозру, що вона вже давно стежить за Ґеорґом і Лізою.

— Заткніть пельку! — відповідає їй з темної вулиці невідомий герой.

Я не маю уявлення, чи він знав вдову Конерсман. У всякому разі після якоїсь миті німого обурення на вулицю виливається такий потік прокльонів йому, Кнопфові, звичаям міста, держави і всього людства, що аж луна йде поміж будинками. Кінець кінцем удова замовкає, пообіцявши наостанці донести на невідомого героя Гінденбургові, єпископові, поліції і тому, в кого він служить.

— Заткніть пельку, бридка відьмо, — відповідає їй чоловік, якому темрява надає, очевидно, надзвичайної сміливості. — Пан Кнопф важко захворів. Краще б це сталося з вами.

Удова відразу ж починає нову атаку — таку шалену, що важко собі навіть уявити. Присвічуючи кишеньковим ліхтариком, вона намагається розглядіти з вікна злочинця, однак світло надто слабке.

— Я знаю, хто ви! — горлає вона. — Ви — Генрих Брюгеман! Не минути вам каторжної тюрми за те, що ображаєте беззахисну вдову, вбивце! Уже ваша мати...

Далі я не слухаю. У вдови й так вистачить публіки. Тепер уже майже всі вікна відчинені. Чути схвальне бурмотіння й оплески. Я сходжу вниз.

Кнопфа вже притягли на подвір'я. Він блідий, обличчя геть мокре від поту, ніцшевські вуса звисають на губи. Раптом він, скрикнувши, виривається з рук, хитаючись, ступає кілька кроків і зненацька кидається до обеліска. Він охоплює його руками й ногами, як жаба, притискується до нього й починає вити.

Я озираюсь. Позад мене стоїть Ґеорґ у своїй пурпуровій піжамі, за ним стара фрау Кроль, без вставної щелепи, в голубому халаті і з папільйотками на голові, а ще далі — Генрих на мій подив, у піжамі, а не в сталевому шоломі та орденах. Однак все-таки піжама в нього з матерії імперських кольорів — чорного з білим.

— Що трапилось? — питає Ґеорґ. — Знову біла гарячка?

Гарячка вже була в Кнопфа кілька разів. Він тоді бачив білих слонів, що виходять із стіни, й дирижаблі, що проникають крізь замкову шпарку.

— Гірше, — відповідає чоловік, що витримував напад вдови Конерсман. Це справді Генрих Брюгеман, монтер. — Печінка й нирки. Кнопф думає, що вони полопали.

— Чому ж ви притягли його сюди, а не в Маріїнську лікарню?

— Він не хоче в лікарню.

З'являється Кнопфова родина. Попереду фрау Кнопф, за нею три дочки, всі чотири розпатлані, заспані й перелякані. Кнопф знову починає вити.

— Ви подзвонили лікареві? — питав Ґеорґ.

— Ще ні. Ми мали по самі вуха мороки, поки тягли його сюди. Він хотів стрибнути в річку.

Кнопфові жінка й дочки хором голосять навколо старого. Генрих теж підходить до Кнопфа і намагається вплинути на нього, як на мужчину, камрада, солдата й німця, щоб він залишив обеліск і йшов спати, бо обеліск хитається під його вагою. Не тільки Кнопфові загрожує небезпека від обеліска, пояснює Генрих, а й навпаки — коли б з обеліском щось трапилося, фірмі довелося б притягти до відповідальності Кнопфа. Адже це коштовна річ, прекрасно одполірований з усіх боків граніт, і при падінні він, безперечно, пошкодився б.

Кнопф не розуміє Генриха; він ірже, витріщивши очі, як кінь, що побачив привида. Я чую, як Ґеорґ дзвонить із контори лікареві. На подвір'я заходить Ліза у вечірній сукні із гофрованого білого сатину. Вона пашить здоров'ям і дуже пахне кминовою горілкою.

— Палкий привіт від Герди, — каже вона мені. — Заглянь якось до неї.

У цю мить з-поміж хрестів вибігає пара закоханих і мчить вулицею. З'являється Вільке в нічній сорочці й дощовику, за ним іде ще один безбожник, Курт Бах, у чорній піжамі, підперезаній поясом. Кнопф виє далі.

На щастя, лікарня недалеко. Невдовзі приходить лікар. Йому наспіх пояснюють, що сталося. Одірвати Кнопфа від обеліска неможливо. Тому фельдфебелеві друзі стягують йому з кістлявого заду штани, лікар, який звик на війні ще й не до таких ситуацій, витирає шкіру намоченою в спирті ватою, подає Ґеорґові маленького кишенькового ліхтарика і вганяє в яскраво освітлену сідницю шприца. Кнопф сповзає з обеліска...

Друзі підводять Кнопфа. Навіть лежачи на землі, він ще міцно тримається за обеліск; однак опір його зломлено. Я розумію, чому Кнопф, охоплений страхом, кинувся до обеліска: він провів тут чудові хвилини, коли в нього не кололо ще в нирках.

Кнопфа несуть до кімнати.

— Цього й слід було сподіватися, — каже Ґеорґ Брюгеманові. — Як це сталось?

Брюгеман хитає головою.

— Не маю уявлення. Він саме виграв заклад у чоловіка з Мюнстера. Вгадав, що одну горілку взято із «Шпатенброй», а другу — з ресторану «Квітка». Чоловік із Мюнстера привіз горілку в машині. Я був свідком. Коли він уже витягав гаманця, Кнопф раптом зблід і вкрився

потом. За хвилину він уже лежав на землі, корчачись, блюючи й виючи. Решту ви бачили самі. І знаєте, що найгірше? Той тип із Мюнстера в метушні накивав п'ятами, не заплативши програшу. І ніхто його не знає, а ми так заморочились, що не подивились на номер його машини.

— Це, звичайно, жахливо, — каже Ґеорґ.

— Як на чий погляд. Доля, я б сказав.

— Доля, — повторюю я. — Коли ви, пане Брюгеман, хочете якось запобігти своїй долі, то не повертайтесь назад по Гакенштрассе. Вдова Конерсман стежить за вулицею з позиченим для цієї мети ліхтариком в одній руці і з пляшкою, замість зброї, в другій. Правда ж, Лізо?

Ліза палко підтакує мені.

— І то не порожня пляшка, а з пивом. Коли вона лопне у вас на голові, то відразу ж матимете і приємний душ.

— От чорт! — каже Брюгеман. — А як звідси вийти? Це не глухий кут?

— На щастя, ні, — відповідаю я. — Можна вийти через сад на Бляйбштрассе. Раджу вам якнайшвидше забиратися звідси, бо починає світати.

Брюгеман зникає. Генрих Кроль, оглянувши, чи не пошкоджений обеліск, теж іде досипати.

— Отака людина, — узагальнює Вільке, киваючи на Кнопфові вікна й на сад, де зник Брюгеман. Потім бреде сходами назад до своєї майстерні. Очевидно, цієї ночі він залишився там спати, а не працювати.

— Вам знову духи приносили квіти? — питаю я.

— Ні, але я замовив собі книжки про це.

Фрау Кроль раптом похопилась, що забула вставити свою щелепу, й теж тікає. Курт Бах, як знавець, пасе очима Лізині голі засмаглі плечі, але, не бачачи з її боку заохочення, нарешті йде геть.

— Старий помре? — питає Ліза.

— Мабуть, — відповідає Ґеорґ. — І так диво, що він і досі живе.

З Кнопфової квартири виходить лікар.

— Ну, що в нього? — питає Ґеорґ.

— Печінка. Вона давно вже відслужила йому. Не думаю, що цього разу старий витримає. Це вже кінець. День-два, більше він не протягне.

У дверях з'являється фрау Кнопф.

— Отже, не давайте йому ні краплі горілки, — каже їй лікар. — Ви обшукали його спальню?

— Аякже, пане лікарю, і я і дочки. Ми знайшли ще дві пляшки цього чортового пійла. Ось.

Вона показує пляшки, відкорковує їх і хоче вилити горілку.

— Стривайте, — кажу я. — Це вже зайве. Головне, аби вони не потрапили до Кнопфа, правда, пане лікарю?

— Авжеж.

Від пляшок лине міцний запах доброї горілки.

— Що ж мені з ними робити? — каже фрау Кнопф. — Він скрізь знайде їх. У нього ж нюх, як у собаки.

— Ми вас звільнимо від цього клопоту.

Фрау Кнопф вручає мені й лікареві по пляшці.

Лікар зиркає на мене.

— Що одному горе, то іншому радість, — каже він і прощається з нами.

Фрау Кнопф зачиняє двері. На подвір'ї залишаємось тільки я, Ліза й Ґеорґ.

— Лікар теж вважає, що він помре? — питає Ліза.

Ґеорґ киває. В темряві його пурпурова піжама здається чорною. Ліза щулиться від холоду, але не йде додому.

— Ну, бувайте, — кажу я і залишаю їх самих.

Згори я бачу вдову Конерсман, що, ніби тінь, стовбичить біля свого будинку. Вона все ще чигає на Брюгемана. За хвилину я чую, як унизу хтось тихо причиняє двері. Я дивлюсь у темряву і думаю про Кнопфа. Потім згадую Ізабелу. Вже зовсім сонний, я помічаю, що вдова Конерсман перетинає вулицю. Вона, певно, думає, що Брюгеман сховався, і шукає його з ліхтариком на нашому подвір'ї. На підвіконні в мене й досі лежить стара ринва, якою я колись лякав Кнопфа. Тепер я вже майже жалкую, що робив це, однак, побачивши, як по подвір'ю кружляє пучок світла, не витримую. Я обережно нахиляюсь до ринви.

— Хто тут турбує мене? — глухо кажу я й зітхаю.

Вдова Конерсман зупиняється, як укопана. Потім тремтливий промінь починає швидко кружляти по подвір'ю й по надгробках.

— Хай змилосердиться Господь і над твоєю душею! — видихаю я.

Я б залюбки поговорив з нею так, як Брюгеман, однак стримуюсь, бо на те, що я їй зараз сказав, вдова Конерсман не зможе нікому поскаржитись, якщо й збагне, в чім справа.

Однак вона нічого не може збагнути. Вона крадеться по-під стіною на вулицю і там уже чимдуж мчить до своїх дверей. Я ще чую, як вона гикає з переляку. Потім знову став тихо.

XXI

Я обережно випроваджую колишнього листоношу Рота — низенького чоловічка, який під час війни розносив у нашому кварталі листи. Рот був людиною вразливою і брав дуже близько до серця те, що йому тоді часто доводилося бути вісником нещастя. Поки був мир, люди завжди зустрічали його радісно, коли він приносив пошту; та ось почалася війна, і його поява стала викликати в людей страх. Рот приносив повістки тим, кого брали в армію, і конверти з страшним повідомленням: «Загинув на полі бою». Що далі тривала війна, то частіше Рот приносив їх, і його поява викликала горе, прокльони та сльози. А коли йому якось довелося доставити страшний конверт самому собі, а через тиждень ще один, листоноша не витримав і збожеволів. У нього було тихе божевілля, і поштовому управлінню довелось виплачувати йому пенсію. Отже, в роки інфляції Рот, як і багато інших, був приречений на голодну смерть, бо пенсії завжди підвищували надто пізно.

Якісь знайомі стали піклуватися про самітного старого, й через кілька років Рот знову почав виходити на вулицю, хоч так і залишився божевільним. Рот думає, що він і досі листоноша, і ходить вулицями в своїй старій форменій кепці, розносячи людям вісті. Але після всіх тих страшних повідомлень він вирішив приносити тільки добрі вісті. Рот, де лиш може, збирає старі конверти й листівки і видає їх потім за листи з російських таборів військовополонених. Усі, кого вважали померлими, виявились живими, каже він, вручаючи такого листа. Вони не вбиті. І скоро повернуться додому.

Я розглядаю листівку, яку він щойно тицьнув мені в руку. Це якесь допотопне друковане запрошення взяти участь у прусській багаторозрядній лотереї. Зараз, у часи інфляції, таке запрошення здається безглуздим жартом. Рот, певно, десь знайшов його на смітнику. Запрошення адресоване якомусь різникові Заку, котрий давно вже помер.

— Щиро дякую, — кажу я. — Ви принесли мені велику радість.

Рот киває.

— Тепер вони вже скоро повернуться з Росії, наші солдати.

— Авжеж.

— Усі повернуться. Звичайно, треба трохи почекати. Адже Росія така велика.

— Ваші сини, сподіваюсь, теж повернуться.

— Так, мої теж. Я вже одержав повідомлення.

— Ще раз щиро дякую, — кажу я.

Рот посміхається, не дивлячись на мене, і йде далі.

Спочатку поштове управління намагалось перешкодити його мандрам і навіть вимагало, щоб старого знову замкнули в божевільню, однак ті, хто знав Рота, були проти цього, і старого врешті залишили в спокої. Правда, в одній пивниці, де збираються члени правих партій, кільком постійним відвідувачам спала на думку блискуча ідея — посилати через Рота своїм політичним противникам листи з непристойними словами, а самітним жінкам — з різними натяками. Їм це здавалось надзвичайно дотепним. Генрих Кроль теж бачив у цьому прояв соковитого народного гумору. В пивниці, серед своїх однодумців, Генрих був зовсім іншою людиною, ніж з нами, там його вважали навіть дотепним.

Рот, звичайно, давно вже забув, у яких сім'ях були вбиті на війні. Він роздавав листівки будь-кому, і коли навіть за ним ішов хтось із патріотів пивної бочки й стежив, щоб образливий лист потрапив за адресою, показуючи Ротові квартиру й потім ховаючись, все одно часом бували помилки, і Рот переплутав кілька листів. Так лист, адресований Лізі, потрапив до вікарія Бодендика. В ньому їй пропонували прийти о першій годині ночі в кущі за церквою Божої Матері за винагороду в десять мільйонів марок. Бодендик вистежив тих, що чекали на Лізу, як індійців, і, несподівано з'явившись перед ними, двох стукнув лобами, а третьому, котрий хотів накивати п'ятами, так дав у зад, що той аж полетів у повітря і ледве втік. Тільки після цього Бодендик, котрий умів майстерно сповідати грішників, почав випитувати своїх полонених, частуючи їх добрячими ляпасами. Відчуваючи на собі його велетенську селянську лапу, ті заговорили досить швидко, а тому, що обидва були католиками, Бодендик вияснив їхні прізвища і наказав, щоб вони або завтра ж прийшли до нього сповідатися, або він заявить про все в поліцію. Ті, звичайно, вибрали сповідь. Бодендик дав їм ego te absolvo, але вчинив з ними так, як колись зі мною соборний пастор: в спокуту велів їм цілий тиждень нічого не пити, а потім знову прийти на сповідь. Оскільки ті боялися, що їх відлучать від Церкви, то через тиждень прийшли до Бодендика, а він безжально й суворо наказав їм щотижня сповідатися і перестати пити. Таким чином він зробив з них взірцевих, тверезих християн, хоч вони зубами скреготіли від люті.

Бодендик так ніколи й не дізнався, що третім був майор Волькенштейн і що йому після вікарієвого стусана довелось пройти курс ліку-

вання простати, внаслідок чого він став ще войовничішим і кінець кінцем перейшов до нацистів.

Двері в будинку Кнопфа відчинені навстіж. Звідти долинає стукіт швацьких машинок. Вранці привезли сувій чорної матерії, і тепер маги з дочками шиють собі траурні сукні. Фельдфебель ще не помер, однак лікар заявив, що це справа кількох годин, щонайбільше кількох днів. Стан у Кнопфа безнадійний. Репутації сім'ї було б завдано великої шкоди, якби жінки зустріли його смерть у світлих сукнях, тому вони так поспішають. У ту мить, коли Кнопф спустить дух, жінка й дочки будуть при повній зброї: у чорних сукнях, чорних непрозорих панчохах і навіть у чорних капелюшках, а фрау Кнопф натягне ще й чорну вуаль. Вимоги міщанської благопристойності буде задоволено.

Лиса Ґеорґова голова, ніби головка сиру, пропливає повз саме підвіконня. З ним іде Плаксивий Оскар.

— Який курс долара? — питаю я, коли вони з'являються в конторі.

— Сьогодні о дванадцятій годині — рівно мільярд, — відповідає Ґеорґ. — Якщо хочете, можна відсвяткувати ювілей.

— Можна. А коли ми збанкрутуємо?

— Коли все розпродаємо. Що ви питимете, пане Фукс?

— Що є. Шкода, що у Верденбрюці немає російської горілки.

— Російської горілки? Ви були під час війни в Росії?

— Ще б пак! Навіть служив комендантом кладовища. Чудові були часи!

Ми вражено дивимось на Оскара.

— Чудові часи? — повторюю я. — І це кажете ви, такий чутливий, що можете навіть за потребою плакати?

— Так, чудові часи! — рішуче заявляє Плаксивий Оскар і нюхає хлібну горілку, ніби боїться, що ми хочемо його отруїти. — Їж, скільки влізе, пий, що хочеш, від фронту далеко — чого ще треба? А до смерті людина звикає, як до заразної хвороби.

Він церемонно пробує горілку. Ми трохи спантеличені глибиною його філософії.

— Є люди, котрі звикають до смерті, як до четвертого партнера у грі в скат, — кажу я. — Як от грабар Ліберман. Для нього це все одно, що вирощувати сад на цвинтарі. Але такий художник, як ви!

Оскар поблажливо посміхається.

— Ну, це ж зовсім не те! Ліберманові не вистачає справжнього метафізичного чуття до одвічної правди мудрих слів: «Умри і відродись».

Ми з Ґеорґом збентежено перезираємось. Може, Плаксивий Оскар — невдалий поет?

— І давно це у вас? — питаю я. — Оце «умри і відродись»?

— Та так собі. Принаймні підсвідомо уже давно. А хіба у вас, панове, немає такого чуття?

— У нас воно з'являється лиш інколи, — відповідаю я. — Здебільшого перед тим, як сідаємо їсти.

— Якось нам оголосили, що приїде його величність, — мрійливо каже Оскар. — Боже, який зчинився переполох! На щастя, поблизу було ще два кладовища, і ми змогли в них дещо позичити.

— Що позичити? — питає Ґеорґ. — Надгробки? Чи квіти?

— Та з квітами й надгробками було все гаразд. Чисто по-армійському, розумієте? Ні, позичити трупів.

— Трупів?

— Авжеж трупів! Ясна річ, не самих трупів, а того, чим вони були колись. Рядових, звичайно, на кожному кладовищі було скільки завгодно, єфрейторів, унтер-офіцерів, фельдфебелів і лейтенантів теж, а от з вищими чинами виникли труднощі. Мій колега з сусіднього кладовища мав, наприклад, трьох майорів, а я не мав жодного. Зате в мене було два підполковники й один полковник. От я й виміняв у нього за одного підполковника двох майорів. І ще й одержав жирну гуску на додачу — так соромно здавалось моєму колезі не мати жодного підполковника. Він просто не уявляв собі, як погляне у вічі його величності, коли в нього не буде жодного підполковника.

Ґеорґ закриває обличчя рукою.

— Мені навіть зараз страшно подумати про це.

Оскар киває і запалює сигару.

— Все це ще дрібниці, порівнюючи з третім кладовищем, — неквапливо веде він далі. — Там взагалі не було нічого путнього. Лейтенантів, звичайно, безліч, але хоч би один майорі Комендант був у відчаї. Я ж мав багатий вибір і врешті поміняв одного з майорів, одержаних за підполковника, на двох капітанів і одного кадрового фельдфебеля, звичайно, більше з люб'язності. Капітанів я мав і своїх досить, тільки кадрові фельдфебелі траплялися рідко. Ви ж знаєте, ці свині завжди тримаються якнайдалі від передової і майже ніколи не йдуть під кулі, тому вони й ставляться до солдатів, як шкуродери... Отже, я взяв собі цих трьох, бажаючи зробити ласку своєму колезі, до того ж мені було приємно мати кадрового бовдура, який уже більше не міг горлати на своїх підлеглих.

— А генерала у вас не було? — питаю я.

Оскар махає рукою.

— Що вигадали! Убитий генерал — така сама дивина, як... — він шукає, з чим би порівняти. — Ви колекціонуєте жуків?

— Ні, — відповідаємо ми з Ґеорґом в один голос.

— Шкода, — зауважує Оскар. — Так от, це така ж дивина, як величезний жук-рогач — Lucanus cervus, або, якщо ви збираєте метеликів, — як Мертва голова. Якби вбивали генералів, то хіба тоді могли б бути війни? Навіть мій полковник і той не був убитий на фронті, а помер від паралічу серця. Але цей полковник... — Плаксивий Оскар раптом посміхається. Ця посмішка справляє дивне враження: річ у тому, що від частого плачу його обличчя геть укрилось зморшками і стало як у лягавого собаки, навіть таке саме сумовито-урочисте. — Бачите, третьому комендантові, звичайно, треба було мати ще й старшого офіцера. Він пропонував мені за нього все, що завгодно. Однак у мене був повний комплект, я навіть мав кадрового бовдура, якому одвів чудову могилу, на видному місці. Кінець кінцем я погодився на обмін — за тридцять шість пляшок чудової російської горілки. Правда, довелось віддати за них полковника, а не підполковника. Але ж тридцять шість пляшок! Тому, панове, я й досі більше люблю російську горілку. Однак тут її, звичайно, ніде не роздобудеш.

Замість неї Оскар погоджується випити ще чарку хлібної горілки.

— Навіщо ви стільки морочилися з тими трупами? — питає Ґеорґ. — Це ж треба було їх усіх викопувати та переносити. Поставили б краще кілька хрестів з вигаданими прізвищами й чинами і годі! Так ви могли б навіть мати генерал-лейтенанта.

Оскар шокований.

— Що ви, пане Кроль! — каже він з лагідним докором. — Це ж була б підробка. А може, навіть наруга над мертвими...

— Наруга була б тільки тоді, якби ви мертвого майора видали, скажімо, за капітана, — зауважую я. — А коли б ви на якийсь там день видали солдата за генерала, нічого б не було.

— Або поставили б хрести на порожніх могилах, — додає Ґеорґ. — Тоді про наругу не могло б бути й мови.

— Все одно це була б підробка, і її могли б виявити, — заперечує Оскар. — Скажімо, ляпнули б щось грабарі. Що тоді? Та й до того ж — підроблений генерал? — Він аж здригається. — Його величність, безперечно, знав усіх своїх генералів.

Ми не уточнюємо цього питання. Оскар теж.

— І знаєте, що було найсмішніше? — питає він.

Ми мовчимо. Його запитання явно риторичне і не потребує відповіді.

— За день до відвідин стало відомо, що його величність взагалі не приїде. А ми посадили ціле море примул і нарцисів.

— А покійників ви повернули назад один одному?

— Це було б надто багато роботи. Та й у паперах уже все було поміняно. І родичам послали повідомлення про те, що покійників перенесено. Таке траплялося часто. Попаде кладовище в зону вогню, і починай усе спочатку. Лиш комендант, котрий виміняв за горілку полковника, не тямив себе з люті. Він навіть пробував вдертися до мене із своїм шофером, щоб забрати назад ящики з горілкою. Але я їх добре сховав. У порожній могилі. — Оскар позіхає. — Так, чудові були часи! Я тоді відав кількома тисячами могил. А сьогодні, — він витягає з кишені папірець, — двома надгробками з мармуровими плитами, і це, на жаль, усе, пане Кроль.

Смеркає. Я йду парком божевільні. Ізабела сьогодні вперше після довгої перерви слухала відправу. Я шукаю її, але ніяк не можу знайти. Натомість зустрічаю Бодендика. Він пахне ладаном і тютюном.

— Ви хто зараз? — питає він. — Атеїст, буддист, скептик чи, може, знову стоїте на шляху до Бога?

— Кожен завжди стоїть на шляху до Бога, — відповідаю я, втомлений цими словесними сутичками. — Все залежить від того, як це розуміти.

— Браво, — каже Бодендик. — Між іншим, вас шукає Верніке. Чому, власне, ви так завзято боретесь з такою простою річчю, як віра?

— Тому, що на небі радіші одному скептикові, що бореться з вірою, ніж дев'яносто дев'ятьом вікаріям, котрі з дитинства співають «Осанну», — відповідаю я.

Бодендик посміхається. Я не хочу сперечатися з ним, бо пам'ятаю його вчинок у кущах за церквою.

— Коли я побачу вас на сповіді? — питає він.

— Як тих двох грішників із церкви Божої Матері?

Він здивовано зиркає на мене.

— Он як, ви знаєте про це? Ні, не так. Ви прийдете самі! Тільки не зволікайте.

Я нічого не відповідаю йому. Ми щиро прощаємось, і я рушаю до Верніке. З дерев, ніби кажани, злітає листя.

Пахне землею й осінню. «Де поділося літо? — думаю я. — Промайнуло в одну мить!»

Верніке відсуває вбік купу паперів.

— Ви бачили фрейлейн Терговен? — питає він.

— Тільки в церкві.

Він киває.

— Поки що вам не треба наглядати за нею.

— Чудово, — кажу я. — Будуть ще якісь накази?

— Не вдавайте з тебе наївного. Ніякі це не накази. Я роблю те, що вважаю за потрібне для своїх хворих. — Він пильно приглядається до мене. — А ви часом не закохані?

— Закоханий? У кого?

— У фрейлейн Терговен. У кого ж іще? Вона таки гарненька. От чорт, я навіть не подумав раніше про таку можливість.

— Я теж. Про яку можливість?

— Ну тоді все гаразд. — Він регоче. — До того ж вам би це не зашкодило.

— Так? — кажу я. — Досі я думав, що тут лиш Бодендик представник Бога. А тепер бачу, що ви теж. Ви так добре знаєте, що кому шкодить, а що не шкодить?

Якусь мить Верніке мовчить.

— Значить, таки закохані, — каже, нарешті, він. — Ну що ж! Шкода, що я не міг її слухати. Саме при вас. Це мали бути чудові бесіди недотеп. Беріть сигару. Ви помітили, що вже осінь?

— Так, — кажу я. — Тут я цілком з вами згоден.

Верніке простягає мені ящичок з сигарами. Я беру одну, бо коли відмовлюсь, то він вважатиме це ще одною ознакою закоханості. Мені раптом стає нудно, я боюсь, що почну блювати, однак усе-таки запалюю сигару.

— Я, мабуть, повинен дати вам пояснення, — каже Верніке. — В усьому винна мати. Вона знову приїздила сюди на два дні. І нарешті все розповіла. Чоловік помер рано; мати молода і вродлива; друг дому, в якого дочка теж закохалася; мати і друг дому необережні; дочка ревнує; вона застає їх у дуже інтимній ситуації, а може, й давно вже стежила за ними — розумієте?

— Ні, — кажу я. Все це мені таке саме відразне, як і його смердюча сигара.

— Отже, до чого ми дійшли, — смакуючи, веде він далі. — В дочці спалахує ненависть, відраза, все це поєднується, а порятунок — у роздвоєнні особистості, хворобі якраз для такого типу людей, як вона, що тікають від реального життя у світ мрій. Згодом мати ще й вийшла заміж за друга дому, і це призвело до кризи — тепер ви розумієте?

— Ні.

— Але ж це так просто, — нетерпляче каже Верніке. — Важко було збагнути суть, а тепер... — він потирає руки. — До того ж нам ще й пощастило: той чоловік, колишній друг дому, Ральф чи Рудольф, чи якось так, тепер уже не стоїть на дорозі. Три місяці тому вони розлучилися, а потім він попав у автомобільну катастрофу й помер; отже, причину усунено, шлях вільний — тепер ви вже, нарешті, збагнули?

— Так, — кажу я, відчуваючи, що понад усе хотів би заткнути цьому розумникові пельку ганчіркою, змоченою в хлороформі.

— От бачите! Тепер уже близько кінець. Мати, яка перестала бути суперницею, старанно підготована зустріч — я вже цілий тиждень влаштовую її, — і все пішло якнайкраще. Ви ж бачили, що фрейлейн Терговен сьогодні ввечері знову була в церкві...

— Ви вважаєте, що навернули її до віри? Ви, атеїст, а не Бодендик?

— Дурниці! — каже Верніке, трохи сердитий, що я такий недотепа. — Не про це ж мова! Я маю на увазі те, що вона стає відвертіша, доступніша, вільна — хіба ви не помітили цього, як були тут останнього разу?

— Помітив.

— От бачите! — Верніке знову потирає руки. — Після першого сильного шоку це був такий відрадний наслідок...

— А сам шок теж був наслідком вашого лікування?

— Він входив у лікування.

— Поздоровляю, — кажу я, згадуючи сцену в Ізабелиній кімнаті.

Верніке такий захоплений, що не помічає іронії.

— Перша коротка зустріч і материна поведінка, як і передбачалось, звела все нанівець — але відтоді в мене з'явилась велика надія. Ви розумієте, що мені тепер не треба нічого, що б могло відволікати...

— Розумію. Не треба мене.

Верніке киває.

— Я знав, що ви зрозумієте! У вас є щось від цікавості науковця! Деякий час ваша присутність була дуже корисна, але тепер... Що з вами? Вам жарко?

— Це від сигари. Надто вона міцна.

— Навпаки! — заявляє невтомний науковець. — Ці бразильські сигари тільки здаються міцними, а насправді вони легші, ніж будь-які.

Про що тільки не скажеш так, думаю я, відкладаючи сигару вбік.

— Людський мозок! — майже мрійливо вигукує Верніке. — Колись я хотів стати матросом, мандрівником, дослідником предковічних лісів — просто смішно! Адже найбільші пригоди тут! — Він стукає себе по лобі. — Я вже, здається, колись говорив вам про це.

— Так, — кажу я, — і не раз.

Під ногами в мене шурхотить зелене лушпиння з каштанів. Закоханий, як дурень, думаю я. Що розуміє про це той нудний раб фактів? Коли б усе було так просто! Я завертаю до воріт і мало не зачіпаю жінку в хутряній накидці, котра повільно йде мені назустріч. Це не пацієнтка з закладу.

Я вдивляюсь у темряві в її бліде невиразне обличчя. Від неї пахне парфумами.

— Хто це? — питаю я сторожа біля виходу.

— Якась дама до доктора Верніке. Вона вже кілька разів була тут. Здається, хтось із її родичів лікується в нас.

Мати, думаю я, сподіваючись у душі, що це не так. Вийшовши за ворота, я зупиняюсь і дивлюся на заклад. Мене охоплює лють, гнів від того, що я потрапив у таке смішне становище, якесь жалісливе співчуття до самого себе, — однак, врешті, все це минає і залишається тільки безпорадність. Я прихиляюсь до каштана, відчуваючи всім тілом його холодний стовбур, і не знаю, чого мені хочеться і до чого я прагну.

Потім рушаю далі, і від швидкої ходи мені стає легше. Нехай вони собі базікають, Ізабело, думаю я, нехай глузують із нас, як з дурних! Ти, солодке, кохане життя, крилате і вільне, що ступаєш там, де інші тонуть, що безшумно линеш там, де інші гупають солдатськими чобітьми, але заплутуєшся і ранишся до крові в павутинні й межах, котрих інші не бачать, — чого ж вони хочуть од тебе? Навіщо вони так жадібно прагнуть знову затягнути тебе в свій світ, у наш світ, чому вони не залишать тебе пурхати метеликом по той бік причин і наслідків, часу і смерті? Із ревнощів? Чи тому, що нічого не знають? Чи, може, правду каже Верніке, що він повинен тебе врятувати від чогось ще гіршого, від безіменного страху, який ще настав би, більший за той, з котрим Верніке може вести війну, врятувати від животіння в безпросвітному ідіотизмі? Однак хіба він упевнений, що може це зробити? Хіба він упевнений, що своїми спробами врятувати не розіб'є тебе або не штовхне ще швидше до того, від чого хоче врятувати? Кому це відомо? Що знає цей розумник, цей збирач метеликів, про польоти, про вітер, про небезпеку й про чари днів і ночей без простору й часу? Хіба він знає щось про майбутнє? Хіба він пив коли-небудь місяць? Хіба йому відомо, що рослини можуть кричати? Він сміється з усього цього. Для нього це тільки обманлива реакція на брутальне життя. Але хіба він пророк, який передбачає, що має статися? Хіба він Бог, котрий знає, що буде далі? Що йому відомо хоч би про мене? Що було б добре, якби я трохи закохався? Але що я сам знаю про це? Що почуття, про яке я здогадувався, прорвалось

і тече і не має кінця? Як можна бути комусь таким відданим? Адже я ніколи не дозволяв собі цього в часи, які тепер стали такі ж далекі, як недосяжний схід сонця на обрії. Однак чого я скаржусь? Чого мені страшно? Хіба не може все скінчитись гаразд? Ізабела видужає і...

На цьому я спотикаюсь. Що тоді? Хіба вона не піде геть? Хіба не з'явилась тут раптом мати в хутряній накидці, із запахом тонких парфумів, із ріднею десь на задньому плані і претензіями до своєї дочки? Хіба вона тоді не буде втрачена для мене, котрий не може навіть зібрати грошей на новий костюм? Може, я тому так і хвилююсь? Із тупого егоїзму, а все інше — лиш декорація?

Я заходжу до пивниці. Там сидять кілька шоферів, у хвилястому дзеркалі біля буфету я бачу спотворений відбиток свого обличчя, а в заскленій вітрині — з півдесятка черствих булочок із сардинами, які вже так висохли, що в них аж хвости позадиралися вгору. Я почуваю себе так, ніби в животі в мене бездонна прірва. Я випиваю чарку хлібної горілки, з'їдаю булочки з сардинами, потім беру ще кілька бутербродів з давнім, засохлим швейцарським сиром; на смак він огидний, але я запихаю його в рот і заходжуюсь біля сосисок, таких червоних, що, здається, вони ось-ось заіржуть, однак від цього я стаю тільки ще нещасніший і голодніший. У мене таке почуття, що я з'їв би весь буфет.

— Ну й апетит у вас, чоловіче добрий, — зауважує хазяїн.

— Еге ж, — кажу я. — У вас ще є що-небудь?

— Гороховий суп. Густий гороховий суп, а коли ще накришити в нього хліба...

— Гаразд, давайте гороховий суп.

Я поглинаю й суп, і хазяїн з власної волі приносить мені на додачу окраєць хліба, намазаний смальцем. Я уминаю й хліб і почуваю себе ще голоднішим і нещаснішим, ніж доти. Шофери зацікавлюються мною.

— Я колись знав чоловіка, який міг з'їсти за одним разом три десятки крутих яєць, — каже один із них.

— Не може такого бути. Він би одразу помер, це доведено наукою.

Ще один любитель науки! Я люто зиркаю на нього.

— А ви самі бачили, щоб хтось від цього помирав?

— Це й так ясно, — відповідає він.

— Нічого не ясно. Наукою доведено тільки, що рано помирають шофери.

— Чому це?

— Від повільного отруєння бензиновими випарами.

Хазяїн з'являється із чимось схожим на італійський салат. Сон у нього як рукою зняло, він запалився спортивною цікавістю. Звідки

він узяв салат із майонезом — незрозуміло. Салат навіть свіжий. Мабуть, хазяїн пожертвував частиною власної вечері. Я ковтаю й салат і виходжу з пивниці. В шлунку в мене пече, він ніби став ще порожніший, ніж був, і на серці теж не полегшало.

Вулиці сірі, тьмяно освітлені. І скрізь стоять жебраки. Це не ті жебраки, що були колись, — це інваліди, паралізовані, безробітні і старі люди з обличчями, ніби зліпленими з безбарвного зім'ятого паперу. Мені раптом стає соромно, що я так безглуздо об'їдався. Коли б я все те, що поглинув у пивниці, віддав двом чи трьом із них, вони б хоч один вечір були наїдені, а я все одно не відчував би себе голоднішим, ніж зараз. Я виймаю з кишені гроші, які ще маю, і віддаю жебракам. Їх залишилось у мене небагато, та я й не збіднію від цього: завтра о десятій годині ранку вони все одно втратять четверту частину своєї вартості, коли оголосять новий курс долара. Восени сухоти в німецької марки стали ще вдесятеро скоротечніші. Жебраки знають це і відразу зникають, бо дорога кожна хвилина: ціна тарілки супу може за годину підскочити на кілька мільйонів марок. Це залежить від того, чи хазяїнові завтра треба буде знову закупляти продукти, чи ні, — і також від того, чи він ділок, чи й сам жертва інфляції. Коли хазяїн жертва, то для ще дрібніших жертв він просто манна небесна, бо завжди запізнюється підвищувати ціни.

Я йду далі. З міської лікарні виходить кілька чоловік. Вони оточують жінку, в якої права рука покладена в лубок і високо забинтована. Від жінки тхне ліками. Лікарня стоїть у темряві, ніби фортеця світла. Освітлені майже всі вікна: очевидно, всі палати заповнені хворими. Під час інфляції вмирає багато людей. Нам це відомо краще, ніж будь-кому.

На центральній вулиці я завертаю ще до бакалійної крамнички, котра часто буває відчинена довше, ніж усі інші. У нас угода з хазяйкою крамнички. Ми поставили її чоловікові надгробок середньої величини і за це маємо право набрати в її крамниці на шість доларів товарів, розраховуючись за них марками за курсом долара на друге вересня. Це довгостроковий обмін. Врешті, обмін вже давно у моді. Міняють старі ліжка на канарок, фарфор на ковбасу, прикраси на картоплю, меблі на хліб, піаніно на шинку, використані леза для гоління на відходи з овочів, старі хутра на перешиті військові шинелі, речі померлих на продукти. Ґеорґ чотири тижні тому мав можливість дістати майже новий смокінг, коли продавав тріснуту мармурову колону на постаменті, але з важким серцем відмовився від цього тільки через свою забобонність: він думає, що в речах померлого довгий час залишається щось від колишнього хазяїна. Вдова пояснила, що вичистила смокінг хімічним способом, і хлор

витіснив усе, що залишилося від небіжчика. Ґеорґ довго вагався, бо смокінг був якраз на нього, але все ж таки відмовився.

Я натискую на клямку. Двері замкнені. Цього й треба було сподіватися, думаю я, дивлячись голодними очима на вітрину. Нарешті я втомлено рушаю додому. На подвір'ї лежать шість невеликих плит з пісковика. Вони ще незаймані, на них ще не видовбано імен. Їх виготовив Курт Бах. Правда, це образа для його таланту — виконувати звичайну каменярську роботу, але зараз у нас немає замовлень на конаючих левів і на пам'ятники полеглим, тому Курт виготовляє на запас маленькі дешеві плити, які нам завжди потрібні, особливо тепер, восени, коли, як і навесні, люди мертимуть, як мухи. Про це подбають грип, голод, погана їжа й нестача життєвих сил.

За дверима Кнопфової квартири приглушено цокотять машинки. Крізь скляні шибки в дверях із кімнати, де шиють траурні сукні, проникає світло. Вікно в кімнаті старого Кнопфа темне. Мабуть, він уже помер. Треба було б поставити йому на могилу чорний обеліск, думаю я, цей зловісний кам'яний палець, що показує на небо. Для Кнопфа він був другою вітчизною, а продати його не могли вже два покоління Кролів.

Я йду в контору.

— Заходь сюди! — гукає Ґеорґ із своєї кімнати, зачувши мої кроки.

Я відчиняю двері і вражено зупиняюсь. Ґеорґ, як завжди, сидить у кріслі, розіклавши перед собою ілюстровані журнали. «Літературний гурток елегантного світу», членом якого він є, саме прислав йому нову порцію споживи. Однак це ще не все. Ґеорґ сидить у смокінгу, в накрохмаленій сорочці і навіть у білій жилетці — точнісінько малюнок з журналу «Неодружений джентльмен».

— Он як! — кажу я. — Жадоба розваг заглушила в тобі голос інстинктів. Смокінг від удови!

— Зовсім ні! — Ґеорґ самовдоволено потягується. — Все, що ти бачиш тут, є лише доказом того, що жінки набагато винахідливіші за нас. Це інший смокінг. Удова виміняла його за свій у якогось кравця і таким чином заплатила мені, не вразивши моєї делікатності. Дивись — смокінг удови мав сатинову підкладку, а цей — із чистого шовку. І сидить він на мені краще, не тисне під руками. Через інфляцію обидва смокінги коштують у золотих марках однаково, але цей елегантніший. Так у виняткових випадках делікатність навіть окупляється.

Я оглядаю його. Смокінг добрий, але теж не зовсім новий. Я не хочу бентежити Ґеорґа і тому не кажу йому, що ця річ теж, певно, від покійника. Але що в нас, врешті, не від покійників? Наша мова, наші звички, наші знання, наші сумніви — хіба не від них? Правда, на війні,

особливо останнього року, Ґеорґ носив так багато мундирів з мертвих, часом із бляклими плямами від крові й заштопаними дірками від куль, що коли він тепер не хоче цього робити, то це не лише підвищена чутливість — це бунт і бажання миру. А сама змога не носити більше вбрання з покійників є для нього символом миру.

— Що поробляють кіноактриси Женні Портен, Ерна Морена і незабутня Лія де Путті? — питаю я.

— У них ті самі турботи, що й у нас, — відповідає Ґеорґ. — Якомога швидше перетворити все у реальні цінності: в автомобілі, хутра, тіари, у собак, у будинки, акції і в хазяїв кінофабрик. Їм тільки легше це зробити, ніж нам.

Він любовно дивиться на фотографію якоїсь голлівудської компанії — зображення надзвичайно елегантного балу; Чоловіки на фотографії, як і Ґеорґ, у смокінгах або фраках.

— Коли в тебе буде фрак? — питаю я.

— Після того, як побуваю в смокінгу на своєму першому балу. Задля цього я поїду в Берлін. На три дні! Коли-небудь, як скінчиться інфляція і гроші знов стануть грошима, а не водою. Поки що ж, як бачиш, я готуюсь до цього.

— Тобі бракує лакованих черевиків, — кажу я, роздратований, на свій подив, його самовдоволеною світськістю.

Ґеорґ витягає з кишені жилетки золоту монету в двадцять марок, підкидає її вгору, ловить і мовчки ховає назад. Я стежу з пекучою заздрістю. Ось він сидить тут, не переобтяжений турботами; з кишені на грудях у нього стирчить сигара — вона не здаватиметься йому гіркою, мов жовч, як здавалась мені бразильська сигара Верніке; напроти живе Ліза, вона до безтями закохана в нього, просто тому, що він син людей, які вже мали своє підприємство, коли її батько жив тільки випадковими заробітками. Ліза ще дитиною дивилась на Ґеорґа з захватом, бо він носив білий відкладний комірець, а його кучері, які він у той час ще мав, прикривав матроський кашкетик, тоді як вона ходила в одежі, перешитій із старої материної спідниці, — і цей захват залишився в Лізи й досі. Ґеорґові нічого більше не треба робити для своєї слави. Мені здається, Ліза навіть не знає, що він лисий, — для неї він усе ще міщанський принц у матроському костюмчику.

— Щастить тобі! — кажу я.

— Я й заслужив на це, — відповідає Ґеорґ і складає докупи журнали літературного гуртка модерністів. Потім дістає з підвіконня коробку шпротів і показує на окраєць хліба та грудку масла. — Ти не проти скромної вечері з видом на нічне життя невеличкого міста?

Це ті самі шпроти, дивлячись на які у крамничці на центральній вулиці, я ковтав слину. Але тепер раптом відчуваю, що не можу їх бачити.

— Ти дивуєш мене, — кажу я. — Чому ти вечеряєш дома? Чому не йдеш, маючи таке вбрання, їсти ікру й устриці в колишній готель «Гогенцоллерн», теперішній «Рейхсгоф»?

— Я люблю контрасти, — відповідає Ґеорґ. — Як же інакше я міг би жити — я, торговець надгробками в маленькому місті, з тугою за великим світом?

Він стоїть біля вікна у всій своїй пишноті. Раптом з того боку вулиці долинає хрипкий вигук захоплення. Ґеорґ стає в анфас, заклавши руки в кишені штанів, так, щоб краще було видно білу жилетку. Ліза тане, наскільки вона взагалі здатна на таке. Вона загортається в кімоно, виконує щось на зразок арабського танцю, скидає кімоно і раптом зупиняється гола, вирізняючись темним силуетом проти лампи, потім знову накидає на себе кімоно, ставить лампу поруч і знову стає теплою, смаглявою, уквітчаною журавлями. Її жадібний рот біліє посмішкою.

Ґеорґ, як паша, приймає поклоніння і дозволяє мені, як євнуху, котрого не беруть до уваги, бути присутнім при цьому. За цю єдину мить його становище знову стало таким же міцним, як було в дитинстві, коли він, хлопчик у матроському костюмчику, страшенно імпонував обідраному дівчиськові. При цьому смокінг для Лізи, яка серед спекулянтів «Червоного млина» почуває себе, як дома, зовсім не новина; але смокінг у Ґеорґа — це, звичайно, щось зовсім інше. Чиста валюта!

— Щастить тобі, — повторюю я. — І так усе просто! Хай Ризенфельд перекушує собі жили, пише вірші чи навіть зруйнує свій завод — він не досягне того, що ти досяг у ролі манекена.

Ґеорґ киває.

— Це таємниця! Однак тобі я її відкрию. Не мудруй над тим, що можна зробити дуже просто! Це чи не найбільша життєва мудрість на світі. Але її дуже важко застосовувати. Особливо інтелігентам і романтикам.

— І що ще?

— Більше нічого. Але ніколи не проявляй себе Геркулесом думки там, де того самого наслідку досягають нові штани. Так ти не дратуєш свого партнера, йому не треба примушувати себе підкорятися тобі, ти залишаєшся спокійним, байдужим, і те, що ти, хочеш, впаде тобі, образно кажучи, прямо в пелену.

— Не закапай шовкових вилог, — кажу я. — Зі шпротів тече жир.

— Ти маєш рацію, — Ґеорґ знімає смокінг. — Не треба ніколи форсувати своє щастя. Це ще один вартий уваги афоризм.

Він знову береться за шпроти.

— Чому ти не напишеш серію девізів для фірми календарів? — питаю я. Легковажний чревовіщатель життєвої мудрості починає сердити мене. — Шкода, що такі банальності виголошуються тільки отак у простір.

— Я дарую їх тобі. Для мене це девіз, а не банальність. Хто від природи меланхолік та ще й має таку професію, той мусить робити все, аби розвеселитися, і не повинен бути перебірливий.

Знову афоризм. Я бачу, що нічим не можу його пройняти, і тому, як тільки шпроти в баночці кінчаються, зникаю в своїй кімнаті. Але й тут я не можу заспокоїтись, навіть за піаніно — через фельдфебеля, який помирає або вже помер, — а траурних маршів, які мені тільки й можна зараз грати, у мене й так повна голова.

XXII

У спальні старого Кнопфа з'являється раптом привид. Минає добра хвилина, поки я крізь вікно, у шибках якого віддзеркалюється полудневе сонце, впізнаю, що це сам фельдфебель. Отже, він живий і доплівся од ліжка до вікна. Його сіре обличчя над сірою нічною сорочкою втупилось у вільний світ.

— Глянь, — кажу я Ґеорґові, — старий бойовий кінь не бажає вмирати в шлеї. Він хоче, щоб його погляд в останню мить був звернений до верденбрюкських гуралень.

Ми розглядаємо Кнопфа. Вуса його звисають з-під носа віхтями. Очі зблякли. Він ще якусь мить дивиться надвір, потім одвертається.

— Це був його останній погляд, — кажу я. — Кого не зворушить, що навіть така черства душа, яка дуже любила мордувати людей, хоче ще раз поглянути на світ, перш ніж залишити його назавжди. Тема для Гунгермана, соціального поета.

— Кнопф кидає ще один погляд на світ, — каже Ґеорґ.

Я залишаю ротатор «Престо», на якому розмножую каталог для агентів нашої фірми, і підходжу до Ґеорґа. Фельдфебель знову з'являється у вікні. Крізь блискучу шибку видно, як він щось піднімає вгору і п'є.

— Ліки! — кажу я. — Як навіть найжалюгідніша руїна чіпляється за життя! Ще одна тема для Гунгермана.

— То не ліки, — заперечує Ґеорґ, у якого зір гостріший, ніж у мене. — Ліки не бувають у горілчаних пляшках.

— Що?

Ми відчиняємо вікно. Тепер блискуча шибка не заважає, і я бачу, що Ґеорґ не помилився: старий Кнопф п'є щось справді з горілчаної пляшки.

— Це його жінці спала на думку чудова ідея, кажу я, — давати Кнопфові воду у пляшках з-під горілки, аби йому легше було пити. Адже в будинку горілки більше немає, його весь обшукали.

Ґеорґ хитає головою.

— Коли б це була вода, Кнопф давно вже шпурнув би пляшку у вікно. Наскільки я знаю старого, він водою лиш умивався, та й то неохоче. Це горілка, яку йому, незважаючи на обшук, десь-таки пощастило заховати, і ти, Людвігу, маєш перед собою величне видовище: людина мужньо крокує назустріч своїй долі. Старий фельдфебель хоче загинути на полі бою, вчепившись рукою ворогові в горло.

— Можна покликати його дружину?

— Ти гадаєш, що вона зможе одібрати в нього пляшку?

— Ні.

— Лікар сказав, що він протягне щонайбільше кілька днів. То хіба не все одно?

— Як для кого. Одна справа для християнина, а інша — для фаталіста. Пане Кнопф! — гукаю я. — Пане Кнопф!

Я не знаю, чи Кнопф почув мене, але він робить такий рух, ніби вітає нас пляшкою. Потім знову прикладається до неї.

— Пане Кнопф! — кричу я. — Фрау Кнопф!

— Надто пізно, — каже Ґеорґ.

Кнопф перестає пити і ще раз описує коло пляшкою. Ми чекаємо, що він упаде. Адже лікар заявив, що кожна крапля алкоголю для Кнопфа смертельна. За мить він зникає в глибині кімнати, як труп, що повільно занурюється у воду.

— Чудова смерть, — зауважує Ґеорґ.

— Треба сказати про це його жінці і дочкам.

— Залиш їх у спокої. Старий був для них справжнім лихом. Вони раді, що все вже скінчилося.

— Це ще невідомо. Відданість інколи трапляється там, де її й не сподіваєшся. Вони могли б зажадати, щоб йому промили шлунок.

— Кнопф так пручався б, що або дістав би параліч серця, або в нього лопнула б печінка. Однак, щоб заспокоїти свою совість, сповісти про все лікаря.

Я дзвоню Гіршманові.

— Старий Кнопф щойно випив невелику пляшку горілки, — кажу я йому. — Ми бачили з вікна.

— Одним духом?

— Ні, за два заходи. А яке це має значення?

— Ніякого. Я питаю просто з цікавості. Хай спочиває з миром.

— І нічого не можна зробити?

— Нічого, — відповідає Гіршман. — Так чи інакше, старий загине. Дивно, що він взагалі дотягнув до сьогоднішнього дня. Поставте йому надгробок у формі пляшки.

— Ви черства людина, — зауважую я.

— Не черства, а цинічна. Ви повинні знати різницю між цими словами. Ви ж теж працюєте на тій самій царині, що й я! Цинізм — це серце із знаком мінус, якщо це вас утішить. Випийте чарку за помин душі п'яного квача, яка полетіла назад до неба.

Я кладу трубку.

— Мабуть, Ґеорґу, зараз для мене найкращий час залишити цю роботу, — кажу я. — Надто від неї грубієш.

— Від неї не грубієш, а тупієш.

— Ще гірше. Це не професія для члена Верденбрюкської академії поетів. Де тут бути глибокому здивуванню, жахові і благоговінню перед смертю, коли оцінюєш її на гроші або на надгробки?

— На тебе ще стане і здивування, і жаху, і благоговіння, — каже Ґеорґ. — Однак я розумію тебе. А тепер ходімо до Едуарда і хильнемо чару на спомин про цього двожильного дідугана.

Надвечір ми повертаємось додому. Через годину в квартирі Кнопфів зчиняється галас.

— Мир праху його, — каже Ґеорґ. — Ходімо, треба сказати належні слова втіхи.

— Сподіваюсь, вони встигли закінчити свої траурні сукні. Це єдина втіха, якої вони потребують у цю мить.

Двері не замкнені. Ми відчиняємо їх, не дзвонячи, і зупиняємось на порозі, вражені несподіваною картиною. Серед кімнати стоїть Кнопф, — одягнений, з ціпком у руці. За трьома швацькими машинками збилися в купу його жінка і дочки. Кнопф, люто крекчучи, лупцює їх ціпком. Однією рукою він тримається за шийку найближчої машинки, щоб мати добру опору, а другою орудує своєю зброєю. Ціпком дуже не вдариш, але Кнопф старається, як може. Довкола на підлозі валяються траурні сукні.

Зрозуміти, в чім річ, дуже легко. Горілка, замість того, щоб убити, так оживила Кнопфа, що він одягнувся і, мабуть, налаштувався в свій звичайний обхід пивниць. Оскільки йому ніхто не сказав, що він смертельно хворий, а жінка, боячись його, не покликала священика приго-

тувати старого до вічного царства, Кнопфові й на думку не спадало, що він може вмерти. Фельдфебель витримав уже чимало припадків, і цей для нього був тільки один з багатьох. Тому його лють цілком зрозуміла: хто б зрадів, побачивши, що родина вже зарахувала його до мертвих і витрачає останні гроші на траурний одяг?

— Кляте кодло! — хрипить Кнопф. — Мабуть, раді, правда? Я вас провчу!

Він не вцілив у жінку і аж шипить від люті. Жінка схопилась за ціпок і тримає його.

— Але ж, старий, ми повинні були приготуватися, лікар...

— Лікар — ідіот! Пусти ціпок, сатано! Пусти, кажу тобі, тварюко!

Маленька, кругла жінка й справді випускає з рук ціпок. Кнопф шипить, як качур, і знову замахується на дружину, але попадає в дочку. Жінки могли б легко роззброїти немічного старого, однак він тримає їх у покорі, як колись своїх рекрутів. Тепер дочки схопились за ціпок і з сльозами на очах намагаються щось пояснити батькові. Та Кнопф не хоче й слухати.

— Пустіть ціпок, диявольське кодло! Розтринькувати гроші, викидати їх на вітер! Я вас провчу!

Ціпок знову вільний. Кнопф замахується, але ні в кого не влучає і, втративши рівновагу, падає на коліна. Під ніцшевськими вусами в нього аж піна виступає, коли він підводиться, щоб, згідно заповіді Заратустри, лупцювати й далі свій гарем.

— Тату, ти ж помреш, якщо будеш так хвилюватися! — кричать крізь сльози дочки. — Заспокойся! Ми раді, що ти живий! Приготувати тобі кави?

— Кави? Я вам дам каву! Я вас повбиваю, диявольське насіння! Розтринькати стільки грошей...

— Але ж, тату, все це можна знову продати!

— Продати! Я вас продам, сволото!

— Але ж, старий, за них ще не заплачено!

Це діє. Кнопф опускає ціпок.

— Що?

Ми підходимо ближче.

— Пане Кнопф, — каже Ґеорґ. — Моє шанування!

— Поцілуйте мене знаєте куди? — відповідає фельдфебель. — Не бачите, що я зайнятий?

— Ви надто хвилюєтесь.

— А вам яке діло? Тут моя сім'я хоче мене доконати.

— Ваша дружина зробила вигідну справу! Коли вона завтра продасть траурний одяг, то, завдяки інфляції, заробить на ньому кілька мільярдів — особливо, якщо за матерію ще не заплачено.

— Ні, ми ще нічого не платили, — вигукують в один голос усі чотири жінки.

— Значить, вам треба радіти, пане Кнопф! За час вашої хвороби курс долара піднявся. І ви, самі про те не здогадуючись, уві сні заробили на цих речах.

Кнопф прислухається. Про інфляцію йому відомо з того, що горілка дедалі дорожчає.

— Значить, заробив... — бурмоче він. Потім обертається до своїх чотирьох розпатланих жертв.

— Ви вже й надгробок купили для мене?

— Ні, тату! — полегшено кричить квартет, благально дивлячись на нас.

— Чому не купили? — люто вигукує Кнопф.

Жінки витріщують на нього очі.

— От недотепи! — горлає він. — Ми ж могли б його продати! І заробили б, правда? — питає він Ґеорґа.

— Тільки тоді, коли б за нього було заплачено. Інакше нам, на жаль, довелося б забрати його назад.

— Он які Але ми могли б продати його Гольманові й Клоцу і вже потім розрахуватися з вами. — Фельдфебель знову обертається до свого виводка. — Ви, недотепи! Де гроші? Якщо ви не платили за матерію, то вони у вас ще є! Давайте сюди!

— Ходімо, — каже Ґеорґ. — Емоційна частина скінчилася. А в діловій для нас немає нічого цікавого.

Він помиляється. Через чверть години Кнопф з'являється в конторі. Від нього лине пряний запах горілки.

— Я дізнався про все, — каже він. — Брехня вам не допоможе. Моя жінка призналася. Вона купила у вас надгробок.

— Вона ж не заплатила за нього. Тому забудьте про це. Він вам тепер усе одно вже не потрібний.

— Вона купила його, — загрозливо повторює фельдфебель. — При свідках. Не пробуйте викручуватись! Купила чи ні?

Ґеорґ зиркає на мене.

— Ну, добре. Ваша дружина не купила, але приходила домовлятися.

— Купила чи ні? — горлає Кнопф.

— Ми давні знайомі, пане Кнопф, тому, якщо хочете, можете взяти надгробок, — каже Ґеорґ, аби заспокоїти старого.

— Отже, купила. Дайте мені квитанцію.

Ми з Ґеорґом перезираємось. Старий вояка швидко зметикував усе і хоче нас ошукати.

— Навіщо вам квитанція? — кажу я. — Заплатіть гроші і беріть надгробок.

— А ви мовчіть, дурисвіте! — накидається на мене Кнопф. — Квитанцію! — хрипить він. — На вісім мільярдів! Такі гроші! За кусок каменю!

— Коли ви хочете мати надгробок, то мусите зараз же заплатити за нього, — кажу я.

Кнопф бореться героїчно і здається аж через десять хвилин: витягає з кишені вісім мільярдів, які відібрав у своїх жінок, і віддає нам.

— Ну, а тепер квитанцію! — бурчить він.

Ми виписуємо йому квитанцію. Крізь вікно я бачу його жінок, що стовпилися на порозі. Вони злякано дивляться на нас і роблять нам знаки. Кнопф одняв у них геть усі гроші до останнього мільйона.

Тим часом фельдфебель отримує свою квитанцію.

— Так, — каже він Ґеорґові. — А скільки ви тепер заплатите мені за камінь? Я продаю його.

— Вісім мільярдів.

— Що? Шахраї! Вісім мільярдів я сам заплатив вам! А де ж інфляція?

— Інфляція існує. Сьогодні надгробок коштує вісім з половиною мільярдів. Я порахував вам вісім, як купівельну ціну, хоч півмільярда нам треба було б заробити на продажу.

— Що? Лихварі! А я? Де ж мій заробіток? Ви привласнили його?

— Пане Кнопф, — кажу я. — Коли ви купляєте велосипед, а через годину перепродуєте його, то не одержите навіть тих грошей, які самі заплатили. Так ведеться і в роздрібній торгівлі, і в оптовій, і серед покупців; на цьому тримається наша економіка.

— Плювати я хотів на економіку, — незворушно заявляє фельдфебель. — Куплений велосипед — то вже вживана річ, навіть, коли на ньому ніхто не їздив. А мій надгробок цілком новий.

— Теоретично він теж уживаний, — кажу я. — З точки зору економіки. Крім того, не можете ж ви вимагати, щоб ми втрачали тільки тому, що ви залишилися живі.

— Шахрайство! Справжнісіньке шахрайство!

— А ви не продавайте надгробок, — радить Ґеорґ. — Це чудова реальна цінність! Колись він вам ще знадобиться. Немає безсмертних людей.

— Я продам надгробок вашим конкурентам Гольманові й Клоцу, коли ви зараз же не дасте мені за нього десять мільярдів!

Я знімаю телефонну трубку:

— Ідіть сюди, ми полегшимо вам роботу. Ось телефон, дзвоніть. Номер 624.

Кнопф нерішуче зиркає на мене, потім одмахується.

— То такі самі шахраї, як і ви. Скільки надгробок коштуватиме завтра?

— Можливо, на мільярд дорожче. Або й на два чи на три мільярди.

— А через тиждень?

— Пане Кнопф, — каже Ґеорґ. — Коли б ми знали курс долара наперед, то не сиділи б отут і не торгувалися б з вами.

— Цілком можливо, що через місяць він коштуватиме трильйон, — заявляю я.

Кнопф прикидає в думці.

— Я залишаю камінь собі, — буркає він нарешті. — Шкода, що я вже заплатив за нього.

— Ми завжди можемо відкупити його.

— От чого захотіли! Без зиску я його не продам. Залишаю собі і буду ним спекулювати. Поставте його в доброму місці, — Кнопф занепокоєно виглядає у вікно. — Мабуть, буде дощ.

— Надгробки не бояться дощу.

— Що ви мелете! Тоді вони втрачають вигляд нових. Я вимагаю, щоб мій ви поставили під дах. На солому.

— Чом би вам не поставити його собі в квартиру? — питає Ґеорґ. — Взимку він був би захищений від холоду.

— Ви збожеволіли?

— Анітрохи. Є багато поважних людей, які навіть домовини тримають у квартирах. Переважно святі і жителі Південної Італії. Чимало людей цілими роками використовують їх, як ліжко. Он Вільке завжди спить у труні велетня, коли напивається так, що не може дійти додому.

— Нічого не вийде, — вирішує Кнопф. — Баби не дадуть! Камінь залишиться тут! І щоб не було йому ніякої шкоди! Ви відповідаєте. Застрахуйте його! На свій кошт!

Мені вже набридає цей фельдфебельський тон.

— А що, якби ви кожного ранку влаштовували огляд своєму надгробкові? — питаю я. — Чи він добре відполірований, чи рівняється на свого сусіда, чи добре втягує цоколь, чи кущі навколо нього стоять струнко. І, коли б ви наполягли на тому, Генрих Кроль міг би щоранку

рапортувати вам у військовій формі про те, що надгробок готовий до огляду. Це б для нього була справжня втіха.

Кнопф похмуро дивиться на мене.

— На світі все б мало кращий вигляд, якби було більше справжньої військової дисципліни, — відповідає він і голосно відригує. В конторі поширюється запах горілки з гуральні Ротша. Фельдфебель, мабуть, кілька днів нічого не їв. Він відригує ще раз, уже тихіше й мелодійніше, пронизує нас безжальним поглядом кадрового фельдфебеля у відставці, обертається, ледве не впавши, але все-таки втримується на ногах і вже впевнено перетинає подвір'я, виходить на вулицю і завертає ліворуч — до найближчої пивниці. В кишені в нього останні мільярди, які ще були в сім'ї.

Герда стоїть біля плитки і готує зрази з капусти. Вона зовсім роздягнена, тільки на ногах у неї зелені розтоптані пантофлі і через плече перекинутий червоний кухонний рушник. Пахне капустою, жиром, пудрою і парфумами, за вікном тріпоче червоне листя дикого винограду, а в кімнату заглядає голубили очима осінь.

— Чудово, що ти ще раз зайшов, — каже вона. — Завтра я вибираюся звідси.

— Вибираєшся?

Герда порається далі, невимушена й упевнена в принадності свого тіла.

— Еге ж — відповідає вона. — А тебе цікавить це?

Вона обертається й зиркає на мене.

— Цікавить, Гердо, — кажу я. — Куди ти переходиш?

— До готелю «Валгала».

— До Едуарда?

— Так, до Едуарда.

Герда перевертає зрази.

— Ти маєш щось проти? — питає вона по хвилі.

Я дивлюсь на неї. Що я можу мати проти? Я б хотів щось мати проти! На мить мені хочеться збрехати — однак я знаю, що Герда бачить мене наскрізь.

— У «Червоному млині» ти теж не будеш більше виступати? — питаю я.

— Я вже давно не виступаю в «Червоному млині». Ти просто не цікавишся цим. Ні, там я теж не виступатиму.

З нашими заробітками можна з голоду померти. Я залишаюсь у місті.

— В Едуарда, — кажу я.

— Еге ж, в Едуарда, — повторює Герда. — Він дає мені бар. Я працюватиму в барі.

— І житимеш у «Валгалі»?

— Так, житиму у «Валгалі», в кімнатці на горищі, і працюватиму теж у «Валгалі». Я вже не така молода, як тобі здається; мені треба подбати про якесь постійне місце, поки не дійшло до того, що я вже ніде не зможу знайти ангажементу. З цирком теж нічого не виходить. Це була остання спроба.

— Ти ж іще багато років можеш мати ангажемент, Гердо, — кажу я.

— Ти в цьому нічого не тямиш. Я знаю, що роблю.

Я дивлюсь на червоне листя винограду, що тріпоче за вікном, і почуваю себе дезертиром, хоч для цього й немає підстав. Мої стосунки з Гердою були не глибші, як пригода в солдата, що приїздить у відпустку; однак для одного з двох вони, мабуть, завжди важать трохи більше.

— Я хотіла тобі сама сказати про це, — мовить Герда.

— Ти хотіла сказати, що між нами все скінчено?

Герда киває.

— Моя гра чесна. Едуард єдиний запропонував мені щось реальне, — місце, і я знаю, що це таке. Я не хочу обдурювати його.

— Чому ж... — починаю я і замовкаю.

— Ти хочеш спитати, чому я сьогодні ще спала з тобою? — каже Герда. — А ти не знаєш, що всі мандрівні артисти сентиментальні? — Вона раптом сміється. — Прощання з юністю. Сідай до столу, зрази готові.

Герда ставить на стіл тарілки. Я дивлюсь на неї, і мені раптом стає сумно.

— Ну, що поробляє твоє велике, небесне кохання? — питає вона.

— Нічого, Гердо. Нічого.

Вона накладає в тарілки їжу.

— Коли ти знову знайдеш собі якусь дівчину, не розповідай їй про свої інші зальоти. Розумієш?

— Так, — відповідаю я. — Пробач мені, Гердо.

— Ради Бога, не патякай, а їж!

Я дивлюсь на Герду. Вона їсть спокійно, діловито, обличчя в неї ясне й рішуче, вона з дитинства звикла бути незалежною, вона знає своє життя і задовольнилася ним. Герда має все, чого бракує мені: я хотів би кохати її, хотів би, щоб життя було ясне й зрозуміле, хотів би знати про нього все, що треба, — не занадто, але вже напевне.

— Бачиш, мені не треба багато, — каже Герда. — Я виросла під палицею, а потім утекла з дому. Тепер мені остогидла моя професія, і я хочу десь осісти. Едуард — не найгірше з того, що я можу мати.

— Він марнославний і скупий, — заявляю я і відразу ж починаю сердитись на себе, що сказав таке.

— Це краще, ніж неохайний і марнотратний, коли хочеш одружитися з кимось.

— Ви хочете одружитися? — вражено питаю я. — Ти справді віриш йому? Він використає тебе, а потім одружиться з дочкою якогось власника готелю, що має гроші.

— Він нічого мені не обіцяв. Я просто підписала з ним на три роки контракт. Працюватиму в барі. За три роки він помітить, що не зможе обійтись без мене.

— Ти стала іншою, — кажу я.

— Ох, яка ж ти вівця! Просто мені треба було щось вирішити.

— Скоро ти разом з Едуардом лаятимеш нас, бо ми ще й досі маємо оті нічого не варті талони.

— Скільки їх ще у вас?

— На півтора місяця.

Герда сміється.

— Я не лаятиму. До того ж, у свій час ви за них заплатили.

— Це була наша єдина вдала операція.

Герда приймає з столу тарілки. Я дивлюсь на неї й кажу:

— Я віддам абонементи Ґеорґові. А сам більше не ходитиму до «Валгали».

Герда обертається. Вона сміється, але очі в неї не сміються.

— Чому не ходитимеш? — питає вона.

— Не знаю. Так мені здається. А втім, може, й ходитиму.

— Звичайно, ходитимеш! Чому б ти мав не ходити?

— Еге ж, чому? — сумно кажу я.

Знизу долинають приглушені звуки електричного піаніно. Я встаю й підходжу до вікна.

— Як швидко минув цей рік, — кажу.

— Еге ж, — погоджується Герда і прихиляється до мене. — Так завжди буває. Сподобається людині хтось і обов'язково виявиться, що він такий, як ти, — такий, що не пасує їй. — Вона відштовхує мене від себе. — Ну, а тепер іди до свого небесного кохання. Що ти розумієш у жінках!

— Нічого.

Герда сміється.

— І навіть не намагайся ніколи зрозуміти щось, хлопчику. Так краще. Ну, йди. Зажди, візьми ось це.

Герда виймає медальну й дає мені.

— Що це? — питаю я.

— Вона приносить щастя.

— А тобі вона принесла щастя?

— Щастя? — перепитує Герда. — Щастям можна багато що назвати. Може, й принесла. А тепер іди.

Вона випихає мене з кімнати і замикає за мною двері.

Я спускаюсь сходами. На подвір'ї мене зустрічають дві циганки. Вони тепер виступають у ресторані. Жінки-борці давно вже поїхали.

— Поворожити, юначе? — питає молодша. Від неї тхне часником і цибулею.

— Ні, — кажу я. — Сьогодні ні.

Я заходжу на своє подвір'я і бачу там якусь постать. Це знову старий Кнопф, котрий саме переді мною прийшов і, наче не його вважали вже мертвим, лаштується поганити обеліск.

— Пане фельдфебель, — кажу я, беручи його за плече. — У вас тепер є свій надгробок. Користуйтесь ним.

Я підводжу його до пам'ятника, якого він купив, і чекаю біля дверей, щоб він не повернувся до обеліска.

Кнопф витріщає на мене очі.

— Мій власний надгробок? Ви збожеволіли? Скільки він зараз коштує?

— За сьогоднішнім вечірнім курсом дев'ять мільярдів.

— І щоб я його поганив!

Якусь мить Кнопф водить очима, потім, бурмочучи й похитуючись, рушає до своїх дверей. Того, чого ніхто не міг домогтися, досягає просте поняття власності. Фельдфебель користується тепер своїм туалетом. На власності ж тримається весь порядок!

Я ще хвилю стою надворі і думаю про те, що природі потрібно було мільйони років, аби з амеби, через рибу, жабу, хребетну тварину і мавпу створити Кнояфа, істоту, наповнену фізичними й хімічними дивами, з геніальним кровообігом, з серцем, якому можна тільки поклонятися, з печінкою і нирками, проти яких фарбувальні концерни — просто сміхотворні артілі, — і все це диво, котре зветься кадровим фельдфебелем Кнопфом, дбайливо удосконалювалось мільйони років тільки для того, щоб воно короткий час на землі безжально муштрувало нещасних сільських хлопців, а потім, за велику державну пенсію, віддавалось пияцтву! Справді, Бог часом витрачає багато зусиль нінащо!

Все ще дивуючись, я вмикаю світло в своїй кімнаті і зиркаю в дзеркало. Ось іще одне диво природи, яке теж існує невідомо для чого. Я вимикаю світло і роздягаюсь уже навпомацки.

XXIII

Алеєю назустріч мені йде молода жінка. На ній світло-сірий, гарно пошитий костюм, маленький фетровий капелюшок, сірі замшеві черевички. Звати її Женев'єва Терговен, і вона мені якось дивно чужа.

Вона була з матір'ю в церкві. Я бачив її, бачив Бодендика, а також Верніке, який аж світився радістю від досягнутого успіху. Я обійшов весь парк, і вже ні на що не сподівався, як раптом зустрів Ізабелу, саму в безлюдній, уже майже голій алеї. Я зупиняюсь. Вона йде, струнка, легенька, елегантна, і з нею до мене зненацька повертається вся моя туга, моє небо і вогонь у крові. Я не можу вимовити й слова. Я знаю од Верніке, що вона видужала, що тіні розвіялись, та й сам відчуваю це. Ось вона раптом з'явилась переді мною, не така, як колись, однак з'явилась, між нами вже не стоїть хвороба, з моїх рук і очей струмує кохання, а з крові до мозку нечутним вихором здіймається хвиля запаморочення.

Вона зиркає на мене.

— Ізабело, — кажу я.

Вона знову зиркає на мене, наморщивши лоба.

— Прошу?

Я не відразу можу збагнути, в чім річ. Мені здається, що їй треба нагадати про все.

— Ізабело, — повторюю я. — Ти не впізнаєш мене? Я ж Рудольф.

— Рудольф? — перепитує вона. — Ви сказали Рудольф?

Я вражено дивлюсь на неї.

— Ми з вами часто розмовляли, — кажу я нарешті.

Вона киває.

— Так, я тут довго була. Я багато що забула, пробачте. Ви теж давно тут?

— Я? Я ніколи не був тут, нагорі. Я тільки грав на органі. А потім...

— Он як, на органі, — ввічливо каже Женев'єва Терговен. — У церкві. Так, я пригадую. Даруйте, що мені це не відразу спало на думку. Ви чудово грали. Щиро дякую.

Я стою, мов пень, і не можу збагнути, чому не йду звідси. Женев'єва, певно, теж не розуміє цього.

— Пробачте, — каже вона. — Мені ще треба багато що зробити; я скоро їду.

— Скоро їдете?

— Еге ж, — здивовано відповідає вона.

— І ви ні про що не пам'ятаєте? Навіть про назви, які вночі зникають, і про квіти, які вміють говорити?

Ізабела, нічого не розуміючи, стискає плечима. Потім посміхається:

— А, це вірші. Я завжди любила вірші. Але їх так багато! Усіх не запам'ятаєш.

Я складаю зброю. Сталося так, як я й передчував. Вона видужала, і я вислизнув з її рук, як газета з рук сплячої селянки. Вона нічого більше не пам'ятає. Вона ніби прокинулась після наркозу. Ті місяці, які вона провела тут, у лікарні, зникли з її пам'яті. Вона все забула. Вона тепер — Женев'єва Терговен і більше не знає, хто така Ізабела. Вона не прикидається, я бачу це. Я боявся, що втрачу її, бо вона походить з інших верств і повернеться до них. А втратив її гірше — ґрунтовніше і безнадійніше. Вона вмерла. Вона ще живе й дихає, вона така сама вродлива, як і була, але в ту мить, коли скінчилась хвороба, вона вмерла, втонула назавжди. Ізабела, з її крилатим, квітучим серцем, втонула в Женев'єві Терговен — добре вихованій дівчині з вищого кола, котра, мабуть, колись вигідно вийде заміж і навіть буде доброю матір'ю.

— Мені треба йти, — каже вона. — Ще раз дякую вам за гру на органі.

— Ну? — питає Верніке. — Що ви скажете про це?

— Про що?

— Не вдавайте з себе дурника. Про фрейлейн Терговен. Не будете ж ви заперечувати, що за три тижні, відколи ви її не бачили, вона стала зовсім іншою. Цілковитий успіх!

— І це ви називаєте успіхом?

— А як же інакше? Вона повертається назад до життя, з нею тепер уже все гаразд, те, що було, розвіялось, як поганий сон. Вона знову стала людиною. Чого ви ще хочете? Ви ж бачили її. Ну?

— От я теж кажу: ну?

Сестра з червоним селянським обличчям приносить пляшку вина й чарки.

— Чи ми ще матимемо щастя бачити його преподобіє вікарія Бодендика? — питаю я. — Я не знаю, чи фрейлейн Терговен католичка, однак гадаю, що це так, бо вона ж з Ельзасу. Тому його преподобіє теж буде страшенно радий, що вам пощастило виловити з хаосу овечку для його отари!

Верніке посміхається.

— Його преподобіє уже висловив своє задоволення. Фрейлейн Терговен цілий тиждень відвідує службу Божу.

Ізабело, думаю я. Колись ти знала, що Бог і досі висить на хресті і що його мучили не тільки невіруючі. Ти знала це і зневажала ситих віруючих, які з його мук зробили собі жирну синекуру.

— Вона вже й сповідалася? — питаю я.

— Можливо. Цього я не знаю. А хіба взагалі хто-не-будь повинен сповідатися в тому, що він зробив, коли був психічно хворий? Для мене, темного протестанта, це дуже цікаве питання.

— Все залежить від того, кого вважати психічно хворим, — гірко кажу я, дивлячись, як направник людських душ вихиляє чарку рейнгардського.

— У нас безумовно різні погляди на це. До речі, як можна сповідатися в тому, що ти забув? Адже фрейлейн Терговен, мабуть, багато що раптово забула.

Верніке наливає собі й мені.

— Пийте, поки нема його преподобія. Може, запах ладану й священний, однак він псує букет такого вина, як оце. — Верніке надпиває чарку, закочує очі й веде далі: — Раптово забула? Хіба це було так раптово? Ознаки цього з'явилися вже давно.

Він має рацію. Я й сам помічав це. Бували хвилини, коли Ізабела, здавалось, не впізнавала мене. Я згадую останню нашу зустріч і з люттю випиваю вино. Сьогодні воно мені не смакує.

— Це як землетрус, — люб'язно і самовдоволено заявляє Верніке. — Землетрус на морі. Одні острови і навіть цілі континенти зникають, а натомість з'являються інші.

— А якщо з нею трапиться ще один такий землетрус? Тоді все почнеться навпаки?

— Може статися й таке. Але це майже завжди веде за собою прогресуюче слабоумство. А хіба ви бажаєте цього фрейлейн Терговен?

— Я бажаю їй усього найкращого.

— Отож-бо!

Верніке виливає в чарки решту вина. Я згадую нещасних хворих, які стоять чи лежать по кутках у своїх палатах, розмазуючи по собі слину і бруд.

— Звичайно, я бажаю, щоб вона ніколи не хворіла, — кажу я.

— Цього можна не боятись. Ми маємо один з випадків, коли хворого можна вилікувати, усунувши причини хвороби. Все скінчилось якнайкраще. У матері і в дочки таке почуття, яке іноді викликає чиясь смерть: їх наче обмануто, наче вони осиротіли, і це зріднило їх більше, ніж будь-коли.

Я здивовано поглядаю на Верніке, бо ще ніколи не чув, щоб він говорив так поетично. А втім, він каже це не зовсім серйозно.

— Сьогодні ви матимете змогу переконатись у цьому, — заявляє Верніке. — Мати й дочка прийдуть сюди обідати.

Я хочу піти, але щось змушує мене залишитись. Коли людині випадає можливість помучити себе, вона не так легко відмовляється від цього.

З'являється Бодендик. Він сьогодні напрочуд товариський. Потім приходять мати з дочкою, і починається банальна світська розмова. Матері десь біля сорока п'яти років. Це повнувата, не дуже вродлива жінка, яка так і сипле легкими округлими фразами. У неї на все готова відповідь.

Я дивлюсь на Женев'єву. Іноді в мене на мить з'являється маленька надія: мені здається, ніби крізь її риси проступає інше обличчя — кохане, натхненне, розгублене, але його одразу ж заливають хвилі розмови про модерну будівлю санаторію — обидві жінки вживають тільки це слово, — про чудовий краєвид і старовинне місто, про різних дядьків і тіток у Страсбурзі та Голландії, про важкі часи, про необхідність віри, про якість лотарінгських вин і красу Ельзасу. Жодного слова про те, що так вражало і хвилювало мене. Все це кануло в забуття, ніби його ніколи й не було.

Я швидко прощаюсь.

— На все краще, фрейлейн Терговен, — кажу я. — Я чув, що ви цього тижня їдете?

Вона киває.

— Хіба ви не прийдете сьогодні ще раз? — питає мене Верніке.

— Прийду, до вечірні.

— Тоді прошу до мене на чарку вина. Сподіваюсь, що ви теж завітаєте, шановні пані?

— Радо завітаємо, — відповідає Ізабелина мати. — Ми все одно прийдемо до вечірні.

Увечері я почуваю себе ще гірше, ніж удень. Слабке світло облудне. Я бачив у церкві Ізабелу. Над її волоссям тремтіло сяйво свічок. Вона майже не рухалась. Обличчя хворих при звуках органа миттю оберталися вгору, як пласкі світлі круги. Ізабела ж молилася: вона була здорова.

Після вечірні теж не стає легше. Мені пощастило зустріти Женев'єву на порозі церкви, і я виходжу з нею в парк. Ми йдемо алеєю. Я не знаю, про що говорити. Женев'єва щільніше загортається в пальто.

— Як стало холодно вечорами.

— Еге ж. Ви їдете цього тижня?

— Хотілося б. Я вже давно не була вдома.

— Ви раді?

— Звичайно.

Говорити більше нема про що. Однак я не можу справитися з собою. Це ж та сама хода, те саме обличчя в темряві, ті самі ніжні риси.

Ми наближаємось до кінця алеї.

— Ізабело, — кажу я.

— Пробачте, що ви сказали? — здивовано питає вона.

— Ох, — кажу я. — То просто одне ім'я.

Вона на мить уповільнює крок.

— Ви помиляєтесь, — каже вона. — Мене звуть Женев'єва.

— Так, звичайно. Ізабелою звали іншу. Ми інколи говорили про неї.

— Он як? Можливо. Про що тільки не говориш у житті, — немов вибачаючись, каже вона. — Тож і не дивно, коли дещо забуваєш.

— О, звичайно.

— Це була якась ваша знайома?

— Майже що так.

Вона тихо сміється.

— Як романтично. Пробачте, що я не відразу згадала. Зараз я вже пригадую.

Я дивлюсь на неї. Вона нічого не пригадує, я бачу. Вона удає це, аби не здаватись неввічливою.

— Останніми тижнями сталося так багато подій, — каже вона невимушено і трохи зверхньо, — як тут не переплутати все? — І, щоб загладити свою неввічливість, питає: — А що з нею було далі?

— З ким?

— З Ізабелою, про яку ви щойно говорили.

— А, з нею! Нічого не було. Вона померла.

Женев'єва злякано зупиняється.

— Померла? Як шкода! Пробачте, я не знала...

— Нічого. Я не був з нею близько знайомий.

— Померла раптово?

— Так, — відповідаю я. — Але навіть не здогадувалась, що помирає. Це теж чогось варте.

— Звичайно. — Женев'єва подає руку. — Мені дуже шкода.

Рука в неї міцна, вузька й холодна. У ній не чути більше жару. Це рука молодої дами, яка трохи схибила, але знову виправилась.

— Гарне ім'я — Ізабела, — каже вона. — Я раніш ненавиділа своє власне ім'я.

— А тепер ні?

— Ні, — привітно відповідає Женев'єва.

Вона залишається такою й надалі — привітною і ввічливою. Це неприємна ввічливість, з якою в маленькому місті ставляться до людей, котрих мимохідь зустрічають і відразу ж забувають знову. Я раптом відчуваю, як погано сидить на мені костюм, перешитий кравцем Зульцбліком із моєї старої солдатської форми. Женев'єва, навпаки, одягнена дуже гарно. Вона завжди гарно одягалася, але мені це ніколи не впадало так в око.

Женев'єва і її мати вирішили спочатку поїхати на кілька тижнів до Берліна. Мати — сама люб'язність.

— Театри! Концерти! Просто оживаєш, коли приїздиш у велике місто. А крамниці! А нові моди! — Вона ласкаво поплескує Женев'єву по руці. — Ми там почнемо розважатись. Правда ж?

Женев'єва киває головою. Верніке аж сяє. Вони вбили її. Але що саме вони вбили в ній? думаю я. Може, воно є в кожному з нас — засипане, сховане? І що воно таке насправді? Може, воно і в мене є? І його теж убили? Чи воно ніколи й не було живим? І чи взагалі я маю його, те, що було до мене, буде після мене, важливіше, ніж я сам? Чи все це — тільки безладдя, яке здається глибоким, зміщення почуттів, обман, нісенітниця, що скидається на глибокодумність, як запевняє Верніке? Але чому ж тоді я кохав його, чому воно захопило мене зненацька, як леопард бика, чому я не можу забути його? А може, всупереч тому, що каже Верніке, це було так, ніби в замкнену кімнату відчинились двері, і крізь них на мить стало видно дощ, блискавиці й зірки?

Я встаю.

— Що з вами? — питає Верніке. — Ви неспокійні, як... — він робить паузу, потім додає: — Як курс долара.

— Ох, цей мені долар! — каже мати Женев'єви й зітхає. — Справжнє лихо! На щастя, дядько Гастон...

Я вже не слухаю, що зробив дядько Гастон. Я раптом опиняюсь надворі і пам'ятаю тільки, що сказав Ізабелі: «Дякую за все», а вона здивовано спитала: «За що?».

Я повільно спускаюся з пагорба. На добраніч, кохане неприборкане серце, думаю я. Прощай, Ізабело! Ти не втонула, я раптом зрозумів це. Ти не загинула, не вмерла. Ти тільки пішла, полетіла. Ні, навіть не так: ти зненацька стала невидима, як стародавні боги. Просто змінилася довжина хвилі. Ти ще є, однак тебе вже не спіймаєш, ти завжди є, ніколи не загинеш, все завжди є, ніщо ніколи не гине, над ним тільки пропливають світло й тіні, але він завжди тут — отой обрис, що існував до нашого народження й існуватиме після нашої смерті. Іноді він прозирне крізь те, що ми вважаємо життям, засліпить нас на мить — і ми стаємо раптом не такі, якими були раніш.

Я помічаю, що йду швидше. Потім, важко дихаючи, починаю бігти. Геть мокрий від поту, добігаю до воріт і повертаюся назад. У мене таке почуття, ніби я звільнився од великих пут. Серце моє заливає бурхлива хвиля. Народження й смерть — це тільки слова, дикі гуси, що споконвіку летять у небі наді мною. Немає більше ні питань, ні відповідей! Прощай, Ізабело! Привіт тобі, Ізабело! Прощай, життя! Привіт тобі, життя!

Лиш згодом я помічаю, що йде дощ. Я підставляю йому обличчя і ловлю ротом краплі. Потім рушаю до воріт. Там маячить постать, від якої пахне вином і ладаном. Ми разом проходимо у ворота. Сторож зачиняє їх за нами:

— Ну? — питає Бодендик. — Звідки це ви? Шукали Бога?

— Ні, я його вже знайшов.

Він недовірливо зиркає на мене з-під капелюха.

— Де? У природі?

— Я навіть не знаю де. А хіба його можна знайти в якомусь певному місці?

— Біля олтаря, — бурмоче Бодендик і показує праворуч. — Мені сюди. А вам?

— Мені все одно, пане вікарій, — кажу я. — Все одно.

— Ви ж нібито не такі вже й п'яні, — трохи здивовано бурчить він мені вслід.

Я приходжу додому. За ворітьми на мене раптом стрибає якась людина.

— Нарешті я спіймав тебе, негіднику!

Я скидаю з себе незнайомця, гадаючи, що це якийсь жарт. Однак він у ту ж мить схоплюється на ноги і б'є мене головою під груди. Я падаю на обеліск, встигнувши все-таки дати йому стусана в живіт. Удар не дуже міцний, бо я завдав його, вже падаючи. Незнайомець знову кидається на мене, і я впізнаю в ньому різника Вацека.

— Ви що, збожеволіли? — питаю я. — Не бачите, на кого нападаєте?

— Це я добре бачу! — Вацек хапає мене за горло. — Я тебе дуже добре бачу, падлюко! Але тепер тобі кінець!

Я не знаю, чи він п'яний, — мені просто ніколи думати про це. Вацек нижчий за мене, але мускули в нього, як у бика. Мені щастить перевернутись і притиснути його до обеліска. Він трохи послаблює обійми. Я кидаюсь убік, потягнувши його за собою, і він стукається головою об цоколь обеліска. Тепер він зовсім випускає мене. Про всяк випадок я завдаю йому ще удару плечем у підборіддя, потім підводжусь, підходжу до воріт і вмикаю світло.

— Що це все означає? — питаю я.

Вацек поволі підводиться. Він ще не отямився як слід і тільки трясе головою. Я не випускаю його в очей. Раптом він знову кидається вперед, цілячись головою мені в живіт. Я відскакую вбік, підставляючи йому ногу, і він ще раз глухо гепає на обеліск, тепер уже на полірований виступ цоколя. Інший на його місці знепритомнів би; Вацек одразу встає. Він обертається до мене і витягає з-за халяви ножа. Це довгий, гострий різницький ніж. Лезо його виблискує в світлі електричної лампочки. Вацек затискає ножа в руці і кидається на мене. Я не проявляю зайвого геройства: у поєдинку з людиною, яка порізницькому володіє ножем, це було б самогубством. Я відскакую за обеліск, Вацек за мною. На щастя, я спритніший за нього.

— Ви з глузду з'їхали! — кажу я. — Хочете, щоб вас повісили за вбивство?

— Я тобі покажу, як спати з моєю жінкою! — хрипить Вацек. — Я з тебе кров виціджу!

Тепер я, нарешті, знаю, в чім річ.

— Вацеку! — кричу я. — Ви хочете вбити невинного!

— Падлюко! Я тобі зараз горлянку переріжу!

Ми бігаємо далі, то в один бік, то в другий. Вацекові в чоботях важче, ніж мені.

От чорт, думаю я, де Ґеорґ? Мене тут через нього хочуть зарізати, а він собі милується з Лізою в себе в кімнаті.

— Спитайте своєї жінки, ідіоте! — кажу я, ледве переводячи подих.

— Я тебе уколошкаю!

Я дивлюсь, чим би й собі озброїтись. Однак поблизу немає нічого. А поки я встигну підняти невеличкий надгробок, Вацек переріже мені горлянку. Зненацька я помічаю, що на підвіконні біліє кусок мармуру завбільшки з кулак. Я хапаю його і, пританцьовуючи навколо обеліска, шпурляю ним Вацекові в голову. Камінь влучає в ціль. Ліве око різникові одразу заливає кров. Тепер він бачить лиш правим оком.

— Вацеку, ви помиляєтесь! — кричу я. — Я нічого не мав з вашою жінкою! Присягаюсь!

Вацек трохи зменшує темп, однак він ще небезпечний.

— Вчинити таку підлоту фронтовому товаришеві! — сичить він.

Він робить випад, як бик на арені. Я відскакую вбік, знову хапаю кусок мармуру і вдруге шпурляю в нього. На жаль, цього разу не влучаю, камінь падає в кущ бузку.

— Начхати мені на вашу жінку! — кричу я. — Розумієте ви це чи ні? Начхати!

Вацек мовчки ганяється за мною далі. Кров з рани над лівим оком починає текти ще дужче, тому я тікаю ліворуч: так він погано бачить мене, і в момент небезпеки мені щастить добре вдарити його ногою в коліно. В ту ж саму мить він пробує штрикнути мене ножем, але зачіпає тільки мою підошву. Удар по коліну допоміг. Вацек зупиняється, закривавлений, тримаючи ножа напоготові.

— Послухайте! — кажу я. — Не рушайте з місця! Давайте укладемо на хвильку перемир'я! А потім ви знову зможете кинутись на мене, і я виб'ю вам друге око! Та слухайте ж, йолопе! — Я втуплююсь у Вацека поглядом, ніби хочу його загіпнотизувати. Я колись читав, що це допомагає. — Я ні-чо-го не мав з ва-шо-ю жін-ко-ю! — скандую я повільно й виразно. — Вона не цікавить мене! Стійте! — кричу я, бачачи, що Вацек знову рушає з місця. — У мене є своя дівчина!

— Тим гірше, жеребе клятий!

Вацек кидається вперед, однак, надто круто повернувшись, чіпляється за цоколь і замалим не падає. Скориставшись цим, я знову б'ю його ногою, цього разу в гомілку. Хоч він у чоботях, але удар діє. Вацек зупиняється, широко розставивши ноги, однак ножа з рук не випускає.

— Послухайте, йолопе! — кажу я проникливим голосом гіпнотизера. — Я кохаю зовсім іншу жінку! Почекайте! Я вам її покажу! У мене є з собою фото!

Вацек мовчки кидається вперед, і ми робимо півкруга навколо обеліска. Мені щастить витягнути з кишені бумажник. Герда на прощання дала мені свою фотокартку. Я похапцем пробую намацати її. На землю падає кілька яскравих асигнацій по мільярду марок. Нарешті фото у мене в руках.

— Ось! — кажу я і обережно простягаю його з-за обеліска, але так, щоб Вацек не міг поранити мені руку. — Хіба це ваша жінка? Гляньте! І прочитайте, що там написано!

Вацек скоса зиркає на мене здоровим оком. Я кладу фотокартку на цоколь обеліска.

— Ось бачите! Хіба це ваша жінка?

Вацек пробує спіймати мене зненацька, але зазнає невдачі.

— Телепню! — кажу я. — Гляньте лишень на фото! Хіба той, хто має таку дівчину, бігатиме за вашою жінкою?

Я переборщив. Ображений Вацек робить нову спробу захопити мене. Потім зупиняється й нерішуче заявляє:

— З нею хтось спить!

— Дурниці! — кажу я. — Ваша дружина вірна вам!

— Що ж тоді вона тут завжди робить?

— Де?

— Тут!

— Не розумію, про що ви говорите! — кажу я. — Може, вона приходила сюди дзвонити по телефону. Жінки люблять телефонні розмови, особливо, коли їх надовго залишають садоих. Придбайте їй телефон!

— Вона й уночі буває тут! — каже Вацек.

Ми стоїмо один проти одного, розділені обеліском.

— Вона недавно приходила сюди на кілька хвилин, коли привезли додому хворого Кнопфа, — відповідаю я. — А взагалі вона ж працює вночі в «Червоному млині».

— Про це вона казала, але...

Ніж опускається. Я беру Гердину фотокартку і виходжу з-за обеліска.

— Ось так, — кажу я. — Тепер вам можна колоти мене, скільки заманеться. А можна й поговорити як слід. Чого ви хочете? Зарізати невинного?

— Ні, цього я не хочу, — помовчавши, відповідає Вацек. — Але ж...

Виявляється, що його нацькувала на мене вдова Конерсман. Те, що в цьому будинку вона вважає тільки мене здатним на таке, трохи тішить моє самолюбство.

— Чоловіче добрий, — кажу я. — Якби ви знали, чим у мене забита голова, то не підозрівали б мене! До того ж погляньте на цю фігуру. Нічого не помічаєте?

Вацек втуплює очі в Гердину фотокартку. На ній стоїть напис: «Коханому Людвігові від Герди». Що він може там ще помітити своїм одним оком?

— Така сама постава, як у вашої жінки, — кажу я. — До речі, чи немає в неї широкого, як накидка, пальта іржаво-червоного кольору?

— Є, — відповідає Вацек, знову трохи насторожуючись. — Звичайно, є. А що?

— Моя дама теж має таке пальто. Їх можна купити якого завгодно розміру у Макса Кляйна на центральній вулиці. На них саме зараз мода. Ну, стара Конерсман підсліпувата. От вам і розгадка.

У старої Конерсман очі, як у яструба, але чому тільки не повірить рогоносець, коли він хоче повірити!

— Вона просто переплутала їх, — веду я далі. — Ця дама справді приходила до мене кілька разів. Має вона на це право чи ні?

Я полегшую Вацекові завдання. Йому треба тільки сказати «так» або «ні». Навіть досить кивнути головою.

— Отож-бо, — кажу я. — І за це людину мало не заколюють уночі.

Вацек втомлено опускається на східці.

— Камраде, мені від тебе теж добре перепало. Ось, глянь.

— Око ціле.

Вацек мацає загуслу чорну кров.

— Якщо ви й далі будете викидати такі коники, то скоро попадете на каторгу, — кажу я.

— Що мені робити? Така в мене вдача.

— Заколіть себе, коли вже вам так кортить когось колоти. Це врятує вас від багатьох неприємностей.

— Часом мені й хочеться таке зробити! Камраде, що діяти? Я до божевілля кохаю свою жінку, а вона мене терпіти не може.

Його слова зворушують мене. Я втомлено опускаюсь на східці побіч нього.

— Це все через мою роботу, — з відчаєм каже Вацек. — Вона ненавидить запах крові, камраде. Однак, коли весь час ріжеш коней, то й пахнеш кров'ю.

— А хіба у вас немає іншого костюма? Щоб переодягатись, коли ви йдете з різниці?

— Це неможливо. Інші різники подумають, що я хочу здаватись кращим за них. Та й запах все одно залишиться. Він страшенно стійкий.

— А якщо митися після роботи?

— Митися? — питає Вацек. — Де? У міській лазні? Вона ж зачинена, коли я о шостій годині ранку повертаюся з різниці.

— А в різниці немає душу?

Вацек хитає головою.

— Тільки шланг, щоб змивати долівку. А митися під шлангом уже надто холодно.

Я погоджуюсь. Крижана вода в листопаді — не дуже приємна річ. От, коли б Вацек був Карлом Брілем, тоді в нього не було б такого клопоту. Карл узимку прорубує кригу на річці і плаває в ополонці разом із своїми товаришами по клубу.

— А що якби ви спробували вживати одеколон? — питаю я.

— Теж не можна. Інші вважатимуть, що в мене протиприродні нахили. Ви не знаєте, які в нас у різниці людці!

— А може, вам краще поміняти професію?

— Я нічого іншого не вмію робити, — похмуро каже Вацек.

— Спробуйте торгувати кіньми, — раджу я. — Це майже те саме, що різати їх.

Вацек тільки рукою махає. Якусь мить ми сидимо мовчки. Яке мені до цього діло? думаю я. І як йому можна допомогти? Ліза любить «Червоний млин». Вона не так закохана в Ґеорґа, як хоче здихатись свого різника.

— Треба стати джентльменом, — кажу я нарешті. — Ви добре заробляєте?

— Непогано.

— Тоді ви ще маєте можливість завоювати любов своєї жінки. Ходіть через день у лазню і придбайте нове вбрання, у яке б ви могли переодягатися вдома. Кілька сорочок, одну-дві краватки. Можете ви купити це?

Вацек обмірковує мою пораду.

— Ви вважаєте, що це допоможе?

Я згадую, як мене оцінювала поглядом фрау Терговен.

— У новому костюмі краще себе почуваєш, — кажу. — Недавно я відчув це на собі.

— Справді?

— Справді.

Вацек зацікавлено дивиться на мене.

— Але ж ви бездоганно одягнені.

— Як на чию думку. На вашу — бездоганно, а на думку інших людей — ні. Я це помітив.

— Та невже? Давно?

— Сьогодні.

Вацек роззявляє рота.

— От тобі й на! То ми з вами майже брати! Диво та й годі!

— Я десь читав, що всі люди брати. А коли подивишся, що діється на світі, то стає дивніше.

— І ми ледве не повбивали один одного, — радісно каже Вацек.

— Брати часто це роблять.

Вацек підводиться.

— Завтра я йду в лазню. — Він обмацує ліве око. — Власне кажучи, я хотів уже замовити собі форму штурмовика, їх саме почали шити в Мюнхені.

— Гарно пошитий двобортний темно-сірий костюм кращий. У вашої форми немає майбутнього.

— Щиро дякую, — каже Вацек. — Але я, мабуть, замовлю і костюм і форму. І не сердься на мене, камраде, що я хотів тебе заколоти. Завтра я пришлю тобі за це добрячий шматок першокласної кінської ковбаси.

XXIV

— Рогоносець, — мовить Ґеорґ, — це все одно, що їстівна домашня тварина, скажімо, півень чи кролик. Ти з задоволенням ласуєш ним, коли не знав його живим. Якщо ж ти ріс і грався з ним, годував і доглядав його, то треба бути дуже черствою людиною, щоб приготувати собі з нього печеню. Тому ніколи не слід знати рогоносців особисто.

Я мовчки показую на стіл. Там між взірцями каменів лежить червона кінська ковбаса — подарунок Вацека, залишений ним уранці для мене.

— Ти їстимеш її? — питає Ґеорґ.

— Звичайно. У Франції я їв ще гіршу. Але ти не викручуйся! Ось на столі лежить Вацеків подарунок. І я стою перед дилемою.

— Тільки через свою любов до драматичних ситуацій.

— Гаразд, — кажу я. — Не заперечую. Але так чи інакше, я врятував тобі життя. Стара Конерсман стежитиме й далі. Чи варто тобі ризикувати?

Ґеорґ дістає з шухляди бразільську сигару.

— Вацек тепер вважає тебе своїм братом, — каже він. — Тебе не мучить сумління?

— Ні. Він до того ж ще й наці, а це ліквідує таке однобічне братерство. Але припустимо, що він мій брат.

— Вацек і мій брат, — заявляє Ґеорґ, пускаючи білу хмарку диму в обличчя святої Катерини з пофарбованого гіпсу. — Ліза обдурює мене так само, як і його.

— Ти це зараз вигадав? — здивовано питаю я.

— Зовсім ні. А звідки ж у неї всі оті сукні? Вацек її чоловік, тому він не задумується над цим, а я задумався.

— Ти?

— Вона сама призналась мені, не чекаючи, поки я запитаю. Сказала, що не хоче, аби між нами стояв якийсь обман. Вона заявила це цілком серйозно.

— А ти? Ти обдурюєш її з вигаданими героїнями своєї уяви і своїх журналів.

— Звичайно. А що взагалі значить обдурювати? Це слово завжди вживають лиш ті, до яких і треба було б його застосувати. І відколи це ти став пов'язувати почуття з мораллю? Хіба я для цього тебе стільки років виховував отут, серед символів тлінності всього земного! Обдурювати! Яке вульгарне слово для найвитонченішого прагнення, для постійних пошуків чогось іншого, більшого...

— Здаюсь! — перебиваю я його. — Глянь у вікно! Коротконогий, але дуже сильний чоловік, з гулею на голові, який он там заходить у двері — це різник Вацек. Він щойно помився у лазні, підстригся, а волосся його ще мокре від одеколону. Він хоче сподобатись своїй дружині. Це тебе не зворушує?

— Зворушує, але він ніколи не сподобається своїй дружині.

— Чому ж тоді вона вийшла за нього?

— Відтоді вона стала на шість років старшою. Ліза вийшла заміж у війну, коли дуже голодувала, а Вацек міг дістати скільки завгодно м'яса.

— То чому ж вона не залишить його?

— Бо він погрожує, що повбиває всіх її рідних.

— Це вона тобі так казала?

— Авжеж.

— О боже! — вигукую я. — І ти повірив!

Ґеорґ пускає гарне кільце диму.

— Коли ти, гордий циніку, матимеш стільки років, як я, то, певно, теж зрозумієш, що вірити не тільки зручно — часом те, що віриш, буває навіть правдою.

— Ну, добре, — кажу я. — А що ж робити з Вацековим різницьким ножем? І з яструбиними очима вдови Конерсман?

— Так, та вдова справжнє лихо, — відповідає Ґеорґ. — А Вацек — ідіот. Йому тепер живеться краще, ніж будь-коли, бо Ліза зраджує його і тому краще до нього ставиться. Побачиш, якої він заспіває, коли вона знову стане вірною дружиною і зганятиме за це на ньому лють. Ну, а зараз час іти їсти. А що далі робити, ми ще встигнемо подумати.

Едуарда мало грець не взяв, коли він побачив нас. Долар підскочив уже майже до мільйона, а в нас, здається, ще невичерпні запаси талонів.

— Ви друкуєте їх! — заявляє він. — Ви фальшивомонетчики! Ви потай друкуєте їх!

— Ми б хотіли після обіду випити пляшку «Форстер-Єзуїтенгартена», — поважно каже Ґеорґ.

— Чому після обіду? — недовірливо питає Едуард. — Що це має означати?

— Вино надто добре, щоб пити його з тим, що в тебе останнім часом подають під виглядом їжі, — кажу я.

Лице Едуарда наливається кров'ю.

— Харчуватися з минулої зими по якихось там мізерних шість тисяч марок за обід, та ще й ганити їжу — це вже занадто! Поліцію б на вас покликати!

— Поклич! Ще одне слово, і ми пообідаємо в тебе, а вино підемо пити в «Гогенцолерн».

Здається, що Едуард ось-ось лусне, однак задля вина він опановує себе.

— Я через вас дістав виразку шлунка, — бурмоче він і квапливо відходить. — Виразку шлунка! І тепер мушу пити тільки молоко!

Ми сідаємо до столу і озираємось довкола. Я крадькома і з нечистим сумлінням шукаю поглядом Герду, однак її не видно. Натомість я помічаю знайому постать, що, посміхаючись, бадьоро прямує до нас через залу.

— Ти бачиш? — питаю я Ґеорґа. — Ризенфельд! Знову тут! «Лиш той, хто з тугою знайомий...»

Ризенфельд вітається з нами.

— Ви прийшли саме вчасно, щоб віддячитись, — каже йому Ґеорґ. — Наш юний ідеаліст бився за вас на дуелі. Американська дуель — ніж проти куска мармуру.

— Що? — Ризенфельд сідає й замовляє кухоль пива. — В чім річ?

— Пан Вацек, чоловік Лізи, котрій ви надокучаєте квітами й цукерками, вирішив, що це подарунки від мого товариша, і засів на нього з ножем.

— Поранив? — коротко питає Ризенфельд, оглядаючи мене.

— Тільки підошву, — каже Ґеорґ. — А Вацек дістав невеличку рану.

— Знову брешете?

— Цього разу ні.

Я з захопленням дивлюсь на Ґеорґа. Його нахабство не знає меж. Однак Ризенфельда не так-то легко подолати.

— Він мусить виїхати звідси, — наказує він, як римський імператор.

— Хто? — питаю я. — Вацек?

— Ви!

— Я? А чому не ви? Або ви й Ґеорґ?

— Вацек знову полізе битися. Ви — закономірна жертва. На нас, лисих, він не подумає. Отже, виїхати повинні ви. Розумієте?

— Ні, — кажу я.

— Хіба ви не хотіли так чи інакше поїхати звідси?

— Але не через Лізу.

— Я сказав так чи інакше, — пояснює Ризенфельд. — Хіба ви не бажали поринути в дикий вир великого міста?

— У ролі кого? У великому місті задарма не годують.

— У ролі співробітника газети в Берліні. Спочатку заробітки будуть невеликі, але достатні, щоб прожити. А далі видно буде.

— Що? — питаю я, затамувавши подих.

— Ви ж кілька разів питали мене, чи я не знаю для вас якогось місця! Ну, в Ризенфельда є деякі зв'язки. Я напитав дещо для вас. Тому й заїхав сюди. З першого січня двадцять четвертого року можна приступати до роботи. Посада невеличка, але зате в Берліні. Згода?

— Годі! — каже Ґеорґ. — У нього контракт на п'ять років.

— Тоді він утече без попередження. Ну що, вирішили?

— А скільки він зароблятиме? — питає Ґеорґ.

— Двісті марок, — спокійно відповідає Ризенфельд.

— Я так і думав, що це якийсь обман! — сердито кажу я. — Вам так подобається дражнити людей? Двісті марок! Чи існує ще взагалі така сміховинна сума?

— Якщо не існує, то буде існувати! — каже Ризенфельд.

— Буде? — перепитую я. — Де? В Новій Зеландії?

— У Німеччині! Житня марка. Не чули ще про неї? Ми з Ґеорґом перезираємось. Уже ходила чутка про те, що буде введено нові гроші. Вартість однієї марки буцімто дорівнюватиме вартості певної кількості жита. Але за останні роки ходило стільки різних чуток, що їм уже ніхто не вірив.

— Цього разу правда, — заявляє Ризенфельд. — Я знаю про це з надійного джерела. А житню марку потім переведуть у золоту. Уряд гарантує це.

— Уряд! Це ж він призвів до інфляції!

— Можливо. Однак зараз справа стоїть інакше. Уряд більше не має боргів. Один більйон інфляційних марок дорівнюватиме одній золотій марці.

— А золота марка потім знову покотиться вниз? І все почнеться спочатку?

Ризенфельд п'є пиво.

— То ви згодні чи ні? — питає він.

Мені здається, що в ресторані раптом западає мертва тиша.

— Згоден, — кажу я. У мене таке почуття, наче це сказав хтось інший. Я не наважуюся глянути на Ґеорґа.

— Оце розумна відповідь, — заявляє Ризенфельд.

Я дивлюсь на скатертину. Вона ніби кудись пливе в мене перед очима. Потім я чую, як Ґеорґ каже:

— Кельнере, принесіть нам пляшку «Форстер-Єзуїтенгартена». Швидко.

Я підводжу очі.

— Ти ж урятував нам життя, — каже Ґеорґ, — от і відзначимо це.

— Нам? — питає Ризенфельд. — Чому нам?

Ґеорґ не розгублюється. Він спритно пояснює:

— Тому, що ніхто ніколи не рятує одного життя. Адже кожне життя завжди пов'язане з кількома іншими.

Важка хвилина минула. Я вдячно зиркаю на Ґеорґа. Я зрадив його, тому що мусив зрадити, і він зрозумів це. Адже він залишається у Верденбрюці.

— Ти приїдеш до мене в гості, — кажу я. — І я познайомлю тебе з берлінськими дамами з вищого світу і кіноартистками.

— Ну й плани у вас, хлопці! — дивується Ризенфельд. — А де ж вино? Адже я теж щойно врятував вам життя.

— Хто тут власне кого рятує? — питаю я.

— Кожен іншого, — каже Ґеорґ. — Так само, як він завжди когось убиває. Навіть, якщо сам не знає про це.

Вино стоїть на столі. З'являється Едуард, блідий і розгублений.

— Налийте й мені чарку.

— Тікай звідси! — кажу я. — Радий чужим поживитися! Своє вино ми й самі можемо випити.

— Та ні. Вино буде за мій рахунок. Але дайте мені чарку. Мені треба чогось випити.

— Ти хочеш поставити нам пляшку вина? Подумай, що ти кажеш!

— Так, ставлю вам вино. — Едуард сідає до столу і раптом говорить — Помер Валентин.

— Валентин? Що з ним трапилось?

— Параліч серця. Мені щойно подзвонили.

Він хапає чарку.

— І ти, негіднику, хочеш випити? — обурено кажу я. — Радий, що позбувся його?

— Присягаюсь, що ні! Не тому. Адже він урятував мені життя!

— Що? — каже Ризенфельд. — Вам теж?

— Звичайно мені, а кому ж іще?

— Що тут у вас таке? — питає Ризенфельд. — Клуб рятівників життя чи що?

— Такі тепер часи, — каже Ґеорґ. — За ці роки багатьом було врятовано життя. А багатьом — ні.

Я дивлюсь на Едуарда. У нього й справді сльози на очах, але хто його розбере?

— Я не вірю тобі, — кажу. — Надто часто я чув, як ти бажав йому цього. Тобі шкода було свого проклятого вина.

— Присягаюсь, що ні! Іноді я казав так спересердя, аби сказати. — В Едуарда ось-ось закапають сльози. — Він же справді врятував мені життя.

Ризенфельд підводиться.

— З мене досить цієї балаканини про рятувальників. Ви після обіду будете у себе в конторі? Еге ж?

— Не посилайте більше квітів, Ризенфельд! — гукає вслід йому Ґеорґ.

Ризенфельд махає рукою і зникає в дверях. По його обличчю не можна розібрати, сердитий він чи задоволений.

— Давайте вип'ємо за Валентина, — каже Едуард. Губи в нього тремтять. — Хто б міг подумати! Пережив усю війну, а тепер лежить мертвий. Одна мить — і все.

— Якщо ти вже хочеш бути сентиментальним, то будь ним до кінця, — кажу я. — Принеси пляшку вина, якого ти ніколи не давав Валентинові.

— Йоганісберзького? Зараз. — Едуард квапливо підводиться і перевальцем іде до буфету.

— Мені здається, що він щиро сумує, — каже Ґеорґ.

— Щиро сумує і щиро відчуває полегкість.

— Я саме це й хотів сказати. Зрештою, так буває майже завжди. Чогось більшого від людей не можна й вимагати.

Хвилину ми сидимо мовчки.

— Чи не забагато подій на один раз? — нарешті кажу я.

Ґеорґ дивиться на мене.

— За твоє здоров'я! Колись же ти мусив поїхати звідси. А Валентин? Він прожив на кілька років довше, ніж можна було сподіватись тоді, в сімнадцятому.

— Як і всі ми.

— Так. І тому треба цінувати це.

— А хіба ми цього не цінуємо?

Ґеорґ посміхається.

— Цінуємо, якщо в ту мить не бажаємо чогось іншого.

Я піднімаю чарку.

— Значить, я не цінував того, що випало на мою долю. А ти?

Ґеорґ підморгує мені.

— Давай утечемо, поки не повернувся Едуард. Хай йому біс з його вином!

— Ніжна, — шепочу я в темну ніч. — Ніжна і дика, мімозо й нагайко, який я був дурний, що хотів утримати тебе! Хіба можна полонити вітер? Чим би він став тоді? Спожитим повітрям. Іди, іди своїм шляхом, відвідуй концерти й театри, одружуйся з офіцером запасу чи директором банку, героєм інфляції! Іди, юносте, яка покидає тільки того, хто сам хоче її покинути, прапоре, що тріпоче, недосяжний, у високості, вітрило у безмежній блакиті моря, фата моргано, гра красивих слів, іди, Ізабело, іди, моя пізня, далеко відкинута війною юносте, яку я все-таки наздогнав, може, занадто мудра, не по роках розсудлива, юносте! Іди, ідіть обидві, і я теж піду. Нам нічого докоряти одне одному, у нас різні шляхи, але це теж лиш так здається, бо смерть не можна обдурити, її можна тільки перебороти. Прощайте! З кожним днем у нас щось помирає, але й з кожним днем ми живемо довше, ви навчили мене цього, і я не забуду вашої науки. Ніщо ніколи не знищується, і той, хто нічого не хоче втрачати, має все. Прощайте, я цілую вас холодними губами, обіймаю руками, які не можуть вас утримати, прощайте, прощайте, ви залишитесь у мені, аж поки час не зітре вас у моїй пам'яті.

Я сиджу на крайній лавці в алеї, звідки видно всю божевільню. У руці в мене — пляшка горілки з гуральні Ротша, а в кишені чек на тверду валюту: на тридцять повноцінних швейцарських франків. Дива тривають: швейцарська газета, яку я цілих два роки бомбардував своїми віршами, з якоїсь примхи надрукувала один з них і відразу ж прислала мені чек. Я вже ходив у банк пересвідчитись, чи все це правда. Управитель одразу ж запропонував мені замість чека солідну суму марок за чорним курсом. Та я взяв чек — він ось тут, зі мною, в кишені на грудях, біля самого серця. Він прибув надто пізно: кілька днів тому я міг би купити за ці гроші новий костюм і білу сорочку, щоб мати репрезентабельний вигляд перед дамами Терговен. Та все пропало! Грудневий вітер свище в деревах, чек шелестить у кишені, а я сиджу на лавці в уявному смокінгу, в уявних лакованих черевиках, хвалю Бога і молюсь на тебе, Ізабело. З кишені в мене виглядає хусточка з найтоншого батисту, я — мандруючий капіталіст, коли захочу — «Червоний млин» лежатиме біля моїх ніг, у руці в мене виблискує пляшка з напоєм, яким фельдфебель Кнопф прогнав смерть. І я п'ю під сірим муром, який відокремлює мене від тебе, Ізабело, моя юносте, від твоєї матері, від божого рахівника Бодендика і від майора розсудливості Верніке, від великого хаосу і вічної війни. Я п'ю і бачу ліворуч перед собою родильний будинок. Там світиться в кількох вікнах — то матері народжують дітей. І мені тільки тепер спадає на думку, що він стоїть так близько від божевільні... А я ж знаю цей будинок, повинен його знати, бо й сам народився в ньому, хоч досі

про це майже не думав! Вітаю й тебе, затишний притулку, вулику плодючості! Мою матір привезли сюди, бо ми були бідні, а тут не беруть грошей, коли на пологах можуть повчитись майбутні акушерки. Отже, вже при народженні я послужив науці! Вітаю невідомого будівничого, що так мудро спорудив тебе поблизу іншої будівлі! Очевидно, він зробив це без будь-якої іронії, бо ж авторами найкращих у світі жартів завжди є серйозні люди. І все ж таки — прославимо наш розум! Але не варто надто пишатися ним і покладатися на нього! Ти, Ізабело, одержала його назад, цей дар данайців, а вгорі сидить Верніке й радіє, і має рацію. Але мати рацію — це значить наближатися до смерті. Той, хто завжди має рацію, стає чорним обеліском. Пам'ятником!

Пляшка порожня. Я шпурляю її, скільки маю сили, і вона глухо падає на м'яке зоране поле. Я підводжусь. Я випив досить і якраз готовий для «Червоного млина».

Ризенфельд дає там сьогодні прощальний вечір і вечір рятівників життя. Запрошені Ґеорґ, Ліза, а також я. Мені ще треба де з ким попрощатися, а крім того, ми всі разом відсвяткуємо ще одні проводи — проводи інфляції.

Пізно вночі ми, наче п'яна похоронна процесія, повільно йдемо центральною вулицею. Де-не-де блимають ліхтарі. Ми хоронили, дещо передчасно, старий рік. До нас приєдналися Віллі й Рене де ля Тур. Віллі й Ризенфельд палко засперечалися. Ризенфельд присягається, що інфляції настав кінець і що буде введено житню марку, а Віллі заявляє, що в такому разі він збанкрутує, і вже тому Ризенфельдові слова не повинні справдитись. Почувши це, Рене де ля Тур стає дуже мовчазною.

Здалеку в темряві ми помічаємо ще одну процесію. Вона рухається нам назустріч.

— Ґеорґу, — кажу я, — хай дами трохи відстануть. Тут пахне бійкою.

— Безперечно.

Ми саме підходимо до Нового ринку.

— Як тільки побачиш, що на нас нападають, одразу ж біжи в кафе Маца, — напучує Ґеорґ Лізу. — Знайди там Союз співаків Бодо Ледергозе і скажи, що нам треба їхньої допомоги. — Він обертається до Ризенфельда. — А вам краще вдати, ніби ви не з нашої компанії.

— Ти теж тікай, Рене, — каже Віллі. — Тримайся далі від поля бою.

Зустрічні вже біля нас. Всі вони в чоботях — омріяних чоботях німецьких патріотів, і всім їм, крім двох, десь по вісімнадцять-двадцять років. Але зате їх удвічі більше за нас.

Ми проходимо повз них.

— Отого рудого собаку ми знаємо! — кричить раптом хтось.

Чуприна Віллі полум'яніє навіть у темряві.

— І лисого! — вигукує інший, показуючи на Ґеорґа. — Бий їх!

— Біжи, Лізо! — каже Ґеорґ.

Ліза кидається бігти, тільки підбори її мелькають.

— Боягузи хочуть покликати поліцію! — кричить якийсь білявий шмаркач в окулярах і пробує наздогнати Лізу.

Віллі підставляє ногу, і білявий падає. В ту ж мить вся зграя кидається на нас.

Нас п'ятеро, не рахуючи Ризенфельда. Власне, тільки четверо з половиною. Половина — це Герман Лоц, наш фронтовий товариш, у якого ліву руку ампутовано по саме плече. Він разом із ще одним фронтовим товаришем, низеньким Келером, приєднався до нас у «Кафе-Централь».

— Гляди, Германе, аби вони тебе не збили з ніг! — гукаю я. — Тримайся всередині! А ти, Келере, якщо опинишся на землі, хапай їх зубами!

— Прикривайте тил! — наказує Ґеорґ.

Наказ правильний, однак у цю мить нас прикривають великі вітрини будинку мод Макса Кляйна. Патріотична Німеччина атакує нас, а хто ж хоче, щоб його втиснули у вітрину? Поріжеш склом спину, та ще й збитки будеш платити. А їх стягли б саме з нас, якби застукали біля розбитої вітрини. І втекти ми не змогли б.

Поки що ми тримаємось купи. Вітрини трохи освітлені, і нам добре видно своїх ворогів. Я впізнаю одного із старших: це тип із компанії, з якою ми вже мали сутичку в «Кафе-Централь». За давнім правилом — в першу чергу усунути ватажків, — я гукаю йому:

— Чого ж ти не нападаєш, полохливе клаповухе гузно?

Але вожак і це думає сам нападати. Натомість він наказує своїй гвардії:

— Тягніть його сюди!

Троє молодчиків кидаються на нас. Одного Віллі валить на землю, тріснувши кулаком по голові. В другого виявився гумовий кийок, і він б'є мене по руці. Я ж не можу дістати його. Віллі бачить це, кидається вперед і заламує йому руку. Кийок летить додолу. Віллі хоче підняти його, але падає сам на землю, збитий з ніг напасниками.

— Хапай кийок, Келере! — кричу я.

Келер кидається в купу тіл, де орудує кулаками Віллі в світло-сірому костюмі.

Наш бойовий порядок прорвано. Я дістаю добрячого стусана і падаю прямо на вітрину. Вона бряжчить, але, на щастя, залишається ціла. Над нами відчиняються вікна, а ззаду, з глибини вітрин, на нас дивляться елегантно вдягнені манекени Макса Кляйна. Вони непорушно стоять у наймодніших зимових пальтах, наче німа подоба жінок древніх германців, котрі надихали бійців на подвиг перед укріпленим возами табором.

Якийсь довготелесий прищавий хлопець схопив мене за горлянку і притиснув до себе, ніби хоче поцілувати. Від нього тхне оселедцем і пивом. Ліва рука в мене не діє після удару гумовим кийком. Великим пальцем правої руки я пробую ткнути йому в око, але він не дає мені цього зробити, щільно тулячись головою до моєї щоки. Ми стоїмо, наче пара протиприродних коханців. Ногою я теж не можу його вдарити, бо стою надто близько до нього. Він сковує всі мої рухи. І ось саме в ту мить, коли я, задихаючись, збираюся впасти додолу і з останніх сил потягнути противника за собою, з прищавої голови, як з купи гною, зненацька виростає квітуча герань. В очах мого ворога з'являється спантеличений вираз, пальці на моєму горлі розтуляються, навколо нас сиплються черепки. Я пірнаю вниз, звільняюся з його обіймів, знову випростовуюсь і головою влучаю йому в підборіддя. Прищавий повільно опускається на коліна. На мій подив, коріння герані, яку хтось кинув згори, так обплело голову прищавого германця, що він вклякає, заквітчаний. Він дуже скидається на своїх предків, котрі прикрашали голови бичачими рогами. На його плечах, як шматки розбитого шолома, лежать два зелені майолікові черепки.

Горщик був величенький, однак череп у патріота, мабуть, залізний. Я відчуваю, що він, уже стоячи навколішки, намагається позбавити мене статі. Я хапаю герань, у корінні якої повно землі, і шмагаю його по очах. Він починає протирати очі, а я, не маючи змоги вдатися до кулаків, б'ю його ногою в пах. Він скоцюрблюється і, щоб захиститися, швидко опускає свої лапи вниз. Я ще раз стьобаю його корінням по очах, сподіваючись, що він знову підніме руки, і тоді я почну все наново. Однак він схиляє голову донизу, ніби кланяється по-мусульманському, а в наступну мить довкола мене все йде обертом. Я надто захопився і дістав збоку добрячий удар. Я повільно падаю вздовж вітрини. Величезний манекен у бобровому хутрі байдуже дивиться на мене намальованими очима.

— Пробивайтесь до нужника! — чую я Ґеорґів голос.

Думка слушна. Нам потрібне надійніше прикриття. Але як туди пробитися? Адже ми приперті з усіх боків до вітрини. Наші вороги дістали звідкись підмогу, і скидається на те, що ми з попровалюваними

головами опинимось серед манекенів Макса Кляйна. В цю мить я помічаю, що Герман Лоц стоїть долі навколішки.

— Допоможи мені закотити рукав! — каже він, сопучи з напруження.

Я підсовуюсь до Германа і закочую йому лівий рукав піджака, звільняючи блискучий протез. Це нікельований каркас, до якого прикріплено штучну сталеву руку в чорній рукавичці. Через нього Герман і дістав прізвисько «Гец фон Берліхінген із залізним кулаком». Він швидко відчіплює руку і підводиться.

— Дорогу! Гец іде! — кричу я знизу.

Ґеорґ і Віллі вмить розступаються, щоб дати Германові місце. Він розмахує протезом, як ціпком, і з першого ж разу влучає одного з ватажків. Напасники на мить відскакують назад. Гердіан кидається між них і починає крутитися, витягнувши перед собою протез. Потім перехоплює його вище і роздає удари сталевою кистю.

— Мерщій до нужника! — гукає він. — Я вас прикрию!

Коли Герман починає воювати своїм протезом, то є на що подивитися. Я вже не раз бачив його на полі бою, але для наших ворогів це несподіванка. Якусь мить вони стоять з таким виглядом, ніби побачили самого сатану. Нам цього й треба. Ми прориваємось повз них і мчимо до нужника на Новому ринку. Біжучи, я помічаю, що Герман дає і другому ватажкові ляпаса по роззявленій пащі.

— За нами, Гец! — гукаю я. — Ми прорвалися!

Однак Герман робить ще один захід. Порожній рукав метляється в повітрі — то Герман відчайдушно розмахує куксою, щоб утримати рівновагу. Два молодчики в чоботях, що стоять йому на дорозі, витріщилися на нього з подивом і жахом. Одному дістається в підборіддя, а другий, побачивши, що на нього опускається чорна рука, верещить з переляку і кидається навтіки.

Ми досягаємо гарної чотирикутної споруди з пісковику і укріплюємось на жіночій половині. Тут легше захищатися. В чоловічу половину можна проникнути через вікно і напасти з тилу, а в приміщенні для жінок віконця маленькі і розташовані високо.

Вороги біжать за нами. Тепер їх щонайменше двадцятеро: до них прилучилися ще якісь нацисти. Мені видно їхні мундири кольору нечистот. Вони пробують вдертися до нас із того боку, де стою я з Келером. В колотнечі я помічаю, що нам теж іде допомога. За мить я вже бачу, як Ризенфельд б'є когось складеним портфелем, у якому, певно, лежать взірці граніту, а Рене де ля Тур, знявши з ноги черевика на високому каблуці, хапає його за носок і теж лаштується встряти в бійку.

Поки я дивлюсь на них, хтось так б'є мене головою в живіт, що мені аж дух перехоплює. Я завзято відбиваюсь, однак не завдаю противникові шкоди. Раптом у мене з'являється якесь дивне почуття: ніби таке вже зі мною було колись. Я машинально піднімаю коліно, чекаючи, що цей бугай знову кинеться на мене. Водночас я бачу найвідраднішу картину, яку тільки можна собі уявити в подібному становищі: через Новий ринок до нас мчить Ліза, як Ніка Самофракійська, поряд з нею Бодо Ледергозе, а за ним весь Союз співаків. У цю ж саму мить бугай знову кидається на мене, і я помічаю, що Ризенфельдів портфель, ніби жовтий прапор, опускається донизу. Рене теж блискавично опускає руку, і відразу ж розлягається несамотиве ревіння мого напасника.

— Струнко, свині! — кричить густим генеральським басом Рене де ля Тур.

Дехто з наці мимоволі виструнчується. Тут починає діяти Союз співаків, і ми опиняємось на волі.

Я підводжусь. Зненацька стає дуже тихо. Напасники втекли, потягнувши за собою поранених. Повертається Герман Лоц. Він, як кентавр, кинувся навздогін за ворогом і нагородив залізним ляпасом ще одного наці. Ми легко відбулися. В мене на голові гуля і таке почуття, ніби рука зламана. Насправді вона ціла. Крім того, мене страшенно нудить. Я надто багато випив, щоб удари в живіт так просто минулися. І знову мучить думка, що таке вже зі мною було колись. Але коли?

— Не завадило б випити по чарці, — кажу я.

— Це можна, — відповідає Бодо Ледергозе. — А зараз ходімо звідси, поки не з'явилась поліція.

В цю мить ми чуємо дзвінкий ляпас і здивовано озираємось. Це Ліза вдарила когось.

— Ах ти ж, п'янюго! — спокійно каже вона. — Отак ти дбаєш про дім і жінку?

— Та годі... — бурмоче темна постать перед нею.

Ліза дає ще одного ляпаса. І тут я раптом починаю розуміти, кого мені нагадували оті удари в живіт. Вацек! Це він стоїть перед нами, якось дивно тримаючись за зад.

— Мій чоловік! — відрекомендовує його Ліза, не звертаючись ні до кого зокрема. — Ось із яким негідником я коротаю вік.

Вацек мовчить. Він весь заюшений кров'ю. Рана на лобі, яку я йому заподіяв, відкрилась знову. Крім того, кров тече ще з маківки.

— Це ви його почастували? — пошепки питаю я Ризенфельда. — Портфелем?

Він киває і пильно дивиться на Вацека.

— Що в нього з задом? — питаю я. — Чого він ухопився за нього?

— Оса вкусила, — пояснює Рене де ля Тур, приколюючи довгу шпильку до блакитного капелюшка на своїх кучерях.

— Моє вам шанування! — вклоняюсь я їй і підходжу до Вацека. — Тепер я знаю, хто бив мене головою в живіт! Це така подяка за мою пораду, як краще влаштувати своє життя?

Вацек вирячує на мене очі:

— Це ви? Боже, а я вас не впізнав!

— Він ніколи нікого не впізнає, — глузливо зауважує Ліза.

Вацек має жалюгідний вигляд. Я помічаю, що він справді послухався моєї поради: коротко підстриг свою гриву — щоправда, через це Ризенфельдові удари ще краще приставали до нього — і навіть одяг білу сорочку, однак домігся цим тільки того, що кров на ній проступає ще виразніше, ніж на темній. Невдаха!

— Ану додому, п'янице! Додому, розбійнику! — каже Ліза і рушає йти. Вацек слухняно плентає за нею. Самотня пара перетинає Новий ринок. Ми залишаємось на місці. Ґеорґ допомагає Лоцові приладнати протез.

— Ходімо, — каже Ледергозе. — В нас у кафе можна ще випити. Своєю компанією!

Ми ще трохи сидимо з Бодо і членами його союзу, потім рушаємо додому. Надворі починає світати. Повз нас пробігає хлопчик з газетами. Ризенфельд підкликає його й купує газету. На першій сторінці великими літерами надруковано: «Кінець інфляції! Більйон дорівнює одній марці!».

— Ну? — каже Ризенфельд.

Я киваю.

— Хлопці, цілком можливо, що я справді збанкрутував, — заявляє Віллі. — Я ж грав на зниження курсу. — Він занепокоєно зиркає на свій сірий костюм, потім на Рене. — Та Бог з ним. Як дісталось, так і спливло. Яке значення мають гроші, правда?

— Дуже велике, — холодно відповідає Рене. — Особливо коли їх немає.

Ми з Ґеорґом завертаємо на Марієнштрассе.

— Дивно, що Вацекові перепало від мене й Ризенфельда, а не від тебе, — кажу я. — Було б природніше, коли б бився з ним ти.

— Може, й природніше, але не справедливіше.

— Не справедливіше? — перепитую я.

— Еге ж. У певному розумінні. Я зараз надто стомлений, щоб пояснювати тобі це. Чоловікам, які вже полисіли, не слід більше битися. Вони повинні філософствувати.

— Тоді на тебе чекає дуже самотнє життя. Скидається на те, що настає час самих бійок.

— Не думаю. Просто скінчився якийсь огидний карнавал. Хіба це не схоже на похмілля після Вальпургієвої ночі? Лопнула величезна мильна булька.

— А далі? — питаю я.

— Далі? Хтось надме ще одну бульку, більшу за цю.

— Може, що й так...

Ми зупиняємось у садку. Поміж хрестами тече білий, як молоко, ранковий туман. На подвір'ї з'являється наймолодша Кнопфова дочка. Вона не виспалась, бо чекала на нас.

— Батько каже, що згоден відпродати вам надгробок за двадцять більйонів.

— Скажіть йому, що ми даємо вісім марок. І то лиш до обіду. Гроші будуть дуже дорогі.

— Що? — питає Кнопф, висовуючись із вікна своєї спальні. Він підслухував нас.

— Вісім марок, пане Кнопф. А після обіду тільки шість. Гроші дорожчають, замість того, щоб знецінюватись. Хто б міг подумати, правда?

— Тоді я краще залишу собі надгробок на віки вічні, трикляті мародери! — хрипить Кнопф і грюкає вікном.

XXV

Верденбрюкський клуб поетів дає в світлиці древніх германців «Валгали» прощальний вечір на мою честь. Поети почувають себе неспокійно і вдають, що зворушені. Перший підходить до мене Гунгерман.

— Ти знаєш мої вірші. Ти сам казав, що для тебе вони — одна з найбільших подій у поезії. Більша, ніж вірші Стефана Ґеорґе.

Він пильно дивиться на мене. Я такого ніколи не казав. Це говорив колись Бамбус. Гунгерман за це назвав його тоді значнішим за Рільке поетом. Проте я не заперечую співцеві Казанови й Магамета, а лиш очікувально дивлюсь на нього.

— Ну от, — веде далі Гунгерман, однак раптом перескакує на інше. — До речі, звідки в тебе новий костюм?

— Я купив його сьогодні на гонорар із Швейцарії, — із скромністю павича відповідаю я. — Це мій перший новий костюм, відколи я став солдатом його величності. Не якийсь там перешитий військовий мундир, а справжнісінький цивільний костюм. Інфляція ж скінчилася!

— Гонорар із Швейцарії? Отже, тебе вже знають за кордоном? Так, так, — каже Гунгерман, прикро вражений. — Газета надрукувала?

Я киваю. Автор «Казанови» зневажливо махає рукою.

— Я так і думав! Мої твори, звичайно, для щоденного вжитку не придатні. Їх можна друкувати щонайменше в солідних літературних журналах. Та я не про те. Я саме хотів сказати, що, на лихо, книжечку моїх віршів три місяці тому видав тут у Верденбрюці Артур Бауер! Просто злочин!

— Тебе присилували це зробити?

— Так, морально. Бауер обдурив мене. Обіцяв зробити велику рекламу, розширити видавництво і видати мої вірші разом з творами Меріке, Гете, Рільке, Стефана Ґеорґе і, насамперед, Гельдерліна, однак не дотримав слова.

— Але ж він видав Отто Бамбуса, — зауважую я.

— Бамбус, між нами кажучи, халтурник і епігон, — махає рукою Гунгерман. — Це мені тільки зашкодило. Знаєш, скільки Бауер продав моїх книжок? Не більше ніж п'ятсот примірників.

Я знаю від Бауера, що весь тираж становив двісті п'ятдесят примірників, а продано лиш двадцять вісім, до того ж дев'ятнадцять із них потай купив сам Гунгерман. І видавати її було присилувано не Гунгермана, а Бауера. Як викладач німецької мови в реальній гімназії, Гунгерман загрожував Артурові, що порекомендує їй постійним постачальником іншого книгаря, якщо він не видасть його віршів.

— Ти працюватимеш тепер у газеті в Берліні, — каже Гунгерман. — А ти, певно, знаєш, що вірність друзям — найблагородніша риса митця.

— Знаю. І найрідкісніша теж.

— Це правда. — Гунгерман витягає з кишені книжечку своїх віршів. — Ось, із присвятою. Напиши про неї в Берліні. І надішли мені два примірники газети. Я за це залишусь тобі вірним тут, у Верденбрюці. А якщо знайдеш доброго видавця, то май на увазі: я готую другу збірку віршів.

— Домовились.

— Я знав, що на тебе можна покластися. — Гунгерман урочисто тисне мені руку. — А ти не маєш наміру щось видавати?

— Ні. Я кидаю писати вірші.

— Як так?

— Хочу трохи зачекати. Треба спочатку поглянути на світ.

— Мудра думка! — авторитетно заявляє Гунгерман. — Коли б інші робили так, замість того, щоб своєю нікчемною базграниною

заважати майстрам! — він обводить суворим поглядом кімнату. Я чекаю, що він зараз підморгне мені. Однак він раптом стає напрочуд серйозним. Тепер, коли Гунгерман сподівається здійснити через мене вигідну справу, він раптом втрачає почуття гумору. — Не кажи іншим про нашу угоду, — напучує він мене.

— Нізащо! — запевняю я його й помічаю, що до мене підкрадається Отто Бамбус.

За годину в кишені лежать уже «Голоси тиші» Бамбуса із підлесливою присвятою і надруковані на машинці його екзотичні сонети «Тигриця», які я маю опублікувати в Берліні. Зомерфельд дав мені копію «Книги смерті», написаної білими віршами, інші члени клубу теж дали із десяток своїх творів, а Едуард — рукопис пеана на смерть друга, сто шістдесят вісім рядків, присвячених Валентинові — фронтовому товаришеві й людині. Едуард пише швидко.

І раптом усе це стає страшенно далеким. Таким далеким, як інфляція, що скінчилась два тижні тому, чи як дитинство, що його день у день душив військовий мундир. Таким далеким, як Ізабела.

Я вдивляюсь у їхні обличчя. Чи це ще обличчя здивованих дітей, що бачать перед собою хаос або чудо, чи вже обличчя ділових членів клубу? Чи в них ще є щось від захопленого і зляканого обличчя Ізабели, чи вони просто імітатори, балакучі хвастуни з посереднім талантом, який у юності є в кожної людини. Вони пишномовно й ревниво оспівують його останнє жевріння, замість того, щоб мовчки дивитися і врятувати з нього хоч би іскру для подальшого життя.

— Друзі, я виходжу з вашого клубу, — кажу я.

Всі обличчя повертаються до мене.

— Про це не може бути й мови! Ти залишишся нашим членом-кореспондентом у Берліні, — заявляє Гунгерман.

— Ні. Я виходжу зовсім, — кажу я.

Якусь мить поети мовчки дивляться на мене. Чи я помиляюсь, чи в їхніх очах справді світиться щось схоже на страх, аби їх не викрили?

— Ти це кажеш серйозно? — питає Гунгерман.

— Цілком.

— Гаразд. Ми приймаємо твою заяву і обираємо тебе почесним членом клубу.

Гунгерман озирається довкола. Його нагороджують бурхливими оплесками. Напруження минуло.

— Прийнято одноголосно, — заявляє співець Казанови.

— Дякую, — кажу я. — Це незабутня мить. Але я не можу прийняти такої шани. Це все одно, що обернутись на власну статую. Не хочу я входити в життя почесним членом навіть чогось такого, як наш притулок на Банштрассе.

— Не дуже гарне порівняння, — зауважує Зомерфельд, поет смерті.

— Та Бог з ним, — заступається за мене Гунгерман. — А як же ти хочеш увійти в життя?

Я сміюсь.

— Як маленька іскорка життя, що намагається не згаснути.

— Боже мій! — каже Бамбус. — Здається, щось подібне є в Евріпіда!

— Можливо, Отто. Значить, думка чогось варта. Однак я не маю наміру писати про це, а хочу спробувати здійснити її.

— Такого в Евріпіда немає, — заявляє академік Гунгерман, поблажливо поглядаючи на сільського вчителя Бамбуса. Потім знову обертається до мене. — Отже, ти хочеш...

— Учора ввечері я розіклав багаття, — перебиваю я його. — Воно горіло добре. Ви ж знаете давнє похідне правило: бери якнайменше вантажу.

Поети дружньо кивають головами. Однак я раптом починаю розуміти, що вони його вже забули.

— Едуарде, — кажу я, — у мене є ще дванадцять талонів. Дефляція випередила їх, однак гадаю, що маю законне право, навіть якщо б мені довелося захищати його перед судом, вимагати за них їжу. Чи не даси ти мені за них дві пляшки йоганісберзького? Ми б зараз випили їх.

Едуард блискавично підраховує в думці, беручи до уваги також Валентина і вірші про нього, які лежать у мене в кишені.

— Даю три, — каже він.

Віллі сидить у маленькій кімнатці, на яку він поміняв свою елегантну квартиру. Це величезний стрибок у бідність, але Віллі мужньо витримав його. Він урятував свої костюми, дещо з коштовностей і ще довго буде елегантним кавалером. Червону машину довелося продати. Віллі занадто відчайдушно грав на зниження. Стіни своєї кімнати він обклеїв асигнаціями і знеціненими акціями часів інфляції.

— Це дешевше, ніж купувати шпалери, — пояснює він. — І цікавіше.

— А взагалі як у тебе справи?

— Мені дадуть, мабуть, невеличку посаду у Верденбрюкському банку, — Віллі посміхається. — Рене в Магдебурзі. Пише, що має великий успіх у «Зеленому какаду».

— Добре, що вона хоч пише.

Віллі поблажливо махає рукою.

— Нічого, Людвігу. Що з воза впало, те пропало. До того ж, останніми місяцями я ніяк не міг змусити Рене крикнути вночі по-генеральському. А без цього задоволення було вдвічі менше. Вона вперше знову зробила це аж під час тієї знаменної бійки в нужнику. Прощай, мій хлопче! А ось подарунок на прощання. — Він одчиняє чемодан з акціями і паперовими грішми. — Бери, що хочеш! Мільйони, мільярди... це був сон, правда ж?

— Так, — кажу я.

Віллі виходить за мною аж на вулицю.

— Я врятував кілька сотень марок, — шепоче він. — Батьківщина ще не загинула! На черзі французький банк. Буду грати на зниження. Чи не хочеш увійти в пайку?

— Ні, Віллі. Я граю тільки на підвищення.

— Підвищення! — каже він так, ніби сказав «Попока-тепетль».

Я сиджу сам у конторі. Це мій останній день у Верден-брюці. Вночі я їду. Я гортаю один з каталогів і думаю, чи не написати на прощання ім'я Вацека на якомусь із намальованих мною надгробків. Дзвонить телефон.

— Це той, кого звуть Людвігом? — питає хтось грубим голосом. — Той, що збирав жаб і веретільниць?

— Може, й так, — відповідаю я. — Залежно від того, навіщо я потрібен. Хто це говорить?

— Фрицці.

— Фрицці? Авжеж, це я. Що трапилося? Отто Бамбус...

— Померла Залізна Кобила.

— Що?

— Так. Учора ввечері. Параліч серця. Під час роботи.

— Чудова смерть, — кажу я. — Але передчасна.

Фрицці закашлюється. Потім каже:

— Ви нібито торгуєте надгробками, правда? Ви якось говорили про це.

— У нас найкращі надгробки в цілому місті, — відповідаю я. — А в чім річ?

— Як це в чім річ? Боже мій, Людвігу, який ти недогадливий! Мадам, звичайно, хоче замовити надгробок тільки комусь із наших клієнтів. А ти ж теж на Залізній Кобилі...

— Я ні, — перебиваю я її. — Але цілком можливо, що мій друг Ґеорґ...

— Все одно. Треба тільки, щоб замовлення одержав наш клієнт. Їдь до нас. І швидко! Тут уже був один комівояжер од ваших конкурентів. Він плакав ревними сльозами і запевняв, що теж на Залізній Кобилі...

Плаксивий Оскар! Безсумнівно, це він!

— Я зараз же біжу до вас! — кажу я. — Той рева бреше!

Мене приймає мадам.

— Хочете поглянути на неї? — питає вона.

— Хіба вона лежить тут?

— Нагорі, в своїй кімнаті.

Ми піднімаємось рипкими сходами нагору. Всі двері відчинені. Я бачу, що дівчата одягаються.

— Вони сьогодні теж працюватимуть? — питаю я.

Мадам хитає головою.

— Сьогодні ввечері ні. Дами одягаються просто за звичкою, розумієте? До того ж, збитки невеликі. Відтоді, як марка знову стала маркою, клієнтів у нас як одрізало. Жодне стерво не має грошей. Просто анекдот, еге ж?

Це не анекдот: це правда. Інфляція відразу обернулася на дефляцію. Там, де раніше кишіло більйонами, зараз рахують на пфеніги. Скрізь не вистачає грошей. Жахливий карнавал скінчився. Почалося спартанське життя першого тижня великого посту.

Залізна Кобила лежить між зеленими вазонами і білими ліліями. Обличчя в неї раптом стало суворе й старе, і я впізнаю її лише по золотому зубові, що ледь помітно блищить між губами. Дзеркало, перед яким вона так часто чепурилась, завішене білим тюлем. У кімнаті пахне давніми парфумами, хвоєю й смертю. На комоді стоїть кілька фотографій і кришталева півкуля, до дна якої приклеєно картинку. Коли кулю потрусити, то здається, що люди на картинці потрапили в завірюху. Я добре знаю цю річ. Вона — один із найкращих спогадів мого дитинства. Мені не раз хотілося вкрасти її, коли я ще тут, на Банштрассе, готував уроки.

— Для вас вона була майже як мачуха, правда? — питає мене мадам.

— Ще більше: майже як мати. Якби не Залізна Кобила, то я б, напевно, став біологом. Але вона так любила поезію — мені доводилось приносити їй все нові й нові вірші, — що я врешті занехаяв біологію.

— Справді, — каже мадам. — Це ж ви завжди вовтузилися з саламандрами та рибами.

Ми виходимо з кімнати. Ідучи, я помічаю на шафі смушеву шапку.

— А де її високі черевики? — питаю я.

— Тепер вони у Фрицці. Вона віднині хоче перейти тільки на масаж. Він не так стомлює і дає більший прибуток. До того ж нам все одно хтось потрібен замість Кобили. В нас є невеличка клієнтура, яка любить міцний масаж.

— А як це трапилось із Залізною Кобилою?

— Під час роботи. Все лихо в тому, що вона занадто щиро ставилась до своїх обов'язків. До нас ходить одноокий голландський купець, дуже порядний пан; ніхто б навіть не подумав, що він любить таке. Бо йому, крім міцного масажу, нічого більше й не треба. Щосуботи приходив до нас і аж співав, як півень, коли діставав як слід нагайкою. Такий кумедний! Одружений, має троє Прегарних дітей. Але не може ж він вимагати від своєї жінки, щоб та шмагала його. От і ходив завжди до нас, до того ж мав валюту — платив гульденами. Ми просто молилися на нього і на його валюту. Ну і ось учора трапилось це. Мальвіна надто розхвилювалася і раптом так і впала нагайкою в руці.

— Мальвіна?

— Це її ім'я. Ви хіба не знали? Купець, звичайно, перелякався до смерті. Більше не прийде, — з жалем каже хазяйка. — Такий клієнт! Просто знахідка! На його валюту ми завжди купували м'яса й печива на цілий місяць. До речі, а як зараз? — вона обертається до мене. — Зараз гульден уже не такий дорогий?

— Один гульден тепер дорівнює приблизно двом маркам.

— Просто не віриться! А раніше коштував більйон! Ну, тоді вже не так і страшно, що ми його втратили. Може, візьмете якусь дрібничку на спомин про Залізну Кобилу?

На мить я згадую кришталеву півкулю з картинкою — але ж ні, не слід нічого брати на спомин. Я мовчки хитаю головою.

— Тоді вип'ємо по чашці доброї кави і виберемо пам'ятник.

Я розраховував на маленький надгробок, однак виявляється, що Залізна Кобила, дякуючи голландському купцеві, заощадила чимало валюти. Вона не міняла гульденів, а складала їх до шкатулки. Їх там уже зібралася солідна сума. Купець кілька років був її вірним клієнтом.

— У Мальвіни немає рідні, — пояснює мадам.

— Тоді, звичайно, ми можемо вибрати першорядний пам'ятник, — кажу я. — Із мармуру або граніту:

— Мармур не для Залізної Кобили, — зауважує Фрицці. — Він більше личить дітям, правда?

— Зовсім ні! Під мармуровими колонами ми ховали навіть генералів.

— Граніт! — каже хазяйка. — Граніт кращий. Він більше личить її залізній вдачі.

Ми сидимо у залі. На столі парує кава, лежить домашній пиріг з вершковим кремом і стоїть пляшка кюрасо. Я почуваю себе так, ніби мене перенесли в дитинство. Дами зазирають через моє плече в каталог, як колись зазирали в підручники.

— Ось найкраще, що ми маємо, — кажу я. — Чорний шведський граніт, хрест з двома цоколями. Таких залишилось два чи три в цілому місті.

Дами розглядають малюнок. Це одна з моїх останніх робіт. Для напису я взяв майора Волькенштейна, котрий начебто загинув на чолі свого війська 1915 року, — якби так сталось, то це було б великим щастям, принаймні для столяра, вбитого у Вюстрингені.

— Хіба Залізна Кобила була католичкою? — спитав Фрицці.

— Хрест ставлять не тільки католикам, — відповідаю я.

Хазяйка чухає голову.

— Не знаю, чи їй би сподобався хрест. А чогось іншого немає? Якоїсь природної брили?

На мить мені перехоплює подих.

— Коли вам подобається такий стиль, то я маю для вас щось особливе. Класичну річ! Обеліск!

Це постріл навмання, я знаю. Однак швидко, хоч пальці в мене починають тремтіти від збудження, знаходжу малюнок нашого ветерана і кладу на стіл.

Дами мовчки вивчають малюнок. Я затамовую подих. Часом буває ловецьке щастя, коли навіть дитячій руці пощастить зробити те, від чого вже давно відмовились фахівці. Раптом Фрицці починає сміятися.

— Ай справді, це було б непогано для Залізної Кобили, — каже вона.

Хазяйка теж посміхається.

— Скільки коштує ця штука?

Я не пам'ятаю, відколи працюю у фірмі, щоб на обеліск визначали ціну, бо ж усі знали, що його ніхто не купить. Я швидко підраховую.

— Офіційно — тисячу марок, — кажу я. — Для вас, як друзів, — шістсот, а для Залізної Кобили, як однієї з моїх вихователь ок, — триста. Я можу дозволити собі назвати таку сміховинну ціну, бо все одно працюю сьогодні тут останній день. Але, звичайно, за готівку! А напис — безкоштовно.

— Чому б нам його й не купити? — каже Фрицці.

Хазяйка киває головою:

— Ну що ж, купімо.

— Отже, домовились? — питаю я, не вірячи своїм вухам.

— Домовились, — каже хазяйка. — Скільки це буде на гульдени?

Вона відраховує асигнації. З годинника на стіні вискакує зозуля й починає кувати. Шоста година. Я ховаю гроші до кишені.

— Вип'ємо по чарці на помин Мальвіни, — пропонує хазяйка. — Завтра вранці її поховають. На вечір нам уже буде потрібне приміщення.

— Шкода, що я не можу залишитися на похорон, — кажу я.

Ми випиваємо по чарці коньяку, доливши до нього м'ятної горілки. Хазяйка витирає очі.

— Мені так жалко її, — каже вона.

Нам усім жалко її. Я встаю і прощаюсь.

— Пам'ятник встановить Ґеорґ Кроль, — кажу я.

Дами кивають. Я ще ніде не бачив стільки щирості й довір'я, як тут. Вони махають мені з вікон на прощання руками, хазяйчині доги гавкають. Я швидко крокую до міста.

— Що? — каже Ґеорґ. — Не може бути!

Я мовчки витягаю з кишені голландські гульдени і розкладаю їх на столі.

— Що ж ти продав за них? — питає він.

— Зачекай хвилинку.

Я саме почув дзвінок велосипеда під вікном, а одразу ж після цього — самовдоволене покашлювання. Я згрібаю асигнації і засовую їх назад до кишені. У дверях з'являється Генрих Кроль. Холоші штанів у нього заляпані грязюкою.

— Ну? — питаю я. — Що продали?

Генрих люто вирячує на мене очі.

— Спробуйте самі щось продати! За такого банкрутства! Всі тепер без грошей! А хто й має кілька марок, то тримається за них зубами.

— А я от продав.

— Он як? Що?

Я стаю так, щоб бачити обох братів, і кажу:

— Обеліск!

— Дурниці! — сердито кидає Генрих. — Прибережіть свої жарти для Берліна!

— Хоч я вже й не зв'язаний з вашою фірмою, — кажу, — бо сьогодні о дванадцятій годині моя служба скінчилася, однак мені хотілося показати, як легко продавати надгробки. Це просто розвага, а не робота.

Генрих червоніє від люті, але стримується.

— Слава Богу, нам уже недовго доведеться слухати цю нісенітницю! Щасливої дороги! В Берліні вас навчать ввічливості.

— Він справді продав обеліск, Генриху, — каже Ґеорґ.

Генрих недовірливо дивиться на брата.

— А докази де? — шипить він.

— Ось! — кажу я, висипаючи на стіл гульдени. — Навіть за валюту.

Генрих спантеличено підходить до столу, хапає одну з асигнацій і крутить її на всі боки, перевіряючи, чи вона, бува, не фальшива.

— Просто удача, — бурмоче він, — сліпа удача!

— Ця удача нам зараз дуже до речі, Генриху, — каже Ґеорґ. — Без цих грошей ми не змогли б оплатити вексель, на який завтра кінчається строк. Я б на твоєму місці щиро подякував Людвігові. Це наші перші справжні гроші. І вони нам конче потрібні.

— Дякувати? І не подумаю!

Генрих виходить, грюкнувши дверима, — справжній німець, котрий ніколи нікому не дякує.

— Нам дійсно треба завтра оплачувати вексель? — питаю я.

— Дійсно, — каже Ґеорґ. — А тепер розрахуємось. Скільки в тебе грошей?

— Вистачить з мене. Я одержав з Берліна на квиток у третьому класі, а поїду в четвертому і заощаджу таким чином дванадцять марок. Крім того, я продав своє піаніно — не тягти ж його з собою. Мені дали за цю стару скриню сто марок. Отже, я маю сто дванадцять марок. На них я зможу прожити до першої платні.

Ґеорґ бере тридцять голландських гульденів і простягав їх мені.

— Ти був спеціальним агентом і маєш право на комісійні, як і Плаксивий Оскар. А за особливі заслуги — п'ять процентів надбавки.

Ми ще трохи сперечаємось, потім я беру гроші на той випадок, якщо вилечу з свого нового місця першого ж місяця.

— Ти вже знаєш, що робитимеш у Берліні? — питає Ґеорґ.

Я киваю.

— Складатиму звіти про пожежі і крадіжки, писатиму рецензії на маленькі книжки, бігатиму по пиво редакторам, заструґуватиму олівці, читатиму коректуру і намагатимусь вийти в люди.

Хтось ударом ноги відчиняв двері. На порозі з'являється, як примара, фельдфебель Кнопф.

— Давай мені вісім більйонів! — хрипить він.

— Пане Кнопф, — кажу я, — ви ще не зовсім розбуркались після довгого сну. Інфляція скінчилась. Два тижні тому ви могли одер-

жати вісім більйонів за надгробок, куплений за вісім мільярдів. Сьогодні ж він коштує лиш вісім марок.

— Негідники! Ви навмисне зробили це!

— Що?

— Припинили інфляцію! Щоб пограбувати мене! Однак я не продам надгробка! Дочекаюсь наступної!

— Чого?

— Наступної інфляції!

— Гаразд, — каже Ґеорґ. — Вип'ємо за це.

Кнопф перший хапає пляшку.

— Закладемось? — питає він.

— На що?

— Що я вгадаю на смак, звідки взято пляшку.

Він витягає пробку й нюхає.

— Не можете ви цього вгадати, — кажу я. — Якби це була горілка з бочки, то, може б, і вгадали. Нам відомо, що ви найкращий знавець на всю провінцію, але по горілці з пляшки не вгадаєте!

— Наскільки ви закладаєтесь? На вартість надгробка?

— Ми зараз збідніли, — каже Ґеорґ, — але трьома марками можемо ризикнути. Тільки задля вас.

— Гаразд. Налийте мені чарку.

Кнопф нюхає горілку, випиває її, потім вимагає другу чарку, а далі й третю.

— Здавайтесь, — кажу я. — Це неможливо. Ми не візьмемо з вас грошей.

— Це горілка з крамниці делікатесів Брокмана, Марієнштрассе, — заявляє Кнопф.

Ми вражено дивимось на старого. Він вгадав.

— Гроші на стіл! — хрипить він.

Ґеорґ відраховує три марки, і фельдфебель зникає.

— Як так можна вгадати? — дивуюсь я. — Невже в старого п'яниці справді якийсь надприродний нюх?

Раптом Ґеорґ вибухає реготом.

— Він нас обдурив!

— Як?

Ґеорґ піднімає пляшку. На дні її приклеєна маленька етикетка: «Й. Брокман, Делікатеси, Марієнштрассе, 18».

— От пройдисвіт, — задоволено каже Ґеорґ. — А які ще має очі!

— Післязавтра він їм не повірить, коли прийде додому і не побачить обеліска, — зауважую я. — Для нього весь світ перевернеться.

— А для тебе він не перевертається? — питає Ґеорґ.

— Щодня перевертається, — відповідаю я. — Інакше як би я міг жити?

За дві години до відходу поїзда ми раптом чуємо тупіт і чиїсь голоси.

Одразу ж після цього на вулиці розлягається пісня. Співають її на чотири голоси:

Ніч священна, перелий
в спрагле серце спокій сві

Ми підходимо до вікна. На вулиці стоїть Союз співаків Бодо Ледергозе.

— Що це означає? — питаю я. — Ввімкни світло, Ґеорґу.

У тьмяному світлі, що падає на вулицю з нашого вікна, ми помічаємо Бодо.

— Це для тебе, — каже Ґеорґ. — Союз прийшов попрощатися з тобою. Не забувай, що ти його член.

Могутній спів лунає далі:

Скинь із тіла і душі
Тягар болю і страждань...

Відчиняються вікна.

— Тихо! — верещить стара Конерсман. — Уже за північ, п'яна сволото!

В тихій далекій блакиті Яснії зіроньки сяють...

Ліза з'являється в своєму вікні і вклоняється. Вона думає, що співають для неї.

Невдовзі прибуває й поліція.

— Розійдись! — гримить владний голос.

Відколи скінчилась інфляція, поліцію не впізнати. Вона стала енергійна й рішуча, до неї знову повернувся колишній прусський дух. Кожний цивільний для неї — вічний новобранець.

— Це порушення нічного спокою! — реве байдужий до музики телепень у мундирі.

— Арештуйте їх! — верещить удова Конерсман.

У Союзі Бодо двадцятеро кремезних співаків. Проти них двоє поліцаїв.

— Бодо! — стурбовано гукаю я. — Не чіпайте їх! Не чиніть опору! А то вони запроторять вас у тюрму!

Бодо робить знак, що хвилюватись нічого, і співає далі на повні груди:

Як би хотів полетіти я
Ген аж до них...

— Тихо, ми хочемо спати! — кричить удова Конерсман.

— Гей, ви! — гукає Ліза поліцаям. — Облиште співаків! Чом вас немає там, де крадуть?

Поліцаї розгубились. Вони ще кілька разів командують: «Ану всі до поліцейської дільниці!», однак ніхто не рушає з місця. Бодо починає другий куплет. Врешті поліцаї роблять єдине, що можуть зробити, — кожен з них заарештовує по одному співакові.

— Не пручайтесь! — гукаю я. — А то вони пришиють вам опір державній владі!

Співаки спокійно дозволяють одвести себе.

Ті, що залишилися, співають далі, ніби нічого й не трапилось. Дільниця близько, поліцаї бігом повертаються і беруть ще двох співаків. Інші не перестають співати, але перших тенорів уже майже не чути: поліцаї хапають співаків з правого боку. За третім разом вони заберуть Віллі, і тоді перших тенорів не буде зовсім. Ми подаємо їм з вікна пляшки з пивом.

— Тримайся, Бодо! — кажу я.

— Не бійся! Будемо триматись до останнього!

Поліція з'являється знову і заарештовує ще двох тенорів. У нас більше немає пива, і ми частуємо співаків горілкою. Через десять хвилин уже співають самі тільки баси. Вони стоять, навіть не дивлячись на поліцаїв. Колись я читав, що такими ж байдужими залишаються тюлені, коли мисливці ходять поміж них і палицями вбивають їхніх сусідів, — і бачив, що цілі народи під час війни поводяться так само.

Минає ще чверть години, і Бодо Ледергозе залишається сам. Розлючені, спітнілі поліцаї роблять останній захід і забирають його. Ми йдемо слідом за ними до дільниці. Бодо не перестає співати.

— Бетховен, — коротко пояснює він і наспівує далі.

Але раптом нам здається, ніби звідкись з безмежної далечини йому акомпанують еолові арфи. Ми дослухаємось. Це скидається на якесь диво, однак враження справді таке, начебто Бодо підспівують ангели: першим та другим тенором і обома басами. Вони прилучаються до голосу Бодо, зливаються з ним, стають дедалі голоснішими, а коли ми повертаємо за церкву, то можемо вже навіть розрізнити слова. Співають «Ніч священна, перелий...», а за наступним рогом ми дізнаємось, звідки долинають голоси, — з поліцейської дільниці,

де заарештовані товариші Бодо мужньо співають далі, ні на що незважаючи. Бодо, як диригент, прилучається до них, ніби це найзвичайніша в світі справа, і пісня лунає далі:

Скинь із тіла і душі...

— Пане Кроль, що це все означає? — питає спантеличений начальник дільниці.

— Влада музики! — відповідає Ґеорґ. — Прощальна пісня другові, котрий вирушає в світ. Невинний вчинок, який, власне, заслуговує на підтримку.

— І це все?

— Все.

— Це порушення нічного спокою, — заявляє один із тих, що водили арештованих.

— А якби вони співали «Deutchalnd? Deutchland uber alles», то це теж було б порушення нічного спокою? — питаю я.

— Це зовсім інша справа!

— Той, хто співає, не краде, не вбиває і не пробує повалити уряд, — каже Ґеорґ начальникові дільниці. — Невже ви хочете ув'язнити весь хор за те, що він цього не робить?

— Женіть їх геть! — кричить начальник дільниці. — Тільки нехай більше не співають.

— Вони більше не співатимуть. Ви не пруссак, еге ж?

— Франконець.

— Я так і думав, — каже Ґеорґ.

Ми стоїмо на вокзалі. Ніч вітряна, і, крім нас, на пероні немає нікого.

— Ти приїдеш до мене, Ґеорґу, — кажу я. — Я зроблю все, щоб познайомитись з жінками твоїх мрій. Коли ти приїдеш, дві-три вже чекатимуть на тебе.

— Приїду.

Я знаю, що він ніколи не приїде.

— Ти мусиш приїхати хоч би задля свого смокінга, — кажу я. — Де ще ти зможеш його одягнути?

— Це правда.

Вогненні очі поїзда пронизують темряву.

— Вище голову, Ґеорґу, — кажу я. — Ти ж знаєш, що ми безсмертні!

— Так, ми безсмертні. А ти теж не давай здолати себе. Ти стільки разів рятувався від загибелі, що просто зобов'язаний вистояти й надалі.

— Звичайно, — кажу я. — Хоч би задля тих, хто не врятувався. Задля Валентина.

— Дурниці. Просто тому, що ти живий.

Поїзд вривається під дах вокзалу, ніби на нього чекає п'ятсот чоловік. Однак чекаю тільки я. Я знаходжу своє купе і займаю місце. В купе пахне сном і людьми. Я відчиняю вікно в проході і висовуюся з нього.

— Коли людина відмовляється від чогось, то їй не обов'язково бути в програші, — каже Ґеорґ. — Тільки в ідіотів так виходить.

Поїзд рушає з місця.

— Хто ж про це каже. Але оскільки ми врешті все одно програємо, то можемо перед цим дозволити собі перемагати, як плямисті лісові мавпи.

— А вони завжди перемагають?

— Авжеж — бо не знають, що таке перемога.

Поїзд уже їде. Я відчуваю Ґеорґову руку в своїй — надто маленьку й надто м'яку. На ній ще й досі не загоїлись рани, одержані під час бійки в нужнику. Поїзд набирає швидкість, і Ґеорґ залишається позаду. Я раптом помічаю, що він старіший і блідіший, ніж мені здавалося. Ось я вже бачу тільки його бліду руку і бліде обличчя, потім усе зникає і залишається лиш темрява. Я заходжу в купе. В одному кутку сопе пасажир в окулярах, в другому — лісничий, в третьому хропе жирний вусатий чоловік. В четвертому кутку тоненько висвистує носом жінка з обвислими щоками. Її капелюшок зсунувся вбік.

Я раптом відчуваю, що страшенно голодний, як завжди, коли мені важко на серці, і відчиняю свій чемодан, котрий лежить у багажній сітці. Фрау Кроль забезпечила мене бутербродами до самого Берліна. Я пробую намацати їх рукою, але ніяк не можу, і тому витягую чемодан із сітки. Жінка в капелюшку прокидається, гнівно лупає на мене очима і відразу ж засинає знову, виводячи й далі свої трелі.

Тепер я бачу, чому не міг намацати бутербродів. На них лежить Ґеорґів смокінг. Він, певно, всунув його в чемодан, коли я бігав продавати обеліск. Якусь мить я дивлюсь на чорне сукно, потім дістаю бутерброди й заходжуюсь їсти. Це першокласні бутерброди. На хвилину все купе прокидається від запаху хліба і чудової ліверної ковбаси. Однак я не звертаю ні на кого уваги і їм собі далі. Потім умощуюсь зручніше і втуплююсь поглядом у темряву, крізь яку час од часу пробігають ліхтарі. Я думаю про Ґеорґа, про смокінг, потім про Ізабелу, Германа Лоца і про обеліск, який фельдфебель так опоганював і який врешті врятував фірму, аж поки не засинаю.

XXVI

Більше я не бачив нікого з них. Я не раз збирався поїхати у Верденбрюк, але завжди щось ставало на перешкоді: я гадав, що ще встигну, але раптом вийшло, що не встиг. Німеччину огорнула темна ніч, я залишив її, а коли знову повернувся, вона лежала в руїнах. Ґеорґ Кроль помер. Вдова Конерсман шпигувала й далі за всіма і дізналася про зв'язок Ґеорґа з Лізою — через десять років, 1933 року, вона розповіла про це Вацекові, котрий був тоді штурмфюрером нацистської партії. Вацек запроторив Ґеорґа до концентраційного табору, хоч минуло вже п'ять років, як він розлучився з Лізою. Через кілька місяців Ґеорґ там помер.

Ганс Гунгерман став референтом у справах культури і оберштурмфюрером нової партії. Він оспівував її в палких віршах, тому після 1945 року йому довелося трохи скрутно, коли він позбувся посади директора школи. Але після того держава давно вже визнала його право на пенсію, і Гунгерман, як і багато інших нацистів, розкошує собі і навіть не думає працювати.

Скульптор Курт Бах сім років провів у концентраційному таборі і повернувся звідти непрацездатним калікою. Зараз він, як і інші незчисленні жертви нацистського режиму, добивається мізерної пенсії. Він сподівається, що йому нарешті пощастить, і він буде одержувати сімдесят марок на місяць — приблизно десяту частину суми, яку вже кілька років держава виплачує першому шефові гестапо, людині, яка заснувала концентраційний табір, де Курт Бах став калікою, не кажучи вже про ще більші пенсії і відшкодування, які одержують генерали, воєнні злочинці і колишні провідні діячі нацистської партії.

Генрих Кроль прожив ці роки непогано і дуже пишається цим, бо вважає це доказом непохитності правопорядку нашої улюбленої батьківщини.

Майор Волькенштейн зробив блискучу кар'єру. Він став членом націонал-соціалістської партії, брав участь у розробці антисемітських законів, після війни на кілька років затих, а тепер разом з багатьма іншими своїми друзями по партії працює в міністерстві закордонних справ.

Бодендик і Верніке довгий час переховували в божевільні кількох євреїв. Вони помістили їх у палати для невиліковних хворих, постригли й навчили, як треба поводитись. Згодом Бодендика перевели

в маленьке село за те, що він дозволив собі обуритись, коли його єпіскоп прийняв титул державного радника від уряду, який оголосив убивство священний обов'язком. Верніке вигнали з роботи, коли він відмовився давати своїм хворим смертельні уколи. Перш ніж піти звідти, він зумів переправити євреїв, які переховувались у закладі, в інше місце. Його послали на фронт, і 1944 року він загинув. Віллі загинув 1942 року, Отто Бамбус — 1945, Фрідріх Кроль — 1944. Ліза загинула під час повітряного нальоту, стара фрау Кроль — теж.

Едуард Кноблох пережив усе: він так само добре обслуговував і правих і винуватих. Готель Едуарда було зруйновано, але потім він відбудував його. З Гердою він не одружився, і ніхто не знає, що з нею сталося. Про Женев'єву Терговен я теж нічого більше не чув.

Цікаву кар'єру зробив Плаксивий Оскар. Він солдатом потрапив у Росію і знову став комендантом кладовища.

1945 року він був перекладачем при окупаційних військах і, нарешті, кілька місяців — бургомістром Верденбрюка. Потім, разом з Генрихом Кролем, знову почав торгувати надгробками. Вони заснували нову фірму і досягли великих успіхів — у ті часи попит на надгробки був майже такий самий, як на хліб.

Старий Кнопф помер через три місяці після того, як я виїхав з Верденбрюка. Він потрапив уночі під машину. А через рік його дружина вийшла заміж за трунаря Вільке. Цього ніхто не сподівався. Їхній шлюб був щасливим.

Верденбрюк під час війни так було зруйновано бомбами, що в ньому не залишилося майже жодного цілого будинку. Він був важливим залізничним вузлом, тому його так часто бомбили. Через рік після закінчення війни я по дорозі заїхав якось туди на кілька годин. Шукав знайомих вулиць, але заблудив у місті, де колись так довго прожив. Навкруги були самі руїни, із знайомих я теж нікого не знайшов. У маленькій крамничці, що розташувалась у сяк-так збитій з дощок буді біля вокзалу, я купив кілька довоєнних поштових карток з краєвидами міста. Це все, що залишилось. Раніше, якщо людині хотілося згадати свою юність, вона поверталася в ті місця, де провела її. Зараз у Німеччині це вже навряд чи можливо. Все було зруйноване, потім відбудоване наново і стало зовсім чуже. Залишились тільки поштові картки.

Лиш дві будівлі вціліли: божевільня і родильний будинок — головним чином тому, що розташовані вони за містом. Вони відразу виявились заповненими, заповнені вони й зараз. Їх навіть довелось значно розширити.

ТРІУМФАЛЬНА АРКА

I

Жінка наближалася до Равіка навскоси через міст. Вона йшла швидко, але так, ніби в неї запліталися ноги. Равік помітив її аж тоді, як вона опинилася майже біля нього. Він побачив бліде, вилицювате обличчя й широко посаджені очі. Обличчя було застигле й скидалося на маску. Здавалося, наче в ньому до краплі вичахло життя, а в осклілих очах при світлі ліхтаря відбивалась така порожнеча, що Равік насторожився.

Жінка пройшла так близько, що мало не зачепила його. Він простяг руку і схопив її за плече. Вона похитнулася і була б упала, якби він її не тримав.

Равік не відпускав її.

— Ви куди? — за хвилю спитав він. Жінка безтямно дивилася на нього.

— Пустіть мене, — прошепотіла вона.

Равік нічого не сказав. Він і далі міцно тримав її за плече.

— Пустіть мене! Що це таке? — Жінка майже не ворушила губами.

Равікові здавалося, що вона не бачить його. Жінка дивилася крізь нього в порожню ніч. Просто її затримало щось, і вона казала:

— Пустіть мене!

Равік відразу помітив, що вона не повія. І не п'яна. Він ледь попустив пальці, і жінка могла б вирватись, якби хотіла, але вона, мабуть, і не помітила цього. Равік трохи почекав.

— Ну справді, куди ви? Так пізно самі, в Парижі! — ще раз спокійно спитав він і відпустив її плече.

Жінка мовчала, проте не рушила з місця. Здавалося, що, зупинившись, вона вже не мала сили йти далі.

Равік прихилився до поруччя мосту. Він відчув під руками вологий дірчастий камінь.

— Не туди, бува? — Він кивнув головою вниз, де сіруватим полиском мерехтіла Сена, що неспокійно напливала на темну тінь мосту Альма.

Жінка не відповіла.

— Надто рано, — мовив Равік. — Надто рано й надто холодно. Тепер листопад.

Він витяг пачку сигарет і пошукав у кишені сірників. На картонці їх виявилось тільки два, і він обережно схилився, щоб прикрити долонями полум'я від легенького вітру, що повівав від води.

— Дайте й мені сигарету, — ледь чутно попросила жінка. Равік випростався й простяг їй пачку.

— Алжірські. Чорний тютюн. Їх курять солдати інтернаціонального легіону. Мабуть, надто міцні для вас. Інших я не маю з собою.

Жінка похитала головою і взяла сигарету. Равік підніс їй запаленого сірника. Жінка курила швидко, глибоко затягуючись. Равік викинув запаленого сірника за поруччя. Він летів у темряві, наче крихітна падуча зірка, й погас, аж як досяг води.

На міст поволі в'їхало таксі. Водій пригальмував, глянув на них, трохи почекав, тоді додав газу й поїхав далі мокрою, з чорним полиском бруківкою авеню Ґеорґа П'ятого.

Равік раптом відчув, що він страшенно стомлений. Він цілий день напружено працював і не зміг заснути. Тому й вийшов знов надвір, щоб випити чогось. І тепер, у вологій холоднечі пізнього вечора, втома зненацька важким лантухом упала йому на голову.

Він глянув на жінку. Навіщо, власне, він її затримав? З нею щось, сталося, безперечно. Та яке йому діло? Хіба він мало бачив жінок, з якими щось сталося, а надто вночі, надто в Парижі? Йому тепер було до всього байдуже, він хотів хоч кілька годин поспати.

— Ідіть додому, — сказав він. — Чого вам треба в таку пору надворі? Ще вскочите в якусь халепу.

Він звів комір плаща й повернувся, щоб іти далі. Жінка дивилася на нього, наче нічого не розуміла.

— Додому? — перепитала вона.

Равік здвигнув плечима.

— Додому, до свого помешкання, в готель — як хочете, так і називайте. Куди завгодно. Чи вам забаглося попасти в поліцію?

— У готель! О Господи! — простогнала жінка.

Равік зупинився. Знов комусь нікуди поткнутися, подумав він. Можна було здогадатися наперед. Завжди те саме. Вночі не знають, де їм дітися, а вранці зникають, перше ніж ти прокинешся. Тоді вони знають, куди їм іти. Одвічний, банальний розпач, навіяний темрявою, що приходить і минає разом із нею. Равік кинув сигарету. Наче йому самому той розпач не в'ївся в печінки!

— Ходімо кудись, вип'ємо по чарці горілки, — сказав він. Так було найпростіше. Він потім заплатить і піде, а вона тим часом надумає, що їй робити.

Жінка невпевнено ступила крок і спіткнулася. Равік підтримав її за руку.

— Стомилися? — спитав він.

— Не знаю. Мабуть, стомилася.

— Так, що не можете заснути? — Жінка кивнула головою.

— Буває. Ходімо. Я вас підтримуватиму.

Вони рушили по авеню Марсо. Равік відчув, що жінка опирається на нього. Так, ніби падає і мусить за щось триматися.

Вони перетнули авеню Петра Першого Сербського. За перехрестям починалась вулиця Шайо, а віддалік проти мокрого, навислого неба невиразно бовваніла темна Тріумфальна арка.

Равік показав на вузенькі освітлені двері пивнички.

— Сюди... Тут ми щось роздобудемо.

Це був шоферський шинок. Усередині сиділо кілька таксистів і дві повії. Таксисти грали в карти, а повії пили абсент. Вони зміряли жінку швидким поглядом і байдуже відвернулися. Старша гучно позіхнула, а молодша знічев'я заходилася підфарбовувати губи. У глибині коридора молодший офіціант, іще зовсім хлопчак з обличчям розлюченого щура, саме посипав тирсою плитки й почав замітати. Равік із своєю супутницею сіли до столика біля входу. Так було зручніше — можна швидше піти. Він навіть не скинув плаща.

— Що ви питимете? — спитав він.

— Не знаю. Байдуже що.

— Дві чарки кальвадосу, — сказав Равік офіціантові, що був лише в сорочці з закоченими рукавами й жилеті. — І пачку сигарет «Честерфілд».

— У нас англійських немає, — відповів офіціант. — Самі французькі.

— Гаразд. Тоді пачку «Лоран», зелених.

— Зелених також немає. Тільки блакитні.

Равік глянув на офіціантову руку, де була виколота гола жінка, що йшла по хмарах. Офіціант простежив за його поглядом, стиснув кулак і напружив м'язи. Виколота жінка непристойно ворухнула животом.

— Давайте блакитні, — сказав Равік. Офіціант вищирив зуби.

— Може, знайдеться ще пачка зелених, — мовив він і почовгав від столика.

Равік провів його очима.

— Червоні капці й дама, що виконує танець живота, — мовив він. — Видно, він служив у турецькому флоті.

Жінка поклала руки на столик, так важко, ніби вже ніколи не думала їх підіймати. Руки були плекані, та це ще ні про що не свідчило.

Зрештою, не такі й плекані. Равік помітив, що ніготь на середньому пальці правої руки зламався і, мабуть, його відірвали й не підрівняли пилочкою. Лак також подекуди облупився.

Офіціант приніс чарки й пачку сигарет.

— «Лоран», зелені. Знайшлася ще одна.

— Я так і думав. Ви служили у флоті?

— Ні, в цирку.

— Ще краще. — Равік простяг жінці чарку. — Нате, випийте. В таку пізню пору найкраще пити кальвадос. Чи, може, хочете кави?

— Ні.

— Випийте одним духом.

Жінка кивнула й випила. Равік дивився на неї. Погасле обличчя, безкровне і майже без ніякого виразу. Повні уста, але бліді, й обриси ніби стерті, лише коси дуже гарні, лискучі, природного русявого кольору. На голові в неї був берет, з-під дощовика виглядав синій костюм, пошитий у доброго кравця, проте зелений камінь на каблучці був завеликий для справжнього самоцвіта.

— Вип'єте ще одну? — спитав Равік. Жінка знов кивнула головою.

Він покликав офіціанта.

— Ще дві чарки кальвадосу, але більші.

— Більші й повніші?

— Так.

— Отже, два подвійні кальвадоси.

— Угадали.

Равік вирішив, що зараз одним духом вип'є свою чарку й піде. Він нудився і був дуже стомлений. Загалом він ставився терпляче до будь-яких пригод, бо мав за собою сорок років неспокійного, сповненого злетів і спадів життя. Але такі ситуації, як ця, були йому добре відомі. Він жив у Парижі кілька років, ночами не міг спати, тому набачився вже всякого.

Офіціант приніс замовлене. Равік узяв чарку яблучної горілки з гострим запахом і обережно поставив її перед жінкою.

— Випийте ще. Вона вам не дуже допоможе, але зігріє. Та хоч яке у вас горе, не беріть його близько до серця. На світі є мало такого, за чим варто довго побиватися.

Жінка підвела на нього очі, проте до чарки не доторкнулася.

— Справді, — сказав Равік. — Особливо вночі. Вночі все ускладнюється.

Жінка й далі дивилася на нього.

— Не треба мене втішати, — нарешті мовила вона.

— Тим краще.

Равік пошукав очима офіціанта. З нього досить. Він знав таких жінок. Мабуть, з російських емігрантів, подумав він. Не встигне ще десь і місця нагріти, а вже присаджує тебе.

— Ви росіянка?

— Ні.

Равік розрахувався і встав, щоб попрощатися. Жінка також відразу підвелася, мовчки, ніби так і мало бути. Равік нерішуче глянув на неї. Гаразд, подумав він, попрощатися можна й надворі.

Почався дощ. Равік затримався перед дверима.

— Вам куди?

Він вирішив, що піде в протилежний бік.

— Не знаю. Куди-небудь.

— То де ж ви мешкаєте? — Жінка стрепенулася.

— Туди я не можу йти! Ні! Не можу!

В її очах раптом блиснув нестямний страх. Суперечка, подумав Равік. Посварилася й вибігла надвір. Завтра вранці вона все зважить і повернеться.

— У вас немає знайомих, до яких ви могли б піти? Якоїсь приятельки? Можна подзвонити їй з пивниці.

— Ні, немає нікого.

— Але ж вам треба десь переночувати. У вас немає грошей на кімнату?

— Є.

— То йдіть у готель. Тут їх повно поблизу. — Жінка мовчала.

— Десь же треба приткнутися, — нетерпляче мовив Равік. — Не будете ж ви стояти цілу ніч на дощі.

Жінка щільніше загорнулася в плащ.

— Справді, — мовила вона, наче нарешті зважилася на щось. — Ви добре кажете. Дякую. Не турбуйтеся більше про мене. Я десь прилаштуюся. Дякую. — Вона затиснула в кулак кінці коміра. — Дякую за все.

Жінка спідлоба глянула на Равіка сповненим муки поглядом, марно пробуючи всміхнутися, тоді обернулась і, вже не вагаючись, нечутною ходою рушила в дрібний, мов туман, дощ.

Равік хвилину постояв нерухомо.

— Хай йому чорт! — пробурмотів він розгублено й нерішуче.

Він не знав, що сталось і яка тому причина: чи та сумна усмішка, чи той погляд, чи порожня вулиця, чи ніч, — знав тільки, що не може залишити саму цю жінку, яка в тумані раптом здалася йому загубленою дитиною.

Равік наздогнав її.

— Ходімо зі мною, — непривітно сказав він. — Щось придумаємо.

Вони вийшли на площу Етуаль, що лежала перед ними в сірій мряці, велика, безмежна. Туман погустішав, і вулиці, що розбігалися від площі, губились у ньому. Видно було саму тільки широченну площу з тьмяними ліхтарями, схожими на бляклі місяці, й високим кам'яним склепінням Тріумфальної арки, що теж губилася в тумані, наче вона підпирала тужливе небо й захищала самітний, блідий пломінчик на могилі Невідомого солдата, схожій на останню могилу людства серед темної пустелі.

Вони перетнули всю площу. Равік ішов швидко. Він був надто стомлений, щоб зважати на щось. Поряд із собою він чув невпевнену, м'яку ходу жінки. Вона йшла, похиливши голову й засунувши руки в кишені дощовика, — маленька жаринка чужого життя. І раптом серед порожньої по-нічному площі ця жінка на мить здалася йому дивно близькою, хоч він нічого про неї не знав — а може, саме тому. Вона була чужа йому, але й він почував себе всюди чужим, і це якимось дивом дужче зближувало їх, ніж усі слова й довгорічна звичка, що згладжує протиріччя.

Равік мешкав у невеличкому готелі за площею Терн, у боковій вулиці, що відходила від авеню Ваграм. Це була досить занедбана будівля. Нова була тільки таблиця, що висіла над входом: «Готель "Інтернасіональ"».

Равік подзвонив.

— Є ще вільний номер? — спитав він у хлопця, що відчинив йому.

Той витріщив на нього заспані очі.

— Портьє вже пішов, — нарешті, затинаючись, відповів він.

— Бачу, що пішов. Я питаю тебе, чи є ще якась вільна кімната.

Хлопець спантеличено здвигнув плечима. Він бачив, що Равік привів жінку, але не розумів, навіщо потрібна ще одна кімната. Йому не доводилося чути, щоб хтось, привівши жінку, питав для неї кімнату.

— Мадам спить. Вона прожене мене з роботи, якщо я збуджу її.

— Гаразд. Доведеться пошукати самим.

Равік дав хлопцеві чайові, взяв ключа й поперед жінки піднявся сходами нагору. Не відмикаючи своїх дверей, він зупинився поглядом на сусідніх. Перед ними не стояло ніякого взуття. Він двічі постукав. Ніхто не відповів. Він обережно натиснув на дужку. Двері були замкнені.

— Вчора вона була порожня, — промурмотів Равік. — Спробуємо з іншого боку. Мабуть, господиня замкнула її, щоб не повтікали блощиці.

Він відімкнув свою кімнату.

— Поки що сідайте, — мовив він, показуючи на червону канапу. — Я зараз вернуся.

Він відчинив скляні двері на вузький залізний балкончик, переліз через гратки на сусідній і спробував добратися до кімнати звідти. Але й там двері були замкнені.

Розчарований, він повернувся назад.

— Нічого не вийшло. Я не можу знайти вам тут кімнату.

Жінка сиділа в кутку канапи.

— Можна мені ще трохи побути тут? — спитала вона.

Равік пильно глянув на неї. Її обличчя помертвіло з утоми. Здавалося, вона не подужає підвестись.

— Залишайтесь тут, — сказав він.

— Я тільки трохи посиджу.

— Лягайте. Це буде найпростіше.

Жінка ніби не почула його. Вона поволі, майже машинально похитала головою.

— Треба було лишити мене на вулиці. А тепер... тепер, мабуть, я не зможу піти звідси.

— І мені так здається. Залишайтесь і лягайте спати. Так буде найкраще. А завтра побачимо.

Жінка глянула на нього.

— Я не хочу вам...

— О Господи, — перебив її Равік, — ви мені справді не заважаєте. Тут не вперше ночують люди, що не мають де дітися. В цьому готелі мешкають утікачі. І майже щодня хтось приходить на ніч. Лягайте на ліжко. Я пересплю на канапі. Я вже звик.

— Ні, ні, я тільки посиджу. Коли ви дозволите мені посидіти в себе, то цього досить.

— Ну, як хочете.

Равік скинув плаща й повісив на вішалку. Тоді взяв із ліжка ковдру та подушку й присунув до канапи стільця. Потім приніс із ванної купальний халат і поклав його на спинку стільця.

— Це те, що я можу вам дати, — сказав він. — Як хочете, то візьміть іще піжаму. Вона он там у шухляді. Більше я не буду панькатися з вами. Можете прийняти ванну. А мені треба дещо зробити.

Жінка похитала головою. Равік зупинився перед нею.

— Але дощовик скиньте, — сказав він. — Бачите, який він мокрий. І берет давайте сюди.

Жінка віддала йому дощовик і берет. Равік поклав подушку в куток канапи.

— Лягайте сюди головою. А стілець для того, щоб ви не впали, як заснете. — Він підсунув його до канапи. — Ану, давайте черевики. Звичайно, мокрі наскрізь. Так і застудитись неважко. — Він стягнув з її ніг черевики, дістав із шухляди вовняні шкарпетки й натягнув їй на ноги. — Отепер уже ви сяк-так улаштовані. У важкі хвилини треба найперше подбати про якийсь затишок. Давнє солдатське правило.

— Дякую, — мовила жінка. — Дякую.

Равік зайшов до ванної і відкрутив крани. В умивальник полилася вода. Він розв'язав краватку й неуважно оглянув себе в дзеркалі. Допитливі, глибоко посаджені очі, вузьке обличчя. Воно здавалося б смертельно втомленим, якби не очі. Уста, занадто м'які, контрастують із двома складками, що йдуть від носа до кутиків рота. Над правим оком — довгий зубцюватий шрам, що губився у чубові.

Телефонний дзвінок вивів його з задуми.

— От чорт! — На мить він забув геть усе. Таке з ним часом бувало, він цілком поринав у свої думки. А тут ще й ця жінка. — Я йду! — гукнув він. — Ви злякалися? — Він зняв трубку. — Що? Так. Добре... так... звичайно, так... усе буде гаразд... так. Де? Добре, я негайно йду. Гарячої кави, міцної... так...

Равік дуже обережно поклав трубку і, задумавшись, присів на край канапи.

— Я мушу йти, — сказав він. — Негайно.

Жінка відразу підвелася. Вона похитнулась і схопилася за стілець.

— Ні, ні... — На мить Равіка зворушила її покора. Вона була готова до всього. — Ви можете лишитись. Спіть. Мені треба вийти на годину чи на дві, не знаю, на скільки. Лишайтесь.

Равік надягнув плаща. На мить у нього майнула підозра, але він зразу ж відігнав її. Ця жінка не крастиме. Не така вона. Тих він знав дуже добре. Та й що тут украдеш?

Він уже був біля дверей, коли жінка спитала:

— Можна мені піти з вами?

— Ні, не можна. Лишайтесь тут. Беріть, що вам іще буде треба. Як хочете, то лягайте на ліжко. Коньяк у шафі. Спіть...

Він повернувся, щоб іти.

— Не вимикайте світла, — квапливо попросила його жінка.

Він відпустив дужку дверей і спитав:

— Боїтесь?

Вона кивнула. Равік показав на ключа.

— Замкніть за мною двері й витягніть ключа. Унизу є запасний, я відімкну ним.

Жінка похитала головою.

— Не в тім річ. Але прошу вас, лишіть світло.

— Он що! — Равік уважно подивився на жінку. — Я й не думав вимикати його. Нехай горить. Я все це знаю. Колись сам пережив такі часи.

На розі Акаціевої вулиці йому трапилося таксі.

— Вулиця Лорістон, чотирнадцять. Швидко!

Водій розвернув машину й поїхав по авеню Карно. Коли вони переїздили авеню де ла Гранд Арме, з правого боку вигулькнула маленька машина на два місця. Вони б неодмінно зіткнулись, якби бруківка не була така мокра й слизька. Від раптового гальмування зустрічну машину занесло на середину вулиці, і таксі мало не зачепило її радіатором. Легенька машина закрутилася, мов карусель. То був маленький «рено», за кермом сидів чоловік в окулярах і в чорному капелюсі. За кожним поворотом видніло його бліде обурене обличчя. Нарешті машина перестала крутитись і помчала до Тріумфальної арки в кінці вулиці, немов до велетенської брами в пекло, — маленька зелена комашка, з якої висунувся білий кулак і погрожував нічному небові.

Водій таксі обернувся.

— Ви коли бачили таке?

— Бачив, — відповів Равік.

— Ще й нап'яв такого капелюха! А жене вночі машину, як навіжений.

— Він мав право, бо їхав головною вулицею. Чого ж ви лаєтесь?

— Авжеж, мав! Тому я й лаюся.

— А що б ви робили, якби він порушив правило?

— І тоді лаявся б.

— Ви, мабуть, завжди вмієте полегшити собі життя.

— Тоді б я лаявся інакше, — пояснив водій, звертаючи на авеню Фоша. — Не так здивовано, розумієте?

— Ні. Знижуйте швидкість на перехрестях.

— А я й знижую. Але клята вулиця ніби намащена салом. Та чого ви питаєте мене, як потім не слухаєте, що я кажу?

— Того, що я втомлений, — нетерпляче відповів Равік. — Того, що тепер ніч. І, коли хочете, того, що ми — тільки іскри, яких невідомо куди жене вітер. Їдьте швидше.

— Так би й сказали, — мовив водій і аж трохи шанобливо приклав пальці до кашкета. — Тепер усе зрозуміло.

— Слухайте, — спитав Равік, у якого раптом майнула підозра, — ви російський емігрант?

— Ні. Але я читаю всяку всячину, коли чекаю на пасажирів.

Не щастить мені сьогодні з росіянами, подумав Равік. Він відкинув голову на спинку сидіння. Оце б випити кави. Гарячої чорної кави. Мабуть, у них вистачить і на мене. Мої руки повинні бути цілком спокійні. Коли кава не допоможе, Вебер дасть мені укол. Усе буде гаразд. Він опустив шибку й повільно вдихнув вологе повітря.

II

У невеличкій операційній було видно, як удень. Вона скидалася на гігієнічну різницю. На підлозі стояли відра із закривавленою ватою, навколо валялися бинти й тампони, і червоний колір урочисто кидав виклик надмірові білого. Вебер сидів у передопераційній біля лакованого сталевого столика й щось записував. Сестра кип'ятила інструменти. Окріп булькав, світло неначе сичало, лише тіло, що лежало на столі, було цілком байдуже — його вже ніщо не хвилювало.

Равік мив руки рідким милом. Мив люто й запекло, ніби хотів здерти з них шкіру.

— Паскудство, — промимрив він сам до себе. — Хай би його все чорти забрали!

Операційна сестра гидливо глянула на нього. Вебер підвів голову.

— Спокійно, Ежені! Всі хірурги лаються. А надто як щось не вдалося. Ви мали б уже до цього звикнути.

Сестра кинула в окріп пригірщ інструментів.

— Професор Пер'є ніколи не лаявся, — ображено мовила вона, — а проте врятував чимало людей.

— Професор Пер'є оперував на мозку. Найтонша, віртуозна техніка, Ежені. А ми патраємо животи. Це зовсім інше. — Вебер згорнув свої записи й підвівся. — Ви чудово працювали, Равіку. Та що зробиш, коли перед тим орудував партач.

— А все-таки часом можна щось зробити.

Равік витер руки й закурив сигарету. Сестра з мовчазним докором відчинила вікно.

— Браво, Ежені, — похвалив її Вебер. — Ви завжди дотримуєтесь приписів.

— Я маю в житті певні обов'язки. І не хотіла б, щоб мене висадило в повітря разом із операційною.

— Чудово, Ежені. Аж на серці спокійніше стає.

— Дехто таких обов'язків не має. І не хоче мати.

— Це закид вам, Равіку! — засміявся Вебер. — Краще вшиваймося звідси. Ежені вранці дуже войовнича. І робити нам тут більше нічого.

Равік глянув на сестру, що мала в житті певні обов'язки. Та безстрашно зустріла його погляд. Окуляри в нікельованій оправі робили її пісне обличчя якимось неприступним. Вона була людиною, як і Равік, але навіть дерево здавалося йому ріднішим за неї.

— Вибачте, — сказав він. — Ваша правда.

На білому столі лежало те, що кілька годин тому було ще надією, подихом, болем і тремтливим життям. А тепер це був тільки нечутливий труп, і людина-автомат, яка звалася сестрою Ежені й пишалася тим, що ніколи не робила в житті помилок, прикрила його простиралом і повезла геть. Такі всіх переживуть, подумав Равік, денне світло не любить цих дерев'яних душ, тому забуває про них, і вони живуть дуже довго.

— До побачення, Ежені, — сказав Вебер. — Виспіться сьогодні як слід.

— До побачення, докторе Вебере. Дякую, пане докторе.

— До побачення, — сказав Равік. — Вибачте за лайку.

— Всього найкращого, — крижаним голосом відповіла Ежені.

Вебер пирхнув.

— Чавунна вдача.

Надворі був сірий ранок. Вулицею торохтіли машини, що забирали сміття. Вебер звів комір.

— Гидотна погода. Підвезти вас, Равіку?

— Ні, дяку́ю. Я хочу прогулятися.

— В таку сльоту? Я можу поїхати повз ваш готель. Це майже по дорозі.

Равік похитав головою.

— Дякую, Вебере.

Вебер пильно подивився на нього.

— Дивно, що ви й досі хвилюєтесь, коли хтось помирає у вас під ножем. Ви ж бо вже п'ятнадцять років панахаєте людей і всього набачилися.

— Так, набачився. Я й не хвилююся.

Вебер стояв перед ним кремезний і спокійний. Його велике кругле обличчя блищало, мов стигле нормандське яблуко. На чорних підстрижених вусах блищали крапельки дощу. Біля тротуару стояв «б'юїк» і також блищав. Зараз.

Вебер сяде в нього й спокійно поїде додому, до свого рожевого лялькового будиночка в передмісті, з чистою, осяйною дружиною і з двома

чистими осяйними дітьми. Чисте осяйне існування. Як йому пояснити те напруження, від якого серце завмирає в грудях, коли ніж готовий зробити перший розтин, коли після легенького натиску лишається тонкий кривавий слід, коли тіло в голках і клемах відкривається, мов подвійна чи потрійна завіса, і з'являється те, що ніколи не бачило світла, коли ти йдеш по сліду, наче мисливець у джунглях, і враз у зруйнованій тканині, у вузлах, в пухлині, в розривах знаходиш могутнього хижака — смерть — і стаєш на боротьбу з нею, озброєний тільки тонким лезом, голкою і безмежно впевненою рукою... Як йому пояснити, що ти відчуваєш, коли твоя зосередженість досягла блискучої вершини і раптом кров хворого темніє, на неї з глумом падає якась владна, хижа тінь, — і ніж твій тупіє, голка стає ламкою і важкою рука... Коли те невидиме, загадкове явище, яке зветься життям і пульсує в тебе перед очима, раптом тікає від твоїх безсилих рук, розпадається, захоплене примарним чорним вихором, якого ні досягти, ні прогнати, коли обличчя, яке щойно дихало, було чиїмось «я», мало ім'я, обертається в безіменну застиглу маску... і тебе охоплює безглузда, безсила лють... як можна все це пояснити... та й що тут пояснювати? Равік закурив другу сигарету.

— Їй було двадцять один рік, — сказав він.

Вебер змахнув хусточкою з вусів блискучі краплі.

— Ви працювали бездоганно. Я б так не зміг. А що там, де вже поорудував якийсь партач, не було чого рятувати, не ваша вина. Де б ми опинилися, якби думали інакше?

— Так, — мовив Равік, — де б ми опинилися?

Вебер сховав хусточку до кишені.

— Після всього, що вам довелося пережити, ви мали б стати в біса загартованим.

У Равікових очах блиснула іронія.

— Людина ніколи не стає загартованою. Вона.може тільки багато до чого звикнути.

— Я це й мав на увазі.

— Але є таке, до чого ніколи не звикнеш. Важко сказати чому. Даймо, що через каву. Може, й справді мене кава так наструнчила. А ми подумали, що це хвилювання.

— Кава була добра, правда?

— Дуже добра.

— Готувати каву я мастак. Я передчував, що вона вам буде потрібна, тому сам приготував її. Це не те чорне пійло, що готує Ежені, правда?

— Нема що й рівняти. Готувати каву ви справді мастак.

Вебер сів у машину, ввімкнув мотор і висунувся з вікна.

— Може, я все-таки вас підкину, га? Ви, певне, страшенно стомлені.

Тюлень, подумав Равік, не слухаючи його. Здоровий тюлень. Ну то й що? Чого мені все це верзеться? Вічно ця роздвоєність — думаєш про одне, а в голові крутиться інше.

— Я не стомлений, — сказав він. — Кава мене підбадьорила. Виспіться добре, Вебере.

Вебер засміявся. Під чорними вусами блиснули білі зуби.

— Я вже не лягатиму спати. Піду садити тюльпани й нарциси.

Тюльпани й нарциси, подумав Равік. На кругленьких грядках між посиланими жорствою стежечками. Тюльпани й нарциси — оранжево-золотаве буяння весни.

— До побачення, Вебере, — сказав він. — Про все решту ви потурбуєтесь?

— Авжеж. Я вам подзвоню ввечері. На жаль, гонорар буде невеликий. Нема про що навіть говорити. Дівчина була вбога і, мабуть, не мала родичів. Та ми ще перевіримо.

Равік відмахнувся рукою.

— Дівчина дала Ежені сто франків. Мабуть, це все, що в неї було. Отже, ваших двадцять п'ять.

— Добре, добре, — нетерпляче мовив Равік. — До побачення, Вебере.

— До побачення. Зустрінемося завтра о восьмій ранку.

Равік неквапом рушив вулицею Лорістон. Якби було літо, він сів би десь на лавці в Булонському лісі проти сонця й бездумно дивився б на воду та на зелені дерева, поки не вляглося б напруження. Потім поїхав би до готелю й ліг спати.

Він зайшов у бістро на розі вулиці Буасьєр. Коло прилавка стояло кілька робітників та водіїв вантажних машин. Вони пили гарячу чорну каву, вмочаючи в неї булочки. Якусь хвилину Равік стежив за ними. То було впевнене, просте життя — з запеклою боротьбою за існування, з виснажливою працею, втомою вечорами, їжею, жінкою і важким, позбавленим видив сном.

— Чарку вишнівки, — сказав він.

На правій нозі в тієї дівчини, що померла, був тоненький дешевий позолочений ланцюжок — одна з тих цяцьок, що їх любить молодь, коли вона сентиментальна й не має смаку. Ланцюжок з маленькою пластинкою, на якій вибито напис «Toujours Charles», закутий на нозі так, що його не можна скинути, ланцюжок, який розповідав про неділі, проведені в лісі над Сеною, про закоханість і нерозумну молодість, про маленьку ювелірну крамничку десь у Неї, про вересневі

ночі в кімнатці під дахом, — тоді раптом затримка, очікування, страх, а «навіки твого» Шарля і слід пропав... Приятелька, що дала адресу, якась акушерка, застелений цератою стіл, пекучий біль і кров, кров, розгублене лице старої, руки, які хапливо підсаджують тебе в таксі, щоб швидше спекатися, довгі дні муки, корчів із болю і нарешті карета «швидкої допомоги», лікарня, останні сто франків, зім'яті в гарячій спітнілій руці, і... надто пізно.

Почало деренчати радіо. Танго, якийсь гугнявий голос виводив безглузді куплети. Равік похопився, що подумки ще раз простежує всю операцію. Він зважував кожен свій рух. На кілька годин раніше дівчину ще, мабуть, можна було б урятувати. Вебер телефонував, але його не було в готелі, їй довелось померти тому, що він надто довго стовбичив на мості Альма. Вебер сам не вмів робити таких операцій. Безглузда випадковість. Нога з позолоченим ланцюжком, підігнута досередини.

«Прийди в мій човен, місяць сяє», — надсаджувався фальцетом у репродукторі тенор.

Равік розрахувався й вийшов. На вулиці він зупинив таксі.

— В «Озирис».

«Озирис» був великий, солідний публічний дім з просторим баром у єгипетському стилі.

— Ми вже зачиняємо, — сказав портьє. — Більше нікого немає.

— Нікого?

— Тільки мадам Роланда. Всі дами роз'їхалися.

— Гаразд.

Портьє в калошах невдоволено переступав з ноги на ногу.

— Затримайте таксі. Потім нелегко буде знайти інше. Ми скінчили працювати.

— Ви вже мені казали. А таксі я піймаю.

Равік всунув портьє в кишеню на грудях пачку сигарет і вузькими дверима повз роздягальню зайшов до просторої зали. Бар був порожній. У ньому було як завжди після міщанської гульні — калюжі розлитого вина, кілька перекинутих стільців, недокурки на підлозі, дух тютюну, солодкавих парфумів і поту.

— Роландо! — погукав Равік.

Вона стояла біля великого столу, на якому здіймалася купа рожевої шовкової білизни.

— Равік? — мовила вона, зовсім не здивувавшись. — Так пізно. Чого ти хочеш? Дівчини чи щось випити? Чи того й того?

— Горілки. Польської.

Роланда принесла пляшку й чарку.

— Налий собі сам. Я ще мушу посортувати й переписати білизну. Зараз приїде машина з пральні. Коли не запишеш якоїсь ганчірки, то та банда все покраде, як зграя сорок. Шоферня, розумієш. На подарунки своїм коханкам.

Равік кивнув головою.

— Увімкни музику, Роландо. Голосно.

— Добре.

Роланда ввімкнула приймач. Литаври й барабани загриміли у високій порожній залі, мов буря.

— Не занадто голосно?

— Ні.

Занадто голосно. Що може бути занадто голосним? Хіба тиша. Тиша, в якій тебе роздирає на шматки, наче в безповітряному просторі.

— От і все, — сказала Роланда й підійшла до Равікового столика.

У неї була дужа постать, ясне обличчя, спокійні карі очі. Чорна пуританська сукня була ознакою наглядачки й вирізняла її серед напіводягнених повій.

— Випий зі мною, Роландо.

— Добре.

Равік приніс із бару чарку й почав наливати. Роланда притримала пляшку, коли чарка наповнилась до половини.

— Досить! Я більше не вип'ю.

— Не люблю недолитих чарок. Краще залиш, якщо не вип'єш.

— Навіщо? Це було б марнотратство.

Равік глянув на неї. Надійне, розумне обличчя. Він усміхнувся.

— Марнотратство? Французи завжди бояться його. А навіщо ощадити? Тебе також ніхто не щадив.

— Це комерція. В ній зовсім інші правила. — Равік засміявся.

— Ну, то випиймо за комерцію. Чим би став світ без моралі комерсантів? Юрмою злочинців, ідеалістів і ледарів.

— Тобі треба дівчини, — сказала Роланда. — Я можу подзвонити Кікі. Вона дуже добра. Двадцять один рік.

— Так? Знов двадцять один рік. Сьогодні такі не для мене. — Равік налив собі ще одну чарку. — Про що ти думаєш, Роландо, перед сном?

— Здебільшого ні про що. Я надто втомлююся.

— А коли ти не втомлена?

— Про Тур.

— Чому?

— Там моя тітка має будинок із крамничкою. Я вже двічі викупляла заставні на нього. Коли тітка помре — їй сімдесят шість, — будинок

буде мій. Тоді я зроблю з крамнички кав'ярню. Ясні шпалери у квіточку, оркестр, три музиканти — піаніно, скрипка й віолончель, у глибині бар. Невеличкий, але милий. Будинок стоїть у гарному кварталі. Думаю, що за дев'ять з половиною тисяч франків його можна буде пристойно опорядити. Куплю завіси і навіть ліхтарі. Хотілося б ще мати на перший час п'ять тисяч франків про запас. І, звичайно, плата за квартири на двох горішніх поверхах. Ось про це я й думаю.

— Ти народилася в Турі?

— Так. Але ніхто не знає, де я потім була. А якщо мої справи йтимуть добре, то це нікого й не обходитиме. Гроші прикривають усе.

— Не все. Але багато що.

Равік відчув якусь ваготу в скронях і почав говорити повільніше.

— Мабуть, із мене досить, — мовив він і дістав із кишені кілька банкнот. — Ти одружишся в Турі, Роландо?

— Не відразу. Через кілька років. Я там маю приятеля.

— Ти до нього часом їздиш?

— Рідко. Він мені інколи пише. Звичайно, на іншу адресу. Він одружений, але його дружина в лікарні. Сухоти. Проживе щонайбільше рік або два, кажуть лікарі. Тоді він буде вільний.

Равік підвівся.

— Хай Бог благословить тебе, Роландо. Ти маєш здоровий глузд.

Вона довірливо усміхнулася, погоджуючись із ним. На її ясному, свіжому обличчі не було й сліду втоми, ніби вона щойно встала. Вона знала, чого хоче. Життя не мало для неї ніяких загадок.

Надворі був білий день. Дощ перестав. На розі вулиць, наче невеличкі броньовані башти, стояли пісуари. Портьє вже не було, ніч розтанула, почався день, і юрми людей тиснулися біля входів у метро, ніби то були отвори, в які вони кидалися, щоб принести себе в жертву похмурому підземному богові.

Жінка злякано підвелася на канапі. Вона не крикнула, тільки здушено зойкнула, сперлася на лікті й завмерла.

— Не бійтеся, — сказав Равік. — Це я. Той самий, що привів вас сюди кілька годин тому.

Жінка полегшено відітхнула. Равік бачив її нечітко: електричні лампочки й ранок, що заповзав у вікно, сповнювали кімнату бляклим, хворобливим світлом.

— Мабуть, уже можна погасити, — мовив він і натиснув на вимикач.

Він знов відчув, як хміль м'якими ударами б'є йому в скроні.

— Хочете снідати? — спитав він.

Равік устиг забути про жінку, а коли брав унизу ключа, то гадав, що вона вже пішла. Він радо б спекався її. Він чимало випив, лаштунки свідомості розсунулися, ланцюг часу з брязкотом розірвався, і його обступили владні, безстрашні спогади та мрії. Він хотів бути сам.

— Хочете кави? — спитав Равік. — Тут тільки її і вміють готувати.

Жінка похитала головою. Він уважніше приглянувся до неї.

— Що сталося? Тут хтось був?

— Ні.

— Але щось мало статися. Ви дивитесь на мене, як на примару.

Жінка ворухнула губами.

— Запах, — насилу вимовила вона.

— Запах? — не зрозумів Равік. — Горілка не пахне. Вишнівка і бренді також. А сигарети ви самі курите. Що ж вас налякало?

— Я не про це...

— О Господи, а про що ж?

— Це той самий... той самий запах...

— Боже, це, певне, ефір, — сказав Равік, у якого раптом сяйнув здогад. — Ефір?

Жінка кивнула головою.

— Вас колись оперували?

— Ні... але...

Равік більше не слухав. Він відчинив вікно.

— Зараз вивітриться. А ви тим часом закуріть.

Він подався до ванної і відкрутив крани. У дзеркалі він побачив своє обличчя. Він уже стояв тут кілька годин тому. І за цей час померла людина. Ну й що? Кожної хвилини помирають тисячі людей. Так каже статистика. В цьому немає нічого особливого. Але для того, хто помирає, його смерть була важливіша за все, за цілу земну кулю, що й далі не перестає крутитися.

Він сів на край ванни і скинув черевики. Завжди те саме. Німа влада речей. Тривіальність, банальна звичка у всьому своєму химерному перебігові. Квітучий берег серця біля річки кохання — та хоч би ким ти був, поетом, напівбогом чи ідіотом, а проте кожних кілька годин мусиш спускатися зі свого неба на землю, щоб помочитися. Ніде від цього не дінешся. Іронія природи. Романтична веселка над рефлексами залоз і процесом травлення. Органи найвищого екстазу за якимось диявольським задумом водночас призначені для виділення. Равік шпурнув черевики в куток. Ненависна звичка роздягатися! Навіть її не уникнеш. Це розуміє тільки той, хто живе сам. У ній була якась проклята покірність, капітуляція перед оточенням. Він часто засинав

одягнений, щоб перебороти її, але цим тільки відтягав термін. Ніде від неї не дінешся.

Равік перемкнув кран на душ. Холодна вода потекла по шкірі. Він глибоко відітхнув і витерся. Втіху дають тільки прості речі. Вода, віддих, вечірній дощ. Лише той, хто самітний, розуміє і це. Вдячна шкіра. Легка кров, що плине темними каналами. Відпочинок на луці. Берези. Білі хмари літнього дня. Небо юності. Де ділися всі бурі серця? Розбилися об похмурі скелі буття.

Равік повернувся до кімнати. Жінка забилася в куток канапи, натягши ковдру до самого підборіддя.

— Холодно?

Вона похитала головою.

— Боїтесь?

Жінка кивнула головою.

— Мене?

— Ні.

— Міста за вікном?

— Так.

Равік зачинив вікно.

— Дякую, — мовила вона.

Він глянув на її потилицю, на плечі. Якась істота, що дихає поруч. Крихта чужого життя... але життя. Тепло. Не застиглий труп. Що можна дати іншому, крім дещиці тепла? І чого більше треба?

Жінка ворухнулася. Вона затремтіла, глянувши на Равіка. Він відчув, як із нього збігла хвиля тривоги, лишивши після себе глибоку, легку прохолоду. Напруження спало. Відкрилася далина. Наче він пробув ніч на іншій планеті й повернувся додому. Все раптом здалося простим — ранок, жінка... Не було більше про що думати.

— Ходи, — мовив він. Жінка витріщила на нього очі.

— Ходи ж бо, — ще раз нетерпляче сказав він.

III

Равік прокинувся, відчувши на собі пильний погляд. Жінка була одягнена й сиділа на канапі. Але дивилась у вікно, а не на нього. Равік сподівався, що вона піде задовго до того, як він прокинеться. Йому було неприємно, що вона ще тут. Вранці він не зносив присутності людей.

Він подумав, чи не спробувати знов заснути. Але тоді вона, може, дивитиметься на нього, а це йому заважало. Він вирішив негайно

позбутися її. Якщо вона чекає на гроші, то це дуже просто. І взагалі все просто. Равік сів на ліжку.

— Ви давно встали?

Жінка злякано обернулася до нього.

— Я не могла більше спати. Мені дуже шкода, якщо я вас збудила.

— Ви мене не збудили. Жінка підвелася.

— Я хотіла піти. Сама не знаю, чого я й досі тут сиджу.

— Почекайте. Я зараз буду готовий. Ви ще поснідаєте? Вип'єте славетної тутешньої кави. Ще встигнемо — і ви, і я.

Равік устав і подзвонив покоївці. Потім пішов до ванної. Він побачив, що жінка теж милася, але все було прибране, навіть використані рушники. Поки він чистив зуби, то почув, як покоївка принесла сніданок. Він квапливо докінчив свій туалет.

— Вам було неприємно? — спитав Равік, виходячи з ванної.

— Чому?

— Що покоївка вас бачила. Я не подумав про це.

— Ні. Та вона й не здивувалася.

Жінка глянула на тацю. Сніданок був на двох, хоч Равік нічого не казав покоївці.

— Певне, що не здивувалася. На те ми в Парижі. Ось вам кава. У вас не болить голова?

— Ні.

— Добре. А в мене трохи болить. Але скоро перестане. Ось булочки.

— Я не можу нічого їсти.

— Ні, можете. Вам тільки здається, що не можете. Спробуйте.

Вона взяла булочку. Потім поклала назад.

— Справді не можу.

— То випийте саму каву й викуріть сигарету. Це солдатський сніданок.

— Добре.

Равік заходився снідати.

— Ви ще не зголодніли? — за хвилину спитав він.

— Ні.

Жінка погасила сигарету.

— Мені здається... — почала вона й замовкла.

— Що вам здається? — байдуже спитав Равік.

— Що мені вже треба йти.

— Ви знаєте дорогу? Тут недалеко авеню Ваграм.

— Ні, не знаю.

— А де ви мешкаєте?

— У готелі «Верден».

— Звідси до нього кілька хвилин ходи. Я вам покажу надворі, як іти. Однаково треба провести вас повз портьє.

— Так... але річ не в тому...

Жінка знов замовкла. Гроші, подумав Равік. Як завжди, гроші.

— Якщо ви в скруті, я радо вам допоможу. — Він витяг гаманця.

— Облиште! Що це таке? — гостро мовила жінка.

— Нічого. — Він сховав гаманця назад.

— Вибачте мені. — Жінка підвелася. — Ви були... я повинна подякувати вам... Якби не... не ця ніч... сама я б не знала...

Равік згадав, що між ними сталося вночі. Було б смішно надавати цьому якесь значення, але подяки він аж ніяк не сподівався, і це йому тим дужче не сподобалось.

— Я справді не знала б... — знов почала жінка.

Вона й далі нерішуче стояла перед ним. Чому вона не йде собі?

— Але тепер знаєте, — сказав він, аби не мовчати.

— Ні. — Жінка глянула йому в вічі. — І тепер ще не знаю. Знаю тільки, що мушу щось зробити. Знаю, що не можу втекти.

— Це вже багато. — Равік узяв плаща. — Я вас проведу вниз.

— Не треба. Скажіть мені тільки... — Вона затнулася, шукаючи потрібних слів. — Може, ви знаєте... що треба робити... коли...

— Коли що? — не зразу спитав Равік.

— Коли хтось помре, — видушила з себе жінка й заплакала. Вона не хлипала, тільки плакала, майже нечутно.

Равік почекав, поки вона трохи заспокоїться.

— У вас хтось помер? — Вона кивнула головою.

— Учора ввечері? — Вона знов кивнула.

— Ви його вбили?

Жінка витріщила на нього очі.

— Що? Що ви сказали?

— Ви вбили його? Коли ви питаєте мене, що вам робити, то повинні сказати й це.

— Він помер! — розпачливо крикнула жінка. — Раптово... — Вона затулила обличчя руками.

— Він хворів? — спитав Равік.

— Так.

— У вас був лікар?

— Був... але він не хотів лягати в лікарню.

— А вчора лікар приходив?

— Ні. Приходив три дні тому. Він його... він вилаяв лікаря й не схотів, щоб той лікував далі.

— А ви не покликали іншого?

— Іншого ми не знали. Ми тут тільки три тижні. Того нам викликав офіціант... А він більше не схотів лікуватися в нього... казав... йому здавалося, що він сам себе краще...

— Що в нього було?

— Не знаю. Лікар казав, що запалення легень... але він не повірив... казав, що всі лікарі дурять... крім того, вчора йому стало краще. Тоді раптом...

— Чому ви не відвезли його до лікарні?

— Він не хотів... казав... що я зраджуватиму його, коли він буде в лікарні... він... ви його не знаєте... з ним нічого не можна було вдіяти.

— Він ще й досі в готелі?

— Так.

— Ви повідомили господаря, що сталося?

— Ні... Коли він раптом затих... і стало так тихо... і його очі... я не витримала і втекла.

Равік згадав, що було вночі. На мить йому стало ніяково. Але що вже сталося, те сталося, і тепер йому було до того байдуже, і цій жінці також. Особливо жінці. Минулої ночі їй до всього було байдуже, важило тільки одне: витримати. Життя складається не з самих сентиментальних прикладів. Лавінь, почувши, що його дружина померла, провів ніч у публічному домі. Повії врятували його, а зі священиками він би пропав. Це можна розуміти або не розуміти. Пояснювати тут нічого. Але якщо вже розумієш, то це накладає на тебе певні обов'язки.

Равік узяв плаща.

— Ходімо! Я йду з вами. Він був вашим чоловіком?

— Ні, — сказала жінка.

Господар готелю «Верден», гладкий чоловік без єдиної волосини на голові, зате з фарбованими чорними вусами й чорними густими бровами, стояв у вестибюлі. За ним вишикувались офіціант, покоївка і касирка, пласка, як дошка. Господар, безперечно, все вже знав, тому, побачивши жінку, відразу накинувся на неї. Обличчя його почервоніло, він вимахував маленькими пухкими ручками і аж булькав люттю й обуренням. А проте Равік помітив, що в нього полегшало на серці, як вони прийшли. Коли він добрався до поліції, чужинців, підозрілих осіб і в'язниці, Равік спокійно перебив його:

— Ви провансалець? — Господар затнувся.

— Ні. А що? — спантеличено спитав він.

— Нічого, — відповів Равік. — Я просто хотів вас зупинити. І найкраще вдається спинити людину цілком безглуздим запитанням. А то б ви говорили ще цілу годину.

— Пане! Хто ви такий! Чого вам треба?

— Нарешті ми почули від вас розважні слова.

Господар опанував себе.

— Хто ви? — запитав він уже спокійніше: ану ж це якась впливова особа, і, не дай боже, ще образиш її.

— Лікар.

Господар зрозумів, що боятися йому нічого.

— Нам не треба більше ніякого лікаря! — знов розлютився він. — Тут потрібна поліція.

Він втупив очі в Равіка й жінку, сподіваючись переляку, протесту і благання.

— Чудова думка. Чому ж ви досі не покликали поліції? Адже вам кілька годин уже відомо, що в номері у вас лежить мертвий.

Господар нічого не відповів, лише й далі люто дивився на Равіка.

— Я вам скажу чому. — Равік ступив на крок ближче. — Через своїх пожильців. Ви боїтеся розголосу. Багато з них відразу покинуть готель, коли довідаються, що сталось. Але поліція однаково прийде, такий закон. І від вас залежить, щоб нікому нічого не впало в око. Та й не це вас турбувало. Ви боялися, що від вас утекли й вам доведеться влаштовувати все самому. Даремно боялися. Крім того, ви тремтіли за свій рахунок. Вам його оплатять. А тепер я хочу оглянути мерця. Потім подбаю про все інше.

Равік пройшов повз господаря.

— Який номер? — спитав він у жінки.

— Чотирнадцятий.

— Вам нема чого йти зі мною. Я все зроблю сам.

— Ні. Я б не хотіла тут лишатися.

— Буде краще, як ви більше нічого не побачите.

— Ні. Я не залишусь тут.

— Що ж, ваша воля.

Кімната була низька й виходила вікнами на вулицю. Біля дверей зібралося кілька покоївок, коридорних та офіціантів. Равік відтіснив їх убік. У кімнаті стояло двоє ліжок. На тому, що біля стіни, лежав чоловік, жовтий, застиглий, наче воскова статуя святого, з чорним кучерявим волоссям, у червоній шовковій піжамі. Руки в нього були складені на грудях. Біля нього на нічному столику стояла маленька дешева дерев'яна фігурка мадонни. На її обличчі залишилися сліди губної

помади. Равік узяв її в руки й побачив із зворотнього боку напис: «Made in Germany». Равік перевів погляд на мертвого — на губах у нього не було помади, та й на вигляд він був не з таких. Очі в нього були наполовину розплющені, одне більше, ніж друге, і це надавало обличчю виразу цілковитої байдужості, наче на ньому застигла вічна нудьга.

Равік схилився над мерцем. Спершу він оглянув пляшечки з ліками на столику, потім обстежив тіло. Жодних слідів насильства. Він випростався.

— Як прізвище лікаря, що приходив сюди? — запитав він у жінки. — Ви знаєте його?

— Ні, не знаю.

Равік глянув на неї. Вона була дуже бліда.

— Сядьте. Отам на стілець у кутку. І сидіть. Є тут той офіціант, що викликав лікаря?

Він глянув на обличчя людей, що з'юрмилися біля дверей. У всіх був той самий вираз: страху й жадоби.

— Цей поверх обслуговує Франсуа, — сказала прибиральниця, що тримала в руках мітлу, немов списа.

— Де Франсуа?

Офіціант проштовхався наперед.

— Як прізвище лікаря, що приходив сюди?

— Бонне, Шарль Бонне.

— Ви маєте номер його телефону?

— Пассі, двадцять сім сорок три. — Офіціант погортав свій записник.

— Добре. — Равік помітив серед людей у коридорі обличчя господаря. — Зачинімо краще двері. Чи вам хочеться, щоб сюди збіглася ціла вулиця?

— Ні! Ану геть звідси! Всі до одного! Чого ви тут стовбичите й гайнуєте час, за який я вам плачу!

Господар вигнав своїх підлеглих і зачинив двері. Равік підійшов до телефону. Спершу він зателефонував до Вебера і хвилину поговорив із ним. Тоді набрав номер, що його назвав офіціант. Бонне був у своїй приймальні. Він підтвердив те, що сказала жінка.

— Він помер, — мовив Равік. — Ви б не могли приїхати й виписати довідку про смерть?

— Він вигнав мене. І дуже образив.

— Тепер він уже вас не образить.

— Він не заплатив мені гонорару. А крім того, назвав мене здирником і партачем.

— А ви б приїхали по гонорар?

— Я міг би когось прислати.

— Краще приїдьте самі. А то пропали ваші гроші.

— Добре, — повагавшись, сказав Бонне. — Але я не підпишу жодної довідки, поки не отримаю грошей. Мені належить триста франків.

— Гаразд. Триста франків. Ви їх отримаєте. — Равік повісив трубку.

— Мені прикро, що вам довелося все це слухати, — сказав він жінці. — Та інакше не можна було. Він нам потрібний.

Жінка вже порпалася в торбинці.

— Нічого, — відповіла вона, — це для мене не новина. Ось гроші.

— Почекайте. Зараз він приїде. Тоді й віддасте йому.

— А ви самі не можете виписати довідку про смерть? — спитала жінка.

— Ні, — відповів Равік. — Її може виписати тільки французький лікар. Найкраще той, що його лікував.

Коли Бонне зачинив за собою двері, раптом стало тихо. Багато тихіше, ніж буває, коли з кімнати виходить тільки одна людина. Гудіння машин на вулиці зробилося якесь пронизливіше, ніби натикалося на стіну стиснутого повітря й насилу пробивалося крізь неї. Після метушні минулої години аж тепер стала відчутна присутність небіжчика. Дешевий готельний номер наповнився його владною мовчанкою, байдуже, що він був одягнений у червону піжаму з блискучого шовку. Він панував тут, як панував би навіть мертвий блазень, бо не ворушився. Все живе ворушиться, а те, що ворушиться, може бути дужим, витонченим або смішним, але не має відчуженої величності застиглого, здатного вже тільки розпадатися. Воно — сама довершеність, а людина буває довершена лише в смерті, і то на короткий час.

— Ви не були з ним одружені?

— Ні. Чому ви питаєте?

— Закон. Спадок. Поліція з'ясує, що тут ваше, а що його. Своє ви заберете. А його речі поліція затримає. Для родичів, якщо вони зголосяться. В нього є родичі?

— У Франції немає.

— Ви з ним жили? — Жінка не відповіла.

— Довго?

— Два роки.

Равік озирнувся по кімнаті.

— У вас немає валіз?

— Чому ж... були... там, під стіною. Ще вчора ввечері стояли.

— Ага... господар.

Равік відчинив двері. Прибиральниця з мітлою відскочила назад.

— Матусю, — мовив він, — як на свої роки ви надто цікаві. Покличте господаря.

Прибиральниця почала виправдуватися.

— Слушно, — перебив її Равік. — У ваші роки залишається сама цікавість. А все-таки покличте господаря.

Стара щось пробурмотіла й пішла, виставивши перед собою мітлу.

— Мені дуже прикро, — мовив Равік, — проте іншої ради немає. Вам може здатися, що я нетактовний, та краще владнати все відразу. Так простіше, навіть якщо ви тепер цього не розумієте.

— Я розумію, — відповіла жінка. Равік глянув на неї.

— Розумієте?

— Так.

Зайшов господар з папірцем у руці. Він не постукав у двері.

— Де валізи? — спитав Равік.

— Найперше рахунок. Ось. Спершу оплатіть його.

— Спершу валізи. Поки що ніхто не відмовляється платити. Номер іще не звільнений. І стукайте в двері, коли знов будете заходити. Давайте рахунок і накажіть принести валізи.

Господар люто витріщився на нього.

— Ви отримаєте свої гроші, — сказав Равік.

Господар вийшов, хряснувши дверима.

— У валізах є гроші? — спитав Равік у жінки.

— Я... ні, мабуть, немає.

— Ви знаєте, де вони? В костюмі? Чи їх не було зовсім?!

— Він тримав гроші в гамані.

— А де гаман?

— Під... — Жінка затнулася. — Він звичайно ховав його під подушку.

Равік підвівся. Він обережно підняв подушку разом із головою мерця, витяг з-під неї чорний шкіряний гаман і подав його жінці.

— Візьміть гроші і все, що для вас важливе. Швидко. На сентименти немає часу. Вам треба жити. А гроші на це й призначені. Навіщо їм пліснявіти в поліції?

Хвилину він дивився у вікно. На вулиці водій вантажної машини лаяв візника фургона з городиною, запряженого парою коней. Потужний мотор машини надавав йому почуття переваги. Равік обернувся.

— Все зробили? Так.

— Тепер дайте мені гаман.

Равік засунув його назад під подушку. Гаман став відчутно тонший, ніж був перед тим.

— Сховайте все в торбинку, — сказав він.

Жінка послухалася. Равік узяв рахунок і перебіг його очима.

— Ви вже тут платили за номер?

— Не знаю. Здається, платили.

— Це рахунок за два тижні. Сплатити... — Равік не зразу назвав прізвище. Йому було якось чудно називати небіжчика «паном Рашинським». — Ви завжди вчасно сплачували рахунки?

— Так, завжди. Він часто казав, що... в його становищі важливо завжди вчасно платити за все, що треба.

— Ну й мерзотник цей господар! Де може бути останній сплачений рахунок?

У двері постукали. Равік не зміг приховати посмішки. Коридорний заніс валізи. За ним ішов господар.

— Усі? — запитав Равік у жінки.

— Так.

— Певне, що всі, — пирхнув господар. — А ви що думали?

Равік узяв маленьку валізку.

— Ключ від неї у вас? Ні? А де він може бути?

— У шафі. В його костюмі.

Равік відчинив шафу. Вона була порожня.

— Ну? — глянув він на господаря. Той обернувся до коридорного.

— Де костюм? — засичав він.

— Я його виніс, — затинаючись, відповів той.

— Навіщо?

— Витрусити й почистити.

— Мабуть, небіжчикові цього вже не треба, — сказав Равік.

— Негайно принеси його сюди, проклятий злодюго! — гримнув господар.

Служник глянув на господаря, смішно кліпаючи очима, і вийшов. Відразу ж по тому він вернувся з костюмом. Равік потрусив піджак, потім штани. Там щось брязнуло. Він на мить завагався. Дивно було засовувати руку в кишеню штанів померлого. Наче костюм помер разом із ним. І дивно було так думати. Костюм це костюм.

Равік витяг ключика й відімкнув валізку. Зверху лежала брезентова течка.

— Тут? — спитав він у жінки. Вона кивнула головою.

Равік зразу знайшов рахунок. Він був оплачений. Равік показав його господареві.

— Ви порахували зайвий тиждень.

— Он як? — огризнувся господар. — А клопіт? А це свинство? А хвилювання? Це, по-вашому, ніщо, га? А що в мене знов заболіла печінка, це треба врахувати чи ні? Ви самі сказали, що пожильці розбіжаться. Мої збитки куди більші! А постіль? А дезинфекція номера? І запаскуджені простирала?

— Простирала ви записали я рахунок. А, крім того, ще двадцять п'ять франків за вчорашню вечерю, яку він начебто з'їв. Ви вчора щось їли? — спитав він у жінки.

— Ні. Але, може, краще просто заплатити? Я... мені хотілося б швидше все це скінчити.

Швидше скінчити, подумав Равік. Все це ми знаємо. А тоді — тиша й небіжчик. Приголомшливі удари мовчання. Краще вже так... хоч як гидко. Він узяв зі столу олівець і почав рахувати. Потім віддав рахунок господареві.

— Згодні?

Господар кинув оком на остаточну цифру.

— Ви що, думаєте, що я божевільний?

— Згодні? — ще раз спитав Равік.

— А взагалі, хто ви такий? Чого ви втручаєтесь?

— Я брат, — відповів Равік. — Це вас влаштовує?

— Докиньте десять відсотків за обслуговування й на податок. Інакше я не згоден.

— Добре. — Равік дорахував відсотки. — Ви повинні заплатити двісті дев'яносто два франки, — сказав він жінці.

Вона витягла з торбинки три банкноти по сто франків і дала їх господареві.

Той узяв гроші й рушив до дверей.

— Вісім франків решти, — мовив Равік.

— А портьє?

— Ми йому самі заплатимо. І чайові також.

Господар сердито відрахував вісім франків і поклав їх на стіл.

— Sales étrangers[1], — пробурмотів він і вийшов.

— Багато власників французьких готелів пишаються тим, що ненавидять чужоземців, з яких живуть.

Равік помітив коридорного, що й досі стояв біля дверей, видно, чекаючи на чайові.

— Нате...

---

[1] Брудні іноземці (*франц.*).

Коридорний подивився на банкноту.

— Дякую, мсьє, — сказав він і пішов.

— Тепер ще прийде поліція, а тоді можна буде його забрати, — мовив Равік і глянув на жінку.

Вона тихо сиділа в кутку між валізами. В кімнаті повільно западав присмерк.

— Коли людина помре, то стає незвичайно важлива, а поки вона жива, всім до неї байдуже.

Равік знов глянув на жінку.

— Може, підете вниз? Там, мабуть, є де посидіти.

Вона похитала головою.

— Я можу піти з вами. Сюди має прийти один мій приятель, він усе владнає з поліцією. Доктор Вебер. Ми почекаємо на нього внизу.

— Ні, я краще залишуся тут.

— Ви ж однаково нічого не допоможете. Чого вам тут сидіти?

— Не знаю. Він... уже недовго побуде тут. А я часто... він не був зі мною щасливий. Я часто залишала його. Тепер хочу посидіти біля нього.

Жінка сказала все це спокійно, без натяку на сентиментальність.

— Йому вже однаково, — сказав Равік.

— Не в тім річ...

— Добре. То випийте чогось. Вам треба випити.

Не чекаючи на відповідь, Равік подзвонив. Офіціант з'явився напрочуд швидко.

— Принесіть два коньяки, подвійні.

— Сюди?

— Так. А куди ж?

— Гаразд, пане.

Офіціант приніс дві чарки і пляшку «курвуазьє». Він боязко зиркнув у куток, де в присмерку біліло ліжко, й спитав:

— Ввімкнути світло?

— Не треба. Але пляшку залишіть.

Паршиві чужоземці.

Офіціант поставив тацю на стіл і, знов зиркнувши на ліжко, майже вибіг з кімнати.

Равік узяв пляшку й налив чарки.

— Пийте. Вам полегшає.

Він думав, що треба буде її вмовляти. Але вона, не вагаючись, випила.

— У валізах є щось важливе для вас?

— Нема.

— А таке, що ви хотіли б узяти? Щось потрібне вам? Може, поглянете?

— Ні. Там нічого нема. Я знаю.

— А в маленькій валізці теж нема?

— Може, й є. Я не знаю, що він там тримав.

Равік поклав валізку на стіл біля вікна й відчинив її. Кілька пляшок, трохи білизни, записники, коробка акварельних фарб, пензлі, книжка, а в боковій кишені брезентової течки — дві банкноти, загорнені в цигарковий папір. Він оглянув їх на світло.

— Ось сто доларів, — сказав він. — Візьміть. На них ви зможете прожити якийсь час. Валізку ми поставимо біля ваших. Вона могла бути й ваша.

— Дякую, — сказала жінка.

— Можливо, все це тепер здається вам гидким. Але його треба зробити. Ці гроші важливі для вас. Якийсь час протримаєтесь на них.

— Мені воно не здається гидким. Тільки сама б я не змогла цього зробити.

Равік налив чарки.

— Випийте ще.

Жінка поволі випила коньяк.

— Стало краще? — спитав він. Вона глянула на нього.

— Не краще й не гірше. Просто ніяк. — У присмерку її обриси розпливалися. Часом по її обличчю й по руках ковзало червоне світло реклами. — Я не можу ні про що думати, поки він тут, — додала вона.

Двоє санітарів відкинули укривало, присунули ноші до ліжка й поклали на них тіло. Вони працювали швидко й діловито. Равік став біля жінки на той випадок, часом би вона зомліла. Перше ніж санітари накрили тіло, він нахилився до нічного столика і взяв дерев'яну фігурку мадонни.

— Мені здається, що це ваша річ, — сказав він. — Візьмете?

— Ні.

Він простяг жінці фігурку. Вона не взяла її. Тоді він відчинив маленьку валізку й поклав фігурку туди.

Санітари накрили тіло й підняли коші. Двері виявилися надто вузькими, й коридор також. Вони спробували протиснутись, але не змогли. Ноші не влазили.

— Доведеться його зняти, — мовив старший із санітарів. — Ми не розвернемося з ним.

Він запитально глянув на Равіка.

— Ходімо, — сказав Равік жінці. — Почекаємо внизу.

Жінка похитала головою.

— Добре, — сказав він санітарам. — Робіть що треба. Вони взяли тіло за ноги та за плечі й поклали на підлогу.

Равік хотів щось сказати і глянув на жінку. Вона не рухалась, і він промовчав. Санітари винесли в тьмяно освітлений коридор ноші. Потім вернулися в темну кімнату й забрали тіло. Равік вийшов за ними. Щоб зійти сходами, їм доводилось дуже високо підіймати ноші з тілом. Їхні обличчя почервоніли з натуги й спітніли. Мертвий важко ширяв над ними. Равік простежив за санітарами, аж поки вони опинилися внизу. Тоді вернувся до кімнати.

Жінка стояла біля вікна й дивилася на вулицю. На машину біля тротуару. Санітари засунули в неї ноші, як пекар засовує в піч хліб. Потім сіли в кабіну, мотор заревів, ніби з-під землі хтось зойкнув, і машина, рвучко крутнувшись, зникла за рогом.

Жінка обернулася.

— Вам треба було піти раніше, — мовив Равік, — Навіщо бачити все до кінця?

— Я не могла. Не могла піти швидше за нього. Не розумієте?

— Розумію. Ходіть сюди. Випийте ще чарку.

— Не хочу.

Коли прибули поліцаї й санітари, Вебер ввімкнув світло. І тепер, як тіло забрали, кімната при світлі здавалася більшою. Більшою і дивовижно мертвою, ніби тіло пішло з неї, а смерть лишилася.

— Ви й далі житимете в цьому готелі? Чи виберетесь?

— Виберусь.

— А ви маєте в Парижі знайомих?

— Ні. Не маю нікого.

— А знаєте якийсь готель, де б хотіли оселитися?

— Ні.

— Тут поблизу є один, схожий на цей. Невеличкий, чистий і цілком пристойний. Ви можете в ньому непогано влаштуватися. Готель «Мілан».

— А я не могла б перебратися в той готель, де... у ваш готель?

— В «Інтернасіональ»?

— Так. Я... бачите... я вже його трохи знаю... Все-таки краще, ніж щось зовсім незнайоме.

— То готель не для жінок, — сказав Равік.

Ще цього бракувало, подумав він. Мешкати в тому самому готелі! Я ж не нянька для хворих. І потім... може, вона гадає, що я вже маю якісь обов'язки перед нею? Таке буває.

— Я б вам не радив перебиратися в «Інтернасіональ», — сказав він гостріше, ніж хотів. — Він завжди переповнений. Утікачами. Кра-

ще йдіть у «Мілан». Якщо вам не сподобається там, ви зможете будь-коли переїхати.

Жінка подивилася на нього. Равік відчув, що вона прочитала його думки, і йому стало соромно. Та краще хай буде хвилину соромно, ніж потім весь час неспокійно.

— Добре, — мовила вона. — Ви правду кажете.

Равік звелів знести валізи в таксі. До готелю «Мілан» їхати було всього кілька хвилин. Він найняв номер і піднявся з жінкою нагору. То була кімната на третьому поверсі, обліплена шпалерами з вінками троянд. У ній стояло ліжко, шафа, стіл і два стільці.

— Влаштовує вас? — спитав він.

— Так. Дуже гарна.

Равік глянув на шпалери: вони були страхітливі.

— Принаймні тут ясно, — сказав він. — Ясно й чисто.

— Так.

Принесли валізи.

— Ну от, усе ваше тут.

— Так. Дякую. Дуже дякую.

Жінка сіла на ліжко. Обличчя її було бліде і змарніле.

— Лягайте спати. Ви зможете заснути?

— Спробую.

Равік витяг з кишені алюмінієву капсулу й витрусив із неї кілька таблеток.

— Ось вам ліки, щоб заснули. Запийте водою. Ковтнете зараз?

— Ні, згодом.

— Гаразд. Ну, то я піду. Найближчими днями навідаюся. Спробуйте якомога швидше заснути. Ось адреса похоронного бюро, часом би вам треба було ще щось від нього. Самі не йдіть. Думайте про себе. Я навідаюся до вас. — Равік на мить завагався, тоді спитав: — Як вас звати?

— Маду. Джоан Маду.

— Джоан Маду. Добре, я запам'ятаю.

Він знав, що не запам'ятає і не навідається. А тому, що знав це, то намагався вдати щире бажання прийти знов.

— Краще я все-таки запишу, — сказав він, витягаючи з кишені блокнот із рецептами. — Може, запишете самі? Ось тут. Так буде простіше.

Жінка взяла блокнот і записала своє ім'я та прізвище. Равік глянув на аркушик, видер його і сховав у бокову кишеню плаща.

— Негайно лягайте спати. А завтра видно буде. Це банальні, заяложені слова, але вони правдиві. Тепер вам найбільше потрібен сон і трохи часу, щоб оговтатись. Розумієте?

— Так, розумію.

— Ковтніть таблетки й лягайте.

— Добре. Дякую. Дякую за все... Я не знаю, що б я робила без вас. Справді, не знаю.

Жінка подала йому руку. Рука була холодна, але потиск міцний. Це добре, подумав Равік, уже знати, що людина зважилася на щось.

Він вийшов надвір і набрав у груди вологого, теплого вітру. Машини, перехожі, перші повії на розі вулиць, пивниці, бістро, дух тютюну, аперитиву й бензину — хистке, швидкоплинне життя. Равік глянув на фасад готелю. Кілька освітлених вікон. І за одним із них сидить жінка, непорушно втупивши очі в порожнечу поперед себе. Він витяг аркушик, де було написане її ім'я, розірвав його й викинув. Забути. Яке слово! В ньому і жах, і розрада, і моторошна нереальність. Хто б міг жити, не вміючи забувати? Але хто здатен забути все, чого не хочеш пам'ятати? Уламки спогадів, що роздирають серце. Аж коли втратиш усе, задля чого варто жити, стаєш вільний.

Равік подався в напрямку площі Етуаль. Вона була заповнена людьми. За Тріумфальною аркою стояли прожектори і освітлювали могилу Невідомого солдата. Над нею маяв на вітрі велетенський синьо-білий прапор. Святкували двадцяту річницю перемир'я 1918 року.

Небо було вкрите хмарами, і проміння прожекторів кидало на них нечітку розірвану тінь прапора. Здавалося, ніби якийсь подертий прапор тонув там у дедалі густішій темряві. Десь грав військовий оркестр. Мелодія губилася в пронизливому брязкоті. Ніхто не співав. Натовп мовчав.

— Перемир'я, — сказала якась жінка поряд із Равіком. — Мій чоловік загинув на останній війні. А тепер на черзі син. Перемир'я. Хтозна, що ще буде...

IV

Температурний аркуш над ліжком був новий і порожній. Стояло тільки прізвище й адреса. Люсьєна Мартіне, Б'ют Шомон, вулиця Клавель.

Обличчя дівчини було аж сіре проти білої подушки. Напередодні ввечері їй зроблено операцію. Равік обережно послухав серце. Тоді випростався.

— Краще, — сказав він. — Переливання крові зробило маленьке диво. Якщо вона витримає до ранку, то буде надія на одужання.

— Добре, — сказав Вебер. — Вітаю вас. Я не сподівався на успіх. Пульс сто сорок, тиск вісімдесят, кофеїн, корамін... ще трохи — і кінець.

Равік здвигнув плечима.

— Нема з чим вітати. Просто вона прибула до нас раніше, ніж та з позолоченим ланцюжком на нозі. Оце й усе.

Він накрив дівчину.

— Другий випадок протягом тижня. Коли так піде далі, ваша клініка стане рятівним притулком для дівчат, яким роблять невдалі аборти на Б'ют Шомон. Та, перша, здається, також була звідти?

Вебер кивнув головою.

— Авжеж, і також із вулиці Клавель. Мабуть, вони знали одна одну й побували в тієї самої акушерки. Навіть прибули сюди в той самий час, увечері. Добре, що я ще захопив вас у готелі. Я боявся, що ви вже кудись пішли.

Равік глянув на нього.

— Коли мешкаєш у готелі, то ввечері звичайно кудись ідеш. Сидіти самому в номері не дуже весело. Особливо в листопаді.

— Можу собі уявити. То чого ж ви мешкаєте в готелі?

— Зручно. І легко загубитися. Ти собі сам і водночас не сам.

— Вам це подобається?

— Подобається.

— Це ви могли б мати й десь-інде. Якби, наприклад, найняли собі невеличку квартиру, було б те саме.

— Можливо. — Равік знов нахилився до хворої.

— Ви згодні зі мною, Ежені? — спитав Вебер.

Операційна сестра глянула на нього.

— Пан Равік ніколи не найме квартири, — відповіла вона холодно.

— Доктор Равік, Ежені, — поправив її Вебер. — У Німеччині він був головним хірургом великої лікарні. Мав багато вище становище, ніж я.

— У нас... — почала сестра, поправляючи окуляри.

Вебер замахав руками.

— Годі, годі! Це ми знаємо. В нас не визнають чужоземних дипломів. Яка дурниця! Але звідки вам відомо, що він не найме квартири?

— Пан Равік — пропаща людина, він ніколи не матиме власної домівки.

— Тобто як? — вражено спитав Вебер. — Що ви кажете?

— Для пана Равіка немає вже нічого святого. Ось у чім річ.

— Браво, — сказав Равік. Він і далі був схилений над хворою.

— Ви чули таке, Равіку? — Вебер вражено втупив очі в Ежені.

— Спитайте його самого, пане докторе. — Равік випростався.

— Ви влучили в ціль, Ежені. Та коли в людини немає вже нічого святого, для неї все знов стає святим і по-людянішому. Тоді вона

починає шанувати навіть ту іскорку життя, що жевріє в черв'якові і змушує його час від часу виповзати на світло. Не подумайте тільки, що це натяк.

— Мене ви не образите. У вашій душі немає ані крихти віри. — Ежені рішуче поправила халат на грудях. — А я, слава Богу, її зберегла.

Равік узяв свій плащ.

— Від віри один крок до фанатизму. Тому в ім'я різних релігій пролито стільки крові. — В його словах бринів відвертий глум. — А толерантність — дочка сумніву, Ежені. Хіба ви, з усією своєю вірою, не більший ворог мені, ніж я, пропащий безбожник, вам?

Вебер засміявся.

— Що, перепало вам, Ежені? Не відбивайтесь, а то перепаде ще більше.

— Моя жіноча гідність...

— Ну й добре! — перебив її Вебер. — Залишайтесь зі своєю гідністю. Вона завжди потрібна. А мені пора йти. Треба ще дещо зробити в кабінеті. Ходімо, Равіку. До побачення, Ежені.

— До побачення, докторе Вебере.

— До побачення, сестро Ежені, — сказав Равік.

— До побачення, — присилувала себе сказати Ежені, й то аж тоді, коли Вебер обернувся й глянув на неї.

Веберів кабінет був напханий меблями в стилі ампір — білими, позолоченими й ламкими. Над письмовим столом висіли знімки його будинку і його садка. Під довгою стіною стояла широка новомодна канапа, на якій Вебер спав, коли залишався ночувати в клініці. Клініка була його власна.

— Що ви питимете, Равіку? Коньяк чи «дюбоне»?

— Каву, коли ще є.

— Звичайно, є. — Вебер поставив на стіл електричний кавник і ввімкнув його. Потім обернувся до Равіка. — Ви б не могли сьогодні після обіду провести замість мене медичний огляд в «Озирисі»?

— Можу, чому ж.

— Вам це не переб'є ніяких планів?

— Анітрохи. Я вільний.

— То добре. Мені не треба буде знов приїздити в місто. Я попрацюю в своєму садку. Я б попросив Фошона, але він у відпустці.

— Нема про що говорити, — мовив Равік. — Я ж там уже не раз робив огляд.

— Це правда. А все-таки...

— У наш час не може бути ніяких «усе-таки». Принаймні для мене.

— Так, це справжній ідіотизм! Такому видатному хірургові не дозволяють офіційно оперувати, і йому доводиться працювати підпільно.

— Годі вам, Вебере! Це не новина. В такому становищі всі лікарі, що втекли з Німеччини.

— І все-таки! Комедія, та й годі. Ви робите за Дюрана найважчі операції, а він вашим коштом заробляє собі славу.

— Краще так, ніж він би робив їх сам.

Вебер засміявся.

— Звичайно, не мені це казати. Ви й за мене оперуєте. Але я, зрештою, гінеколог, а не хірург.

Кавник закипів. Вебер вимкнув його, дістав із шафи чашки н налив казу.

— Одного я не розумію, Равіку, — сказав він. — Чого ви й досі жигете в такій халабуді, як «Інтернасіональ»? Чому не винаймете собі помешкання в якомусь новому будинку поблизу Булонського лісу? Якісь дешеві меблі скрізь можна купити. Принаймні будете знати, що ви щось маєте.

— Так, — мовив Равік. — Я б тоді знав, що маю щось.

— От бачите. То чому ж ви не зробите так, як я кажу?

Равік надпив з чашки кави. Вона була гірка й дуже міцна.

— Вебере, — мовив він, — на вас дуже добре вивчати поширену хворобу нашої доби — зручність мислення. Ви співчуваєте, що мені доводиться працювати підпільно, й водночас питаєте, чому я не винайму собі гарне помешкання.

— А який стосунок має одне до другого?

Равік поблажливо всміхнувся.

— Якби я винайняв помешкання, то мусив би зареєструватися в поліції. А для цього потрібні паспорт і віза.

— Справді. Про це я не подумав. А в готелі?

— У готелі також. Але, хвалити Бога, в Парижі є кілька готелів, де не дуже наполягають на реєстрації. — Равік долив собі в каву трохи коньяку. — І один із них — «Інтернасіональ». Тому я там і мешкаю. Я не знаю, як господиня викручується. Мабуть, має добрі зв'язки. Поліція або справді нічого не знає, або підкуплена. В кожному разі, я там мешкаю вже досить довго, і мене ніхто не турбує.

Вебер відкинувся на спинку стільця.

— Я не знав цього, Равіку, — сказав він. — Я думав, що вам заборонено тільки працювати. Збіса прикре становище.

— У порівнянні з німецьким концтабором це рай.

— А поліція? Якщо вона все-таки наскочить колись?

— Якщо спіймає, то ув'язнить на два тижні, а потім вишле за кордон. Як правило, до Швейцарії. Коли спіймає вдруге — дасть півроку в'язниці.

— Що?

— Півроку, — відповів Равік. Вебер витріщив на нього очі.

— Не може бути. Це нелюдяно.

— І я так вважав, поки сам не скуштував цього.

— Цебто як? Хіба з вами вже так було?

— І не раз, а тричі. Як і з сотнями втікачів. Із самого початку, коли я ще нічого про це не знав і вірив у так звану гуманність. Це сталося перед тим, як я побував в Іспанії, де мені не треба було паспорта і де я вдруге отримав практичний урок гуманності. Від німецьких та італійських пілотів. Потім, повернувшись сюди, я, звичайно, вже дещо розумів.

Вебер підвівся.

— Боже мій... — Він почав підраховувати. — Виходить, ви більше як рік нізащо просиділи у в'язниці!

— Не так довго. Тільки два місяці.

— Два місяці? Ви ж самі казали, що після другого арешту дають півроку.

Равік усміхнувся.

— До другого арешту не доходить, якщо маєш досвід. Тебе висилають під одним прізвищем, а ти повертаєшся під іншим. Дуже просто. І намагаєшся перейти кордон в іншому місці. Так ти уникаєш повторного ув'язнення. Довести нічого не можна, оскільки в нас немає паперів, хіба що хтось упізнає тебе. Але таке буває дуже рідко. Равік — уже третє моє прізвище. Я користуюся ним майже два роки. І поки що все йде гаразд. З ним мені начебто щастить. З кожним днем воно мені більше подобається. А своє власне я вже майже забув.

Вебер похитав головою.

— І все це тому, що ви не нацист.

— Звичайно. Нацисти мають бездоганні папери. І які завгодно візи.

— У гарному ж світі ми живемо! І уряд нічого не робить!

— Уряд мусить, у першу чергу, дбати про кілька мільйонів безробітних. І таке становище не лише у Франції. Скрізь те саме. — Равік підвівся. — Бувайте, Вебере. За дві години я знов погляну на дівчину. І вночі ще раз.

Вебер провів його до дверей.

— Слухайте, Равіку, — сказав він, — приїдьте коли-небудь увечері до нас. Повечеряємо.

— Неодмінно. — Равік знав, що не приїде. — Найближчим часом. Бувайте, Вебере.

— Бувайте, Равіку. Справді, приїдьте.

Равік зайшов у найближче бістро. Він сів біля вікна, щоб видно було вулицю. Він любив так бездумно сидіти й дивитися на перехожих. Париж — єдине місто, де можна чудово перебути час, нічогісінько не роблячи.

Офіціант витер столика й очікувально глянув на нього.

— Чарку «перно».

— З водою?

— Ні, стривайте, — передумав Равік. — Не треба «перно». — Він мусив щось пригасити в собі. Якусь гіркоту. А для цього солодкаве анісове пійло було надто слабке. — Чарку кальвадосу, — сказав він офіціантові. — Дві чарки кальвадосу.

— Добре, пане.

Равік збагнув, що то. Веберове запрошення. Та ще й співчуття, яке забриніло в ньому. Дати людині можливість пробути вечір у колі родини. Французи рідко запрошують чужинців додому, воліють пригощати їх у ресторані. Равік ще ніколи не був у Вебера. Запрошення було щире, а виявилося, що витримати його важко. Від образи можна захиститися, а від співчуття — ні.

Равік надпив трохи кальвадосу. Навіщо було пояснювати Веберові, чому він мешкає в «Інтернасіоналі»? Не треба було. Вебер знав те, що повинен був знати, знав, що Равік не має права оперувати, і цього досить. А що він усе-таки працює з ним, то його справа. До того ж він чимало заробляє на ньому й може братися до таких операцій, на які сам не зважився б. Ніхто про це не знає, лише він та операційна сестра, а та вміє мовчати. З Дюраном було те саме. Тільки більше церемоній. Перед операцією Дюран залишався біля пацієнта, поки той не засинав під наркозом. Аж тоді з'являвся Равік і робив операцію, якої Дюран не зміг би зробити: він був надто старий і нездарний. Коли пацієнт потім прокидався, Дюран знову був коло його ліжка, пишаючись успішною операцією. Равік бачив пацієнтів тільки накритих для операції, бачив тільки вузьку смужку тіла, змащену йодом. Часто він навіть не знав, кого оперує. Дюран казав йому діагноз, і він починав різати. Дюран платив Равікові менше, ніж десять відсотків того гонорару, який сам отримував за операцію. Равік не сперечався. Все-таки краще, ніж зовсім не оперувати. Вебер був сумлінніший, платив йому двадцять п'ять відсотків. Це було чесно.

Равік дивився у вікно. Про що ще думати? В нього вже майже нічого не залишилось такого, про що варто було думати. Він жив, і цього

досить. Він і не прагнув щось будувати в такий час, коли все хиталося. Однаково завалиться. Краще плисти за течією, ніж надаремне витрачати силу, — єдине, чого не можна відновити. Вистояти, протриматися доти, коли знов з'явиться мета. Чим менше витратиш сили, тим краще, будеш її мати надовше. З мурашиним завзяттям знов і знов намагатися збудувати солідне міщанське життя в добу, коли все ламається! Він бачив, скільки людей зазнало краху на цьому шляху. Зворушливе, героїчне й водночас смішне зусилля... і надаремне. Воно тільки виснажує. Лавину годі зупинити, коли вона котиться згори, а спробуєш, то вона тебе засипле. Краще перечекати збоку, щоб потім відкопати тих, хто опиниться під нею. В далеку дорогу треба брати легку ношу. Стікаючи, також...

Равік глянув на годинник. Час іти в клініку, подивитися на Люсьєну Мартіне. А тоді в «Озирис».

Повії в «Озирисі» вже чекали на нього. Хоч їх постійно оглядав муніципальний лікар, господині цього було мало. Вона не могла дозволити, щоб у її закладі хтось заразився, тому домовилася з Вебером, що він кожного четверга оглядатиме дівчат ще й приватно. Інколи його заміняв Равік.

Господиня виділила й обладнала для такого огляду окрему кімнату на другому поверсі. Вона дуже пишалася тим, що вже більше як рік жоден клієнт нічого не піймав у її закладі. А проте, хоч які дівчата були обачні, сімнадцять відвідувачів занесли в «Озирис» венеричні хвороби.

Роланда, що наглядала за дівчатами, принесла Равікові пляшку бренді й чарку.

— Здається, в Марти щось є, — мовила вона.

— Гаразд. Я огляну її уважніше.

— Я вже вчора не пустила її працювати. Вона, звичайно, обурюється. Але її білизна...

— Гаразд, Роландо.

До кімнати одна за одною почали заходити дівчата в самих сорочках. Равік майже всіх їх знав. Нових було тільки дві.

— Мене можете не оглядати, докторе, — сказала Леоні, руда гасконка.

— Чому?

— За цілий тиждень жодного клієнта.

— А що на це каже мадам?

— Нічого. Я продала ціле мере шампанського. По сім пляшок за вечір. Троє комерсантів із Тулузи. Жонаті. Хотіли всі троє, але соромились

один одного. Кожен боявся, що коли піде зі мною, решта двоє розкажуть про це вдома. Тому й намагалися перепити один одного, кожен думав, що нарешті лишиться сам. — Леоні засміялась і ліниво почухалася. — Але той, хто залишався, потім уже був ні на що не здатний.

— Добре. І все-таки я мушу тебе оглянути.

— Як хочете. У вас є сигарети, докторе?

— Є. Ось.

Равік узяв мазок на скло й підсунув його під мікроскоп.

— Знаєте, чого я не розумію? — сказала Леоні, спостерігаючи за тим, що він робив.

— Чого?

— Що ви після всіх цих оглядів ще маєте бажання спати з жінкою.

— Я й сам не розумію цього. В тебе все гаразд. Хто далі?

— Марта.

Марта була бліда, тендітна білява дівчина. Обличчям вона скидалася на ангелів Ботічеллі, але розмовляла жаргоном вулиці Блондель.

— У мене все гаразд, докторе.

— Дуже добре. Зараз побачимо.

— У мене справді все гаразд.

— Тим краще.

До кімнати раптом зайшла Роланда. Вона глянула на Марту, і та замовкла. Тільки занепокоєно дивилася на Равіка. Він оглядав її уважно.

— Нічого немає, докторе. Ви ж знаєте, яка я обережна.

Равік промовчав. Дівчина говорила далі. Затиналась і починала знов. Равік зробив мазок і дослідив його під мікроскопом.

— Ти хвора, Марто, — сказав він.

— Що? — Дівчина зіскочила з крісла. — Неправда!

— Правда.

Вона подивилася на нього й раптом вибухнула прокльонами.

— От свинюка! Падло прокляте! Я зразу йому не повірила! Мармиза прилизана! Казав, що він студент. Що знав би, часом би що. Студент медицини... А щоб ти здох, мерзотнику!

— Чому ж ти не гляділася?

— Я гляділася, але все сталося так швидко... І він казав, що знає все, бо студент...

Равік кивнув головою. Давня історія. Студент-медик десь піймав трипер і сам себе лікував. Через два тижні, не зробивши аналізу, вирішив, що вже здоровий.

— Скільки це потриває, докторе?

— Шість тижнів. — Равік знав, що лікування триватиме довше.

— Шість тижнів? — Шість тижнів без заробітку. А може, й у лікарні? — Мене покладуть до лікарні?

— Побачимо. Може, потім доліковуватимем тебе вдома... коли пообіцяєш...

— Я все пообіцяю! Тільки не в лікарню!

— Спершу доведеться лягти в лікарню. Інакше не можна.

Дівчина витріщила на нього очі. Всі повії боялися лікарні. Там за ними дуже суворо наглядали. Проте іншої ради не було. Вдома вони, щоб заробити якийсь гріш, через кілька днів, незважаючи на всі свої обіцянки, нишком виходили на вулицю, ловили чоловіків і заражали їх.

— Мадам сплатить видатки на лікування, — сказав Равік.

— А я! Я! Шість тижнів без заробітку. А я щойно купила на виплат чорно-буру лисицю. Пропущу чергову сплату, і все пропало.

Вона заплакала.

— Ходім, Марто, — мовила Роланда.

— Вони не візьмуть мене назад! Я знаю! — захлипала Марта. — Нізащо не візьмуть! Вони нікого не беруть назад! Доведеться йти на вулицю. І все через того прилизаного собаку...

— Ми тебе візьмемо знов. Ти даєш добрий прибуток. Клієнти люблять тебе.

— Справді? — Марта глянула на неї.

— Звичайно. А тепер ходімо.

Марта пішла з Роландою. Равік подивився їм услід. Дівчину більше не візьмуть сюди. Мадам надто обережна. Черговий етап у Мартиному житті — мабуть, якийсь дешевший бордель на вулиці Блондель. Тоді просто вулиця. Тоді кокаїн, знов лікарня, продаж квіток або сигарет. Або, коли пощастить, — якийсь сутенер, що лупцюватиме її, обдере, як липку, а потім прожене.

Їдальня в готелі «Інтернасіональ» містилася в підвалі. Тому пожильці звали її «катакомбою». Літнього дня туди проникало трохи світла крізь грубі плити з матового скла, якими була викладена частина подвір'я, а взимку її доводилось освітлювати цілу добу. Їдальня одночасно правила за кімнату для курців, вітальню, вестибюль, залу для зборів і за рятівний вихід для тих емігрантів, що не мали паперів: коли наскакувала поліція, вони через їдальню вибиралися на подвір'я, звідти до гаража, а з гаража на сусідню вулицю.

Равік сидів з портьє нічного клубу «Шехерезада» Борисом Морозовим у тому кутку «катакомби», який господиня готелю називала «Пальмовою залою», — там у майоліковому горшку на столику з тонкими ніжками доживала свій вік жалюгідна пальма. Морозов

жив у Парижі вже п'ятнадцять років. Він був утікачем із часів Першої світової війни. Він один із небагатьох російських емігрантів не вдавав із себе гвардійського офіцера й не хвалився аристократичним походженням.

Вони грали в шахи. «Катакомба» була порожня. Тільки за одним столиком кілька чоловіків пили, голосно розмовляли й раз по раз виголошували тости.

Морозов сердито глянув на них.

— Ти б не пояснив мені, Равіку, чого тут сьогодні такий галас? Чому ті емігранти не йдуть спати?

Равік засміявся.

— Мені до тих емігрантів у кутку немає ніякого діла. То фашистська секція готелю.

— Іспанія? Але ж і ти там був.

— Був, тільки не на їхньому боці. А, крім того, як лікар. То іспанські монархісти, запеклі фашисти. Останні з того кодла, решта всі давно вже повернулися додому. А ці ніяк не можуть зважитись. Франко для них надто неотесаний. А маври, що молотили іспанців, їм, звичайно, не заважали.

Морозов розставив фігури.

— Вони, мабуть, святкують річницю бомбардування Герніки. Або перемогу італійських і німецьких кулеметників над іспанськими шахтарями й селянами. Я цих типів тут іще ніколи не бачив.

— Вони мешкають у готелі вже кілька років. Ти їх не бачив, бо не харчуєшся тут.

— А ти харчуєшся?

— Ні.

Морозов посміхнувся.

— Ну гаразд, — сказав він, — пропустимо моє наступне запитання і твою наступну відповідь, яка напевне буде образливою. Про мене, то хай би вони хоч і народилися в цій халабуді. Аби тільки розмовляли тихіше. Ось... давній випробуваний гамбіт королевою.

Равік пішов пішаком. Перші ходи вони зробили швидко. Потім Морозов задумався.

— Тут є варіант Альохіна...

До них підійшов один з іспанців. У нього були близько посаджені очі. Він зупинився біля столика. Морозов невдоволено глянув на нього. Іспанець насилу тримався на ногах.

— Панове, — ввічливо сказав він, — полковник Гомес запрошує вас випити з ним келих вина.

— Пане, — так само ввічливо відповів Морозов. — Ми тут саме граємо партію на першість сімнадцятої округи Парижа, Ми щиро дякуємо, але не можемо приєднатися до вас.

Іспанець і оком не змигнув. Він звернувся до Равіка церемонно, ніби був при дворі короля Філіппа II:

— Ви недавно зробили послугу полковникові Гомесу. І він хотів би перед своїм від'їздом випити з вами келих вина.

— Мій партнер, — так само церемонно відповів Равік, — уже пояснив вам, що ми мусимо сьогодні дограти цю партію. Подякуйте полковникові Гомесу. Мені дуже шкода.

Іспанець уклонився й відійшов. Морозов посміхнувся.

— Чисто як росіяни в перші роки. Чіплялися за свої титули і свої манери, як за рятувальні пояси. Яку послугу ти зробив тому готтентотові?

— Приписав йому проносне. Латинські народи дуже дбають про своє травлення.

— Непогано, — Морозов примружив очі. — Одвічна слабкодухість демократів. Фашист у цьому випадку приписав би демократові арсен.

Іспанець прийшов знов.

— Старший лейтенант Наварро, — відрекомендувався він з похмурою поважністю людини, що багато випила, проте не усвідомлює цього. — Я ад'ютант полковника Гомсса. Сьогодні ввечері він покидає Париж. Їде до Іспанії, щоб приєднатися до переможної армії генералісимуса Франко. Тому він хотів би випити з вами келих вина за свободу Іспанії і за іспанську армію.

— Старший лейтенанте Наварро, я не іспанець, — коротко відповів Равік.

— Ми знаємо. Ви німець. — На виду в Наварро майнула тінь змовницької усмішки. — Саме тому полковник Гомес бажає випити з вами. Іспанія й Німеччина — друзі.

Равік глянув на Морозова. Яка іронія долі! Кутики уст у Морозова ледь ворухнулися.

— Старший лейтенанте Наварро, — сказав він. — Мені шкода, але я мушу наполягти на тому, щоб ми з доктором Равіком дограли цю партію. Про її результат ще сьогодні треба повідомити телеграфом у Нью-Йорк і Калькутту.

— Пане, — холодно відповів Наварро, — ми й сподівалися, що ви відмовитесь. Росія — ворог Іспанії. Запрошення стосувалося

тільки доктора Равіка. Ми змушені були запросити вас лише тому, що ви сидите разом.

Морозов поставив на свою широку долоню виграного коня й глянув на Равіка.

— Тобі не здається, що пора кінчати цю комедію?

— Здається. — Равік обернувся до іспанця. — Юначе, я гадаю, що буде найкраще, як ви підете на своє місце. Ви безпідставно ображаєте полковника Морозова, ворога радянської Росії.

Не чекаючи відповіді, він схилився над шахівницею. Наварро ще хвилину нерішуче постояв, тоді пішов геть.

— Він п'яний, до того ж, як багато латинянів, позбавлений почуття гумору, — сказав Равік. — Та це не причина, щоб його не мали й ми. Тому я й підвищив тебе в полковники. Наскільки мені відомо, ти був лише жалюгідним підполковником. Я не міг допустити, щоб ти виявився нижчий рангом, ніж той Гомес.

— Мовчи, хлопче. Через твоє базікання я проґавив альохінський варіант. Мабуть, цього слона я програю. — Морозов підвів очі. — Господи, ще один суне. Другий ад'ютант. Що за люди!

— Це вже сам полковник Гомес. — Равік зручно відкинувся на спинку стільця. — Зараз відбудеться дискусія між двома полковниками.

— Вона буде коротка, сину мій.

Полковник був ще церемонніший за Наварро. Він вибачився перед Морозовим за помилку свого ад'ютанта. Вибачення було прийняте. І тепер, коли непорозуміння з'ясоване, Гомес іще церемонніше за Наварро запропонував на знак перемир'я випити за Франко. Цього разу відмовився Равік.

— Але ж ви наш німецький союзник... — Полковник був видимо спантеличений.

— Полковнику Гомесе, — відповів Равік, якому вже уривався терпець. — Облишмо все так як є. Пийте собі, за кого хочете, а я граю в шахи.

Полковник намагався усвідомити почуте.

— Отже, ви не...

— Краще не уточнюймо, — перебив його Морозов. — Це призведе до зайвих суперечок.

Гомес ще дужче спантеличився.

— Але ж ви, білогвардієць і царський офіцер, повинні бути проти...

— Нічого ми не повинні. Ми дуже старомодні. В нас різні погляди, а проте ми не розтрощуємо один одному голів.

Видно, Гомесові нарешті сяйнуло. Він випростався і гостро сказав:

— Бачу. М'якодуха демократія...

— Голубе, — сказав Морозов з раптовою погрозою в голосі. — Вшивайтеся звідси! Вам слід було вшитися ще кілька років тому. До Іспанії. Воювати. А за вас там воюють німці й італійці. Гайда!

Він підвівся. Гомес відступив на крок, не зводячи погляду з Морозова. Тоді рвучко обернувся й пішов до свого столика. Морозов знову сів. Він зітхнув і подзвонив офіціантці.

— Кларисо, принесіть два подвійні кальвадоси.

Клариса кивнула головою і вийшла.

— Хвацькі вояки, — засміявся Равік. — Примітивне мислення й дуже ускладнене уявлення про честь. І те й те утруднює життя, коли людина п'яна.

— Я бачу. А ось іде ще один. Ціла процесія. Хто ж цього разу? Чи не сам Франко?

Це знов був Наварро. Він зупинився за два кроки від столика й звернувся до Морозова:

— Полковник Гомес шкодує, що не може викликати вас на поєдинок. Він сьогодні їде. А, крім того, його місія надто важлива, щоб ризикувати неприємностями з поліцією. — Він обернувся до Равіка. — Полковник Гомес винен вам гонорар за консультацію.

Він шпурнув на стіл зім'ятий папірець у п'ять франків і хотів іти.

— Хвилиночку, — сказав Морозов.

Клариса вже стояла біля їхнього столика з тацею. Він узяв чарку кальвадосу, глянув на неї, похитав головою і знов поставив на тацю. Потім узяв з таці склянку з водою і вихлюпнув її Наварро в обличчя.

— Це щоб протверезити вас, — спокійно сказав він. — Затямте собі надалі: грошей не шпурляють. А тепер гайда звідси, середньовічний ідіоте!

Приголомшений Наварро стояв, витираючи обличчя. Підійшли решта іспанців. Їх було четверо. Морозов повільно підвівся. Він був більше як на голову вищий за іспанців. Равік лишився сидіти. Він глянув на Гомеса.

— Не робіть із себе посміховиська, — сказав він. — Ви всі п'яні. У вас немає найменших шансів. За кілька хвилин ви лежатимете долі з поламаними кістками. Навіть тверезі ви не мали б шансів. — Він устав, схопив Наварро за лікті, підняв, обернув у повітрі й опустив так близько від Гомеса, що тому довелося відступити. — А тепер дайте нам спокій. Ми не просили вас пхати сюди свого носа. — Равік узяв

зі столу п'ятифранковий папірець і поклав на тацю. — Це для вас, Кларисо. Від цих добродіїв.

— Це вперше я від них щось отримала, — сказала Клариса. — Дякую.

Гомес щось мовив по-іспанському. Всі п'ятеро іспанців повернулися, як на команду, й пішли до свого столика.

— Шкода, — сказав Морозов, — я б їм залюбки порахував ребра. Та, на жаль, не можу. Через тебе, нелегальний зайдо. Ти не шкодуєш інколи, що не можеш зчинити бійку?

— Не з цими. Але є інші, з якими я б залюбки поквитався.

Іспанці біля свого столика знов загомоніли. Вони всі п'ятеро встали і тричі вигукнули «Viva!». Потім поставили на столик келихи так, що вони аж задзвеніли, і весь гурт із войовничим виглядом вийшов з їдальні.

— Я мало не вилив йому в пику цей чудовий кальвадос. — Морозов узяв чарку й випив. — І ось такі тепер порядкують у Європі. Невже й ми колись були такими йолопами?

— Так, — сказав Равік.

Вони грали в шахи з годину. Та ось Морозов підвів голову.

— Прийшов Шарль, — сказав він. — Щось, мабуть, хоче від тебе.

Равік також підвів очі від шахівниці. До них підійшов хлопець, що допомагав портьє. Він ніс якийсь пакуночок.

— Доручено передати вам.

— Мені?

Равік оглянув пакуночок. Щось невеличке, загорнене в цигарковий папір і перев'язане шнурочком. Адреси на ньому не було.

— Я ні від кого не чекав пакунка. Це якась помилка. Хто його приніс?

— Якась жінка... дама, — затнувся хлопець.

— Жінка чи дама? — спитав Морозов.

— Так собі... щось середнє.

Морозов добродушно посміхнувся.

— Досить дотепно.

— Тут нічого не написано. Вона сказала, що це для мене?

— Не зовсім так. Не назвала вас. Сказала, що для лікаря, який тут мешкає. І... ви знаєте ту даму.

— Вона так сказала?

— Ні, — бовкнув хлопець. — Але вона недавно приходила з вами вночі.

— Зі мною часом приходять дами, Шарлю. Але ти мав би знати, що скромність — найбільша чеснота готельного працівника. Нескромність личить тільки великосвітським кавалерам.

— Розгорни пакуночок, Равіку, — сказав Морозов. — Навіть якщо він посланий не тобі. Ми робили ще й не таке у своєму жалюгідному житті.

Равік засміявся й розгорнув папір. У ньому виявилась дерев'яна фігурка мадонни, яку він бачив у кімнаті тієї жінки... як же її звати? Він напружив пам'ять. Мадлена... Мад... Забув, та й годі. Якось так. Він оглянув обгортку. Ніякої записки.

— Гаразд, — сказав він хлопцеві. — Це для мене.

Равік поставив фігурку на стіл. Серед шахових фігур вона була як біла ворона серед птахів.

— Росіянка? — спитав Морозов.

— Ні. Я сам спершу був так подумав.

Равік помітив, що губну помаду з фігурки змито.

— Що мені з нею робити?

— Постав десь. Усе можна десь поставити. На світі вистачає місця для всього. Тільки не для людей.

— Небіжчика, мабуть, уже поховали.

— То це та жінка?

— Так.

— Ти потім цікавився, що там із нею?

— Ні.

— Дивно, — сказав Морозов. — Завжди так виходить: зробимо комусь на крихту добра, а тоді кинемо його, коли йому найтяжче. І вважаємо, що допомогли людині.

— Я не добродійницьке товариство, Борисе. А, крім того, я бачив у своєму житті й гірше і нічого не робив. Чого ти вважаєш, що їй тепер найтяжче?

— Бо аж тепер вона по-справжньому самітна. Досі в неї був чоловік, навіть тоді, коли вже помер. Він був на землі. А тепер він під землею... зник, більше його немає. Оце, — Морозов показав на мадонну, — не подяка, а благання допомогти.

— Яз нею спав, не знаючи, що в неї сталося, — сказав Равік. — І хочу забути про це.

— Дурниці! Ніщо так мало не важить на світі, як це, коли немає кохання. Одна моя знайома казала, що їй легше переспати з чоловіком, ніж назвати його на ім'я. — Морозов нахилився вперед. На його великій лисій голові відбивалося світло. — Ось що я тобі скажу, Равіку: ми повинні бути добрими, якщо можемо і поки можемо, — адже нам у житті доведеться ще заподіяти кілька так званих злочинів. Принаймні мені. Та й тобі, мабуть, теж.

— Так.

Морозов обхопив рукою горщик із миршавою пальмою. Вона ледь захиталася.

— Жити — означає жити для інших. Ми живимося одні від одних. Нехай хоч час від часу жевріє іскорка доброти, не треба її гасити. Доброта додає людині сили, коли жити важко.

— Гаразд. Я завтра навідаюся до неї.

— Чудово, — втішився Морозов. — Цього я й хотів від тебе. І годі про це. Хто грає білими?

V

Господар готелю відразу впізнав Равіка.

— Дама у своєму номері, — сказав він.

— Може, ви зателефонуєте й попередите її?

— У кімнаті нема телефону. Можете спокійно піднятися нагору.

— Який номер?

— Двадцять сьомий.

— Я геть забув ім'я. Як її звати? — Господар анітрохи не здивувався.

— Маду, — сказав він і додав: — Джоан Маду. Думаю, що це не справжнє її ім'я. Мабуть, сценічне.

— Чому сценічне?

— Бо вона записалася актрисою, коли в'їздила. І звучить як сценічне, правда?

— Не знаю. Я був знайомий з актором, що звався Густавом Шмідтом. А справжнє його ім'я було Александер Марія граф фон Цамбана. Густав Шмідт — сценічне ім'я, хоч звучить воно зовсім не посценічному, правда?

Господар не здавався.

— У наш час багато чого трапляється, — мовив він.

— Не так уже й багато. Зверніться до історії і побачите, що ми живемо в порівняно спокійні часи.

— Дякую, з мене досить і цього.

— З мене також. Але треба шукати розради, де тільки можна. То, кажете, двадцять сьомий номер?

— Так, пане.

Равік постукав. Ніхто не відповів. Він постукав ще раз і почув невиразну відповідь. Відчинивши двері, він побачив жінку, що сиділа на ліжку під стіною. Вона поволі підвела очі. Вбрана вона була в той самий

синій костюм, у якому Равік побачив її вперше. Вона не здавалася б такою самітною, якби лежала непричесана, в халаті. Але вона вдяглася, невідомо для кого й навіщо, просто за звичкою, яка тепер не мала ніякого сенсу. В ній було щось таке жалюгідне, що в Равіка стислося серце. Це йому було знайоме — він бачив сотні людей, емігрантів, закинутих на чужу чужину, вони сиділи так само, маленькі острівці непевного існування, сиділи, не знаючи, куди їм поткнутися, і тільки звичка підтримувала в них життя.

Равік зачинив за собою двері.

— Сподіваюсь, я вам не перешкодив? — спитав він і зразу похопився, що сказав дурницю. Що могло цій жінці перешкодити? Такого вже не було на світі.

Він поклав капелюха на стілець і спитав:

— Ви все владнали?

— Так. Клопоту було небагато.

— Не виникло ніяких труднощів?

— Ні.

Равік сів у єдине в кімнаті крісло. Зарипіли пружини, і він відчув, що одна з них зламана.

— Ви десь зібралися йти? — спитав він.

— Так. Не зараз... пізніше. Нікуди... Просто так. Що ж мені ще робити?

— Нічого. Спершу так і буває. Кілька днів. У вас немає знайомих у Парижі?

— Немає.

— Нікого?

Жінка втомлено підвела голову.

— Нікого... крім вас, господаря готелю, офіціанта й покоївки. — Вона всміхнулася. — Не дуже багато, правда?

— Так. Небагато. А пан... — Равік спробував пригадати прізвище небіжчика, але не зміг.

— Ні, — сказала жінка, — Рашинський теж не мав тут знайомих. Або я їх не встигла побачити. Він відразу захворів, коли ми приїхали.

Равік не збирався довго сидіти тут. Але, побачивши, в якому вона стані, передумав.

— Ви вже вечеряли?

— Ні. Та я й не голодна.

— А взагалі ви сьогодні щось їли?

— Так. В обід. Удень простіше. А ввечері...

Равік озирнувся. Від маленької голої кімнати віяло осінню і безнадією.

— Вам треба кудись вийти звідси. Ходімо, підемо разом.

Він сподівався, що жінка відмовиться. Здавалося, вона так збайдужіла до всього, що вже ні на що не зважиться. Але жінка відразу підвелась і взяла дощовик.

— У дощовику ви змерзнете, — сказав Равік. — Він надто тонкий. У вас немає чогось теплішого? Надворі холодно.

— Удень ішов дощ...

— І тепер іде. Але холодно. Ви не могли б щось піддягти? Вовняний плащ або хоч светр?

— В мене є светр.

Жінка підійшла до більшої валізи. Равік побачив, що майже нічого ще не розпаковано. Вона витягла чорного светра і, скинувши жакет, надягла його. В неї були рівні, гарні плечі. Потім узяла берет, надягла на светра жакет і аж тоді дощовик.

— Так краще?

— Багато краще.

Вони зійшли сходами вниз. Господаря там уже не було. Замість нього біля дошки з ключами сидів портьє і розкладав листи. Від нього тхнуло часником. Поряд непорушно сиділа плямиста кицька й дивилася на нього.

— Вам і досі не хочеться їсти? — спитав Равік надворі.

— Не знаю. Хіба що трішки.

Равік підкликав таксі.

— Добре. То поїдемо в «Бель орор». Візьмемо саму перекуску.

У «Бель орор» виявилось мало відвідувачів. Було вже надто пізно. Вони вибрали столик на другому поверсі у вузенькій залі з низькою стелею. Крім них, коло вікна якась пара їла сир, а неподалік худий чоловік сидів біля цілої гори устриць. З'явився офіціант. Він критичним оком оглянув картату скатерку й вирішив її поміняти на чисту.

— Дві чарки горілки, холодної, — сказав Равік. — Ми вип'ємо, а тоді візьмемось до перекусок, — пояснив він жінці. — Думаю, для вас так буде найкраще. Цей ресторан відомий своїми hors d'oeuvres[1]. Тут, мабуть, більше нічого й немає. В кожному разі, сюди тільки задля них і приходять, їх тут безліч, гарячих і холодних, і всі дуже смачні. Зараз покуштуємо.

Офіціант приніс горілку й наготовив записник.

— Графин vin rosé[2], — сказав Равік. — Ви маєте «анжу»?

— «Анжу» розливне, рожеве, дуже добре, мсьє.

— Великий графин у кризі. І перекуски.

Перекусками.

Рожевого вина.

Офіціант пішов. У дверях він мало не стукнувся лобом із жінкою в червоному капелюшку з перами, яка швидко підіймалася сходами. Вона відштовхнула його вбік і підійшла до худого чоловіка з устрицями.

— Альбере, — сказала вона, — ти свиня...

— Тс-с, — просичав чоловік і озирнувся навколо.

— Ніяких «тс-с»!

Жінка поклала на столик мокру парасольку й рішуче сіла.

Альбера, видно, це не здивувало.

— Chérie[1], — сказав він і перейшов на шепіт.

Равік усміхнувся й підніс чарку.

— Вип'ємо одним духом! Салют!

— Салют, — мовила Джоан Маду й випила.

Офіціант привіз на візочку перекуски.

— Що ви хочете? — Равік глянув на Джоан. — Мабуть, найкраще я накладу вам усього потроху.

Він набрав на тарілку перекусок і подав їй.

— Нічого, як не сподобається. Приїдуть ще візочки. Це тільки початок.

Він набрав і собі тарілку і, не зважаючи більше на жінку, почав їсти. Зненацька він відчув, що вона також їсть. Він обчистив омара й подав їй.

— Покуштуйте. Це смачніше, ніж лангусти. А тепер Pâté Maison[2] зі скоринкою білого хліба. Бачите, як смачно. І ще трохи вина. Воно легке, запашне й холодне.

— Вам зі мною великий клопіт, — сказала жінка.

— Так. Як старшому офіціантові, — засміявся Равік.

— Справді, вам зі мною клопіт.

— Я не люблю їсти сам. Оце й усе. Як і ви.

— З мене погане товариство.

— Чого ж, — заперечив він. — За столом добре. Навіть дуже добре. Я не зношу балакучих людей. І таких, що розмовляють надто голосно.

Він глянув у бік Альбера. Червоний капелюшок із перами, постукуючи в лад своїм словам парасолькою по столику, на всю залу пояснював йому, чому саме він така свиня. Альбер терпляче й досить байдуже слухав.

Джоан Маду ледь усміхнулася.

— Такого я не вмію.

— Ось їде другий візок із перекусками. Будемо їсти далі чи спершу покурите?

— Спершу покурю.

---

1 Серденько.

2 Вид паштета.

— Добре. Сьогодні я маю інші сигарети, не ті з чорним тютюном.

Равік дав їй припалити. Джоан відхилилась на спинку стільця й глибоко затяглася. Потім глянула просто у вічі Равікові.

— Гарно так сидіти, — мовила вона, і йому на мить здалося, що вона зараз заплаче.

Каву вони пили в «Колізеї». Велика зала, що виходила вікнами на Єлісейські поля, була переповнена, але вони знайшли столик унизу, в барі, де верхня частина стін була облицьована скляними панелями, за якими сиділи й літали папуги, какаду та інші барвисті тропічні птахи.

— Ви вже думали про те, що робитимете далі? — спитав Равік.

— Ні, ще не думала.

— Ви їхали сюди з якимось наміром?

Джоан завагалася.

— Ні, якогось певного наміру в мене не було.

— Я питаю не з цікавості.

— Я знаю. Ви вважаєте, що я повинна знайти якусь роботу. Я й сама хотіла б знайти її. Я торочу собі це щодня. Та потім...

— Господар готелю сказав мені, що ви артистка. Я не питав його. Він сам сказав, коли я довідувався в нього, як ваше прізвище.

— А хіба ви вже забули його?

Равік глянув на неї. Вона спокійно дивилася на нього.

— Так, забув. Залишив папірець у готелі й не міг згадати.

— А тепер пам'ятаєте?

— Пам'ятаю. Джоан Маду.

— Я поганенька артистка. Грала невеличкі ролі. А останнім часом зовсім не грала. Та й не дуже добре розмовляю по-французькому.

— А яка ж ваша рідна мова?

— Італійська. Я виросла в Італії. І ще трохи розмовляю англійською та румунською. Мій батько був румун. Він помер. А мати англійка, вона й досі живе в Італії, не знаю, де саме.

Равік майже не слухав, що вона каже. Він страшенно нудився й не знав, про що з нею ще говорити.

— А що ви ще робили? — спитав він, аби не мовчати. — Крім того, що грали невеличкі ролі?

— Робила те, що треба було в театрі. Трохи співала й танцювала.

Равік недовірливо подивився на неї. Щоб співати й танцювати, треба мати не такий вигляд. Вона була якась блякла, сіра й не дуже знадлива. На артистку вона не скидалася. Хоч, зрештою, це слово можна тлумачити як завгодно.

— Співати й танцювати ви могли б спробувати й тут, — сказав він. — Для цього не обов'язково бездоганно володіти мовою.

— Так. Але спершу треба знайти якесь місце. А як його знайти, коли нікого не знаєш.

Морозов, раптом подумав Равік. «Шехерезада». Звичайно. Морозов знайде, куди її приткнути. Від цієї думки він трохи пожвавішав. Морозов підбив його на цей нудний вечір. Тепер він спровадить йому цю жінку, нехай Борис покаже, на що він здатний.

— Ви знаєте російську мову? — спитав він.

— Ледь-ледь. Знаю кілька пісень. Циганських. Вони дуже схожі на румунські. А чого ви питаєте?

— Я знаю одного чоловіка, що трохи розуміється на цьому. Може, він щось зробить для вас. Я дам його адресу.

— Мабуть, дарма й пробувати. Антрепренери скрізь однакові. Рекомендації мало допомагають.

Равік помітив, що жінка вгадала його намір під цим приводом спекатись її. А оскільки це була правда, він заперечив:

— Той чоловік, про якого я кажу, не антрепренер. Він портьє в «Шехерезаді». Це російський нічний клуб на Монмартрі.

— Портьє? — Джоан Маду підвела голову. — Це інша справа. Портьє знають більше за антрепренерів. З цього щось може й вийти. Ви його добре знаєте?

— Так.

Равік здивувався: вона раптом заговорила діловим тоном. Швидко в неї це виходить, подумав він.

— Він мій приятель. Звати його Борис Морозов, — сказав Равік. — Він уже років десять працює в «Шехерезаді». В них там завжди чимала програма. Й номери часто міняються. Морозов приятелює з розпорядником. Коли не буде місця в «Шехерезаді», він напевне придумає щось інше. Спробуєте?

— Спробую. Коли?

— Найкраще зайти десь о дев'ятій вечора. Тоді йому ще нема чого робити, і він матиме час побалакати з вами. Я його попереджу.

Равік уже радів, уявляючи собі, яка міна буде в Морозова. Йому враз полегшало на душі. Невиразне почуття відповідальності, що все-таки не полишало його, тепер зникло. Він зробив що міг, а далі нехай сама дає собі раду.

— Ви втомилися? — спитав він.

Джоан Маду глянула йому просто у вічі.

— Я не втомилася, — відповіла вона. — Але розумію, що сидіти зі мною невелика втіха. Ви пожаліли мене, і я вдячна вам. Ви мене витягли з готелю й поговорили зі мною. Це для мене багато важить, бо я за всі ці дні майже ні з ким словом не перемовилася. Тепер я піду. Ви для мене зробили більше, ніж досить. І ще робите. Що б зі мною було без вас!

Господи, з прикрістю подумав Равік, знов починається! Він перевів погляд на скляну стіну перед собою. За нею голуб намагався зґвалтувати какаду. Какаду був такий знуджений, що навіть не скидав його з себе. Просто дзьобав далі зерно, не звертаючи на голуба уваги.

— Це ніякий не жаль, — сказав Равік.

— А що ж?

Голуб нарешті здався. Він зіскочив з широкої спини какаду й заходився чистити пір'я. Какаду байдуже задер хвоста й випорожнився.

— Випиймо тепер доброго старого арманьяка, — мовив Равік. — Це буде найкраща відповідь. Повірте мені, не такий я страшенний людинолюб. Скільки вечорів я просиджую де-небудь сам-один. По-вашому, це дуже приємно?

— Ні, але з мене погане товариство. Це ще гірше.

— Я відвик шукати товариства. А ось і ваш арманьяк! Салют!

— Салют!

Равік поставив на стіл чарку.

— А тепер тікаймо з цього звіринця. Мабуть, вам не хочеться ще повертатись до готелю?

Джоан Маду похитала головою.

— Гаразд, то підемо далі. В «Шехерезаду». Там вип'ємо. Видно, нам обом треба ще випити, і ви заразом побачите, що там робиться.

Була десь третя година ночі. Вони стояли перед готелем «Мілан».

— Ви досить випили? — спитав Равік. Джоан Маду завагалася.

— У «Шехерезаді» мені здавалося, що досить. А тепер, коли я побачила ці двері... наче замало.

— На це є рада. Мабуть, у готелі щось знайдеться. А як ні, то підемо в шинок і купимо пляшку. Ходімо.

Джоан глянула на нього. Потім на двері.

— Добре, — зважилась вона, проте не рушила з місця. — Підійматися нагору... В порожню кімнату...

— Я вас проведу. І ми прихопимо пляшку.

Портьє прокинувся.

— У вас є щось випити? — спитав його Равік.

— Може, коктейль із шампанським? — відразу діловито запропонував портьє, хоч іще позіхав спросоння.

— Дякую. Щось міцніше. Пляшку коньяку.

— «Курвуазьє», «мартель», «генессі»?

— «Курвуазьє».

— Гаразд, мсьє. Зараз відкоркую і принесу вам.

Вони піднялися нагору.

— Ключ у вас? — спитав Равік у Джоан.

— Кімната незамкнена.

— Якщо будете залишати кімнату незамкненою, можуть украсти гроші й папери.

— Їх можна вкрасти і з замкненої кімнати.

— Це правда... з такими замками. А все-таки з замкненої важче.

— Мабуть, так. Але я не люблю повертатися сама з вулиці, шукати ключа й відмикати порожню кімнату... наче відкриваєш могилу. Досить уже того, що заходиш туди, де тебе ніщо не жде, крім кількох валіз.

— Ніде тебе ніщо не жде, — сказав Равік. — Треба завжди все приносити з собою.

— Можливо. Але тоді є хоч якась жалюгідна ілюзія. А тут і її немає...

Джоан кинула на ліжко плащ та берет і подивилася на Равіка. Її великі ясні очі на блідому обличчі ніби застигли в гнівному розпачі. Вона постояла так хвилину, тоді засунула руки в кишені жакета й почала сягнистим кроком ходити з кутка в куток по маленькій кімнаті, пружно обертаючись, коли доходила до кінця. Равік уважно приглядався до неї. В ній раптом з'явилась сила й рвучка грація, і кімната стала ніби затісна для неї.

У двері постукали. Портьє приніс коньяк.

— Може, ви хочете щось попоїсти? Холодна курка, сендвічі...

— Шкода гаяти час, голубе. — Равік заплатив за питво й випровадив портьє. Тоді налив чарки. — Ось. Це і примітивно, й поварварському, але в скрутних випадках примітивне найкраще. Вишуканість добра в спокійні часи. Випийте.

— А потім?

— Потім іще вип'єте.

— Я пробувала. Не помагає. Недобре впиватися, коли ти сама.

— Треба як слід сп'яніти. Тоді поможе.

Равік сів на вузеньку хистку канапу, що стояла під прямим кутом до ліжка. Першого разу він її не помітив.

— Вона тут була, коли ви вселялися? — спитав він.

Джоан похитала головою.

— Я попросила, щоб її поставили. Не хотіла спати на ліжку. Мені здавалося, що нема глузду. Розстеляти його, роздягатися і таке інше. Навіщо? Вранці і вдень я ще якось трималась. А вночі...

— Вам потрібна якась робота. — Равік закурив сигарету. — Шкода, що ми не застали Морозова. Я не знав, що сьогодні в нього вільний день. Підіть туди завтра ввечері. Десь о дев'ятій. Він щось знайде для вас. Хоч би роботу на кухні. Тоді ви працюватимете вночі. Ви ж цього хочете?

— Так. — Джоан Маду перестала сновигати по кімнаті, випила чарку й сіла на ліжко. — Я щоночі вештаюсь по місту. Поки ходиш, то трохи краще. А коли сядеш і стеля падає тобі на голову...

— Аз вами нічого не сталося на вулиці? Ніхто вас не обікрав?

— Ні. Мабуть, видно, що в мене багато не вкрадеш. — Вона наставила Равікові порожню чарку. — А інше... мені часто хотілося, щоб хтось озвався до мене. Аби тільки не відчувати себе нічим, автоматом, що йде, і більше нічого! Аби на мене хоч глянули чиїсь очі... очі, а не камені! Аби тільки не ходити, немов тебе відцурався весь світ! Ніби на якійсь чужій планеті! — Джоан відгорнула назад волосся і взяла в Равіка повну чарку. — Не знаю, чого я розповідаю все це. І не хочу, а розповідаю. Може, тому, що всі ці дні я була німа. Може, тому, що сьогодні ввечері вперше... — Вона затнулася. — Не слухайте мене.

— Я п'ю, — сказав Равік. — Говоріть що хочете. Тепер ніч. Ніхто вас не чує. Я слухаю самого себе. Вранці все забудеться.

Він відхилився на спинку канапи. Десь у будинку шуміла вода, щось потріскувало в батареї опалення. У вікно й досі стукотів м'якими пальцями дощ.

— Коли потім повертаєшся й гасиш світло... і темрява огортає тебе, наче маска з хлороформом... тоді знов умикаєш світло і втуплюєшся... втуплюєшся...

Я вже сп'янів, подумав Равік. Сьогодні швидше, ніж звичайно. Може, через це тьмяне світло? Чи через усе разом? Але це вже не та блякла, непомітна жінка. А якась інакша. Раптом з'явились очі. І обличчя. Щось дивиться на мене. Мабуть, тіні. Це її освітлюють ніжні спалахи полум'я в моєму мозкові. Перші відблиски сп'яніння.

Він не слухав, що казала Джоан Маду. Він усе те знав і більше не хотів знати. Самітність — одвічний рефрен життя. Вона не гірша й не краща, ніж чимало іншого. Про неї тільки надто багато говорять. Людина самітна завжди й ніколи не самітна. Раптом десь в імлі зазвучала скрипка. Парк на пагорбах Будапешта, задушливі пахощі каштанів. Вітерець. І, немов молоді сови, на плечах повсідалися мрії, з очима,

що світяться в присмерку. Ніч, що ніяк не стає ніччю. Пора, коли всі жінки вродливі. Вечір розгорнув брунатні крила, наче велетенський нічний метелик.

Равік підвів очі.

— Дякую, — мовила Джоан Маду.

— За що?

— За те, що ви дали мені вибалакатись, не слухаючи моїх слів. Я наче трохи ожила. Мені треба було вибалакатись.

Равік кивнув головою. Він помітив, що її чарка знов порожня.

— Гаразд, — сказав він. — Я залишу вам пляшку.

Він підвівся. Кімната. Жінка. Більше нічого. Бліде обличчя, на якому вже ніщо не світилося.

— Ви хочете йти? — спитала Джоан Маду. Вона озирнулася навколо, наче в кімнаті хтось заховався.

— Ось адреса Морозова. Його прізвище, щоб ви не забули. Завтра ввечері о дев'ятій. — Равік написав усе на бланкові для рецептів, потім відірвав аркушик і поклав на валізу.

Джоан також підвелася. Вона взяла плащ і берет. Равік глянув на неї.

— Не треба мене проводжати.

— Я й не збираюся кас просоджати. Тільки не хочу тут залишатися. Хай пізніше. Ще трохи повештаюсь по місту.

— Але ж однаково потім доведеться вернутись. І буде знов те саме. Чого б вам не лишитися тут? Адже найгірше вже минуло.

— Скоро досвіток. Коли я повернуся, почне розвиднятися. Тоді буде простіше.

Равік підійшов до вікна. Дощ не переставав. Вітер метляв його мокрі, сірі пасма в жовтоіму світлі ліхтарів.

— Слухайте, — мовив він. — Випиймо ще по чарці й лягайте. Погода не для прогулянок.

Він узяв пляшку. Раптом Джоан Маду опинилася біля нього.

— Не залишай мене тут, — швидко й вимогливо сказала вона, і Равік відчув її подих. — Не залишай мене тут саму! Тільки не сьогодні! Не знаю, що зі мною діється... тільки не сьогодні! Завтра я наберуся відваги, а сьогодні не можу. Я змучена, позбавлена волі, зломлена і не маю більше сили. Вам не треба було виводити мене звідси, сьогодні не треба... а тепер я не витримаю самоти.

Равік обережно поставив пляшку і вивільнив свою руку з рук Джоан.

— Дитино, — сказав він, — колись усі ми мусимо звикнути до самоти. — Він подивився на канапу. — Я можу й тут переспати. Нема глузду йти ще кудись. А поспати кілька годин треба. О дев'ятій у мене

операція. Тут можна поспати не гірше, ніж удома. Мені не вперше чергувати вночі. Вас це влаштує?

Джоан кивнула головою, але не відійшла від нього.

— О пів на восьму я мушу встати. Збіса рано. Ще збуджу вас.

— Нічого. Я встану і приготую вам сніданок, усе...

— Не треба нічого готувати, — перебив її Равік. — Я поснідаю в найближчій кав'ярні, як скромний робітник: кава з ромом і булочки. А потім ще доснідаю в клініці. Непогано було б попросити Ежені, щоб вона приготувала мені ванну. Добре, залишимось тут. Дві душі, що загубилися в осінній сльоті. Лягайте на ліжко. Якщо хочете, я спущуся вниз і посиджу з портьє, поки ви ляжете.

— Не треба, — сказала Джоан Маду.

— Я не втечу. А, крім того, нам іще дещо потрібне: подушка, ковдра і так далі.

— Я можу подзвонити.

— І я можу. — Равік пошукав кнопку. — Краще, як подзвонить чоловік.

Портьє з'явився зразу. В руках у нього була друга пляшка коньяку.

— Ви нас переоцінюєте, — сказав Равік. — Щиро дякую. Але ми — люди післявоєнного покоління. Принесіть ковдру, подушку і простирала. Мені доведеться тут заночувати. Надворі надто холодно і надто мокро. Дощ не перестає. А я тільки позавчора встав із ліжка після запалення легень. Ви можете дати мені постіль?

— Авжеж. Я й сам хотів вам запропонувати.

— Чудово. — Равік закурив. — Я на вас почекаю в коридорі. Огляну взуття перед дверима. Це моє давнє захоплення. Я не втечу, — сказав він, піймавши погляд Джоан. — Я не Йосиф Прекрасний. Не кину напризволяще свого плаща.

Надійшов портьє з постіллю. Побачивши Равіка, він зупинився. Обличчя його осяяла усмішка.

— Таке рідко трапляється.

— Зі мною таке теж рідко буває. Лише на іменини й на Різдво. Давайте постіль. Я сам занесу. А це що?

— Грілка. У вас же було запалення легень.

— Чудово. Але свої легені я грію коньяком. — Равік витяг з кишені дві банкноти.

— У вас, мабуть, немає й піжами. Я можу вам запропонувати.

— Дякую, голубе, — Равік глянув на старого портьє. — Тільки вона буде, мабуть, замала на мене.

— Ні, саме добра. І зовсім нова. Скажу вам під секретом: мені її подарував один американець. А йому подарувала дама. Я таких речей не ношу, волію нічні сорочки. Вона зовсім нова.

— Добре, несіть. Побачимо.

Равік почекав у коридорі. Там стояло три пари черевиків. Біля одних дверей — закриті, з гумовими розтяжками. З-за тих дверей долинало гучне хропіння. Біля других були виставлені чоловічі брунатні черевики й жіночі лаковані чобітки з короткими халявками, високими підборами й застібками. Вони стояли поряд, перед одними дверима, а здавалися дивно чужими одні одним.

Портьє приніс піжаму. Вона була розкішна — блакитний штучний шовк і золоті зірки по ньому. Якусь хвилину Равік мовчки дивився на неї. Він розумів американця.

— Правда, чудова? — гордо сказав портьє.

Піжама була цілком нова. Навіть запакована у фірмову коробку «Магазен дю Лувр», де її куплено.

— Шкода, — сказав Равік. — Хотів би я бачити ту даму, що її вибирала.

— На цю ніч вона ваша. Вам не обов'язково її купувати.

— А скільки за ніч?

— Скільки дасте.

— Ви хіба не француз?

— Француз. Із Сен-Назера.

— Коли так, то вас зіпсувало спілкування з американцями. Крім того, за цю піжаму хоч скільки дай — буде замало.

— Я радий, що вона вам сподобалася. На добраніч, пане. Завтра я заберу її в дами.

— Я сам її поверну вам уранці. Збудіть мене о пів на восьму. Легенько постукайте, і я почую. На добраніч.

— Гляньте.

Равік показав Джоан Маду піжаму.

— Шати для Діда Мороза. Ваш портьє — чарівник. Зараз я навіть надягну її. Для цього треба мати не тільки відвагу, а й не боятися бути смішним.

Він постелив собі на канапі. Йому було байдуже, де спати — у своєму готелі чи тут. У коридорі була досить пристойна ванна, а в портьє він роздобув нову зубну щітку. Все інше не мало значення. Джоан була для нього немов пацієнтка.

Він налив склянку коньяку і разом із чаркою, яку приніс портьє, поставив коло ліжка.

— Думаю, цього вам досить, — сказав він. — Так простіше. Не треба мені буде вставати й дивитися, чи у вас порожня чарка, й наливати знов. Пляшку і другу чарку я поставлю біля себе.

— Мені не треба чарки. Я можу пити зі склянки.

— Ще краще.

Равік ліг на канапу. Він був задоволений, що жінка не розпитувала, зручно йому чи ні. Вона домоглася свого і тепер, хвалити Бога, не обтяжувала себе зайвою гостинністю.

Він налив чарку й поставив пляшку на підлогу.

— Салют!

— Салют! І дякую.

— Все гаразд. Я й так не мав великого бажання виходити на дощ.

— А він іще йде?

— Іде.

Знадвору крізь тишу долинав тихий стукіт, ніби до кімнати хотіло проникнути щось сіре, невтішне, позбавлене форми, сумніше за самий смуток, — якийсь далекий неозначений спогад, безмежна хвиля, яка, прилинувши, хоче забрати з собою й поховати те, що колись викинула на острівець і забула — крихту людини, світла й думки.

— Такої ночі добре пити.

— Так. Але погано бути самій. — Равік хвилину помовчав.

— До цього нам усім довелося звикати, — врешті сказав він. — Те, що раніше нас зв'язувало, тепер зруйноване. Ми тепер як намистини, що розсипалися з порваної нитки. Нема вже нічого надійного. — Він знов налив собі чарку. — Якось іще хлопцем я ночував улітку на луці. На небі не було ані хмаринки. Засинаючи, я бачив над лісом на обрії сузір'я Оріона. А потім прокинувся вночі й побачив його просто над собою. Цього я ніколи не забуду. Я вчив у школі, що Земля — планета й що вона крутиться, але сприймав це, як усю іншу книжкову мудрість, не задумуючись над нею. А тоді вперше осягнув, що це правда. Я відчув, як Земля нечутно летить у безмежному просторі. Відчув так сильно, що мало не вчепився в траву, щоб мене не скинуло. Мабуть, тому, що, прокинувшись зненацька з глибокого сну, ще позбавлений пам'яті й звичок, побачив перед собою величезне, незвично зміщене небо. Земля раптом стала для мене не досить надійною, і відтоді вона й залишилась ненадійною. — Він випив свою чарку. — Це дещо ускладнює, але багато чого й полегшує. — Він глянув у напрямку ліжка й додав: — Ви вже, мабуть, засинаєте. Коли так, то просто не відповідайте.

— Ще ні. Але скоро засну. Щось у мені ще не спить. Воно холодне й ніяк не засне.

Равік поставив пляшку біля себе на підлогу. Тепло кімнати поволі просякало в нього бурою втомою. Набігали тіні. Помахи крил. Чужа кімната, ніч, а надворі одноманітно вистукує дощ, наче десь далеко торохтить барабан... Ледь освітлена хатина на краю хаосу, малесеньке багаття, що надаремне блимає в пустелі... Чиєсь обличчя, до якого ти промовляєш...

— Ви теж колись таке відчували? — Вона помовчала.

— Відчувала. Тільки не так. Інакше. Коли я цілими днями не мала з ким перемовитись словом, а вночі тинялася по місту і скрізь бачила людей, які йшли кудись, у яких була мета, була домівка... Тільки в мене нічого не було. Тоді все поступово втрачало реальність, ніби я втонула і брела під водою по чужому місту...

Хтось піднявся сходами. Брязнув ключ, і хряснули двері. Відразу після того глухо зашуміла вода в кранах.

— Чого ви сидите в Парижі, коли у вас тут нікого немає? — спитав Равік, уже засинаючи.

— Не знаю. А куди мені їхати?

— Вам нікуди повернутися?

— Нікуди. Зрештою, ніхто нікуди не може повернутися.

Вітер шпурляв у шибки хвилі дощу.

— А чого ви приїхали в Париж? — спитав Равік.

Джоан Маду не зразу відповіла. Він подумав, що вона вже спить.

— Ми з Рашинським приїхали сюди, бо хотіли розлучитися, — нарешті сказала вона.

Ця відповідь не здивувала Равіка. Є хвилини, коли тебе ніщо не може здивувати. Чоловік, який щойно повернувся в кімнату навпроти, почав блювати. Крізь двері чути було приглушений стогін.

— То чого ж ви були в такому розпачі?

— Бо він помер! Помер! Його раптом не стало! Його не повернеш назад! Помер! Уже нічого не можна вдіяти! Невже ви не розумієте?

Джоан Маду ледь підвелася на ліжку й пильно глянула на Равіка.

Бо він пішов раніше, ніж ти встигла піти від нього. Залишив тебе саму раніше, ніж ти встигла підготуватися до цього.

— Я... я повинна була інакше ставитись до нього... Я була...

— Забудьте про це. Каяття — найдаремніша на світі річ. Нічого не можна повернути. І нічого не можна виправити. Якби можна, то всі ми були б святі. Життя не ставило собі за мету зробити нас довершеними. Хто довершений, тому місце в музеї.

Джоан Маду мовчала. Равік побачив, що вона надпила зі склянки й знов відхилилась на подушку. Було ще щось... але він надто втомився, щоб думати про це. До того ж йому все було байдуже. Він хотів спати.

Завтра на нього чекала операція. А це все його вже не обходило. Він поставив на підлогу поряд із пляшкою порожню чарку. Дивно, де тільки часом не опиняєшся, подумав ще він.

VI

Коли Равік зайшов, Люсьєна Мартіне сиділа біля вікна.

— Ну як? — спитав він. — Приємно вперше підвестися з ліжка?

Дівчина глянула на нього, тоді у вікно, на сірий, похмурий день і знов перевела погляд на нього.

— Погана погода, — сказав Равік.

— Та ні, — відповіла вона. — Для мене гарна.

— Чому?

— Бо не треба виходити надвір.

Вона сиділа зіщулена в кріслі, накинувши на плечі дешеве ситцеве кімоно, худенька непоказна істота з зіпсованими зубами, — але для Равіка тієї хвилини вона була краща за Єлену Троянську. Була клаптиком життя, яке він урятував своїми руками. Щоправда, пишатися не дуже було чим, адже недавно він одну втратив. Наступну також, певне, втратить. Зрештою, він втратить їх усіх, і себе самого теж. Але ця поки що врятована.

— Розносити капелюшки в таку погоду не велика втіха, — сказала Люсьєна.

— А ви розносили капелюшки?

— Так. У мадам Ланвер. В ательє на авеню Матиньйон. До п ятої години ми шили. А потім треба було рознести клієнткам коробки. Тепер пів на шосту. Якраз у цей час я бігала з капелюшками. — Вона знов глянула у вікно. — Шкода, що дощ перестав. Учора було краще. Дощ лив як із відра. А сьогодні комусь доводиться бігати.

Равік сів навпроти неї на підвіконня. Дивно, подумав він. Сподіваєшся, що людина, яка уникла смерті, буде безмежно щаслива. А такого майже не трапляється. Ось і ця дівчина теж. Із нею сталося невеличке диво, а її тішить лише одне: що можна не виходити на дощ.

— Чого ви прийшли саме в цю клініку, Люсьєно? — спитав він.

Вона насторожено глянула на нього.

— Мені про неї сказали.

— Хто?

— Одна знайома.

— Хто саме?

Дівчина завагалася.

— Вона також була тут. Я провела її сюди, до самих дверей. Тому й знала адресу.

— Коли це було?

— За тиждень переді мною.

— Це та, що померла під час операції?

— Так.

— І ви однаково прийшли сюди?

— Прийшла, — байдужим голосом відповіла Люсьєна. — А чому ж ні?

Равік не сказав того, що хотів сказати. Він дивився на її дрібне, холодне обличчя. Колись воно було ніжне, а життя так швидко зробило його твердим.

— А перед цим ви були і в тієї самої акушерки? — спитав він.

Люсьєна не відповіла.

— Чи в того самого лікаря? Можете спокійно мені сказати. Я однаково їх не знаю.

— Спершу була Марі. На тиждень раніше. На десять днів.

— І ви пішли туди, хоч знали, що сталося з Марі?

Люсьєна здвигнула плечима.

— А що я мала робити? Довелося йти на ризик. Іншої я не знала. Дитина... куди б я ділася з дитиною?

Вона дивилась у вікно. На балконі навпроти стояв чоловік у шлейках і тримав над головою парасольку.

— Скільки мені ще лежати, докторе?

— Тижнів зо два.

— Цілих два тижні?

— Це недовго. А що?

— Треба грошей та й грошей.

— Може, пощастить виписати вас на кілька днів раніше.

— Ви думаєте, я зможу стільки заплатити? В мене мало грошей. Страшенно дорого — за кожен день по тридцять франків.

— Хто вам таке сказав?

— Сестра.

— Котра? Ежені...

— Так. Вона сказала, що за операцію і за перев'язки доведеться платити окремо. Вони дорого коштують?

— За операцію ви вже заплатили.

— Сестра сказала, що то дуже мало.

— Сестра добре не знає, Люсьєно. Краще потім спитаєте в доктора Вебера.

— Я хотіла б знати раніше.

— Навіщо?

— Тоді мені легше було б підрахувати, скільки доведеться відробляти. — Люсьєна глянула на свої тонкі, поколені голкою пальці. — І за кімнату доведеться заплатити за цілий місяць, — додала вона. — Я прийшла сюди тринадцятого. П'ятнадцятого треба було б попередити господиню, що я вибираюся. А тепер доведеться платити за цілий місяць. Задарма.

— Вам ніхто не допомагає?

Люсьєна підвела на нього очі. Обличчя її раптом постаріло років на десять.

— Ви ж самі розумієте все, докторе! Він тільки лютував. Він, мовляв, не знав, що я така дурепа. А то б нізащо не зв'язувався зі мною.

Равік кивнув головою. Давня казка.

— Люсьєно, — мовив він, — ми спробуємо щось забрати назад у тієї жінки, що зробила вам аборт. Вона винна. Тільки назвіть її прізвище.

Дівчина швидко випросталась. Вона враз усім своїм єством наготувалася до відсічі.

— З поліцією? Ні, ще й сама вклепаюся.

— Без поліції. Ми її тільки налякаємо. — Дівчина гірко засміялася.

— Її ви не налякаєте. То залізна жінка. Мені довелося заплатити їй триста франків. І що вийшло?.. — Люсьєна розгладила кімоно. — Декому просто не щастить, — додала вона спокійно, ніби йшлося не про неї саму.

— Неправда, — відповів Равік, — вам дуже пощастило.

Равік побачив Ежені в операційній. Вона начищала до блиску нікельовані інструменти. Ежені любила цю роботу. Вона так захопилася нею, що не почула, як зайшов Равік.

— Ежені! — покликав він.

Вона здригнулась і обернулася до нього.

— Ох, це ви! Завжди ви мене лякаєте.

— Не знав, що я такий страшний. А от вам не годилося б лякати пацієнтів розмовами про гонорар і плату за лікування.

Ежені випросталась і завмерла з ганчіркою в руках.

— Он що. Та повія, звичайно, відразу ж розплескала все.

— Ежені, — мовив Равік, — серед жінок, які жодного разу не спали з чоловіком, більше повій, ніж серед тих, що заробляють цим

свій гіркий хліб. Я вже не кажу про одружених. А, крім того, дівчина нічого не розплескала. Ви тільки зіпсували їй день, та й годі.

— А хоч би й зіпсувала! Бач, яка вразлива! З її способом життя!

Ох ти, ходячий катехізисе моралі, подумав Равік. Гидотна, чванькувата святеннице. Що ти знаєш про самоту цієї маленької модистки, яка зважилася піти до тієї самої акушерки, що скалічила її товаришку, і в ту саму клініку, де товаришка померла? І яка тепер каже тільки одне: «А що я мала робити?» і «Як я за все розрахуюся?..»

— Вам би треба було вийти заміж, Ежені, — сказав він. — За якогось удівця з дітьми. Або за власника похоронного бюро.

— Я попросила б вас, пане Равіку, не турбуватися про моє особисте життя, — з гідністю мовила Ежені. — А то я змушена буду поскаржитись на вас докторові Веберу.

— Ви й так скаржитесь на мене цілісінький день. — Равік з радістю помітив, як на вилицях у неї проступили дві червоні плями. — Чого побожні люди так рідко бувають толерантні, Ежені? Найкраща вдача в циніків, а найгірша в ідеалістів. Ви не замислювались над цим?

— Хвалити Бога, ні.

— Я так і думав. А тепер я подамся до дочок гріха. В «Озирис». Кажу на той випадок, часом би я знадобився доктору Веберові.

— Навряд щоб ви йому знадобилися.

— Бути невинною зовсім не означає бути провидицею. Ану ж я йому таки знадоблюся. Я там посиджу десь до п'ятої. А потім буду у своєму готелі.

— Нічого собі готель, єврейська халабуда.

Равік обернувся в її бік.

— Не всі втікачі — євреї, Ежені. Навіть не всі євреї — євреї. А бува, євреєм виявиться той, про кого й не думав би. Я навіть знав одного негра — єврея. Дуже був самітний. І любив лише одне — китайську кухню. Ось як буває на світі.

Сестра нічого не відповіла йому. Вона завзято чистила нікельовану тацю, що й так уже блищала, як сонце.

Равік сидів у бістро на вулиці Буасьєр і дивився надвір крізь мокру від дощу шибку, коли зненацька побачив там одного чоловіка. Його ніби хтось ударив у живіт. Першу мить він тільки відчув струс, ще не усвідомлюючи, що сталося. Тоді відсунув убік столика, схопився з місця і стрімголов кинувся через залу до дверей.

Хтось схопив його за рукав.

— Що таке? — нічого не розуміючи, спитав він. То був офіціант.

— Ви не заплатили, пане.

— Що?.. Ага... Я ще вернуся. — Він висмикнув рукав.

Офіціант почервонів.

— У нас так не заведено! Ви...

— Нате.

Равік вихопив з кишені банкноту, кинув офіціантові й побіг до дверей. Проштовхавшись крізь натовп, він звернув праворуч за ріг і помчав вулицею Буасьєр.

Хтось вилаяв його навздогін. Равік опам'ятався, перестав бігти й пішов так швидко, як тільки можна було йти, не впадаючи нікому в око. Не може бути, думав він, нізащо не може бути, я збожеволів, цього не може бути! Те обличчя, його обличчя... мабуть, просто випадкова схожість... якась проклята, пекельна схожість, безглузда гра уяви... Він не може бути в Парижі... Те обличчя... він у Німеччині, в Берліні. Шибка в краплинах дощу, крізь неї не дуже роздивишся, я помилився, напевне помилився...

Він квапливо йшов далі, пробився крізь юрму людей, що ринули з кінотеатру, вдивлявся в кожне обличчя, заглядав під капелюхи. Йому відповідали хто сердитим, хто враженим поглядом, а він поспішав далі. Нові обличчя, нопі капелюхи, сірі, чорні, сині, він усіх їх перегнав, обертаючись і уважно приглядаючись до них...

На перехресті авеню Клебер Равік зупинився. Жінка... Жінка з пуделем, згадав він раптом. Той чоловік ішов слідом за нею.

Жінку з пуделем Равік давно перегнав. Він швидко пішов назад. Помітивши здалеку жінку з пуделем, він відступив до краю тротуару. Стиснувши в кишенях кулаки, він пильно оглядав усіх, хто його поминав. Пудель став під ліхтарем, обнюхав його і страшенно повільно підняв задню лапу. Потім завзято подряпав обома лапами бруківку й побіг далі. Равік раптом відчув, що в нього спітніла потилиця. Він почекав ще кілька хвилин, але те обличчя не з'явилося. Він перебіг поглядом машини на стоянці. Всі вони були порожні. Він знов повернувся й дійшов до станції метро на авеню Клебер. Збігши сходами вниз, він купив квиток і пішов уздовж платформи, де було чимало людей. Та поки він дійшов до кінця, над'їхав поїзд, забрав усіх і зник у тунелі. Платформа спорожніла.

Равік повільно вернувся в бістро. Він сів біля того самого столика, де сидів раніше. Там ще стояла його недопита чарка кальвадосу. Йому здалося дивним, що вона й досі там стоїть...

З'явився офіціант.

— Вибачте, пане. Я не знав...

— Нічого, — перебив його Равік. — Принесіть мені другу чарку кальвадосу.

— Другу? — Офіціант глянув на недопиту чарку. — А ви не хочете спершу випити цю?

— Ні. Принесіть мені іншу. — Офіціант узяв чарку й понюхав її.

— Цей кальвадос недобрий?

— Добрий. Просто дайте іншу чарку.

— Зараз, пане.

Я помилився, подумав Равік. Мокра від дощу, запітніла шибка — хіба можна крізь неї щось розглянути як слід? Він пильно вдивлявся у вікно. Стежив, як мисливець із засідки, за кожним перехожим, а в пам'яті сірими, різкими тінями зринали кадри фільму, уривки згадок...

Берлін. Літній вечір 1934 року, будинок гестапо, кров, гола кімната без вікон, різке світло електричних ламп без абажурів, заплямований кров'ю стіл із ремінням, яким прив'язують до стільниці, ясність збудженого після безсонної ночі мозку, який десяток разів гвалтом виривали з непритомності, занурюючи голову у відро з водою і тримаючи її там, поки не ставало духу, нирки, такі розбиті, що він уже навіть не відчував болю, спотворене страхом і розпачем обличчя Сибіли, два кати в мундирах, що тримають її, — і ще один, який усміхається і люб'язно пояснює, що з нею буде, коли він не признається... Сибіла, яка через три дні начебто повісилась.

З'явився офіціант і поставив чарку на столик.

— Це інший гатунок, пане. Від Дидьє з Кана. Вистояний.

— Добре, добре. Дякую.

Равік випив чарку, потім дістав з кишені пачку сигарет, витяг одну й закурив. Руки в нього й досі тремтіли. Він кинув сірника на підлогу й замовив ще чарку кальвадосу.

Те обличчя, усміхнене обличчя, яке щойно начебто майнуло за вікном, мабуть, привиділося йому. Неможливо, щоб Гааке був у Парижі. Неможливо! Равік відігнав від себе спогади. Безглуздо мордувати себе, коли нічого не можна вдіяти. Він ще дочекається свого часу, коли там усе завалиться й можна буде вернутися додому. А поки що...

Він покликав офіціанта й розрахувався. Але на вулиці й далі пильно приглядався до кожного перехожого.

Равік сидів з Морозовим у «катакомбі».

— Ти не віриш, що то був він? — спитав Морозов.

— Не вірю. Але чисто він. Як викапаний. Або мене вже зраджує пам'ять.

— Шкода, що ти сидів у бістро.

— Шкода.

Морозов трохи помовчав.

— Страшенно воно муляє, правда? — спитав нарешті він.

— Ні. Чому?

— Бо не знаєш напевне.

— Знаю.

Морозов нічого не сказав.

— Примари, — повів далі Равік. — Я гадав, що вже спекався їх.

— Їх ніколи не спекаєшся. В мене вони також були. А надто спочатку. Перші п'ять-шість років. Я ще чекаю на трьох у Росії. Їх було семеро. Чотирьох уже немає живих. Двох із них розстріляли свої ж. Я вже понад двадцять років чекаю. Від сімнадцятого року. Одному з тих трьох, що ще живі, тепер під сімдесят. Решті двом десь бід сорока до п'ятдесяти. До цих я ще, думаю, доберусь. І поквитаюся з ними за свого батька.

Равік глянув на Морозова. Дужий велетень, але й йому вже понад шістдесят років.

— Ти до них доберешся, — мовив він.

— Так. — Морозов розтулив і знов стулив свої великі кулаки. — На це я й чекаю. Задля цього й живу так обачно. Вже не так часто п'ю. Може, ще довго доведеться чекати. А мені тоді треба бути дужим. Я не буду ні стріляти, ні різати.

— Я також. — Вони помовчали.

— Пограємо в шахи? — спитав Морозов.

— Так. Але я не бачу жодної вільної шахівниці.

— Он там професор скінчив. Він грав із Леві. І виграв, як завжди.

Равік пішов по шахівницю й шахи.

— Ви довго грали, професоре, — сказав він. — Від обіду до самого вечора.

Старий кивнув головою.

— Шахи розвіюють. Вони кращі за карти. В картах усе залежить від випадку. Пощастить або ні. Вони не дуже розвіюють. А шахи — це світ у собі. Поки граєш, він заступає зовнішній світ. — Професор звів на Равіка запалені очі. — А зовнішній світ не вельми досконалий.

Його партнер Леві зненацька щось замурмотів. Тоді затих, злякано озирнувся й пішов за професором. Вони зіграли дві партії. Потім Морозов підвівся.

— Треба йти, відчиняти двері перед вершками суспільства. А ти чому перестав до нас заглядати?

— Не знаю. Так складається.

— Завтра ввечері зайдеш?

— Завтра не можу. Йду на вечерю. До «Максима».

Морозов посміхнувся.

— Як на безпаспортного втікача ти поводишся досить нахабно. Волочишся по найелегантніших ресторанах Парижа.

— Тільки в них і почуваєш себе в цілковитій безпеці, Борисе. Хто поводиться як утікач, той швидко попадається. Ти, власник нансенського паспорта, мав би сам це знати.

— Правда. З ким ти йдеш? Бува, не з німецьким послом як його протеже?

— З Кет Гегстрем.

Морозов свиснув.

— З Кет Гегстрем? — перепитав він. — То вона повернулася?

— Приїздить завтра вранці. З Відня.

— Добре. Ну, то я напевне побачу тебе потім у нас.

— Може, й не побачиш. Морозов похитав головою.

— Не може бути. Коли Кет Гегстрем у Парижі, її штаб-квартира в «Шехерезаді».

— Цього разу не те. Вона приїздить, щоб лягти в клініку. Найближчими днями її чекає операція.

— То вона неодмінно прийде. Ти нічого не розумієш у жінках. — Морозов примружив очі. — А може, ти не хочеш, щоб вона приходила?

— Чому б це я не хотів?

— Мені якраз спало на думку, що ти не навідуєшся до нас, відколи прислав до мене ту жінку. Джоан Маду. Здається мені, що це не просто так збіглося.

— Дурниці. Я навіть не знав, що вона ще у вас. Пригодилася на щось?

— Так. Спершу співала в хорі. А тепер має невеличкий сольний номер. Дві чи три пісеньки.

— Ну як, вона трохи звикла?

— Звичайно. А чому ж ні?

— Вона була в страшному розпачі, бідолаха.

— Що? — перепитав Морозов.

— Я сказав — бідолаха.

Морозов усміхнувся.

— Равіку, — мовив він батьківським тоном, і на його обличчі раптом відбилися степи, безмежні простори, луки, мудрість і весь досвід світу, — не верзи дурниць. Вона добре стерво.

— Що-що? — спитав Равік.

— Стерво. Не повія, а стерво. Якби ти був росіянин, ти б зрозумів різницю.

Равік засміявся.

— Ну, то вона, мабуть, дуже змінилася. Бувай, Борисе! Хай Бог благословить твої пильні очі.

VII

— Коли мені лягати в клініку, Равіку? — спитала Кет Гегстрем.

— Коли хочете. Завтра, післязавтра, коли завгодно. На день пізніше, на день раніше — не має значення.

Вона стояла перед ним, по-хлоп'ячому струнка, впевнена, вродлива і вже не дуже молода.

Равік два роки тому вирізав їй апендикс. То була його перша операція в Парижі. Кет Гегстрем виявилась добра на почин. Відтоді він весь час мав роботу, і поліція жодного разу не турбувала його. Для нього Кет була ніби талісман.

— Цього разу я боюся, — мовила вона. — Не знаю чому, але боюся.

— Нема чого. Це звичайна операція.

Кет підійшла до вікна й виглянула надвір, на подвір'я готелю «Ланкастер». Могутній крислатий каштан простяг свої старі руки до мокрого неба.

— Цей дощ, — сказала вона. — Я виїздила в дощ із Відня. Прокинулася в Цюриху — і знов дощ. І тут також. — Вона засунула завісу. — Не знаю, що зі мною діється. Мабуть, я старіюся.

— Завжди так здається, коли людина ще не стара.

— У мене мав би бути інший настрій. Два тижні тому я розлучилася. Треба було б радіти. А я якась стомлена. Все повторюється, Равіку. Чому?

— Ніщо не повторюється. Повторюємось ми, оце й усе.

Кет усміхнулася й сіла на канапу, що стояла біля декоративного каміна.

— Добре, що я вернулася. Відень став гнітючою казармою. Німці його розтоптали. І австрійці разом з ними. Австрійці також, Равіку. Мені здавалося, що австрійський нацист — це щось протиприродне. Але я сама їх бачила.

— Нема нічого дивного. Влада — найзаразливіша хвороба з усіх.

— Так, і вона найдужче спотворює людей. Тому я й розлучилася. Чарівний гульвіса, за якого я два роки тому вийшла заміж, раптом обернувся в горлатого штурмфюрера, що змушував старого професора Бернштейна мити вулицю, а сам стояв і сміявся. Бернштейна, який

рік тому вилікував його від запалення нирок — нібито за те, що гонорар був надто високий. — Кет Гегстрем скривилася. — Гонорар, який заплатила я, а не він.

— От і радійте, що розв'язалися з ним.

— Він вимагав за розлучення двісті п'ятдесят тисяч шилінгів.

— Дешево, — сказав Равік. — Усе, що можна владнати з допомогою грошей, коштує дешево.

— Він нічого не дістав. — Кет Гегстрем підвела голову. В неї було вузьке обличчя, бездоганно окреслене, мов камея. — Я йому сказала, що я думаю про нього, про його партію та про їхнього фюрера, й запевнила, що відтепер говоритиму все це відверто. Він спробував налякати мене гестапо й концентраційним табором. Я його взяла на глузи. Сказала, що я поки що американка й перебуваю під захистом посольства. Зі мною нічого не станеться, а от йому, через те що я його дружина, все може бути. — Вона засміялася. — Про це він не подумав. І відтоді більше не ставав мені на перешкоді.

Посольство, захист, протекція, подумав Равік. Наче мова йде про якусь іншу планету.

— Мені дивно, що професорові Бернштейну й досі дозволяють практикувати, — сказав він.

— Більше не дозволяють. Він прийняв мене тайкома, коли почалася перша кровотеча. Слава Богу, що я можу позбутися цієї дитини. Народити від нациста... — Її аж пересмикнуло.

Равік підвівся.

— Мені треба йти. Вебер після обіду ще раз огляне вас. Тільки задля проформи.

— Я знаю. А однаково цього разу мені страшно.

— Послухайте, Кет... Це ж не вперше. І операція простіша, ніж видалення апендикса, яку я робив вам два роки тому. — Равік обережно обняв її за плечі. — Ви були першою, кого я оперував у Парижі. Це як перше кохання. Я буду обережний. А крім того, ви мій талісман. Принесли мені щастя. І надалі повинні приносити.

— Так, — сказала вона й глянула на нього.

— Ну й добре. Прощавайте, Кет. О восьмій вечора я зайду по вас.

— Прощавайте, Равіку. Зараз я піду до Менбоше й куплю собі вечірню сукню. Треба ж мені скинути з себе цю втому. І це відчуття, ніби я заплуталася в павутинні. Ох, той мені Відень, — сказала вона й гірко всміхнулася. — Місто мрій...

Равік спустився ліфтом і пройшов вестибюлем повз бар. Там сиділо кілька американців. Посеред вестибюля на столі стояв великий

букет червоних гладіолусів. У сіруватому тьмяному світлі вони кольором нагадували закипілу кров. Аж підійшовши ближче, Равік побачив, що квітки свіжі, їх так міняло світло, що пробивалося знадвору.

На другому поверсі готелю «Інтернасіональ» панував шарварок. У багатьох кімнатах двері були відчинені навстіж, покоївка і коридорний то забігали туди, то знов вибігали, а господиня командувала ними, стоячи в коридорі. Равік піднявся сходами нагору.

— Що сталося? — спитав він.

Господиня, огрядна жінка з величезними грудьми й маленькою головою в коротких чорних кучерях, відповіла:

— Іспанці вибралися.

— Я знаю. Але навіщо так пізно прибирати кімнати?

— Вранці вони нам будуть потрібні.

— Приїздять нові німецькі емігранти?

— Ні, іспанські.

— Іспанські? — перепитав Равік, не відразу збагнувши, що вона має на думці. — Як це? Вони ж щойно виїхали.

Господиня глянула на нього чорними блискучими очима й посміхнулася. В тій посмішці була і простацька мудрість, і простацька іронія.

— А інші повертаються.

— Які інші?

— Їхні супротивники, звичайно. Так завжди буває. — Господиня гукнула щось покоївці. — В нас давній готель, — не без гордощів повела вона далі. — І наші пожильці залюбки повертаються сюди. Вони вже чекають на свої колишні кімнати.

— Уже чекають? — здивувався Равік. — Хто?

— Панове з ворожого табору. Більшість їх уже мешкали тут. Звичайно, дехто за цей час загинув. А решта зупинилися в «Біарриці» та в «Сен-Жан де Люзі» й чекали, поки звільняться кімнати.

— Хіба вони вже тут були?

— Отакої, пане Равіку! — Господиню здивувала його нетямущість. — Певне, що були. Під час диктатури Примо де Ривери. Їм тоді довелося тікати, й вони жили в нас. Коли Іспанія стала республіканською, вони повернулися назад, а до нас приїхали монархісти й фашисти. Тепер уже останні з них вертаються додому, а республіканці знов приїздять сюди. Ті, що ще залишилися.

— Справді. Я про це якось не подумав.

Господиня заглянула до однієї кімнати. Над ліжком висіла кольорова літографія з зображенням колишнього короля Альфонса.

— Зніми його, Жанно! — гукнула вона. Покоївка зняла портрет.

— Так. Постав сюди.

Господиня поставила портрет праворуч під стіною і пішла далі. В сусідній кімнаті висів портрет генерала Франко.

— Цього також зніми. І постав до Альфонса.

— Чого ж ті іспанці не забрали своїх портретів із собою? — спитав Равік.

— Емігранти рідко забирають портрети, коли повертаються на батьківщину, — пояснила господиня. — Портрети дають їм розраду на чужині. А коли вертаєшся, вони вже не потрібні. Та й рами незручно перевозити, і скло легко б'ється. Портрети майже завжди залишаються в готелях.

Вона поставила під стіну в коридорі ще два портрети гладкого генералісимуса, одного Альфонса й невеличкий портрет генерала Кейпо де Льяно.

— Святих можна не знімати, — вирішила вона, побачивши в одній кімнаті яскравий образ мадонни. — Святі дотримуються нейтралітету.

— Не завжди, — заперечив Равік.

— У важкі часи Бог завжди має якийсь шанс. Я вже набачилась тут атеїстів, що молилися Богу. — Господиня крутнула лівим плечем, поправляючи груди. — А ви ніколи не молилися, коли опинялись у безвиході?

— Звичайно, ні. Але я не атеїст. Я просто скептик.

На сходах з'явився коридорний із цілим оберемком портретів.

— Ви хочете змінити декорації? — спитав Равік.

— Авжеж! У готельній справі треба мати великий такт. Тоді в тебе буде й добра слава. Особливо з такими клієнтами, як у нас. Вони в цих справах дуже чутливі, я вже знаю. Кому сподобається кімната, коли зі стіни на нього гордовито дивитиметься його смертельний ворог, намальований яскравими фарбами, та ще й у позолоченій рамі? Хіба не правда?

— Правда. На сто відсотків. Господиня обернулася до хлопця.

— Постав сюди портрети, Адольфе. Ні, краще постав їх рядком під ту стіну проти світла, щоб було видно.

Коридорний щось буркнув і заходився виставляти портрети.

— А що ви тепер повісите в кімнатах? — поцікавився Равік. — Оленів, краєвиди, виверження Везувію тощо?

— Хіба як не стане давніх портретів. Я переважно вивішую їх.

— Яких давніх?

— Ну, що раніше тут висіли. Тих, що їх ті панове полишали, коли вернулися до влади. Ось вони.

Господиня показала на ліву стіну коридора, де хлопець уже виставив рядком нові портрети, якраз навпроти тих, що їх повиносили з кім-

нат. Там були два портрети Маркса, три портрети Леніна, з яких один був наполовину заліплений папером, кілька малих, оправлених у рамці чорно-білих портретів Негріна та інших керівників республіканської Іспанії, портрет Троцького. Вони були непоказні, жоден із них не вигравав барвами, орденами та емблемами, як помпезні Альфонси, Примо де Ривери і Франко під правою стіною. Два світи мовчки дивились один на одного у тьмяно освітленому коридорі, а між ними стояла господиня французького готелю, обдарована тактом, досвідом та іронічною мудрістю свого народу.

— Коли ті панове вибралися, я їх приховала, — мовила вона. — У теперішні часи уряди довго не тримаються. Самі бачите, що я не помилилась. От тепер вони мені й пригодяться. В готельній справі треба дивитися далеко вперед.

Вона показала коридорному, де який портрет повісити. Троцького господиня відіслала назад у льох, він їй видався надто непевним. Равік оглянув той портрет, що був наполовину заліплений. Він наддер папір, і звідти з'явилася голова усміхненого Троцького. Його, мабуть, заліпив якийсь прибічник Сталіна.

— Бачите, — сказав Равік. — Іще один, замаскований Троцький. Знятий за добрих давніх часів.

Господиня взяла портрет.

— Цей можна викинути. Він ні на що не годиться. Одна половина весь час ображає другу. — Вона віддала портрет хлопцеві. — Зніми рамку, Адольфе. Вона з доброго дуба.

— А що ви зробите з тими портретами, що зняли? З Альфонсами і Франко?

— Сховаю в льох. Хтозна, може, вони ще знадобляться.

— У вас, мабуть, не льох, а казка. Тимчасовий мавзолей. Там є ще якісь портрети?

— Певне! Є ще російські — кілька портретів Леніна у картонних рамках, — ану ж колись цих не вистачить. І портрети останнього царя. Залишилися від росіян, що тут повмирали. Один навіть розкішний олійний портрет, намальований з натури, у важкій позолоченій рамі. Він належав пожильцеві, що наклав на себе руки. Є й італійці. Два Гарибальді, три королі і трохи попсований Муссоліні на газетному папері, з тих часів, коли він ще був соціалістом і жив у Цюриху. Він, правда, цінний тільки як рідкість, ніхто не хоче, щоб він висів на стіні.

— А німці теж у вас є?

— Є кілька портретів Маркса, вони найчастіше трапляються. І один Лассаль, один Бебель... А ще груповий портрет — Еберт,

Шейдеман, Носке та інші люди. Носке на ньому заляпаний чорнилом. Мені казали, що він став нацистом.

— Це правда. Можете повісити його разом із соціалістом Муссоліні. А з іншого табору нікого з німців не маєте?

— Чому ж, маємо Гінденбурга, кайзера Вільгельма, Бісмарка і... — господиня всміхнулася, — навіть Гітлера в дощовику. Ми непогано вкомплектовані.

— Що? — здивувався Равік. — Гітлера? Звідки він у вас?

— Лишив один гомосексуаліст. Він приїхав сюди тридцять четвертого року, коли в Німеччині вбили Рема та інших. Чогось дуже боявся і весь час молився. Звався Пуці. Потім його забрав із собою один багатий аргентінець. Хочете побачити портрет Гітлера? Він у льоху.

— Не тепер. І не в льоху. Я краще погляну на нього, коли такими портретами будуть обвішані всі номери в готелі.

Господиня пильно глянула на нього.

— Ага. — врешті мовила вона. — Ви хочете сказати, коли вони приїдуть сюди як емігранти?

Борис стояв у вишитій золотом лівреї перед «Шехерезадою». Він відчинив дверці таксі. З машини виліз Равік. Морозов усміхнувся.

— А мені здавалося, що ти не хотів приходити сюди.

— Я й не хотів.

— Це я його присилувала, Борисе. — Кет Гегстрем обняла Морозова. — Хвалити Бога, що я знов із вами!

— У вас російська душа, Катю. Бозна-чому вам судилося народитись у Бостоні. Заходь, Равіку. — Морозов розчинив вхідні двері. — Людина велика у своїх задумах, але слабка в здійсненні їх. У цьому наше лихо і наш чар.

«Шехерезада» була оздоблена як східне шатро. Офіціантами були росіяни в червоних черкесах, а оркестр складався з російських і румунських циганів. Гості сиділи біля столиків на лаві, що тяглася вздовж усієї стіни. В залі було темнувато й досить людно.

— Що ви будете пити, Кет? — спитав Равік.

— Горілку. І нехай грають цигани. З мене досить «Віденського лісу» в ритмі військового маршу. — Кет скинула черевички й підібгала під себе ноги. — Я вже не втомлена, Равіку, — мовила вона. — Кілька годин у Парижі — і я зовсім інша. А проте в мене й досі таке почуття, ніби я втекла з концтабору. Ви можете таке уявити?

Равік подивився на неї.

— Приблизно можу.

Офіціант приніс невеличкий графин горілки й чарки. Равік налив їх і подав одну Кет. Вона швидко, спрагло випила й поставила чарку. Тоді озирнулася по залі.

— Старий балаган, — усміхнулася вона. — Але вночі він обертається в казкову печеру, де можна сховатись і мріяти.

Вона відхилилася на спинку лави. Лагідне світло, що лилося з-під скляної стільниці, освітлювало її обличчя.

— Равіку, чому вночі все стає якесь барвистіше? Все здається легким, усе можна осягти, а чого не осягнеш, те виповнюєш мріями. Чому?

Він усміхнувся.

— Якби не мрії, ми б не могли витримати дійсності. Оркестранти почали настроювати інструменти. Зазвучали квінти й скрипкові пасажі.

— Ви не схожі на людину, що дурить себе мріями, — сказала Кет.

— Дурити себе можна й правдою. Це ще небезпечніше.

Зазвучала музика. Спершу тільки цимбали. М'які, вкутані замшею молоточки тихо, майже нечутно вихопили з присмерку мелодію, підкинули її вгору ніжним гліссандо і, повагавшись, передали далі скрипкам.

Циган неквапом перейшов залу й зупинився біля їхнього столика. Він стояв, усміхаючись і притискаючи скрипку до плеча. Настирливі очі й жадібно-неуважний вираз обличчя. Без скрипки він скидався б на торговця худобою, а зі скрипкою був посланцем степів, чарівних вечорів, безмежного простору і всього того, що не вкладається в дійсність.

Кет сприймала мелодію всією шкірою, ніби джерельну воду у квітні. Їй раптом захотілось озватися луною, але не було нікого, хто б погукав її. Невиразно мурмотіли чиїсь голоси, майоріли уривки спогадів, часом щось мерехтіло, як парча, та потім зникало, і не було нікого, хто б погукав її. Нікого, хто б погукав.

Циган уклонився. Равік тицьнув йому під столом гроші. Кет Гегстрем ворухнулася.

— Равіку, ви були коли-небудь щасливі?

— І не раз.

— Я не про те. Я хочу сказати — щасливі по-справжньому, коли перехоплює дух, коли втрачаєш глузд від щастя й віддаєшся йому всім своїм єством.

Равік глянув на вузеньке схвильоване обличчя жінки, що зазнала тільки найненадійнішого різновиду щастя — кохання.

— Не раз, Кет, — сказав він, маючи на думці щось зовсім інше і знаючи, що те щось теж не було щастям.

— Ви не хочете мене зрозуміти. Або не хочете про це говорити. Хто це співає з оркестром?

— Не знаю. Я давно тут не був.

— Звідси її не видно. І серед циганів її немає. Мабуть, сидить десь за столиком.

— То це, певне, хтось із гостей. Тут таке часто буває.

— Дивний голос, — сказала Кет. — Сумний і водночас бунтівний.

— Це такі пісні.

— Або я така. Ви розумієте слова?

— «Я вас кохав». Романс на слова Пушкіна.

— Ви знаєте російську мову?

— Тільки те, чого мене навчив Морозов. Переважно лайку. Щодо лайки, то російська мова просто видатна.

— Ви не любите говорити про себе, правда?

— Я не люблю про себе навіть думати. — Кет помовчала.

— Часом мені здається, що давнє життя скінчилося, — мовила вона. — Безтурботність, надія — все це минуло.

Равік усміхнувся.

— Воно ніколи не скінчиться, Кет. Життя надто велика річ, щоб скінчитися раніше, ніж ми перестанемо дихати.

Вона не слухала його.

— На мене часто нападає страх, — повела вона далі. — Якийсь раптовий, нез'ясовний страх. Таке почуття, наче ми вийдемо звідси й побачимо, що світ завалився. У вас воно теж буває?

— Так, Кет. Воно в кожного буває. Ось уже двадцять років уся Європа заражена цією хворобою.

Вона мовчала, дослухаючись до музики.

— А тепер уже не російська пісня.

— Ні. Італійська. «Санта Лючія».

Промінь прожектора перебіг зі скрипаля на столик біля оркестру. Тепер Равік побачив жінку, що співала. Це була Джоан Маду. Вона сиділа сама за столиком, спершись на кього рукою, й дивилася кудись поперед себе, ніби задумалась і нікого не бачила навколо. В яскравому світлі її обличчя здавалося дуже блідим. На ньому не лишилося й сліду від того погаслого, неживого виразу, що його знав Равік. Воно світилося бентежною приреченою красою, і він згадав, що вже раз коротку хвилю бачив його таким — уночі в її кімнаті, але тоді він подумав, що то йому, захмелілому, привиділось, і все зразу зникло. І ось знов те саме обличчя, ще краще, ніж того разу.

— Що з вами, Равіку? — спитала Кет. Він повернувся до неї.

— Нічого. Просто знайома пісня. Неаполітанський сентиментальний романс.

— Спогади?

— Ні. В мене немає спогадів.

Він відповів гостріше, ніж хотів, і Кет пильно подивилась на нього.

— Інколи мені хотілося б знати, що з вами діється, Равіку.

Він махнув рукою.

— Те саме, що й з кожним. У наш час світ повний авантурників, що стали ними не з власної волі. Їх можна зустріти в кожному готелі для втікачів. І в кожного своя історія, яка для Александра Дюма чи Віктора Гюго була б знахідкою. А тепер тільки-но почнеш розповідати її, як твій слухач уже позіхає. Нате ще чарку, Кет. Тепер найнеймовірніша пригода — нескаламучене, спокійне життя.

Оркестр заграв блюз. Танцювальна музика в нього виходила кепсько. Кілька пар почало танцювати. Джоан Маду підвелася й рушила до виходу. Вона йшла так, ніби зала була порожня. Раптом Равік згадав, що про неї сказав Морозов. Джоан пройшла досить близько від їхнього столика. Равікові здалося, що вона побачила його, але її погляд відразу байдуже ковзнув кудись повз нього, і вона вийшла.

— Ви знаєте цю жінку? — спитала Кет, що стежила за Равіком.

— Ні.

VIII

— Бачите, Вебере? — спитав Равік. — Ось... і ось... і ось тут...

Вебер схилився над операційним столом.

— Так...

— Маленькі вузлики, ось... і ось. Це не прості потовщення і не зрощення...

— Ні...

Равік випростався.

— Рак, — сказав він. — Безперечний, виразний рак. Давно в мене не було такого збіса складного випадку. Дзеркало нічого не показує, під час обмацування в ділянці тазу виявлено тільки невеличке пом'якшення з одного боку, ледь відчутну припухлість, може, кісту або міому, нічого загрозливого, проте знизу добратися не можна. Довелося різати, і раптом ми знаходимо рак.

Вебер подивився на нього.

— Що ви будете робити?

— Можна взяти заморожений зріз і дослідити тканину під мікроскопом. Буассон ще в лабораторії?

— Напевне.

Вебер попросив сестру подзвонити в лабораторію. Вона швидко вийшла, нечутно ступаючи гумовими підошвами.

— Треба оперувати далі, зробити гістероектомію, — мовив Равік. — Робити ще щось нема глузду. Найгірше те, що вона нічого не знає. Який пульс? — спитав він у сестри, що дазала наркоз.

— Рівний. Дев'яносто.

— Кров'яний тиск?

— Сто двадцять.

— Добре.

Равік подивився на Кет Гегстрем. Вона лежала на операційному столі в положенні Тренделенбурга.

— Треба було б її попередити. Отримати згоду. Не можна ж так просто пошматувати людину... Чи можна?

— За законом можна. А взагалі... ми однаково вже почали.

— Мусили. Звичайним способом нічого не можна було зробити. Але це вже інша операція. Викинути матку не те саме, що зробити аборт.

— Мені здається, вона вам довіряє, Равіку.

— Не знаю. Мабуть. Але чи вона погодилася б... — Він поправив ліктем гумовий фартух, пов'язаний поверх білого халата. — А все-таки... Поки що спробую заглянути далі. Ще встигнемо вирішити, чи робити гістероектомію. Скальпель, Ежені.

Він продовжив розріз до пупка, дрібніші судини затиснув, більші перехопив подвійними вузлами, взяв другого скальпеля й розрізав жовтувату фасцію. Потім відділив м'язи тупим боком ножа, підняв очеревину, розрізав її і затиснув краї.

— Розширювач!

Молодша сестра вже тримала його напоготові. Вона спустила ланцюжок з тягарцем і причепила до нього пластинку.

— Серветки!

— Є серветки.

Равік обіклав вологими теплими серветками розтин і обережно ввів щипці. Тоді підвів очі.

— Гляньте сюди, Вебере... і сюди. Ось широка зв'язка. Ущільнена, тверда маса. Неможливо взяти щипцями. Надто далеко зайшла хвороба.

Вебер уважно оглянув те місце, на яке показував Равік.

— А тут ось бачите, — повів далі Равік. — Ці артерії вже не можна затиснути. Надто вони витончилися. І тут метастази. Безнадійно...

Він обережно зрізав тоненьку стяжку тканини.

— Буассон у лабораторії?

— Так, — відповіла сестра. — Я йому дзвонила. Він чекає.

— Добре. Пошліть йому пробу. Ми почекаємо наслідків. Хвилин за десять аналіз буде готовий.

— Скажіть йому, хай повідомить нас по телефону про наслідки, — додав Вебер. — Відразу ж. Операцію поки що припинимо.

Равік випростався.

— Пульс?

— Дев'яносто п'ять.

— Кров'яний тиск?

— Сто п'ятнадцять.

— Добре. Думаю, нам нема чого більше зважувати, Вебере, чи оперувати хвору без її згоди. Тут уже нічого не можна зробити.

Вебер кивнув головою.

— Тільки зашити, — сказав Равік. — Видалити плід, і все. Зашити й нічого їй не казати.

Він подивився на розпанахане тіло, обкладене серветками. В сліпучому електричному світлі ті серветки здавалися ще білішими, ніби свіжий сніг над червоним кратером розчахнутої рани. Кет Гегстрем, тридцятичотирирічна жінка, примхлива, струнка, засмагла, тренована, сповнена жадоби до життя, — і приречена на смерть якимось прихованим, невидимим ворогом, що спустошує її клітини.

Равік знов схилився над хворою.

— Ми ж іще повинні...

Дитина. В ньому тілі, що вже розпадалось, наосліп пробивалося до світла нове життя. Приречене разом із тілом, воно ще жадібно їло, смоктало соки, гнане тільки бажанням росту, невідоме щось, яке могло б колись гратися в парках, чимось стати — інженером, священиком, солдатом, убивцею, людиною, щось, яке жило б, страждало, раділо і руйнувало... Інструмент обачно рухався вздовж невидимої стіни, наштовхнувся на опір, обережно зломив його, видалив... Кінець. Кінець кровообігові, що не осяг свідомості, не осяг життя — віддиху, захвату, нарікань, становлення, росту. Не залишилось нічого, тільки клаптик мертвого бляклого м'яса і трохи витеклої крові.

— Нема ще відомостей від Буассона?

— Нема. От-от будуть.

— Можна ще кілька хвилин почекати. Равік відступив від столу.

— Пульс?

Він побачив за екраном очі Кет. Вона дивилася на нього, але не застиглим поглядом, а так, немов бачила його і все знала. На мить йому

здалося, що вона прокинулась. Він ступив крок і зупинився. Не може бути! Йому тільки здалося. Гра світла.

— Пульс?

— Сто. Кров'яний тиск сто дванадцять. Падає.

— Пора, — сказав Равік. — Буассон міг би вже скінчити.

Унизу приглушено задзвонив телефон. Вебер глянув на двері. Равік не обернувся. Він напружено чекав. Він чув, як відчинилися двері і зайшла сестра.

— Так, — сказав йому Вебер. — Рак.

Равік кивнув головою і знов узявся до роботи. Зняв щипці й затискачі. Забрав розширювач, серветки. Поряд із ним Ежені рахувала інструменти.

Він почав зашивати рану, вправно, ретельно, уважно, весь зосередившись на своїй роботі, більше ні про що не думаючи. Могила закривалася. З'єднувались шари тканин, аж до останнього, верхнього. Він наклав скобки й випростався.

— Усе.

Ежені натиснула на педаль, опустила стіл у горизонтальне положення й накрила Кет простиралом. «Шехерезада», подумав Равік. Позавчорашній день, сукня від Менбоше... чи ви були коли-небудь щасливі... Не раз... я боюся... звичайна операція... Грали цигани. Він глянув на годинник над дверима. Дванадцята. Обід. Тепер скрізь відчиняються двері контор, фабрик, і звідти на вулицю рине потік здорових людей. Сестри викотили плаский візок з операційної. Равік скинув гумові рукавиці, підійшов до вмивальника й заходився мити руки.

— Викиньте сигарету, — сказав Вебер, миючись біля другого вмивальника. — Обпечете губи.

— Ага, дякую. Хто їй скаже про все, Вебере?

— Ви, — не задумуючись, відповів той.

— Доведеться їй пояснити, чому ми її оперували. Вона сподівалася, що то буде звичайний аборт. Сказати їй правду ми не можемо.

— Щось вигадаєте, — впевнено мовив Вебер.

— Ви так вважаєте?

— Звичайно. Маєте ще час до вечора.

— А ви?

— Мені вона не повірить. Вона знає, що оперували її ви, й захоче все почути від вас. У неї тільки виникла б підозра, якби прийшов я.

— Справді.

— Не розумію, як могла хвороба охопити все за такий короткий час.

— Могла. Хотів би я знати, що я їй скажу.

— Та вже щось придумаєте. Мовляв, кіста або міома.

— Так, — сказав Равік. — Кіста або міома.

Уночі він іще раз зайшов до клініки. Кет спала. Ввечері вона була прокинулась, виблювала, десь із годину не могла заспокоїтися, потім знов заснула.

— Вона щось питала?

— Ні, — відповіла рум'яна сестра. — Вона ще не цілком отямилась і нічого не питала.

— Думаю, вона спатиме до ранку. А часом би прокинулась і щось питала, скажіть, що все було гаразд. Їй треба спати. Дасте снодійне, коли буде необхідно. Якщо вона знов буде неспокійна, викличте доктора Вебера або мене. В готелі знатимуть, де мене знайти.

Равік стояв на вулиці, мов людина, якій знов пощастило врятуватися втечею. Мине ще кілька годин, і він змушений буде збрехати в очі, що довірливо дивитимуться на нього. Ніч раптом здалася йому теплою і мерехтливою. Знов сіру проказу життя милосердо прикриють кілька годин, що їх подарувала доля, і потім відлетять геть, мов голуби. І ті години також брехня, ніщо нікому не дарується, вони — тільки відтягування терміну. Але що не відтягування терміну? Хіба не все на світі — відтягування терміну, милосерде відтягування терміну, барвистий прапор, що прикриває чорну браму, яка невблаганно наближається до нас?

Равік зайшов у бістро й сів за мармуровий столик біля вікна. В залі було накурено й гамірно. З'явився офіціант.

— Чарку «дюбоне» й пачку сигарет «Колоніаль».

Він відкрив пачку й закурив сигарету з чорним тютюном. Поруч кілька французів сперечалися про свій продажний уряд і Мюнхенську угоду. Равік майже не слухав їх. Кожен усвідомлював, що світ байдуже котиться до нової війни. Проти цього ніхто не заперечував. Відтягти її, хоч на рік відтягти, — тільки за це вистачало ще сили боротися. Навіть тут відтягування... завжди те саме.

Він випив чарку «дюбоне». Солодкавий затхлий смак аперитива викликав нудоту. Навіщо він його замовляв? Він підкликав офіціанта.

— Чарку коньяку.

Потім відвернувся до вікна, намагаючись відігнати невеселі думки. Коли однаково не можна нічого вдіяти, то навіщо доводити себе до божевілля? Він згадав, коли опанував цю науку, одну з найважливіших у своєму житті...

Це було в серпні 1916 року поблизу Іпра. За день перед тим їхню роту відвели з переднього краю на відпочинок. Це вперше, відколи вони попали на фронт, їм випала така спокійна позиція. Нікого не вбило. Тепер вони лежали на теплому серпневому сонці навколо невеличкого

багаття й пекли картоплю, яку знайшли на полі. Через хвилину від тієї ідилії нічого не залишилося. Несподіваний артилерійський обстріл... снаряд улучив просто в багаття... Коли Равік, живий і цілий, отямився, то побачив, що двох солдатів убито, а неподалік лежить його товариш Пауль Месман, якого він знав змалечку, з яким разом грався, ходив до школи, з яким був нерозлучний... Пауль лежав з розпанаханим животом, з якого вивалились нутрощі...

Вони віднесли Месмана на брезенті в польовий лазарет. Ішли навпростець стернею, ледь беручись угору. Несли вчотирьох, кожен тримаючи за один кінець. Поранений лежав на рудому брезенті й притискав руками білі, масні, криваві нутрощі. Рот у нього був розтулений, очі безтямно витріщені.

Він помер через дві години, і одну з них безперестанку кричав.

Равік згадав, як вони повернулися назад. Він сидів у бараці, отупілий і розбитий. Йому ще не доводилось такого бачити. Там його й знайшов Качинський, командир їхнього відділення, а до війни — швець.

— Ходи зі мною, — сказав він. — У баварців у польовому буфеті є пиво, горілка й навіть ковбаса.

Він витріщив на нього очі. Не міг збагнути такої тваринної черствості. Качинський хвилину дивився на нього, тоді мовив:

— Хочеш не хочеш, а підеш. Навіть якщо тебе доведеться гнати палицею. Сьогодні ти нажерешся, налигаєшся і сходиш у бардак.

Він нічого не відповів. Качинський сів коло нього.

— Я знаю, що з тобою. І знаю, що ти думаєш тепер про мене. Але я тут два роки, а ти два тижні. Послухай! Чи можемо ми чимось допомогти Месманові? Ні. Сам знаєш, що ми б головами наклали, якби була хоч найменша надія врятувати його.

Він глянув на Качинського. Так, він знав. Знав, що Качинський наклав би головою задля товариша.

— Ну от. Месман загинув. Ми йому нічим не можемо допомогти. А за два дні нас знов поженуть на передній край. І цього разу там не буде такого затишку, як тоді. Коли ти сидітимеш тут і думатимеш про Месмана, то сам себе зведеш зі світу. Розшарпаєш собі нерви і втратиш той сприт, що солдат мусить мати. Може, саме настільки, що під час другого обстрілу вчасно не сховаєшся. Спізнишся на півсекунди, і тоді ми понесемо в лазарет тебе, як Месмана. Кому це треба? Месманові? Ні. Комусь іншому? Теж ні. Просто буде тобі каюк, от і все. Втямив тепер?

— Втямив, та однаково не можу.

— Стули пельку! Зможеш. Інші також змогли. Ти не перший.

Після тієї ночі йому полегшало. Він пішов з Качинським і засвоїв свій перший фронтовий урок. Допомагай, коли можеш. Роби все, що можеш. Та коли вже нічого не можеш зробити — забудь! Відвернися! Не розкисай! Співчуття можна дозволити собі в спокійні часи. Не тоді, коли йдеться про життя і смерть. Поховай мертвих і хапай зубами життя! Тобі воно ще знадобиться. Жалоба жалобою, а факти фактами. Жалоба не буде меншою, коли ти дивитимешся фактам у вічі. Тільки так можна вижити.

Равік випив коньяк. Французи за сусіднім столиком і далі теревенили про свій уряд. Ппо неспроможність Франції. Про Англію. Про Італію. Про Чемберлена... Слоса, слова. Єдині, хто діяв, це ті інші. Вони були не дужчі, тільки рішучіші. Вони були не відважніші, тільки знали, що їм не чинитимуть опору. Відтягнення війни... І на що ж вони той час використовували? Може, озброювалися, надолужували прогаяне, збиралися на силі? Ні. Дивилися, як інші озброюються... і, нічого не роблячи, чекали, сподівалися на нове відтягнення війни. Давня пригода стада моржів. Їх було на березі сотні, а між ними — єдиний мисливець, що вбивав їх палицею одного за одним. Об'єднавшись, моржі б його легко розчавили, та вони лежали, дивилися, як мисливець ішов, орудуючи палицею, і не ворушилися: адже він убивав сусідів, одного за одним, але сусідів. Історія європейських моржів. Вечірня заграва цивілізації. Присмерк стомлених, млявих богів. Збляклі стяги прав людини. Розпродаж континенту. Дедалі ближчий потоп. Крамарська метушня навколо останніх цін. Давній скорботний танець на вулкані. Народи, яких знов поволі ведуть на жертовний вівтар. Вівцю принесуть у жертву, а блохи врятуються. Як завжди.

Равік погасив сигарету й оглянувся. Навіщо все це? Хіба вечір щойно не був такий лагідний, як голуб, як м'який сірий голуб? Поховай мертвих і хапай зубами життя. Час спливає швидко. Головне — вистояти. Колись ти будеш потрібний. Бережи себе і будь готовий. Він покликав офіціанта й розрахувався.

У «Шехерезаді», коли Равік зайшов туди, було темно. Грав циганський оркестр, і тільки на столик біля музикантів, де сиділа Джоан Маду, падаз промінь прожектора.

Равік зупинився біля дверей. Підійшов офіціант і відсунув йому столик. Але Равік стояв далі й дивився на Джоан Маду.

— Горілки? — спитав офіціант.

— Так. Графинчик.

Равік сів до столика, налив чарку і швидко випив. Він хотів відігнати від себе все, про що думалось дорогою. Примару минулого й при-

мару смерті, розпанаханий снарядом живіт і живіт, поточений раком. Він помітив, що сидить біля того самого столика, де сидів два дні тому з Кет Гегстрем. Поряд звільнився інший столик, проте Равік не пересів туди. Байдуже, чи він сидітиме тут, чи там, — Кет Гегстрем це не допоможе. Як сказав колись Вебер? Навіщо так перейматися, якщо випадок безнадійний? Робимо, що можемо, і спокійно йдемо додому. А то що б з нами сталося? Так, що ж з нами сталося? Він слухав голос Джоан Маду, що долинав від оркестру. Кет правду казала, той голос хвилював. Равік узяв графинчик з прозорою горілкою. Бувають миті, коли барви розпадаються і життя сіріє під безсилими руками. Таємничий відплив. Німа цезура між двома віддихами. Черговий укус часу, що поволі з'їдає серце. Санта Лючія люнтана, співав той самий голос у супроводі оркестру. Він котився, ніби морська хвиля з другого, забутого берега, де щось цвіло.

— Подобається вона вам?

— Хто?

Равік стрепенувся. Біля нього стояв господар «Шехерезади». Він кивнув у бік Джоан Маду.

— Гарно. Дуже гарно.

— Звичайно, не сенсація. Але впереміш з іншими номерами може йти.

Господар нечутною ходою пішов далі. На мить у яскравому світлі прожектора майнула його гостра чорна борідка. Равік подивився йому вслід і сягнув рукою по чарку.

Прожектор погас. Оркестр заграв танго. Знову з темряви виринули освітлені круги столиків і невиразні обличчя над ними. Джоан Маду підвелася й пішла поміж столиками. Кілька разів їй довелось зупинятися, щоб пропустити пари, які йшли танцювати. Равік зустрівся з нею очима. На її обличчі не видно було й сліду здивування. Вона йшла просто до нього. Равік підвівся й відсунув столика. Офіціант кинувся допомагати йому.

— Дякую, — мовив Равік, — я впораюся сам. Ви тільки принесіть другу чарку.

Він поставив столик на місце, налив чарку, що її приніс офіціант, і сказав:

— Це горілка. Не знаю, чи ви п'єте її.

— П'ю. Ми з вами вже колись пили її. У «Бель орор».

— Справді.

Ми й тут уже раз були, подумав Равік. Відтоді минула вічність. Три тижні. Тоді ти сиділа тут, зіщулившись у дощовику, пучка горя, і більше нічого, жаринка життя в сутінку, яка от-от погасне. А тепер...

— Салют, — сказав він.

По її обличчю ніби майнув промінь світла. Вона не всміхнулася, тільки обличчя проясніло.

— Давно я не чула цього, — сказала вона. — Салют.

Равік випив чарку й глянув на Джоан. Високі брови, широко посаджені очі, губи — все, що тоді було невиразне, розрізнене, не з'єднане в одне, тепер раптом злилося в ясне таємниче обличчя. Таємничості йому надавала відвертість. Воно нічого не приховувало, але й нічого не виявляло. Як я цього не помітив раніше, подумав Равік. А може, тоді в ньому й не було нічого, крім розгубленості і страху.

— У вас є сигарети? — спитала Джоан.

— Тільки алжірські. З міцним, чорним тютюном.

Равік хотів покликати офіціанта.

— Не такі вони дуже й міцні, — сказала вона. — Ви вже мені колись одну давали. На мосту Альма.

— Правда.

Правда й неправда, подумав він. Тоді ти була зацькована істота з бляклим обличчям, була не ти, потім між нами багато чого відбулося, і раптом виявляється, що все те неправда.

— Я вже був тут. Позавчора.

— Знаю. Я бачила вас.

Джоан не спитала про Кет Гегстрем. Вона сиділа й курила в кутку, спокійно, без тіні напруження, і здавалося, що вся вона поглинута сигаретою. Потім вона почала пити, поволі, спокійно, і знов здавалося, що вся її увага зосереджена на чарці. Мабуть, її цілком поглинало те, що вона тієї хвилини робила, навіть коли то було щось другорядне й неважливе. Так само тоді вона була в цілковитому розпачі, подумав Равік, а тепер від нього не лишилося й сліду. Від неї раптом повіяло теплом і спокійною, незворушною впевненістю. Він не знав, чи це тому, що тепер її ніщо не хвилювало, тільки відчував тепло, що струменіло від неї.

Графинчик спорожнів.

— Будемо й далі пити горілку? — спитав Равік.

— А що ви мені тоді давали?

— Коли? Тут? Мабуть, ми пили багато всього впереміш.

— Ні. Не тут. Першого вечора.

Равік подумав.

— Не пригадаю... Може, коньяк?

— Ні. Схоже на коньяк, проте щось інше. Я хотіла його дістати, але не знайшла.

— Так сподобалося?

— Не тому. Просто зроду не пила нічого міцнішого.

— Де ми його пили?

— В невеличкому бістро поблизу Тріумфальної арки. Спускалися туди кількома східцями вниз. Там були самі водії і дві дівчини. А в офіціанта на руці була виколота жінка.

— Ага, знаю. Мабуть, кальвадос. Нормандська яблучна горілка. Ви його тут не питали?

— Начебто ні.

Равік підкликав офіціанта.

— У вас є кальвадос?

— Ні. На жаль, немає. Його ніхто не замовляє.

— Надто елегантна публіка. Отже, таки кальвадос. Шкода, що не можна визначити напевне. Найпростіше було б піти ще раз туди. Але ж тепер не можна.

— Чому?

— Вам же треба бути тут?

— Ні, я вже скінчила.

— Чудово. То ходімо?

— Ходімо.

Равік легко знайшов ту пивничку. Багато столиків були вільні. Офіціант із виколотою жінкою на руці мигцем глянув ка них, вийшов, човгаючи підошвами, з-за прилавка й витер столика.

— Поступ, — сказав Равік. — Того разу він не витирав.

— Не цей столик, — мовила Джоан. — Он той.

Равік усміхнувся.

— Ви забобонні?

— Інколи.

Офіціант зупинився коло них.

— Правильно, — сказав він і напружив м'язи. Жінка на руці ворухнулася. — Того разу ви також тут сиділи.

— Ви пам'ятаєте?

— Пам'ятаю.

— З такою пам'яттю вам би треба було стати генералом, — сказав Равік.

— Я нічого не забуваю.

— То мені дивно, що ви й досі живі. Може, ви також пам'ятаєте, що ми тоді пили?

— Кальвадос, — не задумуючись, відповів офіціант.

— Добре. Ми й тепер питимемо його. — Равік обернувся до Джоан. — Як просто часом усе вирішується! Зараз побачимо, чи він і досі такий самий смачний.

Офіціант приніс чарки.

— Два подвійних. Тоді ви теж замовляли подвійні кальвадоси.

— Ви мене починаєте лякати, чоловіче. Може, ви ще скажете, як ми були одягнені?

— В дощовик. Дама була в береті.

— Шкода, що ви тут нидієте. Вам би треба було працювати у вар'єте.

— Я й працював там, — вражено відповів офіціант. — У цирку. Я ж вам казав. Невже забули?

— Забув. На свій сором, забув.

— Цей пан легко забуває, — мовила Джоан офіціантові. — Він майстер забувати. Так само, як ви — майстер пам'ятати.

Равік глянув на неї, зустрівся з нею очима й усміхнувся.

— Може, й не зовсім так, — сказав він. — А тепер покуштуймо кальвадос... Салют!

— Салют!

Офіціант і далі стояв біля них.

— Того, що забудеш, потім бракуватиме ціле життя, пане, — сказав він.

Для нього тема, видно, була ще не вичерпана.

— Правду кажете. А те, чого не забудеш, обертає життя в пекло.

— Моє ні. Те, що пам'ятаєш, уже ж минулося. Як воно може обернути життя в пекло?

Равік підвів очі.

— Дуже просто. Саме тому, що воно минулося, голубе. Але ви не тільки артист, а й щасливець. Ну як, той самий кальвадос? — звернувся він до Джоан.

— Кращий.

Равік подивився на неї. У голові в нього ледь запаморочилось. Він усе зрозумів, але її відвертість обеззброювала його. Їй наче було зовсім байдуже, як він сприйме її натяк. В убогій пивничці вона почувала себе, ніби вдома. В безжальному світлі електричних лампочок без абажурів дві повії, що сиділи за кілька столиків від них, здавалися її бабусями. А їй воно не шкодило. Те, що йому бачилося недавно в присмерку нічного клубу, лишилося й тут, на світлі. Сміливе ясне обличчя, що нічого не питало, тільки було перед ним, тільки очікувало... Порожнє обличчя, подумав він, зміниться вітер, і воно теж стане інакше. Все йому можна навіяти. Воно як гарний порожній будинок, що чекає на картини й килими. Він може стати чим завгодно: і палацом, і борделем. Залежно від того, хто його опоряджатиме. Якими

обмеженими у порівнянні з ним здаються обличчя вже з готовим, наче маска, виразом...

Равік помітив, що чарка в Джоан порожня.

— Скидаю перед вами шапку, — мовив він. — Як-не-як, а це подвійний кальвадос. Хочете ще один?

— Так. Якщо ви маєте час.

Равік здивувався — чого б це він не мав часу? Тоді згадав, що Джоан бачила його востаннє з Кет Гегстрем. Він глянув на неї. Її обличчя нічого не виказувало.

— Я маю час, — відповів він. — Завтра о дев'ятій у мене операція, і це все.

— І ви можете оперувати, коли так допізна засиджуєтесь?

— Можу. Одне одному не заважає. Я звик. Та й операції в мене не щодня.

Офіціант знов налив чарки. З пляшкою він приніс пачку сигарет і поклав на столик. «Лоран», зелені.

— Ви ж бо й минулого разу їх замовляли, правда? — переможно спитав він Равіка.

— Геть забув. Але ви знаєте краще за мене. Я беззастережно вірю вам.

— Правда, — мовила Джоан. — Ми замовляли тоді «Лоран», зелені.

— Бачите, дама має кращу пам'ять, ніж ви, пане.

— Це ще не відомо. В кожному разі, сигарети нам знадобляться.

Равік відкрив пачку й подав її Джоан.

— Ви мешкаєте в тому самому готелі? — спитав він.

— Так. Тільки перебралася в більшу кімнату.

Зайшло кілька водіїв. Вони сіли за сусідній столик і завели голосну розмову.

— Може, підемо? — спитав Равік. Джоан кивнула головою.

Він підкликав офіціанта й розрахувався.

— Вам справді не треба вертатися в «Шехерезаду»?

— Ні.

Він подав їй манто. Джоан не надягла його, тільки накинула на плечі. Це була дешева норка, може, навіть штучна, — але на Джоан вона не здавалася дешевою. Дешеве лише те, що носиш без почуття впевненості в собі, подумав Равік. Він не раз уже бачив справжніх соболів, що здавалися зовсім дешевими.

— Ну, а тепер доправимо вас до вашого готелю, — сказав Равік, коли вони вийшли надвір, на тихий дощ.

Вона повільно обернулася.

— Хіба ми йдемо не до тебе?

Задерши голову, вона дивилася знизу на нього. Її обличчя, освітлене ліхтарем перед дверима, було зовсім близько. На косах блищали дрібні краплі дощу.

— До мене, — сказав він.

Під'їхало таксі й спинилося. Водій трохи почекав. Потім цмокнув язиком, гучно ввімкнув швидкість і поїхав далі.

— Я чекала на тебе. Ти знав про це? — спитала Джоан.

— Ні.

Світло ліхтаря відбивалося в її очах. Погляд тонув у них, наче в криниці. Вони здавалися бездонними.

— Я тебе побачив сьогодні вперше, — сказав він. — Раніше то була не ти.

— Ні, не я.

— Раніше взагалі нічого не було.

— Не було. Я нічого не пам'ятаю.

Він відчував легенькі приливи й відпливи її подиху. Той невидимий, невагомий подих, ніжний і тремтливий, плив йому назустріч, сповнений готовності й довіри, — чуже життя серед чужої ночі. А ще він раптом відчув, як у нього в жилах пульсує кров. Вона все прибувала й прибувала, і була вже не тільки кров'ю, а самим життям, сотні разів проклятим й однаково бажаним, утраченим і знов віднайденим... Ще годину тому — суха пустеля, гола й невтішна, просякнута минулим, а тепер — знов бурхливий плин, знов близько та загадкова мить, якої він уже ніколи не сподівався. Він знов був першою людиною на березі моря, і з глибини зринало щось біле й осяйне, питання й відповідь заразом, воно все напливало й напливало, і перед очима знялася буря...

— Тримай мене, — сказала Джоан.

Він глянув у те відхилене назад обличчя і обняв її. Її плечі попливли йому назустріч, немов корабель, що поспішає до гавані.

— Тримати й далі тебе? — спитав він.

— Так.

Вона притулила долоні йому до грудей.

— Я вже тебе не пущу.

— Добре.

Біля них загальмувало друге таксі, черкнувши об край тротуару. Водій із довгими, білими, як льон, вусами незворушно дивився на них. На плечі в нього сидів песик у плетеній жилетці.

— Поїдемо? — хрипко сказав він.

— Глянь, — мовив Равік. — Він ні про що не здогадується. Не помічає, що нас торкнулось диво. Дивиться на нас і не бачить, що ми змінилися. Який божевільний світ: ти можеш обернутися в архангела, в блазня, в злочинця, і ніхто цього не помітить. Та коли в тебе відірветься ґудзик — помітять усі.

— Він не божевільний, а добрий. Не турбує нас, хоче, щоб ми лишилися самі собою.

Равік подивився на неї. Ми, подумав він. Яке слово! Найтаємничіше слово на світі.

— Поїдемо? — нетерпляче прохрипів водій, уже голосніше, й закурив сигарету.

— Сідаймо, — сказав Равік. — Цей не відчепиться. Досвідчений.

— Нащо нам їхати. Ходімо пішки.

— Але ж починається дощ.

— Який там дощ. Це туман. Я не хочу сідати в машину. Хочу йти з тобою.

— Добре. То я хоч поясню йому, в чім річ.

Равік підійшов до таксі й сказав кілька слів водієві. Той розцвів усмішкою, галантно помахав рукою Джоан, як уміють у таких випадках тільки французи, й поїхав.

— Як ти йому пояснив усе? — спитала вона, коли Равік вернувся.

— Грошима. Найпростіший спосіб. Ті, хто працює вночі, — всі циніки. Миттю збагнув. Поставився до нас прихильно, але з відтінком поблажливої зневаги.

Джоан, усміхнувшись, пригорнулася до нього. Равік відчув, як у ньому розпукалось і розцвіло щось тепле, лагідне, безмежне, щось таке, що безліччю рук потягло його вниз. Ноги раптом стали надто малою, ненадійною опорою, було нестерпно тяжко стояти отак, кумедно випроставшись, насилу утримуючи рівновагу, замість того щоб забутися, зануритись у глибину, скоритись воланню тіла, покликові з сивої давнини, коли ще нічого не існувало — ні розуму, ні нерозв'язних питань, ні мук, ні сумнівів, а було саме лише темне щастя крові.

— Ходімо, — сказав він.

Вони рушили під дрібним дощем порожньою сірою вулицею, і, коли дійшли до кінця, перед ними зненацька відкрилася велика, безмежна площа, а на ній знову важко здіймалася вгору сіра, ніби вилита зі срібла, Тріумфальна арка.

IX

Равік повернувся до готелю. Вранці, коли він виходив, Джоан ще спала. Він сподівався вернутись за годину, а загаявся на три.

— Агов, докторе! — гукнув його хтось на сходах між другим і третім поверхом.

Равік озирнувся. Бліде обличчя, копиця чорного буйного чуба, окуляри. Він не знав цього чоловіка.

— Альварес, — сказав той. — Хаїме Альварес. Ви мене не пригадуєте?

Равік похитав головою.

Чоловік нахилився й закотив холошу штанів. Уздовж литки до самого коліна виднів шрам.

— Тепер пригадали?

— Я вас оперував?

Чоловік кивнув головою.

— На кухонному столі, біля самої лінії фронту. В польовому лазареті під Аранхуесом. Невеличка біленька вілла в мигдалевому гаю. Тепер пригадали?

Равік раптом відчув задушливий запах квітучого мигдалю. Йому здалося, ніби той запах підіймається темними сходами, нудний, гнилявий, змішаний зі ще нуднішим і гнилявішим запахом крові.

— Так, — відповів він. — Пригадав.

На залитій місячним світлом терасі рядами лежали поранені, їх покосили німецькі й італійські літаки. Діти, жінки, селяни, пошматовані осколками бомб. Дитина без обличчя, вагітна жінка з розпанаханим по самі груди животом, старий чоловік, що боязко тримав відірвані пальці однієї руки в другій, думаючи, що їх можна буде пришити. А над усім цим — важкі пахощі ночі й чисті краплини роси.

— З ногою все гаразд? — спитав Равік.

— Начебто. Тільки погано згинається. — Чоловік усміхнувся. — Принаймні через Піренеї я нею перейшов. А Гонсалес загинув.

Равік забув, хто такий Гонсалес. Але тепер згадав молодого студента, що допомагав йому.

— А що сталося з Маноло?

— Попав у полон. Розстріляний.

— А Серна, командир бригади?

— Загинув. Під Мадридом. — Альварес знов усміхнувся, неживою, машинальною усмішкою, що з'явилась у нього сама собою,

без будь-яких почуттів. — Мура й Ла Пенья попали в полон. Розстріляні.

Равік уже не міг згадати, хто такі були Мура й Ла Пенья. Він пробув в Іспанії шість місяців і покинув її, коли фронт був прорваний і лазарет розформували.

— Карнеро, Орта і Гольдштейн у концтаборі, — повів далі Альварес. — У Франції. Блацький також живий. Ховається десь поблизу кордону.

Равік пам'ятав тільки Гольдштейна. Надто багато було тоді навколо нього людей.

— Ви тепер мешкаєте в цьому готелі? — спитав він.

— Так. Переїхали позавчора. Наші номери там, — він показав на коридор третього поверху. — Нас довго тримали в прикордонному таборі. Але врешті випустили. Ми ще мали гроші. — На обличчі в нього знов з'явилась усмішка. — Тут є ліжка, справжні ліжка. Добрий готель. Навіть портрети наших вождів на стінах.

— Авжеж, — сказав Равік без крихти іронії. — Мабуть, це все приємне після того, що було там.

Він попрощався з Альваресом і пішов до своєї кімнати.

Кімната була прибрана й порожня. Джоан пішла. Равік оглянувся навколо. Нічого не залишила. Та він і не сподівався, що вона щось залишить.

Він подзвонив. За хвилину з'явилась покоївка.

— Дама пішла, — сказала вона, не чекаючи на його запитання.

— Я й сам бачу. Звідки ви знаєте, що тут хтось був?

— Ну що ви, пане Равіку! — мовила дівчина і більше нічого не додала. В неї був такий вигляд, немов її тяжко образили.

— Вона снідала?

— Ні. Я її не бачила. А то б подбала про сніданок. Я ж пам'ятаю, що вона снідала того разу.

Равік подивився на неї. Її останні слова йому не сподобалися. Він витяг кілька франків і всунув їх дівчині в кишеню фартуха.

— Добре. Робіть так і далі. Приносьте сніданок тільки тоді, як я вас сам попрошу. І не заходьте прибирати в кімнаті, поки не будете цілком певні, що там нікого нема.

Дівчина по-змовницькому всміхнулася.

— Гаразд, пане Равіку.

Його прикро вразила та усмішка. Він знав, що покоївка подумала. Що Джоан заміжня й не хоче, щоб її бачили. Раніше він би тільки посміявся з цього, але тепер йому було неприємно. А, власне, чому?

Він здвигнув плечима й підійшов до вікна. Готель це готель. Тут нічого не зміниш.

Равік відчинив вікно. Був полудень. Над будинком нависло вкрите хмарами небо. В ринвах цвірінчали горобці. На поверх нижче сварилося якихось двоє голосів. Мабуть, подружжя Гольдбергів. Чоловік, гуртовий торговець зерном із Бреслау, був на двадцять років старший за дружину.

Вона жила з емігрантом Візенгофом і думала, що про це ніхто не знає. Насправді про це знали всі, крім Гольдберга.

Равік зачинив вікно. Вранці він оперував за Дюрана чийсь жовчний міхур. Анонімний жовчний міхур. Шмат живота невідомого чоловіка, якого він різав, заміняючи Дюрана. Гонорар — двісті франків. Потім ходив поглянути на Кет Гегстрем. У неї була температура. Надто висока. Він посидів у неї годину. Кет спала, тільки дуже неспокійно. Нічого особливого, а все-таки краще, якби температури не було.

Равік невидющими очима дивився у вікно. Дивне почуття порожнечі, що завжди настає потім. Ліжко, яке вже ні про що не свідчить. Новий день, що немилосердно шматує вчорашній, немов шакал шкуру антилопи. Гаї кохання, вичарувані темрявою, тепер знову безмежно далекі, марево над пустелею часу...

Він відвернувся від вікна. На столі лежала адреса Люсьєни Мартіне. Її недавно виписали. Стан її трохи непокоїв його. Він був у неї два дні тому. Сьогодні можна було ще не оглядати її, але Равік більше не мав роботи й вирішив знов навідатися до неї.

Люсьєна мешкала на вулиці Клавель. Унизу в будинку була крамничка, де торгували м'ясом. Кремезна жінка вимахувала сокирою, розрубуючи окіст. Вона була в жалобі, її чоловік помер два тижні тому, і тепер вона продавала м'ясо з крамарчуком. Равік, проходячи повз крамничку, глянув на жінку. Мабуть, вона зібралася кудись у гості, бо на ній був капелюшок із довгим чорним серпанком, і вона вже тільки з люб'язності погодилася швиденько відрубати для знайомої свинячу ногу. Чорний серпанок замаяв над розрубаною свинею, блискуча сокира ввігналася в окіст.

— За одним махом, — задоволено сказала вдова й кинула ногу на вагу.

Люсьєна мешкала в кімнатці під дахом. Вона була не сама. На стільці недбало розсівся молодик років двадцяти п'яти. На голові в нього був кашкет велосипедиста, а з рота стирчала самокрутка, що не відлипала від спідньої губи, як він розмовляв. Коли Равік зайшов, молодик навіть не подумав підвестися.

Люсьєна лежала на ліжку. Вона збентежилась і почервоніла.

— Доктор?.. Я не знала, що ви прийдете сьогодні. — Вона глянула на молодика. — Це...

— Байдуже, хто, — брутально перебив її молодик. — На біса називати прізвища? — Він відхилився на спинку стільця. — Отже, ви той самий лікар?

— Як справи, Люсьєно? — спитав Равік, не звертаючи уваги на молодика. — Добре, що ви ще лежите.

— Давно могла б уже встати, — втрутився молодик. — Не така вона хвора, щоб вилежуватися. Не працює, а гроші пливуть.

Равік обернувся до нього.

— Вийдіть звідси, — сказав він.

— Що?

— Вийдіть. За двері. Я хочу оглянути Люсьєну.

Молодик зареготав.

— Можна й так. Ми не такі делікатні. І навіщо її оглядати? Ви ж щойно позавчора були тут. Аби лише взяти гроші ще за один візит, так?

— Слухайте, небоже, — спокійно сказав Равік, — щось не видно, щоб ви платили за візити зі своєї кишені. І взагалі вас не стосується, візьму я гроші за лікування чи ні. А тепер ушивайтеся звідси.

Молодик зухвало посміхнувсь і вмостився ще зручніше, широко розставивши ноги. На ногах у нього були гостроносі лаковані черевики й бузкового кольору шкарпетки.

— Прошу тебе, Бобо, — сказала Люсьєна. — На одну хвилинку.

Бобо не звертав на неї уваги. Він пильно роздивлявся Равіка.

— Дуже добре, що ви прийшли, — сказав він. — То я вам відразу викладу все. Ви, мабуть, сподіваєтесь, любий мій, що зможете підсунути нам рахунок за клініку, операцію і все інше?.. Дідька лисого! Ми вас не просили, щоб її залишали в лікарні, вже не кажу про операцію. Отож ляснули ваші надії на великі гроші. Ще скажіть спасибі, що ми не вимагаємо від вас відшкодування! За операцію, зроблену всупереч бажанню хворої. — Він вишкірив гнилі зуби. — Що, спіймали облизня? Так, Бобо не в тім'я битий, його так легко не обдуриш.

Молодик, видно, був дуже задоволений собою. Йому здавалося, що він блискуче викрутився. Люсьєна зблідла й боязко поглядала то на Бобо, то на Равіка.

— Утямили? — переможно мовив Бобо.

— Це він? — спитав Равік у Люсьєни. Вона не відповіла.

— Отже, він, — сказав Равік і пильніше приглянувся до молодика.

Худий, довготелесий бовдур. Тонка шия з великим борлаком, що весь час ходить то вгору, то вниз. На шиї шарф зі штучного шовку. Сутулі плечі, надто великий ніс і підборіддя дегенерата — типовий сутенер із передмістя.

— Що означає «він»? — зухвало спитав Бобо.

— Гадаю, я вам чітко сказав: ушивайтеся звідси. Мені треба оглянути Люсьєну.

— Merde[1], — буркнув Бобо.

Равік неквапом рушив на молодика. Він уже набрид йому. Молодик схопився, ступив крок назад, і в руках у нього раптом з'явилася тонка мотузочка з метр завдовжки. Равік збагнув, що той надумав. Коли Равік наблизиться, молодик відскочить убік, забіжить ззаду, закине мотузку йому на шию і почне душити. Добрий спосіб, якщо супротивник із ним не знайомий або вимахуватиме кулаками.

— Бобо! — крикнула Люсьєна. — Бобо, не треба!

— Ох ти ж, шмаркачу, — сказав Равік. — Ми таке бачили. Дитяча штука з мотузкою. А більше ти нічого не знаєш?

На мить Бобо розгубився. Очі його збентежено забігали. Равік раптовим порухом стяг йому з плечей до ліктів розстебнутий піджак, і Бобо враз став ніби сплутаний.

— А так ти не вмієш? — мовив Равік. Він швидко відчинив двері й безцеремонно виштовхнув безпорадного Бобо з кімнати. — Якщо любиш битися, то йди в солдати, а не задирай носа. І не сікайся більше до дорослих. Apache![2]

Він замкнув двері зсередини і сказав:

— Отак, Люсьєно. А тепер я вас огляну. — Дівчина вся тремтіла. — Не хвилюйтеся. Все вже скінчилось.

Він стягнув із неї благеньке бавовняне покривало й поклав на стілець. Тоді відкотив зелену ковдру.

— Ви в піжамі? Чого? В піжамі не так зручно. Вам ще не можна багато рухатися, Люсьєно.

Дівчина трохи помовчала.

— Я її надягла тільки сьогодні, — нарешті відповіла вона.

— У вас немає більше нічних сорочок? Я можу прислати вам дві з клініки.

---

1 Лайно.

2 Хуліган!

— Ні, це не тому. Я надягла піжаму, бо знала... — дівчина глянула на двері й притишила голос. — Знала, що він прийде. Він каже, що я вже здорова. Й не хоче більше чекати.

— Що? Шкода, що я не знав цього раніше. — Равік сердито глянув на двері. — Нічого, почекає!

Як у всіх недокрівних жінок, у Люсьєни була дуже біла, тендітна шкіра, крізь яку просвічували блакитні жилки. Вона була гарно збудована, тонкокоста, струнка, але не худа. Скільки є таких дівчат, подумав Равік. Дивишся на них і мимохіть питаєш себе, навіщо природа створила їх такими граційними, коли наперед відомо, якими вони майже всі стануть: виснаженими тяжкою працею, спотвореними нездоровим, неправильним життям опудалами.

— Вам ще доведеться з тиждень більше лежати, ніж ходити, Люсьєно. Можете лише трохи встати й повештатись по кімнаті. Але будьте обережні, важкого не підіймайте й найближчими днями не ходіть по сходах. Вас доглядає хтось? Крім цього Бобо?

— Господиня. Але й вона вже бурчить.

— Більше у вас нікого немає?

— Немає. Була ще Марі, та померла.

Равік озирнувся по кімнатці. Вона була убога, але чиста. На підвіконні стояло кілька вазонів з фуксіями.

— А Бобо? Виходить, він знов об'явився, тільки-но все минулося?

Люсьєна промовчала.

— Чому ви не витурите його?

— Він не такий поганий, докторе. Тільки запальний...

Равік глянув на дівчину. Кохання, подумав він. І тут кохання. Одвічне диво. Воно не тільки осяває барвистою веселкою мрій сіре небо буднів, а й може оточити романтичним ореолом купу лайна. Диво і страхітливий глум водночас. Равіка раптом охопило химерне почуття, ніби він якимось дивом теж спричинився до її нещастя.

— Нічого, Люсьєно, — сказав він. — Не журіться. Головне одужати.

Вона полегшено кивнула головою.

— А щодо грошей, — збентежено і швидко сказала вона, — то це неправда. Він просто ляпнув язиком. Я все сплачу. Все. Частинами. Коли я вже зможу працювати?

— Приблизно за два тижні, якщо не робитимете дурниць. І ніяких стосунків з Бобо! Ніякісіньких, Люсьєно! А то можете й померти, розумієте?

— Так, — сказала вона не зовсім переконано.

Равік накрив її худеньке тіло ковдрою. Глянувши на дівчину, він помітив, що вона плаче.

— А швидше не можна? — спитала вона. — Я б працювала сидячи. Я повинна...

— Може. Побачимо. Все залежить від того, як ви будете поводитись. А тепер скажіть мені прізвище тієї акушерки, що робила вам аборт.

Він помітив у її очах опір.

— Я не піду в поліцію, — сказав він. — Обіцяю вам. Тільки спробую забрати назад ваші гроші, щоб ви були спокійніші. Скільки ви їй заплатили?

— Триста франків. Ви в неї нічого не візьмете.

— Спробую. Як її прізвище й де вона мешкає? Вам вона більше не знадобиться, Люсьєно. Ви вже не матимете дітей. І вона вам не зможе зробити ніякої кривди.

Дівчина вагалася.

— Отам у шухляді, — врешті сказала вона. — Праворуч.

— На цьому папірці?

— Так.

— Добре. Найближчими днями я піду до неї. Не бійтеся. — Равік надяг плаща. — Що таке? — спитав він. — Чого ви встаєте?

— Бобо. Ви його не знаєте. Він усміхнувся.

— Думаю, що я бачив і гірше. Нема чого вам уставати. А сьогоднішній огляд показав, що вже нема чого й турбуватися. До побачення, Люсьєно. Я скоро знов прийду.

Равік обернув ключа, натиснув на дужку і швидко відчинив двері. В коридорі нікого не було. Та він і не думав, що там хтось буде. Він знав таких, як Бобо.

У крамниці внизу тепер орудував самий лише крамарчук, чоловік із жовтим обличчям, не такий гарячий, як його господиня. Він знехотя цюкав сокирою кістки. Після смерті господаря крамарчук геть виснажився. Проте в нього не було великих надій на одруження з господинею. Про це на весь голос заявив якийсь торговець віниками, що сидів у бістро навпроти крамниці. І додав, що господиня встигне і його відвезти на цвинтар, поки в них дійде до шлюбу. Крамарчук, мовляв, уже ледве ноги волочить, а господиня он як розквітла. Равік випив чарку смородинової наливки й розрахувався. Він сподівався побачити в бістро Бобо, але його й там не було.

Джоан вийшла з «Шехерезади». Вона відчинила дверці таксі, де на неї чекав Равік.

— Їдьмо, — сказала вона. — Швидше їдьмо звідси. До тебе.

— Щось сталося?

— Нічого не сталося. Просто мені вже остогидли нічні клуби.

— Хвилиночку. — Равік підкликав рукою квітникарку, що стояла біля входу. — Матусю, — сказав він, — давайте всі ваші троянди. Скільки за них? Тільки не заправте, як за рідного батька.

— Шістдесят франків. Як для вас. Бо ви дали мені рецепт проти ревматизму.

— Допомогло?

— Ні. І не допоможе, поки я цілі ночі стовбичитиму на такому мокрятинні.

— Ви найрозважніша пацієнтка з усіх, яких мені доводилося лікувати. — Він забрав троянди. — Ось чим я виправдаюся за те, що ти вранці прокинулась сама й пішла без сніданку, — сказав він Джоан і поклав троянди їй до ніг. — Хочеш іще чогось випити?

— Ні. Їдьмо до тебе. Поклади квітки сюди на сидіння.

— Їм і там добре. Квітки треба любити, але не панькатися з ними.

Вона швидко обернулася до нього.

— Ти хочеш сказати, що не треба розбещувати того, кого любиш?

— Ні. Хочу сказати, що з прекрасного не слід робити драму. А крім того, цієї хвилини краще, щоб між нами не лежали ніякі квітки.

Джоан недовірливо глянула на нього. Потім її обличчя проясніло.

— Знаєш, що я сьогодні робила? Жила. Знов жила. Дихала. Знов дихала. Була на землі. Знов була на землі. Вперше. Знов у мене з'явилися руки. І очі, й уста.

Водій обережно маневрував вузенькою вулицею поміж іншими машинами. Потім додав газу. Від поштовху Джоан мало не впала на Равіка. На мить він притримав її і відчув у своїх обіймах. Вона сиділа й говорила, захоплена своїм почуттям і сама собою, а йому здавалося, ніби від неї віє теплим вітром, від якого розтає тоненька крига, що намерзла за день, щезає дивний холодок самозахисту в його душі.

— Цілий день навколо мене вирувало, наче всюди били джерела, в потилицю, в груди, ніби я от-от мала зазеленіти й зацвісти... Той вир крутив мене й не відпускав... І ось тепер я тут... І ти...

Равік глянув на неї. Нахилившись уперед, вона сиділа на брудному сидінні, і в проймах чорної вечірньої сукні біліли її плечі. Вона була відверта, бездумна, не соромлячись говорила все, що відчувала, і проти неї він здався собі нікчемним і сухим.

Я робив операцію, думав він. Забув про тебе. Потім був у Люсьєни. Був десь у минулому. Без тебе. Тоді настав вечір, і поволі настало тепло. Я не був із тобою. Я думав про Кет Гегстрем.

— Джоан, — сказав він, кладучи долоні на її руки, якими вона впиралася в сидіння. — Ми не можемо зразу поїхати до мене. Я повинен ще раз заглянути до клініки. На кілька хвилин.

— Повинен глянути на ту жінку, яку сьогодні оперував?

— Ні, не на ту, що сьогодні. На іншу. Почекаєш мене десь кілька хвилин?

— Тобі зараз треба їхати?

— Краще зараз. Не хочу, щоб мене потім викликали.

— Я можу почекати в тебе. Ти встигнеш відвезти мене до готелю?

— Встигну.

— То їдьмо. А ти потім вернешся. Я почекаю на тебе.

— Добре.

Равік дав водієві адресу. Він відхилився назад і поклав голову на спинку сидіння. Його долоні й далі прикривали руки Джоан. Він відчував, що вона хоче щось почути від нього. Про себе й про нього. Але він не міг нічого сказати. Вона сама вже надто багато сказала, подумав він. Більше, ніж було що казати.

Таксі зупинилося.

— Їдь, — мовила Джоан. — Я все сама зроблю. Я не боюся. Давай ключа.

— Ключ у портьє.

— Добре, візьму в портьє. Треба навчитися. — Вона зібрала з днища квітки. — З чоловіком, який залишає мене, коли я ще сплю, й повертається, коли я його не сподіваюся, треба багато чого навчитись. От я зразу й почну.

— Я тебе проведу нагору. Не треба перебирати міру. Шкода, що я мушу тебе відразу залишити.

Джоан засміялася. Вона здавалася зовсім молодою.

— Почекайте на мене хвилину, — сказав Равік водієві.

Той поволі примружив одне око.

— Можна й довше.

— Дай мені ключа, — мовила Джоан, коли вони рушили сходами нагору.

— Навіщо?

— Дай. — Вона відчинила двері й зупинилася. — Чудово, — проказала вона в темну кімнату, до якої крізь вікно заглядав повний місяць, що саме вигулькнув із-за хмар.

— Чудово? В цьому барлозі?

— Так, чудово. Все чудове.

— Може, воно ще й здається таким, поки темно. Але... — Равік сягнув рукою до вимикача.

— Не треба. Я сама. А тепер іди. Тільки не повернися аж завтра опівдні.

Вона стояла в темному отворі відчинених дверей. За її плечима й головою з вікна лилося срібне світло. Все в ній було невиразне й загадкове, все хвилювало. Манто зсунулося в неї з плечей і чорною піною постелилось біля ніг. Вона прихилилася до одвірка, і тільки на одну її руку падала смужка світла з коридора.

— Іди і повертайся, — сказала вона й зачинила двері.

Гарячка в Кет Гегстрем спала.

— Вона прокидалася? — спитав Равік у заспаної сестри.

— Так. Об одинадцятій. Хотіла вас бачити. Я передала їй усе, що ви звеліли.

— Про бинти щось питала?

— Питала. Я їй сказала, що вам довелося робити розтин. Легка операція. І що завтра ви їй усе поясните.

— Більше нічого?

— Нічого. Вона сказала, що коли ви так вирішили, то все гаразд. Веліла передати вам вітання, а часом би ви зайшли ще сьогодні вночі, то сказати, що вона вам вірить.

— Так...

Равік трохи постояв, дивлячись на чорні коси сестри, зачесані на рівний проділ. Потім спитав:

— Скільки вам років? — Сестра вражено підвела голову.

— Двадцять три.

— Двадцять три. А ви давно працюєте сестрою?

— Два з половиною роки. В січні буде рівно два з половиною.

— Вам подобається ця робота?

На круглому, наче яблуко, обличчі дівчини розцвіла усмішка.

— Подобається, — радо відповіла вона. — Звичайно, бувають вередливі хворі, але більшість дуже приємні. Мадам Бриссо подарувала мені вчора гарну, майже нову шовкову сукню. А на тому тижні я отримала від мадам Лернер лаковані черевички. Від тієї, що потім удома померла. — Вона знов усміхнулася. — Мені майже нічого з одежі не доводиться купувати. Рідко хто не дасть подарунка. Якщо одяг не на мене, я обмінюю його в приятельки, що тримає крамничку. Через це мені хтозна-як добре. Мадам Гегстрем також дуже щедра. Вона дає гроші. Останнього разу я отримала цілих сто франків. За якихось там дванадцять днів. А скільки вона пробуде в нас, докторе?

— Довгенько. Кілька тижнів.

Сестра засяяла з радості. За її ясним гладеньким чолом вівся підрахунок, скільки їй ще дістанеться. Равік знов нахилився до Кет. Вона дихала спокійно. Ледь чутний дух рани змішувався з терпким запахом її волосся. Раптом його пойняв розпач. Кет йому цілком довіряла. Довіряла. Вузенький порізаний живіт, де жирував хижий звір. А він наклав шви, бо не міг нічого вдіяти. Довіряла.

— На добраніч, сестро, — попрощався він.

— На добраніч, докторе.

Кругловида сестра сіла в крісло, що стояло в кутку палати. Вона заслонила лампу, щоб світло не падало на ліжко, вкутала ноги ковдрою і взяла журнал — дешевий тижневик з детективними оповіданнями й фотографіями кінозірок. Вона вмостилася якнайзручніше й почала читати. На столику біля неї лежав пакуночок із шоколадними коржиками. Виходячи, Равік ще встиг побачити, як сестра, не відриваючи очей від журналу, простягла руку по коржика. Інколи важко зрозуміти найпростіші речі, подумав він. У тій самій кімнаті одна людина лежить смертельно хвора, а друга до цього цілком байдужа. Він зачинив двері. Та хіба я не такий самий? Хіба я не кваплюся з цієї кімнати до іншої, де...

У кімнаті було темно. Двері до ванної стояли прочинені, й там світилося. Равік завагався. Він не знав: може, Джоан ще й досі у ванній? Але почув у кімнаті її віддих і, вже не зупиняючись, зайшов до ванної. Він не озвався до Джоан. Він знав, що вона в кімнаті й не спить. Але й вона не озивалася. Кімната зненацька наповнилась мовчанкою і напруженим очікуванням — наче вир, що нечутно засмоктує тебе, невідоме провалля за межами свідомості, з якого встає хмара запаморочення й багряного дурману.

Равік зачинив за собою двері. В ясному світлі білих ламп усе знов стало звичним і знайомим. Він відкрутив кран душу — єдиного в цілому готелі. Равік поставив його за свій кошт. Він знав, що під час його відсутності господиня ще й досі хизується цим душем перед своїми родичами і знайомими.

По тілу потекла гаряча вода. За стіною лежала Джоан Маду й чекала на нього. Шкіра в неї гладенька, волосся хвилею затопило подушку, і хоч у кімнаті майже темно, очі її блищать, наче вбирають у себе скупе світло зимових зірок і віддзеркалюють його. Вона лежить там, гнучка, мінлива і принадна, від тієї жінки, яку він недавно знав, не лишилося й сліду, тепер у ній стільки чару і зваби, скільки лише може бути в жінці, яка тебе не любить, а все ж він раптом відчув до неї ніби

якусь нехіть, якийсь дивний опір, змішаний з гострим, раптовим потягом. Равік несамохіть озирнувся — якби у ванній були другі двері, він, мабуть, одягся б і пішов би кудись випити чарку.

Він витерся і хвилину нерішуче постояв. Дивно, що на нього нізвідки насунулось це. Тінь, ніщо. Мабуть, тому, що він був у Кет Гегстрем. Або через ті слова, що їх Джоан сказала в таксі. Все вийшло дуже швидко й дуже легко. А може, просто тому, що чекає не він, а чекають на нього. Він скривився й присилував себе відчинити двері.

— Равіку, — мовила Джоан із темряви. — Кальвадос на столику біля вікна.

Равік спинився і раптом помітив, який він напружений. Цієї хвилини Джоан могла багато чого сказати, і все здалося б йому нестерпним. А вона знайшла саме ті слова, що треба. І його напруження почало поволі переходити в спокійну нескаламучену впевненість.

— Ти зуміла знайти пляшку? — спитав він.

— А хіба її важко було знайти? Вона стояла на видному місці. Але я її відкоркувала. Знайшла штопор серед твоїх речей. Дай і мені чарку.

Равік налив дві чарки й одну подав Джоан.

— На...

Добре було відчути чистий смак яблучної горілки. І добре було, що Джоан знайшла потрібні слова.

Вона закинула голову й почала пити. Волосся її розсипалося по плечах. Здавалося, вона тієї хвилини була захоплена тільки питвом. Равік уже раніше помітив: Джоан завжди вся віддавалася тому, що робила тієї хвилини. В нього майнула невиразна думка, що в цьому є не тільки свій чар, а й небезпека. Джоан була втіленням спраги, коли пила, втіленням кохання, коли кохала, втіленням розпуки, коли сумувала, втіленням забуття, коли забувала.

Джоан поставила порожню чарку й раптом засміялася.

— Равіку, — сказала вона, — я знаю, про що ти думав.

— Справді?

— Знаю. Ти відчув себе вже наполовину одруженим. І я також. Не вельми приємно, коли тебе залишають біля самих дверей. Та ще й з трояндами в руках. Хвалити Бога, що знайшовся кальвадос. Не шкодуй його.

Равік знов налив чарки.

— Ти чудова жінка, — сказав він. — Справді. Поки я був у ванній, то не відчував до тебе великої прихильності. А тепер я захоплений тобою. Салют!

— Салют! — Равік випив.

— Це друга ніч, — повів він далі. — Вона небезпечна. Чару невідомості вже немає, а чар довіри ще не з'явився. Але ми витримаємо цю ніч.

Джоан відставила чарку.

— Ти, видно, добре розумієшся на таких речах.

— Зовсім не розуміюся. Просто слова. Та й не можна на цьому розумітися. Все щоразу відбувається інакше. І тепер також. Ніколи нема другої ночі. Вона завжди перша. А якби настала друга, то був би кінець.

— О боже, куди б нас завели такі балачки! В якусь арифметику. Ходи краще сюди. Я ще не хочу спати. Хочу пити з тобою. Глянь на ті зірки, які вони голі на холоді. Як швидко людина мерзне, коли вона сама! Навіть у спеку. А вдвох ніколи не мерзнеш.

— Можна змерзнути і вдвох.

— Але ми не змерзнемо.

— Звичайно, ні, — відповів Равік, і вона не помітила в темряві, як по обличчі в нього пробігла тінь. — Ми не змерзнемо.

X

— Що зі мною було, Равіку? — спитала Кет Гегстрем.

Вона лежала на ліжку, підклавши під голову дві подушки, щоб було вище. В кімнаті пахло туалетною водою і парфумами. Кватирка була прочинена, чисте морозяне повітря знадвору змішувалося з кімнатним теплом, і здавалося, що це не січень, а квітень.

— У вас була гарячка, Кет. Кілька днів. Потім ви заснули й проспали майже добу. Тепер гарячка спала, і все вже гаразд. Як ви себе почуваєте?

— Стомлена. Ще й досі. Але це не та втома, що була раніше. Я не така напружена. І болю майже не відчутно.

— Біль іще буде. Не дуже великий, і ми подбаємо, щоб вам його було не важко витримувати. Але до одужання ще далеко. Та ви й самі знаєте...

Кет кивнула головою.

— Ви зробили мені операцію, Равіку?

— Зробив, Кет.

— Вона була необхідна?

— Так.

Равік почекав. Краще хай сама питає.

— Скільки мені ще доведеться тут лежати?

— Тижнів зо три.

Кет трохи помовчала.

— Мабуть, і добре, що я тут полежу. Мені потрібен спокій. Досить із мене шарпанини. Я тепер сама відчуваю. Я втомилася. Хотіла себе вмовити, що ні. Операція була зв'язана з цією справою?

— Ну а як же. Звичайно.

— Із тим, що в мене бували кровотечі? Зовсім не тоді, як я їх чекала.

— Із цим, Кет.

— То добре, що тепер я маю час полежати. Може, це й краще. Бо якби оце довелося вставати і знов з усім тим стикатися... мабуть, я не змогла б.

— І не треба. Забудьте про все те. Думайте тільки про найневідкладніше. Наприклад, про сніданок.

— Добре. — Кет ледь усміхнулася. — То подайте мені дзеркало.

Равік узяв з нічного столика невеличке дзеркало. Вона уважно оглянула себе.

— Равіку, ті квітки від вас?

— Ні, від клініки.

Кет поклала дзеркало на ліжко.

— У січні клініка не дарує своїм пацієнтам бузку. Може, ще айстри абощо. І звідки клініка знає, що я найдужче з усіх квіток люблю бузок?

— Ця знає. Ви ж тут, Кет, давня пацієнтка. — Равік підвівся. — Ну, мені треба йти. Близько шостої я зайду знов, погляну, що ви робите.

— Равіку...

Він обернувся. Ну от, подумав він. Зараз вона спитає. Кет простягла йому руку.

— Дякую. Дякую за квітки. І дякую, що ви піклуєтесь про мене. Мені з вами завжди спокійно.

— Ну що ви, Кет. Все вже позаду. А тепер поспіть ще, коли можете. Якщо болітиме, подзвоніть сестрі. Я їй скажу, які ліки потрібні. А після обіду зайду знов.

— Вебере, де горілка?

— Так було важко? Ось пляшка. Ежені, подайте чарку.

Ежені неохоче дістала чарку.

— Де ви взяли цей наперсток? — обурився Вебер. — Дайте пристойну чарку. Або стривайте, поки ви знайдете, той пити перехочеться. Я сам дістану.

— Не знаю чому, докторе Вебере, — уїдливо озвалась Ежені, — та коли приходить пан Равік, ви завжди...

— Добре, добре, — перебив її Вебер. Він налив у чарку коньяку. — Пийте, Равіку. Ну що, вона вірить?

— Вона взагалі ні про що не питає. Вірить, не питаючи.

Вебер переможно глянув на нього.

— От бачите. Я ж вам казав. — Равік випив коньяк.

— Вам колись траплялося, Вебере, отримувати подяку від пацієнта, якому ви нічим не змогли допомогти?

— Траплялось, і не раз.

— І вони вірили кожному вашому слову?

— Авжеж.

— І що ви тоді відчували?

— Полегкість, — здивовано відповів Вебер. — Велику полегкість.

— А мені гидко на душі. Наче я якийсь шахрай.

Вебер засміявся й забрав пляшку.

— Гидко на душі, — ще раз сказав Равік.

— Я вперше відкриваю у вас щось людське, — озвалася Ежені. — Звичайно, коли не зважати на те, як ви висловлюєтесь.

— Ви тут сидите не для того, щоб відкривати щось, а щоб доглядати хворих, Ежені, про що ви, на жаль, часто забуваєте, — сказав Вебер. — Отже, все гаразд, Равіку?

— Поки що гаразд.

— Добре. Вона вранці сказала сестрі, що, як тільки вийде з клініки, відразу поїде до Італії. От ми й спекаємося її. — Вебер потер руки. — Хай там її лікують італійські лікарі. Не люблю, коли в мене в клініці хтось помирає. Завжди йде погана слава.

Равік подзвонив у двері тієї акушерки, що робила аборт Люсьєні. Чекати довелося досить довго. Нарешті йому відчинив якийсь чоловік, зарослий чорною щетиною. Побачивши Равіка, він притримав двері.

— Вам чого треба? — буркнув він.

— Хочу поговорити з мадам Буше.

— Їй нема коли говорити.

— Нічого, я почекаю, поки вона звільниться.

Чоловік хотів замкнути двері.

— Якщо тут не можна почекати, я вернуся за п'ятнадцять хвилин, — сказав Равік. — Але не сам, а з кимось, кого вона неодмінно впустить.

Чоловік сердито лупнув на нього очима.

— Що це означає? Чого ви хочете?

— Я вже сказав, що хочу поговорити з мадам Буше.

Чоловік завагався.

— Почекайте, — врешті сказав він і замкнув двері.

Равік дивився на обдерті, пофарбовані брунатною фарбою двері, на бляшану скриньку для пошти й на круглу емальовану табличку з прізвищем. Скільки горя і страху перейшло крізь ці двері. І все через кілька

безглуздих законів, що змушують жінок звертатися не до лікарів, а до партачів. Хіба цим зберегли хоч одну дитину? Жінка, що не хоче народжувати, завжди знайде спосіб позбутися дитини, чи є такий закон, чи немає. Тільки що тисячі жінок щоденно руйнують своє здоров'я, оце й усе.

Двері знову відчинилися.

— Ви з поліції? — спитав неголений чоловік.

— Якби я був із поліції, то не чекав би тут так довго.

— Заходьте.

Чоловік мало не за руку провів його темним коридором до кімнати, тісно заставленої меблями. Оббита плюшем канапа, кілька позолочених стільців, підроблений обюссонський килим, шафка з горіхового дерева, на стінах естампи в пасторальному стилі. Перед вікном на металевій підставці — клітка з канаркою. Скрізь, де тільки було місце, стояла порцеляна і фаянсові фігурки.

З'явилася мадам Буше, неймовірно гладка жінка в широчезному, вже не зовсім чистому кімоно. Не жінка, а почвара. Проте обличчя в неї було гарне й гладеньке, тільки очі неспокійно бігали.

— Що ви бажаєте, мсьє? — не сідаючи, діловито спитала вона.

Равік теж підвівся.

— Я прийшов від Люсьєни Мартіне. Ви робили їй аборт.

— Дурниці! — відразу ж цілком спокійно заперечила вона. — Я не знаю ніякої Люсьєни Мартіне й не роблю абортів. Ви, певне, помилилися або вам хтось набрехав.

Мадам Буше вдала, що цим питання вичерпане й що вона хоче йти. Але й далі стояла. Равік чекав. Вона обернулася до нього.

— Ви ще щось хотіли?

— Аборт був невдалий. У дівчини почалася страшна кровотеча, й вона мало не померла. Довелося робити їй операцію. Я її оперував.

— Брехня, — раптом засичала мадам Буше. — Брехня! Падлюки! Самі себе чикрижать, а тоді хочуть приплутати інших. Та я їй покажу! От же падлюки! Мій адвокат усе залагодить. Мене всі знають, і я вчасно сплачую податок. Хотіла б я побачити, як та нахабна тварюка, та хвойда...

Равік вражено дивився на неї. Цей вибух люті нітрохи не змінив виразу її обличчя. Воно було таке саме гарне й гладеньке, тільки рот витягся в трубочку й випльовував прокльони, мов кулемет.

— Дівчина просить небагато, — перебив він жінку. — Вона тільки хоче, щоб ви повернули гроші, які вона вам заплатила.

Мадам Буше зареготала.

— Гроші? Повернути їй? А коли я в неї щось брала? Є в неї розписка?

— Певне, що нема. Ви ж не будете давати розписок.

— Та я її у вічі не бачила! Хто їй повірить?

— Повірять. У неї є свідки. Її оперовано в клініці доктора Вебера. Огляд показав усе як на долоні. Складено протокол.

— Складіть хоч і тисячу протоколів! Де є докази, що я її чіпала? Клініка! Доктор Вебер! Померти можна зі сміху! Лікувати таку задрипанку в розкішній клініці! Нема вам більше чого робити?

— Є. І немало. Послухайте. Дівчина заплатила вам триста франків. Вона може скласти на вас позов за те, що ви її скалічили...

Відчинилися двері. Зайшов чоловік із чорною щетиною.

— Що сталося, Адель?

— Нічого. Скласти позов, що її скалічили? Коли вона складе позов, то її саму покарають. Її першу, будьте певні. Бо ж вона признається, що зробила аборт. А як вона доведе, що робила його в мене? Ніяк не доведе!

Чоловік із чорною щетиною щось буркнув.

— Цить, Роже, — сказала мадам. — Нема тобі чого тут стовбичити.

— Прийшов Брюньє.

— То й що? Нехай почекає. Ти ж бо знаєш...

Чоловік кивнув головою і щез. Разом із ним щез і міцний дух коньяку. Равік принюхався.

— Давній коньяк, — сказав він. — Щонайменше тридцятирічної або й сорокарічної витримки. Щасливий той, хто може пити такий коньяк навіть удень.

Мадам Буше хвилину збараніло дивилася на нього. Потім повільно скривила губи.

— Справді. Хочете чарку?

— А чому б ні?

Хоч яка вона була огрядна, а на диво швидко й нечутно підійшла до дверей.

— Роже!

Зарослий щетиною чоловік відразу з'явився на її поклик.

— Ти знов жлуктив дорогий коньяк! Не бреши, я чую, чим від тебе тхне! Принеси пляшку! Не патякай, а швидше неси!

Роже приніс пляшку.

— Я налив чарку Брюньє. А він присилував і мене випити.

Мадам Буше нічого не сказала. Вона зачинила двері й витягла з шафки чарку з фігурного скла. Равік гидливо глянув на чарку: на ній

була вигравійована жіноча голівка. Мадам Буше налила чарку й поставила її на вигаптувану павичами скатертину.

— Мені здається, ви розважний чоловік, пане, — сказала вона.

Равік не міг не визнати, що ця жінка викликала до себе певну повагу. Вона була не залізна, як казала йому Люсьєна, а ще гірше — гумова. Залізо можна зламати, а гуму ні. Всі її заперечення стосовно позову були слушні.

— Аборт ви зробили невдало, — сказав він. — І це призвело до тяжких наслідків. Хіба цього не досить, щоб повернути гроші?

— А ви повертаєте гроші, коли пацієнт помирає після операції?

— Ні, але ми часом оперуємо безкоштовно. Наприклад, Люсьєну.

Мадам Буше глянула на нього.

— От бачите. То чого ж вона каламутить воду? Хай радіє, що так скінчилося.

Равік підняв чарку й сказав:

— Мадам, я схиляюсь перед вами. Вас так просто не осідлаєш.

Вона неквапом поставила пляшку на стіл.

— Голубе, вже не один пробував. Але, видно, ви розважніший за інших. Ви гадаєте, що все це дає мені втіху чи великий прибуток? Із тих трьохсот франків майже сотню забирає поліція. Бо як же ще я могла б працювати? Он знов один приліз по гроші. Усім підмазуй, усі хочуть грошей. А то не дадуть дихнути. Це я вам кажу тільки тут, наодинці, а як ви захочете розворушити цю справу, я від усього відмовлюся, і поліція сховає кінці. Повірте мені.

— Вірю.

Мадам Буше швидко скинула на нього оком. Переконавшись, що він не глузує, вона присунула стільця й сіла. Стілець у її руці здавався легеньким, мов пір'їна, видно, під тим салом ховалася велетенська сила. Вона налила Равікові ще одну чарку коньяку, який тримала для поліції.

— Триста франків... Ніби й великі гроші, але, крім поліції, скільки на них іще є дірок. Плата за квартиру тут, звичайно, вища, ніж деінде, а ще білизна, інструменти... вони мені обходяться вдвічі дорожче, ніж лікарям. А комісійні тим, хто посилає клієнток, а хабарі... усім треба догоджати. І питво, й подарунки на Новий рік і на іменини службовцям поліції та їхнім жінкам, усього й не перерахуєш, пане! Інколи самій майже нічого не лишається.

— Проти цього нема чого заперечити.

— А проти чого є?

— Проти того, що сталося з Люсьєною.

— А в лікарів хіба ніколи не буває невдач? — швидко спитала Буше.

— Набагато рідше.

— Пане! — Вона гордо випросталась. — Я чесна жінка і кожну попереджаю, що може вийти всяк. І жодна не повертається. Всі благають мене зглянутися на них. Плачуть, впадають у відчай. Нахваляються, що накладуть на себе руки, якщо я не допоможу їм. Яких тільки сцен тут не набачишся! Вони падають мені в ноги і благають порятувати їх. Бачите, як он на тій шафці обдерта на ріжку поліровка? Це одна заможна дама з відчаю так її обдряпала. Я їй допомогла. Хочете ще щось побачити? У кухні в мене стоїть десять фунтів сливового повидла, яке та дама мені вчора прислала. Просто з вдячності, бо гроші вона вже заплатила. Я вам ось що скажу, пане. — Голос у неї підвищився і зміцнів. — Можете звати мене шарлатанкою... А ось інші мене звуть добродійницею і ангелом.

Вона підвелася. Її кімоно величними брижами спадало донизу. Канарка в клітці враз заспівала, ніби на команду. Равік також устав. Він розпізнавав на відстані мелодраму. Але й знав, що мадам Буше не перебільшує.

— Ну добре, — сказав він. — Буду йти. Для Люсьєни ви якраз не стали добродійницею.

— Аби ви побачили, яка вона була, коли прийшла до мене! Чого їй ще треба? Одужала, дитини нема — це ж те, чого вона хотіла. Та ще й за клініку не треба платити.

— Вона ніколи вже не матиме дитини.

Мадам Буше на мить розгубилася, потім незворушно сказала:

— Тим краще. Не знатиме лиха, задрипана хвойда.

Равік збагнув, що тут нічого не досягнеш.

— До побачення, мадам Буше, — сказав він. — Цікаво було поговорити з вами.

Вона підступила до нього. Равікові не хотілося подавати їй руку. Але мадам Буше мала на думці зовсім не це. Притишивши голос, вона по-змовницькому сказала:

— Ви розважний чоловік, пане. Розважніший за інших лікарів. Шкода, що ви... — Вона затнулася й підбадьорливо глянула на нього. — Інколи бувають такі випадки... що мені дуже знадобився б добрий лікар...

Равік нічого не відповів. Він чекав, що вона ще скаже.

— Вам би це не зашкодило, — додала мадам Буше. — Саме в особливих випадках.

Вона дивилася на нього, мов кішка, яка вдає, що милується пташкою.

— Часом трапляються дуже заможні клієнтки... Звичайно, гонорар наперед, і... можете бути спокійні, цілком спокійні щодо

поліції... Гадаю, вам не завадили б кількасот франків додаткового заробітку. — Вона поплескала його по плечі. — Такий показний чоловік, як ви...

Усміхнувшись на весь рот, вона знов узяла в руки пляшку.

— То що ви скажете?

— Дякую, — мовив Равік, відхиливши пляшку. — Більше не треба. Я багато не п'ю.

Щоб відмовитись, він зробив над собою зусилля, бо коньяк був чудовий. Пляшка не мала фабричної етикетки, отже, напевне походила з якогось першорядного приватного льоху.

— А про те, що ви сказали, я подумаю. Я скоро знов загляну до вас. Хотів би подивитися на ваші інструменти. Може, щось пораджу вам.

— Я покажу вам свої інструменти, як ви прийдете знов. А ви мені покажете свій диплом. Довіра за довіру.

— Ви вже мені виявили певну довіру.

— Анітрохи, — посміхнулася мадам Буше. — Я лише зробила вам пропозицію і будь-коли можу забрати свої слова назад. Ви не француз, чути з вашої вимови, хоч ви й добре розмовляєте по-французькому. Та й зовні ви не схожі на француза. Мабуть, ви втікач. — Вона ще відвертіше посміхнулася, дивлячись на нього холодними очима. — Вам не повірять, щонайбільше попросять показати французький диплом, якого у вас немає. У передпокої сидить службовець із поліції. Можете хоч і зараз донести на мене, як хочете. Але ви цього не зробите. А мою пропозицію добре обміркуйте. Адже ви не скажете мені ні свого прізвища, ні адреси, правда?

— Не скажу, — відповів Равік, почуваючи себе переможеним.

— Так я й сподівалася. — Тепер мадам Буше справді скидалась на страхітливу, розгодовану кішку. — До побачення, мсьє. Подумайте над моєю пропозицією. Я вже давно хочу залучити до праці якогось лікаря-емігранта.

Равік усміхнувся. Він знав чому: такого лікаря можна було б цілком прибрати до рук. Часом би щось сталося, винним буде він.

— Я подумаю, — відповів Равік. — До побачення, мадам.

Він пішов темним коридором. За одними дверима почувся стогін. Равік здогадався, що в квартирі є кімната з ліжками, як палата в лікарні. Видно, там жінки після операції відлежуються кілька годин, поки зберуться на силі дочвалати додому.

У передпокої сидів стрункий чоловік зі смаглявим, оливкового кольору обличчям і підстриженими вусиками. Він пильно оглянув Равіка. Біля нього сидів Роже. На столі стояла друга пляшка витриманого

коньяку. Побачивши Равіка, Роже несамохіть сягнув по пляшку, щоб сховати її, потім вищирився й опустив руку.

— На добраніч, докторе, — сказав він, світячи зіпсованими зубами. Він, мабуть, стояв під дверима й підслухував.

— На добраніч, Роже. — Равік вирішив, що в цьому випадку можна дозволити собі панібратство.

За якихось півгодини та нездоланна відьма з відвертого ворога обернула його мало не в спільника. І тепер йому аж полегшало від того, що він просто, як із знайомим, попрощався з Роже, в якому після всього раптом побачив щось дивовижно людське.

Унизу він зустрівся з двома дівчатами. Вони переходили від дверей до дверей, приглядаючись до табличок.

— Скажіть, добродію, — звернулася до нього одна з них, намагаючись приховати збентеження, — мадам Буше мешкає в цьому будинку?

Равік завагався. Але чи варто було їх застерігати? Однаково нічого не допоможеш, вони знайдуть її. Та й що він замість неї може їм запропонувати?

— Четвертий поверх. Там на дверях є табличка.

Світловий циферблат годинника блищав у темряві, немов крихітне приховане сонце. П'ята година ранку. Джоан мала прийти о третій. Може, вона ще прийде. А може, так стомилася, що відразу пішла до свого готелю.

Равік знову ліг, силкуючись заснути. Але сон не приходив. Він довго лежав і дивився на стелю, по якій через рівні проміжки часу ковзав червоний відблиск світляної реклами, що спалахувала на даху будинку по той бік вулиці. Він відчував якусь порожнечу й не знав чому. Ніби тепло з його тіла поволі виходило крізь шкіру, ніби кров шукала в жилах опори і, не знаходячи, скапувала в якесь приємне ніщо. Равік заклав руки за голову й лежав непорушно. Тепер він уже знав, що чекає на Джоан Маду. Знав, що на неї чекає не тільки його свідомість, а й руки, нерви і якась дивна, не властива йому ніжність, усе чекає на неї.

Він устав, надяг халат і сів біля вікна. Шкіра його відчула приємне тепло м'якої вовни. Халат був старий, Равік уже багато років скрізь тягав його з собою. В ньому він спав під час утечі, рятувався від холоду іспанських ночей, коли смертельно втомлений повертався з лазарету в барак, під цим халатом дванадцятирічна Хуана з очима вісімдесятирічної баби померла у зруйнованому бомбами мадридському готелі, померла з одним бажанням: розжитися колись на одежину з такої м'якої вовни й забути, як зґвалтували її матір і затоптали на смерть батька.

Равік оглянувся навколо. Готельний номер, кілька валізок, якісь речі, купка зачитаних книжок — щоб жити, чоловікові багато не треба. Коли життя неспокійне, краще не звикати до зайвих речей. Адже їх доводилося щоразу залишати або брати з собою. А треба бути готовому в дорогу кожної хвилини. Тому він і жив сам. Коли людина в дорозі, її ніщо не повинне тримати. Ніщо не повинне зворушувати. Можна дозволити собі хіба що короткочасний любовний зв'язок, але не більше.

Він подивився на ліжко. Зім'яті, сіруваті в сутінку простирала. Саме чекання — не біда. Йому часто доводилося чекати на жінок. Але він відчував, що раніше чекав Інакше — просто, зрозуміло, брутально. Інколи з прихованою ніжністю, що ошляхетнювала хіть... Та давно вже він не чекав так, як сьогодні. Щось закралося в нього, і він вчасно не помітив. Невже воно знов ворухнулося в ньому? Знов ожило? Коли це почалося? Чи це знов щось кличе його з минулого, з синьої глибини, долинає подихом лук, зарослих мятою, встає рядком тополь на обрії, віє запахом квітневих лісів? Він уже не хотів цього. Не хотів володіти ним. Не хотів, щоб його пойняв шал. Він був у дорозі.

Равік устав і почав одягатися. Треба лишитися незалежним. Усе починається із втрати незалежності в дрібницях. Не звернеш вчасно на них уваги — і раптом заплутаєшся в тенетах звички. Звички, яка має багато назв, і одна з них — кохання. Він не повинен ні до чого звикати. Навіть до чийогось тіла.

Він не замкнув дверей. Якщо Джоан Маду прийде, то не застане його. Захоче, то посидить тут і почекає. На мить він подумав, чи не залишити записки. Але брехати не хотілося, і так само не хотілося казати, куди він пішов.

Равік повернувся о восьмій ранку. Він походив холодними досвітніми вулицями, на яких іще блимали ліхтарі, і на душі в нього стало ясно й спокійно. Та коли він опинився перед готелем, його знов охопило напруження.

Джоан не було. Равік сказав сам собі, що й сподівався цього. Проте кімната здалася йому порожнішою, ніж звичайно. Може, вона приходила? Він озирнувся, шукаючи якогось сліду. Але так і не знайшов.

Равік подзвонив покоївці. Чекати довго не довелося.

— Я б хотів поснідати, — сказав він.

Вона глянула на нього, але нічого не сказала. Він також не хотів нічого питати.

— Кави з рогаликами, Єво.

— Зараз принесу, пане Равіку.

Він подивився на ліжко. Якби Джоан прийшла, то навряд чи захотіла б лягти в порожнє зім'яте ліжко. Дивно, яким неживим здається все, пов'язане з тілом, — ліжко, білизна, навіть ванна, — коли воно втрачає людське тепло. Охоловши, ці речі стають огидними.

Равік закурив сигарету. Джоан могла подумати, що його покликано до хворого. Але тоді б він залишив записку. Раптом він збагнув, як по-дурному повівся. Хотів бути незалежним, а виявився просто нетактовним. Нетактовним і дурним, як вісімнадцятирічний хлопчисько, який намагається довести щось самому собі. В цьому вчинкові більше залежності, ніж було б, якби він залишився в номері й чекав.

Покоївка принесла сніданок.

— Перестелити ліжко? — спитала вона.

— Навіщо?

— Може, ви захочете ще лягти. У свіжому ліжкові краще спиться.

Вона байдуже дивилася на нього.

— До мене ніхто не приходив? — спитав він.

— Не знаю. Я тут тільки з сьомої години.

— Єво, — спитав Равік, — що ви почуваєте, перестеляючи кожного ранку десяток чужих ліжок?

— Це ще нічого, пане Равіку. Аби тільки від мене не вимагали ще чогось. Але завжди є такі, що хочуть чогось більшого. А в Парижі ж такі дешеві борделі.

— Вранці до борделю не підеш, Єво. І вранці багато гостей особливо почуваються на силі.

— Так, а надто старі. — Вона здвигнула плечима. — Відмовиш, і нема тобі чайових. Декотрі ще й починають скаржитись на мене за кожну дрібницю — то погано прибрано, то я була неввічлива. Все, звичайно, з люті. Та нічого не вдієш. Таке наше життя.

Равік витяг банкноту.

— Полегшимо сьогодні собі життя, Єво. Купіть за ці гроші капелюшок. Або вовняну жакетку.

Очі в покоївки ожили.

— Дякую, пане Равіку. День починається добре. То перестелити потім вам ліжко?

— Перестеліть.

Єва глянула на нього.

— А та дама дуже гарна, — сказала вона. — Та, що тепер ходить до вас.

— Ще одне слово, і я відберу у вас гроші. — Равік підштовхнув Єву до дверей. — На вас чекають старі еротомани. Не розчаровуйте їх.

Він сів до столу й почав їсти. Сніданок не вельми смакував йому. Він устав і заходився їсти стоячи. Так було смачніше.

Над дахами зійшло червоне сонце. Готель прокинувся. Старий Гольдберг, що мешкав на поверх нижче, почав свій ранковий концерт. Він так кашляв і хрипів, наче мав цілих шість легень. Емігрант Візенгоф відчинив вікно, насвистуючи врочистий марш. На поверх вище зашуміла вода. Загрюкали двері. Тільки в іспанців було тихо. Равік потягнувся. Ніч минула. Темрява, що точить душу, зникла. Він вирішив кілька днів побути самому.

Надворі хлопчаки, що продавали газети, вигукували ранкові новини: сутички на чеському кордоні, німецькі війська підійшли до Судетів, мюнхенська угода під загрозою.

XI

Хлопець не кричав. Він тільки пильно дивився на лікарів. Приголомшений тим, що сталося, він ще не відчував болю. Равік глянув на розчавлену ногу.

— Скільки йому років? — спитав він у матері.

— Що? — перепитала вона, нічого не розуміючи.

— Скільки йому років?

Запнута хусткою жінка ворухнула губами.

— Нога! — вимовила нарешті вона. — Його нога! То була вантажна машина.

Равік почав слухати серце.

— Він уже чимось хворів?

— Нога! — в одно проказувала жінка. — Це ж його нога!

Равік випростався. Серце в хлопця билося швидко, мов у зляканої пташки, але ніяких тривожних ознак не було. Та Равік бачив, що доведеться добре слідкувати за хлопцем під час наркозу, бо він був заморений і рахітичний. Треба було негайно оперувати. На розтрощену ногу налип вуличний бруд.

— Ногу відріжуть? — спитав хлопець.

— Ні, — відповів Равік, сам не вірячи в те, що казав.

— Краще відріжте, ніж вона має не згинатися.

Равік уважно глянув хлопцеві в обличчя. Воно було по-старечому розумне. На ньому ще не з'явилися ознаки болю.

— Побачимо, — сказав він. — Тепер тебе треба приспати. Це дуже просто. Не бійся. Лежи спокійно.

— Хвилиночку, пане. Номер машини ФО двадцять—дев'ятнадцять. Може, запишете його для матері?

— Що? Що, Жанно? — злякано спитала жінка.

— Я помітив номер машини. ФО двадцять—дев'ятнадцять. Я бачив його зовсім близько. Водій їхав на червоне світло. Це він винен. — Хлопець почав задихатися. — Страхова компанія повинна заплатити. Номер...

— Я записав, — сказав Равік. — Не хвилюйся. Я все записав.

Він кивнув Ежеиі, щоб та починала давати наркоз.

— Нехай мати піде в поліцію. Страхова компанія повинна заплатити. — На обличчі в хлопця раптом виступили краплі поту, ніби на нього бризнув дощ. — Коли ви відріжете ногу, вони заплатять більше... ніж тоді... як вона не згинатиметься...

Очі потонули в синювато-чорних синцях, які виступили на шкірі, немов брудні калюжі. Хлопець застогнав і квапливо замурмотів:

— Мати не розуміє... вона... допоможіть...

Він більше не зміг витримати й почав кричати, глухо, здавлено, ніби в ньому сидів якийсь змордований звір.

— Равіку, що нового на світі? — спитала Кет Гегстрем.

— Навіщо вам про це знати, Кет? Краще думайте про щось веселіше.

— Мені здається, що я лежу тут хтозна-відколи. Все лишилося так далеко, ніби у воду кануло.

— Нехай воно там у воді й залишається на якийсь час. Не думайте про нього.

— Не можу. Часом мені здається, що ця кімната — останній ковчег, а вікна вже заливають хвилі потопу. І стає страшно. Що в світі нового, Равіку?

— Нічого нового, Кет. Світ невтомно готується до самогубства й водночас не хоче визнати цього.

— Невже буде війна?

— Що вона буде, всі знають. Не знають лише, коли. І кожен сподівається на диво. — Равік усміхнувся. — Ніколи ще у Франції та в Англії не було стільки державних діячів, що вірять у диво. І ніколи ще не було їх так мало в Німеччині.

Кет помовчала.

— Війна неможлива, — врешті сказала вона.

— Так, неможливо уявити собі, що одного дня вона почнеться. І саме тому, що ми вважаємо її неможливою, ми й не готуємось до оборони. Вам боляче, Кет?

— Не так, щоб не можна було терпіти. — Вона поправила подушку. — Як я хочу втекти від цього всього, Равіку.

— Авжеж... — невпевнено відповів він. — Хто не хотів би втекти?

— Коли я вийду звідси, то поїду до Італії. У Ф'єзоле. В мене там є тихий старий будинок із садком. Хочу трохи пожити там. У Ф'єзоле ще, мабуть, прохолодно. Ще блякле, але незахмарене сонце. В полудень на південний бік кам'яної огорожі вилазять перші ящірки. Увечері долинає гомін дзвонів із Флоренції. А вночі за кипарисами видно місяць і зірки. В будинку є книжки і великий кам'яний камін. Перед ним стоять дерев'яні ослінчики. Можна посидіти біля вогню. На таганах зроблені гнізда на чарку. Підігрівати червоне вино. І нема людей. Тільки одне літнє подружжя, що доглядає дім і садибу.

Вона глянула на Равіка.

— Чудово, — сказав він. — Спокій, вогонь у каміні, книжки і тиша... Колись у цьому добачали тільки міщанство. А тепер це мрія про втрачений рай.

Вона кивнула головою.

— Побуду там трохи. Кілька тижнів. А може, й кілька місяців. Не знаю. Хочу заспокоїтись. Тоді ще повернуся до Парижа, а звідси вже поїду в Америку.

Равік почув, як у коридорі забряжчав посуд. Хворим розносили вечерю.

— Добре зробите, Кет, — сказав він.

Вона трохи повагалася, тоді спитала:

— Равіку, а я ще зможу мати дитину?

— Не зразу. Спершу треба набратися сили.

— Я не те мала на думці. Чи взагалі зможу колись. Після цієї операції. Ви не...

— Ні, — сказав Равік. — Ми нічого не вирізали. Нічогісінько.

Вона глибоко відітхнула.

— Оце я й хотіла взнати.

— Але ще доведеться довго чекати. Треба, щоб обновився весь ваш організм.

— Байдуже, скільки чекати. — Кет відгорнула назад волосся. В присмерку блиснув самоцвіт на її пальці. — Смішно, що я про таке питаю, правда? Саме тепер.

— Ні. Про таке питають дуже часто. Частіше, ніж ви думаєте.

— Мені раптом усе тут остогидло. Я хочу вернутися додому й вийти заміж. По-справжньому, по-старомодному, хочу мати дітей, заспокоїтися, хвалити Господа й тішитися життям.

Равік дивився у вікно. Над дахами багряніла вечірня заграва. Світляні реклами тонули в ній, наче безкровні тіні.

— Мої мрії вам, певне, здаються безглуздими після всього, що ви про мене знаєте, — почувся голос Кет у нього за спиною.

— Ні, Кет. Анітрохи.

Джоан Маду з'явилася о четвертій ночі. Разік прокинувся, почувши, як відчинилися двері. Він спав і не чекав на неї. Він побачив її в дверях — вона силкувалась пропхатися в них із цілим оберемком великих хризантем. Обличчя її не було видно. В темряві проступали тільки обриси її постаті та мріли великі білі віночки квіток.

— Що це таке? — спитав він. — Цілий ліс хризантем. Боже, звідки вони взялися?

Джоан пронесла квітки крізь двері і з розгону шпурнула їх на ліжко. Квітки були вологі й прохолодні, а листя гостро пахло осінню і землею.

— Подарунки, — пояснила вона. — Відколи ми з тобою познайомились, я почала отримувати подарунки.

— Забери їх геть. Я ще не помер, щоб лежати під квітками... та ще й хризантемами. Заслужене стареньке ліжко готелю «Інтернасіональ» почало скидатися на труну.

— Ні! — Джоан квапливо схопила квітки на оберемок і кинула їх додолу. — Не кажи такого! Ніколи!

Равік глянув на неї. Він уже забув, за яких обставин познайомився з нею.

— Не зважай на мої слова! Я їх сказав не подумавши.

— Ніколи більше не кажи такого. Навіть жартома. Обіцяй мені.

Губи її тремтіли.

— Але ж послухай, Джоан... Невже мій жарт справді так налякав тебе?

— Авжеж. Більше, ніж налякав. Я сама не знаю, що зі мною.

Равік устав.

— Я вже ніколи так не жартуватиму з тобою. Тепер ти задоволена?

Джоан кивнула головою і прихилилась до його плеча.

— Не знаю, що зі мною діється. Я просто не можу витримати згадки про те. Ніби з темряви до мене простягається рука. Це страх... несвідомий страх, немов на мене щось чигає. — Вона пригорнулася до нього. — Оборони мене.

Равік міцно обняв її.

— Не бійся... я тебе обороню.

Джоан знов кивнула головою.

— Ти можеш оборонити...

— Ще б пак, — з сумною іронією сказав він, згадавши Кет Гегстрем. — Можу... звичайно, можу...

Джоан ворухнулася в його обіймах.

— Я вчора приходила сюди...

Равік завмер.

— Приходила?

— Так.

Він мовчав. Світ раптом змінився. Як же по-дитячому він поводився! Чекати або не чекати — навіщо все це? Безглузда гра з тим, хто взагалі не грає.

— Тебе не було...

— Так.

— Я знаю, що не повинна питати, де ти був.

— Не повинна.

Вона відхилилася від нього.

— Я б хотіла скупатися, — мовила вона іншим голосом. — Я змерзла. Можна? Чи я збуджу весь готель?

Равік усміхнувся.

— Не питай про наслідки, коли хочеш щось зробити. А то так і не зробиш.

Джоан глянула на нього.

— Коли йдеться про дрібниці, то можна й спитати. А як про важливе, то ні.

— Теж правда.

Джоан зайшла до ванної і пустила воду. Равік узяв пачку сигарет і сів на підвіконня. Над дахами здіймалася червона заграва освітленого міста, в якій нечутно кружляли сніжинки. Вулицею прогарчало таксі. На підлозі блякло біліли хризантеми. На канапі лежала газета. Він. приніс її ввечері. Бої на чеському кордоні, бої в Китаї, ультиматум, десь упав уряд. Равік узяв газету й засунув її під квітки.

Джоан, розпашіла, вийшла з ванної і присіла навпочіпки серед квіток поряд із Равіком.

— Де ти був учора вночі?

Він подав їй сигарету.

— Ти справді хочеш знати?

— Хочу.

— Я був тут, — трохи повагавшись, сказав він. — Чекав на тебе. Потім вирішив, що ти вже не прийдеш, і подався в місто.

Джоан мовчала. Її сигарета то жевріла, то пригасала в темряві.

— Оце й усе, — докінчив Равік.

— Ти пішов чогось випити?

— Так...

Джоан обернулася до нього.

— Равіку, — мовила вона, — ти справді пішов у місто через мене?

— Так.

Вона сперлась йому на коліна. Крізь халат він відчув її тепло. Це було її тепло й тепло халата, ріднішого йому за деякі роки його власного життя, і раптом йому здалося, ніби халат і Джоан давно вже пов'язані між собою, ніби вона повернулася назад звідкись із його минулого.

— Равіку, я ж приходила до тебе кожного вечора. Ти повинен був знати, що вчора я також прийду. Може, ти вийшов з готелю, щоб не бачити мене?

— Ні.

— Якщо ти не хочеш бачити мене, скажи відверто.

— Я б сказав тобі.

— Отже, не тому?

— Ні, справді не тому.

— То я щаслива.

Равік глянув на неї.

— Що ти сказала?

— Я щаслива.

Він хвилину помовчав.

— А ти розумієш, що кажеш? — спитав нарешті він.

— Так.

Тьмяне світло знадвору відбивалося в її очах.

— Такими словами не кидаються, Джоан.

— А я й не кидаюся.

— Щастя, — мовив Равік. — Де воно починається й де кінчається?

Він торкнувся ногою хризантем. Щастя, подумав він. Блакитні обрії юності. Золота, ясна рівновага життя. Щастя! Господи, де воно ділося?

— Воно починається з тобою і кінчається з тобою, — відповіла Джоан. — Це ж так просто.

Равік мовчав. Що вона балакає, подумав він.

— Ти ще, може, скажеш, що кохаєш мене? — мовив він нарешті.

— Я тебе кохаю.

Він махнув рукою.

— Ти ж мене майже не знаєш.

— А хіба це стосується кохання?

— Ще й як. Кохати — це коли хочеш разом із кимось постаріти.

— Такого кохання я не знаю. А знаю інше: коли без когось не можеш жити.

— Де кальвадос?

— На столі. Не вставай, я тобі принесу.

Джоан принесла пляшку з чаркою й поставила їх на підлогу серед квіток.

— Я знаю, що ти не кохаєш мене, — мовила вона.

— То ти знаєш більше за мене. — Вона швидко глянула на нього.

— Але ще покохаєш.

— Гаразд. За це ми й вип'ємо.

— Стривай.

Вона налила чарку й випила. Тоді знов налила й подала йому. Равік хвилину потримав її в руках. Усе це неправда, подумав він. Напівсон удосвіта. Слова, сказані в темряві, — хіба вони можуть бути правдою? Правдивим словам треба багато світла.

— Звідки ти все це так добре знаєш? — спитав він.

— Бо я кохаю тебе.

Як вона розкидається цим словом, подумав Равік. Зовсім не замислюючись над ним, немов порожньою посудиною. Наповнює її будь-чим і зве це коханням. Чого тільки в цю посудину не напихали! І страху перед самотністю, і цікавості до чужого «я», і надмірного потягу до самоствердження, і мерехтливого віддзеркалення власної фантазії. Та хто знає, який її справжній вміст? Хіба те, що я сказав про старість удвох, не найбільша дурниця? Хіба бездумність Джоан не багато ближча до правди? Чого я сиджу тут зимової ночі в проміжку між війнами і, немов шкільний учитель-буквоїд, перебираю порожні слова? Чого я опираюся замість стрімголов кинутись у вир, хоч і ні в що не вірю?

— Чого ти опираєшся? — спитала Джоан.

— Що ти кажеш?

— Чого ти опираєшся?

— Я не опираюся... Чому б я мав опиратися?

— Не знаю. Щось у тобі замкнене, й ти не хочеш нічого й нікого туди впустити.

— Годі тобі, — сказав Равік. — Дай мені ще випити.

— Я щаслива і хочу, щоб ти також був щасливий. Я безмежно щаслива. Я прокидаюся з тобою і йду спати з тобою. Більше нічого не знаю. У голові в мене дзвенять срібні дзвіночки, коли я думаю про нас

обох. А часом немов грає скрипка. Вулиці сповнені нами, наче музикою, інколи в неї вплітаються людські голоси і, ніби в кіно, пропливають картини, але музика не стихає. Її чути весь час.

Ще кілька тижнів тому ти була нещасна, подумав Равік. І не знала мене. Легко ж ти стаєш щаслива!

Він випив кальвадос і спитав:

— Ти часто була щаслива?

— Не часто.

— Отже, не раз. Коли ж востаннє у тебе в голові дзвеніли срібні дзвіночки?

— Чого ти питаєш?

— Просто так. Аби не мовчати.

— Я забула. Та й не хочу більше пам'ятати. Тоді було інакше.

— Воно завжди буває інакше.

Джоан усміхнулася йому. Обличчя її було ясне й відверте, немов квітка з небагатьма пелюстками, які нічого не приховують.

— Два роки тому, — мовила Джоан. — І щастя недовго тривало. В Мілані.

— Ти тоді була сама?

— Ні. З одним чоловіком. Він був дуже нещасний, ревнивий і нічого не розумів.

— Ну певне.

— Ти б усе зрозумів. А він улаштовував мені страшні сцени. — Вона вмостилася зручніше, взяла з канапи подушечку й підсунула собі за спину. Потім прихилилася до канапи. — Він лаяв мене, називав повією, зрадницею, невдячною. А це була неправда. Я була вірна, поки його кохала. Він не розумів, що я вже його не кохаю.

— Цього ніхто ніколи не розуміє.

— Ні, ти б зрозумів. Але тебе я кохатиму завжди. Ти інакший. Між нами все інакше. Той чоловік хотів мене вбити. — Вона засміялася. — В таких випадках вони завжди нахваляються вбити. Через кілька місяців мене вже хотів убити інший. Але ніхто ніколи не вбиває. А ти б хотів мене вбити?

— Хіба що з допомогою кальвадосу, — відповів Равік. — Дайно сюди пляшку. Хвалити Бога, нарешті ми заговорили по-людському. Кілька хвилин тому я був неабияк злякався.

— Тому, що я тебе кохаю?

— Не починаймо знов того самого. Це все одно, що прогулюватися у фіжмах і в перуці. Ми разом, а надовго чи ні, хтозна. Ми разом, і цього досить. Навіщо наліплювати етикетки?

— Мені оце твоє «надовго чи ні» не подобається. Але це тільки слова. Ти не кинеш мене. І це теж тільки слова, ти сам знаєш.

— Звичайно. Тебе вже коли-небудь кидав той, кого ти кохала?

— Так. — Джоан глянула на Равіка. — Хтось когось завжди кидає. Часом ти ще кохаєш когось, і він тебе випереджає.

— І що ти робила тоді?

— Все. — Вона взяла його чарку й допила її. — Все! Але надаремно. Я тоді була страшенно нещасна.

— І довго?

— Цілий тиждень.

— Не дуже довго.

— Це ціла вічність, коли хтось по-справжньому нещасний. Я була така нещасна, геть уся, що через тиждень моє нещастя вичерпалося. Нещасні були мої коси, шкіра, ліжко, навіть одяг. Нещастя так заполонило мене, що, крім нього, нічого не існувало. А коли більше нічого не існує, то й нещастя перестає бути нещастям, бо його вже нема з чим порівняти. Тоді лишається тільки цілковите спустошення. Потім і воно минає. І ти поволі оживаєш.

Джоан поцілувала його руку. Він відчув її м'які обережні губи.

— Що ти думаєш? — спитала вона.

— Нічого, — відповів він. — Думаю тільки, що ти як невинна дикунка. Зіпсована до останку і взагалі незіпсована. Це найнебезпечніше, що тільки є на світі. Подай мені пляшку. Я хочу випити за свого приятеля Морозова, великого знавця людських душ.

— Я не люблю Морозова. Може, випиймо за щось інше?

— Певне, що ти його не любиш. У нього метке око. То випиймо за тебе.

— За мене?

— Так, за тебе.

— Небезпечна не я, мені самій загрожує небезпека.

— Ти не можеш думати інакше, так і має бути. Але не бійся, з тобою ніколи нічого не станеться. Салют!

— Салют. А проте ти мене не розумієш.

— А хто кого розуміє? Звідси й походять усі непорозуміння на світі. Подай мені краще пляшку.

— Ти так багато п'єш. Нащо стільки пити?

— Джоан, — мовив Равік, — настане такий день, коли ти скажеш: «Забагато!» Скажеш: «Ти п'єш забагато», — і віритимеш, що хочеш мені тільки добра. А насправді хотітимеш перегородити мені всі шляхи на той терен, якого ти не матимеш змоги перевіряти. Салют!

Сьогодні в нас свято. Ми щасливо уникли патетики, що грізною хмарою нависла перед нашим вікном. Убили її тією ж самою патетикою. Салют!

Він відчув, як Джоан здригнулася. Впершись руками в підлогу, вона ледь випросталась і глянула на нього. Очі в неї були широко розплющені, коси відгорнені назад, купальний халат зсунувся з плечей. У темряві вона чимось нагадувала світлу, дуже молоду левицю.

— Я знаю, — спокійно сказала вона, — ти глузуєш із мене. Знаю, але мені байдуже. Я відчуваю, що знов живу, відчуваю всім своїм єством... Я інакше дихаю, мій сон тепер не такий, як був, мої суглоби знов стали чутливі і руки вже не порожні. І мені байдуже, що ти про це подумаєш і що скажеш. Я кидаюсь бігти, кидаюсь летіти, кидаюсь додолу — і ні на мить не замислююсь. Я щаслива і без остороги, без страху кажу про це, якщо навіть ти смієшся і глузуєш із мене...

Равік хвилину помовчав.

— Яз тебе не глузую, — нарешті сказав він. — Я глузую з себе, Джоан.

Вона пригорнулася до нього.

— Але чого? Щось у тобі весь час опирається. Чого?

— Нічого в мені не опирається. Я просто повільніший за тебе.

Вона похитала головою.

— Не тільки тому. Щось у тобі є таке, що хоче самотності. Я відчуваю це. Наче якась стіна.

— Немає ніякої стіни, просто я прожив на п'ятнадцять років більше, ніж ти. Не в кожного життя — мов той дім, який можна постійно оздоблювати меблями спогадів. Багато хто живе в готелі, у різних готелях. Роки замикаються за ним, як двері готельних кімнат. І єдине, що лишається, — це крихта мужності. Жалю за минулим не лишається.

Джоан довго сиділа мовчки. Він не знав, чи вона чула його. Він дивився у вікно й відчував, як у його жилах спокійним блискучим струменем пливе кальвадос. Удари пульсу стихли, поглинуті дедалі глибшою тишею, в якій заглухли й кулеметні черги часу, що невтомно вицокує свій шлях. Над дахами сходив розпливчастий червоний місяць, наче баня мечеті, до половини схованої у хмарах. Мечеть поволі підіймалася, а земля тонула в сніговій заметілі.

— Я знаю, — нарешті мовила Джоан, поклавши руки йому на коліна і спершись об них підборіддям, — безглуздо було розповідати тобі про ті мої колишні справи. Я могла промовчати або збрехати, але не хочу. Чому не розповісти тобі всього, що було в моєму житті? І чому я маю прикрашати його? Я радше змалюю його гіршим, ніж воно було насправ-

ді, бо тепер моє минуле здається мені тільки смішним, я його сама вже не розумію. Як хочеш, то смійся з нього, а як хочеш, то й з мене.

Равік глянув на неї. Вона стояла навколішки, придавивши колінами великі білі хризантеми до газети, що була підкладена під них. Дивна ніч, подумав він. Десь тепер стріляють, ловлять людей, кидають до в'язниці, мучать і вбивають, десь розтоптують клаптик мирного світу, а ти сидиш тут, знаєш про це й нічого не можеш зробити. В яскраво освітлених бістро стоїть гомін, усім до всього байдуже, люди спокійно лягають спати, а я сиджу тут за пляшкою кальвадосу серед білих хризантем із жінкою, і між нами здіймається полохлива тінь кохання, сумна, самітна приблуда, вигнана з безжурних садів минулого. Те кохання таке несміливе, дике, квапливе, ніби не має ніде ніяких прав...

— Джоан, — поволі мовив він, маючи намір сказати щось зовсім інше, — як добре, що ти тут.

Вона звела на нього очі. Він узяв її за руки.

— Ти розумієш, що це означає? Більше, ніж тисяча слів...

Вона кивнула головою. На очах у неї раптом виступили сльози.

— Нічого не означає, — відповіла вона. — Нічогісінько.

— Неправда, — заперечив Равік, знаючи, що це таки правда.

— Ні. Це нічогісінько не означає. Ти мусиш мене кохати, любий, та й годі.

Він помовчав.

— Ти мусиш мене кохати, — ще раз сказала Джоан. — А то я пропала.

Пропала, подумав він. Як легко вона про це каже! Хто справді пропав, той уже мовчить.

XII

— Ви відрізали ногу? — спитав Жанно.

Його вузеньке личко було безкровне й сіре, як стіна старого будинку. Ластовиння проступало на ньому так чітко, наче то були темні цятки фарби. Обрубок ноги лежав у дротяному ковпаку, зверху прикритому ковдрою.

— Тобі боляче? — спитав Равік.

— Так. У ступні. Дуже болить ступня. Я питав сестру. Але та стара відьма нічого не каже мені.

— Тобі ампутували ногу, — відповів Равік.

— Вище коліна чи нижче?

— Сантиметрів на десять вище. Коліно виявилося розтрощеним, його не можна було врятувати.

— Добре, — мовив Жанно. — То й пенсія буде відсотків на десять більша. Дуже добре. Дерев'янка однаково дерев'янка, чи вона вище коліна, чи нижче. А зайві десять або п'ятнадцять відсотків — то вже гроші, які щомісяця кладеш до кишені. — Він помовчав. — Матері тим часом краще не кажіть. Через цей ковпак на обрубкові вона однаково нічого не побачить.

— Ми їй нічого не скажемо, Жанно.

— Страхова компанія повинна виплачувати мені пенсію до кінця життя. Правда ж?

— Мабуть.

На блідому обличчі хлопця з'явилося щось схоже на усмішку.

— Ну й здивуються ж вони! Мені тринадцять років. Довго їм доведеться платити. Ви вже довідалися, котра це саме компанія?

— Ще ні. Та в нас є номер машини. Ти ж сам його помітив. З поліції вранці вже були тут. Хотіли скласти протокол. Але ти ще спав. Вони ввечері знов прийдуть.

Жанно задумався.

— Свідки, — сказав нарешті він. — Важливо, щоб були свідки. А в нас вони є?

— Начебто є. Твоя мати записала дві адреси. Я бачив у неї в руках папірець.

Хлопець захвилювався.

— Вона його загубить, якщо вже не загубила. Самі знаєте, яка в старих пам'ять. Де вона тепер?

— Мати просиділа біля тебе цілу ніч і цілий ранок. Ми її вмовили піти відпочити. Вона скоро знов прийде.

— Аби тільки вона не загубила папірця. Поліція... — він кволо махнув худенькою ручкою і промурмотів: — Шахраї, всі вони шахраї. Що поліція, що страхова компанія — один біс. Та якщо є добрі свідки... Коли мати прийде?

— Скоро. Хай тебе це не хвилює. Все буде гаразд.

Жанно заворушив губами, ніби щось жував.

— Часом вони виплачують гроші зразу. Дають замість пенсії відшкодування. З тими грішми ми з матір'ю могли б відкрити крамничку..

— Відпочивай, — сказав Равік. — Про це ще встигнеш поміркувати.

Хлопець похитав головою.

— Треба відпочити, — сказав Равік. — Ти повинен мати ясну голову, коли прийдуть із поліції.

— А й справді. То що ж мені робити?

— Спи.

— Але ж тоді...

— Тебе збудять, не бійся.

— Там було червоне світло. Я добре бачив.

— Певне, що червоне. А тепер спробуй трохи поспати. Он дзвінок, як щось буде треба, дзвони сестрі.

— Докторе...

Равік обернувся.

— Аби тільки все скінчилося гаразд. — На його напруженому, постаречому розумному обличчі, що сіріло на тлі білої подушки, майнула тінь усмішки. — Має ж колись людині пощастити, га?

Вечір був вологий і теплий. Пошматовані хмари пливли над самим містом. Перед рестораном «Фуке» на тротуарі стояли круглі жаровні, а навколо них кілька столиків і стільців. Біля одного столика сидів Морозов. Він махнув Равікові рукою.

— Ходи вип'єш зі мною. — Равік підсів до нього.

— Ми забагато сидимо в чотирьох стінах, — сказав Морозов. — Ти ніколи не думав про це?

— Ти не сидиш. Ти вічно стовбичиш на вулиці перед «Шехерезадою».

— Кинь свою нікчемну логіку, хлопче. Ввечері я не людина на лоні природи, а такі собі двоногі двері до «Шехерезади». Кажу тобі ще раз, ми забагато сидимо в чотирьох стінах. Забагато думаємо в чотирьох стінах. Завелику частку життя проводимо в чотирьох стінах. І надто часто впадаємо в розпач у чотирьох стінах. А на лоні природи хіба можна впасти в розпач?

— Ще й як, — відповів Равік.

— Це тільки тому, що ми забагато перебуваємо в чотирьох стінах. Коли звикнеш до природи, то не впадаєш у розпач. Та й розпач на природі пристойніший, ніж в окремій квартирі з кухнею. І затишніший. Не заперечуй! Бажання вічно заперечувати свідчить про обмеженість духу західного світу. Хіба ні? У мене сьогодні вільний вечір, і я хочу натішитися життям. До речі, ми й п'ємо забагато в чотирьох стінах.

— І забагато мочимося в чотирьох стінах.

— Іди к бісу зі своєю іронією. Факти буття прості й тривіальні. Тільки наша уява надає їм життя. Вона обертає мокрі простирала фактів на рвійні прапори мрій. Хіба я не маю слушності?

— Ні, не маєш.

— Певне, що не маю. І не хочу мати.

— Звичайно, ти маєш слушність.

— Досить тобі, хлопче. Ми ще й забагато спимо в чотирьох стінах. Ми перетворюємось на меблі. Цегляні будинки зломили нам хребет. Ми стали ходячими канапами, туалетними столиками, сейфами, угодами на винайм, отримувачами платні, кухонними горщиками й туалетами.

— Правду кажеш. Ми стали ходячими партійними програмами, військовими заводами, притулками для сліпих і божевільнями.

— Вічно ти мене перебиваєш. Пий, мовчи й живи, вбивце зі скальпелем! Дивися, що з нами сталося. Наскільки я знаю, лише в стародавніх греків були боги вина й веселощів: Вакх і Діоніс. А в нас замість них — Фрейд, комплекс неповноцінності й психоаналіз, страх перед гучними словами в коханні й надмір гучних слів у політиці. Жалюгідне покоління, еге ж? — Морозов підморгнув йому.

Равік і собі підморгнув у відповідь.

— Ти старий бравий цинік, не позбавлений мрій, — сказав він.

Морозов посміхнувся.

— А ти нещасний романтик, позбавлений ілюзій, на короткий час у цьому житті званий Равіком.

— На дуже короткий час. А щодо назв, то це вже моє третє життя. Що це за горілка? Польська?

— Латвійська, з Риги. Дуже добра. Наливай собі. Посидимо спокійно, помилуємося найкращою в світі вулицею, складемо хвалу тихому вечорові й плюнемо в пику розпачеві.

У жаровнях полускувало вугілля. Вуличний скрипаль зупинився край тротуару й заграв «Auprès de ma blonde»[1]. Перехожі штовхали його, смичок рипів, проте скрипаль грав далі, наче був на вулиці сам. Скрипка звучала сухо, ніби в порожнечі. Здавалося, що вона змерзла. Між столиками сновигали двоє марокканців, пропонуючи килими з яскравого штучного шовку.

З'явилися хлопчаки з останніми випусками газет. Морозов купив «Парі суар» та «Ентрансіжан», переглянув заголовки й відсунув газети вбік.

— Фальшивомонетники, — буркнув він. — Ти не помітив, що ми живемо в добу фальшивомонетників?

— Ні. Мені здавалося, що ми живемо в добу консервів.

— Консервів? Чому це? — Равік показав на газети.

— Нам більше не треба думати. Усе за нас заздалегідь продумане, пережоване, відчуте. Консерви. Тільки відкривай бляшанки. Їх тобі тричі на день приносять додому. Нічого вже не треба сіяти, вирощувати,

---

«З моєю блондинкою» (*франц.*).

варити на вогні питань, сумніву й туги. Консерви. — Він посміхнувся. — Життя наше не полегшало, Борисе. Тільки подешевшало.

— Як у фальшивомонетників. — Морозов підняв угору газети. — Поглянь! Вони будують військові заводи, бо хочуть миру, закладають концтабори, бо люблять правду. Партійна ворожнеча напинає маску справедливості, політичні гангстери прикидаються рятівниками світу, воля стала гаслом кожного, хто рветься до влади. Фальшиві гроші. Фальшиві духовні цінності. Брехлива пропаганда. Кухонний макіавеллізм. Високі ідеали в руках падлюк. Аби вони хоч чесно проголошували свої погляди...

Він зім'яв газети й кинув додолу.

— Ми й газет читаємо забагато в чотирьох стінах. — скавав Равік.

Морозов засміявся.

— Правда. А на лоні природи вони тільки на те й потрібні, щоб розпалити...

Він замовк. Говорити вже не було до кого. Равік зненацька схопився й почав пробиратися крізь натовп перед рестораном у напрямку авеню Ґеорґа П'ятого.

Морозов на мить розгубився. Потім витяг з кишені гроші, кинув на порцелянову тацю з чарками й подався за Равіком. Він не знав, що сталося, а побіг на той випадок, часом би Равікові була потрібна допомога. Ні поліції, ні агентів у цивільному не видно було, за Равіком ніхто не гнався. Тротуар кишів людьми. Це добре, подумав Морозов. Коли його впізнав хтось із поліції, буде легше загубитися. Равіка він побачив аж на авеню Ґеорґа П'ятого. Світло на світлофорі саме змінилося, і ряди машин, що скупчилися біля перехрестя, рвонулися вперед. Та Равік однаково спробував перейти вулицю. Якесь таксі мало не наїхало на нього. Водій люто вилаяв його. Морозов схопив Равіка ззаду за руку й потяг до себе.

— Ти що, збожеволів? — крикнув він. — Хочеш кинутись під машину? Що сталося?

Равік нічого не відповів. Він пильно дивився на той бік вулиці. Машин було повно. Вони мчали одна за одною в чотири ряди. Перейти вулицю було неможливо. Равік стояв на краю тротуару, нахилившись уперед, і вдивлявся в людей по той бік вулиці.

Морозов труснув його.

— Що сталося? Поліція?

— Ні.

Равік і далі не зводив очей з натовпу по той бік вулиці.

— А що? Що таке, Равіку?

— Гааке...

— Що? — Морозов прищулив очі. — Який він на вигляд? Кажи!

— Сірий плащ...

Із середини Єлісейських полів долинув пронизливий свисток регулювальника. Равік кинувся бігти, обминаючи останні машини. Темно-сірий плащ — це все, що він помітив. Він перетнув авеню Ґеорґа П'ятого й вулицю Бассано. Несподівано виявилося, що десятки чоловіків були одягнені в сірі плащі. Лаючись, Равік квапливо пробивався вперед. На вулиці Галілея потік машин саме спинився. Равік швидко перебіг її і, безцеремонно розштовхуючи перехожих, пішов далі вздовж Єлісейських полів. Він досяг вулиці Пресбур, перебіг через перехрестя і раптом зупинився — перед ним лежала площа Етуаль, величезна, забита людьми та машинами. З усіх боків у неї вливалися вулиці. Кінець! Тут уже нікого не знайдеш.

Равік поволі рушив назад, усе ще пильно вдивляючись в обличчя перехожих, проте запал його згас. Він зненацька відчув страшну порожнечу. Чи він знов помилився, чи Гааке вдруге вислизнув від нього? Але чи можна було двічі помилитися? Чи можна двічі зникнути, мов запастися в землю? Правда, були ще бічні вулиці. Гааке міг завернути в котрусь із них. Равік скинув оком уздовж вулиці Пресбур. Машини за машинами, повні тротуари людей. Найзавантаженіші вечірні години. Нема сенсу ще раз починати пошуки. Знову спізнився.

— Зник? — спитав Морозов, що йшов йому назустріч. Равік похитав головою.

— Мабуть, мені й цього разу привиділося.

— Ти його впізнав?

— Мені здалося, що впізнав. Ще хвилину тому я був упевнений. А тепер... тепер я взагалі ні в чому не впевнений.

Морозов глянув на нього.

— Є багато облич. Подібних одне до одного.

— Так, але є й обличчя, що їх ніколи не забудеш. — Равік зупинився.

— Що ти далі робитимеш? — спитав Морозов.

— Не знаю. Що я можу зробити?

Морозов подивився на людський потік, що залив вулиці.

— Не пощастило, хай йому біс. Аби не в такий час. А то кінець робочого дня. Людей як комашні...

— Так.

— Та ще й темніє! Вже майже нічого не видно. Ти його добре роздивився?

Равік не відповів. Морозов узяв його за руку.

— Слухай, — сказав він. — Нема ніякого сенсу гасати далі вулицями й завулками. Ти шукатимеш його на одній, а тобі здаватиметься, що

він саме тепер на другій. Це безнадійна справа. Краще вернімося назад у ресторан. Це найкраще місце. Ти звідти більше побачиш, ніж бігаючи містом. Якщо він вертатиметься назад, ти вже його нізащо не проґавиш.

Вони сіли біля крайнього столика, звідки видно було на всі боки, й довго сиділи мовчки.

— А що ти зробиш, якщо зустрінеш його? — нарешті спитав Морозов. — Ти вже знаєш?

Равік похитав головою.

— Подумай. Краще знати наперед. А то розгубишся й наробиш дурниць. Навіщо тобі це? Особливо в твоєму становищі. Хіба тобі полегшає, як ти попадеш на кілька років до в'язниці?

Равік перевів на нього погляд. Він нічого не казав, тільки дивився на Морозова.

— Якби це йшлося про мене, то мені було б байдуже, — повів далі Морозов. — А за тебе мені не байдуже. Що б ти зробив, якби це справді виявився він і ти б його догнав он там на розі?

— Не знаю, Борисе. Справді не знаю.

— Ти ж не маєш при собі зброї, га?

— Не маю.

— Коли ти зопалу накинешся на нього, вас відразу розборонять. Ти попадеш у поліцію, а він відбудеться кількома синцями, розумієш?

— Розумію. — Равік знову втупив очі у вулицю. Морозов почав міркувати вголос:

— Можна, зрештою, штовхнути його під машину десь на перехресті. Але теж не було б певності. Може, йому нічого й не сталося б, дістав би лише кілька шрамів, та й годі.

— Я не буду штовхати його під машину, — сказав Равік, не зводячи очей з вулиці.

— Знаю. Я б теж не штовхав.

Морозов хвилину помовчав, потім сказав:

— Равіку, якщо то справді був Гааке і якщо ти його зустрінеш, треба діяти напевне, розумієш? Це буде твій єдиний шанс.

— Я знаю.

Равік і далі не зводив очей з вулиці.

— Коли ти його побачиш, піди за ним назирці. Нічого більше не роби, тільки йди. Довідайся, де він мешкає, і все. Решту обміркуєш потім. Не поспішай. І не роби дурниць, чуєш?

— Так, — неуважно відповів Равік, пильно слідкуючи за перехожими.

До столика підійшов продавець фісташок. Потім хлопець з іграшковими мишами. Вони танцювали на мармуровій стільниці й бігали по рукаві. Знов з'явився скрипаль. Тепер він був у капелюсі і грав «Parlez moi d'amour»[1]. Якась баба з проваленим носом продавала фіалки. Морозов глянув на годинника.

— Восьма, — сказав він. — Дарма чекати довше. Ми вже сидимо тут понад дві години. В цю пору він уже не з'явиться. Тепер у Франції всі вечеряють.

— Іди собі, Борисе. І взагалі, навіщо тобі тут зі мною сидіти?

— Не в тім річ. Я можу сидіти з тобою тут скільки завгодно. Але я не хочу, щоб ти довів себе до сказу. Немає глузду сидіти тут цілими годинами. Тепер його з таким самим успіхом можна зустріти де завгодно. Навіть швидше зустрінеш у ресторані, нічному клубі чи борделі.

— Я знаю, Борисе.

Морозов поклав йому на плече свою велику волохату руку.

— Послухай мене, Равіку, — сказав він. — Якщо тобі судилося його зустріти, ти його десь та спопадеш, а якщо ні, то роками чекатимеш на нього, і дарма. Ти розумієш, що я маю на думці? Завжди будь насторожі, скрізь. І завжди будь готовий до всього. Але живи так, наче ти помилився. Мабуть, так воно й є. Більше ти нічого не можеш зробити. А то замучиш себе. Я знаю це з власного досвіду. Років двадцять тому сам був у такому стані. Весь час мені ввижався той, хто вбив мого батька. Галюцинації. — Він допив свою чарку. — Прокляті галюцинації. А тепер ходімо й десь повечеряємо.

— Іди сам, Борисе. Я прийду пізніше.

— Ще посидиш тут?

— Трохи посиджу. Потім піду в готель. Мені там треба дещо зробити.

Морозов пильно глянув на нього. Він знав, чого Равікові треба в готель. Але й знав, що вже нічого не вдіє. Хай як хоче, то його справа.

— Ну гаразд, — сказав він. — Я буду в «Мер Мері». А тоді в «Бубличках». Подзвони або приходь. — Він звів кущуваті брови. — І не ризикуй. Не треба дешевого геройства! І заплішеного ідіотизму також. Стріляй тільки тоді, як будеш певен, що зможеш утекти. Це не дитяча гра і не гангстерський фільм.

— Знаю, Борисе, не турбуйся.

---

[1] «Говоріть мені про кохання» (*франц.*).

Равік заскочив в «Інтернасіональ» і дуже швидко вийшов звідти. Ідучи повз готель «Мілан», він глянув на годинника. Пів на дев'яту. Можна ще застати Джоан.

Вона відчинила йому двері.

— Ти прийшов сюди, Равіку? — вражено спитала вона.

— Так.

— Ти ні разу ще не був тут від того вечора, як забрав мене звідси.

Він неуважно всміхнувся.

— Справді, Джоан. У нас із тобою дивне життя.

— Так. Наче в кротів чи в кажанів. Або в сов. Ми бачимось тільки як стемніє.

Вона, широко ступаючи, м'яко й нечутно ходила по кімнаті. На ній був синій халат чоловічого крою, туго підперезаний поясом. На ліжку лежала чорна сукня, в якій вона виступала в «Шехерезаді». Вона була дуже гарна й безмежно далека.

— Тобі не час уже йти, Джоан?

— Ще ні. За півгодини. Це моя найкраща пора. Година перед тим, як іти в «Шехерезаду». Бачиш, що я тоді маю. Каву і хтозна-скільки часу. А тепер навіть ти прийшов. І кальвадос є.

Вона подала йому пляшку. Равік поставив її на стіл, не відкоркувавши. Потім обережно взяв Джоан за руки.

— Слухай, — мовив він.

Світло в її очах погасло. Вона підступила до нього.

— Кажи відразу, що сталося?

— Сталося? Що могло статися?

— Не знаю, але щось сталося. Коли ти такий, як тепер, завжди щось стається. Ти тому й прийшов?

Він відчув, що її руки випручуються з його рук. Джоан не ворушилася, і руки не ворушилися. Тільки здавалося, наче щось усередині в них тікало від нього.

— Джоан, не приходь до мене сьогодні ввечері. Ні сьогодні, ні завтра. І ще кілька днів.

— Тобі треба бути в клініці?

— Ні. Щось інше. Я не можу тобі нічого сказати. Але це не стосується наших взаємин.

На мить вона завмерла. Потім сказала:

— Добре.

— Ти мене розумієш?

— Ні. Та коли ти кажеш, що так треба, то треба.

— Ти сердишся на мене? — Джоан глянула на нього.

— Боже! Хіба я могла б на тебе за щось сердитись, Равіку?

Він підвів очі. Йому ніби хтось міцно здавив рукою серце. Джоан не думала над тим, що сказала, але ніщо не змогло б схвилювати його дужче, ніж ці слова. Він майже не надавав значення тому, що вона нашіптувала йому вночі, — все те забувалося, коли за вікном починав сіріти ранок. Він знав, що її захват у ті години, коли вона сиділа чи лежала поряд із ним, — це захват самою собою, п'яний дурман, хвилинний спалах, та й годі. І ось тепер уперше, ніби пілот, що в дірках між осяйними хмарами, в яких грається в піжмурки світло, раптом помічає внизу зелену, брунатну, розкішну землю, він теж побачив щось більше. За захватом він помітив відданість, за сп'янінням — почуття, за брязкальцями слів — довіру. Він сподівався чого завгодно — запитань, підозри, нерозуміння, тільки не цього. Завжди так виходить: лише дрібниці відкривають нам очі, а важливі вчинки нічого не пояснюють. Вони стоять надто близько до мелодрами, в них нуртує бажання збрехати.

Кімната. Готельний номер. Кілька валіз, ліжко, світло, за вікном чорна порожнеча ночі й минулого... А тут ясне лице з сірими очима й високими бровами, непокірне волосся, життя, гнучке життя, що відверто тягнеться до нього, мов олеандровий кущ до світла... Ось воно, стоїть перед ним, очікує і безмовно волає: «Візьми мене! Тримай мене!» Хіба він колись давно не сказав уже: «Я тебе триматиму»?

Він підвівся.

— На добраніч, Джоан.

— На добраніч, Равіку.

Він сидів перед рестораном «Фуке», біля того самого столика, що й того разу. Сидів година за годиною, заглибившись у пітьму минулого, де блимав тільки один промінчик світла — надія на помсту.

Його арештували в серпні 1933 року. Він півмісяця переховував у себе двох своїх приятелів, яких розшукувало гестапо, а потім допоміг їм утекти. Один із них урятував йому життя 1917 року під Бікскхоте у Фландрії, винісши під прикриттям кулеметного вогню з нейтральної смуги, де він, поранений, повільно сходив кров'ю. Другий був письменник-єврей, якого Равік віддавна добре знав. Його привели на допит — хотіли довідатись, куди ті двоє втекли, які в них були документи і хто їм допомагатиме дорогою. Допитував Гааке. Опритомнівши першого разу, він спробував вихопити в Гааке револьвера й застрілити його або вбити руків'ям. Він ніби кинувся в лунку багряну пітьму. То була безглузда спроба — що він міг удіяти проти чотирьох озброєних, дужих чоловіків? Три дні поспіль він млів, повільно опритомнював, відчував пекельний біль і бачив те саме холодне, усміхнене обличчя Гааке. Три дні ті самі запитання, три дні ті

самі тортури, змордоване тіло вже майже втратило здатність страждати. А потім, надвечір третього дня, привели Сибілу. Вона нічого не знала. Їй показали його, щоб примусити її говорити. Вона була розпещена, гарна жінка, звикла до легкого, безтурботного життя. Він гадав, що вона почне кричати й зламається. Але вона витримала. І сама напала на тих катів. Кинула їм в обличчя фатальні слова. Фатальні для неї, і вона про це знала. Гааке перестав усміхатися. Припинив допит. Другого дня він пояснив Равікові, що з нею буде в жіночому концтаборі, коли він не признається. Равік не відповів. Тоді Гааке пояснив, що з нею буде ще до того, як її відішлють у концтабір. Равік ні в чому не признався, бо не мав у чому признаватися. Він спробував переконати Гааке, що Сибіла не може нічого знати. Сказав, що їхнє знайомство було поверхове. Що в його житті вона важила не більше, ніж гарна картина. Що він не міг би їй нічого довірити. Все це була правда. Та Гааке тільки усміхався. Через три дні Сибіла померла. Повісилась у жіночому концтаборі. Ще через день привели одного з утікачів — письменника-єврея. Равік дивився на нього й не впізнавав, на ньому не лишилося живого місця. Навіть голосу не впізнавав. Гааке допитував його ще цілий тиждень, аж поки він помер. Потім Равік теж опинився в концтаборі. Тоді була лікарня. І втеча з лікарні.

Над Тріумфальною аркою стояв срібний місяць. Ліхтарі вздовж Єлісейських полів гойдалися на вітрі. Яскраве світло відбивалося на чарках. Усе нереальне — ці чарки, цей місяць, ця вулиця, цей вечір і ця година, що пливуть повз мене, чужі й знайомі, наче вони вже були в іншому житті, на іншій планеті... Нереальні ці спогади про минулі роки, що канули у вічність, живі й мертві водночас, що тільки фосфорують у моєму мозку й закам'яніли в словах... І нереальне те, що ненастанно струмує в пітьмі моїх жил, з температурою 36,7 градуса, солонувате на смак, чотири літри таємниці й руху, кров, відбиток у клітинах нервових вузлів, невидима, закинута в ніщо, комора під назвою мозок, з якої сходить планета за планетою, випливає рік за роком, то ясний, то кривавий, наче Марс над вулицею Бері, а декотрі зловісно мерехтливі, всі в плямах... Небо спогадів, під яким орудує неспокійна, плутана сучасність.

Зелене світло помсти. Місто, що тихо пливе в скупому місячному світлі і в гудінні автомобільних моторів. Довгі, нескінченні ряди будинків, ряди вікон, а за ними, на ширину вулиці одні від одних, тісно напаковані людські долі. Стукіт сердець мільйонів людей, наче ненастанний стукіт мотора на мільйон сил, що повільно-повільно рухається вулицею життя і з кожним ударом на якийсь міліметр наближається до смерті.

Равік підвівся. Єлісейські поля були майже порожні. Лише кілька повій тинялися то тут, то там на розі. Він поминув вулицю П'єра Шар-

дона, вулицю Марбер, вулицю Маріньян, дійшов до Рон-Пуен, тоді вернувся назад до Тріумфальної арки. Переступивши через ланцюг, він підійшов до могили Невідомого солдата. В присмерку блимав кволий блакитний вогник. Поряд лежав зів'ялий вінок. Равік перетнув площу Етуаль і зайшов у бістро, з якого, здавалось йому, він уперше побачив Гааке. Там було лише кілька шоферів. Равік сів біля того самого вікна, що й тоді, і замовив каву. Вулиця за вікном була порожня. Шофери балакали про Гітлера. Він здавався їм смішним, вони пророкували йому швидкий кінець, якщо він зважиться перейти лінію Мажіно. Равік дивився у вікно. Чого я тут застряв, подумав він. Так само я міг би сидіти де завгодно в Парижі, успіх був би однаковий. Він глянув на годинника. Скоро третя. Надто пізно. Гааке, якщо то був він, у таку пору не буде вештатись вулицями.

На тротуарі з'явилася повія. Вона зазирнула у вікно й пішла далі. Якщо вона повернеться, я піду звідси, подумав Равік. Повія повернулася. Він нікуди не пішов. Коли вона ще раз повернеться, я неодмінно піду, вирішив він. Тоді Гааке нема в Парижі. Повія вернулася. Поминаючи бістро, вона кивнула йому головою. Він сидів далі. Вона ще раз повернулася. Він знов не пішов.

Офіціант заходився ставити стільці на столики. Шофери розрахувались і пішли. Офіціант вимкнув світло над прилавком. Зала потонула в брудному сутінку. Равік оглянувся навколо.

— Розрахуйте мене, — сказав він.

Надворі вітер подужчав і похолоднішало. Хмари піднялися вище й пливли швидше. Проходячи повз готель Джоан, Равік зупинився. Всі вікна були темні, тільки в одному за завісою світилася лампа. То була кімната Джоан. Він знав, що вона не любила заходити до темної кімнати. Джоан залишила світло, бо сьогодні не прийде до нього. Він глянув угору і раптом здивувався сам із себе. Чому він не захотів її бачити? Пам'ять про Сибілу давно вже стерлась, лишилася тільки згадка про її смерть.

Ну, а поява Гааке в Парижі? Який вона має стосунок до Джоан? І навіть до нього самого? Чи ж не йолоп він, що ганяється за міражем, за тінню сплутаних у клубок страшних спогадів... Усе це тільки моторошна реакція на пережите. Нащо знов розгрібати попіл мертвих років, які сколихнув випадок, проклята подібність? Нащо ворушити минуле, що давно зотліло, нащо знов ятрити ледь присохлу рану й ставити під загрозу все, що він уже спорудив у самому собі, і єдину істоту серед цього плину, яка прихилилась до нього душею? Хіба одне стосується до другого? Хіба він сам собі не казав про це весь час? А то як би він урятувався? Де б він уже досі був?

Равік відчув, як олов'яний тягар у його тілі почав танути. Він глибоко зітхнув. Уздовж вулиці бурхав вітер. Равік іще раз глянув на освітлене вікно. Там була людина, не байдужа до нього, людина, для якої він щось важив, людина, в якої яснішало обличчя, коли він приходив, — а він усе це хотів принести в жертву хибній ілюзії, слабкій надії на помсту, що нетерпляче й пихато відкидає всі тверезі докази.

Чого він, власне, хотів? Чого опирався? Чого мучив себе? Життя віддавалося йому, а він від нього відвертався. Не тому, що отримував замало, навпаки — тому, що його було забагато. Невже для того, щоб визнати життя, над ним має відшуміти кривава буря минулого? Равік здвигнув плечима. Винне серце, подумав він. Тільки серце! Як швидко воно відгукується на все! Як переймається всім! Вікно, подумав він, самітне освітлене вікно вночі, відблиск іншого життя, що палко кинулось йому назустріч. Відкрите, довірливе, воно спонукало його серце теж відкритися. Полум'я пристрасті, блудні вогники ніжності, ясні, швидкі спалахи крові... Все це було знайоме, таке знайоме, що здавалося, його свідомість уже ніколи не затопить хвиля лагідного золотого шалу... А проте він стояв уночі під третьорядним готелем, і асфальт у нього під ногами немов курився, ніби з другого боку земної кулі, з блакитних кокосових островів, пробивалося тепло тропічної весни, просочувалось крізь океани, коралові зарості, крізь лаву й темряву, і раптово виривалося тут, у Парижі, на жалюгідній вулиці Понселе, і ніч, насичена жадобою помсти й спогадами про минуле, наповнювалась пахощами мімози та мускусу, а груди сповнювалися непереборним, всеосяжним, таємничим відчуттям полегкості...

У «Шехерезаді» було повно людей. Джоан сиділа за столиком з кількома чоловіками. Вона відразу помітила Равіка. Він зупинився в дверях. Зала пливла в диму і музиці. Сказавши щось своїм знайомим, Джоан швидко підійшла до нього.

— Равіку...

— В тебе тут є ще діло?

— А що?

— Я хочу тебе забрати.

— Але ж ти казав...

— Те все скінчилося. Ти ще маєш виступати?

— Ні. Мушу тільки сказати он тим, що я йду.

— То не барися... Я чекатиму на тебе в таксі.

— Добре. — Джоан зупинилася. — Равіку...

Він підвів на неї очі.

— Ти прийшов задля мене?

Він відповів не зразу.

— Так, — нарешті тихо мовив він. Її схвильоване обличчя линуло йому назустріч. — Так, Джоан, задля тебе. Тільки задля тебе!

Вона рвучко ступила до дверей.

— То ходімо. Не гаймося! Що нам до тих людей.

Таксі їхало вулицею Льєж.

— Що сталося, Равіку?

— Нічого.

— Я боялася.

— Годі про це. Нічого не сталося.

Джоан глянула на нього.

— Я думала, що ти вже ніколи не вернешся.

Равік нахилився до неї й відчув, що вона тремтить.

— Джоан, — сказав він, — нічого не думай і нічого не питай. Бачиш засвічені ліхтарі й тисячі барвистих вивісок? Ми живемо в часи, що хиляться до смерті, а це місто пульсує життям. Ми силоміць відірвані від усього. В нас лишилися ще тільки наші серця. Я був десь на іншій планеті й повернувся, а ти залишалась тут, і ти — життя. Нічого не питай. У твоїх косах більше таємниць, ніж у тисячі запитань. Перед нами ніч, кілька годин, ціла вічність, аж поки за вікном загримить ранок. Люди кохаються, і це все. Це і диво, і найприродніша в світі річ, я це сьогодні відчув, коли темна ніч обернулася в квітучий кущ, а вітер запах суницями. Без кохання людина — мрець у відпустці: кілька дат і випадкове ім'я. Тоді взагалі можна помирати.

Світло ліхтарів залітало у вікна таксі, немов промінь обертового маяка в темряву корабельної каюти. Очі Джоан на блідому обличчі здавалися то дуже прозорими, то цілком темними.

— Ми не помираємо, — прошепотіла вона, пригортаючись до Равіка.

— Ні. Ми не помираємо. Помирає тільки час. Приречений час. Ненастанно помирає. А ми живемо. Ненастанно живемо. Коли ти прокидаєшся, надворі весна, коли засинаєш — осінь. А між ними тисячі разів міняється літо з зимою, і якщо ми дуже кохаємо одне одного, то ми вічні, незнищенні, як удари серця, як дощ і вітер, і це вже багато. Ми виграємо дні, кохана, і втрачаємо роки, та хто про це знає і кого це турбує? Мить — це життя. Мить найближча до вічності. Твої очі сяють, зоряна курява сіється крізь безмежність, боги старіють, але твої уста молоді, між нами тремтить загадка, Ти і Я, поклик і відгук із синіх вечорів, із сутінків, із захвату всіх закоханих. Із ледь чутного голосу жаги він обернувся в золоту бурю, пройшов безкінечний шлях від амеби до Руфі й Есфірі, до Єлени й Аспазії, до блакитних мадонн у придорожніх каплицях, від плазунів і звірів до нас із тобою...

Вона непорушно лежала в його обіймах, бліда й така віддана, наче аж байдужа до всього, а він схилився над нею й говорив, без кінця говорив... І спочатку йому здавалося, наче якась тінь заглядає йому через плече, невиразно всміхається й нечутно говорить разом із ним... Він схилявся все нижче, відчуваючи, як вона тягнеться йому назустріч... Так було ще мить, потім усе зникло.

XIII

— Скандал! — сказала жінка зі смарагдами, що сиділа навпроти Кет Гегстрем. — Нечуваний скандал! Увесь Париж сміється. Ти знала, що Луї гомосексуаліст? Певне, що ні. Та й ніхто з нас не знав, він дуже добре маскувався. Ліну де Ньюбур вважали його офіційною коханкою. І ось уяви собі: тиждень тому він повернувся з Рима на три дні раніше, ніж обіцяв, і подався ввечері на квартиру до того Нікі, хотів зробити йому сюрприз. І кого він там застав, як ти гадаєш?

— Свою дружину, — сказав Равік.

Жінка зі смарагдами глянула на нього. В неї була така міна, ніби вона почула, що її чоловік збанкрутував.

— Ви вже чули цю історію? — спитала вона.

— Ні. Але інакше й не могло бути.

— Не розумію. — Жінка спантеличено дивилася на Равіка. — Це ж щось вкрай неймовірне!

Кет Ґегстрем усміхнулася.

— Доктор Равік має свою теорію, Дезі. Він зве її систематикою випадку. За цією теорією найнеймовірніше завжди виявляється найлогічнішим.

— Цікаво. — Дезі чемно всміхнулася, хоч видно було, що їй зовсім не цікаво. — Нічого б не було, — повела вона далі, — якби Луї не влаштував страшної сцени. Він осатанів. Тепер перебрався до готелю «Крійон». Хоче розлучитися. Всі чекають, які він назве причини. — Вона відхилилася на спинку крісла. — Ну, що ти скажеш на це?

Кет зиркнула на Равіка. Він роздивлявся на гілочку орхідеї, що лежала на столі між коробками з капелюшками та кошиком із виноградом і персиками, — схожі на метеликів квітки з білими пелюстками й червоним осереддям.

— Неймовірно, Дезі, — відповіла вона. — Справді, неймовірно.

Дезі впивалася враженням, яке справила її новина.

— А ви що скажете? Цього вже ви, мабуть, не могли передбачити, правда? — спитала вона Равіка.

Він обережно вставив гілочку орхідеї назад у вузьку кришталеву вазу.

— Ні, справді не міг.

Дезі задоволено кивнула головою і взяла свою торбинку, пудреницю й рукавички.

— Треба бігти. В Луїзи о п'ятій коктейль. Буде її міністр. Чого там тільки не почуєш. — Вона підвелася. — До речі, Фері й Марта знов розлучилися. Вона повернула йому всі коштовності. Вже втретє. На нього це й досі справляє враження. Довірливе ягнятко. Гадає, що його кохають задля нього самого. Він поверне їй усе, та ще й докине щось у винагороду. Як завжди. Він ще не знає, але вона вже дещо нагляділа собі в Остертага. Він там завжди купує. Рубінову брошку. Великі квадратові камені, найчистіша голуб'яча кров. Марта мудра жінка.

Вона поцілувала Кет.

— Прощай, голубонько. Тепер ти хоч знатимеш, що діється на світі. Ти скоро виберешся звідси? — Вона глянула на Равіка.

Він перехопив погляд Кет і сказав:

— На жаль, ще не скоро.

Він подав Дезі хутро — темну норку без коміра. Аби таке Джоан, подумав він.

— Приходьте колись із Кет на чай, — сказала Дезі. — В середу в мене майже нікого немає. Можна буде спокійно погомоніти. Мене дуже цікавлять операції.

— Залюбки прийду.

Равік зачинив за нею двері й повернувся назад.

— Гарні смарагди, — сказав він. Кет засміялася.

— Отаке раніше було моє життя, Равіку. Ви можете зрозуміти його?

— Можу. Чому ж ні? Чудово, якщо є змога так жити. Багато від чого вбережешся.

— А я його більше не можу зрозуміти. — Вона підвелася й обережно пішла до ліжка. Равік простежив за нею.

— Властиво, байдуже, де жити, Кет. Більше вигод чи менше — не це важливе. Важливо тільки, на що ми витрачаємо своє життя. І то не завжди.

Кет простягла на ліжку свої довгі, гарні ноги.

— Усе стає неважливе, як пролежиш кілька тижнів у ліжку, а тоді починаєш ходити.

— Вам не обов'язково вже тут лежати. Як хочете, то перебирайтеся до «Ланкастера», тільки візьміть собі доглядачку.

Кет похитала головою.

— Я залишуся тут, аж поки не зможу виїхати з Франції. Тут я принаймні схована від таких Дезі, а то їх надто багато.

— Виганяйте їх до біса, коли вони приходять. Ніщо так не стомлює, як порожня балаканина.

Кет обережно випросталась на ліжку.

— А ви могли б подумати, що, незважаючи на свою любов до пліток, Дезі чудова мати? — мовила вона. — У неї двоє дітей, і вона їх дуже гарно виховує.

— Буває, — байдуже відповів Равік. Кет натягла на себе ковдру.

— Клініка схожа на монастир, — мовила вона. — Тут наново вчишся цінувати найпростіші речі. Здатність ходити, дихати, бачити.

— Так, навколо нас повно щастя. Нахиляйся й бери.

Кет вражено глянула на нього.

— Я справді так вважаю, Равіку.

— Я теж, Кет. Лише найпростіше ніколи тебе не розчаровує. І за щастям можна далеко не ганятися.

Жанно лежав на ліжку. Перед ним на ковдрі були розкидані проспекти.

— Ти чому не світиш? — спитав Равік.

— Мені й так видно. В мене добрі очі.

То були проспекти з описом різноманітних протезів для ніг. Жанно добував їх як тільки міг. Останні йому принесла мати. Він показав Равікові один особливо барвистий проспект. Равік увімкнув світло.

— Ось найдорожчий протез, — сказав Жанно.

— Але не найкращий, — відповів Равік.

— Зате найдорожчий. Я заявлю страховій компанії, що мені необхідний саме такий. Звичайно, він мені взагалі не потрібний. Головне, щоб заплатили за нього. Я обійдуся дерев'янкою, аби лише отримати гроші.

— Страхова компанія має своїх лікарів, Жанно, і вони все перевірять.

Жанно ледь підвівся на ліжку.

— Ви вважаєте, що вони мені не оплатять протез?

— Оплатять, тільки, мабуть, не найдорожчий. Проте грошей на руки не дадуть. Вони подбають про те, щоб ти таки взяв оплачений протез.

— Ну, то доведеться взяти його й відразу продати. Звичайно, я щось на цьому втрачу. Відсотків двадцять. Як ви гадаєте, це не забагато? Я їм спершу запропоную десять. Може, варто зарані домовитися з крамницею? Що компанії до того, візьму я протез чи ні? Заплатити їм доведеться, а решта їх не обходить. Хіба ні?

— Певне. В кожному разі, можна спробувати.

— Ті гроші нам би стали в пригоді. Ми купили б за них прилавок і обладнання для молочної крамнички. — Жанно хитро всміхнувся. — Така нога на шарнірі і з усякими іншими штукенціями, мабуть, ого скільки коштує. Делікатна робота. Добрий протез.

— Хтось уже приходив зі страхової компанії?

— Ні. Щодо протеза й відшкодування ще ніхто не приходив. Тільки щодо операції й клініки. Нам треба брати адвоката? Як ви гадаєте? Він їхав на червоне світло. Це безперечно. Поліція...

Сестра принесла вечерю й поставила на столик біля Жанно. Хлопець помовчав, поки вона пішла. Потім сказав:

— Годують тут донесхочу. Я ще зроду так добре не їв. Сам я навіть не подужаю всього з'їсти. Приходить мати й доїдає. Вистачає на нас обох. Вона заощаджує на цьому. І так палата тут коштує дуже дорого.

— Все оплатить страхова компанія. Хоч би ти де лежав.

Сіре обличчя Жанно ледь порожевіло.

— Я балакав з доктором Вебером. Він пообіцяв мені десять відсотків з тієї суми, яку виставить компанії. Пошле їй рахунок за все, що тут коштуватиме. Компанія оплатить його, а він десять відсотків поверне мені.

— Ти тямущий хлопець, Жанно.

— Доводиться бути тямущим, коли ти вбогий.

— Правда. Нога болить?

— Болить ступня, якої вже немає.

— Це нерви. Вони ще залишилися.

— Знаю. А все одно смішно. Що болить те, чого вже немає. Може, залишилася душа моєї ступні? — пожартував Жанно і всміхнувся. Потім зняв накривку з верхніх мисок. — Юшка, курка, овочі й пудинг. Якраз для матері. Вона любить курку. А вдома ми її рідко маємо. — Він зручніше вмостився на подушці. — Часом я прокидаюся вночі й думаю: ану ж як доведеться платити за все це самим? Таке буває вночі: прокинешся і першої хвилини не розумієш, де ти й чого тут опинився. А тоді похопишся, що ти лежиш у клініці, немов син заможних батьків, маєш право всього домагатися, можеш подзвонити сестрі, й вона зобов'язана прийти, а заплатять за все інші. Чудово, правда?

— Так, чудово, — відповів Равік.

Равік сидів у «Озирисі», в кімнаті, обладнаній для медичного огляду.

— Є ще хтось? — спитав він.

— Є, — відповіла Леонія. — Івонна. Остання.

— Скажи їй, нехай заходить. Ти здорова, Леоніє.

Івонна була двадцятип'ятирічна білява дівчина, опасиста, з широким носом і короткими, товстими руками й ногами, як у багатьох повій. Самовдоволено погойдуючи стегнами, вона зайшла до кімнати й підняла на собі шовкове ганчір'я.

— Сюди, — сказав Равік, показуючи на крісло.

— А так не можна? — спитала Івонна.

— Чому?

Замість відповіді вона мовчки повернулася й показала свій могутній зад. Він був увесь у синцях. Хтось, видно, її добре вимолотив.

— Сподіваюся, що клієнт хоч заплатив тобі як слід, — сказав Равік. — Це не жарт.

Івонна похитала головою.

— Ні сантима, докторе. Це був не клієнт.

— То ти маєш від цього задоволення? Я не знав, що тобі таке подобається.

Івонна знов радісно похитала головою, загадково всміхаючись. Равік бачив, що вона втішається ситуацією. Це додавало їй ваги у власних очах.

— Я не мазохістка, — сказала вона, пишаючись тим, що знає це слово.

— То що це? Сварка?

Івонна не поспішала з відповіддю.

— Любов, — сказала нарешті вона й солодко повела плечима.

— Ревнощі?

— Так. — Івонна аж сяяла.

— Тобі дуже боляче?

— Таке не болить. — Івонна обережно лягла на крісло. — Знаєте, докторе, мадам Роланда спершу не хотіла допускати мене до роботи. «А ви спробуйте, — сказала я їй. — Пустіть хоч на годину! Тоді побачите!» А тепер із синім гузном я маю куди більший успіх, ніж будь-коли раніше.

— Чому?

— Не знаю. Є такі, що від цього просто шаліють. Це їх збуджує. За останні три дні я заробила на двісті п'ятдесят франків більше. Скільки ще синці буде видно?

— Щонайменше три тижні. — Івонна прицмокнула язиком.

— Коли так піде далі, я зможу собі за це купити хутро. Лисяче. А насправді з бездоганно пофарбованих котячих шкурок.

— Ну, а як цих синців не вистачить, твій приятель може ж легко допомогти тобі — налупцює ще раз.

— Нізащо не налупцює, — жваво відповіла Івонна. — Він не такий. Не якесь там практичне стерво. Лупить мене тільки з ревнощів,

щоб ви знали. Коли на нього нападе. А так, то хоч і навколішки його проси, й пальцем не зачепить.

— З характером хлопець. — Равік підвів голову від мікроскопа. — Ти здорова, Івонно.

Вона встала з крісла.

— Ну, то я можу йти до роботи. Внизу на мене чекає один дід. Із сивою борідкою. Я йому показала свої синці. Він після того як знавіснів. Дома він не має права слова сказати. І, мабуть, день і ніч мріє, як би налупцювати свою стару. — Вона дзвінко засміялася. — Який смішний світ, правда ж, докторе?

Самовдоволено похитуючи стегнами, Івонна вийшла.

Равік вимив руки. Потім поскладав інструменти й підійшов до вікна. Над будинками навис сріблясто-сірий присмерк. Голі дерева тяглися вгору, немов чорні руки мерців крізь асфальт. Такі руки часом доводиться бачити в засипаних землею окопах. Равік відчинив вікно й виглянув надвір. Година нереальності, що ширяла між днем і ніччю. Година кохання в малих готелях — для одружених чоловіків, які ввечері, сповнені гідності, сидять на почесному місці за родинним столом. Година, коли італійки в Ломбардській низовині вже проказують: «Felissima notte»![1] Година відчаю і година мрій.

Він зачинив вікно. В кімнаті раптом стало багато темніше. Всередину залетіли тіні й повсідалися по кутках, нечутно перемовляючись. Пляшка з коньяком, яку принесла Роланда, полискувала на столі, мов полірований топаз. Равік іще трохи постояв, потім спустився вниз.

Велика зала була вже яскраво освітлена. Грав оркестріон. Дівчата в рожевих шовкових сорочках сиділи двома рядами на м'яких дзиґликах. У всіх груди були відкриті. Клієнти хотіли бачити, що купують. Їх уже зібралося з півдесятка. Переважно дрібні службовці та крамарі середнього віку. Це були обережні фахівці, які знали, коли тут відбувається огляд, і приходили зразу після нього, щоб мати цілковиту певність, що не заразяться трипером. Івонна вже була біля свого старого. Він сидів коло столика з чаркою «дюбоне», а вона стояла поряд, спершись однією ногою на стілець, і пила шампанське. З кожної випитої пляшки вона отримувала десять відсотків. Видно, старий справді знавіснів, що розщедрився на шампанське. Звичайно його замовляли тільки чужоземці. Івонна знала це. Вона стояла в позі поблажливого приборкувача диких звірів.

— Скінчив, Равіку? — спитала Роланда, що стояла біля дверей.

— Так. Усе гаразд.

---

[1] Найпрекрасніша ніч.

— Хочеш чогось випити?

— Ні, Роландо. Піду до себе в готель. Я з самого ранку працюю, і єдине, що мені тепер потрібне, це гаряча ванна й чиста білизна.

Він пішов повз бар до гардеробу. У двері заглядав бузковими очима вечір. У синьому небі гудів самітний літак. На найвищій гілляці безлистого дерева виспівувала невелика чорна пташка.

Жінка, хвора на рак, який пожирав її, немов сліпий сірий хижак, каліка, що вираховував свою пенсію, повія з золотоносним задом, перший дрізд на дереві — все пропливало мимо, а він, байдужий до нього, поволі йшов до жінки в присмерку, що пахнув теплою постіллю.

— Хочеш іще кальвадосу? — Джоан кивнула головою.

— Ще трішки вип'ю.

Равік махнув рукою офіціантові.

— У вас є кальвадос, давніший за цей?

— Хіба цей поганий?

— Непоганий. Але, може, ви маєте в льоху ще якийсь.

— Зараз погляну.

Офіціант пішов до каси, біля якої дрімала господиня з кішкою на колінах. Потім відчинив двері з матовими шибками і зник за ними. Там над рахунками сидів господар. За хвилину офіціант з'явився звідти, зосереджений, поважний, і, не дивлячись на Равіка, пішов униз до льоху.

— Здається, все гаразд.

Офіціант повернувся з пляшкою, яку ніс на руках обережно, наче немовля. Пляшка була брудна, не мальовниче посилана курявою спеціально для туристів, а просто дуже брудна, бо довгі роки пролежала в льоху. Офіціант обережно відкоркував її, понюхав, тоді приніс дві великі чарки.

— Куштуйте, пане, — сказав він Равікові, наливши в чарку кілька крапель.

Равік узяв чарку, спершу вдихнув запах, тоді покуштував напій, відхилився на спинку стільця й кивнув головою. Офіціант також урочисто кивнув головою і налив чарки на третину.

— Покуштуй, — сказав Равік Джоан.

Вона пригубила чарку й поставила на стіл. Офіціант стежив за нею. Джоан здивовано глянула на Равіка.

— Такого я ще зроду не пила, — мовила вона і ще раз ковтнула. — Його наче не п'єш, а вдихаєш у себе.

— Правда, мадам, — вдоволено озвався офіціант. — Ви добре сказали.

— Равіку, — мовила Джоан, — ти наражаєш себе на небезпеку. Після цього кальвадосу я вже не зможу пити іншого.

— Нічого, питимеш.

— Але завжди мріятиму про цей.

— Ну й добре. Станеш романтиком. Оспівувачем кальвадосу.

— Але інший мені вже не смакуватиме.

— Навпаки, навіть дужче смакуватиме, ніж досі. Бо ти питимеш один, а тужитимеш за іншим. Уже через саме це він здаватиметься тобі не таким буденним.

Джоан засміялася.

— Дурниці. І ти сам це знаєш.

— Звичайно, дурниці. Та людина живе дурницями, а не пісним хлібом фактів. А то що б сталося з коханням?

— До чого тут кохання?

— До того. Турбота про подальше існування. Без цього ми могли б кохати тільки один раз, а потім усе б відкидали. А так лишається дещиця туги за тим, кого ми залишаєм або хто нас залишає, і прикрашає ореолом того, хто приходить потім. Після втрати чогось нове набуває певного романтичного забарвлення. Давній невинний самообман.

Джоан подивилася на нього.

— Коли ти кажеш таке, мені гидко слухати.

— І мені гидко.

— Не кажи такого. Навіть жартома. Диво обертається в якийсь трюк.

Равік промовчав.

— І це звучить так, наче тобі все набридло і ти вже роздумуєш, як би кинути мене.

Равік глянув на неї з прихованою ніжністю.

— Хай тебе це не хвилює, Джоан. Я тебе ніколи не кину. Але прийде час, і ти кинеш мене. Напевне кинеш.

Джоан рвучко поставила чарку на стіл.

— Що за дурниці! Я тебе ніколи не кину. Чого ти навіюєш мені такі думки?

Очі, подумав Равік. У них спалахують блискавки. Лагідні, червонясті блискавки, ніби відблиск цілого моря свічок.

— Джоан, — сказав він, — я тобі нічого не навіюю. Але розповім тобі казку про морську хвилю і камінь-стрімчак. Це давня казка. Її вже знали, як нас іще й на світі не було.

Слухай. Була собі колись хвиля й закохалася вона в прибережний камінь, скажімо, в затоці на Капрі. Вона огортала його піною і бризками, день і ніч цілувала, обіймала своїми білими руками. Вона зітхала, і плакала, і благала, щоб він прийшов до неї. Вона його кохала,

упадала коло нього, а, упадаючи, поволі підточувала. І одного чудового дня камінь подався. Зовсім підточений, він упав у її обійми.

Равік ковтнув кальвадосу.

— І що? — спитала Джоан.

— І раптом не стало каменя, не було вже з ким гратися, не було кого любити і за ким тужити. Лишився тільки уламок на морському дні. Хвиля була розчарована, їй здавалося, що той камінь обдурив її. І тоді вона знайшла собі другий камінь.

— То й що? — Джоан недовірливо дивилася на нього. — Що з цього випливає? Камінь повинен був лишитися каменем.

— Так завжди кажуть хвилі. Але все рухоме сильніше за те, що не рухається. Вода сильніша за камінь.

Джоан нетерпляче махнула рукою.

— А до чого тут ми? Це ж просто казка, вигадка. Чи ти знов глузуєш із мене? Коли вже на те пішлося, то кинеш мене ти. Це вже я знаю напевне.

— Це будуть твої останні слова перед тим, як ти мене кинеш, — сміючись відповів Равік. — Ти скажеш, що я тебе кинув. І наведеш багато доказів цьому... І сама повіриш у них... І матимеш слушність перед найстарішим суддею світу: перед природою.

Він підкликав офіціанта.

— Можна купити цю пляшку кальвадосу?

— Ви хочете її взяти з собою?

— Саме так.

— У нас цього не заведено, пане. Ми не продаємо напоїв у пляшках.

— Спитайте у господаря.

Офіціант повернувся з газетою. То була «Парі суар».

— Господар зробив для вас виняток, — сказав він, міцно заткнув корок і загорнув пляшку в газету, спершу сховавши до кишені спортивний додаток. — Нате, пане. Найкраще тримайте її в темному прохолодному місці. Це кальвадос із ферми діда нашого господаря.

— Чудово. — Равік розрахувався, взяв пляшку й оглянув її. — Ходи з нами, сонячне сяйво. Протягом довгого гарячого літа й блакитної осені ти гріло яблуні в старому, обвіяному вітрами нормандському саду. Ти нам потрібне. Бо десь у всесвіті лютує буря.

Вони вийшли на вулицю. Накрапав дощ. Джоан зупинилася.

— Ти мене кохаєш, Равіку?

— Так, Джоан. Дужче, ніж тобі здається.

Вона пригорнулася до нього.

— Інколи в це важко повірити.

— Навпаки. Хіба я розповідав би тобі такі казки, якби не кохав тебе?

— Краще б ти розповідав щось інше.

Равік дивився на дощ і всміхався.

— Кохання, Джоан, це не плесо ставка, в яке можна дивитися, мов у дзеркало. Воно має припливи й відпливи. І уламки кораблів, що зазнали аварії, і затонулі міста, і восьминоги, і бурі, і скриньки з золотом, і перли. Але перли лежать дуже глибоко.

— Про це я нічого не знаю. Для мене кохання — це коли люди належать одне одному. Навіки.

Навіки, подумав він. Давня дитяча казка. Навіки, коли не можна втримати навіть хвилини! Джоан застебнула пальто.

— Хотіла б я, щоб уже було літо, — мовила вона. — Я ще ніколи не чекала його так, як цього року.

Джоан дістала з шафи свою чорну вечірню сукню й шпурнула її на ліжко.

— Ох, як я її часом ненавиджу. Вічне чорне манаття! Вічна «Шехерезада»! Завжди те саме! Все те саме!

Равік подивився на неї, проте нічого не сказав.

— Ти цього не розумієш? — спитала вона.

— Ще й як...

— То чому ти не забереш мене звідти, коханий?

— Куди?

— Куди-небудь! Байдуже куди!

Равік розгорнув з газети пляшку, витяг корок, потім приніс чарку й налив її по вінця.

— На, — сказав він. — Випий. — Джоан похитала головою.

— Не допоможе. Буває, п'єш і не допомагає. Часом узагалі ніщо не допомагає. Сьогодні ввечері мені не хочеться туди йти. До тих ідіотів.

— То не йди.

— А потім?

— Подзвони, що ти захворіла.

— Завтра однаково доведеться йти. Так буде ще гірше.

— Можна захворіти на кілька днів.

— Однаково. — Вона глянула на Равіка. — Що це? Що зі мною діється, коханий? Може, це через дощ? Або через цю мокру темряву? Інколи мені здається, що я лежу в труні. Тонеш у сірих надвечір'ях. Тільки в тому твоєму маленькому ресторанчику я забула про все й почувалася щасливою з тобою... Навіщо ти завів мову про те, що тебе кидають або ти кидаєш? Я не хочу нічого про це знати й не хочу нічого чути! Мене від цього сум бере, перед очима постають видива, яких я не

хочу бачити, і викликають у душі тривогу. Я знаю, ти не мав нічого поганого на думці, але твої слова зачепили мене за живе. Дуже зачепили, а тоді почався дощ і стемніло. Ти цього не розумієш. Ти сильний.

— Сильний? — перепитав Равік.

— Так.

— Звідки ти знаєш?

— Ти нічого не боїшся.

— Я вже нічого не боюся. Це не те саме, Джоан.

Не слухаючи його, вона сягнистим кроком ходила по кімнаті, що здавалася надто тісною для неї. Вона завжди ходить так, ніби рухається проти вітру, подумав Равік.

— Мені хочеться втекти від усього цього, — мовила вона. — Від цього готелю, від нічного клубу, від масних поглядів. Утекти! — Вона зупинилася. — Равіку, невже ми мусимо жити так, як тепер? Хіба ми не можемо жити, як інші люди, що кохають одне одного? Бути разом, мати щось своє, проводити вечори в затишку і спокої, а не сидіти на валізах, марнувати порожні дні в готельних номерах, де ми всім чужі...

На обличчі в Равіка не проступало ніякого почуття. Починається, подумав він. Колись до цього мало дійти.

— Ти й справді гадаєш, що ми можемо так жити, Джоан?

— А чому ні? Інші ж живуть. Їм тепло, вони разом, мають кілька кімнат. І коли зачинять двері, то можуть забути про всі тривоги, вони не просочуються крізь стіни, як тут.

— Ти справді так думаєш? — перепитав він.

— Справді.

— Гарненька квартирка з гарненьким міщанським щастям. Приємний затишок на краю вулкана. Ти справді так гадаєш?

— Все це можна назвати й інакше, — сказала вона сумно, — не так зневажливо. Коли хтось кохає, то знаходить для цього інші слова.

— Річ не в словах, Джоан. Але невже ти справді так гадаєш? Ми обоє не створені для такого життя.

Джоан зупинилася.

— Я створена.

Равік усміхнувся. В його усмішці була ніжність, іронія й сум.

— Ти також не створена для цього, Джоан, — сказав він. — Ще більше, ніж я. Та головне не це. Є й інша причина.

— Є, я знаю, — гірко мовила вона.

— Ні, Джоан, нічого ти не знаєш. Але я тобі скажу. Так буде краще. Щоб ти не думала бозна-чого.

Вона все ще стояла перед ним.

— Скажу коротко, — повів він далі. — І потім ні про що вже не розпитуй мене.

Джоан мовчала. Обличчя її раптом стало порожнім і ніби мертвим, як було раніше. Він узяв її за руки.

— Я живу у Франції нелегально, — сказав рін. — Без ніяких документів. Ось тобі й причина. Тому я ніколи не зможу найняти квартиру й ніколи не зможу одружитися, якщо когось покохаю. Для цього потрібні паспорт і віза. А в мене їх нема. Працювати я також не маю права. Доводиться все робити тайкома. Я ніколи не зможу жити інакше, як тепер.

Вона вражено дивилася на нього.

— Це правда?

Равік здвигнув плечима.

— Десь так, як я, живуть тисячі людей. Ти, мабуть, і сама знаєш. Усі тепер знають це. Я один із тих тисяч. — Равік усміхнувся й відпустив її руки. — Людина без майбутнього, як каже Морозов.

— Так... але...

— Мені ще навіть дуже добре. Я працюю, живу і маю тебе... Що важать проти цього якісь там дрібні незручності?

— А поліція?

— Поліція не вельми цікавиться нами. Якщо я випадково попадуся їй, мене вишлють, і все. Але навряд чи я попадуся. А тепер зателефонуй до свого нічного клубу, що ти не прийдеш. Нехай цей вечір буде наш. Цілий вечір. Скажи, що ти хвора. Якщо потрібна буде довідка, я візьму її тобі у Вебера.

Джоан не рушила з місця.

— Вишлють, — сказала вона так, ніби аж тепер збагнула, що це означає. — Вишлють? Із Франції? І тебе не буде?

— Недовго.

Здавалося, Джоан не почула, що він сказав.

— Тебе не буде, — мовила вона. — Не буде. Що ж я тоді робитиму?

Равік усміхнувся.

— Так, — сказав він. — Що ти тоді робитимеш?

Джоан сіла, поклала руки на коліна й ніби заклякла.

— Джоан, — сказав Равік, — я тут уже два роки, й нічого не сталося.

Вираз її обличчя не змінився.

— А коли все-таки станеться?

— Ну, то я скоро повернуся. Тижнів через два. Це буде наче невеличка подорож, та й годі. А тепер зателефонуй до «Шехерезади».

Вона нерішуче підвелася.

— Що мені сказати?

— Скажи, що в тебе бронхіт. І говори хрипким голосом.

Джоан рушила до телефону. Але на півдорозі зупинилася й швидко повернулась до нього.

— Равіку...

Він обережно відвів її руки.

— Годі. Забудьмо про це. Для нас це навіть добре. Не дасть нам стати лихварями пристрасті. Наше кохання лишиться чистим, як полум'я, а не перетвориться в кухонну плиту, де готують обід для родини. А тепер зателефонуй до клубу.

Джоан зняла трубку. Равік стежив за нею, поки вона говорила. Спочатку думки її були десь-інде, вона весь час поглядала на нього так, наче його от-от ув'язнять. Та поступово почала досить легко й вірогідно брехати. І набрехала навіть більше, ніж було треба. Обличчя її ожило, на ньому тепер відбивався той біль у грудях, який вона змальовувала. Голос ставав дедалі втомленіший, хрипкіший, а наприкінці Джоан навіть закашляла. Дивилася вона вже не на Равіка, а кудись поперед себе, цілком захопившись своєю роллю. Він мовчки спостерігав її. Потім добре хильнув кальвадосу. Жодних комплексів, подумав він. Як дзеркало, що чудово все відбиває, але нічого не затримує.

Джоан поклала трубку й відгорнула назад волосся.

— Вони мені повірили.

— Ти була незрівнянна.

— Сказали, щоб я не вставала з ліжка. І завтра також, якщо, боронь боже, не минеться.

— От бачиш. Не доведеться завтра починати все наново.

— Так, — мовила Джоан, спохмурнівши. — Якщо на це так дивитися. — Тоді підійшла до Равіка. — Ти налякав мене. Скажи, що це неправда, Равіку. Ти часто говориш щось просто так. Скажи, що це неправда. Не така страшна правда, як ти мені набалакав.

— Це неправда.

Вона поклала голову йому на плече.

— І не може бути правдою. Я не хочу знов залишитися сама. Ти повинен бути зі мною. Я ніщо, коли залишаюсь сама. Я ніщо без тебе, Равіку.

Равік глянув на неї.

— Джоан, — сказав він, — часом ти схожа на дочку якогось портьє, часом — на Діану з лісу, а часом — і на ту, й на ту.

Вона не підвела голови з його плеча.

— А тепер я на кого схожа? Він усміхнувся.

— Тепер ти Діана зі срібним луком. Невразлива і смертельно небезпечна.

— Якби ти казав мені це частіше.

Равік замовк. Вона не зрозуміла, що він мав на думці. Та й нащо їй розуміти. Вона сприймала тільки те, що її влаштовувало, і так, як її влаштовувало, а до решти їй було байдуже. Та саме це найдужче приваблювало в ній. Кого зацікавить людина, у всьому схожа на нього? І хто шукає в коханні моралі? Мораль — вигадка безсилих, жалібна пісня невдах.

— Про що ти думаєш? — спитала Джоан.

— Ні про що.

— Ні про що?

— Ну, про дещо думаю, — сказав він. — Думаю, як би нам поїхати звідси на кілька днів, Джоан. Туди, де є сонце. В Канн чи Антіб. Начхати нам на обережність! Начхати нам на всі мрії про трикімнатну квартиру й міщанський затишок! Це не для нас. Хіба вночі, коли цілий світ, спраглий тепла і літа, спить у місячному світлі, в тобі не втілений весь Будапешт, усі пахощі розквітлих каштанових алей? Ти правду кажеш! Треба поїхати з цієї темряви, холоду й дощу! Хоч на кілька днів.

Джоан рвучко випросталась і глянула на нього.

— Ти справді цього хочеш?

— Справді.

— Але ж... поліція...

— Хай їй біс, тій поліції! Там не більша небезпека, ніж тут. Місця, які відвідують туристи, не так суворо перевіряють. А надто в дорогих готелях. Ти там ніколи не була?

— Ні, не була. Була тільки в Італії і на Адріатичному узбережжі. Коли ми поїдемо?

— За два-три тижні. Це найкраща пора.

— А в нас хіба є гроші?

— Трохи є, а тижнів за два буде стільки, що вистачить на подорож.

— Можна зупинитися в невеличкому пансіоні.

— Тобі не личить пансіон. Ти повинна жити або в такій норі, як ця, або в першорядному готелі. Ми поїдемо в Антіб і зупинимося в готелі «Кап». Такі розкішні готелі для мене цілком безпечні, в них не вимагають документів. Найближчими днями я маю розрізати живіт якійсь важливій особі, службовцеві з високим становищем, отож він і додасть ті гроші, що нам не вистачає.

Джоан швидко встала. Обличчя її сяяло.

— Дай-но мені ще того кальвадосу, — сказала вона. — Видно, він таки справді незвичайний. Кальвадос мрій. — Вона підійшла до ліжка і взяла в руки свою вечірню сукню.

— Боже мій, а я нічого не маю, крім цих старих ганчірок!

— Може, ми й з цим зарадимо. За два тижні багато чого може статися. Апендицит у вищому товаристві або складний перелом у мільйонера...

XIV

Андре Дюран був щиро обурений.

— З вами більше працювати не можна, — заявив він.

Равік здвигнув плечима. Вебер сказав йому, що Дюран отримає за операцію десять тисяч франків. І коли Равік не домовиться про гонорар наперед, той пришле йому двісті франків. Так він зробив і останнього разу.

— За півгодини до операції. Я такого від вас не сподівався, докторе Равіку.

— Я від вас також.

— Ви знаєте, що завжди можете розраховувати на мою великодушність. Не розумію, чого ви раптом стали таким меркантильним. Мені прикро говорити про гроші у хвилину, коли пацієнт уже довірив нам своє життя.

— А мені ні, — відповів Равік.

Дюрлп якусь мить мовчки дивився на нього. Його зморшкувате обличчя з сивою клинцюватою борідкою випромінювало гідність і обурення. Він поправив окуляри в золотій оправі.

— А на скільки ви розраховуєте? — нарешті неохоче спитав він.

— На дві тисячі.

— Що? — Дюран зробив таку міну, наче його розстріляли, а він усе ще не вірив цьому. — Смішно! — відрубав він.

— Ну що ж, — мовив Равік. — Вам неважко знайти когось іншого. Хоч би Біно, він чудовий хірург.

Равік узяв плащ. Дюран витріщив на нього очі. На його пещеному обличчі відбивалася напружена робота думки.

— Стривайте, — озвався він, коли Равік сягнув по капелюха. — Не можете ви мене так просто кинути! Чому ви мені про це не сказали вчора?

— Вчора ви були за містом, і я не міг вас побачити.

— Дві тисячі франків! Та чи ви знаєте, що я взагалі не назву такої суми? Пацієнт мій приятель, і я можу порахувати йому тільки власні витрати.

Зовні Андре Дюран скидався на Господа Бога з дитячих книжок. Він мав сімдесят років, був досить добрим діагностиком, але поганим хірургом. Блискучу практику Дюран завдячував головним чином своєму колишньому асистентові Біно, якому два роки тому нарешті пощастило стати самостійним хірургом. Відтоді для складних операцій Дюран використовував Равіка. Равік робив такий малий розтин і так майстерно потім зашивав його, що майже не лишалося рубців. Дюран чудово знався на бордоських винах, його охоче запрошували на світські прийоми, і там він знаходив більшість своїх пацієнтів.

— Якби я був знав раніше, — промурмотів він.

Він завжди знав це. Тому перед кожною важкою операцією виїздив на день або на два за місто. Хотів до операції уникнути розмови про гонорар. Потім було легше — він обіцяв, що другого разу... А другого разу робив те саме. Але сьогодні, на Дюранів подив, Равік прийшов не на самий початок операції, а за півгодини до неї і застукав його раніше, ніж пацієнта приспали. Отже, Дюран не мав змоги послатися на брак часу й урвати розмову.

У двері просунула голову сестра.

— Можна вже давати наркоз, пане професоре?

Дюран подивився на неї, тоді кинув на Равіка погляд, сповнений благання бути людяним. Равік відповів йому поглядом, у якому було достатньо людяності, але не менше й твердості.

— Яка ваша думка, докторе Равіку? — спитав Дюран.

— Вирішуйте ви, професоре.

— Почекайте хвилинку, — сказав Дюран сестрі, — ми ще до кінця не визначили перебіг операції.

Сестра зникла. Дюран обернувся до Равіка.

— Ну то як? — докірливо спитав він. Равік засунув руки в кишені.

— Відкладіть операцію на завтра... або хоч на годину й запросіть Біно.

Біно двадцять років робив за Дюрана майже всі операції і нічого не домігся, бо кожну його спробу завести власну практику Дюран раз у раз зводив нанівець, пускаючи чутку, що він може бути тільки добрим помічником. Біно ненавидів Дюрана й заправив би за операцію щонайменше п'ять тисяч франків. Равік знав це, і Дюран також.

— Докторе Равіку, — сказав Дюран, — ми не повинні ганьбити свій фах суперечками про гроші.

— Я теж так вважаю.

— То чому ж ви не погоджуєтесь на те, щоб я сам визначив гонорар? Досі ж ви завжди були задоволені.

— Ніколи не був задоволений.

— Чого ж ви мовчали?

— Бо не було сенсу говорити з вами. Крім того, гроші мене не дуже цікавили. А цього разу цікавлять. Вони мені потрібні.

Знов з'явилася сестра.

— Пацієнт хвилюється, пане професоре.

Дюран і Равік пильно глянули одне на одного. У француза важко видерти гроші, подумав Равік. Важче, ніж у єврея. Єврей бачить цілу угоду, про яку йдеться, а француз тільки гроші, які йому треба віддати.

— Ще хвилинку, сестро, — сказав Дюран. — Перевірте пульс, зміряйте тиск і температуру.

— Я все вже зробила.

— То починайте давати наркоз.

Сестра пішла.

— Ну добре, — зважився нарешті Дюран. — Я даю вам тисячу.

— Дві тисячі, — поправив його Равік.

Дюран погладив сиву борідку, не маючи сили погодитись на таку втрату.

— Слухайте, Равіку, — сказав він нарешті підлесливим голосом, — як утікач, що не має права практикувати...

— Я не маю права оперувати й у вас, — спокійно докінчив Равік.

Він чекав тепер звичної сентенції про те, що повинен бути вдячний країні, яка дала йому притулок. Проте Дюран стримався. Він побачив, що більше нічого не доможеться, а час не ждав.

— Дві тисячі, — сказав він так гірко, ніби ці слова були банкнотою, що застрягла йому в горлі. — Доведеться викласти їх зі своєї кишені. А я для вас стільки зробив і думав, що ви про це не забули.

Дюран ще трохи почекав. Дивно, міркував Равік, що кровопивці так люблять читати мораль. Цей старий шахрай зі стрічкою Почесного Легіону в петельці дорікає мені, що я його шантажую, замість того щоб самому згоріти з сорому. І навіть переконаний, що має слушність.

— Отже, дві тисячі, — сказав нарешті Дюран. — Дві тисячі, — ще раз проказав він так, ніби це означало: «Все пропало — батьківщина, Господь Бог, свіжа спаржа, печені куріпки, витриманий «Сент Еміліон»! — Ну, а тепер ми можемо починати?

У хворого було сите черевце й тоненькі руки та ноги. Равік випадково довідався, кого мав оперувати. Це був Леваль, службовець, що

завідував справами емігрантів. Вебер розповів йому це, немов смішний анекдот. В «Інтернасіоналі» кожен утікач знав прізвище Леваля.

Равік швидко зробив перший надріз. Шкіра розгорнулася, мов сторінки в книжці. Він затиснув її скобками й почав роздивлятися жовтуватий жир, що вивалився нагору.

— Ми зробимо йому додаткову безкоштовну послугу — скинемо кілька фунтів ваги. Потім він її знов зможе нажерти, — сказав Равік Дюранові.

Той нічого не відповів. Равік вирізав шар жиру, щоб добратися до м'язів. Ось він лежить переді мною, пострах утікачів, подумав Равік. Людина, що тримає в своїй руці сотні людських доль, у цій блідій кощавій руці, яка тепер безвладно лежить на простиралі. Це за його наказом мали вислати старого професора Меєра. У професора не було вже сили ще раз долати той хресний шлях, і за день до того, як по нього мали прийти, він повісився в шафі у готелі «Інтернасіональ», бо кіде більше не знайшов гачка. З голоду він став такий легкий, що гачок, призначений для одягу, витримав його, і йому вдалось повіситися. Вранці покоївка знайшла в шафі жменю ганчір'я і те, що лишилося від Меєра. Більше в номері нічого не було. Якби це сите черевце мало бодай крихту співчуття, професор Меєр і досі був би живий.

— Скобки, — сказав Равік. — Тампон.

Він оперував далі. Точність гострого ножа. Професійна впевненість, що розрізано стільки як треба. Черевна порожнина. Нутрощі, наче білі кільчасті черв'яки. Цей чоловічок з розрізаним животом також мав свої моральні засади. По-людському він співчував Меєрові, але в нього було ще й те, що він звав своїм національним обов'язком. Завжди знайдеться ширма, за якою можна сховатися: у кожного начальника є свій начальник, є накази, приписи, обов'язки і, нарешті, багатоголова гідра моралі, необхідності, суворої дійсності, відповідальності чи як там її ще називають... Завжди знайдеться ширма, щоб обминути прості закони людяності.

Ось і жовчний міхур, запалений, набряклий. Його доконали сотні порцій яловичої полядвиці Россіні, подрібку за рецептом де Кена, качки з жирними підливами, а до того ще й погана вдача та сотні літрів доброго «бордо». Старий Меєр не мав такого клопоту. А що, якби зробити поганий розріз — довший і глибший, ніж належить? Може, за тиждень у кімнаті, просякнутій духом старих паперів і мілі, де тремтячі втікачі чекають на свою долю, з'явився б добріший чиновник? Може, добріший, а може, й ще лихіший. Цей шістдесятирічний черевань, що тепер лежить під наркозом на операційному столі під

яскравими лампами, безперечно, Еважає себе за гуманіста. Він напевне лагідний батько і добрий чоловік, та, переступивши поріг своєї канцелярії, він обертався на тирана, що прикривався фразами: «Ми ж не можемо...» або «До чого ми дійдемо, коли...» Адже Франція не загинула б, якби Меєр і далі їв свої скромні обіди, якби вдова Розенталь і досі чекала в комірчині для покоївок готелю «Інтернасіональ» свого закатованого у в'язниці сина, якби хворий на легені торговець білизною Штальман не відсидів шість місяців у в'язниці за нелегальний перехід кордону й не вмер, вийшовши з неї, якраз перед тим, коли його мали вислати назад за кордон.

Та ні. Розріз був добрий. Не заглибокий і не задові ий. Кетгут. Ганглій. Жовчний міхур. Равік показав його Дюранові. У яскравому світлі він масно полискував. Равік викинув його у відро. Чому у Франції розріз зашивають реверденом? Зняти скобки! Тепле черевце середнього службовця з річним заробітком від тридцяти до сорока тисяч франків. Як же він міг заплатити десять тисяч за операцію? Де він їх заробив? Це черевце теж колись гуляло в крем'яхи. Шов виходить гарний. Стібок повз стібок. На обличчі в Дюрана й досі написані дві тисячі франків, хоч спідня його половина схована під маскою. Вони проглядають у його очах. По тисячі в кожному. Кохання псує вдачу. А то хіба б я вимагав гроші в цього рантьє і підважував його віру в божистість світового ладу й законів визиску? Завтра він з єлейним виглядом сяде коло ліжка цього черевця й прийматиме подяку за свою роботу. Обережно, ще одна скобка! Черевце означає тиждень, прожитий в Антібі з Джоан. Тиждень сонця під час вогненної віхоли нашої доби. Клаптик блакитного неба перед бурею. Тепер підшкірний шар. Дуже гарний шов. Що ж, дві тисячі франків. Треба було б зашити йому ножиці на пам'ять про Меєра. Світло таке біле, що аж сичить. Чого в головах у людей така плутанина? Мабуть, через газети й через радіо. Через нескінченне базікання брехунів і боягузів. Через лавину слів, у якій розпливається зміст. Збиті з пантелику мозки. Відкриті для будь-якої демагогічної погані. Відвиклі жувати твердий хліб знань. Беззубі мозки. Ідіотизм. Ну от, і з цим скінчено. Лишилося зшити шкіру. За кілька тижнів він знов зможе висилати з Франції тремтячих утікачів. А може, без жовчного міхура він буде лагідніший? Якщо не помре. Але такі помирають у вісімдесят років, у пошані, сповнені самоповаги, оточені гордими онуками. Все. Забирайте його!

Равік стяг рукавиці й маску. Службовець з високим становищем нечутно вислизнув з операційної на гумових колесах. Равік подивився йому вслід. Якби ти знав, Левалю, подумав він, що твій бездоганно

легальний жовчний міхур дасть можливість мені, нелегальному втікачеві, прожити кілька вкрай нелегальних днів на Рив'єрі!

Він почав мити руки. Поряд із ним поволі й старанно мив руки Дюран. Руки старої людини, що має високий тиск. Дюран старанно тер пальці і в лад цьому ворушив спідньою щелепою, ніби розмелював зерно. Коли він переставав терти пальці, щелепа також не ворушилася. А коли знов починав, то водночас починав і жувати. Цього разу Дюран мив руки особливо старанно й довго. Хоче відтягти ту хвилину, коли доведеться розлучитися з двома тисячами, подумав Равік.

— Чого ви ще чекаєте? — за якийсь час спитав Дюран.

— Вашого чека.

— Я вам перешлю гроші, як пацієнт мені заплатить. Це буде через кілька тижнів, коли він вийде з лікарні.

Дюран заходився витирати руки. Потім налив із пляшки одеколону «д'Орсе» й розтер шкіру.

— Гадаю, ви хоч стільки мені довіряєте?.. Чи як? — спитав він.

Шахрай, подумав Равік. Хоче мене ще трохи принизити.

— Ви ж казали, що пацієнт ваш приятель і оплатить вам тільки витрати.

— Так... — неприязно відповів Дюран.

— Ну, то витрати будуть невеликі. Кілька франків на бинти і плата сестрам. Клініка належить вам. Порахуйте за все сто франків. Можете взяти їх із моєї суми, а потім мені доплатите.

— Витрати, докторе Равіку, на жаль, будуть куди більші, ніж я думав, — сказав Дюран і випростався. — До них треба додати й ці ваші дві тисячі. Тому я буду змушений записати їх пацієнтові в рахунок. — Він понюхав свої напахчені руки. — Отже, бачите...

Він усміхнувся. Його жовті зуби впадали в око на тлі білої бороди. Ніби хтось помочився в сніг, подумав Равік. І все-таки він мені заплатить. А тим часом я позичу грошей у Вебера. Але цей старий цап не дочекається, щоб я його просив ще раз.

— Гаразд, — сказав Равік. — Якщо вам так важко, пришлете їх мені потім.

— Мені не важко. Хоч ваша вимога була дуже раптова й несподівана. Просто є якийсь порядок.

— Гаразд, для порядку я почекаю. Однаково.

— Зовсім не однаково.

— Наслідок той самий, — сказав Равік. — А тепер вибачте, я піду вип'ю чарку. До побачення.

— До побачення, — вражено відповів Дюран.

Кет Гегстрем усміхалася.

— Чому б вам не поїхати зі мною, Равіку?

Струнка, впевнена, довгонога, вона стояла перед ним, засунувши руки в кишені пальта.

— У Ф'єзоле вже, мабуть, розквітли форсиції. Жовте полум'я вздовж садового муру. Камін, книжки і спокій.

Надворі прогуркотіла бруківкою вантажна машина. В невеличкій приймальні клініки забряжчало скло в рамках, що висіли на стінах. То були фотографії Шартрського собору.

— Вночі тиша. І далеко від усього, — повела далі Кет. — Хіба вам це не сподобалося б?

— Сподобалося б. Та, мабуть, я б там не витримав.

— Чому?

— Спокій добрий тільки тоді, коли ти сам спокійний.

— Я ж теж не спокійна.

— Ви знаєте, чого хочете. А це майже те саме.

— А ви не знаєте?

— Я нічого не хочу.

Кет не поспішаючи застебнула пальто.

— То що це, Равіку? Щастя чи розпач?

Він нетерпляче всміхнувся.

— Мабуть, і те, й те. Як майже завжди, і те, й те. Не треба тільки забагато думати про це.

— А що треба?

— Радіти.

Кет глянула на нього.

— Щоб радіти, більше нікого не треба, — сказала вона.

— Для цього завжди треба ще когось.

Він помовчав. Що я базікаю, подумав він. Порожня балачка перед дорогою. Ніяковість перед прощанням, беззубе пасторське патякання.

— Я кажу не про те маленьке щастя, що про нього ви якось згадували, — мовив він. — Таке щастя квітне скрізь, мов фіалки навколо спаленого дощенту дому. Я маю на увазі інше. Той, хто нічого не чекає, ніколи не розчаровується. Це добра життєва засада. Все, що потім настане, вже щось та важить.

— Зовсім не так, — заперечила Кет. — Так буває лише тоді, коли ти лежиш хворий і боїшся про щось мріяти. Та коли ти знов стаєш на ноги, вже думаєш інакше. Втрачаєш здатність бачити щастя в малому. Хочеться чогось більшого.

Промінь світла, відбившись у вікні, впав на її обличчя. Очі залишалися в тіні, тільки рот на тому тлі цвів самітною квіткою.

— Ви маєте у Флоренції лікаря? — спитав Равік.

— Ні. Хіба мені треба лікаря?

— Хвороба ще може озватися. Десь заболить. Я був би спокійніший, якби знав, що у вас там є лікар.

— Я себе дуже добре почуваю. А часом би щось сталося, я ж можу вернутися сюди.

— Звичайно. Це просто застереження. У Флоренції є добрий лікар, професор Фіола. Може, запам'ятаєте? Фіола.

— Я однаково забуду. Та, мабуть, це не так і важливо, Равіку.

— Я йому напишу. Він навідуватиме вас.

— Але навіщо? В мене нічого не болить.

— Професійна обережність, Кет. І більше нічого. Я напишу, щоб він подзвонив вам.

— Про мене. — Кет узяла торбинку. — Прощайте, Равіку. Я вже йду. Може, з Флоренції я зразу поїду в Канн, а звідти на «Конте ді Савойя» до Нью-Йорка. Якщо ви колись попадете в Америку, то знайдете там у сільському будинку жінку з чоловіком, дітьми, кіньми й собаками. Кет Гегстрем, яку ви знали, я залишаю тут. Її могила в «Шехерезаді». Як буватимете там, випийте інколи за її здоров'я.

— Добре. Горілки?

— Так, горілки.

Вона нерішуче стояла в сутінку кімнати. Стяжка світла тепер падала на одну з фотографій Шартрського собору позад неї. Головний вівтар і розп'яття.

— Дивно, — сказала вона. — Я б мала радіти. А я не радію...

— Так завжди буває, коли прощаєшся, Кет. Навіть якщо прощаєшся з розпачем.

Вона й далі стояла перед ним, і в ній знов лагідно пульсувало життя. Видно, вона зважилась на щось, але ще вагалася і була трохи сумна.

— Коли прощаєшся з чимось, то найпростіше взяти й піти, — сказав Равік. — Ходімо, я проведу вас.

— Ходімо.

Повітря було тепле й вологе. Небо нависало над дахами, немов розпечене залізо.

— Я візьму вам таксі, Кет.

— Не треба. Я хочу пройти до рогу. А там спиню машину. Я наче вперше надворі.

— Ну, і як вам?

— Я мов п'яна.

— Може, все-таки взяти таксі?

— Ні. Я пройдусь пішки. — Вона глянула на мокру вулицю й засміялася. — В якомусь куточку моєї свідомості все ще сидить страх. Чи так і має бути?

— Авжеж. Так і має бути.

— Прощайте, Равіку.

— Прощайте, Кет.

Вона ще мить постояла, ніби хотіла щось сказати. Потім обережно спустилася східцями і пішла вулицею, струнка й досі по-дівочому гнучка, назустріч бузковому вечору і своїй загибелі. Вона ні разу не озирнулася.

Равік вернувся в клініку. Поминаючи палату, в якій лежала Кет Гегстрем, він почув музику і здивовано зупинився. Він знав, що там ще не було нового пацієнта.

Він обережно відчинив двері й побачив сестру, що стояла навколішки перед грамофоном. Почувши його ходу, вона здригнулася й схопилась на ноги. Грамофон грав давню платівку «Le dernier valse»[1].

Дівчина пригладила на собі сукню.

— Міс Гегстрем подарувала мені грамофон, — сказала вона. — Американський. Тут такого не купиш. Хоч увесь Париж обшукай. Більше ні в кого такого немає. Я на хвилинку спробувала, як він грає. Сам міняє п'ять платівок підряд. Автоматично. — Вона сяяла з гордощів. — Коштує щонайменше три тисячі франків. А ще стільки платівок! П'ятдесят шість штук. І ще й приймач є. Ото випало мені щастя!

Щастя, подумав Равік. Знов щастя. Тут воно у вигляді грамофона. Він постояв і послухав. Над оркестром, наче голуб, здіймалася скрипка, тужлива й сентиментальна. Це була одна з тих жалісливих пісеньок, що часом дужче хапають за душу, ніж усі ноктюрни Шопена. Равік озирнувся по палаті. Білизну з ліжка знято, матрац поставлено сторч. Простирала лежали купою біля дверей. Вікна були відчинені, і в них глузливо заглядав вечір. Від Кет Гегстрем залишився тільки ледь чутний запах парфумів і останні акорди салонного вальсу.

— Зразу я всього й не заберу, — сказала сестра. — Дуже буде важко. Спершу я візьму грамофон, а тоді ще раз вернуся по платівки. А може, доведеться й двічі вертатися. Чудова річ. Із таким грамофоном хоч і кав'ярню відкривай.

---

[1] «Останній вальс».

— Непогана думка, — сказав Равік. — Тільки будьте обережні, нічого не побийте.

Равік довго не міг прокинутись. Хвилину він ще лежав у якомусь дивному помежівї між сном і дійсністю — сон, невиразний і уривчастий, ще не минувся, і водночас він уже знав, що це сон. Він був у Шварцвальді поблизу німецького кордону, на маленькій залізничній станції. Десь недалеко шумів водоспад, із гір долинав ялиновий запах. Стояло літо, і долина духмяніла живицею і травою. На рейках відбивалося червонясте світло призахідного сонця, наче ними проїхав поїзд, з якого скапувала кров. Що я тут роблю? Тут, у Німеччині? Я ж у Франції, подумав Равік. У Парижі. Він плив на лагідній, мерехтливій хвилі, що й далі огортала його сном. Париж... Ні, Париж уже розтанув, розплився в тумані, потонув. Він був не в Парижі. Він був у Німеччині. Чому він знов повернувся сюди?

Він ішов пероном маленької залізничної станції. Біля газетного кіоска стояв залізничник, середнього віку мизатий чоловік із зовсім білими бровами, й читав «Фолькішер беобахтер».

— Коли приходить найближчий поїзд? — спитав Равік.

Залізничник повільно перевів на нього очі.

— А вам куди треба?

Равіка раптом затопила гаряча хвиля страху. Де він опинився? Що це за містечко? Як зветься станція? Сказати, що йому треба до Фрайбурга? От чорт, чого він опинився сам не знає де! Він перебіг очима по перону. Ніякої таблиці. Ніякої назви. Він усміхнувся.

— Я у відпустці, — сказав він.

— Куди ж ви їдете? — спитав залізничник.

— Просто їду, куди очі бачать. І зійшов тут навмання. Подивився у вікно, й сподобалося. А тепер уже не подобається. Не люблю водоспадів. Хочу їхати далі.

— А куди саме? Повинні ж ви знати, куди збираєтесь їхати.

— Післязавтра мені треба бути у Фрайбурзі. А до того часу я вільний. Мені подобається їхати без мети.

— Ця лінія не на Фрайбург, — сказав залізничник, пильно дивлячись на нього.

Що я ляпаю, подумав Равік. Навіщо я взагалі його питав? Краще стояв би собі й мовчки чекав. Як я сюди попав?

— Я знаю, — сказав він. — Але ще встигну й до Фрайбурга. Тут можна десь купити вишнівки? Справжньої шварцвальдської вишнівки?

— Он там у буфеті, — сказав залізничник, і далі не зводячи з нього очей.

Равік повільно рушив бетонованим пероном. Його кроки відлунювали під станційним дашком. У чекальні першого й другого класу сиділо двоє чоловіків. Він відчув на спині в себе їхні погляди. Під дах залетіли дві ластівки. Він удав, що дивиться на них, і краєм ока позирнув на залізничника. Той згорнув газету і рушив за ним. Равік зайшов до буфету. Там тхнуло пивом і нікого не було. Він вийшов назад. Залізничник стояв на пероні. Побачивши Равіка, він зайшов до чекальні. Равік додав ходи. Він раптом зрозумів, що викликав підозру. На розі станції він озирнувся. Перон був порожній. Він швидко пройшов між багажним відділенням і віконцем камери схову, де нікого не було видно, пробрався, прихиливши голову, під вантажною платформою, на якій стояло кілька молочних бідонів, поминув, скрадаючись, вікно, за яким клацав телеграфний апарат, і опинився по той бік станції. Там він обережно озирнувся навколо, швидко перетнув колію і побіг квітчастою лукою до лісу, збиваючи ногами пухнасті голівки кульбаби. Добігши до перших ялин, він знов озирнувся й побачив, що залізничник і двоє чоловіків стоять на пероні. Залізничник показав на нього, і чоловіки кинулись бігти. Він відскочив назад і почав продиратися крізь зарості молодих ялин. Колючі гілки стьобали його по обличчю. Щоб збити чоловіків зі сліду, він зробив велику дугу і спинився. Почувши, як переслідувачі пробираються крізь зарості, він побіг далі, раз по раз стаючи і прислухаючись. Часом він нічого не чув; тоді він стояв і чекав. Коли тріск долинав знову, він пускався далі, тепер уже плазом, щоб не зчиняти такого шурхоту. Прислухаючись, він стискав кулаки й затамовував віддих. Його аж судомило, так йому кортіло схопитися й побігти, але тоді вони почули б, де він. Рухатись можна було тільки одночасно з ними. Він лежав у хащах між синім громашником. Hepática triloba, подумав він. Hepática triloba, громашник. Лісові, здавалося, не було кінця. Тепер тріщало всюди. Він відчув, як з усіх пор у нього виступив піт, наче з тіла бризнув дощ. І раптом ноги його підігнулися в колінах, наче суглоби зробились зовсім м'які. Він спробував підвестися, проте зразу ж уклякнув. Земля під ним хиталася, наче трясовина. Він глянув додолу. Коли ж ні, грунт був твердий. То ноги були винні. Вони стали наче гумові. Тепер він почув переслідувачів ближче. Вони йшли просто на нього. Він схопився, але ноги знов підігнулися. Він щипав себе за литки й величезним зусиллям волі плазував далі, чуючи все ближче за сооою тріск гілля. Тоді раптом крізь віття заясніло небо, і перед ним відкрилася галявина. Він знав, що загине, якщо не зуміє швидко перебігти її. Безперестанку щипаючи себе за литки, він обернувся й побачив позад себе обличчя, що злісно посміхалося, обличчя Гааке. Він тонув, безборонний, безпорадний, трясовина засмоктувала його, він роздирав руками груди й стогнав...

Він справді стогнав? Де він? Він відчув на шиї свої руки. Вони були мокрі. І шия була мокра. І груди. І обличчя було мокре. Він розплющив очі. Він ще й досі не зовсім усвідомлював, де він, чи в трясовині серед ялинових заростів, чи десь-інде. Париж іще не зринав у його свідомості. Білий місяць, розіпнутий на хресті, висів над невідомим світом. За темним хрестом проступало блякле світло, немов німб замученого святого. Біле, мертвотне світло нечутно кричало в бліде, металевого кольору небо. Повний місяць за дерев'яною хрестовиною вікна в номері паризького готелю «Інтернасіональ». Равік підвівся. Що це було? Поїзд, що бризкав кров'ю, мчав літнього вечора закривавленою колією... Сон, який так часто йому снився: він знов у Німеччині, оточений, переслідуваний, зацькований катами кривавого режиму, що ввів у закон убивство... Скільки разів уже це верталося до нього вві сні! Він непорушно дивився на місяць, що гасив своїм відбитим світлом усі барви землі. Сни, сповнені жаху концентраційних таборів, застиглих облич убитих друзів, закам'янілого горя тих, хто лишився живий і вже навіть не мав сліз, щоб плакати, тяжкої муки прощань і такої самоти, про яку не розкажеш ніякими словами... Удень ще якось щастило спорудити бар'єр, вал, і за ним не видно було минулого... Люди повільно й тяжко рік за роком споруджували той вал, бажання душили цинізмом, спогади безжально розтоптували й ховали в землю, зривали з себе все, аж до імен, а коли на хвилину послаблювали чуйність, з-за того валу все-таки з'являлося бліде обличчя минулого й кликало їх, солодко й примарно. І тоді вони топили його в алкоголі, напиваючись до безтями. Це вдень... Але вночі ти й досі ще кинутий напризволяще, гальма дисципліни слабшають, і на тебе знов наступає жах, він здіймається на обрії твоєї свідомості, встає з могил, все заклякле в мертвій судомі оживає, насуваються тіні, кров парує, капає з ран, і над бастіонами й барикадами лютує чорна буря. Забути... Не важко забути, поки все навколо освітлює ліхтар волі, та коли він гасне і стає чутно, як ворушиться черва, як зруйнований світ постає з хвиль, немов затонула Вінета, і знов оживає, тоді людині доводиться зовсім інакше. Можна було так напиватися, щоб усе огортав тяжкий олов'яний туман. Напиватися кожного вечора, це теж розвіювало страшні примари. Можна було обертати ночі в дні і дні в ночі — вдень сниться не те, що вночі, тоді ти не такий пропащий, викинутий із життя. Хіба він не пробував так жити? Скільки разів він повертався в готель, коли вулицями вже закрадалися в місто ранкові сутінки. Або чекав ранку у «катакомбі» і пив з кожним, хто хотів із ним пити. Потім із «Шехерезади» приходив Морозов, і вони пили далі під присохлою пальмою в залі без вікон, де тільки за годинником можна було визначити, чи надворі вже розвидняється, чи ні. Так п'ють у підводному човні.

Легко дивитися збоку, хитати головою й дорікати, що ти нерозважно поводишся. Та не так легко бути розважному, хай йому біс! Життя є життя, воно нічого не варте і варте дуже багато, від нього можна відмовитись, це теж легко. Але хіба тим самим ти не відмовився б і від помсти, не відмовився б і від того, що кожного дня й кожної години опльовують, висміюють, паплюжать і що все-таки зветься вірою в людяність і в людство? Хоч життя й порожнє, його не викинеш, як стріляний патрон. Воно все ще придатне для боротьби і знадобиться тобі, коли настане її час. Бо треба допомогти бодай на крок витягти цей світ із крові та бруду — не з особистих міркувань і навіть не задля помсти, хоч би ти її й прагнув кожною своєю кровинкою, не з егоїзму і навіть не з альтруїзму, хоч і який він важливий, — а тільки тому, що треба боротися, просто боротися, поки ти дихаєш, і чекати нагоди стати до боротьби. Але чекання точить душу, може, воно взагалі безнадійне. Та ще й у глибині твого серця живе страх, що коли нарешті та нагода настане, ти будеш уже зламаний, виснажений, злеcдачілий від чекання, надто безсилий, щоб стати в лави борців. Чи не тому ти витоптував із пам'яті все, що точить нерви, твердо й безжально витравлював його сарказмом, іронією і навіть черствістю, втечею в чужу оболонку, в чуже «я»? І все-таки тебе час від часу знов опановує жорстоке безсилля, віддає тебе на поталу снам і примарам...

Місяць сповз під хрестовину вікна. Він уже не нагадував німба розп'ятого святого — то був ситий, безсоромний підглядач, що кидав оком у чужі кімнати й постелі. Аж тепер Равік остаточно прокинувся. Це був ще не найстрашніший сон. Він бачив і гірші. Але йому давно вже взагалі нічого не снилося. Він спробував згадати, відколи — мабуть, чи не відтоді, як він перестав спати сам.

Він помацав рукою коло ліжка. Пляшки там не було. Вона вже давненько стояла не там, а на столику в кутку кімнати. Він хвилину повагався. Не конче було пити. Він знав це. Але не конче було й не пити. Він підвівся, босоніж підійшов до столика, знайшов пляшку, відкоркував її і налив чарку. То були рештки старого кальвадосу. Він підніс чарку до вікна. Проти місяця кальвадос мерехтів, наче опал. Горілку не можна ставити на світло, подумав він. Ні на сонячне, ні на місячне. Поранені солдати, що при повному місяці пролежали ніч у полі, були кволіші, ніж після темної ночі. Він похитав головою, випив чарку й налив ще одну. Глянувши на Джоан, він побачив, що вона лежить з розплющеними очима й дивиться на нього. Він завмер. Чи вона справді бачить його?

— Равіку, — сказала вона.

— Що?..

Вона здригнулася, наче аж тепер прокинулась.

— Равіку, — мовила вона зміненим голосом, — що ти там робиш?

— Захотів випити.

— Але чому?.. — Вона підвелася. — Що з тобою? — розгублено спитала вона. — Щось сталося?

— Нічого не сталося.

Джоан відгорнула з чола волосся.

— Боже, я так злякалася, — сказала вона.

— Я не хотів тебе злякати. Думав, що ти не прокинешся.

— Я раптом побачила, що ти стоїш там... у кутку... зовсім інакший...

— Вибач, Джоан, я не думав, що збуджу тебе.

— Я відчула, що тебе вже немає поряд. Стало холодно. Наче вітер подув. Я похолонула з ляку. І бачу — ти стоїш у кутку. Щось сталося?

— Ні, не сталось нічого. Нічогісінько, Джоан. Я прокинувся й захотів чогось випити.

— Дай і мені трошки.

Равік налив чарку й підійшов до ліжка.

— Ти тепер схожа на дитину, — сказав він.

Джоан узяла чарку обома руками й почала пити. Вона пила повільно й дивилася на Равіка через вінця.

— Чого ти прокинувся? — спитала вона.

— Не знаю. Мабуть, місяць мене збудив.

— Я ненавиджу місяць.

— В Антибі ти не будеш його ненавидіти.

Вона відставила чарку.

— Ми справді поїдемо туди?

— Так, поїдемо.

— Геть від цього туману й дощу?

— Так, геть від цього проклятого туману й дощу.

— Налий мені ще чарку.

— Ти не хочеш спати?

— Не хочу. Шкода гаяти час на сон. Стільки життя марнуєш на нього. Дай мені чарку. Це той самий старий кальвадос? Ми ж хотіли взяти його з собою.

— Не треба нічого брати з собою.

Вона глянула на нього.

— Ніколи.

— Ніколи.

Равік підійшов до вікна й засунув завіси. Вони зійшлися тільки до половини. Місячне світло падало в незатулену пройму, наче в колодязь, і розділяло кімнату на дві частини, сповнені сірого мороку.

— Чому ти не лягаєш? — спитала Джоан.

Равік стояв біля канапи, відділений від Джоан, що сиділа на ліжку, смугою місячного світла. Її постать невиразно мріла в сутінку. Коси її, що ледь мерехтіли навіть у темряві, були відгорнуті назад. Вона була гола. Між нею і ним, як між двома темними берегами, струменіло, ніби саме в собі, залишаючись непорушним, холодне світло. Воно струменіло в сповнений теплого запаху сну прямокутник кімнати, пройшовши нескінченний шлях крізь чорний безповітряний простір, заломлене світло, відбите далекою мертвою зіркою, магічно перетворене з теплого сонячного сяйва в олов'яний холодний потік, струменіло без кінця і все-таки стояло на місці, ніяк не могло заповнити кімнату.

— Чому ти не йдеш до мене? — спитала Джоан.

Равік перейшов через кімнату, через темряву, світло і знов через темряву, якихось кілька кроків, а йому здалося, що він подолав величезну відстань.

— Ти взяв пляшку?

— Взяв.

— Хочеш іще випити? Котра година?

Равік глянув на маленький годинник із світляним циферблатом.

— Скоро п'ята.

— П'ята. А могла бути й третя. Або сьома. Уночі час стоїть. Іде тільки годинник.

— Так. І, незважаючи на це, все відбувається вночі. Або саме тому.

— Що?

— Те, що потім удень стає видно.

— Не лякай мене. По-твоєму, все те, що ми бачимо, відбувається раніше, коли ми спимо?

— Так.

Джоан узяла в нього чарку й випила. Вона була дуже гарна, і він відчував, що кохає її. Не така гарна, як статуя чи картина, а така, як лука, що нею гуляє вітер. У ній билося життя, те саме життя, що, дивом зіштовхнувши дві клітини в лоні матері, з нічого створило її такою, як вона тепер була. Та сама незбагненна таємниця: в крихітній насінині вже є ціле дерево, закам'яніле, мікроскопічне, але вже є, наперед визначене, є вже і крона, і плоди, і злива цвіту квітневими ранками... І з однієї ночі кохання виникло обличчя, очі й плечі, саме ці очі й плечі, вони вже існували, загубившись десь у світі серед мільйонів людей, а тоді листопадової ночі на мосту Альма в Парижі підійшли до тебе...

— Чому вночі? — спитала Джоан.

— Тому, — сказав Равік. — Присунься ближче до мене, кохана, врятована з провалля сну, приблудла з місячних лук випадку, присунься, бо ніч і сон підступні. Пам'ятаєш, як ми заснули цієї ночі, одне біля одного, — ми були такі близькі, які тільки можуть бути близькі люди. Наші обличчя, тіла, думки, подих зливалися в одне... А потім між нас повільно почав закрадатися сон, сірий, безбарвний, він повивав нас, як проказа, спершу кілька плямок, потім більше й більше, опанував наші думки, просяк у нашу кров, і з мороку несвідомості крапля за краплею у нас вливалася сліпота... А тоді раптом кожен із нас залишився сам, ми попливли кудись поодинці темними каналами, віддані на поталу невідомим силам і безликій загрозі. Коли я прокинувся, то побачив тебе. Ти спала. Ти ще була далеко, я ніяк не міг піймати тебе. Ти вже нічого не знала про мене. Ти була десь там, куди я не міг піти з тобою. — Він поцілував її руку. — Хіба може бути кохання довершеним, коли я щоночі, засинаючи, втрачаю тебе?

— Я лежала, пригорнувшись до тебе. Поряд із тобою. В твоїх обіймах.

— Ти була в якійсь невідомій країні. Ти була поряд зі мною і водночас ніби десь на Сіріусі, або й ще далі. Коли тебе немає вдень, я не боюся, бо про день знаю все. А хто знає хоч щось про ніч?

— Я була з тобою.

— Тебе не було зі мною. Ти тільки лежала біля мене. Хто коли знає, яким він повернеться з країни, що не підлягає контролеві нашої свідомості? Повернеться іншим, сам того не помічаючи.

— І ти теж?

— Так, я теж, — мовив Равік. — А тепер віддай мені чарку. Я базікаю казна-що, а ти собі п'єш.

Вона подала йому чарку.

— Добре, що ти прокинувся, Равіку. Спасибі місяцеві. Без нього ми спали б далі й нічого б не знали одне про одного. Або в комусь із нас проріс би паросток розлуки, поки ми були б безборонні. І ріс би та й ріс, повільно, непомітно, аж поки одного дня пробився б назовні.

Вона тихо засміялася. Равік глянув на неї.

— Ти не дуже віриш у те, що кажеш, правда?

— Не дуже. А ти?

— І я не вірю. Але в цьому щось є. Тому ми й не віримо в нього. В цьому й полягає велич людини.

Вона знов засміялася.

— Я цього не боюся. Я довіряю нашим тілам. Вони краще знають, чого хочуть, аніж голови з їхніми нічними химерами.

Равік допив чарку.

— Добре, — сказав він. — І це правда.

— А що, як ми цієї ночі більше не будемо спати?

Равік підняв пляшку проти сріблястого місячного світла. В ній було ще на третину горілки.

— Небагато залишилось, але спробувати можна.

Він поставив пляшку на столик коло ліжка. Потім обернувся і глянув на Джоан.

— Ти така гарна, як усі мрії чоловіка і ще одна, про яку він досі не знав.

— Добре, — сказала вона. — Давай будемо прокидатися щоночі, Равіку. Ти вночі не такий, як удень.

— Кращий?

— Інакший. Уночі ти несподіваний. Завжди звідкись приходиш, невідомо звідки.

— А вдень ні?

— Не завжди. Але часом і вдень.

— Гарне мені освідчення, — мовив Равік. — Кілька тижнів тому ти б такого не сказала.

— Не сказала б. Але тоді я тебе ще й не знала.

На обличчі в неї не було й тіні нещирості. Вона говорила те, що думала, і вважала це природним. Вона не хотіла ані образити його, ані здивувати чимось особливим.

— Коли так, то біда.

— Чому?

— За кілька тижнів ти взнаєш мене ще краще і в мені для тебе буде ще менше несподіваного.

— Так само, як і в мені для тебе, — засміялася Джоан.

— З тобою зовсім не те.

— Чому?

— На твоєму боці п'ятдесят тисяч років біологічного розвитку. Кохання робить жінку мудрішою, а чоловіка збиває з пантелику.

— А ти мене кохаєш?

— Кохаю.

— Ти надто рідко говориш про це.

Вона потяглася. Як сита кішка, подумав Равік. Як сита кішка, певна, що жертва від неї не втече.

— Часом мені хочеться викинути тебе з вікна, — сказав Равік.

— То чому ж ти не викинеш? Він глянув на неї.

— А ти міг би викинути мене? — спитала вона.

Він не відповів. Вона відхилилася на подушку.

— Знищити людину тому, що кохаєш її? Убити тому, що надто кохаєш?

Равік сягнув рукою по пляшку.

— Господи, — сказав він, — за що мені ця кара? Прокинутись уночі й отаке вислухувати!

— А хіба це неправда?

— Правда. Для третьорядних поетів і жінок, яких ніхто не вбиває.

— І для тих, хто вбиває, також.

— Можливо.

— То ти міг би вбити?

— Джоан, — сказав Равік, — перестань плескати язиком. Ця гра в слова не для мене. Я вже вбив надто багато людей. Як аматор і як фахівець. Як солдат і як лікар. Це породжує в людині зневагу, байдужість і пошану до життя. Убивством нічого не досягнеш. Хто часто вбивав, той уже не вбиватиме з кохання. Бо тоді смерть стане чимось смішним і дріб'язковим. А смерть ніколи не смішна й не дріб'язкова. І жінок усе це не стосується. Це чоловіча справа. — Він трохи помовчав. — Найшли ми про що балакати, — сказав він і нахилився над нею. — Хіба ти не моє щастя без коріння? Легеньке, як хмаринка, і яскраве, як промінь прожектора? Дай я тебе поцілую! Ніколи ще життя не було таке коштовне, як сьогодні... коли воно так мало коштує.

XVI

Світло. Нескінченна навала світла. Воно білою піною прилітало з обрію, де глибока синява моря зливалася з блакиттю неба, прилітало напружене й задихане і водночас тихе й спокійне, блискавка і її відбиток, злиті в одне... Просте, первісне щастя — бути таким ясним, так мерехтіти, так невагомо ширяти в повітрі...

Як воно сяє за її головою, подумав Равік. Наче безбарвний німб! Дадеч без перспективи. Як воно обтікає її плечі! Молоко із землі Ханаанської, шовк, зітканий з проміння. В цьому світлі ніхто не голий. Шкіра ловить його і відбиває, як скеля морську хвилю. Світляна піна, прозорий вихор, найтонші шати з найяснішого туману...

— Скільки ми вже тут живемо? — спитала Джоан.

— Вісім днів.

— Вони наче вісім років. Тобі теж так здається?

— Ні, — відповів Равік, — наче вісім годин. Вісім годин і три тисячі років. Там, де ти тепер стоїш, три тисячі років тому так само стояла

молода етруска... А з Африки так само віяв вітер і гнав перед собою через море світло.

Джоан сіла навпочіпки біля нього на скелі.

— А коли нам треба вертатися в Париж?

— Це з'ясується сьогодні ввечері в казіно.

— Ми виграли?

— Замало.

— Ти граєш так, наче грав завжди. А може, й грав. Я ж нічого про тебе не знаю. Чому круп'є вітав тебе так, наче ти багатий фабрикант зброї?

— Він сплутав мене з якимось фабрикантом зброї.

— Неправда, ти також упізнав його.

— Яз увічливості вдав, що впізнав його.

— Коли ти був тут востаннє?

— Не знаю. Багато років тому. Як ти вже засмагла. Тобі личить засмага.

— То мені треба завжди тут жити.

— А ти б хотіла?

— Завжди не хотіла б. Але хотіла б завжди жити так, як живу тут. — Вона відкинула коси назад. — По-твоєму, це дуже легковажно, правда?

— Ні, — сказав Равік.

Вона усміхнулася й обернулась до нього.

— Я знаю, що це легковажно, коханий, але боже мій, у нашому проклятому житті так мало легковажності! Війн, голоду, переворотів ми мали більше ніж досить. А ще революції, інфляції... Але ніколи не мали хоч трохи певності, легковажності, спокою і часу. А тепер ти ще й кажеш, що знов насувається війна. Нашим батькам справді було жити легше, ніж нам, Равіку.

— Так.

— А в нас тільки одне коротке життя, і воно так швидко минає... — Джоан приклала долоні до теплої скелі. — Я таки справді легковажна, Равіку. Живу в історичну добу, і мені до того байдуже. Я хочу бути щасливою. Хочу, щоб життя не було таке тяжке й нестерпне. Більше нічого не хочу.

— Хто цього не хоче, Джоан.

— І ти теж хочеш?

— Звичайно.

Яка блакить, подумав Равік. Майже безбарвна блакить на обрії, де небо тоне в морі, і густа синява глибше в море і вище до зеніту, і навіть у цих очах, що в Парижі ніколи не були такі сині.

— Я хочу, щоб ми могли так жити, — сказала Джоан.

— Ми й живемо так... цієї хвилини.

— Авжеж, цієї хвилини, і житимемо ще кілька днів. А тоді знов повернемося в Париж, у той нічний клуб, де ніколи нічого не міняється. Життя в брудному готелі...

— Ти перебільшуєш. Твій готель не брудний. Мій багато брудніший, навіть мій номер брудніший.

Вона сперлася руками на скелю. Вітер куйовдив їй волосся.

— Морозов каже, що ти чудовий лікар. Шкода, що тобі доводиться працювати нелегально. Ти міг би заробляти силу грошей. Саме як хірург. Професор Дюран...

— Звідки ти його знаєш?

— Він буває в «Шехерезаді». Рене, наш старший офіціант, каже, що менше як за десять тисяч він і пальцем не кивне.

— Рене, бачу, все знає.

— А він часом робить по дві й по три операції на день. У нього чудовий дім, «пакард»...

Дивно, подумав Равік. Вона верзе дурниці, які тисячі років верзуть усі жінки, а обличчя її зовсім не міняється. Воно навіть стало ще принадніше. Наче амазонка з очима кольору морської хвилі, що має інстинкт квочки і проповідує банкірські ідеали. Та хіба вона не має слушності? Хіба така краса може не мати слушності? І хіба їй не пробачиш усього на світі?

Він помітив, що до берега, лишаючи за собою смугу піни, пливе моторний човен. Він не ворухнувся. Він знав, чого той човен плив.

— Он їдуть твої друзі, — сказав він.

— Друзі? — Джоан давно вже побачила човен. — Чого вони мої друзі? Швидше твої, ніж мої. Вони з тобою раніше познайомилися.

— На десять хвилин.

— Однаково раніше.

Равік засміявся.

— Хай буде по-твоєму, Джоан.

— Я до них не піду. Просто не піду, та й годі.

— Звичайно, не підеш.

Равік простягся на скелі й заплющив очі. Сонце відразу ніби огорнуло його теплим золотавим покривалом. Він знав, що буде далі.

— Ми не дуже ввічливі, — за хвилю озвалася Джоан.

— Закохані ніколи не бувають увічливі.

— Вони приїхали задля нас. Щоб забрати нас. Якщо ми не хочемо їхати, то хоч піди й скажи їм.

— Гаразд. — Равік ледь розплющив очі. — Зробімо простіше. Піди до них і скажи, що мені треба працювати. І їдь із ними. Так само, як і вчора.

— Працювати... це ж просто смішно. Хто тут працює? Чого б і тобі не поїхати з нами? Ти їм дуже сподобався. Вчора вони були розчаровані, що ти лишився на березі.

— О боже! — Равік зовсім розплющив очі. — Чому всі жінки люблять такі ідіотські розмови? Тобі хочеться покататись, я не маю човна, життя коротке, ми приїхали сюди всього на кілька днів, то нащо мені треба вдавати великодушного й силувати тебе зробити те, що ти однаково зробиш? Тільки для того, щоб у тебе було спокійніше сумління?

— Тобі не треба мене силувати. Я можу й сама поїхати з ними.

Вона глянула на нього. Очі її були такі самі променисті, тільки рот на мить скривився, на таку коротку мить, що Равік аж засумнівавсь, чи він часом не помилився. Але він знав, що не помилився.

Хвиля вдарилась об скелі біля причалу. Бризки знялися вгору, вітер підхопив те блискуче віяло і шпурнув на них. Равік відчув, як по тілу в нього пробіг мороз.

— Це була твоя хвиля, — сказала Джоан. — З тієї казки, що ти мені розповідав у Парижі.

— Ти її запам'ятала?

— Так. Але ти не камінь. Ти бетонна брила.

Вона рушила до причалу, і на її гарних плечах лежало все небо. Здавалося, що вона несе його. Вона по-своєму має слушність, подумав Равік. Вона сяде в білий човен, і її коси розвіватимуться на вітрі. Я ідіот, що не поїхав із нею. Але ця роль іще не для мене. Та ще й ця дурна гордість минулих часів, це донкіхотство... Та що нам іще залишається, як не воно? Квітучі смокви місячної ночі, філософія Сенеки й Сократа, Шуманів концерт для віолончелі, здатність раніше за інших передбачити втрату.

Знизу долинув голос Джоан, потім глухо загув мотор. Равік підвівся. Вона, мабуть, сидить на кормі. Десь там у морі є острів із монастирем. Часом аж сюди чути, як там співає півень... Яким червоним здається сонце крізь повіки! Лагідні луки дитинства, що їх нетерпляча кров засіяла червоними квітками. Споконвічна колиска моря. Дзвони Вінети. Казкове щастя — лежати й ні про що не думати. Він швидко заснув.

Після обіду він вивів із гаража машину. То був «тальбо», якого Морозов винайняв йому в Парижі. На ньому він приїхав сюди з Джоан.

Равік їхав уздовж берега. День був ясний, наче аж занадто яскравий. Він проїхав середньою гірською дорогою до Ніцци й Монте-Карло,

а тоді до Віль-Франша. Він любив цю маленьку стару гавань і трохи посидів перед одним із бістро на набережній. Далі походив по парку перед казино в Монте-Карло й по кладовищу самогубців високо над морем. Знайшовши одну могилу, він довго стояв перед нею і всміхався. Тоді вузенькими вуличками старої Ніцци й площами з пам'ятниками дістався до нового міста, звідти вернувся в Канн, а з Канна рушив на узбережжя, де починалися червоні скелі й де рибальські селища мали біблійні назви.

Він забув про Джоан. Забув про самого себе. Він просто віддався ясному дневі, цьому тризвукові із сонця, моря й землі, який обернув узбережжя в квітучий сад, тимчасом як вище в горах дороги ще були засипані снігом. Над Францією нависали хмари, над Європою лютувала буря, а ця вузенька стяжка берега, здавалося, ні про що не знала. Про неї начебто забули, в тутешнього життя був ще свій особливий пульс. Країну за горами вже огортав сірий туман біди, передчуття небезпеки, а тут весело світило сонце, і в його промінні збиралася остання піна приреченого на загибель світу.

Жменька метеликів і комарів танцює навколо останнього світла... Жалюгідна забава, як кожен комариний танок... Дурна, як легка музика в тутешніх кав'ярнях... Світ, що пережив себе, ніби метелики в жовтні, яким мороз уже закрався в серце. Отак і тут усе танцює, плеще язиком, фліртує, кохає, обдурює і блазнює, поки його не підхопить буря й не скосить коса.

Равік завернув у Сен-Рафаель. Маленька чотирикутна гавань була повна вітрильників і моторних човнів. Кав'ярні на набережній уже виставили барвисті парасолі. Біля столиків сиділи засмаглі жінки. Яке все це знайоме, подумав Равік. Ніжна картина легкого життя. Весела спокуса, безтурботність, гра — яке все знайоме, хоч воно вже й давно відійшло в минуле. Колись і він так жив, пурхав метеликом і думав, що цього досить. Машина вилетіла з крутого повороту на шосе і помчала в полум'яну вечірню заграву.

Він повернувся в готель. Там йому сказали, що дзвонила Джоан. Просила передати, що не вернеться на вечерю. Він спустився до ресторану «Іден Рок». Там було мало людей. Більшість туристів вечеряло в Жюан-ле-Пені або в Канні. Равік сів біля самого парапету на терасі, спорудженій на скелі у вигляді корабельної палуби. Внизу пінився прибій. Темно-червоні й зеленувато-сині хвилі набігали з охопленої вечірньою загравою далечі, ближче до суходолу вони ставали світлішими, червонясто-золотими або оранжевими, а біля самого берега брали на свої гнучкі спини сутінок і розбивали його об скелі на дрібні барвисті й сірі бризки.

Равік довго сидів на терасі. Він відчував у душі холод і глибоку самоту. Він чітко й тверезо бачив, до чого йдеться. Знав, що може на якийсь час відтягти ще кінець: є багато трюків і шахових ходів. Але знав також, що не скористається ними. Все надто далеко зайшло. До трюків ще можна вдаватися, коли йдеться про якийсь легкий романчик, а тут лишалося одне: вистояти, чесно вистояти, не брехати й не викручуватись.

Равік підняв проти світла чарку з прозорим, легким вином Провансу. Прохолодний вечір, тераса, навколо якої шумить море, небо, де сміється, прощаючись, сонце і передзвонюються одна з одною далекі зірки... А в мені, думав він, світиться прожектор, його холодний промінь вихоплює з майбутнього занімілі місяці, ковзає по них і знов губить їх у темряві, і я знаю все, хоч і не відчуваю ще болю, але знаю також, що біль настане, і моє життя знов прозоре, мов ця чарка, повна чужого вина, яке недовго залишиться в ній, а то воно перестояло б, зробилося б кислим оцтом відшумілої пристрасті.

Однаково це довго не потривало б. У її житті надто багато всього ще тільки починалося, щоб вона могла лишитися з ним. Невинно, ні на що не зважаючи, як рослина до світла, вона тяглася до спокус і до строкатої різноманітності легшого буття. Вона хотіла майбутнього, а він міг їй дати лише крихти жалюгідного теперішнього. Ще нічого не сталося. Але що з того? Все завжди вирішується заздалегідь. Люди тільки не знають цього і гучний мелодраматичний кінець сприймають як вирішальну мить, хоч та мить давно вже, багато місяців тому, тихо й непомітно настала.

Равік допив чарку. Тепер легке вино здавалося не таким на смак, як було спочатку. Він налив ще одну чарку й випив. Вино знов було п'янке й запашне.

Він підвівся й поїхав до Канна в казино.

Равік грав спокійно, на невеликі суми. Він і досі відчував у душі холод і знав, що вигравати, поки той холод не минеться. Він поставив на останню дванадцятку, на квадрат двадцять сім і окремо на двадцять сім. За годину він виграв три тисячі франків. Він подвоїв суму на квадрат і поставив ще на четвірку.

Він побачив, як до зали ввійшла Джоан. Вона переодяглася — мабуть, повернулася до готелю зразу ж після того, як він пішов. З нею були ті двоє чоловіків, що забрали її на човен, бельгієць ле Клерк і американець Наджент, як вони йому відрекомендувалися. Джоан сьогодні була дуже гарна. Вона надягла білу вечірню сукню у великі сірі квітки. Він купив її перед їхнім від'їздом. Побачивши сукню, Джоан скрикнула й кинулась до неї.

— Де ти навчився так розумітись на вечірніх туалетах? — запитала вона. — Ця сукня набагато краща за мою. — Вона ще раз глянула на подарунок. — І дорожча.

Пташка, подумав він. Іще сидить на моєму гіллі, але вже розгорнула крила, щоб полетіти.

Круп'є підсунув йому кілька фішок. Квадрат виграв. Равік забрав гроші й поставив знов на таку саму суму. Джоан пішла до столиків, де грали в бакара. Він не знав, чи вона помітила його. Кілька чоловіків, що не брали участі в грі, подивилися їй услід. Джоан, як завжди, йшла, немов проти вітру, наче поспішала звідси кудись-інде. Вона повернула голову й щось сказала Наджентові. Тієї миті Равікові нестримно захотілося кинути фішки, відштовхнути цей зелений стіл, схопитися, забрати Джоан, швидко провести крізь цей натовп, крізь ці двері і сховати на якомусь острові, хоча б на тому, який з Антіба видно на обрії, далеко від усіх, щоб вона належала тільки йому і більше нікому.

Він знов зробив ставку. Випала сімка. Ні, на острові ні від чого не сховаєшся. І тривогу серця нічим не втишиш. Найлегше втратити те, що тримаєш у руках, а не те, що сам залишаєш. Кулька повільно покотилася по столу. Дванадцята. Він поставив знов.

Підвівши голову, Равік зустрівся очима з Джоан. Вона стояла по той бік столу й дивилася на нього. Він кивнув їй і всміхнувся. Джоан не зводила з нього погляду. Він показав на рулетку й здвигнув плечима. Випало дев'ятнадцять.

Він зробив ставку й підвів очі. Джоан уже не було. Він присилував себе лишитися на місці і взяв сигарету з пачки, що лежала на столі. Один із служників подав йому сірника. То був лисий чоловік із черевцем, одягнений у форму.

— Не ті тепер часи, — сказав служник.

— Не ті, — відповів Равік. Він не знав цього чоловіка.

— Хіба те було двадцять дев'ятого року...

— Ваша правда...

Равік уже не пам'ятав, чи він двадцять дев'ятого року був у Канні, чи служникові просто захотілося поговорити. Він побачив, що проґавив четвірку, і спробував зосередитись на грі. Раптом йому стало смішно з самого себе. Чи є глузд приходити сюди з кількома франками в кишені й грати, щоб пробути на півдні на якийсь день довше? Навіщо це? Навіщо він сюди взагалі приїхав? Проклята малодушність, та й годі. Ця хвороба повільно, нечутно підточує тебе, і ти аж тоді помічаєш її руйнівну дію, коли хочеш напружитись і звільнитися від неї, а сили вже нема. Морозов правду казав. Найлегший спосіб втратити жінку — пока-

зати їй таке життя, яке сам ти можеш запропонувати їй хіба кілька днів, їй тоді закортить пожити так знов, але вже з кимось іншим, у кого вистачить коштів на скільки завгодно. Скажу їй, що нам треба це кінчати, подумав він. І в Парижі розлучуся з нею, поки не пізно.

Равік зважував, чи не пересісти йому до іншого столу й не почати знов гру. Та раптом йому перехотілося грати. Якщо вже тобі раз пощастило по-справжньому, не випробовуй свого щастя в дрібницях. Він озирнувся, але не побачив ніде Джоан. Він зайшов до бару й випив чарку коньяку. Тоді подався на стоянку, щоб узяти машину й з годину поїздити.

Заводячи машину, він побачив Джоан, що швидко йшла до нього. Він виліз з машини.

— Ти хотів поїхати звідси без мене? — спитала вона.

— Я хотів із годину покататися в горах і вернутись.

— Брешеш! Ти не думав вертатися! Ти хотів залишити мене тут, із цими ідіотами!

— Джоан, — мовив Равік, — ти ще зараз скажеш, що через мене водишся з цими ідіотами.

— Так, через тебе! Я тільки зі злості поїхала з ними. Чому тебе не було в готелі, коли я повернулася?

— Ти ж пообіцяла цим ідіотам, що повечеряєш із ними. На мить вона збентежилась.

— Я тому й пообіцяла, що не застала тебе вдома, коли повернулася.

— Гаразд, Джоан, — сказав Равік. — Годі про це. Тобі було весело?

— Ні.

Вона стояла перед ним у синій, лагідній темряві, засапана, схвильована, сердита. В косах у неї мерехтіло місячне світло, а темно-червоні губи на блідому, зухвалому обличчі здавалися майже чорними. Тепер лютий 1939 року. В Парижі прийде неминуче — повільно, крадькома, з дріб'язковою брехнею, приниженням і сварками. Він хотів покинути її, перше ніж усе те настане, але поки що вони були тут і лишилося так мало днів.

— Куди ти хочеш їхати?

— Нікуди. Просто покататися.

— Я поїду з тобою.

— А що подумають твої ідіоти?

— Нічого. Я вже попрощалася з ними. Сказала, що ти чекаєш на мене.

— Непогано, — мовив Равік. — Ти тямуща дитина. Стривай, я підійму верх.

— Не треба. В мене пальто тепле. І їдьмо помаленьку. Повз усі ці кав'ярні, де сидять люди, що нічим не сушать собі голови, — просто втішаються своїм щастям і не шукають ніяких виправдань йому.

Вона пурхнула на сидіння поряд з Равіком і поцілувала його.

— Я вперше на Рив'єрі, Равіку, — сказала вона. — Не будь такий жорстокий! Ми вперше по-справжньому разом, ночі вже не холодні, і я щаслива.

Він виїхав із густого потоку машин і повз готель «Карлтон» завернув у бік Жюан-ле-Пена.

— Уперше, — знов сказала вона. — Вперше, Равіку. Я знаю все, що ти можеш мені сказати, і все це буде не те. — Вона прихилилась до нього й поклала голову йому на плече. — Забудь усе, що сьогодні сталося! І ніколи більше не згадуй про нього! Ти чудово водиш машину, знаєш? Як гарно ти вибрався з тієї лавини. Ті ідіоти теж так кажуть. Вони вчора бачили, на що ти здатен за кермом. Із тобою моторошно. В тебе немає минулого. Я про тебе нічого не знаю. Про життя тих ідіотів мені відомо вже в сто разів більше, ніж про твоє. Як ти гадаєш, тут десь можна дістати чарку кальвадосу? Я сьогодні так перехвилювалася, що хочу випити. З тобою важко жити.

Машина мчала вулицею, наче птах, що летів при самій землі.

— Не надто швидко? — спитав Равік.

— Ні. Їдь іще швидше. Так, щоб мене всю пронизувало, як вітер крону дерева. Як свистить у вухах ніч! Кохання геть подірявило мене, через нього я стала така, що можу сама себе прозирнути наскрізь. Я тебе так кохаю, що моє серце розкрилось, як жінка в житі під поглядом чоловіка. Моє серце так би й лягло перед тобою. На квітчастій луці. Або знялося й полетіло б. Воно збожеволіло. Воно кохає тебе, коли ти ведеш машину. Не вертаймося в Париж. Украдьмо валізу з коштовностями й цю машину або пограбуймо банк і не вертаймося назад.

Равік зупинився перед невеличким баром. Гудіння мотора затихло, і зразу ж здалеку долинув лагідний, глибокий подих моря.

— Ходімо, — сказав він. — Тут є твій кальвадос. Скільки ти сьогодні вже випила?

— Забагато. Через тебе. А крім того, не могла більше витримувати балаканини тих ідіотів.

— То чого ж ти не прийшла до мене?

— А я й прийшла до тебе.

— Прийшла, коли подумала, що я тебе лишаю. Ти щось їла?

— Трохи їла. Я голодна. А ти виграв?

— Виграв.

— То поїдьмо в найдорожчий ресторан, замовмо кав'яру й шампанського і будьмо такими, як були наші батьки до всіх цих війн, — безтурботними, сентиментальними, незаляканими, невимушеними, з поганим смаком, зі сльозами, місяцем, олеандрами, скрипками, морем і коханням! Хай я повірю, що в нас є діти, і парк, і дім, що в тебе є паспорт і майбутнє, що я задля тебе відмовилась від блискучої кар'єри, що й через двадцять років ми ще кохаємо і ревнуємо одне одного, що я тобі й далі здаюся гарною і не можу заснути, коли тебе вночі немає вдома, що...

Равік побачив, що по щоках у неї котяться сльози, але вона всміхається.

— Усе це ознака поганого смаку, любий... Геть усе.

— Їдьмо, — сказав він. — У гори, в «Шато Мадрид». Там співають російські цигани, і там буде все, що ти хочеш.

Був досвіток. Море внизу лежало сіре й гладеньке. На безбарвному небі не було ні хмаринки. На обрії над водою ясніла вузенька срібна смужка. Було так тихо, що вони чули подих одне одного. Вони вийшли з ресторану останні. Цигани перед ними вирушили додому звивистою дорогою на старому «форді». Офіціанти поїхали в «сітроенах». Кухар подався по закупи в шестимісному «делае» випуску 1929 року.

— Ось уже й день, — сказав Равік. — А десь на іншому боці землі ще й досі ніч. Колись з'являться літаки, на яких можна буде доганяти ніч. Вони летітимуть із такою швидкістю, як обертається Земля. І якщо ти мене тоді кохатимеш о четвертій годині ранку, ми зможемо назавжди спинити час на тій годині: просто полетимо навколо Землі разом із часом, і він зупиниться.

Джоан пригорнулась до нього.

— Страх як гарно! Аж серце мліє, так гарно. Смійся з мене...

— Справді гарно, Джоан. Вона глянула на нього.

— А де ж він, такий літак? Ми постаріємо, коханий, поки його винайдуть. Я не хочу дожити до старості. А ти?

— Я хочу.

— Справді?

— І навіть до глибокої старості.

— Навіщо?

— Хочу побачити, що станеться з нашою планетою.

— А я не хочу постаріти.

— Ти й не постарієш. Життя не зачепить твого обличчя, все залишить на ньому, й воно стане ще краще. Людина старіє тільки тоді, коли вже нічого не почуває.

— Ні, коли вже не кохає.

Равік промовчав. Кинути, подумав він. Кинути тебе! І як мені могло спасти таке на думку кілька годин тому в Канні? Джоан ворухнулась у його обіймах.

— Ось і кінець святові, ми повернемось додому і ляжемо разом спати. Як чудово! Як гарно жити всім серцем, а не тільки його часткою. Коли ти повна по вінця і спокійна, бо в тебе вже ні на що не лишилося місця. Їдьмо додому, в наше позичене «додому», в білий готель, схожий на альтанку.

Машина майже без газу котилася звивистою дорогою вниз. Помалу розвиднялося. Земля пахла росою. Равік вимкнув фари. Коли вони виїхали на шосе, назустріч їм почали траплятися підводи з квітками і з городиною, що квапилися в Ніццу. Потім вони випередили кавалерійський загін. Крізь гудіння мотора чути було цокіт копит. На шосе він лунав дзвінко і майже неприродно. Обличчя вершників темніли під бурнусами.

Равік глянув на Джоан. Вона відповіла йому усмішкою, її обличчя було бліде, стомлене й ще тендітніше, ніж звичайно. І цього чарівного ранку, тихого, притьмареного ранку, що вже зовсім поглинув учорашній день, але ще не був позначений якоюсь певною годиною і безтурботно ширяв над землею поза часом, не знаючи ані страху, ні сумніву, те обличчя, повите ніжним серпанком утоми, здалося Равікові кращим, ніж будь-коли.

Знизу на них великою дугою насувалася Антибська бухта. Над нею дедалі яснішало. З-за бухти вставав блакитний день, але його заступали попелясто-сірі тіні чотирьох військових кораблів: трьох есмінців і одного крейсера. Мабуть, вони припливли вночі. Кораблі стояли низькі, грізні, безмовні, і небо відступало перед ними. Равік глянув на Джоан. Вона заснула в нього на плечі.

XVII

Равік ішов у клініку. Минув уже тиждень, як він повернувся з Рів'єри. Раптом він зупинився. Те, що він побачив перед собою, нагадувало дитячу гру. Недокінчена будова блищала на сонці, наче була складена з іграшкових деталей, а риштування на ній здавалося на тлі ясного неба тонкою оздобою. Раптом в одному місці воно відстало від будівлі, і брус із людською постаттю почав повільно перехилятися, наче падав

сірник, на якому сиділа муха. Брус усе падав і падав, і те падіння здавалося нескінченним. Постать відділилась від нього і тепер скидалася на маленьку ляльку, що з розгорнутими руками незграбно ширяла в повітрі. Весь світ на мить ніби закляк серед мертвої тиші. Все завмерло, навіть вітер затих, ніщо не озивалося жодним звуком. Тільки маленька постать і дерев'яний брус усе падали й падали...

Потім зненацька все загомоніло й заворушилось. Аж тепер Равік відчув, що він затамував подих. Він кинувся бігти.

Потерпілий лежав на бруківці. Ще мить тому вулиця була майже порожня, а тепер кишіла людьми. Вони надходили з усіх боків, наче на сполох. Равік проштовхався крізь натовп. Він побачив, що двоє робітників пробують підвести потерпілого.

— Не підводьте його! Хай лежить! — крикнув він.

Люди навколо нього розступилися.

Робітники тримали потерпілого на руках.

— Повільно опускайте! Обережно. Не поспішайте!

— Хто ви такий? — спитав один робітник. — Лікар?

— Так.

— Добре.

Робітники поклали потерпілого на бруківку. Равік став біля нього навколішки й послухав серце. Потім обережно розстебнув мокру від поту сорочку, помацав тіло й підвівся.

— Що з ним? — спитав той самий робітник. — Він знепритомнів?

Равік похитав головою.

— А що? — спитав робітник.

— Помер, — сказав Равік.

— Помер?

— Так.

— Як це? — розгублено мовив робітник. — Ми ж щойно обідали разом.

— Там є лікар? — гукнув хтось із-за щільного кільця людей, що мовчки обступили загиблого.

— А що таке? — спитав Равік.

— Ви лікар? Ходіть швидше сюди!

— Що сталося?

— Тут жінка...

— Що з нею?

— Стікає кров'ю. Її вдарило брусом.

Равік пропхався крізь натовп. На купі піску біля ями з Еапном лежала невеличка жінка в довгому синьому фартусі, її зморшкувате

обличчя було біле, як крейда, а розплющені очі чорніли на ньому, мов вуглинки. З рани на шиї цебеніла кров. Вона, пульсуючи, била навскіс тоненькою цівкою, наче не кров, а вода з зіпсованого крана. Чорна калюжка під головою швидко просякала в пісок.

Равік затис артерію і швидко дістав бинта з вузенької сумки невідкладної допомоги, яку він за звичкою носив із собою.

— Потримайте, — звелів він чоловікові, що стояв найближче до нього.

Чотири руки одночасно потяглися до сумки. Вона впала на пісок і відкрилася. Равік вихопив з неї ножиці й тампон і розрізав бинта.

Жінка не озивалася, навіть не кліпала очима. Вона лежала непорушно, вся напружена, як струна.

— Усе гаразд, матусю, — сказав Равік. — Усе гаразд. Брус влучив їй у плече і в шию. Плече було розтрощене, ключиця зламана. Розбитий суглоб ніколи вже не згинатиметься.

— З лівою рукою все ясно, — сказав Равік і почав поволі обмацувати потилицю.

Шкіра на потилиці була здерта, але кістки й хрящі цілі. Далі він оглянув ногу й побачив, що ступня звихнута. Сірі панчохи, латані й перелатані, але не діряві, чорні підв'язки під коліньми — скільки разів він усе це бачив! Чорні черевики, теж латані й підбиті на носках, шнурки, зав'язані подвійним зашморгом.

— Хто-небудь викликав «швидку допомогу»? — спитав Равік.

— Здається, поліцай викликав, — нарешті відповів хтось.

Равік підвів голову.

— Поліцай? А де він?

— Там... Біля мертвого...

Равік устав.

— Ну, то добре.

Він хотів був піти, але тієї миті крізь натовп проштовхався поліцай — молодий чоловік із нотатником у руці. Він схвильовано слинив списаного олівця.

— Хвилинку, — сказав він і почав щось записувати.

— Тут усе гаразд, — мовив Равік.

— Хвилинку, пане.

— Я дуже поспішаю. В мене терміновий виклик.

— Хвилинку, пане. Ви лікар?

— Я перев'язав артерію, і все. Тепер вам треба тільки дочекатися «швидкої допомоги».

— Одну секунду, пане! Мені треба записати ваше прізвище. Ви ж бо свідок.

— Я не бачив, як сталося лихо. Надійшов пізніше.

— Однаково я повинен усе записати. Це дуже важкий випадок, пане.

— Бачу, — сказав Равік.

Поліцай спитав жінку, як її прізвище. Жінка не відповіла. Вона дивилася на поліцая непорушним поглядом і, мабуть, нічого не бачила. Той з надмірного запалу нахилився над нею. Равік озирнувся. Юрба оточила його стіною. Пробитися крізь неї було неможливо.

— Послухайте, — звернувся він до поліцая. — Я дуже поспішаю.

— Я чудово розумію вас, пане! Тим більше не треба вам ускладнювати справи. Я повинен усе записати. Ви свідок, а для нас це дуже важливо. Жінка може померти.

— Вона не помре.

— Хтозна. А, крім того, йдеться про відшкодування за каліцтво.

— Ви викликали «швидку допомогу»?

— Мій колега викликав. А тепер не заважайте мені, а то ми ще довше загаємось.

— Жінка помирає, а ви хочете піти, — докірливо сказав Равікові один із робітників.

— Вона й померла б, якби мене тут не виявилось.

— От бачите, — додав робітник без будь-якої логіки. — То ви таки повинні лишитися.

Клацнула засувка фотоапарата. Якийсь чоловік у капелюсі, зсунутому на лоба, усміхнувся.

— Не могли б ви ще раз нахилитися, наче перев'язуєте її? — спитав він Равіка.

— Ні, не міг би.

— Яз газети, — пояснив чоловік. — Ми вмістимо знімок із вашою адресою і повідомленням, що ви врятували цю жінку. Непогана реклама. Прошу, станьте сюди... Тут більше світла.

— Ідіть до біса! — вилаявся Равік. — Жінку треба негайно відвезти в лікарню. Ця пов'язка тимчасова, її довго не можна тримати. Краще подбайте, щоб нарешті приїхала «швидка допомога».

— Усьому свій час, пане, — втрутився поліцай. — Спершу треба скласти протокол.

— А той мертвий уже сказав тобі, як його звати? — спитав поліцая якийсь підліток.

— Та gueule![1] — гримнув на нього поліцай і плюнув.

---

[1] Стули пельку! (*франц.*)

— Зробіть іще один знімок звідси, — попросив хтось фоторепортера.

— Навіщо?

— Хай буде видно, що жінка зайшла на загороджену частину тротуару. Вулицею взагалі не можна ходити. Он гляньте... — Чоловік показав на криво прибиту дощечку з написом: «Увага! Прохід заборонений!» — Зніміть так, щоб видно було напис. Нам це потрібно. Про відшкодування за каліцтво не може бути й мови.

— Я фотокореспондент, — заперечив чоловік у капелюсі. — І знімаю тільки те, що вважаю цікавим.

— А це хіба не цікаве? Що ж тоді цікаве? Вийде гарний знімок з написом на задньому плані.

— Напис не цікавий. Цікава подія.

— То запишіть це в протокол. — Чоловік торкнув поліцая за плече.

— А ви хто такий? — сердито спитав той.

— Я представник будівельної фірми.

— Дуже добре, — сказав поліцай. — То ви також залишитесь тут. Як вас звати? Повинні ж ви знати, яке ваше прізвище! — звернувся він до жінки.

Жінка ворухнула губами. Повіки її затремтіли. Як метелики, як смертельно стомлені сірі метелики, подумав Равік. І ще подумав: який же я дурень. Мені треба якнайшвидше вшитися звідси!

— От чорт, — мовив поліцай. — Може, вона збожеволіла?

Ото буде клопоту І А в мене о третій кінчається чергування.

— Марсель, — мовила жінка.

— Що? Хвилинку! Що ви сказали? — поліцай знов нахилився над нею.

Жінка мовчала.

— Що? — поліцай почекав. — Скажіть ще раз! Ну, скажіть!

Жінка не озивалася.

— Хай вам біс із вашою балаканиною! — визвірився поліцай на представника будівельної фірми. — Як тут складеш протокол?

Тієї миті знов клацнула засувка фотоапарата.

— Дякую, — сказав фотокореспондент. — Дуже жива сцена.

— А наша емблема попала в кадр? — спитав представник будівельної фірми, не слухаючи поліцая. — Я зразу замовляю п'ять знімків.

— Не попала, — відповів фотокореспондент. — Я соціаліст. Краще заплатіть їй відшкодування, жалюгідний попихачу мільйонерів!

Завила сирена. «Швидка допомога». Якраз нагода вшитися, подумав Равік. Він обережно ступив крок назад. Та поліцай схопив його за руку.

— Вам доведеться піти з нами в дільницю, пане. Дуже шкода, але мені треба все записати.

Біля нього з'явився другий поліцай. Равік побачив, що нічого не вдіє. Але, може, все обійдеться, подумав він і пішов за поліцаєм.

Черговий службовець у поліційній дільниці мовчки вислухав жандарма й поліцая, що наново склав протокол. Тоді звернувся до Равіка.

— Ви не француз.

Він не питав, а стверджував.

— Ні, — відповів Равік.

— А хто ви?

— Чех.

— Чому ж ви подаєте лікарську допомогу? Як іноземець ви не маєте права практикувати, якщо не прийняли громадянства.

Равік усміхнувся.

— А я й не практикую. Я тут мандрую. Для власного задоволення.

— У вас є з собою паспорт?

— Годі тобі, Фернане, — сказав другий службовець. — Добродій допоміг жінці, ми маємо його адресу. Цього цілком досить. У нас є й інші свідки.

— Мене цікавить, чи у вас є з собою паспорт? Або посвідка особи?

— Звичайно, немає, — відповів Равік. — Хто носить із собою паспорт?

— А де він у вас?

— У консульстві. Я його здав туди тиждень тому. Треба продовжити візу.

Коли він скаже, що паспорт у готелі, його можуть послати туди з поліцаєм, і брехня відразу ж виявиться, Равік знав це. Крім того, він з обережності назвав не свій готель. Варіант із консульством був надійніший.

— У якому консульстві? — спитав Фернан.

— У чеському. А в якому ж? — Фернан глянув на Равіка.

— Ми можемо подзвонити й перевірити.

— Звичайно.

Фернан хвилинку почекав.

— Добре, — сказав він. — Ми так і зробимо.

Він підвівся й вийшов до сусідньої кімнати. Другий службовець зніяковіло звернувся до Равіка:

— Вибачте, пане. Звичайно, це проста формальність. Зараз усе з'ясується! Ми вам вдячні за допомогу.

З'ясується, подумав Равік. Дістаючи сигарету, він спокійно озирнувся по кімнаті. Біля дверей стояв жандарм. То була випадковість:

поки що ніхто по-справжньому його не підозрював. Можна відштовхнути жандарма... Але в кімнаті були ще представник будівельної фірми і двоє робітників. Дарма й пробувати. Не проб'єшся. Та й коло дільниці завжди стовбичать кілька поліцаїв.

Фернан вернувся до кімнати.

— У консульстві немає паспорта на ваше прізвище.

— Можливо, — сказав Равік.

— Як це «можливо»?

— Службовець, що взяв трубку, міг усього й не знати. Такі справи в консульстві залагоджують чоловік п'ять або й шість.

— Цей знав усе, що треба.

Равік промовчав.

— Ви не чех, — сказав Фернан.

— Послухай, Фернане... — почав був другий службовець.

— У вас не чеська вимова, — сказав Фернан.

— Ну то й що?

— Ви німець, — переможно заявив Фернан. — І не маєте паспорта.

— Я не німець, — заперечив Равік. — Я марокканець і маю всі французькі паспорти, які тільки є на світі.

— Добродію! — гримнув Фернан. — Як ви смієте? Ви ображаєте французьку колоніальну державу!

— Merde, — сказав один із робітників.

На обличчі в представника будівельної фірми з'явилась така міна, ніби він хотів віддати честь.

— Та годі тобі, Фернане...

— Ви брешете! Ви не чех! Є у вас паспорт чи немає? Кажіть!

У людині сидить щур, подумав Равік. Сидить щур, якого ніколи не втопиш. Що цьому ідіотові до того, є в мене паспорт чи немає? Але щур щось винюхав і виповзає з нори.

— Кажіть! — гримнув Фернан.

Клаптик паперу! А як багато важить, маєш ти його чи ні. Покажи клаптик паперу, і це бидло почне вибачатись і кланятись. Байдуже, хто ти. Хоч виріж цілу родину чи пограбуй банк, він буде віддавати тобі честь. А без паспорта сьогодні самого Христа запроторили б до в'язниці. А втім, він і так не дожив би до своїх тридцяти трьох років. Його вбили б раніше.

— Ви залишитесь тут, поки ми все не з'ясуємо, — сказав Фернан. — Я вже про це подбаю.

— Чудово, — мовив Равік.

Фернан, твердо ступаючи, вийшов з кімнати. Другий службовець порпався в паперах.

— Мені дуже прикро, пане, — за хвилю озвався він. — Фернан схибнутий на таких справах.

— Нічого.

— Нам можна йти? — спитав один із робітників.

— Ідіть.

— От і добре. — Робітник обернувся до Равіка. — Після світової революції вам не треба буде вже ніякого паспорта.

— Бачите, пане, — знов озвався службовець, — Фернанів батько загинув у світову війну. Тому він ненавидить німців і так поводиться. — Службовець збентежено дивився на Равіка. Видно, він уже здогадався про все. — Мені страшенно прикро, пане. Якби я був сам...

— Нічого. — Равік озирнувся по кімнаті. — Можна мені зателефонувати, поки не вернувся той Фернан?

— Звичайно, можна. Телефон он там на столі. Тільки швидко.

Равік зателефонував Морозову. Він пояснив йому по-німецькому, що сталося, й попросив повідомити Вебера.

— І Джоан теж? — спитав Морозов.

Равік завагався.

— Ні. Поки що не треба. Скажи їй, що мене затримали, але через два-три дні все владнається. Подбай про неї.

— Добре, — відповів Морозов. Чути було, що це доручення не вельми його втішило. — Добре, Воцеку.

Тільки-но Равік поклав телефонну трубку, як зайшов Фернан.

— Якою мовою ви оце говорили? — спитав він, глузливо посміхаючись. — Чеською?

— Есперанто, — відповів Равік.

Вебер прийшов другого дня вранці.

— Яка гидотна нора, — сказав він, озираючись по камері.

— У Франції ще є справжні в'язниці, — відповів Равік, — не заражені слинявим гуманізмом. Добротне, смердюче вісімнадцяте сторіччя.

— Свинство, — мовив Вебер, — А найбільше свинство, що ви сюди попали.

— Не треба робити людям добра. Бо відразу ж вилізе боком. Мені не слід було чіпати жінку, хай би стікала кров'ю. Ми живемо в залізну добу, Вебере.

— У чавунну. Ці маруди винюхали, що ви перебуваєте в Парижі нелегально?

— Певне.

— І адресу дізналися?

— Звичайно, ні. Не можу ж я підводити свій старенький «Інтернасіональ». Господиню оштрафували б за те, що вона тримає незареєстрованих пожильців. А потім улаштували б облаву і схопили б з десяток утікачів. Цього разу я назвав готель «Ланкастер». Дорогий, розкішний, невеличкий готель. Я там колись жив у добрі давні часи.

— У вас тепер нове прізвище? Воцек?

— Владимир Воцек. — Равік посміхнувся. — Четверте прізвище.

— От халепа, — сказав Вебер. — Що ж робити, Равіку?

— Не так багато є можливостей щось зробити. Головне, щоб ті типи не довідалися, що я у Франції не вперше. А то дадуть шість місяців в'язниці.

— Хай їм чорт!

— Так, світ з кожним днем стає гуманніший. Живи в небезпеці, казав Ніцше. Емігранти так і роблять — мимоволі.

— А якщо поліція не довідається ні про що?

— То, мабуть, обійдеться двома тижнями. А потім, як завжди, вишлють.

— А далі що?

— Далі я повернуся назад.

— Поки вас знову спіймають?

— Саме так. Цього разу в мене була довга перерва. Два роки. Ціле життя.

— Треба щось робити. Так довше тривати не може.

— Чому ж, може. А що ж ви зробите?

Вебер замислився.

— Дюран! — раптом вигукнув він. — Звичайно! Він людина впливова, має повно знайомих... — Вебер не докінчив своєї думки, бо згадав про інше. — Боже мій, та ви ж самі оперували одного з головних бонз, що відають справами емігрантів! Того, з жовчним міхуром!

— Не я. Дюран...

Вебер засміявся.

— Звичайно, я старому цього не скажу. Але він міг би дещо зробити. Я від нього не відчеплюся.

— Великої користі з того не буде. Я недавно видер у Дюрана дві тисячі франків. Він так швидко цього не забуде.

— Забуде, — сказав Вебер, повеселішавши. — Побоїться, щоб ви нічого не розповіли про його так звані операції. Ви ж оперували за нього десятки разів. Крім того, ви йому потрібні!

— Він легко знайде собі когось іншого. Біно або якогось хірурга з утікачів. Їх є скільки завгодно.

Вебер погладив вуса.

— З такими руками, як у вас, не знайде. В кожному разі, я спробую. Сьогодні ж таки. А тут я можу чимось вам допомогти? Як вас годують?

— Препогано. Але мені щастить дещо купити через наглядачів.

— А як із сигаретами?

— Вистачає. А того, чого мені справді бракує, ви не дістанете: ванни.

Равік пробув у в'язниці два тижні. Разом із ним у камері сиділи єврей-сантехнік, напів'єврей-письменник і поляк. Сантехнік тужив за Берліном, письменник ненавидів те місто, а полякові було до всього байдуже. Равік постачав їм сигарети. Письменник розповідав єврейські анекдоти. Сантехнік виявився незамінним: якби не він, у камері не можна було б дихати від смороду.

Через два тижні Равіка забрали з камери. Спершу його повели до інспектора, і той спитав, чи в нього є гроші.

— Є.

— Добре. То візьміть таксі.

Равік вийшов із в'язниці у супроводі поліцая. Вулиця була досить широка й сонячна. Як добре знов опинитися надворі! Біля брами якийсь старий чоловік торгував повітряними кулями. Равік здивувався: чому саме перед в'язницею? Поліцай підкликав таксі.

— Куди ми поїдемо? — спитав Равік.

— До начальника.

Равік не знав, що то був за начальник. Та й хіба не однаково. Він ладен був їхати куди завгодно, аби тільки не до начальника німецького концтабору. Це було найстрашніше, що могло спіткати людину: опинитися під владою жорстокого терору, не маючи ніякої змоги боронитися. А те, що тут, можна було пережити.

У таксі був приймач. Равік увімкнув його. Передавали повідомлення про ціни на городину, потім останні вісті. Поліцай позіхнув. Равік піймав іншу хвилю. Музика. Модна пісенька. Поліцай пожвавішав.

— Шарль Трене, — сказав він. — «Менільмонтан». Шикарна пісня.

Таксі зупинилось, і Равік розрахувався. Поліцай завів його до приймальні, де, як і в усіх приймальнях на світі, тхнуло очікуванням, потом і порохом.

Він просидів там із півгодини, гортаючи давнє число «Ля ві париз'єн», яке залишив хтось із відвідувачів. Два тижні він нічого не читав, і газета здалася йому справжньою класикою. Потім його провели до начальника.

Равік не зразу впізнав цього гладкого низенького чоловіка. Оперуючи, він звичайно не приглядався до облич. Вони для нього були все

одно, що номери на будинках. Його цікавила тільки та частина тіла, яку треба було оперувати. Але до цього обличчя він був не байдужий. Перед ним сидів Леваль, уже без жовчного міхура, здоровий, знов із круглим черевцем. Равік забув, що Вебер намірявся вдатись по допомогу до Дюрана, й не сподівався попасти до самого Леваля.

Леваль, не поспішаючи, оглянув його з ніг до голови.

— Вас, звичайно, звати не Воцек, — буркнув він нарешті.

— Ні.

— А як?

— Нойман.

Равік домовився з Вебером, що називатиме себе так, а той попередив Дюрана. Прізвище Воцек звучало надто ексцентрично.

— Ви німець, еге ж?

— Так.

— Утікач?

— Так.

— Не дуже віриться. Ви не схожі на втікача.

— Не всі втікачі євреї, — зауважив Равік.

— Чому ви збрехали в дільниці? Назвали вигадане прізвище?

Равік здвигнув плечима.

— Що вдієш? Ми намагаємось брехати якнайменше. Але доводиться, хоч нам це й не вельми приємно.

Леваль спалахнув.

— А ви думаєте, що нам приємно морочитися з вами?

Тоді він був весь сірий, подумав Равік. Білясто-сіра голова, брудновато-сині мішки під очима, рот ледь розтулений. Тоді він не базікав. Він тоді був купою драглистого м яса з надгнилим жовчним міхуром усередині.

— Де ви жили? Адресу ви теж дали вигадану.

— Жив де трапиться. То тут, то там.

— І скільки ви так жили?

— Три тижні. Прибув сюди три тижні тому з Швейцарії. Змушений був перейти кордон. Ви ж самі знаєте, що нелегально, без паперів, ми ніде не маємо права жити... І що більшість із нас ще не можуть зважитись на самогубство. Тому ми й завдаємо вам клопоту.

— То треба було лишитися в Німеччині, — буркнув Леваль. — Не таке там усе страшне. Багато що перебільшують.

Якби я був зробив розтин ледь-ледь інакше, ти б не сидів отут і не молов би таких дурниць, подумав Равік. Хробаки без паперів

перейшли б твої кордони. Або ти став би жменькою попелу в аляпуватій урні.

— Де ви тут жили? — знов спитав Леваль.

Аякже, ти хотів би довідатись про це, подумав Равік. Щоб і решту виловити.

— У дорогих готелях, — відповів він. — Під різними прізвищами. По кілька днів у кожному.

— Це неправда.

— То нащо ж ви питаєте, коли знаєте все краще за мене? — мовив Равік, якому вже почала набридати ця балачка.

Леваль сердито ляснув долонею по столі.

— Це нахабство! — сказав він і відразу ж оглянув свою долоню.

— Ви влучили в ножиці, — зауважив Равік.

Леваль сховав руку в кишеню.

— Вам не здається, що ви поводитесь досить зухвало? — раптом спитав він спокійним тоном людини, якій не важко опанувати себе, бо той, із ким він розмовляє, цілком залежить від нього.

Равік здивовано глянув на нього.

— Зухвало? Ви називаєте це зухвальством? Але ж ми з вами тут не в школі і не в закладі для покаяних злочинців! Я змушений боронитися — а ви хочете, щоб я почував себе шахраєм, який благає пом'якшити йому присуд? І це тільки тому, що я не нацист і не маю паперів? Ні, ми й досі не вважаємо себе злочинцями, хоч нас садовили у в'язниці, тягали до поліції, по-всякому принижували, і лише через те, що ми хочемо вижити. Це єдине, що нам не дає зломитися, невже ви цього не розумієте? Це що завгодно, тільки не зухвальство.

Леваль пропустив його слова повз вуха.

— Ви тут практикували? — спитав він.

— Ні.

Рубець тепер став, мабуть, ще менший, подумав Равік. Я добре зашив розтин. І добре намордувався, поки вирізав із тебе сало. Після того ти стільки жер, що знов став як лантух. Жер і жлуктив.

— У цьому й полягає найбільша небезпека, — проголосив Леваль. — Без іспиту, без контролю ви тут робите, що хочете! І хтозна-відколи! Не думайте, що я повірив у ваші три тижні. Невідомо, до чого ви вже встигли докласти рук, до яких темних справ причетні.

До твого черева зі склеротичними судинами, набряклою печінкою і застояною жовчю,' подумав Равік. І якби я не доклав до нього рук, твій приятель Дюран гуманним, ідіотичним способом убив би тебе й завдяки цьому став би ще славетнішим і дорожчим хірургом.

— Так, найбільша небезпека, — ще раз сказав Леваль. — Ви не маєте права практикувати. Тому, безперечно, й беретесь до всього, що трапиться під руки. Я говорив про це з одним із наших авторитетів, і він такої самісінької думки.

Якщо ви хоч трохи розумієтесь на медицині, то повинні знати його прізвище...

Ні, подумав Равік. Не може такого бути. Він не назве прізвище Дюрана. Життя не позбиткується так наді мною.

— Це професор Дюран, — з гідністю мовив Леваль. — Він мені все пояснив. Санітари, напрактиковані студенти, масажисти, асистенти вдають із себе видатних німецьких лікарів. Як їх проконтролюєш? Недозволені хірургічні втручання, аборти, співробітництво з акушерками, шарлатанство... Бог його знає, що там ще діється! Хоч би як ми суворо до цього ставились, усе буде замало!

Дюран, подумав Равік. Мститься за дві тисячі франків. Але хто ж тепер за нього оперує? Мабуть, Біно. Певне, помирилися.

Він помітив, що вже не слухає Леваля, і аж як той назвав Вебера, знов насторожився.

— За вас клопотався якийсь доктор Вебер. Ви знаєте його?

— Трохи знаю.

— Він був тут. — Раптом Леваль завмер, втупившись витріщеними очима кудись поперед себе, потім гучно чхнув, витяг хусточку, ретельно висякався в неї, оглянув те, що було на хусточці, склав її і знов сховав до кишені. — Я не можу для вас нічого зробити. Ми повинні діяти суворо. Вас вишлють.

— Я знаю.

— Ви вже були у Франції?

— Ні.

— Якщо повернетесь, то дістанете шість місяців в'язниці. Ви знаєте це?

— Знаю.

— Я подбаю, щоб вас вислали якнайшвидше. Це все, що я можу для вас зробити. У вас є гроші?

— Є.

— Добре. То оплатите проїзд до кордону — свій і того поліцая, що супроводитиме вас. — Він кивнув головою. — Можете йти.

— Ми повинні повернутися на якийсь певний час? — спитав Равік службовця, що вів його назад.

— Ні, не сказано, на коли. Просто маємо повернутися, коли вас відпустять. А що?

— Я б хотів випити чарку аперитиву. — Службовець глянув на нього.

— Я не втечу, — мовив Равік і, витягши з кишені двадцять франків, пом'яв їх у руках.

— Гаразд, кілька хвилин не мають значення.

Вони доїхали на таксі до найближчого бістро. Кілька столиків уже стояли на тротуарі. Було холодно, але світило сонце.

— Що ви питимете? — спитав Равік.

— «Амер Пікон». У цю пору дня я більше нічого не п'ю.

— А я візьму велику чарку коньяку. Без води.

Равік сидів і дихав на повні груди. Повітря! Яке воно може бути приємне! На вітті дерев уздовж тротуару блищали темно-руді бруньки. Пахло свіжим хлібом і молодим вином. Офіціант приніс чарки.

— Де у вас телефон? — спитав Равік.

— Усередині, праворуч біля туалету.

— Стривайте... — почав був службовець.

Равік тицьнув йому в руку двадцять франків.

— Невже ви не розумієте, що я маю зателефонувати дамі? Я не вшиюся. Можете піти зі мною. Ходімо.

Службовець недовго вагався.

— Ну добре, — мовив він і підвівся. — Зрештою, всі ми люди.

— Джоан...

— Равіку! Боже мій! Де ти? Тебе звільнили? Скажи мені, де ти...

— У бістро...

— Не жартуй. Скажи правду, де ти?

— Я й кажу правду, в бістро.

— Де? Ти не у в'язниці? А де ж ти був весь цей час? Той Морозов...

— Усе так і було, як він тобі розповів.

— Але. він не сказав, куди тебе діли. Я б негайно...

— Тому він тобі й не сказав цього, Джоан. Так краще.

— Чому ти телефонуєш з бістро? Чому не приїдеш сюди?

— Я не можу приїхати. Не маю часу. Насилу вмовив поліцая на хвилину затриматися тут. Джоан, найближчими днями мене вишлють до Швейцарії. — Равік глянув крізь шибку. Службовець, прихилившись до прилавка, з кимось розмовляв. — Я негайно повернуся. — Він трохи почекав. — Джоан...

— Я їду до тебе. Негайно їду. Де ти?

— Ти не встигнеш. До мене їхати півгодини. А я можу ще побути тут лише кілька хвилин.

— Затримай поліцая! Заплати йому! Я можу привезти грошей!

— Нічого не вийде, Джоан, — сказав Равік. — Так буде простіше. І краще.

Він чув у трубці її подих.

— Ти не хочеш мене бачити? — нарешті спитала вона.

Тяжка мить. Не треба було дзвонити, подумав він. Хіба можна щось пояснити на відстані, коли не дивишся одне на одного?

— Я нічого так не хотів би, як побачити тебе, Джоан.

— То приїдь! Приїдь разом із поліцаєм!

— Не можна. Я мушу кінчати. Скажи мені ще швиденько, що ти тепер робиш?

— Що? Я тебе не розумію!

— Як ти одягнена? Де ти?

— У себе в кімнаті. В ліжку. Я вчора пізно повернулася. Але можу миттю одягтися й приїхати до тебе.

Пізно повернулася. Атож! Усе йде своїм плином, навіть коли тебе замкнуть до в'язниці. А ти забув. У ліжку, заспана, коси розсипались по подушці, на стільцях розкидані панчохи, білизна, вечірня сукня... Перед очима в нього все захиталося: запітніла від подиху шибка телефонної будки, безмежно далека голова поліцая, що плавала, ніби в акваріумі. Равік опанував себе.

— Я мушу кінчати, Джоан.

Він почув її стривожений голос:

— Хіба ж так можна? Отак просто підеш, і я зовсім не знатиму, де ти і що з тобою...

Мабуть, схопилася з ліжка, відкинула подушку, в руці телефонна трубка, немов зброя, немов ворог... І її плечі, її очі, потемнілі від хвилювання.

— Я ж не на війну йду. Просто мушу поїхати в Швейцарію. І скоро повернуся. Уяви собі, що я ділова людина й хочу, щоб Ліга націй купила в мене партію кулеметів.

— Коли ти повернешся, знов почнеться те саме. Я вмру зі страху.

— Скажи ці слова ще раз, Джоан.

— Справді вмру! — В голосі її почувся гнів. — Я дізнаюся про все остання! Вебер може тебе відвідувати, а я ні! Морозову ти телефонував, а мені ні! А тепер ти їдеш...

— О боже, — мовив Равік. — Не сварімося, Джоан.

— Я не сварюся. Кажу тільки, як воно було.

— Гаразд. Я мушу кінчати. До побачення, Джоан.

— Равіку! — крикнула вона. — Равіку!

— Що?

— Повертайся! Швидше повертайся! Я пропаду без тебе!

— Я повернуся.

— Повертайся... неодмінно...

— До побачення, Джоан. Я скоро повернуся.

Равік хвилину постояв у задушливій темнуватій будці. Тоді похопився, що й досі не повісив трубки. Він відчинив дверці. Поліцай, добродушно всміхаючись, спитав:

— Побалакали?

— Так.

Вони вернулися до свого столика на тротуарі. Равік випив замовлену чарку. Не треба було телефонувати, подумав він. Досі я був спокійний. А тепер усе в мені перевернулося. Наче не знав, що розмова по телефону нічого іншого й не дасть. Ні мені, ні Джоан. Йому закортіло вернутися, зателефонувати ще раз і сказати їй усе те, що він, власне, й хотів сказати. Пояснити, чому він не міг зустрітися з нею. Не хотів з'явитися їй на очі брудним арештантом. Але він викрутиться, і все знов буде, як було.

— Мабуть, нам пора йти, — сказав поліцай.

— Пора...

Равік підкликав офіціанта.

— Принесіть мені дві малі пляшки коньяку, всі газети, які у вас є, й десять пачок сигарет «Капораль». І рахунок. — Він глянув на поліцая: — Можна взяти, га?

— Що ж, усі ми люди, — відповів той.

Офіціант приніс пляшки й сигарети.

— Відкоркуйте їх мені, — попросив Равік, старанно розсовуючи сигарети по кишенях.

Потім він позатикав пляшки так, щоб їх легко можна було відкрити без штопора, й теж засунув у спідню кишеню пальта.

— Спритно ви все поховали, — сказав поліцай.

— На жаль, довелося навчитись. В дитинстві я б ніколи не повірив, що на старість знов гратимуся в індіанців.

Поляк і письменник страшенно зраділи, побачивши коньяк. Сантехнік не визнавав ніякої горілки. Він пив тільки пиво й запевняв, що в Берліні воно куди краще. Равік лежав на нарах і читав газети. Поляк не читав, бо не знав жодного слова по-французькому. Зате втішався сигаретами. Вночі сантехнік почав плакати. Равік не спав. Він дослухався до здавленого хлипання сантехніка й дивився у віконце, за яким мерехтіло блякле небо. Він не міг заснути.

Навіть тоді, коли сантехнік утихомирився. Надто добре він жив раніше, подумав Равік. Надто багато всього втратив, тому й тужить так.

XVIII

Равік ішов з вокзалу. Він був стомлений і брудний. Він пробув тринадцять годин у задушливому вагоні серед людей, від яких тхнуло часником, серед мисливців із собаками й жінок, що тримали на колінах кошики з курми й голубами. А до того три місяці просидів на кордоні...

У присмерку щось мерехтіло. Равік озирнувся. Так мерехтіло, ніби навколо Рон-Пуена хтось розставив дзеркальні піраміди, і вони відбивали сірувате світло травневого вечора.

Він зупинивсь і придивився до них уважніше. То були й справді дзеркальні піраміди. Їх стояв цілий ряд за грядками тюльпанів, моторошно подібних одна до одної.

— Що то таке? — спитав він садівника, який скородив скопану грядку.

— Дзеркала, — відповів той, не відводячи очей від граблів.

— Я й сам бачу. Коли я був востаннє в Парижі, вони ще тут не стояли.

— А вас довго тут не було?

— Три місяці.

— Три місяці?.. Їх поставили тиждень тому. Для англійського короля. Він приїздить сюди. От і хай дивиться на себе.

— Яка гидота, — сказав Равік.

— Звичайно, — сказав садівник, зовсім не здивувавшись.

Равік пішов далі. Три місяці... три роки... три дні... Що таке час? Нічого і все. Ось уже цвітуть каштани, а тоді на них ще не було й листя. Німеччина знов порушила свої угоди й окупувала всю Чехословаччину, емігрант Йозеф Блюменталь у нападі істеричного сміху застрілився в Женеві перед будинком Ліги націй, у грудях у нього ще відчутно наслідки запалення легень, яке він переніс у Бельфорі, де перебував під прізвищем Гюнтер, а тепер він знов тут, і вечір ніжний, мов жіночі груди, і все це ніби й мало бути. Сприймаєш його, як багато чого іншого, з байдужістю приреченого, єдиною зброєю безпорадності. Небо скрізь однакове, воно скрізь так само напинає своє шатро над убивством і ненавистю, над жертовністю й коханням... Квітки, немов нічого й не сталося, розцвітають щороку, сизуватий присмерк спадає і розтає, і їм байдуже до паспортів, зради, розпачу й надії. Приємно знов опинитися в Парижі. Приємно знов бездумно йти цією вулицею, повитою сріблястим світлом. Приємно переживати ці хвилини, ще сповнені свідомості того, що твій термін відсунуто, лагідні, не розмежовані ще хвилини,

в яких далекий смуток і незглибима, тремтлива радість від того, що ти просто живеш, зливаються в одне, як море з небом на обрії... Перші хвилини повернення, коли в тебе ще не влучають ножі і стріли... Ця рідкісна близькість до всього живого, віддих, що далеко сягає і здалеку приходить, ця легенька, мов подмух вітру, ще не відчутна хода дорогою серця повз тьмяні ліхтарі фактів, повз хрести, на яких розіп'ято минуле, і повз колючки майбутнього, цезура, безмовне ширяння, короткий перепочинок, коли ти відкрився життю і водночас замкнувся в собі, легеньке пульсування вічності, почуте в найшвидкоплиннішому на світі...

Морозов сидів у пальмовій залі готелю «Інтернасіональ». Перед ним стояла карафка вина.

— Здоров, Борисе, здоров, друже, — сказав Равік. — Я, здається, вчасно нагодився. Це «вувре»?

— Атож. Цього разу врожаю тридцять четвертого року. Солодше й густіше. Добре, що ти повернувся... Тебе не було три місяці, еге ж?

— Так, довше, ніж звичайно.

Морозов подзвонив у старомодний дзвоник, схожий на той, яким дзвонять служки в сільських церквах. У «катакомбі» було електричне освітлення, проте електричних дзвоників туди не провели. Не виплачувалось: емігранти рідко зважувались дзвонити.

— Яке тепер у тебе прізвище?

— І далі Равік. Поліції воно невідоме. Я називав себе то Воцеком, то Нойманом, то Гюнтером. Може, це примха, але прізвище Равік мені подобається.

— Поліція не винюхала, що ти мешкав тут?

— Звичайно, ні.

— Певне. А то б вони влаштували облаву. Отже, ти знов можеш оселитися тут. Твоя кімната вільна.

— А господиня знає, що сталося?

— Ні, не знає ніхто. Я сказав, що ти поїхав у Руан. А твої речі забрав до себе в кімнату.

Зайшла офіціантка з тацею.

— Кларисо, принесіть панові Равіку чарку, — попросив Морозов.

— Ох, ви повернулися, пане Равіку! — всміхаючись, мовила дівчина. — Я вже більш як півроку не бачила вас, мсьє.

— Тільки три місяці, Кларисо.

— Не може бути! А мені здалося, що півроку.

Дівчина пішла, човгаючи капцями. Відразу після неї з'явився засмальцьований офіціант із чаркою в руках. Він ніс її без таці, бо

працював тут так довго, що дозволяв собі робити так, як йому було зручніше. З виразу обличчя офіціанта Морозов здогадався, що зараз буде, й вирішив випередити його.

— Ану, Жане, скажи, не думаючи, коли ми востаннє бачили тут пана Равіка? Ти добре пам'ятаєш?

— Ще б пак, пане Морозов! Певне, що пам'ятаю! Навіть на один день не помилюся. Це було... — він, як актор, витримав паузу, всміхнувся і сказав: — Рівно чотири з половиною тижні тому.

— Правильно, — мовив Равік, перше ніж Морозов устиг заперечити.

— Правильно, — сказав і собі Морозов.

— Ну, а як же. Я ніколи не помиляюся.

Жан вийшов.

— Я не хотів його розчаровувати, Борисе.

— Я також. Я лише думав показати тобі, що час, який відійшов у минуле, втрачає силу. Поручика Бєльського з Преображенського гвардійського полку я стратив з очей тисяча дев'ятсот сімнадцятого року в Москві. Ми з ним приятелювали. Він утік на північ через Фінляндію. А я добирався до Європи через Маньчжурію і Японію. А коли ми через вісім років зустрілися тут, мені здавалося, що я бачив його востаннє дев'ятнадцятого року в Харбіні, а йому — що він бачив мене двадцять першого в Хельсинкі. Різниця два роки... і кілька тисяч кілометрів. — Морозов узяв карафку й налив вина в чарки. — Бачиш, тут тебе все-таки ще впізнають. У тебе не з'явилося такого почуття, ніби ти вернувся на батьківщину?

Равік випив. Вино було слабке й холодне.

— Якось я був опинився біля самого німецького кордону, — сказав він. — Мало не на кордоні, недалеко від Базеля. Один бік вулиці був швейцарський, а другий німецький. Я стояв на швейцарському боці і їв вишні, а кісточки випльовував у Німеччину.

— І в тебе тоді теж було таке почуття, ніби ти вернувся на батьківщину?

— Ні. Я ніколи не був так далеко від неї, як тоді. Морозов посміхнувся.

— Розумію. Як тобі велося цього разу?

— Як звичайно. Тільки важче. Кордон стережуть пильніше. Раз мене спіймали у Швейцарії, а раз у Франції.

— Чому ти жодного разу не давав про себе звістки?

— Не знав, що тут поліції пощастило винюхати. Її часом опановує службова сверблячка. Краще нікого не наражати на небезпеку.

Зрештою, всі наші алібі не зовсім бездоганні. Давнє солдатське правило: ляж і принишкни. А ти чекав від мене листів?

— Я ні.

Равік глянув на нього.

— Листи, — за хвилю озвався він. — Що таке листи? Яка з них користь?

— Ніякої.

Равік витяг з кишені пачку сигарет.

— Дивно, як усе міняється, коли тебе немає.

— Не вигадуй, — заперечив Морозов.

— Я не вигадую.

— Коли тебе немає, все здається гарним. А коли повернешся, воно здається тобі інакшим, поки знов стане таким, як було.

— Може, стане. А може, й ні.

— Ти висловлюєшся досить загадково. Але добре, що ти так до всього ставишся. Може, пограємо в шахи? Професор помер. Він був єдиний сильний супротивник. Леві виїхав до Бразілії. Йому там пообіцяли місце офіціанта. Тепер життя мчить скаженими темпами. Не варто ні до чого призвичаюватися.

— Справді, не варто.

Морозов пильно глянув на Равіка.

— Я не те мав на увазі.

— Я також. А може, ми підемо десь із цієї затхлої пальмової могили? Я не був у ній три місяці, а тут, як завжди, смердить кухнею, порохом і страхом. Коли тобі треба йти в «Шехерезаду»?

— Сьогодні я взагалі туди не піду. В мене вільний вечір.

— Я й забув. — Равік ледь усміхнувся. — Вечір елегантності, спогадів про давню Росію і великих келихів.

— Ти підеш зі мною?

— Ні. Сьогодні не піду. Я стомлений. Кілька ночей майже не спав. Принаймні спав не дуже спокійно. Ходімо звідси і ще з годинку десь посидимо. Я вже давно не мав такої змоги.

— «Вувре»? — здивувався Морозов. Вони сиділи за столиком біля кав'ярні «Колізей». — Чому? Вечір ще тільки почався, голубе. Якраз час пити горілку.

— Так. А однаково я замовлю «вувре». Для мене і його досить.

— Що з тобою? Візьми хоч коньяку. — Равік похитав головою.

— Коли звідкись повертаєшся, то першого вечора треба впитися, щоб аж в очах усе двоїлося, хлопче, — сказав Морозов. — Навіщо цей героїзм — тверезому дивитися в обличчя похмурим тіням минулого?

— Я не дивлюся їм в обличчя, Борисе. Я тихенько втішаюся життям.

Равік бачив, що Морозов йому не вірить. Але не пробував переконати його. Він спокійно сидів біля столика край тротуару, пив вино й дивився на вечірню юрбу, що сунула вулицею. Поки він був не в Парижі, все здавалося йому ясним і чітким. А тепер воно затуманилося, зблякло і водночас стало якимось барвистішим, усе кудись пливло, викликаючи в голові приємне запаморочення, як у людини, що надто швидко спустилася з гір і гамір у долині чує ніби крізь вату.

— Ти зразу прийшов до готелю, чи десь уже був?

— Ні, не був ніде.

— Вебер кілька разів питав про тебе.

— Я йому зателефоную.

— Ти мені не подобаєшся. Кажи, що з тобою було?

— Нічого особливого. Кордон біля Женеви пильно стережуть. Я спершу пробував перейти там, потім біля Базеля. Теж виявилося важко. Та врешті таки перейшов. Тільки застудився. Цілу ніч серед поля, дощ, сніг. Та іншої ради не було. Схопив запалення легень. Один лікар у Бельфорі влаштував мене до лікарні. Тайкома від персоналу. Потім іще десять днів тримав у себе вдома. Треба буде послати йому гроші.

— Ти вже одужав?

— Більш-менш.

— Тому ти й не п'єш горілки? — Равік усміхнувся.

— Навіщо ця балаканина? Я трохи стомлений, а крім того, треба до всього наново звикати. Справді. Дивно, скільки людина всього передумає, коли вона в дорозі. І як мало, коли повертається.

Морозов підняв руку.

— Равіку, — мовив він лагідним тоном, — ти розмовляєш зі своїм батечком Борисом, знавцем людського серця. Не ходи навколо, а питай навпростець, щоб усе швидше лишилося позаду.

— Добре. Де Джоан?

— Не знаю. Кілька тижнів я вже нічого про неї не знаю. Навіть не бачив її.

— А раніше бачив?

— Раніше вона часом питала про тебе. А потім перестала.

— Вона вже не виступає в «Шехерезаді»?

— Ні. Перестала десь тижнів із п'ять тому. Потім іще двічі або тричі заходила й теж перестала.

— Її немає в Парижі?

— Мабуть, немає. Принаймні так мені здається. А то б вона часом таки зайшла до «Шехерезади».

— Ти не знаєш, що вона робить?

— Здається, знімається в якомусь фільмі. Принаймні так вона казала гардеробниці. Ти ж бо знаєш, як воно буває. Завжди знайдеться якась бісова притичина.

— Притичина?

— Атож, — понуро сказав Морозов. — А що ще, Равіку? Ти сподівався чогось іншого?

— Сподівався. Морозов замовк.

— Сподіватися — це одне, а знати — зовсім інше, — мовив Равік.

— Тільки для нікчемних романтиків. Випий чогось путящого, кинь той лимонад. Хоча б кальвадосу...

— Тільки не кальвадосу. Нехай уже коньяку, якщо це тебе влаштує. Або, про мене, вип'ю й кальвадосу.

— Нарешті, — сказав Морозов.

Вікна. Синюваті обриси дахів. Витерта червона канапа. Ліжко. Равік знав, що доведеться все це витримати. Він сидів на канапі й курив. Морозов приніс йому речі і сказав, де його можна буде знайти.

Равік скинув старий костюм, напустив у ванну гарячої води і довго мився, змиливши мало не цілий брусок мила.

Змивав минулі три місяці, ніби зішкрябував їх зі шкіри. Потім поголився, надяг чисту білизну й інший костюм. Він залюбки пішов би ще й до турецької лазні, якби не було так пізно. Поки він усе це робив, йому було гарно на душі. Він був би радий знайти ще якусь роботу, бо, сидячи біля вікна, раптом відчув, як з усіх кутків до нього підповзає самота.

Він налив собі чарку кальвадосу. Серед своїх речей він знайшов і недопиту пляшку. Йому згадалась та ніч, коли він пив цей кальвадос із Джоан, але спогад не схвилював його. Надто це було давно. Він тільки помітив, що кальвадос був добрий, витриманий.

Над дахами поволі сходив місяць. Брудне подвір'я навпроти почало обертатися в палац із тіней і срібла. Дещиця уяви всяке лайно може обернути в срібло. Крізь вікно долинали пахощі квіток. Терпкий дух гвоздик. Равік сперся на підвіконня й визирнув униз. На віконному виступі на поверх нижче стояла дерев'яна скринька з квітками. Їх, мабуть, посадив емігрант Візенгоф, якщо він і досі там мешкав. Равік колись промивав йому шлунок. Торік на різдво.

У пляшці нічого не лишилося. Він шпурнув її на ліжко. Пляшка лежала там, немов темний зародок. Равік підвівся. Нічого втуплювати

очі в порожнє ліжко. Якщо тобі потрібна жінка, приведи її собі. В Парижі легко знайти жінку.

Він пішов вузькими вулицями до площі Етуаль. Із Єлісейських полів на нього повіяло теплим життям нічного міста. Раптом він обернувся й пішов назад, спершу швидко, потім дедалі повільніше й нарешті опинився перед готелем «Мілан».

— Як справи? — спитав він у портьє.

— О, це ви, мсьє! — Портьє підвівся. — Давно ви до нас не заходили.

— Так, давно. Мене не було в Парижі.

Портьє зміряв його маленькими меткими очима.

— Мадам уже не мешкає в нас.

— Знаю. Вона давно від вас вибралася.

Портьє був досвідченим готельним працівником. Його не треба було ні про що питати, він і так знав, чого від нього хочуть.

— Так, уже цілий місяць, — сказав він. — Вибралася місяць тому.

Равік витяг з коробки сигарету.

— Мадам уже не в Парижі? — спитав портьє.

— Вона в Канні.

— Он що, в Канні! — Портьє потер широкою долонею обличчя. — Ви не повірите, пане: вісімнадцять років тому я служив портьє в готелі «Руль» у Ніцці.

— Чому ж, вірю.

— Ото були часи! Які чайові! Добре жилося після війни. А тепер...

Равік був досвідченим пожильцем. Йому не треба було прозорих натяків, він і так розумів, чого від нього хоче готельна обслуга. Він витяг п'ять франків і поклав на столик.

— Дякую, пане. Бажаю вам веселого вечора. Ви на вигляд помолодшали, пане.

— Я й почуваю себе молодшим. Усього найкращого.

На вулиці Равік постояв. Чого він заходив до готелю? Ще тільки бракує, щоб він подався до «Шехерезади» і впився там.

Він поглянув на всіяне зірками небо. Радів би, що так вийшло. Не доведеться довго з'ясовувати стосунки. Знав же, що так буде, і Джоан знала. Принаймні наприкінці. Вона вибрала найкращий шлях. Саме той, що треба. Жодних пояснень. Пояснення завжди трохи фальшиві. Почуттям не потрібні пояснення. Їм потрібна тільки дія. Хвалити Бога, що обійшлося без моралі. Хвалити Бога, що Джоан не моралістка. Вона звикла діяти. Годі. Кінець. Без зайвої шарпанини. Він також діяв. То чого ж він тепер тут стоїть? Мабуть, на нього вплинуло так повітря.

Лагідний серпанок травня і вечірній Париж... І, звичайно, ніч. Уночі людина інакша, ніж удень.

Равік вернувся до готелю.

— Можна від вас зателефонувати?

— Можна, пане. Тільки в нас немає телефонної будки. Самий оцей апарат.

— Він мене влаштує.

Равік глянув на годинник. Може бути, що Вебер у клініці. Тепер якраз година останнього вечірнього обходу.

— Там є доктор Вебер? — спитав він у сестри. Голос був йому незнайомий. Мабуть, якась нова.

— Доктор Вебер не може підійти до телефону.

— Його немає?

— Є. Але не може підійти до телефону.

— Послухайте. Підіть і скажіть йому, що телефонує Равік. Негайно підіть. Дуже важлива справа. Я почекаю біля телефону.

— Добре, — нерішуче мовила сестра. — Я скажу, але він не підійде до трубки.

— Побачимо. Тільки швидше скажіть. Не забудьте: Равік.

За мить Вебер узяв трубку.

— Равіку! Де ви?

— У Парижі. Сьогодні повернувся. У вас якась операція?

— Так. За двадцять хвилин. Гострий апендицит. Може, потім зустрінемося?

— Я приїду до вас.

— Чудово. Коли?

— Зараз.

— Гаразд. Я чекаю на вас.

— Ось вам добра горілка, — мовив Вебер. — Ось газети й медичні журнали. Влаштовуйтесь якнайзручніше.

— Дайте чарку. А ще дайте халат і рукавиці. Вебер глянув на Равіка.

— Це звичайний апендицит. Операція не для вас. Я швидко впораюся сам із сестрою. Ви ж, певне, стомлені, та ще й як.

— Зробіть мені таку ласку, Вебере. Віддайте мені цю операцію. Я не стомлений і почуваю себе добре.

Вебер засміявся.

— Кортить якнайшвидше взятися до роботи? Гаразд. Як хочете. Я вас добре розумію.

Равік вимив руки. На нього надягли халат і рукавиці. Операційна. Він глибоко вдихнув запах ефіру. У головах пацієнта стояла Ежені

й давала йому наркоз. Друга сестра, дуже вродлива молоденька дівчина, розкладала інструменти.

— Добрий вечір, сестро Ежені, — привітався Равік.

Вона мало не впустила капельницю.

— Добрий вечір, докторе Равіку.

Вебер пирхнув. Це вперше Ежені назвала Равіка доктором. Равік нахилився над пацієнтом. Яскрава лампа заливала стіл білим сліпучим світлом. Воно ніби відгородило його від навколишнього світу, поклало край його думкам. Те світло було ділове, холодне, безжальне й цілюще. Равік узяв скальпель, який йому подала вродлива сестра. Крізь тонку рукавицю він відчув холод криці. Приємно було відчути його. Приємно було повернутися з хисткої непевності до ясної точності. Він зробив надріз. За скальпелем тоненькою червоною смужкою проступила кров. І все раптом стало простим. Уперше після повернення Равік відчув себе самим собою. Тихе сичання лампи. Я вдома, подумав Равік. Нарешті вдома.

— Вона тут, — сказав Морозов.

— Хто?

Морозов розгладив на собі ліврею.

— Не прикидайся, ніби ти не знаєш хто. Не дратуй свого батечка Бориса на вулиці серед міста. Гадаєш, я не знаю, чого ти за останні два тижні тричі навідувався до «Шехерезади»? Раз із тобою приходило синьооке диво з чорними косами, а двічі ти був сам. Людина слабка — і в цьому всі її чари.

— Іди під три чорти, старе базікало, — відповів Равік. — Не принижуй мене, я й так уже насилу тримаюся.

— Тобі було б краще, якби я промовчав?

— Звичайно.

Морозов відступив убік, пропускаючи двох американців.

— То вертайся додому. Прийдеш сюди іншим разом, — сказав він.

— Вона сама?

— Саму ми не пустили б сюди назіть княгиню, пора вже знати. Твоє запитання сподобалося б Зигмундові Фрейду.

— Що ти там знаєш про Зигмунда Фрейда! Ти п'яний, і я поскаржуся на тебе розпорядникові клубу капітанові Чеченідзе.

— Хлопче, капітан Чеченідзе служив поручиком у тому полку, де я був підполковником. Він ще й досі пам'ятає про це. Спробуй-но поскаржитись.

— Ну добре. Пропусти мене.

— Равіку! — Морозов поклав йому на плечі свої важкі руки. — Не будь дурнем! Зателефонуй своєму синьоокому дивові і приходь із ним, якщо тобі так припекло. Ось тобі щира порада досвідченої старої людини. Дуже банальний спосіб, зате завжди помагає.

— Ні, Борисе. — Равік глянув йому у вічі. — Хитрощі тут не поможуть. Та я й не хочу вдаватися до них.

— То вертайся додому, — порадив Морозов.

— До затхлої пальмової зали? Чи до своєї нори?

Морозов лишив Равіка й поквапився назустріч парі, що хотіла таксі. Равік почекав, поки він повернеться.

— Ти розважніший, ніж я сподівався, — сказав Морозов. — А то був би вже всередині.

Він зсунув на потилицю кашкет з галунами і хотів щось додати, але тієї миті у дверях з'явився підпилий молодик у білому смокінгу.

— Пане полковнику! Спортивну машину!

Морозов підкликав перше в черзі таксі й посадив молодика в машину.

— Вам не смішно? — спитав той. — Я ж назвав вас полковником! Дотепно, хіба ні?

— Дуже дотепно. А про спортивну машину ще дотепніше. Морозов повернувся до Равіка.

— Я добре подумав і бачу, що ти маєш рацію. Заходь. Чхати тобі на всякі церемонії. Я б теж так зробив. Колись же ви маєте зустрітися, то чому не зараз? Поклади цьому край, так чи так. Коли людина перестає робити дурниці, то це означає, що вона постаріла.

— Я також добре подумав і вирішив піти кудись-інде. Морозов зміряв його лукавим поглядом.

— Гаразд, — нарешті сказав він. — Коли так, то побачимося за півгодини.

— Може, побачимося, а може, й ні.

— То за годину.

Через дві години Равік зайшов у «Клош д'Ор». У залі було ще майже порожньо. Вздовж довгого бару сиділи, мов папуги на жердині, повії і перемовлялися. Там же стовбичило кілька продавців кокаїну, що чигали на туристів. Нагорі дві чи три пари їли цибуляну юшку, а на канапі в кутку навпроти Равіка дві лесбіянки пили вишнівку і стиха перешіптувались. Одна з них була в костюмі чоловічого крою, в краватці і з моноклем, а друга, руда й огрядна, у вечірній сукні з глибоким викотом і блискітками.

Яке безглуздя, подумав Равік. Чому я не зайшов у «Шехерезаду»? Чого я боюся? І від чого тікаю? Я знаю, що почуття моє стало сильніше.

Ці три місяці не вбили його, а ще дужче зміцнили. Дарма прикидатися. Це чи не єдине, що в мене лишалося, коли я скрадався вуличками, коли ховавсь у потайних кімнатках, коли чужими темними ночами в мене крапля по краплі вливалася самота. Розлука розпалила моє почуття дужче, ніж його могла розпалити сама Джоан, а тепер...

Його роздуми урвав здавлений крик. Тим часом до зали зайшли ще дві жінки. Одна з них, у капелюшку з квітками, зсуненому на потилицю, схожа на дуже світлу негритянку, була добре підпила. Коли Равік, почувши крик, підвів очі, вона саме шпурнула столовий ніж і не поспішаючи рушила східцями вниз. Ніхто її не затримав. До зали східцями підіймався офіціант. Друга жінка загородила йому шлях.

— Нічого не сталося, — мовила вона. — Все гаразд.

Офіціант здвигнув плечима й вернувся назад. Равік побачив, що руда жінка в кутку підвелася. Тим часом та, що спиняла офіціанта, кинулася до бару. Руда жінка стояла нерухомо, притискаючи руку до повних грудей. Тоді обережно розсунула два пальці й глянула на груди. Сукня була розрізана на кілька сантиметрів, і в розрізі зяяла відкрита рана. Шкіри не видно було, тільки рана червоніла на тлі зеленого мінливого шовку вечірньої сукні. Руда жінка витріщилась на рану, ніби не могла повірити своїм очам.

Равік несамохіть підвівся. Потім знов сів. Раз уже були вислали, досить із нього. Він побачив, як жінка в костюмі силоміць посадила руду на канапу. Тієї миті з бару вернулася друга жінка з чаркою горілки в руках. Жінка в костюмі стала навколішки, однією рукою затулила рот рудій, а другою швидко відвела її руку від рани. Тоді друга жінка вилила їй на груди горілку з чарки. Примітивний спосіб дезинфекції, подумав Равік. Руда застогнала, запручалась, але друга тримала її міцно, мов у кліщах. Ще якісь дві жінки затулили столик від решти гостей. Все робилося дуже швидко і вправно. Навряд чи хтось із гостей побачив щось. Через хвилину, ніби їх хто вичарував, до зали зайшов цілий гурт лесбіянок і гомосексуалістів. Вони оточили столик у кутку, двоє підняли руду і, підтримуючи, повели до сходів, решта, сміючись і невимушено балакаючи, прикрили їх собою, і всі вийшли з зали, наче ніякого нападу й не було. Більшість гостей майже нічого не помітили.

— Спритно, правда? — сказав хтось за плечима в Равіка.

То був офіціант. Равік кивнув головою.

— Чого це вони?

— Ревнощі. Ці перевертні страшенно запальні.

— А решта де взялися так швидко? Наче якась телепатія.

— Вони таке нюхом чують, пане, — відповів офіціант.

— Мабуть, котрась із жінок їм зателефонувала. Але збіглися вмент.

— Учули нюхом. Вони тримаються одне одного, як чорт сухої верби. І ніхто нікого не викаже. Аби тільки не втрутилась поліція — це єдине, чого вони хочуть. Усе залагоджують між собою. — Офіціант узяв зі столика в Равіка чарку. — Принести ще одну? Що ви пили?

— Кальвадос.

— Добре. Ще один кальвадос.

Він пішов до бару. Равік підвів голову й за кілька столиків від себе побачив Джоан. Мабуть, вона зайшла, коли він розмовляв з офіціантом. Біля неї сиділо двоє чоловіків. Тієї миті, як Равік побачив її, вона теж підвела очі. Її засмагле обличчя зблідло. Якусь мить вона сиділа нерухомо й не зводила з нього очей. Тоді рвучко відсунула столик, підвелася й рушила до нього. Поки вона йшла, обличчя її змінилося: якось дивно розпливлося, риси його стерлися, тільки застиглі очі стали прозорі, мов кристали. Таких ясних очей Равік ніколи ще в неї не бачив. У них світилася якась гнівна сила.

— Ти повернувся, — тихо, майже не дихаючи, мовила Джоан.

Вона стояла біля самого нього. На мить вона зробила такий порух, наче хотіла обняти його. Але не обняла. Навіть не подала руки.

— Ти повернувся, — ще раз мовила вона. Равік промовчав.

— Коли ти повернувся? — так само тихо спитала вона.

— Два тижні тому.

— Два тижні... і я не... ти навіть не...

— Ніхто не знав, де ти. Ні в твоєму готелі... ні в «Шехерезаді».

— В «Шехерезаді»... Але ж я... — вона затнулася. — Чому ти жодного разу не написав мені?

— Не міг.

— Брешеш.

— Ну гаразд, не хотів. Я не знав, чи повернуся сюди.

— Знов ти брешеш. Не через це.

— Саме через це. Я міг вернутися, а міг і не вернутися. Невже ти не розумієш?

— Ні, зате розумію, що ти вже два тижні в Парижі й не зробив ані найменшого зусилля, щоб знайти мене...

— Джоан, — спокійно мовив Равік, — адже не в Парижі твої плечі так засмагли.

Повз них насторожено пройшов офіціант. Він кинув погляд на Джоан і Равіка. В нього перед очима стояла ще попередня сцена, і він, ніби мимохідь, забрав зі столика, вкритого картатою червоно-білою

скатертиною, тарілку з двома ножами й двома виделками. Равік помітив, що той робить, і сказав:

— Усе гаразд, не турбуйтеся.

— Що все гаразд? — спитала Джоан.

— Нічого. Тут щось сталося, ще як тебе не було.

Вона пильно дивилася на нього.

— Ти тут чекаєш на якусь жінку?

— Господи, та ні ж! Тут якісь відвідувачі зчинили бійку. Когось поранили. Цього разу я не втручався.

— Не втручався? — Вона раптом усе збагнула. Вираз її обличчя враз змінився. — Що ти тут робиш? Вони знов ув'язнять тебе. Тепер я все знаю. Другого разу тобі дадуть півроку в'язниці. Ти повинен виїхати звідси! Я й гадки не мала, що ти в Парижі. Думала, що ти ніколи не вернешся.

Равік не озивався.

— Я думала, що ти ніколи не вернешся, — знов мовила Джоан.

Равік глянув на неї.

— Джоан...

— Ні! Це все неправда! Все неправда! Все!

— Джоан, — обережно сказав Равік. — Іди до свого столика.

В її очах раптом заблищали сльози.

— Іди до свого столика, — ще раз сказав Равік.

— Ти в усьому винен! — вихопилося в неї. — Ти! Тільки ти!

Вона рвучко обернулася й пішла. Равік відсунув столик і сів. Він помітив чарку з кальвадосом і хотів був допити її, але не допив. Він був цілком спокійний, поки розмовляв з Джоан. А тепер зненацька його охопило хвилювання. М'язи на грудях затремтіли. Він здивувався: чому саме на грудях? Равік узяв чарку й глянув на свою руку. Вона не тремтіла. Він надпив чарку, не дивлячись на Джоан.

— Будь ласка, пачку сигарет, — сказав він офіціантові, що саме проходив повз столик. — «Капораль».

Він запалив сигарету й допив чарку. І знов відчув, що Джоан дивиться на нього. Чого вона сподівається? Що я з розпачу вп'юся у неї перед очима? Він підкликав офіціанта й розрахувався. Коли він підвівся з-за столика, Джоан почала жваву розмову з одним зі своїх кавалерів. Вона не дивилась, як Равік проходив повз їхній столик. Обличчя в неї було суворе, холодне, без ніякого виразу, хоч вона силувано всміхалася.

Равік довго тинявся по місту й несподівано для самого себе знов опинився біля «Шехерезади». Морозов засяяв.

— Ти добре тримаєшся, солдате! А я вже гадав, що тобі каюк. Я радий, що моє пророцтво здійснюється.

— Не радій завчасу.

— Те саме я можу сказати й тобі. Ти спізнився.

— Знаю. Я вже її бачив.

— Де?

— У «Клош д'Ор».

— От тобі й на! — вражено сказав Морозов. — Життя вічно влаштовує нам несподіванки.

— Ти коли звільнишся, Борисе?

— За кілька хвилин. Уже нікого немає. Я тільки переодягнуся. А ти заходь, випий горілки за кошт клубу.

— Не хочу. Я почекаю тут. — Морозов приглянувся до нього.

— Як ти себе почуваєш?

— Препогано.

— А ти сподівався чогось іншого?

— Так. Людина завжди сподівається чогось іншого. Йди переодягайся.

Равік прихилився до стіни. Біля нього стара квітникарка збирала непродані квітки. Вона не запропонувала йому купити їх. Хоч це було й безглуздо, та Равікові захотілося, щоб вона звернулась до нього. Невже по ньому видно, що йому не потрібні квітки? Равік глянув на будинки вздовж вулиці. В кількох вікнах ще світилося. Поволі проїздили таксі. А чого ж він сподівався? Адже все було відоме наперед. Не сподівався він лише того, що Джоан випередить його. А чому б і ні? Завжди має слушність той, хто нападає перший!

Із «Шехерезади» вийшли офіціанти. Вночі вони були кавказцями в червоних черкесках і чоботях, а тепер стали просто втомленими людьми. Було якось дивно, що вони йшли додому в звичайних костюмах. Морозов вийшов останній.

— Куди ми підемо? — спитав вік.

— Я сьогодні вже був скрізь.

— То ходімо до готелю й пограємо в шахи.

— Що?

— Пограємо в шахи. В такі дерев яні фігурки, що розвіюють і водночас змушують зосередитись.

— Добре, — мовив Равік. — А чого й не пограти?

Равік прокинувся і зразу відчув, що в кімнаті є Джоан. Було ще темно, і він її не бачив, але знав, що вона є. Кімната стала інша, вікно стало інше, повітря змінилося, і сам він також.

— Не грайся! — мовив він. — Увімкни світло й ходи сюди.

Джоан не ворухнулася. Не чути було навіть її подиху.

— Слухай, — сказав він, — не граймося в хованки.

— Добре, — тихо відповіла вона.

— То ходи сюди.

— Ти знав, що я прийду?

— Не знав.

— Твої двері були відчинені.

— Вони майже завжди відчинені.

Вона трохи помовчала.

— Я гадала, що ти ще не повернувся, — нарешті мовила вона. — Я тільки хотіла... думала, що ти ще десь сидиш і п'єш.

— Я теж так думав. А натомість сидів і грав у шахи.

— Що?

— Грав у шахи. З Морозовим. Унизу, в кімнаті, схожій на акваріум без води.

— У шахи! — Джоан вийшла зі свого кутка. — В шахи! Як можна грати в шахи, коли...

— Я й сам би не повірив, але виходить, що можна. Навіть добре грати. Одну партію я виграв.

— Ти холодний, мов крига, ти найчерствіший...

— Джоан, — мовив Равік, — не влаштовуй сцен. Я люблю театр, але сьогодні мені не до нього.

— Я не влаштовую ніяких сцен. Я страшенно нещасна.

— Добре. Облишмо це. Сцени доречні, коли людина не дуже нещасна. Я знав одного чоловіка, який від тієї хвилини, коли померла його дружина, й до самого похорону сидів зачинений у своїй кімнаті й розв'язував шахові задачі. Всі вирішили, що він черствий, але я знаю, що він нікого на світі так не любив, як свою дружину. Він просто не знайшов іншої ради. Він дні і ночі розв'язував шахові задачі, щоб не думати про своє горе.

Джоан стояла вже посеред кімнати.

— Тому й ти грав у шахи, Равіку?

— Ні. Я ж тобі казав, що то був інший чоловік. А я спав, коли ти прийшла.

— Так, ти спав! Ти здатен спати! — Равік сперся на лікоть.

— Я знав іще одного чоловіка, що втратив дружину. Він ліг у ліжко й проспав дві доби. Теща не тямилася з обурення. Вона не розуміла, що можна робити найнесподіваніші речі й водночас бути вкрай нещасним. Дивно, що для горя витворено такий примітивний етикет. Якби ти застала мене п'яного, мов колода, все було б так як годиться.

А я грав у шахи, потім спав, і це зовсім не свідчить про те, що я бездушний і черствий. Що тут такого складного?

Щось торохнуло й забряжчало. То Джоан схопила вазу й шпурнула нею об підлогу.

— Добре, — мовив Равік. — Та цяцька мені не подобалася. Гляди, не наступи на скло.

Вона відштовхнула вбік скалки і сказала:

— Равіку, чому ти так поводишся?

— Справді, чому? Мабуть, додаю собі відваги. Ти не помітила цього, Джоан?

Вона швидко обернулася до нього.

— Може, й так. Але з тобою ніколи до кінця не збагнеш, чи ти правду кажеш, чи блазнюєш.

Вона обережно переступила скалки й сіла на ліжко. Почало розвиднятися, і він тепер добре розгледів її обличчя. Його вразило, що воно було не стомлене, а молоде, ясне й гладеньке. Джоан була в легкому плащі, якого він раніше не бачив, й не в тій сукні, в якій приходила до «Клош д'Ор».

— Я думала, що ти вже не повернешся, Равіку, — мовила вона.

— Я затримався довше, ніж сподівався. Не міг швидше приїхати.

— Чому ти жодного разу не написав?

— А хіба листи щось змінили б? — Вона відвела очі вбік.

— Усе-таки було б краще.

— Було б краще, якби я зовсім не повернувся. Але я не можу жити в іншій країні і в іншому місті. Швейцарія надто мала, там не згубишся. А в решті країн фашисти.

— А тут поліція...

— У тутешньої поліції ані більше, ані менше шансів спіймати мене, ніж було досі. Того разу мені просто не пощастило. Не треба про це думати.

Він сягнув рукою по сигарети. Вони лежали на столику біля ліжка, невеличкому, зручному столику, де можна було тримати книжки, сигарети й інший дріб'язок. Равік ненавидів нічні столики з різьбленими ніжками й стільницею з підробленого мармуру, які звичайно ставлять коло ліжок майже в усіх готелях.

— Дай і мені сигарету, — попросила Джоан.

— Може, хочеш чогось випити? — спитав він.

— Хочу. Не вставай, я сама принесу.

Вона знайшла пляшку й налила чарки. Одну вона подала Равікові, а другу взяла й відразу випила. Коли вона, п'ючи, відхилилася назад, плащ зсунувся з її плечей, і в ранковому світлі, що з кожною хвилиною яснішало, Равік побачив, що на ній була та сукня, яку він подарував їй,

коли їхав з нею в Антиб. Чого вона надягла її? Це була єдина сукня, яку він купив їй. Він про таке ніколи не думав. І тепер не хотів думати.

— Коли я побачила тебе, Равіку... так несподівано... то вже ні про що не могла думати. Всі думки вилітали з голови, — сказала Джоан. — А як ти пішов... я подумала, що більше ніколи тебе не побачу. Подумала не зразу. Спершу я чекала, що ти повернешся до «Клош д'Ор». Сподівалася, що ти неодмінно повернешся. Чому ти не повернувся?

— А чого я мав повертатися?

— Я була б пішла з тобою.

Равік знав, що це неправда. Але не хотів про це думати. Він більше ні про що не хотів думати. Раніше він не повірив би, що йому вистачить її приходу. Він не знав, чого вона прийшла й чого хотіла, але його раптом опанував глибокий, дивний спокій, йому стало досить того, що Джоан тут. Що це таке? Наче ж усе вже минулося, подумав він. Невже я знов втрачаю самовладання? Знов западає темрява, кров стугонить у скронях, уява бере наді мною гору й насувається небезпека?

— Я думала, що ти хотів покинути мене, — мовила Джоан. — Ти й справді хотів цього! Признайся!

Равік мовчав.

Вона дивилася на нього, чекаючи відповіді.

— Я знала це! Знала! — твердо, переконано мовила вона.

— Налий мені ще кальвадосу, — попросив Равік.

— А це кальвадос?

— Так. Ти хіба не помітила?

— Ні.

Наливаючи чарки, вона поклала руку йому на груди, і його ніби пронизала блискавка. Вона взяла свою чарку й випила.

— Так, це кальвадос, — мовила вона. Тоді знов глянула на Равіка й додала: — Добре, що я прийшла. Я знала, що буде добре, як я прийду.

Надворі ще пояснішало. Зарипіли віконниці — то війнув ранковий вітерець.

— Правда ж добре, що я прийшла?

— Не знаю, Джоан.

Вона схилилася над ним.

— Знаєш. Повинен знати.

Обличчя Джоан було так близько від нього, що її волосся торкалося його плечей. Він охопив її поглядом. Знайома картина, зовсім чужа й водночас рідна, завжди та сама, а проте ніколи не однакова. Він побачив, що шкіра в неї на лобі лущиться, що нафарбувалась вона абияк, що на верхній губі налипли крихти помади, бачив усе на її обличчі,

яке нахилилося так низько над ним, що заступило йому весь світ, бачив його й усвідомлював, що лише уява закоханого, незважаючи ні на що, знаходить у ньому стільки таємничого. Він знав, що є вродливіші обличчя, розумніші й невинніші, але знав і те, що жодне з них не мало над ним такої влади, як це. І ту владу він дав йому сам.

— Так, — нарешті мовив він. — Добре. Чи з того, чи з іншого погляду, а добре.

— Я б не витримала цього, Равіку.

— Чого?

— Якби ти пішов від мене. Назовсім.

— Ти ж думала, що я ніколи не повернуся. Сама казала.

— Це не те саме. Якби ти жив у якійсь іншій країні, це було б не те. Ми були б тільки розлучені. Я могла б колись приїхати до тебе. Або весь час вірила б, що приїду. А так, в одному місті... Невже ти цього не розумієш?

— Чому ж, розумію.

Джоан випросталась і відгорнула назад волосся.

— Ти не можеш залишити мене саму. Ти за мене відповідаєш.

— А ти хіба сама?

— Ти за мене відповідаєш, — знов сказала вона й усміхнулася.

На мить у ньому ворухнулася ненависть до неї, за ту усмішку й за її тон.

— Не верзи дурниць, Джоан.

— Ти справді відповідаєш за мене. Від першої нашої зустрічі. Без тебе...

— Ну добре. Так само я відповідаю і за окупацію Чехословаччини. А тепер годі. Вже розвиднилося. Тобі скоро треба йти.

— Що? — Джоан вражено глянула на нього. — Ти не хочеш, щоб я залишилася тут?

— Не хочу.

— Он як, — мовила вона тихо й раптом дуже сердито. — Он воно що! Ти вже не кохаєш мене!

— Господи Боже! — вигукнув Равік. — Ще цього бракувало. Що то за ідіоти, з якими ти провела останні місяці?

— Вони зовсім не ідіоти. А що мені було робити? Сидіти в готелі «Мілан», дивитися на стіну й чекати, поки я збожеволію?

Равік підвівся на ліжку.

— Не треба ніякої сповіді, — сказав він. — Я не хочу нічого чути. Я лише спробував зробити нашу розмову трохи змістовнішою.

Джоан вражено дивилася на нього. Її рот і очі стали зовсім пласкі.

— Чого ти завжди прискіпуєшся до мене? Інші зі мною говорять по-людському. А ти з усього робиш проблему.

— Твоя правда.

Равік надпив із чарки кальвадосу і знов ліг.

— Бо таки правда, — мовила вона. — Ніколи не знаєш напевне, чого від тебе можна сподіватися. Ти змушуєш казати те, чого не хотілося б казати. А потім накидаєшся на людину.

Равік глибоко зітхнув. Чого він тільки був щойно не навигадував! Темний вир кохання, влада уяви — як швидко все це можна спростувати! Люди й спростовують його самі, весь час, ненастанно. Заповзято руйнують свої мрії. Та що вони вдіють? Справді, що вони вдіють — гарні, пропащі, гнані... Десь під землею схований велетенський магніт, а на поверхні метушаться строкаті фігурки, які думають, що мають силу волі й порядкують власною долею... Що вони вдіють? Хіба й він не такий самий? Ще підозріливий, ще тримається за соломинку обережності й дешевого сарказму, але в душі вже знає все, що неодмінно має статися.

Джоан сіла в ногах ліжка. Вона скидалася на гарненьку розлючену пралю і водночас на істоту, що прилинула з місяця й ніяк не може пристосуватися до тутешніх умов. Ранішня заграва, що прийшла на зміну сутінкові, осявала її обличчя. Над брудними подвір'ями й закуреними дахами здалеку линув чистий подих молодого дня й залітав у вікно. В ньому ще вчувався шелест лісу й гомін життя.

— Джоан, — сказав Равік, — чого ти прийшла?

— А чого ти питаєш?

— Справді, чого я питаю?

— Чого ти завжди питаєш? Я тут. Хіба цього не досить?

— Так, Джоан, твоя правда. Цього досить.

Вона підвела голову.

— Нарешті! Але спершу ти неодмінно зіпсуєш усю радість.

Радість! Вона зве це радістю! Гнані силою-силенною чорних пропелерів, охоплені навальним, як ураган, нездоланним бажанням віднайти втрачене... Хіба це радість? Вона он там, надворі, коротка мить радості, — роса під вікнами, десять хвилин тиші, поки день іще не випустив своїх пазурів. Але що це в біса знов за думки? Хіба правда не на її боці? Хіба вона не має слушності, як мають її роса, горобці, вітер і кров? Нащо він питає? Що хоче взнати? Вона тут, швидкий нічний метелик, павине око, бражник бузковий, що бездумно залетів до нього... А він лежить, рахує цятки та прожилки на його крильцях і пильно приглядається до ледь збляклих барв. Вона прийшла, а я, дурень, показую свою перевагу, бо прийшла вона, а не я, подумав Равік. Якби її не було тут,

я б лежав, сушив би собі голову непотрібними думками і пробував би героїчно обдурити себе, в душі бажаючи тільки одного: щоб вона прийшла.

Равік відкинув ковдру, спустив ноги й надяг капці.

— Чого ти встав? — вражено спитала Джоан. — Ти хочеш мене вигнати?

— Ні. Хочу поцілувати. Давно треба було б. Я дурний, Джоан. Наговорив стільки нісенітниць. А як же гарно, що ти тут!

Її очі засяяли.

— Ти можеш мене поцілувати й не підводячись, — мовила вона.

За дахами будинків здіймалася ранкова заграва. Небо над нею було ще тільки ледь блакитняве. По ньому пливло кілька хмаринок, схожих на заснулих фламінго.

— Глянь, який день, Джоан! А пам'ятаєш, які були дощі?

— Пам'ятаю, коханий. Лило безперестанку. Сірі дні й дощі.

— Ще коли я виїздив, ішли дощі. Вони тебе доводили до розпачу. А тепер...

— Так, — мовила вона. — А тепер... — Вона лежала, пригорнувшись до нього.

— Тепер є все, — сказав він. — Навіть садок. Гвоздики на вікні в емігранта Візенгофа. І пташки на каштані в дворі.

Він помітив, що Джоан плаче.

— Чому ти мене ні про що не питаєш, Равіку?

— Я й так тебе забагато питав. Ти ж сама жалілася.

— То зовсім не те.

— Мені тебе нема про що питати.

— Про те, що за цей час було.

— За цей час нічого не було. — Вона похитала головою.

— За кого ти мене маєш, Джоан? — мовив Равік. — Краще глянь у вікно. На ті рожеві, золоті й блакитні барви. Хіба вони питають, чи вчора був дощ? Чи в Китаї та в Іспанії іде війна? Чи про те, скільки тисяч людей померло й народилося цієї хвилини? Вони собі полум'яніють, сонце сходить, та й годі. А ти хочеш, щоб я про щось питав? Твої плечі мов бронза в цьому світлі, а я маю тебе про щось питати? Твої очі в цьому червоному відблиску, наче море в Греції, фіалкового й червоного кольору, а я маю питати про те, чого вже немає? Ти зі мною, а я, мов дурень, маю порпатись у зів'ялому листі минулого? За кого ти мене маєш, Джоан?

Вона перестала плакати.

— Давно вже я не чула таких слів, — мовила вона.

— То біля тебе були колоди, а не люди. Жінку треба або обожнювати, або залишати. Середини немає.

Вона спала, міцно пригорнувшись до нього, ніби хотіла навіки затримати його. Спала глибоким сном, він відчував, як рівно й спокійно вона дихала біля його грудей. Сам він не міг заснути. Готель уже прокидався. В кранах шуміла вода, хряскали двері, знизу крізь вікно долинав кашель емігранта Візенгофа, яким він завжди починав свій день. Равік лежав, обнявши Джоан за плечі, й відчував сонне тепло її шкіри, а коли повертав голову, то бачив її цілком заспокоєне, віддане обличчя, чисте й невинне, як у дитини. Обожнювати або залишати, подумав він. Гучні слова. В кого б стало на це сили? Та й хто б захотів залишити її?

XX

Равік прокинувся. Джоан біля нього не було. Він почув, що у ванній шумить вода, підвівся й відразу зігнав із себе сон. Останніми місяцями він знов навчився цього. Той, хто вміє миттю зганяти з себе сон, ще часом може втекти. Він глянув на годинник. Десята година ранку. Вечірня сукня і плащ Джоан лежали на підлозі серед кімнати, а парчеві черевички стояли біля вікна. Один був перевернений набік.

— Джоан! — гукнув Равік. — Чого ти там товчешся серед ночі?

Вена відчинила двері.

— Вибач, я не хотіла тебе збудити.

— Нічого, я знов можу заснути. Але чого ти вже встала?

Вона була в купальній шапочці. Її мокрі плечі полискували, мов ясна бронза. З рук скапувала вода. Вона скидалася на амазонку в тісному шоломі.

— Я перестала бути поночільницею, Равіку. Я вже не працюю в «Шехерезаді».

— Я знаю.

— Від кого?

— Від Морозова.

Вона насторожено глянула на нього.

— Он як, від Морозова, — мовила вона. — Від того старого базіки. Що він тобі ще розповів?

— Нічого. А хіба ще є що розповідати?

— Нема нічого такого, що б міг розповісти портьє нічного клубу. Вони пліткарі, як і гардеробниці. Їх робить пліткарями фах.

— Дай Морозову спокій. Фах робить портьє песимістами. І лікарів також. Вони живуть за рахунок темних боків життя, але не пліткують. Вони зобов'язані не розголошувати таємниць.

— Темні боки життя, — мовила Джоан. — Кому цікаво щось про них знати?

— Нікому. А проте багато хто мусить із ними стикатися. До речі, Морозов свого часу влаштував тебе в «Шехерезаду».

— То що, мені довіку дякувати йому за це зі сльозами на очах? Йому не довелось за мене соромитися. Я свої гроші відробляла, а то б вони мене не тримали. Крім того, він зробив це для тебе, а не для мене.

Равік сягнув рукою по сигарету.

— А що ти, власне, маєш проти Морозова?

— Нічого. Просто не люблю його. Він до кожного приглядається. Я б йому не довіряла. І тобі не раджу.

— Що?

— Не раджу тобі довіряти йому. Ти ж бо знаєш, що кожен портьє у Франції — поліційний винюхувач.

— А ще що? — спокійно спитав Равік.

— Ти, звичайно, мені не віриш. У «Шехерезаді» про це кожному відомо. Хтозна, чи...

— Джоан! — Равік відкинув ковдру й підвівся. — Не верзи дурниць! Що з тобою сталося?

— Нічого. Що зі мною могло статися? Я його не люблю, та й годі. Він на тебе погано впливає. А ти вічно водишся з ним.

— Он що, — мовив Равік. — То це тому.

Вона раптом усміхнулася.

— Так, тому.

Проте Равік відчував, що це не все. Була ще якась інша причина.

— Що ти їла б на сніданок? — спитав він.

— Ти розсердився? — замість відповісти спитала вона.

— Ні.

Джоан вийшла з ванної і обняла його за шию. Крізь тонку піжаму він відчув її вологу шкіру. Відчув її тіло і її кров.

— Ти розсердився, що я ревную тебе до твоїх приятелів? — спитала вона.

Він похитав головою. Амазонка в шоломі. Наяда, яка вийшла з океану і гладенька шкіра якої ще пахне водою й молодістю.

— Пусти мене, — сказав він.

Вона нічого не відповіла. Ця лінія обличчя від високих вилиць до підборіддя. Ці уста. Ці важкі повіки. Ці груди, що притиснулись до його тіла там, де піжама була відкрита.

— Пусти мене, а то...

— А то що? — спитала вона.

Перед відчиненим вікном гула бджола. Равік простежив за нею поглядом. Мабуть, її привабили гвоздики емігранта Візенгофа, і вона шукає ще квіток. Бджола залетіла до кімнати й сіла на чарку з-під кальвадосу, що стояла на підвіконні.

— Ти скучив за мною? — спитала Джоан.

— Скучив.

— Дуже?

— Дуже.

Бджола знялася, покружляла над чаркою і вилетіла у вікно, назад до сонця й до гвоздик емігранта Візенгофа.

Равік лежав біля Джоан. Літо, думав він. Літо, росяні луки вранці, волосся, що пахне сіном, і шкіра, духмяна, мов конюшина... Вдячна кров, що нечутно тече, ніби струмок, збирається на силі й неохоче перепливає піщане місце, гладінь, у якій віддзеркалюється обличчя, осяяне усмішкою. Ніде вже немає засохлого, мертвого місця, цілу хвилину його немає, всюди берези й тополі, тиша і ледь чутний гомін, ніби відлуння далекого, втраченого неба стугонить у його жилах.

— Я б хотіла залишитися тут, — мовила Джоан, схилившись йому на плече.

— То залишайся. Поспімо ще. Ми ж мало спали.

— Не можу. Мені треба йти.

— У вечірній сукні ти нікуди не можеш піти.

— Я принесла з собою інше вбрання.

— Як?

— Під плащем. І черевички також. Вони лежать під моїми речами. Я взяла все необхідне.

Вона не сказала, куди їй треба йти. І чого. А Равік не спитав.

Бджола з'явилася знов. Вона полетіла просто до чарки й сіла на вінця. Видно, їй сподобався кальвадос. Або фруктовий цукор.

— Ти була така певна, що залишишся в мене?

— Так, — відповіла Джоан і принишкла.

Роланда принесла тацю з пляшкою і чарками.

— Не треба горілки, — сказав Равік.

— Не хочеш? Це зубрівка.

— Сьогодні не хочу. Дай краще кави. Міцної.

— Добре.

Равік відсунув мікроскоп, закурив сигарету й підійшов до вікна. Платан надворі вбрався в свіже густе листя. Коли він приходив сюди востаннє, гілля було ще голе.

Роланда принесла каву.

— У вас тепер більше дівчат, ніж було, — мовив Равік.

— Ми прийняли двадцять нових.

— Так добре йдуть справи? Тепер, у червні?

Роланда сіла біля нього.

— Справи йдуть так добре, що ми самі дивуємося. Люди наче подуріли. Вже серед дня починають приходити. А що робиться ввечері...

— Може, через погоду?

— Погода тут ні до чого. Я знаю, як ми звичайно працюємо в травні і в червні. А це наче якийсь сказ напав на людей. Ти не уявляєш собі, як торгує бар. Ти бачив коли, щоб французи в нас замовляли шампанське?

— Ні, не бачив.

— Якби це чужоземці, то ніхто б не дивувався. Для них ми його й тримаємо. Але французи! Навіть парижани! Замовляють шампанське і платять за нього! Замість «дюбоне», пива чи коньяку. Ти можеш у таке повірити?

— Не повірю, поки не побачу.

Роланда налила йому кави.

— А скільки клієнтів! — повела вона далі. — Аж голова крутиться. Сам побачиш, як спустишся вниз. У цю пору вже повно. І не тільки обережних знавців, що чекають, коли закінчиться медичний огляд. Усяких налізло! Що це сталося з людьми, Равіку? Він здвигнув плечима.

— Давня казка про пароплав, що йде на дно.

— Але ж ми не йдемо на дно! Наш заклад процвітає.

Відчинилися двері, й зайшла Нінетта, двадцятиоднорічна, струнка, мов хлопчак, дівчина в коротких штанцях з рожевого шовку. В неї було ангельське личко, і її вважали однією з найкращих повій «Озириса». Цієї хвилини в руках у неї була таця з хлібом, маслом і двома баночками повидла.

— Мадам почула, що доктор п'є каву, — пояснила вона хрипким басом, — і просить скуштувати повидла, яке вона сама зварила.

Нінетта зненацька посміхнулась, і на ангельському личку з'явилася міна вуличного бешкетника. Вона поставила тацю на стіл і, пританцьовуючи, вийшла з кімнати.

— Ось бачиш, — зітхнула Роланда. — Відразу нахабніють! Знають, що вони нам потрібні.

— І добре роблять, — мовив Равік. — Коли ж вони ще зможуть собі таке дозволити? А що це за повидло?

— Гордощі мадам. Вона його сама варить. У своєму маєтку на Рів'єрі. Справді смачне. Покуштуй.

— Я терпіти не можу повидла. А надто, коли його варила мільйонерка.

Роланда відкрутила скляну накривку, взяла грубий аркуш паперу, поклала на нього кілька ложок повидла, грудку масла і дві скибки підсушеного хліба, загорнула все це й дала Равікові.

— Потім викинеш, — сказала вона. — Зроби їй таку ласку. Вона неодмінно перевірить, чи ти їв повидло. Це останнє, чим може пишатися стара жінка, яка вже не має ніяких ілюзій. Зроби це хоча б із ввічливості.

— Гаразд. — Равік підвівся й відчинив двері. — Ну й гармидер, — мовив він, почувши знизу голоси, музику, сміх і вигуки. — Це все французи?

— Ні. Здебільшого чужоземці.

— Американці?

— Не американці, а майже самі німці. У нас іще ніколи не було стільки німців. Диво дивне.

— Немає нічого дивного.

— Більшість із них добре розмовляють по-французькому. Не так, як ті німці, що приїздили сюди кілька років тому.

— І ак я й думав. І, мабуть, приходить багато солдатів? І своїх новобранців, і колоніальних?

— Ці завжди тут товчуться. — Равік кивнув головою.

— А німці сиплять грішми, правда?

Роланда засміялася.

— Таки правда. Пригощають кожного, хто хоче з ними випити.

— Особливо солдатів, еге ж? А в Німеччині ж валютні обмеження, і всі кордони закриті. Виїхати можна тільки з дозволу влади. І ніхто не має права вивезти більше як десять марок. Справді дивно, що тут стільки веселих німців, які розкидаються грошима й добре розмовляють по-французькому.

Роланда знизала плечима.

— Мені що... Аби тільки їхні гроші не були фальшиві...

Равік повернувся до готелю о восьмій.

— Мені ніхто не дзвонив? — спитав він у портьє.

— Ні.

— І після обіду не дзвонили?

— Ні. За цілий день не було жодного дзвінка.

— І ніхто не приходив, не питав про мене?

— Жодна душа. — Портьє похитав головою.

Равік рушив сходами нагору. На другому поверсі сварилося подружжя Гольдбергів. На третьому плакала дитина. То був французький громадянин Люсьєн Зільберман. Йому було рік і два місяці. Для своїх батьків, торговця кавою Зигфрида Зильбермана та його дружини

Неллі, в дівоцтві Леві, із Франкфурта-на-Майні, він був святинею і предметом спекуляції. Дитина народилась у Франції, і вони через це сподівалися на два роки раніше отримати французькі паспорти. Люсьєн, кмітливий, як усі однорічні діти, швидко став домашнім тираном. На четвертому поверсі рипів грамофон: із номера втікача Вольмеєра, колишнього в'язня концтабору в Ораніенбурзі, долинали німецькі народні пісні. В коридорі тхнуло капустою і сутінками.

Равік зайшов до свого номера. Йому хотілося почитати. Колись давно він купив кілька томів всесвітньої історії і тепер знайшов їх серед своїх речей. Те читання не давало великої радості. Тільки якесь дивне гнітюче вдоволення, бо виходило, що в теперішніх подіях немає нічого нового. Усе це вже було десятки разів. Брехня, зрада, вбивства, Варфоломіївські ночі, корупція, викликана жадобою влади, нескінченні війни... Історія людства була написана кров'ю та сльозами, і серед тисячі закривавлених пам'ятників минулого лише зрідка траплявся якийсь осяяний сріблом доброти. Демагоги, зрадники, братовбивці й батьковбивці, розбещені владою самолюбці, фанатичні пророки, що мечем навчали любові до ближнього, завжди те саме, завжди покірні й терплячі народи нацьковували одні на одних, посилали їх на безглузду смерть в ім'я імператорів, віри й божевільних ватажків... І не було цьому кінця.

Равік відсунув книжки вбік. З вікна під ним долинали голоси. Він їх упізнав: розмовляли Візенгоф і Гольдбергова дружина.

— Тепер ні, — сказала Рут Гольдберг. — Він скоро повернеться. За годину.

— Година довго триває.

— Він може повернутися й раніше.

— А куди він пішов?

— До американського посольства. Він ходить туди щовечора. Стане перед будинком і дивиться. Більше нічого. А тоді вертається додому.

Візенгоф щось сказав, але Равік не почув, що саме.

— Ну певне, — сердито відповіла Рут Гольдберг. — Хто тепер не божевільний? А що він старий, я й сама знаю. Відчепися, — за хвилину озвалась вона. — Мені тепер не до того. Не той настрій.

Візенгоф щось заперечив.

— Добре тобі казати, — мовила вона. — Гроші ж у нього. В мене немає жодного сантима. А ти...

Равік підвівся. Він глянув на телефон і завагався. Була вже майже десята година. Від Джоан не було ніякої звістки, відколи вона вранці пішла від нього. Він тоді не спитав її, чи вона прийде ввечері. Був певен, що прийде. А тепер уже почав сумніватися.

— Тобі все просто. Аби лише мати задоволення, більше тебе нічого не обходить, — сказала Гольдбергова дружина.

Равік пішов до Морозова. Його кімната була замкнена. Він спустився до «катакомби».

— Якщо мені дзвонитимуть, я внизу, — сказав він портьє.

Морозов був там. Він грав у шахи з якимось рудим чоловіком. По кутках сиділи кілька жінок. Одні щось плели, інші читали, але обличчя в усіх були заклопотані.

Якийсь час Равік стежив за грою. Рудий чоловік був добрий шахіст. Він грав швидко й цілком машинально. Морозов програвав.

— Бачиш, що тут зі мною роблять, га? — мовив Морозов.

Равік нічого не відповів. Рудий чоловік глянув на нього.

— Це пан Фінкельштейн, — сказав Морозов. — Щойно з Німеччини.

Равік кивнув головою.

— Як там тепер? — спитав він, аби щось сказати.

Рудий чоловік тільки здвигнув плечима. Равік і не сподівався нічого іншого. Це тільки перші роки всі гарячково розпитували прибулих, ловили кожну звістку, сподіваючись краху Третьої імперії. Тепер кожен давно вже знав, що до краху може призвести лише війна. І кожен, хто мав хоч трохи глузду в голові, так само знав, що уряд, який розв'язав проблему безробіття розвитком воєнної промисловості, стоїть перед вибором: війна або внутрішня катастрофа. Отже, війна.

— Мат, — досить байдуже сказав Фінкельштейн. Він підвівся й глянув на Равіка. — Що робити від безсоння? Я тут не можу спати. Засну на хвилину і знов прокидаюся.

— Пийте бургундське, — порадив Морозов. — Якнайбільше бургундського або пива.

— Я не п'ю. Я вже пробував годинами ходити по місту, поки мало не падав з утоми. Та нічого не допомагає. Не можу спати, та й годі.

— Я дам вам таблеток, — сказав Равік. — Ходімо зі мною нагору.

— Повертайся швидше, Равіку! — гукнув йому навздогінці Морозов. — Не залишай мене тут самого, голубе!

Жінки, що сиділи по кутках, підвели на нього очі. Потім знов заходилися плести й читати, ніби від цього залежало їхнє життя. Равік зайшов із Фінкельштейном до своєї кімнати. Коли він відчинив двері, назустріч йому з відчиненого вікна війнуло нічне повітря, мов темна, прохолодна хвиля. Він глибоко вдихнув його, ввімкнув світло й озирнувся по кімнаті. Там нікого не було. Він дав Фінкельштейнові таблетки.

— Дякую, — сказав той, ледь ворухнувши губами, і зник, мов тінь.

Равік раптом зрозумів, що Джоан не прийде. І зрозумів, що знав це ще вранці. Тільки не хотів повірити, що це правда. Він оглянувся, немов почув позад себе чийсь голос. Усе зненацька стало просте й зрозуміле. Вона домоглася свого і тепер не квапиться. А чого він ще сподівався? Що вона задля нього кине все? Що повернеться до нього і все буде, як раніше? Який він дурний! Звичайно, в неї є інший, і не тільки інший коханець, а й цілком інше життя, від якого вона не хоче відмовитись!

Равік знов спустився вниз. Почував він себе досить кепсько.

— Мені хтось дзвонив?

Портьє, що саме заступив на нічне чергування, похитав головою. Рот у нього був набитий часниковою ковбасою.

— Я чекаю дзвінка. І поки що буду внизу. Він повернувся до Морозова.

Вони зіграли партію в шахи. Морозов виграв і самовдоволено оглянувся по залі. Жінок уже не було, вони тихо зникли, наче й не сиділи тут. Він подзвонив у дзвоник.

— Кларисо! Карафку рожевого, — сказав він. — Цей Фінкельштейн грає, як машина. Аж гидко! Математик. Не люблю досконалості. Вона суперечить людській природі. — Він глянув на Равіка. — А чого ти сидиш тут такого вечора?

— Чекаю дзвінка.

— Знов хочеш відправити когось на той світ за всіма правилами науки?

— Вчора я справді вирізав одному хворому шлунок. — Морозов налив чарки. — То твоя жертва десь там стогне в гарячці, а ти сидиш собі й п'єш. Це теж якось суперечить людській природі. Аби в тебе хоч живіт заболів абощо.

— Твоя правда, Борисе, — відповів Равік. — В тім-то й наша біда, що ми не відчуваємо на собі наслідків своїх вчинків. Але чому ти хочеш почати свою реформу саме з лікарів? Краще почни з політиків і генералів. Тоді на світі настане мир.

Морозов відхилився на спинку стільця і глянув на Равіка.

— Лікарів не слід знати особисто, — заявив він. — Бо тоді Етрачаєш до них довіру. Ми з тобою разом бували п'яні, то як би я після цього ліг до тебе під ніж? Навіть якщо мзіїі відомо, що ти кращий хірург за того, якого я не знаю, а однаково я піду до нього. Це чисто по-людському, хлопче — довіряти тому, кого ти не знаєш! Лікарі повинні жити при лікарнях і ніколи не з'являтися на люди. Ваші попе-

редники, відьми й чарівники, добре знали це. Якщо я вже лягаю під ніж, то нехай мене оперує незвичайна людина.

— Я б тебе й не взявся оперувати, Борисе.

— Чому?

— Нема такого лікаря, що захотів би оперувати свого брата.

— Я тобі й не дам такого задоволення. Помру вві сні від розриву серця. Я роблю для цього все, що можу. — Морозов зміряв Равіка веселим, по-дитячому ясним поглядом і підвівся. — Мені пора йти. Відчиняти двері в осередку культури на Монмартрі. І навіщо тільки людина живе на світі?

— На те, щоб думати про це. Будуть іще якісь запитання?

— Будуть. Чому, надумавшись про це вдосталь і набравшись розуму, людина враз помирає?

— Багато людей помирає, так і не набравшись розуму.

— Не ухиляйся від відповіді. І не розповідай мені казок про переселення душ.

— Я спершу спитаю тебе ось що: леви поїдають антилоп, павуки — мух, лисиці — курей... А хто, єдиний із земних істот, ненастанно підкорює, мордує і вбиває таких, як він сам?

— Це дитяче запитання. Звичайно ж, людина, вінець творіння, істота, що вигадала такі слова, як любов, добро і милосердя.

— Так. А хто, єдиний із земних істот, здатен заподіяти собі смерть і заподіює її?

— Теж людина, що вигадала вічність, Бога і воскресіння.

— Чудово, — мовив Равік. — Тепер ти бачиш, скільки в нас закладено суперечностей. А ти ще й допитуєшся, чому ми помираємо.

Морозов здивовано глянув на нього, тоді хильнув із чарки вина.

— А ти, виходить, софіст, — мовив він. — Усе викручуєшся.

Равік підвів на нього очі. Джоан, тужно подумав він. Якби вона зараз зайшла в ці брудні засклені двері!

— Наше лихо, Борисе, в тому, що ми почали думати, — сказав він. — Якби ми були вдовольнилися тим щастям, що його дає хіть і обжирання, всього цього не сталося б. Хтось експериментує над нами, але, видно, остаточних наслідків і досі не домігся. Не треба нарікати. І піддослідні тварини повинні мати свою фахову гордість.

— Так кажуть різники, але не воли. Вчені, але не морські свинки. Лікарі, але не білі миші.

— Слушно... Слава законові логіки про достатнє обґрунтування! Випиймо, Борисе, за красу... За вічні чари миті! Знаєш, що ще притаманне тільки людині? Сміятися й плакати.

— І впиватися. Горілкою, вином, філософією, жінками, надією і розпачем. А знаєш, що тільки їй єдиній відомо? Що вона має померти. А як протиотруту їй подаровано уяву. Камінь реальний. Рослина також. І тварина реальна. Вони доцільні. Вони не знають, що мають померти. А людина знає. Здіймися вгору, душе! Лети! Не скигли, легалізований убивцю! Хіба ми щойно не проспівали гімн людству? — Морозов труснув сіру пальму так, що з неї посипалась пилюка. — Прощай, пальмо, відважний, зворушливий символе півдня, улюбленице господині французького готелю. Прощай і ти, людино без батьківщини, витка рослино без коріння, злодійчуку, що залазить у кишеню смерті! Пишайся тим, що ти романтик!

Він усміхнувся Равікові. Але той не відповів йому усмішкою. Він дивився на двері. Вони саме відчинилися, в них зайшов портьє і звернув до їхнього столика. Телефонний дзвінок, подумав Равік. Нарешті! Все-таки подзвонила. Він не підводився. Чекав, відчуваючи, як у нього напружилися м'язи на руках.

— Ось ваші сигарети, пане Морозов, — сказав портьє. — Хлопець щойно приніс їх.

— Дякую. — Морозов сховав до кишені пачку російських сигарет. — Прощай, Равіку. Ми ще сьогодні побачимося?

— Можливо. Прощай, Борисе.

Чоловік із вирізаним шлунком пильно дивився на Равіка. Його нудило, але він не блював. Не було чим. Так після ампутації ноги людина відчуває біль у ступні.

Хворий неспокійно борсався, і Равік зробив йому укол. Надія, що він виживе, була дуже мала. Не вельми здорове серце, і в одній легені повно інкапсульованих каверн. Він прожив на світі тридцять п ять років і майже весь час хворів. Хронічна виразка шлунка, залікований туберкульоз і тепер рак. З історії хвороби відомо, що він чотири роки був одружений, що дружина померла під час пологів, а дитина через три роки після неї від туберкульозу. Більше ніяких родичів не було. І ось цей чоловік лежав тут, дивився на Равіка й не хотів помирати. Він був терплячий, мужній і не знав, що тепер йому доведеться харчуватися через трубку й що він ніколи більше не зможе дозволити собі однієї з небагатьох своїх утіх — попоїсти вареної яловичини з гірчицею та огірком. Він лежав, геть порізаний, від його рани негарно тхнуло, а в очах у нього світилося те, що ми звемо душею. Пишайся тим, що ти романтик! Співай гімн людству.

Равік повісив на місце табличку з показниками температури й кров'яного тиску. Сестра підвелася, чекаючи вказівок. Вона поклала на

стілець недоплетений светр, ввіткнувши в нього шпиці. Клубок вовни лежав на підлозі. Тоненька вовняна нитка, що звисала зі светра до клубка, скидалася на цівку крові. Нібито светр стікав кров'ю.

Ось він лежить, подумав Равік, і навіть після уколу його жде жахлива ніч — біль, непорушне лежання, задишка, марення, а я чекаю на жінку, і мені здається, що коли вона не прийде, в мене теж буде жахлива ніч. Я знаю, які сміховинні мої страждання в порівнянні з муками цього страдника, що стоїть однією ногою в могилі, або з муками Гастона Пер'є в сусідній палаті, якому розтрощило руку, в порівнянні з муками тисяч інших людей, у порівнянні з усім тим, що сьогодні вночі станеться на світі, а проте від цього мені не легше. Нітрохи не легше. Я знаю про всі ті муки, але це мені не допомагає. І нічого не міняє. Як сказав Морозов? Аби в тебе хоч заболів живіт абощо. Так, аби хоч заболів живіт.

— Зателефонуйте мені, коли щось станеться, — сказав він сестрі.

Це була та сама дівчина, якій Кет Гегстрем подарувала грамофон.

— Він уже цілком упокорився, — мовила вона.

— Що зробив? — здивовано спитав Равік.

— Упокорився. Легкий пацієнт.

Равік озирнувся навколо. В палаті не було нічого, що б сестрі могло дістатися в подарунок. Упокорився... Чого тільки не вигадає лікарняна сестра! Той сердега змагається зі смертю кожною краплиною своєї крові і кожною нервовою клітиною... Він зовсім не упокорився.

Равік повернувся до готелю. Біля входу він зустрів Гольдберга, сивобородого старого чоловіка з важким золотим ланцюжком від годинника на жилеті.

— Гарний вечір, — сказав той.

— Гарний. — Равік згадав його дружину в номері Візенгофа. — Ви не хочете ще трохи прогулятися?

— Я вже нагулявся. Пройшовся до площі Згоди й назад. До площі Згоди. Там було американське посольство. Білий будинок під зоряним прапором, тихий і спорожнілий, наче Ноїв ковчег, де можна отримати візу. Недосяжна мрія. Тому Гольдберг стояв на тротуарі біля готелю «Крийон» і дивився на двері й темні вікна посольства так, наче перед ним була картина Рембрандта чи діамант «Кохінор».

— А може, ще трохи пройдемося? До Тріумфальної арки й назад, — сказав Равік, а сам подумав: «Якщо я врятую ту пару, то застану Джоан у себе в кімнаті або вона прийде пізніше».

Гольдберг похитав головою.

— Ні, я йду додому. Дружина вже, напевне, чекає на мене. Я й так гуляв більше як дві години.

Равік глянув на годинник. Пів на першу. Нікого не треба було рятувати. Рут давно вже в своєму номері. Він провів поглядом Гольдберга, що поволі підіймався сходами. Тоді підійшов до портьє.

— Мені ніхто не дзвонив?

— Ні.

В номері горіло світло. Равік згадав, що сам не погасив його. На столі білів аркуш паперу, наче раптом серед весни на нього сипнуло снігу. То була записка, яку він залишив для Джоан, виходячи з дому. Попереджав її, що повернеться за півгодини. Він порвав записку й пошукав чогось випити. В номері нічого не було. Равік знову спустився вниз. У портьє кальвадосу не було, лише коньяк і вино. Він узяв пляшку «енесі» та пляшку «вувре» і трохи погомонів з портьє. Той усе доводив, що найбільше шансів на перемогу в майбутніх перегонах дворічних верхових коней у Сен-Клу має кобила Лулу-друга. Пройшов, ледь накульгуючи, іспанець Альварес. Равік купив іще газету й повернувся в номер. Який може бути довгий вечір. Коли ти закоханий і не віриш у дива, тобі клямка, сказав йому 1933 року в Берліні адвокат Аренсен. А через три тижні він уже сидів у концтаборі — його виказала коханка. Равік відкоркував пляшку «вувре» і взяв зі столу томик Платона. Та через кілька хвилин відклав книжку й примостився біля вікна.

Він не зводив очей з телефону. Проклятущий чорний апарат. Зателефонувати Джоан він не міг, бо не знав її нового номера. Не знав навіть, де вона мешкає. Він її нічого не питав, а сама вона не казала. Мабуть, навмисне промовчала: потім завжди можна буде звернути на нього.

Він випив чарку легкого вина. Безглуздя, та й годі, подумав він. Я чекаю на жінку, яка щойно вранці була тут. Я не бачив тієї жінки три з половиною місяці й жодного разу не прагнув її так, як цього вечора, коли ми не бачилися тільки від ранку. Найкраще було б, якби вона зовсім не приходила. Я вже був звик, що її не буде. А тепер...

Він підвівся. Ні, річ не в тім, що він її прагнув. Його просто мучила непевність. Недовіра, що з кожною годиною дедалі глибше закрадалася в його серце.

Він підійшов до дверей. Він знав, що двері незамкнені, але хотів іще раз перевірити. Потім почав читати газету, проте бачив літери ніби крізь серпанок. Події в Польщі. Неминучі сутички. Претензії на Данцігський коридор. Союз Англії і Франції з Польщею. Війна, що неухильно насувалася. Равік опустив газету додолу й вимкнув світло. Лежачи в темряві, він і далі очікував. Не міг заснути. Він знов увімкнув світло. Йому впала в око непочата пляшка «енесі» на столі. Але він не відкорковував її, а встав і підійшов до вікна. Ніч була прохолодна,

небо ясне й зоряне. На подвір'ях верещали коти. В будинку навпроти на балконі стояв чоловік у підштанках і чухався. Потім голосно позіхнув і вернувся до своєї кімнати, в якій горіло світло. Равік глянув на ліжко. Він знав, що не засне. Читати теж не було глузду. Він майже не пам'ятав того, що сьогодні прочитав. Найкраще кудись піти. Але куди? Ніде йому не буде легше. Та й іти не хотілося. Йому хотілося щось знати. От чорт... Він узяв пляшку коньяку, потримав у руці й поставив назад. Потім дістав із сумки дві снодійні таблетки. Такі самі, як він давав рудому Фінкельштейнові. Той тепер уже спить. Равік проковтнув таблетки. Навряд чи сам він засне. Равік проковтнув ще одну. Якщо Джоан прийде, він однаково прокинеться.

Джоан не прийшла. Ні тієї ночі, ні наступної.

XXI

Ежені просунула голову до палати, де лежав чоловік із вирізаним шлунком.

— Вас до телефону, пане Равіку.

— А хто просить?

— Не знаю. Я не питала. Телефоністка сказала мені надворі.

Равік не зразу впізнав голос Джоан. Він був приглушений і дуже далекий.

— Джоан, де ти? — спитав Равік.

Здавалося, що вона телефонувала не з Парижа. Він був майже певен, що вона назве якийсь курорт на Рів'єрі. Раніше Джоан ніколи не телефонувала йому в клініку.

— Яв себе вдома, — відповіла вона.

— У Парижі?

— Звичайно. А де ж іще?

— Ти хвора?

— Ні. Чого б це я була хвора?

— Бо ти дзвониш у клініку.

— Я вже дзвонила в готель. Але не застала тебе. Тому й подзвонила в клініку.

— Щось сталося?

— Ні. Що могло статися? Я хотіла спитати, як тобі живеться.

Тепер її голос був виразніший. Равік дістав сигарети й картонку з сірниками. Притиснувши її ліктем до столу, він відірвав сірника й запалив його.

— Це клініка, Джоан, — сказав він. — І тут завжди думаєш про нещасні випадки й хвороби.

— Я не хвора. Я в ліжку, але не хвора.

— Ну, то добре.

Равік водив картонкою з сірниками по застеленому білою цератою столі. Чекав, що буде далі. Джоан також чекала. Він чув її віддих. Вона хотіла, щоб почав Равік. Для неї так було легше.

— Джоан, — мовив Равік, — я не можу довго стояти біля телефону. Я почав перев'язувати хворого і мушу йти до нього.

Вона помовчала.

— Чому ти не озиваєшся? — нарешті спитала вона.

— Не озиваюся, бо не знаю ні номера твого телефону, ні твоєї адреси.

— Я ж тобі сказала і те, й те.

— Не сказала, Джоан.

— Чого ж ні, як сказала. — Тепер вона вже почувала себе впевненіше. — Я добре пам'ятаю. Ти тільки забув, як завжди.

— Гаразд, хай буде так. Скажи ще раз. Я запишу, тут є олівець.

Джоан дала йому адресу й номер телефону.

— Я певна, що давала їх тобі, Равіку. Цілком певна.

— Добре, Джоан. Я мушу йти. Може, сьогодні повечеряємо разом?

Вона трохи помовчала.

— А чого ти не хочеш прийти до мене? — нарешті мовила вона.

— Добре. Можу й прийти. Сьогодні ввечері. О восьмій.

— А чому не зараз?

— Зараз у мене робота.

— А коли ти звільнишся?

— Десь за годину.

— То приходь, як звільнишся.

Он що, ввечері ти не маєш часу, подумав Равік і спитав:

— А чому не ввечері?

— Равіку, — сказала вона, — часом ти не розумієш найпростіших речей. Мені кортить, щоб ти прийшов негайно. Не хочу чекати до вечора. А то чого б я телефонувала тобі вдень до клініки?

— Добре, Джоан. Я прийду, коли звільнюся.

Він задумливо згорнув папірець з адресою і повернувся до палати.

Джоан мешкала в будинку на розі вулиці Паскаля, на верхньому поверсі. Відчинивши двері, вона сказала:

— Заходь. Добре, що ти прийшов. Заходь сюди.

На ній був простий чорний халат чоловічого крою. Равікові подобалося, що вона любила одягатися найпростіше й ніколи не носила пишних суконь із шовку й мережив. Вона була блідіша, ніж звичайно, і трохи схвильована.

— Заходь, — знов мовила вона. — Я чекала на тебе. Треба ж тобі побачити, як я живу.

Вона пішла поперед нього. Равік усміхнувся. Спритна. Хоче запобігти будь-яким розпитуванням. Він дивився на її гарні рівні плечі, на коси, що блищали в яскравому світлі. На мить йому перехопило подих, так він кохав її тієї хвилини.

Джоан завела його до великої, залитої сонцем кімнати, схожої на майстерню художника. Високе й широке вікно виходило на парк між авеню Рафаеля й авеню Прудона. Праворуч видно було Порт-де-ла-Мюет, а далі в золотавій імлі зеленів Булонський ліс.

Той, хто обладнував кімнату, йшов за сучасними смаками, але спинився на півдорозі. Широка канапа, оббита синьою матерією, кілька крісел, на вигляд зручніших, ніж вони були насправді, надто низенькі столики, фікус, американський грамофон і в кутку одна з валізок Джоан. У кімнаті ніщо не муляло ока, проте Равікові вона не сподобалась. Він визнавав тільки або щось дуже добре, або зовсім погане, а ні се ні те не зачіпало його почуттів. До того ж він не зносив фікусів.

Равік помітив, що Джоан стежить за ним. У неї вистачило сміливості запросити його сюди, але вона не знала, як він до всього цього поставиться.

— Гарно, — мовив Равік. — Просторо й затишно.

Він відкрив грамофон. То був добрий апарат, із механізмом, що автоматично міняв платівки. Вони купою лежали на столику поряд. Джоан узяла кілька й поставила їх на диск.

— Ти знаєш, як він працює?

— Ні, не знаю, — відповів Равік, хоч насправді знав.

Джоан повернула вмикач.

— Чудова річ. Можна грати годинами. Не треба підводитись, міняти платівки й перевертати їх. Лежи собі, слухай, дивись, як надворі сутеніє, і мрій.

Грамофон і справді був чудовий. Равік знав цю марку й знав, що він коштує тисяч двадцять франків. Кімнату лагідними хвилями залила музика — сентиментальні паризькі пісні. «J'attendrai»[1]...

Джоан стояла, ледь подавшись уперед, і слухала.

---

[1] «Я ждатиму» (*франц.*).

— Подобається? — спитала вона.

Равік кивнув головою. Він дивився не на грамофон, а на Джоан. На обличчі в неї малювалося захоплення, вона вся віддалася музиці. Як легко вона захоплюється! І як він любив у ній цю здатність захоплюватись, якої сам не мав! Минулося, подумав він без смутку, ніби той, хто покидає Італію й повертається на повиту туманами північ.

Джоан випросталась і всміхнулася.

— Ходи... Ти ще не бачив спальні.

— А мені треба її бачити?

Вона пильно глянула на нього.

— Ти не хочеш подивитися на неї? Чому?

— Ай справді, чому? — сказав він. — Звичайно, погляну. Вона погладила його по щоці й поцілувала, і він знав, чому саме.

— Ходи, — сказала вона й узяла його за руку.

Спальня була обладнана по-французькому. Широке ліжко в стилі Людовіка XVI, підробка під старовину, довгастий, з одного боку ввігнутий, туалетний столик в такому самому стилі, дзеркало під барокко, сучасний обюссонський килим, стільці й крісла — все наче в дешевому фільмі. Крім того, гарна, розмальована флорентійська скриня шістнадцятого сторіччя, що зовсім не пасувала до решти меблів і здавалася принцесою серед дітей розбагатілих портьє. Скриня була засунена в куток. На її коштовному вікові лежав капелюшок з фіалками і стояла пара сріблястих черевичків.

Ліжко було розстелене й неприбране. На ньому ще видно було, де саме лежала Джоан. На туалетному столику стояло кілька пляшечок парфумів, одна шафа, вбудована в стіну, була відчинена, і в ній висіли сукні. Більше, ніж їх було раніше в Джоан. Не відпускаючи Равікової руки, вона притулилася до нього і спитала:

— Подобається?

— Так. Все це дуже тобі личить.

Джоан кивнула головою. Він відчув біля себе її руку й груди і, не думаючи ні про що, пригорнув її до себе. Вона не опиралася. Вони стояли плече в плече. Обличчя в Джоан було спокійне, на ньому не лишилося й сліду легенького хвилювання, яке він помітив спочатку. Воно було впевнене, ясне, на ньому тепер, здалося Равікові, проступало не тільки таємне задоволення, а навіть ледь помітна тінь тріумфу.

Дивно, якою гарною вона може бути й у підлоті, подумав Равік. Мало того, що вона хоче зробити з мене запасного коханця, але ще й з наївною безсоромністю показує мені житло, яке їй улаштував головний коханець, і все це з таким виглядом, наче вона Ніка Самофракійська.

— Шкода, що в тебе немає такого помешкання, — мовила вона. — В ньому почуваєш себе людиною. Не те що в жалюгідних готельних номерах.

— Правда, Джоан. Мені було приємно все це оглянути. Ну, а тепер я йду...

— Ти хочеш іти? Уже? Але ж ти щойно прийшов!

Равік узяв її за руки.

— Я йду. Назавжди, Джоан. Ти живеш із кимось іншим. А я не ділю з іншими жінок, яких кохаю.

Вона висмикнула руки.

— Що? Що це ти кажеш? Я... Хто тобі такого набалакав? Яка підлота! — Вона в'їдалася в нього поглядом. — Уявляю собі, хто. Звичайно, Морозов, той...

— Ніякий не Морозов! Не треба нікому нічого набалакувати. Усе і так видно.

Її обличчя раптом побіліло з люті. Вона вже була впевнена, що перемогла, і раптом усе завалилося.

— Зрозуміло! Коли я оселилась у такому помешканні і вже не працюю в «Шехерезаді», то мене має хтось утримувати! Аякже! Інакше й бути не може!

— Я не сказав, що тебе хтось утримує.

— Однаково! Тепер я все розумію! Спершу ти влаштовуєш мене в ту гидотну «Шехерезаду», тоді залишаєш саму, а коли я звернулася до когось по допомогу чи хтось потурбувався про мене, це відразу означає, що я стала утриманкою! А що ж інше може сказати той нічний попихач, коли в нього самий бруд на думці! Де тому лакузі збагнути, що жінка й сама чогось варта, що вона може працювати й дечого домогтися! І ти, саме ти мені цим дорікаєш! Як тобі не соромно!

Равік рвучко обернув її, підхопив під лікті, підняв і кинув на ліжко.

— Отак! — мовив він. — І перестать верзти дурниці!

Джоан була така приголомшена, що так і лишилась лежати.

— Може, ти ще й наб'єш мене? — нарешті мовила вона.

— Ні. Хочу тільки припинити цю дурну балачку.

— Чого я дивуюся, — тихим, здавленим голосом сказала Джоан. — Ніби я могла сподіватися чогось іншого. — Вона й далі непорушно лежала на ліжку. Обличчя її було бліде й згасле, губи безкровні, очі мертвотно полискували, як скло. Груди до половини відкрилися, гола нога звисала через край ліжка. — Я тобі телефоную, не сподіваюся ніякої халепи, радію, що ми будемо разом... А ти приходиш і таке влашто-

вуєш! Таке влаштовуєш! — зневажливо повела вона далі. — А я думала, що ти інакший!

Равік стояв у дверях спальні. Він бачив кімнату з підробленими під старовину меблями, бачив на ліжку Джоан і бачив, що вона й ті меблі дуже пасують одне до одного. Він був сердитий на себе, що завів цю розмову. Йому треба було мовчки піти, та й годі. Але тоді б вона прийшла до нього, і знов почалося б те саме.

— Так, від тебе я цього не сподівалася, — знов сказала вона. — Я думала, що ти інакший.

Він нічого не відповів. Усе це було таке дешеве, просто нестерпне. Йому раптом стало дивно з себе: як він міг три дні підряд думати, що ніколи вже не засне, якщо вона не прийде? Яке йому до неї діло? Він дістав сигарету й закурив. У роті в нього пересохло. Він почув, що грамофон і досі ще грає, знов ту саму пісню, з якої починав: «J'attendrai»... Він пішов до вітальні й вимкнув грамофон.

Коли він повернувся, Джоан так само лежала на ліжку. Здавалося, що вона за цей час навіть не поворухнулась. А проте халат її був розкритий ледь ширше, ніж раніше.

— Джоан. — мовив Равік, — що менше ми говоритимемо про це, то краще...

— Я цієї розмови не починала.

Йому закортіло шпурнути їй у голову пляшечку з парфумами.

— Знаю, — мовив він. — Я її почав, тому тепер і закінчую.

Він обернувся й пішов до дверей. Та не встиг перейти кімнату, як Джоан опинилася біля порога. Вона зачинила двері й загородила їх руками.

— Он як! — мовила вона. — Ти закінчуєш! Закінчуєш і йдеш! Як усе просто, правда? Але я ще хочу тобі щось сказати! Багато чого ще хочу сказати! Ти ж мене бачив у «Клоні д'Ор», бачив, що я не сама, а коли я вночі прийшла до тебе, тобі було все байдуже, ти спав зі мною, і вранці тобі теж було байдуже, тобі ще було мало, і ти знов спав зі мною, і я кохала тебе, і ти був такий гарний, не хотів нічого знати, і я за це кохала тебе, як ніколи досі. Я знала: ти й повинен бути таким, я плакала, коли ти спав, цілувала тебе й була щаслива, і коли йшла додому, то обожнювала тебе... А тепер? Тепер ти прийшов і дорікаєш мені тим, на що тоді, коли хотів поспати зі мною, так великодушно заплющив очі! Тепер ти все це згадав, ставиш мені на карб, корчиш із себе ображену невинність і влаштовуєш мені сцену, як ревнивий чоловік своїй дружині! Чого ти хочеш від мене? Яке ти маєш на мене право?

— Ніякого, — відповів Равік.

— Ото ж бо! Добре, що ти хоч це розумієш. Чого тй прийшов і кинув мені все це в обличчя? Чому ти цього не зробив, коли я прийшла до тебе вночі? Звичайно, тоді...

— Джоан, — перебив її Равік.

Вона замовкла, важко дихаючи й не зводячи з нього очей.

— Джоан, — мовив він, — тієї ночі, коли ти прийшла, я гадав, що ти повернулася до мене. Цього було досить. Але я помилився. Ти не повернулася.

— Я не повернулася? А хто ж до тебе приходив? Якийсь дух, чи що?

— Ти приходила. Але не повернулася.

— Це для мене щось надто складне. Хотіла б я знати, яка в цьому є різниця.

— Ти добре знаєш, яка, а я тоді ще не знав. Тепер уже знаю. Ти живеш із кимось іншим.

— Ну от, живу з кимось іншим. Знов ти своєї! Якщо в мене є кілька друзів, то, по-твоєму, я живу з кимось іншим! То що ж мені, по-твоєму, цілими днями сидіти зачиненою, нікого не бачити й ні з ким не розмовляти, аби тільки про мене не казали, що я живу з кимось іншим?

— Джоан, — мовив Равік, — не виставляй себе на сміх.

— На сміх? Це ти виставляєш себе на сміх, а не я.

— Нехай і так. То мені силоміць відтягти тебе від дверей чи як?

Вона не рушила з місця.

— Навіть якби я з кимось жила, то яке твоє діло? Ти ж сам сказав, що нічого не хочеш про це знати.

— Так, я справді нічого не хотів про це знати. Думав, що це вже скінчилося. А до того, що минуло, мені байдуже. Але я помилився, хоча й тоді мав би про все здогадатися. Може, я просто хотів себе обдурити. Слабкодухість. Але від цього ніщо не міняється.

— Як це не міняється? Коли ти сам бачиш, що не маєш слушності...

— Річ не в тім, хто має слушність, а хто ні. Ти не тільки жила з кимось, а й тепер живеш. І хочеш жити далі. Тоді я цього не знав.

— Не бреши! — перебила вона його. Голос у неї зненацька став цілком спокійний. — Ти знав це весь час. І тоді також. — Вона дивилася йому просто у вічі.

— Добре, — сказав він, — даймо, що знав. Але тоді я не хотів цього знати. Знав і не вірив. Ти цього не зрозумієш. З жінкою такого не буває. А, крім того, річ не в цьому.

На її обличчі раптом майнув дикий, розпачливий страх.

— Не можу ж я просто прогнати людину, яка мені не заподіяла ніякої кривди, тільки тому, що ти раптом вернувся. Невже ти цього не розумієш?

— Розумію, — сказав Равік.

Вона стояла, мов загнана в куток кішка, що раптом втратила під собою опору.

— Розумієш? — вражено перепитала вона. В очах у неї зникло напруження, плечі опустилися. — То навіщо ж ти мучиш мене, якщо розумієш? — стомлено додала вона.

— Відійди від дверей. — Равік сів у крісло, що й справді лише здавалося зручним. Джоан іще вагалася. — Відійди. Я не втечу.

Джоан поволі відступила від дверей і впала на канапу. Вона прикидалася геть виснаженою, та Равік бачив, що це неправда.

— Дай мені чогось випити, — мовила вона.

Равік розумів, що вона хоче виграти час. Та йому стало байдуже.

— Де в тебе пляшки?

— Там, у шафі.

Він відчинив низеньку шафу. Там стояло кілька пляшок м'ятного лікеру. Він гидливо глянув на них і відсунув їх убік. У кутку він помітив недопиту пляшку «мартеля» й повну кальвадосу. Він лишив кальвадос і взяв коньяк.

— Ти тепер п'єш м'ятний лікер? — спитав він Джоан через плече.

— Ні, — відповіла вона з канапи.

— Ну, то добре. Я беру коньяк.

— Там є кальвадос, — мовила вона. — Відкоркуй його.

— Досить і коньяку.

— Відкоркуй кальвадос.

— Іншим разом.

— Я не хочу коньяку. Дай мені кальвадосу. Будь ласка, відкоркуй пляшку.

Равік знов зазирнув до шафи. Праворуч білий м'ятний лікер для того другого, а ліворуч кальвадос для нього, всьому своє місце, як у доброї господині. Це майже зворушило його. Він узяв пляшку кальвадосу й відкоркував її. Зрештою, чому й не випити? Прекрасна символіка їхнього улюбленого напою, споганена безглуздою, сентиментальною сценою прощання. Він узяв дві чарки й вернувся до столу. Джоан дивилася, як він наливав кальвадос.

За вікном буяв золотий день. Скільки світла, скільки барв, яке ясне небо! Равік глянув на годинник. Початок на четверту. Йому

здалося, що секундна стрілка зупинилась. Коли ж ні, вона, мов золотий дзьобик, відмірювала далі позначки на циферблаті. Виходить, він справді пробув тут лише півгодини. М'ятний лікер. Що за смак у того чоловіка!

Джоан сиділа на синій канапі, підібгавши під себе ноги.

— Равіку, — обережно почала вона лагідним стомленим голосом. — Ти знов хитруєш чи справді все розумієш?

— Я не хитрую, а справді все розумію.

— Розумієш?

— Авжеж.

— Я так і знала, — вона всміхнулася. — Я так і знала, Равіку.

— Хіба це так важко зрозуміти? Вона кивнула головою.

— Треба трохи почекати. Я зразу не можу. Він мені не зробив нічого поганого. Я ж бо не знала, чи ти взагалі колись повернешся. Не можу ж я йому сказати це зразу.

Равік одним духом випив свою чарку.

— Навіщо ці подробиці?

— Ти повинен усе знати. Повинен усе зрозуміти. Річ у тім, що... Треба почекати. Він... я не знаю, що він робитиме. Він мене кохає. Я йому потрібна. Він же не винен.

— Звичайно, не винен. Не поспішай. У тебе часу скільки завгодно, Джоан.

— Ні. Це недовго потриває. Але зразу я не можу. — Вона відхилилася на подушку канапи. — А це помешкання, Равіку... воно мені дісталось не так, як ти, може, подумав. Я сама заробляю гроші. Більше, ніж раніше. Він мені допоміг. Він актор. Я знімаюсь у кіно в невеличких ролях. Він мене туди влаштував.

— Я так і гадав.

Джоан не звернула уваги на його слова.

— У мене не бозна-який хист, — повела вона далі. — Я себе не переоцінюю. А мені дуже хотілося піти з того нічного клубу. Там не можна чогось домогтися. А тут можна. Навіть без особливого хисту. Я хочу бути незалежною. Я тобі здаюся смішною?

— Ні, — відповів Равік, — здаєшся розважною.

Джоан недовірливо глянула на нього.

— Хіба ти не тому приїхала в Париж? — спитав він.

— Тому.

Ось ти сидиш тут, подумав Равік, покірна й скорботна невинність, з якою доля і я повелися так жорстоко. Ти спокійна: перша буря минула, ти мені пробачиш, і якщо я зараз не піду, ще й розкажеш з усіма

подробицями, що було з тобою за ці останні місяці. Крицева орхідея. Я прийшов до тебе, щоб покласти всьому край, а ти вже домоглася того, що мені доводиться тебе визнати майже невинною.

— Добре, Джоан, — мовив він. — Ти вже багато досягла. І досягнеш іще більше.

Вона подалася вперед.

— Ти так гадаєш?

— Звичайно.

— Справді, Равіку?

Він підвівся. Ще три хвилини, і вона залучить його до фахової розмови про кіно. З ними не слід заходити в дискусії. Бо завжди програєш. У їхніх руках логіка — як мотузка, крути нею, як хочеш. Треба не балакати, а діяти.

— Я мав на думці не твою роботу. Про неї ти краще спитай свого фахівця.

— Ти вже хочеш іти? — спитала вона.

— Мушу.

— А може, трохи посидиш?

— Мені треба вернутися в клініку. — Вона взяла його за руку.

— По телефону ти сказав, що прийдеш, як зовсім звільнишся в клініці.

Він подумав, чи не сказати їй, що він уже ніколи не прийде. Але на сьогодні було досить. І для неї, і для нього самого. Вона не дала йому покласти всьому край. Але до цього дійде само собою.

— Залишся, Равіку.

— Не можу.

Вона встала і пригорнулася до нього. Ще й це, подумав він. Давній спосіб. Дешевий і випробуваний. Вона не забула вдатися ще й до нього. Та хто вимагатиме від кішки, щоб вона їла траву? Равік звільнився з її обіймів.

— Мені треба йти. У клініці помирає людина.

— У лікарів завжди знаходяться поважні причини, — поволі проказала вона.

— Їв жінок також, Джоан. Ми порядкуємо смертю, а вони — коханням. На цьому стоїть світ.

Вона нічого не відповіла.

— До того ж у нас добрі шлунки, — повів далі Равік. — Нам вони необхідні. А то ми не витримали б. Те, від чого інші мліють, ми перетравлюємо. Прощай, Джоан.

— Ти ще прийдеш, Равіку?

— Не думай про це. Не поспішай. Мине якийсь час, і ти сама з'ясуєш, що й до чого.

Не озираючись, він швидко пішов до дверей. Джоан не провела його. Але він знав, що вона дивиться йому вслід. Він відчував якусь дивну глухоту, наче йшов під водою.

XXII

З вікна Гольдбергів долинув крик. Равік прислухався. Невже старий Гольдберг чимось торохнув дружину по голові або ще по чомусь? Крик урвався, хтось пробіг коридором, хряснули двері, і з кімнати Візенгофа почулися схвильовані голоси.

Відразу після цього в Равікові двері постукали, й до кімнати вскочила господиня.

— Швидше, швидше... мсьє Гольдберг...

— Що сталося?

— Повісився. На вікні. Швидше...

Равік кинув книжку.

— Поліція прийшла?

— Певне, що ні. А то б я вас не кликала. Вони його щойно побачили.

Равік побіг разом із нею вниз.

— Його вже зняли?

— Ще ні. Але тримають...

У присмерку біля вікна темніла купка людей. Рут Гольдберг, Візенгоф і ще хтось. Равік увімкнув світло. Візенгоф і Рут Гольдберг тримали старого попід руки, немов ляльку, а третій чоловік гарячково відв'язував від дужки вікна кінець краватки.

— Переріжте її...

— Нема ножа! — крикнула Рут Гольдберг.

Равік витяг із сумки ножиці. Краватка була з цупкого, гладенького шовку, і минуло кілька секунд, поки він перерізав її. Просто перед собою він бачив Гольдбергове обличчя. Витріщені очі, роззявлений рот із висолопленим язиком, ріденька сива борідка, темно-зелена краватка в білу цятку, що глибоко врізалась у зморщену набряклу шию... Тіло гойдалося на руках у Візенгофа й Рут Гольдберг, ніби вони заколисували старого, що безмовно й моторошно посміхався закляклими губами.

Мокре від сліз обличчя Рут Гольдберг почервоніло з натуги, у Візенгофа по щоках котився піт: тіло небіжчика раптом стало важче, ніж було за життя. Внизу біля вікна стогнали двоє спітнілих, переляканих

людей, а над ними поволі хиталась на всі боки голова і усміхалася потойбічному світові. Коли Равік перерізав краватку, голова саме схилилася в бік Рут. Та, зойкнувши, відскочила, і тіло з безсило звислими руками подалося за нею, ніби наздоганяючи її якимось безглуздим блазенським стрибком.

Равік підхопив старого і з допомогою Візенгофа поклав на підлогу. Він зняв краватку й почав огляд.

— У кіно, — торохтіла Рут Гольдберг, — він послав мене в кіно. Золотко, сказав він, у тебе так мало розваг, чом би тобі не піти в кіно? У «Курселі» йде «Королева Крістіна» з Гретою Гарбо. Чом би тобі не подивитися той фільм? Візьми квиток на гарне місце, в партері або в ложі, й подивися, хоч на дві години забудеш наші злидні. І говорив спокійно, ласкаво, погладив мене по щоці... А потім, каже, з'їси шоколадного або ванільного морозива в кондитерській біля парку Монсо, дозволь собі раз таку розкіш, золотко. І я пішла, а коли повернулася, то...

Равік підвівся. Рут замовкла.

— Видно, це сталося зразу, як ви пішли, — мовив він.

Рут стиснула кулаки й піднесла їх до рота.

— То він...

— Ми ще спробуємо щось зробити. Найперше штучне дихання. Ви вмієте робити штучне дихання? — спитав він Візенгофа.

— Ні. Не дуже вмію... Трохи.

— Дивіться.

Равік підняв Гольдбергові руки, відвів їх назад аж до підлоги, тоді притиснув до грудей і знов відвів назад. У горлі в старого захрипіло.

— Він живий! — крикнула Рут.

— Ні. Це в легені зайшло повітря.

Равік ще кілька разів зробив ті самі рухи, потім сказав Візенгофові:

— Ну, а тепер спробуйте ви.

Той нерішуче став навколішки біля Гольдберга.

— Ну, беріться, — нетерпляче мовив Равік. — Тримайте руки за зап'ястки або, ще краще, біля ліктів.

Візенгоф відразу спітнів.

— Дужче, — сказав Равік. — Витискайте з легень усе повітря.

Тим часом до кімнати набилося повно людей. Равік обернувся до господині й кивнув їй, щоб вона вийшла з ним.

— Гольдберг мертвий, — сказав він їй у коридорі. — Штучне дихання вже не допоможе. Це просто ритуал, якого треба дотриматись, та й годі. Було б диво, якби воно дало якісь наслідки.

— Що ж нам робити?

— Те, що належить у таких випадках.

— Викликати «швидку допомогу»? Тоді через десять хвилин з'явиться поліція.

— Так чи так, а поліцію треба викликати. У Голдьбергів були документи?

— Були. Справжні. Паспорт і посвідчення особи.

— А у Візенгофа?

— Дозвіл на проживання й продовжена віза.

— Чудово. Отже, все гаразд. Скажіть їм, хай не згадують, що я тут був. Просто вона прийшла додому, знайшла старого, зчинила крик, а Візенгоф відчепив його й заходився робити штучне дихання, поки приїхала «швидка допомога». Можете їм так сказати?

Господиня глянула на нього своїми пташиними очима.

— Звичайно. Я однаково буду присутня, коли з'явиться поліція. То вже й догляну за всім.

— Добре.

Господиня повернулася в номер. Візенгоф, схилившись над Гольдбергом, і далі тягав його за руки. На мить Равікові здалося, що вони виконують вільні вправи. Господиня зупинилася на порозі.

— Мадам і месьє, — мовила вона. — Я мушу викликати «швидку допомогу». Той санітар чи лікар, що приїде, відразу повідомить поліцію. І щонайбільше за півгодини вона вже буде тут. А тому всі, хто не має документів, нехай краще якнайшвидше спакують свої речі, принаймні те, що лежить на видноті, спуститься з ними в «катакомбу» й залишиться там. Може, поліція захоче потім заглянути в номери, щоб пошукати свідків.

Кімната відразу спорожніла. Господиня показала на мигах Равікові, що сама поговорить з Рут Гольдберг і Візенгофом. Він узяв сумку й ножиці, що лежали долі біля розрізаної краватки. На ній видно було марку фірми: «С. Фердер. Берлін». Краватка коштувала щонайменше десять марок, Гольдберг купив її ще в часи свого добробуту. Равік знав ту фірму. Сам купував там краватки. Він спакував свої речі у дві валізи й відніс їх до кімнати Морозова. Про всяк випадок. Поліція, мабуть, нікуди не заглядатиме. Але так буде краще — надто ще ятрила його згадка про Фернана з поліційної дільниці. Віднісши речі, Равік спустився в «катакомбу».

Там неспокійно сновигало з кутка в куток кілька людей. То були безпаспортні втікачі, «нелегальна бригада», як їх тут називали. Клариса й Жан, офіціанти готелю, допомагали ховати валізи в комірчину біля «катакомби». Вони саме готували залу до вечері: столи були вже накриті, й на них стояв у кошиках хліб. Із кухні тхнуло смаженою рибою.

— Не поспішайте, ще є час, — заспокоював Жан знервованих утікачів. — Поліція так швидко не приходить.

Проте втікачі не покладалися на щасливий випадок. Доля була до них не вельми ласкава. Вони квапливо заносили свої пожитки в льох. Серед них був також іспанець Альварес. Господиня попередила всіх пожильців, що має з'явитися поліція. Побачивши Равіка, Альварес невідомо чому винувато всміхнувся.

До комірчини неквапом підійшов худий чоловік. То був доктор філології і філософії Ернст Зейденбаум.

— Маневри, — сказав він Равікові. — Генеральна проба. Ви залишитесь у «катакомбі»?

— Ні.

Зейденбаум, ветеран «Інтернасіоналя», що прожив у ньому шість років, здвигнув плечима.

— А я залишусь. Не хочу тікати. Навряд чи поліція, склавши протокол, ще щось робитиме. Кого там цікавить старий мертвий єврей, що втік з Німеччини?

— Він нікого не цікавить. А от живі безпаспортні втікачі декого цікавлять.

Зейденбаум поправив пенсне.

— А мені байдуже. Знаєте, що я зробив, коли була остання облава, понад два роки тому? Якийсь сержант зазирнув у «катакомбу». То я надяг одну з білих Жанових курток і почав разом із ним обслуговувати столики. Подавав поліцаям горілку.

— Непогана вигадка.

Зейденбаум кивнув головою.

— Настає такий час, коли вже набридає тікати.

І він спокійно подався до кухні спитати, що буде на вечерю.

Равік вийшов чорним ходом із «катакомби» на подвір'я. З-під ніг у нього шмигнув кіт. Попереду йшли інші втікачі. На вулиці вони швидко розходилися врізнобіч. Альварес ледь накульгував. Може, ще одна операція допомогла б йому, машинально подумав Равік.

Він сидів у кав'ярні на площі Терн і зненацька відчув, що цієї ночі прийде Джоан. Він не міг би сказати, звідки взялося це почуття, — просто він раптом став певний цього.

Розрахувавшись за вечерю, він поволі пішов назад до готелю. Був теплий вечір, і в тісних вуличках уже яскріли червоні таблиці невеличких готелів, де наймають кімнати на кілька годин. Із-за завіс пробивалися смужки світла. Купка матросів пройшла за кількома повіями. Молоді й галасливі, розпалені вином і літом, вони зникли в одному

з таких готелів. Звідкись долинули звуки гармонії. Зненацька в голові Равіка наче шугнула вгору світляна ракета і, розпадаючись на окремі бризки, вихопила з темряви чарівну картину: в готелі на нього чекає Джоан, хоче сказати йому, що вона кинула все й повернулась до нього, і його захопить, понесе з собою хвиля безмежного щастя...

Равік зупинився. Зі мною казна-що діється, подумав він. Чому я стою і ловлю руками повітря, ніби то її шия, її хвилясті коси? Надто пізно. Не можна нічого повернути. Ніхто не вертається назад. Так само, як не вертається прожита хвилина.

Він рушив далі, перетнув подвір'я і чорним ходом зайшов до «катакомби». В залі він побачив кількох людей і серед них Зейденбаума. Той був не в куртці офіціанта, а сидів біля столика. Видно, небезпека минула. Равік подався нагору.

Морозов був у своїй кімнаті.

— А я вже налаштувався йти, — сказав він. — Коли я побачив твої валізи, то подумав, що тебе знов вислали до Швейцарії.

— Тут усе гаразд?

— Так. Поліція більше не прийде. Навіть залишила тіло Гольдберга. Самогубство, нема ніякого сумніву. Він лежить нагорі. Уже майже опоряджений.

— Добре. То я можу перебиратися назад до своєї кімнати.

— Аби ти був побачив Зейденбаума, — засміявся Морозов. — Він весь час крутився в кімнаті Гольдбергів із течкою, з якимись паперами і в своєму пенсне. Вдавав із себе адвоката і представника страхової компанії. Зухвало розмовляв з поліцаями. Забрав у них Гольдбергів паспорт. Сказав, що він йому потрібен, а поліція, мовляв, має право лишити в себе тільки посвідчення особи. І все йому вдадося. В нього самого є хоч якісь папери?

— Ніякісіньких.

— Добре, — втішився Морозов. — Тому паспортові ціни немає. Він ще дійсний цілий рік. Хтось може ним скористатися. Не конче в Парижі, якщо він буде не такий нахабний, як Зейденбаум. Фотографію можна легко замінити. Дату народження також, якщо новий Арон Гольдберг виявиться надто молодим. На це є фахівці, навіть недорого беруть. Сучасний спосіб переселення душ — один паспорт на кілька життів.

— То Зейденбаум став тепер Гольдбергом?

— Ні. Відмовився. Це нижче його гідності. Він — Дон Кіхот нелегальних громадян світу. Фаталіст, який хоче побачити, що буде з такими, як він, і воліє не ховатися за фальшивим паспортом. А що, якби ти ним скористався?

Равік похитав головою.

— Ні. Я цілком згоден із Зейденбаумом.

Він забрав валізи й рушив сходами нагору. На поверсі, де мешкали Гольдберги, його випередив старий єврей у чорному сюртуку, бородатий, з пейсами і з обличчям біблійного патріарха, блідим і похмурим. Старий нечутно ступав гумовими підошвами, і в темряві здавалося, ніби він пливе коридором. Він відчинив двері до кімнати Гольдбергів. Коридор на мить осяяло червонясте світло, наче від свічок, і до Равіка долинуло дивне, нестямне, але приглушене, сумне, монотонне голосіння. Плакальниці, подумав він. Невже вони ще й досі є? Чи, може, то голосить Рут Гольдберг?

Равік відчинив двері й побачив Джоан, що сиділа біля вікна. Вона стрепенулася.

— Нарешті! Що сталося? Чого ти з валізами? Тобі знов треба виїздити?

Равік поставив валізи коло ліжка.

— Нічого не сталося. Це я про всяк випадок. Тут помер один чоловік, і мала прийти поліція. Тепер уже все гаразд.

— Я до тебе телефонувала. Хтось узяв трубку і сказав, що ти тут уже не живеш.

— Це наша господиня. Як завжди, розумна й обережна.

— Я відразу прибігла. Кімната відчинена й порожня. Твоїх речей немає. Я подумала... Равіку! — Голос у неї тремтів.

Равік стомлено усміхнувся.

— От бачиш, який я ненадійний. На мене краще не покладатися.

У двері постукали. На порозі з'явився Морозов із двома пляшками в руках.

— Равіку, ти забув своє спорядження...

Він побачив Джоан у темряві, але вдав, що не помітив її. Равік навіть не був певен, що він її взагалі впізнав. Не заходячи до кімнати, він віддав пляшки й попрощався.

Равік поставив їх на стіл — кальвадос і «вувре». З відчиненого вікна долинали ті самі звуки, що він чув у коридорі: голосіння по мертвому. Вони то дужчали, то стихали, ніби накочувалися хвилями. Ніч була тепла, і в Гольдбергів вікна, мабуть, теж стояли відчинені. Задубіле тіло старого Арона лежало в кімнаті, обставленій меблями з червоного дерева, і поволі починало розкладатися.

— Равіку, — сказала Джоан. — На мене налягає така туга. Сама не знаю чому. Цілий день. Дозволь мені залишитися в тебе.

Він був захоплений зненацька й відповів не зразу. Він чекав, що вона діятиме інакше. Не так навпростець.

— Надовго? — спитав він.

— До ранку.

— Оце й усе?

— Хіба не можна про все забути? — Вона сіла на ліжко.

— Ні, Джоан.

— Я нічого не хочу. Тільки заснути поряд із тобою. Або ляжу на канапі.

— Не можна. Мені ще треба піти з дому. В клініку.

— Нічого. Я почекаю. Я ж тебе вже стільки разів чекала.

Равік промовчав. Він дивувався, що став такий спокійний.

Гарячка і хвилювання, які він відчував на вулиці, тепер зовсім минули.

— Та й у клініку тобі не треба йти.

Равік мовчав. Він розумів, що пропаде, коли пробуде з нею ніч. Це те саме, що підписати вексель, за який уже нема чим платити. Джоан приходитиме знов і знов, користатиметься тим, що вже досягла, і кожного разу вимагатиме чогось, сама нічим не поступаючись, поки цілком заволодіє ним, а тоді, знудившись, кине його, безвольного, зламаного, готового й далі продаватися, жертву своєї слабості і своєї жаги. Поки що, звичайно, вона цього не хоче, навіть не думає про таке, але станеться саме так. Здавалося б, чого тут мудрувати: яка різниця, чи на одну ніч більше, чи менше. Та кожна така ніч на крихту зменшує твій опір і те, чим ніколи не можна торгувати. Гріхи проти духа — ось як, обережно, з дивним острахом, називає це католицька релігія і, всупереч усьому своєму вченню, натякає, що такого гріха Господь не простить ні тут, ні на тому світі.

— Ти вгадала, — мовив він. — Мені не треба йти в клініку. Але я не хочу, щоб ти тут залишалася.

Равік сподівався вибуху. Та Джоан тільки спокійно спитала:

— Чому не хочеш?

Може, пояснити їй? Та хіба можна це пояснити?

— Твоє місце тепер не тут, — відповів він.

— Моє місце тут.

— Ні.

— Чому?

Равік мовчав. Яка ж хитра, подумав він. Простими запитаннями змушує його давати пояснення. А той, хто щось пояснює, вже виправдується.

— Ти сама знаєш, — мовив він. — Нащо такі безглузді запитання?

— Ти більше не хочеш мене?

— Ні, — відповів він і несамохіть додав: — Не зовсім так. Крізь вікно долинало одноманітне голосіння з кімнати Гольдбергів. Плач за померлим. Скорбота пастухів з гір ліванських в одному з паризьких завулків.

— Равіку, — мовила Джоан, — ти повинен мені допомогти.

— Я тобі найкраще допоможу тим, що залишу тебе. І ти мене також залиш.

Вона ніби не почула його відповіді.

— Ти повинен мені допомогти. Я могла б і далі брехати, але більше не хочу. Так, у мене хтось є. Але це зовсім не те, що в нас із тобою. Якби це було те саме, я б не прийшла сюди.

Равік дістав з кишені сигарету й відчув у пальцях сухий папір. Он воно що. Тепер він уже знає все. Це як розтин холодним ножем. Болю не чути. Болить тільки до того й після того.

— Це ніколи не буває тим самим, — сказав він. — І завжди воно те саме.

Навіщо я верзу ці дешеві банальності, подумав він. Газетні парадокси. Якою жалюгідною може здатися правда, коли її вимовити вголос.

Джоан випросталася.

— Равіку, це неправда, що можна кохати тільки когось одного, ти й сам знаєш. Звичайно, є однолюби. Це щасливі люди. Та є й інші, яких кидає від одного до другого. Ти знаєш і це.

Равік закурив. Він не дивився на Джоан, але знав, яка вона тепер. Бліда, з потемнілими очима, тиха й зосереджена, жалісліва, беззахисна, а проте незламна. Така сама вона була й того дня, коли він приходив до її помешкання, — ніби ангел-провісник, сповнений високої віри і впевненості. Той ангел удавав, що несе мені порятунок, а насправді намагався непомітно прибити до хреста, щоб я від нього не втік.

— Знаю, — сказав він. — Ми всі так виправдуємось.

— Я не виправдуюсь. Такі люди нещасні. Ними кидає, і вони не можуть нічого з собою вдіяти. Щось темне, якийсь клубок, судома... Щось невідворотне, від чого не можна втекти. Воно тебе однаково наздожене і спіймає. Ти не хочеш його, але воно сильніше за тебе.

— Навіщо стільки про це думати? Скорися невідворотному, якщо воно сильніше за тебе.

— Я так і роблю. Знаю, що іншої ради немає. Але... — Голос її змінився. — Равіку, я не хочу тебе втратити.

Равік мовчав. Він курив, проте не відчував смаку сигарети. Отже, ти не хочеш мене втратити, подумав він. І того другого також. Он воно що. І ти можеш так жити! Тому я й повинен піти від тебе. Річ навіть не в то-

му, що ти живеш з іншим, — це можна було б швидко забути. Ти знайдеш для цього скільки завгодно виправдань. Але це життя тебе так захопило, що ти не можеш покласти йому край, ось що головне. Ти підеш від того чоловіка. Але знайдеться інший. І так раз по раз. Це в тебе в крові. Раніше і я так міг. А з тобою не можу. Тому я й повинен піти від тебе. Тепер я ще здатен на це. А другого разу...

— Тобі здається, що в нас якась особлива ситуація, — мовив він. — А вона звичайнісінька, таке на світі трапляється поспіль: чоловік і коханець.

— Неправда!

— Ні, правда. Вона має багато варіантів. І один із них — твій.

— Не кажи такого! — Джоан зірвалася на ноги. — Ти хто завгодно, тільки не чоловік. Ти ніколи ним не був і не будеш. Швидше вже той другий... — Вона затнулася. — Ні, він теж не такий. Я не можу тобі цього пояснити.

— Можна сказати простіше: надійність з одного боку й романтика з другого. Так краще звучить. Хоч це те саме. Тобі хочеться мати одного й не відпустити другого.

Джоан похитала головою.

— Равіку, — мовила вона з темряви таким голосом, що серце в нього тьохнуло. — Для всього можна знайти і гарні, й погані слова. Та це нічого не міняє. Я тебе кохаю і кохатиму довіку. Я твердо знаю це. Ти мій обрій, і всі мої думки кінчаються на тобі. Нехай буде, що буде, однаково весь мій світ у тобі. Я не дурю тебе. Ти нічого не втрачаєш. Тому я весь час приходжу сюди, тому ні в чому не розкаююсь і ні в чому не почуваю себе винною.

— Людина не винна, що вона кохає, Джоан. Як тобі могло таке спасти на думку?

— Я багато думала, Равіку. Дуже багато. Про себе й про тебе. Ти ніколи не хотів, щоб я була вся твоя. Може, ти й сам цього не усвідомлюєш. Завжди в тобі була якась стіна, крізь яку я ніколи не могла до кінця пробитися. А хотіла. Ох, як хотіла! В мене було таке почуття, що ти кожної хвилини можеш піти від мене. Я ніколи не знала, що мене чекає. Так, тебе вислала поліція, ти змушений був виїхати. Та могло статися й інше... Одного чудового дня ти сам пішов би... Тебе просто вже не було б, ти пішов би невідомо куди...

Равік дивився на обличчя Джоан, що невиразно мріло в темряві. В тому, що вона казала, була частка правди.

— І так було весь час, — повела вона далі. — Весь час. А потім з'явився чоловік, який захотів, щоб я належала йому і більше нікому,

тільки йому, цілковито й назавжди, просто, без жодних ускладнень. Я сміялася, не хотіла цього, гралася, мені та гра не здавалася небезпечною, я вірила, що будь-коли її можна буде припинити... Та раптом вона стала не тільки грою, вона почала й самій мені подобатись і переросла в почуття, я боронилася від нього, але вже нічого не допомагало. Те почуття не заполонило мене, я не вся віддалась йому, тільки якась частка в мені, але щось мене тягло, ніби повільний зсув, коли ти спершу смієшся, а тоді зненацька втрачаєш опору під ногами і вже нема за що триматися і немає сили боронитись. Але моє місце не там, Равіку. Я твоя.

Равік викинув сигарету у вікно. Вона полетіла вниз на подвір'я, немов світлячок.

— Що вже сталося, Джоан, те сталося. Його не можна змінити.

— А я й не хочу нічого міняти. Воно минеться. Я твоя. А то чого б я приходила сюди? Чого б стояла під твоїми дверима? Чого б чекала тут на тебе? Ти мене проганяєш, а я знов повертаюся. Я знаю, ти мені не віриш, думаєш, що я повертаюся з якихось інших причин. Але які можуть бути ще причини? Коли б той другий був для мене всім, то я б не приходила. Я б забула тебе. Ти кажеш, що в тебе я шукаю тільки надійності. Це неправда. Я шукаю кохання!

Слова, подумав Равік. Солодкі слова. Ніжний, облудний бальзам. Допоможи мені, кохай мене, будь зі мною, я повернуся — все це тільки слова, солодкі слова, та й годі. Скільки їх вигадано для цього простого, шаленого, жорстокого потягу одне до одного двох тіл! Якою яскравою веселкою здіймаються над ними фантазія, облуда, почуття й самообман! Ось він стоїть цієї прощальної ночі, спокійно стоїть у темряві, а на нього ллється дощ солодких слів, які нічого не означають, крім розлуки і ще раз розлуки. Бо коли про кохання говорять, то воно вже скінчилося. У бога кохання чоло скроплене кров'ю. Він не визнає ніяких слів.

— А тепер іди, Джоан.

Вона підвелася.

— Я хочу побути з тобою. Дозволь мені залишитися. Тільки на одну ніч.

Равік похитав головою.

— За кого ти мене маєш? Я ж не автомат.

Джоан пригорнулася до нього. Він відчув, що вона тремтить.

— Мені однаково. Тільки дозволь залишитися в тебе.

Він обережно відхилив її від себе.

— Не починай саме зі мною ошукувати того другого. Він і так ще вдосталь намучиться.

— Я тепер не можу йти додому сама.

— Тобі не доведеться довго бути самій.

— Ні, я сама. Вже кілька днів. Він поїхав. Його немає в Парижі.

— Он що... — спокійно сказав Равік. — Принаймні ти відверта. З тобою завжди знаєш, на чому стоїш.

— Я прийшла не тому.

— Звичайно.

— Я ж могла тобі цього не казати.

— Так, могла.

— Я не хочу йти додому сама, Равіку.

— То я проведу тебе.

Джоан поволі відступила на крок.

— Ти вже мене не кохаєш... — сказала вона тихо, майже з погрозою.

— Ти прийшла сюди для того, щоб дізнатися про це?

— Так... для цього теж. Не тільки... але й для цього.

— О Господи, — нетерпляче мовив Равік. — У такому разі, Джоан, ти щойно почула найвідвертіше освідчення в коханні.

Вона мовчала, тільки не зводила з нього погляду.

— Якби я тебе не кохав, то, думаєш, так довго вагався б, лишити тебе тут чи ні, хоч ти й живеш із іншим? — додав він.

На обличчі в неї поволі проступила усмішка. Власне, не усмішка, а якесь сяйво, що випромінювалося з неї, помалу здіймаючись до очей, ніби хтось засвітив у ній ліхтар.

— Дякую, Равіку, — сказала вона. Потім обережно додала, все ще дивлячись на нього: — Ти не кинеш мене?

— Навіщо ти питаєш це?

— Ти чекатимеш? Не залишиш мене?

— Думаю, що для тебе це не буде великим горем. Так мені підказує наш із тобою досвід.

— Дякую.

Джоан стала цілком інакша. Як вона швидко втішається, подумав Равік. Та чому їй не втішатися? Їй здається, що вона досягла того, чого хотіла, навіть якщо й не залишиться тут.

Джоан поцілувала його.

— Я знала, що ти будеш такий, Равіку. Ти повинен бути такий. Тепер я піду. Не проводь мене. Я можу тепер дійти и сама.

Вона вже стояла на порозі.

— Не приходь більше, — сказав Равік. — І нічим не журися. Ти не пропадеш.

— Не буду. На добраніч, Равіку.

— На добраніч, Джоан.

Він увімкнув світло. «Ти повинен бути такий». Равік ледь здригнувся. Всі вони зліплені з глини й золота, подумав він. Із брехні і зворушення. З шахрайства і безсоромної правди. Він сів біля вікна. Знизу й досі долинало тихе монотонне голосіння. Жінка, що зраджувала свого чоловіка, як він був живий, оплакує його, бо він помер. А може, вона голосить тільки тому, що цього вимагає її релігія? Равік здивувався, що не почуває себе нещаснішим, ніж був досі.

XXIII

— От я й повернулася, Равіку, — мовила Кет Гегстрем.

Вона сиділа в номері готелю «Ланкастер». За цей час вона схудла. Щоки запалися, ніби хтось тоненьким скальпелем вишкрябав з-під них м'язи. Риси обличчя загострилися, а шкіра стала мов шовк, що от-от порветься.

— Я думав, що ви ще у Флоренції... Або в Канні... Або вже в Америці, — сказав Равік.

— Я весь цей час жила у Флоренції. У Ф'єзоле. Аж поки стало несила. Пригадуєте, як я вмовляла вас поїхати зі мною? Зваблювала книжками, вечорами біля каміна, тишею і спокоєм. Книжки були, і вогонь у каміні був... А от тиші... Навіть місто Франціска Ассізького стало крикливим. Крикливим і неспокійним, як і вся Італія. Там, де він проповідуй вав птахам любов, тепер крокують колони людей в уніформі, заражених гучними фразами, опанованих манією величності та безпідставною ненавистю.

— Так завжди було, Кет.

— Ні, так не було. Ще два роки тому мій управитель був привітним чоловіком у вельветових штанях і в личаках.

А тепер він герой у чоботях, чорній сорочці, обвішаний позолоченими кинджалами. Він виступає з доповідями, в яких проголошує, що Середземне море повинне стати італійським, Англію треба знищити, а Ніцу, Корсіку й Савою повернути Італії. Равіку, цей ласкавий народ, що давно вже не вигравав жодної війни, наче збожеволів після того, як йому дали змогу перемогти в Абіссінії та Іспанії. Мої друзі ще три роки тому були розважними людьми, а тепер щиро вірять, що Англію можна перемогти місяців за три. Вся Італія вирує. Що сталося? Я втекла з Відня від сказу коричневих сорочок, а тепер залишила Італію, рятуючись від шалу чорних... Кажуть, десь уже носять зелені сорочки, а в Америці, звичайно, будуть сріблясті... Невже весь світ опанувала манія сорочок?

— Мабуть, що так. Але скоро все зміниться. Єдиним кольором стане червоний.

— Червоний?

— Авжеж. Червоний, як кров.

Кет визирнула на подвір'я. Просіваючись крізь листя каштанів, лагідне світло надвечірнього сонця ставало зеленим.

— Аж не віриться. Дві війни за двадцять років... Таки забагато. Ми ще надто втомлені від першої.

— Втомлені тільки переможці. А не переможені. Перемога робить людей безтурботними й необережними.

— Може, й так. — Кет глянула на нього. — І скоро це станеться?

— Боюся, що скоро.

— Як ви думаєте, я доживу до того часу?

— А чому ж ні?

Равік уважно подивився на Кет. Вона витримала його погляд.

— Ви бачили професора Фіолу? — спитав він.

— Так. Двічі чи тричі. Він один із небагатьох не заражений чорною чумою.

Равік мовчав, чекаючи, що вона ще скаже.

Кет узяла зі столу разок перлів і почала бавитися ними. В її тонких довгих пальцях ті перли скидалися на коштовні чотки.

— Я ніби Вічний Жид, — мовила вона. — Шукаю спокою. Але, мабуть, вибрала не той час. Спокою немає вже ніде. Ще хіба тут... і то мало.

Равік дивився на перли. Вони утворилися в незграбних сірих молюсках, подразнених чужим тілом, якоюсь піщинкою, що попала між стулки, абощо. Випадкове подразнення породило таку мерехтливо-ніжну красу. Яке це диво, подумав він.

— Ви ж хотіли виїхати до Америки, — сказав він. — Кожен, хто може залишити Європу, повинен виїхати звідси, Кет. Для багатьох уже пізно про це й думати.

— Ви хочете спекатися мене?

— Воронь боже. Але останнього разу ви самі казали, що хотіли владнати тут свої справи й повернутися до Америки.

— Хотіла. А тепер уже не хочу. Ще не хочу. Побуду трохи тут.

— Улітку в Парижі гаряче й не дуже приємно. Кет відклала перли.

— Приємно, якщо це останнє літо, Равіку.

— Як останнє?

— Так. Останнє перед від'їздом.

Равік замовк. Що вона знає? Що їй сказав Фіола?

— Як там «Шехерезада»? — спитала Кет.

— Я давно туди не заходив. Морозов каже, що кожного вечора там нема де ногою ступити. Як і в усіх інших нічних клубах.

— Серед літа?

— Авжеж, серед літа, коли більшість таких закладів звичайно стоять зачинені. Дивно, правда?

— Ні. Кожен хоче ще взяти від життя все, що може, поки настане кінець.

— Так, — погодився Равік.

— Візьмете мене колись туди?

— Звичайно, Кет. Коли захочете. Я думав, що вона вже вам набридла.

— Я теж так думала. Але змінила свою думку. І я хочу взяти від життя все, що можу.

Равік знов пильно глянув на неї.

— Добре, — сказав він. — Коли захочете, тоді й підемо.

Він підвівся. Кет провела його до дверей. Вона прихилилася до одвірка, тоненька, з такою шовковистою, сухою шкірою, що здавалося — торкнись до неї, і вона зашелестить. Очі в неї були ясні, аж прозорі, й ще більші, ніж раніше. Вона подала йому руку. Рука була гаряча й теж суха.

— Чому ви мені не сказали, що зі мною? — спитала вона, ніби між іншим, наче йшлося про погоду.

Він знов пильно глянув на неї, але нічого не сказав.

— Я б витримала, — мовила вона, і на її обличчі майнула легенька іронічна посмішка, в якій не було й натяку на докір. — До побачення, Равіку.

Чоловік без шлунка помер. Останні три дні він безперестанку стогнав. Морфій уже мало допомагав. Равік і Вебер знали, що він помре. Вони б могли звільнити його від цієї триденної муки, але не звільнили, бо є релігія, що проповідує любов до ближнього й забороняє скорочувати йому муки. І є закон, який захищає цю релігію.

— Ви послали телеграми родичам? — спитав Равік.

— В нього їх немає, — відповів Вебер.

— А якимось знайомим?

— І знайомих немає.

— Нікого?

— Нікого. Приходила лише консьєржка з того будинку, де він мешкав. Він ніколи не отримував листів, самі каталоги універсальних крамниць та медичні брошури про алкоголізм, туберкульоз, венеричні

хвороби тощо. І ніхто його не відвідував. За операцію і за чотири тижні перебування в клініці він заплатив наперед. Два тижні не долежав. Консьєржка сказала, начебто він заповів їй усе, що має, бо вона піклувалася про нього. Хотіла, щоб їй вернули гроші за невикористані два тижні, бо вона була для нього як мати. Аби ви були побачили ту матір. Вона каже, що багато витратила на нього. Заплатила замість нього за помешкання. Я їй сказав, що коли він за клініку заплатив наперед, то за житло й поготів мав би заплатити. Зрештою, все з'ясує поліція. У відповідь вона мене добре вилаяла.

— Гроші, — мовив Равік. — Чого тільки люди не вигадають задля них.

Вебер засміявся.

— Повідомимо поліцію. Нехай подбає про все. І про похорон також.

Равік іще раз глянув на чоловіка без рідні й без шлунка. За ці хвилини його обличчя змінилося дужче, ніж за всі тридцять п'ять років його життя. Крізь застиглу передсмертну судому поволі проступало лице смерті. Все випадкове щезало, ознаки смерті стиралися, і на скривленому болем звичайному обличчі тихо проступала маска вічності. За якусь годину на ньому тільки вона й лишиться.

Равік вийшов з палати. В коридорі йому трапилася нічна сестра. Вона саме прийшла на чергування.

— Пацієнт із дванадцятої палати помер, — сказав він. — Півгодини тому. Вам уже не треба буде сидіти біля нього. — Побачивши розчарування на її обличчі, Равік спитав: — Він вам щось залишив?

Сестра завагалася.

— Ні. Він був дуже непривітний. А останніми днями майже зовсім не озивався.

— Так, йому було не до розмов.

Сестра хазяйновитим оком глянула на Равіка.

— У нього був чудовий несесер, усе срібне. Аж надто вишуканий для чоловіка. Він більше личив би дамі.

— Ви йому сказали про це?

— Ми якось про це балакали. Вночі проти вівторка, коли йому трохи полегшало. Та він сказав, що срібло личить і чоловікові. І що щітки дуже добрі. Таких, мовляв, тепер уже не роблять. А загалом він був маломовний.

— Те срібло тепер забере поліція. В нього не було ніяких родичів.

Сестра кивнула головою: мовляв, усе розумію.

— Шкода! Срібло почорніє. І щітки зіпсуються, коли ними не користуватися. А перед тим їх треба було б вимити.

— Так, шкода, — погодився Равік. — Хай би краще дісталися вам. Хоч комусь була б із них радість.

Сестра вдячно всміхнулася.

— Нічого. Я й не сподівалася ні на який подарунок від нього. Смертельно хворі рідко щось дарують. Не так, як ті, що одужують. Вони не хочуть повірити, що помирають. Тому й нічого не дарують. А часом не дарують з люті. Ви не уявляєте, пане докторе, які вони жахливі! Скільки всього тобі накажуть, поки підуть на той світ!

Її рум'яне, як у дитини, обличчя було ясне й відверте. Їй було байдуже до всього навколишнього, якщо воно не стосувалося її маленького світу. Смертельно хворі для неї були як неслухняні чи безпорадні діти. Вона їх доглядала, поки вони вмирали, тоді з'являлися нові. Одні одужували й віддячувалися їй, другі нічого не дарували, а треті, знову ж таки, помирали. Так уже ведеться на світі. То чого хвилюватися? Багато важливіше для неї було інше: чи в універсальній крамниці «Бомарше» на розпродажі товарів знизять ціну на двадцять п'ять відсотків або чи кузен Жан одружиться з Анною Кутюр'є.

І це й справді важливіше, подумав Равік. Маленький світ, що захищає людину від навколишнього хаосу. А то що б із нами сталося?

Равік сидів перед кав'ярнею «Тріумф». Вечір був теплий і ясний, хоч і находили хмари. Десь далеко шугали нечутні блискавки. Людей на тротуарах побільшало. До Равіка підсіла жінка в блакитному атласному капелюшку.

— Пригостиш вермутом? — спитала вона.

— Пригощу. Тільки лиши мене. Я на когось чекаю.

— Можна чекати й разом.

— Краще не треба. Я чекаю на боксерку з Палацу спорту.

Жінка всміхнулася. Вона так нафарбувалася й напудрилась, що усмішка майнула тільки на губах, а решта обличчя скидалося на білу маску.

— Ходи зі мною, — мовила вона. — В мене гарненьке помешкання. І сама я непогана.

Равік похитав головою і поклав на столик п'ять франків.

— Ось на, і бувай здорова.

Жінка взяла банкноту, згорнула її й засунула за підв'язку.

— Нудимо світом? — спитала вона.

— Ні.

— Я вмію розвіяти тугу. В мене є одна гарненька приятелька... Молода, — за хвилю додала вона. — Груди мов Ейфелева вежа.

— Хай іншим разом.

— Як знаєш.

Жінка підвелася й сіла за кілька столиків далі. Вона ще кілька разів позирнула в його бік, тоді купила спортивну газету й почала читати повідомлення про наслідки останніх змагань.

Равік вдивлявся в обличчя людей, що пливли повз столики. Оркестр у кав'ярні грав віденські вальси. Блискавки почали спалахувати ближче. До сусіднього столика сів гурт кокетливих галасливих, мов папуги, молодих гомосексуалістів. Усі з бакенами за останньою модою, піджаки в усіх заширокі в плечах і завузькі в талії.

Якась дівчина спинилася перед Равіком і глянула на нього. Обличчя її здалося йому знайомим, але скільки тих знайомих було на світі. Вона скидалася на несміливу повію, з тих, що грають беззахисних.

— Ви не впізнали мене? — спитала дівчина.

— Аякже, впізнав, — відповів Равік, хоч насправді не мав уявлення, хто вона така. — Як вам живеться?

— Добре. Але ви таки не впізнали мене.

— Я погано запам'ятовую імена. Але вас, звичайно, знаю. Просто ми дуже давно не бачилися.

— Так, давно. Ви тоді добряче налякали Бобо. — Дівчина всміхнулася. — Ви врятували мені життя, а тепер уже й не впізнаєте мене.

Бобо. Врятував життя. Акушерка. Нарешті Равік усе згадав.

— Ви Люсьєна, — сказав він. — Звичайно. Але тоді були хворі, а тепер здорові. Тому я вас зразу й не впізнав.

Люсьєна засяяла.

— Справді впізнали! Щиро дякую вам за ті сто франків, які ви відібрали в акушерки.

— Ет, що там згадувати... — Зазнавши поразки в мадам Буше, він послав дівчині свої сто франків. — На жаль, не пощастило забрати всі.

— І так добре. Я взагалі ні на що вже не сподівалася.

— Ну, то гаразд. Вип'єте чогось?

Люсьєна кивнула головою і обережно сіла біля нього.

— «Чінзано» із зельтерською водою.

— То як вам живеться, Люсьєно?

— Дуже добре.

— Ви й далі з Бобо?

— Авжеж. Але він тепер змінився. Став кращий.

— Я радий за вас.

Багато розпитувати не було про що. З маленької швачки вона стала маленькою повією. Ось для чого він її вилікував. А про решту подбав Бобо. Їй більше не треба було боятися вагітності. Ще одна підстава про-

давати себе. Вона ще тільки починала і не встигла остаточно втратити дитинність, яку так люблять літні бувальці — порцелянова статуетка, ще не витерта довгим вжитком. Люсьєна пила обережно, мов пташка, але очі її вже бігали навкруги. Не вельми веселе явище, але й дуже співчувати немає чого. Просто клаптик життя з того потоку, що пливе повз тебе.

— Ти задоволена? — спитав Равік.

Вона кивнула головою. Равік бачив, що вона справді задоволена. Для неї це була звичайна річ, а не якась трагедія.

— Ви самі? — спитала вона.

— Так, Люсьєно.

— Такого гарного вечора?

— Авжеж.

Люсьєна несміливо глянула на нього й усміхнулася.

— Я не поспішаю, — сказала вона.

Що зі мною сталося, подумав Равік. Невже в мене такий голодний вигляд, що кожна повія ладна запропонувати мені крихту свого продажного кохання?

— До тебе дуже далеко їхати, Люсьєно. А я не маю часу.

— До мене ми однаково не могли б поїхати. Бобо не повинен нічого знати.

Равік пильно глянув на неї.

— То Бобо нічого не знає про це?

— Чому ж. Про інших знає. Ще й як стежить за мною. — Вона всміхнулася. — Він ще хлопчак. Боїться, щоб я часом не почала приховувати від нього грошей. А з вас я грошей не візьму.

— Тому Бобо й не повинен нічого знати?

— Не тільки тому. Він приревнує. І тоді осатаніє.

— Він тебе до всіх ревнує? — Люсьєна вражено підвела на нього очі.

— Та що ви! З іншими це просто заробіток.

— То він ревнує тільки тоді, коли ти не береш грошей? Люсьєна почервоніла й не зразу відповіла.

— Не завжди. Тільки як думає, що я віддаюся не лише за гроші. — Вона знов трохи помовчала. — А що я й щось відчуваю.

Вона сиділа, не підводячи очей. Равік узяв її за руку, що сиротою лежала на столі.

— Люсьєно, — сказав він. — Дуже приємно, що ти не забула мене й що захотіла піти зі мною. Ти вродлива дівчина й подобаєшся мені. Але я не можу спати з жінкою, яку сам оперував. Розумієш?

Вона підвела довгі темні вії і швидко кивнула головою.

— Розумію. — Тоді підвелася. — То я піду.

— Прощай, Люсьєно. Всього найкращого. Тільки гляди не захворій.

— Добре.

Равік написав щось на папірці.

— Купи собі оце, якщо його в тебе ще немає. Це найкращий засіб. І не віддавай усі гроші Бобо.

Вона всміхнулася й похитала головою. Обоє вони знали, що вона як віддавала, так і віддаватиме йому гроші. Равік провів її очима, аж поки вона згубилася в натовпі. Тоді підкликав офіціанта.

Повз нього пройшла жінка в блакитному капелюшку. Вона бачила всю сцену. Обмахуючись складеною вдвічі газетою, вона посміхнулася, показавши вставні щелепи.

— Ти, голубе, або імпотент, або педераст, — приязно мовила вона, не зупиняючись. — Бажаю тобі успіху й щиро дякую.

Равік пішов навмання вулицею. Вечір був по-літньому теплий. Над дахами спалахували блискавки. Повітря ніби застигло. Вхід до Лувру був яскраво освітлений. Двері стояли відчинені навстіж. Він зайшов до музею.

Це був один із тих днів, коли Лувр працював до пізнього вечора. Деякі зали були освітлені. Равік пройшов залами давньоєгипетського мистецтва, що скидалися на велетенські освітлені гробниці. Тут стояли в різних позах закам'янілі фараони, що жили три тисячі років тому, й дивилися гранітними очима на купки студентів, які тинялися по залах, на жінок у старомодних капелюшках і на літніх знуджених чоловіків. Тут тхнуло порохом, застояним повітрям і безсмертям.

У давньогрецькому відділі перед Венерою Мілоською перешіптувалося кілька дівчат, зовсім не схожих на неї. Равік зупинився. Після граніту й зеленавого сієніту єгиптян мармур здавався м'яким і якимось декадентським. Лагідна тілиста Венера чимось нагадувала задоволену хатню господиню в купелі. Вона була гарна й бездумна. Аполлон, переможець Пітона, мав вигляд гомосексуаліста, якому не завадило б більше часу віддавати гімнастичним вправам. Але ці скульптури стояли в закритих залах, які їх убивали. Єгиптянам це не шкодило. Їх створено для гробниць і храмів. А грекам треба було сонця, повітря, колонад, осяяних золотим світлом Афін.

Равік пішов далі. В просторому залі назустріч йому здіймалися холодні сходи. І зненацька, високо над усім, знялася Ніка Самофракійська.

Він давно вже не бачив її. Коли він востаннє приходив сюди, день був сірий, мармур здавався дешевим і непривабливим, і богиня перемоги в бруднуватому зимовому світлі ніби зіщулилася з холоду. Тепер вона у світлі прожекторів здіймалася над сходами на уламку мармурового корабля, у прилиплих до тіла шатах, які з неї зривав зустрічний вітер,

з широко розгорненими крилами, осяйна, готова знятися й полетіли. Здавалося, що позад неї шумить червонясте, мов вино, море Саламіна, а над ним темним оксамитом напнулося сповнене очікування небо.

Ніка Самофракійська нічого не знала про мораль. Її не мучили ніякі проблеми. Вона ніколи не відчувала темної бурі в крові. Вона знала тільки перемогу й поразку і не бачила між ними великої різниці. Вона не спокушала, а здіймалась у височінь. Не вабила, а безжурно ширяла. В неї не було ніяких таємниць, а проте вона хвилювала дужче, ніж Венера, що затуляла свій сором і тим самим привертала до нього увагу. Вона була споріднена з птаством і кораблями, з вітром, хвилею і обрієм. У неї не було батьківщини.

Не було батьківщини, подумав Равік. Але їй і не треба було ніякої батьківщини. На кожному кораблі вона почувала себе як удома. Її стихією була відвага, боротьба і навіть поразка, бо вона не знала відчаю. Ніка Самофракійська не тільки богиня перемоги, але й богиня всіх шукачів пригод та емігрантів, поки вони не складуть зброї.

Равік оглянувся довкола. В залі вже нікого не лишилося. Студенти й відвідувачі з бедекерами розійшлися по домівках. По домівках... Для того, для кого весь світ — чужина, домівкою на короткий час може стати тільки схвильоване серце іншої людини. Чи не тому кохання, пробившись у серця бездомних вигнанців, так вражало й заполонювало їх? Адже, крім кохання, вони нічого більше не мали. Чи не тому й він намагався зійти йому з дороги? Чи не тому кохання кинулося за ним, спіймало й повалило додолу? На слизькій кризі чужини важче знов стати на ноги, ніж на рідній землі.

Щось привернуло його увагу. Маленьке, мерехтливе, біле. Метелик, що, мабуть, залетів сюди крізь відчинені двері десь із теплих грядок Тюїльрійського саду, де він спав, сп'янівши від пахощів троянд. Може, його наполохала якась закохана пара, потім засліпили ліхтарі — багато невідомих сонць, що збивали з пантелику, і він утік від них у відчинені двері, за якими сподівався знайти рятівний сутінок. І ось він тепер з відчайдушною мужністю кружляє по великій залі, де йому доведеться загинути... Притомившись, він засне десь на підмурку, на підвіконні або на плечі в осяйної богині там угорі. Вранці метелик полетить шукати квіток, життя, золотого нектару, та не знайде нічого і знов десь засне на тисячолітньому мармурі, вже кволіший, поки його тендітні, чіпкі лапки не ослабнуть і він не спаде додолу, зів'ялий листочок передчасної осені.

Яка сентиментальність, подумав Равік. Богиня перемоги й метелик-утікач. Дешевий символ. Але в житті ніщо так не зворушує, як дешеві речі, дешеві символи, дешеві почуття, дешева сентиментальність. То

що ж їх зробило такими дешевими? їхня безперечна правдивість? Коли тебе хапають за горло, від снобізму не лишається й сліду. Метелик зник у сутінку під склепінням. Равік вийшов з музею. Назустріч йому війнуло тепле, як вода у ванні, повітря. Він зупинився. Дешеві почуття! А хіба він сам не став жертвою найдешевшого з них? Равік озирнувся по широкому подвір'ї музею, де принишкли тіні сторіч, і раптом його охопило таке почуття, ніби на нього хтось накинувся з кулаками. Він насилу встояв на ногах. Йому й досі ввижалася біла, крилата Ніка, але за нею з мороку випливало інше обличчя, дешеве й неоціненне, і його уява заплуталася в ньому, як індійська шаль у колючому трояндовому кущі. Він смикає шаль, проте колючки міцно вчепилися в неї, всотуються в шовкові й золоті ниточки, так сплітаються з ними, що на око вже не видно, де колючки, а де мерехтлива тканина.

Обличчя! Обличчя! Хто там питає, дешеве воно чи неоціненне, неповторне чи таке, як у тисячі інших людей! Про все це можна питати раніше, та коли вже воно зачарувало тебе, ти не хочеш ні про що більше знати. Тебе піймало в свої тенета кохання, а не якась людина, що випадково отримала його наймення. Хіба може комусь складати ціну той, хто засліплений полум'ям уяви? Кохання не знає ні міри, ні ціни.

Небо нависло нижче. Нечутні блискавки на мить вихоплювали з нічної пітьми сірчаного кольору хмари. Невидима задуха тисячами сліпих очей вдивлялася в дахи будинків. Равік ішов вулицею Ріволі. Під склепистими аркадами світилися вітрини. Повз них плив людський потік. Автомашини скидалися на довгий ланцюг миготливих відблисків. Ось я йду вулицею, думав Равік, один із тисяч таких самих, як я, поволі поминаю ці вітрини, повні іскристого непотребу й коштовних речей. Я наче просто гуляю, засунувши руки в кишені, а насправді в мені стугонить кров, а в сірих і білих звивинах двох пригорщів драглистої маси, що зветься мозком, точиться невидима битва, і через неї реальне здається мені нереальним, а нереальне реальним. Мене штовхають ліктями й плечима, я відчуваю на собі чужі погляди, чую гуркіт і гудки машин, чую голоси, бачу, як навколо мене вирує буденне життя, я сам перебуваю серед того життя, а проте нас розділяє відстань більша, ніж від місяця до землі... Я на якійсь невідомій планеті, по той бік логіки й фактів, і щось у мені ненастанно волає, називає одне й те саме ім'я, знає, що річ не в імені, та однаково волає, а у відповідь — мовчання, яке годі пробити, яке вже поглинуло багато волань і на жодне з них не дало відповіді. Проте голос у мені не змовкає. Це волає ніч кохання і ніч смерті, волає захват і свідомість, що зазнала краху, волають джунглі й пустеля. І хоч я знаю тисячі відповідей, але тієї, що мені треба, не взнаю, бо вона поза мною і я її ніколи не осягну.

Кохання! Що тільки не ховається за його найменням! Від найніжніших пестощів тіла до найвеличніших поривань духа, від звичайнісінького бажання завести родину до струсу, викликаного чиєюсь смертю, від шаленої хіті до двобою Якова з ангелом. Ось я йду собі, думав Равік, чоловік, якому вже понад сорок, який багато чого навчився в багатьох школах, який падав під ударами і знов спинався на ноги, який має знання і досвід, пропущені крізь фільтр років, став загартованіший, скептичніший і холодніший... Я не хотів кохання, не вірив у нього, не сподівався, що воно знов колись прийде... А воно прийшло, і весь мій досвід виявився марним, а всі знання тільки роблять його ще палкішим... Бо що краще горить на вогні почуттів за сухий цинізм і наскладаний про запас хмиз критичних років?

Равік ішов містом. Ніч була неозора й лунка. Він бездумно йшов усе далі, не знаючи, чи минули хвилини, чи цілі години, і не дуже й здивувався, коли побачив, що опинився в парку за авеню Рафаеля.

Будинок на вулиці Паскаля. Тьмяно біліють поверхи, один над одним, у деяких вікнах світиться. Він знайшов поглядом вікна Джоан. У них світилося. Вона була вдома. А може, просто залишила світло в кімнаті. Вона не любила повертатися до темного помешкання. Так само, як і він. Равік підійшов ближче. Перед будинком стояло кілька машин, серед них жовтий «родстер», звичайна машина, обладнана під спортивну. «Родстер» міг належати тому другому. Якраз машина для актора. Червоні шкіряні сидіння, панель із приладами, як у літаку, з багатьма непотрібними деталями. Напевне його машина. Равік здивувався: чи він часом не ревнує? Ревнує до випадкового чоловіка, за якого вхопилася Джоан? Ревнує до того, хто його зовсім не обходить? Можна ревнувати до самого кохання, яке відвернулося від тебе, але не до того, на що те кохання спрямоване.

Він повернувся в парк. З темряви напливали солодкі пахощі квіток, змішані з духом землі і схололого листя. Все духмяніло гостріше, як перед бурею. Він знайшов лавку й сів. Цей підтоптаний коханець, що сидить на лавці перед будинком жінки, яка його покинула, й дивиться на її вікна, — не я, подумав він. Цей чоловік, що тремтить від бажання, яке він здатен докладно анатомувати, але не здатен приборкати, — не я. Цей йолоп, що ладен віддати кілька років життя, аби лише повернути час назад і знов мати біля себе русяве ніщо, яке нашіптувало мені на вухо всілякі нісенітниці, — не я. Це не я... Годі. На біса я викручуюсь? Це я сиджу тут, ревнивий, зломлений, нещасний, це мені кортить підпалити ту жовту машину!

Він пошукав сигарету. Тихе жевріння. Невидимий дим. Маленькою кометою летить додолу сірник. Чому б йому не зайти до Джоан?

Що тут такого? Ще не пізно. В неї ще світиться. На місці буде видно, як краще повестися. Може, витягти її з дому? Він же тепер усе знає. Витягти, забрати до себе і більше ніколи не відпускати?

Равік втупився в темряву перед собою. І що б це допомогло? Чим би скінчилося? Того другого не викинеш із її життя. Нічого й нікого не можна викинути з чужого серця. Хіба він не міг її забрати, коли вона приходила? То чому ж не забрав?

Він викинув сигарету. Цього було б замало. Тому й не забрав. Він хотів більшого. Було б замало, навіть якби вона прийшла, якби навіть приходила знов і знов і все забулося, кануло в безвість. За якимось дивним, страшним законом цього вже довіку було б замало. Щось зламалося. Промінь уяви вже не міг потрапити в дзеркало, яке його вбирало і, розпікши, відкидало назад. Тепер той промінь ковзав повз нього в сліпу порожнечу, і ніщо вже не могло його повернути, ніяке дзеркало, навіть тисяча дзеркал. Вони ще могли спіймати якусь частку променя, але не здатні були відкинути його назад. Він давно блукає по спорожнілому небі кохання, наповнює його ще розплилим мерехтливим туманом, але ніколи вже не засяє німбом навколо голови в коханої. Магічне коло розімкнулося, надії розбилися вщент, залишились тільки нарікання.

З будинку хтось вийшов. Якийсь чоловік. Равік випростався. Потім з'явилася жінка. Обоє сміялися. Ні, то не Джоан. Вони сіли в машину й поїхали. Равік знов закурив. Хіба він зміг би її затримати? Затримати, коли б усе склалося інакше? І що взагалі можна затримати? Тільки ілюзію, більше нічого. Та хіба не досить і самої ілюзії? Хіба можна досягти чогось більшого? Хто що знає про темний безіменний вир життя, що клекотить у глибині нашої свідомості, яка той клекіт обертає в уявлення? Стіл, лампа, батьківщина, ти, кохання... Лише нечіткий здогад у моторошному присмерку. Та хіба цього замало?

Так, замало. Не замало тільки тоді, коли віриш у нього. Та якщо кристал розколовся під важким молотом сумніву, його можна хіба що зліпити, не більше. Зліпити, брехати й дивитися, як він заломляє світло замість спалахувати сліпучим блиском! Ніщо не повертається. Ніщо не набирає колишньої форми. Ніщо. Навіть якби Джоан вернулася до нього, між ними вже не було б того що раніше. Зліплений кристал. Проґавлений час. І ніщо його не поверне.

Равік відчув гострий, нестерпний біль. Щось рвало, роздирало його серце. Боже мій, подумав він, невже я здатен так страждати? Страждати від кохання! Я дивлюся на себе збоку, але нічого не можу з собою вдіяти. Я знаю, що якби вона й вернулася, то знов піде від мене, та моє бажання від цього не меншає. Я препарую своє почуття, немов

труп на столі у морзі, а воно стає в тисячу разів болючіше. Я знаю, що колись біль минеться, але це знання не допомагає мені. Равік невидющими очима дивився на вікно Джоан і відчував себе страшенно смішним, та від цього теж ніщо не мінялося.

Над містом раптом важко прогуркотів грім. У кущах зашелестіли краплі дощу. Равік підвівся. Він бачив, як на бруківці затанцювали бризки чорного срібла. Дощ аж співав, великі теплі краплі періщили йому в обличчя. І зненацька він перестав усвідомлювати, смішний він чи нещасний, страждає він чи ні, знав тільки, що він живе. Живе! Він знов відчував життя, воно повернулося до нього, сколихнуло його, він перестав бути глядачем, стороннім спостерігачем. Прекрасне, непідвладне розумові почуття причетності до цього світу застугоніло в його жилах, мов полум'я в доменній печі. Йому стало майже однаково, щасливий він чи нещасний. Він жив, відчував повняву життя, і цього йому цілком вистачало!

Равік стояв на дощі, що шмагав його, мов кулеметний вогонь із неба. Стояв і сам був дощем, бурею, водою, землею, в ньому схрещувалися блискавки, що шугали з хмар, він був просто істотою, часткою стихії. Ніщо вже не мало назви, що вирізняла його, все злилося в одне — кохання, шалена злива, бляклі спалахи над дахами, розмокла, ніби набубнявіла, земля. Стерлися межі, він злився з усім цим, а щастя й нещастя були тепер ніби вистріляні гільзи, які відкинуло вбік могутнє бажання жити й відчувати, що ти живеш.

— Гей ти, там нагорі! — звернувся Равік до освітленого вікна, не помічаючи, що сміється. — Маленький вогнику, фата моргано, обличчя, що здобуло наді мною таку дивну силу на цій планеті, де живуть сотні тисяч інших, кращих, вродливіших, розумніших, добріших, вірніших і розважніших... Ти, яку випадок підкинув мені вночі на дорозі і яка ввірвалася в моє життя бурхливим, безоглядним, владним почуттям, ввісні закралася мені під шкіру, ти, яка майже нічого не знала про мене, крім того, що я опираюся, і тому накидалася мені, поки я не перестав опиратись, а тоді відразу захотіла помчати далі, — вітаю тебе! Я стою тут, хоч ніколи не повірив би, що знов колись так стоятиму. Дощ ллється крізь сорочку, він тепліший, приємніший і лагідніший, ніж твої руки й твоя шкіра. Я стою тут, нещасний, жалюгідний, і кігті ревнощів роздирають мені груди, я прагну і зневажаю тебе, захоплююсь тобою, молюся на тебе, бо ти метнула блискавку, що запалила моє серце, блискавку, яка живе в кожному лоні, іскру життя, чорне полум'я. Я стою тут, уже не як мрець у відпустці з дріб'язковим цинізмом, убогим сарказмом і крихтою відваги, вже не холодний, а знов живий, хоч і страждений, але знов відкритий усім бурям життя, знов відданий під його

жорстоку владу! Будь благословенна, мадонно зі зрадливим серцем, Ніко з румунським акцентом! Мріє і облудо, розбите дзеркало якогось темного бога, яке не має ніякого уявлення про те, що воно відбиває, дякую тобі! Я ніколи не скажу тобі цього, бо ти відразу безжально скористалася б моїм визнанням, але ти повернула мені те, чого не могли повернути ні Платон, ні хризантеми, ні втеча, ні воля, ні вся поезія світу, ні співчуття, ні розпач, ні найбільша, найтерплячіша надія, — ти повернула мені просте, повнокровне, нескаламучене життя, що здавалося мені злочином у ці часи між двома катастрофами! Вітаю тебе! Дякую тобі! Треба було втратити тебе, щоб усе це зрозуміти! Вітаю тебе!

Дощ навис над містом мерехтливою срібною завісою. Задухмяніли кущі. Земля теж гостро, вдячно запахла. Хтось вискочив з будинку навпроти й підняв верх жовтого «родстера». Равікові було байдуже. Тепер йому до всього було байдуже. Навколо панувала ніч, вона струшувала з зірок дощ і проливала його на землю. Потоки води падали на кам'яне місто з вулицями й парками і таємниче запліднювали його. Мільйони квіток розкривали назустріч дощеві свої барвисті лона й приймали його, він кидався з обійми мільйонів перистих гілок, просякав у землю, щоб у темряві спаруватися з мільйонами коренів, які чекали на нього. Дощ, ніч, природа й уся рослинність — вони просто існували, їм було байдуже до розпаду, смерті, злочинців, фальшивих пророків, перемог і поразок, вони існували, як і кожного року, і цієї ночі Равік також належав до них, ніби розкололася шкаралуща, і з неї проклюнулося життя. Життя, бажане і благословенне!

Равік, не озираючись, швидко йшов вулицями й парками. Йшов далі й далі, і Булонський ліс зустрів його, мов велетенський розбурханий вулик. По гіллі дерев тарабанив дощ, воно колихалося й шелестіло, і Равікові здалося, що він знов молодий і вперше в житті йде до жінки.

XXIV

— Що ви бажаєте? — спитав офіціант Равіка.

— Принесіть мені...

— Чого?

Равік не відповів.

— Я вас не зрозумів, пане, — мовив офіціант.

— Чого-небудь. Принесіть чого-небудь.

— Чарку «перно»?

— Добре...

Равік заплющив очі. Тоді поволі розплющив їх. Той чоловік і далі сидів на місці. Цього разу не могло бути помилки.

Біля столика неподалік дверей сидів Гааке. Сидів сам і вечеряв. Перед ним була срібна таця з лангустом і шампанське у відерці з кригою. Поряд стояв офіціант і готував салат з помідорами. Равік бачив усю цю картину так виразно, ніби вона восковим рельєфом відкладалася на дні його очей. Гааке сягнув рукою по пляшку, і він помітив на його пальці перстень з печаткою — герб на червоному камені. Той перстень і ту білу, м'ясисту руку він бачив, коли був жертвою божевільної, методичної жорстокості, коли його, зомлілого після тортур, приводили до пам'яті під сліпучим світлом голих ламп. Гааке стояв перед ним, завбачливо відступивши на крок назад, щоб на його старанно випрасувану форму не бризнула вода, якою відливали Равіка. Показуючи на нього м'ясистою, неприродно білою рукою, Гааке скрадливим голосом казав:

— Це був тільки початок. Ще ніякий не допит. Може, тепер назвете прізвища? Чи нам доведеться знов братися до вас? У нас є ще багато можливостей. Як я бачу, ваші нігті ще цілі.

Гааке підвів голову і глянув Равікові просто у вічі. Равік величезним зусиллям волі змусив себе не схопитися з місця. Він узяв чарку, ковтнув вина й поволі перевів погляд на миску з салатом, ніби зацікавився, як офіціант його готував. Він не був певен, чи Гааке впізнав його. Потилиця в нього миттю змокріла від поту.

За хвилину Равік знов ковзнув поглядом по столику. Гааке їв лангуста, схилившись над тарілкою. Світло з люстри відбивалося на його лисині. Равік оглянувся навколо. В залі було повно людей. Неможливо було щось зробити. Він не має із собою зброї, а якби накинувся на Гааке голіруч, за мить із десяток рук розборонили б їх, а хвилини через дві з'явилася б поліція. Залишалось одне: чекати, піти назирці за Гааке й довідатися, де він зупинився.

Равік присилував себе запалити сигарету й знов подивився на Гааке аж тоді, коли викурив її до кінця. Не поспішаючи, він озирнувся по залі, ніби когось шукав. Гааке саме впорався з лангустом і витирав губи. Він тримав серветку не однією рукою, а двома і, ледь натягнувши її, притуляв до губ, спершу до однієї, тоді до другої, як жінка, що стирає помаду. І дивився просто на Равіка.

Равік перевів погляд на другий столик, відчуваючи, що Гааке й досі дивиться на нього. Підкликавши офіціанта, він замовив другу чарку «перно». До столика Гааке теж підійшов офіціант. Він забрав те, що лишилося від лангуста, наповнив порожній келих, потім приніс тацю з сиром. Гааке вибрав тягучий брі, що лежав на солом'яній підстилці.

Равік закурив нову сигарету. Трохи згодом він краєчком ока позирнув на Гааке й пересвідчився, що той знов дивиться на нього. Це вже було не випадково. По спині в нього пробіг мороз. Якщо Гааке впізнав його... Він зупинив офіціанта, що проходив повз столик.

— Ви б не винесли мою чарку надвір? Я б хотів посидіти на терасі. Там прохолодніше.

Офіціант завагався.

— Краще, якби ви розрахувалися тут. Терасу обслуговує інший офіціант. Тоді я перенесу вам чарку туди.

Равік кивнув головою і дістав гроші.

— То я доп'ю її тут, а надворі замовлю іншу. Щоб не було ніяких непорозумінь.

— Як ваша ласка, пане. Дякую.

Равік не поспішаючи допив вино. Звичайно, Гааке все чув. Він навіть перестав їсти, коли Равік розмовляв з офіціантом. Тепер він знов узявся до їжі. Равік ще трохи посидів на місці. Якщо Гааке впізнав його, лишалося тільки одне: вдати, що він не впізнав Гааке, і крадькома стежити за ним далі.

За кілька хвилин Равік підвівся й неквапом вийшов на терасу. Там майже не було вільних столиків. Він трохи постояв, поки знайшов місце, з якого видно було край столика Гааке. Самого Гааке він не бачив, але неодмінно побачив би, якби той підвівся й пішов до дверей. Равік замовив чарку «перно» й відразу розрахувався, щоб бути готовому будь-коли рушити назирці за Гааке.

— Равіку... — мовив хтось біля нього.

Він здригнувся, ніби від удару. То була Джоан. Він розгублено втупив у неї очі.

— Равіку, — знов мовила вона, — ти не впізнаєш мене?

— Звичайно, впізнаю.

Він дивився на столик Гааке: офіціант приніс туди каву. Равік полегшено відітхнув. Іще є час.

— Джоан, — насилу спитав він, — як ти тут опинилася?

— Дивне запитання. До «Фуке» ходить весь Париж.

— Ти сама?

— Сама.

Равік похопився, що Джоан стоїть, а він сидить. Він підвівся й став так, щоб видно було столик Гааке.

— У мене тут є одне діло, Джоан, — швидко сказав він, не дивлячись на неї. — Я не можу тобі пояснити яке. Але ти мені заважаєш. Залиш мене самого.

— Я почекаю. — Джоан сіла. — Хочу побачити, яка вона.

— Хто? — нічого не розуміючи, спитав Равік.

— Та жінка, на яку ти чекаєш.

— Я не чекаю ні на яку жінку.

— А на кого?

Равік неуважно глянув на неї.

— Спершу ти мене не впізнаєш, — повела вона далі. — Потім хочеш спекатися мене. І сам схвильований... Я знаю, що тут хтось є. І хочу поглянути хто.

П'ять хвилин, прикинув Равік. Хоч каву можна пити й десять або навіть п'ятнадцять. Гааке ще викурить сигарету. Мабуть, одну. До того часу треба позбутися Джоан.

— Добре, чекай, — мовив він. — Я тобі не можу заборонити. Але сядь десь-інде.

Джоан нічого не відповіла. Очі її стали ясніші, а обличчя напружене.

— Це не жінка, — сказав Равік. — А якби була й жінка, то яке твоє, в біса, діло? Не виставляй себе на сміх. Сама тягаєшся з тим актором, а мене ревнуєш.

Джоан промовчала. Вона глянула в тому напрямку, що й він, намагаючись з'ясувати, на кого він дивиться.

— Нащо це? — мовив Равік.

— Вона сидить з іншим чоловіком?

Зненацька Равік опустився на стілець. Гааке чув, що він захотів перебратися на терасу. Якщо він його впізнав, то насторожився й тепер стежить за ним. А коли так, що природніше й безпечніше сидіти на терасі з жінкою, а не самому.

— Гаразд, — сказав він. — Лишайся тут. Те, що ти собі надумала, — безглуздя. Я скоро встану й вийду. Ти проведеш мене до таксі, але не поїдеш зі мною. Згодна?

— Навіщо така таємничість?

— Ніяка це не таємничість. Тут сидить чоловік, якого я давно не бачив. Я хочу довідатися, де він мешкає. Оце й усе.

— То не жінка?

— Ні, чоловік. Більше я тобі нічого не можу сказати. — Біля столика зупинився офіціант.

— Що ти питимеш? — спитав Равік Джоан.

— Кальвадос.

— Один кальвадос, — сказав він офіціантові.

Той пішов виконувати замовлення.

— А ти не питимеш кальвадосу?

— Ні, я п'ю «перно».

Джоан пильно подивилася на нього.

— Ти не уявляєш, як я часом ненавиджу тебе.

— Буває.

Равік не спускав з ока столика Гааке. Скло, подумав він. Тремтливе, текуче, мерехтливе скло. Вулиця, столики, люди — все потонуло в драглях із хисткого скла.

— Який ти холодний, егоїстичний...

— Джоан, — мовив Равік, — поговоримо про це іншим разом.

Вона помовчала, поки офіціант ставив на стіл чарку. Равік відразу розрахувався за кальвадос.

— Ти мене призвів до цього, — з викликом сказала вона, коли офіціант пішов.

— Я знаю...

Над столиком, за яким сидів Гааке, з'явилася його біла, м'ясиста рука. Він брав цукор.

— Ти! Більше ніхто! Ти мене ніколи не кохав, тільки грався мною. Ти бачив, що я тебе кохаю, а сам був байдужісінький.

— Це правда.

— Що?

— Це правда, — мовив Равік, не дивлячись на неї. — Але потім було вже інакше.

— Аякже, потім, потім! Коли все пішло шкереберть! І було вже надто пізно. Це все через тебе.

— Я знаю.

— Не говори так зі мною! — Вона була бліда й сердита. — Ти навіть не слухаєш мене.

— Як це не слухаю? — Він повернув до неї голову. Треба говорити, неодмінно говорити, байдуже що. — Ти посварилася зі своїм актором?

— Так.

— Нічого, помиритесь.

Синій димок над столиком у кутку. Офіціант налив іще кави. Видно, Гааке не поспішав.

— Я могла б тобі не признатися, — мовила Джоан. — Могла б сказати, що зайшла сюди випадково. Але це була б брехня. Я шукала тебе. Я хочу залишити його.

— Так завжди буває. Хтось хоче когось залишити.

— Я боюся його. Він мені погрожує. Хоче застрілити мене.

— Що? — Равік глянув на неї. — Що таке?

— Він погрожує, що застрілить мене.

— Хто? — Равік слухав її краєм вуха і аж тепер раптом усе збагнув. — Он що! Ти ж, думаю, не віриш у це?

— Він страшенно запальний.

— Дурниці! Хто нахваляється вбити, той ніколи не вб'є. А надто актор.

Що я балакаю, подумав він. Що все це означає? Чого я тут шукаю? Чийсь голос, чиєсь обличчя. Шумить у вухах. Яке мені до цього діло?

— Навіщо ти мені розповідаєш про це? — спитав він.

— Я хочу його залишити. Хочу повернутися до тебе. Коли Гааке візьме таксі, мине щонайменше кілька секунд, поки я зупиню інше, міркував Равік. А поки рушу за ним слідом, може бути вже запізно. Він підвівся.

— Почекай на мене тут. Я зараз вернуся.

— Що ти хочеш...

Равік навіть не дослухав її. Він швидко зійшов з тераси й зупинив таксі.

— Ось вам десять франків. Можете почекати на мене кілька хвилин? У мене є ще справа в ресторані.

Водій глянув на банкноту, потім на Равіка. Той підморгнув йому. Водій у відповідь теж підморгнув і злегка помахав банкнотою.

— Це крім того, що нарахує лічильник, — сказав Равік. — Ви розумієте, чому...

— Розумію, — посміхнувся водій. — Добре, я почекаю.

— Поставте машину так, щоб можна було відразу рушити.

— Добре, пане начальнику.

Равік квапливо пробрався назад крізь людський потік. Йому раптом перехопило дух. Гааке стояв біля дверей. Равік не чув, що йому казала Джоан.

— Стривай! — мовив він їй. — Я зараз! Почекай хвилинку!

— Ні! — Вона підвелася. — Ти ще пожалкуєш! — Вона мало не плакала.

Равік присилував себе всміхнутися. Він схопив Джоан за руку. Гааке й досі стояв біля дверей.

— Сядь, — сказав він. — На хвилинку!

— Ні!

Вона спробувала вирватись, і Равік відпустив її. Аби тільки не привернути нічиєї уваги. Джоан швидко пішла між столиками майже повз самого Гааке. Той подивився їй услід. Тоді поволі перевів погляд на Равіка і знов позирнув у той бік, куди пішла Джоан. Равік присилував себе сісти. Кров раптом загула у нього в скронях. Він витяг гаманця

і вдав, ніби щось шукає в ньому. Він помітив, що Гааке поволі пішов поміж столиками, і з байдужою міною відвернув голову, щоб не зустрітися з ним очима.

Він чекав. Час немов зупинився. Раптом його охопила паніка. А що, як Гааке вернувся назад? Він швидко глянув у той бік. Гааке в ресторані не було. Вже не було. На мить перед очима в нього все закрутилося.

— Дозвольте? — спитав хтось позад нього.

Равік не почув. Він дивився на двері. Гааке не повернувся в ресторан. Не можна гаятись ні секунди, подумав він. Треба побігти за ним і спробувати ще догнати його. За спиною в нього знов почувся голос. Равік обернувся й завмер. Гааке підійшов до нього ззаду й тепер стояв поряд, показуючи на стілець, де щойно сиділа Джоан.

— Дозвольте? Тут ніде більше немає вільних столиків.

Равік кивнув головою. Він не міг вимовити жодного слова. Кров відринула від голови. Вона спадала все нижче й нижче, ніби стікала під стілець. Тіло обм'якло, мов порожній мішок. Він міцно притиснувся хребтом до спинки стільця. На столику ще стояло вино. Білувата, наче рідке молоко, рідина. Він узяв чарку й випив. Вино не ковталося. Він глянув на чарку. Рука не тремтіла. Тремтіли всі нерви всередині.

Гааке замовив коньяк. Витриманий «шампань». По-французькому він говорив із дуже помітним німецьким акцентом. Равік підкликав хлопця з газетами.

— «Парі суар».

Хлопець позирнув на двері. Там стояла з газетами стара жінка — це було її постійне місце. Хлопець ніби випадково тицьнув Равікові згорнену газету, схопив монету й швидко зник.

Мабуть, Гааке таки впізнав мене, подумав Равік. А то чого б він прийшов? Равік не врахував, що може статися й таке. Тепер лишилося одне: сидіти й чекати, поки Гааке покаже, чого він хоче. А вже тоді відповідно до обставин діяти.

Він розгорнув газету, перебіг очима заголовки і знов поклав її на столик. Гааке подивився на нього.

— Гарний вечір, — сказав він по-німецькому.

Равік кивнув головою.

Гааке всміхнувся.

— Я маю добре око, еге ж?

— Можливо.

— Я помітив вас іще в залі.

Равік знов кивнув головою, ввічливо й байдуже. Його нерви були напружені до краю. Він не міг собі уявити, що має на думці Гааке.

Навряд чи йому відомо, що він, Равік, живе у Франції нелегально. А може, гестапо знало й це? Та однаково ще можна виграти час.

— Я вас відразу впізнав, — сказав Гааке. Равік подивився на нього.

— По шрамові, — мовив Гааке, показуючи на Равіків лоб. — Такі шрами бувають тільки в корпорантів. Отже, ви або німець, або вчилися в Німеччині.

Він засміявся. Равік усе ще дивився на нього. Це щось неймовірне! Надто кумедний збіг, щоб його можна було передбачити! Він глибоко відітхнув, відчувши раптове полегшення. Виходить, Гааке й гадки не мав, хто він. Шрам на лобі він сприйняв як наслідок студентського поєдинку. Равік і собі засміявся. Тепер вони сміялися обоє. Равікові довелося стиснути кулаки так, аж нігті вп'ялися в долоні, щоб перестати сміятись.

— Угадав? — спитав Гааке, пишаючись своєю спостережливістю.

— Наче у воду дивилися.

Шрам на лобі. Йому розбили голову в катівні гестапо на очах у Гааке. Кров заливала йому очі й рот. А тепер Гааке вважає, що цей шрам лишився після невинного студентського поєдинку, та ще й пишається, що вгадав.

Офіціант приніс коньяк. Гааке з виглядом знавця понюхав його.

— Коньяк у них добрий, — сказав він. — Дуже добрий! А решта... — Він підморгнув Равікові. — Все загнилося. Народ-рантьє. Хоче тільки безпеки й спокійного життя. Де їм із нами змагатися.

Равікові здавалось, що йому краще не озиватися. Бо якщо він скаже хоч слово, то не втримається, розіб'є об столик чарку й сипне скалками Гааке в очі. Він зробив над собою зусилля, обережно взяв чарку, випив і спокійно поставив на столик.

— Що це у вас? — спитав Гааке.

— «Перно». Замінник абсента.

— Ага, знаю. Це той напій, від якого французи стають імпотентами? — Гааке посміхнувся. — Вибачте. Я мав на думці не вас особисто.

— Абсент справді заборонений, — мовив Равік. — А це його нешкідливий замінник. Абсент викликає неплідність, а не імпотентність. Тому його й заборонили. А це анісова горілка. На смак схожа на солодцезу.

Виходить, я можу говорити, подумав він. Навіть не дуже видно, що я схвильований. Відповідаю легко, гладенькими фразами. Десь глибоко в мені шаленіє чорний вихор, а на поверхні спокійно.

— Ви тут живете? — спитав Гааке.

— Так.

— Віддавна?

— Весь час.

— Розумію, — сказав Гааке. — Тутешній німець. Ви тут народилися?

Равік кивнув головою. Гааке випив коньяк.

— Дехто з наших найкращих людей також народився не в Німеччині. Заступник фюрера — в Єгипті. Розенберг — у Росії. Дарре походить із Аргентіни. Все залежить від світогляду, правда?

— Тільки від нього, — відповів Равік.

— Я так і думав, що ви погодитесь зі мною. — На обличчі в Гааке світилося задоволення. Він ледь нахилився вперед і, здавалося, клацнув під столиком підборами. — Між іншим, дозвольте відрекомендуватися — фон Гааке.

— Горн, — так само церемонно відповів Равік.

Це був один із його попередніх псевдонімів.

— Фон Горн? — перепитав Гааке.

— Авжеж.

Гааке кивнув головою. Він перейнявся ще більшою довірою до Равіка, побачивши в ньому гідного себе однодумця.

— Ви, мабуть, добре знаєте Париж, правда ж?

— Більш-менш.

— Звичайно, я питаю не про музеї. — Гааке посміхнувся з виглядом бувальця.

— Я все чудово розумію.

Цей арійський претендент на надлюдину, видно, хоче погуляти, але не знає, куди йому поткнутися, міркував Равік. Якби його затягти десь у глухий закуток, у відлюдну пивницю, в якийсь забутий бордель, майнула в нього думка. Кудись, де б ніхто не перешкодив...

— У вас тут є де розважитись, еге ж? — спитав Гааке.

— Ви недавно в Парижі?

— Через кожні два тижні я навідуюся сюди днів на два або на три. Своєрідний контроль. Дуже важливе завдання. За останній рік ми тут багато встигли зробити. Неймовірні успіхи. Я не можу говорити про це, але... — Гааке посміхнувся. — Тут можна купити мало не кожного. Продажна наволоч. Ми дізналися майже все, що хотіли. І без ніякої розвідки. Вони самі нас інформують. Зрада батьківщини як різновид патріотизму. Наслідок багатопартійної системи. Кожна партія продає інші, а водночас і батьківщину. Аби тільки самій мати зиск. А нам цього й треба, в нас тут повно однодумців. У впливових колах. — Він підняв чарку, побачив, що вона порожня, і знов поставив її на столик. — Вони зовсім не озброюються. Гадають, що, коли будуть беззбройні, ми від них нічого не вимагатимем. Аби ви знали,

скільки в них літаків і танків... Зі сміху вмерти можна. Кандидати на самогубців, та й годі.

Равік уважно слухав. Він був зосереджений до краю, а проте навколо нього все пливло, ніби він спав і от-от мав прокинутися. Столики, офіціанти, приємна вечірня метушня, машини, що проїздили вулицею, місяць над дахами, яскраві світляні реклами на фронтонах будинків... А навпроти нього — балакучий убивця, який має на своєму рахунку сотні жертв і який зруйнував йому життя.

Повз їхній столик пройшли дві жінки в елегантних вузьких костюмах і всміхнулися до Равіка. То були Іветта й Марта з «Озириса». Сьогодні вони мали вільний вечір.

— Шикарні, бісові душі! — сказав Гааке.

Заманити в якусь бічну вуличку, думав Равік. У безлюдну вузьку вуличку. Або в Булонський ліс.

— Ці дами заробляють на життя коханням, — сказав він. Гааке подивився їм услід.

— А непогані. Ви, мабуть, добре розумієтесь на цьому, га? — Гааке замовив ще чарку коньяку. — Дозвольте пригостити вас?

— Дякую. З мене досить «перно».

— Кажуть, що в Парижі є фантастичні борделі. Такі, що збожеволіти можна. З демонстрацією і так далі.

Очі в Гааке блищали. Так самісінько, як тоді, кілька років тому, в залитій яскравим світлом катівні гестапо.

Я не повинен про це згадувати, думав Равік. Тепер не повинен.

— А ви хіба ніколи не були в жодному з таких місць? — спитав він.

— У деяких був. З пізнавальною метою, звичайно. Хотів побачити, як може занепасти народ. Але то були напевне не найцікавіші з них. А крім того, в таких місцях треба бути дуже обережним. Щось не так — і ти вже скомпрометований.

Равік похитав головою.

— Цього можна не боятися. Є такі місця, куди не заходить жоден турист.

— І ви їх знаєте?

— Звичайно. Навіть добре знаю.

Гааке випив другу чарку коньяку. Він ставав дедалі відвертіший. Те, що в Німеччині його стримувало б, тут відпало. Равік відчував, що Гааке нічого не підозрює.

— Сьогодні я саме намірявся трохи розважитись, — сказав він Гааке.

— Справді?

— Так. Інколи я собі дозволяю це. Треба ж зазнати в житті всього, що можна.

— І добре робите! Дуже добре!

Якусь мить Гааке незмигненно дивився на нього. Впоїти, подумав Равік. Впоїти, коли інакше не вийде, і кудись затягти.

Вираз обличчя в Гааке змінився. Він не був п'яний, тільки обмірковував, що йому робити.

— Шкода, — сказав він нарешті. — Я б залюбки пішов з вами.

Равік нічого не відповів. Краще не поспішати, щоб не викликати в Гааке підозри.

— Я сьогодні мушу вертатися в Берлін. — Гааке глянув на годинник. — За півтори години.

Равік і оком не змигнув. Треба піти з ним, подумав він. Гааке напевне зупинився в готелі, а не в приватному будинку. Зайти з ним до кімнати й там порішити його.

— Я тут чекаю на двох знайомих, — повів далі Гааке. — Вони мають зараз надійти. Ми разом їдемо. Мої речі вже на вокзалі. Ми звідси підемо просто до поїзда.

Усе пропало, подумав Равік. Чому я не ношу з собою зброї? Чому я, дурний, останнім часом переконував себе, що тоді мені Гааке привидівся? Я б міг застрілити його десь на вулиці й спробувати втекти в метро.

— Шкода, — сказав Гааке. — Та, може, ми могли б зустрітися другого разу? Через два тижні я знов буду тут.

Равік відітхнув з полегкістю.

— Добре, — сказав він.

— Де ви мешкаєте? Я міг би вам зателефонувати.

— У готелі «Принц Уельський». На сусідній вулиці. Гааке витяг нотатника й записав адресу. Равік дивився на елегантну книжечку в червоних палітурках із м'якої шкіри. Олівчик був тоненький, позолочений. Що там записано? Мабуть, інформація, що накличе на когось тортури і смерть, подумав Равік. Гааке сховав нотатника.

— Шикарна жінка. Та, з якою ви щойно розмовляли, — мовив він.

Равік не відразу збагнув, про кого йдеться.

— А, ця... Так, непогана.

— Кіноактриса?

— Щось таке.

— Близька знайома?

— Саме так.

Гааке задумливо втупив погляд у порожнечу поперед себе.

— Тут мені не так легко познайомитися з якоюсь гарненькою дамою. Мало часу, та й не знаєш надійних місць...

— Це можна влаштувати, — сказав Равік.

— Справді? А ви самі не зацікавлені?

— У чому?

Гааке ніяково всміхнувся.

— Наприклад, у тій дамі, з якою ви щойно розмовляли.

— Нітрохи.

— Чорт, це було б непогано! Вона француженка?

— Здається, італійка. З домішкою ще кількох рас.

Гааке посміхнувся.

— Непогано. Звичайну вдома я цього робити не можу. Але тут я перебуваю, так би мовити, інкогніто.

— Справді? — спитав Равік.

Це питання на мить спантеличило Гааке, та потім він усміхнувся.

— Розумію! Звичайно, для своїх ні... Та взагалі це сувора таємниця. Між іншим, мені спало на думку... Ви не маєте знайомих серед утікачів?

— Майже не маю, — насторожено відповів Равік.

— Шкода! Нас цікавить... Розумієте, відомості про декого... Ми навіть платимо за це... — Гааке підняв руку. — Вам я, звичайно, плати не пропоную, про це не може бути й мови. Але навіть найдрібніші відомості...

Равік відчув на собі очікувальний погляд Гааке.

— Можливо, — відповів Равік. — Ніколи зарані не знаєш... Часом щось може й трапитись.

Гааке присунувся ближче.

— Бачите, це теж одне з моїх завдань. Налагоджування зв'язків у чужій країні. Часом буває важко підступитися до когось. Але в нас тут уже працюють надійні люди. — Він значуще звів брови. — У нас із вами, звичайно, інші мотиви. Для нас це справа честі. І, зрештою, інтереси батьківщини.

— Певне.

Гааке глянув на двері.

— А ось і мої знайомі. — Підрахувавши суму, він поклав кілька банкнот на порцелянову тарілку. — Зручно, що ціни вказані просто на тарілках. Варто було б і в нас таке завести. — Він підвівся й простяг Равікові руку. — До побачення, пане фон Горне. Я дуже радий, що познайомився з вами. За два тижні я вам зателефоную. — Він усміхнувся. — Все це, звичайно, між нами.

— Безумовно. Не забудьте зателефонувати.

— Я нічого не забуваю. Жодного обличчя й жодної зустрічі. Не можу собі цього дозволити. Такий у мене фах.

Равік теж підвівся. Йому здавалося, ніби він мав зараз пробити рукою бетонну стіну. Потім він відчув у своїй долоні руку Гааке. Вона виявилась мала й несподівано м'яка.

Він з хвилину нерішуче постояв, дивлячись услід Гааке, потім знову сів. Раптом він відчув, що весь тремтить. Ще трохи посидівши, він розрахувався з офіціантом, вийшов з ресторану і рушив у тому самому напрямку, що й Гааке. Тоді згадав, що бачив, як Гааке зі своїми знайомими сідав у таксі. Не було ніякого глузду вистежувати його. З готелю він уже вибрався. Коли Гааке випадково ще десь побачить його, то щонайменше насторожиться. Равік повернувся й пішов до готелю «Інтернасіональ».

— Ти поводився розважно, — сказав Морозов. Вони сиділи перед кав'ярнею на Рон-Пуен.

Равік глянув на свою праву руку. Він кілька разів витирав її спиртом. Сам розумів, що це смішно, але не міг інакше. Тепер шкіра на руці була суха, мов пергамент.

— Треба бути божевільним, щоб у такому становищі стріляти, — сказав Морозов. — Добре, що в тебе не було зброї.

— Добре, — не дуже впевнено мовив Равік.

Морозов глянув на нього.

— Невже ти такий ідіот, що захотів би попасти під суд за вбивство чи за спробу вбивства?

Равік промовчав.

— Равіку... — Морозов стукнув пляшкою по столику. — Не давай волі своїй уяві.

— Я й не даю. Але зрозумій мене, я аж тіпаюсь, коли подумаю, що проґавив таку нагоду. На дві години раніше я б затяг його кудись... Або зробив би щось інше...

Морозов налив чарки.

— Випий горілки! Ти його ще спопадеш.

— Спопаду або ні.

— Не бійся. Він приїде знов. Такі типи повертаються, ти йому закинув добрий гачок. Будьмо!

Равік сиппв чарку.

— Я б ще встиг на Північний вокзал. І побачив би, чи він поїхав.

— Авжеж. Навіть міг би спробувати вколошкати його там. І дістав би щонайменше двадцять років каторги. В тебе ще є такі блискучі ідеї?

— Є. Я міг би простежити, чи він справді поїхав.

— Щоб попасти йому на очі і все зіпсувати.

— Треба було хоч спитати, в якому готелі він зупиняється.

— І насторожити його. — Морозов знов налив чарки. — Послухай, Равіку. Я знаю, ти сидиш і думаєш, що все робив не так як слід. Прожени ці думки! Розбий щось, якщо це тобі допоможе. Щось велике й дешеве. Хоча б горщик із пальмою в «Інтернасіоналі».

— Нічого не допоможе.

— То виговорись. Говори, поки стане сили. Поки врешті заспокоїшся. Ти не росіянин, а то б відразу зрозумів мене.

Равік випростався.

— Борисе, — сказав він. — Я знаю одне: щурів треба нищити, а не чекати, вкусять вони чи ні. Але говорити про це я не можу. Я думатиму. Обмірковуватиму, як найкраще вбити його. Готуватиму вбивство, як операцію. Якщо взагалі щось можна підготувати. Я повинен звикнути до того, що мене чекає. В мене є на це два тижні. Це добре. Хтознаяк добре. Я за цей час привчу себе бути спокійним. Ти маєш слушність. Можна виговоритися, щоб стати спокійним і розважним. Але того самого можна досягти й роздумами. Холодно обмірковуючи все, я ненависть оберну в цілеспрямованість. Я подумки вбиватиму його стільки разів, що набуду звичку, поки він приїде. Всоте вбиваєш розважніше і спокійніше, ніж уперше. А тепер поговорімо. Але про щось інше. Наприклад, он про ті білі троянди. Глянь на них! Такої задушливої ночі, як сьогодні, вони ніби сніг. Ніби піна на бурхливому прибої ночі. Ти задоволений?

— Ні, — відповів Морозов.

— Добре. Глянь на це літо. Літо тисяча дев'ятсот тридцять дев'ятого року. Воно тхне порохом. Троянди вже тепер здаються снігом, який узимку покриє братські могили. Зате ми всі веселі, правда? Хай живе сторіччя невтручання! Сторіччя закам'янілих людських душ! Цієї ночі багатьох уб'ють, Борисе. І кожної ночі вбивають. Багатьох. Горять міста, десь голосять євреї, чехи гинуть по лісах, китайці горять, облиті японським газоліном, у концентраційних таборах шаленіє смерть, то невже ми будемо по-жіночому проливати сльози, коли треба знищити вбивцю? Ми до нього доберемося, відправимо його на той світ, раз — і каюк, як нам часто доводилось робити з невинними людьми, що відрізнялися від нас тільки іншим військовим мундиром...

— Добре, — сказав Морозов. — Принаймні краще, ніж досі. Ти ніколи не вчився орудувати ножем? Ніхто б нічого не почув.

— Дай мені спокій, на сьогодні досить. Колись же мені треба виспатись. Біс його знає, чи пощастить заснути, хоч я й удаю такого спокійного. Розумієш?

— Ще б пак.

— Цієї ночі я буду без кінця вбивати. За два тижні я повинен стати безвідмовним автоматом. Тепер головне витримати ці два тижні. До того часу, коли я нарешті зможу спокійно заснути. Хміль мені не допоможе. Снодійне також. Я виснажуся так, що врешті засну. Тоді другого дня буду знов добре себе почувати. Розумієш? — Морозов помовчав.

— Знайди собі жінку, — нарешті сказав він.

— Що це мені дасть?

— Щось та дасть. Спати з жінкою завжди добре. Подзвони Джоан. Вона прийде.

Джоан. А й справді. Вона перед тим була в ресторані. Щось казала. Він забув, що саме.

— Я не росіянин, — сказав Равік. — Що ти ще мені порадиш? Тільки щось просте. Найпростіше.

— Господи Боже! Не ускладнюй життя! Найпростіший спосіб звільнитися від кохання до жінки — час від часу спати з нею. Не давай волі уяві. Нащо драматизувати цілком природний акт?

— Так, — мовив Равік. — Нащо?

— То давай я подзвоню Джоан. Щось наверзу їй. Недарма ж я працюю швейцаром.

— Сиди. І так усе гаразд. Краще пиймо й дивімося на троянди. Такі білі бувають обличчя мертвих у місячному світлі, після кулеметного обстрілу з повітря. Я колись бачив у Іспанії. Робітник-металург Пабло Нонас сказав тоді, що небо вигадали фашисти. Він залишився з однією ногою. І був трохи сердитий на мене за те, що я не заспиртував йому відрізану ногу. Вважав, що так він уже на четвертину похований. Він не знав, що ту ногу вкрали собаки і зжерли...

XXV

До палати, де Равік перев'язував хворого, зайшов Вебер і викликав його в коридор.

— Телефонує Дюран. Просить, щоб ви негайно приїхали. Якийсь винятковий випадок і незвичайні обставини.

Равік глянув на Вебера.

— Тобто Дюран спартачив операцію і тепер хоче накинути її мені, так?

— Не думаю. Він наляканий. Мабуть, не знає, що робити.

Равік похитав головою. Вебер мовчав.

— А звідки він взагалі знає, що я повернувся? — спитав Равік.

Вебер здвигнув плечима.

— Не уявляю собі. Мабуть, від котроїсь із сестер.

— Чому він не покличе Біно? То дуже добрий хірург.

— Я й сам йому радив звернутися до Біно. А він сказав, що це особливо складний випадок. Із вашої царини.

— Дурниці. З кожної царини в Парижі є дуже добрі лікарі. Чому він не звернеться до Мартеля, одного з найкращих хірургів світу?

— Хіба ви самі не можете здогадатися, чому?

— Звичайно, можу. Не хоче соромитися перед колегою. Інша річ безпаспортний лікар-утікач. Він триматиме язика на припоні.

Вебер глянув на нього.

— То ви поїдете? Дорога кожна хвилина.

Равік розв'язав шворки халата.

— Звичайно, поїду, — сердито сказав він. — А що ж мені робити? Але тільки з однією умовою — що ви теж поїдете зі мною.

— Добре. Візьмемо мою машину.

Вони зійшли сходами вниз. Перед клінікою блищала на сонці Веберова машина.

— Я працюватиму лише у вашій присутності, — сказав Равік. — Бо хтозна, чи той тип не підкладе мені свиню.

— По-моєму, тепер йому не до того. — Машина рушила.

— Я ще й не таке бачив, — повів далі Равік. — У Берліні я був знайомий з одним молодим асистентом, який мав усе для того, щоб стати добрим хірургом. Якось його професор оперував п'яний, зробив неправильно розріз і, нічого не сказавши, звелів асистентові робити далі за нього операцію. Той нічого не помітив, а через півгодини професор зчинив бучу і все звернув на нього. Пацієнт помер під час операції, а молодий асистент другого дня. Наклав на себе руки. Професор же й далі оперував і пив.

На авеню Марсо вони зупинилися: вулицею Галілея проїздила колона вантажних машин. Крізь скло припікало сонце. Вебер натиснув кнопку на щитку, і дах машини поволі відсунувся назад. Він гордо позирнув на Равіка.

— Недавно поставив. Електричний пристрій. Чудово! Чого тільки люди не вигадають.

Крізь відкритий дах завівав вітерець. Равік кивнув головою.

— Так, чудово. Найновіший винахід — магнітні міни й торпеди. Вчора десь читав. Коли така торпеда пролетить повз ціль, то сама дугою повернеться назад і таки влучить. Ми дивовижно винахідлива раса.

Вебер повернув до нього рум'яне обличчя. На ньому сяяла добродушна усмішка.

— Ви знов про свою війну, Равіку! Від нас до неї далі, ніж до місяця. Всі ті балачки про війну — тільки спосіб політичного тиску, повірте мені!

Шкіра хворої мінилася блакитнявим перламутром. Обличчя було сіре, мов попіл. Над ним у сліпучому світлі операційної лампи палало буйне золотаве волосся. Те жовте полум'я навколо сірого, мов попіл, обличчя було таке неймовірно яскраве, що здавалося майже непристойним. Немов життя вже цілком згасло в цьому тілі, і тільки волосся ще жило, іскрилося життям і криком кричало, благаючи допомоги.

Молода жінка на операційному столі була дуже вродлива. Струнка, висока, з обличчям, яке не могла спотворити навіть густа тінь глибокої непритомності. Ця жінка була створена для розкошів і кохання.

Кровотеча була мала, аж занадто мала.

— Ви відкрили матку? — спитав Равік Дюрана.

— Так.

— І що?

Дюран не відповів. Равік підвів на нього очі. Дюран дивився на нього безтямним поглядом.

— Ну добре, — мовив Равік. — Сестер нам поки що не треба. Досить і нас, трьох лікарів.

Дюран кивнув головою. Сестри й асистент вийшли.

— І що? — знов спитав Равік.

— Ви ж самі бачите.

— Не бачу.

Равік бачив, що зробив Дюран, але хотів, щоб той сам признався у всьому в присутності Вебера. Так було надійніше.

— Третій місяць вагітності. Кровотечі. Довелося чистити. Ложкою. Мабуть, зачеплена внутрішня стінка.

— І що? — знов спитав Равік.

Він дивився просто у вічі Дюранові. В того на обличчі застиг вираз безсилої люті. Він мене зненавидить нар.іки, подумав Равік. Хоч би тому, що все це чує Вебер.

— Перфорація, — сказав Дюран.

— Ложкою?

— Звичайно, — не зразу відповів Дюран. — А чим же ще?

Кровотеча цілком припинилася. Равік мовчки оглядав хвору далі. Потім випростався і сказав:

— Ви пробили матку й не помітили цього. Далі втягли в отвір кільце кишки й не зрозуміли, що то. Мабуть, подумали, що то оболонка плоду. Почали її шкребти й пошкодили кишку. Так чи ні?

Лоб у Дюрана раптом геть спітнів. Борідка під маскою заворушилася, ніби він розжовував щось тверде.

— Може, й так.

— Скільки часу триває операція?

— До того як ви прийшли — три чверті години.

— Внутрішня кровотеча. Пошкодження тонкої кишки. Гостра загроза сепсису. Кишку треба зашити. Матку вирізати. Негайно.

— Що? — спитав Дюран.

— Ви самі все добре розумієте, — мовив Равік.

У Дюрана забігали очі.

— Так, розумію. Але я вас запросив не для цього.

— Це все, що я можу вам сказати. Кличте своїх помічників і оперуйте далі. Я вам раджу поквапитись.

Дюран знов заворушив щелепами.

— Я надто схвильований. Ви б не зробили операцію замість мене?

— Ні. Як ви знаєте, я перебуваю у Франції нелегально й не маю права оперувати.

— Ви... — почав Дюран і затнувся.

Санітари, напрактиковані студенти, масажисти, асистенти вдають із себе видатних німецьких лікарів... Равік не забув, що Дюран сказав Левалеві.

— Мсьє Леваль дав мені деякі пояснення щодо цього, — мовив він. — Перше ніж вислати мене з Франції.

Він побачив, що Вебер насторожився. Дюран нічого не сказав.

— Операцію замість вас може зробити доктор Вебер, — сказав Равік.

— Але ж ви досить часто оперували за мене. Якщо йдеться про гонорар...

— Гонорар не має ніякого значення. Я не оперую, відколи повернувся назад. А надто пацієнтів, які не дали заздалегідь своєї згоди на таку операцію.

Дюран розгублено втупив очі в Равіка.

— Не можна ж тепер припинити наркоз і спитати пацієнтку, чи вона згодна.

— Чому ж, можна. Але є ризик, що почнеться сепсис.

Обличчя в Дюрана змокріло від поту. Вебер глянув на Равіка. Той кивнув головою.

— На ваших сестер можна покластися? — спитав Вебер Дюрана.

— Можна...

— Ми обійдемося без асистента, — сказав Вебер Равікові. — Нас троє лікарів і дві сестри.

— Равіку... — почав був Дюран і замовк.

— Вам треба було покликати Біно, — мовив Равік. — Або Малона чи Мартеля. Вони першокласні хірурги.

Дюран промовчав.

— Ви згодні визнати в присутності Вебера, що зробили перфорацію матки й пошкодили тонку кишку, вважаючи її за оболонку плоду?

Дюран хвилину вагався.

— Так, — хрипко сказав він нарешті.

— Ви згодні визнати, що попросили Вебера разом зі мною, випадковим асистентом, зробити гістеректомію, резекцію тонкої кишки й анастомоз?

— Так.

— Ви згодні взяти на себе цілковиту відповідальність за операцію та її наслідки, а також за те, що пацієнтка нічого не знає і не дала своєї згоди?

— Так. Звичайно, згоден, — прохрипів Дюран.

— Добре. Кличте сестер. Асистент нам не потрібний. Поясніть йому, що ви дозволили доктору Веберові й мені допомагати вам, оскільки випадок особливо складний. Скажіть, що домовились так раніше абощо. Наркоз далі будете давати самі. Сестрам потрібна повторна стерилізація?

— Ні, на них можна покластися. Вони ні до чого не доторкалися.

— Тим краще.

Черевна порожнина була відкрита. Равік надзвичайно обережно почав витягати петлю кишки з розрізу в матці, обмотуючи її стерильними серветками, щоб запобігти сепсисові, поки знайшов пошкоджене місце. Потім обклав серветками й усю матку.

— Позаматкова вагітність, — промурмотів він, звертаючись до Вебера. — Гляньте — половина плоду в матці, а половина в трубі. Власне, його провина не така вже й велика. Дуже рідкісний випадок. А проте...

— Що? — спитав Дюран з-за екрана операційного столу. — Що ви кажете?

— Нічого.

Равік затиснув клемами кишку й зробив резекцію. Тоді швидко зшив відкриті кінці й зробив боковий анастомоз.

Операція захопила його. Про Дюрана він зовсім забув. Перев'язавши трубу й судини, які її живили, він відрізав її. Потім почав видаляти матку. Чому так мало крові? Чому ця частка тіла не кривавить дужче, ніж серце? Адже я видаляю диво життя, здатне продовжувати його, думав він.

Прекрасна жінка, що лежить на столі, мертва. Вона зможе жити далі, але сама вже мертва. Засохла гілочка на дереві поколінь. Квітуча, але позбавлена таємниці плодоносіння. У заростях папороті велетенські людиноподібні мавпи протягом тисяч поколінь проходили складну еволюцію. Єгиптяни будували храми, розквітала Еллада. Кров долала свій таємничий шлях, досягаючи все вищих і вищих вершин, поки з'явилася ця жінка, що тепер стала безплідна, мов порожній колос, нездатна передати далі свою кров, втілившись у сина чи дочку. Незграбна Дюранова рука урвала прадавній ланцюг спадковості. Та хіба й сам Дюран не наслідок праці тисяч поколінь, хіба Еллада й епоха Ренесансу не цвіла й для нього, для його плюгавої борідки?

— Яка гидота, — сказав Равік.

— Що? — спитав Вебер.

— Нічого, це я так собі.

Равік випростався.

— Все.

Він глянув на бліде вродливе обличчя, обрамлене полум'яним золотавим волоссям. Потім на відро, де лежав закривавлений клаптик тіла, що надав цій жінці такої вроди. Тоді перевів очі на Дюрана.

— Все, — сказав він ще раз.

Дюран припинив наркоз. Він не дивився на Равіка. Почекавши, поки сестри вивезуть візок із хворою, він мовчки вийшов слідом за ними.

— Завтра Дюран заправить за операцію додатково п'ять тисяч франків, — сказав Равік Веберові. — Та ще й похвалиться, що врятував їй життя.

— Поки що не схоже на це.

— Доба — чималий термін. А каяття минає швидко. Особливо ж якщо воно може дати зиск.

Равік мив руки. Крізь вікно біля самого вмивальника він бачив будинок навпроти. Там на одному підвіконні квітли червоні калачики, а під ними дрімав сірий кіт.

О першій годині ночі Равік подзвонив із «Шехерезади» до клініки Дюрана. Чергова сестра сказала, що хвора спить. Дві години тому вона дуже кидалася. Але навідався Вебер і дав їй заспокійливі ліки. Тепер начебто все гаразд.

Равік відчинив дверці телефонної будки. Назустріч йому війнуло гострим запахом парфумів. Якась жінка з жовтим фарбованим волоссям, прошелестівши сукнею, гордо, з ви кликом пройшла до туалету. Коси тієї жінки, що лежала в клініці, були природного кольору. Ясні,

ледь рудаві, вони полум'яніли золотом. Равік закурив сигарету й вернувся до зали. Незмінний російський хор співав незмінні «Очі чорні», співав по всьому світі ось уже двадцять років. Трагедія, що затяглася на двадцять років, ризикує обернутись у комедію, подумав Равік. Трагедія повинна бути коротка.

— Вибачте, — сказав він Кет Гегстрем. — Мені конче треба було зателефонувати.

— Там усе гаразд?

— Поки що гаразд.

Чого вона питає? У неї ж самої напевне не все гаразд, збентежено подумав він.

— Вам тут подобається? Це те, що ви хотіли? — спитав він, показуючи на карафку з горілкою.

— Ні, не подобається.

— Ні?

Кет похитала головою.

— Тепер літо. Влітку треба сидіти десь на терасі, а не нидіти в нічному клубі. Щоб поблизу було хоч якесь поганеньке деревце, навіть якщо воно оточене залізними ґратками.

Равік підняв голову й зустрівся поглядом із Джоан. Вона, мабуть, зайшла, коли він телефонував, бо раніше її тут не було. Вона сиділа в протилежному кутку.

— То, може, підемо в якесь інше місце? — спитав він Кет Гегстрем.

Вона знов похитала головою.

— Ні, лишаймося тут. Чи ви, може, теж захотіли під якесь поганеньке деревце?

— Не хочу, бо там і горілка здебільшого поганенька. А тут добра.

Хор перестав співати, й залунала музика. Оркестр заграв якийсь блюз. Джоан підвелася й пішла на танцювальний майданчик. Равік добре не бачив її. Не міг також роздивитися, з ким вона танцювала. Тільки як блакитняве світло прожектора ковзало по майданчику, вона на мить зринала в ньому і знов зникала в сутінку.

— Ви сьогодні оперували?

— Так...

— І як після операції почуваєте себе в нічному клубі? Вам не здається, що ви повернулися з фронту в місто чи одужали після тяжкої хвороби?

— Не завжди. Інколи просто почуваєш себе спустошеним.

В яскравому світлі прожектора очі Джоан здавалися цілком прозорими. Вона глянула на нього. Це не серце в мене заболіло, подумав

Равік, а щось усередині. Удар під груди. Про це написано тисячі віршів. І удару завдаєш мені не ти, вродлива, ледь спітніла від танцю істота, а щось невідоме з темних закамарків мого мозку. Випадково уривається якийсь контакт, і я відчуваю це дужче, коли смуга світла вихоплює тебе з темряви там, на танцювальному майданчику.

— Це не та жінка, що колись тут співала? — спитала Кет Гегстрем.

— Та.

— Вона вже тут не співає?

— Здається, ні.

— Гарна жінка.

— Ви так вважаєте?

— Авжеж. Навіть більше, ніж гарна. З її обличчя відверто прозирає життя.

— Можливо.

Кет глянула на Равіка примруженими очима. Вона всміхалася. То була усмішка, що могла скінчитися сльозами.

— Налийте мені ще чарку, і ходімо звідси, — сказала вона.

Підвівшись, Равік відчув, що Джоан дивиться на нього.

Він узяв Кет під руку. В цьому не було потреби, Кет могла йти й сама. Та йому здавалося, що Джоан не зашкодить побачити його під руку з іншою жінкою.

— Ви б не зробили мені одну послугу? — спитала Кет, коли вони прийшли до неї в готель.

— Звичайно, зроблю. Якщо тільки зможу.

— Підіть зі мною на бенкет до Монфорів.

— А що це таке? Я ніколи про нього не чув.

Кет сиділа в кріслі, завеликому для неї. Вона в ньому здавалася крихкою й тендітною, мов статуетка китайської танцівниці. Шкіра на лобі в неї напиналася ще дужче, ніж раніше.

— Бенкет у Монфорів — велика подія літнього сезону в Парижі, — сказала вона. — Відбудеться він другої п'ятниці в домі і в парку Луї Монфора. Вам це прізвище нічого не каже?

— Ні.

— Ви туди підете зі мною?

— Але ж мене ніхто не запрошувао.

— Я дістану вам запрошення.

Равік глянув на неї.

— Навіщо, Кет?

— Я б хотіла туди піти. Але не сама.

— Хіба вам нема з ким піти?

— Я б хотіла з вами. З кимось зі своїх колишніх знайомих я не піду. Я тепер їх не зношу. Розумієте?

— Розумію.

— Це прекрасний бенкет у парку, останній у Парижі. За ці чотири роки я не пропустила жодного з них. Зробите мені таку ласку?

Равік знав, чому Кет хоче піти з ним. Так вона почуватиме себе певніше. Він не міг відмовити їй.

— Добре, Кет, — сказав він. — Вам не треба діставати окремого запрошення для мене. Повідомте господарів, що будете не самі. Я думаю, цього досить.

Вона кивнула головою.

— Звичайно, досить, Равіку. Дякую. Я негайно ж зателефоную Софі Монфор.

Равік підвівся.

— То я в п'ятницю заїду до вас. А в що ви одягнетесь?

Кет глянула на нього з-під лоба. На її гладенько зачесаних косах, мов на чомусь твердому, відбивалося світло. Голівка ящірки, подумав Равік. Гнучка, суха, жорстка грація позбавленої плоті довершеності. У здорових такої не буває.

— Якраз про це я вам і не сказала, — повагавшись, мовила вона. — То буде костюмований бенкет, Равіку. Бенкет у парку при дворі Людовіка Чотирнадцятого.

— О Господи! — Равік знову сів.

Кет засміялася. Сміх її був несподівано щирий, нестримний, мов у дитини.

— Он там своїть пляшка доброго старого коньяку, — мовила вона. — Вип'єте?

Равік похитав головою.

— Чого тільки люди не видумають!

— Вони щороку влаштовують щось таке.

— То мені доведеться...

— Я сама подбаю про ваш костюм, — квапливо перебила його Кет. — Вам не треба ні про що турбуватися. Я дістану вам щось просте. Вам не доведеться навіть приміряти його. Дайте мені тільки свої розміри.

— Мабуть, чарка коньяку мені таки не завадить, — мовив Равік.

Кет присунула йому пляшку.

— Тільки не відмовтесь тепер.

Равік випив чарку. Через два тижні, подумав він, Гааке знов буде в Парижі. Два тижні якось треба перебути. Що ті два тижні, порівнюючи з життям, а проте далі за них його думка не сягала. Два тижні —

а за ними зяяло провалля. Хіба не однаково, як він згає цей час? Костюмований бенкет... Хоч би що сталося за ці примарні два тижні — хіба воно може здатися химерним?

— Гаразд, Кет.

Равік ще раз зайшов до клініки Дюрана. Жінка з золотавим волоссям спала. На лобі в неї виступили великі краплі поту. Обличчя її порожевіло, уста були ледь розтулені.

— Яка температура? — спитав він у сестри.

— Тридцять сім і вісім.

— Добре.

Равік нахилився над волої им обличчям хворої. Запаху ефіру вже не було чути. Її віддих став свіжий і запашний, мов чебрець. Чебрець, згадав Равік. Гірська лука у Шварцвальді. Хапаючи ротом повітря, він плазує під палючим сонцем, а десь ізнизу долинає крик переслідувачів... І п'янкий запах чебрецю. Дивно, що все забувається, крім запахів. Чебрець... Навіть через двадцять років цей запах воскрешатиме картину його втечі у Шварцвальді, із закамарків пам'яті випливуть усі подробиці, ніби це відбулося вчора. Не через двадцять років, подумав він. Через два тижні...

Він повернувся до готелю близько третьої години. Ніч була тиха й тепла. Він піднявся сходами нагору. Під дверима його номера білів конверт. Равік підняв його. На конверті стояло його прізвище, але не було ні марки, ні поштового штемпеля. Мабуть, від Джоан, вирішив він і розпечатав конверт. Звідти випав чек. Отже, від Дюрана. Равік байдуже глянув на цифру. Потім придивився уважніше. Він не повірив своїм очам: то були не двісті франків, як звичайно, а дві тисячі. Мабуть, неабияк налякався, подумав він. Дюран, що добровільно віддає дві тисячі франків! Просто-таки восьме диво світу!

Сховавши чек у записник, Равік узяв кілька книжок і поклав їх стосиком на столик коло ліжка. Він купив ці книжки два дні тому, щоб читати в безсонні ночі. Книжки несподівано почали посідати в його житті все більше й більше місця. Всього вони не могли йому замінити, але досягали в його душі туди, куди вже ніщо більше не могло досягти. Равік згадав, що в перші роки на чужині не брав до рук жодної книжки. Все в них було бліде проти того, що з ним трапилося. А тепер книжки стали для нього немов оборонним валом і якщо навіть не захищали його, то принаймні на них можна було спертися. Жити вони не дуже допомагали, проте в цю добу, коли світ котився в непроглядну темряву, рятували від найгіршого розпачу. І цього було досить. Десь колись зродилися думки, які тепер зневажають і висміюють, але ті думки вже передумані, залишаться назавжди, і цього було досить.

Равік не встиг розгорнути книжку, як задзвонив телефон. Він не взяв трубки. Хтось дзвонив довго. Через кілька хвилин після того, як дзвінки стихли, Равік зняв трубку і спитав портьє, хто дзвонив.

— Вона не назвала свого імені, — відповів той. Равік чув, що портьє щось жував.

— То була жінка?

— Так.

— Вона говорила з акцентом?

— Я не звернув уваги, — сказав портьє, не перестаючи жувати.

Равік зателефонував до клініки Вебера. Звідти його не викликали. Від Дюрана теж йому ніхто не телефонував. Він набрав номер готелю «Ланкастер». Телефоністка відповіла, що звідти його номер ніхто не набирав. Отже, то була Джоан. Мабуть, телефонувала ще з «Шехерезади».

За годину телефон задзвонив знов. Равік відклав книжку, встав і підійшов до вікна. Спершись ліктями на підвіконня, він почав чекати. Легенький вітерець доносив до нього знизу запах лілей. Емігрант Візенгоф замінив ними відквітлі гвоздики. Коли ночі були теплі, в кімнаті пахло, наче в цвинтарній каплиці або в монастирському саду. Равік не знав, чи Візенгоф посадив лілеї на пам'ять про старого Гольдберга, чи тому, що в дерев'яних ящиках вони гарно росли. Телефон мовчав. Може, цієї ночі я засну, подумав Равік і знов ліг.

Джоан прийшла, коли він спав. Вона відразу ввімкнула верхнє світло й зупинилася в дверях. Равік розплющив очі.

— Ти сам? — спитала вона.

— Ні. Вимкни світло і йди собі.

На мить вона завагалася. Тоді перейшла кімнату й відчинила двері до ванної.

— Брехня, — сказала вона й усміхнулася.

— Іди під три чорти. Я стомився.

— Стомився? Від чого?

— Стомився, та й годі. На добраніч. — Вона підійшла ближче.

— Ти щойно повернувся. Я тобі дзвонила кожні десять хвилин.

Джоан стежила за виразом його обличчя. Він не сказав їй, що вона бреше. Встигла переодягтися, подумав він. Переспала зі своїм коханцем, відіслала його додому, а сама прийшла сюди, певна, що застукає мене з Кет Гегстрем і покаже, який я мерзенний розпусник: щоночі приводжу іншу жінку. Таких треба обминати десятою дорогою. Він мимоволі всміхнувся. Дивно, але його завжди захоплював кожний хитро задуманий підступ, навіть якщо він був спрямований проти нього самого.

— Чого ти смієшся? — сердито спитала Джоан.

— Сміюся, та й годі. Вимкни світло. Ти при світлі як опудало. І йди собі.

Джоан пропустила його слоза повз вуха.

— Хто та повія, з якою я тебе сьогодні бачила?

Равік ледь підвівся на ліжку.

— Геть звідси, а то я шпурну тобі щось у голову!

— Он як... — Вона пильно глянула на нього. — Он як! Уже так далеко зайшло!

Равік схопив сигарету.

— Не виставляй себе на сміх. Сама живеш з іншим, а мені влаштовуєш сцени ревнощів. Іди до свого актора й дай мені спокій.

— Там зовсім інше, — сказала вона.

— Ну певне!

— Звичайно, там інше! — Джоан раптом вибухнула: — Ти добре знаєш, що там інше! Я з тим нічого не можу вдіяти. Сама не рада. Не знаю, як воно на мене найшло...

— У таких випадках завжди не знають, як воно найшло.

Джоан не зводила з нього очей.

— А ти... ти завжди був такий упевнений! Такий упевнений, що здуріти можна! Як стіна, яку нічим не проб'єш! Я ненавиділа твою перевагу! Ох, як, бувало, ненавиділа! Мені треба, щоб мною захоплювалися! Щоб хтось шаленів через мене! Щоб жити без мене не міг! А ти можеш! Завжди міг! Я тобі не потрібна. Ти холодний! Порожній! Ти не знаєш, що таке кохання! Ти ніколи не цінував мене! Я тоді збрехала тобі, коли сказала, що так вийшло, бо тебе два місяці не було. Однаково так вийшло б, якби ти й був тут! Не смійся! Я бачу різницю між тобою і ним, усе бачу, знаю, що той інший не дуже розумний і зовсім не такий, як ти, але задля мене він готовий на все. Для нього, крім мене, не існує нічого на світі, він тільки про мене й думає, тільки мене й хоче, тільки мене й знає, а це саме те, чого мені треба!

Джоан, важко дихаючи, стояла біля його ліжка. Равік дістав пляшку кальвадосу.

— То чого ж ти прийшла сюди? — спитав він.

Джоан відповіла не зразу.

— Ти сам знаєш чого, — нарешті тихо мовила вона. — Навіщо питати?

Він налив чарку й подав їй.

— Я не хочу пити, — мовила вона. — Що то була за жінка?

— Моя пацієнтка. — Равікові не хотілося брехати. — Дуже хвора жінка.

— Неправда. Хоч би щось краще вигадав. Хворій жінці місце в лікарні, а не в нічному клубі.

Равік поставив чарку на столик. Правда часто здається неймовірною, подумав він.

— Це правда, — сказав він.

— Ти її кохаєш?

— Яке тобі діло?

— Ти її кохаєш?

— Справді, яке тобі до цього діло, Джоан?

— Мені до всього є діло! Поки ти нікого не кохаєш... — вона затнулася.

— Ти ж щойно назвала ту жінку повією. То про яке ж кохання може бути мова?

— Я тільки сказала так. Я зразу побачила, що вона не повія. Тому й сказала. Через повію я б не прийшла сюди. Ти кохаєш її?

— Вимкни світло і йди собі.

Джоан підступила ще ближче.

— Я так і знала. Бачила.

— Іди під три чорти, — сказав Равік. — Я стомлений. Іди під три чорти зі своєю дешевою шарадою, хоч вона здається тобі чимось небувалим. Один тобі потрібен для насолоди, для бурхливого кохання чи кар'єри, другому ти кажеш, що кохаєш його інакше, глибше, він для тебе — тиха гавань про всяк випадок, якщо тільки він погодиться бути ослом. Іди під три чорти. Надто в тебе багато всіляких різновидів кохання.

— Це неправда. Все не так, як ти кажеш. Зовсім інакше. Те, що ти набалакав, — неправда. Я хочу повернутися до тебе. І я повернуся до тебе.

Равік знов налив чарку.

— Може, ти й хочеш повернутися. Але тільки дуриш себе. Ти, на жаль, лише вроїла собі таку думку, щоб кинути того другого. А насправді ти ніколи не повернешся.

— Повернуся!

— Ні, не повернешся. А якби й повернулася, то лише на короткий час. Тоді з'явився б хтось інший, що нічого не хотів би, крім тебе, що жив би тільки тобою, і ти знов пішла б. Чудове майбутнє для мене.

— Ні, ні! Я залишуся з тобою. — Равік засміявся.

— Люба моя, — майже ніжно мовив він, — ти не залишишся зі мною. Не можна замкнути вітер. І воду не можна. Коли її замкнеш, вона засмердиться. А замкнений вітер стає застояним повітрям. Ти не створена для того, щоб лишатися з кимось одним.

— Ти також не створений для цього.

— Я?

Равік випив чарку. Вранці та жінка з золотавим волоссям, подумав він, потім Кет Гегстрем зі смертю в животі й тоненькою, ламкою шовковистою шкірою, а тепер ця, безоглядна, сповнена жадоби життя, ще невідома сама собі, а проте так поглинута собою, що чоловікові цього не збагнути, наївна і палка, по-своєму вірна й невірна, як і її мати-природа, переслідувачка й переслідувана, та, що хоче втримати й покидає...

— Я? — ще раз мовив Равік. — Що ти знаєш про мене? Що ти знаєш про людину, в життя якої, і так уже непевне, вривається кохання? Що проти цього твоя дешева насолода? Коли після ненастанного падіння людина раптом знаходить опору, коли нескінченне «чому» нарешті обертається в «ти», коли, ніби міраж над пустелею мовчання, спалахує і набирає потуги почуття, коли воно, всупереч безсилій фантасмагорії крові, виливається в краєвид, проти якого всі мрії здаються блідими й по-міщанському дріб'язковими?

Краєвид зі срібла, місто з філіграні й рожевого кварцу, що виблискує, ніби зігріте зсередини гарячою кров'ю... Що ти знаєш про все це? Думаєш, що про це можна так просто розповісти? Що хтось меткий на язик може відразу вбгати все це в готові штампи слів і почуттів? Що ти знаєш про те, як відкриваються могили і ти, охоплений страхом, стоїш перед вибляклими ночами минулого?.. Та ось могили відкрилися, і ти бачиш, що в них уже немає кістяків, сама земля. Земля, плодючі паростки і перша зелень. Що ти про це знаєш? Тобі потрібен хміль кохання, перемога над чужим «я», що хотіло б розчинитися в тобі, проте ніколи не розчиниться, тобі подобається облудний шал крові, але серце твоє лишається порожнє, бо людина зберігає тільки те, що проростає в ній самій. А на буремному вітрі мало що може прорости. Щось проростає лише в порожні ночі самоти, якщо ти не впав у розпуку. Що ти знаєш про це?

Равік говорив поволі, не дивлячись на Джоан, ніби забув про неї. Нарешті він підвів на неї очі.

— Що я торочу? — мовив він. — Дурні, заяложені слова. Забагато випив сьогодні. На, випий і ти, а тоді йди собі.

Джоан сіла до нього на ліжко і взяла чарку.

— Я все зрозуміла, — сказала вона.

Обличчя її змінилося. Мов дзеркало, подумав Равік. Скрізь і завжди відбиває те, що перед ним поставиш. Тепер те обличчя було зосереджене й гарне.

— Я все зрозуміла. А часом навіть і сама таке відчувала. Але ти, Равіку, за своїм коханням до кохання й до життя часто забував мене.

Я була тільки приводом... Ти гуляв собі по,своїх срібних містах і майже не помічав мене.

Равік довго дивився на неї.

— Можливо, — нарешті сказав він.

— Ти був такий заполонений собою, скільки всього відкривав у собі, що я залишалася десь на узбіччі твого життя.

— Можливо. Та хіба можна побудувати щось разом із тобою, Джоан? Ти сама знаєш, що не можна.

— А ти пробував?

— Ні, — подумавши, відповів Равік. Потім усміхнувся. — Коли ти втікач, позбавлений будь-якої твердої опори, то часом опиняєшся в дивному становищі. І дивно поводишся. Звичайно, я цього не хотів. Та коли в людини майже нічого немає, вона з невеликого хоче зробити все.

Ніч зненацька наповнилася спокоєм. Стала знов однією з тих безмежно далеких ночей, коли біля нього лежала Джоан. Місто відступило кудись далеко, чутно було тільки приємний гомін на обрії, ланцюг годин урвався, і час плинув так тихо, ніби стояв на місці. Знов відбувалося найпростіше і найнезбагненніше на світі: двоє людей розмовляли одне з одним, але кожне з них говорило для себе, і все-таки звуки, що їх називають словами, створювали в драглистій масі під черепними кістками однакові образи й почуття, і з безладного коливання голосових зв'язок та нез'ясовних реакцій на них із глибини сірих звивин мозку раптом знов виникало небо, в якому віддзеркалювалися хмари, струмки, минуле, цвітіння, пригасання і здобутий досвід.

— Ти кохаєш мене, Равіку... — чи то питаючи, чи то стверджуючи, мовила Джоан.

— Так. Але я роблю все, щоб звільнитися від тебе, — промовив він тихо й спокійно, ніби це стосувалося не їх.

Вона не звернула уваги на його слова.

— Я не можу собі уявити, що ми колись розлучимося. На якийсь час — так. Але не назавжди. Не назавжди, — проказала вона ще раз, і по тілі в неї пробіг мороз. — Назавжди... Яке це страшне слово, Равіку. Я не можу собі уявити, що ми ніколи більше не будемо разом.

Равік нічого не відповів.

— Дозволь мені залишитися в тебе, — мовила Джоан. — Я не повернусь назад. Ніколи.

— Вранці повернешся. Сама знаєш.

— Коли я тут, то не можу собі уявити, що не залишуся з тобою.

— Знов ти дуриш себе й сама це знаєш.

Порожнеча серед плину часу. Тісний, освітлений чотирикутник кімнати, такий самий, як раніше, знов та сама людина, яку ти кохав, вона тут і якимось дивом її вже немає, простягни руку, і ти її торкнешся, а проте вона знов недосяжна.

Равік поставив чарку на столик.

— Ти сама знаєш, що знов підеш — завтра, післязавтра, колись... — сказав він.

Джоан похилила голову.

— Знаю.

— І якщо повернешся, то знатимеш, що йтимеш знов і знов.

— Так. — Вона підвела голову. Обличчя її було залите сльозами. — Що це таке, Равіку? Що це?

— Сам не знаю. — Він ледь усміхнувся. — Не велика людині радість від кохання, правда?

— Правда. — Вона дивилася на нього. — Що з нами діється, Равіку?

Він знизав плечима.

— Не знаю, Джоан. Може, нам просто нема більше за що триматися. Раніше ми мали багато чого: впевненість у сьогоднішньому дні, якісь підвалини, віру, мету — все не добрі опори, за які можна було триматися, коли на тебе спадало кохання. А тепер маємо щонайбільше крихту відчаю, крихту відваги і почуття внутрішньої і зовнішньої відчуженості від усього. Тому, коли приходить кохання, воно пожирає тебе, мов вогонь суху солому. Крім кохання, в нас нічого нема, тому воно шаленіше, більше важить для нас і дужче нас руйнує. — Він налив чарку. — Не треба про це надто багато думати. Нам тепер не до роздумів. Вони тільки виснажують нас. А ми ж не хочемо загинути, правда?

Джоан кивнула головою.

— Не хочемо. Що то була за жінка, Равіку?

— Моя пацієнтка. Я вже колись був із нею в «Шехерезаді». Ще тоді, як ти там співала. Сто років тому. Ти тепер щось робиш?

— Отримую в кіно невеличкі ролі. Мабуть, хисту в мене немає. Але я заробляю досить, щоб бути незалежною. І можу кожної хвилини піти звідти. Я не шанолюбна.

Очі в неї вже висохли. Вона випила чарку кальвадосу й підвелася. Видно було, що вона стомлена.

— Чому в одній людині стільки всього сплуталося, Равіку? Чому? Повинна ж бути якась причина. А то чого б ми її так дошукувалися?

Він сумно всміхнувся.

— Це запитання людство ставить собі з найдавніших часів, Джоан. Досі об нього розбивалася вся логіка, філософія й наука.

Вона пішла. Пішла. Вже біля дверей. У ньому щось тьохнуло. Вона пішла. Пішла. Равік випростався. Раптом йому все стало нестерпним. Ні, він не витримає. Хоч би ще одну ніч, однісіньку ніч, ще один раз побачити в себе на плечі її сонне обличчя. Завтра можна буде знов боротися. Ще раз почути біля себе її подих, ще раз зазнати солодкої ілюзії падіння, п'янкої облуди. Не йди, не йди, ми вмираємо в муках і живемо в муках, не йди, не йди, бо що тоді в мене залишиться? Навіщо мені моя гола мужність? Куди нас жене? Тільки ти — дійсність! Найясніший сон! Ох, де ті луки забуття, зарослі асфоделями? Ще раз, тільки один раз! Ще одну іскорку вічності! Для кого я бережу себе? Для якої сумної долі? Для якого темного майбутнього? Я похований живцем, пропащий, мені лишилося жити ще дванадцять днів, дванадцять днів, а за ними порожнеча, дванадцять днів і ця ніч, ця гладенька шкіра... Чого ти прийшла саме цієї ночі, безмежно далекої від зірок, запнутої хмарами й давніми снами, чому прорвала мої вали й огорожі саме цієї ночі, в якій не живе ніхто, крім нас? І знову здіймається хвиля, вона ось-ось залле мене...

— Джоан, — покликав він.

Вона обернулася. Її обличчя враз спалахнуло якимось раптовим, шаленим полум'ям. Зірвавши з себе одяг, вона кинулась до нього.

XXVI

Машина зупинилася на розі вулиці Вожірар.

— Що сталося? — спитав Равік.

— Демонстрація, — відповів водій, не обертаючись. — Цього разу комуністи.

Равік глянув на Кет. Вона сиділа в кутку, тонка, тендітна, в костюмі двірської дами часів Людовіка XVI. Обличчя її вкривав густий шар пудри, та однаково видно було, яке воно бліде і як загострилося.

— Чудно, — сказав Равік. — Маємо липень тисяча дев'ятсот тридцять дев'ятого року, п'ять хвилин тому тут пройшла демонстрація фашистської організації «Вогненні хрести»... Тепер ідуть комуністи... А ми з вами одяглися в костюми великого сімнадцятого сторіччя. Чудно, Кет.

— Яке це має значення, — всміхнулася вона.

Равік глянув на свої черевики з пряжкою. Іронія долі. Опинитися в такому становищі! Вже не кажучи про те, що кожен поліцай міг ще й ув'язнити його.

— Може, поїдемо іншою вулицею? — спитав водій.

— Ви вже не розвернетесь, — мовив Равік. — Надто багато за нами зібралося машин.

Демонстранти поволі йшли поперечною вулицею. Вони несли прапори й транспаранти. Ніхто не співав. Колону супроводжувало чимало поліцаїв. На розі вулиці Вожірар, намагаючись не привертати до себе уваги, стояв іще гурт поліцаїв із велосипедами. Один із них патрулював вулицю. Він зазирнув у машину Кет Гегстрем і, не змигнувши оком, пішов далі.

Кет перехопила Равіків погляд.

— Для нього це не дивина, — пояснила вона. — Він здогадався, в чім річ. Поліція знає все. Бенкет у Монфорів — найважливіша подія літнього сезону. Будинок і весь парк оточений поліцією.

— Це мене надзвичайно заспокоює.

Кет усміхнулася. Вона не знала, що Равік живе у Франції нелегально.

— Не скоро можна буде побачити в Парижі заразом стільки коштовностей. Справжні історичні костюми, справжні діаманти. В таких випадках поліція не захоче ризикувати. Серед гостей напевне будуть і детективи.

— У костюмах?

— Мабуть. А що?

— Добре, що ви мене попередили. А то я хотів був поцупити ротшільдівські смарагди.

Кет ледь спустила шибку.

— Вам нудно, я знаю. Та однаково я вас сьогодні не відпущу.

— Зовсім не нудно. Навпаки. Я б не знав, де дітися, якби не цей бенкет. Там буде що випити?

— Має бути. А як ні, то я кивну старшому дворецькому. Я його добре знаю.

Крізь спущену шибку долинав тупіт сотень ніг по бруківці. Демонстранти йшли не в ногу, а як хто хотів. Наче стомлена череда.

— В якому сторіччі ви хотіли б жити, якби могли вибирати?

— У нашому. А то я був би вже мертвий і якийсь йолоп пішов би в моєму костюмі на цей бенкет.

— Я не це мала на думці. В якому сторіччі ви хотіли б ще раз прожити своє життя?

Равік глянув на оксамитовий рукав свого костюма.

— Знову ж таки в нашому. Хоч це наймерзенніше, найкривавіше, найпродажніше, найсіріше, найбоягузливіше і найбрудніше сторіччя, а однаково в ньому.

— А я ні. — Кет притиснула руки до грудей, ніби її морозило. М'яка парча спадала на її тонкі зап'ястки. — В нашому не хотіла б. Краще вже в сімнадцятому або ще раніше. В будь-якому, тільки не в нашому. Я дійшла до такого висновку кілька місяців тому. Раніше ніколи не думала про це. — Вона опустила шибку до самого низу. — Як тепло! І парко! Вони скоро перейдуть?

— Скоро. Вже видно кінець.

З боку вулиці Камброн почувся постріл. Поліцаї миттю скочили на велосипеди. Крикнула якась жінка. Натовп погрозливо загомонів. Кілька чоловік кинулось бігти. Натискаючи на педалі й вимахуючи кийками, поліцаї ввігналися в ряди демонстрантів.

— Що сталося? — злякано спитала Кет.

— Нічого. Лопнула автомобільна шина.

Водій обернувся. Обличчя його почервоніло з люті.

— Падлюки, вони...

— Уже можна їхати, — перебив його Равік. — Рушайте.

Перехрестя було порожнє, ніби людей із нього змела буря.

— Рушайте! — ще раз наказав Равік.

З вулиці Камброн долинав крик. Знов пролунав постріл. Машина рушила з місця.

Вони стояли на терасі, що виходила в парк. Там уже було повно гостей у мальовничих костюмах. У затінку розлогих дерев квітли троянди. Свічки в лампіонах кидали навкруги миготливе, тепле світло. В одній з альтанок невеличкий оркестр грав менует. Ніби якимись чарами ожила картина Ватто.

— Гарно? — спитала Кет.

— Гарно.

— Вам справді подобається?

— Подобається, Кет. Принаймні, як дивитися здалеку.

— Ходімо погуляємо в парку.

Під старими високими деревами відкривалося неймовірне видовище. Хистке світло безлічі свічок мерехтіло на срібній і золотій парчі, на коштовних блакитних, рожевих і зеленавих оксамитах, м'яко відбивалося на перуках і голих напудрених плечах, лунали ніжні звуки скрипок, на стежках парами й гуртами спроквола походжали гості, блищали руків'я шпаг, жебонів водограй, підстрижені самшитові живоплоти в глибині створювали відповідне тло.

Равік помітив, що навіть слуги були у старовинних костюмах. Коли так, то, мабуть, детективи теж перебрані, подумав Равік. Ото буде

гарно, як підійде Мольєр чи Расін і заарештує тебе. Або якийсь двірський карлик.

На руку йому впала важка тепла крапля. Він підвів очі. Червонясте небо вкрили темні хмари.

— Зараз піде дощ, Кет, — сказав він.

— Не може такого бути. Тоді в парку...

— Може. Швидко тікаймо звідси!

Він узяв її під руку й повів на терасу. Не встигли вони піднятись туди, як линув дощ. Небо немов прорвалося, свічки погасли, за кілька секунд декорації обернулись у вилиняле шмаття. Почалася паніка. Маркізи, герцогині і двірські дами, підібгавши парчеві спідниці, мчали на терасу, графи, їхні вельможності і фельдмаршали намагалися врятувати свої перуки й збилися під тентом, немов зграйка наляканих строкатих курей. Вода лилася на перуки, стікала на коміри й декольте, змиваючи пудру та рум'яна. Спалахнула блискавка, парк осяяло білим, примарним світлом, потім важко загуркотів грім.

Кет Гегстрем непорушно стояла під тентом, притулившись до Равіка.

— Такого ще ніколи не траплялося, — розгублено мовила вона. — Я часто бувала на цих бенкетах. І ще ніколи не йшов дощ. Жодного року.

— Якраз нагода красти смарагди.

— Справді. Боже, як не пощастило...

У парку сновигали служники з парасолями і в дощовиках. Шовкові черевики з пряжками, що виглядали з-під сучасних плащів, справляли кумедне враження. Служники привели на терасу останніх заблуканих, змоклих до рубця двірських дам і пішли шукати загублені пелерини та інші речі. Один із них приніс пару вишуканих золотих черевичків, обережно тримаючи їх у своїй великій руці. Дощ лив на порожні столики, тарабанив по напнутому тенті, ніби саме небо невідомо чому вистукувало в барабан кришталевими паличками вранішню зорю.

— Ходімо всередину, — сказала Кет.

Місця в будинку було замало для стількох гостей. Мабуть, ніхто не враховував, що погода може зіпсуватися. В кімнатах ще стояла важка задуха літнього дня, а тіснява і штовханина тільки збільшили її. Широкі сукні дам геть пом'ялися. Тріщали шовкові шлейфи — на них раз по раз хтось наступав. Майже не можна було поворухнутися.

Равік із Кет стояли біля дверей. Поряд відсапувалася в мокрій, злиплій перуці якась титулована «маркіза Монтеспан». На її пористій шиї мерехтів разок діамантів, кожен у формі груші. Тепер вона була як змокла перекупка на карнавалі. Біля неї кашляв лисий чоловік без підборіддя. Равік упізнав його. То був Бланше, службовець міністерства

закордонних справ, перебраний у костюм Кольбера. Поряд стояли дві вродливі, стрункі фрейліни, у профіль схожі на собак-гончаків. Гладкий і галасливий єврейський барон у капелюсі, оздобленому самоцвітами, хтиво гладив їхні плечі. Кілька південноамериканців, перебраних на пажів, пильно, вражено спостерігали за ним. Між ними стояла обвішана рубінами графиня Беллен у костюмі мадемуазель Лавальєр, з обличчям грішного ангела. Равік пам'ятав її: рік тому він вирізав їй яєчники. Діагноз поставив Дюран. Взагалі тут було багато Дюранових пацієнтів. За кілька кроків далі він упізнав молоду, дуже багату баронесу Ремплар, одружену з якимось англійцем. Равік вирізав їй матку за хибним діагнозом Дюрана. Той узяв за операцію п'ятдесят тисяч франків. Равікові сказала про це під секретом Дюранова секретарка. Равік отримав двісті франків, а баронеса втратила десять років життя і можливість мати дітей.

Запах дощу, застояне, гаряче повітря, змішане з запахом парфумів, поту й мокрого волосся. Обличчя, з яких дощ позмивав грим, здавалися під перуками якимись оголенішими, ніж звичайно, без маскарадних костюмів. Равік озирнувся навколо. Тут було багато краси, духовності і скептичної мудрості. Та Равікове око навчилося помічати найменші ознаки хвороби, і його не міг ввести в оману навіть найбездоганніший зовнішній вигляд. Він знав, що певні кола суспільства в кожному сторіччі, велике воно чи нічим не помітне, не міняють своїх звичок і своїх поглядів, але знав також, що таке хвороба й розпад, і знав їхні симптоми: мляве статеве життя, поблажливість до своїх вад, спорт, що не дає здоров'я, духовність без морального гальма, дотепність задля дотепності, втомлена кров, яку марнують на іронію, на любовні пригоди, дріб'язкову жадібність, на вишуканий фаталізм і нудне існування без будь-якої мети. З цього боку людству нема чого сподіватися порятунку. То з якого ж?

Равік глянув на Кет.

— Ви тут нічого не вип'єте, — мовила вона. — Служники сюди не протовпляться.

— Не велике горе.

Поволі їх випхали до другої кімнати. Незабаром туди внесли столи з шампанським і швидко розставили їх попід стіною.

Десь світилося кілька світильників. Час від часу їхнє лагідне світло пронизували спалахи блискавки надворі, і обличчя людей на мить ставали примарно-бліді й ніби мертві. Потім гуркотів грім, його владний, грізний голос глушив усі інші, тоді знов поверталося лагідне світло, а з ним життя й задуха.

Равік показав на столи з шампанським.

— Принести вам щось звідти?

— Не треба. Надто парко. — Кет глянула на нього. — От я й повеселилася.

— Може, дощ скоро перестане.

— Ні, не перестане. А якби й перестав, то однаково свято зіпсоване. Знаєте що? їдьмо звідси.

— Добре. Я хотів вам запропонувати те саме. Тут наче напередодні Французької революції. Так і чекаєш, що зараз ускочать санкюлоти.

Їм довелося довго пробиратися до виходу. Сукня Кет мала такий вигляд, ніби вона кілька годин спала в ній. Надворі дощ лив як з відра. Обриси будинків навпроти розпливалися, наче вони дивилися на них крізь залиту водою вітрину квіткової крамниці.

Під'їхала машина.

— Куди ми поїдемо? Назад до готелю? — спитав Равік.

— До готелю ще рано. Але в такому вбранні ми не можемо більше нікуди піти. Давайте просто поїздимо по місту.

— Давайте.

Машина поволі їхала вечірнім Парижем. Дощ тарабанив по ній зверху й забивав майже всі інші звуки. Із срібного плину з'явилася сіра Тріумфальна арка і зникла знов. Вони проїхали повз освітлені вітрини крамниць на Єлісейських полях. З Рон-Пуена війнуло пахощами кущів і квіток — барвиста хвиля серед одноманітної сірості. Широка, як море, населена тритонами й морськими страхіттями, мріла в сутінках площа Згоди. Немов відблиск Венеції, пропливла вулиця Ріволі з освітленими аркадами, тоді виринув Лувр, сірий і вічний, з нескінченним подвір'ям і яскравими вікнами. Далі пішли набережні, обриси мостів, хисткі й нереальні над тихою водою. Баржі, буксир із тьмяним ліхтарем — світло його було тепле і втішливе, ніби в ньому знайшли притулок утікачі з тисячі країн. Сена. Гомінкі бульвари з омнібусами, людьми й крамницями. Залізні грати Люксембурзького палацу, а за ним парк, наче вірш Рільке. Кладовище Монпарнас, мовчазне, занедбане. Вузькі старі вулиці, тісно зсунуті одна до одної, будинки, тихі майдани, що зненацька відкриваються за ними, дерева, перехняблені фасади, церкви, викришені часом пам'ятники, ліхтарі, що мигтять крізь дощ, пісуари, що стирчать із землі, наче маленькі фортеці, завулки з невеличкими готелями, де наймають кімнати на годину, і між ними вулички минулого з усміхненими фасадами будинків: чисте рококо й барокко, потемнілі брами, як у романах Пруста...

Кет сиділа в кутку й мовчала. Равік курив. Він бачив, як жевріє на кінці сигарета, але не відчував диму, ніби в темній машині сигарета втратила свою матеріальність. Поволі все почало здаватися йому нереальним — ця їзда, ця тиха машина на дощі, вулиці, що пропливали

повз вікна, притихла жінка в кутку, відблиски ліхтарів на її старовинній сукні, руки, вже позначені смертю, що так непорушно лежали на парчі, ніби їм ніколи більше не судилось піднятися. То була примарна їзда по примарному Парижі, якось дивно пронизана глибоким розумінням усього цього й невисловленим, безпричинним усвідомленням того, що ти прощаєшся з ним.

Равік думав про Гааке. Він намагався обміркувати, що саме треба зробити. Але нічого не виходило: думки ніби розпливалися на дощі. Він згадав жінку з золотавим волоссям, якій зробив операцію, згадав один дощовий вечір у Ротен-бурзі на Таубері, проведений із жінкою, яку він давно вже забув, готель «Айзенгут» і голос скрипки, що долинав із чийогось вікна. Згадав Ромберга, вбитого 1917 року під час бурі на засіяному маком полі у Фландрії. Гуркіт грому якось моторошно зливався з ураганним вогнем, наче Бог стомився вже від людей і почав обстрілювати землю. Згадав гармонію, на якій незугарно грав у Готгольсті солдат із батальйону морської піхоти, — її жалібні звуки викликали нестерпну тугу... Потім у пам'яті його зринув мокрий від дощу Рим і мокре шосе в Руані... Концтабір, нескінченний листопадовий дощ тарабанить по дахах бараків... Згадалися вбиті іспанські селяни — в їхніх роззявлених ротах стояла дощова вода... Мокре ясне обличчя Клер, дорога до Гейдельберзького університету і важкий запах бузку, яким вона обсаджена... Laterna mágica[1] пережитого... Нескінченна плетениця образів минулого, що пропливали мимо, як вулиці за вікном машини... Отрута і розрада...

Равік погасив сигарету й випростався. Годі. Той, хто надто часто озирається назад, може легко спіткнутися об щось і впасти.

Машина спиналася вузенькими вуличками на Монмартр. Дощ перестав. По небу швидко пливли хмари, важкі, посріблені по краях, вагітні матері, що квапилися швидше народити серпик місяця. Кет попросила водія зупинитися. Вони вилізли з машини, пройшли кілька кварталів нагору й звернули за ріг.

Раптом унизу перед ними відкрився весь Париж. Великий, мерехтливий, мокрий Париж. Із вулицями, площами, ніччю, з хмарами й місяцем. Париж. Кільце бульварів, білясті схили пагорбів, вежі, дахи, темрява, що змагалася зі світлом. Париж. Вітер, що налітав з обрію, іскриста рівнина, мости, ніби споруджені зі світла й тіні, омахи дощу десь далеко над Сеною, незчисленні фари машин. Париж, що вистояв у двобої з ніччю, велетенський вулик, повний гомінкого життя, побудо-

---

[1] Чарівна лампа.

ваний над мільйонами каналізаційних тунелів, світляна квітка, що виросла на вгноєній нечистотами землі, хвора Кет, Мона Ліза... Париж.

— Хвилинку, Кет, — мовив Равік. — Я зараз щось принесу.

Він зайшов до найближчої пивниці. Назустріч йому війнуло теплим запахом кров'яної та ліверної ковбаси. Ніхто не звернув уваги на його костюм. Він попросив пляшку коньяку й дві чарки. Господар витяг корок і знов легенько заткнув пляшку.

Кет стояла там, де він її залишив. Стояла в своєму старовинному уборі, така тоненька на тлі захмареного неба, наче була не американка шведського походження, що народилася в Бостоні, а якась приблуда з іншого сторіччя, забута тут на дорозі.

— Нате, Кет, це найкращий засіб від застуди, дощу й тривоги, викликаної занадто великою тишею. Випиймо за місто, що лежить там унизу.

— Випиймо. — Кет узяла чарку. — Добре, що ми сюди приїхали, Равіку. Це краще за всі бенкети світу.

Вона випила чарку. Місячне світло падало на її плечі, на сукню й на обличчя.

— Коньяк, — мовила вона. — І навіть добрий.

— Справді. І якщо ви це відчуваєте, то все гаразд.

— Налийте мені ще одну чарку. Потім спустимося вниз, я переодягнуся, ви також, і підемо в «Шехерезаду». Хочу впасти там у сентиментальність, впоїтися жалістю до самої себе й попрощатися з усією цією чудовою легковажністю. А від завтрашнього дня почну читати філософів, складати духівницю і взагалі жити так, як вимагає моє становище.

На сходах готелю Равік зустрів господиню. Вона зупинила його.

— Вас можна на хвилинку?

— Звичайно.

Господиня повела його на третій поверх і запасним ключем відімкнула одну з кімнат. Равік помітив, що вона ще не звільнена.

— Що це означає? — спитав він. — Чого ви мене сюди привели?

— Тут мешкає Розенфельд, — відповіла господиня. — Він хоче вибратися.

— Я не збираюся міняти свою нору.

— Він хоче вибратися, не заплативши мені за останні три місяці.

— Але ж тут іще є його речі. Ви можете їх забрати.

Господиня зневажливо штовхнула ногою обшарпану відкриту валізку, що стояла коло ліжка.

— А що мені дадуть за цей мотлох? Нічого. Картонна валіза. Подерті сорочки. Костюм самі бачите який. Їх у нього два. За все й сотні франків не візьмеш.

Равік здвигнув плечима.

— А він сказав, що хоче вибратися?

— Ні. Але я сама здогадалася і сьогодні спитала його навпростець. І він признався. Я йому сказала, щоб він заплатив мені по завтрашній день. Не можу ж я весь час тримати пожильців, що не платять за кімнати.

— Ну гаразд. Але до чого тут я?

— Тут ще є картини. Теж його добро. Він якось сказав мені, що вони дорогі. Мовляв, коштують багато більше, ніж він заборгував за кімнату. От я й хочу, щоб ви поглянули на них.

Досі Равік не звертав уваги на стіни. Тепер він підвів очі й побачив над ліжком просто перед собою краєвид з околиць Арля — ван Гог у розквіті свого таланту. Равік підступив на крок ближче. Безсумнівно, картина була справжня.

— Страхіття, правда? — мовила господиня. — І ці кривулі мають означати дерева! А гляньте лишень сюди!

Над умивальником висів Гоген. Гола дівчина-таїтянка на тлі тропічного пейзажу.

— Які ноги! — повела далі господиня. — Кісточки наче в слона. І придуркувате обличчя. А стоїть як! А он там є ще одна, то та навіть не домальована до кінця.

Недомальованою до кінця картиною виявився «Портрет пані Сезанн» пензля Сезанна.

— Гляньте, як вона скривила рот! А на щоках нема фарби. І він хоче обдурити мене цією гидотою! Ви бачили мої картини. Ото є на що подивитися! Намальовані з натури і як живі. Сніговий пейзаж з оленями в їдальні. А ця ляпанина... Може, він сам їх і намалював? Як вам здається?

— Може, й так.

— Оце я й хотіла знати. Ви людина освічена і розумієтесь на цьому. Навіть рам нема!

Усі три картини висіли без рам. На брудних шпалерах вони світилися, немов вікна в якийсь інший світ.

— Аби хоч були в порядних позолочених рамах! То за них щось би таки дали. А так... Бачу вже, що доведеться мені забрати цю погань. Знов я пошилася в дурні. Отака винагорода за мою добрість!

— Я б не радив вам брати ці картини, — сказав Равік.

— А що ж мені робити?

— Розенфельд роздобуде гроші й заплатить вам.

— Як він їх роздобуде? — господиня швидко глянула на Равіка. Вираз обличчя в неї змінився. — Може, вони щось варті? Буває, саме

такі речі й мають ціну. — Було видно, як гарячково працює в неї думка. — Одну-то я маю цілковите право забрати, хоча б за останній місяць! Як ви вважаєте, котру? Може, ту велику над ліжком?

— Не беріть жодної. Почекайте, поки вернеться Розенфельд. Я певен, що він принесе гроші.

— А я не певна. Я господиня готелю.

— То чого ж ви стільки чекали? Звичайно ви зразу правите гроші.

— Та все через балачки! Чого він мені тільки не казав! Самі знаєте, вони на таке мастаки.

Раптом у дверях з'явився Розенфельд, мовчазний, спокійний, невисокий чоловік. Не встигла господиня й рота розтулити, як він витяг з кишені гроші.

— Нате. А це мій рахунок. Видайте, будь ласка, квитанцію.

Господиня вражено подивилася на банкноти. Тоді перевела погляд на картини і знов на гроші. Вона хотіла ще щось сказати, але не знаходила слів.

— Тут більше, ніж ви заборгували, — нарешті мовила вона.

— Я знаю. Дасте мені здачу?

— Певне, що дам. Але не маю з собою грошей. Каса внизу. Зараз піду й розміняю.

Вона вийшла з такою міною, наче її хтось тяжко образив. Розенфельд запитально глянув на Равіка.

— Вибачте, — сказав Равік. — Стара затягла мене сюди. Я не мав уявлення, що вона собі надумала. Вона хотіла довідатися, скільки коштують ці картини.

— І ви їй сказали?

— Ні.

— Добре. — Розенфельд якось дивно всміхнувся.

— Як ви могли повісити їх тут? — спитав Равік. — Вони застраховані?

— Ні. Картин не крадуть. Хіба що раз на двадцять років з якогось музею.

— А якби ця халабуда загорілася? — Розенфельд стиснув плечима.

— Доводиться ризикувати. На страхування в мене нема грошей.

Равік глянув на пейзаж ван Гога. Він коштував щонайменше мільйон франків. Розенфельд простежив за його поглядом.

— Я знаю, що ви думаєте. Хто має такі картини, повинен мати й гроші, щоб їх застрахувати. Але я таких грошей не маю. Я живу на картини. Помалу продаю одну за одною, хоч не хотів би їх продавати.

Під Сезанном стояла на столику спиртівка. Біля неї бляшанка з кавою, хліб, баночка з маслом і кілька паперових торбинок. Кімната була вбога й тісна. Але зі стін сяяв прекрасний світ мистецтва.

— Розумію, — сказав Равік.

— Я сподівався якось викрутитись, — повів далі Розенфельд. — Уже за все розрахувався. Маю квиток на поїзд і на пароплав, не сплатив тільки рахунку в готелі за останні три місяці. Я майже нічого не їв, але дарма. Дуже довго не було візи. Сьогодні ввечері довелося продати Моне. Пейзаж під Ветейлем... Я думав, що пощастить і його взяти з собою.

— А хіба десь-інде вам не довелося б його продати?

— Довелося б. Але за долари. Я б отримав удвічі більше.

— Ви їдете до Америки?

Розенфельд кивнув головою.

— Пора вшиватися звідси.

Равік допитливо глянув на нього.

— Щури вже тікають з корабля.

— Які щури?

— Ну, Щур. Ви хіба не знаєте?.. Маркус Маєр. Ми його прозвали Щуром. Він відчуває, коли треба тікати.

— Маєр? — перепитав Равік. — Не той низенький, лисий чоловік, що інколи грає в «катакомбі» на фортепіано?

— Той. Його прозвали Щуром, відколи німці захопили Прагу.

— Нічого собі прізвисько.

— У нього дивовижний нюх. За два місяці до приходу Гітлера він утік з Німеччини. За три місяці до приєднання Австрії залишив Відень. За шість тижнів до окупації Чехословаччини виїхав з Праги. Я дивлюся, що він робить. Завжди. Він не помиляється. Так я врятував свої картини. Вивезти з Німеччини гроші було неможливо — валютний бар'єр. Я мав півтора мільйона капіталовкладень. Спробував обернути все в готівку, та було вже пізно — прийшли нацисти. Маєр був розумніший. Частину маєтку вивіз нелегально. А в мене для цього були надто слабкі нерви. Тепер він виїздить до Америки. Я також. Шкода тільки, що без Моне.

— Ви можете взяти з собою решту отриманих за нього грошей. Адже у Франції немає валютного бар'єра.

— Можу. Але якби я продав його там за долари, то довше на них прожив би. А тепер, мабуть, скоро доведеться пожертвувати Гогеном. — Розенфельд почав запалювати спиртівку. — Це останні, — сказав він. — Лишилися ще тільки ці три. Більше мені немає на що жити. На роботу я не розраховую. Дива на світі не буває. Менше на одну картину, і життя залишиться менше. — Він стояв перед своєю валізкою,

худий і жалюгідний. — У Відні я прожив п'ять років. Тоді ще не було такої дорожнечі, я витрачав небагато. Але й так Відень коштував мені двох Ренуарів і однієї пастелі Дега... У Празі я проїв одного Сіслея і п'ять малюнків: двох Дега, малюнок крейдою Ренуара і дві сепії Делакруа. Малюнки я віддав за безцінь, ніхто не хотів їх купувати. В Америці я прожив би за них на рік довше. А тепер, — сумно додав він, — у мене лишилися тільки три картини. Вчора їх було ще чотири. Віза коштувала мені щонайменше два роки життя. Якщо не всі три!

— У багатьох людей узагалі немає картин, за які вони могли б жити.

Розенфельд стиснув худими плечима.

— Від цього мені не легше.

— Це правда, — погодився Равік.

— Я мушу на них перебути війну. А війна буде довга.

Равік промовчав.

— Так каже Щур, — повів далі Розенфельд. — І він не певен, чи й в Америці буде безпечно залишатися.

— А куди ж він поїде? — спитав Равік. — Вибір не дуже великий.

— Він ще й сам добре не знає. Думає, чи не поїхати на Гаїті. Вважає, що та негритянська республіка навряд чи встряне у війну. — Розенфельд говорив цілком поважно. — А може, в Гондурас — невеличку південноамериканську республіку. Або в Сан-Сальвадор. Або й у Нову Зеландію.

— У Нову Зеландію? Далеко ж він зібрався, вам не здається?

— Далеко? — мовив Розенфельд і похмуро всміхнувся. — Від чого?

XXVII

Море. Море гримучої пітьми, що гупає в барабанні перетинки. Потім пронизливий дзвінок у всіх переходах корабля, що його море, лютуючи, затягає на дно. Знов дзвінок... і ніч. Крізь дедалі тоншу павутину сну вимальовується бліде, знайоме вікно. Дзвінок не вгаває... Телефон.

Равік зняв трубку.

— Слухаю!..

— Равіку...

— Що сталося? Хто це?

— Я. Ти мене не впізнав?

— Тепер упізнав. Що сталося?

— Ти повинен приїхати! Швидко! Негайно!

— Що сталося?

— Приїдь, Равіку! Таке щось сталося...

— Що саме?

— Ой, таке... Я боюся! Приїдь! Негайно! Допоможи мені, Равіку! Приїдь!

У трубці клацнуло. Равік почекав. Почувся гудок. Джоан повісила трубку. Равік також поклав трубку й довго дивився в сірувату темряву ночі. Увечері він ковтнув таблетку, щоб заснути, і тепер голова була важка й затуманена. Спершу Равік подумав, що телефонує Гааке, і, аж побачивши вікно, похопився, що він в «Інтернасіоналі», а не в «Принці Уельському». Він глянув на годинник. Світляні стрілки показували двадцять хвилин на п'яту. Раптом він схопився з ліжка. Коли він тоді зустрів у ресторані Гааке, Джоан щось казала йому про небезпеку, про страх... А що як... Може статися що завгодно. Він уже всякого набачився в житті. Равік похапцем зібрав усе необхідне й одягся.

На найближчому розі він спіймав таксі. У водія на плечах сидів маленький пінчер, ніби хутряний комір. Коли машина погойдувалася, пінчер також погойдувавсь, і це дратувало Равіка. Йому так і кортіло скинути собаку на сидіння. Але він знав паризьких таксистів.

Гуркіт машини пронизував теплу липневу ніч. Вітерець доносив несміливий подих свіжого листя. Десь відцвітали липи. Гра тіней, зоряне небо, ніби все в квітках жасмину, а між ними — літак із зеленим і червоним сигнальним світлом, наче важкий грізний жук, що залетів у рій світлячків. Пустельні вулиці, лунка порожнеча, двоє п'яних, що горлають пісню,, звуки акордеона з якоїсь пивнички... Раптом йому перехопило дух зі страху, і він гарячково заквапився. Може, вже запізно...

Будинок. Тепла сонна темрява. Ліфт сповзав униз, немов повільна блискуча комаха. Равік був уже на другому поверсі, коли похопивсь і вернувся. Ліфт усе-таки прудкіший за нього, хоч як поволі він сунеться.

Ох, цей іграшковий паризький ліфт! Тьмяно освітлена тюремна камера, що, порипуючи і крекчучи, повзе від поверху до поверху, відкрита згори і з усіх боків, сама лише підлога, обгороджена залізним поруччям, одна лампа ледь жевріє, а друга, нещільно вкручена, то блискає, то гасне... Нарешті останній поверх. Равік відсунув грати, вийшов і подзвонив.

Джоан відчинила двері. Равік пильно придивився до неї. Крові немає, обличчя спокійне.

— Що сталося? — спитав він. — Де...

— Равіку! Ти приїхав!

— Де... Ти щось накоїла?

Джоан відступила від дверей. Він зайшов до кімнати й озирнувся. Нема нікого.

— Де? У спальні?

— Що де? — спитала вона.

— У спальні хтось є? Взагалі в помешканні хтось є?

— Нема нікого. Чого б це тут хтось був?

Равік запитально дивився на неї.

— Хіба б я запросила тебе, якби тут хтось був? — мовила вона.

Він не зводив із неї очей. Вона стояла ціла-цілісінька й усміхалася.

— Як тобі могло таке спасти на думку? — Джоан усміхнулася ще веселіше. — Равіку, — мовила вона, і йому здалося, ніби в обличчя йому пороснув град: вона думає, що він ревнує, втішається цим.

Сумка з інструментами, яку він тримав у руці, раптом стала така тяжка, наче в ній було півсотні кілограмів ваги. Він поклав її на стілець.

— Кляте стерво! — вилаявся він.

— Що? Що таке?

— Кляте стерво, — ще раз сказав він. — А я, йолоп, купився.

Равік узяв сумку й рушив до дверей. Джоан відразу кинулась до нього.

— Що ти надумав? Не йди! Не лишай мене саму! Я не знаю, що станеться, коли ти лишиш мене саму!

— Брехухо, — сказав він. — Нікчемна брехухо! Ну бреши вже, дідько з тобою, але ж не так дешево! Аж гидко. Такими речами не граються!

Джоан відштовхнула його від дверей.

— Та глянь же, що тут робиться! Не бачиш хіба? Подивися, як він шаленів! І я боюся, що він знов прийде! Ти не знаєш, на що він здатен.

Перекинений стілець, лампа, розбите скло.

— Надягай черевики, як ходитимеш по кімнаті, щоб не порізала собі ноги. Це все, що я можу тобі порадити.

Серед побитого скла лежала фотографія. Равік відсунув його ногою й підняв фотографію.

— Ось на. — Равік кинув фотографію на стіл. — І дай мені нарешті спокій.

Джоан стояла перед ним і дивилася на нього. Вираз обличчя в неї змінився.

— Равіку, — мовила вона тихим, здавленим голосом. — Мені байдуже, як ти мене називатимеш. Я часто брехала. І далі брехатиму. Ви ж цього хочете. — Джоан скинула фотографію зі столу. Вона впала зображенням догори, і Равік побачив, що то був не той чоловік, з яким Джоан приходила колись у «Клош д'Ор». — Усі цього хочуть, — зневажливо повела вона далі. — Не бреши, не бреши! Кажи тільки правду! А скажи вам правду, і ви не можете її витримати. Жоден із вас! Але тобі я не часто брехала. Тобі не брехала. Тебе я не хотіла дурити...

— Гаразд, — перебив її Равік, — не будемо сперечатися про це.

Якимось дивом її слова зворушили його. Щось у ньому защеміло. Він розсердився на себе. Не хотів більше ятрити рану.

— Ні, тебе мені не треба було дурити, — сказала вона, майже благально дивлячись на нього.

— Джоан...

— Я й тепер не дурю тебе, Равіку. Зовсім не дурю. Я подзвонила тобі, бо справді боялася. Добре, що мені пощастило виштовхнути його за двері й замкнутися. І мені найперше спало на думку подзвонити тобі. Хіба це так погано?

— Ти була спокійнісінька й зовсім не налякана, коли я приїхав.

— Це тому, що його вже не було. І я подумала, що ти зараз прийдеш і допоможеш мені.

— Ну добре. Тепер уже все гаразд, і я можу собі йти.

— Він повернеться. Він погрожував, що повернеться. Тепер він десь сидить і п'є. Я знаю. А як прийде п'яний, то не буде такий, як ти... Він не вміє пити.

— Годі! — сказав Равік. — Перестань. Надто це дурні балачки. Двері міцні. І більше не викидай таких коників.

Джоан і далі стояла перед ним.

— То що ж мені робити? — раптом спитала вона.

— Нічого.

— Я тобі дзвоню... три, чотири рази... ти не відповідаєш. А якщо й береш трубку, то кажеш, щоб я дала тобі спокій. Що це означає?

— Саме це й означає: щоб ти дала мені спокій.

— Дала спокій? Як це? Хіба ми автомати, які можна ввімкнути й вимкнути? Ми провели разом ніч, нам так гарно, наші серця сповнені кохання, і раптом...

Побачивши вираз його обличчя, Джоан замовкла.

— Я знав, що так буде, — тихо мовив він. — Знав, що ти спробуєш і цим скористатися! Це якраз по-твоєму! Ти знала, що то була наша остання ніч і що на цьому треба спинитися. Ти прийшла до мене, і нам було тоді так гарно тому, що ми сходилися востаннє. Ми тоді прощалися, були по вінця сповнені одне одним, і все це таким би й залишилося в пам'яті. А ти не могла вигадати нічого кращого, як спекулювати на цьому, мов перекупка. Ти знов чогось вимагаєш, хочеш із неповторного, з того, що буває тільки раз у житті, зробити жалюгідне продовження. Я на таке не погоджувався, і ти влаштувала цей огидний трюк. А тепер доводиться наново переживати те, про що соромно навіть згадувати.

— Я...

— Ти це знала, — перебив він її. — Нащо знов брехати? Я не хочу повторювати те, що ти тоді сказала. Просто не можу ще. Ми дійшли тоді згоди. Ти пообіцяла більше ніколи не приходити.

— А я й не прийшла!

Равік пильно подивився на неї. Він насилу стримувався.

— Не прийшла, то подзвонила.

— Я подзвонила тому, що злякалася!

— О Господи! — мовив Равік. — Це ж справжній ідіотизм! Я здаюся.

На її обличчі повільно проступила усмішка.

— Я також здаюся. Я хочу тільки одного: щоб ти залишився. Хіба ти не бачиш?

— А я саме цього не хочу.

— Чому? — спитала вона, все ще всміхаючись.

Равік відчув себе переможеним. Вона просто відмовлялася розуміти його, і якщо знов удатися в пояснення, невідомо, чим це скінчиться.

— Яка ж ти зіпсована, — нарешті сказав він. — І сама цього не розумієш.

— Чому ж, — спроквола відповіла Джоан. — Може, й розумію. Але хіба минулого тижня я була інакша?

— Була така сама.

Вона мовчки дивилася на нього.

— Мені байдуже, якою ти мене назвеш. Він нічого не сказав, відчуваючи її перевагу.

— Равіку, — почала вона, підступивши ближче. — Так, я тоді сказала, що це кінець, сказала, що ти про мене більше ніколи нічого не почуєш. Сказала тому, що ти цього хотів. І коли я все-таки не дотримала свого слова, то невже ти не можеш цього зрозуміти?

Вона очікувально дивилася на нього.

— Ні, — сердито відповів Равік. — Я розумію тільки одне: що ти хочеш спати з двома чоловіками.

Джоан навіть не поворухнулася.

— Це неправда, — нарешті сказала вона. — А якби була й правда, то яке твоє діло?

Він вражено втупив у неї очі.

— Дійсно, яке твоє діло? Я тебе кохаю. Хіба цього не досить?

— Ні.

— Нема тобі чого ревнувати. Якраз тобі нема чого. Але ти ніколи й не ревнував...

— Он як?

— Не ревнував. Ти взагалі не знаєш, що таке ревнощі.

— Ну певне. Я не влаштовував тобі таких комедій, як твій актор...

Джоан усміхнулася.

— Равіку, ревнують навіть до повітря, яким дихає кохана людина.

Він промовчав. Вона стояла перед ним, дивилася на нього й також мовчала. Повітря, вузький коридор, тьмяне світло — все раптом сповнилося нею, сповнилось напруженим, холодним чеканням. Вона нестримно вабила його до себе, як вабить земля, коли ти стоїш на вежі, перехилившись через поруччя: в тебе крутиться голова, і так кортить стрибнути вниз.

Равік усвідомлював це й не хотів спійматися знов. Він уже не думав про те, щоб просто піти звідси. Якщо він піде, то його й далі тягтиме сюди. А він цього не хотів. Хотів раз і назавжди скінчити з цим. Завтра йому треба мати ясну голову.

— У тебе є щось випити? — спитав він.

— Є. Чого ти хочеш? Кальвадосу?

— Коньяку, якщо знайдеться. Або хай буде кальвадос. Байдуже.

Джоан пішла до низенької шафки. Равік дивився їй услід. Ясне повітря, пронизане невидимими променями спокуси. Все ніби волає: побудуймо тут свою домівку!.. Прадавня, незмінна облуда... Наче кров може заспокоїтись надовше, ніж на одну ніч!

Ревнощі? Хіба він їх не знає? Та хіба він не знає й іншого — яке ненадійне кохання? Хіба це не давніший і не пекучіший біль за маленьке особисте горе, яке зветься ревнощами? Хіба ревнощі не починаються вже з усвідомлення того, що хтось має померти перший?

Джоан усе-таки принесла не кальвадос, а пляшку коньяку. Добре, подумав Равік. Інколи й вона щось розуміє. Він відсунув убік фотографію, щоб поставити чарку. Потім знов присунув її. Найпростіший спосіб вирватися з тенет давнього почуття — поглянути на того, хто зайняв твоє місце.

— Дивно, яка в мене погана пам'ять, — сказав він. — Мені здавалося, що твій актор зовсім не такий на вигляд.

Джоан поставила пляшку на стіл.

— Це ж не він.

— Он що... вже інший?

— Так... Через нього й знялася буча.

Равік ковтнув коньяку.

— Невже ти не розумієш, що не слід виставляти фотографій чоловіків, коли приходить попередній коханець? І взагалі — нащо виставляти фотографії? Це несмак.

— Вона не була виставлена. Він її знайшов. Перекидав усе і знайшов. А фотографії треба мати. Ти цього не розумієш. Жінка зрозуміла б. Я не хотіла, щоб він її побачив.

— От і догралася. Ти залежиш від нього?

— Ні. Я маю контракт. На два роки.

— Це він його тобі влаштував?

— То що, як він? — Джоан була щиро здивована. — Що тут такого?

— Нічого. Але є люди, яких прикро вражає така невдячність.

Джоан стиснула плечима, і цей порух збудив у ньому спогади й тугу. Плечі, які він бачив колись поряд із собою — Джоан спала, і вони тихо й рівно здіймалися від кожного подиху. Невже все це пролетіло, як зграйка осяяних сонцем пташок на тлі червонястого вечірнього неба? Невже все минуло? Коли? Кажи, невидимий обліковцю почуттів! Чи воно тільки сховане глибше, чи це справді останні, ледь помітні відблиски? Але хто це може знати?

Вікна були відчинені навстіж. Знадвору, тріпаючись, залетів ніби темний листочок. То був метелик. Він невпевнено покружляв по кімнаті й сів на абажур лампи, розгорнувши крильця, що враз обернулись у візерунок пурпурового, блакитного і брунатного кольорів. На шовковому абажурі, ніби орден ночі, висів барвистий нічний метелик, павине око. Оксамитові крильця підіймались і опадали в лад подихові, як груди жінки перед ним під тоненькою сукнею... Чи йому мариться, чи колись таке вже було, в сиву давнину, сто років тому?..

Лувр, Ніка. Ні. багато раніше. Треба сягнути в прадавній присмерк із пороху й золота. Здіймається дим на вівтарі з топаза. Дужче гуркочуть вулкани, темнішає завіса, зіткана з тіні, хіті і крові, ще зовсім маленький човник пізнання, бурхливіший вир, блискучіша лава, що розпускає чорні язики по узбіччях, засипаючи й пожираючи все живе... А над усім тим вічна посмішка Медузи на кількох хистких ієрогліфах у піску часу: дух.

Метелик ворухнувся, залетів під абажур і почав битися крильцями об гарячу електричну лампочку. Посипався фіалковий пилок. Равік спіймав метелика, відніс до вікна й випустив у темряву.

— Він знов прилетить, — сказала Джоан.

— А може, й ні.

— Вони прилітають щоночі. З парків. Завжди ті самі. Два тижні тому були зеленаво-жовті, а тепер он такі.

— Так. Завжди ті самі. І завжди інакші. Завжди інакші й завжди ті самі.

Що це він каже? Щось промовляло позад нього, відгомін, луна, що докочувалася здалека, з-за останньої надії. А чого ж він сподівався? Що в цю хвилину безсилля раптом так приголомшило його, болісно різонуло, ніби скальпелем, по тому місцю, яке він вважав уже давно загоєним? Невже його надія десь заховалась, обернулася в лялечку, в личинку, впала в зимову сплячку, але була жива? Невже він, обдурюючи самого себе, й далі на щось чекав? Він узяв зі столу фотографію.

Обличчя. Чиєсь обличчя. Одне з безлічі інших.

— Ти відколи з ним?

— Недавно. Ми працюємо разом. Кілька днів тому познайомилися. Після того, як ти в ресторані «Фуке»...

Равік підняв руку.

— Добре, добре! Все зрозуміло! Ти хочеш сказати, що якби я тоді... Сама знаєш, що це неправда.

— Ні... правда... — невпевнено заперечила Джоан.

— Знаєш, що неправда! Не бреши! Те, що для людини важливе, так швидко не йде в непам'ять.

Що він хоче почути? Навіщо ця балачка? Чи він, бува, не чекає від неї милосердної брехні?

— Це правда і неправда, Равіку, — мовила Джоан. — Я нічого не можу з собою вдіяти. Мене ніби щось підштовхує. Таке почуття, наче я щось прогавлюю. Я женуся за чимось, неодмінно хочу його спіймати і лишаюся з порожніми руками. Тоді я женуся за чимось новим. Я наперед знаю, що все скінчиться так, як уже кінчалося, та не можу нічого вдіяти. Щось жене мене, кидає кудись, на якийсь час захоплює, а тоді залишає, я знов роблюся порожня, наче голодна, і все починається наново.

Я її втратив, подумав Равік. Тепер справді й остаточно втратив. Більше нема надії, що вона помилилася, заплуталась, що вона може отямитися й повернутись. Добре знати це, часом би випари уяви знов почали затуманювати чисту лінзу свідомості.

Лагідна, невблаганна, безрадісна хімія! Серце, що колись було злилося з іншим, вдруге вже не відчує цього з такою силою. Джоан і досі чіпляється за нього, час від часу тягнеться до нього лише тому, що їй не пощастило ще проникнути в якийсь закуток його душі. А коли б вона дісталася туди, то відразу ж покинула б його назавжди. Хто б захотів чекати на це? Кому б це дало задоволення? Хто задля цього пожертвував би собою?

— Хотіла б я бути такою сильною, як ти, Равіку. Він засміявся. Ще цього бракувало.

— Ти багато сильніша за мене.

— Неправда. Ти ж бачиш, як я бігаю за тобою.

— Ото ж то й є. Ти собі можеш таке дозволити. А я ні. Джоан пильно подивилася на нього. Обличчя її на мить проясніло, але відразу ж згасло.

— Ти не вмієш кохати, — мовила вона. — Ти ніколи не кидаєшся у вир.

— Зате ти завжди кидаєшся. Тому тебе й завжди хтось рятує.

— Ти не можеш розмовляти зі мною поважно?

— Я й розмовляю поважно.

— Якщо мене завжди хтось рятує, то чому ж я не можу кинути тебе?

— Чого ж, ти кинула мене.

— Дай спокій! Ти знаєш, що це не те. Якби я могла тебе кинути, то не бігала б за тобою. Інших я забувала. А тебе не можу. Чому?

Равік ковтнув коньяку.

— Мабуть, тому, що не цілком прибрала мене до рук.

Вона спантеличено глянула на нього. Тоді похитала головою.

— Я не всіх прибирала до рук, як ти кажеш. Декого й не пробувала. І однаково забувала їх. Я була нещасна, але забувала їх.

— Ти й мене забудеш.

— Ні. Ти мене хвилюєш. Тебе я не забуду. Ніколи.

— Важко повірити, скільки всього людина може забути, — мовив Равік. — Це велика втіха і страшне лихо.

— Ти ще мені не сказав, чого в нас так усе виходить.

— Цього ми обоє не можемо пояснити. Ми скільки говоримо про це, а розуміємо все менше й менше. Є речі, які не можна пояснити. І є речі, які не можна зрозуміти. Хвалити Бога, що в кожному з нас є ще клаптик джунглів. А тепер я піду.

Джоан швидко підвелася.

— Не залишай мене саму.

— Ти хочеш зі мною переспати?

Вона глянула на нього, але промовчала.

— Сподіваюся, що ні? — додав він.

— Чого ти питаєш?

— Щоб розважитися. Лягай спати. Вже білий день. У таку пору не влаштовують трагедій.

— Ти не хочеш залишитися?

— Ні. І ніколи більше не прийду.

Джоан якось дивно притихла.

— Ніколи?

— Ніколи. І ти ніколи не приходь.

Вона поволі похитала головою. Тоді показала на стіл:

— Через нього?

— Ні.

— Я тебе не розумію. Адже ми могли б...

— Ні, — швидко сказав він. — Не треба ще й цього. Залишитися друзями? Закласти невеличку грядку на лаві охололих почуттів? Ні, на це ми не здатні. Це не для нас. Так буває тільки після невеличких романів. Та й то виходить фальшиво. Кохання не заплямовують дружбою. Кінець і є кінець.

— Але чому саме тепер?

— Твоя правда. Це мало статися раніше. Коли я повернувся зі Швейцарії. Але ніхто всього не знає. А інколи й не хоче знати всього. Адже то було... — він замовк.

— Що було?

Вона стояла перед ним, ніби чогось не розуміла, а конче хотіла зрозуміти. Обличчя в неї зблідло, очі стали цілком прозорі.

— Що було, Равіку? — пошепки перепитала вона. Тьмяно освітлениий коридор за її головою коливався, ніби тунель у шахту, де мріла обіцянка, звеличена багатьма поколіннями, звеличувана все новими надіями.

— Кохання, — сказав він.

— Кохання?

— Так, кохання. Тому тепер усьому кінець.

Равік зачинив за собою двері. Ліфт. Він натиснув кнопку, але не дочекався, поки він підійметься, — боявся, що Джоан вийде за ним. Він швидко рушив униз сходами, дивуючись, що не чує, як відчиняються двері. Через два марші він зупинився й прислухався. Всюди було тихо. Ніхто його не наздоганяв.

Таксі й досі стояло перед будинком. Равік забув про нього. Водій приклав до кашкета пальці й по-змовницькому всміхнувся.

— Скільки? — спитав Равік.

— Сімнадцять п'ятдесят.

Равік розрахувався.

— А ви хіба назад не поїдете? — здивувався водій.

— Ні. Піду пішки.

— Далекувато, пане.

— Знаю.

— То навіщо ж ви звеліли мені чекати? Дарма викинули одинадцять франків.

— Нічого.

Водій спробував запалити рудий недокурок, що прилип йому до верхньої губи.

— Може, хоч недарма згаяли час?

— Ще б пак! — відповів Равік.

У парк заповзав холодний світанок. Повітря було тепле, але світло здавалося холодним. Сірі від пороху кущі бузку. Лавки. На одній із них спав якийсь чоловік, прикривши обличчя номером «Парі суар». Це була та сама лавка, де Равік сидів тієї грозової ночі.

Равік подивився на сонного. Від його подиху газета здіймалася й опускалась, наче то був не аркуш брудного паперу, а щось живе, якийсь метелик, що зараз пурхне вгору й рознесе по світі останні вісті. Легенько ворушився набраний великими літерами заголовок: «Гітлер заявляє, що, крім Данцигського коридора, не має більше ніяких територіальних претензій», а нижче другий: «Праля вбиває чоловіка розпеченою праскою». На Равіка дивилася з фотографії огрядна жінка у святковій сукні. Поряд здіймався і опускався ще один знімок: «Чемберлен вважає, що мир ще можна зберегти». На знімку був зображений схожий на банківського клерка чоловік із парасолькою, що своїм обличчям нагадував самовдоволеного барана. В нього під ногами загубився заголовок, набраний дрібним шрифтом: «На кордоні вбито сотні євреїв».

Чоловік, що вкрився газетою від нічної роси й ранкового світла, спав міцно й спокійно. На ньому були старі стоптані брезентові черевики, руді вовняні штани і порваний піджак. Події на світі його не хвилювали. Він так занепав, що його вже ніщо не хвилювало, як глибинну рибину не хвилюють шторми на поверхні океану.

Равік повернувся в «Інтернасіональ». На душі в нього було ясно й спокійно. Його вже ніщо ні з ким не зв'язує. І добре. Тепер йому не треба нічого такого, що б виводило його з рівноваги. Він сьогодні ж таки перебереться до готелю «Принц Уельський». На два дні раніше. Але краще поквапитись, ніж проґавити Гааке.

Равік спустився у вестибюль готелю «Принц Уельський». Там було порожньо. Біля конторки портьє тихо грало радіо. В кутку поралося дві прибиральниці. Равік швидко пройшов вестибюль, не привертаючи до себе уваги. Виходячи, він глянув на годинник навпроти дверей. Була п'ята година ранку.

Він піднявся по авеню Ґеорґа П'ятого й підійшов до ресторану «Фуке». Ніде ні душі — ресторан давно зачинений. Равік зупинив таксі й поїхав у «Шехерезаду».

Морозов стояв біля входу.

— Нема, — сказав Равік.

— Я так і думав. Учора дарма було й сподіватися.

— Чому? Вчора якраз минуло чотирнадцять днів.

— Не можна розраховувати все до одного дня. Ти весь час сидів у «Принці Уельському»?

— Так. Від самого ранку й досі.

— Він подзвонить завтра, — сказав Морозов. — Сьогодні він міг залагоджувати якісь справи або виїхав на день пізніше.

— Завтра в мене операція.

— Вранці він не буде дзвонити.

Равік нічого не сказав. Він дивився на таксі, з якого виліз найманий танцюрист у білому смокінгу. За ним з'явилася бліда жінка з великими зубами. Морозов відчинив перед ними двері. Вся вулиця раптом запахла парфумами «Шанель». Жінка ледь припадала на ногу. Танцюрист розрахувався з таксистом і поплентався за нею. Жінка чекала на нього біля дверей. При світлі ліхтаря її очі здавалися зеленими, а зіниці обернулися в темні цятки.

— Так рано він напевне не подзвонить, — ще раз сказав Морозов, вернувшись від дверей.

Равік промовчав.

— Якщо ти залишиш мені ключа, я можу о восьмій піти туди, — повів далі Морозов. — І посидіти, поки ти повернешся.

— Тобі ж треба виспатися.

— Дурниці. Я можу лягти на твоє ліжко, коли захочу. Ніхто не буде дзвонити, але я посиджу, якщо це тебе заспокоїть.

— Я буду на операції до одинадцятої.

— Добре. Давай ключа. Я не хочу, щоб ти від хвилювання пришив якійсь дамі з вищих кіл яєчник до живота.

Тоді вона через дев'ять місяців скине дитину. У тебе з собою ключ?

— Так. На.

Морозов сховав ключа до кишені. Потім витяг коробочку з м'ятними пастилками й запропонував Равікові. Той похитав головою. Морозов узяв кілька й укинув у рот. Вони зникли в його бороді, ніби маленькі білі пташки в густому лісі.

— Відсвіжують, — сказав він.

— Тобі колись доводилося сидіти цілий день у кімнаті з плюшевими меблями й чекати? — спитав Равік.

— Доводилося сидіти й довше. А тобі ні?

— Доводилось і мені, але тоді я не на таке чекав.

— Ти не взяв ніякої книжки читати?

— Узяв, і не одну. Але не прочитав жодного рядка. Тобі ще скільки тут стояти?

Морозов відчинив дверці таксі, яким приїхало кілька американців. Потім відчинив перед ними двері.

— Години дві, не менше, — сказав він, вернувшись до Равіка. — Бачиш, що тут робиться. Я не пам'ятаю ще такого божевільного літа. До речі, Джоан теж тут.

— Он як?

— Тут. І вже з іншим, якщо це тебе цікавить.

— Нітрохи не цікавить. Отже, після одинадцятої побачимося, — сказав Равік і пішов.

— Стривай! — гукнув Морозов.

Равік обернувся.

— Як же ти потрапиш до своєї кімнати в «Принці Уельському»? — сказав Морозов, витягаючи з кишені ключа. — Я ж побачу тебе аж після одинадцятої. На! А коли виходитимеш, лиши двері незамкнені.

— Я посплю в «Інтернасіоналі», — сказав Равік, беручи ключа. — Краще буде, коли мене якнайменше бачитимуть у «Принці Уельському».

— Але приходь туди хоч почувати. В готелі не зупиняються, якщо в ньому не ночують. Це було б підозріло, часом би поліція почала розпитувати про тебе.

— Може, й так. Але якщо вона зацікавиться мною, то краще, коли можна буде довести, що я весь час жив у «Інтернасіоналі». А в «Принці Уельському» я зробив усе що треба. Розкуйовдив ліжко, а вмивальник, ванну, рушники і все інше довів до такого вигляду, щоб здавалося, ніби я просто дуже рано вийшов з номера.

— Чудово. То віддай мені назад ключа.

Равік похитав головою.

— Я вирішив, що тобі краще там не показуватися.

— Мені можна.

— Не можна, Борисе. Не будьмо йолопами. Твоя борода кожному впадає в око. До того ж ти правду казав: я повинен жити й поводитися так, наче нічого особливого не сталося. Якщо Гааке справді подзвонить дуже рано й не застане мене, то неодмінно озветься ще раз після обіду. Мені треба на це розраховувати, а то я за добу стану психопатом.

— Куди ти тепер ідеш?

— Спати. Він не подзвонить так рано.

— Коли хочеш, ми можемо потім десь зустрітися.

— Ні, Борисе. Поки ти звільнишся, я вже, мабуть, засну. А о восьмій у мене операція.

Морозов недовірливо глянув на нього.

— Ну, то я загляну до тебе в «Принц Уельський» надвечір. А часом би сталося щось раніше, подзвони мені до готелю.

— Добре.

Вулиці. Місто. Червонясте небо. Осяяні ліхтарями червоні, білі та блакитні будинки під ним. Вітерець вихоплюється з-за рогу бістро, ніби грається, як лагідне кошеня. Люди, свіже повітря, таке приємне після цілодобового чекання в задушливому готельному номері. Равік ішов по авеню за «Шехерезадою». Дерева за залізними ґратами несміливо посилали у свинцеву ніч згадку про зелень і ліс. Равік раптом відчув себе таким стомленим і спустошеним, що мало не впав. А що якби махнути на все це рукою, переконував його якийсь внутрішній голос, забути, скинути з себе, як гадюка скидає шкіру? Нащо мені ця мелодрама з минулого, майже цілком забутого? Нащо мені той чоловік, те сліпе знаряддя чужої волі, маленький гвинтик у страшному механізмі варварства, що сонячним затемненням нависло над Середньою Європою?

Нащо воно йому? Якась повія спробувала заманити його на темне подвір'я. Вона розгорнула сукню, пошиту так, що, коли відстібнути пояс, поли розчахуються, ніби в халаті. Тіло, що невиразно біліє в темряві, чорні панчохи, чорне лоно, чорні очні ями, з яких не видно очей... В'яле тіло, що вже почало розпадатися, вже ніби фосфорисціювало...

Сутенер із прилиплою до верхньої губи сигаретою стояв, прихилившись до дерева, й стежив за ним. Проїхало дві підводи з городиною. Коні кивали головами й напружували м'язи під шкірою. Міцний дух петрушки й кучерявої капусти, її головки у віночку зеленого листя скидалися на закам'янілий мозок. Червоні помідори, кошики з стручками квасолі, з цибулею, черешнями й селерою.

Нащо воно йому? На одного більше, на одного менше. Більше чи менше на одного з сотень тисяч таких самих убивць або й ще гірших. На одного менше... Равік раптово зупинився. Саме так! У голові зненацька проясніло. Саме так! Вони тому й розперезалися, що люди стомились, хотіли забути, що кожен думав: «Нащо воно мені?» Саме так! На одного менше! Так, на одного менше — це ніщо, але це й усе! Все! Равік поволі витяг з кишені сигарету й так само поволі закурив. І враз, коли жовте світло сірника освітило його складені долоні, немов печеру з проваллями й розколинами, він усвідомив, що немає такої сили, яка б утримала його від наміру вбити Гааке. Якимось дивом це раптом стало для нього головним, набагато важливішим, ніж особиста помста. Йому здалося, що коли він не зробить цього, то спричиниться до якогось страхітливого злочину, що світ назавжди втратить щось, коли він залишиться бездіяльним.

Водночас він добре знав, що це неправда, а однаково всупереч усякому глуздові й логіці в його крові пульсувало зловісне переконання, що він повинен це зробити, ніби від цього вчинку розходитимуться колами невидимі хвилі, які потім викличуть багато більшої міри події. Він знав, що Гааке лише дрібний клерк в імперії жаху, що значення його дуже невелике, але й зненацька усвідомив, що було безмежно важливо вбити його.

Світло в печері зі складених долонь погасло. Равік викинув сірника. У вітті дерев іще висів сутінок. Срібна павутина, підтримувана піччикато зграї горобців, які щойно прокинулися. Равік здивовано озирнувся довкола. В ньому сталася якась зміна. Відбувся невидимий суд, і винесено вирок. Він раптом чітко, як на долоні, побачив дерева, жовті мури будинку, сірі залізні грати поряд із собою, вулицю в блакитній ранковій імлі. В нього було таке почуття, що він ніколи не забуде цієї картини. Аж цієї хвилини він остаточно впевнився, що вб'є Гааке й що це не тільки його особиста, дрібна справа, а щось далеко більше — початок.

Він саме поминав двері «Озириса». Звідти, хитаючись, вийшло кілька п'яних з осклілими очима й червоними обличчями. Таксі ніде не було видно. Вони постояли хвилину, перекидаючись сороміцькими словами, тоді пішли, важко гупаючи по бруку. Говорили вони по-німецькому.

Равік хотів піти до свого готелю, але тепер передумав. Він згадав, як Роланда казала, що в останні місяці до них занадилися німецькі туристи, і зайшов до «Озириса».

Роланда, як завжди, в чорній скромній сукні, стояла за прилавком бару, холодна й спостережлива. Оркестріон гримів на весь голос, і його звуки відбивалися від стін, розмальованих у єгипетському стилі.

— Роландо! — покликав Равік. Вона обернулася.

— Равік! Давно тебе тут не було. Добре, що ти прийшов.

— А що таке?

Равік підійшов до прилавка й оглянув залу. Вона була майже порожня. Лише подекуди біля столиків сиділи сонні клієнти.

— Я тут кінчаю роботу, — сказала Роланда. — За тиждень їду.

— Назовсім?

Вона кивнула головою й витягла з-за викота сукні телеграму.

— Ось дивися.

Равік розгорнув телеграму, прочитав і віддав назад.

— Твоя тітка нарешті померла?

— Так. Я вертаюся додому. Я вже сказала мадам. Вона лютує, але розуміє мене. Тут мене замінить Жанетта. Їй ще тільки треба з усім познайомитися. — Роланда засміялася. — Бідолашна мадам. Так хотіла цього року похизуватися в Канні. В її віллі вже повно гостей, адже вона

торік стала графинею — вийшла заміж за якогось підупалого аристократа з Тулузи. Платить йому по п'ять тисяч франків на місяць, аби тільки він не вилазив зі свого маєтку. А тепер їй доведеться сидіти тут.

— Ти відкриєш власну кав'ярню?

— Так. Я вже бігаю по місту цілими днями й замовляю все що треба. В Парижі воно коштує дешевше. Вже купила завіси. Як тобі цей малюнок?

Вона витягла з-за викота сукні зім'ятий клапоть матерії. Квітки на жовтому тлі.

— Чудовий, — сказав Равік.

— Я купила їх зі знижкою на сімдесят відсотків. Залежалися з минулого року. — Роланда радісно й ніжно дивилася на клапоть. — Заощадила триста сімдесят франків. Правда, непогано?

— Дивовижно. Ти вийдеш заміж?

— Авжеж.

— А чого тобі квапитись? Чому не почекати й не влаштувати все так, як тобі хотілося б?

Роланда засміялася.

— Ти нічого не тямиш у цьому, Равіку. Без чоловіка не можна. Що то за кав'ярня без чоловіка? Я знаю, що роблю.

Вона була здорова, спокійна, впевнена. Вона все обміркувала. Що то за кав'ярня без чоловіка.

— Хоч не переводь зразу на нього гроші, — сказав Равік. — Почекай, побачиш, як у вас складеться життя.

Роланда знов засміялася.

— Я знаю, як воно складеться. Ми розважні люди, потрібні одне одному, щоб провадити наше діло. Чоловік — не чоловік, якщо всі гроші в руках у жінки. Мені не потрібен якийсь скиглій. Я хочу поважати свого чоловіка. А як я його поважатиму, коли він на кожну дрібницю проситиме в мене грошей? Невже ти цього не розумієш?

— Розумію, — сказав Равік, хоч насправді не розумів її.

— Ну й добре, — задоволено кивнула головою Роланда. — Випєш чогось?

— Ні. Мені треба йти. Я проходив повз вас і заглянув просто так. У мене вранці робота.

Вона глянула на нього.

— Ти цілком тверезий. Може, хочеш дівчину?

— Ні.

Легеньким помахом руки Роланда наказала двом дівчатам підійти до гостя, що сидячи заснув на канапі. Решта не мали що робити. Кілька з них

ще сиділи на м'яких дзиґликах, поставлених у два ряди посеред зали. А решта каталися на слизькому паркеті в коридорі, як діти взимку на ковзанці. Одна присідала навпочіпки, а дві бігли підскоком і тягли її за собою довгим коридором. Маяли коси, здригалися груди, біліли плечі, здіймалися вгору коротенькі шовкові спіднички. Дівчата верещали з задоволення. «Озирис» раптом обернувся в ідилічну сцену райської невинності.

— Нічого не вдієш, літо, — мовила Роланда. — Доводиться вранці давати їм трохи волі. — Вона обернулася до Равіка. — У четвер мій прощальний вечір. Мадам влаштовує бенкет на мою честь. Ти прийдеш?

— У четвер?

— Так.

У четвер, подумав Равік. За сім днів. Сім днів, наче сім років. У четвер... Тоді вже давно буде по всьому. В четвер... Хто може задумувати щось за такий довгий час?

— Звичайно, прийду, — відповів він. — А де він буде?

— Тут. О шостій годині.

— Добре. Я прийду. На добраніч, Роландо.

— На добраніч, Равіку.

Це сталося, коли він уводив стягувач. Раптом його ніби залила гаряча, навальна хвиля. Він на мить затримався. Відкрита червона рана, легенька пара, що здіймалася з теплих вологих серветок, на яких лежали відсунуті вгору кишки, кров, що проступала з дрібніших судин навколо жил, затиснутих клемами... У яскравому світлі ламп він раптом побачив Ежені, що запитально дивилася на нього, побачив кожну пору й кожен волосок на великому Веберовому обличчі... За мить він опанував себе і знов спокійно взявся до роботи.

Він почав зашивати рану. Руки орудували машинально. Рана поступово закривалася. Він відчув, як із ямок під пахвами по руках і по тілу в нього тече піт.

— Ви б не докінчили за мене шов? — спитав він Вебера.

— Добре. Щось сталося?

— Ні. Просто парко. Я сьогодні не виспався. Вебер перехопив погляд Ежені.

— Буває, Ежені, — сказав він. — Навіть із праведниками. На мить операційна захиталася в нього перед очима.

Страшна втома. Вебер зашивав далі. Равік машинально допомагав йому. Язик у нього спух. Піднебіння стало як ватяне. Він дихав дуже повільно. Мак, подумав наче хтось чужий у ньому. Мак у Фландрії. Розпанаханий червоний живіт. Червона розквітла квітка маку, безсо-

ромна таємниця життя — під самою рукою з ножем. Судома, що пробігла від плечей до пальців, магнітний контакт. Це смерть десь здалеку давала йому знак. Я не повинен більше оперувати, поки все те не скінчиться, подумав він. Вебер змастив йодом закінчений шов.

— Усе.

Ежені пересунула оперованого на візок і тихо викотила з кімнати.

— Дати вам сигарету? — спитав Вебер.

— Ні. Мені треба йти. Є справи. Я вам більше не потрібен?

— Ні. — Вебер вражено подивився на нього. — Чого глі так поспішаєте? Випийте вермуту з содовою водою або чогось прохолодного.

— Не можу. Мені справді треба йти! Я не думав, що вже так пізно. До побачення, Вебере.

Він швидко вийшов. Таксі, подумав він надворі. Якнайшвидше спіймати таксі. Побачивши якийсь «сітроен», він зупинив його.

— До готелю «Принц Уельський»! Швидко!

Треба сказати Веберові, хай кілька днів обходиться без мене, подумав Равік. Це не робота. Я шаленію, коли раптом під час операції подумаю, що саме тепер може зателефонувати Гааке.

Равік розрахувався з водієм і зайшов до вестибюля. Йому здавалося, що ліфт ніколи не прийде. Піднявшись врешті на свій поверх, він перейшов широкий коридор і квапливо відімкнув номер. Швидше до телефону. Він підняв трубку так, ніби то була важка гиря.

— Говорить фон Горн. До мене ніхто не дзвонив?

— Хвилиночку, пане.

Равік почекав. Знов почувся голос телефоністки.

— Ні. Не дзвонив ніхто.

— Дякую.

Морозов прийшов надвечір.

— Ти обідав? — спитав він.

— Ні. Чекав на тебе. Ми можемо попоїсти разом тут.

— Не вигадуй. Це впаде в око. У Парижі ніхто не обідає в номері. Хіба що хтось хворий. Іди попоїж. А я побуду тут. У цей час ніхто не подзвонить. Всі обідають. Священний звичай. А часом би він усетаки подзвонив, я назвуся твоїм служником, візьму в нього номер телефону і скажу, що ти повернешся за півгодини.

Равік завагався.

— Ну, добре, — нарешті погодився він. — Я повернуся за двадцять хвилин.

— Не поспішай. Ти й так довго чекав. Тепер тобі не можна нервуватися. Ти підеш до «Фуке»?

— Так.

— Замов собі «вувре» врожаю тридцять сьомого року. Я саме звідти. Чудове вино.

— Добре.

Равік спустився ліфтом донизу, швидко перетнув вулицю і пройшов терасу ресторану. Тоді покрутився по залі. Гааке ніде не було. Равік сів за вільний столик з боку авеню Ґеорґа П'ятого й замовив яловичу печеню, салат, козячий сир і карафку «вувре».

Обідаючи, він стежив за собою. Присилував себе розкуштувати вино. Воно було не міцне й ледь іскристе. Він їв поволі, озирався навколо, зводив очі на небо, що блакитним шовковим прапором повисло над Тріумфальною аркою. Тоді замовив ще одну карафку вина й відчув його терпкуватий смак. Поволі викурив сигарету. Він не хотів поспішати, тому ще трохи посидів, роздивляючись на перехожих. Потім устав, перетнув вулицю й пішов назад до готелю «Принц Уельський». За цей час він про все забув.

— Ну, яке «вувре»? — спитав Морозов.

— Добре.

Морозов витяг кишенькові шахи.

— Зіграємо партію?

— Давай.

Вони розставили фігури, повтикавши їх у дірочки на шахівниці. Морозов сів у крісло, а Равік на канапу.

— Мабуть, без паспорта я тут не проживу більше як три дні, — сказав він.

— Тебе вже питали про нього?

— Ще ні. Часом вони вимагають паспорт з візою, коли ти вселяєшся. Тому я й перебрався сюди вночі. Черговий не дуже розпитував мене. Я сказав йому, що наймаю номер на п'ять днів.

— У дорогих готелях на це не звертають особливої уваги. Та коли вони все-таки попросять, щоб я показав паспорт, буде важко залишитися.

— Поки що ніхто тебе не чіпає. Я дізнавався в «Ґеорґові П'ятому» і в «Риці», там теж не вимагають паспорта. Ти записався американцем?

— Ні. Голландцем із Утрехта. Трохи не пасувало німецьке прізвище. Тому про всяк випадок я його ледь змінив — ван Горн, а не фон Горн. Гааке не почує різниці, коли спитає про мене.

— Добре. Думаю, що все буде гаразд. Ти ж найняв не якийсь там дешевий номер, тому тобою ніхто не зацікавиться.

— Я теж так думаю.

— Шкода, що ти назвав себе Горном. Я міг би тобі дістати бездоганне посвідчення особи, дійсне ще цілий рік. Одного мого приятеля, що помер сім місяців тому. Коли поліція оглядала тіло, ми сказали, що то був безпаспортний німецький утікач. І так урятували посвідчення. Хіба не однаково, що його десь поховали як Йозефа Вайса. А тут з його паперами жило вже двоє емігрантів. Звати його було Іван Клюге. Як бачиш, не російське прізвище. Зблякла фотографія в профіль, без печатки, її легко замінити.

— Краще хай буде так, як є, — сказав Равік. — Коли я звідси виберуся, прізвище Горн мені вже не буде потрібне й папери також.

— З посвідченням я б не боявся поліції. Зрештою, вона й не прийде. Поліція не цікавиться готелями, де за номер платять більше як сто франків на добу. Я знаю одного втікача, що вже п'ять років живе в «Риці» без паперів. І тільки нічний портьє знає про це. А ти подумав, що зробиш, якщо ті типи все-таки з'являться?

— Звичайно. Скажу, що віддав паспорт в аргентинське посольство, щоб отримати візу. Пообіцяю другого дня принести. Залишу свою валізку і вшиюся. Думаю, що встигну. Запит надійде спершу від дирекції, а не від поліції. Я на це розраховую. Тільки що тоді вже не зможу сюди вернутися.

— Все буде гаразд.

Вони грали в шахи до пів на дев'яту.

— Тепер іди повечеряй, — сказав Морозов. — А я ще трохи посиджу тут, тоді подамся в «Шехерезаду».

— Я пізніше повечеряю тут.

— Дурниці. Іди й добре попоїж. Коли той жевжик усе-таки озветься, тобі, мабуть, спершу доведеться з ним випити. А пити краще на ситий шлунок. Ти вже знаєш, куди підеш із ним?

— Знаю.

— Тобто, коли він захоче розважитись або випити?

— Так. Я знаю чимало місць, де ніхто ніким не цікавиться.

— То йди вечеряти. Нічого не пий. І замов щось поживне й масне.

— Добре.

Равік знов пішов до «Фуке». Все йому здавалося нереальним, наче він читав якусь книжку, чи дивився мелодраматичний фільм, чи спав і бачив сон. Він знов обійшов ресторан з усіх боків. Тераси були повні-повнісінькі. Він перевірив кожен столик. Гааке ніде не було.

Равік сів до маленького столика поблизу дверей, звідки можна було стежити за входом і вулицею. Поряд із ним дві жінки говорили про крамниці «Ск'япареллі» і «Менбоше». Чоловік із ріденькою борідкою, що

сидів біля них, мовчав. Із другого боку кілька французів розмовляли про політику. Один був за «Вогненні хрести», другий — за комуністів, а решта з обох сміялися. І всі вони час від часу поглядали на двох вродливих, самовпевнених американок, що неподалік пили вермут.

Вечеряючи, Равік стежив за вулицею. Він був не такий дурний, щоб не вірити у випадок. Його не буває тільки в добрій літературі, а в житті скільки завгодно. Дня не минає, щоб когось не перестрів випадок, часом найбезглуздіший. У ресторані він просидів півгодини. Тепер йому було не так важко, як в обід. Потім він ще раз обійшов терасу з боку Єлісейських полів і повернувся до готелю.

— Ось ключ від твоєї машини, — сказав Морозов. — Я її поміняв. Узяв синій «тальбо» зі шкіряними сидіннями. А на тій були з матерії. Шкіру легше відмити. Це кабріолет — можеш їхати з піднятим верхом, а можеш з опущеним. Але завжди тримай віконця відчинені. Якщо доведеться стріляти в машині, гляди, щоб куля не залишила на ній сліду. Я найняв «тальбо» на два тижні. Нізащо не відгонь його відразу в гараж. Нехай трохи постоїть десь на бічній вулиці, де повно машин. І провітри салон. Тепер вона стоїть на вулиці Беррі навпроти готелю «Ланкастер».

— Добре, — мовив Равік. Він поклав ключа біля телефону.

— А ось папери на машину. Прав мені не пощастило дістати. Не хотілося, щоб до цієї справи були причетні надто багато людей.

— Прав мені не треба. В Антибі я весь час їздив без них.

Равік поклав папери поряд із ключем.

— Цієї ночі постав машину на іншій вулиці, — сказав Морозов.

Мелодрама, подумав Равік. Дешева мелодрама.

— Я так і зроблю, Борисе. Дякую.

— Шкода, що я не можу поїхати з тобою.

— А я й не хотів би, щоб ти їхав зі мною. Таке треба робити самому.

— Правда. Тільки не ризикуй дарма, але не проґав нагоди. Вбий його, і все.

Равік усміхнувся.

— Ти мені вже казав це разів сто.

— Хоч скільки кажи, не зашкодить. У вирішальну хвилину людині може спасти на думку чортзна-що. Так було з Волковським тисяча дев'ятсот п'ятнадцятого року в Москві. Він раптом схибнувся на почутті честі. Як, буває, мисливець не здатен підняти руку на безборонну здобич. Мовляв, не можна байдуже вбивати людей і таке інше. От його й застрілив один поганець. У тебе є сигарети?

— Ціла сотня. Крім того, тут можна що завгодно замовити по телефону.

— Зайди в готель і збуди мене, якщо я вже піду з «Шехерезади».
— Зайду так чи так. Навіть якщо нічого не станеться.
— Добре. Бувай, Равіку.
— Бувай, Борисе.

Равік зачинив за ним двері. В кімнаті раптом стало дуже тихо. Він сів у куток канапи й почав роздивлявися на шпалери з синьої матерії з каймою. За два дні він їх краще вивчив, ніж шпалери в кімнатах, де мешкав роками. Вивчив він і дзеркало, і сірий велюровий килим на підлозі з темною плямою біля вікна, і кожну лінію столу, ліжка, чохли на кріслах — все було вже таке знайоме, що його аж нудило, як він дивився на нього. Тільки телефон здавався чимось невідомим і таємничим.

XXIX

«Тальбо» стояв на вулиці Бассано між «рено» й «мерседес-бенцом». «Мерседес» був новий і мав італійський номер. Равік почав виводити машину. Він так нетерпеливився, що не розрахував відстань, заднім бампером зачепив ліве крило «мерседеса» й залишив на ньому подряпину. Не звернувши на це ніякої уваги, він швидко поїхав у напрямку бульвару Осман.

Їхав він дуже швидко. Приємно було сидіти за кермом. Це трохи розвіювало тяжке почуття розчарування, що ніби цементом забило йому груди.

Була четверта година ночі. Може, треба було ще почекати? Та раптом йому все здалося безглуздим. Гааке, мабуть, давно забув про їхню випадкову зустріч. Або взагалі не приїхав до Парижа. В них там повно інших справ.

Морозов стояв біля входу до «Шехерезади». Равік поставив машину за найближчим рогом і вернувся до нього. Морозов здалеку помітив його.

— Тобі передали, що я дзвонив?
— Ні. А що таке?
— Я дзвонив тобі хвилин п'ять тому. В нас сидить кілька німців. Один із них схожий на...
— Де?
— Біля оркестру. Єдиний столик, де сидять самі чоловіки. Тобі його буде видно від дверей.
— Добре.

— Сядь до маленького столика біля входу. Я попросив тримати його для тебе.

— Добре, Борисе, добре.

Равік зупинився в дверях. У залі було темно. Промінь прожектора падав на танцювальний майданчик, освітлюючи співачку в сріблястій сукні. Вузький конус світла був такий потужний, що за ним нічого не було видно. Равік дивився на столик біля оркестру й не бачив його, все затуляла біла миготлива смуга світла.

Він сів до столика біля дверей. Офіціант приніс йому карафку з горілкою. Оркестр ніби знемагав. Повільно, мов слимак, повз солодкавий туман мелодії. «J'attendrai... J'attendrai».

Співачка вклонилася, залунали оплески. Равік подався вперед. Він напружено чекав, коли згасне прожектор. Співачка обернулася до оркестру. Циган кивнув їй і приклав скрипку до підборіддя. Цимбали підкинули вгору кілька приглушених пасажів. Іще одна пісенька — «La chapelle au clair de la lune»[1]. Равік заплющив очі. Чекати було невимовно тяжко.

Він сидів рівно, напружений, як струна. Минула ціла вічність, поки пісня скінчилася. Прожектор погас. Під скляними столиками засвітилося світло. Першої миті він нічого не побачив, самі лише невиразні обриси. Надто довго він дивився на сліпучий прожектор. Він ще раз заплющив очі, тоді розплющив їх і відразу побачив той столик.

Равік поволі відхилився назад. Серед тих, що там сиділи, Гааке не було. Він довго сидів, не рухаючись. Його раптом охопила страшна втома. Повіки важко опадали на очі. Все навколо погойдувалось і нерівними хвилями напливало на нього. Музика, голоси, то гучніші, то знов тихіші, приглушений гамір одурманювали його після тиші готельного номера й цього нового розчарування. Це був ніби калейдоскоп снів, легкий гіпноз, що огортав змучені думками й чеканням клітини мозку.

Серед тих, що танцювали в тьмяному кружалі світла, він помітив Джоан. Її відкрите, спрагле обличчя було відхилене назад, голова майже торкалася плеча партнера. В душі Равіка ніщо не озвалося. Ніхто не може стати чужішим, як той, кого ти колись кохав, стомлено подумав він. Рветься таємнича пуповина, що пов'язує його з твоєю уявою. Від одного до одного ще, може, й пробіжить блискавка, немов бліде сяйво далекої, примарної зірки, та це мертве світло. Воно збуджує, але вже не запалює: між вами урвався невидимий струм почуттів. Равік відхилив голову на спинку канапи. Вузенький місток інтимності, перекинутий над проваллям. Скільки вигадано чарівних

---

[1] «Каплиця у місячному світлі».

назв для темного потягу двох статей. Зоряні квітки над поверхнею моря, в якому тонеш, коли хочеш їх зірвати.

Равік випростався. Треба йти, поки остаточно не здолав сон. Він підкликав офіціанта.

— Скільки з мене?

— Ніскільки, — відповів той.

— Як це?

— Ви нічого не пили.

— Ай правда.

Він дав офіціантові на чай і вийшов.

— Не він? — спитав Морозов надворі.

— Ні, — відповів Равік.

Морозов співчутливо глянув на нього.

— З мене досить, — сказав Равік. — Це якась безглузда гра в хованки, хай їй біс. Я вже чекаю п'ять днів. Гааке сказав мені, що ніколи не затримується в Парижі більше, як два-три дні. Виходить, він уже поїхав, коли взагалі приїздив.

— Іди спати, — порадив Морозов.

— У мене безсоння. Я зараз поїду в «Принц Уельський», заберу валізу і здам номер.

— Добре, — сказав Морозов. — То побачимося завтра в обід.

— Де?

— У «Принці Уельському». — Равік глянув на нього.

— Так, твоя правда. Я верзу казна-що. А може, й ні. Може, я маю слушність.

— Почекай ще до завтрашнього вечора.

— Добре. Побачу. На добраніч, Борисе.

— На добраніч, Равіку.

Равік проїхав повз «Озирис» і залишив машину за рогом. Йому було страшно повертатися до своєї кімнати в «Інтернасіоналі». Може, поспати годину або дві тут? Сьогодні понеділок, спокійний день для борделя, подумав він. Швейцара біля входу не видно. Мабуть, нікого з гостей уже немає.

Роланда стояла недалеко від дверей. Звідти їй було видно всю залу. Вона була майже порожня, і через те оркестріон, здавалося, гримів дужче, ніж звичайно.

— Сьогодні, бачу, у вас не дуже завізно? — спитав Равік.

— Нікого немає. Он тільки той зануда ще сидить. Хтивий, як цап, а нагору ніяк не йде. Бувають такі. Кортить, але боїться. Теж німець. Ну, та за вино він заплатив, а ми однаково скоро зачиняємо.

Равік байдуже глянув на столик. Гість сидів до нього спиною. З ним було дві дівчини. Коли він нахилився до однієї з них і взяв у жмені її голі груди, Равік побачив його обличчя. То був Гааке.

Роландин голос долинав до нього, ніби крізь гупання барабана. Равік не розумів, що вона казала. Тільки похопився, що відійшов назад і тепер стояв у дверях, щоб бачити край столика і щоб самого його не було видно.

— Хочеш чарку коньяку? — долинув нарешті крізь барабанний стукіт голос Роланди.

Пронизливий вереск оркестріона. Равік усе ще похитувався, груди йому судомило. Він стискав кулаки, впиваючись нігтями в долоні. Аби тільки Гааке не побачив його тут. І аби Роланда не помітила, що він його знає.

— Ні, — почув він власний голос. — Я сьогодні й так забагато випив. Кажеш, німець? Ти його знаєш?

Роланда здвигнула плечима.

— Не маю уявлення, хто він такий. Вони всі на один копил. Цей начебто ще ніколи не був у нас. А може, все-таки щось вип'єш?

— Ні. Я заглянув тільки на хвилинку. — Він відчув, що Роланда дивиться на нього, і зусиллям волі вдав спокійного. — Просто хотів перепитати, коли твій вечір, — мовив він. — У четвер чи в п'ятницю?

— У четвер, Равіку. Ти ж приїдеш?

— Неодмінно. Забув лише, в який саме день.

— У четвер о шостій.

— Добре. Я не спізнюся. Оце я тільки й хотів дізнатися. А тепер мені треба йти. На добраніч, Роландо.

— На добраніч, Равіку.

Біла ніч зненацька завирувала. Не стало будинків, саме нагромадження каменів, джунглі вікон. Знову війна, патрулі скрадаються вздовж порожніх вулиць. Машина стоїть у сховку, мотор тихо гуде, треба вистежити супротивника.

Застрілити його, коли він вийде? Равік оглянув вулицю. Кілька машин. Жовте світло. Коти... Під одним ліхтарем віддалік хтось стоїть, наче поліцай. Номер на машині, гуркіт пострілу. Роланда щойно розмовляла з ним... Як казав Морозов? Тільки не ризикуй дарма, воно цього не варте.

Портьє біля дверей не було. І жодного таксі. Добре! В понеділок так пізно сюди мало хто їздить. Не встиг Равік подумати про це, як заторохтів «сітроен» і зупинився перед входом. Водій закурив сигарету й голосно позіхнув. Равік відчув, як по шкірі в нього побігли мурашки, але не зрушив з місця.

А може, вилізти й сказати водієві, що в «Озирисі» вже нікого немає? Ні, не можна. Чи відіслати його, заплативши наперед, з якимось дорученням? Наприклад, до Морозова. Равік вирвав з нотатника аркушик, написав на ньому записку, тоді порвав її і написав другу. Хай Морозов не чекає його в «Шехерезаді». Підписався він ім'ям, що перше спало йому на думку.

Раптом водій таксі ввімкнув мотор і рушив з місця. Равік визирнув з машини, але нічого не побачив. Невже Гааке сів туди, поки він писав записку? Він миттю ввімкнув першу' швидкість, повернув за ріг і помчав за таксі. Крізь заднє скло не видно було нікого. Але Гааке міг сидіти в кутку. Нарешті він перегнав таксі. В темній кібіні нічого не можна було роздивитися. Він знову відстав, тоді наблизився до таксі майже впритул. Водій обернувся й вилаявсь:

— Гей ти, дурню! Хочеш мене притиснути до тротуару?

— У твоїй машині їде мій приятель.

— П'яна пико! — крикнув той. — Не бачиш, що машина порожня?

Тієї миті Равік і сам помітив, що лічильник таксі не ввімкнений. Він рвучко обернув «тальбо» й помчав назад. Гааке стояв край тротуару й махав рукою:

— Алло, таксі!

Равік під'їхав до нього й загальмував.

— Таксі? — спитав Гааке.

— Ні. — Равік висунувся з вікна й гукнув: — Привіт!

Гааке, прищуливши очі, приглядався до нього.

— Що таке?

— Ми, здається, знайомі, — відповів Равік по-німецькому.

Гааке нахилився ближче, і з його обличчя зник вираз настороженості.

— Боже... пан фон... фон...

— Горн.

— Так! Справді! Пан фон Горн! Ну звичайно! Ото несподіванка! Де ви весь час були?

— У Парижі, а де ж. Сідайте. Я не знав, що ви приїхали.

— Я вам дзвонив кілька разів. Ви перебралися в інший готель?

— Ні. І далі мешкаю в «Принці Уельському». — Равік відчинив дверці. — Сідайте, я вас підвезу. О цій порі не так легко знайти таксі.

Гааке поставив ногу на приступку. Равік відчув його подих. Побачив червоне, розпашіле обличчя.

— «Принц Уельський»! — вигукнув Гааке. — Он воно що! «Принц Уельський»! А я дзвонив у готель «Ґеорґ П'ятий», хай йому біс. — Він голосно засміявся. — Там вас ніхто не знає. Тепер усе

зрозуміло! Звичайно, «Принц Уельський»! Я переплутав. Не взяв із собою старого нотатника. Думав, що й так пам'ятатиму.

Равік не спускав з ока вхід до «Озириса». Ще якусь хвилину звідти ніхто не з'явиться. Дівчатам треба спершу переодягтися. Та однаково краще якомога швидше затягти Гааке в машину.

— Ви хотіли заскочити сюди? — по-приятельському спитав Гааке.

— Та думав. Але вже запізно. — Гааке гучно зітхнув.

— Правда, голубе. Я вийшов останній. Вони сказали, що закривають.

— Нічого. Однаково там у них нудно. Можна податися кудись-інде. Сідайте!

— А хіба ще десь відчинено?

— Аякже. У справжніх публічних домах тільки тепер і починається життя. А такі, як цей, — лише для туристів.

— Та невже? А я гадав... Цей наче теж непоганий.

— Та що ви! Є багато кращі. А це звичайнісінький бордель.

Равік кілька разів натиснув на педаль газу. Мотор то починав ревіти, то затихав. Равік добре розрахував: Гааке врешті заліз у машину і зручно вмостився на сидінні поряд із ним.

— Я дуже радий, що зустрів вас, — сказав він. — Справді радий.

Равік сягнув рукою понад ним і зачинив дверці.

— Я також радий.

— А все-таки тут цікаво! Повно голих дівчат. І як та поліція дозволяє таке! Мабуть, більшість із них хворі, еге ж?

— Можливо. В таких місцях, звичайно, ніколи немає певності.

Равік рушив з місця.

— А хіба є місця, де можна мати цілковиту певність? — Гааке відкусив кінчик сигари. — Не дуже хочеться вернутись додому з трипером. А з другого боку — живеш на світі лише один раз...

— Так, — погодився Равік і подав Гааке електричну запальничку.

— Куди ми їдемо?

— Може, почнемо з «Maison de rendez-vous»?[1]

— А що це таке?

— Дім, де дами з вищих кіл шукають пригод.

— Як? Справжні дами з вищих кіл?

— Авжеж. Жінки, в яких надто старі чоловіки. Жінки, в яких чоловіки нудні. Жінки, в яких чоловіки заробляють надто мало грошей.

— Але дозвольте... Не можуть же вони так просто... Як вони це влаштовують?

---

[1] Дому побачень (*франц.*).

— Жінки приїздять туди на годину або на кілька годин. На коктейль чи на чашку чаю. Декотрих викликають по телефону. Звичайно, це не дім розпусти, як тут на Монмартрі. Я знаю одну чудову віллу, просто в Булонському лісі. У господині такий вигляд і такі манери, що хоч би й герцогині. Все надзвичайно вишукане, пристойне й елегантне.

Равік говорив поволі й спокійно, стримуючи подих. Він сам чув, що збився на тон гіда, та однаково силував себе говорити далі, щоб заспокоїтися. В руках у нього тремтіла кожна жилка, і він міцно стискав кермо машини, щоб угамувати те тремтіння.

— Ви здивуєтесь, коли побачите вже саме приміщення. Всі меблі одного стилю, килими й гобелени старовинні, вина вишукані, обслуговування прекрасне, ну й, звичайно, цілковита певність щодо жінок.

Гааке випустив за спущену шибку хмарку диму й обернувся до Равіка.

— Те, що ви кажете, хоч кого звабить, любий пане фон Горне. Одне тільки хочеться запитати: це ж, мабуть, недешево коштує?

— Уявіть собі, що зовсім дешево.

Гааке вдоволено й трохи збентежено захихотів.

— Залежно, що для кого дешево, а що дорого! Для нас, німців, із нашою дрібкою валюти...

Равік похитав головою.

— Я близько знайомий з господинею вілли, яка мені дечим зобов'язана. Вона прийме нас як почесних гостей. Ви приїдете туди як мій приятель, тому з вас, може, взагалі не візьмуть ніяких грошей. Хіба невеликі чайові — а це буде менше, ніж ви платили в «Озирисі» за пляшку вина.

— Справді?

— Самі побачите.

Гааке вмостився зручніше.

— Чудово! Виходить, мені з біса пощастило. — Він усміхнувся до Равіка на весь рот. — А ви, бачу, великий знавець у цих справах. Мабуть, добру послугу зробили тій господині, що вона така до вас ласкава?

Равік обернувся і глянув йому просто у вічі.

— У тих, хто тримає такі будинки, часом бувають неприємності з владою. Невеличкі спроби шантажу. Ви розумієте, що я маю на увазі?

— Ще б пак! — Гааке на мить задумався. — То ви тут маєте такий великий вплив?

— Не дуже великий. Маю кілька приятелів у впливових колах.

— Це вже немало! Вони й нам би пригодилися. Може, побалакаємо колись про це?

— А чого ж, побалакаємо. Ви довго будете в Парижі?

Гааке засміявся.

— На лихо, я вас завжди зустрічаю тоді, коли мені вже треба їхати. Мій поїзд відходить о сьомій тридцять ранку. — Він глянув на годинник, вмонтований у панель машини. — За дві з половиною години. Я саме хотів вам сказати це. На той час я вже мушу бути на Північному вокзалі. Встигнемо?

— Цілком. Вам ще треба заїхати до готелю?

— Ні. Мої речі вже на вокзалі. За номер я розрахувався після обіду, щоб не платити ще за добу. Бо з нашими валютними запасами... — Він знов засміявся.

Равік раптом похопився, що й собі сміється. Він стиснув кермо. Не може бути, подумав він. Не може бути! Щось неодмінно трапиться, стане на заваді. Щоб усе так добре складалося... Ні, не може бути.

Від свіжого повітря Гааке зовсім розморило. Він почав трохи затинатися. Потім відсунувся в куток і задрімав.

Спідня щелепа в нього відвисла, очі заплющились. Тим часом машина пірнула в безгомінну темряву Булонського лісу.

Світло фар, немов німа примара, летіло поперед машини, вихоплюючи з пітьми химерні обриси дерев. Крізь відчинене вікно напливав запах акації. Тихий, безперервний шурхіт шин по асфальті, якому, здавалося, не буде кінця. Низька, нечутне, рівне гудіння мотора у вологому нічному повітрі. Блиснув невеликий ставок, майнули обриси верб, ясніші зі стіну темних буків позад них. Голі галявини, притрушені перламутровою росою. Мадридське шосе, дорога на Порт Сен-Джеймс, дорога на Неї. Якийсь заснулий будинок. Запах води. Сена.

Равік їхав бульваром Сени, На освітленій місяцем воні пливли на чималій відстані одна від одної Дві темні баржі. На тій, що була далі, гавкав собака. По воді котилися голоси. На носі ближчої баржі світилося світло. Равік не зупинявся. Він їхав уздовж Сени, не міняючи швидкості, щоб не збудити Гааке. Добре було б стати і впоратися з Гааке тут, але він не зважувався. Баржі пливли надто близько від берега. Равік звернув на вулицю де ла Фем і поїхав геть від річки, назад до алеї де Лоншан. Він перетнув алею Королеви Маргарити, тоді звернув на вужчу вуличку.

Глянувши на Гааке, він побачив, що той сидить з розплющеними очима й дивиться на нього. В тьмяному світлі лампочок контрольних приладів очі його блищали, мов сині скляні кульки, і це подіяло на Равіка, як електричний удар.

— Прокинулися? — спитав він.

Гааке не відповів, лише й далі дивився на Равіка. Він сидів нерухомо, навіть очі в нього ніби застигли.

— Де ми? — нарешті спитав Гааке.

— У Булонському лісі. Недалеко від ресторану «Каскад». — Скільки ми вже їдемо?

— Десять хвилин.

— Ні, довше.

— Навряд.

— Засинаючи, я глянув на циферблат. Ми їдемо вже більше як півгодини.

— Справді? — мовив Равік. — А я думав, що менше. Ми скоро будемо на місці.

Гааке не зводив із нього очей.

— Де?

— В «Maison de rendez-vous».

Гааке ворухнувся.

— Їдьте назад, — сказав він.

— Зараз?

— Так.

Хміль вивітрився з Гааке. Він був тверезий і насторожений. Обличчя його змінилося, з нього зник веселий, добродушний вираз. Аж тепер Равік побачив того Гааке, якого він знав, який навіки закарбувався йому в пам'яті в гестапівській катівні. Досі його весь час бентежило почуття, що він хоче вбити невідому людину, до якої, власне, йому нема ніякого діла. У машині в нього сидів добродушний чоловік, що любив випити й розважитись, і, дивлячись на його обличчя, він надаремне дошукувався, чому ж його треба вбити, наче причина була не в цій людині, а в його власній уяві, і її доводилося все наново й наново обґрунтовувати. І ось раптом це почуття зникло. Перед ним були ті самі очі, що дивилися на нього, коли він, скорчений з болю, вкотре вже опритомнював у катівні. Ті самі холодні очі й той самий холодний, тихий, наполегливий голос.

Щось зненацька перевернулося в ньому, ніби електричний струм змінив свій напрямок. Напруга лишилася та сама, але все те, що спалахувало й пригасало, поривалось і знов зупинялося, кидалось у всі боки, тепер злилося в рівний потік, який мав тільки одну мету, і поза нею нічого більше не існувало. Загата з останніх років розсипалась на попіл, перед очима в нього знов з'явилася кімната з сірими стінами, сліпучими лампами без абажурів, з запахом крові, шкіри, поту, мук і страху...

— Чому? — спитав Равік.

— Мені треба вернутися. На мене чекають у готелі.

— Але ж ви сказали, що ваші речі вже на вокзалі.

— Так, речі на вокзалі. Та в мене є ще одна справа. Я зовсім забув про неї. Їдьте назад.

— Добре.

Минулого тижня Равік десятки разів об'їздив Булонський ліс удень і вночі й тепер знав, де саме перебуває. Аби ще протягти кілька хвилин. Він завернув у вузеньку алею ліворуч.

— Ми їдемо назад?

— Так.

Важкий запах вологої землі під віттям дерев, крізь яке навіть удень не проглядає сонце. Дедалі густіша темрява. Яскравіше світло фар. Равік побачив у дзеркальце, як ліва рука Гааке поволі сповзла з поруччя і обережно потяглася до кишені. Кермо з правого боку, подумав він. Хвалити Бога, що в цьому «тальбо» кермо з правого боку! Равік здолав поворот, тримаючи кермо лівою рукою і вдаючи, ніби його гойднуло вбік, тоді дав повний газ і помчав по рівній алеї. Через кілька секунд він з усієї сили загальмував.

Гальма заскреготали, «тальбо» з розгону підскочив задом і став. Равік упирався однією ногою в педаль, а другою в передок і втримав рівновагу. Гааке, не маючи такої опори й не сподіваючись поштовху, подався головою вперед. Він не встиг витягти руку з кишені, тому вдарився лобом об край панелі з приладами. Тієї миті Равік вихопив з правої кишені важкого розсувного ключа і вдарив ним Гааке по потилиці, в те місце, де кінчався череп.

Гааке вже не випростався. Він почав боком сповзати вниз, аж поки вперся правим плечем у панель.

Равік зразу ж дав газ і поїхав далі. В кінці алеї він прислонив фари. Їдучи, він сторожко озирався, чи, бува, не почув хтось скреготу гальм. Може, краще витягти Гааке з машини й сховати в кущах, поки ніхто не з'явився? Врешті він зупинився біля перехрестя, вимкнув світло й мотор, вийшов з машини, підняв капот і відчинив дверці з того боку, де був Гааке. Звідси було добре видно й чути, що робиться навколо. Часом хтось з'явиться, він устигне відтягти Гааке під кущ і вдати, ніби лагодить щось у моторі.

Тиша здавалася гучною. Вона була така раптова й дивовижна, що від неї шуміло у вухах. Равік до болю стиснув кулаки. Він знав, що це стугонить кров. Він намагався дихати глибоко й повільно.

Шум поступово перейшов у шелест. Зненацька крізь той шелест почулося сюрчання, що лунало дедалі дужче. Равік напружено прислухався. Звук став якийсь металевий, і враз Равік похопився, що це

сюрчать коники. Шелест поволі вщух. Лише коники сюрчанням вітали ранок на вузенькій галявинці навскоси від нього.

Над галявинкою був уже майже білий день. Равік зачинив капот. Треба поспішати, щоб з усім упоратися, поки зовсім розвидниться. Равік озирнувся навколо. Місце було невдале. Взагалі в Булонському лісі доброго місця не знайдеш. І в Сену його також не вкинеш — надто вже видно надворі. Равік не врахував того, що все може статися так пізно. Раптом він здригнувся. Почувся якийсь шурхіт, шкрябання, а тоді стогін. Одна рука Гааке висунулася з відчинених дверцят і дряпала приступку. Равік помітив, що й досі тримає в руках розсувного ключа. Він схопив Гааке за комір, підтяг так, щоб голова опинилася за дверцятами, і двічі вдарив його ключем по потилиці. Стогін затих.

Щось заторохтіло. Равік завмер. Потім побачив, що то револьвер упав із сидіння на приступку. Мабуть, Гааке вже тримав його в руці, коли він загальмував. Равік ўкинув револьвер назад у машину.

Він знов прислухався. Сюрчання коників. Галявинка. Небо світлішає і відступає далі. Скоро на ньому з'явиться сонце. Равік відчинив дверцята навстіж, витяг Гааке й спробував упхати його між переднє й заднє сидіння. Але нічого не вийшло. Проміжок між сидіннями був надто вузький. Равік оббіг машину й відчинив багажник. Швидко спорожнивши його, він витяг Гааке з машини й поволік до багажника. Гааке був ще живий і дуже важкий. Піт заливав Равікові очі. Йому пощастило впхати тіло в багажник, підсунувши коліна до підборіддя. Тепер Гааке лежав, як зародок у материнській утробі.

Равік позбирав інструменти, лопату й домкрат і поклав усе спереду в машину. Поряд на дереві заспівала пташка. Равік здригнувся. Йому здалося, що він нічого гучнішого в;литті не чув. Він кинув погляд на галявинку. Стало ще ясніше.

Нічим не можна ризикувати. Равік повернувся до багажника й відчинив його. Тоді став лівою ногою на бампер і підпер накривку коліном, щоб під неї можна було просунути руки. Коли хтось і надійде, то подумає, що він там щось умощує, а накривку можна буде негайно опустити. Їхати доведеться далеко. Але спершу треба вбити Гааке.

Голова Гааке впиралась у правий куток багажника. Равікові було її видно. На ситій шиї ще пульсували артерії. Равік обхопив руками горло й щосили здавив його.

Здавалося, він давив те горло цілу вічність. Та ось голова Гааке сіпнулася. Трішки, ледь помітно. Тіло спробувало випростаїсь, ніби хотіло звільнитися від одягу. Рот роззявився. Тієї миті знов пронизливо защебетала пташка. Висолопився язик, грубий, жовтий, обкладений. Раптом

у Гааке розплющилося одне око. Воно ніби вилазило з очниці, стало видющим, нарешті відокремилося від голови й попливло просто на Равіка... Потім тіло обм'якло. Равік ще якусь мить не відпускав горла. Кінець.

Накривка багажника опала вниз. Равік ступив кілька кроків і, відчувши, що коліна в нього тремтять, схопився рукою за стовбур дерева. Його занудило, й він почав блювати. Блював так, що йому здавалося, ніби в нього зараз вивернуться всі кишки. Він намагався стриматись, але не зміг.

Підвівши нарешті очі, Равік побачив, що галявинкою іде якийсь чоловік і дивиться в його бік. Равік не рушив з місця. Чоловік наближався до нього. Хода його була повільна, байдужа. Садівник або якийсь робітник, видно було з одягу. Він і далі дивився на Равіка. Равік сплюнув, дістав пачку сигарет, витяг одну, закурив і глибоко затягнувся. Міцний дим обпік йому горло. Чоловік тим часом перейшов алею, глянув на те місце, де Равік виблював, тоді на машину і знов на Равіка. Він нічого не сказав, і Равік не зміг нічого прочитати на його обличчі. Чоловік так само повільно дійшов до перехрестя і зник на бічній алеї.

Равік почекав ще кілька секунд. Потім зачинив багажник і завів мотор. У Булонському лісі він уже нічого не зробить. Було вже надто ясно. Треба їхати в Сен-Жермен. Ті ліси він знав.

XXX

За годину Равік зупинився перед невеличким бістро. Він був дуже голодний, у голові темніло. Він поставив машину перед терасою, де було два столики й кілька стільців. Замовивши каву з булочками, він пішов помитися. В туалеті смерділо. Равік попросив склянку і сполоскав рота, потім вимив руки й повернувся назад.

Сніданок уже чекав на нього. Кава пахла, як і має пахнути кава, над дахами шугали ластівки, сонце розвішувало на стінах будинків перші золоті гобелени, люди йшли на роботу, за перкалевою завіскою в бістро служниця, закасавши поли, мила підлогу, викладену кам'яними плитками. Равік давно вже не бачив такого мирного літнього ранку.

Він випив гарячої кави, але не зміг присилувати себе щось попоїсти. Не хотів брати їжу своїми руками. Що за безглуздя, подумав він, глянувши на них. Що за дурні химери, хай їм біс! Треба попоїсти. Він випив ще одну чашку кави. Тоді витяг сигарету і вклав її до рота тим кінцем, якого не торкався пальцями. Так далі не можна поводитись, подумав він. І все-таки не торкався до їжі. Треба спершу довести все до кінця, вирішив він, устав і розрахувався за сніданок.

Череда корів. Метелики. Сонце над полями. Сонце у вітровому склі. Сонце на даху машини. Сонце на блискучій накривці багажника, під якою лежав мертвий Гааке. Він так і не дізнався, хто його вбив і за віщо. Все повинне було статися інакше. Інакше...

— Ти мене впізнаєш, Гааке? Знаєш, хто я? Він бачив перед собою червоне обличчя.

— Ні, не впізнаю. Хто ви такий? Хіба ми вже колись зустрічалися?

— Так, зустрічалися.

— Коли? І навіть були на «ти»? Може, в кадетському корпусі? Щось не пригадую.

— Ага, не пригадуєш, Гааке. Не в кадетському корпусі. Пізніше.

— Пізніше? Але ж ви весь час жили за кордоном. А я ніколи не виїздив з Німеччини. Тільки останні два роки буваю тут, у Парижі. Може, ми десь разом пиячили?

— Ні, не пиячили. І зустрічалися не тут. У Німеччині, Гааке!

Шлагбаум. Залізнична колія. Маленька грядка, на ній повно троянд, флоксів і соняшників. Зупинка. Якийсь чорний самітний поїзд тяжко сопе, долаючи нескінченний ранок. У вітровому склі машини віддзеркалюються очі. Вони почервоніли й печуть, бо в них набилося пороху, коли він відчиняв багажник.

— У Німеччині? О, розумію. На котромусь із партійних з'їздів. У Нюрнберзі. Начебто пригадую. Не в «Нюрнберзькому дворі»?

— Ні, Гааке, — спроквола проказав Равік у вітрове скло, відчуваючи, як у ньому підіймається важка хвиля спогадів. — Не в Нюрнберзі, а в Берліні.

— У Берліні? — Затінене обличчя, поцятковане відблисками світла, й на ньому вираз веселого нетерпіння. — Ану, шпарте свою історію! Не робіть із неї такої таємниці й не тримайте мене, мов на тортурах. Де саме?

Від землі здіймається хвиля й котиться вгору по руках.

— На тортурах, Гааке! Саме там! На тортурах! Невпевнений, обережний смішок.

— Годі вам жартувати, голубе.

— На тортурах, Гааке! Тепер ти знаєш, хто я?

Знов смішок, іще невпевненіший, обережніший, але вже з відтінком погрози.

— Як я можу знати, хто ви? Я зустрічав тисячі людей. Хіба можна запам'ятати кожного окремо? Якщо ви натякаєте на таємну державну поліцію...

— Так, Гааке. Я маю на думці гестапо.

Він насторожується. Знизує плечима.

— Якщо вас там колись допитували...

— Так. Тепер згадав?

Він знов знизує плечима.

— Як я можу згадати? Ми допитували тисячі людей...

— Допитували! Мучили, били до безпамяті, відбивали нирки, ламали кістки, кидали в льох, наче мішки, тоді знов витягали звідти, роз'юшували обличчя, розплющували мошонки — і це ви звете «допитували»! Нестямний, моторошний стогін тих, хто вже не мав сили кричати... «Допитували»! Глухе ридання у проміжках між непритомністю, удари ногою в живіт, гумові кийки, нагайки... І все це ви звете невинним словом «допитували»!

Равік вдивлявся в невидиме обличчя за вітровим склом, крізь яке нечутно пропливав краєвид: засіяний пшеницею лан, мак, шипшина... Він пильно дивився в те обличчя, і губи в нього ворушилися, він казав усе те, що хотів і повинен був колись сказати.

— Не воруши руками, а то я пристрілю тебе! Ти пам'ятаєш маленького Макса Розенберга, що змордований лежав біля мене в льоху й намагався розтрощити собі голову об бетонну стіну, щоб ви його більше не «допитували»? І за що ж його «допитували»? За те, що він був демократом! А Вільмана, який мочився кров'ю й повернувся до камери без жодного зуба і без одного ока після того, як ви дві години «допитували» його? І за що? Бо він був католик і не вірив, що ваш фюрер — новітній месія. А Ризенфельда, голова й спина в якого обернулися на шматки потовченого мяса і який благав нас перегризти йому жили, бо в нього не лишилося зубів після твого «допиту»? Ти його «допитував», бо він був проти війни і не вірив, що найвищий вияв культури — це бомби й вогнемети. «Допитували»! Так, ви «допитували» тисячі... Не воруши руками, свинюко! Тепер я нарешті спіймав тебе, ми поїдемо у відлюдне місце, там є будинок з товстими стінами, цілком порожній, і я буду тебе «допитувати»... Поволі, не квапячись, цілими днями, так само, як ти «допитував» Розенберга, Вільмана, Ризенфельда! А тоді, після всього...

Равік раптом помітив, що машина не їде, а летить. Він зменшив газ. Будинки. Село. Собаки. Кури. Коні на луці мчать, витягнувши шиї й високо задерши голови, ніби за поганських часів. Кентаври, повнява життя. Усміхнена жінка несе кошика з пранням. На мотузці висить різнобарвна білизна, прапори нескаламученого щастя. Кілька дітей граються біля дверей. Равік бачив усе те, ніби крізь скляну стіну, — сповнене краси, спокою і невинності, дуже близьке й неймовірно далеке, воно до болю хвилювало серце, але через цю ніч стало навіки недосяжне, відділене від нього прірвою. Та він не жалкував ні за чим. Так сталося, та й годі.

Треба їхати повільно. Тільки як летітимеш стрімголов селами, можуть затримати, а так ніхто не спинить. Годинник. Він їхав уже мало не дві години. Невже? Як вони непомітно збігли. Він нічого не бачив, крім обличчя, до якого промовляв.

Сен-Жермен. Парк. Темна огорожа на тлі блакитного неба, а за нею дерева. Дерева. Шпалери дерев. Цілий парк, бажаний, очікуваний... А ось нарешті й ліс.

Равік зменшив швидкість. Ліс піднявся назустріч зелено-золотою хвилею, розлився обабіч, затопив обрій і поглинув усе — а разом з усім і машину, що кружляла по ньому, мов прудка блискуча комаха.

Земля була м'яка, заросла кущами. Равік від'їхав далеко від дороги, став і ще відійшов на кількасот метрів від машини, але так, щоб бачити її. Тоді взяв лопату й заходився копати яму. Копалося легко. Якщо хтось надійде й помітить машину, він сховає лопату й піде назад, удаючи, що просто гуляв по лісі.

Яму він викопав глибоку, щоб труп не лежав під самим верхом. Тоді пригнав машину ближче. Тягти мертвого буде важко. А проте він під'їхав лише доти, доки земля була тверда, щоб не залишати слідів від шин.

Тіло ще не захололо. Він приволік його до ями й почав роздягати, скидаючи одяг на купу. Виявилося, що це не така тяжка робота, як він думав. Він залишив долі голе тіло, зібрав одяг, запхав у багажник і відігнав машину туди, де вона стояла досі. Потім замкнув дверці та багажник на ключ і взяв із собою молоток. Тіло хтось міг випадково знайти, з цим треба було рахуватися, тому він хотів зробити його невпізнанним.

На мить йому наче хто сплутав ноги. Вернутися назад не було сили. Його пойняло непереборне бажання залишити вбитого так як є, сісти в машину й утекти геть. Він зупинився й озирнувсь навколо. За кілька метрів на стовбурі бука гасали дві білки, їхнє руде хутро полискувало на сонці. Він рушив далі.

Вже набряклий синюватий труп. Равік наклав на лице намочену в мастилі ганчірку й заходився бити по ній молотком. Після першого удару він зупинився: звук видався йому надто моторошним. На мить він завмер, потім почав квапливо бити далі. За хвилину він відгорнув ганчірку. Обличчя стало суцільним шматком м'яса, вкритим загуслою чорною кров'ю. Як Ризенфельдова голова, подумав Равік і відчув, що несамохіть зціпив зуби. Ні, не таке, подумав він. Ризенфельдова голова була страшніша, бо ще жива.

Перстень на правій руці. Равік стяг його з пальця і штовхнув тіло в яму. Вона виявилася трохи закоротка, тому довелось підігнути коліна Гааке до живота. Потім Равік загорнув яму. На це згаялось небагато

часу. Він добре втоптав землю і повкладав зверху клапті зарані зрізаного дерну. Вони щільно прилягли один до одного, і, тільки схилившись, можна було помітити сточені краї. Наостанці він поправив кущі.

Молоток. Лопата. Ганчірка. Він кинув їх у багажник зверху на одяг. Потім поволі вернувся ще раз назад, шукаючи слідів. Їх майже не було. Піде дощ, підросте трава, і за кілька днів нічого вже не буде видно.

Дивно: взуття мертвого чоловіка. Шкарпетки. Білизна. Костюм так не вражав. Шкарпетки, сорочка, спідня білизна вже стали якимись примарними, збляклими, наче й вони померли разом із тим, хто їх одягав. Було гидко торкатися до всього цього, шукати на ньому монограми й фірмові етикетки.

А проте Равік швидко познаходив їх і повідрізував. Тоді згорнув одяг у клунок і також закопав за кілька кілометрів від ями з тілом — досить далеко, щоб не можна було знайти те й те одночасно.

Він поїхав далі і скоро натрапив на струмок. Зрізані етикетки він загорнув у папір. Тоді подер на дрібні клаптики записник Гааке й перешукав гаман. Там було дві банкноти по тисячі франків, квиток до Берліна, десять марок, кілька папірців з адресами й паспорт Гааке. Равік сховав до кишені французькі гроші. В кишенях костюма він знайшов ще кілька п'ятифранкових банкнот.

Якусь хвилю він дивився на квиток. Чудно було бачити напис: «До Берліна». Врешті він порвав квиток і кинув до купи клаптів. Паспорт Равік роздивлявся довго. Він був ще дійсний на три роки. Кортіло зберегти паспорт і пожити з ним. Йому як утікачеві цілком личив би німецький документ. Він би навіть не вагався, якби не було небезпеки, що викриється вбивство.

Він порвав паспорт і десятимаркову банкноту також. Ключі Гааке, револьвер і квитанцію з камери схову він поклав у кишеню. Може, доведеться забрати валізи з камери, щоб у Парижі не лишилося жодного сліду. Рахунок за готель він теж порвав.

Потім Равік усе спалив. Клапті матерії тліли поволі, але він завбачливо набрав газет, і врешті все перегоріло. Він змів попіл у струмок, тоді пильно оглянув машину, чи, бува, не лишилося десь крові. Не знайшовши жодної плями, він ще добре вимив молоток та розсувний ключ і знов поскладав весь інструмент у багажник. Потім старанно вимив руки, дістав сигарету й закурив, сидячи біля машини.

Сонце навскіс просвічувало віття високих буків. Равік сидів і курив, відчуваючи в душі цілковиту порожнечу.

Коли він знов виїхав на дорогу, що вела до палацу, то раптом згадав Сибілу. Палац пишався в сяйві літнього ранку під вічним небом

вісімнадцятого сторіччя. Равік згадав Сибілу і вперше за ці роки перестав опиратися тим спогадам, відганяти чи пересилювати їх. Раніше всі вони уривалися на тому дні, коли Гааке наказав привести Сибілу. Він пам'ятав той переляк, той нестямний жах, що проступав на її обличчі. Та картина заступила все інше. Більше він нічого не пригадував. Крім останнього: звістки, що Сибіла повісилася. Він ніколи не вірив у це, хоч самогубство було можливе, — але хто знав, що сталося перед ним? Щоразу, коли він думав про Сибілу, мозок його стискали спазми, пальці наче оберталися в пазурі, груди судомило, очі заступав кривавий туман, і його надовго опановувала безсила жадоба помсти.

Тепер він згадав про неї і раптом відчув, що голову не стискає болісний обруч і світ йому не заступає червоний туман. Щось розвіялося, мур завалився, закам'янілий образ моторошного жаху, що стояв у нього перед очима всі ці роки, ворухнувся й почав відтавати. Скривлені уста поволі стулилися, погляд став не такий застиглий, кров почала поволі припливати до білого, мов крейда, обличчя. Мертвої машкари страху вже не було, знов з'явилася Сибіла, яку він знав, яка жила з ним, ніжні груди якої він пестив, два роки з якою спливли, мов теплий літній вечір.

Поставали дні, вечори, немов іскри з якогось забутого багаття, що раптом заблисло десь далеко за обрієм. Забиті, замкнені, забризкані кров'ю двері його минулого зненацька легко й нечутно відчинилися, і за ними знов виявився квітучий сад, а не катівня гестапо.

Равік їхав уже більше як годину. Він не поспішав вертатися до Парижа. Зупинившись на мості через Сену за Сен-Жерменським палацом, він укинув у воду ключі та револьвер Гааке. Тоді відхилив верх машини й поїхав далі.

Над Францією стояв ясний ранок. Ніч майже забулася, ніби від неї спливло десятки років. Те, що сталося кілька годин тому, раптом відійшло вдалину, а те, що, здавалось, давно потонуло в пам'яті, якимось дивом наблизилось і вже не було відділене від нього проваллям.

Равік не розумів, що з ним діялося. Він сподівався спустошення, втоми, отупіння й відрази, думав, що буде мовчки виправдуватись, уп'ється, щоб забути все, сподівався чого завгодно, тільки не цього почуття полегшення й волі, наче з його минулого раптом спав величезний тягар. Він озирнувся навколо. Повз нього пропливав чудовий краєвид. Лави тополь радісно простягали вгору свої зелені смолоскипи, на полях квітли мак і волошки, із сільських пекарень долинав запах свіжого хліба, у школі в супроводі скрипки співали діти.

Про що він недавно думав, коли їхав цією дорогою? Зовсім недавно, кілька годин тому, хоч відтоді ніби минула ціла ВІЧНІСТЬ? Де

ділася та скляна стіна, що немов відокремлювала його від світу? Розвіялась, як туман, коли здіймається сонце. Він знов дивився на дітей, що гралися на східцях перед будинками, на котів і собак, що грілися на сонці, на різнобарвну білизну, якою бавився вітерець, на коней, що паслись на луці. На моріжку так само стояла жінка з прищіпками в руках і розвішувала на довгій мотузці сорочки. Він дивився на цей світ і, як ніколи за останні роки, почував себе його часткою. Щось розтануло в ньому, зм'якло, спалене поле зволожилось і зазеленіло, камінь з душі повільно скотився, й почала відновлюватись рівновага.

Він тихо сидів у машині, майже не зважуючись поворухнутися, щоб не злякати цього почуття. А воно росло й росло, струменіло й виблискувало, і він сидів принишклий, боячись до кінця повірити в нього, хоч і знав, що воно справді є. Він гадав, що тінь Гааке сидітиме поруч і не зводитиме з нього очей, а тим часом поряд із ним було саме лише його власне життя, що повернулось і лагідно дивилося на нього. Очі Сибіли, що всі ці роки, витріщені з жаху, мовчки й невблаганно оскаржували й вимагали помсти, тепер заплющилися, уста полагіднішали, підняті з ляку руки нарешті опустилися. Смерть Гааке зірвала з Сибілиного обличчя машкару смерті, воно на мить ожило, а тоді почало розпливатися. Тепер Сибіла нарешті заспокоїться, її образ відійде в минуле й більше ніколи не з'явиться, тополі та липи ласкаво поховають її, і залишиться тільки сонце, гудіння бджіл та спокійна, непереборна втома, наче він не спав кілька ночей поспіль і тепер або спатиме дуже довго, або вже не засне ніколи.

Равік зупинив «тальбо» на вулиці Понселе і аж тоді, коли вимкнув мотор і виліз із машини, відчув, як він страшенно стомився. То була не млява втома від їзди, а якесь тупе, глухе бажання спати, спати і більше нічого. Він рушив до готелю «Інтернасіональ», насилу переставляючи ноги. Сонце ніби налило йому голову свинцем. Він згадав, що треба здати кімнату в готелі «Принц Уельський». Вона зовсім випала йому з пам'яті. Він був такий безсилий, що хвилину вагався, чи не відкласти це на пізніше. Але все-таки переборов себе й поїхав туди на таксі. Сплативши рахунок, він мало не забув сказати, щоб йому принесли вниз валізу.

Равік почекав у прохолодному вестибюлі. Праворуч у барі сиділи кілька чоловік і пили мартіні. Його майже, здолав сон, поки носій з'явився з валізою. Він дав йому на чай і сів у таксі.

— На Східний вокзал, — сказав він голосно, щоб портьє і носій почули його слова.

На розі вулиці Ла Боеті Равік попросив водія зупинитися.

— Я помилився на цілу годину, — пояснив він. — На вокзал мені ще рано. Зупиніть, будь ласка, перед цим бістро.

Він заплатив за таксі, взяв валізу й рушив до бістро. Та тільки-но таксі зникло з очей, він повернувся, зупинив друге таксі й поїхав до готелю «Інтернасіональ».

Унизу нікого не було, крім помічника портьє, що знічев'я дрімав у кріслі. Була дванадцята година. Господиня, певне, вже в їдальні, подумав Равік. Він заніс валізу до своєї кімнати, роздягся й став під душ. Мився він довго й старанно. Потім витер тіло спиртом. Це його трохи підбадьорило. Він відчинив валізу, витяг з неї речі й поскладав туди, де вони були раніше. Тоді натяг свіжу білизну й другий костюм і спустився до Морозова.

— А я оце хотів іти до тебе, — сказав той. — Сьогодні в мене вільний вечір. Ми можемо посидіти в «Принці Уельському»... — Він не докінчив і пильно глянув на Равіка.

— Уже нема нащо, — відповів той. Морозов і далі дивився на нього.

— Усе зроблено, — пояснив Равік. — Сьогодні вдосвіта. Не розпитуй мене більше ні про що. Я хочу спати.

— Тобі ще щось треба?

— Нічого не треба. Все зроблено. Мені пощастило.

— А де машина?

— На вулиці Понселе. З нею все гаразд.

— І більше нічого не треба робити?

— Ні. У мене раптом страшенно заболіла голова. Я хочу спати. Потім я прийду до тебе.

— Добре. Але чи справді більше нічого не треба робити?

— Ні, — сказав Равік. — Більше нічого, Борисе. Все вийшло просто.

— Ти нічого не забув?

— Думаю, що ні. Таки ні. Але тепер я не можу ще раз усе переживувати. Спершу хочу виспатись. Потім розповім. Ти будеш у номері?

— Звичайно, — відповів Морозов.

— Добре. Я потім прийду до тебе.

Равік повернувся до своєї кімнати. Голова наче розвалювалася. Він зупинився біля вікна. Внизу біліли лілеї Візенгофа. Навпроти сіріла стіна з порожніми вікнами. Всьому кінець. Так треба було зробити, він мусив помститися, але тепер усьому кінець. Далі немає нічого. Нічогісінько. Ніщо більше не чекає на нього. Слово «завтра» для нього вже не має ніякого змісту. Цей день, що за його вікном, — останній.

Равік роздягнувся і ще раз помився. Він довго тримав руки в спирті, потім дав їм висохнути на повітрі. Шкіра на суглобах стяглася. Голова в нього була важка, і мозок немов перекочувався в ній. Він дістав шприц

і прокип'ятив його в електричному кип'ятильнику, що стояв на підвіконні. Вода забулькала, і це нагадало йому струмок. Тільки струмок. Він зрізав головки у двох ампул і витяг із них шприцом прозору, як вода, рідину. Тоді зробив собі укол і ліг на ліжко. Полежавши трохи, він підвівся, приніс свій старий халат і вкрився ним. У нього було таке почуття, ніби він дванадцятирічний хлопчак, стомлений і самітний, по-особливому самітний, як буває тоді, коли ти ще тільки доростаєш.

Равік прокинувся смерком. Над дахами червоніла вечірня заграва. Знизу долинали голоси Візенгофа й Рут Гольдберг. Він не міг розчути, що вони говорили, та й не дуже дослухався. В нього був такий настрій, як буває в людини, що випадково заснула серед білого дня, вибилася зі свого звичного трибу й готова для того, щоб, не роздумуючи, накласти на себе руки. Якби зараз трапилась якась операція, подумав він. Якийсь важкий, майже безнадійний випадок. Він згадав, що цілий день нічого не їв, і раптом відчув скажений голод. Голова в нього перестала боліти. Він одягнувся й зійшов униз.

Морозов у самій сорочці сидів біля столу й розв'язував шахові задачі. Кімната була майже порожня. На стіні висіла ліврея. В кутку — ікона, а перед нею лампадка. В другому кутку стояв стіл із самоваром, а в третьому — сучасний холодильник, яким Морозов дуже пишався. В ньому він охолоджував горілку, пиво і тримав їжу. Перед ліжком був постелений турецький килимок.

Морозов мовчки підвівся, приніс дві чарки та пляшку з горілкою і налив чарки.

— Зубрівка, — сказав він. Равік сів до столу.

— Я не хочу нічого пити, Борисе. Я тільки страшенно голодний.

— Добре. То ходімо вечеряти. А поки що... — Морозов дістав із холодильника чорний хліб, огірки, масло і маленьку баночку кав'яру. — Перекуси. Кав'яр мені подарував головний кухар «Шехерезади». З великої приязні.

— Не граймо комедії, Борисе, — сказав Равік. — Я зустрів його біля «Озириса», вбив у Булонському лісі й поховав У Сен-Жермені.

— Тебе хтось бачив?

— Ні. Навіть біля «Озириса» нікого не було.

— А десь-інде?

— У Булонському лісі якийсь чоловік ішов галявиною. Але вже було по всьому. Він лежав у машині. Той чоловік бачив тільки машину й мене. Я блював коло неї. Нічого особливого, я міг випити зайве, і мене занудило.

— Що ти зробив із його речами?

— Теж закопав. Монограми й етикетки повирізував і спалив разом із паперами. Залишив тільки гроші й квитанцію на речі в камері схову Північного вокзалу. Він уже здав кімнату в готелі й сьогодні вранці мав їхати.

— От чорт, справді пощастило. А слідів крові не лишилося?

— Ні, не лишилося. Крові майже не було. Я вже здав кімнату в «Принці Уельському». Мої речі знов тут. Люди, з якими Гааке мав справи в Парижі, мабуть, подумають, що він поїхав. Якщо забрати з камери схову валізи, то тут не залишиться жодного сліду.

— У Берліні виявлять, що його немає, і пошлють сюди запит.

— Якщо в камері схову не буде валіз, ніхто не знатиме, куди він подівся.

— Знатимуть. Адже він не використав свого місця в спальному вагоні. Ти спалив квиток?

— Так.

— То спали й квитанцію.

— Можна переслати її в багажне відділення на вокзал і попросити, щоб валізи вислали до запитання в Берлін або кудись-інде.

— Вийде те саме. Краще спали. Як будеш хитрувати, то тільки викличеш підозру. А так він просто зник. У Парижі таке буває. Коли почнуть шукати, то, може, їм пощастить дізнатися, де його востаннє бачили. В «Озирисі». Ти заходив туди?

— Так. На хвилинку. Я його бачив, а він мене ні. Потім я чекав на нього надворі. І там нас ніхто не бачив.

— Можуть спитати, хто в той час був у залі. Роланда, мабуть, згадає, що ти заходив.

— Я там часто буваю. Це ще нічого не означає.

— Краще, щоб тебе не допитували. Втікач, без паперів. Роланда знає, де ти мешкаєш?

— Ні. Але знає Веберову адресу. Він їхній офіційний лікар. Зрештою, Роланда скоро кидає там роботу.

— Однаково буде відомо, де вона. — Морозов налив собі чарку. — Я гадаю, що тобі краще на кілька тижнів зникнути.

Равік підвів на нього очі.

— Добре тобі казати, Борисе. А куди?

— Куди-небудь, де можна згубитися серед людей. Поїдь у Канн або в Довіль. Там тепер сезон, і ти легко згубишся. Чи в Антіб. Ти його добре знаєш, і ніхто в тебе не питатиме паспорта. А я завжди можу довідатися від Вебера й Роланди, чи тебе не шукає поліція як свідка.

Равік похитав головою.

— Найкраще махнути на все рукою і жити так, наче нічого не сталося.

— Ні. В цьому випадку ні. Равік подивився на Морозова.

— Я нікуди не тікатиму. Залишуся тут. Інакше не можу. Як ти цього не розумієш?

Морозов нічого не відповів.

— Найперше спали квитанцію, — нарешті мовив він.

Равік витяг квитанцію з кишені і спалив над мідною попільничкою. Тоді Морозов узяв її і витрусив попіл за вікно.

— От і все. Ти більше нічого не маєш із його речей?

— Маю гроші.

— Покажи.

Він пильно оглянув банкноти. На них не було ніяких знаків.

— Їх легко позбутися. Що ти думаєш із ними зробити?

— Пошлю у фонд утікачів. Анонімно.

— Завтра розміняй їх, а пошлеш аж за два тижні.

— Добре.

Равік сховав гроші до кишені. Складаючи банкноти, він раптом згадав, що вже брав їжу. Він мигцем глянув на свої руки. Які химерні думки лізли йому вранці в голову. Він узяв другу скибку свіжого чорного хліба.

— Де ми повечеряємо?

— Де хочеш.

Морозов недовірливо глянув на нього. Равік усміхнувся. Вперше за цілий день.

— Борисе, — сказав він, — не дивися на мене так, як нянька на хворого, коли боїться, що його розіб'є параліч. Я знищив тварюку, який заслужив у тисячу разів гіршої смерті. У своєму житті я вбив десятки людей, які мені не заподіяли ніякого лиха, й за це мене нагороджували орденами, і вбив їх не в чесному двобої, а нишком, підкравшися ззаду, коли вони нічого поганого не сподівалися. Але це звали війною, і таке вбивство вважали почесним. Сьогодні мене кілька хвилин мучила одна тільки думка: що я не зміг спершу сказати йому все у вічі, а тоді вже вбити. Дуже мені з дурного розуму цього хотілося. Тепер він мертвий і більше нікого не мучитиме. Потім я виспався, і все для мене стало таким далеким, наче я прочитав про нього в газеті.

— Добре, — сказав Морозов і застебнув піджака. — То ходімо. Мені треба чогось випити.

Равік здивовано глянув на нього.

— Тобі?

— Так, мені! — мовив Морозов. На мить він завагався, потім додав: — Сьогодні я вперше відчув себе старим.

Роландині проводи почалися рівно о шостій. І тривали тільки одну годину. О сьомій «Озирис» знов почав приймати відвідувачів.

Стіл накрито в бічній залі. Всі повії були одягнені. Більшість — у чорні шовкові сукні. Равік, що завжди бачив їх роздягненими або в тоненькдх прозорих сукнях, спершу декотрих навіть не впізнав. Про всяк випадок у великій залі залишилося п'ять чи шість дівчат. Вони мали одягтися о сьомій і також прийти попрощатись з Роландою. Жодна з них не в'явилася б туди у свбєму фаховому вбранні. І не з наказу мадам — так захотіли самі дівчата. Равік іншого й не чекав. Він знав, що повії дотримуються етикету суворіше, ніж у вищих колах суспільства.

Дівчата склалися й купили Роланді для Я кав'ярні шість плетених крісел. Мадам подарувала їй касовий апарат, а Равік — два столики з мармуровими стільницями. На обіді він був єдиний сторонній і єдиний чоловік.

Обід почався у п'ять хвилин на сьому. Мадам сиділа на чільному місці, праворуч від неї Роланда, ліворуч Равік, далі нова наглядачка, її помічниця, а за ними решта дівчат.

Перекуски були чудові. Страсбурзький паштет із гусячої печінки, домашній пиріг і до нього витримана вишнівка. Перед Равіком поставили пляшку горілки, бо він не зносив вишнівки. Потім подали юшку по-вішівському, якої не посоромився б і найкращий кухар, далі рибу й до неї «мерсо» врожаю 1933 року. Риба була приготована не згірше, ніж у «Максима». Вино було легке й до міри молоде. Після цього принесли тонку молоду спаржу, підсмажені на рожні хрумкі, ніжні курчата й вишуканий салат, що ледь відгонив часником, а до них — «шато сент-еміліон». У тому кінці столу, де сиділа мадам, відкоркували пляшку «романе-конті» врожаю 1921 року.

— Дівчата не зможуть оцінити його, — сказала мадам.

Зате Равік оцінив вино. Йому принесли ще одну пляшку, оскільки він відмовився від шампанського й шоколадного крему. До «романе-конті» він разом із мадам їв тягучий брі зі свіжим білим хлібом без масла.

Розмова біля столу провадилась, ніби в пансіоні для дівчат. Плетені крісла були оздоблені бантами. Касовий апарат сяяв. Мармурові столики тьмяно полискували. В залі панував сумовитий настрій. Мадам була в чорному. На ній сяяли діаманти. Їх було не дуже багато, тільки брошка й перстень — вишукані, білі камені з блакитним відтінком. Діадеми вона не надягла, хоч і стала графинею. У мадам був добрий смак. Вона любила діаманти. На її думку, рубіни й смарагди могли трапитись

і фальшиві, а діаманти завжди були надійні. Вона невимушено розмовляла з Роландою і Равіком. Вона була дуже начитана, провадила розмову легко, цікаво й дотепно, до речі цитуючи Монтеня, Шатобріана й Вольтера. Її розумне, іронічне обличчя огортало сиве волосся з ледь блакитнявим полиском — мадам трохи підфарбовувала його.

О сьомій годині, після кави, дівчата встали, немов слухняні вихованки пансіону, чемно подякували мадам і попрощалися з Роландою. Мадам ще трохи посиділа. Вона пригостила Равіка «арманьяком», якого він зроду не пив. Тим часом прийшли ті дівчата, що чергували в залі, вимиті, підмальовані не так яскраво, як звичайно, всі у вечірніх сукнях. Мадам почекала, поки дівчата сіли й поки їм подали рибу, перемовилася з кожною кількома словами, подякувала, що вони перед цим пожертвували годиною, потім граційно попрощалася.

— Я сподіваюся, Роландо, що ще побачу вас до від'їзду.

— Авжеж, мадам.

— Ви дозволите залишити вам цей «арманьяк»? — звернулася вона до Равіка.

Він подякував їй. Мадам пішла, від голови до ніг світська дама. Равік узяв пляшку й пересів до Роланди.

— Коли ти від'їздиш? — спитав він.

— Завтра після обіду, о четвертій годині сім хвилин.

— Я прийду попрощатися на вокзал.

— Ні, Равіку, не можна. Сьогодні ввечері прибуде мій наречений. Ми їхатимемо разом. Розумієш? Якщо ти прийдеш, він дуже здивується.

— Розумію.

— Ми вранці ще хочемо дещо купити й устигнути до від'їзду відіслати його. Сьогодні ввечері я перебираюся до готелю «Бельфорд». Там зручно, дешево й чисто.

— Твій наречений теж там зупиниться?

— Певне, що ні, — вражено мовила Роланда. — Ми ж іще не взяли шлюбу.

— Ай справді.

Равік знав, що Роланда не маніриться. Вона дотримувалася міщанської моралі, а чи працювати в пансіоні, чи в борделі, для неї було однаково. Вона сумлінно виконувала свою роботу, а тепер кидала її і поверталася назад у міщанське середовище, цілком пориваючи з тим світом, у якому досі жила. Таких поглядів дотримувалася більшість повій. Багато з них ставали зразковими дружинами. Проституцію вони вважали тяжким фахом, а не розпустою. Це їх рятувало від морального занепаду.

Роланда взяла пляшку з «арманьяком» і знов налила Равікові чарку. Тоді витягла з торбинки папірця.

— Якщо тобі колись треба буде виїхати з Парижа, то ось наша адреса. Приїзди, коли захочеш.

Равік перебіг очима адресу.

— Там двоє прізвищ, — мовила вона. — Перші два тижні я ще буду на своєму. А тоді візьму прізвище нареченого.

— Дякую, Роландо, — сказав Равік і сховав папірця. — Поки що я не маю наміру покидати Париж. А крім того, твій наречений напевне був би дуже здивований, якби я раптом звалився на вашу голову.

— Це ти кажеш тому, що я попросила тебе не приходити на вокзал? Але ж це зовсім інша річ. Я даю тобі адресу на той випадок, якби тобі треба було швидко виїхати з Парижа. Тільки для того.

Равік глянув на неї.

— Що ти хочеш цим сказати?

— Равіку, — мовила вона, — ти втікач. А втікачам інколи буває скрутно. Добре знати наперед таке місце, де можна якийсь час пожити, не боячись поліції.

— Звідки ти знаєш, що я втікач?

— Знаю, тільки нікому не кажу. Бо нащо? Заховай адресу. І коли треба буде, приїзди. В нас ніхто ні про що не питає.

— Гаразд, Роландо. Дякую.

— Два дні тому сюди приходив один із поліції. Питав про якогось німця. Хотів знати, чи він не був у нас.

— Он як? — насторожено мовив Равік.

— Так. Коли ти заходив до нас останнього разу, він тут був. Ти, мабуть, не пригадуєш. Такий товстий, лисий. Він сидів з Івонною і Клер. Той чоловік з поліції питав, чи німець заходив до нас і хто ще тоді був тут.

— Не маю уявлення, — сказав Равік.

— Ти, певне, не звернув на нього уваги. Звичайно, я не сказала, що ти того вечора на хвилину забігав до нас.

Равік кивнув головою.

— Так краще, — мовила вона. — А то дай їм тільки за що зачепитись, і почнуть питати паспортів у невинних людей.

— Авжеж. А він не казав, навіщо йому той німець?

Роланда знизала плечима.

— Ні. І нам байдуже. Я йому сказала, що тут нікого не було. Це в нас давнє правило. Ми ніколи нічого не знаємо. Так краще. Та й він, видно, не вельми його дошукувався.

— Справді?

Роланда всміхнулася.

— Равіку, багатьом французам байдуже, що сталося з якимось там німецьким туристом. У нас свого клопоту доволі. — Вона підвелася. — Ну, мені вже пора йти. Прощавай, Равіку.

— Прощавай, Роландо. Без тебе тут буде не те. Вона всміхнулася.

— Може, зразу й не те. Але потім усе налагодиться.

Вона пішла прощатися з дівчатами й дорогою знов оглянула касу, крісла й столики. То були корисні подарунки. Подумки вона їх бачила вже у своїй кав'ярні. Особливо касу, що була для неї втіленням прибутку, надійності, домівки й достатку. Роланда хвилину повагалась і таки не втрималася: дістала з торбинки кілька монет, поклала їх біля блискучого апарату й натиснула на клавіші. Апарат захурчав, показуючи два франки п'ятдесят сантимів, шухлядка відчинилася, і Роланда, щасливо, мов дитина, всміхаючись, поклала в неї гроші, які сама собі заплатила.

Дівчата зацікавлено підійшли ближче й оточили касу, Роланда знов натиснула на клавіші. Один франк сімдесят п'ять сантимів.

— А що у вас можна отримати за один франк сімдесят п'ять сантимів? — спитала Маргарита, яку звичайно прозивали Кобилою.

Роланда подумала.

— Чарку «дюбоне» і дві «перно».

— А скільки коштує чарка «амер пікон» і кухоль пива?

— Сімдесят сантимів.

Роланда знов натиснула на клавіші. Нуль франків сімдесят сантимів.

— Дешево, — сказала Кобила.

— У нас усе повинне бути дешевше, ніж у Парижі, — пояснила Роланда.

Дівчата присунули крісла до мармурового столика й обережно посідали. Вони пригладили свої вечірні сукні й раптом стали гостями майбутньої Роландиної кав'ярні.

— Мадам Роландо, дайте нам, будь ласка, три чашки чаю з англійським бісквітом, — сказала Дезі, тендітна білява дівчина, що мала особливий успіх у одружених чоловіків.

— Сім франків вісімдесят сантимів. — Роланда вибила названу суму. — На жаль, англійський бісквіт дуже дорогий.

Кобила сиділа біля другого столика. Хвилину подумавши, вона підвела голову.

— Мені дві пляшки «помері», — переможно мовила вона. Маргарита любила Роланду й хотіла справити їй приємність.

— Дев'яносто франків. У нас дуже добрий «помері».

— І чотири чарки коньяку! — вигукнула Кобила. — В мене сьогодні іменини.

— Чотири франки сорок сантимів. — Каса знов захурчала.

— І чотири кави з безе.

— Сто п'ять франків вісімдесят сантимів.

Кобила захоплено дивилася на Роланду. Більше вона нічого не могла придумати.

Дівчата з'юрмилися навколо каси.

— І скільки ви наторгували, мадам Роландо?

Роланда показала стрічку з вибитими цифрами.

— Сто п'ять франків вісімдесят сантимів.

— А скільки чистого прибутку?

— Близько тридцяти франків. Усе на шампанському. На ньому найбільше заробляють.

— Непогано, — мовила Кобила. — Їй-богу, непогано. Нехай вам завжди так щастить!

Роланда вернулася до Равіка. Очі в неї сяяли, як вони можуть сяяти тільки в закоханих або в комерсантів, коли їм щастить.

— Прощавай, Равіку. І не забудь, що я тобі казала.

— Не забуду. Прощавай, Роландо.

Вона пішла, дужа, ставна, з ясною головою. Майбутнє її не лякало, і життя здавалося гарним.

Равік сидів з Морозовим на терасі ресторану «Фуке». Була дев'ята година вечора, і біля столиків не лишилося жодного вільного місця. Далеко за Тріумфальною аркою біліло холодне світло двох ліхтарів.

— Щури тікають з Парижа, — сказав Морозов. — В «Інтернасіоналі» порожні три кімнати. Такого ще не було від тисяча дев'ятсот тридцять третього року.

— Приїдуть інші емігранти й займуть їх.

— Які? Вже були росіяни, італійці, поляки, іспанці, німці...

— Французи, — мовив Равік. — Із прикордонних районів. Утікачі, як під час минулої війни.

Морозов підняв чарку й побачив, що вона порожня. Він підкликав офіціанта.

— Ще карафку «пуї», — попросив він і обернувся до Равіка: — А що буде з тобою?

— Хочеш, щоб і я був щуром?

— Хочу.

— Тепер і щурам треба паспортів і віз.

Морозов докірливо похитав головою.

— А хіба досі ти їх мав? І однаково жив у Відні, в Цюриху, в Іспанії і в Парижі. Тобі пора вшиватися звідси.

— Куди? — спитав Равік. Він узяв карафку, яку щойно приніс офіціант, і налив вина. Запітніле скло холодило пальці. — Може, до Італії? Там на кордоні втікачів чекає гестапо. До Іспанії? Там їх чекають фалангісти.

— До Швейцарії.

— Швейцарія надто маленька. Я був там тричі. І щоразу через тиждень поліція висилала мене назад до Франції.

— То до Англії. Зайцем із Бельгії.

— Неможливо. Мене спіймають у порту й відішлють назад до Бельгії. А в Бельгії емігрантам нема чого робити.

— До Америки ти не можеш поїхати. То, може, до Мексики?

— Там повно емігрантів. І також треба мати хоч якийсь документ.

— А в тебе нема ніякого?

— У в'язницях, де я під різними прізвищами сидів за нелегальний перехід кордону, мені давали довідки про звільнення. А це ще гірше. Звичайно я їх відразу дер.

Морозов помовчав.

— Тікати вже нема куди, Борисе, — сказав Равік. — До якогось часу така можливість існує, та рано чи пізно вона кінчається.

— А ти знаєш, що на тебе тут чекає, коли почнеться війна?

— Знаю. Французький концтабір. Та ще й поганий, бо нічого не підготовлено.

— А потім?

Равік здвигнув плечима.

— Не треба заглядати так далеко наперед.

— Ну добре, не треба. Але чи ти подумав, що буде, як усе завалиться, а ти сидітимеш у таборі? Попадеш у лапи німцям.

— Може, й попаду. Так само, як ті, що сидітимуть зі мною. А може, нас устигнуть випустити. Хтозна.

— А що далі?

Равік витяг з кишені сигарету.

— Киньмо цю розмову, Борисе. Я не можу тікати з Франції. Жити десь-інде мені або небезпечно, або я там не витримаю. Та й не хочу я вже нікуди тікати.

— Не хочеш?

— Не хочу. Я вже все зважив. Мені важко тобі пояснити це. І не можна його пояснити. Не хочу, та й годі.

Морозов помовчав, озираючи людей на терасі.

— А он і Джоан, — сказав він.

Вона сиділа з якимось чоловіком досить далеко від них, з боку авеню Ґеорґа П'ятого.

— Ти його знаєш? — спитав Морозов. Равік підвів голову.

— Ні.

— Видно, вона їх часто міняє.

— Квапиться жити, — байдуже сказав Равік. — Як і більшість нас. Біжимо, аж дух нам забиває, щоб чогось не проґавити.

— Це можна назвати й інакше.

— Можна. Але зміст лишиться той самий. Неспокій душі, голубе. Ось уже двадцять п'ять років люди хворіють на нього. Ніхто більше не вірить, що можна спокійно дожити до старості на свої заощадження. Кожен вчуває запах смаленого й намагається урвати для себе все що можна. Лише ти ні. В тебе інша філософія. Ти прихильник простих радощів.

Морозов нічого не відповів.

— Джоан не розуміється на капелюшках, — повів далі Равік. — Глянь, що вона на себе нап'яла. В неї взагалі поганий смак. І в цьому її сила. Культура зманіжує людину. Кінець кінцем усе зводиться до задоволення найпростіших життєвих потреб. Ти сам найкращий приклад цьому.

Морозов пирхнув.

— Облиш мені земні втіхи, а сам літай собі у хмарах. Хто не перебірливий, тому легко догодити. Він ніколи не залишається з порожніми руками. А той, хто ганяється за коханням у шістдесят років, — просто ідіот, що намагається виграти чесно там, де інші грають накрапленими картами. В доброму борделі я знаходжу душевний спокій. У тому будинку, куди я ходжу, є шістнадцять молодих жінок, і за невелику плату я там почуваю себе як паша. Мене там пестять куди щиріше, ніж багатьох рабів кохання. Чуєш: рабів кохання.

— Я розумію тебе, Борисе.

— Ну й добре. То випиймо за це холодного легкого «пуї». І надихаймося сріблястим паризьким повітрям, поки воно ще не отруєне.

— Гаразд. Ти помітив, що цього року каштани зацвіли вдруге?

Морозов кивнув головою. Тоді показав на небо, де над темними дахами яскрів червонястий Марс.

— Помітив. А он Марс, червоний, великий. Кажуть, він давно вже не стояв так близько до Землі, як цього року. — Равік засміявся. — Скоро ми прочитаємо в газетах, що десь народилась дитина з родимкою у формі меча, а десь ішов кривавий дощ. Для повного комплекту прикмет бракує ще тільки таємничої середньовічної комети.

— Он вона, — мовив Равік, показуючи на рухомі слова світляної газети над будинком редакції, що ненастанно наздоганяли одне одного, і на людей, що стояли внизу, задерши голови.

Якийсь час вони сиділи мовчки. До столика підійшов вуличний гармоніст і заграв «Голубку». Потім з'явилися торговці шовковими килимами, несучи на плечі свій крам. Між столиками сновигав хлопець, що продавав фісташки. Все було як завжди, поки не прибігли хлопчаки з новими газетами, їх миттю розхапали, і за кілька секунд тераса набула такого вигляду, ніби на неї сів рій великої, білої, безкровної мілі, що хижо опала свої жертви й ворушила крильцями.

— Он іде Джоан, — сказав Морозов.

— Де?

— Навпроти нас.

Джоан переходила навскіс вулицю, простуючи до зеленої відкритої машини, що стояла біля тротуару на Єлісейських полях. Вона не бачила Равіка. Досить молодий чоловік без капелюха, який супроводив її, обійшов машину й сів за кермо. Він спритно вивів машину з ряду. То був низький «делае».

— Гарна машина, — сказав Равік.

— Може, ти ще скажеш, що гарні шини, — пирхнув Морозов і сердито додав: — Непохитний, залізний Равік. Коректний європеєць. Аякже, гарна машина! Сказав би просто: підле стерво. Це б я зрозумів.

Равік усміхнувся.

— Однаково — стерво чи свята. Все залежить від того, як ми самі до цього ставимося. Хіба ти, мирний відвідувачу борделю з шістнадцятьма жінками, можеш зрозуміти це? Кохання — не гендляр, що хоче отримати прибуток з капіталу. А уяві досить кількох цвяхів, щоб розвісити на них свої шати. І байдуже, золоті вони, залізні чи навіть іржаві... Де воно зачепиться, там і застряне. Кожен кущ — терновий чи трояндовий — стане дивом із «Тисячі й одної ночі», коли на нього накинути покривало з місячного світла й перламутру.

Морозов ковтнув вина.

— Ти надто багато говориш, — сказав він. — А крім того, все це неправда.

— Я знаю. Але в цілковитій темряві навіть блудний вогник — світло, Борисе.

Від площі Етуаль непомітно надійшла срібними ногами прохолода. Равік приклав долоні до запітнілої чарки з вином. Шкіра відчула холод. У серці також був холод. Його приніс глибокий подих ночі, а разом із холодом Равік раптом відчув глибоку байдужість до своєї долі.

До своєї долі й до свого майбутнього. Чи не був він уже колись у такому стані? Так, був, пригадав він, в Антібі. Коли переконався, що Джоан покине його. То була байдужість, що перейшла в спокій. І тепер він так само спокійно вирішив не тікати. Ніколи більше не тікати. Це було пов'язане одне з одним. Він спізнав і помсту, і кохання. З нього досить. Це не все, але більшого й не можна вимагати від життя. Він убив Гааке й не поїхав з Парижа. І не поїде. Це зв'язане одне з одним. У чомусь тобі пощастить, а від чогось,треба відмовитися. Це не означало, що він опустив руки. Просто спокійно вирішив так всупереч будь-якій логіці. Його вагання перейшло в рівновагу. Щось стало на своє місце. Треба почекати, зосередитись, оглянутись навколо. То була якась майже містична віра в щастя. Поки буде маленький перепочинок, треба зібратися на силі. Ніщо більше не мало для нього значення. Всі річки зупинилися. Вночі утворилось озеро, що дедалі збільшувалось, і ранок покаже, в який бік із нього потече вода.

— Мені пора йти, — сказав Морозов, глянувши на годинник.

— Іди, Борисе. А я ще трохи посиджу.

— Хочеш натішитись останніми вечорами перед кінцем світу, га?

— Саме так. Усе це ніколи більше не повториться.

— Хіба це погано?

— Ні. Ми також більше не повторимось. Учорашній день минув, і ніякі сльози, ніякі благання не повернуть його назад.

— Ти надто багато говориш. — Морозов підвівся. — Дякуй долі, що ти живеш наприкінці доби. Погана була доба.

— Зате наша. А ти надто мало говориш, Борисе.

Морозов уже стоячи допив свою чарку. Він поставив її на столик так обережно, ніби вона могла вибухнути, й витер бороду. Він був у звичайному костюмі, великий, огрядний.

— Не думай, що я не розумію, чому ти не хочеш тікати, — спроквола сказав він. — Дуже добре розумію, костоправе-фаталісте.

Равік повернувся до готелю зарані. У вестибюлі він побачив якогось худенького хлопця, що самотою сидів на канапі. Коли він зайшов, хлопець якось дивно махнув обома руками і схопився з місця. Равік помітив, що в нього тільки одна нога. З другої холоші штанів визирала брудна розсохла дерев'янка.

— Докторе... Докторе...

Равік придивився пильніше. У тьмяному світлі вестибюля він розглядів хлоп'яче обличчя, на якому від вуха до вуха світилася радісна усмішка.

— Жанно? — вражено мовив він. — Ну певне, Жанно!

— Впізнали! Таки я! Чекаю на вас цілий вечір. Аж сьогодні після обіду нарешті роздобув вашу адресу. Уже кілька разів пробував випитати її в тієї старої відьми з клініки. У старшої сестри. Але вона все торочила, що вас немає в Парижі.

— Мене й справді якийсь час не було.

— А сьогодні вона врешті сказала, що ви живете тут. І я відразу прийшов.

Жанно сяяв.

— Щось погане з ногою? — спитав Равік.

— Ні! — Жанно поплескав дерев'янку, наче вірного собаку. — Нема нічогісінько. Хай би й довіку так було.

Равік глянув на дерев'янку.

— Бачу, ти домігся свого. Як ти владнав справу зі страховою компанією?

— Непогано. Вона оплатила мені механічний протез. А я в крамниці взяв замість нього гроші, втративши п'ятнадцять відсотків. Те, що я й хотів.

— А як твоя молочарня?

— Отож тому я й прийшов. Ми відкрили крамничку молочних продуктів. Маленьку, але й так добре. Мати продає. Я закуповую товар і проваджу рахунки. Знайшов добрих постачальників. Просто в селі.

Жанно пошкутильгав до витертої канапи і приніс брунатний пакунок, старанно перев'язаний шнурочком.

— Нате, докторе. Це я вам приніс! Нічого особливого, але все з нашої крамнички — хліб, масло, сир, яйця. Якщо вам не захочеться виходити, то можна непогано повечеряти і вдома, правда?

Він віддано глянув Равікові у вічі.

— Не те що непогано, а навіть дуже добре, — сказав Равік.

Жанно задоволено кивнув головою.

— Думаю, що сир вам сподобається. Тут брі і трохи понль'евека.

— Саме те, що я найдужче люблю.

— От добре! — З радощів Жанно ляснув себе по обрубкові ноги. — Понль'евек мати поклала. Я думав, що брі вам дужче подобається. Він більше пасує чоловікам.

— І той, і той чудовий. Кращого нічого й бути не може. — Равік узяв пакунок. — Дякую, Жанно. Пацієнти рідко згадують про своїх лікарів. Найчастіше вони приходять поторгуватися за гонорар.

— Це багаті, еге ж? — Жанно по-змовницькому кивнув головою. — А ми ні. Зрештою, ми всім завдячуємо вам. Якби ви залишили ногу, нам би нічого не заплатили.

Равік вражено глянув на хлопця. Невже він вважає, що йому з ласки відрізано ногу?

— Іншої ради не було, Жанно, довелося відрізати, — сказав він.

— Ще б пак. Певне, що не було. — Жанно хитро підморгнув і зсунув кашкета на лоб. — Ну, я піду. Мати вже, мабуть, хвилюється. Я давно з дому. А ще треба домовитися з одним чоловіком про новий гатунок рокфора. До побачення, докторе. Думаю, що вечеря смакуватиме вам.

— До побачення, Жанно. Дякую. І хай тобі щастить.

— Щаститиме, ще й як!

Хлопець помахав рукою і, задоволений собою, пошкутильгав до виходу.

У себе в номері Равік розв'язав пакунок, потім знайшов серед своїх речей спиртівку, якою давно вже не користувався, а також коробочку сухого спирту й сковороду. Поклавши два кубики на пальник, він запалив спиртівку. Замигтів вузенький омах синього полум'я. Равік поклав на сковороду шматочок масла, розбив двоє яєць і розмішав їх. Тоді нарізав свіжого білого хліба з хрумкою скоринкою, поставив сковороду на стіл, підстеливши під неї газету, розгорнув пакуночок брі, відкоркував пляшку «вувре» й заходився їсти. Давно вже він не готував собі їжі. Треба буде завтра купити ще сухого спирту. Спиртівку можна буде взяти з собою в табір. Вона була складана.

Равік їв не поспішаючи. Покуштував він і понль'евека. Жанно правду казав, вечеря була добра.

XXXII

— Вихід з Єгипту, — сказав доктор філології і філософії Зейденбаум Равікові й Морозову. — Тільки без Мойсея.

Він стояв перед входом до «Інтернасіоналя», худий і жовтий. Штерни, Вагнери і Штольц, у якого не було родини, вантажили там свої речі. Вони гуртом найняли меблевий автофургон.

На вулиці, осяяній яскравим серпневим сонцем, уже стояло трохи меблів: позолочена канапа, оббита обюссонською тканиною, і кілька позолочених стільців. Біля них лежав новий обюссонський килим. Це було майно Штернів. Виносили саме великий стіл з червоного дерева. Зельма Штерн, жінка з прив'ялим обличчям і оксамитовими очима, метушилася коло нього, мов квочка біля курчат.

— Обережно! Не подряпайте стільниці! Обережно! Обережно! Глядіть стільницю!

Стільниця була відполірована й натерта воском. Це була одна з тих святинь, для яких господині ладні були ризикувати своїм життям. Зельма Штерн усе метушилася коло столу й двох вантажників, що байдуже винесли його з готелю й поставили біля інших меблів.

Сонце блищало на стільниці. Зельма нахилилася над нею з ганчіркою й заходилась хапливо витирати ріжки. У стільниці, як у темному дзеркалі, відбивалось її бліде обличчя, ніби з дзеркала часу крізь тисячоліття на неї запитально дивилася прамати всіх жінок.

Вантажники винесли буфет із червоного дерева, також полірований і натертий воском. Один із них раніше, ніж треба було, обернув його в дверях, і на ріжку буфета залишилася подряпина.

Зельма Штерн не закричала. Вона застигла з піднятою в руці ганчіркою й розтуленим ротом, немов саме тієї миті хотіла заткнути тією ганчіркою рота й раптом закам'яніла.

До неї підійшов Йозеф Штерн, її чоловік, — невеличкий, в окулярах, з відвислою спідньою губою.

— Ну, Зельмо, золотко...

Вона не бачила його. Очі її втупились кудись у порожнечу.

— Буфет...

— Ну, золотко... Зате в нас є віза...

— Буфет моєї матері. Моїх батьків...

— Ну, золотко, там тільки маленька подряпина. Одна. Головне, що ми маємо візу...

— Вона залишиться. Її не можна буде затерти.

— Мадам, — мовив один із вантажників, який не розумів німецької мови, але добре знав, про що йдеться. — Вантажте свій мотлох самі. Не я робив ці вузькі двері.

— Паршиві боші, — сказав другий. Йозеф Штерн стрепенувся.

— Ми не боші, — мовив він. — Ми втікачі.

— Паршиві втікачі, — буркнув той.

— От бачиш, золотко, ми знов стоїмо! — вигукнув Штерн. — Що нам тепер робити? Скільки вже було всякого клопоту з твоїми меблями. З Кобленца ми виїхали на чотири місяці пізніше, бо ти не хотіла розлучатися з ними. Я заплатив вісімнадцять тисяч марок податку за право виїзду з рейху. Тепер ми стоїмо на вулиці, а пароплав не чекає. — Він схилив голову набік і стурбовано глянув на Морозова. — Що нам тепер робити? — повів далі він. — Паршиві боші, паршиві втікачі. А як я йому скажу, що ми євреї, він назве нас паршивими жидами, і тоді вже всьому кінець.

— Дайте йому грошей, — порадив Морозов.

— Грошей? Він шпурне їх мені в обличчя.

— Не шпурне, — заперечив Равік. — Того, хто так лається, завжди можна купити.

— Це проти моєї натури. Тебе ображають, а ти ще й плати за те.

— Якби він назвав так вас особисто, то це була б образа, — сказав Морозов. — А він вилаяв усіх загалом. Дайте йому на чай, це буде образа за образу.

В очах Штерна сяйнула усмішка.

— Добре, — мовив він. — Дам.

Він витяг кілька банкнот і дав вантажникам. Вони зневажливо взяли їх. Штерн так само зневажливо сховав гаманця. Вантажники ще трохи поозиралися, тоді почали запихати у фургон обюссонські стільці. Буфет вони навмисне висадили останнім. Підіймаючи буфет, вони схилили його так, що він правим боком зачепив за фургон. Зельма Штерн здригнулась, але нічого не сказала. Штерн навіть не помітив цього. Він уже вкотре перевіряв свої візи й папери.

— Ніщо не здається таким жалюгідним, як меблі надворі, — зауважив Морозов.

Речі Вагнерів теж були вже принесені. Кілька стільців, ліжко, що під голим небом здавалося непристойним і якимось сумним. Дві валізи з наліпками «Гранд-готель Гар-доне, Віареджо» і «Адлон, Берлін». Рухоме дзеркало в позолоченій рамі, в якому відбивалася вулиця. Кухонне начиння. Важко було збагнути, навіщо люди беруть усе це з собою до Америки.

— Це родичі, — пояснювала Леоні Вагнер. — Усе влаштували родичі з Чікаго. Прислали нам грошей і візу. Тільки туристську. Потім нам доведеться виїхати до Мексіки. Все родичі... Наші родичі...

Їй було ніяково. Під поглядами тих, що залишалися, вона почувала себе дезертиркою і хотіла якнайшвидше поїхати, тому сама допомагала вантажити свої меблі. Аби тільки сховатися за найближчим рогом, тоді можна буде відітхнути. Але почнуться нові тривоги. Чи пароплав справді буде? Чи їм дозволять зійти на берег? Чи не відправлять назад до Європи? Одна тривога приходила на зміну іншій. І так уже стільки років...

Штольц, рудий, згорблений, мовчазний чоловік, майже нічого не мав, крім книжок. Валіза з одягом і бібліотека: першодруки, давні видання, нові книжки.

Поступово перед дверима й на вулиці зібралося чимало емігрантів, що не мали змоги нікуди виїхати. Вони нічого не казали, тільки дивилися на меблі й на фургон.

— Що ж, до побачення, — знервованим голосом мовила Леоні Вагнер, коли останні речі опинилися у фургоні. — Чи гуд бай. — Вона розгублено засміялася. — Чи адью. Тепер уже й не знаєш, як сказати.

Вона почала тиснути руку своїм колишнім сусідам.

— У нас там родичі, — провадила вона далі. — Родичі. Ми самі, звичайно б, не...

Враз вона замовкла. Ернст Зейденбаум поплескав її по плечі.

— Нічого. Хто має щастя, а хто ні.

— Більшість не має, — додав Візенгоф. — Не зважайте на це. Щасливої дороги.

Йозеф Штерн попрощався з Равіком, Морозовим і ще кількома емігрантами. Він винувато всміхався, наче його спіймали на фальшуванні банківського чека.

— Хтозна, як воно буде. Може, нам ще закортить назад в «Інтернасіональ».

Зельма Штерн уже сиділа у фургоні. Штольц ні з ким не прощався. Він не їхав до Америки. В нього були папери тільки до Португалії. Він вважав, що задля цього не варто так урочисто прощатися. Аж як машина рушила, він ледь помахав рукою.

Ті, що лишилися, скидались на зграйку змоклих під дощем курей.

— Ходімо, — сказав Морозов. — У «катакомбу», мерщій! Треба негайно випити кальвадосу.

Не встигли вони сісти, як прийшли й решта — ніби зірване листя, що його загнав туди вітер. Два блідих рабини, в яких трусилися бороди, Візенгоф, Рут Гольдберг, шахіст-автомат Фінкенштейн, фаталіст Зейденбаум, кілька подружніх пар, із півдесятка дітей, власник картин імпресіоністів Розенфельд, якому так і не пощастило виїхати, двоє підлітків та ще кілька дуже старих людей.

Вечеряти ще було рано, але, мабуть, ніхто не хотів вертатись у свій самітній номер. Усі зійшлися у «катакомбі», принишклі, майже упокорені. Вони вже зазнали стільки лиха, що збайдужіли до свого майбутнього.

— Аристократія виїхала, — сказав Зейденбаум. — Тепер тут залишилися тільки роковані на довічне ув'язнення або на смерть. Обраний народ. Улюбленці Єгови! Спеціально призначені для погромів. Хай живе життя!

— Ще є Іспанія, — сказав Фінкенштейн. На столі перед ним лежала шахова дошка й газета «Матен» із шаховою задачею.

— Іспанія? Аякже! Фашисти кинуться цілувати євреїв, тільки-но вони перейдуть кордон.

Огрядна, проте жвава офіціантка принесла кальвадос. Зейденбаум начепив пенсне.

— Більшість нас не здатні навіть упитися як слід, — сказав він. — Хоч на одну ніч забути про все. Навіть цього ми не вміємо. Нащадки Агасфера. Якби той вічний мандрівник дожив до наших днів, то й він би впав у розпач. Без паперів і йому було б непереливки.

— Випийте з нами, — запропонував Морозов. — Кальвадос добрий. Хвалити Бога, що господиня не знає цього, а то б підвищила на нього ціну.

Зейденбаум похитав головою.

— Я не п'ю.

Равік помітив якогось давно неголеного чоловіка, що раз по раз розглядав себе в люстерко, яке діставав з кишені.

— Хто це? — спитав він Зейденбаума. — Я його тут ще не бачив.

Зейденбаум скривився.

— Це новий Арон Гольдберг.

— Як? Невже його дружина так швидко вийшла заміж?

— Ні. Вона просто продала паспорт свого чоловіка. За дві тисячі франків. Старий Гольдберг мав сиву бороду, тому цей новий і відпускає її, щоб бути схожим на фотографію в паспорті. Бачите, як він її раз у раз смикає. Боїться користуватися паспортом, поки не виросте борода. Біжить наввипередки з часом.

Равік приглянувся до чоловіка, що нервово смикав себе за щетину й порівнював її з паспортом.

— У крайньому разі, він може сказати, що борода в нього обгоріла.

— Непогана думка. Треба йому підказати. — Зейденбаум скинув пенсне й почав розгойдувати його на ланцюжку. — Моторошна ситуація, — усміхнувся він. — Два тижні тому це була просто комерційна угода. Тепер Візенгоф уже ревнує, і сама Рут Гольдберг трохи збентежена. Демонічна сила документа. Адже за паспортом він її чоловік.

Зейденбаум підвівся й пішов до нового Арона Гольдберга.

— Демонічна сила документа! Гарно сказано. — Морозов обернувся до Равіка. — Що ти сьогодні робитимеш?

— Кет Гегстрем відпливає ввечері на пароплаві «Нормандія». Я відвезу її в Шербур. У неї є машина. Потім прижену машину назад до гаража. Кет продала її господареві гаража.

— А їй можна їхати?

— Звичайно. Тепер уже байдуже, що вона робитиме. На пароплаві є добрий лікар. А в Нью-Йорку. — Равік стенув плечима й допив свій кальвадос.

Повітря в «катакомбі» було парке й застояне. В ній не було вікон. Під припорошеною, ніби штучною пальмою сиділо старе подружжя. І чоловік, і жінка цілком занурились у свій смуток, що оточив їх непробивним муром. Вони непорушно сиділи, тримаючись за руки, і, здавалося, ніколи вже не зможуть підвестися.

Равікові раптом здалося, наче в цій підземній залі, до якої ніколи не заглядало сонце, скупчилось усе лихо світу. Електричні лампи, що висіли попід стінами, сіяли жовте, мертвотне світло, і від того зала здавалася ще похмурішою. Мовчанка, шепіт, шелест паперів і грошей, які всоте переглядали й перелічували, тупе сидіння на одному місці, безпорадне чекання кінця, крихта судомної мужності, тисячу разів принижуване, а тепер остаточно загнане в глухий кут життя, опановане страхом і відчаєм... Равік усе це раптом відчув, відчув на запах, то був запах страху, останнього, безмежного, мовчазного страху, він знав, де вже раніше відчував його — в концентраційному таборі, коли людей хапали на вулиці, стягали вночі з ліжок, і, зігнані в бараки, вони чекали, що з ними буде.

Поряд за столиком сиділо двоє людей: гладенько зачесана на проділ жінка та її чоловік. Перед ними стояв хлопчик років восьми. Він щойно ходив поміж столиками, прислухаючись до розмов, а тепер вернувся до батьків.

— Чого ми євреї? — спитав він матір. Вона нічого не відповіла.

Равік глянув на Морозова.

— Мені треба йти, — мовив він. — У клініку.

— І мені також.

Вони піднялися сходами нагору.

— Що занадто, те занадто, — зауважив Морозов. — Я кажу тобі це як колишній антисеміт.

Після «кат.акомби» й клініка здавалась приємним місцем. І тут були муки, хвороби й горе, але все це принаймні мало свою логіку й сенс. Було відомо, де вони взялися, що треба робити й чого не треба. Це були факти; ти їх бачив і намагався шукати проти них якоїсь ради.

Вебер сидів у приймальні й читав газету. Равік зазирнув у неї через його плече.

— Щось цікаве, га? — спитав він. Вебер шпурнув газету додолу.

— Продажна банда! П'ятдесят відсотків наших політиків треба перевішати.

— Дев'яносто, — поправив його Равік. — Ви не чули, що там з тією жінкою, яка лежить у Дюрановій клініці?

— З нею все гаразд. — Вебер знервовано взяв сигарету. — Для вас усе просто, Равіку. А я — француз.

— А я взагалі ніхто. Але я хотів би, щоб влада в Німеччині була тільки продажна, як у Франції.

Вебер ніяково глянув на нього.

— Я бовкнув дурницю, вибачте. — Він забув запалити сигарету. — Війни не може бути, Равіку! Просто не може бути! Це тільки лайка й погрози! Останньої миті має щось статися! — Вебер хвилину помовчав. Від його колишньої самовпевненості не лишилося й сліду. — Зрештою, в нас є лінія Мажіно, — майже благально додав він.

— Звичайно, — відповів Равік не дуже переконано. Він чув уже про неї тисячу разів. Майже всі розмови з французами закінчувалися згадкою про лінію Мажіно.

Вебер витер лоба.

— Дюран перевів свій капітал до Америки. Так мені сказала його секретарка.

— Якраз по-дюранівському.

Вебер глянув на нього зацькованим поглядом.

— І не тільки він. Мій зять поміняв французькі акції на американські. Ґастон Нере поміняв французькі гроші на долари й тримає їх у сейфі. А Дюпон, кажуть, закопав у своєму садку два мішки з золотом. — Він схвильовано підвівся. — Мені важко про це говорити. Не хочу вірити в це. Не може цього бути, щоб Францію зрадили й продали. Коли виникне небезпека, всі згуртуються. Всі!

— Всі, — невесело сказав Равік. — Навіть промисловці й політики, що вже й тепер укладають угоди з Німеччиною.

Вебер насилу опанував себе.

— Равіку... порозмовляймо про щось інше.

— Гаразд. Я маю відвезти Кет Гегстрем до Шербура. Опівночі повернуся назад.

— Добре. — Вебер ніяк не міг заспокоїтись. — А ви... що ви робитимете, Равіку?

— Нічого. Опинюся у французькому концтаборі. Все-таки краще, ніж у німецькому.

— Про це не може бути й мови. Франція не інтернуватиме втікачів.

— Чому ж? Звичайна річ, нічого не заперечиш.

— Равіку...

— Гаразд. Побачимо. Дай боже, щоб була ваша правда.

Ви чули, що Лувр евакуюють? Найкращі картини вивозять до Середньої Франції.

— Ні. не чув. А ви звідки знаєте?

— Я там був сьогодні після обіду. Блакитні вітражі Шартрського собору також запаковані. Туди я заходив учора. Сентиментальна забаганка. Хотів ще раз подивитися на них. Але спізнився. Їх уже вивезли. Надто близько аеродром. Уже вставлене нове скло. Так, як торік під час Мюнхенської конференції.

— От бачите! — Вебер відразу вхопився за його слова. — Торік також нічого не сталося. Зчинили ґвалт, а тоді приїхав Чемберлен із парасолькою миру.

— Так. Парасолька миру й досі в Лондоні... А богиня перемоги й досі в Луврі... Щоправда, без голови. Ніка залишиться. Надто важка, щоб її перевозити. Ну, мені треба йти. Кет Гегстрем чекає на мене.

Біла «Нормандія» сяяла коло темного причалу тисячами вогнів. Від моря повівав прохолодний солоний вітер. Кет Гегстрем щільніше загорнулася в плащ. Вона дуже схудла. На обличчі випиналися обтягнені шкірою вилиці, а очі були страхітливо великі, немов двоє темних озерець.

— Я б хотіла залишитись тут, — мовила вона. — Мені раптом стало дуже тяжко від'їздити звідси.

Равік глянув на неї. Ось стоїть могутній корабель з яскраво освітленим трапом, по ньому рине потік людей, дехто з них поспішає, наче боїться останньої миті спізнитися, це не корабель, а блискучий палац, і зветься він уже не «Нормандія», а Спасіння, Втеча, Порятунок, для десятків тисяч людей у сотнях міст Європи, в безлічі третьорядних готелів і льохів він здається недосяжною мрією, а поряд із ним стоїть жінка, нутро якої пожирає смерть, і тоненьким приємним голоском каже: «Я б хотіла залишитись тут».

Усе втратило глузд. Для емігрантів з «Інтернасіоналя», для тисяч інших «Інтернасіоналів», розкиданих по Європі, для всіх цькованих, переслідуваних, для тих, хто ще намагався втекти і кого вже спіймали, цей корабель був би обітованою землею, вони б зомліли від щастя, заридали б і кинулися б цілувати трап, повірили б у диво, якби мали такий квиток, який тріпотів у цій втомленій руці поряд із ним, у руці людини, яка й так була в дорозі до смерті і яка байдуже сказала, що хотіла б залишитися тут.

Надійшов гурт американців. Спокійно, голосно розмовляючи. В них було часу та часу. Їх спонукало виїхати посольство, і вони саме про це говорили. Шкода, звичайно. Цікаво було б поглянути, що тут робитиметься далі. Та й що з ними, американцями, могло б статися? Вони ж під захистом посольства! Америка — нейтральна держава! Справді шкода!

Запах парфумів. Оздоби. Бризки діамантів. Ще кілька годин тому вони вечеряли в «Максима», ціни в перерахунку на долари були сміховинно дешеві. Вони пили «кортон» урожаю 1929 року, а наостанці

«пол роже» врожаю 1928 року. І ось тепер «Нормандія». Тут вони підуть у бар, пограють у триктрак, вип'ють по кілька чарок віскі... А перед посольствами — довжелезні черги людей, що вже втратили будь-яку надію, над ними, немов хмара, навис смертельний страх, у приймальнях перевтомлені службовці консульства, воєнно-польовий суд в особі простого секретаря, що тільки хитає головою: «Ні! Ніяких віз! Неможливо», смертний присуд, який мовчки ухвалюють невинно засудженим, приреченим мовчки приймати його... Равік дивився на корабель, і то вже був не корабель, а ковчег, легкий ковчег, що вирушав у плавання, рятуючись від потопу. Колись від нього пощастило втекти, а тепер він знов насувається і ось-ось затопить усе.

— Пора сідати, Кет.

— Уже? До побачення, Равіку.

— До побачення, Кет.

— Нам немає потреби брехати одне одному, правда?

— Немає.

— Приїздіть швидше...

— Приїду, Кет. Скоро...

— До побачення, Равіку. І дякую за все. Я зараз піду. Підіймуся на палубу й помахаю вам. Почекайте, поки пароплав відпливе, й помахайте мені у відповідь.

— Добре, Кет.

Ледь похитуючись, вона поволі пішла трапом. Тонша за всіх навколо, вона здавалася неземною, майже безтілесною, в ній була зловісна елегантність неминучої смерті. Сміливе обличчя, голова, наче в єгипетської бронзової кішки, — самі лише обриси, подих і очі.

Останні пасажири. Якийсь єврей, спітнілий, засапаний, із хутром, перекинутим через руку, а з ним два носії. Він майже істерично метушиться й кричить. Останні американці. І ось трап поволі підіймається. Дивне почуття — ніби той трап ніколи вже не опуститься. Все. Вузенька смужка води. Кордон. Ширина тієї смужки — два метри, а проте це вже кордон між Європою і Америкою. Між порятунком і загибеллю.

Равік пошукав очима Кет Гегстрем і скоро знайшов. Вона стояла біля фальшборта й махала йому рукою. Він помахав їй у відповідь.

Пароплав ворухнувся. Берег ніби почав відступати назад. Ледь-ледь, майже непомітно. І раптом «Нормандія» опинилася серед води. Недосяжна, вона ширяла над темними хвилями на тлі темного неба. Кет Гегстрем уже не можна було розрізнити серед інших пасажирів. Ті, хто залишились на березі, мовчки перезиралися, хто розгублено, а хто вдавав веселого. Одні відходили квапливо, інші неохоче й поволі.

Машина поверталася в темряві назад до Парижа. Обабіч пропливали живоплоти й сади Нормандії. На імлистому небі низько висів великий сплющений місяць. Равік уже забув про пароплав. Його цілком заполонив навколишній краєвид, пахощі сіна, дозрілих яблук і глибокий спокій того, що завжди незмінне.

Машина мчала майже нечутно, так, ніби не улягала силі тяжіння. Позаду лишалися будинки, церкви, села, золоті плями шинків і бістро, блискуча стрічка річки, млин, тоді знов вигнутий контур рівнини, над якою нависав небосхил, ніби внутрішній бік велетенської мушлі, в молочному перламутрі якої полискувала перлина місяця.

Це був кінець, звершення. У Равіка вже й раніше бувало таке почуття, але тепер воно цілком опанувало його, владне, непереробне, пронизало тіло наскрізь, і ніщо вже не опиралося йому.

Все стало невагоме й ніби літало. Майбутнє зустрічалося з минулим, і ні те, ні те не викликало бажань, не озивалося в душі болем. І те, й те здавалося однаково важливим і значущим. Обидва обрії вирівнялись, і якимось дивом на мить терези буття стали на одному рівні. Доля ніколи не була сильнішою за спокійну мужність, яка їй протистояла. Коли вже її буде несила терпіти, завжди можна накласти на себе руки. Добре це знати, але так само добре знати, що, поки ти живий, у тебе завжди є крихта надії.

Равік знав, що таке небезпека. Знав, що його чекало, і знав, що завтра боронитиметься, — але цієї ночі, цієї години, коли він повертався з узбіччя затопленого Арарату туди, де вже тхнула кров'ю близька катастрофа, все зненацька втратило свою назву: небезпека залишилась небезпекою, та вже й не була нею, доля була жертвою і водночас богом, якому складали жертви. А завтрашній день здавався невідомим світом.

Усе було добре. І те, що минуло, й те, що буде. Все його влаштовувало. А часом би настав кінець, то теж добре. Одну людину він кохав і втратив. А другу ненавидів і вбив. Обидві вони звільнили його: одна знов збудила його почуття, а друга погасила пам'ять про минуле. Не залишилося нічого незавершеного. Не було ніяких бажань, не було кого ненавидіти, не було на що нарікати. Якщо має початися щось нове, то нехай починається, хоч очікування, яке зміцнює і проганяє всі сумніви, вже не буде. Згарище розчищено, змертвілі місця ожили, цинізм обернувся в силу. Це добре.

За Каном з'явилися коні. Довгі колони в темряві, схожі на тіні обриси коней у місячному світлі. За ними лавами по чотири крокували чоловіки з клунками, картонними коробками, пакунками. Почалася мобілізація.

Люди йшли тихо. Ніхто не співав, майже не чути було розмов. Колони мовчки сунули в темряві, немов тіні, тримаючись правого боку дороги, щоб не заважати машинам.

Равік поминав їх одну за одною. Коні, думав він. Коні, як чотирнадцятого року. Танків не було. Самі лише коні.

Він зупинився біля бензоколонки, щоб заправити машину. У хатах маленького села ще світилося, але саме воно ніби заніміло. Селом якраз проходила колона. Люди дивилися їй услід. Ніхто навіть не махнув рукою.

— Завтра і я піду, — сказав чоловік, що обслуговував бензоколонку. В нього було відверте, засмагле селянське обличчя. — Мій батько поліг в останню війну. Дід — тисяча вісімсот сімдесят першого року. А завтра йду я. Завжди те саме. І так уже сотні років. Нас знов і знов посилають на війну, і нічого не вдієш.

Він обвів поглядом стареньку колонку, свою хату й дружину, що стояла поряд із ним.

— Двадцять вісім франків і тридцять сантимів, пане.

Знов поля і села. Місяць. Лісьє. Евре. Колони. Коні. Мовчанка. Равік зупинився перед невеличким рестораном. Надворі стояло два столики. Господиня сказала, що всі страви вже скінчилися. Але Равік, незважаючи ні на що, хотів їсти. А у Франції омлет із сиром — ще не вечеря. Врешті йому таки пощастило вмовити господиню, і вона дала йому ще салату, кави й карафку домашнього вина.

Равік сидів сам перед рожевим будиночком і вечеряв. Над луками котився туман. Кумкало кілька жаб. Скрізь панувала тиша, тільки на верхньому поверсі говорило радіо. Голос диктора лунав заспокійливо, намагався вселити надію, але слова були порожні й непотрібні. Кожен слухав їх, і ніхто їм не вірив.

Равік розрахувався.

— Париж буде затемнений, — мовила господиня. — Щойно передавали по радіо.

— Справді?

— Так. На випадок повітряних нападів. З обережності. По радіо передавали, що все роблять тільки з обережності. Війни, кажуть, не буде. Мовляв, провадять переговори. А ви як гадаєте?

— Я не думаю, що зараз буде війна, — мовив Равік. Він не знав, що їй відповісти.

— Дай боже. Але що з того? Німці захоплять Польщу. Потім скажуть, щоб їм віддали Ельзас і Лотарінгію. Тоді колонії. А далі ще щось. І не спиняться, поки ми не здамося або не оголосимо війну. То краще вже зразу.

Господиня неквапом пішла до хати. На вулиці з'явилася нова колона мобілізованих.

Червона заграва Парижа на обрії. Буде затемнений... Париж — і затемнений! У такий тривожний час це природно, а проте звучить дивно: Париж затемнений. Наче затемнять сонце, що осявало весь світ.

Передмістя. Сена. Плетиво маленьких вуличок. Рівне, як стріла, авеню, що веде просто до Тріумфальної арки, яка здіймається вгору на бляклій, іще залитій імлистим світлом площі Етуаль. А за нею — Єлісейські поля, що також тонуть у морі світла.

Равік полегшено відітхнув. Усе ще таке, як було. Та, їдучи далі мостом, він раптом помітив, що темрява вже почала огортати його. Ніби короста на блискучій шкірі, то тут, то там проступали хворобливі плями пітьми. Барвисту мозаїку світляних реклам у деяких місцях поточили довгі тіні, що загрозливо причаїлися між несміливими острівцями червоного, білого, блакитного й зеленого світла. Окремі вулиці вже цілком осліпли, ніби по них проплазували чорні хробаки і стерли весь блиск. На авеню Ґеорґа П'ятого не горіло вже жодного ліхтаря, на авеню Монтеня вони саме гасли, будівлі, з яких уночі здіймалася до зірок лава світла, тепер сіріли голими фронтонами. Половина авеню Віктора-Еммануїла Третього теж тонула в темряві, а друга половина ще була освітлена, немов спаралізоване тіло в агонії — частина його вже мертва, а частина ще чіпляється за життя. Хвороба просочувалася скрізь, і коли Равік знов повернувся на площу Згоди, її просторий круг також був уже мертвий.

Будинки міністерств стояли бляклі й безбарвні, погасли гірлянди ламп; тритони й нереїди, що ночами танцювали в білій світляній піні, тепер застигли незграбними сірими клунками на спинах у дельфінів; водограї осиротіли, вода, що била з них, почорніла; досі блискучий стрімкий обеліск, потьмянівши, враз обважнів і грізним, могутнім пальцем вічності стримів у понуре небо; скрізь розповзлися, немов мікроби, маленькі, блідо-сині, ледь видимі лампочки протиповітряної оборони; цідячи мертвотне світло, вони, ніби космічні сухоти, поширювались над містом, що безмовно конало під їхньою навалою.

Равік здав машину в гараж, узяв таксі й поїхав до «Інтернасіоналя». Перед входом стояла драбина, і син господині вкручував синю лампочку. Вхід до готелю й раніше освітлювали якраз стільки, щоб можна було розглядіти вивіску. Тепер синє кружало сягало лише на один її край із літерами «...насіональ», і то їх ледве було видно.

— Добре, що ви повернулися, — мовила господиня. — Тут у нас одна жінка здуріла. В сьомому номері. Доведеться, мабуть, їй вибратися. Не можу ж я тримати в готелі божевільних.

— Може, то не божевілля, а просто нервовий напад.

— Однаково. Таких треба тримати в божевільні. Я вже сказала її чоловікові. Він, звичайно, й чути про це не хоче. А мені лише клопіт. Якщо вона не заспокоїться, я змушу їх вибратися. Це не діло. Я хочу, щоб мої пожильці могли спокійно спати.

— Недавно в готелі «Риц» хтось збожеволів, — сказав Равік. — Якийсь принц. То потім усі американці хотіли неодмінно отримати його кімнату.

— Це зовсім інше. Той схибнувся через свої химери. Це навіть шикарно. А вона з горя.

— Ви добре знаєте життя, мадам.

— Мушу знати. Я не лиха жінка. Приймаю втікачів. Усіх. Так, я на цьому заробляю. Нехай. Хоч мої заробітки не такі й великі. Але божевільна, що водно кричить, — це вже занадто. Хай вибирається з готелю, якщо не замовкне.

Це була та сама жінка, яку син питав, чого вони євреї. Вона сиділа на ліжку, забившись у самий куток і затуливши руками очі. Кімната була яскраво освітлена. Горіли всі лампи, а на столі стояло ще й два свічники ззапаленими свічками.

— Таргани, — мурмотіла жінка. — Таргани! Чорні, ситі, блискучі таргани! Он там у кутку їх тисячі, сила-силенна. Ввімкніть світло, ввімкніть, ввімкніть, а то вони полізуть... Світла, світла, бо вони лізуть, лізуть...

Жінка кричала, забивалася ще далі в куток, задирала ноги й простягала перед собою руки, розчепіривши пальці й вирячивши осклілі очі. Чоловік намагався схопити її за руки.

— Тут немає нічого, мамулю, нічого немає в кутку...

— Світла! Світла! Вони лізуть! Таргани...

— Світло горить, мамулю. Горить, дивися, навіть свічки на столі! — Чоловік узяв кишенькового ліхтарика й посвітив ним у яскраво освітлені кутки. — Там немає нічого, глянь, я свічу, і немає нічого, нічогісінько...

— Таргани! Таргани! Лізуть, усе чорне від тарганів! Вони вилазять з усіх кутків! Світла! Світла! Вони вже на стінах, уже падають зі стелі!

Жінка захрипіла й затулила голову руками.

— Давно це почалося? — спитав Равік у чоловіка.

— Відколи стемніло. Мене не було. Я ще ходив спробувати... Мені порадили піти до консула Гаїті. Я взяв із собою хлопця... Звичайно, дарма ходив, знов дарма, а коли ми повернулися, вона сиділа в кутку на ліжку й кричала...

У Равіка був із собою стерилізований шприц.

— А перед цим вона спала? Чоловік безпорадно глянув на нього.

— Не знаю. Вона завжди була спокійна. Ми не маємо грошей на лікарню. І не маємо... З нашими паперами її туди не візьмуть. Аби вона перестала кричати. Мамулю, ми всі тут коло тебе, я, Зігфрід, і доктор є... Тут немає ніяких тарганів.

— Таргани! — перебила його жінка. — Лізуть з усіх боків! Лізуть...

Равік зробив їй укол.

— З нею вже колись бувало таке?

— Ні. Я не розумію, що це. Не знаю, чого вона раптом...

Равік підняв руку.

— Не нагадуйте їй про це. За кілька хвилин її зморить сон. Може, їй приснилися таргани, і вона перелякалась. Може, вранці вона прокинеться й усе забуде. Не нагадуйте їй нічого. Поводьтеся так, немов нічого не сталося.

— Таргани, — сонним голосом промурмотіла жінка. — Ситі, великі...

— Вам потрібне таке яскраве світло?

— Ми засвітили всі лампи, бо вона весь час просила світла.

— Вимкніть люстру. А ті нехай світяться, поки вона засне. Я вколов їй достатню дозу. А завтра десь об одинадцятій загляну до вас.

— Дякую, — сказав чоловік. — Ви собі не уявляєте...

— Уявляю. Тепер часто таке трапляється. Поки що будьте з нею обережні, не дуже виявляйте свого хвилювання...

Легко сказати, подумав Равік, вертаючись до своєї кімнати. Він увімкнув світло. Коло ліжка були складені його книжки. Сенека, Шопенгауер, Платон, Рільке, Лао-Цзи, Лі Тай-бо, Паскаль, Геракліт, Біблія і ще дещо — найсуворіша і найніжніша література. Більшість книжок були маленького формату, надруковані на тонкому папері, дуже зручні для тих, хто завжди в дорозі й небагато може возити з собою. Равік відклав ті, що хотів узяти. Тоді переглянув інші речі. Непотребу виявилось мало. Він завжди жив із думкою, що його можуть раптом ув'язнити. Стара ковдра й халат... їх він візьме, на них можна покластися, як на друзів. Отрута в медальйоні, в якому всередині була порожнина. Равік брав її з собою ще в німецький концтабір: усвідомлення, що будь-якої хвилини можна відібрати собі життя, допомагало йому триматися. Равік сховав медальйон у кишеню. Краще завжди мати його при собі. Так буде спокійніше. Невідомо, що станеться. Може, він знов попаде в лапи гестапо. На столі ще стояло півпляшки кальвадосу. Равік випив чарку. Франція, подумав він. П'ять років неспокійного життя. Три місяці в'язниці, нелегальне проживання. Чотири

рази його висилали й чотири рази він повертався. П'ять років життя. Не так уже й погано.

XXXIII

Задзвонив телефон. Ще сонний, Равік підняв трубку.

— Равіку... — почувся чийсь голос.

— Слухаю... Це була Джоан.

— Приїдь до мене. — Вона говорила тихо й поволі. — Негайно приїдь, Равіку...

— Не приїду.

— Ти повинен...

— Ні. Дай мені спокій. Я не сам. Не приїду.

— Поможи мені...

— Я нічим не можу тобі помогти...

— У мене біда... — надломленим голосом сказала вона. — Ти повинен приїхати... Негайно...

— Джоан, — нетерпляче сказав Равік, — тепер не час грати комедію. Ти вже раз кликала мене, і я спіймався на гачок. Удруге цього не буде. Дай мені спокій. Крути голову комусь іншому.

Він поклав трубку, не чекаючи, що вона ще скаже, і спробував заснути. Але не зміг. Знов задзвонив телефон. Він не взяв трубки. Телефон не вмовкав у сірій нічній порожнечі. Равік узяв подушку й поклав її на апарат. Якийсь час іще долинали приглушені дзвінки, потім затихли.

Равік почекав. Телефон більше не дзвонив. Він підвівся й запалив сигарету. Вона здалася йому огидною на смак, і він погасив її. На столі ще стояла пляшка з кальвадосом. Він надпив ковток і відразу відставив пляшку. Кави, подумав він. Гарячої кави й свіжих булочок із маслом. Він знав одне бістро, що було відчинене цілу ніч.

Равік глянув на годинник. Він проспав тільки дві години, але втоми вже не відчував. Не варто було ще раз поринати у важкий сон, щоб уранці встати цілком отупілим. Він зайшов до ванної і став під душ.

Почулися якісь звуки. Може, знов дзвонить телефон? Равік закрутив душ. Ні, то стукіт. Хтось стукав у його двері. Равік накинув на себе купальний халат. Стукали все настирливіше. Це не Джоан, вона зайшла б так. Двері були не замкнені. Він на мить завагався. Якщо це вже поліція...

Він відчинив двері. В коридорі стояв чоловік, якого він не знав, але начебто десь бачив. Чоловік був у смокінгу.

— Доктор Равік?

Равік не відповів. Він пильно дивився на чоловіка.

— Чого вам треба? — спитав він.

— Ви доктор Равік?

— Краще скажіть, чого вам треба.

— Якщо ви доктор Равік, то негайно їдьте до Джоан Маду.

— Он як?

— Із нею сталася біда.

— Яка біда? — Равік недовірливо всміхнувся.

— Вона поранена, — сказав чоловік. — Із револьвера...

— І куля влучила? — все ще всміхаючись, спитав Равік. Мабуть, удавала, що хоче застрілитись, подумав він, щоб налякати цього бідолаху.

— Господи, вона помирає! — простогнав чоловік. — Ходіть-бо! Вона помирає. Я вистрілив у неї!

— Що?

— Так... я...

Равік уже скинув халат і схопив одяг.

— Таксі чекає внизу?

— Я приїхав своєю машиною.

— От чорт... — Равік знов накинув халат і схопив у руки лікарську сумку, черевики, сорочку й костюм. — Одягнуся в машині... їдьмо... Швидше!

Машина мчала крізь імлисту ніч. Місто вже було цілком затемнене. Вулиці зникли — навкруги розляглася текуча туманна далина, в якій зненацька, коли вже з цього однаково не було ніякої користі, виринало синє самітне світло, ніби машина їхала морським дном.

Равік надяг черевики й костюм, а халат, у якому він вибіг з номера, засунув у куток на сидінні. Він не прихопив ні шкарпеток, ні краватки. Він неспокійно вдивлявся в пітьму. Не було ніякого глузду розпитувати про щось чоловіка за кермом. Той скупчив усю свою увагу на машині. Він їхав дуже швидко і пильно стежив за дорогою. В нього не було часу на розмови. Тепер він тільки намагався не нагнатись на якусь іншу машину, не збити когось і не заблукати в незвичній темряві. П'ятнадцять хвилин згаяно, подумав Равік. Щонайменше п'ятнадцять хвилин.

— Їдьте швидше, — сказав він.

— Не можна... без фар... місто затемнене... протиповітряна оборона...

— То ввімкніть фари, хай їм біс!

Чоловік увімкнув яскраве світло. На перехрестях на нього кричали поліцаї. Якийсь засліплений «рено» мало не зіткнувся з ними.

— Швидше! Швидше!

Машина рвучко загальмувала перед будинком. Ліфт виявився внизу. Двері були відчинені. Угорі хтось люто дзвонив, викликаючи ліфт. Видно, чоловік не зачинив дверей, коли вискочив з ліфта й побіг до машини. Добре, подумав Равік. Заощаджено кілька хвилин.

Ліфт поволі побрався вгору. Колись таке було вже! Тоді нічого не сталося. І тепер не станеться. Раптом ліфт зупинився. Хтось зазирнув у віконце й відчинив двері.

— Що це за мода так довго тримати внизу ліфт?

Це був той чоловік, що дзвонив. Равік відштовхнув його й захряснув двері.

— Зараз! Дайте спершу нам піднятися!

Ліфт посунувся далі. Чоловік на п'ятому поверсі вилаявсь і знов почав дзвонити. Нарешті ліфт спинився нагорі. Равік рвучко відчинив двері — чоловік унизу міг натиснути на кнопку, і вони поїхали б назад.

Джоан лежала на ліжку одягнена, у сріблястій вечірній сукні, застебнутій до самої шиї. На сукні були плями крові. На підлозі також. Тут Джоан упала. Той йолоп переніс її потім на ліжко.

— Спокійно! — сказав Равік. — Спокійно! Все буде гаразд. Нічого страшного немає.

Він розрізав угорі сукню і обережно відкотив її. Груди не були поранені. Куля попала в шию. Горло не пошкоджене, а то б вона не телефонувала. Артерія також була ціла.

— Тобі боляче? — спитав він.

— Так.

— Дуже?

— Так...

— Зараз мине.

Він приготував шприц. Глянувши у вічі Джоан, він сказав:

— Не бійся. Це для того, щоб зняти біль. Зараз тобі полегшає. — Він швидко зробив укол. — От і все. — Повернувшись до чоловіка, він звелів йому: — Подзвоніть Пассі двадцять сім сорок один. Викличте «швидку допомогу» і двох санітарів. Хай їдуть негайно.

— Що зі мною? — через силу спитала Джоан.

— Пассі двадцять сім сорок один, — ще раз сказав Равік. — Швидко! Не гайтесь! Беріть трубку!

— Що зі мною, Равіку?..

— Нічого страшного. Але тут тебе не можна обстежити. Треба везти до лікарні.

Вона подивилася на нього. Косметика на обличчі в неї розпливлася, туш стікала з вій, губна помада з одного боку замастила всю щоку. Половина обличчя нагадувала ярмаркового блазня, а друга половина, з чорною плямою під оком, — стомлену немолоду повію. Лише коси світилися і були гарні, як завжди.

— Я не хочу, щоб мене оперували, — прошепотіла вона.

— Побачимо. Може, й не треба буде. — А це... — Джоан замовкла.

— Ні, — мовив Равік. — Не страшно. Просто там є всі інструменти.

— Інструменти?..

— Для обстеження. А тепер... Тобі не буде боляче, не бійся...

Укол подіяв. У її очах зник переляк, що вже був ніби навіки застиг там. Равік почав обережно оглядати рану. Повернувся чоловік.

— Карета «швидкої допомоги» виїхала.

— Тепер наберіть Отей тринадцять п'ятдесят сім. Це клініка. Говоритиму я сам.

Чоловік слухняно вийшов.

— Ти мені допоможеш? — прошепотіла Джоан.

— Звичайно.

— Аби тільки не було боляче.

— Не буде болячее.

— Я не можу... не можу зносити болю. — Її почав знемагати сон. Голос зазвучав глухіше. — Просто не можу...

Равік оглянув те місце, де ввійшла куля. Великі судини не зачеплені. І не видно було, щоб куля десь вийшла. Він поклав компрес і перев'язав рану, не сказавши Джоан, чого боявся.

— Хто тебе поклав на ліжко? — спитав він. — Ти сама...

— Він...

— А ти... ти могла ходити?

У її каламутних, великих, як озера, очах знов з'явився переляк.

— А що таке?.. Я... ні, я не могла поворухнути ногою... Вона... Що з нею, Равіку?

— Нічого. Я так і думав. Потім усе мине.

Повернувся чоловік.

— Клініка...

Равік квапливо підійшов до телефону.

— Хто це? Ежені? Палату... так... і викличте Вебера. — Він кинув оком на спальню і стишив голос: — Приготуйте все. Доведеться

негайно оперувати. Я викликав «швидку допомогу». Нещасний випадок... Так... так... правильно... за десять хвилин...

Він поклав трубку і трохи постояв. Стіл. Пляшка м'ятної наливки, гидотне пійло. Чарки. Пахучі сигарети з трояндових пелюсток, теж гидота. Револьвер на килимі, немов у поганому фільмі. І кров. Усе неправда. Чого я себе дурю, все правда... Тепер він знав, хто цей чоловік, що привіз його. Смокінг із надто рівними плечима, напомаджений прилизаний чуб, легенький запах парфумів «Шевальє д'Орсе», що дратував його дорогою, каблучки на пальцях... Це той актор, з погроз якого він сміявся. Добре прицілився, подумав він. Ні, взагалі не цілився. Коли цілишся, то так не влучиш. Так можна влучити лише тоді, коли сам того не хочеш.

Равік вернувся до спальні. Чоловік стояв навколішки біля ліжка. Ще б пак. Інакше він не міг. Він щось говорив, нарікав, знов говорив, слова так і сипалися з нього...

— Встаньте, — сказав Равік.

Чоловік слухняно підвівся й машинально обтрусив коліна. Равік глянув йому в обличчя. Сльози! Ще їх бракувало!

— Я не хотів цього! Присягаюся, що не хотів у неї влучити. Не хотів, це просто нещасний випадок, сліпий випадок!

Равік мало не виблював. Сліпий випадок! Скоро він почне ще промовляти ямбами.

— Я знаю. А тепер ідіть униз і чекайте на карету.

Чоловік хотів ще щось сказати.

— Ідіть! — звелів Равік. — І тримайте напоготові той проклятий ліфт. Бог його знає, як ми впхаємо в нього ноші.

— Ти мені допоможеш? — сонно спитала Джоан.

— Допоможу, — сказав він, сам не вірячи в свої слова.

— Ти зі мною. Я завжди спокійна, коли ти зі мною. — Замащене обличчя всміхнулося. Блазень глузливо, а втомлена повія ледь сумно.

— Бебе, я не хотів... — мовив чоловік з порога.

— Геть! — крикнув Равік. — Ідіть до бісової матері!

Джоан якусь мить лежала спокійно. Тоді розплющила очі.

— От же йолоп, — мовила вона на диво чітко. — Звичайно, він цього не хотів... Де йому, такому щеняті... Хотів, бач, повеличатися. — В її очах з'явився дивний, майже лукавий вираз. — Я сама в це не вірила... дражнила його...

— Тобі не можна стільки говорити.

— Дражнила. — Очі її майже заплющились. — От і догралася, Равіку... Моє життя... Не хотів улучити, а влучив... і ось...

Вона зовсім заплющила очі. Усмішка згасла. Равік дослухався, що робиться за дверима.

— Ми не занесемо ноші в ліфт. Він надто вузький. Хіба що один бік підіймемо вгору.

— А на сходах ви розвернетесь? Один із санітарів вийшов поглянути.

— Спробуємо. Доведеться підіймати ноші над поруччям. Краще прив'язати її.

Вони міцно прив'язали Джоан до ношів. Вона дрімала. Часом з її уст зривався стогін. Санітари винесли ноші на сходи.

— У вас є ключ? — спитав Равік актора.

— У мене?.. Ні, немає... А навіщо?

— Щоб замкнути помешкання.

— Немає. Але десь тут він має бути.

— Пошукайте й замкніть двері. — Санітари вже здолали один марш. — Заберіть револьвер і викиньте його десь надворі.

— Я... я сам піду в поліцію. Вона небезпечно поранена?

— Так.

Обличчя в актора змокріло. Піт із нього раптом полився так рясно, ніби під шкірою не було нічого, крім води. Він повернувся до помешкання.

Равік пішов за санітарами. Світло на сходах засвічувалось тільки на три хвилини, тоді автоматично гасло. На кожному поверсі була кнопка, і вони мусили її натискувати. Половину сходів санітари здолали досить швидко. Найважче було на поворотах. Доводилось високо підіймати ноші, щоб розвернути їх над поруччям. По стінах метлялися довгі тіні. Колись уже таке було. Десь я його бачив, збентежено подумав Равік. Тоді згадав. Так виносили Рачинського, на самому початку його знайомства з Джоан..

Санітари голосно перемовлялися й зачіпали ношами об стіни, відбиваючи шматки тиньку. Двері в помешканнях відчинялися, і з них висовувались зацікавлені обличчя, набряклі й заспані, розкуйовджене волосся, піжами, халати — багряні, отруйно-зелені, із заморськими квітками...

Знов погасло світло. Санітари невдоволено забурчали в темряві й зупинилися.

— Увімкніть світло!

Равік почав мацати рукою по стіні, шукаючи вимикача, і наткнувся на чиїсь груди. Хтось дихнув на нього смердючим повітрям, по ногах щось шмигнуло. Спалахнула лампочка. Перед Равіком стояла якась фарбована блондинка, витріщивши на нього очі. Її гладке обличчя було

все в складках і блищало від товстого шару кольдкрему. Однією рукою вона притримувала крепдешиновий халат із безліччю кокетливих рюшів. Ніби ситий бульдог, загорнутий у мереживне покривало.

— Померла? — спитала жінка, поблискуючи очима.

— Ні.

Равік пішов далі. Щось засичало й запирхало. З-під ніг у нього вискочила кішка.

— Фіфі! — Жінка нахилилася, розвівши товсті коліна. — Господи, Фіфі, тобі наступили на лапку?

Равік спускався далі сходами. Трохи нижче від нього погойдувалися ноші. Він бачив голову Джоан, що ворушилася в такт ході санітарів, але очей не було видно.

Останній марш. Світло знов погасло. Равік побіг назад, щоб знайти вимикач. Тієї миті загув мотор, і згори, немов із неба, з'явився яскраво освітлений ліфт. У позолоченій дротяній кабіні стояв актор. Мов примара, він тихо й невпинно спускався вниз, повз Равіка, повз ноші. Актор побачив угорі ліфт і скористався ним, щоб швидше догнати їх. Цілком розважний вчинок, а здавалося, що це щось нереальне і страшенно смішне.

Равік підвів очі. Руки перестали тремтіти й пітніти в гумових рукавицях, які він уже двічі міняв. Вебер стояв навпроти нього.

— Коли хочете, Равіку, можна покликати Марто. Він може прибути сюди за чверть години. Ви йому асистуватимете, а він нехай оперує.

— Ні. І так згаяно багато часу. Та й мені краще самому оперувати, ніж дивитися на все це.

Равік набрав повні груди повітря. Тепер він заспокоївся й почав працювати. Біла шкіра. Як і кожна інша, вмовляв він себе. Шкіра Джоан. Як і кожна інша.

Кров. Кров Джоан. Як і кожна інша. Тампони. Розірваний м'яз. Тампони. Обережно... Далі. Клаптик срібної парчі. Ниточки. Далі. Канал, яким пройшла куля. Осколок. Далі. Канал іде в напрямку... в напрямку...

Равік відчув, як кров відринула в нього від обличчя. Він поволі випростався.

— Гляньте сюди... сьомий хребець...

Вебер схилився над раною.

— Погане діло.

— Не тільки погане. Безнадійне. Тут уже нічого не зробиш.

Равік подивився на свої руки в гумових рукавицях. Міцні, добрі руки, вони тисячі разів різали і зшивали розірване тіло, їм більше щастило, ніж

нещастило, а в деяких випадках вони робили майже неможливе, досягали успіху там, де був один шанс на сто... Але тепер, тепер, коли все залежало тільки від них, вони були безсилі.

Він не міг нічого вдіяти. Ніхто не міг. Дарма було оперувати. Він непорушно стояв і дивився на червоний канал. Можна покликати Марто, і він скаже те саме.

— Нічого не можна зробити? — спитав Вебер.

— Нічого. Втручання тільки прискорить кінець. Бачите, де сидить куля. Її навіть не можна витягти.

— Пульс стрибає і прискорюється... Вже сто тридцять, — сказала Ежені з-за екрана.

Краї рани посіріли, ніби на них дихнула темрява. Равік тримав у руці наготований шприц із кофеїном.

— Карамін! Швидко! Припиніть наркоз! — Він зробив другий укол. — Ну як?

— Змін немає.

Кров і далі мала сіруватий відтінок.

— Наготуйте шприц з адреналіном і кисневий апарат!

Кров потемнішала. Здавалося, ніби надворі пливуть хмари й кидають на неї тінь. Наче хтось підійшов до вікна й засунув завіску.

— Кров, — у розпачі сказав Равік. — Треба зробити переливання крові. А я не знаю, яка в неї група.

Апарат знов запрацював.

— Ну що? Який пульс?

— Сповільнився. Сто двадцять. Дуже слабкий.

Життя поверталося.

— А тепер? Краще?

— Те саме.

Равік почекав.

— А тепер?

— Краще. Пульс рівніший.

Тіні зникли. Краї рани почервоніли. Кров знову стала кров'ю. Все ще кров'ю. Апарат працював.

— Затремтіли вії, — мовила Ежені.

— Нічого. Нехай прокидається. — Равік перев'язав рану. — Який пульс?

— Рівніший.

— Ще хвилина, і був би кінець, — сказав Вебер.

У Равіка обважніли повіки. То був піт, великі краплі поту. Він випростався. Апарат гудів далі.

— Нехай ще попрацює.

Він обійшов стіл і зупинився. Він ні про що не думав. Тільки дивився на апарат і на обличчя Джоан. Воно ледь сіпнулося. Ще не було спаралізоване.

— Шок, — мовив він Веберові. — Ось проби крові. Треба відіслати в лабораторію. Де можна дістати кров?

— В американському госпіталі.

— Добре. Спробуємо. Це не допоможе. Тільки трохи продовжить їй життя. — Він стежив за апаратом. — Нам треба повідомити поліцію?

— Так, — відповів Вебер. — Треба. Але тоді сюди прийдуть двоє службовців і почнуть допитувати вас. А ви ж цього не хочете?

— Не хочу.

— То відкладемо все до обіду.

— Можна вимкнути, Ежені, — сказав Равік.

Скроні Джоан ледь порожевіли. Пульс був слабкий, але рівний і чіткий.

— Відвезіть її в палату. Я залишусь у клініці.

Джоан поворухнулася. Не вся, а сама лише рука. Права. Ліва лежала непорушно.

— Равіку, — мовила Джоан.

— Що?..

— Ти мене оперував?

— Ні, Джоан. Не було такої потреби. Ми тільки вичистили рану.

— Ти, будеш тут?

— Буду...

Вона заплющила очі й знов заснула. Равік підійшов до дверей.

— Принесіть мені кави, — сказав він денній сестрі.

— Кави й булочок?

— Ні. Самої кави.

Равік повернувся в палату й відчинив вікно. Над дахами яснів чистий ранок. У ринвах метушилися горобці. Він сів на підвіконня й закурив. Дим він випускав за вікно.

Сестра принесла каву. Равік поставив чашку біля себе. Він пив по ковткові каву, курив і дивився у вікно. Коли він обернувся й глянув на палату, вона здалася йому темною. Він устав і подивився на Джоан. Обличчя її було вже вимите й дуже бліде. Губи на ньому майже не вирізнялися.

Равік узяв тацю з кавником та чашкою, виніс із палати й поставив на столик у коридорі. Там тхнуло мастикою і гноєм. Сестра саме понесла повз нього відро з брудними бинтами. Десь гудів пилосос.

Джоан неспокійно ворухнулася. Зараз вона знов прокинеться. Прокинеться й відчує біль. Той біль дужчатиме.

Вона може прожити ще кілька годин або й кілька днів. І їй так болітиме, що вже не допоможуть ніякі уколи.

Равік пішов по шприц і ампули. Коли він повернувся» Джоан розплющила очі. Він глянув на неї.

— Болить голова, — промурмотіла вона.

Равік чекав. Вона намагалася повернути голову. Мабуть, їй важко було підняти повіки, бо вона насилу звела на нього очі.

— Я немов свинцем налита... — Погляд її прояснів. — Так важко, що не можна витримати...

Він зробив їй укол.

— Зараз полегшає...

— Раніше так не боліло. — Джоан повернула голову. — Равіку, — прошепотіла вона, — я не хочу мучитись. Я... Обіцяй мені, що я не буду мучитись... Моя бабуся... Це було при мені... Я так не хочу... Їй ніщо не допомагало... Обіцяй мені...

— Обіцяю, Джоан. Тобі не буде боляче. Майже не буде...

Вона зціпила зуби.

— Укол скоро подіє?

— Скоро. За кілька хвилин.

— Що це в мене... з рукою?..

— Нічого. Ти поки що не можеш нею ворушити. Але це минеться.

— Аз ногою... з правою ногою...

Вона спробувала зігнути її. Нога не ворушилася.

— Те саме, Джоан. Не хвилюйся, це скоро минеться.

Вона ворухнула головою.

— А я саме хотіла почати нове життя, інакше, — прошепотіла вона.

Равік промовчав. Що він міг їй відповісти? Може, це була й правда. Хто не хоче почати нове життя?

Вона знов неспокійно повела головою. Голос у неї був монотонний і втомлений.

— Добре... що ти прийшов. Що б я без тебе робила?

— Ет...

Без мене було б те саме, безнадійно подумав він. Те саме. Кожен партач зробив би не згірше те, що зробив я. Кожнісінький. Єдиний раз, коли мені були такі потрібні весь мій досвід, усі мої знання, вони виявились надаремними. Найбездарніший лікар зробив би те, що можу зробити я. Тобто не зробити нічого.

Опівдні вона все збагнула. Він їй нічого не сказав, але вона раптом зрозуміла все сама.

— Я не хочу стати калікою, Равіку... Що з моїми ногами? Я вже ними обома не...

— Нічого страшного. Коли ти встанеш, то ходитимеш, як завжди.

— Коли я... встану. Навіщо ти мене дуриш? Не треба...

— Я не дурю тебе, Джоан.

— Дуриш... Ти зобов'язаний дурити... Тільки не дай мені довго лежати... Коли мені не залишилося нічого... крім болю... Обіцяй мені.

— Обіцяю.

— Коли буде дуже боляче, дай мені щось. Моя бабуся... лежала п'ять днів... і весь час кричала. Я не хочу цього, Равіку.

— Ти не будеш мучитися. Тобі майже не болітиме.

— Коли буде надто боляче, дай мені достатню дозу. Таку... щоб усе скінчилося. Ти повинен дати... навіть якщо я вже не хотітиму або зомлію... Це моя остання воля... А все, що я скажу потім... Обіцяй мені.

— Обіцяю. Але в цьому не буде потреби.

Зляканий вираз зник з її очей. Вона відразу заспокоїлася.

— Ти маєш право так зробити, Равіку, — прошепотіла вона. — Без тебе... мене б уже давно не було.

— Дурниці. Де ж би ти ділася...

— Ні... Я тоді хотіла... коли ти вперше зустрів мене... я не знала, куди дітися... Ти мені дав цей рік життя. Це подарований час. — Вона поволі повернула до нього голову. — І чому я не залишилася з тобою?

— Це я винен, Джоан.

— Ні... Це... я й сама не знаю що...

За вікном стояв золотий полудень. Завіси були засунуті, але по боках пробивалося світло. Джоан лежала сонна, приглушена наркотиками. Від неї мало що вже залишилось. Ці кілька годин зжерли її, мов голодні вовки. Тіло під ковдрою здавалося пласким і вже втратило опір. Джоан то засинала, то прокидалася, часом була майже непритомна, а часом знов мала ясну свідомість. Біль налягав на неї. Вона почала стогнати. Равік зробив їй ще один укол.

— Голова, — промурмотіла вона. — Дедалі дужче болить голова.

За кілька хвилин вона знов озвалася:

— Світло... дуже яскраве світло... ріже в очі...

Равік підійшов до вікна. Він спустив жалюзі й щільніше засунув завіси. Тепер у палаті стало майже темно, Він повернувся й сів біля ліжка.

Джоан ворухнула губами.

— Як довго це триває... так довго... Ліки вже не допомагають, Равіку...

— Ще дві-три хвилини.

Вона лежала спокійно. Нерухомі руки були простягнені на ковдрі.

— Я мушу тобі... багато чого... сказати...

— Потім, Джоан...

— Ні. Тепер... нема вже коли відкладати. Мушу багато чого... пояснити...

— Мені здається, що я майже все знаю, Джоан...

— Знаєш?

— Наче знаю.

Судома. Равік помітив, як по тілу в неї пробігла хвиля судоми. Ноги були вже спаралізовані. Руки також. Тільки груди ще здіймались і опускалися.

— Ти знаєш... що я завжди була тільки з тобою...

— Знаю, Джоан...

— А інше було... саме хвилювання...

— Так, я знаю...

Джоан хвилину лежала мовчки. Чути було тільки її важкий подих.

— Дивно... — знов тихо озвалася вона. — Дивно, що людина може померти... коли вона кохає...

Равік нахилився над нею. Сама темрява, і в ній біле обличчя.

— Я не була добра... до тебе, — прошепотіла Джоан.

— Ти була моїм життям...

— Я хочу... і не можу... мої руки... ніколи вже... не обіймуть тебе...

Він бачив, як вона силкувалася підвести руки.

— Ти в моїх обіймах, — мовив він. — А я в твоїх.

На мить вона перестала дихати. Очі в неї зовсім затінилися. Вона розплющила їх. Зіниці були дуже великі. Равік не знав, чи вона його бачила.

— Ті amo[1], — промовила вона.

Вона заговорила мовою свого дитинства, бо була надто змучена, щоб розмовляти іншою. Равік узяв її безсилі, наче мертві, руки. В ньому ніби щось урвалося.

— Ти вернула мені життя, Джоан, — сказав він, дивлячись у її застиглі очі. — Вернула життя. Я був немов камінь. А ти прийшла, і я ожив...

— Mi ami?[2]

---

[1] Кохаю тебе (*іт.*).

[2] Ти кохаєш мене? (*іт.*)

Так питає дитина, коли її кладуть спати. За цими словами стояла смертельна втома.

— Джоан, — сказав Равік. — Кохання — не те слово. Його замало. Воно тільки часточка, крапля в річці, листочок на дереві. Це щось багато більше...

— Sono stata... sempre conte...[1]

Равік тримав її руки, які вже не відчували цього.

— Ти завжди була зі мною, — сказав він, не помітивши, що раптом теж заговорив рідною мовою. — Завжди була зі мною, чи я тебе кохав, чи ненавидів, чи здавався байдужим... Від цього нічого не мінялося, ти завжди була зі мною, завжди...

Вони досі розмовляли одне з одним позиченою мовою. А тепер уперше, не усвідомлюючи того, кожне заговорило своєю рідною. Словесна перепона впала, і вони розуміли одне одного краще, ніж будь-коли.

— Baciami...[2]

Він поцілував її в гарячі сухі губи.

— Ти завжди була зі мною, Джоан... завжди...

— Sono stata... perduta... senza di te...[3]

— Це я був без тебе зовсім пропащий. У тобі було все світло, всі солодощі й гіркота життя... Ти сколихнула мене, віддала мені не тільки себе, а й повернула мені мою душу. Я завдяки тобі знов став живий.

Кілька хвилин Джоан лежала зовсім тихо. Равік спостерігав за нею. Руки й ноги в неї були мертві, все було мертве, тільки очі й губи жили, вона ще дихала, але він знав, що дихальні м'язи теж поволі охоплює параліч. Вона майже не могла говорити, вже задихалася, скреготіла зубами, обличчя її скривилося, вона змагалася зі смертю. Ось її шию звела судома, вона хотіла щось сказати, губи затремтіли. Хрипіння, глибоке, моторошне хрипіння і, нарешті, крик:

— Равіку! Допоможи!.. Допоможи!.. Зараз!..

Він уже тримав напоготові шприц і швидко встромив голку під шкіру. Він не хотів, щоб вона повільно душилася, довго й болісно. Щоб надаремно мучилася. Їй лишився тільки біль. Страшний біль, і, може, не одну годину...

Повіки Джоан затремтіли. Потім вона заспокоїлася. Губи розпружилися. Подих зупинився.

---

[1] Я завжди була з тобою (*іт.*).

[2] Поцілуй мене (*іт.*).

[3] Без тебе я пропала (*іт.*).

Равік розсунув завіси й підняв жалюзі. Тоді повернувся до ліжка. Обличчя Джоан було застигле й чуже.

Він зачинив двері палати й зайшов до приймальні. За столом сиділа Ежені й переглядала історії хвороб.

— Пацієнтка з дванадцятої палати померла, — сказав він.

Ежені кивнула головою, навіть не глянувши на нього.

— Доктор Вебер у своєму кабінеті?

— Мабуть.

Равік рушив довгим коридором. Кілька дверей були відчинені. Не заглядаючи в них, він зайшов до Вебера.

— Пацієнтка в дванадцятій померла. Можна викликати поліцію.

Вебер навіть не повернув голови.

— Тепер поліції не до цього.

— Тобто як?

Вебер показав йому екстрений випуск «Матен». Німецькі війська вдерлися до Польщі.

— Сьогодні ж буде оголошена війна. Мені сказали з міністерства.

Равік відклав газету.

— Ось воно й сталося, Вебере.

— Так. Це кінець. Бідна Франція.

Равік хвилину посидів мовчки. Навколо ніби утворилася порожнеча.

— Це більше, ніж Франція. Вебере, — нарешті сказав він.

Вебер глянув йому у вічі.

— Для мене це Франція. Хіба цього мало?

Равік не відповів.

— Що ви робитимете? — за хвилю спитав він.

— Не знаю. Мабуть, з'явлюся в свій полк. А це... — він неуважно махнув рукою, — доведеться комусь передати.

— Збережіть клініку за собою. Під час війни потрібні госпіталі. Вас залишать у Парижі.

— Я не хочу тут залишатися. — Равік оглянувся по кабінеті.

— Це мій останній день у клініці. Мені здається, тут усе гаразд. Пацієнтка після видалення матки одужує, та, що їй видалено жовчний міхур, теж. Пацієнт із раком безнадійний, немає сенсу ще раз оперувати його. Це все.

— Що ви хочете цим сказати? — втомлено спитав Вебер. — Чому це ваш останній день?

— Як тільки буде оголошена війна, всіх нас інтернують. — Вебер хотів щось зауважити, але Равік повів далі: — Нащо нам сперечатися. Так завжди робили. І тепер зроблять.

Вебер сів на стілець.

— Я вже нічого не розумію. Може, й так. Може, взагалі не буде ніякої війни. Просто віддадуть країну, і все. Ніхто нічого не знає.

Равік підвівся.

— Якщо мене до вечора не заберуть, я ще прийду сюди. О восьмій.

— Добре.

Равік вийшов з кабінету. У вестибюлі він побачив актора, про якого геть забув. Актор зірвався на ноги.

— Що з нею?

— Вона померла.

Актор витріщив на нього очі.

— Померла?

Трагічним порухом актор схопився за серце й заточився. Проклятий блазень, подумав Равік. Мабуть, щось подібне грав на сцені й тепер, коли його самого спіткало таке, збився на завчену роль. А може, й справді страждає, але вже звик до цих театральних жестів і не вміє обійтися без них.

— Можна її побачити?

— Навіщо?

— Я мушу ще раз глянути на неї. — Актор притиснув руки до грудей. Він тримав у них світло-брунатного капелюха, обшитого шовковою стрічкою. — Зрозумійте ж! Я мушу...

В очах у нього з'явилися сльози.

— Послухайте, — нетерпляче перебив його Равік. — Найкраще буде, як ви вшиєтеся звідси. Жінка померла, і нічого вже не вдієш. Ідіть звідси під три чорти й длубайтесь десь-інде у своїх почуттях. Нікого не цікавить, чи вам дадуть рік в'язниці, чи патетично виправдають. Однаково за кілька років ви будете хвалитися цим, щоб набити собі ціну в очах тих жінок, за якими впадатимете. Геть звідси, ідіоте!

Він підштовхнув актора до виходу. Той не вельми й опирався. У дверях він ще обернувся і сказав:

— Бездушна тварюко! Паршивий боше!

На вулицях було повно людей. Вони стояли купками й жадібно стежили за великими рухомими літерами світляних газет. Равік поїхав у Люксембурзький сад. Поки його ув'язнять, він хотів побути кілька годин на самоті.

Сад був порожній. Він купався в теплому промінні пізнього літа. Дерев уже торкнувся перший подих осені, але це ще була осінь зрілості, а не осінь відмирання. Світло було ніби зіткане з золота й блакиті — шовковий прапор літа.

Равік довго сидів у саду. Дивився, як мінялося освітлення й подовжувалися тіні. Він знав, що це його останні години на волі. Коли оголосять війну, господиня «Інтернасіоналя» вже нікого не зможе ховати. Він згадав про Роланду. І Роланда не зможе. Ніхто не зможе. Якби він спробував тікати, його ув'язнили б як шпигуна.

Він просидів так до вечора. Йому не було сумно. В пам'яті спливали обличчя. Обличчя й роки. І нарешті те останнє, заклякле обличчя.

О сьомій годині він підвівся. Знав, що, виходячи з саду, в який уже закрадався сутінок, він залишає останній мирний куточок. Зразу на вулиці він купив екстрений випуск газети. Війна вже була оголошена.

Він трохи посидів у бістро, де не було радіо. Потім подався до клініки. Його зустрів Вебер.

— Ви не могли б зробити ще один кесарів розтин? Жінку щойно привезли.

— Звичайно, зроблю.

Він пішов переодягтися. В коридорі йому трапилась Ежені. Побачивши його, вона дуже здивувалась.

— Ви не сподівалися, що я ще прийду? — спитав він.

— Не сподівалася, — мовила Ежені і якось чудно подивилася на нього. Тоді швидко пішла далі.

Для Равіка кесарів розтин був простою операцією. Він працював майже машинально. Кілька разів він відчував на собі погляд Ежені й не міг зрозуміти, що з нею сталося.

Дитина закричала. Її обмили. Равік дивився на червоне скривлене личко й на крихітні пальчики. На світ ми приходимо не з усмішкою на вустах, подумав він і передав дитину санітарці. То був хлопчик.

— Хтозна, для якої війни він народжений! — сказав Равік і заходився мити руки.

Біля другого вмивальника мив руки Вебер.

— Якщо вас справді ув'язнять, Равіку, негайно повідомте мене, де ви.

— Навіщо вам зайвий клопіт, Вебере? Тепер із такими, як я, краще не знатися.

— Чому? Тому, що ви німець? Але ж ви втікач.

Равік сумно всміхнувся.

— Хіба ви не знаєте, що ми, втікачі, скрізь чужа кістка? На батьківщині нас вважають зрадниками, а за кордоном — чужоземними підданцями.

— Мені байдуже. Я хочу, щоб ви якнайшвидше вибралися звідти. Можете послатися на мене.

— Добре. — Равік знав, що не скористається його пропозицією. — Для лікаря скрізь знайдеться робота. — Він витер руки. — Ви не зробили б мені одну послугу? Не подбали б про похорон Джоан Маду? Боюся, що сам я вже не встигну.

— Звичайно, подбаю. Може, ще щось треба владнати? Зв'язатися зі спадкоємцями абощо?

— Нехай про це думає поліція. Я не знаю, чи в неї є якісь спадкоємці. Та це й байдуже. — Він одягся. — Прощавайте, Вебере. З вами було добре працювати.

— Прощавайте, Равіку. Вам ще належить гонорар за кесарів розтин.

— Порахуйте ті гроші за похорон. Це й так буде замало. Я вам додам.

— І не думайте, Равіку. Де б ви хотіли її поховати?

— Не знаю. На котромусь кладовищі. Я запишу вам її прізвище й адресу.

Равік записав усе на клінічному бланку. Вебер поклав аркушик під кришталеве прес-папьє зі срібною ручкою у формі вівці.

— Гаразд, Равіку. Певне, за кілька днів і мене тут не буде. Без вас ми навряд чи робитимем стільки операцій.

Вебер провів Равіка надвір.

— Прощавайте, Ежені, — сказав Равік.

— Прощавайте, пане Равіку. — Вона глянула на нього. — Ви їдете до готелю?

— Так. А що?

— О, нічого. Мені здалося...

Надворі було темно. Перед готелем стояла вантажна машина.

— Равіку, — почувся голос Морозова з під'їзду поблизнього будинку.

— Це ти, Борисе? — Равік зупинився.

— У готелі поліція.

— Так я й думав.

— Ось тут у мене посвідчення особи Івана Клуге. Я тобі вже казав, він помер. Воно ще дійсне півтора року. Ходімо в «Шехерезаду» й поміняємо фотографію. Ти знайдеш собі інший готель і будеш російським емігрантом.

Равік похитав головою.

— Надто ризиковано, Борисе. У війну небезпечно користуватися підробленими паперами. Вже краще їх не мати.

— Що ж ти думаєш робити?

— Піду в готель.

— Ти добре все зважив, Равіку? — спитав Морозов.

— Так, добре.

— Біда! Хтозна, куди вони тебе запроторять!

— Принаймні не видадуть Німеччині. Цього вже можна не боятися. І не вишлють до Швейцарії. — Равік усміхнувся. — Вперше за сім років поліція не захоче нікому віддати нас. Треба було аж війни, щоб до цього дійшло.

— Кажуть, у Лоншані обладнують концентраційний табір. — Морозов посмикав себе за бороду. — Отже, ти втік з німецького концтабору, щоб опинитися у французькому.

— Може, вони нас швидко випустять.

Морозов нічого не сказав.

— Борисе, не турбуйся про мене. На війні лікарі завжди потрібні.

— Яким ти прізвищем назвешся, коли тебе арештують?

— Своїм власним. Я його називав тут тільки один раз п'ять років тому. — Равік хвилину помовчав. Потім сказав: — Борисе, Джоан померла. Її застрілив один тип. Вона лежить у клініці Вебера. Треба її поховати. Вебер обіцяв мені, але я не певен, чи він устигне, поки його мобілізують. Ти подбаєш про це? Не питай мене ні про що, скажи «так», і годі.

— Так, — відповів Морозов.

— Добре. Бувай здоров, Борисе. Візьми собі з моїх речей те, що тобі може пригодитися. І перебирайся в мою кімнату. Ти завжди мріяв про ванну. Я вже піду... Бувай.

— Паскудні справи, — сказав Морозов.

— Нічого. Зустрінемося після війни у «Фуке».

— З котрого боку? Від Єлісейських полів чи від авеню Ґеорґа П'ятого?

— Від авеню Ґеорґа П'ятого. Ми з тобою дурні. Двоє шмаркатих дурнів, що корчать із себе героїв. Бувай, Борисе.

— Паскудні справи, — знов сказав Морозов. — Навіть попрощатись як слід і то соромимось. Іди сюди, дуриле.

Він поцілував Равіка спершу в одну, потім у другу щоку. Равік відчув його колючу бороду й запах тютюну. Не дуже приємне відчуття. Він рушив до готелю.

Емігранти зібралися в «катакомбі». Як перші християни, подумав Равік. Перші європейці. Службовець у цивільному сидів біля письмового столу під миршавою пальмою і заповняв особисті картки. Двоє поліцаїв охороняли двері, якими ніхто не мав наміру тікати.

— Паспорт є? — спитав службовець Равіка.

— Немає.
— А якісь інші папери?
— Немає.
— Ви тут мешкали нелегально?
— Так.
— Чому?
— Утік з Німеччини. Не мав де взяти паперів.
— Ваше прізвище?
— Фрезенбург.
— Ім'я?
— Людвіг.
— Єврей?
— Ні.
— Фах?
— Лікар.

Службовець записав.

— Лікар? — перепитав він, підносячи до очей якийсь папірець. — А ви не знаєте тут лікаря на прізвище Равік?

— Не знаю.

— Він має тут мешкати. Нас повідомили. — Равік глянув на нього. Ежені, подумав він. Недарма вона питала, чи він іде до готелю, й недарма так здивувалася, коли ще побачила його на волі.

— Я ж вам казала, що з таким прізвищем тут нікого немає, — мовила господиня, що стояла біля дверей до кухні.

— А ви мовчіть, — невдоволено буркнув службовець. — Вас і так оштрафують за те, що ці люди жили тут без відома поліції.

— Цим я тільки пишаюся, — сказала господиня. — Якщо за людяність карають, то карайте й мене!

Службовець, видно, хотів іще щось сказати, але передумав, тільки махнув рукою. Господиня зухвало дивилася на нього. В неї були високі оборонці, і вона нікого не боялася.

— Спакуйте свої речі, — сказав службовець Равікові. — Візьміть білизну й на добу харчів. І ковдру, якщо маєте.

Равік пішов нагору в супроводі поліцая. Двері в багатьох кімнатах були відчинені. Він узяв валізу, що давно вже була спакована, й ковдру.

— Більше нічого? — спитав його поліцай.

— Нічого.

— Решту ви залишаєте тут?

— Залишаю тут.

— І це також? — Поліцай показав на столик біля вікна, де стояла дерев'яна мадонна, яку Джоан прислала йому в «Інтернасіональ» ще на початку їхнього знайомства.

— І це також.

Вони спустилися вниз. Клариса, офіціантка родом із Ельзасу, простягла Равікові якийсь пакуночок. Він побачив, що решта всі теж мають такі пакуночки.

— Це їжа, — пояснила господиня. — А то ще помрете з голоду. Я певна, що вас привезуть у таке місце, де нічого не підготовлено.

Вона непривітно глянула на службовця в цивільному.

— Ви б помовчали, — сердито сказав той. — Не я ж оголосив війну.

— І не вони ж.

— Дайте мені спокій. — Він обернувся до поліцаїв. — Усі готові? То ведіть їх.

Темний гурт людей заворушився. Равік побачив чоловіка з тією жінкою, якій увижалися таргани. Правою рукою він підтримував дружину, а в лівій ніс аж дві валізи: одну під пахвою, а одну за ручку. Хлопчик також тяг валізку. Чоловік благально глянув на Равіка. Той кивнув головою.

— Не бійтесь, я маю з собою інструменти й ліки.

Усі повилазили на машину. Заторохтів мотор, і вона рушила. Господиня стояла перед дверима й махала їм рукою.

— Куди нас везуть? — спитав хтось поліцая.

— Не знаю.

Равік стояв поряд із Розенфельдом і новим Ароном Гольдбергом. Розенфельд тримав у руках круглий футляр. У ньому були Сезанн і Гоген. Він про щось напружено думав.

— Іспанська віза, — сказав він. — Скінчився термін, поки я... — він замовк. — А Щур таки втік, — додав він згодом. — Маркус Меєр. Учора виїхав до Америки.

Машина підстрибувала на вибоях. Усі стояли один біля одного. Машина завернула за ріг. Равік глянув на фаталіста Зейденбаума. Того зовсім притиснули в кутку.

— Ось ми й знов їдемо, — сказав Зейденбаум.

Равік хотів курити. В кишені сигарет не виявилося. Він згадав, що у валізі їх є чимало.

— Так, — відповів він. — Людина може багато чого витримати.

Машина проїхала авеню Ваграм і завернула на площу Етуаль. Ніде не було жодного ліхтаря. Площа тонула в пітьмі. В такій чорній пітьмі, що навіть не видно було Тріумфальної арки.

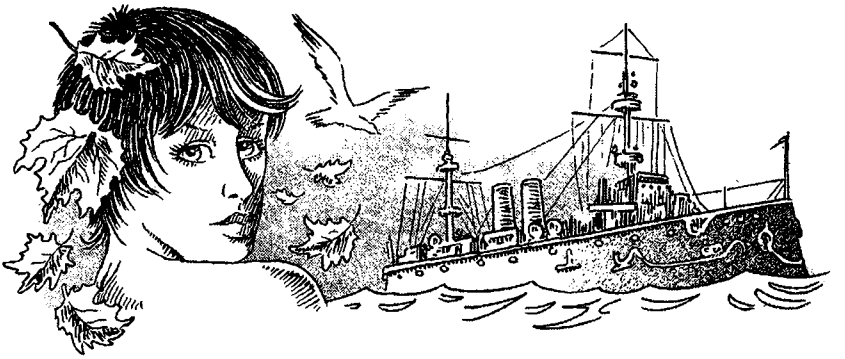

НІЧ У ЛІСАБОНІ

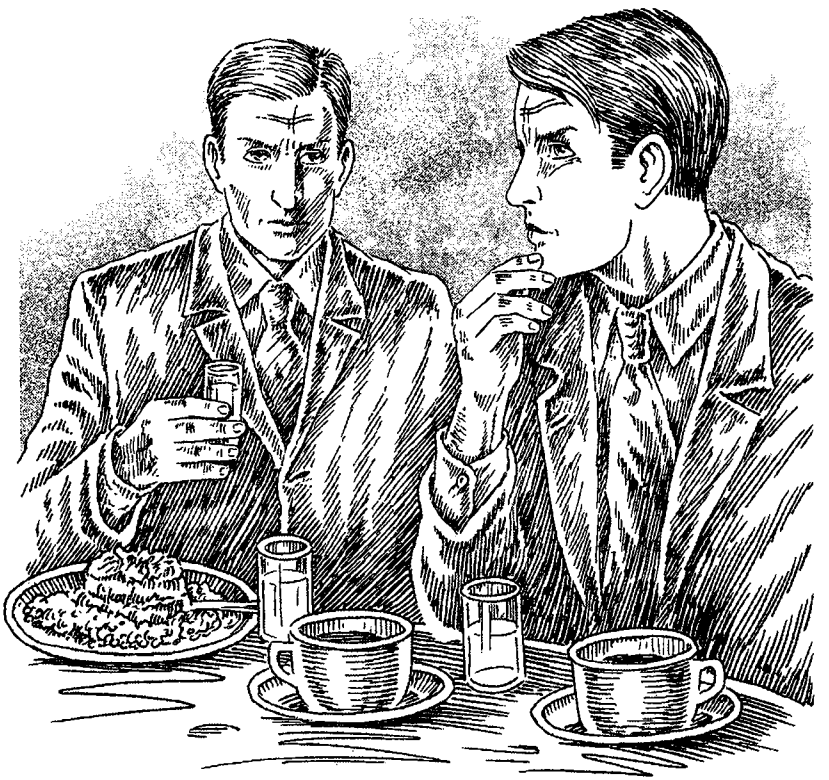

I

Я жадібно дивився на судно. Яскраво освітлене, воно стояло на Тахо, трохи оддалік пристані. Хоч я пробув у Лісабоні вже з тиждень, та все ще не міг звикнути до такої безтурботності в освітленні міста. В тих краях, звідки я приїхав, у містах ночами було темно, наче у вугільних шахтах, і якийсь ліхтар у темряві здавався небезпечнішим, ніж чума в часи Середньовіччя. Я прибув з Європи двадцятого століття.

Те судно було пасажирським пароплавом, який саме навантажували. Я знав, що воно має відплисти наступного вечора. В різкому сяйві голих електричних ламп на судно вантажили запаси м'яса, риби, консервів, хліба та овочів; робітники переносили на борт багаж, а кран перекладав з берега на палубу ящики і тюки так беззвучно, ніби вони зовсім невагомі. Судно споряджалося в дорогу, як Ноїв ковчег під час всесвітнього потопу. То був ковчег. Кожне судно, що в ті місяці 1942 року залишало Європу, було ковчегом. Повінь наростала. Вона вже давно затопила Німеччину та Австрію і захлеснула Польщу і Прагу; Амстердам, Брюссель, Копенгаген, Осло і Париж уже затонули в ній, міста Італії смерділи нею, і в Іспанії вже не було безпечно.

Узбережжя Португалії стало останнім притулком для втікачів, яким ідеї справедливості, свободи і терпимості були дорожчі за батьківщину і саме існування. Хто звідти не міг досягти берегів обітованої землі — Америки, той гинув. Він був приречений стекти кров'ю в хащах недосяжних для біженців виїзних та в'їзних віз, безнадійних спроб добути дозвіл на перебування в країні та на роботу, в хащах таборів для інтернованих, бюрократизму, самотності, чужого оточення і тієї жахливої повсюдної байдужості до долі поодиноких людей, яка з'являється внаслідок війни, страху і нужди. Людина в той час була ніщо, чинний паспорт — усе.

В другій половині дня я ходив до казино «Естоpіль» з надією виграти. Я ще мав один пристойний костюм, і мене впустили туди. То була остання безглузда спроба пошукати щастя. Дозвіл на наше перебування в Португалії кінчався через кілька днів, і ми з Рут не мали ніяких інших віз. Пароплав, що стояв на Тахо, був останнім судном, на якому ми ще у Франції сподівалися досягти Нью-Йорка; але квитки на нього були розпродані кілька місяців тому, а нам, крім дозволу на в'їзд до Аме-

рики, бракувало ще понад триста доларів на проїзд. Я спробував принаймні роздобути грошей єдино там можливим шляхом — виграти. Це було безглуздо, бо навіть коли б і виграв, то потрібне було ще одне чудо, щоб потрапити на пароплав. Проте розпач і небезпека навчили втікачів вірити в чудо; інакше неможливо й вижити.

З шістдесяти доларів, що ми мали, п'ятдесят шість я програв.

Пристань того пізнього вечора була безлюдна. Та через якийсь час я помітив чоловіка, що безцільно вештався по набережній, а потім зупинився і, так само як і я, вп'явся очима в судно. Я прийняв його за одного з багатьох знедолених, викинутих на берег, і не звертав на нього уваги, поки не помітив, що він спостерігає за мною. Страх перед поліцією не залишає втікача ні на мить, навіть уві сні, навіть коли йому зовсім нема чого боятись, тому я зразу ж, ніби мені надокучило там гуляти, повернувся й поволі пішов з пристані, як людина, котрій нічого боятись.

Невдовзі я почув за собою кроки. Не прискорюючи ходи, я пішов далі, роздумуючи водночас, як сповістити Рут, якщо мене заарештують. До пофарбованих пастеллю будинків, які, наче сонні метелик вночі, стояли в кінці набережної, було ще далеко, і я не міг перебігти до них і зникнути в провулках, перш ніж у мене почнуть стріляти.

Незнайомий наздогнав мене. Він був трохи менший за мене на зріст.

— Ви німець? — запитав він німецькою мовою.

Не зупиняючись, я похитав головою.

— Австрієць?

Я не відповів. І все дивився на пофарбовані пастеллю будинки, які наближались надто повільно. Я знав, що серед португальських поліцаїв були й такі, що добре говорили по-німецьки.

— Я не поліцай, — сказав чоловік.

Я не повірив йому. Він був у цивільному, але в Європі жандарми в цивільному затримували мене разів шість. Хоч у мене в той час лежали в кишені бездоганні документи, виготовлені в Парижі одним празьким професором математики, в них можна було помітити підробку.

— Я бачив, як ви дивились на пароплав, — мовив незнайомий. — Тому подумав...

Я окинув його байдужим поглядом. На вигляд він не був схожий на поліцая; але жандарм, що останнього разу схопив мене в Бордо, мав такий гідний жалю вигляд, як святий Лазар після триденного перебування в труні, а виявився жорстокіший за всіх інших. Він арештував мене, хоча знав, що німецьке військо через день має бути в Бордо; я б так і загинув, коли б милосердий директор в'язниці через кілька годин її не випустив мене.

— Ви хочете виїхати до Нью-Йорка? — спитав чоловік.

Я промовчав. Мені досить було зробити ще двадцять кроків, щоб мати змогу збити його з ніг, а самому втекти, якщо в цьому виявиться потреба.

— Ось у мене є два квитки на пароплав, що там стоїть, — сказав незнайомий, засовуючи руку до кишені.

Я поглянув на білети. При слабкому світлі важко було прочитати, що на них написано. Проте ми тоді вже досить близько підійшли до будинків. Я міг рискнути зупинитись.

— Що все це означає? — запитав я португальською мовою, з якої знав кілька фраз.

— Ви можете взяти їх собі, — відповів чоловік. — Вони мені не потрібні.

— Вони вам не потрібні? Як це розуміти?

— Мені вони вже не потрібні.

Я дивився на чоловіка, не розуміючи його. Здавалося, він таки справді не поліцай. Щоб затримати мене, йому не було потреби вдаватись до таких незвичайних трюків. Але ж якщо квитки на пароплав були справжні, то чому він сам не міг скористатися з них? І навіщо він пропонує їх мені? Меме ніби почала трясти лихоманка.

— Я не можу купити їх, — зрештою пояснив я по-німецьки. — Вони коштують силу грошей. В Лісабоні, певно, є багаті емігранти; вони заплатять вам за них стільки, скільки ви заправите. Ви помилились адресою. У мене немає грошей.

— Продавати я не хочу, — сказав чоловік.

Я знову поглянув на білети.

— Вони справжні?

Замість відповіді незнайомий подав їх мені. Білети зашелестіли в моїх руках, як нові гроші. Вони були справжні. Мати їх — означало врятуватись від загибелі. Навіть коли б я і не міг скористатися ними через відсутність у нас американських віз, можна було б потім, завтра до полудня, спробувати роздобути хоч які-небудь візи або принаймні продати квитки. Це могло забезпечити нам шість місяців життя. Я не знав, що й думати про того чоловіка.

— Я вас не розумію, — сказав я.

— Ви можете взяти їх собі, — відповів він. — Задарма. Завтра в першій половині дня я залишаю Лісабон. Я ставлю лише одну умову.

Я опустив руки. Чуття підказувало мені, що тут щось не так.

— А саме? — запитав я.

— Мені б не хотілося лишатись у цю ніч на самоті.

— Ви хочете перебути ніч зі мною?

— Так. До завтрашнього ранку.

— І це все?

— Це все.

— Більше нічого?

— Більше нічого.

Я недовірливо дивився на чоловіка. Правда, я звик до того, що люди нашого сорту іноді впадали в розпач; що вони часто боялися лишитись самі; що на них находила своєрідна місцебоязнь людей, для яких уже ніде немає місця; і що часом отак уночі якийсь товариш, нехай навіть зовсім незнайомий, міг оберегти іншого від самогубства; але в такому випадку само собою зрозуміло, що людина потребує допомоги, а не допомагає іншому; і не призначає за це ніякої винагороди. У всякому разі — не таку.

— Де ви живете? — спитав я.

— Туди я не хочу. Чи є тут ресторанчик, де можна посидіти?

— Напевно, що десь можна.

— Чи нема якогось такого — спеціально для емігрантів? Як от Café de la rose[1] у Парижі?

Café de la rose я знав. Там ми з Рут ночували два тижні підряд. Власник кафе дозволяв це тим, хто замовляв собі каву.

Ми приносили з собою кілька газет і лягали прямо на підлозі. Я ніколи не спав на столах; з підлоги принаймні ніколи не впадеш...

— Не знаю жодного, — відповів я.

Я-то знав один такий заклад. Але хіба ж можна чоловіка, який хоче подарувати кому-небудь два квитки на пароплав, вести туди, де люди ладні віддати за них своє око!

— Тут я знаю лише один-єдиний ресторан, — сказав незнайомий. — Але ми можемо подивитись. Може, він ще й відкритий.

Він махнув рукою шоферу самотнього таксі й поглянув на мене.

— Гаразд, — погодився я.

Ми сіли в машину, і мій супутник назвав шоферові адресу. Мені б треба було попередити Рут, що я до ранку не повернуся; та раптом, тільки-но я сів у темне, з якимсь неприємним запахом таксі, в мене спалахнула така шалена надія, що аж голова пішла обертом. Може, все це реальне? Може-таки, ще не настав кінець нашому життю і здійсниться неможливе — наш порятунок? Тепер я боявся лишити незнайомого бодай на секунду.

---

[1] Кафе «Троянда».

Ми об'їхали схожу на театральні куліси Рґада сіо Comercio[1] і невдовзі потрапили в плутанину сходів та провулків, що вели нагору. Та частина Лісабона мені не була знайома. Як і всюди, я знав, головним чином, церкви та музеї — не тому, що так уже любив Бога чи мистецтво, а просто тому, що в церквах та музеях ніколи не перевіряють документів. Перед розп'ятим Христом та перед майстрами мистецтва я був ще людиною, а не якимось індивідуумом з сумнівними посвідками.

Ми вийшли з таксі й почали підійматися сходами та покрученими провулками нагору. В повітрі плавали запахи риби, часнику, нічних квітів, нагрітого сонцем каміння і сну. Збоку в сяйві місяця здіймався в нічне небо замок Святого Ґеорґа, і місячне світло, наче водоспад, каскадами ринуло по численних сходах. Я обернувся й поглянув униз у гавань. Там текла ріка, а ріка — це свобода, життя, вона вливалася в море, а море — це вже Америка... Я зупинився.

— Сподіваюсь, ви не збираєтесь поглумитися з мене, — мовив я.

— Ні, — відповів незнайомий.

— Я маю на увазі — з квитками на пароплав, — пояснив я. Він їх ще там, на пристані, знову поклав собі в кишеню.

— Ні, — запевнив мій супутник. — Я не жартую. — Тут він показав на невеличку площу, обрамлену деревами: — А он і той ресторан. Він ще відкритий. Там ми не привернемо до себе уваги. Туди ходять переважно іноземці. Нас приймуть за людей, які завтра вирушать у подорож. Як і всіх тих, що відзначають там останню ніч перебування в Португалії, а завтра сядуть на пароплав.

То було щось схоже на бар з невеличкою чотирикутною площадкою для танців та з терасою — заклад, спеціально пристосований для туристів. Десь бриніла гітара, а в глибині залу я помітив співачку — виконавицю «фадо». На терасі кілька столиків займали чужинці. Серед них була жінка у вечірньому вбранні і чоловік у білому смокінгу. Ми знайшли вільне місце скраю тераси. Звідти можна було дивитися вниз на Лісабон, на церковні шпилі в блідому сяйві місяця, на освітлені вулиці, гавань, доки і на судно-ковчег.

— Ви вірите в дальше життя після смерті? — запитав мене власник квитків на пароплав.

Я з подивом глянув на нього. Можна було чекати від нього чого завгодно, але не такого запитання. Надто вже несподіваним воно було.

— Не знаю, — зрештою відповів я. — За останні роки мені довелося надто багато займатись життям на цім світі. Коли потраплю до

---

[1] Торгова площа (*португальськ.*).

Америки, то охоче подумаю і про це, — додав я, нагадуючи незнайомому про те, що він обіцяв мені білети.

— Сам я не вірю, — сказав він.

Я мимоволі зітхнув. Вислухати нещасну людину я був готовий, але дискутувати не хотілось. Для цього мені бракувало спокою. Внизу стояв пароплав, і він турбував мене.

Мій сусіда якийсь час сидів мовчки, ніби спав з розплющеними очима. Потім, коли на терасу вийшов гітарист, він прокинувся.

— Моє прізвище — Шварц, — мовив він. — Це не справжнє моє прізвище; воно лише записане в моєму паспорті. Але я звик до нього, і на цю ніч нам і його досить... Ви довго жили у Франції?

— Поки можна було.

— Були інтерновані?

— Коли вибухнула війна. Як і всі інші.

Шварц кивнув.

— Ми теж. Я був щасливий, — несподівано тихо мовив Шварц, похиливши голову і відвівши вбік погляд. — Я був дуже щасливий. Щасливіший, ніж будь-коли сподівався стати.

Спантеличений, я обернувся до нього. Далебі, він зовсім не скидався на щасливця. То був звичайнісінький, трохи несміливий чолов'яга.

— Коли? — здивовано запитав я. — Чи не в таборі?

— Останнього літа...

— 1939 року? У Франції?

— Так. Влітку перед війною. Я досі не можу збагнути, як усе вийшло. Я повинен з кимсь поговорити про це. Знайомих тут у мене немає. Якщо я з кимсь поговорю про це, воно з'явиться мені знову. Тоді воно мені стане ясніше. І лишиться назавжди. Я тільки повинен ще раз... — Він обірвав фразу. — Ви розумієте? — запитав після паузи.

— Так, — відповів я і обережно додав: — Це не важко зрозуміти, пане Шварц.

— Цього взагалі неможливо зрозуміти! — раптом палко і пристрасно заперечив він. — Вона мертва. Вона лежить у кімнаті з зачиненими вікнами. В огидній дерев'яній труні, мертва, і... то вже не вона! Хто може це збагнути? Ніхто! Ні ви, ні я, і ніхто; а хто скаже, що розуміє це, той покривить душею!

Я мовчки чекав. Мені нерідко доводилось зустрічати таких людей. Людям без батьківщини втрату пережити важче. Ніде тоді не знаходиш опори, і чужина стає страшенно чужою. Я сам це пережив у Швейцарії, коли до мене дійшла звістка про те, що моїх батька та матір спалили в концентраційному таборі в Німеччині. Мені весь час ввижалися

очі моєї матері в вогні печі. Та картина переслідувала мене ще й тоді в Лісабоні.

— Гадаю, ви знаєте, що таке емігрантський колер[1], — уже спокійніше сказав Шварц.

Я ствердно кивнув. Офіціант приніс у мисці креветки. Я раптом відчув сильний голод і пригадав, що з полудня нічого не їв. Я нерішуче поглянув на Шварца.

— Їжте, їжте, — запрошував він. — Я почекаю.

Шварц замовив вино і сигарети. Я їв швидко. Креветки були свіжі й смачні.

— Мені трохи незручно перед вами, — виправдовувався я, — але я дуже зголоднів.

Я їв і поглядав на Шварца. Той сидів спокійно, дивився на панораму міста внизу, не виказуючи ні нетерпіння, ні роздратування. Я відчув до нього щось схоже на прихильність. Очевидно, він звільнивсь від фальшивих правил пристойності і знав, що навіть коли поряд хтось страждає, можна відчувати голод і їсти, не зрікаючись своїх чуттів. Коли нічим не можеш допомогти людині, то голодному краще з'їсти свій хліб, поки його не відняли. Ми ніколи не знаємо, коли у нас можуть відібрати хліб.

Відсунувши тарілку, я взяв сигарету. До того я вже давно не курив. Все заощаджував гроші, щоб мати їх більше для рулетки.

— На мене найшов той колер весною тридцять дев'ятого року, — повів далі Шварц. — На той час я вже прожив в еміграції п'ятці років. Де ви були восени тридцять восьмого року?

— В Парижі.

— Я теж. Ось тоді я й не витримав. Саме перед укладенням Мюнхенського пакту. Мене охопила агонія страху. Хоч я ще по інерції продовжував ховатись і захищатись, але дійшов до краю. Я сказав собі: скоро буде війна, прийдуть німці і заберуть мене. Так мені судилося. Я вже примирився зі своєю долею.

Він кивнув.

То був період самогубств. І що дивно: коли потім через півтора року німці дійсно прийшли, самогубства траплялись рідше.

— Потім уклали Мюнхенський пакт, — вів далі Шварц. — У ту осінь 1938 року дехто відчув себе так, наче йому вдруге подарували життя. Нараз воно стало таким легким, що люди втратили будь-яку обережність. Навіть каштани в Парижі зацвіли вдруге, ви пам'ятаєте?

Хвороба коней, схожа на сказ. Ремарк вживає цей термін для характеристики людини, яка вже не може контролювати своїх вчинків.

Я став таким необачним, що відчув себе людиною і, на жаль, почав поводитись як людина. Поліція схопила мене і за повторний незаконний в'їзд до Франції посадила на місяць за ґрати. А потім почалася стара комедія: мене випхнули через кордон в районі Базеля, а швейцарці прогнали назад, французи переправили ще раз в іншому місці, а там знову посадили... Та ви знаєте ту гру в шахи з людьми...

— Знаю. Тоді вже людині не до жартів, особливо взимку. Швейцарські тюрми були найкращі. В них тепло, як у готелі.

Я знову взявся до їжі. В неприємних спогадах було щось хороше: якщо секунду тому ви себе почували нещасним, то такі спогади переконують вас у протилежному. Щастя — поняття не абсолютне, воно має кілька ступенів. Хто це збагнув, той рідко відчуває себе зовсім нещасним. Я відчував себе щасливим у швейцарських тюрмах, бо вони все ж не такі, як німецькі. Але передо мною сидів чоловік, який твердив, ніби він знає щастя, хоча в нього десь тут, у Лісабоні, в непровітреній кімнаті стояла дерев'яна труна...

— Коли мене останнього разу випустили на волю, то пригрозили перекинути в Німеччину, якщо злапають ще раз без документів, — розповідав Шварц. — То була лише погроза, але вона налякала мене. Я почав розмірковувати, як діяти в цьому випадку. Потім ночами мені почало снитись, ніби я вже по той бік кордону і за мною женуться есесівці. Ті сновидіння повторювались так часто, що я вже боявся заснути. Вам це теж знайоме?

— На жаль, на цю тему я міг би написати докторську дисертацію, — відповів я.

— Одної ночі мені приснилось, ніби я в Оснабрюку — в тому місті, де колись проживав і де ще лишалась моя дружина. Я ніби стою в її кімнаті, а вона лежить хвора. Страшенно худа і плаче. Прокинувсь я дуже розстроєний. Я вже не бачив її п'ять років і нічого не чув про неї. Ніколи не писав їй, бо гадав, що поліція стежить за її листуванням. Ще до моєї втечі вона обіцяла взяти зі мною розлуку. Щоб уникнути зайвих неприємностей. Усі ті роки я гадав, що вона так і зробила.

Шварц на хвилину замовк. Я не спитав, чому він покинув Німеччину. На це у людей було досить причин. Жодна з них мене не цікавила, бо в основі кожної лежала несправедливість. Бути жертвою — не цікаво. Може, він був єврей, або належав до політичної партії, яка виступала проти існуючого режиму, або ж у нього були вороги, які зненацька стали впливовими людьми, — в Німеччині могли знайти десятки підстав для того, щоб кинути вас у концтабір або вбити.

— Мені ще раз удалося пробратись у Париж, — мовив Шварц. — Але той сон не залишав мене. Він переслідував мене і там. В той час розвіялась і ілюзія Мюнхенського пакту. Весною ми вже знали, що війна таки буде. Ми це чули, нюхом, як чують пожежу задовго до того, поки побачать її. Тільки світова дипломатія безсило закривала на все очі і, дрімаючи, бачила бажані сни — про другий і третій Мюнхен, про все, що хочете, але не про війну. Ніколи ще не було такої віри в чудо, як у наш час, коли ніяких чудес не буває.

— Іноді ще трапляються, — заперечив я. — Інакше нікого з нас уже не було б на цім світі.

Шварц кивнув.

— Ви маєте рацію. Чудеса приватного характеру. Я сам пережив одне таке чудо. Воно почалося в Парижі. Неждано-негадано я успадкував чинний паспорт. Той самий, по якому тепер прозиваюся Шварцем. Він належав одному австрійцеві, з яким я зустрічався в Café de la rose.

Чоловік той помер, лишивши мені паспорт і свої гроші. Він прибув у Париж усього за три місяці до того. Познайомився я з ним у Луврі, коли оглядав картини імпресіоністів. Тоді я часто коротав там свій пообідній час, для заспокоєння. Коли дивишся на ті мирні, напоєні сонцем ландшафти, просто не віриться, що раса тварин, яка створила такі речі, водночас може замишляти розбійницьку війну, — ілюзія, від якої хоч на годину трохи знижувався тиск крові.

Чоловік з паспортом на ім'я Шварца часто сидів перед картинами Мане з зображенням білих лілій та кафедральних соборів. Ми розговорилися з ним, і він розповів, що йому вже після окупації Австрії вдалося вирватись на волю й покинути батьківщину. Притому довелося відмовитись від свого майна — колекції картин імпресіоністів, яка потім перейшла у власність держави. За своєю колекцією він не жалкував. Він твердив, що коли картини виставлені в музеї, він може розглядати їх, як свої власні, не боячись ні пожеж, ні злодіїв. До того ж у французьких музеях картини значно кращі, ніж були в нього. Замість бути прив'язаним до своєї обмеженої колекції, як батько до сім'ї, і відчувати обов'язок надавати перевагу «своїм» і таким чином підпадати під вплив власності, тепер він, мовляв, став володарем усіх картин державних колекцій, не даючи за це нічого. То був прекрасний чоловік — тихий, лагідний і веселий — попри все ним пережите. Йому не дозволили взяти з собою майже нічого з його грошей; але він таки врятував трохи старих поштових марок. Поштові марки — це така мініатюрна цінність, що її найлегше сховати, легше, ніж діаманти.

На діамантах, сховавши їх у черевики, ходити незручно, коли вас ведуть на допит. До того ж марки можна продати без значних втрат і без зайвих запитань. Поштовими марками цікавляться філателісти. А філателісти багато не розпитують.

— Як же він їх вивіз? — спитав я з професійною цікавістю, властивою кожному емігрантові.

— Він захопив з собою старі, незначні листи і сховав марки за підкладку конвертів. А митні чиновники перевіряли тільки листи, конверти їх не цікавили.

— Спритно, — зауважив я.

— Крім того, він ще прихопив два невеличкі портрети роботи Енгра. Малюнки олівцем. Завів їх у широкі паспарту та в міщанського смаку рамочки з фальшивого золота і заявив, ніби то портрети його батька та матері. Під паспарту він заклеїв ще два малюнки Дега, так, що їх не було видно.

— Спритно, — знову зауважив я.

— У квітні в нього стався сердечний приступ, і тоді він передав мені свій паспорт, марки, які ще лишились у нього, і ті малюнки. Дав мені ще й адреси людей, які могли купити марки. Коли я наступного ранку зайшов провідати його, він уже лежав у своїй постелі мертвий; я ледве впізнав його — так змінив чоловіка вічний спокій. Я забрав у нього решту грошей, костюм і дещо з білизни. Так він звелів мені ще напередодні; нехай, мовляв, краще скористаються товариші в нещасті, ніж хазяїн готелю.

— Ви що-небудь змінили в його паспорті? — поцікавився я.

— Лише фотокартку та рік народження.

Шварц був на двадцять п'ять років старший за мене. А наші імена виявились однаковими.

— Хто вам це зробив? Брюннер?

— Один чоловік із Мюнхена.

— То був Брюннер, паспортний доктор. Дуже спритний у такому ділі чоловік.

Брюннер славився умінням підправляти документи. Він багатьом допоміг, але коли його спіймали, в нього самого не виявилось ніякої посвідки, бо він був марновірний; він вважав себе чесним благодійником і вірив, що з ним нічого не скоїться, поки служитиме своїм мистецтвом не самому собі. До еміграції у нього в Мюнхені була своя невеличка друкарня.

— А де він тепер? — запитав я.

— Хіба його немає в Лісабоні?

Цього я не знав. Але він міг там бути, якщо взагалі ще жив.

— Дивне відчуття охопило мене, коли я придбав паспорт, — сказав Шварц Другий. — Я не наважувався скористатися з нього. Тільки щоб звикнути до нового прізвища, мені потрібно було декілька днів. Я весь час повторював його собі під ніс. Ходив Єлісейськими полями і бурмотів своє нове прізвище та дату народження. Сидячи в музеї перед картинами Ренуара, я, коли нікого поблизу не було, пошепки повторював уявний діалог; різким голосом: «Шварц!» — і, в ту ж мить схопившись на ноги, відповідав: «Це я!»; або ще крякав: «Прізвище!» — і зразу ж, як автомат, белькотав: «Йозеф Шварц, народився в Вінер-Нойштадті 22 червня 1898 року». Навіть вечорами, перш ніж лягти спати, я тренувався. Боявся, що коли-небудь поліцай серед ночі розбудить мене, а я відповім не так, як слід. Своє попереднє прізвище я прагнув забути. Мати фальшивий паспорт — це не те, що не мати ніякого. З фальшивим паспортом небезпечніше.

Невдовзі я продав обидва малюнки Енгра. Виручив за них, правда, менше, ніж сподівався, але тепер у мене зненацька з'явились гроші — і більше, ніж доводилось їх бачити довгий час перед тим.

Потім якось уночі у мене зародилась думка, якої я вже не міг позбутись: а чи не можна мені з цим паспортом поїхати до Німеччини? Він майже законний — і чого б це в кого-небудь на кордоні виникла підозра? Тоді б я знову побачився з дружиною. Міг би позбутися страху за її долю. Я міг би... — Шварц поглянув на мене. — Та ви, певно, знаєте це почуття! Звичайнісінький емігрантський колер. Спазми в шлунку, в горлі і в мозку. Те, що ти всі п'ять років намагався затоптати в землю, забути, обминав, немов чуму, знову постає перед тобою: смертельно небезпечні спогади про щасливе минуле, рак душі для емігранта!

Я намагався звільнитись від тієї думки. Як і раніше, тікав до картин миру і спокою, до Сислея, Піссарро та Ренуара, годинами просиджував у музеї — тепер вони справляли на мене протилежний вплив. Картини вже не заспокоювали мене, вони почали нагадувати мені вітчизну, ще не спустошену коричневою чумою, вечори в провулках, де через мури звисав пахучий бузок, золотаві сутінки старого міста, його зеленкуваті церковні бані, навколо яких линуть ластівки, — і мою дружину; вони кликали мене туди, вимагали діяти. Людина я посередня, ніяких особливих якостей не маю. Прожив з дружиною чотири роки як водиться: без сварок, пристойно, але ж і без великої любові. Після перших місяців наше спільне життя стало тим, що звичайно називають щасливим шлюбом, — відносини двох людей, які зрозуміли, що взаємна повага є основою мирного співжиття і родинного затишку.

Ми не шкодували за тим, про що мріяли колись. Так, принаймні, здавалось мені, Ми були розумними людьми. І сердечно любились.

Тепер же враз усе змінилось. Я почав картати себе за таке посереднє шлюбне життя. За те, що змарнував його. В ім'я чого я жив? І що робив тепер? Я сховався від світу і ледве що животів. Скільки це ще триватиме? І чим усе скінчиться? Почнеться війна, і Німеччина, певно, переможе. Вона єдина з усіх держав завершила озброєння. Що тоді станеться зі мною? Куди мені заповзти, якщо я встигну врятувати своє життя? В якому таборі мені судилося згинути від голоду? Біля якого муру мене порішать пострілом у потилицю, якщо мені пощастить померти без катувань?

Ось так паспорт, який мав принести мені спокій, доводив мене до розпачу. Я бродив по місту, поки від утоми починав хитатись; але спати не міг, а коли вдавалось заснути, ті видіння знову будили мене. Мені снилось, ніби я бачу дружину в підвалі гестапо, мені вчувалось, ніби десь у дворі за готелем вона кричить «Рятуйте!»; а одного разу, коли я входив до Café de la rose, мені здалося, ніби я побачив її відображення в дзеркалі, що висіло навскоси перед дверима: її обличчя на мить повернулось до мене — бліде, з сумним, безутішним виразом очей — і знову зникло. Я так чітко побачив його, що повірив, ніби вона там, і мерщій побіг до другої зали. Там, як і завжди, було повно людей, але її серед них я не знайшов.

Після того мене кілька днів підряд переслідувала настирлива думка: що дружина приїхала в Париж і шукає мене. Я сотні разів бачив, як вона зникала за рогом якої-небудь вулиці, або сиділа на лаві в Люксембурзькому саду, та коли підходив до неї, мені назустріч підіймалось чуже здивоване обличчя; одного разу вона переходила площу Згоди, якраз перед тим, коли потік автомашин після короткої зупинки знову рушив уперед; на той раз то була справді вона — її хода, її манера тримати плечі, мені навіть здавалось, ніби й одяг на ній мені знайомий; та коли нарешті регулювальник зупинив потік автомашин і я зміг податись їй навздогін, вона зникла — її поглинула чорна паща метрополітену[1] і коли я добіг до перону, то побачив лише глузливі вогники у хвості поїзда, що віддалявся в темряві тунелю.

Про все це я одверто розповів одному знайомому. Прізвище його Лезер, тоді він торгував панчохами, а раніше був лікарем у Бреславлі. Той порадив мені поменше лишатись на самоті.

— Знайдіть собі якусь жінку, — сказав він.

---

[1] Більшість паризьких станцій метро не мають ніяких наземних будівель.

Це теж не допомогло. Ви знаєте ті любовні зв'язки, викликані нуждою, самотністю і страхом, ту втечу до маленького тепла, до чийогось голосу, до тіла, оте пробудження в злиденній кімнаті і в чужій країні, коли здається, ніби ти відірвався від Землі, а потім — невтішна вдячність за те, що поряд чуєш дихання іншої людини. Але що все це проти натиску мрій, які висотують кров і пробуджують тебе вранці з гидким присмаком на душі за свій фальшивий вчинок?

Коли я зараз розповідаю, все це здається безглуздим і суперечливим; а тоді було не так. Скільки я не боровся з собою, лишалось тільки одне: я мушу повернутись. Я мушу ще раз побачити дружину. Могло бути, що вона вже давно живе з кимось іншим. Це мені було байдуже. Я мусив побачити її. Це мені здавалось цілком логічним.

Призвістки близької війни посилювались. Усі бачили, що Гітлер, який обіцяв окупувати не всю Чехословаччину, а тільки Судетську область, зразу ж порушив свою обіцянку, а далі почав таку саму гру з Польщею. Війна була неминуча. Союз Франції та Англії з Польщею виключав якийсь інший вихід, І то вже була справа не місяців, а якихось тижнів. І для мене теж. Для мого життя також. Я мусив зважитись. Я так і зробив. Я зібрався їхати до Німеччини. Що буде потім — я не знав. Та це мені було й байдуже. Якщо почнеться війна, мені так чи інакше судилось загинути. З таким же успіхом я міг наважитись і на цей божевільний крок.

В останні дні на мене чомусь найшов незвичайно веселий настрій. Був травень, і газони в Парижі вкрились різнобарвними тюльпанами. В ранні вечори вже з'являлось імпресіоністське сріблясте сяйво, фіолетові тіні і глибоке, зеленкувате небо над холодним газовим світлом перших вуличних ліхтарів та над рухливими стрічками світлових газет на дахах редакцій, що пророчили війну для кожного, хто вмів їх читати.

Спочатку я поїхав до Швейцарії. Перш ніж повірити в свій паспорт, я мусив випробувати його в якійсь безпечній сфері. Французький митний чиновник байдуже повернув його мені; я на це й розраховував. Виїхати складно з тих країн, де панують диктатори. Та коли підійшов швейцарський чиновник, я відчув, як у мене всередині щось стислось. Я, правда, сидів спокійно, як тільки міг, але здавалось, наче в мене щось тремтить у легенях — як іноді в безвітряну погоду на дереві затріпотить якийсь листочок.

Чиновник заглянув у паспорт. То був високий, широкоплечий чоловʼяга, від якого тхнуло прокуреною люлькою. Зупинившись в купе, він закрив віконну штору, від чого на мене одразу повіяло страхом, що він відгородить мене від сонця і свободи, — здавалося, те купе стало камерою в'язниці. Трохи згодом він повернув мені паспорт.

— Ви забули проштемпелювати його, — якось мимоволі випалив я, відчуваючи, як мене заливає хвиля полегшення.

Чиновник посміхнувся.

— Коли так, то можна й проштемпелювати. Для вас це так важливо?

— Та ні. Але проштемпельований паспорт стає свого роду сувеніром.

Чиновник поставив штемпель і пішов далі. Я закусив губу. Який же я став нервовий! Потім мені спало на думку, що проштемпельований паспорт має трохи законніший вигляд.

У Швейцарії я роздумував цілий день, чи не поїхати мені поїздом і до Німеччини; але не наважився. Я ж бо ще не знав, чи не перевіряють поверненців на батьківщину особливо ретельно, навіть тих, що походили з колишньої Австрії. Очевидно, цього не повинні б робити; і все ж я вирішив перейти кордон нелегально.

Тому в Цюриху я спершу, як бувало й колись, пішов на головний поштамт. Там, біля віконечка, в якому видають кореспонденцію до запитання, часто можна здибати знайомих — подібних до нас мандрівників без дозволу на проживання — і добути у них потрібну інформацію. Звідти подався до кафе «Кондор», яке багато чим нагадує Café de la rose. Там я знайшов різних мандрівників через кордони, але жодного, який би добре знав місця переходу в Німеччину. І цілком зрозуміло. Хто ж, окрім мене, хотів повернутись до Німеччини? Я помітив на собі підозрілі погляди, а далі, коли побачили, що я не жартую, мене почали цуратись. Хто хотів повернутись назад, на того дивились як на перебіжчика. Бо хто ж міг повернутись, не приймаючи існуючого там режиму? І що ж йому ще лишалось? Кого зраджувати? Що зраджувати?

Несподівано для себе я знову став самотнім. Мене уникали, як уникають того, хто вбив людину. І пояснити своєї поведінки я теж не міг; мені самому, коли я починав думати про свій намір, іноді ставало так жарко, що я від жаху обливався потом; як же тоді мене могли зрозуміти інші?

На третій день, о шостій годині ранку, прийшла поліція і забрала мене прямо з постелі. Почали докладно розпитувати. Я одразу зрозумів, що хтось із моїх знайомих виказав мене. Поліцаї недовірливо розглядали мій паспорт, а потім повели на допит. Моє щастя, що я тоді попросив проштемпелювати паспорт. Так я міг довести, що приїхав до Швейцарії легально і пробув там усього три дні.

Мені запам'ятався до подробиць той ранній ранок, коли я з поліцейським чиновником ішов вулицями міста. Починався ясний день, і башти та дахи будинків чітко вирізнялись на тлі неба, наче вирізьблені з металу. З якоїсь пекарні запахло теплим хлібом, і здавалося, в тому ароматі — всі втіхи нашого життя на цім світі. Вам знайоме це відчуття?

Я ствердно кивнув.

— Світ ніколи не здається людині таким прекрасним, як перед дверима в'язниці, перед тим як ви змушені його покинути, — сказав я. — Ех, коли б це можна було відчувати завжди! Та, мабуть, для цього ми маємо надто мало часу. І надто мало спокою.

Шварц похитав головою.

— Спокій тут не має значення. Я пережив таке відчуття.

— І ви змогли його затримати? — спитав я.

— Не знаю, — ніби роздумуючи, відповів Шварц. — Оце ж і є те, що я повинен з'ясувати. Воно вислизнуло мені з рук — але чи мав я його по-справжньому, коли тримав? Чи не вдасться мені тепер знову схопити його і тримати міцніше, затримати назавжди? Тепер, коли воно вже більше не змінюється? Чи не втрачаємо ми його безперервно тільки тому, що воно перебуває в постійному русі? І чи не зупиняється воно лише тоді, коли його вже немає і коли воно вже не може змінитись? Чи не належить нам воно тільки тоді?

Шварц уп'явся в мене закляклим поглядом. Це вперше він так дивився мені просто в очі. Його зіниці розширились. «Якийсь фанатик або ж божевільний», — промайнуло в моїй голові.

— Я такого не відчував ніколи, — відповів я. — Але хіба цього не хочеться кожному? Затримати те, що вже не затримаєш? І збутися того, що не йде нам з голови?

Дама в вечірньому вбранні підвелася з-за сусіднього столика й поглянула з веранди вниз на місто і на гавань.

— Чому ми повинні вертатись назад?! — сказала вона чоловікові в білому смокінгу. — Ех, коли б можна було тут лишитись! Мені так не хочеться знову їхати до Америки...

— В Цюриху поліція затримала мене лише на один день, — розповідав Шварц. — Але то був тяжкий для мене день. Я боявся, що там заходяться перевіряти мій паспорт. Для цього досить було зв'язатись телефоном з Віднем або ж якомусь фахівцеві добре придивитись до замінених дат.

Надвечір я заспокоївся. На те, що мало статися зі мною, я вже дивився як на волю Божу. Мені здавалось, що моє рішення відпало само собою. Якщо мене посадять у в'язницю, тоді вже не доведеться шукати шляхів переходу в Німеччину. Але ввечері мене випустили, настійно порадивши якомога прискорити подорож за межі Швейцарії.

Я вирішив пробиратись через Австрію. Швейцарсько-австрійський кордон я трохи знав, і його, напевно, охороняли не так пильно, як

німецький. Навіщо було взагалі пильно охороняти ті кордони? Хто вже там хотів перейти до них? Правда, багато хто хотів вибратися звідти.

Я поїхав у район Оберрит, щоб десь там спробувати перейти кордон. Для мене найліпше було б дождатись дощової ночі; але дві доби підряд тривала ясна погода. На третю ніч я, щоб не привертати до себе уваги перебуванням поблизу кордону, вирушив у путь.

В ту ніч зорі всіяли все небо. Було так тихо, що мені здавалось, ніби я чую, як росте трава. Ви знаєте, що в час небезпеки у людини з'являється нова форма бачення: не те щоб гострішим став зір очей, а наче здатність бачити поширюється на все тіло — так, немов і шкірою бачиш, особливо вночі. Тоді створюється враження, ніби ви бачите і шуми — в такій мірі здатність чути переміщається на шкіру. Роззявиш рота і прислухаєшся — тоді здається, що і рот бачить і чує.

Ніколи не забуду тієї ночі. Я повністю контролював себе, всі органи чуттів були насторожі, я був готовий до всього, але зовсім нічого не боявся. У мене було таке відчуття, ніби я йду по високому мосту від одного берега мого життя до другого і знаю, що позад мене міст розтане, як сріблястий дим і про вороття годі й думати. Я йшов від розуму до чуття, від безпеки до авантюри, від реальності до сновидіння. Я був цілком самотній, але на цей раз самотність не завдавала мені мук; в ній було щось трохи містичне.

Я дійшов до Рейну, який у тих краях ще досить юний і неширокий, роздягся і зв'язав свій одяг у вузол, щоб можна було тримати його над головою. Незвичайне почуття охопило мене, коли я ввійшов у воду. Вона була чорна, дуже холодна і якась чужа — неначе я поринув у Лету, щоб напитись забуття. І те, що я мусив перебиратись через річку голяком, здавалось мені символічним — немов я залишаю позаду все своє минуле.

Витершись і одягнувшись, я став шукати дорогу далі. Проходячи мимо якогось селища, я почув, як загавкав собака. Я не знав, де проходить кордон, і тому тримався дороги, що вела вздовж узліска. Довгий час мені не потрапляло на очі жодної людини. Я йшов, аж поки розвиднілось. Раптом випала густа роса; скраю галявини я побачив козулю. Ідучи далі, я почув, що назустріч їдуть на підводах селяни, і сховався поблизу дороги. Я не хотів накликати на себе підозру тим, що так рано був на ногах і йшов від кордону. Невдовзі побачив ще двох митних чиновників, які їхали путівцем на велосипедах. Впізнав їх по мундирах. І переконався, що я вже в Австрії. На той час Австрія вже більше року як входила до складу Німеччини.

Жінка у вечірній сукні і її супутник пішли з тераси. У неї дуже засмагли плечі; вона була вища за чоловіка, що супроводив її. Кілька інших

туристів теж поволі попленталися вниз по сходах. Всі вони ходили як люди, яких ніколи в житті не переслідували. Не обертались і не оглядалися.

— У мене були з собою бутерброди, — вів далі Шварц, — а по дорозі я натрапив на струмок з чистою водою. Опівдні помандрував далі. Я прямував до містечка Фельдкірх, про яке знав, що влітку його нерідко відвідують відпускники. Я сподівався, що там на мене ніхто не зверне уваги. І поїзди зупиняються там. Добравшись до містечка, я сів на перший поїзд і поїхав далі від кордону, щоб швидше вибратися з небезпечної зони. В купе, до якого я зайшов, сиділи два штурмовики в мундирах.

Напевно, моє тренування в обходженні з поліцією інших країн Європи допомогло мені, інакше я, мабуть, кинувся б навтіки. А так я зайшов, привітався і сів у куток, поряд з якимсь чоловіком у непромокальному костюмі і з рушницею.

Так я вперше після п'ятилітньої перерви зіткнувся з усім, що для мене було втіленням гидоти. За минулі тижні я часто намагався уявити подібну зустріч, але в дійсності все вийшло інакше. Не голова реагувала, а весь мій організм: шлунок наче перетворився на камінь, а рот — на рашпіль.

Єгер і штурмовики завели розмову про якусь вдову Пфунднер. Певно, то була досить весела вдовиця, бо ті троє згадали кілька її любовних історій. Невдовзі мої супутники почали снідати. Вони взяли собі в дорогу бутерброди з шинкою.

— А куди ви путь держите, пане сусідо? — запитав мене єгер.

— Назад до Брегенца, — відповів я.

— Ви не тутешній, правда ж?

— Я у відпустці.

— А звідки ж ви самі будете?

На секунду я завагався. Якщо сказати їм — з Відня, як записано в моєму паспорті, ті троє можуть помітити, що в моїй мові не відчувається віденського діалекту.

— З Ганновера, — сказав я. — Я живу там уже понад тридцять років.

— З Ганновера! Далеченько забилися.

— Та не близько. Але ж під час відпустки не сидиться вдома.

Єгер засміявся.

— Та й то так. На чудову погоду ви поспіли.

Я відчував, що в мене сорочка прилипла до тіла.

— Чудово, це правда, — погодився я, — але так жарко, ніби вже справжнє літо.

Троє моїх сусідів знову заходились перемивати кісточки вдови Пфунднер. Через кілька станцій вони зійшли з поїзда, і я лишився

в купе сам. Поїзд саме проходив серед найпрекрасніших краєвидів Європи, але я майже нічого з того не бачив. У мене раптом почався жахливий приступ каяття, страху і розпачу. Я не міг простити собі, що перейшов кордон. Закляк у своєму кутку і невидющими очима дивився у вікно. Виходило, ніби я потрапив у пастку і сам за собою захлопнув двері. Разів з двадцять я поривався зійти з поїзда, щоб уночі повернутись до Швейцарії.

Проте я цього не зробив. Моя ліва рука весь час стискала в кишені паспорт покійного Шварца, наче він міг додати мені сили. Я переконував себе, що тепер однаково, буду я довше чи ні поблизу кордону, і що для мене безпечніше від'їхати вглиб країни. Я вирішив їхати всю ніч. В поїзді менше цікавляться документами, ніж десь у готелі.

В паніці людина завжди вважає, ніби всі прожектори спрямовані на неї і весь світ тільки тим і живе, щоб розшукувати її. У мене було таке відчуття, наче кожен орган мого тіла прагнув діяти самостійно: ноги хотіли утворити своє тремтяче царство, руки не знали нічого іншого, як тільки захищатись і битись, і навіть губи та рот лише насилу могли стримати невиразний зойк.

Я заплющив очі. Відтоді, як я лишився в купе сам, спокуса піддатись паніці стала більшою. Але я знав, що кожен сантиметр поступки тепер виросте до метра, коли я дійсно потраплю в небезпеку. Я говорив собі, що ніхто мене не шукає; що тутешній режим цікавиться мною не більше, як жменею піску в пустелі; і що ніхто нічого підозрілого в мені не побачить. Так воно й було. Я мало чим відрізнявся від людей навколо себе. Білявий арієць походить з німецької легенди, а не з життя. Погляньте на Гітлера, Геббельса, Гесса та й на всіх інших з їхнього уряду — вони самі, власне, мусили б постійно спростовувати перед собою свою ілюзію.

У Мюнхені я вперше вийшов з-під захисту вокзалів і примусив себе з годину прогулятись по місту. А що міста я не знав, то був певний, що мене там ніхто не впізнає. У францисканській пивниці я пообідав. Людей там було повно. Я сидів сам за окремим столом і прислухався до розмов. Через кілька хвилин до мене підсів опасистий, пропотілий чоловік. Замовивши пиво і яловичину, він став читати газету. Досі я не додумався почитати німецької газети і тут купив собі зразу дві. Минули роки з того часу, коли я читав німецькою мовою, і я все ще не міг звикнути до того, що всі навколо балакають по-німецьки.

Передовиці в обох газетах були жахливі. Брехливі, кровожерні і зарозумілі. Якщо їм повірити, то світ навколо Німеччини був дегенеративний, підступний, дурний і годився тільки на те, щоб віддатись під зверхність Німеччини. А втім, обидві газети не були якимись місцевими

листками. Раніше вони користувалися доброю славою, А тепер не тільки їхній зміст — навіть стиль був неймовірний.

Я придивився до свого сусіди, що читав газету. Він їв, запивав пивом і читав з насолодою. Я огледівся довкола. Ні в кого з читачів газет я не помітив на обличчі виразу огиди; вони звикли до своєї щоденної духовної поживи, як до пива.

Читаючи далі, я, нарешті, серед коротких повідомлень знайшов одне про Оснабрюк. На Лоттерштрасе згорів будинок. Я уявив собі ту вулицю. Пройдеш через вал до старовинних воріт, а звідти до Лоттерштрасе, що веде на околицю міста. Я згорнув газету. І раптом відчув себе самотнішим, ніж будь-коли досі за межами Німеччини.

Поволі я звикав до того, що мене весь час охоплювали то нервове збудження, то, фаталістична апатія. Але поступово звик і почував себе безпечніше. Небезпека мала зрости в міру наближення до Оснабрюка, і я це знав. Там були люди, які знали мене раніше.

Щоб не привернути до себе уваги в готелі, я купив собі дешевенький чемодан, дещо з білизни й ті речі, які можуть здатися в недалекій дорозі. Потім поїхав далі. Я ще не знав, як мені добратись до дружини, й щогодини змінював плани. Лишалось одне: покластись на випадок; я ж навіть не знав, чи не поступилась вона перед своєю родиною, яка міцно трималася за існуючий режим, і чи не вийшла заміж за когось іншого. Прочитавши ті газети, я не був певен, чи люди з часом не повірили в написане там, — особливо коли не мали можливості порівнювати. На закордонні газети в Німечічині було введено сувору цензуру.

В Мюнстері я зайшов до посереднього готелю. Не міг же я всі ночі не спати і потім відсипатись удень в якомусь закутку; довелось ризикнути тим, що в Німеччині готель заявить про мене в поліцію.

— Ви знаєте Мюнстер? — звернувся до мене Шварц.

— Поверхово, — відповів я. — Це не те старе місто з численними церквами, в якому було укладено Вестфальський мир?

Швэрц кивнув.

— У Мюнстері і в Оснабрюку, 1648 року. Після тридцяти років війни. Як знати, скільки триватиме нинішня!

— Якщо і далі так піде, то недовго, — промовив я. — Німцям потрібно було всього чотири тижні, щоб завоювати Францію.

Тут підійшов офіціант і заявив, що ресторан закривається. Всі відвідувачі, окрім нас, уже розійшлися.

— А тут поблизу нема якогось закладу, ще відкритого о цій порі? — спитав Шварц.

Офіціант пояснив, що Лісабон не з тих міст, де і вночі вирує життя. Та коли Шварц дав йому на чай, той пригадав один такий заклад, таємний, — сказав він, — російський нічний клуб.

— Дуже елегантний, — підкреслив офіціант.

— А нас туди впустять? — поцікавився я.

— Звичайно, шановний пане. Я хотів сказати, що там бувають дуже елегантні дами. Всіх національностей. Німкені теж.

— До котрої години той клуб відкритий?

— Поки бувають клієнти. До самого ранку. Тепер там завжди багато відвідувачів. І німців теж багато, шановний пане.

— Яких німців?

— Просто німців.

Грошовитих?

— Звичайно, з грішми. — Кельнер посміхнувся. — Ресторан той не з дешевих. Але там є чим розважитись. Ви не могли б там сказати, що вас направив Мануель із цього бару? Тоді вас більше ні про що не спитають.

— А хіба там треба давати про себе якісь відомості?

— Ніяких. Портьє запише вас на якесь вигадане прізвище як члена клубу. Лише формально.

— Гаразд.

Шварц заплатив по рахунку. Ми пішли вниз вулицею з численними сходинками. Безбарвні будинки спали, притулившись один до одного. З вікон чути було, як зітхають, хроплять і дишуть люди, у яких немає жодних турбот із паспортами. Наші кроки лунали гучніше, ніж удень.

— Світло, — мовив Шварц. — Воно і вас так приголомшує?

— Так. Ми ще не одвикли від затемненої Європи. І тому здається, наче його забули вимкнути і за якусь мить почнеться повітряний наліт.

Шварц зупинився.

— Ми одержали світло в подарунок, бо в нас є щось від Бога, — несподівано патетично мовив він. — А тепер змушені ховати його, бо ми вбиваємо в собі ту частку Бога.

— Наскільки я обізнаний з міфом, нам вогонь не подарували, а Прометей украв його, — зауважив я. — За те боги заповіли йому цироз печінки. Це, як мені здається, навіть більше пасує до нашого характеру.

Шварц поглянув на мене.

— Я давно вже відмовився від іронії. І від страху перед високим стилем теж. Коли людина іронізує і боїться, вона прагне применшити, принизити речі.

— Може й так. Але хіба годиться, ставши віч-на-віч з неможливим, говорити: це неможливо? Хіба не краще його применшити і таким чином заронити в душі хоч рісочку надії?

— Ваша правда. Даруйте мені. Я забув, що ви і досі втікач. А хто в такому стані має час думати про пропорції?

— А ви хіба вже не втікаєте? — запитав я.

Шварц похитав головою.

— Вже ні. Я вдруге повертаюсь назад.

— Куди? — здивувався я. Я не міг повірити, щоб він ще раз поїхав до Німеччини.

— Назад, — відповів він. — Потім я поясню вам це.

Нічний клуб виявився типовим російським білоемігрантським закладом, які після революції 1917 року відкрилися по всій Європі — від Берліна до Лісабона. В них всюди однакові офіціанти, що колись були аристократами, однакові хори з колишніх гвардійських офіцерів, такі ж високі ціни і така ж меланхолійна атмосфера.

В них повсюди однакове матове освітлення, на яке я й розраховував. Німці, про яких нам говорив офіціант, звичайно, емігрантами не були. То, очевидно, були шпигуни, співробітники посольства та чиновники берлінських фірм.

— Ці росіяни влаштувалися краще, ніж ми, — сказав Шварц. — Щоправда, вони опинилися в еміграції на п'ятнадцять років раніше за нас. А п'ятнадцять років нещастя — це вже багато, вони збагачують досвідом.

— Росіяни являли собою першу хвилю еміграції, — зауважив я. — їм ще співчували, їм давали дозвіл на роботу і документи. Нансенівські паспорти. Коли ж прийшли ми, вся благоліпність світу була витрачена. Ми стали обтяжливі, як терміти, і майже не знайшлось людей, які б підняли за нас свій голос. Ми не маємо права ні працювати, ні існувати, і ще й досі не маємо ніяких документів.

З тієї хвилини як ми сіли в ресторані, я почав нервувати. Причиною цього, очевидно, було закрите приміщення і штори на вікнах, усвідомлення того, що там мають бути німці, а також те, що я сидів далеко від дверей і при потребі не міг втекти; я звик сидіти всюди поближче до виходу. Нервував я й тому, що тепер уже не бачив пароплава. Як знати, чи не зніметься він з якорів уночі, раніше об'явленого часу.

Шварц, як видно, помітив мій стан. Він сунув руку в кишеню і поклав передо мною обидва квитки на пароплав.

— Заберіть їх. Я не работорговець. Беріть квитки і йдіть собі, якщо хочете.

Присоромлений, я поглянув на нього.

— Ви невірно зрозуміли мене. Я ще маю досить часу. Скільки завгодно.

Шварц нічого не відповів. Він мовчки чекав. Я взяв обидва квитки і сховав собі в кишеню.

— Я сів на поїзд, який раннім вечором мав прибути в Оснабрюк, — повів далі він, ніби нічого й не сталось. — І тут на душі в мене стало так, наче я тільки тепер переступив кордон. Усе, що я бачив досі, здавалось мені чужим, навіть Німеччина. А тут поступово заговорило кожне дерево. Я знав села, повз які ми проїздили, — колись іще школярем я з товаришами мандрував у тих місцях; бував там і з Гелен у перші тижні нашого знайомства; я любив ті краєвиди, так само як любив своє рідне місто з його будинками і садами.

До того часу все, зв'язане з Німеччиною, викликало в мене огиду; воно уявлялось мені як абстрактна суцільна брила. Те, що і Фритьйоф Нансен, відомий норвезький океанограф і дослідник Арктики, після Першої світової війни був верховним комісаром Ліги Націй у справах військовополонених. Багатьом емігрантам, які опинились за кордоном без документів, відомство Нансена видало тимчасові паспорти Ліги Націй, сталось у минулому, все в мені паралізувало, змусило скам'яніти, і я ніколи не відчував потреби, ба навіть боявся аналізувати його чи деталізувати. А тут несподівано заговорили речі, які, хоч були часткою Німеччини, але нічого спільного з моїм нещастям не мали.

Ландшафт не змінився. На тлі надвечірнього неба, як і раніше, височіли церковні вежі, так само вкриті ніжною зеленню мідного окису; ріка, як і завжди, відбивала небо. Вона нагадала мені часи, коли я там вудив рибу і мріяв про пригоди в чужих краях, — пізніше я їх пережив, але зовсім інакше, ніж уявляв собі колись. Метелики та бабки на луках і схили над річкою, порослі деревами та луговими квітами, не змінились, вони лишились такими ж, як і в дні моєї юності, і в них була моя юність — похована, якщо мені так хотілось думати, чи збережена, якщо я по-іншому захочу підійти до цього.

І ніщо не псувало того краєвиду. З поїзда я бачив мало людей і не помітив жодного мундира. Я бачив лише вечір, що поступово наповняв той ландшафт своїми прозорими сутінками. Уже з'явились троянди, жоржини і лілії в крихітних садочках біля будинків залізничних обхідників; вони цвіли, як і колись, проказа не пожерла їх; вони виглядали з-за дерев'яних парканчиків так само, як і у Франції; на луках паслись корови, так само як і на луках Швейцарії, руді, чорні та білі — без свастик, — з такими ж спокійними очима, як і завжди. На

одному селянському будинку я побачив чорногуза: він стояв і клацав дзьобом. І ластівки літали, як літають усюди. Тільки люди стали інші, але в той вечір цього я не міг побачити і не міг збагнути.

І не уніформа змінила їх, як мені те уявлялось досі. Купе, в якому я їхав, наповнялось людьми, порожніло і знову наповнялось. Серед них у той час не було нікого в мундирі, лише звичайні люди з такими ж буденними розмовами, які я чув у Франції і в Швейцарії, — про погоду, врожай, про події дня і страх перед війною. Вони боялись війни, і так само як за кордоном люди знали, що Німеччина хоче війни, тут я почув, що її нав'язують Німеччині інші країни.

Поїзд зупинився. Я протиснувся з натовпом пасажирів у ворота, що вели з перону. У вокзалі ніщо не змінилося з того часу, коли я бачив його востаннє; він лише здався мені меншим і закуренішим, ніж я пам'ятав.

Коли я вийшов на привокзальну площу, все, що я думав і відчував досі, наче вітром здуло. На землю спускались сутінки, було вогко, наче після дощу; я вже не бачив ніяких краєвидів; нараз у мені все затремтіло, і я усвідомив, що тепер на мене всюди чигає небезпека. А водночас було таке відчуття, що зі мною нічого не станеться. Так, ніби я стояв під скляним ковпаком, який хоч і захищав мене, але кожну мить міг розбитись.

Я повернувся до віконечка у вокзалі, щоб купити квиток на зворотний проїзд до Мюнстера; жити в Оснабрюку я не міг. Це було небезпечно.

— Коли відходить останній поїзд? — записав я службовця, що, поблискуючи лисиною в жовтавому світлі, сидів за своїм віконечком, як містечковий Будда, самовпевнений і невразливий.

— Один о двадцять другій двадцять, другий — о двадцять третій дванадцять.

Я підійшов до автомата і купив собі перонний квиток. Хотів мати його в руках, якщо буде необхідно хутко зникнути. Це на той час, поки буде дійсний проїзний квиток. Взагалі перон ненадійне сховище, але завжди можна вибрати одну з платформ — а їх в Оснабрюку три — і миттю вскочити в якийсь поїзд, що саме рушає, а провідникові можна пояснити, ніби помилився, потім заплатити за проїзд і на ближчій станції вийти.

Спершу я вирішив подзвонити по телефону одному другові минулих років, про якого знав, що він не був прихильником існуючого режиму. По телефону я довідаюсь, чи зможе він допомогти мені. Подзвонити прямо дружині я не наважувавсь, бо не знав, чи не живе з нею ще хтось.

Я стояв у невеличкій скляній кабіні перед апаратом і книгою міських телефонів. Коли почав гортати сторінки з заяложеними й обшарпаними

ріжками, моє серце так закалатало, що мені здалося, ніби я чую його стук; я боявся, що його ще хтось міг почути, і нижче схилив голову, щоб ніхто не впізнав мене. Не роздумуючи, відкрив сторінку на тій літері, з якої починалось моє колишнє прізвище. Я знайшов ім'я своєї дружини, номер телефона був той самий, але адреса змінилась. Площа Ріссмюллерплац, тепер називалась Гітлерплац.

У ту мить, коли я побачив адресу, мені здалося, наче бліда лампа в кабіні спалахнула в сто раз яскравіше. Я огледівся — здавалось, я стою серед ночі в яскраво освітленому скляному ящику, або ж на мене ззовні спрямований промінь прожектора. Тільки тут я збагнув, якою божевільною була моя витівка.

Я вийшов з кабіни й попрямував через слабо освітлений вокзал. Рекламні плакати організації «Сила через радість» та німецьких курортів з їхніми голубими небесами і щасливими людьми загрозливо дивились на мене згори вниз. Очевидно, саме прибуло кілька поїздів; пасажири юрбами підіймались по сходах мені назустріч. З однієї групи відділився есесівець і пішов прямо до мене.

Я не тікав. Могло ж бути, що він мав на увазі не мене. Але він зупинився передо мною і, дивлячись на мене, запитав:

— Пробачте, у вас можна прикурити?

— Прикурити?.. — перепитав я, а потім поспіхом: — Авжеж можна! Сірник...

Опам'ятавшись, я сунув руку в кишеню, шукаючи сірники.

— Навіщо сірники? — здивувався есесівець. — Адже у вас горить сигарета!

Я зовсім забув, що курю. Підставив йому сигарету. Він притулив свою до вогника на кінці моєї сигарети й почав смоктати.

— Що це у вас за сигарета? — спитав есесівець потім. — Вона пахне майже як справжня сигара!

То була французька «Голуаз». Переходячи кордон, я захопив їх кілька пачок.

— Подарунок від приятеля, — відповів я. — Французьке зілля. Чорний тютюн. Він привіз їх, повернувшись із подорожі. Для мене вони теж занадто міцні.

Есесівець засміявся.

— Найліпше — це зовсім кинути курити, правда? Як це зробив фюрер. Але як ти кинеш, особливо в такі часи?

Він козирнув і пішов далі.

Шварц ледве помітно всміхнувся.

— Коли я ще був людиною, яка мала право куди-небудь ступити ногою, то сумнівався, читаючи, як письменники змальовують різні страхи і жахи: що у жертви завмирає серце, що воно ніби ціпеніє, що людині пробігає мороз по спині чи по жилах, що все її тіло обливається потом... — я вважав, що то всього лиш заяложені слова і поганий стиль; можливо, все це так і є. Але в той же час я мушу визнати: це правда! Я все це пережив сам і точнісінько так, хоча раніше, коли ще нічого подібного не зазнавав і сміявся з цього..

Підійшов офіціант і запитав:

— Може, добродії бажають прийняти ще когось до свого товариства?

— Ні.

Він схилився трохи нижче надо мною:

— Не хочете, перш ніж відмовитись остаточно, поглянути на тих двох дам, що біля стойки?

Я поглянув. У однієї з них, на перший погляд, була досить ставна постать. Обидві в вечірніх сукнях, які тісно облягали стан. Облич я не міг розглядіти як слід.

— Ні, — сказав я ще раз.

— Це справжні дами, — пояснив офіціант. — Ота, що праворуч, німкеня.

— Це вона вас послала сюди?

— Ні, шановний пане, — відповів офіціант з чарівною невинною посмішкою. — Це моя власна ідея.

— Гаразд. Забудьте її. І принесіть нам чого-небудь поїсти.

— Що він хотів? — поцікавився Шварц.

— Просватати нам онуку Мата Харі. Ви, певно, забагато дали йому на чай.

— Я ще нічого не платив, — серйозно відповів Шварц. — А ви гадаєте, це шпигунки?

— Не виключено. Але в ім'я єдиного для них ідеалу — заради грошей.

— Це німкені?

— Одна з них, як сказав офіціант.

— Ви гадаєте, вони перебувають тут, щоб виловлювати німців?

— Навряд. Викрадати людей мастаки тепер інші.

Офіціант приніс на тарілці бутерброди. Я замовив закуску, бо відчував, що п'янію від вина. А мені хотілось мати ясну голову.

— Ви не будете їсти? — запитав я Шварца.

Він похитав головою.

— Мені навіть на думку не спало, що сигарети можуть зрадити мене, — розповідав Шварц. — Я ще раз переглянув усе, що мав при собі. Сірники, які лишились у мене ще з Франції, викинув геть разом з сигаретами і купив собі німецькі. Потім пригадав, що на моєму паспорті є відмітка про в'їзд до Франції і відповідна віза; отже, можна було виправдати наявність французьких сигарет, коли б мене стали перевіряти. Обливаючись потом і клянучи себе і свій страх, я знову пішов до телефонної будки.

Мені довелось почекати. Якась жінка з великим партійним значком на комірці викликала підряд два номери і довго дзявкала, віддаючи комусь накази. Третій номер не відповів, і жінка, роздратована, владною ходою вийшла з кабіни.

Я назвав номер телефона свого друга. У трубці почувся жіночий голос.

— Будьте ласкаві, чи можна поговорити з доктором Мартенсом? — запитав я якимсь чужим, хрипким голосом.

— А хто це говорить? — поцікавилась жінка.

— Друг доктора Мартенса.

Я не міг назвати свого прізвища. Я не знав, була то дружина Мартенса чи, може, служниця. Але ні тій, ні другій довіритись не міг.

— Прошу назвати ваше прізвище, — сказала жінка.

— Я — друг доктора Мартенса, — повторив я. — Будь ласка, передайте йому так. У мене до нього невідкладна справа.

— Дуже шкодую, — відповів жіночий голос. — Але якщо ви не назвете свого прізвища, я не зможу покликати його.

— А ви зробіть це як виняток, — сказав я. — Доктор Мартенс чекає мого дзвінка.

— Коли це справді так, ви можете і мені сказати своє прізвище.

Я в розпачі думав, що їй ще сказати. Потім почув, як на другому кінці провода поклали трубку.

Я стояв у сірому, незатишному вокзалі і думав. Моя перша спроба, яка здавалась мені такою простою, не вдалась, і я не знав, що робити далі. Може, все ж таки подзвонити прямо до Гелен, ризикуючи, що хтось із її рідні впізнає мене по голосу? Але ж я міг назватись і якимось іншим прізвищем — тільки яким? Доктор Мартенс — ніяке інше в ту хвилину мені не спадало на думку. Я ще вагався, та раптом у мене сяйнула ідея, що могла б спасти на думку навіть десятилітньому хлопчикові. Чому я не подзвонив Мартенсу від імені брата моєї дружини? Він знав мого шуряка і десять років тому терпіти його не міг.

Я негайно так і зробив. У трубці почувся той самий жіночий голос.

— Це говорить Ґеорґ Юргенс, — різким тоном заявив я. — Прошу доктора Мартенса.

— Ви не той самий пан, що недавно дзвонив?

— Говорить штурмбанфюрер Юргенс. Я хочу побалакати з доктором Мартенсом. Негайно!

— Добре, — відповіла жінка. — Хвилиночку! Зараз!

Шварц підвів голову і поглянув на мене.

— Вам знайоме оте жахливе шарудіння у трубці, коли стоїш біля телефона і чекаєш, як вирішиться твоє життя?

Я кивнув.

— І навіть не обов'язково, щоб завжди вирішувалось життя. Може бути і простою Ніщо, яке ви намагаєтесь заклясти.

— «Доктор Мартенс слухає», почув я нарешті, — розповідав далі Шварц. — Я знову сам відчув те, з чого раніше сміявся: у мене пересохло в горлі. «Рудольфе», — насилу просипів я.

— Що ви сказали? — почувся здивований голос мого друга.

— Рудольфе, — повторив я. — Говорить родич Гелен Юргенс.

— Не розумію, ви не штурмбанфюрер Ґеорґ Юргенс?

Уже росли високі дерева; а решта, як і раніше, тяглася вздовж річки, Я пішов у тому напрямі, через площу і далі мимо церкви Серця Ісусового.

З вершини валу за річкою видно було дахи старого міста. Соборна баня в стилі барокко поблискувала в мерехтливому світлі. Знайомий мені краєвид; репродукції з нього можна побачити на тисячах листівок. Знайомий був і запах води в річці; і пахощі від липової алеї, що простяглася вздовж валу.

На лавах, поставлених так, щоб можна було милуватись видом на річку та місто, сиділи закохані парочки; я теж сів на вільну лаву переждати півгодини, поки пора буде йти до Мартенса.

Проведені там півгодини я пам'ятаю до подробиць. Пам'ятаю навіть те, що мене тоді здивувала та клінічна здібність відчувати. У мене було таке враження, ніби я стою в залі, де на протилежних стінах висять дзеркала. Вони відображають мене безліч разів, і за кожним образом я можу побачити новий, що визирає з-за плеча попереднього. Здавалось, ніби то були старі, потемнілі дзеркала, і я не міг розгледіти, що виражало моє обличчя: запитання, сум чи надію. Всі образи розпливались у сріблястому присмерку.

Поряд мене сіла якась жінка. Не знаючи її намірів, я подумав: «А що, коли цей варварський режим уже й такі створіння використовує у своїх шпигунських цілях?» Я підвівся й пішов геть. Позаду почувся сміх

жінки, якого я ніколи не забуду, — тихий, трохи зневажливий і співчутливий сміх незнайомки на міському валу в Оснабрюку.

— Я дзвоню за нього, Рудольфе. За Гелен Юргенс. Тепер ти розумієш?

— Абсолютно нічого не розумію, — долинув до мене роздратований голос. — У мене тут саме прийом...

— А мені можна прийти до тебе на прийом, Рудольфе? Ти дуже зайнятий?

— Але ж пробачте! Я вас не знаю, а ви...

— Старий Шеттергенд, — сказав я.

Я раптом згадав, як ми ще хлопчаками називали один одного, граючи в індійців. То були імена з романів Карла Мея. Дванадцятирічними підлітками ми ті книги прямо ковтали одну за одною, Якусь мить нічого не було чутно. Потім Мартенс запитав стиха:

— Що-о?

— Віннетоу, — відповів я. — Хіба ти забув наші колишні імена? Адже це улюблені книги фюрера.

— Вірно... — погодився Мартенс.

Як відомо, людина, що розпалила Другу світову війну, у своїй спальні тримала томів тридцять чи й більше одного письменника — чтиво про індійців, звіроловів та мисливців, які вже п'ятнадцятирічному юнакові могли здатися до смішного примітивними.

— Віннетоу?.. — з недовір'ям у голосі повторив Мартенс.

— Так. Мені треба зустрітися з тобою.

— Я не зовсім розумію. Де ви є?

— Тут, у місті. Де ми можем побачитись?

— У мене зараз прийом хворих, — машинально відповів Мартенс.

— Я хворий. І можу прийти на прийом.

— Не розумію, що ви наговорили, — сказав Мартенс голосом, у якому відчувалась рішучість. — Якщо ви хворі, то приходьте на прийом. І навіщо було спеціально дзвонити?

— Коли?

— Найкраще в половині восьмої. О пів на восьму, — повторив він. — Але не раніше!

— Гаразд, о пів на восьму.

Я поклав трубку. На мені знову була мокра вся сорочка. Я поволі пішов до виходу. На небі з-за хмар час від часу виглядав блідий серп місяця. «Щонайбільше через тиждень з'явиться молодик, — промайнуло в моїй голові. — Якраз добре буде переходити кордон». Я по-

глянув на годинник. Лишалося ще три чверті години. Треба було йти геть з вокзалу. Якщо хтось довго тиняється в районі станції, це завжди викликає підозру.

Я пішов по вулиці, де було менше людей і світла. Вона вела до старовинного міського валу. Частину його давно зрівняли.

У приймальній Мартенса вже не було нікого. Біля вікна на етажерці стояли якісь рослини з довгими, наче ремінці, листками. На столі лежали ілюстровані журнали з нацистськими верховодами, солдатами, або колонами «гітлер-югенду» на обкладинці.

Невдовзі почулись поспішні кроки. На дверях з'явився Мартенс. Він втупився в мене, потім зняв окуляри і здивовано заблимав очима. У приймальні горіло слабке світло. Мартенс не відразу впізнав мене, очевидно, тому, що я завів собі вуса.

— Рудольфе, це я, Йозеф, — мовив я.

Він застережливо підняв руку, щоб я говорив тихше.

— Звідки ти взявся? — прошепотів він.

Я знизав плечима: навіщо йому треба це знати?

— Зараз я тут. Ти повинен допомогти мені, — сказав я.

Він розглядав мене. Його короткозорі очі в слабкому світлі нагадували очі риби за товстим склом акваріума.

— У тебе є дозвіл на перебування тут?

— Лише від самого себе.

— А як ти перебрався через кордон?

— Це не так важливо. Я приїхав сюди, щоб побачити Гелен.

Він вирячився на мене.

— Для цього ти приїхав?

— Так, — відповів я.

Нараз мене огорнув цілковитий спокій. Поки я був сам, цього відчуття не було. А тепер все моє хвилювання як рукою зняло, бо я лише думав про те, як мені заспокоїти цього спантеличеного чоловіка.

— Задля цього? — спитав він ще раз.

— Саме так. І ти повинен допомогти мені.

— Боже мій! — вигукнув Мартенс.

— Що — вона померла? — запитав я.

— Ні, не померла.

— А вона тут?

— Так, вона була тут. Принаймні тиждень тому.

— Нам у тебе можна поговорити? — запитав я.

Мартенс кивнув.

— Медсестру я вже відіслав. Якщо прийдуть пацієнти, їх теж відішлю. Я не можу запросити тебе до своєї квартири. Я одружений. Ось уже два роки. Ти розумієш...

Я розумів. У «тисячолітній імперії» давно вже не можна було довіряти навіть своїм родичам. «Рятівники Німеччини» щодня вихваляли фіскальство як національну чесноту. Я пізнав це на собі. Брат моєї жінки доніс на мене.

— Моя дружина не член партії, — поспішив з поясненням Мартенс. — Але ми з нею ніколи не говорили про щось таке... — він збентежено глянув мені в обличчя, — як оце зараз. Я точно не знаю, як вона дивиться на це. Заходь сюди.

Він відчинив двері до кабінету і потім замкнув їх за собою.

— Не треба замикати, — сказав я. — Замкнені двері можуть викликати більшу підозру, ніж коли ми з тобою на виду.

Мартенс повернув ключ назад і підійшов до мене.

— Йозеф, ради Бога, що ти тут робиш? Ти прибув сюди таємно?

— Так. Але тобі не доведеться переховувати мене. Я живу в готелі в іншому місті. І прийшов до тебе тільки тому, що не знаю нікого іншого, хто сповістив би Гелен про мій приїзд. Вже п'ять років я нічого не чув про неї. Не знаю, чи не вийшла вона знову заміж. Якщо вона одружена вдруге...

— І з-за цього ти пробирався сюди?

— Авжеж, — відповів я здивовано. — А чого ж іще?

— Ми повинні десь тебе сховати, — сказав він. — Цю ніч ти можеш переспати тут у кабінеті на канапі. Я розбуджу тебе до семи годин. О сьомій служниця приходить сюди прибирати. А після восьмої можеш знову зайти. До одинадцяти пацієнтів не буде.

— Вона вийшла заміж? — спитав я.

— Гелен? — Мартенс похитав головою. — Я гадаю, що вона навіть не розлучена з тобою.

— Де вона мешкає. В тій самій квартирі?

— Напевно.

— У неї ще хтось живе?

— Кого ти маєш на увазі?

— Її мати. Сестри. Брат. Або ще хтось із родичів.

— Цього я не знаю.

— Ти повинен розвідати, — сказав я. — І сказати їй, що я тут.

— Чому ти сам не скажеш їй цього? Он там телефон...

— А якщо у неї хтось є? Наприклад, брат, який мене вже раз виказав?

— Та правда, — погодився Мартенс. — Вона може розгубитись, як і я. І це може зрадити її.

— Крім того, Рудольфе, я навіть не знаю, якої вона тепер думки про мене. Адже минуло цілих п'ять років, а ми прожили після одруження разом тільки чотири. П'ять років — це більше, ніж чотири, а розлука здається в десять разів довшою, ніж сумісне життя.

Мартенс кивнув.

— Я тебе не розумію, — сказав він трохи згодом.

— Цілком можливо. Я й сам себе не розумію. Адже ми живемо різним життям.

— Чому ти не написав їй?

— Зараз я тобі цього не можу пояснити. Сходи до Гелен. Побалакай з нею. Вивідай, що вона думає. Якщо, по-твоєму, буде варто, скажи їй, що я тут, і спитай, де мені можна зустрітися з нею.

— Коли мені піти до неї?

— Зараз, — сказав я здивовано. — А коли ж іще?

Він огледівся довкола.

— Де ж тобі перебути цей час? Тут не зовсім безпечно. Не дочекавшись мене, дружина може прислати сюди служницю; вона звикла, що я після прийому хворих підіймаюсь до себе нагору. Або ж мені довелося б тебе тут замкнути. Але це також може привернути увагу.

— Я не хочу сидіти під замком, — заявив я. — А ти не можеш сказати дружині, що треба зробити візит до якогось пацієнта?

— Скажу їй це потім, коли повернуся. Так простіше.

Я помітив блиск у його очах, і мені здалося, ніби він на мить примружив ліве око. Я згадав нашу хлоп'ячу дружбу.

— Поки що я сходжу в собор, — сказав я. — Церкви ще й досі майже такі ж надійні, як у Середньовіччі. Коли тобі подзвонити?

— Через годину. Назвешся Отто Штурмом. А як я тебе знайду? Чи не краще тобі піти в таке місце, де є телефон?

— Де є телефон, там і небезпека.

— Можливо. — Він в нерішучості постояв хвилинку. — Так, мабуть, твоя правда. Якщо мене ще не буде вдома, подзвониш удруге або передаси, де ти ждеш.

— Гаразд.

Я взяв свого капелюха.

— Йозеф, — знову озвався Мартенс.

Я обернувся.

— Як воно тепер за кордоном? — спитав він. — Так, без усього цього?..

— Без усього цього, — відповів я. — Приблизно так: без усього цього. Не зовсім, правда. А як тут? З усім цим — і без одного?

— Погано, — сказав він. — Погано, Йозеф. Але зовні все блискуче.

Вибираючи безлюдні вулиці, я попрямував до собору. Йти було недалеко. На Кранштрасе мені назустріч промарширувала рота солдатів. Вони співали незнайому мені пісню. На соборній площі я знову побачив солдатів. Трохи далі, за собором, навпроти трьох хрестів невеличкої церковки стояла щільна юрба — сотні дві чи три людей. Майже всі учасники були в різного роду партійних мундирах. Я почув чийсь голос і став шукати очима промовця, але не побачив його. Через хвилину помітив на підвищенні чорний гучномовець. Він стояв там, голий самотній автомат, і галасував про право на завоювання всіх колишніх німецьких земель, про велику Німеччину, про помсту й про те, що мир світові буде забезпечений тоді, коли світ робитиме все так, як хоче Німеччина, і що в цьому — вища справедливість.

Знову піднявся вітер, і рухливі віти кидали неспокійні тіні на обличчя слухачів, на той галасливий апарат і на кам'яні скульптури, що вимальовувались за ним на стіні церкви: розп'яті Ісус Христос і два розбійники. Зосереджені обличчя слухачів сяяли.

Люди вірили тому, що викрикував їм автомат. І що було характерним для того дивного масового гіпнозу: промовцю, який їх не бачить і не чує, аплодували, наче присутній живій людині.

Я не сподівався застати в соборі стільки людей. Потім згадав, що минали останні дні травня, а в цьому місяці служба Божа відбувалася щовечора. Якусь хвилинку я роздумував, чи не краще було б піти до одної з протестантських церков; але я не знав, чи відкриті вони вечорами. Я присів на вільну лаву поблизу входу. Перед вівтарем мерехтіли свічки; решта церкви була освітлена слабо, і мене впізнати було б нелегко.

Біля вівтаря, оповитий хмарою диму, походжав священик у сяючій парчі, навколо нього прислужники в червоних сутанах та білих накидках розмахували димними кадильницями. Я слухав орган і хор півчих, і тут мені здалося, ніби і в соборі я бачу ті самі захоплені обличчя, що й на площі, тих самих людей, які, здавалось, перебували в якомусь безпам'ятному сні з розплющеними очима, сповненими сліпої віри та бажання безпеки й безвідповідальності. Тут усе здавалось лагіднішим, ніж там, надворі; але ця релігія любові до Бога і ближнього не завжди була така лагідна; в похмурі століття Середньовіччя і вона попила немало крові. Коли її вже не переслідували, вона сама почала переслідувати своїми вогнищами, мечем і тортурами. Колись у таборі брат Гелен пояснював мені, сміючись: «Ці методи ми запозичили у вашої Церкви. Ваша свята

інквізиція з її катуваннями в ім'я Бога навчила нас, як треба поводитися з єретиками. Ми навіть ще й не такі суворі — спалюємо живцем лише в окремих випадках». Коли він мені це казав, я саме висів, розіп'ятий на хресті, — то була одна з невинних форм добування імен у в'язнів.

Священик біля вівтаря підняв золоту дароносицю і благословив юрбу. Я сидів тихо й непорушно, але в мене було таке відчуття, ніби я пливу в приємно теплому потоці диму, втіхи і світла. Потім почали співати останній хорал: «В цю ніч ти будь заступником і охоронцем...» Я ще дитиною співав це саме, і тоді для мене здавалась небезпекою темрява ночі — а тепер... світло.

Люди почали виходити з собору. Я ще мав чекати хвилин п'ятнадцять і тому прослизнув у куточок біля одної з товстих колон, що підтримували склепіння.

І в ту мить побачив Гелен. Спершу я побачив її як свого роду вир у потоці людей, що прямували до виходу. Хтось пробирався проти потоку, розштовхував людей і просувався поміж ними вперед. На мить я побачив ясне, гнівне й рішуче обличчя і подумав, що та жінка щось забула в соборі. Я не одразу впізнав її, бо не сподівався її там зустріти. І лише коли вона вже пройшла трохи повз мене, де людей було менше, по тому як вона піддала плечем, пробираючись уперед, я побачив, що то вона. Для неї, здавалось, ніде немає перешкод. Вона прослизнула поміж людьми і зразу ж по тому зупинилась у широкому, майже безлюдному центральному проході, перед свічками й темними червоно-синіми шибками високих романських вікон: тепер уже тоненька, маленька і якась самотня, покинута.

Я підвівся, щоб перехопити її погляд. Кивнути їй не наважився. Ще було надто багато людей у соборі; а в церкві така поведінка привернула б увагу сторонніх. «Вона жива! — передусім промайнуло в моїй голові. — Не вмерла і не хвора!» Дивно, що в нашому становищі люди завжди спершу думають про це! Нас чомусь вражає звичайний факт, коли що-небудь не змінилось, коли хто-небудь і досі живий.

Вона пішла далі, на хори. Я протиснувся між лавами й попрямував за нею. Біля лави святого причастя Гелен зупинилась. Уважно оглянула всіх людей, які ще стояли навколішки між рядами лав, потім поволі пішла проходом назад. Я зупинився. Вона так сподівалась побачити мене десь на лаві, що пройшла, мало не зачепивши мене. Я обернувся і пішов слідом за нею.

— Гелен, — шепнув я, коли вона знову зупинилась якраз переді мною. — Не обертайся! Виходь на вулицю! Я йтиму за тобою. Тут ніхто не повинен бачити нас удвох.

Вона здригнулась, наче я вдарив її, потім пішла далі. «І чого вона взагалі прийшла сюди? — подумав я. — Це ж так небезпечно, якщо нас тут хто впізнає!» Але ж я й сам не сподівався, що в соборі буде так багато людей.

Я бачив її — вона йшла поперед мене, — але не відчував нічого, крім бажання якомога швидше вибратися з церкви. Гелен була в чорному костюмі і в малесенькому капелюшку; голову тримала високо, трохи повернувши її вбік, ніби прислухалась до моєї ходи. Я відстав на кілька кроків, але так, щоб не випустити її з поля зору. Мені не раз доводилося чути, що людину впізнавали тільки тому, що вона надто близько стояла біля когось іншого.

Гелен проминула кам'яні чаші зі свяченою водою в широкому порталі і зразу ж повернула ліворуч. Уздовж собору йшла широка, вимощена кам'яними плитами доріжка, відгороджена од великої соборної площі чавунними ланцюгами, що тяглися від одного кам'яного стовпа до другого. Вона перескочила через ланцюги, ступила декілька кроків у темряву, зупинилась і повернулась обличчям до мене.

Що я відчував у ту мить, пояснити не можу. Якщо я скажу, що мені здавалось, ніби поперед мене йде все моє життя, ніби воно втікає від мене, а потім раптом обертається до мене обличчям, — це знов таки будуть банальні слова; а втім, це було і так і не так. Я відчував щось подібне, але це ще не все, що я тоді відчував. Я підходив до Гелен, до її темної стрункої постаті, до блідого личка, до її очей і вуст, лишивши позаду все, що було в минулому. Той час, коли ми не жили вкупі, не канув у забуття; він лишився, але як щось таке, про що десь читав, а не сам пережив.

— Звідки ти приїхав? — запитала Гелен майже вороже, перш ніж я підійшов до неї.

— Із Франції.

— Тебе впустили сюди?

— Ні. Я таємно перейшов кордон.

Гелен питала майже про те ж саме, що й Мартенс.

— Навіщо? — спитала вона.

— Щоб побачити тебе.

— Тобі не слід було їхати сюди.

— Я знаю. Я сам собі це твердив щодня.

— Чого ж ти тоді приїхав?

— Коли б я це знав, то не був би тут.

Поцілувати Гелен я не наважився. Вона стояла перед самими моїми очима, але така заціпеніла, наче могла розбитись, якщо до неї до-

торкнешся. Я не знав, що вона думала, але бачив її знову, вона жила, і тепер я міг піти геть або ж чекати, що буде далі.

— І ти не знаєш? — спитала вона.

— Завтра знатиму. Або через тиждень. Або ще пізніше.

Я поглянув їй в обличчя. Що було знати? Знання тут — це клубочок піни, що танцює на хвилі. Найменший вітер може його здути; а хвиля лишиться.

— Ти приїхав, — мовила вона, і її личко втратило жорсткий вираз, стало лагідним, вона підступила ще ближче до мене. Я тримав її за руки, а вона притиснула свої долоні мені до грудей, ніби ще хотіла відштовхнути мене. У мене було таке відчуття, наче ми вже давно стоїмо отак віч-на-віч, самотні, у темряві на вітряній соборній площі, відгороджені від неї скляною стіною, з-за якої глухо долинає вуличний шум. Ліворуч, за якихось сотню кроків од нас, стояв, замикаючи площу з протилежного боку, яскраво освітлений міський театр з майже білими сходами, і я пригадую, що трохи здивувався, чому там ще дають вистави, а не влаштували казарми чи в'язниці.

Гурт людей пройшов мимо нас. Хтось зареготав, і кілька чоловік оглянулось у наш бік.

— Ходімо, — прошепотіла Гелен. — Нам тут не можна стояти.

— Куди ж нам піти?

— До твоєї квартири.

Я гадав, що не розчув її слів, і тому перепитав:

— Куди?

— До твоєї квартири. Куди ж іще.

— Мене можуть впізнати на сходах! Хіба не ті ж самі сусіди живуть у нашому домі?

— Ніхто тебе не побачить.

— А служниця?

— Я відішлю її на весь вечір.

— А завтра вранці?

Гелен поглянула мені в очі.

— Ти приїхав з далеких країв для того, щоб про все це спитати в мене?

— Я приїхав не для того, щоб мене тут схопили, а тебе, Гелен, посадили в концтабір.

Вона раптом посміхнулась і сказала:

— А ти не змінився, Йозеф. І як ти тільки наважився приїхати сюди?

— Я й сам не знаю, — відповів я і мимоволі теж посміхнувся. Згадка про те, що раніше вона часом гнівно, а часом у розпачі дорікала

мені за мою надмірну розсудливість, враз ніби змела всю небезпеку. — Але я тут, — додав я.

Вона похитала головою, і я помітив сльози в її очах.

— Ще не зовсім, — заперечила вона. — Не зовсім! А тепер ходімо, а то ще справді арештують нас, бо все виглядає так, ніби я влаштувала тобі сцену.

Ми пішли через площу.

— Але ж я не можу так одразу піти з тобою додому, — сказав я. — Ти все ж таки повинна спершу відіслати свою служницю! Я зняв собі кімнату в Мюнстері в одному готелі. Там мене не знають. Я мав. намір там жити.

Гелен зупинилась.

— Який час?

— Ще не знаю, — відповів я. — Я думав лише про те, що хочу побачити тебе і потім мушу якось повернутись назад.

— За кордон?

— А куди ж іще, Гелен? — спитав я.

Вона схилила голову й пішла далі. Я подумав тоді, що повинен відчувати себе дуже щасливим, але чомусь не відчував цього повністю. Тепер я певен, що тоді був щасливий.

— Мені треба ще подзвонити Мартенсу, — сказав я Гелен.

— Ти можеш це зробити і з твоєї квартири, — відповіла вона.

Мене чомусь прикро вражало кожен раз, коли Гелен казала «твоя квартира». Вона повторяла це навмисне. А навіщо — я не знав.

— Я обіцяв Мартенсу подзвонити через годину, — наполягав я. — Година вже минула. Якщо я не подзвоню, він думатиме, ніби зі мною щось трапилось. І може вчинити щось необачне.

— Він знає, що я пішла забрати тебе з собою.

Я глянув на годинник. Було на чверть години пізніше, ніж я мав подзвонити.

— Я можу це зробити в найближчій пивничці, — сказав я. — Для цього потрібна одна лиш хвилина.

— Боже мій, Йозефе! — гнівно сказала Гелен. — Ти дійсно не змінився. Став іще педантичнішим.

— Це зовсім не педантизм, — заперечив я. — Це йде від досвіду. Я надто часто бачив, скільки нещастя трапляється, коли недооцінюють дрібниці. І надто добре знаю, що значить чекати, коли людину всюди підстерігає небезпека. — Я взяв дружину за руку. — Без такого роду педантизму, Гелен, мене б уже не було на цім світі.

Вона міцно стиснула мою руку і сказала пошепки:

— Я знаю. Хіба ти не бачиш, як я боюсь, що з тобою що-небудь скоїться, якщо я лишу тебе самого хоч на хвилинку?

Я відчув, як мене заливає хвиля тепла.

— Все буде гаразд, Гелен. І в це теж можна вірити. З усією педантичністю.

Вона посміхнулась і підвела своє бліде личко.

— Іди дзвони. Але не з пивнички. Он по тім боці стоїть телефонна будка. Там безпечніше.

Я зайшов до скляної кабіни. Гелен лишилась на вулиці. Я подзвонив Мартенсу. Його номер був зайнятий. Я почекав хвилинку, потім подзвонив ще раз. Монета з брязкотом випала; номер і досі був зайнятий. Я почав хвилюватись. Крізь скло мені видно було, як Гелен насторожено ходить на вулиці туди й сюди. Я подав їй знак, але вона не дивилась на мене. Вона стежила за вулицею, трохи витягши шию, наче в дозорі, але намагалась нічим не привернути до себе уваги, охоронець і ангел-хранитель водночас, у чорному, добре припасованому до її постаті костюмі — я тільки тепер це помітив. Чекаючи в кабіні, я побачив також, що губи її підведені помадою. В жовтавому світлі вони здавалися майже чорними. Мені спало на думку, що губна помада і всяка косметика в новій Німеччині вважались небажаними.

Подзвонивши втретє, я зв'язався нарешті з Мартенсом.

— Весь час говорила по телефону моя дружина, — пояснив він, — Майже цілих півгодини. Я не міг перервати її розмови. Про туалети, війну і про дітей.

— А де вона тепер?

— У кухні. Я мусив дати їй наговоритись. Розумієш?

— Так. У мене все гаразд. Я вдячний тобі, Рудольфе. А тепер забудь про все це.

— Де ти зараз?

— На вулиці. Я вдячний тобі, Рудольфе. Тепер мені більше нічого не треба. Я все знайшов. Ми вкупі.

Я поглянув крізь шибку на Гелен і вже хотів повісити трубку.

— Ти знаєш, де знайти притулок? — запитав Мартенс.

— Гадаю, що так. Не турбуйся. Забудь цей вечір, ніби все тобі тільки приснилось.

— Якщо я зможу для тебе щось зробити, — нерішуче сказав він, — дай мені знати. Спершу я був просто приголомшений. Ти розумієш...

— Авжеж, Рудольфе, розумію. І якщо мені щось буде потрібно, я дам тобі знати.

— Якщо захочеш тут переночувати — ми зможем тоді ще поговорити...

Я посміхнувся.

— Буде видно. Я повинен кінчати...

— Так, так, звичайно, — поспіхом відповів він. — Пробач. Усього найкращого, Йозефе. Щиро!

— Дякую, Рудольфе.

Я вийшов із задушливої кабіни. Вітер дмухнув на мене і мало не зірвав з голови капелюха. Гелен поквапно підійшла до мене.

— Ходім додому! Ти й мене заразив своєю підозрілістю. У мене таке відчуття, ніби за нами з темряви стежить сто пар очей.

— У тебе й досі та сама служниця?

— Лена? Ні, та шпигувала для мого брата. Він хотів знати, чи ти мені пишеш. Або я тобі.

— А нинішня?

— Ця дурна і байдужа до всього. Я можу її відіслати, і вона нічого не подумає, тільки зрадіє.

— А ти ще не відіслала її?

Гелен посміхнулась і одразу стала красунею.

— Спершу я мусила переконатись, що ти справді тут.

— Тобі треба відіслати її раніше, ніж я зайду, — сказав я. — Вона не повинна бачити нас удвох. А ми не можемо піти кудись в інше місце?

— Куди ж?

Та й справді: куди? Раптом Гелен засміялась.

— Ми стоїмо, наче підлітки, яким доводиться зустрічатись таємно, бо батьки вважають їх занадто молодими! Куди ж нам піти? В замковий парк? Він зачиняється о восьмій годині. Сісти десь у сквері на лаві? Зайти в якусь маленьку кондитерську? Теж надто небезпечно!

Гелен мала рацію. То були дрібниці, яких я не передбачав, — їх ніколи не передбачають.

— А так, — погодився я. — Ми стоїмо, як підлітки. Наче життя повернуло нам нашу юність.

Я поглянув на Гелен. Їй минуло двадцять дев'ять років; але видавалась вона такою ж, як я знав її колись. Минулі п'ять років, здавалося, стекли з неї, як краплі дощу з молодого тюленя.

— Я і приїхав, наче підліток, — сказав я. — Всі аргументи були проти, але я, як підліток, ні про що більше не подумав. Я не знав навіть, чи не живеш ти вже давно з кимось іншим.

Вона нічого не відповіла. Її каштанове волосся вилискувало в світлі ліхтаря.

— Я піду вперед і відішлю служницю, — зрештою сказала вона. — Але мені й подумати страшно, що я лишаю тебе на вулиці самого. Мені здається, ти можеш знову зникнути, так само несподівано, як і з'явився. Де ти перебудеш цей час?

— Там, де ти знайшла мене. В якій-небудь церкві. Можу піти назад до собору. В церквах надійно, Гелен. Я став тепер великим знавцем французьких, швейцарських та італійських церков і музеїв.

— Приходь через півгодини, — прошепотіла вона. — Ти ще пам'ятаєш вікна нашої квартири?

— Так, — відповів я.

— Якщо крайнє вікно буде відчинене, значить, усе гаразд і ти можеш підійматись нагору. Якщо ж воно буде зачинене, почекай, поки я відчиню.

Мимоволі я згадав Мартенса і своє отроцтво, коли ми грали в індійців. Тоді умовним знаком для Шкіряної Панчохи чи для Віннетоу, які чекали внизу, було світло у вікні. Може, це повторювалось? Чи можливо взагалі, щоб що-небудь повторювалось у житті?

— Добре, — погодився я і хотів уже йти.

— Куди ти підеш?

— Хочу подивитись, чи відкрита ще Марийська церква. Наскільки я пам'ятаю, це — чудовий витвір готичної архітектури. За ці роки я навчився цінувати такі речі.

— Облиш це! — сказала вона. — З мене досить і того страху, що я змушена лишити тебе самого.

— Гелен, я навчився обережності, — відповів я.

Вона похитала головою. З її личка раптом спала маска мужності.

— Не досить, — заперечила вона. — Не досить. Що я робитиму, якщо ти не прийдеш?

— Ти нічого не зможеш зробити. У тебе номер телефону той самий?

— Той самий.

Я лагідно поклав їй руку на плече і сказав:

— Гелен, все буде гаразд.

Вона кивнула.

— Я проведу тебе до Марийської церкви. Я хочу переконатися, що ти дійшов туди в повній безпеці.

Ми мовчки пішли до Марийської церкви. Йти було недалеко. Потім Гелен лишила мене, не сказавши ні слова. Я дивився їй услід, коли вона переходила стару базарну площу. Вона йшла швидко і не оглядалась.

Я став у тіні порталу. Праворуч стояла затінена ратуша; тільки на обличчях старих скульптур лежала смужка місячного світла. Там,

з парадного ґанку, в 1648 році було оголошено про закінчення Тридцятилітньої війни; а також — про початок «тисячолітньої імперії» в 1933 році. Я подумав: чи доживу, поки тут проголосять її кінець? На це в мене було мало надії.

До церкви я не зайшов. Нараз мені стало огидно ховатись. Я, правда, не забув про обережність; але церква в ту мить видалася мені чимось подібним до темної печери. З тої хвилини, як я побачив Гелен, мені вже не хотілось без потреби почувати себе зацькованим звіром.

Щоб не привертати до себе уваги, я пішов далі. Місто, досі небезпечне, знайоме і водночас чуже, оживало. Я відчував це, бо сам жив. Анонімне буття останніх років, яке було лише боротьбою за голе існування, безплідним животінням з дня на день, раптом здалося не таким уже й марним. Воно зформувало мене, і несподівано, наче ніжна квітка, що розпустилась уночі, з'явилося живе чуття, якого я раніше не знав. З романтикою це нічого спільного не мало; але те чуття було таке нове і хвилююче, немов велика, яскрава тропічна квітка, що по волі якогось чарівника зненацька виростає на звичайному кущі, де ви звикли бачити щонайбільше миршаві пуп'янки.

Дійшовши до річки, я зупинився на мосту і став дивитись через перила на воду. Ліворуч від мене стояла вартова башта часів Середньовіччя, в якій тепер влаштували пральню. У вікнах світилось, і дівчата ще працювали там. Світло з вікон широкими смугами падало на річку й відбивалось від неї. Порослий липами темний вал здіймався на тлі глибокого неба, а праворуч, над сонними садами, височів силует собору.

Я стояв спокійний, звільнившись від будь-якого нервового напруження. В навколишній тиші чути було тільки плескіт води та приглушені голоси праль за вікнами. Про що там говорили, розібрати я не міг. Те, що я чув, здавалося, були тільки людські звуки, ще не зформовані в слова. То були лише ознаки присутності людей, але ще не ознаки брехні, обману, глупоти й пекельної самотності, які могли зазвучати на бридких високих тонах обдуманої мелодії готових слів.

Я глибоко дихав, і мені здавалось, ніби я дишу в тому ж ритмі, що й вода в річці. На одну мить, що була поза часом, мені навіть здалося, ніби я — частина мосту і вода тече разом з моїми подихами крізь моє тіло. Це здалося само собою зрозумілим і не дивувало мене. Я не думав; і мої думки, якщо вони взагалі були, линули мимо свідомості, як моє дихання і як вода.

В темряві липової алеї ліворуч від мене замиготів промінь різкого світла. Я слідкував за ним очима і невдовзі знову почув голоси праль. Лише тепер до моєї свідомості дійшло, що якийсь час я їх не чув. Запах

липового цвіту я теж став відчувати знову. Він линув над водою за слабким вітром.

Блукаючий вогник під липами погас, і в ту ж мить погасло світло у вікнах позаду мене. На хвилину вода стала чорна, як дьоготь. Потім я побачив, як виринули слабенькі відбитки місячного світла, які раніше були закриті сильнішим світлом з пральні. Тепер вони стали ніжніші й багатогранніші, ніж оте грубе жовте світло з вікон. Я подумав про своє життя, в якому теж кілька років тому погасили світло, й тут у мене промайнула думка: а чи не могли виринути і в моєму житті, як ось тепер на воді, блисківці місячного сяйва, численні ніжні промінці, яких я доти не помічав? Це мені вперше спало таке на думку. Досі я відчував завжди лише втрату — не замислюючись над тим, чи не набув я дечого завдяки їй.

Постоявши трохи на мосту, я завернув на темну алею, що вела вздовж валу, і ходив там, поки минуло півгодини. Запах липового цвіту вночі був міцніший, а місяць ніби припорошив дахи та башти сріблом. Здавалося, місто ладне все зробити, аби показати мені, що я сам собі вигадав якусь брехню; що ніде на мене не чигає небезпека; що я можу спокійно, упевнено повернутись додому після довгого хибного шляху, щоб знову стати самим собою.

Боротись проти цих ілюзій не було потреби. В мені щось прокинулось і наче виставило кругову варту. Надто часто мене арештовували в Парижі, Римі та інших містах, коли я віддавався красі і дозволяв заколисати себе облудними ілюзіями любові, розуміння і забуття. Поліція не забувала. І донощики не ставали святими від місячного сяйва та аромату лип.

Я попрямував до Птлерплацу — обережно, насторожившн всі свої чуття, як кажан крила. Будинок наш стояв на розі, де вулиця впиралась у площу. Вулиця та ще досі зберегла стару назву.

Крайнє вікно було відчинене. Я мимоволі пригадав грецький міф про Геро та Леандра і відому казку про дітей короля, яким черниця погасила світло, і принц утопився... «Я не принц, — промайнуло в моїй голові, — а в німців було так багато прекрасних казок і, незважаючи на це (чи, може, саме тому), найжахливіші в світі концтабори». Я спокійно перейшов вулицю — вона не виявилась ні Геллеспонтом, ні Північним морем.

У вестибюлі хтось ішов мені назустріч. Я вже не міг повернутись назад і попрямував до сходів, як людина, певна своєї мети. То була літня жінка, якої я раніше не знав. У мене судорожно стислося серце... — Шварц посміхнувся. — Це знов-таки банальні слова, яким повіриш тільки після того, як сам переживеш. Не оглядаючись, я почув, як позаду, зачинившись, клацнули двері, і мерщій подався сходами нагору.

Двері до квартири були на сантиметр відхилені. Я штовхнув їх і опинився віч-на-віч з Гелен.

— Тебе хто-небудь бачив? — спитала вона.

— Так. Якась літня жінка.

— Без капелюшка?

— Так, без капелюшка.

— То, мабуть, служниця. У неї кімната у мансарді. Я сказала їй, що вона може бути вільна до завтрашнього вечора; очевидно, вона трохи забарилась. Виходячи на вулицю, всі служниці думають, ніби людям більше нічого робити, як тільки дивитись на їхнє вбрання.

— До дідька ту служницю, — сказав я. — Була то вона чи ні, вона мене не впізнала. Я помічаю, коли мене хтось упізнає.

Гелен взяла у мене з рук плащ та капелюх і хотіла повісити в передпокої.

— Не тут, — застеріг я. — Сховай у шафу. Якщо хтось зайде, може помітити чоловічий одяг.

— Ніхто не зайде, — запевнила вона і пішла поперед мене в кімнату.

Я обернувся і замкнув двері. Потім пішов слідом за нею.

Перші роки у вигнанні я часто згадував свою квартиру; потім намагався забути її. Тепер, коли я був у ній, я майже нічого не відчув. Вона говорила мені не більше, ніж якась картина, що була колись моєю і тепер нагадувала певний період мого життя. Я став на порозі й огледівся довкола. Майже нічого не змінилось. Тільки канапа і крісла були оббиті новим матеріалом. Показуючи на них, я запитав:

— Вони тоді були не зелені?

— Блакитні, — відповіла Гелен.

Шварц обернувся до мене обличчям.

— Речі живуть власним життям, і, коли його почнеш порівнювати зі своїм, стає моторошно.

— Навіщо ж порівнювати? — запитав я.

— А ви цього ніколи не робите?

— Буває, але не такі різні речі. Порівнюючи, я обмежуюсь самим собою. Коли я, скажімо, стою голодний у гавані, то порівнюю себе з уявним «Я», який ще, крім того, хворіє на рак. Це мене хоч на хвилину заспокоює, бо я страждаю не від раку, а тільки від голоду.

— Рак... — мовив Шварц, дивлячись мені просто у вічі. — Чому ви про нього згадали?

— Я міг би назвати й сифіліс. Або туберкульоз. Просто рак — найближче, що спало мені на думку.

— Найближче? — Шварц усе ще свердлив мене очима. — А я вам скажу, що це — найдальше! Найдальше! — повторив він.

— Нехай і так, — поступаючись, відповів я. — Найдальше. Я лише назвав рак як приклад.

— Це таке далеке, що його не можна й збагнути.

— Так можна сказати про всяку небезпечну для життя хворобу, пане Шварц. Завжди.

Шварц кивнув і на хвилину замовк.

— Ви ще хочете їсти? — спитав він після паузи.

— Ні. Чого це вам спало на думку?

— Ви щось таке сказали.

— Це теж був тільки приклад. Сьогодні я вже, сидячи з вами, двічі вечеряв.

Шварц знову підвів голову.

— А як це звучить! Вечеряти... Як втішно! І як недосяжно, коли вже всьому кінець!

Я мовчав. Через хвилину Шварц заговорив спокійніше:

— Жовті крісла. Вони були оббиті наново. Ото і всі зміни за п'ять років, протягом яких моє власне буття зазнало з десяток принизливих сальто-мортале. Іноді таке важко осягнути розумом — ось про що я тоді подумав.

— Правда. Людина вмирає, а її ліжко лишається. Лишається будинок, у якому вона жила. Речі лишаються. Хочеться їх знищити.

— Але не тоді, коли вони тобі байдужі.

— Знищувати їх не слід, — сказав я. — Це не так уже й важливо.

— Ні? — спитав Шварц, розгублено дивлячись на мене. — Не важливо? Звичайно, ні! Але скажіть мені — що ж тоді важливе, якщо й життя нічого не важить?

— Нічого, — відповів я і відчув, що сказав це і не щиро, і щиро водночас. — Тільки ми й надаємо йому ваги.

Шварц похапцем відпив ковток темного вина.

— А чому б і ні? — голосніше запитав він. — Може, ви скажете мені, чому ми не повинні надавати йому ваги?

— Цього я вам не можу сказати. У мене просто вихопилась така безглузда фраза. Я сам сприймаю життя як щось важливе.

Я поглянув на годинник. Тільки-но минуло дві години ночі. Оркестр грав танцювальну музику; танго, в якому короткі приглушені звуки ріжка нагадували мені далекі гудки пароплава, що відчалює від берега. «Ще кілька годин, — подумав я, — до світанку, а там уже можна й піти». Я помацав кишеню, де мали бути квитки. Вони лежали

на місці. Просто не вірилось, що я їх маю; незвична музика, вино, закрите шторами приміщення, голос Шварца — все це здавалось трохи нереальним і ніби присипляло мене.

— Я все ще стояв на порозі вітальні, — вів далі Шварц. — Гелен поглянула на мене і спитала:

— Така чужа тобі видалась твоя квартира?

Я похитав головою і ступив кілька кроків уперед. Щось незвичайно бентежило мою душу. Речі ніби хотіли схопити мене в свої обійми; але я вже був для них чужий. Мене блискавкою пронизав страх: то я і для Гелен тепер чужий?

— Все лишилось таким, як було, — поспішив я відповісти, щоб приховати свій гіркий розпач. — Все, як і було.

— Ні, — заперечила вона. — Ніщо не лишилось таким, як було. Чого ти повернувся? Заради цього? Щоб усе стало так, як було?

— Ні, — сказав я. — Я знаю, що того вже нема. Але хіба ми не тут жили? Де все це лишилось?

— Не тут. Його не лишилось і в старому одязі, який уже викинули. Ти це маєш на увазі?

— Ні. Я питаю не про себе. Але ж ти весь час була тут. Я питаю про тебе.

Гелен якось дивно глянула на мене.

— А чому ти ніколи раніше не питав? — сказала вона після паузи.

— Раніше? — перепитав я, не розуміючи її. — Як раніше? Я не міг приїхати.

— Ще раніше. Перш ніж тікати звідси.

Я не міг збагнути, що вона має на увазі.

— Про що ж я мав питати, Гелен?

Вона якусь мить мовчала.

— Чому ти не спитав мене, чи я не хочу піти з тобою?

Я здивовано дивився на неї.

— Зі мною? Втекти звідси? Від твоєї родини? Від усього, що ти любила?

— Я ненавиджу свою родину!

Мене це спантеличило.

— Ти не знаєш, що це значить — опинитись за межами своєї країни, — зрештою пробурмотів я.

— Ти теж не знав тоді цього.

Це була правда.

— Я не хотів відривати тебе від усього цього, — сказав я, втрачаючи віру в свої слова.

— Я ненавиджу все це, — відповіла вона. — Все тут ненавиджу! Чого ти сюди повернувся?

— Тоді ти не ненавиділа, — нагадав я.

— Чого ти повернувся? — повторила Гелен.

Вона стояла по другий бік кімнати, і її відділяли від мене не тільки жовті крісла і не тільки п'ять років розлуки. На мене раптом війнуло ненавистю і пробудженим розчаруванням, і я неясно починав розуміти, що тоді я, керуючись, як мені здавалось, єдино розумним бажанням не завдавати їй ніяких утруднень, міг тяжко образити її своєю втечею.

— Чого ти повернувся, Йозефе? — знову запитала мене Гелен.

Мені хотілось відповісти, що повернувся я заради неї; але в ту мить я не міг цього сказати. Не так просто було відповісти.

Тільки тут я усвідомив — і саме в ту мить, — що мене гнало назад не що інше, як глибокий розпач. Всі мої резерви були вичерпані, а самого тільки бажання вижити виявилось замало, щоб далі протистояти холодній самотності. Почати нове життя я виявився неспроможний. Та я, певно, і не хотів цього. Я не покінчив давно з попереднім життям, як мені здавалося досі: не покинув його і не переборов у собі. Почалася гангрена душі, і мені довелось вибирати: здохнути у смороді тієї гангрени — чи повернутись назад і спробувати вилікуватися.

До того я ніколи цього не усвідомлював цілком, та і в ту мить це стало мені ясним лише в загальних рисах; але й від того, що я усвідомив, мені легше стало на душі. Тепер уже я знав, що мене привело на батьківщину. З тих п'яти років життя у вигнанні я не взяв з собою нічого, крім своїх загострених чуттів, бажання жити, обережності та досвіду втікача-злочинця. Все інше в мені збанкрутувало. Численні ночі, проведені між кордонами, жахлива нудьга животіння, в якому можна лише боротись за шматок хліба та кілька годин сну, кротяче існування, коли боїшся виткнутися на поверхню, — все це зникло безслідно, коли я стояв на порозі свого житла. Хоч я і збанкрутував, але не мав потреби брати на себе ніяких боргів, ніякої вини. Я був вільний.

Моє «Я» минулих років покінчило самогубством саме тоді, коли я перейшов кордон. То не було повернення. Я був мертвий, жило моє друге «Я», і воно жило дарований мені час. Я звільнився від будь-якої відповідальності. Весь тягар спав з моєї душі.

Шварц повернув до мене голову:

— Ви розумієте, що я хочу сказати? Бо я весь час повторююсь і суперечу сам собі.

— Думаю, що я вас розумію, — відповів я. — Можливість самогубства — це така милість, яку надто рідко усвідомлюють. Вона створює

у людини ілюзію свободи волі. І ми, мабуть, вдаємось до самогубства частіше, ніж нам здається. Ми тільки не усвідомлюємо цього.

— Ото ж бо і є! — пожвавішав Шварц. — Якби-то ми це усвідомлювали як самогубства! Тоді б ми мали здатність воскресати з мертвих. Ми могли б жити кілька разів спочатку замість носити на собі виразки досвіду від однієї кризи до другої і кінець кінцем остаточно загинути.

Звичайно, цього я не міг пояснити Гелен. Та й потреби такої не було. Раптом я з полегкістю відчув, що все це зайве. Навпаки: я зрозумів, що пояснення тільки заплутало б наші стосунки. Вона, певно, хотіла, щоб я сказав, ніби повернувся заради неї; але моя нова прозорливість підказувала мені, що в цьому криється моя загибель. Тоді минуле навалиться на нас з усіма своїми аргументами вини, втраченого щастя й ображеної любові — і ми вже не виплутаємось ніколи. Гелен стояла передо мною (ворог, готовий накинутись) з любов'ю і знанням моїх дошкульних місць. Мої позиції були настільки невигідні, що я не мав ніяких шансів на перемогу. І якщо в мене досі було рятівне почуття смерті, то тепер мені б судилося болісне моральне подихання — уже не смерть і воскресіння, а остаточне знищення. Жінкам нічого не слід пояснювати; з ними треба діяти.

Я підійшов до Гелен. Доторкнувшись до мого плеча, я відчув, що вона тремтить усім тілом.

— Чого ти приїхав? — запитала вона ще раз.

— Я вже забув чого, — відповів я. — Гелен, я голодний. Я цілий день нічого не їв.

Біля неї на маленькому розписному італійському столику стояло в срібній рамочці фото незнайомого мені чоловіка.

— Це нам ще потрібне? — спитав я.

— Ні, — відповіла Гелен, трохи спантеличена моїм запитанням. Взяла те фото і сховала до шухляди.

Шварц поглянув на мене й осміхнувся.

— Не викинула його, — сказав він, — і не порвала. Поклала до шухляди. Вона могла, якщо захоче, знову вийняти його звідти й поставити на місце. Не знаю чому, але той жест захопив мене. П'ять років тому я не зрозумів би її, влаштував би їй сцену. А тут вона одним жестом розрядила ситуацію, яка могла стати помпезною. Ми терпимо гучні слова в політиці, але не визнаємо їх у почуттях. На жаль, ще ні. А було б краще навпаки. У французькому жесті Гелен проявилось любові не менше; в ньому тільки була жіноча обачність. Колись я розчарував її, то чого б це вона мала одразу повірити мені

знову? Зі свого боку, і я не даремно довгий час прожив у Франції; я не питав її ні про що. Та й про що було питати? Які я мав на те права? Я засміявся. Це її спантеличило. Потім її личко проясніло, і вона теж засміялась.

— Ти, власне, взяла розлуку зі мною? — спитав я.

Гелен похитала головою.

— Ні. Але не заради тебе. Я не зробила цього, щоб позлити свою родину.

— В ту ніч я спав усього лиш кілька годин, — розповідав Шварц. — Хоч був дуже стомлений, але раз у раз прокидався. Ніч вдиралася в маленьку кімнату, де ми лежали. Мені вчувалося весь час якесь шарудіння, а задрімавши на секунду, я знов і знов тікав від когось і з жахом прокидався.

Гелен прокинулась тільки один раз.

— Тобі не спиться? — спитала в темряві.

— Ні. Та я й не сподівався, що спатиму спокійно.

Вона ввімкнула світло. Тіні повискакували у вікно.

— Не можна вимагати більше, того, що є, — сказав я. — Своїх сновидінь я не можу контролювати. У тебе є ще вино?

— Скільки хочеш. У цьому моя родина не підведе. Відколи ти п'єш вино?

— Як став жити у Франції.

— Це добре, — сказала вона. — І ти вже хоч трохи розбираєшся у винах?

— Не дуже. Та й то переважно в червоних і здебільшого у дешевих.

Гелен підвелася з постелі й пішла в кухню. Повернулася з двома пляшками і штопором в руках.

— Наш прославлений «фюрер» модифікував рецепти виготовлення вин, — пояснила вона. — Досі в натуральні вина цукру не додавали. А тепер дозволяється навіть переривати процес бродіння. — Помітивши по виразу мого обличчя, що я нічого не зрозумів, Гелен з'посмішкою на устах додала: — Це робить вина солодшими в наші скрутні часи. Ще одне шахрайство панівної раси з метою розширення експорту і придбання іноземної валюти.

Вона передала мені пляшки і штопор. Я відкупорив пляшку мозельського. Гелен принесла два тоненькі бокали.

— Де ти так засмагла? — спитав я.

— В березні я була в горах. Ходила на лижах.

— Голою?

— Та ні. Але там можна було загоряти голяком, як на пляжі.

— Відколи ти навчилась ходити на лижах?

— Знайшлися люди, які навчили, — відповіла зона, визивно поглянувши на мене.

— Добре. Кажуть, це корисно для здоров'я.

Я наповнив бокал і подав їй. Вино було терпке й ароматніше за бургундські вина. З того часу, як я залишив Німеччину, такого мені не доводилось пити.

— А тобі не кортить дізнатися, хто навчив мене цього? — спитала Гелен.

— Ні.

Вона спантеличено глянула на мене. Раніше я, напевно, допитувався б цілу ніч. А тепер це для мене не мало ніякого значення. Незвичайна атмосфера того вечора, що ніби зняла весь тягар минулого з моєї душі, знову огорнула мене.

— Ти змінився, — констатувала вона.

— Сьогодні ввечері ти двічі сказала, що я не змінився, — відповів я. — Але і те й друге не так уже й важливо.

Вона тримала свій бокал і не пила.

— А може, я хотіла, щоб ти не змінився.

Я відпив вина.

— Щоб легше було підкорити мене?

— Хіба раніше я тебе підкоряла?

— Не знаю. Гадаю, що ні. Давно це вже було. Як згадаю, який я тоді був, то просто дивуюсь, чого ти справді не спробувала зробити цього.

— Ми, жінки, пробуємо це завжди; хіба ти не знав про це?

— Ні, — сказав я. — Але тепер буду остерігатись. А вино добряче. Очевидно, в ньому не переривалась ферментація.

— Як у тобі?

— Гелен, — мовив я. — Ти не тільки приваблива, а й дотепна, і це незвичайно рідкісне і чарівне поєднання якостей.

— Не будь такий безтурботний, — відповіла вона трохи роздратовано і сіла на ліжко, все ще тримаючи в руці бокал з вином.

— Я не безтурботний. Але крайня небезпека, якщо вона не приводить до смерті, може привести до непохитної безтурботності, — сказав я сміючись. — Це гучні слова, та вони — лише звичайний досвід буття кулі.

— А що таке буття кулі?

— Моє буття. Таке, коли ніде не можеш зупинитись, ніде не маєш права поселитись і змушений вічно перебувати в русі, як куля. Це буття емігранта. Буття індійського монаха-жебрака. Буття сучасної

людини. До речі, емігрантів на світі більше, ніж дехто думає. Навіть серед тих, хто не рушає з місця, є емігранти.

— Непогано звучить, — сказала Гелен. — У всякому разі, це краще, ніж міщанський застій.

Я кивнув.

— Це можна описати й іншими словами — тоді воно звучатиме вже не так красиво. Але сила нашої уяви, хвалити Бога, не дуже велика. Інакше значно менше було б і військових добровольців.

— Все це краще, ніж застій, — повторила Гелен і випила своє вино.

Я задививсь на неї, коли вона пила. «Яка вона молода, — подумав я. — Молода, недосвідчена, так мило норовлива, небезпечна і дурненька. Вона нічого не знає. Не знає навіть, що міщанський застій — це стан моральний, а не географічний».

— А тобі не хочеться повернутись до осідлого життя? — запитала вона.

— Гадаю, що я вже не зміг би. Моя батьківщина проти моєї волі зробила мене космополітом. Таким я вже й буду. Повороту назад не буває.

— Навіть не хотів би знову стати людиною?

— Навіть людиною, — сказав я. — Бо і сама земля живе буттям кулі. Вона — емігрант сонця. Назад немає вороття. Інакше збанкрутуєш.

— Хвала Богу. — Вона подала мені свій бокал. — І тобі ніколи не хотілось повернутись назад?

— Завжди хочеться, — відповів я. — Я ніколи не керуюся своїми теоріями. Це надає їм подвійної принадності.

Гелен засміялась.

— Усе це неправда.

— Звичайно, неправда. Це тільки павутинка, якою прикривають щось інше.

— Що саме?

— Щось таке без слів.

— Таке, що буває тільки вночі?

Я не відповів. Я спокійно сидів у ліжку. Вітер часу припинився. Він більше не шумів у мене в вухах. Так, ніби я з літака потрапив у гондолу стратостата. Я линув, але шуму моторів уже не чув.

— Як ти звешся тепер? — спитала Гелен.

— Йозеф Шварц.

Вона замислилась на мить.

— То тепер і я Шварц?

Я мимоволі посміхнувся.

— Ні, Гелен. Це лише випадкове прізвище. Чоловік, від якого я прийняв його, теж успадкував його від когось. І той далекий померлий Шварц тепер продовжує жити в мені, як Вічний Жид, уже в третьому поколінні. Він мені як невідомий покійний родич по духу.

— Ти його не знав?

— Ні.

— А чи почуваєш ти себе інакше, після того як у тебе стало інше прізвище?

— Так, — відповів я. — Бо крім імені мені дістався ще й шматок паперу. Паспорт.

— Хоч він і фальшивий?

Я засміявся. То було запитання з іншого світу. В якій мірі паспорт фальшивий чи справжній — залежить лише від поліцая, який його перевіряє.

— На цю тему можна вивести філософську параболу, — сказав я. — Вона має починатись дослідженням того, що таке прізвище: випадкове наймення чи визначення особи.

— Прізвище є прізвище, — несподівано заперечила Гелен. — Я своє захищала. Воно було твоє. А тепер ти з'являєшся з якимось іншим, десь-то знайденим.

— Мені його подарували, — відповів я. — Для мене це був найцінніший у світі подарунок. Я з радістю ношу його. Для мене в ньому доброта. Людяність. Коли я іноді впадаю у розпач, воно нагадує мені, що доброта ще не вмерла. А про що нагадує тобі твоє? Про рід прусських вояк та мисливців зі світоуявленням про лисиць, вовків та павичів.

— Я сказала не про прізвище моєї родини, — відповіла Гелен, гойдаючи пантофлю на пальцях ноги. — Я ж іще ношу й твоє. Твоє колишнє, пане Шварц.

Я відкоркував другу пляшку вина.

— Мені розповідали, що в Індонезії існує звичай — час від часу змінювати імена. Якщо комусь набридне власна особа, він ніби змінює її — прибирає собі нове ім'я і починає нове буття. Чудова ідея!

— І ти теж почав нове буття?

— Так, сьогодні, — відповів я.

Вона скинула пантофлю з ноги на підлогу.

— І нічого старого не беруть із собою в нове життя?

— Луну, відгомін, — обережно пояснив я.

— І ніяких спогадів?

— Це і є луна. Спогади, які не завдають болю і не бентежать.

— Так, ніби дивишся кінофільм? — спитала Гелен.

Я поглянув на неї. Вона стояла в такій позі, ніби от-от кине свій бокал мені в голову. Я взяв у неї з рук бокал і налив вина з другої пляшки.

— Це яке вино? — спитав я.

— «Замок Райнгартсгаузен». Рейнське вино високої марки. Виготовлене без перерви в процесі бродіння. Не міняло свого характеру. Не зіпсоване на пфальцський лад.

— Значить, не емігрант?

— І не хамелеон, який змінює своє забарвлення. Не з тих, хто ухиляється од відповідальності за свої вчинки.

— Боже мій, Гелен, — спохватився я. — Що я чую? Здається, зашуміли крильця бюргерської благопристойності? Хіба ти не хотіла втекти від міщанського застою?

— Ти змушуєш мене говорити про те, чого я не думаю! — роздратовано відповіла вона. — Про що ми балакаєм? І до чого все це? Та ще в першу ніч! Чому ми не цілуємось або не ненавидимо одне одного?

— Ми і цілуємось, і ненавидимо.

— Це пуста балаканина! Де ти набрався всіх цих фраз? Чи ми сповна розуму, що отак сидимо і балакаєм?

— Я й сам не знаю.

— Звідки ж тоді в тебе всі ці фрази? Ти, певне, багато балакав і багато мав приятелів за кордоном?

— Ні, — сказав я. — Зовсім мало. Тому слова тепер і сиплються з мене, як яблука з кошика. Для мене це така ж несподіванка, як і для тебе.

— Це правда?

— Так, Гелен, — відповів я. — Це правда. Ти не розумієш, що це значить?

— А ти не можеш пояснити простіше?

Я похитав головою.

— Чому?

— Бо я боюсь визначень і слів, які щось визначають. Ти можеш не вірити, але це так. Крім того, у мені ще живе страх перед безіменним страхом, який підкрадається десь на вулиці, страх, про який я не хочу ні думати, ні говорити, бо в мені засів безглуздий забобон, що небезпека не існує, поки я її не помічаю. Ось чому у нас вийшла така дивна розмова манівцями. Внаслідок цього час ніби зупинився, як то буває в кінофільмі, коли порветься стрічка. Нараз усе зупиняється, і тоді вже нічого не може статись.

— Це для мене надто складна матерія, — мовила Гелен.

— Для мене теж. Хіба не досить того, що я тут, з тобою, що ти ще живеш і що мене ще не злапали знов?

— Ти повернувся заради цього?

Я не відповів. Гелен сиділа, як граціозна амазонка, — гола, з бокалом вина в руці, вимоглива, не ухилялась, лукава й смілива, — і я зрозумів, що досі зовсім не знав її. Я дивувався, як вона могла терпіти мене раніше, і тут побачив себе в ролі простака, який гадав, ніби володіє гарненьким ягнятком, і ходив за ним, наче за гарненьким ягнятком, та раптом бачить у своїх руках молоду пуму, яка не жде, що її прикрасять блакитною стрічкою чи розчешуть м'якою щіткою, а навпаки — здатна одкусити руку, яка гладить її.

Я потрапив на слизький ґрунт. Як ви, мабуть, і здогадуєтесь, зі мною сталося те, чого слід було чекати в першу ніч: я дав осічку в найпримітивнішій справі. Я передбачав такий скандал, і, можливо, тому так і сталось, що я чекав цього. Проте факт лишався фактом: я виявився неспроможним; а що на це я й розраховував, то, на своє щастя, і не вдавався до одчайдушних спроб, як звичайно буває в подібних випадках. Можна ще напустити на себе пиху і сказати, що тільки конюхи застраховані від таких несподіванок; жінки удаватимуть, ніби все розуміють, і з фатальною материнською ласкою будуть заспокоювати нещасного чоловіка — і все ж при тому ви не можете уникнути проклятого конфузу, від якого всякий пафос стає до жахливого смішним.

А що я не дав жодного зі звичайних у такому ділі пояснень, то Гелен, підкоряючись власному збудженню, атакувала мене. Не збагнувши, чому я не беру її, вона відчувала себе ображеною. Я міг би сказати їй і правду, але для цього мені бракувало спокою, Крім того, буває дві правди: одна правда, коли ви здаєтесь на милість переможця; друга — стратегічна, коли на милість не здаються. Досвід минулих п'яти років навчив мене, що коли здаються на милість, то немає нічого дивного, якщо у вас стрілятимуть.

— Люди в моєму становищі бувають забобонні, — спробував я відвернути увагу Гелен. — Вони вірять, що коли щось одразу скажеш чи зробиш, все вийде навпаки. Тому я такий обережний. Навіть у словах.

— Яке безглуздя!

Я засміявся.

— Віру в здоровий глузд я давно втратив. Якби не втратив її, то став би гіркий, як дикий лимон.

— Я гадаю, твоя забобонність сягає не надто далеко.

— Лише настільки, Гелен, — досить спокійно відповів я, — що вірю; скажи я зараз, що люблю тебе без міри, як за хвилину гестапо почне грюкати в двері.

Гелен на мить прислухалась, як звір, що почув підозрілий шелест. Потім поволі обернулась до мене обличчям. Просто неймовірно, як воно змінилось.

— Дійсно в цьому причина?

— Це лише одна з причин, — відповів я. — Як можна чекати повного порядку в моїй голові, коли мене тільки-но викинуло хвилею з безвідрадного пекла в небезпечний рай?

— Я іноді думала, як воно буде, коли ти повернешся, — мовила Гелен. — Мені все уявлялось зовсім не так.

Я остерігся спитати, як саме. В коханні завжди задають надто багато запитань, і коли починають серйозно цікавитись відповідями, швидко зникає і сама любов.

— Завжди буває інакше, — сказав я. — Хвалити Бога, завжди..

Вона посміхнулась.

— Ніколи не буває інакше, Йозефе. Лише зовні інакше. Там ще є вино?

Ходою балерини вона обійшла навколо ліжка, поставила бокал на підлогу біля себе і смачно потяглася. Вона була коричнева від чужого сонця і спокійна в своїй наготі, як жінка, яка не тільки знає, що вона принадна, а й чула це не раз від чоловіків.

— Коли мені треба йти звідси?

— Служниця завтра ще не повернеться.

— Післязавтра?

Гелен кивнула.

— Вийшло дуже просто. Завтра неділя. От я і дала їй відпустку на кінець тижня. Вона прийде в понеділок опівдні. У неї є коханець. Поліцай з жінкою та двома дітьми. — Гелен поглянула на мене примруженими очима і додала: — Вона аж сяяла від щастя.

З вулиці долинули характерний тупіт колони і спів.

— Що це? — спитав я.

— Солдати або гітлер-югенд. У Німеччині весь час хто-небудь кудись марширує.

Я підійшов до вікна і виглянув крізь щілинку між завісами. То виявився загін гітлер-югенду.

— Просто дивно, як ти могла така вдатись одна на всю вашу родину, — сказав я.

— Тут, мабуть, винна бабуся-француженка, — пояснила Гелен. — Була в нашому роду така. Тепер її навіть не згадують, наче вона єврейка.

Гелен позіхнула і знову потяглася. Враз вона стала така спокійна, ніби ми вже кілька тижнів прожили отак разом і жодна небезпека не загрожувала нам. По змозі ми уникали розмови на цю тему. Досі вона і слова не спитала про моє життя у вигнанні. Я не знав, що вона давно розкусила мене і вже прийняла своє рішення.

— Ти більше не хочеш спати? — спитала вона.

Була тільки перша година ночі. Я ліг у постіль.

— Можна лишити світло? — запитав я. — Так я краще спатиму. Я ще не звик до німецької темряви.

Гелен зиркнула на мене.

— Якщо хочеш, то засвіти всі лампи, любий...

Ми лежали, притулившись одне до одного. Я ледве міг пригадати, як ми спали колись щоночі в одному ліжку. Це було, наче якась бліда тінь, безбарвний спогад. Гелен знову лежала поряд, але зовсім інша, в якийсь незвичайно чужій інтимності; поки що я впізнавав у ній тільки щось невимовне — її дихання, запах волосся, а найбільше запах її шкіри, який для мене був утрачений на такий довгий час і ще й досі цілком не повернувся, а проте був близько і говорив мені більше, ніж мозок. Яка відрада — запах шкіри коханої людини! Я довго не спав у ту ніч — лежав, тримаючи в обіймах Гелен, і дивився на лампу й на півосвітлену спальню, яку я знав і не знав, і кінець кінцем мене вже не турбувало жодне питання.

Гелен прокинулася ще раз.

— Ти багато мав жінок у Франції? — проворкотала вона, не розплющуючи очей.

— Не більше, ніж це було необхідно, — відповів я. — І жодної такої, як ти.

Гелен зітхнула й хотіла повернутись. Але сон подолав її. Вона лише трохи підвелась і знову впала на подушку.

Поступово й мене оповив сон без сновидінь, тільки спокій та дихання Гелен сповнювали моє єство, а над ранок я прокинувся, і між нами вже не було нічого, що б роз'єднувало нас, я взяв її, і вона віддалась охоче, а потім ми знову поринули в сон, наче в хмару, в якій усе сяяло, і темряви вже більше не було.

Вранці я подзвонив у мюнстерський готель, де лишив свій чемодан, попередив, що затримався в Оснабрюку й повернусь уночі, і попросив поки що не віддавати нікому мою кімнату. Це я зробив з обережності. Не хотів, щоб з-за марнотратства на мене звернули увагу й донесли в поліцію. Якийсь байдужий голос відповів: гаразд. Я спитав ще, чи немає там для мене пошти. Ні, на моє ім'я нічого не було.

Я повісив трубку. Гелен стояла у мене за спиною.

— Пошти? — спитала вона. — Від кого ти чекаєш листів?

— Ні від кого. Я спитав про це лише для того, щоб не викликати підозри. Як не дивно, а про людей, які очікують листів, здебільшого не думають, що вони шахраї.

— А ти шахрай?

— На жаль, так. Всупереч своїй волі. Але й не без задоволення притому.

Гелен засміялась.

— Ти хочеш сьогодні повернутись до Мюнстера?

— Але ж тут мені довше не можна лишатись. Завтра повернеться твоя служниця. А оселитись десь тут у місті надто ризиковано. Адже мої вуса не роблять мене зовсім невпізнанним.

— А у Мартенса ти не можеш пожити якийсь час?

— Він пропонував ночувати в його кабінеті, але вдень дати притулку не може. Ні, Гелен, краще мені їхати до Мюнстера. Там на вулиці мене ніхто не впізнає, не те, що тут. І їхати туди всього годину.

— Скільки ти збираєшся пробути в Мюнстері?

— Це я зможу визначити лише тоді, коли буду там. З часом у людини розвивається шосте чуття — чуття небезпеки.

— Ти і тут відчуваєш її?

— Так, — відповів я. — З сьогоднішнього ранку. Вчора не відчував.

Вона подивилась на мене, зсунувши брови, і потім сказала:

— Тобі не можна виходити на вулицю.

— Не можна, поки не стемніє. Та й тоді можна буде тільки на вокзал.

Гелен мовчала.

— Все буде гаразд, — мовив я. — Не суши собі цим голови. Я навчився жити від години до години, не забуваючи при тому думати про завтрашній день.

— Навчився? — перепитала Гелен. — Це дуже практично! — У її тоні знову відчувалась роздратованість, як і напередодні увечері.

— Не тільки практично, а й необхідно, — відповів я. — І все ж іноді я що-небудь забуваю. Мені слід було б, наприклад, захопити з Мюнстера приладдя для гоління. Сьогодні ввечері я вже буду схожий на бродягу. Згідно з вадемекумом емігранта, цього слід уникати за будь-яких умов.

— У ванній кімнаті є все, що треба для гоління, — сказала Гелен. — Все, що ти лишив п'ять років тому, коли тікав звідси. Там ти знайдеш і свою білизну, і свої старі костюми — вони висять у шафі зліва.

Вона це сказала таким тоном, наче п'ять років тому я кинув її й перейшов до іншої жінки, а тепер повернувся лише для того, щоб забрати свої речі і піти знов. Я не збирався спростовувати її, це ні до чого б не привело. Вона б тільки зміряла мене здивованим поглядом і заявила, ніби нічого подібного й не думала, а якщо я сам так думаю, то сам у тому і винен, — і так я, безглуздо захищаючись, тільки б ще більше заплутався. Дивно, які звивисті шляхи ми часто обираємо, щоб приховати свої почуття!

Я зайшов до ванної. Мої костюми не викликали в мене ніякого почуття, я тільки побачив, наскільки потоншав за останні роки. Білизна порадувала мене, і я вирішив узяти з собою, скільки треба. Жодних сентиментальних поривів я не відчув. Прийняте мною три роки тому рішення дивитись на своє вигнання не як на нещастя, а як на свого роду прояв холодної війни, необхідний для мого розвитку, хоч принагідно приносив свої плоди.

День минув у якомусь роздвоєнні почуттів. Свідомість близької розлуки сповнювала нас обох, і особливо Гелен, яка не звикла до цієї думки, як я. Вона сприймала це майже як особисту образу. Я-то був підготований усім своїм досвідом емігранта і зокрема за той час, відколи виїхав із Франції; а Гелен ще не опам'яталась після мого прибуття, як тут настав і від'їзд. Її гордість іще мала не досить часу для примирення, а тут мала повторитись та сама ситуація. До цього ще домішувалась реакція на події вчорашнього вечора; хвиля почуттів відкотилась, і старі, затонулі уламки минулого раптом знову постали перед очима і здавались більшими, ніж були в дійсності. Ми уникали одне одного; звикали до розлуки. Я б охоче побув з годину на самоті; та коли потім подумав, що це буде не просто година, а дванадцята частина часу, який ми з Гелен маємо ще провести разом, це здалося мені немислимим. Колись давно, ще в роки спокійного життя, я часом ставив собі питання: як би я повівся, коли б почув, що мені лишилось жити всього місяць? Якоїсь ясної відповіді я так і не знайшов. Усе, що, на мою думку, я повинен був робити, якимсь дивним чином зразу ж виявлялось тим, чого ні в якому разі робити не слід. Те ж саме сталось і тепер. Замість обійняти той день, відкритись йому цілком і всіма своїми чуттями прийняти в себе Гелен я бродив по квартирі з палким бажанням зробити це й водночас з такою обережністю, ніби я був із скла. І з Гелен, здавалося, творилось те ж саме. Ми страждали й були неприступні, і тільки вечірні сутінки так наблизили страх розлуки, що ми несподівано знову наблизились одне до одного.

О сьомій годині вечора біля вхідних дверей пролунав дзвоник. Я здригнувся. Дзвоник для мене означав поліцію.

— Хто це може бути? — пошепки спитав я.

— Тихше. Давай почекаємо, — сказала Гелен. — Це, певно, хтось із знайомих. Якщо я не відповім, він піде.

Подзвонили вдруге. Потім постукали в двері.

— Іди до спальні, — шепнула Гелен.

— Хто ж це?

— Не знаю. Іди до спальні. Я спроваджу його. Краще відчинити, ніж чекати, поки почують сусіди.

Вона відіпхнула мене. Я швидко глянув довкола, чи не лежить що-небудь із моїх речей на виду. Тоді пішов у спальню. Звідти я почув, як Гелен запитала:

— Хто там? — Чийсь чоловічий голос відповів їй. Потім Гелен сказала: — Це ти? А що, власне, трапилось?

Я причинив двері. У квартирі був другий вихід через кухню, але туди я не міг потрапити непомічений. Лишалась єдина можливість — сховатися у великій стінній шафі, де висіли сукні Гелен. То, власне, була не шафа, а велика ніша в стіні, закрита дверима. Повітря там було досить.

Чоловік разом з Гелен зайшов до вітальні. І тут я впізнав його по голосу. То був брат Гелен, який колись засадив мене в концтабір.

Я поглянув на туалетний столик. Єдине, чим я міг скористатись як зброєю, був ніж для розрізування книг з нефритовою голівкою: нічого іншого я не знайшов. Не роздумуючи, я сховав ножа до кишені і ввійшов у шафу. Певна річ, я мусив оборонятись, якщо він помітить мене, і не було іншого виходу, як убити його, а потім спробувати втекти.

— Телефон? — долинув до мене голос Гелен. — Я нічого не чула. Спала. А що трапилось?

Під час серйозної небезпеки настає мить, коли в людині все досягає такого напруження, що, здається, досить іскри, і вона спалахне. Тоді людина стає майже ясновидцем — так швидко вона міркує і співставляє факти. Отож і я, ще не розчувши відповіді Ґеорґа, вже відчув, що він нічого не знає про мою присутність.

— Я дзвонив тобі декілька разів, — сказав Ґеорґ. — Ніхто не відповів. Навіть служниця. Ми думали, з тобою що-небудь сталось. Чому ти так довго не відчиняла?

— Я спала, — спокійно відповіла Гелен. — Тому й вимкнула телефон. У мене болить голова, не пройшло і досі. Ти розбудив мене..

— Голова болить?

— Еге ж. І зараз іще сильніше, ніж перед сном. Я прийняла дві таблетки, і їх треба відіспати.

— Снотворні таблетки?

— Проти головного болю. Ти залиш мене саму, Ґеорґе. Мені треба відіспати їх.

— Таблетки — дурниця, — заявив Ґеорґ. — Одягайся, та підемо погуляєм. Надворі така чудова погода. Свіже повітря — краще будь-яких таблеток.

— Я вже прийняла і тепер повинна виспатись. А блукати по місту мені не хочеться.

Вони говорили ще якийсь час. Ґеорґ хотів пізніше зайти за Гелен, але вона відмовилась. Він спитав, чи досить у неї вдома продуктів. Вона відповіла, що досить. А де служниця? Служницю вона, мовляв, відпустила на півдня, увечері та повернеться і приготує вечерю.

— Значить, усе гаразд? — запитав Ґеорґ.

— А що ж має бути негаразд?

— Ну, я тільки так сказав! Часом щось спаде на думку. Зрештою...

— Що «зрештою»? — різко спитала Гелен.

— Ну, як тоді...

— Що «тоді»?

— Маєш рацію, — погодився Ґеорґ. — Навіщо про те згадувати? Якщо все гаразд, значить, гаразд. Просто я тобі брат — от іноді й цікавлюсь.

— Авжеж, — сказала Гелен.

— Що?

— Ти мені брат.

— Я хочу, щоб ти це зрозуміла краще. Адже я зичу тобі добра!

— Знаю, знаю, — нетерпляче відповіла Гелен. — Ти вже не раз казав мені про це.

— Що на тебе найшло сьогодні? Звичайно ти не така.

— Правда?

— Розумніша, хотів я сказати. Якщо та дурниця знову почнеться...

— Нічого не почнеться. У мене просто болить голова, от і все! І я ненавиджу, коли мене контролюють.

— Ніхто тебе не контролює! Я лише турбуюся за тебе.

— Не турбуйся. Зі мною все гаразд.

— Ти завжди так кажеш. Тоді...

— Не будемо згадувати про «тоді», — різко перебила Гелен.

— Звичайно, не будемо. Я-то напевно не буду. Ти буваєш у лікаря?

— Буваю, — відповіла Гелен після паузи.

— І що він каже?

— Нічого.

— Щось та повинен же він говорити!

— Він каже, мені треба відпочити, — роздратовано сказала Гелен. — Щоб я спала, і коли стомлюсь і коли в мене болить голова, щоб не сперечалась ні з ким і щоб ні в кого не питала, чи це не суперечить моїм обов'язкам фольксгеносін і громадянки уславленої Третьої, тисячолітньої імперії.

— Він так сказав?

— Ні, він цього не говорив, — підвищивши голос, швидко відповіла Гелен. — Це я вигадала! Він лише порадив мені даремно не хвилюватись. Отже, він ніякого злочину не вчинив і не заслужив, щоб його засадили в концтабір. Він щирий прихильник нашого уряду. Тобі цього досить?

Ґеорґ щось пробурчав. Я подумав, що він уже збирається йти геть. Та, знаючи з досвіду, що це найнебезпечніший момент, бо раптом може статися непередбачене, я притягнув дверцята шафи до себе і лишив тільки вузеньку щілинку. Ще мить — і я почув, як Ґеорґ зайшов до спальні...

Потім його тінь ковзнула мимо, на мить затуливши світло, що падало до мене крізь щілину; він пройшов у ванну кімнату. Мені здалося, ніби Гелен іде слідом за ним, проте її я не побачив, Я причинив двері і завмер, стоячи в темряві серед суконь Гелен і стискаючи в руці ніж.

Я знав, що Ґеорґ не помітив мене, і був майже певен, що зараз він з ванної кімнати повернеться до вітальні й почне прощатись; і все ж я відчув, як щось мені здавило горло, а з-під пахов по тілу струмками стікав піт. Страх буває різний, коли ти боїшся чогось невідомого або чогось такого, що вже зазнав. Невідоме, яким би небезпечним воно не здавалося, завжди невиразне, і страх від нього можна контролювати самодисципліною. Та коли знаєш, що на тебе чекає, вже мало чим може зарадити і дисципліна, і психологічні сальто-мортале. Страх першого роду я пізнав перед тим, як потрапити до концтабору; і зовсім інший страх відчув тепер, уже знаючи, що мені буде в таборі, коли знову потраплю туди.

Дивно, але, перейшовши кордон, я ні разу не подумав про все це і не хотів думати. Подібні роздуми утримали б мене від такого одчайдушного кроку, а я всім своїм єством не хотів цього. Крім того, пам'ять іноді фальсифікує факти, щоб полегшити нам життя. Вона прагне навіть нестерпне пом'якшити нальотом забуття. Вам це знайоме?

— Так, знайоме, — відповів я. — Тільки це не забуття; це свого роду напівсон. Досить одного поштовху, і пам'ять прокинеться.

Шварц кивнув.

— Я стояв у темряві й тісноті серед напахчених суконь, загорнутий у них, наче в м'які крила велетенського кажана, і дихав рівно

й неглибоко, щоб не зашурхотів шовк або щоб не закашлятись чи не чхнути. Тільки тут я вперше по-справжньому збагнув, що вчинив. Страх, немов чорний газ, підіймався від підлоги, і я боявся, що от-от задихнусь. Сам я в концтаборі не зазнав найгіршого. Там поводились зі мною погано, як і з усіма, але потім відпустили, й, можливо, це теж сприяло тому, що згадка померкла.

І ось тепер переді мною постало все, що творили в таборі з іншими, про що я чув і сліди чого бачив на людях, — і я не міг збагнути того безумства, яке штовхнуло мене покинути благословенні країни, де за факт мого існування мене карали тільки тюрмою та висилкою за кордон. Тепер вони здавались мені пристановищем гуманізму.

Мені було чутно, як Ґеорґ возився у ванній кімнаті. Стіна там тонка, а Ґеорґ, як людина вищої раси, церемонитись не вважав за потрібне. Він з грюкотом відкинув кришку унітаза і здійснив свої природні потреби. Те, що я змушений був слухати, як він мочився, пізніше здавалось мені вершиною моєї ганьби, хоч ще й свідчило про те, що Ґеорґ безтурботний і не підозрює нічого. При тому я подумав про випадки крадіжок і грабунків, коли злодії, перш ніж утекти, паскудять житло — щоб поглумитись над людьми і вгамувати власний сором, бо, йдучи на злочин, від страху відчували позиви до цього.

Я почув, як з бачка зашуміла вода і Ґеорґ залишив ванну кімнату, бадьоро промаршировавши через спальню. Далі до мене долинув глухий стукіт вихідних дверей, а за хвилинку дверцята моєї ніші відчинились, я побачив світло і на фоні світла — темний силует Гелен.

— Уже пішов, — сказала вона.

Вийшов я зі сховища присоромлений; на душі у мене було так, як могло бути в Ахіллеса, коли його побачили в жіночому вбранні. Страх, ганьба і збентеження так швидко приходили на зміну одне одному, що, зрештою, всі ці почуття змішались докупи. Я, правда, звик до такої швидкої зміни почуттів; але існувала істотна різниця між тим, чи тебе тільки вишлють з країни, чи скарають на смерть.

— Тобі треба їхати звідси, — сказала Гелен.

Я глянув на неї. Не знаю чому, я сподівався побачити на її обличчі щось схоже на презирство. Певно, тому, що після недавньої небезпеки я відчував себе присоромленим, хоча перед кимось іншим, крім Гелен, такого відчуття я б не зазнав.

Та на обличчі Гелен не було нічого, крім страху.

— Тобі треба їхати звідси, — повторила вона. — Це було безумство — отак з'явитися тут!

Хоч хвилину тому я й сам так думав, але тепер похитав головою:

— Не зараз, — відповів я. — Через годину. Можливо, він ще блукає десь тут по вулиці. Він може ще раз повернутись сюди?

— Не думаю. Він не запідозрив нічого.

Гелен пішла до вітальні, вимкнула там лампу, підняла віконну штору й почала пильно дивитись на вулицю. Світло з відчинених дверей спальні падало на підлогу золотим ромбоїдом. Гелен стояла за плямою світла, напружено пригнувшись до вікна, ніби стежачи за звіром.

— Тобі не можна йти пішки на вокзал, — прошепотіла вона. — Тебе можуть впізнати. Але ти повинен їхати звідси! Я попрошу в Елли машину й одвезу тебе в Мюнстер. Які ж ми дурні з тобою! Тобі не можна лишатися тут!

Я дивився на Гелен — вона стояла біля вікна, зовсім близько, лише на другому боці кімнати, а проте вже далека від мене — і раптом відчув гострий біль. Вона, здавалося, тільки тепер вперше усвідомила, що ми мусимо розлучитись. Всі застереження, що весь день привидами блукали навколо нас, тепер зникли. Вона побачила небезпеку, побачила на власні очі, і все інше для неї вже не існувало. Нараз у ній не лишилось нічого, крім страху і любові, а водночас над нею вже витала тінь розлуки і втрати. Я відчув це, як і вона, різко й безжалісно: нарешті туман розвіявся і зникла всяка обережність, і якимсь дивним чином та жахлива свідомість несподівано вилилась у нестримне бажання. Я хотів затримати її, я мусив затримати її, я схопив її в обійми, я хотів мати її ще хоч раз, її всю, я вже не мирився з неминучою втратою.

Гелен відвела мої руки і сказала пошепки:

— Не зараз! Мені треба подзвонити до Елли! Не зараз! Ми ж повинні...

«Нічого ми не повинні», — думав я. Я мав ще годину часу, а потім світ для мене провалювавсь у безвість. Чому я досі не відчув цього сильніше? Я відчував це, але чому не розбив скляної стіни між собою і своїм почуттям? Якщо моє повернення було безглуздим, то це було ще безглуздішим! Я повинен був узяти з собою щось від Гелен у ту сіру порожняву, куди я, коли мені пощастить, повернуся. Щось більше, ніж згадку про обережність і зачароване коло, яким я оточив себе, більше того нашого з'єднання в перерві між сном; я повинен свідомо, всіма своїми чуттями взяти Гелен, її тіло і душу, її очі, її розум і думи, цілком, а не так лише, як самець на зорі.

Гелен чинила опір. Вона пошепки вмовляла мене, що може повернутись Ґеорґ, і я не певен, чи вона справді боялася цього. Сам я надто часто потрапляв у небезпеку і звик забувати про неї, тільки-но вона минала. В ту мить, у тій оповитій сутінками кімнаті, сповненій аромату духів

Гелен, її вбрання і ліжка, мені хотілося лише одного: заволодіти нею всім своїм єством, усім, на що я був здатний, і єдине, від чого я страждав і що пронизувало притуплене відчуття втрати, це неможливість володіти нею досконаліше й глибше, ніж дано природою. Мені хотілось мати тисячу рук і вуст, пластичні форми тіла, щоб, притулившись шкірою до шкіри, відчувати Гелен всю, без жодного проміжка, і все ж іще з первісним болем від того, що кров не проникає в кров, що це тільки близькість, а не злиття.

Я слухав Шварца, не перебиваючи його. Він розповідав мені, але я розумів, що я для нього лише стіна, від якої іноді поверталась луна його власних слів. Я так і розумів свою роль — інакше я не міг би слухати його без збентеження; я був переконаний, що й він без цього не зміг би розповідати про те, що хотів ще раз викликати в своїй уяві, перш ніж доведеться поховати в беззвучному плині спогадів. Я був сторонньою людиною, яка на одну ніч стрілась йому на життєвому шляху і перед якою він міг не приховувати своїх почуттів. Він постав переді мною, закутаний в анонімний плащ далекого, мертвого прізвища — Шварц, — і коли він скине його, то разом з ним скине й свою особистість і зникне в безіменній юрбі, що мандрує до чорних воріт останньої межі, за якою вже не потрібні ніякі документи і нікого не висилають і не повертають назад.

Офіціант повідомив нас, що, крім англійських дипломатів, з'явився й німецький. Він показав його нам. Посол Гітлера сидів за п'ять столиків од нас у товаристві трьох людей — одного чоловіка і двох здорових і міцних на вигляд жінок, одягнених у сукні двох відтінків синього кольору, що не гармоніювали один з одним. Чоловік, якого офіціант назвав німецьким послом, сидів до нас спиною, що мене цілком влаштовувало і заспокоювало.

— Я гадав, що це вас, панове, зацікавить, — сказав офіціант. — Адже ви теж говорите по-німецьки.

Ми з Шварцом мимовільно обмінялись емігрантським поглядом — кожен з нас підняв трохи вії, потім байдуже відвернувся. Ніщо, мовляв, нас не цікавить менше, як той посол. Емігрантський погляд відрізняється від німецького погляду часів Гітлера — там, обережно оглянувшись на всі боки, щось пошепки говорять одне одному; але обидва погляди належать до культури двадцятого століття.

Шварц байдуже поглянув на офіціанта.

— Ми його знаємо, — сказав він. — Принесіть нам ще вина. — Потім так само спокійно став розповідати далі.

— Гелен пішла до подруги по автомашину. А я лишився чекати вдома. Був вечір, вікна стояли розчинені. Я вимкнув усі лампи, щоб мене ніхто не побачив у квартирі. Якщо хтось подзвонив би, я б не озвався.

А якщо прийшов би Ґеорґ, я міг би, в крайньому разі, втекти через кухню.

З півгодини я просидів тихенько біля вікна, прислухаючись до шумів на вулиці. Через якийсь час у мені почало наростати моторошне почуття втрати. Воно не було болісне; воно скоріше нагадувало сутінки, що повзуть усе далі та далі, все затіняють і спустошують, аж поки досягнуть обрію. Мені здавалось, ніби перед очима у мене тремтять терези: з одного боку порожнє минуле, з другого — порожнє майбутнє, а посередині стоїть Гелен з тінню-коромислом на плечах, та й сама вона теж ставала тінню. Мені здавалось, ніби я стою посередині свого життя; наступний мій крок зрушить терези, вони поволі будуть хилитися у бік майбутнього, дедалі більше й більше занурюватимуться в сутінки і вже ніколи не прийдуть до рівноваги.

Мене розбудив шум авто, що наближався до будинку. В світлі вуличного ліхтаря я побачив, як Гелен вийшла з машини і зникла в парадних дверях. Я побрів через темну, мертву квартиру й почув, як повернувся ключ у вхідних дверях. Гелен швидко вскочила в передпокій.

— Можемо їхати, — сказала вона. — Тобі треба назад до Мюнстера?

— Я лишив там свій чемодан. І зареєстрований там під ім'ям Шварца. Куди ж мені ще їхати?

— Заплати за кімнату в готелі і перебирайся в інший.

— Де?

— Та й правда — де? — Гелен трохи подумала.

— В Мюнстері, — зрештою відповіла вона. — Ти маєш рацію. Де ж іще? Всі інші міста далеко звідси.

Я зібрав деякі речі, що могли знадобитись мені, й поклав у чемодан. Ми вирішили, що я сяду в машину не біля свого дому, а трохи далі, на Гітлерплац, а чемодан винесе Гелен.

Ніким не помічений, я вийшов на вулицю. Назустріч повіяв теплий вітер. У темряві шуміло листя дерев. Гелен уже чекала мене на площі.

— Сідай, — шепнула вона, — швидше!

Автомашина виявилась закритим кабріолетом. Обличчя Гелен було освітлене слабкими променями від арматурного щитка. Очі її блищали.

— Треба обережно вести машину, — мовила вона. — Аварія і поліція — це те, чого нам тільки й бракує!

Я не відповів. Про такі речі на вулиці не говорять. Так можна і справді накликати біду. Гелен, посміхаючись, повела машину вздовж міського валу. Вона була сповнена майже гарячкової енергії, наче все це тільки весела пригода; розминаючись зі стрічними машинами чи обганяючи

передні, вона балакала сама з собою і з машиною. Коли доводилося зупинитись поблизу поліцая-регулювальника, вона бурмотіла заклинання; якщо ж її зупиняв червоний світлофор, квапила і його.

— Ну вже, давай! Обертайся на зелений.

Я не розумів її настрою. Для мене то була остання година нашого перебування вкупі. Я ще не знав, на що вона зважилась.

Коли виїхали за місто, Гелен трохи заспокоїлась.

— Коли ти збираєшся їхати з Мюнстера далі? — спитала вона.

Цього я не знав, бо не ставив перед собою жодної мети. Я тільки знав, що довго затримуватись там мені не можна. Доля дає людині лише свого роду блазнівську свободу, а потім перестерігає і б'є. Іноді людина сама відчуває, коли настає пора. І я відчув, що настав час виїздити.

— Завтра, — відповів я.

Кілька хвилин вона мовчала, потім запитала:

— Як ти збираєшся це робити?

Я вже міркував про це, коли сидів самотній у темній квартирі. Сісти в поїзд і на кордоні просто показати свій паспорт здавалось мені надто ризикованим. Мене могли спитати про інші документи — дозвіл на виїзд та сплату виїзного податку або про відмітку в паспорті, — а в мене нічого того не було.

— Тим самим шляхом, що й сюди, — сказав я. — Через Австрію. Через Рейн до Швейцарії. Вночі. — Я обернувся до Гелен і попросив: — Давай не будемо про це говорити. Або якомога менше.

Вона кивнула.

— Я взяла з собою гроші. Вони знадобляться тобі. Якщо ти таємно переходитимеш кордон, то зможеш узяти їх з собою. Їх можна обміняти в Швейцарії?

— Можна. А хіба тобі вони не потрібні?

— Я не можу їх узяти з собою. Мене будуть перевіряти на кордоні. Дозволяється мати при собі лише декілька марок.

Я вирячився на Гелен. Що вона лепече? А потім вирішив, що вона помилилася на слові.

— Скільки там? — спитав я.

Гелен кинула на мене бистрий погляд.

— Не так мало, як ти думаєш. Я вже давно відклала їх. Он там вони, в сумці.

Вона показала на маленьку шкіряну сумочку.

— Там здебільшого купюри по сто марок. Є ще й пачка двадцяток, для Німеччини, щоб тобі не довелось розмінювати крупних. Не лічи їх. Візьми з собою. Це так чи інакше твої гроші.

— Хіба нацисти не конфіскували мого рахунка?

— Конфіскували, але з запізненням. Я встигла раніше за них зняти ось ці гроші. Один знайомий банківський службовець допоміг мені. Я хотіла зберегти їх для тебе і якось переслати, але так і не дізналась, де ти є.

— Я не писав, бо думав, що ти під наглядом. Не хотів, щоб тебе посадили в концтабір.

— Не тільки тому, — спокійно докинула Гелен.

— Так, мабуть, не тільки тому.

Ми проїздили село з білими вестфальськими будинками, солом'яними стріхами і чорними балками. По вулиці снували бундючні молодики в мундирах. В пивничці горлали пісню про Хорста Весселя так, що було чутно й на вулиці.

— Скоро буде війна, — несподівано сказала Гелен. — Ти тому й приїхав?

— Звідки ти знаєш, що буде війна? — спитав я.

— Від Ґеорґа. Ти приїхав через це?

Я не розумів, чого вона про це питала.

— Так, — відповів я. — І через це теж, Гелен.

— Хотів мене забрати?

Я знову вирячився на неї.

— Боже мій, Гелен, — нарешті озвавсь я, — не говори так про серйозні речі. Ти ж зовсім не уявляєш, як там, за кордоном. Це не якась весела пригода, а коли почнеться війна, то й подумати страшно. Тоді там арештують усіх німців.

Ми змушені були зупинитись біля залізничного переїзду. Перед будиночком обхідника в маленькому палісаднику цвіли жоржини й троянди. Металеві тяги шлагбаума бриніли під вітром, немов арфа. За нами під'їхали інші автомашини — спершу невеличке авто, в якому сиділо четверо серйозних опасистих чоловіків; потім якась літня жінка в зеленому двомісному авто, а згодом безшумно підсунувся великий чорний лімузин «мерседес», схожий на катафалк, і став поруч з нами. За кермом сидів шофер у чорній есесівській формі, а на задньому сидінні — два есесівські офіцери з дуже блідими обличчями. Їхня машина так близько стояла від нас, що я міг би дістати її рукою.

Минуло чимало часу, поки пройшов поїзд. Гелен сиділа мовчки поряд зі мною. Поблискуючи хромом, «мерседес» просунувся іще далі вперед і мало не вперся радіатором у шлагбаум. Він справді нагадував похоронну машину, в якій везуть двох мерців. Ми тільки-но балакали про війну — і раптом біля нас виник її символ: чорні мундири, обличчя

мерців, срібні черепи, чорна машина і тиша, від якої вже пахло не трояндами, а гіркуватим барвінком і тліном.

Поїзд з гуркотом пролетів повз нас, як саме життя. То був швидкий поїзд із спальними вагонами і яскраво освітленим вагоном-рестораном, у якому я побачив накриті білим столики. Тільки-но шлагбаум піднявся, «мерседес», наче чорна торпеда, шугнув поперед усіх у темряву і блідим світлом своїх фар обезбарвив ландшафт; навіть дерева здавались уже чорними, обвугленими скелетами.

— Я поїду з тобою, — пошепки сказала Гелен.

— Що-о? Що ти верзеш?

— А чому б і ні?

Вона зупинила машину. Тиша накрила нас, наче беззвучним ударом; потім стало чути шерехи ночі.

— Чому ні? — несподівано різко і схвильовано запитала Гелен. — Ти хочеш знову кинути мене?

Обличчя її, освітлене голубим сяйвом від щитка, було таке ж бліде, як у тих офіцерів, — так, наче і на ній лежала печать смерті, що вже підкрадалась у ту червневу ніч. І в ту мить я нарешті збагнув, чого я найбільше весь час боявся: між нами могла вибухнути війна; і тоді, коли вона відбушує, ми вже не знайдем одне одного, бо сподіватися цього не можуть навіть найбільші оптимісти.

— Якщо ти приїхав не для того, щоб забрати мене, то твій приїзд взагалі злочин! Хіба ти цього не розумієш? — сказала Гелен, тремтячи від гніву.

— Це так, — відповів я.

— Чого ж ти тоді ухиляєшся?

— Я не ухиляюсь, але ти не знаєш, що це означає.

— А ти так добре знаєш? Чого ж ти тоді приїхав? Не викручуйся! Щоб іще раз попрощатися зі мною?

— Ні.

— Чого ж тоді? Щоб лишитись тут і покінчити самогубством?

Я похитав головою. Мені стало ясно, що може бути лише одна відповідь, яку Гелен зрозуміє і яку я тепер маю право дати, — нехай навіть вона і не справдиться. Я змушений був дати цю відповідь!

— Щоб тебе забрати з собою, — сказав я. — Хіба ти цього й досі не зрозуміла?

Її личко враз змінилось. Гнів наче хто рукою зняв. Воно стало прекрасним.

— Я зрозуміла, — прошепотіла вона, — А ти мусив сам сказати мені про це. Хіба ти не розумієш цього?

Я помовчав, набираючись духу.

— Гелен, я сто разів збирався тобі сказати про це, і хотів би говорити щохвилини, і кажу особливо тоді, коли змушений доводити, що це неможливо.

— Це не неможливо. У мене є паспорт.

Якусь мить я мовчав. Це слово вразило, як блискавка в спантеличених хмарах мого вагання.

— У тебе є паспорт? — повторив я. — Закордонний?

Гелен відкрила сумочку і вийняла свій паспорт. Вона не просто мала його взагалі, але й мала при собі. Я дивився на нього, як дивляться на святиню. Та дійсний паспорт був нічим іншим, як святинею. Він втілював у собі і декларацію права і самі права.

— Відколи він у тебе? — спитав я.

— Уже два роки, — відповіла вона. — Він дійсний ще три роки. Я вже тричі скористалася з нього. Одного разу їздила до Австрії, коли та ще була незалежна. А потім двічі — до Швейцарії.

Я перегортав сторінки книжечки. Мені треба було зібратися з думками. Несподівана дійсність приголомшила мене. Справжній закордонний паспорт шелестів у мене в руках. Що Гелен могла покинути Німеччину, вже не здавалось виключеним. Досі я вважав це можливим лише в тому разі, якщо вона втече й нелегально перейде кордон.

— Все просто, правда ж? — сказала Гелен, дивлячись мені в очі.

Я кивнув.

— Ти можеш сісти в поїзд і поїхати, — зробив я висновок, гідний ідіота, і знову глянув на паспорт. Раніше мені таке не спадало й на думку. — Але в тебе немає французької візи.

— Я можу поїхати в Цюрих і взяти там французьку візу. До Швейцарії мені віза не потрібна.

— Це правда. — Я не міг відірвати від неї погляду. — А твоя родина? — спитав я. — Вони тебе відпустять?

— Я їх питати не буду. І нічого не скажу про це. Тільки скажу, що мені треба з'їздити в Цюрих до лікаря. Я вже так їздила туди.

— А хіба ти хвора?

— Звичайно, ні, — відповіла Гелен. — Просто обдурила їх, щоб одержати паспорт. Щоб якось вирватися звідси. Мало не задихнулась тут.

Я пригадав запитання Ґеорґа, чи була вона в лікаря.

— Так ти не хвора? — знову спитав я.

— Дурниці. Але моя рідня вважає, що я хвора. Я сама переконала їх у цьому, щоб вони дали мені спокій. І щоб мати можливість виїздити

за кордон. Мартенс допоміг мені в цьому. Не так-то легко було довести німецьким патріотам, що у Швейцарії можуть виявитись кращі фахівці, ніж наші берлінські світила.

Раптом Гелен засміялась.

— Чого ти скорчив таку трагічну міну?! Адже йдеться не про життя і смерть — це ж не якась небезпечна втеча в нічному турмані. Просто я завтра виїду на кілька днів у Цюрих, до лікаря на огляд, як уже їздила раніше, а там, можливо, зустріну тебе, якщо й ти там будеш. Правда, це звучить краще?

— Так, — мовив я. — Але давай будемо їхати далі. Мій стан нагадує мені стан людини, яку по черзі занурюють на мить то в окріп, то в крижану воду, а вона ніяк не може відчути різниці між ними. Чому я досі не подумав про це? Нараз усе стало таким простим, що мені стало страшно: чи не вискочить зараз із лісу ціла бригада есесівців?

— Все здається легким, коли дійдеш до розпачу, любий мій, — лагідно сказала Гелен. — Якась дивна компенсація. Чи воно завжди так?

— Будемо сподіватись, що нам ніколи не доведеться думати про це.

Наша машина вискочила з курної польової дороги на шосе.

— Я навіть готова завжди так жити, — мовила Гелен без жодної тіні розпачу.

Гелен пішла зі мною до готелю. І як несподівано швидко зорієнтувалась вона у моєму становищі!

— Я зайду з тобою до вестибюля, — заявила вона. — Сам чоловік завжди викликає до себе більшу підозру, ніж чоловік з жінкою.

— Ти здібна учениця, — зауважив я.

Гелен похитала головою.

— Цього я навчилася ще до твого приїзду. В роки епідемії доносів. Національне піднесення нагадує камінь, який підіймають з землі, — піднімеш, а з-під нього виповзає всяка нечисть. І щоб прикрити свою підлість, нечисть вдається до гучних слів.

Службовець готелю дав мені ключ, і я попрямував до своєї кімнати. Гелен лишилась чекати мене внизу.

Чемодан мій стояв за дверима на підставці. Я оглянув нічим не примітну кімнату. Така ж, як і багато інших, у яких я зупинявся досі. Я спробував відтворити в пам'яті, як пробирався сюди. Але образи розпливались. Я вже не міг пригадати себе, коли стояв на березі чи виглядав на річку з-за кущів, — пригадав тільки, як плив на дощці.

Поставивши свій домашній чемодан поряд з купленим раніше, я повернувся униз до Гелен.

— Скільки часу ти можеш побути тут? — спитав я.

— Сьогодні вночі я повинна повернути машину.

Я дивився на Гелен. Вона раптом стала такою бажаною, що на якусь мить мені наче одібрало мову. Я розгублено дивився на коричневі і зелені крісла у вестибюлі, на ложу портьє, на яскраво освітлений стіл з численними поличками для листів у глибині ложі і зрозумів, що повести Гелен до своєї кімнати неможливо.

— Ми ще можем удвох повечеряти, — сказав я. — Давай поводитись так, ніби завтра побачимось знову.

— Не завтра, — заперечила Гелен. — Післязавтра.

Вона вкладала в «післязавтра» якесь значення; а для мене це поки що звучало однаково, що ніколи, або як непевний шанс виграти в лотереї, де більшість білетів пусті. Я надто багато зазнав отих «післязавтра» — і всі вони виявлялись не такими, як я сподівався.

— Післязавтра, — повторив я. — Післязавтра або на день пізніше. Залежатиме від погоди. Не будемо сьогодні думати про це.

— А я ні про що інше й не думаю, — відповіла Гелен.

Ми пішли в склепистий погрібець — по-старонімецьки обладнаний ресторан — і знайшли собі столик, за яким нас ніхто не міг підслухати. Я замовив пляшку вина, і ми почали домовлятись про майбутнє. Гелен збиралась на другий день виїхати в Цюрих. Там вона чекатиме на мене. Я мав намір податися знайомим мені шляхом, через Австрію і Рейн, і, коли доберусь до Цюриха, — подзвонити їй.

— А якщо ти не приїдеш? — запитала Гелен.

— З швейцарських тюрем можна писати листи. Почекаєш з тиждень. Якщо про мене так нічого й не почуєш, повертайся назад.

Гелен довго дивилась мені в обличчя. Вона зрозуміла, що я хотів сказати. З німецьких тюрем писати листи не було ніякої можливості...

— А кордон дуже охороняється? — пошепки спитала вона.

— Ні, — відповів я. — І не суши собі цим голови. Я пробрався сюди — то чому б мені не вибратися звідси?

Ми намагались не згадувати про близьку розлуку, але не могли. Вона стала між нами, як велетенська чорна колона, і єдине, що ми могли вдіяти, це випадково ловити погляд іншого на своєму розгубленому обличчі.

— Це схоже на те, як було п'ять років тому, — мовив я. — Тільки на цей раз ми їдемо обоє.

Гелен похитала головою.

— Будь обережний! — сказала вона. — Ради Бога, будь обережний! Я чекатиму. Довше, ніж тиждень! Чекатиму, скільки хочеш. Не ризикуй марно!

— Я буду обережний. Тільки годі про це. За зайвими розмовами можна згубити обережність. Тоді вона вже не допомагає.

Вона поклала свою руку на мою.

— Я тільки тепер усвідомила по-справжньому, що ти приїхав! Тільки тепер, коли ти знову їдеш! Так пізно!..

— Я теж, — відповів я. — Добре, що ми це тепер зрозуміли.

— Так пізно, — зітхнула Гелен. — Коли ти вже їдеш...

— Ні, ми це завжди розуміли. Хіба інакше я б повернувся? Хіба інакше ти чекала б мене? Ми тепер лише вперше можемо сказати про це одне одному.

— Я не завжди чекала, — мовила Гелен.

Я промовчав. Я теж не ждав, але знав, що не маю права сказати їй про це. І особливо в такий момент. Ми обоє були відкриті й беззахисні. Якщо нам судилося знову колись жити вкупі, то цей момент у галасливому мюнстерському ресторані стане точкою опори, до якої ми обоє, і кожен сам для себе, знову і знову зможемо повертатись, щоб почерпнути силу і підтвердження. Він служитиме нам дзеркалом, в яке ми завжди зможемо поглянути, і воно покаже нам два образи: те, до чого призначала нас доля, і те, що вона зробила з нас. А це вже немало; адже помилки часто походять від того, що втрачається перший образ.

— А тепер тобі пора їхати, — сказав я. — Та будь обережна. Не жени машину.

Її уста здригнулись в усмішці. Я помітив іронію тільки тоді, коли вже сказав це. Ми стояли на вітряній вулиці серед старих будинків.

— Ти будь обережний, — прошепотіла вона. — Тобі це потрібніше.

Довго витримати в готелі я не міг. Побув трохи у своїй кімнатці, потім пішов на вокзал, купив квиток до Мюнхена й переписав розклад поїздів. Один поїзд відходив у той же вечір. Я вирішив їхати ним.

У місті все стихло. Проходячи через соборну площу, я зупинився. В темряві можна було розглядіти тільки нижню частину старовинної будівлі. Я думав про Гелен і про те, що мало статись, але наше майбутнє здавалось мені неосяжним і неясним, як ті високі затінені вікна собору; раптом я завагався: чи вірно буде взяти її з собою і чи не приведе це нас до загибелі? Вчинив я легковажний злочин чи приймаю нечувану милість, а може, й те й інше разом?

Недалеко від готелю я почув приглушені голоси і тупіт чобіт. З одного будинку вийшли два есесівці, виштовхнувши на вулицю якогось чоловіка. У світлі вуличного ліхтаря я розглядів його обличчя. Воно було бліде як віск, а з правого куточка уст по підборіддю стікала темною цівкою кров. Чоловік той був лисий, тільки над скронями стир-

чали пучки темного волосся. Очі в нього були широко розплющені і сповнені такого жаху, якого я вже давно не бачив. Чоловік мовчав. Конвоїри шарпали його й нетерпляче підштовхували вперед. Вони не кричали на нього; вся та сцена була якась приглушена, примарна. Проходячи мимо, есесівці поглянули на мене злісно й визивно, а заарештований втупився в мене застиглими очима й ніби зробив якийсь жест, наче благав про допомогу; його вуста ворухнулись, але не промовили жодного звуку. То була одвічна сцена людського життя: слуги влади, жертва й одвічний третій — німий свідок, який ніколи не підведе руки на захист жертви і не спробує визволити її, бо тремтить за власну безпеку, і саме тому його власна безпека завжди під загрозою.

Я знав, що допомогти арештованому не можу нічим. Озброєні есесівці легко могли б упоратися зі мною, — а тут я ще згадав розповідь одного чоловіка про подібну сцену. Побачивши, що есесівець б'є арештованого єврея, той чоловік поспішив на допомогу жертві. Оглушивши есесівця одним ударом, він гукнув євреєві, щоб той тікав. Але арештований почав проклинати свого рятівника, ось тепер йому, мовляв, справді край, бо доведеться відповісти і за цей злочин; обливаючись сльозами, він пішов по воду, щоб привести до пам'яті есесівця, аби той повів його на смерть...

Я пригадав той випадок, та легше мені не стало. В мені піднялася така суперечлива мішанина безсилля, страху, презирства до самого себе і майже непристойного бажання зберегти своє щастя в той час, коли вбивають інших, — що я зайшов у готель, зібрав свої речі та й поїхав на вокзал, хоча до поїзда лишалося ще багато часу. Мені здавалось порядніше сидіти в залі чекання, аніж ховатись у готелі. І той незначний ризик, на який я, наче хлопчисько, зважився таким чином, давав принаймні незначну опору моєму почуттю власної гідності.

Я їхав цілу ніч і весь наступний день і без будь-яких ускладнень прибув до Австрії.

Газети були заповнені вимогами, запевненнями та різними повідомленнями про інциденти на кордонах, які здебільшого передують війні і в яких дивує те, що сильніші нації завжди звинувачують в агресивності слабіших. Я бачив ешелони з військами; але більшість людей, з якими я говорив, не вірили, що буде війна. Вони сподівались, що після торішнього Мюнхена щоразу буде новий Мюнхен, що Європа надто слаба і так підупала, що вже не наважиться на війну з Німеччиною. В цьому Німеччина відрізнялась од Франції, де кожен знав, що війна неминуча; той, кому загрожує війна, завжди знає більше й раніше за нападника.

Я приїхав у Фельдкірх і зняв собі невеличку кімнату в одному пансіоні. Було літо — сезон для туристів; тому моя поява не привернула

уваги. Два чемодани надавали мені поважного вигляду. Я вирішив покинути їх напризволяще і взяти лише невеличкий багаж, щоб не утруднити себе в дорозі. Спакував усе в рюкзак; турист найменше привертав до себе уваги. За кімнату я заплатив за тиждень наперед.

На другий день я вирушив у дорогу. До півночі пересидів у лісі поблизу кордону. Ще й досі пам'ятаю, як мені дошкуляли комарі і як я спостерігав за блакитною саламандрою, що плавала в калюжці чистої води. На спині в неї був гребінь; вона то пірнала на дно, то знову спливала на поверхню, щоб хапнути повітря. Потім перевернулась і показала своє плямисте, жовто-червоне черевце. Спостерігаючи за нею, я подумав тоді, що її світ обмежений берегами калюжі. Для неї в тій ямці води було все — Швейцарія, Німеччина, Франція, Африка і Йокагама. Вона мирно пірнала на дно й виринала знов на поверхню — в цілковитій гармонії з тихим вечором.

Поспавши кілька годин, я почав збиратись у дорогу. Я був цілком упевнений, що зі мною нічого не трапиться. Та минуло якихось десять хвилин, як передо мною наче з-під землі виріс митний чиновник.

— Стій! Ні з місця! Ви що тут робите?

Він, певно, вже давно підстерігав у темряві порушників кордону. Моєму поясненню: мовляв, ніяких лихих намірів я не маю, а тільки вийшов на прогулянку — він не повірив.

— Ви зможете про все це розповісти у митниці, — сказав він і, знявши зброю з запобіжника, звелів мені йти вперед себе, назад до найближчого населеного пункту.

Я йшов приголомшений, майже очманілий, і тільки один малесенький куточок мого мозку напружено думав: як мені втекти? Та на це годі було й сподіватись — митний чиновник добре знав свою службу. Він ішов за мною, точно дотримуючись правильної дистанції: я не міг ні напасти на нього зненацька, ні віддалитись від нього на зайвих п'ять метрів без того, щоб він негайно не відкрив по мені вогонь.

У митниці він одчинив невеличку кімнатку.

— Заходьте сюди. Тут почекаєте.

— А це довго?

— Поки вас допитають.

— А ви не можете цього зробити зараз? Я ж нічого не вчинив такого, щоб мене саджати під арешт.

— Тоді вам нічого й турбуватись.

— А я і не турбуюсь, — відповів я, знімаючи з себе рюкзак. — То, може, почнемо?

— Почнемо тоді, коли будемо готові до цього, — сказав чиновник, показуючи на диво здорові, білі зуби. І на вигляд і своїм поводженням він скидався на єгеря. — Завтра вранці прийде компетентний у цьому ділі чиновник. Ось тут у кріслі ви можете поспати. Лишилось якихось кілька годин. Хайль Гітлер!

Я оглядівся по кімнаті. Вікно було заґратоване; двері міцні й замикалися ззовні. Втекти я не міг. До того ж десь поряд було чути людські голоси. Довелося сидіти й чекати. Майбутнє нічого втішного мені не обіцяло. Нарешті небо посіріло, потім поступово стало блакитне, а далі зовсім ясне. Знову почулися голоси і запахло кавою. Двері розчинились. Я удав, ніби тільки-но прокинувсь, і смачно позіхнув. Зайшов митний чиновник; він був червоний, опасистий і на вигляд сердечніший за того єгеря.

— Нарешті! — вигукнув я. — Страшенно незручно тут спати.

— З якими намірами ви йшли до кордону? — запитав він, одкриваючи мій рюкзак. — Хотіли дременути? Чи займаєтесь контрабандою?

— Поношені штани для контрабанди не годяться, — відповів я. — І старі сорочки теж.

— Прекрасно. Чого ж тоді вас понесло туди серед ночі?

Він одсунув мій рюкзак убік. Я раптом згадав про гроші, що лежали у мене в кишені. Якщо він знайде їх, я пропав. Може, дасть Бог, обшук на тому й скінчиться?

— Хотів помилуватись Рейном уночі, — сказав я, посміхаючись. — Я турист. І трохи романтик.

— Звідки ви прийшли?

Я назвав пансіон і містечко, з якого прийшов.

— Сьогодні вранці я хотів повернутись туди, — пояснив я. — Там лишилися мої чемодани. І за кімнату я заплатив у пансіоні за тиждень наперед. Як бачите, нічого схожого на контрабанду немає.

— Ну-ну, — відповів чиновник. — Все це ми ще перевіримо. Через годину я зайду за вами. Підемо туди разом. Подивимось, що у вас у чемоданах.

Йти довелося далеченько. І товстун той виявився пильний, як вівчарка. Він вів свій велосипед і безперервно курив. Нарешті ми прийшли.

— Так ось же він! — гукнув чийсь голос із вікна пансіону.

Ще мить — і переді мною стояла хазяйка. Від хвилювання вона розчервонілась як печений рак.

— Боже мій, а ми вже думали, з вами щось скоїлось! Де ж це ви пропадали всю ніч?

Побачивши вранці мою нерозібрану постіль, хазяйка подумала, що мене вже, мабуть, убито. В тих краях нібито вештався підозрілий суб'єкт, на совісті якого було кілька грабіжницьких нападів. Тому хазяйка й викликала поліцію.

Слідом за хазяйкою з будинку вийшов поліцай. Він теж був схожий на єгеря.

— Я заблудився, — якомога спокійніше пояснив я. — А потім настала така чудова ніч. Вперше після дитячих років я знову заночував на лоні природи. Це було прекрасно! Шкода тільки, що я завдав вам стільки клопоту. На жаль, я ненароком підійшов надто близько до кордону. Прошу вас, скажіть митному чиновнику, що я у вас живу.

Хазяйка підтвердила мої слова.

Митного чиновника таке пояснення задовольнило; але поліцай почав допитуватись далі, нотуючи мої відповіді.

— Звідки ви прийшли? — спитав він. — Від кордону? У вас є документи? Хто ви такий?

На мить мені перехопило подих. Адже гроші, які дала мені Гелен, лежали у мене в нагрудній кишені; якщо він дізнається про це, виникне підозра, ніби я збирався переправити їх до Швейцарії, і мене негайно заарештують. А що буде потім — і подумати страшно.

Я назвав своє прізвище, але паспорта не показав; німцям та австрійцям у себе вдома не обов'язково носити його при собі.

— А хто нам доведе, що ви не той самий розбійник, якого ми шукаємо? — запитав схожий на єгеря поліцай.

Я засміявся.

— Тут нема чого сміятись, — роздратовано заявив він і разом з митним чиновником почав оглядати мої чемодани.

Я удав, ніби сприймаю все це як жарт; але ніяк не міг придумати, чим виправдати наявність великої суми грошей, якщо вони здумають обшукати й мої кишені. Зрештою вирішив сказати, ніби збираюсь купити собі дачу в тих краях.

На мій подив, у вузенькому боковому відділенні мого другого чемодана чиновник знайшов якогось листа. То був чемодан, що я взяв з Оснабрюку, — Гелен сама спакувала його й винесла до автомашини. Поліцай відкрив конверт і почав читати. Я з напруженням дивився на нього; я нічого не знав про того листа і сподівався, що то, може, якась стара, забута і незначна писулька.

Поліцай щось муркнув собі під ніс і поглянув на мене.

— Ваше прізвище Шварц?

Я кивнув.

— Чому ж ви зразу цього не сказали? — спитав він.

— Я вам сказав про це, — відповів я, водночас намагаючись з протилежного боку розібрати, що надруковано в заголовку листа.

— Це правда, він так і назвався, — підтвердив митний чиновник.

— Отже, цей лист стосується вас? — запитав поліцай.

Я простягнув руку. Поліцай завагався на мить, потім віддав мені листа. Тепер я побачив «шапку» листа: то була адреса оснабрюкського відділення націонал-соціалістської партії. Не поспішаючи, я прочитав, що певна установа в Оснабрюку просить всіляко сприяти члену партії Йозефу Шварцу у виконанні важливого таємного завдання, покладеного на нього в цій подорожі. Листа підписано рукою Гелен: Ґеорґ Оргенс, оберштурмбанфюрер.

Я тримав листа в руці.

— Це вірно? — спитав поліцай, уже з більшою повагою, ніж досі.

Тоді я вийняв паспорт, підніс йому до очей і, вказавши на прізвище, знову поклав до кишені.

— Державна таємниця, — пояснив я.

— Тому ви так і повелися?

— Саме тому, — серйозно відповів я і сховав листа. — Гадаю, цього для вас досить?

— Безумовно. — Поліцай примруживоко. — Розумію. Нагляд за кордоном.

Я застережно підняв палець.

— Але прошу: жодного слова про це. Сувора таємниця. Тому я так неохоче говорив з вами. І все ж таки ви докопались. Ви член партії?

— Само собою... — заявив поліцай.

Я тільки тут помітив, що він рудий, і поплескав його по вологому від поту плечі.

— Молодець! Ось вам на склянку вина після ваших трудів.

Шварц меланхолійно посміхнувся.

— Дивно, що часом так легко вдається пошити в дурні людей, для яких недовіра є основною рисою їхньої професії. Вам це теж знайоме?

— Тільки не без документів, — сказав я. — Але ж якою мудрою виявилась ваша дружина! Передбачила, що вам знадобиться той лист.

— Гелен, певно, думала, що я не візьму його, якщо вона запропонує мені. З етичних міркувань або ж тому, що він міг би здатись мені небезпечним. Передусім з цієї причини. А втім, я взяв би його.

Досі я слухав Шварца з дедалі більшим інтересом, а тепер почав озиратись навколо. Англійський і німецький дипломати були вже на танцювальній площадці. Вони танцювали фокстрот, і англієць виявився

кращим танцюристом. Німець потребував більшої площадки; він танцював з якоюсь лютою агресивністю, штовхаючи поперед себе партнершу, наче важку гармату. На мить мені здалося, ніби то ожили фігури на шаховій дошці. Обидва королі — німецький і англійський — часом присувались загрозливо близько один до одного; але англієць кожного разу поступався.

— Що ж ви зробили потім? — спитав я Шварца.

— Пішов до своєї кімнати, — відповів він. — Я був виснажений, хотів заспокоїтись і обдумати своє становище. Гелен врятувала мене у такий непередбачений спосіб, що я сприйняв його як Deus ex machine[1] — як театральний трюк, завдяки якому після всіх жахів приходить щасливий кінець. Але я мусив зникнути, перш ніж поліцай опам'ятається. Тому я вирішив довіритись своєму щастю, поки воно не зрадило мене. Розпитав про найближчий швидкий поїзд до Швейцарії. Він відходив через годину. Я попередив хазяйку, що поїду на день до Цюриха і беру з собою лише один чемодан, а другий лишаю їй на схов, поки повернуся. Потім пішов на станцію. Вам знайоме оте зречення обережності, яка довгі роки була вашим супутником?

— Так, — мовив я. — Тільки при тому нерідко й помиляються. Людина гадає, ніби доля має повернути їй усе втрачене. Але доля нічого не повертає.

— Це безсумнівно, — погодився Шварц. — Але іноді люди, втративши віру в усі попередні прийоми, пробують якийсь новий. Гелен хотіла, щоб я разом з нею поїхав через кордон. Я не зробив цього, і був би загинув, коли б її розсудливість не врятувала мене; тому тепер я вже вірив, що цього разу повинен прийняти її пораду і зробити так, як вона хотіла.

— Ви так і зробили? — зацікавився я.

Шварц кивнув.

— Я купив собі квиток у вагон першого класу: розкіш завжди викликає довіру. І тільки коли вже поїзд рушив, я згадав про гроші, які носив при собі. Я не міг сховати їх десь у купе; там я був не один. Крім мене, сидів ще один чоловік, дуже блідий і стривожений. Я подався до туалетних, але обидві виявились зайняті; а тут поїзд уже підходить до прикордонної станції. Інстинктивно я кинувся до вагон-ресторану. Сів за столик і замовив пляшку дорогого вина та обід.

---

[1] Буквально: «бог із машини» (латинське) — несподіване розв'язання складних колізій в античному театрі волею божества, що з'являється на сцені за допомогою відповідного пристрою.

— У пана є багаж? — запитав мене кельнер.

— Так. У вагоні першого класу, тут поряд.

— То, може, пан бажає спершу покінчити з митними формальностями? Я можу потримати для вас це місце.

— О, це ще триватиме довго. Будь ласка, принесіть мені поїсти. Я дуже зголоднів. І хотів би розплатитись наперед, щоб ви потім не подумали, ніби я тікаю.

Моя надія непоміченим пересидіти в ресторані не справдилась. Тільки-но кельнер поставив мені на стіл вино і суп, як зайшли двоє в мундирах. Ще до їх появи я свої гроші засунув під повсть, яка лежала під скатертиною, а того листа поклав у паспорт.

— Паспорт, — сухо сказав перший чиновник.

Я подав йому паспорт.

— А багажу немає? — спитав чиновник, перш ніж розкрити паспорт.

— Тільки один чемодан, — відповів я. — В сусідньому вагоні першого класу.

— Ви повинні відкрити його, — озвався другий чиновник.

Я встав з-за столу.

— Затримайте для мене це місце, — звернувся я до офіціанта.

— Обов'язково! Адже пан заплатив наперед.

Перший чиновник поглянув на мене.

— Ви заплатили наперед?

— Так. Інакше я не міг би пообідати. За кордоном треба платити іноземною валютою. А в мене її немає.

Чиновник розсміявся.

— Непогана ідея! — сказав він. — Дивно, що це мало кому спадає на думку. Ідіть у своє купе. Мені ще треба перевірити цей вагон.

— А мій паспорт?

— Не турбуйтесь, ми знайдемо вас.

Я пішов у свій вагон. Мій супутник сидів, як на мурашнику. Обливаючись потом, він мокрою хусткою витирав руки й обличчя. Я подивився на вокзал і розчинив вікно. Якщо мене затримають, вискакувати з вагона не мало ніякого сенсу — однак не втечеш; але відчинене вікно все ж трохи заспокоїло мене.

Другий чиновник несподівано з'явився у дверях.

— Ваш багаж!

Я зняв з полиці чемодан і відкрив його. Чиновник поглянув на мої речі, потім почав оглядати чемодани мого сусіди.

— Все в порядку, — мовив він, приклавши руку до кашкета.

— Мій паспорт, — нагадав я.

— Він у мого колеги.

За хвилину ввійшов його колега. Вже не той, що взяв у мене паспорт, а сухорлявий нацист у мундирі, в окулярах і в чоботях з високими халявами.

Шварц посміхнувся.

— Як все-таки німці люблять чоботи! — промовив він.

— Вони ніяк не можуть обійтися без чобіт, — докинув я. — Їм так часто доводиться брести в нечистотах...

Шварц випив свою чарку вина. Всю ніч він пив дуже мало. Я поглянув на годинник: було вже пів на четверту. Шварц помітив мій погляд.

— Вам недовго лишилося слухати, — мовив він. — У вас вистачить часу і на пароплав, і на все інше. Дні, про які я маю зараз розповісти, були днями щастя. А про щастя багато не розповідають.

— Ну, і чим усе скінчилось? — поцікавився я.

— Нацист уже прочитав листа Гелен. Він повернув мені паспорт і спитав, чи є у мене знайомі в Швейцарії. Я кивнув.

— Хто?

— Пани Аммер і Ротенберг.

То були прізвища двох нацистів, які працювали у Швейцарії. Їх знали й ненавиділи всі емігранти, що жили у Швейцарії.

— А крім них, є ще хто-небудь?

— Ну, звичайно, наші люди в Берні. Я гадаю, нема потреби називати їх усіх.

Нацист салютнув мені:

— Бажаю успіхів! Хайль Гітлер!

Моєму попутнику, однак, не пощастило.

Його змусили показати всі документи й піддали перехресному допиту. Він потів і заїкався. Я не міг витримати тієї сцени і запитав:

— Мені можна повернутися до вагон-ресторану?

— Безумовно! — відповів нацист. — Приємного апетиту!

Коли я зайшов у вагон-ресторан, там уже було повно людей. Мій стіл окупувала ціла зграя американців.

— А як же моє місце? — спитав я у кельнера.

Той знизав плечима.

— Я не міг тримати його вільним. Що поробиш з цими американцями? Вони зовсім не розуміють по-німецьки і сідають, куди їм заманеться! Сідайте он туди. Хіба це не однаково, яке місце? Я вже й ваше вино переніс туди.

Я не знав, що робити. Якась весела сімейка захопила всі чотири місця біля мого столу. Там, де лежали гроші, сиділа гарненька дівчина років

шістнадцяти з фотоапаратом. Я міг би спробувати відвоювати своє місце, але це привернуло б зайву увагу. А ми ще були на німецькій землі.

Поки я так стояв у нерішучості, кельнер сказав:

— А чому б панові не сісти поки що тут, а потім, коли той стіл звільниться, не перейти на своє місце? Американці їдять швидко — проковтнули сендвічі та апельсиновий сік, і готові. А тоді я можу подати панові справжній обід.

— Гаразд.

Я сів так, щоб можна було спостерігати за своїми грішми. Дивні метаморфози відбуваються з нами: кілька хвилин тому я ладен був позбутися всіх грошей, аби лише проскочити, — а тепер сидів і думав, що треба якось забрати їх у Швейцарії, навіть коли б довелося атакувати американську сімейку. Невдовзі я побачив у вікно, як повели того маленького пітного чоловічка, і відчув глибоке підсвідоме задоволення від того, що повели не мене, а водночас і ліцемірну жалість, яка є ніщо інше, як спроба підкупити долю дешевим співчуттям. Я здавався собі огидною потворою, а проте не міг і не хотів стати кращим. Спершу я думав тільки про порятунок, а тепер уже хотів повернути і свої гроші. То були не просто гроші — в них була безпека, Гелен, кілька місяців нашого майбутнього... та водночас то були і просто гроші, в них були мої шкурні інтереси, моє егоїстичне щастя. Ми вже не можемо переробити в собі цієї риси...

— Пане Шварц, — перебив я його, — а як ви повернули свої гроші?

— Ви праві, — спохватився він. — Адже я ще не скінчив цієї безглуздої історії... Швейцарські митні чиновники ввійшли до вагон-ресторану, а в американської родини була не тільки ручна поклажа, а й чемодани в багажному вагоні. Їм довелося вийти. Діти пішли за дорослими. Вони вже пообідали, їхній стіл прибрали. Я перейшов на своє колишнє місце, поклав руку на скатерку й намацав невеличкий горбочок.

— Уже відбули митні формальності? — звернувся до мене кельнер, ставлячи на стіл мою пляшку з вином.

— Звичайно, — відповів я. — Принесіть мені ростбіф. Ми вже у Швейцарії?

— Ще ні, — пояснив він. — От як рушимо, тоді вже будемо у Швейцарії.

Він пішов, а я з нетерпінням чекав, коли нарешті рушить поїзд. Мене раптом охопило те шалене нетерпіння, яке, певно, знайоме і вам. Я дивився у вікно на перон; там якийсь карлик у смокінгу й надто коротких штанцях намагався будь-що розпродати гумпольдкірхське вино,

шоколад та ще якусь поживу, що лежала у нікельованому візочку. Потім я побачив чоловіка з мого купе. Він уже був сам і мчав до поїзда.

— А ви добре п'єте, — почувся поряд голос кельнера.

— Що?

— Я хотів сказати, пан п'ють вино так, ніби хочуть загасити пожежу.

Я поглянув на пляшку. Вона була майже порожня. Я навіть не помітив, як випив усе вино. В ту мить під вагон-рестораном загриміли колеса. Пляшка похитнулась і впала. Я підхопив її на льоту. Поїзд набирав швидкість.

— Принесіть мені ще одну, — сказав я. Кельнер зник.

Я вийняв гроші з-під скатерки і сховав до кишені. Невдовзі повернулись американці. Вони сіли до того столу, де я сидів раніше, і замовили каву. Дівчина заходилась фотографувати новий краєвид. Я цілком схвалював її вчинок — то був найкращий у світі краєвид. Підійшов кельнер з пляшкою вина.

— Ось тепер ми у Швейцарії.

Я заплатив за вино і щедро дав йому на чай.

— Візьміть собі вино, — мовив я. — Воно мені вже не потрібне. Я хотів був відсвяткувати одну подію, але тепер помітив, що й першої пляшки було забагато.

— Ви просто випили на голодний шлунок, пане, — пояснив він.

— В тім-то й річ. — Я підвівся.

— У пана, мабуть, день народження? — поцікавився кельнер.

— Ювілей, — відповів я. — Золотий ювілей.

Мій сусід по купе кілька хвилин сидів мовчки; він уже не обливався потом, але було видно, що в нього й досі і сорочка мокра, і піджак. Трохи згодом він спитав:

— Ми вже у Швейцарії?

— Так, — відповів я.

Він знову замовк, дивлячись у вікно. Ми проїздили станцію зі швейцарською назвою. Начальник станції, швейцарець, поїхав рукою, трохи далі на пероні, там, де перекладали багаж, розмовляли два швейцарські поліцаї. В кіоску можна було купити швейцарський шоколад і швейцарські ковбаски. Мій сусіда перехилився у вікно, щоб купити швейцарську газету.

— Це вже Швейцарія? — спитав він хлопця.

— А що ж іще? Десять рапенів.

— Що?

— Десять рапенів! Десять сантимів! За газету!

Чоловічок заплатив так, наче йому дістався найбільший виграш по лотереї. Зміна грошей, очевидно, остаточно переконала його. А мені він не повірив. Він розгорнув газету, побіжно проглянув її і знову поклав на столик. Якийсь час я не чув, що він говорить: мене всього заполонило відчуття свободи. Тільки побачивши, що сусід ворушить губами, я почув його слова.

— Нарешті вибрався, — сказав він, витріщившись на мене. — З вашої триклятої країни, пане нацист! З країни, яку ви обернули на казарму і концтабір, свині прокляті! Нарешті я в Швейцарії, у вільній країні, де ви вже не можете командувати! Нарешті можна відкрити рота, не боячись, що ви пнете чоботом у зуби! Що ви зробили з Німеччини, ви — грабіжники і вбивці, кати нещасні!

В куточках уст у нього з'явились маленькі пухирці піни. Він дивився на мене, як бридлива жінка дивиться на жабу. Він вважав мене за нациста, і після всього, що почув про мене, мав на те право.

Я слухав його з незвичайним спокоєм врятованої людини.

— Ви — смілива людина, — відповів я йому. — Я принаймні на двадцять фунтів важчий за вас і сантиметрів на п'ятнадцять вищий. А втім, вилийте свою душу. Від цього вам полегшає.

— Глумитесь? — гукнув він, шаленіючи ще більше. — Ви ще глузуєте з мене? Але я вже вийшов з-під вашої влади! Назавжди вийшов! Що ви зробили з моїми батьком та матір'ю? Що вам заподіяв мій старий батько? А тепер?! Тепер ви ще хочете підпалити весь світ!

— Ви гадаєте, що буде війна? — спитав я.

— Глузуйте, глузуйте! Немовби самі не знаєте! А що вам ще лишається робити з вашою «тисячолітньою імперією» та з шаленою гонкою озброєння? Ви професійні вбивці і бандити! Якщо ви не затієте війни, ваш уявний добробут лусне, як мильна бульбашка, і ви — разом з ним!

— Я теж такої думки, — відповів я, підставляючи своє обличчя під теплі промені пообіднього сонця, яке ніби пестило мене. — Але що буде, коли Німеччина виграє війну?

Чоловік у вологому костюмі вирячився на мене і проковтнув слину.

— Якщо ви виграєте... тоді вже й Бога немає на світі, — насилу вимовив він після паузи.

— Я теж такої думки, — сказав я і підвівся.

— Не чіпайте мене, — прошипів він. — Вас арештують! Я потягну за ручку стоп-крана й зупиню поїзд! Я викажу вас! Вас так чи інакше треба виказати, ви — шпигун! Я чув, про що ви там балакали!

«Цього мені ще бракувало», — подумав я.

— Швейцарія — вільна країна, — відповів я уголос. — Тут не хапають людей на підставі доносу. А ви, здається, пройшли добру науку там, у Німеччині...

Я взяв свій чемодан і пішов пошукати місця десь в іншому купе. Доводити щось тому істеричному чоловікові я не хотів; але мені не хотілося й сидіти з ним. Ненависть роз'їдає душу, як кислота, байдуже — ненавидиш ти сам чи тебе ненавидять. Досвід мандрівного життя навчив мене й цього.

Так я прибув у Цюрих.

Музика в ресторані на мить стихла. З танцювальної площадки долинали збуджені голоси. Потім нараз оркестр гримнув ще дужче, і якась жінка в сукні канаркового кольору та з низкою фальшивих діамантів у зачісці почала співати. І тут сталося неминуче: танцюючи, представник німецької сторони зіткнувся з представником англійської. Кожен з них обвинувачував другого в навмисних діях. Розпорядник і два офіціанти взяли на себе роль Ліги Націй, намагаючись заспокоїти дипломатів, але їх не чули.

Оркестр виявився розумнішим: зненацька змінив ритм. Замість фокстрота він заграв танго, і дипломати мусили або лишитись посеред площадки людям на посміх, або ж танцювати далі. Але німець, як видно, не вмів танцювати танго, тоді як англієць тупцював на місці в такт музики. А що невдовзі інші пари почали штовхати їх обох, то їм не було чого й закидати один одному. Обмінявшись гнівними поглядами, вони попрямували до своїх столиків.

— Треба б на дуель... — презирливо мовив Шварц. — Чому ті лицарі не викликають один одного на дуель?

— Отже, ви прибули в Цюрих... — нагадав я.

Шварц ледве помітно посміхнувся.

— Може, підемо звідси?

— Куди?

— Тут, певно, є звичайні пивнички, відкриті цілу ніч. Ця мені нагадує могилу, в якій танцюють і грають у війну.

Він розплатився й спитав у офіціанта адресу якогось шинку. Офіціант вирвав з блокнота аркуш паперу, написав на ньому адресу і пояснив, як туди йти.

За порогом нас огорнула чудова ніч. Ще світили зорі, але на обрії море і ранок уже лежали в блакитних обіймах. Небо здавалося глибшим, а запах солі і квітів сильнішим, ніж увечері. Все обіцяло ясний день. Удень Лісабон таїть у собі щось наївно-театральне, він зачаровує і полонить, а вночі це місто-казка, яке з усіма своїми вогнями спус-

кається терасами до моря, наче святково прибрана жінка схиляється над своїм смаглявим коханцем.

Якийсь час ми стояли мовчки.

— Отаким колись уявлялось нам життя, правда? — за хвилину озвався Шварц із сумом у голосі. — Тисячі вогнів, а вулиці ведуть у нескінченну даль...

Я не відповів. Для мене життям було судно, що стояло на Тахо, і воно мало відплисти не в нескінченну даль, а до Америки. Пригод з мене було вже досить: попереднє життя закидало нас ними, як гнилими яйцями. Найнеймовірнішою пригодою був чинний паспорт, віза та квиток на пароплав. Ці буденні речі стали для нас, мандрівників мимоволі, недосяжною мрією, а пригоди — мукою.

— Цюрих видався мені таким, як оце місто вам сьогодні вночі, — вів далі Шварц. — Там почалося те, що, як мені здавалось, я вже втратив назавжди. Ви знаєте, що час — це ріденька настойка смерті, яка поступово завдає нам шкоди, немов отрута повільної дії. На початку цей еліксир оживляє і навіть вселяє віру в наше безсмертя, та коли він крапля за краплею, день за днем стає міцнішим, то зрештою перетворюється на кислоту, що робить нашу кров дедалі каламутнішою, отруює її. Навіть коли ми намагаємось у ті роки, які нам іще лишились, викупити, повернути молодість, нічого з того не виходить — кислота часу вже змінила нас, і хімічна сполука вийде інша, хіба що станеться якесь чудо. І те чудо сталось.

Він зупинився, задивившись на місто, що мерехтіло численними вогнями.

— Мені б хотілося, щоб ця ніч лишилась у моїй пам'яті як найщасливіша ніч за все моє життя, — прошепотів він. — Але вона найжахливіша. Ви не вірите, що пам'ять може зробити таку метаморфозу? Вона повинна це зробити! Пережите чудо ніколи не здається повним, поки пам'ять не зробить його таким, — і коли щастя вмерло, воно вже не може змінитись і вилитись у розчарування. Щастя лишається повним. І от коли тепер мені вдасться викликати його в пам'яті — чи ж не лишиться воно назавжди таким, яким я його бачив? Чи не буде щастя жити, поки живий я сам?

Коли Шварц стояв отак на вуличних сходах в імлі могутнього припливу світанку — нужденна, забута постать ночі, — він скидався на сновиду, і мені раптом стало його страшенно жаль.

— Це правда, — поступливо сказав я. — Справді, як можемо ми знати, чи щасливі ми і в якій мірі, поки не дізнаємось, що лишиться від того щастя?

— Особливо коли ми ні на мить не забуваємо, що затримати щастя неможливо, і тому навіть не намагаємось цього зробити, — пошепки додав Шварц. — А якщо ми не схопимо його своїми грубими руками — чи не лишиться воно тоді, несполохане, в глибині наших очей? І чи не житиме воно там і далі, аж поки живі будуть очі?

Він усе ще дивився вниз на місто — туди, де у нього в кімнаті стояла ялинова труна і де дрімав на якорях пароплав. Якусь мить здавалось, ніби його обличчя розпалось у смертному тліні на шматки — так воно було спотворене виразом смертельного болю. Потім воно знову почало оживати, ворухнулось, рот уже не здавався темним проваллям, а очі — чорними камінцями.

Ми пішли далі вниз, у напрямі гавані.

— Мій пане, — озвався Шварц трохи згодом. — Хто ми такі? Хто ви, хто я, хто всі інші і хто ті, кого вже немає на світі? Хто реальний — відображення в дзеркалі чи той, що стоїть перед ним? Той, хто живе, чи пам'ять про померлого, його безболісний образ? Може, ми тепер злилися докупи — небіжчиця і я, — може, тільки тепер вона цілком моя, у цій безутішній алхімії, відкликаючись лише тоді, коли я хочу і як я хочу, з'являючись тільки в слабкій уяві мого мозку. А може, я не лише втратив її один раз, але втрачаю щосекунди і тепер у своїй поступово згасаючій пам'яті? Я повинен затримати її, ви розумієте мене?! — Він схопився рукою за чоло.

Ми вийшли на вулицю, яка довгими каскадами сходів спадала з пагорба вниз. Певно, минулого дня там відбувалося якесь свято. Між будинками на металевих жердинах висіли гірлянди уже зів'ялих квітів, від яких віяло цвинтарним духом, а на простягнутих шнурах — низки електроламп, поміж якими були великі ліхтарі у формі тюльпанів. Над усім тим, на відстані метрів двадцяти одна від одної, височіли п'ятикутні зорі, змонтовані з маленьких електричних лампочок. Очевидно, ілюмінація була влаштована з приводу якоїсь маніфестації або одного з багатьох релігійних свят. Тепер, на світанку, вона здавалась голою й нікому не потрібною, і тільки в одному місці, нижче по вулиці, як видно, щось було несправне в електропроводці — там ще горіла одна зірка незвичайно різким, блідим світлом, як звичайно горять лампи раннім вечором і вранці.

— Оце і є те місце, що ми шукаємо, — мовив Шварц, відчинивши двері до якогось шинку, де ще горіло світло. Нам назустріч вийшов міцний, засмаглий чоловік. Він жестом запросив нас до столу. В низькому приміщенні стояло дві-три бочки, а за одним зі столів сиділи чоловік і жінка. Крім холодної смаженої риби, хазяїн нічого нам подати не міг.

— Ви знаєте Цюрих? — спитав мене Шварц.

— Знаю. В Швейцарії поліція хапала мене чотири рази. Тюрми там хороші. Значно кращі, ніж у Франції. Особливо взимку. На жаль, саме коли вам хочеться спокою, там тримають щонайбільше два тижні. Потім виганяють до дідька, і кордебалет на кордоні починається знову.

— Моє рішення відкрито перейти кордон від чогось звільнило мене, — сказав Шварц. — Я раптом перестав боятись. У мене вже не завмирало серце при виді поліцая. Я ще відчував шок, але значно слабіший — саме такий, що після нього я в наступну мить ще більше усвідомлював свою свободу. Розумієте?

Я кивнув.

— Підвищене відчування життя в момент небезпеки. Чудово, поки небезпека тільки на горизонті.

— Ви так гадаєте? — Шварц якось дивно поглянув на мене. — Воно триває значно довше. До того моменту, який ми називаємо смертю, і ще далі. Де ж тоді втрата, якщо можна затримати відчуття? Хіба міста вже нема після того, як ви залишите його? І хіба воно не існує в нас після того, як його зруйнували? Хто ж знає, що означає вмерти? А може, життя — це тільки промінь світла, який осяває наші обличчя одне за одним? А чи не маємо ми обличчя ще до свого народження, якогось праобличчя, що повинно лишитись і після того, як зникнуть інші, тимчасові?

Під нашими стільцями терлася кішка. Я кинув їй шматочок риби. Вона підняла хвіст і одвернулась.

— Ви зустрілися в Цюриху з дружиною? — спитав я.

— Я знайшов її в готелі. Від усього, що вона пережила, — гніт режиму, нескінченне чекання, стратегія болю й образи — не лишилось і сліду. Я знайшов жінку, якої не знав і яку любив.

Шварц поглянув на мене, і на його обличчя знову на мить упала своєрідна тінь розпачу.

— Так усе і лишилось. Саме Гелен зуміла затримати щастя. А я не міг, особливо наприкінці. Але ж досить було і того, що могла вона, в цьому вся суть — хіба ж не так? А я повинен тільки тепер це змогти.

Саме тому я й розповідаю вам, пане, про це! Саме тому!

— Ви лишилися жити в Цюриху? — спитав я.

— Ми жили там тиждень, — знову пожвавішавши, сказав Шварц. — Ми жили в тому місті і в тій єдиній європейській країні, де ще не здавалось, ніби захитався світ. На кілька місяців ми мали гроші, до того ж Гелен захопила з собою свої коштовності, які ми могли продати. Крім того, у Франції ще були малюнки, що належали покійному Шварцу.

Незабутнє літо 1939 року. Здавалося, Бог ще раз хотів показати світові, що таке мир і що світ має втратити. Дні були сповнені красою літа, а далі стали просто казкові, нереальні, коли ми потім покинули Цюрих і подались на південь Швейцарії, до Лаго Маджоре.

Слідом за Гелен летіли листи й телефонні дзвінки від її родини. Виїжджаючи, вона їм нічого не сказала, крім того, що їде, мовляв, до свого лікаря в Цюрих. Завдяки чудовій системі зв'язку в Швейцарії родині Гелен легко було знайти її адресу. На неї посипалися запитання й докори. Вона ще могла повернутись. Ми мали прийняти остаточне рішення.

Ми жили в одному готелі, але не вкупі. Ми були одружені, але наші паспорти були виписані на різні прізвища, а що документи завжди беруть гору, ми не могли по-справжньому жити разом. То було химерне становище, але воно посилювало враження, ніби для нас стрілка годинника повернулась назад. За одним законом ми були подружжям, а за другим — ні.

Довга розлука, нове оточення й передусім Гелен, яка так змінилась після виїзду з Німеччини, — все це створило атмосферу туманної нереальності і водночас блискучої і незалежної дійсності, над якою ще пропливає останній ріденький туман забутого сновидіння. Я тоді ще не знав, звідки це прийшло, і сприймав усе як несподіваний подарунок, так, ніби мені дозволили прожити ще раз шматочок гіркого життя й наповнити його повнокровним змістом. З безпаспортного крота, який досі проривав собі шлях попід кордонами, я став пташкою, для якої кордони не існують.

Одного ранку, зайшовши за Гелен, я застав у неї гостя, якого Гелен відрекомендувала як пана Краузе, співробітника німецького консульства. Тільки-но я переступив поріг, як вона звернулась до мене по-французькому й назвала мсьє Ленуар. Краузе, видно, трохи недочув і поганою французькою мовою спитав, чи не син я славетного художника.

Гелен засміялась.

— Пан Ленуар із Женеви, — пояснила вона. — Але він говорить і по-німецьки. З Ренуаром його ріднить лише захоплення цим великим художником.

— Ви любите картини імпресіоністів? — запитав Краузе.

— О, у нього самого є колекція картин, — докинула Гелен.

— Так, у мене є кілька малюнків, — відповів я. Назвати спадщину покійного Шварца колекцією картин здавалось мені новою безглуздою витівкою Гелен. Та оскільки одна з таких її витівок врятувала мене від концтабору, я вирішив грати призначену мені роль.

— Ви знайомі з колекцією Оскара Рейнгарта у Вінтертурі? — люб'язно спитав мене Краузе.

Я кивнув.

— У Рейнгарта є картина Ван Гога, за яку я віддав би місяць свого життя, — промовив я.

— Який місяць? — втрутилась Гелен.

— Яка картина? — поцікавився Краузе.

— Сад у притулку для божевільних.

Краузе посміхнувся.

— Прекрасна картина!

Він повів розмову про інші картини, потім перейшов до Лувру, і я, дякуючи своїй виучці у покійного Шварца, міг підтримувати бесіду. Нарешті я збагнув і тактику Гелен: вона не хотіла, щоб мене розпізнали як її чоловіка й емігранта. Німецькі консульства не гребували доносами в іноземну поліцію. Я помітив, що пан Краузе намагається вивідати, які в мене стосунки з Гелен. Гелен збагнула це, перш ніж йому трапилась нагода спитати, і зразу ж приписала мені якусь дружину — Люсьєну — і двох діток, з яких старша донька нібито чудово грає на роялі.

Очі Краузе перебігали від одного з нас до другого. Він скористався з нашої бесіди, щоб душевно запропонувати ще одну зустріч. Чи не піти б нам усім разом на ленч у рибний ресторан на березі озера? Мовляв, так рідко вдається зустріти людей, які по-справжньому розуміються на картинах.

Я так само душевно дав згоду — коли знову приїду в Швейцарію... Це, мовляв, буде через місяць або півтора. Краузе здивувався. Він гадав, що я проживаю в Женеві. Я пояснив, що я женевець, але живу в Бельфорі. Бельфор на території Франції, і йому не так легко дістати там довідку. На прощання він не міг утриматись від останнього запитання свого допиту: де ми зустрілися з Гелен? Адже, мовляв, рідко трапляються такі симпатичні люди.

Гелен зиркнула на мене.

— У лікаря, пане Краузе. Хворі люди часто бувають симпатичніші, ніж... — вона єхидно посміхнулась до нього, — ніж здоров'яки, у яких навіть у мозку ростуть м'язи, замість нервів.

Краузе відповів на ту шпильку посмішкою авгура.

— Розумію, милостива пані.

— А Ренуар ще не потрапив у вас до звироднілого мистецтва? — спитав я, щоб не відстати від Гелен. — Ван Гог — то вже напевно.

— Не для нас, знавців, — відповів Краузе й прослизнув у двері.

— Чого він хотів від тебе? — запитав я Гелен.

— Шпигує. Я хотіла попередити тебе, щоб не заходив, але ти вже вийшов зі свого номера. Мій братик прислав його сюди. Як я ненавиджу все це!

Гестапо простягло свою зловісну руку й через кордон, щоб нагадати нам, що ми не зовсім утікли від нього. Краузе радив Гелен при нагоді зайти до консульства. Нічого, мовляв, незвичайного не трапилось, — але ж на паспорт слід поставити новий штемпель. Свого роду дозвіл на виїзд. А цього чомусь не зробили.

— Він сказав, ніби є така нова вказівка, — пояснила Гелен.

— Він бреше, — заперечив я. — Якби існував такий порядок, я знав би про це. Емігранти завжди довідуються про такі речі перші. Якщо ти підеш, вони можуть відібрати у тебе паспорт.

— І тоді я стану таким емігрантом, як і ти?

— Так. Якщо не повернешся назад.

— Я лишаюсь, — мовила вона. — До консульства не піду і назад не повернусь.

Досі ми про це не говорили ніколи. То було її остаточне рішення. Я нічого не відповів. Лише поглянув на неї; подивився на небо, на дерева в саду й на вузеньку блискучу смужку озера за нею. На фоні яскравого світла її обличчя здавалось темним.

— Ти не відповідаєш за це, — нетерпеливо сказала Гелен. — Ти не переконував мене. Навіть коли б тебе не було тут, я б усе одно не повернулась назад. Тобі цього досить?

— Так, — сказав я, спантеличений і трохи присоромлений. — Але я думаю зовсім не про те.

— Знаю, Йозефе. А тепер давай більше не будемо говорити про це. Ніколи.

— Краузе прийде знову, — сказав я. — Або хтось інший.

Вона кивнула.

— Вони можуть вивідати, хто ти такий, і почнуть тебе переслідувати. Давай поїдемо далі на південь.

— До Італії ми не можемо поїхати. У гестапо надто тісні стосунки з поліцією Муссоліні.

— А хіба на півдні немає чогось іншого?

— Як то немає? Є Швейцарський Тессин. Локарно. Лугано.

У пообідній час ми вирушили в дорогу. Через п'ять годин ми вже сиділи на площі Аскони, віддалені від Цюриха не на п'ять годин їзди, а на всі п'ятдесят. Ландшафт там італійський, у містечку було повно туристів, і всі, здавалося, думали тільки про те, щоб купатися, смажитись на сонці і за короткий час якомога більше взяти від життя...

Якийсь незвичайний настрій панував у Європі в ті місяці. Ви пам'ятаєте? — звернувся до мене Шварц.

— Так, — відповів я. — Люди ніби ждали якогось чуда. Другого Мюнхена. А потім третього. І так без кінця.

— То були сутінки між двома почуттями — надією і розпачем. Час ніби затамував подих. Здавалось, ніщо інше вже не кине тіні в ту прозору примару страшної загрози. Так, ніби в світлому небі поряд із сонцем застигла велетенська віща комета, як бувало в середньовічні часи. Все стало хистким. І все здавалося можливим.

— І ви поїхали до Франції? — спитав я.

Шварц кивнув.

— Ви вгадали. Все інше було тимчасовими зупинками. А Франція являла собою неспокійну батьківщину для людей без батьківщини. Всі шляхи завжди вели туди. Десь через тиждень Гелен одержала листа від пана Краузе. Їй пропонувалось негайно прибути до консульства в Цюриху або в Лугано. Мовляв, у важливій справі.

Ми мусили тікати і звідти. Швейцарія — надто мала і добре упоряджена країна. Де б ми там не зупинились, нас всюди могли знайти. І мене з моїм фальшивим паспортом могли в перший-ліпший день перевірити й вислати.

Ми поїхали до Лугано, але не в німецьке консульство, а у французьке — по візу. Я передбачав деякі труднощі, однак усе вийшло гладко. Ми добули туристські візи на один рік. А я розраховував щонайбільше на три місяці.

— Коли ми виїдемо? — спитав я Гелен.

— Завтра.

Ми вечеряли в останній раз у садку. Alberto de la Posta[1] в Ронко — селі, яке, наче ластівчине гніздо, приліпилося на високій горі над озером. Між деревами блимали захищені скляними ковпаками свічки, по кам'яних загорожах лазили коти, а знизу, з-за саду, линули пахощі троянди і дикого жасмину. Озеро з його острівцями, на яких у часи стародавнього Риму нібито стояв храм Венери, завмерло, гори на тлі світлого неба стояли в кобальтовій блакиті, а ми сиділи і їли спагетті та пікатта, запиваючи місцевим вином «нострано». Нас охопило майже нестерпне відчуття чарівності вечора і глибокий сум.

— Як жаль, що ми змушені їхати звідси, — мовила Гелен. — Я б охоче лишилась тут на все літо.

— Тобі ще не раз доведеться так говорити.

---

[1] Поштовий заїжджий двір (*іт.*).

— А що є кращого, ніж казати так? Мені надто часто доводилось говорити протилежне.

— Що саме?

— Шкода, що я змушена лишатись тут.

Я взяв Гелен за руку. Личко її було темно-коричневе від загару — для цього досить було побути під тим сонцем два дні, — і тому здавалось, ніби в неї посвітлішали очі.

— Я так люблю тебе... — мовив я. — Я люблю тебе і це літо, яке нам не затримати, і цей краєвид, і наше прощання з ним, і — вперше у житті — люблю себе самого, бо я — твоє дзеркало, я відображаю тебе і тому маю тебе двічі. Будь благословен цей вечір і ця година!

— Будь благословенно все! Давай вип'ємо за це. Благословен будь і ти, що нарешті хоч раз наважився сказати таке, від чого раніше почервонів би.

— Я і тепер червонію, — відповів я. — Але тільки в душі, і вже не соромлюсь. Дай мені час. Я повинен трохи звикнути. Навіть лялечка хруща мусить звикнути до зміни, коли після життя в темряві виходить на світло і раптом помічає, що в неї виросли крильця. Які тут щасливі люди! А як пахне дикий жасмин! Офіціантка сказала, що тут цього жасмину цілі гаї.

Ми допили вино і вузенькими провулками вийшли на високогірну дорогу, що вела до Аскони. Над дорогою простяглося кладовище Ронко, всіяне квітами та хрестами. Південь — великий спокусник, він вимітає геть думки і робить королевою фантазію. А фантазії легше заволодіти людиною серед пальм і олеандрів, ніж серед армійських чобіт і казарм. Над нами мерехтливим знаменом простерлося небо, на якому спалахували все нові й нові зірки, — наче прапор якоїсь космічної Америки, яка щохвилини поширювала свої межі. Центральна площа Аскони сяяла вогнями кафе, що, відбиваючись, мерехтіли аж ген на озері, і свіжий ветерець повівав з гірських долин.

Ми підійшли до будинку, в якому зняли квартиру. Він стояв біля самого озера. Там було дві спальні, і це, здавалося, задовольняло вимоги моралі.

— Скільки нам з тобою ще лишилося жити? — спитала Гелен.

— Якщо житимем обачно, то вистачить на рік, а то й на півтора.

— А якщо необачно?

— Тільки на це літо.

— Давай будемо жити необачно, — запропонувала вона.

— Одне літо — це тільки короткий відтинок життя.

— Он воно як, — несподівано палко заперечила вона, — літо коротке і життя коротке! Але що ж робить його коротким? Усвідомлення того, що воно коротке. Хіба коти, які бродять по дворах, знають, що життя коротке? А пташка знає? Або — метелик? Вони вважають, що воно вічне. Ніхто їм не сказав про це! А навіщо нам сказали?

— На це можна дати багато відповідей.

— Дай хоч одну!

Ми стояли в темній кімнаті. Двері й вікна були відчинені.

— Одна з них та, що життя стало б нестерпним, коли б тривало вічно.

— Ти гадаєш, воно б стало нудним, так? Як життя богів? Це невірно. Дай іншу відповідь.

— У житті буває більше нещастя, ніж щастя. От милосердя і полягає в тому, щоб не дати нещастю тривати вічно.

Гелен хвилинку помовчала.

— Все це неправда, — сказала вона трохи згодом. — Ми так говоримо тільки тому, що знаємо: ми не вічні і нічого втримати не можемо; ніякого милосердя тут немає. Ми його тільки вигадуємо. Для того вигадуємо, щоб мати якусь надію.

— А хіба ми, всупереч усьому, не віримо в це? — спитав я.

— Я не вірю.

— І в надію не віриш?

— Ні в що! До кожного дійде черга. — Гелен жбурнула на ліжко сукню. — До кожного. Навіть до в'язня, який втішає себе, що вислизнув раз із рук катів. До нього черга обов'язково дійде наступного разу!

— Це ж і є те, чого він сподівався. Щоб не цього разу. А наступного.

— Оце і все, що ми можемо! Так само як увесь світ сподівається, що війна буде потім, наступного разу! Та ніхто не може відвернути її.

— Війну-то ще можна, — сказав я. — А от смерть — не відвернути.

— Не смійся! — вигукнула Гелен.

Я підійшов до неї. Але вона відступила од мене і вийшла у двір.

— Що з тобою, Гелен? — нічого не розуміючи, спитав я.

Надворі було світліше, ніж у кімнаті, і я помітив, що в неї по щоках котяться сльози.

Вона не відповіла, і я більше не допитувався.

— Я сп'яніла, — нарешті сказала вона. — Хіба ти не бачиш?

— Ні.

— Надто багато випила вина.

— Надто мало. Ось тут є ще пляшечка.

Я поставив пляшку «нострано» на кам'яний столик, що стояв на лужку за будинком, і побіг до кімнати по бокали. Повернувшись назад, я побачив, як Гелен пішла вниз по лужку до озера. Я не одразу пішов слідом за нею. Спершу наповнив бокали; у блідому світлі неба, на тлі відблисків з озера вино здавалося чорним. Потім я поволі пішов лужком униз, до пальм та олеандрів, що росли на самому березі. Нараз мені стало тривожно за Гелен, і, тільки побачивши її, я полегшено зітхнув.

Вона стояла біля води у незвичайно пасивній позі, зігнувшись, ніби чекала чийогось оклику чи чогось, що мало виринути перед нею з води. Я зупинився й мовчав; не для того, щоб спостерігати за нею, а щоб не злякати її. Трохи згодом вона зітхнула й випросталась. Потім повільно ввійшла у воду.

Побачивши, що вона попливла, я повернувся назад і приніс мохнатий рушник та купальний халат. Потім сів на гранітну брилу й став чекати. Я бачив далеко на воді її голову з підв'язаним угору волоссям — Гелен здавалась такою маленькою, — і тут подумав, що, крім неї, у мене вже немає нікого й нічого, і хотів був уже гукнути, щоб вона поверталась назад. Та водночас у мене з'явилось передчуття, що вона хоче перебороти в собі щось мені невідоме, і їй саме для цього потрібно побути якусь хвилину на самоті; вода в ту мить була для неї долею, запитанням і відповіддю, і Гелен, як і кожен з нас, повинна сама витримати боротьбу; єдине, чим може людині в таку хвилину допомогти хтось інший, це бути поблизу на той випадок, коли вона потребуватиме трошки тепла.

Гелен попливла до середини озера, потім розвернулась і стала плисти по прямій лінії прямо до мене. Для мене було щастям дивитись, як вона з кожною секундою наближалась до берега: спершу тільки її темна голівка маячіла над фіолетовою поверхнею озера, а тоді і вся вона — струнка і світла — підвелася з води й хутко попрямувала до мене.

— Холодно! І моторошно. Покоївка розповідала, що на дні, під острівцями, живе велетенський спрут.

— Найбільша риба в цьому озері — старі щуки, — сказав я, закутуючи її в рушник. — Спрутів тут немає. Вони є тільки в Німеччині з 1933 року. Але у воді вночі завжди моторошно.

— Якщо ми думаємо, що спрути є, — вони мусять бути! — заявила Гелен. — Ми не можемо думати про те, чого немає.

— Це був би простий доказ існування Бога.

— А ти в це не віриш?

— Цієї ночі я вірю в усе.

Гелен прихилилась до мене. Я впустив додолу мокрий рушник і допоміг їй надягнути купальний халат.

— Ти віриш і в те, що ми живемо не один раз? — спитала вона.

— Вірю, — не вагаючись відповів я.

Вона зітхнула.

— Слава Богу! Та я тепер і не могла б уже сперечатись. Я стомилась і змерзла. Зовсім забула, що це гірське озеро.

Крім вина, я прихопив із Alberto de la Posta пляшку грапу — прозорої горілки з виноградних жмаків, схожої на питво такої ж марки у Франції. Вона запашна, міцна і дуже до речі в подібних випадках. Я приніс пляшку і налив Гелен велику чарку. Вона повільно випила її.

— Мені не хочеться виїздити звідси, — сказала вона.

— Завтра ти забудеш про це, — відповів я. — Ми поїдемо у Париж. Ти ж іще ніколи там не була. А Париж — найкрасивіше місто в світі.

— Найкрасивіше місто в світі те, де ти щасливий. Може, це банальна фраза?

Я засміявся.

— До дідька обачність у стилі! — сказав я. — Нам потрібні банальні фрази! Особливо такі. Хочеш іще грапу?

Вона кивнула: я взяв і собі бокал. Отак ми сиділи біля кам'яного столика на лужку, поки Гелен не почала куняти. Я вклав її у ліжко. Вона так і заснула коло мене. Я лежав і дивився в розчинені двері на луг, що поволі ставав синій, а потім сріблястий. Через годину Гелен прокинулась і пішла в кухню по воду. Повернулась назад з листом, який прибув, коли ми гуляли в Ронко. Певно, він лежав у неї в кімнаті.

— Від Мартенса, — сказала вона. Прочитала й поклала на столик.

— Він знає, що ти тут? — запитав я.

Вона кивнула.

— Він пояснив моїй родині, що я за його порадою поїхала в Швейцарію до лікаря і пробуду тут кілька тижнів.

— А ти лікувалась у нього?

— Іноді.

— Від чого?

— Та, нічого особливого, — відповіла вона й сховала листа в сумочку, не давши мені прочитати його.

— А звідки у тебе цей шрам? — запитав я.

Вузенька біла рисочка перетинала її живіт над шлунком. Я помітив це ще раніше, але тепер на засмаглій від сонця шкірі шрам виднівся чіткіше.

— Маленька операція. Нічого страшного.

— Яка така операція?

— Така, про яку не говорять. Це буває інколи у жінок. — Гелен погасила світло. — Як добре, що ти приїхав забрати мене з собою, — прошепотіла вона. — Я вже більше не могла терпіти. Люби мене! Люби і не питай ні про що. Ніколи.

— Щастя... — замислено мовив Шварц. — Як воно збігається в пам'яті! Наче дешева тканина після прання. Тільки нещастя пам'ятаєш у повній мірі. Ми приїхали в Париж і знайшли собі кімнату в невеличкому готелі на лівому березі Сени, на набережній Гран-Огюстен. Готель той був без ліфта, старі сходи пожолобились, покривились, кімнати маленькі: зате наші вікна виходили на Сену, і з них видно було книгарні на набережній, Консьєржері і Нотр Дам. У нас були паспорти. Ми були людьми аж до вересня 1939 року.

Ми були людьми до того вересня, і нам було байдуже, справжні наші паспорти чи ні. Не байдуже стало тільки тоді, коли почалася «кумедна війна».

— На які кошти ти жив, коли був тут? — спитала мене Гелен через кілька днів після приїзду. — Ти міг працювати?

— Звичайно, ні. Адже я не мав права на існування. Як же я тоді міг дістати дозвіл на роботу?

— З чого ж ти жив?

— Уже й сам не знаю, — відповів я по правді. — Чого тільки не доводилось мені робити! Завжди лише короткий час. У Франції не до всього ставляться серйозно; часто трапляється нагода попрацювати нелегально — особливо коли робиш за дешеву плату. Я навантажував і розвантажував ящики в критому ринку; служив офіціантом; торгував шкарпетками, краватками та сорочками; навчав кого-небудь німецької мови; зрідка одержував невеличку допомогу від Комітету допомоги біженцям, продавав рештки свого майна; працював шофером; писав невеличкі статейки до швейцарських газет.

— А ти не міг знову стати редактором?

— Ні. Для цього треба мати дозвіл на проживання і на роботу. Моїм останнім заняттям було писання адрес. Потім з'явився пан Шварц, а з ним почалось і моє апокрифічне життя.

— Чому апокрифічне?

— Псевдонімне, таємне життя під захистом небіжчика та чужого прізвища.

— Мені хочеться, щоб ти називав його інакше, — сказала Гелен.

— Ми можем його назвати, як захочемо. Подвійне життя, приховане; або — друге життя. Хай буде — друге. Так я його відчував. Ми починаємо життя знову, як люди після аварії корабля, що втратили

й саму пам'ять. Їм нема за чим жалкувати — бо ж, згадуючи, ми завжди за чимось жалкуємо: нам жаль, що все хороше з часом утратили, а погане не встигли поліпшити.

Гелен засміялась.

— А хто ми тепер? Шахраї, мерці чи привиди?

— Легальний наш статус — туристи. У нас є право на перебування тут, але працювати ми не маємо права.

— Добре, — сказала вона. — Тоді давай і не будем працювати. Давай поїдем на Une Île Un Saint Louis[1] та посидимо там на лаві, погріємось на сонечку, а потім помандруємо до Café France[2] і пообідаємо там прямо на вулиці. Хороша програма?

Я, власне, мав намір спробувати знайти десь випадкову роботу, але потім відмовився від цього.

— Це дуже хороша програма, — погодився я.

Я більше не шукав роботи. Ми не розлучались. Ми були разом від ранку до світанку і протягом тижнів не розлучались ні на годину. Час із шумом пролітав повз нас зі своїми екстреними випусками газет, тривожними новинами та терміновими засіданнями, але його не було в нас. Його просто не було. А що ж тоді було? Вічність! Якщо це відчуття заповнює тебе всього, тоді вже немає місця для часу. Ви ніби досягли протилежного берега. Чи, може, ви думаєте інакше?

Обличчя Шварца знову набрало того напруженого, розпачливого виразу, який я спостерігав і раніше.

— Чи ви не згодні зі мною?

Я був стомлений і мимоволі втрачав терпіння. Слухати розповідь про щастя нецікаво, а химерні міркування Шварца про вічність уже набридли мені.

— Не знаю, — відповів я, не подумавши. — Може, це й щастя чи вічність, якщо в межах його й помирають; тоді вже час не може до нього прикласти своїх календарних масштабів і змушений примиритись. Та коли живеш і далі, то вже хоч-не-хоч, а якийсь відтинок часу без вічності знову буде.

— Воно не повинно вмерти! — несподівано запально заперечив Шварц. — Воно повинно лишитись і стояти як мармурова скульптура! Не так, як замок із пісковика, з якого кожен день вивітрюється якась частка! Що ж інакше станеться з померлими, яких ми любимо? Що станеться з ними, пане? Хіба ж не будуть вони тоді убиті вдруге?

---

[1] Острів Святого Людовика на Сені.

[2] Кафе «Франція».

Де ж вони ще є, якщо не в нашій пам'яті? І хіба тоді ми, проти волі, не станемо вбивцями? Що я — повинен те обличчя віддати на поталу часу, обличчя, яке знаю тільки я один? Я знаю, що воно в мені неминуче вивітриться, спотвориться, якщо я не вийму його з себе й не поставлю поза собою, щоб фальш мого живого мозку не могла обвити його, як плющ, і руйнувати, поки кінець кінцем лишиться сам тільки плющ, а воно перетвориться на гумус паразитичного часу! Я це знаю! Тому я повинен захистити його навіть від самого себе, від нищівного егоїстичного бажання жити далі, яке хоче забути і зруйнувати це обличчя! Хіба ви не розумієте цього?

— Я розумію вас, пане Шварц, — обережно відповів я. — Саме заради цього ви й говорите зі мною — щоб урятувати його від самого себе...

Я злостився на себе, що досі неуважно слухав його і так необережно відповідав. Якщо міркувати логічно, чоловік, що сидів переді мною, якимсь поетичним чином схибнув з розуму — Дон Кіхот, що задумав боротися з вітряками часу, — а я був надто уважний до людського горя і хотів збагнути, чому це питання його так хвилювало і до чого він з ним дійде.

— Якщо мені це вдасться... — почав Шварц і запнувся. — Якщо це мені вдасться, тоді від мене йому ніщо не загрожує. Адже і ви так гадаєте?

— Так, пане Шварц. Наша пам'ять — не якась шкатулка слонової кістки в пилонепроникному музеї. Вона немов звір, який пожирає і перетравляє те, що до неї потрапляє. Вона, як той легендарний фенікс, спалює сама себе, щоб ми могли жити далі, не зруйновані нею. А ви хочете запобігти цьому.

— Саме так! — Шварц вдячно поглянув на мене. — Ви сказали, що образ лишиться наче кам'яна статуя тільки тоді, коли помреш. Я помру.

— Те, що я вам сказав, просто дурниці, — стомлено зауважив я.

Мені остогидли подібні розмови. За останні роки мені часто доводилося зустрічатися з невропатами; у вигнанні вони з'являлись, як гриби після дощу.

— Та я не збираюсь кінчати життя самогубством, — мовив Шварц, несподівано посміхнувшись, наче знав, про що я думаю. — Надто вже потрібне наше життя в даний момент для іншої мети. Я лише помру як Йозеф Шварц. Завтра вранці, коли ми з вами попрощаємось, його вже не буде.

У мене блискавкою промайнула одна думка, а разом з нею і шалена надія.

— Що ж ви збираєтесь учинити? — спитав я.

— Зникнути.

— Як Йозеф Шварц?

— Так.

— Як людина з прізвищем Шварца?

— Разом з усім, що було в мені Йозефом Шварцем. І з тим, ким я був раніше.

— А що ви хочете зробити зі своїм паспортом?

— Він мені більше не потрібен.

— У вас є інший паспорт?

Шварц похитав головою.

— Мені більше не потрібен жоден паспорт.

— А на ньому є американська віза?

— Є.

— То, може, ви продасте його мені? — запитав я, хоча в мене й не було грошей.

Шварц знову похитав головою.

— Чому?

— Я не можу його продати, — відповів він. — Я сам дістав його як подарунок. Але можу подарувати його вам. Завтра вранці. Ви можете скористатися з нього?

— Боже мій! — Мені перехопило подих. — Скористатися! Він мене врятує! На моєму немає американської візи, і я не уявляю собі, як її одержати до завтрашнього вечора.

Шварц меланхолійно посміхнувся.

— Як у житті все повторюється! Ви нагадали мені той час, коли я сидів у кімнаті вмираючого Шварца і думав лише про паспорт, який мав зробити мене знову людиною. Гаразд, я віддам його вам. Вам досить буде тільки змінити фотокартку. Ми з вами приблизно одного віку.

— Мені тридцять п'ять, — мовив я.

— Ви станете на рік старшим. У вас є на прикметі якась спритна в цьому ділі людина?

— У мене є один такий знайомий, — відповів я. — Фотокартку замінити легко.

Шварц кивнув.

— Легше, ніж персональні дані. — Якийсь час він сидів мовчки, втупившись очима поперед себе. — Вас би не здивувало, коли б ви тепер теж почали любити картини? Як любив їх Шварц, а потім і я?

У мене мимоволі пробіг мороз по спині.

— Паспорт — це тільки шматок паперу, — заперечив я. — А не якісь там чари.

— Не чари? — перепитав Шварц.

— До певної міри і чари, — погодився я. — Але не в такому розумінні... Скільки часу ви прожили в Парижі?

Мене так схвилювала обіцянка Шварца віддати мені паспорт, що я навіть не розчув його відповіді. Я міркував тільки про те, як би роздобути візу і для Рут.

Може, вдасться видати її в консульстві за рідну сестру? Та на це було мало надії, бо американські консульства педантично докопувались до всього; але я мусив спробувати і цей шлях, якщо не станеться ще одне чудо! Раптом я знову почув слова Шварца.

— Несподівано він з'явився на порозі нашої кімнати в Парижі, — говорив далі Шварц. — Витратив на пошуки шість тижнів, але знайшов нас. Цього разу він уже не послав якогось чиновника з консульства; приїхав сам і став на порозі нашої готельної кімнати, оздобленої репродукціями любовних картин вісімнадцятого століття, — оберштурмбанфюрер Ґеорґ Юргенс, брат Гелен, — високий, широкоплечий, вагою на двісті фунтів, утричі більше німець, ніж удома, в Оснабрюку, хоча тепер був у цивільному.

— Отже, то все була брехня! — люто визвірився він на нас. — Не дурно ж я відчував, що в цьому ділі щось страшенно смердить!

— Що ж у тому дивного? — відказав я. — Всюди смердить, де ви з'являєтесь. І до того ж страшенно! Смердить саме тому, що втручаєтеся ви.

Гелен розсміялась.

— Облиш свої смішки! — гримнув на неї Ґеорґ.

— Це ви облиште свої окрики! — так само різко відповів я. — Або ж я звелю вас викинути звідси!

— Чому ви не спробуєте зробити це самі?

Я похитав головою.

— А ви такий і досі — молодець проти овець? Ви ж на двадцять кіло важчі за мене. Жоден безсторонній суддя не випустив би нас разом на ринг... Чого вам треба від нас?

— Не ваше собаче діло, зраднику батьківщини! Забирайтеся геть! Мені треба поговорити зі своєю сестрою!

— Лишайся тут! — звернулась до мене Гелен. Вона палала гнівом. Поволі підвівшись, Гелен взяла у руку мармурову попільничку. — Ще один такий вираз, і оця штуковина полетить тобі в пику! — досить спокійним тоном сказала вона Ґеорґу. — Це тобі не Німеччина!

— На жаль, ще ні! Але стривайте — незабаром і тут буде Німеччина!

— Ніколи тут не буде Німеччини, — відказала Гелен. — Може статися, що ви, солдафони, на якийсь час завоюєте цю країну, але вона лишиться Францією. Може, ти приїхав спеціально для того, щоб подискутувати на цю тему?

— Я приїхав, щоб забрати тебе додому. Ти уявляєш собі, що станеться з тобою, коли війна застукає тебе тут?

— Нічого страшного.

— Тебе кинуть у в'язницю.

Я помітив, що Гелен це на якусь мить приголомшило.

— Може статися, що нас кинуть до табору, — втрутився я. — Але ж це буде табір для інтернованих, а не концтабір, як у Німеччині.

— Що ви знаєте про це! — визвірився на мене Ґеорґ.

— Знаю доволі, — відповів я. — Я ж сидів у одному з ваших таборів, дякуючи вашим особистим турботам.

— Ви, глисте, були у виховному таборі, — презирливо пояснив Ґеорґ. — Але вам це не пішло на користь. Звільнившись, ви дезертирували.

— Та й вирази ж ви добираєте — аж заздрісно! Якщо хтось вислизнув з ваших рук — то вже й дезертир.

— А як же вас іще величати? Адже вам наказали не виїздити з Німеччини.

Я махнув рукою. Чимало було в мене таких розмов з Ґеорґом, аж поки він, дорвавшись до влади, не звелів мене посадити.

— Ґеорґ завжди був ідіотом, — докинула Гелен. — Фізично міцним недоумком, якому потрібен броньований світогляд, як опасистій жінці корсет, інакше він розпливеться, мов тісто. Не сперечайся з ним. Він тому й лютує, що дурний.

— Облиш це, — заговорив Ґеорґ лагідніше, ніж можна було сподіватись. — Пакуй свої речі, Гелен. Становище серйозне. Сьогодні ввечері поїдемо додому.

— Чим же ускладнилось становище?

— Буде війна. Інакше б я не приїхав сюди.

— Ти приїхав би і без цього, — заперечила Гелен. — Точнісінько як три роки тому прибув до Швейцарії, коли я не хотіла виїздили звідти. Тобі незручно, що сестра такого вірного члена партії не хоче жити в Німеччині. Тоді ти таки домігся, щоб я повернулась. А тепер я лишуся тут і не хочу більше про це говорити.

Ґеорґ вирячився на неї.

— Це заради оцього жалюгідного харцизяки? Це він тебе знову збив з путі?

Гелен розсміялася.

— «Харцизяка»... Давненько я вже такого не чула. У вас там справді якась допотопна лексика! Ні, цей «харцизяка» не збивав мене з путі. Він навіть докладав усіх зусиль, щоб змусити мене повернутись. І все обґрунтував краще, ніж ти.

— Я хочу поговорити з тобою наодинці, — заявив Ґеорґ.

— Це тобі не допоможе.

— Адже ми брат і сестра!..

— Я одружена.

— Це зовсім не те, що узи крові, — пояснив Ґеорґ. — А ти мене навіть сісти не запросила, — раптом докинув він, по-дитячому образившись. — Відмахаєш отаку дорогу аж із Оснабрюку, а тут іще доводиться стояти, як школяреві.

— Це не моя кімната, — відповіла Гелен, сміючись. — За неї платить мій чоловік.

— Сідайте, пане оберштурмбанфюрер і вірний холуй Гітлера, — запросив я. — Але не засиджуйтесь, а швидше повертайте свої голоблі!

Ґеорґ кинув на мене розлючений погляд і сів — стара канапа аж затріщала під ним.

— Мені хочеться поговорити з сестрою віч-на-віч. Невже ви цього не можете зрозуміти? — запитав він.

— А ви дозволили мені поговорити з нею віч-на-віч під час арешту? — запитав я в свою чергу.

— То була зовсім інша справа, — просопів Ґеорґ.

— Для Ґеорґа і його партійних колег то завжди «інша справа», навіть коли вони роблять те саме, що й інші люди, — з сарказмом докинула Гелен. — Коли вони інакомислячих кидають до в'язниці або вбивають, то цим вони захищають свободу мислення; коли гнали тебе до концтабору, то захищали спаплюжену честь батьківщини... Хіба не так, Ґеорґе?

— Авжеж так!

— До того ж він ніколи не помиляється, — вела далі Гелен. — У нього ніколи не буває сумнівів або нечистого сумління. Правда завжди на його боці, бо на його боці сила. Він, як і його «фюрер», наймирніша в світі людина — якщо тільки інші роблять те, що він вважає за правильне. А порушники миру — то завжди хтось інший... Вірно, Ґеорґе?

— А хіба це стосується нашої розмови?

— Аж ніяк, — відказала Гелен. — Або коли хочеш, то стосується, ще й дуже. Хіба ти сам не бачиш, як смішно ти тут виглядаєш, ти, один зі стовпів непоступливості у цьому толерантному місті? Ти в ци-

вільному, проте чоботи таки надів, щоб тупати на інших. Але тут ти не маєш влади, поки що ні! Тут мені ти не звелиш записатись до нацистської організації плоскостопих жінок, від яких тхне потом. Тут не можеш і наглядати за мною, як за ув'язненою! Тут я можу дихати вільно, і тут я залишусь...

— У тебе німецький паспорт! А війна от-от почнеться! Тебе посадять у тюрму!

— Поки що цього нема! А коли буде, то краще вже тут, як у вас там! Бо й там довелося б мене ув'язнити! Я б уже не мовчала, як привид, бо втекла од ваших казарм, ваших расистських розплідників, вашої жалюгідної істерії і подихала тут солодким повітрям свободи!

Я підвівся. Я не хотів, щоб вона принижувала себе перед тією фашистською колодою, яка однаково не могла її зрозуміти.

— Це все його вина! — заторохтів Ґеорґ. — Цей клятий космополіт! Це він тебе зіпсував! Ну, стережися, молодчику, ми ще з тобою поквитаємось!

Він і собі підвівся. Йому було б неважко збити мене з ніг — адже він був значно міцніший за мене, до того ж ліктевий суглоб моєї правої руки так і лишився трохи вивернутим після першого ж дня виховання в національному дусі, якого я зазнав у концтаборі.

— Не займай його! — сказала Гелен дуже тихо.

— Ти захищаєш оцього боягуза? — обурився Ґеорґ. — А він сам хіба не може?

Шварц подивився мені просто у вічі.

— Дивна штука ота фізична перевага. Вона — найпримітивніша з усіх переваг і нічого спільного не має з мужністю. Дайте якомусь каліці револьвер у руки — от і нема вже тієї переваги. Вся вона — справа кілограмів та м'язів, більш нічого. А втім, фізична перевага принижує, ганьбить! Кожному ясно, що джерела справжньої мужності у чомусь іншому і що той пучок м'язів, який її викликає, напевно, виявиться жалюгідно слабим і сам по собі нічого не вдіє з супротивником, — а проте ми підшукуємо якісь непереконливі пояснення, зайві виправдання і почуваємо себе страшенно ніяково, коли доводиться ухилятись від бійки, в якій нас можуть покалічити. Хіба не так?

Я кивнув головою на знак згоди.

— Це — безглуздо, але саме через те особливо принизливо.

— Я б оборонявся, — вів далі Шварц. — Я безперечно оборонявся б...

Я спинив його жестом.

— Пане Шварц, навіщо це? Мені не треба пояснювати такі речі.

Він ледве помітно всміхнувся.

— Та й справді... Але бачите, як воно в'їлось мені в печінки — ще й тепер хочеться виправдатись. В'їлось, як рибальський гачок у тіло. І коли ми позбудемось отої зайвої чоловічої пихи?

— Ну, і чим це скінчилось? — запитав я. — Таки зчепилися?

— Ні. Гелен раптом почала сміятись.

— Ти тільки подивись на цього йолопа! — звернулась вона до мене. — Він гадає, що коли поб'є тебе, то я настільки розчаруюсь у тобі, що розкаюсь і повернуся до країни кулачного права. — Потім повернулась до Ґеорґа. — Годі базікати про мужність і боягузтво! Ось він, — вона вказала на мене, — мужніший, ніж ти можеш собі уявити! Він вивіз мене з Німеччини. Повернувся туди заради мене і забрав із собою.

— Що-що?! — Ґеорґ витріщив на мене очі. — Повернувся до Німеччини?

Гелен опам'яталася.

— Це не має значення. Тепер я тут і назад не поїду.

— Вивіз? Тебе? — наполягав Ґеорґ. — Хто йому допоміг?

— Ніхто, — відповіла Гелен. — А тобі вже не терпиться заарештувати ще кількох чоловік, га?

Ніколи я не бачив Гелен такою. Гострота боротьби, огида, ненависть, бурхлива радість від того, що втеча з Німеччини вдалася, — вона аж дрижала від повноти почуттів. Майже такий самий настрій був і в мене. Але мене, наче блискавка, зненацька осліпило щось інше — я зажадав помсти. Адже тут, у Франції, Ґеорґ був безсилий! Тут він не міг покликати на допомогу своїх гестапівців. Тут він був сам-один.

Ця думка мене спантеличила, і я не знав, що мені зараз робити. Битися я не міг, але мені хотілося просто розчавити цього гада... Мені здавалося, що знищити Ґеорґа, як втілення зла, можна без жодного формального вироку, бо це значило б не тільки помститись, а й врятувати десятки невідомих жертв у майбутньому. Не задумуючись над своїми намірами, я попрямував до дверей. Йшов на диво рівною ходою. Мені треба було побути самому. Подумати. Гелен уважно поглянула на мене, але мовчала. Ґеорґ з презирством стежив за мною.

— Нарешті! — вигукнув він, коли я вийшов з кімнати.

Я спустився по сходах униз. Тхнуло обідом — рибою. На сходовій площадці стояла велика скриня італійської роботи. Я часто проходив повз неї, але ніколи досі її не помічав. Тепер я так уважно придивлявся до візерунків на скрині, ніби хотів її купити. Я йшов як лунатик. На третьому поверсі двері якоїсь кімнати стояли навстіж. Стіни кімнати були салатного кольору, там покоївка саме перевертала на ліжку

матрац. Дивна штука, чого тільки не помічаєш саме тоді, коли думаєш, що через хвилювання нічого не бачиш навколо себе!

Я постукав у двері знайомого, що жив на другому поверсі. Він звався Фішер і якось показував мені револьвер, який зберігав, щоб життя не здавалось таким гірким. Ця зброя створювала йому ілюзію, ніби він добровільно прирік себе на злиденне безрадісне животіння емігранта, бо може, мовляв, покласти йому край, коли тільки схоче.

Фішера не було вдома, але кімната була незамкнена. Йому не було з чим ховатись. Я зайшов до кімнати, щоб почекати його. Я ще не міг сказати напевне, чого я насправді хочу, та десь у підсвідомості була відповідь — я прийшов позичити зброю. Зрозуміло, було б безглуздям убивати Ґеорґа у готелі. Це завдало б великих неприємностей Гелен, мені та й іншим емігрантам, що там жили. Я сів на стілець і спробував заспокоїтись. Це мені не вдавалось. Я сидів і дивився просто себе.

Раптом заспівала канарка. Дротяна клітка висіла поміж вікнами. Я її раніше не помітив і тепер сполохався, ніби мене хто штовхнув. Саме в цю мить увійшла Гелен.

— Що ти тут робиш? — запитала вона.

— Нічого. А де Ґеорґ?

— Пішов.

Я не знав, скільки просидів у Фішеровій кімнаті. Мені здавалось, що дуже недовго.

— А він ще повернеться? — спитав я Гелен.

— Не знаю. Він же настирливий. Чому ти пішов з кімнати? Щоб лишити нас самих?

— Ні, — відповів я. — Не тому, Гелен. Я раптом відчув, що не можу його більше бачити.

Вона стояла на дверях і пильно дивилась на мене.

— Ти мене ненавидиш?

— Я — тебе? — здивувався я... — З якої це речі?

— Мені спало це на думку, коли Ґеорґ уже пішов. Якби ти не одружився зі мною, то з тобою такого не сталося б.

— Сталося б те саме. Може, навіть щось гірше. Можливо, Ґеорґ ще якось по-свойому пожалів мене заради тебе. Адже мене не заганяли на дротяну огорожу, по якій пропущений струм, не підвішували на гак, як тушу у м'ясній лавці. Щоб я тебе ненавидів! І ти могла таке подумати!

Раптом я побачив за вікном Фішерової кімнати зелене вбрання літа. Вікна кімнати виходили у двір, там стояв великий каштан, крізь його листя просвічувало сонечко. Біль у потилиці поволі минав, як похмілля надвечір другого дня. Я знову ставав самим собою. Я усвідомив,

який був сьогодні день, зрозумів, що надворі літо, що я в Парижі, що в людей тут не стріляють, як у зайців.

— Скоріше можна було подумати, що ти мене зненавидиш, — вирвалось у мене. — Або будеш зневажати.

— Я?

— Ти. За те, що я не можу захистити тебе від твого брата. За те...

Я замовк. Минулі хвилини сплили кудись у небуття.

— Чого ми, власне, стоїмо в цій кімнаті? — спитав я.

Ми пішли сходами вгору.

— Ґеорґ казав слушні речі, — почав я розмову. — Ти повинна це зрозуміти! Якщо почнеться війна, нас вважатимуть за підданих ворожої країни, тебе ще більше, ніж мене.

У нашій кімнаті Гелен поодчиняла вікна й двері.

— Тхне солдатськими чоботами і терором, — зауважила вона. — Нехай у кімнату лине серпень. Лишімо вікна навстіж і підемо. Чи не час уже обідати?

— Та час... Але настає, мабуть, і час виїхати з Парижа.

— Чому це?

— Ґеорґ спробує виказати мене.

— Він до цього не додумається. Він не знає, що ти живеш під чужим ім'ям.

— Догадається. І знову прийде.

— Коли це станеться, я виштовхаю його за двері. Ходімо на вулицю.

Ми пішли до невеликого ресторану за Палацом Правосуддя і пообідали за столиком, що стояв просто на тротуарі. Нам подали «пате мезон», «беф а ля мод», салат і камамбер. Пили ми бочкове «вуврє», а потім каву. Я пам'ятаю все до найдрібніших деталей, навіть хліб із золотавою шкуринкою, навіть пощерблені чашки, з яких ми пили каву; у той полудень мене виснажувала якась глибока вдячність, невідомо за що і до кого. Мені здавалось, ніби я вибрався з темної, брудної канави, до якої я тепер не зважувався навіть зазирнути, бо й сам теж був частиною того бруду, хоч і не знав цього раніше. Я вибрався і сидів тепер коло столика, вкритого картатою червоно-білою скатертиною, почував себе очищеним і врятованим, золотаве сонце просвічувало крізь вино; горобці сварилися біля купи кінського гною, сита хазяйська кішка байдуже споглядала на них, легкий вітрець повівав над тихою площею, і життя здавалося таким гарним, яким воно буває хіба що у наших мріях.

Потім ми пішли вулицями Парижа; літній день сяяв медовими барвами; ми зупинились перед вітриною скромної кравчині. Ми вже не раз зупинялися тут.

— Пора купити тобі нову сукню, — сказав я Гелен.

— Тепер? — здивувалась Гелен. — Перед самою війною? А чи не буде це екстравагантно?

— Саме тепер. І саме тому, що це екстравагантно.

Вона поцілувала мене.

— Гаразд!

Я мовчки сидів у кріслі біля дверей примірочної. Кравчиня винесла кілька суконь. Гелен так захопилася, що мало не забула про мене. Я чув голоси жінок то в одному, то в іншому кутку примірочної і бачив, як у отворі дверей майоріла то та, то інша сукня, бачив часом голу засмаглу спину Гелен. І солодка втома, що нагадувала безболісне вмирання, але не була смертю, окутувала мене.

Мені було трохи соромно, бо я добре знав, чому саме хотів купити сукню. То був протест проти минулого дня, проти Ґеорґа, проти власної безпорадності — дитяча несмілива спроба по-дитячому виправдати себе у власних очах.

Нараз я опам'ятався, побачивши перед собою Гелен у дуже широкій барвистій спідниці і в чорній коротенькій кофті, яка щільно облягала її стан.

— Оце воно! — скрикнув я. — Беремо!

— Але це дуже дорого, — мовила Гелен.

Кравчиня запевняла, що то модель славетної фірми (невинна брехня). Але трохи поторгувавшись, ми дійшли згоди і забрали те вбрання. «Непогано купити собі інколи щось таке, на що в звичайний час грошей не вистачає», — подумав я. Пов'язана з цією покупкою легковажність відігнала рештки зловісної тіні Ґеорґа. Гелен наділа свій новий туалет увечері, надівала вона його і вночі, коли ми, прокинувшись, дивилися у вікно на місто, осяяне місяцем, дивилися ненаситним поглядом, зрікаючись сну, знаючи, що це вже триватиме недовго.

— Що ж іще? — замислено мовив Шварц. — Тепер уже спогади збігаються, наче випрана сорочка. Перспективу часу втрачено. Те, що було барвистим пейзажем, стало сірим зображенням, по якому ковзають промені світла. Це вже навіть не зображення, це — плинна маса спогадів, з якої виринають лише окремі деталі: вікно готелю, голе плече, шепіт, що примарно звучить потім у спогадах, сяйво над зеленими дахами, нічний запах води, проміння на сірих кам'яних стінах собору, дороге тобі обличчя, потім знову воно, але вже в іншому вигляді десь у Провансі або в Піренеях, а далі воно ж таки, але заціпеніле, мертве, якого ніколи досі не знав і яке раптом витісняє всі інші, ніби всі вони були лише облудою.

Шварц підвів голову. Його обличчя знову мало вираз муки, хоч він і силкувався посміхнутись.

— Це вже ось тільки тут держиться, — сказав він, показуючи собі на голову. — І навіть тут воно в небезпеці, як плаття в шафі, де повно молі. Через те я вам і розповідаю. Ви його збережете, у вас йому ніщо не загрожує. Ваша пам'ять не буде його нищити з метою врятувати самого себе, як це робить моя. У мене воно зберігається недбало, вже й тепер той останній заціпенілий вираз її обличчя, наче спрут, затуляє собою всі інші, попередні, — голос Шварца забринів дужче, — але ж ті інші справді існували, а не оце незбагненне, жахливе, останнє...

— То ви ще лишилися в Парижі? — запитав я.

— Ґеорґ приходив ще раз, — вів далі Шварц. — Тепер він удався до сентиментів та погроз. Мене не було вдома. Я побачив його вже тоді, коли він виходив з готелю. Він зупинився.

— Слухай, ти, негіднику! — просичав він тихо. — Ти занапастив мою сестру! Але стривай-но! Незабаром ми тебе спіймаємо! За пару тижнів ви обоє будете в наших руках! А тоді, хлопче, я сам візьмусь за тебе! Ти ще плазуватимеш переді мною навколішках і благатимеш, щоб я тебе прикінчив, — якщо тільки зможеш говорити!

— Я це собі прекрасно уявляю, — запевнив я його.

— Нічого ти собі не уявляєш, — вів далі Ґеорґ. — Інакше ти б тримався подалі! Ось тобі ще один вихід: якщо протягом трьох днів сестра повернеться до Оснабрюка, я спробую дещо забути. Але за три дні! Зрозуміло?!

— Вас не так важко зрозуміти.

— Не важко? Ну, то зарубай собі на носі — сестра повинна повернутись! Та ти й сам це знаєш, падлюко! Чи, може, ти скажеш, нібито не знаєш, що вона хвора? Не здумай тільки морочити мені голову!

Я вирячився на нього. Я не знав, чи це він допіру вигадав, чи то була правда, або ж він мав на увазі те, що нарозказувала йому Гелен, щоб поїхати до Швейцарії.

— Ні, — заперечив я. — Цього я не знаю!

— Не знаєш? Бач який! Не сподобалось, га? Їй потрібен лікар, ти, брехун! І негайно! Напиши до Мартенса і спитай у нього! Він у курсі справи!

В ту мить я побачив два людські силуети на фоні ясного дня — до готелю заходили люди.

— Протягом трьох днів, — прошепотів Ґеорґ. — Інакше з тебе всі кишки повилазять. Незабаром я знову буду тут. У формі!

Він протиснувся поміж чоловіками, що стояли тепер у вестибюлі, і помарширував на вулицю. Ті двоє обминули мене й попрямували сходами вгору. Я пішов слідом за ними. Гелен стояла у своїй кімнаті біля вікна.

— Ти не здибався з ним часом? — запитала вона мене.

— Аякже, здибався. Він каже, нібито ти хвора і тобі треба повернутись.

Гелен похитала головою.

— Чого він тільки не вигадує.

— Ти хвора? — запитав я.

— Дурниці! — обурилась Гелен. — Це ж я вигадала, щоб виїхати з Німеччини.

— Він каже, ніби й Мартенс про це знає.

— Авжеж знає! — розсміялась Гелен. — Хіба ти не пригадуєш?. Він же ж писав мені до Аскони. Я з ним про все домовилась.

— То ти не хвора?

— Хіба в мене вигляд хворої?

— Ні, — відказав я, — але це нічого не значить. Ти не хвора?

— Ні, я здорова, — відповіла вона вже нетерпляче. — Може, Ґеорґ іще щось сказав тобі?

— Те, що й раніше. Загрожував. А чого він од тебе хотів?

— Того ж самого. Гадаю, що він більш не прийде.

— А чого він взагалі приходив?

Гелен якось дивно всміхнулась.

— Він вважає, що я маю належати йому. Мушу робити те, чого він хоче. Він завжди так думав. Ще з дитинства. Брати часто так думають. Він гадає, що діє в інтересах нашої сім'ї. А я його ненавиджу.

— Саме тому?

— Я його ненавиджу! І цього досить. Я йому про це сказала. Але війна буде. Щодо цього він не помиляється.

Ми замовкли. Гуркіт автомашин на набережній Ґран-Оґюстен, здавалось, подужчав. За в'язницею Консьєржері височів на тлі ясного неба шпиль церкви Сен-Шапель. Чути було вигуки продавців газет. Вони перекрикували гуркіт моторів, як чайки — шум моря.

— Я не зможу тебе захистити, — вирвалося в мене.

— Знаю.

— Тебе інтернують.

— А тебе?

Я знизав плечима.

— Мене, очевидно, теж. Можливо, нас розлучать...

Вона кивнула.

— В'язниці у Франції — це не курорт, — зауважив я.

— У Німеччині вони теж не кращі.

— Але в Німеччині тебе не посадили б.

Гелен рвучко випросталась.

— Я лишаюсь тут! Ти виконав свій обов'язок — перестеріг мене. Не думай більше про це. Я лишаюсь та й годі. І не заради тебе. Я не повернусь туди.

Я дивився на неї.

— На чорта нам ота безпека! — раптом вигукнула вона. — На чорта нам ота обережність! Досить з мене усього цього!

Я обійняв її за плечі.

— Легко говорити, Гелен...

Вона відштовхнула мене.

— Ну, то забирайся звідси геть! — раптом закричала вона. — Тоді в тебе не буде жодної відповідальності! Залиш мене саму! Іди! Я й без тебе проживу. — Вона глянула на мене так, ніби я був Ґеорґ. — Не будь квочкою! Не душі мене своїми турботами і страхом відповідальності! Я виїхала з Німеччини не задля тебе! Зрозумій це нарешті! Не задля тебе! Заради самої себе!

— Розумію.

Вона знову підійшла до мене.

— Ти повинен вірити цьому, — сказала вона ніжно. — Хоч, може, це й важко. Я хотіла вирватись. Те, що ти приїхав, — лише випадковий збіг обставин. Зрозумій це нарешті. Безпека — це ще не все.

— Вірно, — погодився я. — Але вона потрібна, ця безпека, коли любиш когось. Потрібна для того, іншого...

— Безпеки взагалі немає... Немає, — повторила вона. — Не кажи нічого. Я сама знаю! Краще, ніж ти! Я довго над цим думала. Боже ж мій, як я довго над цим думала! Облишмо це, любий! Он надворі вечір, він жде нас. Таких вечорів у Парижі нам уже лишилось небагато.

— Чи не податися тобі до Швейцарії, якщо ти хочеш повернутись додому?

— Ґеорґ твердить, ніби наці пройдуть через Швейцарію, як під час Першої світової війни через Бельгію.

— Він не може всього знати.

— Давай побудемо ще тут. Може, він взагалі збрехав. Звідки йому точно знати, що станеться? Одного разу вже було так, ніби от-от почнеться війна. А тоді в Мюнхені домовились. А хіба вони не можуть домовитись іще раз?

Я не знав, вірить вона в те, що каже, чи хоче тільки відвернути мою увагу. Адже в те, на що покладаєш надію, віриться легко. У той вечір і я вірив. Як могла Франція вступити у війну? Вона ж не була озброєна. Мусила б поступитись, і чого вона має воювати за Польщу? Вона ж не воювала за Чехословаччину.

Минуло десять днів, і кордони закрили. Почалася війна.

— То вас одразу й арештували, пане Шварц? — запитав я.

— Ні, ще тиждень ми пожили на волі. Але нам не дозволяли виїхати з міста. Дивна іронія долі: протягом п'яти років мене раз у раз висилали, а тут раптом не схотіли випустити. А де були ви?

— У Парижі, — відповів я.

— Вас теж загнали на велодром?

— Авжеж...

— Вашого обличчя я щось не пригадую.

— На велодромі було надто багато емігрантів, пане Шварц.

— А ви пригадуєте останні дні перед війною, коли Париж почали затемнювати?

— Ще б пак! Здавалося, ніби увесь світ поринув у темряву.

— Дозволені були тільки маленькі сині лампочки, — вів далі Шварц. — Уночі вони тьмяно світилися на перехрестях вулиць, місто не лише потонуло в темряві — воно наче захворіло в тій холодній синій пітьмі, від якої людей аж морозило, хоч надворі було літо. У ті дні я продав один з малюнків, успадкованих від небіжчика Шварца. Хотів, щоб у нас було побільше готівки. Але час для продажу був несприятливий. Торговець, до якого я звернувся, давав дуже мало. Я не погодився і забрав малюнок. Кінець кінцем я продав його багатому кінодіячеві-емігранту, який вважав, що цінності певніші за гроші. Останній малюнок я віддав на схов власникові готелю. Потім, якось надвечір, по мене прийшла поліція. Двоє ажанів. Вони сказали мені, щоб я попрощався з Гелен. Вона стояла переді мною бліда, очі в неї блищали.

— Це неможливо!.. — повторювала вона.

— Як бачиш, можливо, — заперечив я. — Згодом вони прийдуть і по тебе. Краще нам не викидати паспортів, а зберегти їх.

— Так і справді буде краще, — сказав один із поліцаїв; він добре говорив по-німецьки.

— Дякую. А чи не міг би я попрощатися без свідків? — звернувся я до нього.

Поліцай глянув на двері.

— Коли б я хотів утекти, то давно міг би це зробити, — зауважив я.

Він згодився. Ми з Гелен пішли до її кімнати.

— Коли вже щось сталося, то виглядає воно зовсім інакше, ніж коли говориш про це заздалегідь, правда? — сказав я, обіймаючи Гелен.

Вона вирвалася з обіймів.

— Як мені довідатись, де ти?

Ми говорили про те, про що звичайно говорять у таких випадках. У нас були дві адреси: готель та ще один француз. Раптом у двері постукав поліцай. Я відчинив.

— Візьміть із собою ковдру, — нагадав він. — Може, й на день-два, а втім, візьміть краще ковдру і що-небудь поїсти.

— У мене немає ковдри.

— Я тобі принесу, — втрутилась Гелен. Вона хутко спакувала мені продукти, що були у нас в номері. — Це тільки на день або два? — запитала вона поліцая.

— Щонайбільше, — пояснив він. — Треба перевірити особисті дані тощо. La guerre, madame...[1]

Ці слова пізніше нам доводилося чути досить часто.

Шварц витяг з кишені сигару і запалив.

— Ви ж це й самі знаєте — спершу чекаєш у відділку поліції, весь час прибувають емігранти, яких виловлюють, наче небезпечних нацистів, потім у заґратованій машині тебе везуть до префектури, а там знову чекаєш і чекаєш без кінця і краю... Ви теж побували у префектурі[2]?

Я кивнув.

— Я там просидів два дні, — відповів я. — На ніч нас водили у великий підвал для вугілля, там ми спали на ослонах, а вранці виходили звідти чорні, як сажотруси.

— Ми цілими днями сиділи в тому кінозалі, — розповідав далі Шварц. — Ми не милися і незабаром мали вигляд справжніх злочинців, за яких нас і вважали. Ґеорґ, сам того не сподіваючись, помстився-таки мені, хоч і з запізненням; коли він приїздив, то дізнався про нашу адресу через префектуру, хтось там допоміг йому. Ґеорґ не приховував, що він — член нацистської партії. І ось за те мене, як нацистського шпигуна, тепер допитували по чотири рази на день, намагаючись дізнатися про мої стосунки з Ґеорґом і про ставлення до націонал-соціалістської партії. Спочатку я сміявся, надто вже все це було абсурдним. Але потім помітив, що й абсурд може стати небезпечним. Що так воно було в Ні-

---

1 Війна, пані... (*франц.*).

2 У великій залі префектури звичайно демонстрували для поліцаїв учбові фільми; в залі було кілька сот місць і кіноекран.

меччині, про це свідчить саме існування гітлерівської партії. Але тепер, здавалось, і Франція, країна раціоналізму, стає небезпечною під спільним тиском державної бюрократії та війни. Ґеорґ, сам того не знаючи, підклав мені бомбу сповільненої дії — адже коли під час війни на тебе дивляться як на шпигуна, то це не жарт.

Щодня надходили нові партії наполоханих людей. На фронті з моменту оголошення війни ще нікого не вбито — то ж була «кумедна війна», як дотепники охарактеризували той період війни, — але над усіма нависла примарна атмосфера нехтування людським життям та індивідуальністю, яка, немов чума, поширюється в час війни. Люди перестали вважатися за людей — їх класифікували за військовими категоріями, поділяли на солдатів, здатних або нездатних до військової служби громадян та ворогів.

Уже на третій день перебування там я відчув себе висотаним. Частину арештованих кудись вивезли. А ті, хто лишився, пошепки розмовляли між собою, спали або їли; ми вже звикли до мінімальних проявів життя. Та це було ще півлиха; коли рівняти до німецького концтабору, то життя наше було просто комфортабельне. Найбільше, що могли ми схопити, — це стусана або штовхана, якщо не досить швидко виходили куди треба. Але ж влада — то завжди влада, і поліція лишається поліцією в будь-якій країні світу.

Я був дуже стомлений від допитів. На підвищенні під екраном сиділи рядочком, широко розставивши ноги, озброєні поліцаї в мундирах — наша сторожа. Напівтемна зала, брудний, голий кіноекран і ми внизу — усе це видавалось символом безрадісного життя, в якому можна бути лише в'язнем або сторожем, а сам ти можеш тільки мріяти про те, який фільм хотів би побачити на тому голому екрані — учбовий, комедію чи трагедію. Бо, зрештою, не було куди дітись від того екрана, не було куди втекти від зголоднілого серця і тупоумної влади, яка діяла так, наче вона вічна і втілює право, тоді як усі екрани світу давно вже спорожніли. «Отак воно завжди буде, — думав я собі. — Нічого вже не зміниться, згинеш так, що ніхто й не знатиме». То була одна з відомих вам годин — коли згасає будь-яка надія.

Я кивнув головою на знак згоди.

— Година пасивного самогубства. Уже не чиниш опору й останній крок робиш по інерції і майже бездумно.

— Та зненацька двері розчинилися, — вів далі Шварц, — блимнуло жовте світло коридорної лампочки, і з'явилась Гелен. Вона несла в руках кошик, дві ковдри і хутряне пальто. Я впізнав її по тому,

як вона тримала голову, впізнав її ходу. На мить вона зупинилась, а тоді пішла шукати мене по рядах. Пройшла зовсім близько, але мене не помітила. Майже як тоді, в оснабрюкському соборі.

— Гелен! — гукнув я.

Вона обернулась. Я підвівся. Гелен придивлялася до мене.

— Що вони тут з вами виробляли? — гнівно запитала вона.

— Нічого особливого. Ми ночували у підвалі, де лежить вугілля. От і все. Як ти сюди дісталась?

— Мене заарештували, — майже з гордістю відповіла Гелен. — Так само як і тебе. І значно раніше за всіх інших жінок. Я сподівалася знайти тебе тут.

— За що тебе взяли?

— А тебе за що?

— Мене вважають за шпигуна.

— Мене теж. А привід — мій чинний паспорт.

— Звідки ти це знаєш?

— Я тільки-но була на допиті, і мені так сказали. Я не справжня емігрантка. Інші жінки-емігрантки ще на свободі. Це мені пояснив маленький чоловічок з напомадженим волоссям, від якого тхне слимаками. Це він і тебе допитує?

— Не знаю. Тут усе тхне слимаками. Хвала Богу, що ти принесла ковдри.

— Принесла, що змогла. — Гелен розкрила кошик. Дзенькнули дві пляшки. — Коньяк, — сказала вона. — Не вино. Я принесла тільки концентрати... Вам тут дають їсти?

— Як і скрізь. Можна через поліцаїв купувати бутерброди.

Гелен схилилася до мене і почала придивлятись.

— Ви тут як зборище негрів. Хіба вам не дають і помитись?

— Поки що ні. Але не зі злості. Просто через недбалість.

Гелен витягла з кошика коньяк.

— Пляшки вже відкорковані, — пояснила вона. — Остання люб'язність власника готелю. Він вважав, що у вас тут немає штопорів. Пий!

Я потягнув добрячий ковток і віддав їй пляшку.

— У мене навіть чарка є, — сказала Гелен. — Треба ж підтримувати цивілізацію, поки можна.

Вона налила собі чарку і випила.

— Від тебе пахне літом і свободою, — вимовив я. — А як там на волі?

— Як за мирного часу. Кафе переповнені. Небо — блакитне.

Гелен глянула на поліцаїв, що сиділи рядком на сцені, і засміялась.

— Ніби у тирі! Здається, можна пальнути у ті фігури, а коли якась перекинеться, то дістанеш приз — пляшку вина або попільничку.

— Тут рушниці мають ці фігури.

Гелен витягла з кошика паштет.

— Це від хазяїна, — доповіла вона. — З привітом і власною сентенцією: la guerre — est merde[1]. Ось виделки і ніж. Хай живе цивілізація!

Мені раптом стало весело. Адже Гелен зі мною, все гаразд. Війна ще не почалася, і, можливо, нас незабаром випустять.

Наступного вечора ми дізналися, що нас розлучають. Мене мають відвезти до табору в «Коломб», а Гелен — до в'язниці «Ля птіт Рокет». Навіть якби нам повірили, що ми одружені, нічого б не змінилось. Адже розлучали і подружжя.

Ніч ми просиділи в підвалі. Один зі сторожів, змилосердившись, дозволив нам це. Хтось приніс декілька свічок. Значну партію арештованих уже вивезли, лишилося нас чоловік сто, були серед нас і іспанські емігранти, їх теж позаарештовували. В ретельності, з якою в антифашистській країні виловлювали антифашистів, було щось глузливо-парадоксальне — можна було подумати, що ти в Німеччині.

— Чому вони нас розлучають? — запитала Гелен.

— Не знаю. Через недоумство; не тому, що вони такі жорстокі.

— Коли б чоловіків та жінок тримали в одному таборі, то не було б спокою від ревнощів та скандалів, — повчально розказував мені низенький літній іспанець. — Тому вас і розлучають.

Гелен заснула біля мене, накрившись своїм леопардовим пальтом. У підвалі було кілька зручних м'яких лав, але їх віддали чотирьом чи п'яти старим жінкам, яких на цю ніч теж привели сюди. Одна з них запропонувала Гелен своє «спальне» місце на час від третьої до п'ятої години, але та не погодилась.

— У мене ще буде багато самотніх ночей, тоді й висплюся, — відповіла вона.

То була якась дивна ніч. Гомін голосів поволі вщух. Старі жінки перестали плакати і поснули; часом, прокинувшись, вони схлипували, потім знову поринали в сон, ніби в чорну вовну, що душила їх. Свічки одна по одній згасали. Гелен спала, притулившись до мого плеча. Уві сні вона обіймала мене; прокидаючись час від часу, шепотіла мені слова, що були то словами дитини, то коханої жінки, слова, яких не

---

[1] Війна — паскудство (*франц.*).

говорять удень, а за нормальних умов і вночі говорять хіба зрідка — то були слова, якими промовляла лиха година й розлука, промовляло тіло, що не хоче розставатись, промовляли шкіра і кров; то був зойк, одвічний зойк в історії людства: не можна двом не розстатись, хтось один та мусить піти геть, а смерть щосекунди тягне за руку, не даючи зупинитись, хоч ми вже стомлені і нам хоч годинку хочеться потішити себе ілюзією вічного життя. Потім Гелен поволі зсунулась мені по грудях аж на коліна. Я обхопив її голову руками і у світлі останньої свічки дивився, як вона дихає. Я чув, як чоловіки вставали і навпомацки пробиралися поміж купами вугілля, щоб тихо там помочитися. Свічечка ледве блимала, і навколо шугали надмірно великі тіні, ніби ми сиділи в якихось примарних джунглях, а Гелен була леопардом, що втік, і чаклуни шукають її, промовляють свої заклинання. Потім згасла остання свічка й усе поринуло в задушливу хропучу пітьму. Я відчував, як Гелен дихає під моїми руками. Одного разу вона рвучко звелася, зойкнувши тонким голосом.

— Я тут, — зашепотів я. — Не лякайся. Нічого не скоїлось...

Вона знову лягла і, цілуючи мені руки, замурмотіла:

— Ага, ти тут. Ти повинен завжди бути зі мною.

— Я завжди буду з тобою, — шепотів я. — А як нас і розлучать ненадовго, то я тебе неодмінно знайду.

— Ти прийдеш до мене? — промурмотіла вона уже крізь сон.

— Неодмінно прийду. Неодмінно! Де б ти не була, я тебе знайду. Так само як знайшов оце недавно, востаннє.

— Добре, — зітхнула вона і повернулась обличчям так, що воно лягло мені в долоні, як у чашу. Я сидів і не спав. Часом я відчував її губи у себе на пальцях, а одного разу відчув ніби сльози, але промовчав. Я дуже любив її, і думалось мені, що ніколи, навіть коли вона була неподільно моя, я не кохав її міцніше, ніж у ту бридку ніч, коли чулось хропіння сонних людей і той своєрідний шиплячий звук, що його створює сеча, ллючись на вугілля. Я сидів тихо-тихо; моє «я» поглинула любов. А тоді настав ранок, тьмяний, сірий присмерк, що все знебарвлює і коли у людини під шкірою видно кості... Мені раптом здалося, ніби Гелен умирає, а мені треба її збудити і втримати. Та от вона прокинулась і розплющила одне око.

— Як ти думаєш, — запитала вона, — зможемо ми дістати гарячої кави та булочок?

— Спробую «підмастити» сторожа, — сказав я, відчуваючи себе щасливим.

Гелен розплющила друге око й почала придивлятися до мене.

— Що сталося? — спитала вона. — У тебе такий вигляд, ніби ми виграли тисяч сто... Нас випустять на волю?

— Ні, — відказав я. — Це я тільки сам себе випустив на волю.

Вона, ще сонна, поворушила головою у мене на руках.

— Чи не міг би ти хоч на якийсь час дати собі спокій?

— Міг би, — відповів я. — Навіть доведеться так зробити. Боюсь, що вже довго не матиму я нагоди самому вирішувати власну долю. Отже, і це може бути відрадою.

— Все — відрада, — зауважила Гелен, позіхаючи. — Поки живемо, то все відрада, хіба ти цього й досі не знаєш? Ти гадаєш, вони розстріляють нас як шпигунів?

— Ні. Посадять.

— Вони садовлять і тих емігрантів, яких не вважають за шпигунів?

— І тих теж. Вони всіх посадять, кого знайдуть. Адже чоловіків вони вже забрали.

Гелен трохи підвелася.

— То в чому ж різниця?

— Може, тим, іншим, легше буде звільнитись.

— Це ще невідомо. Можливо, з нами краще будуть поводитись, коли вважатимуть нас шпигунами.

— Це безглуздя, Гелен...

Вона похитала головою.

— Ні, не безглуздя. Це — досвід. Хіба ти й досі не зрозумів, що в наші часи невинність — злочин, за який карають найтяжче? Мало тебе ув'язнювали аж у двох країнах, що ти й досі цього не збагнув? Ох, ти, «лицарю справедливості»! Є там ще коньяк?

— І коньяк, і паштет.

— Давай-но сюди і те, й друге, — наказала Гелен. — Це ж сніданок! Але я боюся, що у нас почнеться тепер життя, повне пригод!

— Добре, що ти це так сприймаєш, — докинув я, передаючи їй коньяк.

— А як же інакше? Чи ти хочеш загинути від злості й запалення жовчі? Якщо виключити поняття справедливості, то все це не важко буде вважати за пригоду, хіба не так?

Чудовий запах старого коньяку і добрячого паштету здався нам вітанням із золотого віку. Гелен їла з великою насолодою.

— Я й не знав, що для тебе все це буде так просто, — зауважив я.

— Не турбуйся за мене, — відповіла Гелен, шукаючи в кошику білого хліба. — Якось та викручусь. Для жінок справедливість не така важлива річ, як для вас.

— А що ж для вас важливе?

— Ось оце, — вона показала на хліб, на пляшку, на паштет. — Їж, мій любий! Якось та переб'ємось. А через десять років це здаватиметься романтичною пригодою, і ми вечорами будемо розповідати про неї гостям, поки їм не набридне.. Годуйся, чоловіче з чужим прізвищем! Що тепер з'їмо, того вже не доведеться тягати з собою.

— Не буду розказувати вам про всі подробиці, — вів далі Шварц. — Адже ви знаєте цей тяжкий емігрантський шлях. На стадіоні «Коломб» я пробув лише кілька днів. Гелен потрапила до «Птіт Рокет». В останній день мого перебування на стадіоні туди завітав хазяїн нашого готелю. Я бачив його лише здалека, бо розмовляти з відвідувачами не дозволяли. Хазяїн передав мені маленький пиріг і велику пляшку коньяку. В пирогу я знайшов записку: «Пані здорова і в доброму настрої. Жодної небезпеки. Чекає на відправку до жіночого табору, який влаштовують десь у Піренеях. Писати на готель. Madame charmant![1] У записці була друга, зовсім маленька записочка, написана рукою Гелен: «Не турбуйся. Небезпека минула. Лишилася пригода. Скоро побачимось. Люблю».

Гелен зуміла прорвати недбалу блокаду. Я не міг собі уявити, як саме. Уже потім вона розповіла, що заявила, нібито мусить піти по документи, яких їй бракує. Її послали до готелю з поліцаєм. Вона всунула хазяїнові записку і пошепки пояснила, як її передати мені. Поліцай, що виявив цілковите розуміння справ кохання, удав, ніби нічого не помітив. Ніяких документів Гелен звідти не принесла, зате прихопила парфуми, коньяк та кошик з їжею. Вона любила поїсти. Чому вона від того не гладшала, цього я ніяк не міг зрозуміти. Коли я, бувало, ще на волі, прокинувшись уночі, не знаходив її поряд, мені досить було піти туди, де ми зберігали продукти, — там вона сиділа навпочіпки при світлі місяця й, посміхаючись від задоволення, обгризала яку-небудь кістку від шинки або кінчала десерт, прихований після вечері. І все це запивала вином просто із пляшки. Вона була наче кішка, що голодніє вночі. Після арешту Гелен розповідала мені, що, коли поліцай прийшов по неї, вона примусила його почекати, поки допечеться паштет, який хазяїн готелю саме поставив у піч. То ж був її улюблений паштет, і їй хотілося взяти його з собою. Поліцай побурчав трохи, але скорився, бо вона рішуче відмовилась іти без паштету. А «фараони» побоювалися тягти силою людей у поліцейську машину. Гелен не забула взяти з собою навіть паперових серветок.

---

[1] Пані — чарівна! (*франц.*)

Наступного дня нас відправили ешелоном у Піренеї. Почалася безрадісна і хвилююча одіссея, де змішалися страх, комізм, паніка, бюрократизм, розпач і кохання.

— Можливо, нашу добу колись назвуть добою іронії, — вів далі Шварц. — Звичайно, не дотепної іронії вісімнадцятого сторіччя, а насильницької, злоякісної або ж тупоумної іронії нашої недоладної епохи прогресу техніки і регресу культури. Гітлер не тільки галасує на весь світ, що він — апостол миру і що війну йому нав'язали інші, він і сам цьому вірить. А разом із ним вірять п'ятдесят мільйонів німців. Вони забувають, що з усіх націй тільки вони протягом років озброювались, готуючись до війни. Отож не було нічого дивного, що ми, уникнувши німецьких таборів, опинилися тепер у французьких. Та проти цього навряд чи й можна було заперечувати — адже кожна нація, борючись за своє існування, має важливіші турботи, ніж дбати про справедливе ставлення до емігрантів. Нас не катували, не отруювали газом, не розстрілювали, а тільки ув'язнювали — чого ж іще можна було бажати?

— Коли ви знову зустрілися з вашою дружиною? — запитав я.

— Не скоро. Ви були у Ле-Верне?

— Ні, але мені відомо, що то один із найгірших французьких таборів.

Шварц іронічно посміхнувся.

— Це залежить від того, як на це дивитися. Вам відома історія з раками, яких кинули до казана? Коли воду нагріли до п'ятдесяти градусів, раки закричали, що не можуть більше витримати, і почали скиглити, як це, мовляв, було гарно, коли було тільки сорок градусів; коли ж стало шістдесят градусів, вони журилися за п'ятдесятьма, а потім — за шістдесятьма і так далі... У Ле-Вер не було в тисячу разів краще, ніж у найкращому німецькому концтаборі, так само як у концтаборі без газових камер краще, ніж у таборі з установками для отруйного газу, — отак можна прикласти цю історію з раками і до наших часів.

Я кивнув.

— Ну, то й що з вами сталося далі?

— Незабаром похолоднішало. У нас, певна річ, бракувало ковдр і не було вугілля. То було звичайнісіньке недбальство, але коли мерзнеш, то біду зносити важче. Не хочу описувати вам зиму в таборі — нудна штука. Іронізувати тут можна досхочу. Якби ми з Гелен заявили, що ми — нацисти, нам жилося б краще, нас умістили б до спецтабору. Ми голодували і мерзли, хворіли на розлад шлунку, тоді як інтерновані німці, що не були емігрантами, мали ножі й виделки, стільці й столи, ліжка, ковдри, навіть окрему їдальню, — все це я бачив на фото в газетах. Газети пишалися цим: як у нас, мовляв, пристойно поводяться з ворогами.

З нами не треба було так церемонитись, адже ми не являли собою жодної небезпеки.

Я зжився з умовами табору. За порадою Гелен, я забув про поняття справедливості. Щовечора після роботи я сидів у своєму куточку в бараку. Я мав визначене мені місце: один метр завширшки і два метри завдовжки, а також трохи соломи. Я привчав себе думати про цей період свого життя як про перехідний, тимчасовий, що не має нічого спільного з моїм «Я». Відбувалися якісь події, і я мав реагувати на них, як вимуштрувана кмітлива тварина. Адже туга може вбити так само, як і дизентерія, а думки про справедливість — то розкіш мирних часів.

— Ви і справді так думали? — спитав я.

— Ні, — відказав Шварц, — мені доводилося щодня знову і знову втовкмачувати це собі в голову. Найтрудніше подолати відчуття якоїсь дрібної несправедливості, а не великої. Треба було знову і знову примушувати себе не реагувати на дрібні, буденні несправедливості — на менший шматок хліба, на важчу роботу, щоб через озлоблення з-за тих дрібниць не втратити відчуття великої несправедливості.

— То ви жили як вимуштрувана тварина?

— Так я жив, аж поки не одержав першого листа від Гелен, — відповів Шварц. — Він надійшов через два місяці на адресу власника нашого готелю у Парижі. Це справило на мене таке враження, ніби у задушливій темній кімнаті зненацька розчинили навстіж вікно. І хоч життя було десь там, на протилежному березі, але ж воно знову існувало! Листи надходили нерегулярно, часом цілими тижнями не було жодного. Ті листи якимсь дивним чином змінювали і стверджували образ Гелен. Вона писала, що їй живеться добре, що її нарешті вмістили до табору, що вона працювала на кухні, а тепер працює в їдальні. Вона зуміла двічі передати мені посилки з продуктами: як, за допомогою яких трюків чи хабарів — не знаю. З її листів почало прозирати якесь інше обличчя. Чи це слід приписати відсутності Гелен, чи, може, моїм власним бажанням, чи моїй фантазії — не знаю. Вам відомо, мабуть, як усе стає майже нереальним, коли ти ув'язнений і маєш отих два-три листи і більш нічого. Якесь випадкове речення, що нічого не означає, коли його пишуть за звичайних обставин, може стати блискавкою, що тебе вразить і знищить, а інше речення зогріє тебе на довгий-довгий час, хоч воно таке ж випадкове, як і перше. Цілий місяць сушиш собі голову над тим, про що адресат забув уже тоді, коли запечатував листа. Якось надійшло і фото: Гелен на фоні бараку, а поруч з нею якась жінка і якийсь чоловік. Вона писала, що то французи з адміністрації табору.

Шварц поглянув на мене.

— Як старанно я вивчав обличчя того чоловіка! У якогось годинникаря позичив лупу... Я не розумів, навіщо Гелен прислала ту фотокартку. Сама вона, очевидно, не надавала цьому ніякого значення. А може, й не так? Не знаю. Вам це знайоме?

— Це знайоме кожному, — відповів я. — Адже табірний психоз не унікальний випадок.

Підійшов власник пивнички з рахунком. Крім нас, у залі не було вже нікого.

— Де б нам іще посидіти? — спитав Шварц у хазяїна.

Той назвав якийсь ресторанчик.

— Там і жінки є, — додав він. — Гарні, товсті. І недорогі.

— А чогось іншого немає?

— О цю пору нічого іншого не можу порекомендувати. — Хазяїн надів піджак. — Якщо хочете, я вас проведу. Я зараз вільний. А жінки там хитрущі. Я б доглянув, щоб вас не одурили.

— А можна там посидіти без жінок?

— Без жінок? — Хазяїн глянув на нас, нічого не розуміючи. Потім хитра посмішка майнула по його обличчю. — Без жінок, розумію! Авжеж, панове, авжеж... Але ж там самі жінки.

Коли ми вийшли на вулицю, він якийсь час дивився нам услід. Надворі було тепер чудово, хоч і дуже рано — сонце ще не зійшло, але солоний запах моря подужчав. Кішки блукали по вулицях, з деяких вікон уже линув запах кави, перемішаний із запахом постелі. Вогні міста згасли. Десь за кілька завулків од нас проторохтіла тачка; рибальські човни гойдалися на неспокійному морі, як жовті й червоні лілеї, а внизу стояло судно, бліде й тихе тепер, без штучного світла — судно-ковчег, останнє пристановище, остання надія... Ми спустилися вниз, ще ближче до нього.

Той бордель справляв досить безрадісне враження. Декілька дряблих і товстих жінок грали у карти і курили. Вони ліниво спробували залучити нас до свого товариства, та швидко дали нам спокій. Я глянув на годинник. Шварц помітив це.

— Тепер уже недовго, — заспокоїв він мене. — А консульства відкриваються не раніше дев'ятої.

Я знав про це так само, як і він. Але він не знав, що слухати і розповідати — то різні речі.

— Рік здається нам нескінченно довгим, — повів далі Шварц. — А коли його проживеш, то раптом бачиш, що це зовсім небагато. У січні, коли нас посилали на роботу за межі табору, я спробував утекти. Через два дні мене знайшли; відомий своєю жорстокістю лейтенант С. відшмагав мене нагайкою по обличчю, а потім мене посадили в одиночку

на хліб і воду. При другій спробі мене спіймали зараз же. І тоді я зрікся дальших спроб, бо однаково майже неможливо було втекти без продовольчих карток і документів. Перший-ліпший жандарм міг тебе схопити. А до табору, де сиділа Гелен, було далеченько.

Становище змінилось, коли у травні почалася справжня війна і закінчилася за чотири тижні. Ми були в неокупованій зоні, але поширилися чутки, що табір перевірятиме комісія з німецької армії або навіть з гестапо. Ви спостерігали паніку, що тоді виникла?

— Авжеж, — відповів я. — Паніка, самогубства, петиції з проханням звільнити з табору до перевірки, недбальство бюрократів, яке частенько перешкоджало цьому звільненню. Щоправда, не всюди. Були й такі табори, де коменданти виявились розумнішими і на свою відповідальність випускали емігрантів. Але багатьох потім схопили в Марселі або на кордоні.

— У Марселі! Там ми з Гелен уже мали отруту, — перебив мене Шварц. — У маленьких ампулах. Вони забезпечували спокій фаталіста. Один аптекар з мого табору продав їх мені — дві ампули. Не знаю точно, що в них було, але я повірив аптекареві, що коли їх проковтнути, то вмираєш швидко і майже не відчувши болю. Аптекар запевнив, що тих ампул вистачить на дві особи. Він продав мені отруту, бо побоювався, що сам її прийме десь перед світанком, у годину розпуки.

Ми були зв'язані і беззахисні, як живі мішені. Поразка насунулася надто несподівано. Ніхто її так швидко не сподівався. Ми ще не знали, що Англія вступить у війну. Ми тільки бачили, що все пропало... — Шварц стомлено махнув рукою. — Та ми й досі не знаємо, чи не все пропало. Тепер ось нас відтіснили до самого узбережжя. Перед нами — саме тільки море...

«Море, — подумав я собі. — І судна, які все ж таки його перепливають».

— Дивна штука ота безнадійність, — вів далі Шварц. — Як цупко держиться в нас те, що вже навіть не є нашим «я», а тільки бажанням жити, існувати, хоч би тільки животіти! Часом потрапляєш тоді в ситуацію, як моряки під час тайфуну: повний штиль у самому центрі вихору. Піддаєшся, робишся схожим на жука, що прикинувся мертвим, але ти живий, живий! Ти тільки відкинув усі зусилля, крім одного — вижити, вижити за всяку ціну. Стаєш пильним, зосередженим, але вкрай пасивним. Нема вже чого розтринькувати. Штиль, а навколо тебе, як за круглим муром, лютує тайфун. Страх раптом зникає, розпач — теж, бо й вони були б розкішшю, яку вже не можна собі дозволити. Зусилля, яке довелося б витратити на них, виникало б із са-

мого прагнення вижити і ослаблювало б його, а тому це зусилля треба виключити. Залишається в тобі тільки пильне око і розслаблена, цілком пасивна готовність. Тебе охоплює дивна, спокійна ясність. У такі дні в мене часом було відчуття, як у індійського йога, який теж відкидає все, пов'язане з його свідомим «я», щоб... — Шварц запнувся.

— Щоб шукати Бога? — запитав я з іронією.

Шварц похитав головою.

— Щоб знайти Бога. Шукають його завжди. Але шукають так, якби оце схотіли плисти та й скочили у воду в одежі, зі зброєю та багажем. А треба — голим. Голим, як я в ту ніч, коли покинув безпечну чужину, щоб повернутися до небезпечної батьківщини, і переходив Рейн, як річку, що вирішує долю, як вузеньку, осяяну місяцем смужку життя.

У таборі я часом згадував ту ніч. Ця згадка не ослаблювала мене, навпаки, додавала мені сил. Адже я вчинив те, чого зажадало від мене життя, і я не зазнав невдачі, мені випало на долю друге, наче послане з неба, життя з Гелен — а те, що потім завдало розпачу і часом мучило мене уві сні, відчувалося тільки тому, що було ж і інше: Париж, Гелен і незбагненне почуття того, що ти не сам-один на світі. Десь жила Гелен, можливо, що вона жила з іншим чоловіком, але вона жила. А це вже багато, страшенно багато у наші часи, коли людина значить не більше, ніж мурашка під чиїмось чоботом.

Шварц замовк.

— І що ж, знайшли ви Бога? — запитав я. То було надто різке запитання, але воно мені раптом видалося настільки важливим, що я його не міг не поставити.

— Обличчя у дзеркалі, — відповів Шварц.

— Чиє обличчя?

— Завжди те саме. Хіба ви не знаєте свого? Обличчя, з яким ви народилися?

Я зніяковіло подивився на нього. Цей самий вираз я чув від нього уже вдруге.

— Обличчя в дзеркалі, — повторив він. — І обличчя, що зазирає через ваше плече, а за ним іще одне, і тоді раптом ви самі стаєте дзеркалом з його нескінченними повтореннями... Ні, Бога я не знайшов. Та й що б ми з ним робили, якби знайшли? Щоб досягнути цього, треба перестати бути людьми. Шукати — то щось інше... — Шварц усміхнувся. — Та мені потім забракло вже й часу і сили на те. Я занадто опустився. Я вже думав тільки про те, що любив. Тим я й жив. Не думав уже про Бога, не думав про справедливість. Коло замкнулось. Це була та сама ситуація, як тоді на річці, вона повторювалася.

І знову все залежало тільки від мене. Але в такому стані сам майже нічого не вдієш. Та це й непотрібно — адже роздумування в такому стані тільки марно бентежить людину. Все діється само собою. Від безпорадної ізольованості самотньої людини повертаєшся в лоно безіменного закону подій, і тобі лишається тільки одне — бути готовим іти, коли невидима рука злегка підштовхне тебе у плече. І тоді треба тільки коритись їй; поки не питаєш — ти під захистом. Ви, мабуть, думаєте, що я плету якусь містичну нісенітницю...

Я похитав головою.

— Мені це теж знайоме. Таке находить на людину в моменти великої небезпеки. Я знав людей, які пережили щось подібне на війні. Зненацька, цілком безпідставно, але не вагаючись, вони вибігали з бліндажу, що за хвилину по тому перетворювався на братську могилу. Вони не знали, чому саме так діяли — адже бліндаж за всіма законами логіки був у сто разів безпечніший, аніж отой відкритий окоп, куди вони вибігали.

— Я вчинив неможливе, — заговорив знову Шварц. — Я зробив це дуже просто: спакував своє нехитре майно й одного ранку просто вийшов із табору на дорогу. Я не вдався до звичайної спроби втекти вночі.

Ясного сонячного ранку я підійшов до великої вхідної брами, заявив вартовим, що мене звільнено, поліз до кишені і дав їм обом трохи грошей — випийте, мовляв, хлопці по чарці за моє здоров'я. Здавалося настільки неймовірним, щоб хтось наважився отак відкрито й нахабно без дозволу вийти з табору, що обом сільським хлопцям у формі й на думку не спало запитати мене про відповідний документ.

Не поспішаючи, я пішов собі по вимощеній білим каменем дорозі. Не побіг, хоча, зробивши кроків із двадцять, відчув за собою табірну браму, наче щелепи дракона, який крадеться слідом за мною і клацає зубами. Спокійненько я сховав у кишеню паспорт небіжчика Шварца, яким допіру помахав перед очима вартових, і пішов далі. Пахло розмарином та чебрецем. То був запах свободи.

Трохи згодом я нахилився, ніби для того, щоб зав'язати черевик, і поглянув назад. На дорозі не було нікого. Я пішов швидше.

У мене не було жодного із тих численних документів, яких тоді вимагали. Я досить пристойно говорив по-французьки і покладав надію на те, що зійду за француза, який розмовляє на діалекті. Адже вся країна була тоді ще у мандрах. Міста і села були переповнені біженцями з окупованих районів, на дорогах кишів найрізноманітніший транспорт, посувалися візки з постелями і різним манаттям, брели солдати.

Я зайшов до маленького придорожного готелю, біля якого під деревами стояло декілька столиків, а за ними видно було фруктовий

садок і город. З облямованої кахлями їдальні линули запахи розлитого вина, свіжого хліба і кави.

Мені подавала босонога дівчина. Вона розстелила скатертинку, поставила кофейник, чашку, тарілку, мед і хліб. То була невимовна розкіш, я не бачив такого з часів нашого життя в Парижі.

По вулиці, за пропиленим живоплотом, посувався розтрощений, розбитий світ, а тут, у затінку під деревами, затрималася хистка плямка миру, у золотавому світлі пізнього літа гули бджоли. Мені здавалось, ніби я можу увібрати в себе те літо про запас, як верблюд п'є воду перед подорожжю через пустиню. Я підставив обличчя під сонячний промінь і, заплющивши очі, пив каву.

На вокзалі стояв жандарм. Я повернув назад. Хоч я й не думав, що моє зникнення вже помітили, але вважав за краще поки що уникати залізниці. Наскільки ми нічого не варті, поки сидимо у таборі, настільки ж ми раптом стаємо дуже цінні, коли з табору втекли. Там для нас шкода і шматочка хліба, але щоб нас піймати, не шкодують нічого, мобілізуючи на те цілі роти.

Якась вантажна машина трохи мене підвезла. Водій лаяв війну, німців, французький уряд, американський уряд і Господа Бога; а проте, перш ніж висадити мене, поділився зі мною своїм обідом. З годину я йшов по шосе аж до наступної залізничної станції. Знаючи з досвіду, що коли не хочеш викликати підозру, то не треба ховатись, я зажадав квиток першого класу до найближчого пункту. Чиновник завагався. Я гадав, що він вимагатиме документи, тому, щоб його випередити, нагримав на нього. Це його приголомшило, він втратив упевненість і дав квитка. Я пішов у кафе і прождав там аж до відходу поїзда, який таки прийшов, хоч і запізнився на цілу годину.

За три дні мені пощастило добратися до табору, де була Гелен. Якийсь жандарм затримав мене, але я накричав на нього по-німецьки і ткнув йому під носа паспорт Шварца. Він перелякано відсахнувся і, певне, радий був, що я не присікався до нього. Австрія належала до Німеччини, і австрійський паспорт уже впливав як візитна картка гестапо. Аж дивно було, якою силою був наділений отой документ небіжчика Шварца. Клаптик паперу, вкритий надрукованими значками, був набагато сильніший за людину!

Щоб потрапити до табору, де тримали Гелен, треба було йти степом і лісом на гору, пробиратись крізь дрок і розмарин. До табору я дійшов аж надвечір. Навколо нього тягнулася дротяна огорожа, але він не виглядав так похмуро, як Ле-Верне, мабуть, тому, що то був жіночий табір. Жінки позапинали свої голови строкатими хустками,

поробили собі тюрбани, плаття носили барвисті; це справляло враження безтурботності. Все це мені було видно з узліску.

Я раптом занепав духом. Я сподівався побачити безутішне горе і збирався визволяти свою кохану, як Дон Кіхот або святий Георгій, а виходило так, ніби я тут зовсім непотрібний. Табору, здавалося, нічого не бракувало. Якщо Гелен тут, то вона мене, мабуть, давно забула.

Я сховався в лісі, щоб спочатку як слід обміркувати, що мені робити далі. Коли засутеніло, якась жінка наблизилася до дротяної огорожі. Підійшли й інші. Незабаром їх тут зібралося чимало. Вони стояли тихо, майже не розмовляючи поміж собою. Невидющими очима вони дивилися крізь дротяну огорожу. Того, що їм хотілося побачити, — свободи — не було. Небо стало фіолетовим, з долини поповзли тіні, там і тут замигтіли вогні. Жінки перетворилися на безбарвні, безтілесні тіні. Поза дротом над чорними, плоскими силуетами неправильними рядами коливалися розпливчасті обличчя. Потім ряди порідшали — одна по одній жінки йшли геть від огорожі. Година розпуки минула. Пізніше я дізнався, що саме так називали цю пору в таборі.

Біля огорожі стояла уже тільки одна жінка. Я обережно наблизився до неї.

— Не лякайтесь! — сказав я по-французьки.

— Лякатись? — запитала вона трохи згодом. — Чого?

— Я хотів би вас дещо попросити.

— Можеш не просити, гаде, — відповіла вона. — Хіба ваші баранячі голови ні про що інше вже й думати не можуть?

Я вирячився на неї.

— Що ви хочете цим сказати?

— Не удавай із себе дурнішого, ніж ти є насправді! Іди під три чорти, бодай ти луснув од своїх клятих примх! Хіба у вас на селі жінок немає? Чого ви сюди таскаєтесь, як голодні пси?

Тепер я зрозумів, що вона мала на увазі.

— Ви помиляєтесь, — запевнив я. — Мені треба поговорити з однією жінкою, вона тут у таборі...

— Всім вам треба того ж самого! Чому з однією? Чом не з двома? Або не з усіма?

— Та послухайте ж! — наполягав я. — Тут моя дружина. Мені треба поговорити з дружиною.

— І вам теж?

Жінка розсміялась. Вона ніби й не сердилась, тільки здавалася дуже стомленою.

— Новий трюк! Щотижня вам спадає на думку щось інше!

— Та я тут уперше!

— Отож, я бачу, ти такий жвавий! Іди до біса!

— Вислухайте мене нарешті, — сказав я по-німецьки. — Я хотів би, щоб ви дали звістку одній жінці з табору про те, що я прийшов. Я — німець. Я сам сидів у таборі. У Ле-Верне!

— Диви який! — спокійно одізвалась жінка. — І по-німецьки вміє. Проклятий ельзасець! Нехай би пранці тебе ізжерли, негіднику! Тебе і твоїх проклятих дружків, що стовбичать тут вечорами! Хіба вже у вас взагалі нічого людського не лишилося, ви, свині? Уже не знаєте, що й дієте? Дайте нам спокій! Дайте нам спокій! — вигукнула вона ще раз голосно й різко. — Ви ж нас тут ув'язнили — мало вам цього? Дайте нам спокій нарешті! — кричала вона.

Я почув, що підходять інші жінки, і відскочив від огорожі. Ніч пробув у лісі. Не знав, куди мені піти. Я лежав під деревами і дивився, як згасли вогні, як потім зійшов місяць і осяяв краєвид блідим, як біле золото, світлом; у повітрі вже відчувалися туман, імла й осінній холодок. Вранці я повернувся вниз у долину і там виміняв за свій костюм синій костюм монтера.

Потім пішов знову до табору. Вартовому пояснив, що мені треба перевірити електричну проводку. Я досить добре розмовляв по-французьки, отож мене пропустили, ні про що не спитавши. Та й хто б це добровільно прийшов до табору інтернованих?

Я сторожко пробирався вулицями табору. Жінки жили ніби у великих ящиках, розділених завісами. У бараках були нижній і верхній поверхи. Посередині проходив коридор, обабіч якого висіли завіси. Деякі кабіни завіс не мали, і можна було побачити, як вони обладнані. У більшості з них було тільки найнеобхідніше; але деяким коміркам барвиста хустина або кілька кольорових листівок чи якесь фото надавали рис чогось індивідуального, яким би жалюгідним не було те житло. Я брів через напівтемні бараки, жінки припиняли роботу й дивилися мені услід.

— Може, якісь вісті? — спитала мене одна з них.

— Так... для однієї особи на ім'я Гелен. Гелен Бауман.

Жінка задумалась. До неї підійшла ще одна.

— То часом не оте нацистське стерво, що працює в їдальні? — спитала друга жінка. — Ота, що тягається з лікарем?

— Вона не нацистка, — зауважив я.

— Та, що в їдальні, теж не нацистка, — заперечила перша жінка. — Здається мені, що її звуть Гелен.

— А тут є й нацисти? — запитав я.

— Авжеж є. Тут усе перемішалось. А де тепер німці?

— Я не бачив німців.

— Кажуть, буде військова комісія. Ви що-небудь про це чули?

— Ні.

— Кажуть, вона прибуде сюди, щоб звільнити з таборів нацистів. Але й гестапо нібито теж приїде. Ви що-небудь про це знаєте?

— Ні.

— Нехай би німці не сунули свого носа в неокуповану зону.

— Атож, це на них схоже...

— А ви про це нічого не чули?

— Одні тільки чутки.

— А від кого звістка для Гелен Бауман?

Я на хвилину завагався.

— Від її чоловіка. Його звільнили.

Друга жінка розсміялась:

— Ото буде йому сюрприз!

— А чи можна зайти до їдальні? — запитав я.

— Чому ж ні? Ви хіба не француз?

— Ельзасець.

— То ви боїтесь? — запитала друга жінка. — Чого? Хіба вам треба з чимось критися?

— Хіба тепер є люди, яким не було б із чим критися?

— Це ви сказали правду, — зауважила перша жінка. Друга мовчала. Вона придивлялась до мене, ніби я був шпигун. Парфуми «Конвалія» оповили її, як хмаринка.

— Дякую, — сказав я. — А де їдальня?

Перша жінка розказала мені, як туди пройти. Я пішов у півтемряві бараку, наче мене шпіцрутенами проганяли крізь стрій. З комірок визирали обличчя з допитливими очима. В мене було таке відчуття, ніби я потрапив до країни амазонок. З бараку я знову вийшов на табірну вулицю; сяяло сонце, відчувався той стійкий запах ув'язнення, що завжди витає сірою млою над кожним табором.

Я наче осліп. Ніколи мені й на думку не спадало, вірна мені Гелен чи ні. Ці питання були для мене надто далекі, надто незначні — забагато довелося пережити, і тільки прагнення зберегти життя стало таким важливим, що все інше ніби й не існувало. Навіть якби це мучило мене у Ле-Верне, то не більше як абстракція, думка, уявлення, вигадане мною, згасле і знову сприйняте.

Але тепер мене оточували товаришки Гелен. Я бачив їх учора ввечері біля дротяної огорожі, бачив їх оце тепер знову — зголоднілих жінок, що вже багато місяців були самі і, незважаючи на ув'язнення,

лишились жінками і саме тому відчували це сильніше. Що ж їм іще лишилось?

Я попрямував до бараку, де була їдальня. Бліда рудоволоса жінка стояла там серед інших жінок, які купували в неї продукти.

— А вам чого треба? — запитала мене рудоволоса.

Я примружив очі й хитнув головою. Потім відійшов і став осторонь. Жінка шугнула поглядом по своїх клієнтках і пошепки звернулась до мене:

— Заждіть хвилинку... Добрі чи злі?

Я зрозумів, про що вона питається: добрі чи злі вісті я приніс. Я знизав плечима і відказав:

— Добрі, — й вийшов з бараку.

Незабаром вийшла та жінка і дала мені знак, щоб я підійшов до неї.

— Треба бути обережним, — пояснила вона. — Для кого у вас є звістка?

— Для Гелен Бауман. Вона тут?

— А чому ви питаєте?

Я мовчав. Дивився на ластовиння в неї на носі, на її неспокійні очі і мовчав. Потім запитав:

— Вона працює в їдальні?

— А чого вам треба? Довідки? Вам, монтеру? Для кого?

— Для її чоловіка.

— Останнього разу тут хтось питав те саме про іншу жінку, — сказала рудоволоса. — А тоді за три дні її забрали. Ми домовилися з нею, що вона дасть нам звістку, якщо все буде гаразд. Та жодної звістки так і не діждали, удаваний монтере!

— Я її чоловік, — вимовив я.

— А я Грета Гарбо, — сказала жінка.

— Чого б я інакше вас розпитував?

— За Гелен Бауман питали вже не раз, — відказала жінка. — Питали всякі підозрілі типи. Хочете знати правду? Гелен Бауман померла. Два тижні тому вона вмерла, і її поховали. Це — правда. Я думала, що у вас якась звістка з волі.

— То вона вмерла?

— Атож. А тепер дайте мені спокій.

— Вона жива, — заперечив я. — У бараках знають про це краще.

— У бараках наплетуть вам чого хочете.

Я поглянув жінці в обличчя.

— Може, хоч передасте їй листа? Я піду геть, але хотів би лишити лист.

— Навіщо?

— А чому ні? Лист нічого не значить. Він не уб'є і не видасть до рук ворогові...

— Не видасть? — перепитала вона. — Скільки ви живете на світі?

— Цього я не знаю. Я жив лише час від часу, мене часто переривали. Ви можете продати мені аркуш паперу та олівця?

— Он там є і те й друге, — сказала жінка, вказуючи на маленький стіл. — Навіщо вам писати до померлої?

— Бо у наші часи різні трапляються речі...

Я написав маленьку записку: «Гелен, я тут. Коло табору. Чекатиму сьогодні ввечері. Біля огорожі».

Конверта я не заклеїв.

— Можете їй оце передати? — спитав я у жінки.

— Чимало є тепер таких божевільних, — відповіла вона.

— Можете чи ні?

Вона прочитала записку, яку я тримав перед її очима.

— Можете чи ні? — повторив я.

— Ні.

Я поклав листа на стіл.

— То принаймні не рвіть його, — попросив я.

Жінка нічого не відповіла.

— Я повернуся і вб'ю вас, якщо з вашої вини цей лист не потрапить до рук моєї дружини, — сказав я.

— І більше нічого? — спитала жінка, повернувши до мене виснажене обличчя з невиразними зеленкуватими очима.

Я похитав головою і пішов до дверей.

— То її тут немає? — ще раз, обернувшись, запитав я.

Жінка все ще пильно дивилась на мене і не відповідала нічого.

— Я пробуду в таборі ще десять хвилин, — сказав я. — І прийду сюди ще раз, щоб спитати.

Я пішов поміж бараків. Тій жінці я не вірив і хотів трохи підождати, а тоді повернутись до їдальні, щоб розшукати Гелен. Та раптом я відчув, що з мене спав отой невидимий захисний покров — я став беззахисним велетнем, якому треба сховатись.

Зайшов навмання у перші-ліпші двері.

— Чого вам треба? — спитала мене якась жінка.

— Мені треба перевірити електропроводку. Тут усе справне? — спитав хтось біля мене, але цей «хтось» був я сам.

— Світло горить. Але ладу тут ніколи не було.

Тільки тепер я помітив, що жінка в білому халаті.

— Це госпіталь? — запитав я.

— Барак для хворих. Вас просили зайти сюди?

— Наша фірма прислала мене сюди з містечка. Щоб перевірити проводку.

— Перевіряйте, коли хочете, — сказала жінка.

Зайшов якийсь чоловік у формі.

— Що тут таке?

Жінка в білому халаті пояснила йому. Я поглянув на чоловіка, і мені видалося, ніби я раніше десь бачив його.

— Електрика? — спитав він. — Ліки і вітаміни для нас, їй-бо, важливіші!..

Він жбурнув свій ковпак на стіл і вийшов.

— Тут усе в порядку, — звернувся я до жінки у білому. — Хто це був?

— Лікар. Хто ж іще? Інші ні про що не турбуються.

— Багато у вас хворих?

— Досить.

— А вмирають?

Вона глянула на мене.

— А навіщо вам це знати?

— Та так просто, — відповів я. — Чому тут усі такі недовірливі?

— Та так просто, — повторила жінка мої слова. — Просто з примхи. Вам, людині, яка має батьківщину і паспорт, цього не збагнути... Ні, вже протягом місяця ніхто не вмер. А до того вмирали. І чимало.

Місяць тому я одержав листа від Гелен. Значить, вона мусить бути жива.

— Дякую, — вимовив я.

— За що тут дякувати? — запитала з гіркотою жінка. — Дякуйте Богові, що від батьків успадкували вітчизну, яку можете любити, хоч вона й нещасна, а будучи нещасною, ув'язнює ще нещасніших і держить їх напоготові для хижих звірів, щоб ті їх повбивали, хоч саме ті звірі занапастили і ваш край. А тепер займайтеся собі світлом, — додала вона. — Краще було б, якби у деякі голови та побільше світла!

— Тут уже була німецька комісія? — швидко запитав я.

— Навіщо вам це знати?

— Я чув, що на неї чекають.

— А вам приємно було б про це дізнатись?

— Ні. Мені треба декого попередити.

— Кого? — раптом випроставшись, запитала жінка.

— Гелен Бауман, — відповів я.

Жінка зиркнула на мене, а тоді спитала:

— Попередити про що?

— Ви її знаєте?

— А вам це навіщо?

І знову виросла ота стіна недовіри, яку я збагнув лише потім.

— Я її чоловік, — сказав я у відповідь.

— Ви можете це довести?

— Ні. У нас із нею різні документи. Але, може, вам вистачить, коли я скажу, що я — не француз.

Я вийняв паспорт покійного Шварца.

— Нацистський паспорт, — сказала жінка. — Так я собі і думала. Для чого вся ця комедія?

Мені урвався терпець.

— Щоб побачитися з дружиною! Вона тут! Вона сама написала мені про це!

— А той лист у вас?

— Ні, я його знищив, коли довелося тікати. Але навіщо вся ця гра в таємниці?

— Я б теж хотіла це знати, — відповіла жінка. — Саме од вас.

Повернувся лікар.

— Ви тут потрібні? — спитав він у жінки.

— Ні.

— То ходімо зі мною. А ви скінчили свою роботу? — звернувся він до мене.

— Ще ні. Завтра знову зайду.

Я повернувся до їдальні. Рудоволоса жінка стояла біля столу і продавала двом іншим жінкам білизну. Я трохи почекав, але знову відчув, що моє щастя може зрадити мене; треба було йти, якщо я хотів вибратись із табору. Вартових змінять, а новим доведеться все пояснювати ще раз. Гелен я ніде не побачив. Рудоволоса уникала мого погляду. Вона навмисне затягувала розмову з тими жінками. Підійшло ще кілька жінок, потім мимо вікна пройшов офіцер. Я вийшов з їдальні.

Біля брами ще стояли ті самі вартові. Вони впізнали мене і пропустили. Я пішов, відчуваючи те саме, що у Ле-Верне: от-от вони наздоженуть мене і схоплять. Я обливався потом.

На гору виїжджала стара вантажна машина. Мені не було куди звернути, і я, втупивши погляд у землю, пішов далі по обочині дороги. Грузовик проїхав повз мене, але зараз же зупинився. Я переборов бажання тікати — адже машина могла хутко розвернутись, і тоді мені не втекти. Я почув за собою поспішні кроки. Хтось гукнув:

— Гей, монтер!

Я обернувся. До мене підійшов літній чоловік у формі.

— Ви розумієтеся на моторах?

— Ні. Я — електрик.

— А може, це якраз свічки й барахлять. Погляньте на наш мотор.

— Подивіться, будь ласка... — озвався іще хтось з кабіни. Я підвів погляд. То була Гелен. Вона визирала з-поза спини солдата, приклавши палець до уст. Штани і світер щільно облягали її худорляву постать.

— Подивіться, — повторила Гелен, пропустивши мене повз себе. — Будь обачний! — прошепотіла вона. — Удавай, ніби ти щось та тямиш! А тут усе в порядку...

Солдат топтався без діла позаду нас.

— Звідки ти взявся? — прошепотіла Гелен.

Я відкрив рипучий капот мотора.

— Утік. Як нам з тобою зустрітись?

Вона разом зі мною схилилась над мотором.

— Я заготовляю продукти для їдальні. Післязавтра приходь у село! Перше кафе ліворуч. О дев'ятій ранку.

— А до того?

— Чи надовго це? — спитав солдат.

Гелен витягла з кишені штанів пачку сигарет і простягла солдатові.

— Ще кілька хвилин. Нічого страшного не трапилось.

Солдат запалив сигарету і сів край дороги.

— Де? — спитав я Гелен, схиляючись над мотором. — У лісі? Біля огорожі? Учора я там був. Може, сьогодні ввечері?

Гелен якусь хвилину вагалася.

— Гаразд. Сьогодні ввечері. Але раніш як о десятій не зможу.

— Чому?

— Тоді вже всі інші підуть геть. Значить, о десятій. А коли не вийде, то післязавтра вранці. Будь обережний!

— А яка тут охорона?

Солдат підійшов до нас.

— Нічого серйозного, — пояснила йому Гелен по-французьки. — Зараз поїдемо.

— Стара машина, — додав я.

Солдат засміявся.

— Нові машини боші позабирали. Та ще міністри. Ну, поїхали?

— Поїхали, — відповіла Гелен.

— Добре, що ви нам стрілися, — зауважив солдат.

— Про мотори я знаю тільки те, що їх заправляють бензином...

Солдат поліз у кабіну. За ним сіла Гелен і включила мотор. Він негайно ж завівся, бо вона, мабуть, навмисне вимкнула була запалювання.

— Спасибі! — крикнула Гелен і перехилилася з кабіни до мене. Губи її ворушилися, але нічого не можна було розібрати.

— Ви — першорядний спеціаліст! — сказала вона потім голосніше і поїхала.

Декілька секунд я стояв, оповитий синюватим димком від машини. Я майже не відчував ніякої радості від побачення — отак раптову зміну спеки й холоду сприймаєш як одне й те саме. А тоді поволі, механічно посуваючись уперед, почав думати; разом з думками прийшли неспокій і згадка про те, що я чув у таборі, і мені в душу помалу почали вгризатися неясні сумніви.

Лежачи на узліссі, я чекав. Стіна плачу, як назвала Гелен шеренгу жінок біля дроту, що мовчки і наче сліпі вдивлялися у вечірні сутінки, — порідшала. Незабаром мало не всі розійшлися, відхлинули назад у табір. Стемніло. Я пильно вдивлявся у стовпи огорожі. Вони вже ледве вирізнялися у сутінках, як густіші тіні, а потім серед них з'явилася якась нова, темна тінь.

— Де ти? — прошепотіла Гелен.

— Ось тут!

Я навпомацки пробрався до неї.

— Ти можеш вийти? — спитав я.

— Трохи згодом. Коли всі розійдуться. Почекай там.

Я ковзнув назад у лісок, заглибившись рівно настільки, щоб мене не помітили, якби хтось посвітив на ліс ліхтариком. Я лежав на землі, вдихаючи міцний запах пожовклого листя. Знявся вітрець, і навколо зашелестіло, ніби до мене підповзала тисяча шпигунів. Очі в мене дедалі більше звикали до темряви, і я вже бачив тепер постать Гелен, а над нею неясно виступало її бліде обличчя, риси якого я не міг розпізнати. За тим колючим дротом вона то здавалась мені чорним стеблом з білою квіткою вгорі, то знову якоюсь темною безіменною постаттю з давно померклих часів, а що розгледіти її обличчя я не міг, то для мене в ньому ніби поєдналися обличчя всіх стражденних світу. Трохи далі я помітив постать другої жінки у тій самі позі, як і Гелен, і там іще й третю, а оддалік і четверту — вони стояли, наче ряд каріатид, що підпирають небо туги і надії.

На це тяжко було дивитись, і я одвернувся. Коли ж я знову глянув у тому напрямі, то побачив, що ті троє вже беззвучно зникли, а Гелен нахилилась і сіпає за дріт.

— Розсунь його, — сказала вона.

Я наступив на нижню дротину, а верхні підняв.

— Зажди-но, — прошепотіла Гелен.

— А де ж інші? — спитав я.

— Пішли назад у табір. Одна з них нацистка. Тому я раніше не могла перелізти. Вона б мене виказала. Це та, що плакала тут.

Гелен зняла блузку та спідницю і подала їх мені через дріт.

— Ще, не дай Боже, розірву. А іншого в мене нічого немає, — пояснила вона.

Так воно діється у бідняків, де півбіди, коли діти позбивають собі коліна, гірше ж, коли подеруть панчохи, бо коліна загояться, а панчохи треба купувати нові.

Одяг її був у мене в руках. Гелен нахилилась і обережно пролізла попід дротом, та вдряпнула собі плече, і кров тоненькою чорною змійкою побігла з ранки. Гелен випросталась.

— Будемо тікати? — спитав я.

— Куди?

Я не знав, що їй на те відповісти. Та й справді — куди?

— До Іспанії, — сказав я. — До Португалії. До Африки.

— Ходімо, — заговорила Гелен. — Ходімо і не будемо про це говорити. Ніхто не може втекти звідси без документів. Саме через те нас так недбало стережуть.

Вона йшла до лісу поперед мене — майже гола, якась таємнича і прекрасна. Від Гелен, моєї дружини, останніх місяців нашого спільного життя, лишилось тільки уявлення, але його було досить, щоб солодко і болісно впізнати її під нальотом минулого, від подиху якого ціпеніло сповнене чекання тіло. Але з ряду каріатид замість Гелен вийшла людина, ще майже безіменна, окутана дев'ятьма місяцями невідомого мені життя, що важили більше, ніж двадцять років існування за нормальних умов.

Підійшов хазяїн пивнички, де ми сиділи раніше.

— А тепер я попрощаюся з вами. Щасливо повернутись додому, панове!

Він вийшов. У розчинені двері ввірвався ранок, чути було гомір нового дня.

— Треба, мабуть, і нам іти, — сказав я.

— Я вже скоро закінчу своє оповідання, — відказав Шварц, — а тут у нас є ще трохи вина.

— У ту ніч ми розмовляли мало, — вів він далі. — Я розстелив куртку, а коли похолоднішало, ми вкрилися спідницею і блузкою Гелен та ще й моїм светром. Гелен засинала і знову прокидалась: якось у півсні

мені здалося, ніби вона плаче, але потім її знову охопила нестримна ніжність, вона пестила мене так, як ніколи досі. Я ні про що не питав її і нічого не сказав їй про те, що чув у таборі. Я дуже її любив, але між нами був якийсь холодок. До ніжності домішувався сум, який навіть підсилював ту ніжність; здавалось, ніби ми, пригорнувшись одне до одного, летимо у потойбічний світ і вже залетіли надто далеко, щоб коли-небудь повернутись назад або кудись дістатися; то був тільки політ, перебування вкупі і розпач; так, це був розпач, беззвучний, потойбічний розпач, на нього капали наші щасливі сльози, невиплакані примарні сльози знання, яке бачить тільки минуще, але не відає ні прибуття, ні вороття.

— Може, таки будемо тікати? — спитав я ще раз, коли Гелен уже збиралась перелазити крізь дротяну огорожу назад до табору.

Вона не відповіла, поки не пролізла на той бік огорожі.

— Я не можу, — прошепотіла вона. — Не можу. За це б покарали інших. Приходь іще! Приходь завтра ввечері знову. Можеш прийти завтра ввечері?

— Якщо мене до того часу не спіймають.

Вона пильно вдивлялась мені в обличчя, а трохи згодом сказала:

— До чого ж це ми з тобою дожили? За які гріхи ми так страждаємо?..

Я віддав їй блузку і спідницю.

— Це у тебе найкраще? — спитав я.

Вона кивнула.

— То спасибі ж тобі, що ти це вдягла, — сказав я. — Я певен, що завтра ввечері зможу прийти сюди знову. Я ховатимусь у лісі.

— Але ж тобі треба поїсти. Є у тебе що-небудь?

— Дещо є. До того ж у лісі, мабуть, можна назбирати ягід. Та й грибів. А може, й горіхи є.

— Можеш витримати до завтрашнього вечора? Я тобі щось принесу.

— Та звичайно ж. Адже тепер майже ранок...

— Не їж грибів. Ти ж на них не знаєшся, А я принесу багато їжі.

Вона наділа спідницю. Спідниця була широка, світло-синя у білих квітах; Гелен розправила її і застебнула, ніби готуючись до битви.

— Я люблю тебе, — розпачливо мовила вона. — Люблю тебе набагато більше, аніж ти можеш собі уявити. Не забувай цього! Ніколи!

Так вона говорила мало не щоразу, прощаючись зі мною. Адже то були часи, коли ми являли собою дичину, дозволену для всіх — і для французьких жандармів, що полювали на нас в ім'я осатанілої любові до «порядку», і для гестапо, що намагалося проникнути до таборів, хоч

і подейкували, ніби є угода з урядом Петена, яка забороня таке втручання. Ніколи не можна було знати, хто тебе спіймає, тому кожне прощання вранці завжди здавалось останнім.

Гелен приносила мені хліб і фрукти, а часом і шмат ковбаси або сиру. Я не наважувався спуститись у долину до найближчого містечка, щоб там пошукати собі житла. Влаштувався в лісі і жив у руїнах старого монастиря, на які надибав неподалік від табору. Удень я там спав або читав те, що мені приносила Гелен, і стежив за дорогою, сховавшись у чагарнику. Гелен ділилася зі мною і новинами, і чутками — німці, мовляв, посуваються все ближче і ближче, не дотримуючись укладених угод.

А втім, то було майже панічне життя. Часом від страху в роті ставало гірко, наче від жовчі; але звичка жити одним моментом завше перемагала. Погода стояла гарна, небо вночі було зоряне. Гелен роздобула десь шматок брезенту, і ми лежали на ньому, вкрившись сухим листям, у зруйнованому монастирському коридорі й прислухалися до шерехів ночі.

— Як це тобі вдається виходити з табору? — якось спитав я у Гелен. — Та ще й так часто?

Трохи помовчавши, вона відповіла:

— У мене ж відповідальна посада, а крім того, ще й деяка протекція. Ти ж бачив — я часом навіть у селі буваю.

— Тому ти можеш діставати для мене продукти?

— Я їх беру з їдальні. Нам дозволяється дещо там купувати, коли у нас є гроші і коли є що купити.

— А ти не боїшся, що тебе тут хтось побачить і викаже?

— Боюся, але тільки за тебе, не за себе, —відповіла Гелен з усмішкою. — Що може зі мною трапитись? Адже я й так у в'язниці.

Наступного вечора вона не прийшла. Стіна плачу розлізлася; я підкрався до огорожі — чорні силуети бараків стояли у тьмяному світлі; я чекав, але Гелен не прийшла. Всю ніч я чув, як жінки ходили до туалету, як вони зітхали і стогнали, а тоді раптом я побачив на дорозі автомашини із затемненими фарами. Цілий день я пробув у лісі. На душі в мене було тривожно: певно, сталося щось недобре. Деякий час я міркував над тим, про що дізнався був у таборі, але всупереч нормальній логіці мене це якось заспокоїло. Все було байдуже, аби тільки Гелен не захворіла та не вмерла, аби тільки її кудись не вивезли. Усі ці три можливості так мало відрізнялися одна від одної, що означали, власне кажучи, те саме. А життя наше було таке безвихідне, що важило тільки єдине: не загубити одне одного і спробувати якось вирватися з того виру до тихої пристані. Тоді, можливо, ми змогли б іще раз про все забути.

Але цього не можна забути. Не можна попри всю любов, попри співчуття, всю доброту, всю ніжність. Я це розумів, та мені було байдуже; я лежав у лісі, пильно дивився на трупи строкатих листків, що, відірвавшись од гілок, носились у повітрі, і думав тільки про одне: дай їй жити! Дай їй жити, Боже, і я ніколи ні про що її не спитаю. Життя людей набагато значніше, аніж оті сильця, в яких вони заплутуються; дай їй жити, тільки жити, і якщо я маю вмерти, то нехай живе без мене, але дай їй жити!

І наступної ночі Гелен не прийшла. Зате увечері я знову побачив дві автомашини. Вони під'їхали з долини до табору. Я прокрався трохи ближче і впізнав мундири. Я не міг розгледіти, були то армійські чи есесівські мундири, але, безперечно, там були німці. Я пережив страшну ніч. Машини прибули близько дев'ятої години, а назад поїхали допіру по першій. Те, що вони приїхали вночі, стверджувало майже напевно, що то було гестапо. Коли машини від'їжджали, я не міг розгледіти, чи забрали вони когось із собою. Я блукав — блукав у буквальному значенні цього слова — навколо табору аж до ранку. Потім хотів спробувати ще раз пройти в табір у ролі монтера, але побачив, що сторожу подвоїли, а з нею ще сидів чоловік у цивільному, тримаючи в руках якісь списки.

Тому дню, здавалося, не буде ні кінця ні краю. Пробираючись уже в сотий раз повз колючий дріт, я раптом помітив кроків за двадцять від себе пакунок. В газету було загорнуто шмат хліба, два яблука і записку без підпису: «Сьогодні увечері». Очевидно, Гелен перекинула пакет через огорожу, коли мене там не було. Я з'їв хліб навколішках — так мені раптом стало млосно. Потім пішов у свою схованку і заснув. Надвечір прокинувся. День був ясний, прозорий, наповнений злотавим світлом, наче вином. Листя щоночі жовкло все дужче. На моїй галявині, залитій теплим пообіднім сонцем, стояли буки і липа у жовтій і червоній оздобі — ніби якийсь невидимий художник перетворив їх, поки я спав, на факели, і вони світилися тепер, тихі і нерухомі; не ворушився жоден листочок.

Шварц перервав свою розповідь.

— Потерпіть, будь ласка, коли я оце вдаюсь до непотрібних, може, описів природи. Природа весь той час мала для нас таке ж велике значення, як і для тварин. Вона ніколи не відштовхувала нас від себе, не вимагала паспортів або посвідок про арійське походження. Вона давала і брала, але була безстороння, і це діяло як ліки. Того надвечір'я я довго лежав нерухомо, боявся, щоб не розплескатись, як чаша, вщерть повна води. Тоді нараз помітив, як у цілковитій тиші, при повному безвітрі сотні листочків тихо посипалися з дерев, ніби підкоряючись якійсь

таємничій команді. Вони повільно спускались у прозорому повітрі, деякі падали на мене. У той момент я збагнув свободу смерті і її безмежну втіху. Ні на що не зважившись, я вже знав, що маю дарунок від долі — можливість покласти край своєму життю, якщо Гелен умре, знав, що мені не треба буде лишатись самому, знав, що той дарунок — компенсація, яка дається людині за надмірну любов, на яку вона спромоглася, за любов, що виходить за рамки почуттів живого створіння; я відчув це бездумно, а відчувши, зрозумів, що тепер, навіть у далекій перспективі, немає вже гострої потреби вмирати.

Гелен не було серед інших жінок біля стіни плачу. Вона прийшла лише тоді, коли всі пішли геть. На ній були короткі штанці і блузка; крізь дріт вона подала мені пляшку вина і пакет. Незвичайний костюм дуже її молодив.

— Пляшка відкрита, — зауважила Гелен. — А ось і чарка.

Вона хутко прослизнула попід колючою огорожею.

— Ти ж, напевне, вмираєш з голоду. Я дістала в їдальні дещо таке, чого не бачила з часів перебування у Парижі.

— Одеколон! — вирвалося в мене; вона пахла одеколоном, була свіжа й холоднувата, як ніч.

Гелен покрутила головою, і я помітив, що волосся в неї підстрижене коротше, ніж було.

— Так що ж там сталося? — спитав я, раптом розсердившись. — Я думав, тебе кудись вивезли або ти вмираєш, а ти повернулась наче з косметичного кабінету. Тобі й манікюр зробили?

— Я сама зробила! — вона підняла руки і засміялася. — Давай вип'ємо!

— Що сталося? Було тут гестапо?

— Ні. Військова комісія. Але з ними двоє чиновників гестапо.

— Вони когось забрали?

— Ні. Дай-но мені випити.

Я помітив, що вона дуже збуджена. Руки в неї були гарячі, а шкіра така суха, ніби от-от захрустить.

— Отож, були й гестапівці, — почала розповідати Гелен. — Приїхали, щоб скласти список нацисток, які є у таборі. Їх мають повернути до Німеччини.

— А таких багато?

— Є доволі. Ми й не думали, що їх тут стільки. Деякі ж ніколи не признавались. Виявилась серед них і одна моя знайома. Раптом вийшла і заявила, що вона — член партії і зібрала, мовляв, тут цінні відомості й тепер хоче повернутись на батьківщину, а що до неї тут дуже

погано ставилися, то нехай би її зараз же й вивезли звідси. Я з нею була добре знайома. Аж надто. Їй відомо...

Гелен швидко випила вино і віддала мені чарку.

— Що їй відомо? — спитав я.

— Я вже не можу точно пригадати. Стільки було тих ночей, коли розмови точилися без кінця і краю. Їй відомо, хто я така... — Гелен підвела голову. — Я ніколи не повернусь до Німеччини, ніколи! Я накладу на себе руки, якщо вони приїдуть по мене.

— Тобі не доведеться вдаватись до цього, і тебе не вивезуть. Чому? Бо Ґеорґ бозна-де, він про все це не довідається. Та й навіщо отій жінці все виказувати? Для чого їй це?

— Обіцяй, що не даси вивезти мене до Німеччини!

— Обіцяю, — відповів я.

Вона була така схвильована, що я не бачив іншого виходу, як тільки обіцяти їй всесильну допомогу.

— Я люблю тебе, — мовила Гелен хрипким, збудженим голосом. — Люблю тебе, і, що б там не сталося, ти завжди повинен цьому вірити.

— Вірю, — відповів я, вірячи й не вірячи їй.

Вона змучено й безсило відкинулась назад.

— Ми втечемо, — заговорив я. — Цієї ж ночі.

— Куди? Твій паспорт у тебе?

— Так. Один чоловік, що працював у конторі, віддав мені паспорт. А де твій?

Гелен мовчала, втупивши очі в землю.

— Тут є одна єврейська сім'я, — заговорила вона трохи згодом. — Чоловік, жінка й дитина. Вони прибули кілька днів тому. Дитина хворіє. Вони теж зголосилися: мовляв, хочемо повернутися до Німеччини. Капітан спитав їх, чи вони часом не євреї. Чоловік відповів, що німці. Капітан хотів їм щось сказати, але обидва гестапівці стояли поблизу. «Ви справді хочете повернутись?» — запитав капітан іще раз. «Запишіть їх, капітане, — сказав тоді один з гестапівців і засміявся. — Якщо вони так тужать за батьківщиною, то підемо їм назустріч». І їх записали. Їх не можна урезонити. Твердять, що більш не можуть терпіти. Дитина, мовляв, дуже хвора. Всіх євреїв з табору так чи інакше незабаром вивезуть, тож краще зголоситися заздалегідь. Ми, мовляв, однаково в пастці, то вже краще поїхати добровільно. Наче оглухлі осли... Ти повинен поговорити з ними.

— Я? А що я їм можу сказати?

— Ти ж там був. Ти сидів у німецькому таборі. Ти повертався до Німеччини. І знову втік.

— Де ж мені їм про це розповісти?

— Тут. Я приведу того чоловіка. Я знаю, де його знайти. Я йому вже говорила. Його ще можна врятувати. Зараз приведу.

За чверть години Гелен привела якогось кволого чоловічка; лізти крізь дротяну огорожу він не схотів; стояв по той бік, у таборі, і слухав мене. Трохи згодом прийшла і його дружина, бліда й мовчазна. Їх усіх трьох виловили днів десять тому. Вони були в різних таборах, а потім утекли, і чоловік знайшов дружину тільки якимось чудом. На придорожніх каменях та будинках вони писали свої імена.

Шварц подивився на мене.

— Ви знаєте Via Doloris[1]?!

— Хто її не знає!.. Вона сягає від Бельгії аж до Піренеїв.

Via Doloris виникла на початку війни. Коли німецьке військо вдерлося у Бельгію і прорвало лінію Мажино, почалася велика втеча; у самий розпал літа, переслідувані пікіруючими бомбардувальниками, люди посувалися на південь — спочатку на машинах, навантажених домашнім начинням та ліжками; далі всіляким транспортом — велосипедами, підводами, тачками, що їх тягли самі люди, дитячими візочками, і нарешті посунули нескінченні лави пішоходів. Почали тікати у південному напрямку й емігранти. Саме у той час виникли придорожні газети: на мурах будинків, на сільських хатах, на перехрестях люди, шукаючи одне одного, писали вугіллям, крейдою або фарбою імена, просили допомоги. Емігранти, що вже протягом років і перед тим були біженцями й ховалися від поліції, мали опріч того ще й сітку «опорних пунктів» — від Ніцци до Неаполя і від Парижа до Цюриха. Опорні пункти — то були люди, що там жили; вони передавали вісті, адреси, давали поради; часом у них можна було й переночувати. Саме за допомогою таких людей чоловік, про якого розповідав Шварц, знайшов свою жінку й дитину. А інакше це було б не легше, ніж знайти голку в копі сіна, як каже приказка.

— «Якщо ми лишимося тут, нас розлучать знову, заявив мені той чоловік, — розповідав далі Шварц. — Це — табір для жінок. Нас привезли сюди всіх разом, але тільки на декілька днів. Мене вже попередили, що переведуть в інше місце, у чоловічий табір. Ми б цього не пережили». Він, мовляв, уже все обміркував, і так буде краще. Тікати вони б не наважились, бо вже пробували раз, але мало не померли з голоду. А тепер дитина хворіє, жінка — виснажена, та й сам він висотаний вкрай. Краще вже, мовляв, поїхати добровільно, бо ми все одно що бидло у загороді коло бойні — нас забиратимуть залежно від

---

[1] Дорога страждань (*лат.*).

потреб і настрою. «Чому нас не відпустили, коли ще можна було виїхати?» — сказав наприкінці той лагідний худорлявий чоловічок з маленькими чорними вусиками на тонкому обличчі.

Ніхто не міг би дати йому на це відповіді. Хоч нас і хотіли позбутись, а проте й не випускали — на фоні катастрофи цілої нації то був незначний парадокс, на який майже не звертали уваги ті, хто міг би все змінити.

Наступного дня надвечір два грузовики виїхали на гору до табору. У ту ж мить я побачив, як із десяток жінок, допомагаючи одна одній, пролізли крізь дротяну огорожу й розсипалися по лісу. Я не показувався з лісу, аж поки не помітив Гелен.

— Нас попередили з префектури, — сказала вона. — Приїхали німці забирати тих, які хочуть повернутись додому. Невідомо, чим усе це скінчиться, тому нам дозволили сховатися в лісі, поки німці не поїдуть звідси.

Уперше я бачив Гелен удень, якщо не рахувати тієї короткої зустрічі на дорозі. Її довгі ноги і обличчя були засмаглі, проте вона дуже схудла. Очі видавалися надміру великими і блискучими, а обличчя — надто вузьким.

— Ти віддаєш мені свої харчі, а сама голодуєш, — сказав я Гелен.

— У мене є що їсти, — відповіла вона. — Про це дбають. Ось, — вона сунула руку в кишеню, — тут є навіть плитка шоколаду. Учора можна було купити консерви un pâté de un foie[1], сардини. Щоправда, хліба не було.

— А той чоловік, з яким я розмовляв, їде? — спитав я.

— Їде...

Обличчя Гелен здригнулося.

— Я не поїду ніколи, — заговорила вона. — Ніколи! Ти ж мені обіцяв! Я не хочу, щоб мене схопили!

— Тебе не схоплять.

За годину грузовики поїхали назад. Жінки в них співали. Вітер доносив звуки гімна аж до нас: «Німеччина, Німеччина над усе!»

Тої ночі я віддав Гелен половину отрути, яку роздобув ще у Ле-Верне.

Наступного дня Гелен стало відомо, що Ґеорґ дізнався, де вона.

— Хто це тобі сказав? — запитав я.

— Одна поінформована людина.

— Хто саме?

— Табірний лікар.

— Звідки він це знає?

---

[1] Паштет із печінки (*франц.*).

— Йому сказали в комендатурі. Туди прийшов запит.

— А він сказав, що ти маєш робити?

— Декілька днів він може переховувати мене у бараці для хворих. Але недовго.

— Значить, тобі треба тікати з табору. Хто попередив учора тих із вас, кому загрожує небезпека, щоб вони сховалися в лісі?

— Префект.

— Гаразд, — сказав я. — Постарайся забрати свій паспорт і дістати посвідку про звільнення звідси. Може б, цей лікар тобі якось допоміг? А як ні, то тікатимемо. Приготуй усе, що треба взяти з собою! Нікому нічого не кажи. Нікому! Я спробую поговорити з префектом. Він, здається, схожий на людину.

— Не роби цього! Не йди на такий риск. Ради Бога, будь обережний!

Ранком я почистив, як міг, свій костюм монтера і вийшов з лісу. Можна було потрапити до рук німецьких патрулів або французьких жандармів — на це я мусив зважати. Але віднині мені треба було завжди зважати на це.

Мені пощастило дістатися до самого префекта. Назвавшись німецьким техніком, що має довідатись про спорудження електролінії для військових потреб, я задурив голову і жандармові, і писареві. Я вже знав з досвіду, що коли вдієш щось несподіване, то часом і проскочиш. Як біженця, жандарм зараз же мене б арештував. На таких людей треба гримнути — на це вони реагують якнайліпше.

Префектові я сказав правду. Спершу він хотів мене вигнати. Але потім його розвеселило моє нахабство. Він почастував мене сигаретою і сказав, щоб я забирався геть до дідька, а він, мовляв, зробить вигляд, ніби мене й не бачив. Хвилин через десять він пояснив мені, що нічим не може допомогти, бо у німців, очевидно, є списки, і якщо когось не стане, то німці притягнуть його до відповідальності. А він не хоче гинути в німецькому концтаборі.

— Пане префект, — заговорив я, — я знаю, що ви захистили в'язнів. І знаю, що у своїх наказах ви маєте бути послідовним. Але ми з вами знаємо і те, що у Франції панує хаос після поразки, що сьогоднішні накази можуть завтра стати ганьбою, і якщо розгубленість виллється у безглузду жорстокість, то колись пізніше навряд чи можна буде знайти цьому виправдання. Навіщо вам проти своєї ж волі тримати людей у клітці з колючого дроту, поки їх заберуть до катівень та душогубок? Можливо, поки Франція ще оборонялась, ще існувала якась видимість права заганяти іноземців до таборів для інтернованих, незалежно від того, були вони за чи проти агресорів. Але ж війна давно скінчилась, а кілька днів

тому переможці забрали своїх прибічників. Ті, що лишились у таборі, це жертви, які день у день завмирають від страху, що їх заберуть на смерть. Мені слід було б просити вас за всіх, а я прошу тільки за одну з них. Якщо ви боїтеся списків, то запишіть, ніби моя дружина втекла, вмерла або вчинила самогубство, — тоді ви ні за що не відповідатимете!

Він довго мовчки дивився на мене. А тоді сказав:

— Зайдіть до мене завтра...

— Не знаю, до чиїх рук я можу потрапити завтра, — сказав я. — Зробіть це сьогодні.

— Приходьте за дві години.

— Я чекатиму біля ваших дверей. Це — найбезпечніше місце з усіх, що я знаю.

— Оце так любовна історія! — мовив він, раптом посміхнувшись. — Ви одружені, а змушені жити, як неодружені. Частіше буває навпаки.

Я полегшено зітхнув.

За годину префект покликав мене до себе.

— Я розмовляв по телефону з управлінням табору, — сказав він. — Це правда, що про вашу жінку питали. Ми пристанемо на вашу пропозицію і запишемо, що вона померла. Тоді вам дадуть спокій. І нам теж.

Я кивнув. Мене раптом охопив якийсь дивовижний страх, що аж мороз пробіг поза шкірою, — мабуть від забобону, ніби не можна спокушати свою долю. Але ж хіба я сам не вмер уже давно, хіба не проживав я з документом померлого?

— До завтра все владнаємо, — сказав префект.

— Зробіть це сьогодні, — наполягав я. — Одного разу я два роки просидів у таборі тільки через те, що втік на один день пізніше.

Нараз у мене зовсім не стало сил. Префект, безперечно, це помітив. Я відчув, що блідну і от-от знепритомнію. Він звелів принести коньяку.

— Кави! — простогнав я і впав на стілець. В очах у мене сірими й фіолетовими тінями закружляла кімната. «Треба кріпитись, — подумав я, відчуваючи, як зашуміло у мене у вухах. — Гелен — вільна, ми повинні вибратися геть звідси».

Крізь шум у вухах і мерехтіння в очах я бачив якесь обличчя, чув якийсь голос, лайку, спочатку невиразно, а далі чіткіше. Я намагався збагнути, що то за обличчя і чий то голос, аж нарешті розібрав:

— Ви думаєте, що це мені приємно, га? На дідька лисого мені все це потрібне?! Я вам не тюремник, я — порядна людина, до дідька все і всіх... Нехай би всі забирались під три чорти, всі!

Той голос затих, і я не знаю, чи він справді так лунав, чи тільки так гучно відбивався в моїх вухах. Принесли каву. Похитуючись, я вийшов і присів на якийсь ослін. Згодом хтось підійшов до мене і сказав, щоб я почекав. Та я й так нікуди б не пішов.

Трохи пізніше вийшов префект і сказав мені, що все в порядку. Мені здавалося, що моя непритомність допомогла тут не менш, ніж усе, що я йому розповів.

— Вам полегшало? — запитав чиновник. — Не треба мене так боятись. Адже я тільки маленький провінціальний префект у Франції.

— Це більше, ніж сам Господь Бог, — заперечив я голосом, у якому бриніло щастя. — Бог дав мені тільки досить невиразний дозвіл на перебування на землі, який мені ні до чого. А що мені справді потрібно — це дозвіл на перебування ось тут, у цій окрузі, і ніхто, крім вас, пане префекте, такого дозволу дати не може.

Він розсміявся.

— Але ж якщо вас шукатимуть, біля табору буде найнебезпечніше.

— Якщо мене шукатимуть, то в Марселі для мене небезпечніше, ніж тут. Мене сподіватимуться там, а не тут. Дайте нам дозвіл на один тиждень. За цей час ми встигнемо підготуватись до походу через Червоне море.

— Через Червоне море?..

— Є такий вираз у мові біженців. Ми живемо, наче євреї після виходу з Єгипту: за нами — німецька армія і гестапо, обабіч — море французької та іспанської поліції, а перед нами — обітована земля Португалія з портом Лісабоном, що відкриває шлях до ще обітованішої землі за океаном.

— У вас є американські візи?

— Ми їх дістанемо.

— Ви, здається, вірите в чудеса.

— Мушу вірити, бо вибору в мене немає. До речі, одне таке чудо сталося й сьогодні.

Шварц подивився на мене з усмішкою.

— Дивна штука, яким обачливим стаєш, коли тобі скрутно. Адже я точно знав, чому саме сказав останнє речення, чому перед тим підлестив префектові, порівнявши його з Богом. Мені треба було дістати короткотерміновий дозвіл на перебування в даній окрузі. А коли можеш розраховувати тільки на інших, то стаєш психологом, який абсолютно все враховує, навіть коли сам уже ледве дихає від напруження.

Шварц помітно заспокоївся.

— Я скоро закінчу, — сказав він. — Ми й справді дістали дозвіл на перебування в тому районі на один тиждень. Я стояв біля брами табору, чекаючи Гелен. Було вже надвечір. Сіяв дрібненький дощик. Разом із Гелен вийшов лікар. Я бачив, як вона деякий час розмовляла з ним, не помічаючи мене. Вона говорила енергійно, обличчя її було жвавішим, ніж звичайно. У мене було таке враження, ніби я з вулиці зазираю до кімнати і ніхто про це не знає. Згодом Гелен помітила мене.

— Ваша дружина дуже хвора, — сказав лікар, звертаючись до мене.

— Це правда, — докинула Гелен, сміючись. — Мене звільнять, щоб покласти до лікарні, а там я помру. Точнісінько так, як і домовлено.

— Дотепи тут ні до чого! — суворо сказав лікар. — Вашій дружині справді треба лягти до лікарні.

— Чому ж її досі туди не вмістили? — спитав я.

— До чого всі ці балачки? — втрутилась Гелен. — Я не хвора і до лікарні не піду.

— Ви можете вмістити її до лікарні? — спитав я лікаря. — Але так, щоб вона там була у безпеці.

— Ні, — трохи подумавши, відповів він.

Гелен засміялася знову:

— Та звичайно ж, ні. Що це ви затіяли таку дурну розмову! Адьє, Жан!

Не чекаючи мене, Гелен пішла по дорозі. Мені хотілося спитати лікаря про її хворобу, але я не встиг. Він розгублено глянув на мене, тоді хутко крутнувся на місці й попрямував назад до табору. Я пішов слідом за Гелен.

— Паспорт у тебе? — запитав я її.

Вона ствердно кивнула.

— Дай мені твою сумку.

— Та в ній майже нічого немає.

— Дарма, давай її сюди.

— Там у мене ще оте вечірнє вбрання, що ти мені купив у Парижі.

Ми спускалися дорогою в долину.

— Ти хвора? — спитав я.

— Якби я справді була хвора, то не могла б іти. У мене була б підвищена температура. Я не хвора! Він бреше. Він хотів, щоб я лишилась. Поглянь на мене — хіба я схожа на хвору?

Вона зупинилась.

— Так, — сказав я.

— Не занепадай духом, — намагалась підбадьорити мене Гелен.

— Та я не занепадаю...

Тепер я зрозумів, що вона хвора і що мені в тому ніколи не признається.

— Може, тобі полегшало б, якби ти була в лікарні?

— Ні! — заперечила вона. — Анітрохи. Ти повинен вірити мені. Якби я була хвора і лікарня могла мені допомогти, я б зараз же спробувала піти туди. Повір же мені!

— Я вірю тобі.

Що я ще міг зробити? Раптом у мене зовсім опустилися руки.

— Може, краще було тобі лишитись у таборі?.. — сказав я.

— Якби ти не приїхав, я б наклала на себе руки...

Ми рушили далі. Дощ пішов густіший. Він оповив нас, наче сірою вуаллю з дрібненьких краплинок.

— Нам треба скоріше дістатися до Марселя, — заговорив я знову. — А звідти — до Лісабона і далі — до Америки.

«Там є добрі лікарі, — подумав я собі. — І лікарні, в яких не арештовують. А я, можливо, дістану там ще дозвіл на роботу».

— Тоді ми Європу забудемо, як страшний сон, — сказав я уголос.

Гелен не відповіла.

— Почалася одіссея, — вів далі Шварц. — Мандрівка через пустелю. Похід через Червоне море. Вам це, напевно, теж знайоме.

Я кивнув головою.

— Бордо. Прощупування можливостей переходу через кордон. Піренеї. Довгий штурм Марселя. Взяття штурмом байдужих сердець і втеча від варварів. А поміж усім тим — ще й безглуздя здичавілого бюрократизму. Дозволу на перебування немає, немає і дозволу на виїзд. А коли такий дозвіл нарешті діставали, то минав уже строк іспанської транзитної візи, яку можна було поновити, лише маючи в'їзну візу до Португалії, а ця віза часто залежала ще від чогось іншого, і, значить, усе треба було починати спочатку — чекати й чекати біля консульств, цього переддвер'я раю і пекла! Circulus vitiosus[1] безумства!

— Насамперед ми потрапили у штиль, — розказував далі Шварц. — Того ж вечора Гелен стало млосно. Я дістав кімнату в якомусь небагатолюдному готелі. Ми вперше за довгий час опинилися на легальному становищі. Уперше за довгі місяці у нас знову була кімната для нас самих. Саме це й спричинилося до того, що Гелен істерично розплакалася. Потім ми мовчки сиділи в садочку біля готелю. Було вже холоднувато, але нам не хотілося йти спати. Ми розпили пляшку вина, дивлячись на дорогу, що вела до табору, — з садочка її добре було видно.

---

[1] Порочне коло (*лат.*).

Якась глибока вдячність до болю стискала мені серце. У той вечір вона ніби все затамувала, навіть страх, що Гелен хвора. Після істерики Гелен посвіжішала і заспокоїлась, наче природа після дощу, личко її стало прекрасним — такі бувають часом на старовинних камеях. Ви це, напевне, зрозумієте. У нашому емігрантському житті хвороба має інше значення, ніж звичайно. Для нас хвороба означає, що далі ми вже тікати не можемо.

— Це мені відомо, — сказав я гірко.

— Наступного вечора ми побачили, як машина з притушеними фарами повзла по дорозі до табору. Гелен занепокоїлась. До того ми цілісінький день майже не виходили з кімнати. У нас знову було ліжко і своє приміщення, а це була подія, якою ніколи не натішитись досхочу. Я б і цілими тижнями не виходив з готелю. Але Гелен раптом захотілось податися далі. Їй більш несила було дивитись на дорогу до табору. Вона боялася, що гестапо й далі шукатиме її.

Ми поскладали свій дріб'язок. Справді, розумніше було помандрувати далі, поки ще у нас був дозвіл на перебування у тій окрузі. Як нас і схоплять десь-інде, то найбільше — повернуть сюди, але не заарештують; так ми сподівалися.

Мені хотілося до Бордо. Але по дорозі ми дізналися, що йти туди вже небезпечно. Нас підібрав маленький двомісний «сітроєн», і водій порадив нам спробувати влаштуватись десь-інде. Сказав, що поблизу того місця, куди він їде, є маленький замок; він знає, що там ніхто не живе. Можливо, ми знайдемо там притулок на ніч.

Вибору у нас, власне кажучи, не було. Надвечір водій висадив нас. Перед нами у сутінках стояв маленький замок, краще сказати — вілла, з темними вікнами без гардин. Я піднявся по східцях на ґанок і шарпнув двері. Вони виявилися незамкненими, видно було, що їх відчиняли силоміць. Мої кроки глухо залунали в сутінках вестибюля. Я гукнув, і мені відповіла луна. Кімнати були зовсім порожні. Все, що можна було з них забрати, забрали. Але там були кімнати вісімнадцятого століття, панелі по стінах, аристократичні вікна, плафони і граціозні сходи.

Ми потихеньку обходили кімнати замку. На наші оклики ніхто не озивався. Я пошукав електричні вимикачі, але марно: у замку ще не було електрики; він лишився таким, яким його колись побудували. Там була маленька їдальня, біленька із золотом, була спальня, ясно-зелена і теж із золотом. Жодних меблів; очевидно, власники, тікаючи, вивезли все.

Нарешті в одній з кімнат мансарди ми знайшли скриню. У ній лежали маски, дешеві різнобарвні костюми, очевидно, з якогось маскараду,

і кілька пачок свічок. Та кращою знахідкою було залізне ліжко з матрацом. Ми шукали далі і знайшли на кухні трохи хліба, декілька коробок сардин, в'язочку часнику, з півбанки меду, а в підвалі — трохи картоплі, кілька пляшок вина і стос дров, і це було наче в країні фей!

У будинку майже скрізь були каміни. Ми завісили вікно однієї з кімнат, де, очевидно, була спальня, костюмами, які знайшли були і в мансарді. Я ще раз обійшов навколо будинку і побачив фруктовий сад та город. На деревах ще висіли яблука й груші. Я назривав їх і приніс до замку.

Коли стемніло так, що вже не можна було б побачити диму, я розпалив у каміні вогонь, і ми сіли вечеряти. Обстановка була якась фантастична, заворожена. Відблиски вогню мерехтіли на розкішних панелях, а наші тіні коливалися, наче духи якоїсь країни щастя.

Стало тепло, і Гелен перевдяглася, щоб просушити те, в чому була. Вона витягла своє паризьке вечірнє вбрання і наділа його. Я відкрив пляшку вина. Чарок не було, ми пили просто з пляшки. Потім Гелен переодяглася ще раз — витягла зі скрині й наділа «доміно» і півмаску та й побігла до темної сходової клітки. Вона шугала вгору і вниз, гукала, її голос лунав по всьому будинку, я вже її не бачив, тільки чув дріботіння її ніг, поки вона раптом не зупинилась у темряві позад мене, і я відчув у себе на потилиці її подих.

— Мені здалося, ніби я тебе вже втратив, — сказав я, міцно тримаючи її в руках.

— Ти ніколи не втратиш мене, — прошепотіла вона крізь свою вузеньку маску. — І знаєш чому? Бо ти ніколи не хотів мене вдержати, як селянин — свою ділянку землі. Найідеальніший чоловік — нудний, якщо рівняти до тебе.

— Я, напевно, зовсім не ідеальний чоловік, — відповів я, приємно вражений компліментом.

Ми стояли на площадці сходів. Крізь щілину відхилених дверей спальні падала з каміна смуга світла і мерехтіла на бронзовому орнаменті поруччя, на плечах і устах Гелен.

— Ти й не знаєш, хто ти, — прошепотіла вона, поглянувши на мене сяючими очима, що, немов очі змії, не мали білків і блищали, пильно вдивляючись крізь маску. — Якби ти знав, як мало радості дають оті всі донжуани! Наче плаття, яке надягають тільки на один раз. А ти... ти — моє серце...

Може, оті костюми, які ми на себе понадягали, полегшили нам уживання таких слів. Я теж, як і Гелен, надів «доміно». Мені цього не хотілось, але ж і мої речі також змокли за день і тепер сушилися біля

каміну. Незвичний одяг і примарне оточення belle époque[1] змінили нас і розкрили наші уста для інших, ніж звичайно, слів.

— Ми — мерці, — шепотіла Гелен. — Обоє. Для нас немає вже законів. Ти — мертвий, з паспортом небіжчика, а я сьогодні померла у лікарні. Глянь на нашу одіж! Немов барвисті і золоті кажани, шугаємо ми в померлому столітті. Його називали прекрасним віком, та воно таким і було з його менуетами, з чарівною красою, з плафонами у стилі рококо — але в кінці його стояла гільйотина, як вона стоїть скрізь і завжди холодним ранком, після кожного свята, блискуча й невблаганна. А де стоятиме наша, любий?

— Облиш ці балачки, Гелен... — мовив я.

— Вона не стоятиме ніде, — шепотіла Гелен. — Яка ж бо гільйотина для мерців? Вона вже не може нас порубати, бо не можна порубати світло або тінь, але хіба ж не намагались поламати нам руки знову і знову? Тримай мене тут у цих чарах, у цій злотавій пітьмі, то, може, щось та й лишиться з того в нас і освітить нам лиху годину нашого останнього подиху...

— Не говори так, Гелен, — сказав я; мені стало трохи моторошно.

— Згадуй мене завжди такою, як я тепер, — шепотіла вона, не слухаючи мене. — Як знати, що з нами ще буде...

— Ми поїдемо до Америки, а війна колись та скінчиться, — сказав я.

— Я не скаржусь на долю, — відповіла вона, притулившись до мого обличчя. — Та й на що нам скаржитись? Чим би ми стали, якби все було інакше? Посереднім, нудним подружжям, яке б жило посереднім, нудним життям в Оснабрюку, мало б посередні почуття і раз на рік їздило у відпустку...

Я не втримався і розсміявся.

— Можна це розглядати і так...

Того вечора вона була така весела, ніби справляла якесь свято. Взувши золоті черевички, які купила собі в Парижі і вирятувала потім з усіх ситуацій, вона зі свічкою в руці побігла у підвал і принесла ще пляшку вина. Я стояв угорі на сходах і дивився, як вона підіймалась по східцях крізь темряву, дивився на її освітлене, підняте до мене личко на фоні химерних тіней. Я відчував себе щасливим, якщо можна назвати щастям дзеркало, яке відображає кохане обличчя, чисте й прекрасне на фоні численних тіней.

---

[1] Прекрасна епоха (*франц.*).

Вогонь у каміні поволі згасав. Гелен заснула серед барвистих костюмів. То була дивна ніч. Лише пізно вночі я почув гуркіт літаків, від якого стиха брязкотіли дзеркала у стилі рококо.

Чотири дні ми прожили на самоті. А потім я мусив піти до сусіднього села, щоб купити продуктів. Там я почув, що з Бордо мають відплисти два судна.

— А німців там ще нема? — спитав я.

— І нема, і є, — відповіли мені. — Все залежить від того, хто ви такий.

Я розповів про це Гелен. На моє здивування, вона лишилась досить байдужою.

— Судна, Гелен! — говорив я схвильовано. — Можна втекти звідси! До Африки. До Лісабона. Куди-небудь. А звідти вже можна рушати й далі.

— А чому нам не лишитись тут? — заперечувала вона. — У садибі є фрукти, овочі. Я можу варити їжу, поки є дрова. Хліба дістанемо в селі. У нас іще є гроші?

— Трохи є. А в мене ж є ще один малюнок. Я можу продати його в Бордо, от і на дорогу будуть гроші.

— Хто тепер купує малюнки?

— Люди, що хочуть вкласти гроші у якусь цінність.

Вона засміялась.

— Ну, то продай його, та й лишімось тут.

— Якби ж то можна було!..

Вона закохалася в той будинок. З одного боку там був невеличкий парк, а обіч нього — садок і город. Там навіть був ставок і сонячний годинник. Гелен полюбила той дім, а він, здавалося, полюбив її. Дім пасував до неї, як рама до картини, а ми ж уперше опинились не в готелі і не в бараці. Життя у маскарадних костюмах, в атмосфері веселої давнини заронило і в мене якусь чарівну надію; мені часом навіть хотілося вірити в загробне життя — так, ніби в тому замку ми вже відбули першу репетицію такого життя. І я залюбки прожив би отак хоч і декілька сот років...

Та проте мені не йшла з голови думка про кораблі в Бордо. Мені здавалося неймовірним, щоб вони могли вийти з порту, коли місто частково окуповане, — але ж то був дивний період між війною і миром. Франція підписала угоду про перемир'я, проте ще не уклала миру, вона нібито була поділена на окуповану і вільну зони, але не мала сили, щоб захищати підписані угоди; до того ж там перебували німецька армія і гестапо, а вони не завжди діяли в контакті.

— Я мушу все це розвідати, — заявив я Гелен. — Побудь тут, а я спробую дістатись до Бордо.

Гелен похитала головою:

— Одна я тут не лишусь. Я поїду з тобою.

Я розумів її. Там уже не було безпечних і небезпечних зон. Можна було вийти живим з головної штаб-квартири ворога, а десь на віддаленому острові потрапити до рук агентів гестапо — всі колишні масштаби змістилися.

Ми добралися до Бордо у той випадковий спосіб, який вам, очевидно, відомий, — вів далі Шварц. — Коли потім про це згадуєш, то не можеш зрозуміти, як же воно так вийшло. Ми добирались і пішки, і на грузовику, а частину шляху навіть проїхали верхи на ширококрупих, добродушних селянських коняках, яких наймит вів продавати.

У Бордо було вже німецьке військо. Місто не вважалось окупованим, але військо там було. Це приголомшило людей; кожної хвилини можна було чекати арешту. Щоб не привертати до себе уваги, Гелен надягла досить скромний костюм; правда, крім вечірньої сукні, пари штанів і двох светрів, у неї і так майже нічого з одягу не було. Я носив спецівку монтера, а ще один костюм був у мене в рюкзаку.

Свої речі ми лишили в одній пивничці, бо скрізь багаж впадав у вічі, дарма що багато французів ходило по місту з чемоданами.

— Підемо до бюро подорожей, розпитаємо про ті кораблі, — запропонував я Гелен. Знайомих у місті ми не мали.

Таке бюро й справді ще існувало. У вітринах там висіли старі плакати: «Проведіть осінь у Лісабоні», «Алжир — перлина Африки», «Канікули у Флориді», «Сонячна Гренада». Плакати здебільшого були збляклі, але реклами про Лісабон і Гренаду ще сяяли яскравими барвами.

Нам не довелося ждати, поки просунемось у черзі до віконечка. Про все поінформував нас один чотирнадцятилітній «знавець». Чутки про судна ходять уже кілька тижнів, але вони безпідставні, пояснив він. Ще задовго перед окупацією сюди заходило одне англійське судно, щоб забрати поляків та тих емігрантів, які зголосилися до польського легіону — військової частини з добровольців, що формувалася в Англії. А тепер не відпливе жодне судно.

Я спитав, чого ж тоді у приміщенні повно людей, чого їм треба.

— Здебільшого того ж, чого й вам, — відповів хлопець.

— А ви що тут робите? — запитав я його.

— Я вже й не надіюсь виїхати, — відповів він. — Заробляю собі тут на хліб — я й перекладач, і порадник, і фахівець по візах, і експерт у житлових справах...

Мене це не здивувало. Від нужди дозрівають передчасно, а сентименти чи якісь упередження не бентежать юність. Ми зайшли до кафе, і той експерт ознайомив мене з ситуацією. Можливо, що військо виведуть із міста; проте в Бордо мало надій дістати дозвіл на перебування, а щодо віз, то й зовсім кепсько. В даний момент у Байонні становище щодо іспанських віз сприятливе, але там зібралось забагато людей. Найліпше у Марселі, тільки туди далека дорога. Та вона нікого з нас потім не минула. І вас теж? — спитав Шварц.

— Авжеж, — докинув я. — То була дорога на Голгофу.

Шварц кивнув.

— Зрозуміла річ, я спробував на цій дорозі звернутись до американського консульства. Але у Гелен був чинний німецький паспорт нацистських часів — як же ми могли довести, що нам загрожує смертельна небезпека? Переляканим безпаспортним євреям, що облягали двері консульства, здавалося, загрожувала більша небезпека, ніж нам. Наші паспорти — навіть паспорт небіжчика Шварца — свідчили проти нас.

Ми вирішили повернутись до нашого маленького замку. По дорозі нас двічі затримували жандарми; обидва рази я скористався станом депресії в країні — нагримав на жандармів, ткнув їм під ніс наші паспорти і, назвавши себе австрійським німцем, послався на військову адміністрацію. Гелен сміялася, все це їй видавалось комічним. Цією тактикою я вперше скористався, коли вимагав повернути наші речі у пивничці в Бордо. Хазяїн заявив, ніби не одержував від нас ніякого багажу.

— Як хочете, то кличте поліцію, — сказав він, посміхаючись, і підморгнув мені. — Та ви ж, певно, не схочете!...

— А мені й не треба поліції, — відповів я. — Давайте-но сюди речі!

Хазяїн кивнув хлопцеві, що стояв за прилавком.

— Анрі, допоможи панові вийти.

Анрі, засукавши рукава, підійшов до мене.

— Я б на вашому місці хоч трошки подумав, Анрі, — звернувся я до хлопця. — Чи, може, вам не терпиться спробувати, як живеться в німецькому концтаборі?

— Ton gueule![1] — відповів Анрі і замахнувся на мене.

— Стріляйте, сержанте! — різко скрикнув я, дивлячись через голову хлопця.

На цьому Анрі і спіймався. Він озирнувся з піднятими руками, а я в ту мить і пнув його з усієї сили ногою в пах. Він заревів, як бугай, і впав. Хазяїн схопив пляшку і вийшов з-поза прилавку.

---

[1] Заткнись! (*франц.*)

Я схопив пляшку «дюбоне», що стояла на оббитому оцинкованим залізом прилавку, розбив її об ріг, а рештки пляшки з гострими зубцями тримав у руці. Хазяїн зупинився. Позад мене дзенькнула ще одна пляшка Я не озирнувся — не можна було спускати з очей хазяїна.

— Це я! — крикнула мені Гелен і заверещала на хазяїна. — Падлюка! Давай сюди речі, інакше я з твоєї пики зроблю відбивну котлету!

Тримаючи у руці розбиту пляшку, Гелен вийшла з-поза мене і, пригнувшись, кинулась на хазяїна. Я вдержав її вільною рукою. Вона, очевидно, схопила пляшку «перно», бо по пивничці рознісся сильний запах анісу. На хазяїна полився потік добірної матроської лайки. Гелен, пригинаючись, намагалася вирвати свою руку з моєї. Хазяїн хутко відступив за прилавок.

— Що тут таке? — спитав з порогу хтось по-німецьки.

Хазяїн вискалив зуби. Гелен обернулася — на порозі стояв справжній німецький унтер-офіцер, — такий самий, якого я оце допіру вигадав, обдурюючи Анрі.

— Його поранено? — спитав унтер-офіцер, вказуючи на Анрі, що скорчився на долівці, підтягнувши коліна і затиснувши кулаки поміж ногами.

— Оцю свиню? — промовила Гелен по-німецькому. — Та хіба ж це кров? Це ж «дюбоне»!

— Ви німці? — запитав унтер-офіцер.

— Так, — відповів я. — Нас тут обікрали.

— У вас є документи?

Хазяїн знову оскалився; він, очевидно, трохи розумів по-німецьки.

— Та звичайно ж, — фиркнула Гелен. — А вас я попрошу допомогти нам! — Вона підняла над головою свій паспорт. — Я сестра оберштурмбанфюрера Юргенса. Ось, дивіться! — вона вказала на запис у паспорті. — Ми живемо у замку... — вона вигадала назву, якої я ніколи й не чув, — і приїхали до Бордо на один день. Свої речі залишили ось у цього злодія. А він тепер твердить, ніби їх і не бачив. Прошу, допоможіть нам!

Вона знову поривалась до хазяїна.

— Це правда? — спитав його унтер-офіцер.

— Звісно, що правда! Німецька жінка ніколи не бреше! — процитувала Гелен один з ідіотських афоризмів «третього райху».

— А ви хто такий? — спитав унтер-офіцер мене.

— Шофер, — пояснив я, обсмикуючи свій костюм монтера.

— Ану віддавай! — гримнув унтер-офіцер на хазяїна.

Той перестав скалити зуби.

— Чи, може, хочете, щоб ми закрили вашу крамничку? — запитав унтер-офіцер.

Гелен з великою насолодою переклала це хазяїнові, додавши від себе низку «падлюк» і «брудних іноземців». Останній вираз викликав у мене особливе захоплення — тільки той, кого часто самого називали «брудним іноземцем», міг повністю відчути насолоду, коли при ньому так називали француза у його власній країні.

— Анрі! — гримнув хазяїн. — Куди ти подів речі? Я нічого не знаю, — звернувся він до унтер-офіцера, — це, напевно, хлопець накоїв.

— Бреше, — додала Гелен, переклавши слова хазяїна. — Він тільки звертає на цього бовдура. Ану давай речі, — знову звернулась вона до хазяїна. — І негайно! Інакше приведем гестапо!

Хазяїн дав Анрі стусана. Той вислизнув із залу.

— Вибачте, — сказав хазяїн, звертаючись до унтер-офіцера. — Сталося непорозуміння. Може, вип'єте чарочку?

— Коньяку, — підказала Гелен. — І то найліпшого!

Хазяїн поставив на прилавок чарку. Гелен сердито глипнула на нього. Тоді він поставив ще дві.

— Ви — смілива жінка! — зауважив унтер-офіцер.

— Німецька жінка не боїться нічого, — відповіла Гелен цитатою з нацистського ідеологічного багажу й відкинула геть розбиту пляшку з-під «перно».

— На якій машині ви їздите? — спитав мене унтер-офіцер.

Я спокійно глянув у його простодушні сірі очі.

— На «мерседесі», зрозуміла річ. Улюблена марка фюрера!

Він кивнув.

— Тут гарно, правда ж? Не так, звичайно, як удома, а втім гарно, адже так?

— Дуже гарно. Не так, як удома, це ясно.

Ми випили. Коньяк був добрячий. Анрі виніс наші речі і поклав їх на стілець. Я перевірив рюкзак. Усе було на місці.

— Все в порядку, — сказав я унтер-офіцерові.

— То все через того хлопця, — виправдовувався хазяїн. — Я тебе звільняю, Анрі! Забирайся геть!

— Спасибі вам, унтер-офіцере, — сказала Гелен. — Ви справжній німець і кавалер.

Унтер-офіцер по-військовому віддав честь. Йому не було ще й двадцяти п'яти років.

— Слід би заплатити за побиті пляшки «дюбоне» та «перно», — посмілішавши, заговорив хазяїн.

Гелен переклала, додавши від себе:

— Зразу видно, що не кавалер. Адже ми змушені були оборонятись.

Тоді унтер-офіцер узяв ще одну пляшку з прилавку.

— Дозвольте, — заявив він галантно, — не дурно ж ми переможці...

— Мадам не п'є «куантро», — пояснив я. — Візьміть краще коньяк, хоч ми його вже й почали...

Унтер-офіцер церемонно подарував ту пляшку Гелен. Я сховав її в рюкзак. Вийшовши за двері, ми розпрощались. Я боявся, щоб солдатові не спало на думку проводжати нас до нашого «мерседеса», але Гелен чудово і це владнала.

— У нас не може трапитися щось подібне, — з гордістю сказав на прощання молодик. — У нас — порядок.

Я подивився йому вслід. «Порядок... — подумав я собі. — Катування, розстріли, масові вбивства — оце ваш порядок. Волію вже краще сто тисяч отаких дрібних шахраїв, як оцей хазяїн!»

— Як ти себе почуваєш? — запитала Гелен.

— Добре. Я й не знав, що ти вмієш так лаятись.

Вона засміялась:

— Це я навчилась у таборі. А як воно полегшує! Ніби цілий рік перебування в таборі скотився враз мені з плечей! А от де ти навчився битися розбитими пляшками й перетворювати людей на євнухів?

— У боротьбі за людські права, — відповів я. — Ми живемо у добу парадоксів і ведемо війну за збереження миру.

Так воно майже й було. Люди були змушені брехати й обманювати, щоб захистити себе, щоб вижити. У наступні тижні я крав фрукти по селянських садках і молоко в чужих льохах. Щаслива то була пора! Вона була повна небезпек, часом безрадісна, часто комічна, — але ніколи не була гіркою. Я вам допіру розповів про інцидент з хазяїном пивнички; подібних ситуацій траплялося потім чимало. Ви, певно, теж пережили таке?

Я кивнув.

— Якщо їх можна так сприймати, то нерідко вони були комічні.

— Цього я навчився завдяки Гелен, — підхопив Шварц. — Минуле в ній не осідало. Те, що я відчував тільки зрідка, у ній вигравало всіма фарбами життя. Щодня минуле відвалювалось од неї, наче лід весною. Зате вся вона концентрувалась на сучасному, але то була не якась застійна концентрація — ніщо не зв'язувало Гелен, вона була весела, як Моцарт, і невблаганна, як смерть. Заплутані поняття моралі

й відповідальності більше не існували для неї; їх замінили вищі, майже небесні закони. Для чогось іншого їй уже не було часу. Вона іскрилася, як феєрверк, не лишаючи по собі попелу. Їй не хотілося врятуватись; я тоді ще цього не збагнув і тому не вірив. Вона знала, що для неї нема рятунку. А що я наполягав, то вона й не перечила, — а я, йолоп, потяг її отим шляхом на Голгофу, через усі дванадцять етапів, від Бордо до Байонни, потім безконечний шляхом до Марселя, а далі знов аж сюди..

Коли ми повернулись до нашого маленького замку, він уже був зайнятий. Ми побачили солдатів у мундирах, які зносили звідкись дерев'яні верстати, і кількох офіцерів у льотчицьких галіфе та блискучих високих чоботях, що гордовито походжали, як заморські павичі.

Ми спостерігали їх з парку, сховавшись за буком і мармуровою богинею. Була тиха й ніжна, ніби шовкова, післяобідня пора.

— У нас там що-небудь лишилось? — запитав я.

— Яблука на деревах, повітря, злотавий жовтень і наші мрії, — відповіла Гелен.

— Мрії ми залишали скрізь, — мовив я. — Як летюче павутиння восени.

Офіцер, стоячи на терасі, командував щось різким тоном.

— Ось він, голос двадцятого сторіччя, — сказала Гелен. — Ходімо. Де ми сьогодні ночуватимемо?

— Переспимо десь у сіні, — відповів я.

— А може, й у ліжку. Але обов'язково разом.

— Пригадуєте оту площу перед консульством у Байонні? — спитав мене Шварц. — Пригадуєте, як біженці стояли по чотири в ряд, а потім у паніці змішались і обложили вхід до консульства, одчайдушно стогнали і плакали, борючись за місце?

— Я пригадую, що були контрамарки, — відповів я. — Вони давали право стояти перед дверима. Проте натовп блокував ті двері. Коли відчинялися вікна, стогін переростав у крик і виття. Паспорти доводилось кидати з вікна. Пригадую добре цей ліс рук, що простягалися за паспортами!..

Гарніша з тих двох жінок, що лишились у пивничці, позіхаючи, приплентались до нашого столу.

— Що ви за диваки? — почала вона. — Ба лакаєте та й балакаєте! А нам пора вже йти спати. Як хочете ще десь посидіти, то всі кафе у місті зараз уже знову відкрито.

Вона розчинила двері. Увірвався ясний, галасливий ранок. Сонце сяяло. Вона знову зачинила двері. Я поглянув на годинник.

— Сьогодні по обіді судно не відпливе, — пояснив Шварц. — Воно відчалить хіба що завтра увечері.

Я не повірив йому, і він це помітив.

— Ходімо кудись, — запропонував він.

Після тихої пивнички гамір вулиці у перший момент видався просто нестерпним. Шварц зупинився.

— Он гляньте: і біжать, і кричать! — Він дивився на зграю дітлахів, що тягли у кошиках рибу. — Все йде своїм звичаєм! Ніби нічого й не сталося!..

Ми зійшли вниз до порту. Вода хвилювалася під сильним і холоднуватим вітром, сонце світило різко, але не гріло; лопотіли вітрила, і всі були поглинуті ранком, роботою і самі собою. Ми пливли крізь усю ту ділову метушню, наче опале листя у вирі потоку.

— То ви мені так і не вірите, що судно відпливе лише завтра? — спитав Шварц.

У різкому світлі сонця він виглядав стомленим і постарілим.

— Як же мені вам повірити, коли ви раніше казали, що воно відчалить сьогодні? — відповів я. — Давайте краще спитаємо. Це надто важливо для мене.

— Отаким важливим було воно і для мене. А тоді раптом утратило будь-яке значення...

Я нічого не відповів. Ми пішли далі. Мене раптом охопило шалене нетерпіння. Життя вирувало, мерехтіло навколо, кликало. Ніч минула. Навіщо ж заклинати тіні?

Ми зупинилися перед вітриною бюро, завішаною проспектами. Внизу на вікні лежала біленька табличка з об'явою, що відплиття судна відкладено на наступний день.

— Моя розповідь наближається до кінця, — мовив Шварц.

Отже, я виграв цілий день. Незважаючи на табличку, я спробував увійти. Але двері були ще замкнені. Чоловік із десяток стежили за мною віддаля. Тільки-но я взявся за ручку дверей, вони з усіх боків наблизились до мене на кілька кроків. То були емігранти. Побачивши, що двері замкнені, вони відвернулись і знову удали, ніби розглядають вітрини.

— Тепер ви бачите, що маєте ще час, — звернувся до мене Шварц і запросив випити у порту кави.

Він пив гарячу каву поспіхом, охопивши чашку руками, ніби хотів зігрітися.

— А котра там година? — запитав він.

— Пів на восьму.

— Ще година, — пробурмотів Шварц. — За годину вони прийдуть. — Він підвів погляд на мене. — Я не хочу розповідати вам ієреміади[1]. Чи, може, це так і звучить?

— Ні.

— А як же воно звучить? Я завагався.

— Як історія одного кохання. — Обличчя його раптом прояснилось.

— Спасибі вам! — вимовив він і знову, зосередившись, повів далі: — Лихо спіткало нас у Біарриці. Я прочув, що з Сен-Жан-де-Люс має відплисти невелике суденце. Але чутка не справдилася. Повернувшись до пансіону, в якому ми зупинились, я побачив, що Гелен лежить на долівці з перекошеним обличчям.

— Це в мене спазми, — шепотіла вона. — Зараз минеться. Вийди!

— Я негайно ж приведу лікаря!

— Ніяких лікарів! — задихаючись, відповіла вона. — Не треба. Зараз усе минеться. Іди! За п'ять хвилин можеш повернутись. Залиш мене саму! Та слухай же, що я тобі кажу! Ніяких лікарів! Іди вже! — закричала вона. — Я знаю, що кажу. Прийдеш за п'ять хвилин. Тоді зможеш...

Гелен махнула рукою, щоб я йшов геть. Вона вже не могла більше говорити, але в її очах було стільки страшного, незрозумілого благання, що я вийшов. Я став у коридорі і дивився на вулицю. Потім розпитав про лікаря. Мені сказали, що неподалік од пансіону проживає якийсь доктор Дюбуа. Я побіг туди. Він одягнувся і пішов зі мною.

Коли ми ввійшли до кімнати, Гелен лежала в постелі. Обличчя її було мокре від поту, але вона вже трохи заспокоїлась.

— Ти таки привів лікаря, — сказала вона таким холодним тоном, ніби я був її найгіршим ворогом.

Доктор Дюбуа задріботів ближче до Гелен.

— Я не хвора, — сказала вона йому.

— Мадам, — відповів їй, посміхаючись, Дюбуа, — чи ж не краще, щоб це встановив лікар?

Він розкрив саквояж і вийняв свої інструменти.

— Залиш нас самих, — звернулась Гелен до мене.

Збентежений, я вийшов з кімнати. Я пригадав слова табірного лікаря. На вулиці я ходив туди й сюди, знічев'я дивлячись на вивіску гаража навпроти. Я чув, як стукотять у гаражі молотки, і мені здавалось, ніби там забивають цинкову домовину. Я раптом збагнув, що загроза вже давно насувалася на нас, вона стояла десь поза нами, як блідий

---

[1] Жалібна пісня; оід імені біблейського пророка Ієремії.

фон, на якому контури нашого життя вирізнялися чіткіше, наче освітлений сонцем ліс на тлі грозової хмари.

Я й не помітив, як вийшов Дюбуа. Він носив маленьку гостру борідку і був, очевидно, типовим курортним лікарем, що прописує невинні порошки проти кашлю або похмілля.

Побачивши, як він, ніби пританцьовуючи, наближався до мене, я втратив будь-яку надію. У Біарриці почався в той час мертвий сезон, і лікар мусив бути вдячним за кожного випадкового пацієнта.

— Ваша дружина... — почав він.

— Що? — квапив я лікаря. — Та кажіть же, нарешті, кажіть правду або не кажіть нічого!

На якусь мить невиразна, але дуже гарна усмішка зовсім змінила його обличчя.

— Ось, візьміть, — сказав він, витяг блокнот для рецептів і написав щось нерозбірливе. — Нате! Замовте це в аптеці. Коли будете брати ліки, то нехай вам віддадуть і рецепт. Тоді зможете користатися ним завжди. Я зробив про це позначку на рецепті.

Я взяв білий аркушик.

— Що у неї? — спитав я.

— Щось таке, що ви вже нічим не зможете допомогти, — відповів лікар. — Запам'ятайте: таке, що ви вже нічим не допоможете.

— Та що ж це? Я хочу знати правду, я не хочу таємниць!

Він на те нічого не відповів.

— Як буде потрібно, підете до аптеки і вам дадуть ліки, — пояснив лікар.

— А що це?

— Сильнодіючий засіб проти болю. Його видають тільки за рецептом лікаря.

Я взяв папірець.

— Що я вам винний?

— Нічого.

Дюбуа подріботів далі. На розі вулиці він обернувся.

— Як дістанете, покладіть десь так, щоб ваша дружина знала, де воно лежить. Не говоріть про це з нею. Вона все знає. Її поведінка гідна подиву.

— Гелен, — звернувся я до неї. — Що все це означає? Ти ж хвора. Чому ти не хочеш поговорити про це зі мною?

— Не муч мене, — відповіла вона стомлено. — Дай мені жити так, як я хочу.

— А говорити зі мною про це не хочеш?

Вона заперечливо похитала головою.

— Тут нема про що говорити.

— Я нічим не можу тобі допомогти?

— Ні, любий, — відповіла вона. — У цьому ти не можеш допомогти. Якби міг, я б тобі давно сказала.

— У мене є ще один малюнок Дега. Я можу його продати. У Біарриці є заможні люди. Ми виручимо досить грошей, щоб покласти тебе до лікарні.

— Щоб мене замкнули? Однаково ж це нічого не допоможе, повір мені!

— Ти так серйозно хвора?

Вона дивилась на мене такими зацькованими й безнадійними очима, що я більше ні про що не спитав. Вирішив потім ще раз піти до Дюбуа і розпитати його.

Шварц замовк.

— У неї був рак? — запитав я.

Він ствердно кивнув.

— Я мусив би давно здогадатись про це. Коли вона їздила до Швейцарії, там їй сказали, що можна оперувати ще раз, але це нічого не дасть. Її вже раз оперували; ото й був той шрам, що я помітив у неї. Професор ще тоді сказав їй усю правду. Вона мусила вибирати одне з двох — або кілька марних операцій, або ж недовге життя без лікарні. Професор пояснив їй, що не можна з певністю сказати, чи зможуть лікарі продовжити її життя. Вона вирішила жити без операцій.

— І вам про це не хотіла признатись?

— Так. Вона ненавиділа свою хворобу. Намагалась нехтувати нею. Їй здавалось, ніби хвороба оскверняє її. Хворобу вона сприймала як лихого звіра, що живе в ній, росте і мучить. І гадала, що стане мені гидкою, якщо я знатиму про хворобу. Можливо, Гелен також не втрачала надії, що вдасться якось задушити хворобу, нехтуючи нею.

— І ви з нею ні разу не говорили про це?

— Майже ні, — відповів Шварц. — Вона все розповіла Дюбуа, а я потім змусив його поінформувати мене. У нього ж я тоді дістав і ліки. Він пояснив мені, що біль чимдалі посилюватиметься, та могло статись і так, що доля змилується над нею і настане швидкий кінець. З Гелен я не говорив. Вона просто не хотіла цього. Погрожувала накласти руки на себе, якщо я не дам їй спокою. Тоді я удав, ніби вірю, що то в неї звичайні спазми.

З Біаррица нам довелось виїхати. Ми обманювали одне одного: Гелен крадькома спостерігала за мною, а я — за нею, та невдовзі обман

набрав дивовижної сили. Насамперед він зробив те, чого я найбільше боявся: зруйнував поняття часу. Поділ часу на тижні й місяці вже не існував для нас, і від того страх перед скороченням часу, який нам ще лишився, ставав прозорим, наче скло. Все, що могло нас турбувати, ніби відскакувало від нього, як від захисної оболонки, не досягнувши нас. Коли Гелен спала, я переживав приступи розпачу. Вдивлявся в її обличчя, прислухався до подихів, дивився на свої здорові руки і відчував ту жахливу ізоляцію, що відділяє людину від людини. Моя здорова кров не могла врятувати отруєну кров моєї коханої. Цього не можна збагнути, як не можна збагнути смерті.

Все залежало від моменту. Іноді здавалось, ніби до ранку так далеко, що його й не діждешся. Коли Гелен прокидалась, для мене не починався день; а коли вона спала і я відчував її поряд, починалось коливання між надією та розпачем, між нездійсненними фантастичними планами, бажанням реального чуда та філософією життя і смерті, — і тільки на світанку мої роздуми згасали, тонули в тумані.

Настали осінні холоди. Я носив з собою малюнок Дега, за який ми сподівалися виручити гроші на проїзд до Америки, і тепер уже ладен був продати його; але в селах та містечках не траплялось нікого, хто хотів би купити той малюнок. Іноді нам щастило знайти якусь роботу. Я навчився працювати в полі. Сапав, копав. Я прагнув до якого-небудь заняття. І ми були не єдині такі. Я бачив професорів, які пиляли дрова, і оперних співаків, які пололи городину. Селяни там такі ж самі, як і всюди: вони користувалися з нагоди і наймали дешеву робочу силу. Одні що-небудь платили; інші тільки годували й пускали переночувати. А було й так, що нас проганяли, як настирливих старців. Отак ми мандрували — то пішки, то випадковим транспортом, — аж поки добрались до Марселя. Ви були в Марселі?

— А хто з нас там не був? — мовив я. — Марсель став заповідником для полювання жандармів та гестапо. Вони хапали емігрантів перед консульствами, наче зайців.

— Нас теж мало не спіймали, — докинув Шварц. — І це тоді, коли марсельський префект робив усе, що міг, щоб урятувати емігрантів. Я все ще, мов навіжений, домагався американських віз. Мені здавалося, що від такого щастя замре навіть рак. Ви знаєте, ніяких надій на візи не було, якщо ви не могли довести, що вам загрожує смертельна небезпека або якщо вас американці не занесли до списків відомих митців, учених та інших видатних діячів розумової праці. Так ніби всім нам не загрожувала небезпека або люди не були людьми! Хіба ж ця різниця між видатними і звичайними людьми не нагадує поділу на вищу та нижчу раси?

— Вони не можуть прийняти всіх, — заперечив я.

— Не можуть? — перепитав Шварц.

Я не відповідав. Та й що можна було відповісти? Скажи я «так» чи «ні» — однак нічого не зміниш.

— То чому б тоді не прийняти найзнедоленіших? — запитав Шварц. — Людей без імені й заслуг?

Я знову промовчав. У Шварца було дві американські візи — чого він іще хотів? Він же добре знав, що американці видають візи всім, за кого в Америці хтось поручиться, що вони не будуть обтяжливими для держави людьми.

В ту ж мить він сам заговорив про це.

— В Америці у мене знайомих немає; але мені дали одну нью-йоркську адресу. Я написав туди; писав ще й на інші адреси про наше становище. Пізніше один знайомий сказав мені, що я зробив невірно, бо хворих до Сполучених Штатів не впускають. А з невиліковними хворобами і поготів. Отже, мені слід було видати Гелен за здорову.

Гелен частково чула нашу розмову. Уникнути цього не було можливості: у Марселі, в тому розворушеному вулику, тільки й говорили про візи. Того вечора ми сиділи в ресторані поблизу Cannebiere[1]. На вулиці свистів вітер. Я не занепадав духом. Сподівався знайти людяного лікаря, який дасть Гелен довідку, що вона здорова. Ми й досі грали в схованки: удавали, ніби віримо одне одному і ніби я нічого не знаю. Я написав префекту містечка, де вона була в таборі, й просив підтвердити письмово, що нам загрожувала небезпека. Ми зняли собі невеличку кімнату; я одержав дозвіл на проживання на один тиждень і нелегально влаштувався на нічну роботу в ресторані — мив там посуд; у нас було трохи грошей, і один аптекар дав мені по рецепту Дюбуа десять ампул морфію, — отже, на той час ми мали все, що нам було потрібно.

Якось ми сиділи в ресторані біля вікна й дивились на вулицю. Ми могли дозволити собі таку розкіш, бо протягом тижня не мали потреби ховатися. Раптом Гелен здригнулась і схопила мене за руку. Її погляд був спрямований у сутінки вітряного вечора.

— Ґеорґ!.. — прошепотіла вона.

— Де?

— Там, у відкритому авто. Я впізнала його. Тільки-но проїхав повз нас.

— Ти впевнена, що то він?

Вона кивнула.

---

[1] Центральна вулиця Марселя.

Мені це здавалось майже неймовірним. Я спробував розгледіти обличчя людей, які проїздили в автомашинах. Мені це не вдавалось, але від того спокійніше не стало.

— Чого б це йому бути саме в Марселі? — мовив я і в ту ж мить подумав, що коли він у Франції, то, звичайно ж, приїде в Марсель, який став останнім притулком для емігрантів.

— Треба нам тікати звідси, — вирішив я.

— Куди?

— До Іспанії.

— Але ж там іще небезпечніше?

Ходили чутки, нібито в Іспанії гестапо хазяйнувало як удома і що емігрантів там арештовують і видають німцям; але яких тільки чуток не було в той час — не можна ж усьому вірити!

Я хотів спробувати старий емігрантський спосіб: роздобути проїзну візу через Іспанію; але її видавали тільки тим, хто мав візу до Португалії; а португальська віза залежала од візи до іншої країни. На цьому шляху була ще одна зачіпка, найзагадковіша з усіх бюрократичних зачіпок: треба мати візу на виїзд із Франції.

Одного вечора нам пощастило. З нами заговорив якийсь американець. Він був напідпитку і шукав, з ким би побалакати по-англійськи. Через кілька хвилин він уже сидів коло нашого столика і частував нас різними напоями. Йому було років двадцять п'ять, і там він чекав пароплава, щоб повернутись до Америки.

— А чом би вам не поїхати разом зі мною? — спитав він.

Якусь мить я мовчав. Своїм наївним запитанням він прямо-таки спантеличив мене. Переді мною сиділа людина ніби з іншої планети. Те, що для нього було таке ж просте, як балачки, для нас — недосяжне, як сузір'я Плеяди.

— У нас немає віз, — нарешті відповів я.

— То візьміть завтра. Адже тут, у Марселі, є наше консульство. Там дуже симпатичні люди.

Я знав тих симпатичних людей. Для мене вони були напівбогами; щоб побачити якогось там секретаря, доводилось по кілька годин вистоювати на вулиці. Згодом дозволили чекати в підвалі, бо нерідко на вулиці емігрантів перехоплювали агенти гестапо.

— Завтра я сам піду з вами туди, — пообіцяв американець.

— Гараэд, — я погодився, хоч і не дуже вірив йому.

— Давайте вип'ємо за удачу!

Ми випили. Я дивився в свіже, наївне обличчя американця, і мені ставало не по собі. В той вечір, коли він розповідав нам про море вогнів

на Бродвеї, Гелен мало не світилася наскрізь. То був вечір казок у похмурому місті. Прислухаючись до імен артистів і назв п'єс та ресторанів, до розповідей про чарівний вир життя у місті, яке ніколи не знало війни, я спостерігав за обличчям Гелен; на серці в мене було болісно і все ж радісно від того, що вона уважно слухає, бо досі на все, зв'язане з Америкою, Гелен відповідала пасивною мовчанкою. В цигарковому диму ресторану її обличчя поступово поверталось до життя, вона вже сміялася й обіцяла сходити з тим молодиком на якусь виставу, і це особливо сподобалось йому; ми пили вино і знали, що завтра вранці все те забудеться.

Та воно не забулось. О десятій годині з'явився американець — він зайшов за нами. У мене на похмілля тріщала голова, а Гелен відмовилась іти з нами. Надворі йшов дощ; ми з американцем підійшли до густої юрби емігрантів, що стояли перед консульством. То був наче якийсь сон; натовп розступився перед нами, як Червоне море перед єврейськими емігрантами, що тікали від фараона. Зелений паспорт американця діяв, наче казковий золотий ключик, що відмикає всі ворота.

Сталося неймовірне. Почувши про умови, за яких видаються візи, молодий американець невимушеним тоном заявив, що хоче поручитись за нас. Мені це здавалося безглуздям: адже він ще такий молодий. Я гадав, що для такої ролі треба бути старшим за мене. Ми пробули в консульстві близько години. А до того я кілька тижнів писав пре те, що нам загрожує небезпека; через офіційних і неофіційних осіб я дістав зі Швейцарії підтвердження того, що в Німеччині мене кинули до концтабору, і ще другу до відку про те, що Ґеорґ переслідує нас із Гелен і хоче силою повернути назад.

В консульстві мені сказали прийти через тиждень. На вулиці молодий американець потиснув мені руку.

— Радий знайомству з вами. Ось візьміть. — Він видобув з кишені візитну картку. — Подзвоніть мені, коли приїдете туди.

Американець салютував мені і хотів уже йти.

— А раптом станеться щось непередбачене? Якщо буде потрібна ваша допомога? — запитав я.

— Що ж може статися? Все буде гараздо. — Він посміхнувся: — Мій батько — досить впливова людина... Я прочув, що завтра якийсь бот вирушає до Орана; мені хочеться проїхати туди, перш ніж я повернуся в Америку. Невідомо, коли ще доведеться побувати тут. Треба подивитись усе, що тільки можна.

Він подався геть. Зграйка емігрантів оточила мене, випитуючи прізвище та адрес того американця; вони збагнули, чим тут пахне, і хотіли

добитися того ж самого для себе. Коли я сказав, що не знаю, де він зупинився в Марселі, мене вилаяли. А я справді не знав. Показав їм візитну картку з американською адресою. Вони записали її собі. Я пояснив, що це однаково нічого не дасть.

— Адже чоловік той збирається їхати до Орана.

— То ми його почекаємо біля пароплава! — заявили вони.

Додому я йшов розстроєний. Мабуть, усе зіпсував, показавши його візитну картку. Що далі я йшов, то безнадійнішою здавалась мені ця справа.

Вдома я сказав про це Гелен. Вона посміхалась і взагалі в той вечір була тиха й лагідна. В нашій маленькій кімнатці, яку мі наймали в одного чоловіка, що й сам був квартирантом, — та ви знаєте ті адреси, їх емігранти передавали один одному, — невтомно співала зелена канарейка, за якою ми зобов'язались доглядати. Щовечора туді приходила приблудна кішка і, сівши на вікні, не зводила своїх жовтих очей з пташки у дротяній клітці, підвішеній під самою стелею. Було вже холодно, проте Гелен не хотіла зачиняти вікна. Я знав, що в неї знов приступ болю; то була одна з ознак його.

В домі все стихло тільки вночі.

— Ти ще не забув того маленького замка? — спитала Гелен.

— Я пригадую його так, ніби мені хтось розповідав про нього, — відповів я. — Наче не я, а хтось інший був там.

Вона поглянула на мене.

— Може, це так і є... Кожен поєднує в соб кількох осіб, — мовила вона трохи згодом. — І зовсім різних. Іноді вони стають самостійними й одна з них на певний час бере керівництво до своїх рук, — тоді ти стаєш нібі іншою людиною, якої раніше ніколи й знав. Але завжди згодом повертаєшся назад! Чи, по-твоєму, не повертаєшся? — настирливо питала Гелен.

— У мені ніколи не було кількох осіб, — заявив я. — Я завжди незмінний і той самий.

Вона палко заперечила, похитавши головою:

— Ой, як ти помиляєшся! Ти тільки згодом переконаєшся, як помилявся.

— Що ти маєш на увазі?

— А, забудь про це. Поглянь ось на кішку на вікні і на пташку, яка співає, нічого не підозрюючи! Бач, як жертва веселиться!

— Та кішка ж її ніколи не дістане. У своїй клітці пташка у повній безпеці.

Гелен зареготала.

— Повна безпека у своїй клітці... — повторила вона. — Кому ж хочеться безпеки у клітці?

Над ранок ми прокинулись. Консьєржка зчинила галас. Одягшись і приготувавшись тікати, я відчинив двері, проте поліції не побачив.

— Кров! Кров! — галасувала жінка. — Хіба вона не могла це зробити десь-інде? Яке свинство! А тепер ще прийде й поліція! От яка тобі дяка, коли до людей ставишся з відкритим серцем! Тебе тільки експлуатують! А вона ж мені винна квартплату за п'ять тижнів!...

В сутінках вузького коридору тіснилися пожильці з усього будинку, заглядаючи в сусідню з нашою кімнату. Там жінка років шістдесяти вчинила самогубство. Вона перерізала собі артерію на лівій руці. Кров текла прямо на постіль.

— Покличте лікаря, — озвався Лахман, емігрант із Франкфурта, який у Марселі торгував чотками та образками.

— Якого там лікаря! — застрекотала консьєржка. — Вона вже давно мертва, хіба ви не бачите? Отаке лихо мені на голову за те, що надала вам притулок! Тепер ось іще прийде поліція! Бодай вона всіх вас заарештувала! А постіль — хто її буде прати?

— Ми самі наведемо тут лад, — сказав Лахман. — Тільки не вплутуйте в цю справу поліцію.

— А плата за квартиру? Хто мені її віддасть?

— Ми можемо зібрати гроші і заплатити вам за неї, — відповіла літня жінка в червоному кімоно. — Куди ж нам іще подітись? Хоч ви змилуйтесь над нами!

— Я була надто милосерда! Але інші користуються з цього. Які речі лишились від неї? Анічогісінько.

Консьєржка почала обшукувати кімнату. Єдина гола електрична лампочка заливала кімнату жовтаво-блідим світлом. Під ліжком стояв дешевий фібровий чемодан. Консьєржка стала навколішки в ногах залізного ліжка, де не було крові, і витягла чемодан. Її товстий зад у смугастому халаті нагадував зад велетенської огидної комахи, яка збирається пожерти свою жертву. Вона розкрила чемодан.

— Нічого нема! Кілька ганчірок... Стоптані черевики...

— А ось! — озвалась літня жінка. Її звали Люція Леве. Вона торгувала бракованими панчохами і склеювала побитий порцеляновий посуд.

Консьєржка одкрила шкатулочку. Там, на рожевій ваті, лежав разочок намиста і перстень з малесеньким червоним камінцем.

— Золотий? — запитала вона. — Напевно, тільки позолочений!

— Золотий, — підтвердив Лахман.

— Якби він був золотий, вона б давно продала його, перш ніж учинити самогубство, — заявила консьєржка.

— Не завжди до цього вдаються лише через голод, — спокійно відповів Лахман. — Це золото. А той камінець — рубін. Коштує він щонайменше сімсот-вісімсот франків.

— Дурниці!

— Якщо хочете, я сам продам перстень для вас.

— І при тому обдурите мене — так? Ні, голубе, не на таку напали!

Їй таки довелося покликати поліцію. Без цього обійтись було неможливо. Емігранти, що жили в будинку, на той час зникли. Більшість із них пішли в своїх справах — до консульства або щось продавати чи шукати роботи, — а решта до найближчої церкви, щоб там діждатись вістей від колеги, якого лишили на розі вулиці, як на спостережному посту. В церквах було безпечно.

Там саме служили месу. В бокових проходах, зігнувшись, стояли навколішках жінки — маленькі горбочки у чорному вбранні, — вони сповідалися. Горіли свічки, гримів орган; священик підняв блискучу золоту чашу з кров'ю Христа, який врятував світ... А до чого це привело? До кривавих хрестових походів, релігійного фанатизму, катувань інквізиції, колесування «відьом» та спалення єретиків — і все це в ім'я любові до ближнього...

— Може, підемо на вокзал? — запропонував я Гелен. — У залі чекання тепліше, ніж у церкві.

— Почекай ще трошки.

Вона підійшла до лави під самим амвоном і стала там навколішки. Не знаю, молилась вона чи ні і до кого зверталася, якщо молилась; мені раптом пригадався той вечір, коли я чекав на неї в оснабрюкському соборі. Тоді я вдруге знайшов людину, якої до того не знав і яка мені з кожним днем ставала дедалі чужішою і водночас ближчою. Тепер це ніби повторювалось, але я відчував, що вона вислизає з моїх рук, вислизає в ту сферу, де вже немає імен, а тільки пітьма і, можливо, є якісь невідомі закони пітьми; вона цього не хотіла і весь час поверталась назад, але мені вже не належала, та й що це взагалі означає — щасливе подружжя, ці слова, що прикривають безнадійні міщанські ілюзії? Але кожного разу, коли вона, як сама говорила, поверталась назад — на годину, на мить, на одну ніч, — я сам собі здавався бухгалтером, якому не слід рахувати, а без жодних запитань приймати все те хистке, нещасне, кохане й прокляте, що лишилось йому. Я знаю, для цього існують інші наймення — дешеві, необдумані й негативні, але ті я полишаю для інших стосунків і для тих людей, які

вважають, ніби їхні егоїстичні закони заповідані самим Богом. Самотність шукає собі товариша, не питаючи, хто він. Хто цього не знає, той ніколи не був самотнім, а був хіба що наодинці сам з собою.

— За що ти молилася? — запитав я і в ту ж мить пожалкував про це.

Гелен якось дивно глянула на мене.

— За візу до Америки, — відповіла вона, і я зрозумів, що сказала вона неправду.

У мене промайнула думка, що молилася вона за протилежне, бо весь час я відчував її пасивний опір тій подорожі.

— Америка? — почала вона якось уночі. — Чого тобі там треба? Навіщо так далеко тікати? З Америки тобі доведеться тікати до іншої Америки, а тоді ще кудись на чужину... Хіба ти цього не бачиш?

Гелен уже нічого нового не хотіла, ні в що не вірила. Смерть, яка пожирала її зсередини, не відступалась. Вона заволоділа Гелен, як вівісектор, що пробує, експериментує: а що буде, коли змінити або знищити ось цей орган, а потім ще й отой, або оцю клітину, а потім ще й оту?

Хвороба гралася з нею у страшний маскарад, як ми в замку простодушно гралися з маскарадними костюмами. І часом з худого личка на мене дивилися іскристі очі людини, що ненавиділа мене, часом такої, що була мені розпачливо віддана; часом то був одчайдушно сміливий гравець, часом — жінка, зголодніла і сповнена відчаю; але завжди то була людина, яку тільки я один міг повернути з темряви і яка була мені за це безмірно вдячна у своєму боязкому і водночас безстрашному чеканні кінця.

Прийшов наш дозорець і повідомив, що поліція пішла геть.

— Треба було йти до музею, — сказав Лахман, — там хоч опалюють приміщення...

— А хіба тут є музей? — спитала молода горбата жінка; її чоловіка схопили жандарми, і вона чекала його вже тижнів шість.

— Авжеж є.

Мені спав на думку небіжчик Шварц.

— Що ж, підемо туди? — спитав я в Гелен.

— Не тепер. Ходімо до себе...

Я не хотів, щоб вона ще раз побачила покійницю, але втримати її було неможливо. Коли ми ввійшли, консьєржка вже заспокоїлась. Можливо, їй уже назвали справжню ціну намиста й каблучки.

— Бідна жінка, — мовила консьєржка, — тепер у неї навіть імені немає.

— Хіба в неї не було документів?

— Була тільки перепустка. Її вже забрали інші, ще до приходу поліції, та й розіграли на жеребки. Ота маленька, рудоволоса виграла.

— Ах, так... Ну, звичайно, у неї ж не було ніяких документів. А померлій це вже байдуже.

— Хочете її побачити?

— Ні, — відповів я.

— Так, — сказала Гелен.

Пішов і я з нею. Небіжчиця геть стекла кров'ю. Коли ми зайшли до кімнати, дві емігрантки саме заходилися її обмивати. Вони безцеремонно перевертали її, наче дошку. Волосся небіжчиці звисало на підлогу.

— Геть звідси! — просичала на мене одна з жінок.

Я вийшов. Гелен залишилась. Через деякий час я повернувся, щоб витягти її звідти. Вона була сама у вузенькій комірчині, стояла в ногах ліжка, втупившись очима у біле, запале обличчя, на якому одне око лишилося незаплющеним.

— Ну, тепер ходімо, — сказав я.

— Отакий, значить, матимеш тоді вигляд, — прошепотіла вона. — Де її поховають?

— Не знаю. Там, де ховають злидарів. Якщо на це потрібні якісь кошти, консьєржка назбирає.

Гелен нічого не відповіла. В одчинене вікно віяло холодне повітря.

— Коли її поховають? — запитала Гелен.

— Завтра або післязавтра. А може, її ще заберуть на розтин.

— Навіщо? Хіба не вірять, що вона вчинила самогубство?

— Та ні, напевно, вірять.

Ввійшла консьєржка.

— Завтра її заберуть до клініки на розтин. На таких трупах молоді лікарі вчаться оперувати. Їй це вже байдуже, а тим і добре — адже на дурничку. Хочете, може, чашку кави?

— Ні, — відповіла Гелен.

— А мені треба випити чашечку, — заявила консьєржка. — Дивна річ, чому це нас так хвилює, га? Адже всім нам доведеться померти.

— Воно-то так, — мовила Гелен. — Але ніхто не хоче цьому вірити.

Вночі я прокинувся. Гелен сиділа на ліжку і ніби до чогось прислухалася.

— Ти теж почуваєш запах?

— Який?

— Та померлої. Вона смердить. Зачини вікно.

— Нічого не чути, Гелен. Це так швидко не буває.

— Ні, таки чути.

— То, може, пахнуть гілки...

Емігранти назбирали трохи грошей і поставили коло померлої букет з лаврових гілок і свічку.

— Навіщо вони поставили ті гілки? Адже завтра її пошматують, а потім викинуть шматки у відро і продадуть їх, як м'ясні відходи, на харч собакам.

— Вони їх не продають. Розітнуті трупи звичайно спалюють або закопують, — пояснив я, обнімаючи Гелен.

Вона вирвалася з моїх обіймів.

— Я не хочу, щоб мене порізали на шматки, — заявила вона.

— Та чого б це тебе різали?..

— Обіцяй мені, що ти не дозволиш цього, — не слухаючи мене, наполягала Гелен.

— Це я можу тобі з певністю пообіцяти.

— Зачини вікно. Я знову відчуваю це саме.

Я встав і причинив вікно. Надворі ясно світив місяць, а коло вікна сиділа кішка. Коли віконна рама зачепила її, вона пирхнула і відскочила геть.

— Що то було? — запитала Гелен.

— Кішка.

— От бачиш, вона теж чує запах.

Я обернувся.

— Вона сидить тут щоночі і чекає, щоб канарейка вилетіла з клітки. Спи собі, Гелен. Це тобі приснилося. Насправді нічого з тієї кімнати не чутно.

— Тоді це тхне від мене?

Я вирячився на неї.

— Ні від кого тут не тхне, Гелен, це тобі приснилося.

— Коли це не від неї, то, значить, від мене. Не бреши мені! — раптом різко крикнула вона.

— Боже мій, Гелен, та ні від кого не тхне! Якщо й може чимось тхнути, то тільки часником з ресторану під нами. Ось я зараз... — Я взяв маленький флакончик одеколону — тоді я потай торгував ним — і побризкав навколо по кімнаті. — Отепер повітря чисте.

— Я знаю, про що ти думаєш, — заперечила вона. — Ти гадаєш, ніби від мене тхне. Не бреши мені! Я це бачу по твоїх очах, давно вже бачу! Ти гадаєш, я не відчуваю на собі твоїх поглядів, коли тобі здається, ніби я цього не бачу? Я знаю, ти гидуєш мною, я знаю це, бачу і відчуваю щодня!

Кілька хвилин я стояв мовчки. Якщо вона ще мала що сказати, нехай би сказала. Та вона теж замовкла. Я помітив, що вона тремтить. Вона сиділа в ліжку, зігнувшись у дугу і спершись на руки, з блідим, невиразним обличчям: очі великі і темні, уста густо підмальовані — аж ніби чорні у тьмяному світлі, — уже декілька днів вона їх підмальовувала й на ніч, — сиділа і пильно стежила за мною, наче поранений звір, готовий кинутись.

Вона довго не могла заспокоїтись. Кінець кінцем я постукав у двері до Баума, що жив на другому поверсі, і купив у нього маленьку пляшку коньяку. Ми сиділи на ліжку і пили, чекаючи ранку. Ранком прийшли за небіжчицею. Носії тупотіли важкими чоботями по сходах, стукали марами об стіни вузького коридору. Крізь тонку стінку чути було їхні дотепи. А за годину кімнатку зайняли вже нові мешканці.

Декілька днів я торгував її кухонним начинням — бляшаними тертушами, ножами, овочерізками та різним дріб'язком, який не треба було носити в громіздких чемоданах. Разів зо два я повертався до нашої кімнати трохи раніше, ніж звичайно, і не заставав Гелен. Я чекав її, непокоївся, але консьєржка пояснила мені, що ніхто за Гелен не приходив і що вона часто виходить надовго з дому.

Одного разу вона повернулася пізно ввечері. Обличчя її було суворе, на мене вона й не глянула. Я не знав, що робити, але не розпитувати її було б ще дивніше, аніж запитати. Тому я все ж таки спитав:

— Де це ти була, Гелен?

— Ходила на прогулянку, — відповіла вона.

— В таку погоду?

— Так, у таку погоду. Не стеж за мною!

— Я не стежу, — сказав я. — Тільки турбувався, чи не схопила тебе поліція.

Вона сухо засміялась.

— Поліція мене вже не схопить.

— Я хотів би вірити в це.

Гелен пильно подивилась на мене.

— Якщо ти й далі будеш питати, я знову піду. Я не терплю, коли за мною стежать, розумієш чи ні? Будинки на вулицях не стежать за мною, їм до мене байдуже. І людям, які проходять повз мене, теж байдуже. Вони не питають мене і не стежать за мною!

Мені стало ясно, що вона мала на увазі. На вулиці ніхто нічого не знав про її хворобу. Там вона була просто жінка, а не пацієнтка. А їй хотілось бути жінкою, хотілось жити; бути пацієнткою означало для неї повільну смерть.

Вночі вона плакала уві сні. А вранці все забувала. Вона не зносила сутінок. Вони душили її налякане серце, наче отруйне павутиння. Я бачив, що вона дедалі більше вживає наркотичних засобів. Я звернувся до Леві, що колись був лікарем, а тепер гандлював гороскопами. Він пояснив мені, що лікувати вже пізно. Те ж саме казав і Дюбуа.

Тепер вона частіше поверталася додому пізно ввечері. Боялася, щоб я її не розпитував. А я вже ні про що й не питав. Одного разу, коли я був удома сам, хтось прислав букет червоних троянд. Я пішов з дому, а коли повернувся, букета вже не було. Гелен почала пити. Дехто вважав за потрібне повідомити мене, що її бачили в барах, та й не саму... Я все вештався коло американського консульства. Тепер мені вже дозволяли чекати у вестибюлі, та дні минали, а нічого нового не було.

Потім мене спіймали. Метрів за двадцять від консульства поліція раптом оточила емігрантів. Я спробував прорватись до консульства, але це тільки викликало ще більшу підозру до мене. Побачивши, як Лахман зник у дверях, я рвонувся, пробився крізь кордон, але впав, зачепившись за підставлену жандармом ногу.

— Отого суб'єкта — за всяку ціну! — сказав, посміхаючись, якийсь чоловік у цивільному. — Він щось надто вже поспішає.

Перевірили наші документи. Шістьох із нас затримали. Поліція зникла, а нас раптом оточили люди в цивільному. Нас відтіснили, запхнули в закриту вантажну машину і привезли до якогось будинку в передмісті, що одиноко стояв у садку. Коли я тепер вам розповідаю, все це схоже на поганий кінофільм, — сказав Шварц. — Але хіба всі ці останні дев'ять років не були якимось бездарним кривавим фільмом?

— Ви потрапили до гестапо? — спитав я.

Шварц кивнув.

— Тепер мені здається чудом, що вони не схопили мене раніше. Я ж бо знав, що Ґеорґ не перестане шукати нас. Молодик, що весь час посміхався, забравши в мене документи, проговорився про це. На нещастя, паспорт Гелен теж був у мене — я взяв його, йдучи до консульства.

— Нарешті ми впіймали одну з наших рибок, — сказав тоді молодик. — Друга теж незабаром буде в нас. — Посміхаючись, він ударив мене в обличчя рукою, на якій було повно перснів. — Ви, може, іншої думки, Шварце?

Я витер кров — перснями він роздер мені губу. У кімнаті, крім того молодика, було ще двоє в цивільному.

— Чи, може, ви не хочете самі дати нам адреси? — запитав з усмішкою молодик.

— Нема її в мене, — відказав я. — Я сам шукаю свою дружину. Тиждень тому ми посварилися, і вона кудись утекла.

— Посварилися? Як це негарно! — молодик ще раз ударив мене в обличчя. — Ось тобі, щоб не сварився!

— Може, його погойдати, начальнику? — спитав один з тих бовдурів, що стояли позад мене.

Молодик з дівочим обличчям знову посміхнувся.

— Поясніть йому, Меллер, що то означає погойдати.

Меллер пояснив, що мене підв'яжуть за статеві органи і потім будуть колихати...

— Ви знайомі з цією забавою? Адже один раз ви вже були в таборі, — звернувся до мене молодик.

Такого я ще не знав.

— Це мій винахід, — признався він. — Але спершу ми можемо зробити простішу операцію. Просто візьмемо та й перев'яжемо ваші коштовності так міцно, що в них не проникне жодна крапля крові. Уявляєте собі, як через годину ви будете галасувати? А щоб ви тоді поводилися пристойно і спокійно, ми напхаємо вам повний рот тирси.

У нього були якісь незвичайні, наче скляні, світло-блакитні очі.

— У нас є багато різних веселих штукерій, — вів далі молодик. — Вам відомо, наприклад, які витівки можна робити з вогнем?

Обидва підлеглі йому бички зареготали.

— Скажімо, що можна зробити тоненькою розжареною дротинкою? — посміхаючись, розповідав молодик. — Продіваючи її в вуха або в ніздрі, можна багато чого досягти, псевдо-Шварце! Вся вигода в тому, що тепер ви цілком і без обмежень перебуваєте в нашому розпорядженні для всяких експериментів.

Він боляче наступив мені на ноги. Коли він стояв отак перед самим моїм носом, на мене війнуло французькими парфумами. Я не ворухнувся. Знав, що чинити опір безглуздо, а удавати з себе героя — ще безглуздіше. Зламавши мою мужність, кати мали б велику втіху. Після наступного удару, який завдали мені палицею, я, застогнавши, упав. Пролунав регіт.

— Підбадьоріть його трохи, Меллер, — ніжним голосом наказав молодик.

Меллер затягнувся сигаретою, нахилився до мене і приклав до моєї повіки. Я відчув такий біль, ніби мені сипнули в око гарячого приску. Всі троє зареготали.

— Вставай, хлопчику, — сказав молодий сміхун.

Похитуючись, я підвівся. Не встиг я ще стати на ноги, як він ударив мене знову.

— Це лише вправи, щоб зігрітися, — пояснив він. — Поспішати нікуди, попереду ще ціле життя, я хотів сказати — ваше життя, Шварце. Якщо й далі будете симулювати, то ми для вас маємо чудову несподіванку. Станете рачки літати в повітрі!

— Я не симулюю, — відповів я. — Я тяжко хворий на серце. Може статися, що наступного разу я зовсім не підведусь, щоб ви там не робили.

Сміхун обернувся до своїх бичків.

— То наш хлопчик хворий на серце? Щось не віриться.

Він ще раз ударив мене, але я відчув, що своїми словами справив на нього певне враження. Передати мене Ґеорґові мертвим він не міг.

— Ще не пригадали адреси? — запитав він. — Для вас простіше сказати її зараз, аніж потім, коли вже не буде зубів.

— Не знаю я її. Хоч дуже хотів би знати.

— Та наш хлопчик просто герой! Чудово! Шкода тільки, що, крім нас, цього ніхто й не побачить.

Він топтав мене, аж поки стомився. Я лежав на підлозі й намагався захистити обличчя та статеві органи.

— От так, — сказав він нарешті, — а тепер замкнемо нашого хлопчика в підвал. Потім повечеряємо, а тоді вже візьмемося до справи як слід. Буде славне нічне засідання!

Все це було мені знайоме. Ті тортури, поряд з Гете і Шіллером, належали до культури фашистських молодчиків, і я вже пройшов був таку школу в німецькому концтаборі. Але в мене була ще отрута. Мене обшукали досить поверхово, і ампулки не знайшли. Лишилось у мене і лезо безпечної бритви, вправлене в шматочок пробкового дерева й зашите в підкладку штанів; його теж не знайшли.

Я лежав у пітьмі. Дивна річ — розпач у таких ситуаціях виникає не від того, що тебе ще чекає, а від того, що ти був такий дурний і попався.

Лахман бачив, як мене схопили. Правда, він не знав, що то було гестапо, бо ж у тій акції брала участь і французька поліція; але коли я за кілька днів не повернуся, Гелен спробує довідатись через поліцію, хто мене тримає під арештом. І тоді вона сама прийде. Питання лиш у тому, чи схоче той сміхун ждати. Я міркував собі, що йому треба було б якнайшвидше поінформувати Ґеорґа. Якщо Ґеорґ у Марселі, то він допитає мене ще цього вечора.

Ґеорґ був у Марселі. Гелен таки не помилилася. Він приїхав і взявся за мене. Не хочу про це розповідати. Коли я знепритомнів, мене

одливали водою. Потім відтягли назад до підвалу. Тільки отрута, що була в мене, допомогла перетерпіти муки. На щастя, Ґеорґові бракувало терпіння на всі ті вишукані тортури, що їх обіцяв сміхун, але у своєму роді і Ґеорґ був на висоті.

— Уночі він прийшов ще раз до мене, — вів далі Шварц. — Сів на табуретку, розчепірив ноги — то був символ абсолютної влади, якого ми, здавалося, позбулись уже давно, ще в дев'ятнадцятому столітті, і який, проте, став прикметою двадцятого. За один день я побачив зло у двох варіантах — того сміхуна і Ґеорґа, зло абсолютне і зло брутальне. З них сміхун був гірший, якщо можна тут розрізняти якісь нюанси, — він катував заради втіхи, а Ґеорґ — щоб добитися свого.

Тимчасом я придумав один план. Мені якимось чином треба було вибратися з того будинку. Отож, коли Ґеорґ сидів коло мене, я удавав, ніби мене зломлено. Я, мовляв, ладен сказати все, якщо він мене пощадить. На його обличчі з'явився ситий, презирливий оскал людини, що ніколи не перебувала в подібній ситуації, а тому вважає, ніби вона вийшла б з неї, як герой у шкільній читанці. Але такі типи ніколи не витримують.

— Знаю, — докинув я. — Я чув колись, як заволав один гестапівський офіцер, коли прищикнув собі пальця, вбиваючи в'язня сталевим ланцюгом. А той, кого вбивали, мовчав.

— Ґеорґ пнув мене чоботом, — розповідав Шварц.

— То ти ще хочеш ставити свої умови? — запитав він.

— Я не ставлю умов, — заперечив я. — Але якщо ви повернете Гелен до Німеччини, вона знову втече або вчинить самогубство.

— Дурниці! — засопів Ґеорґ.

— Гелен не дорожить життям, — сказав я. — Вона знає, що в неї рак і що їй уже не вилікуватись.

Ґеорґ вирячився на мене.

— Брешеш, стерво! У неї жіноча хвороба, а не рак!

— У неї рак. Про це дізналися ще в Цюриху, при першій операції. Уже тоді було запізно лікувати. І їй про це сказали.

— Хто сказав?

— Лікар, який оперував її. Вона вимагала від нього правди.

— От свиня! — проревів Ґеорґ. — Ну, я ще доберуся до тієї сволоти! За який-небудь рік ми зробимо Швейцарію німецькою! От недолюдок!

— Мені хотілося, щоб Гелен повернулась додому, — сказав я. — Та вона відмовилась. Але гадаю, вона погодилась би, якби я їй сказав, що нам треба розлучитися.

— Просто сміх!

— Я зміг би повестися так огидно, що вона зненавиділа б мене на все життя.

Я бачив, як напружено думав Ґеорґ. Я сперся на руки і не зводив з нього очей. Мені заболіло перенісся, так намагався я нав'язати йому свою волю.

— Як це? — нарешті вимовив він.

— Вона боїться, що від неї вже тхне і що нею гидують. Якби я таке сказав, вона б мене зреклася навіки.

Ґеорґ роздумував. Я, здається, міг навіть прослідкувати за ходом його думок. Він розумів, що моя пропозиція сприятлива для нього. Навіть коли б він і вибив з мене адресу Гелен, вона ще більше зненавиділа б його; якщо ж я поставлюся до неї як негідник, вона зненавидить мене, а він зможе виступити в ролі рятівника і сказати їй: «Хіба я не казав тобі завжди про це?»

— Де вона мешкає? — спитав він.

Я назвав вигадану адресу.

— Будинок має з півдесятка виходів, — додав я. — Через підвал і суміжні вулиці. Вона зможе легко втекти, якщо з'явиться поліція. Та вона не втече, якщо прийду я сам.

— Або я, — перебив Ґеорґ.

— Вона подумає, що ви мене вбили. А в неї є отрута.

— Дурощі!

Я чекав.

— А що ти за це хочеш? — спитав Ґеорґ.

— Щоб ви мене відпустили.

Він осміхнувся. Його посмішка нагадувала оскал звіра. І я одразу зрозумів, що він нізащо в світі не відпустить мене.

— Гаразд, — трохи згодом сказав він. — Поїдеш зі мною. Я буду стежити, щоб ти не викинув якогось коника. Ти скажеш це їй при мені.

Я кивнув.

— Ну, давай! — Ґеорґ підвівся з табуретки. — Умийся он там під краном.

— Я беру його з собою, — кинув Ґеорґ одному з гестапівських бовдурів, що сидів у кімнаті і, забавляючись, приміряв собі оленячі роги.

Той викинув руку у нацистському вітанні і побіг відчинити дверцята Ґеорґової машини.

— Сідай сюди, поряд, — наказав Ґеорґ. — Дорогу знаєш?

— Звідси ні. Знаю тільки від Cannebiere.

Ми помчали крізь вітряну й холодну ніч.

Я сподівався, що коли машина їхатиме повільніше або десь зупиниться, мені вдасться якось вискочити з неї; але Ґеорґ мої дверцята замкнув. Кричати теж було марно — ніхто не прийде на допомогу людині, яка гукає з німецької машини; крім того, поки я двічі гукну з закритого лімузина, Ґеорґ приб'є мене.

— Гляди мені, я сподіваюсь, що ти сказав правду, — пробурчав Ґеорґ. — А якщо дуриш мені голову, то я звелю зідрати з тебе шкіру й посипати перцем...

Я сидів, зіщулившись, на своєму місці, коли машина загальмувала перед якимсь возом, що несподівано виринув із темряви, я навмисне клюнув носом об стінку кабіни.

— Ти мені не придурюйся, боягузе, не прикидайся непритомним! — гаркнув Ґеорґ.

— Я зовсім заслаб, — відповів я, поволі підводячись.

— Жалюгідна ганчірка!..

Тимчасом я відірвав підкладку за поясом штанів; коли машина загальмувала вдруге, я намацав рукою лезо бритви; на третій раз я, вдарившись головою об запобіжне скло, уже встиг вийняти лезо; в темряві машини Ґеорґ не міг побачити, що у мене в руці.

Шварц підвів голову. У нього на чолі виступили дрібненькі крапельки поту.

— Він би нізащо в світі не відпустив мене... — мовив Шварц. — Адже і ви так гадаєте?

— Звичайно, не відпустив би.

— На повороті я раптом голосно гукнув: «Обережно! Зліва!..» Мій несподіваний крик подіяв швидше, ніж Ґеорґ устиг щось подумати. Голова його мимоволі сіпнулась ліворуч, і він загальмував, міцніше охопивши руками кермо. В ту ж мить я кинувся на нього. Лезо, вправлене в шматочок пробки, було невелике; але я різонув ним збоку по шиї і з силою потягнув через дихальне горло. Випустивши кермо, Ґеорґ схопився рукою за горло. Потім безсило похилився до лівих дверцят. Машина рвонулась і врізалася в густий чагарник. Дверцята розчинилися навстіж, і Ґеорґ випав з машини. З нього цівкою текла кров, він тільки хрипів.

Я вибрався з машини і прислухався. В навколишній тиші мотор, здавалося, аж ревів. Я вимкнув його, і тоді тиша зашуміла, наче вітер. То шуміла кров у моїх вухах. Спостерігаючи за Ґеорґом, я шукав своє лезо. Воно блищало на підніжці машини. Я взяв його в руки і став чекати. Я не був певен, що Ґеорґ не схопиться на ноги; трохи згодом він дриґнув кілька разів ногами і завмер. Я кинув лезо, потім знову під-

няв і встромив у землю. Вимкнув світло й знову прислухався. Навколо було тихо. Я не продумав заздалегідь, що робитиму далі, отож тепер мусив діяти якомога швидше. Чим пізніше розкриється вбивство, тим краще для мене.

Я роздягнув Ґеорґа і спакував його речі. Потім відтягнув труп у кущі. Поки його знайдуть, мине певний час, а далі мине ще якийсь час, поки з'ясують, чиє то тіло. Може, мені пощастить і його просто не впізнають.

Перевіривши машину, я переконався, що вона справна. Я вивів її знову на дорогу. Тут мене занудило, і я вирвав. У машині знайшовся кишеньковий ліхтарик. Сидіння і дверцята були забризкані кров'ю. Але все те було обтягнуто шкірою, тому кров стиралася легко. Ставши біля канави, я Ґеорґовою сорочкою помив машину. Змив кров і з підніжки. Підсвічуючи собі ліхтариком, я витирав машину, поки вона стала зовсім чиста. Потім помився сам і знову сів за кермо. Мені гидко було сидіти на місці Ґеорґа; у мене було таке відчуття, ніби він ось-ось стрибне з темряви мені на спину. Я ввімкнув мотор і поїхав.

Машину я лишив на певній відстані від квартири, у провулку. Саме йшов дощ. Я перетнув вулицю й глибоко зітхнув. Поступово знову став відчувати, як болить моє побите тіло. Я зупинився перед вітриною продуктового магазину, у якій лежала риба, і збоку побачив дзеркало. На сріблястій поверхні неосвітленого скла важко було розгледіти себе як слід, та все ж я побачив, що обличчя моє розпухло й рясніє синяками. Я глибоко вдихнув вологе повітря. Здавалося неймовірним, що я лише кілька годин тому був на цій вулиці — відтоді ніби минула ціла вічність.

Мені вдалося непомітно пройти повз консьєржку. Вона вже спала і тільки щось пробурмотіла уві сні. Пізній прихід пожильців для неї не був чимось незвичайним. Я хутко подався сходами нагору.

Гелен у кімнаті не було. Я поглянув на ліжко, на одежну шафу. Канарейка, розбуджена світлом, почала співати. В ту ж мить на вікні з'явилась кішка і вп'ялася блискучими очима в кімнату, наче проклята душа. Я почекав кілька хвилин. Потім тихенько прокрався до кімнати Лахмана й обережно постукав у двері. Той одразу ж прокинувся. Біженці сплять сторожко.

— Це ви... — промовив Лахман, потім глянув на мене і замовк.

— Ви що-небудь сказали моїй дружині? — спитав я.

Він похитав головою.

— Її не було вдома. Я заходив годину тому, вона ще не повернулась.

— Ну, слава Богу.

Лахман дивився на мене, як на божевільного.

— Слава Богу, — сказав я ще раз. — Тоді її, напевно, не схопили. Вона просто кудись вийшла.

— Просто кудись вийшла, — повторив Лахман. — А що сталося з вами? — спитав він.

— Мене допитували. А потім я втік.

— Поліція?

— Гестапо. Але те вже минулося. Лягайте знову спати.

— Гестапо знає, де ви?

— В такому разі я не був би тут. Ще до світанку я зникну звідси.

— Секундочку! — Лахман видобув кілька образів і чоток. — Візьміть. Часом це впливає чудодійно. Гіршу вдалося з цими речами перейти кордон. Народ у Піренеях дуже побожний. Ці речі благословив сам Папа Римський.

— Справді?

Лахман відповів мені з чарівною посмішкою:

— Якщо вони рятують нас, то їх благословив сам Бог. До побачення, Шварце.

Я повернувся до своєї кімнати й почав спаковувати речі. Я відчув себе спустошеним, але нерви у мене були напружені, як струни. В шухлядці у Гелен я знайшов пачку листів з адресою на марсельський поштамт «до запитання». Я машинально поклав їх у її чемодан. Знайшов паризьку вечірню сукню Гелен і теж поклав туди. Потім сів до умивальника й запустив руку у воду. Обпечені пальці нестерпно боліли. Коли я глибоко вдихав, боліло і в грудях. Я бездумно дивився на вологі дахи будівель.

Нарешті почулися кроки Гелен. Вона стала в дверях, як прекрасний вмираючий ангел.

— Що це ти робиш? — Вона ще нічого не знала. — Що трапилось?

— Нам треба тікати, Гелен, — відповів я. — І якнайшвидше.

— Ґеорґ?..

Я мовчки кивнув. У думці вирішив розповідати про свою пригоду якомога менше.

— Що з тобою сталося? — злякано спитала вона, придивляючись до мене.

— Мене арештували. Потім я втік. Вони шукатимуть мене.

— То треба втікати?

— Негайно.

— Куди?

— До Іспанії.

— Як?

— Поки можна буде — на автомашині. Ти можеш швиденько зібратись?

— Можу.

Гелен похитнулась.

— Болить? — здогадався я.

Вона кивнула. «Хто це стоїть отам біля дверей?» — промайнуло у мене в голові. Вона видалась мені зовсім чужою.

— У тебе ще є ампули? — запитав я.

— Вже мало.

— Ми дістанемо ще.

— Вийди на хвилинку з кімнати, — попросила вона.

Я стояв у коридорі. То тут, то там трохи прочинялися двері. Крізь щілини блищали очі лемурів. Витикались обличчя одноких поліфемів-карликів зі скривленими устами.

Лахман, у довгих сірих підштаниках, наче трав'яний коник, вискочив по сходах нагору і втиснув мені в руки пляшку коньяку.

— В дорозі знадобиться, — прошепотів старий.

Я зразу ж надпив трохи з пляшки.

— У мене є гроші, — мовив я. — Ось нате! І принесіть мені ще одну повну пляшку.

Перед цим, оглядаючи кишені Ґеорґа, я взяв собі його бумажник, у якому було чимало грошей. Хотів був викинути його, але потім передумав. Знайшов у ньому й Ґеорґів паспорт, що лежав поряд з паспортом Гелен та моїм.

Костюм Ґеорґа я зв'язав у вузол, запхнув усередину каменюку й кинув у воду в гавані. Оглянувши при світлі кишенькового ліхтарика той паспорт, я поїхав до Ґреґоріуса, підняв його з постелі й попросив замінити фотокартку Ґеорґа моєю. Спершу він вжахнувся і не хотів нічого робити. Підробляти емігрантські паспорти було його ремеслом, і в цьому ділі він вважав себе справедливішим за Бога, якого винив у всіх наших нещастях; але паспорта високого гестапівського чиновника він ще ніколи й не бачив.

Я пояснив, що йому, як митцеві, не обов'язково скріпляти своїм підписом той витвір. За все, мовляв, відповідаю я, і про його роль у цьому ніхто не дізнається.

— А якщо вас катуватимуть?

Я показав йому свої руки і вказав на обличчя.

— Через годину я виїду звідси, — мовив я. — Як емігрант, я з таким обличчям не проїду й десяти кілометрів. А мені треба тікати через кордон.

Це єдиний для мене вихід. Ось мій паспорт. Зніміть копію з мого фото і приліпіть у цей паспорт. Скільки це коштуватиме? У мене є гроші.

Зрештою Грегоріус погодився.

Лахман приніс другу пляшку коньяку. Я заплатив йому й повернувся до своєї кімнати. Гелен стояла біля свого нічного столика. Шухляда, з якої я вийняв листи, була відкрита. Гелен закрила її й підійшла до мене.

— Це все зробив з тобою Ґеорґ? — запитала вона.

— Там був цілий консорціум, — відповів я.

— Прокляття на його голову! — Вона підійшла до вікна й одчинила його. Кішка стрибнула геть. — Прокляття на його голову! — повторила Гелен так переконливо й запально, ніби замовляла нечисту силу в якомусь містичному ритуалі. — Будь він проклятий на все життя, довіку!..

Я взяв її за стиснуті в кулаки руки й відвів од вікна.

— Нам треба тікати звідси.

Ми спустилися вниз по сходах. З усіх дверей нас проводжали поглядами. З однієї кімнати нам помахав сірий рукав.

— Шварце! Тільки не беріть рюкзака. Жандарми пильні до рюкзаків. У мене є чемодан з дешевої штучної шкіри, дуже шикарний...

— Спасибі, — відповів я. — Тепер мені не потрібен ніякий чемодан. Потрібне лише щастя.

— Ми всі бажаємо вам успіху.

Гелен уже вийшла на вулицю. Звідти чутно було розмову: якась промокла повія радила Гелен повертатись додому: мовляв, дощ зіпсував усе — немає жодного клієнта.

«От і добре», — подумав я; мені якраз і потрібні були безлюдні вулиці.

Побачивши автомашину, Гелен оторопіла.

— Я вкрав її, — пояснив я. — На ній ми повинні від'їхати якомога далі звідси. Сідай.

Надворі ще було темно. Дощ лив такий, що по вітровому склу вода текла струмками. Якщо на підніжці де й лишилася кров, тепер усе змиє дощем. Я зупинив машину оддалік будинку, в якому жив Грегоріус.

— Стань ось тут у захистку, — звернувся я до Гелен, вказавши на скляний піддашок магазина, в якому продавали рибальські снасті.

— А хіба не можна посидіти в машині?

— Ні. Якщо хтось підійде, удавай, ніби чекаєш тут клієнтів. Я скоро повернуся.

Грегоріус уже зробив усе, що треба. Його страх поступився перед гордістю митця.

— Клопоту завдав тільки мундир, — розповідав він. — Ви ж зняті в цивільному костюмі. Ось погляньте. Я просто взяв та й відрізав голову гестапівця...

Виявляється, він одклеїв фотокартку Ґеорґа, вирізав з неї голову і шию, а те, що лишилось, — груди Ґеорґа в мундирі — наклав на мою картку, і весь цей монтаж перефотографував.

— Оберштурмбанфюрер Шварц, — пишаючись, мовив він.

Фотокартка вже просохла, і він приліпив її на місце.

— Печатка не дуже вдалася. Якщо хтось добре придивиться, то може помітити підробку. Але в такому випадку вам однаково не уникнути біди — навіть коли б печатка була справжня. А ось вам і ваш старий паспорт: повертаю непошкодженим.

Він віддав мені обидва паспорти і рештки фотокартки Ґеорґа. Йдучи вниз по сходах, я порвав те фото на дрібненькі шматочки, а на вулиці викинув їх у воду, що текла в каналізацію.

Гелен чекала. Я ще раніше перевірив машину: баки були повні пального. Якщо все буде гаразд, заправки вистачить до самої Іспанії. Мені щастило і далі: в шухляді арматурного щитка лежала книжечка талонів на право переїзду франко-іспанського кордону; нею вже скористалися двічі. Я вирішив не переїздити кордон там, де машина вже побувала. В машині я ще знайшов схему шосейних доріг Франції, рукавички та атлас Європи для автомобілістів.

Машина мчала крізь дощ. До ранку лишалося ще кілька годин, ми їхали в напрямі Перпіньяна. Поки розвидниться, я мав намір нікуди не звертати з шосе.

— Може, я поведу машину? — запропонувала Гелен. — У тебе ж поранені руки!

— А ти зможеш? Ти цієї ночі зовсім не спала.

— Ти теж не спав.

Я поглянув на неї. Вона була на диво свіжа і зовні спокійна.

— Хочеш ковточок коньяку?

— Ні. Я буду вести машину, поки десь трапиться нагода випити кави.

— Лахман дав мені ще одну пляшку коньяку.

Я дістав з кишені пальта пляшку. Але Гелен похитала головою. Вона зробила укол і певний час пити не могла.

— Нехай пізніше, — лагідно сказала вона. — Спробуй заснути. Будемо вести машину по черзі.

Гелен вела машину краще за мене. Згодом вона почала тихенько наспівувати якихось монотонних пісеньок. Досі я був нервово збуджений, а тепер шелест машини і приглушений монотонний спів почали заколисувати мене. Я знав, що мені конче треба поспати, але щохвилини, здригаючись, прокидався. За вікнами машини пролітали сірі краєвиди, і ми ввімкнули фари, незважаючи на інструкції про затемнення.

— Ти вбив його? — раптом спитала Гелен.

— Так...

— Ти змушений був це зробити?

— Так.

Ми їхали все далі. Я сидів, втупившись очима в шосе; в моїй голові роїлися різні думки, потім я поринув у сон. Коли прокинувся, дощ перестав, і в мене було таке відчуття, ніби все це мені приснилось.

— Все, що я допіру сказав тобі, неправда, — мовив я.

— Я знаю, — відповіла Гелен.

— То був не він, — додав я.

— Знаю.

Вона й не глянула на мене.

В останньому перед кордоном містечку я вирішив узяти для Гелен іспанську візу. Юрба перед консульством справляла гнітюче враження. Довелося йти на риск: можливо, машину Ґеорґа вже розшукували; але іншого виходу не було. У паспорті Ґеорґа віза була.

Я поволі під'їздив до будинку. Юрба розступилася і дала нам дорогу тільки тоді, коли помітила німецький номер машини. Частина емігрантів зразу розбіглася. Машина просувалася до ґанку консульства по алеї ненависті. Якийсь жандарм відсалютував нам. Такого зі мною вже давно не траплялось. Я недбало кивнув йому і зайшов до консульства. Жандарм розштовхував людей, звільняючи мені дорогу.

«Виходить, щоб заслужити таку пошану, треба бути вбивцею», — гірко подумав я.

Варто мені було показати паспорт, як зразу ж видали візу. Віцеконсул поглянув на моє обличчя. Моїх рук він побачити не міг, бо я надів рукавички, знайдені в машині.

— Сліди війни і рукопашного бою, — пояснив я.

Він кивнув, мовляв, розумію.

— Ми теж пережили роки тяжкої боротьби. Хайль Гітлер! Велика людина ваш фюрер, як і наш каудильо.

Я вийшов на вулицю. Навколо машини утворився вільний простір — ніхто не наважувався підійти близько. На задньому сидінні

прищулився зляканий хлопчик років дванадцяти. Він забився в куточок, і видно було тільки його очі та притиснуті до рота руки.

— Ми повинні взяти його з собою, — мовила Гелен.

— Чому?

— У нього є лише посвідка, термін якої кінчається через два дні. Якщо його спіймають, то відішлють до Німеччини.

Я відчув, як у мене по спині побігли струмки поту. Гелен спокійно поглянула на мене.

— Ми загубили одне життя, — сказала вона англійською мовою, — тому повинні врятувати хоч одне.

— Де твій документ? — запитав я хлопця.

Він мовчки простягнув мені дозвіл на проживання. Я взяв той папірець і знову пішов до консульства. Повертатись туди ще раз мені було дуже важко; наша машина, здавалося, сотнею гучномовців розголошувала свою таємницю. Секретареві я сказав невимушеним тоном, що мені потрібна ще одна віза, а я мало не забув про це — для певної рекогносцировки по той бік кордону. Побачивши папірець, він спершу остовпів, потім осміхнувся, підморгнув мені одним оком і дав візу.

Я сів у машину. Емігранти проводжали мене ворожими поглядами. Певно, люди гадали, ніби я збираюсь одвезти хлопця в табір.

Я залишив місто з надією, що щастя й надалі не зрадить мене. Кермо в моїх руках ставало дедалі гарячішим. Я побоювався, що скоро доведеться кинути машину, але ніяк не міг придумати, що ж робити потім.

Гелен при тій погоді не могла пробиратися через кордон гірськими стежками; вона була надто слаба, до того ж втрата машини означала б втрату тієї примарної охорони, яку нам дали в руки наші вороги. Ніхто з нас не мав дозволу на виїзд із Франції. Пішки переходити кордон — це зовсім не те, що на дорогій машині.

Ми поїхали далі. Видався чудовий день. Світ земний і світ потойбічний, здавалося, звалились у безодню, а ми їхали по вузькому хребту через високогірну, окутану хмарами місцевість, наче в кабіні канатної дороги. Нашу подорож можна було б порівняти хіба що з китайськими малюнками, на яких герої мандрують крізь хмари поміж гірських вершин та водоспадів. Хлопчина прищулився на задньому сидінні машини і майже не ворушився. Окрім недовір'я до всього, життя ще не встигло нічого навчити його. То було справжнє дитя двадцятого століття: коли культуртрегери «третьої імперії» пробили його дідусеві череп, хлопцеві було всього три роки; коли повісили батька — минуло сім

років; а коли матір задушили в газовій камері — дев'ять. Він якось вислизнув із концентраційного табору і самотужки прокладав собі шлях через кордони. Коли б його схопили, то, певно, повернули б до концтабору і там повісили як втікача. Тепер він хотів потрапити до Лісабона; в останній вечір перед смертю мати сказала йому, що там у нього є дядько-годинникар: ідучи до газової камери, вона благословила сина і сказала йому останнє напутнє слово.

Нам таки щастило. На французькому кордоні ніхто не спитав про дозвіл на виїзд. Я лише показав свій паспорт і зареєстрував машину. Жандарми салютували нам, піднявши шлагбаум, і Франція лишилась позаду. Через кілька хвилин іспанські митні чиновники з захопленням оглядали нашу машину і розпитували, яку вона розвиває швидкість. Як тільки міг, я задовольнив їхню цікавість, і вони почали розводитись про нову марку своєї вітчизняної машини фірми «Іспано-Сюїза». Я заявив, що в мене була така машина, і змалював їм фірмовий значок на радіаторі: летючий журавель. Вони були у захваті від моєї брехні. Коли я поцікавився, де можна заправити машину, чиновники пояснили, що для друзів Іспанії виділено спеціальний фонд бензину. А що в мене не було пезет, то вони зразу ж обміняли мені мої франки. Ми попрощалися хоча й офіційно, але сердечно.

Я відкинувся на спинку сидіння. Хребет і хмари зникли з горизонту. Перед нами лежала невідома країна, вже не схожа на Європу. Ми ще не втекли від небезпеки, але між Францією і цією країною ніби лежала безодня. Я дивився на дороги, на віслюків, на людей і їхній одяг, на суворий, кам'янистий ландшафт, і мені здавалося, що ми вже в Африці. Справжній Захід лишився по той бік Піренеїв, це я зразу відчув. І тут помітив, що Гелен плаче.

— Ось тепер ти потрапив куди хотів, — прошепотіла вона.

Я не зрозумів, що вона мала на увазі. Мені ще й досі не вірилось, чи справді все так легко вдалося. З голови не виходили ввічливість, привітання, посмішки... вперше за багато років я побачив таке ставлення до себе, — але для цього мені довелося стати вбивцею.

— Чого ти плачеш? — запитав я. — Ми ще не врятувалися. В Іспанії повно гестапівців. Нам треба якомога швидше проскочити її.

Ночували ми в невеличкому селі. Я хотів був залишити де-небудь машину і їхати далі залізницею. Та я цього не зробив. Іспанія була небезпечна для нас; мені хотілося швидше покинути її. Та машина якимсь незбагненним чином стала для нас наче зловісним талісманом, її технічна досконалість навіть витіснила мій страх перед нею. Надто вже

потрібна вона була мені; а про Ґеорґа я більше не думав. Він переслідував мене, як лиха доля, багато років, а тепер зник, і я усвідомлював лише це останнє. Часом я згадував про того сміхуна; він ще був живий і міг за допомогою телефону спробувати спіймати нас. Вбивців видавала кожна країна. Що то була самооборона, я мусив би довести на місці події.

Португальського кордону ми досягли наступної ночі. Візи я ще по дорозі дістав без особливих труднощів. Гелен лишилась у машині з невимкненим мотором. Коли б сталося щось небажане, вона мала рвонутись уперед, а я б на ходу скочив у машину, і так ми прорвалися б до португальської митниці. Особливої небезпеки нам не загрожувало — ми були на маленькій станції, і перш ніж чиновники в темряві почали б стріляти, ми були б дуже далеко. А що на нас чекало в Португалії, то вже інша річ.

Проте нічого не трапилось. У темряві вітряної ночі чиновники стояли, наче постаті з картини Гойї. Вони відкозиряли нам, і ми спокійно поїхали до португальської митниці, де нас прийняли так само. Та тільки-но ми рушили далі, як один з чиновників побіг за нами, гукаючи, щоб ми зупинились. Я миттю все зважив у думці і зупинив машину; якби ми поїхали далі, нас могли б затримати в першому-ліпшому населеному пункті. Я загальмував. Ми затаїли подихи.

Чиновник наздогнав машину.

— Ось ваша книжечка з талонами, — сказав він. — Ви забули її. Як же ви без неї переїжджатимете знову через кордон?

— Щиро дякую!..

Позад мене хлопчик глибоко зіхнув. Я сам на якийсь момент став ніби невагомий — так мені полегшало.

— Тепер ти в Португалії, — звернувся я до хлопця.

Він поволі відірвав руки від рота і вперше за всю дорогу випростався на сидінні. До того весь час він так і їхав, згорнувшись у клубочок.

Мимо пролітали села. Гавкали собаки. Уже розвиднілося. В кузні блищав вогонь, коваль кував сірого коня. Дощ уже вщух. Я ждав давно очікуваного відчуття свободи, але воно чомусь не з'являлось. Гелен мовчки сиділа поруч. Я ждав радості, але відчував лише спустошення.

З Лісабона я подзвонив по телефону до американського консульства у Марселі. Коротко розповів про свою пригоду з гестапо до того моменту, коли з'явився Ґеорґ. Чоловік, з яким я розмовляв, зауважив, що тепер я, мовляв, у повній безпеці. Єдине, чого я від нього

добився, це обіцянки переслати візу до консульства в Лісабоні, якщо її випишуть.

Машину, яка так довго оберігала нас, треба було збути з рук.

— Продай її, — порадила Гелен.

— А може, краще її на повному ходу пустити в море?

— Це суті справи не міняє, — відповіла вона. — Але ж тобі потрібні гроші. Продай її.

Вона мала рацію. Таку машину продати було неважко. Покупець пообіцяв сам заплатити за неї мито і потім пофарбувати машину чорним лаком. То був перекупник. Я продав йому автомашину від імені Ґеорґа. А вже через тиждень побачив її на вулиці з португальським номером. У Лісабоні схожих на неї машин було чимало; я впізнав її тільки тому, що на лівій підніжці у неї каучуковий килимок здіймався невеличкою ґулею. А паспорт Ґеорґа я спалив.

Шварц поглянув на годинник.

— Про останні дні я розповім швидко. Раз на тиждень я навідувався до консульства. Певний час ми жили в готелі. На це у нас іще були гроші, виручені за машину. Мені хотілося, щоб Гелен, наскільки це було можливо, пожила трохи в розкоші. Ми знайшли лікаря, який допоміг дістати для неї наркотики. Ми навіть ходили до казино. Для цього я взяв собі напрокат смокінг, а у Гелен збереглося її паризьке вечірнє вбрання. Я купив їй ще злотаві черевички, бо її краще взуття ми забули в Марселі. Ви знаєте це казино?

— На жаль, знаю, — відповів я. — Заходив учора надвечір. Але краще мені було б не ходити туди.

— Я хотів, щоб Гелен зацікавилась рулеткою, — мовив Шварц. — Вона вигравала. Те незбагненне щастя тривало і далі. Вона байдуже кидала фішки, і майже завжди випадав виграшний номер.

Цей останній період проминув наче уві сні. Здавалося, ми знову потрапили в той покинутий замок. Ми удавали, ніби нас ніщо не турбує, але саме тоді я вперше почав відчувати, що Гелен неподільно моя, хоча з кожним днем вона все більше вислизала з моїх рук, віддалялася від мене до найневблаганнішого з усіх коханців. Вона ще не здавалась, але вже й не боролася. Часто вночі вона страждала від болю і часом плакала; а потім знову наставали майже неземні хвилини, коли насолода, розпука, мудрість і не обмежена тілом любов несподівано набирала такої сили, що я ціпенів перед ними.

— Любий мій, — сказала якось уночі Гелен, і то був єдиний випадок, коли вона заговорила про це, — обітованої землі, якої ти жадаєш, ми вже не побачимо разом...

Надвечір я повів її до лікаря. Нараз у мені, наче блискавка, спалахнув безсилий протест, який людина відчуває тільки тоді, коли вже не може втримати того, кого любить.

— Гелен, — задихаючись, мовив я, — що з нами зробило наше життя?

Вона мовчала. Потім похитала головою і посміхнулась.

— Ми взяли від нього все, що могли, — відповіла вона. — І цього доволі.

Невдовзі настав день, коли з консульства прийшла неймовірна звістка: нам виписали дві візи. Примха п'яненького американця, з яким ми познайомилися цілком випадково, подіяла там, де ніяке горе, ніякі благання не допомагали! Я зареготав. То була істерика. Для того, хто ще може сміятися, в сучасному світі знайдеться багато смішного, хіба не так?

— Та настає час, коли вже не до сміху, — докинув я.

— Дивно, що нерідко ми сміємося в останні дні, — сказав Шварц. — Ми потрапили в гавань, як нам здавалось, захищену від усіх вітрів. Гіркота вичерпалась, не було вже й сліз, а сум став таким прозорим, що часом його важко було відрізнити від меланхолійно-іронічної веселості. Ми переселилися в невеличку квартиру. Осліплений незбагненною одержимістю, я не відступався від свого плану: втекти до Америки. Довгий час не відходило жодне судно; і ось, нарешті, цей пароплав... Я продав останній малюнок Дега і купив квитки, Я був щасливий. Гадав, що ми врятовані. Всупереч усьому! Всупереч передбаченням лікарів. Я вірив іще в одне чудо!

Відплиття відклали на кілька днів. Позавчора я ще раз пішов до судноплавної контори. Від'їзд було призначено на сьогодні. Я сказав про це Гелен і вийшов дещо купити в дорогу. Та коли повернувся додому, вона вже була мертва. Всі дзеркала в кімнаті були побиті. Її вечірнє вбрання лежало пошматоване на підлозі, а вона лежала поряд нього.

Спершу мені спало на думку, що її вбили якісь грабіжники... Потім я подумав, що це могли вчинити агенти гестапо; проте вони б шукали скоріше мене, а не її. І тільки побачивши, що все, крім дзеркал та вечірнього вбрання, ціле й непошкоджене, я збагнув, у чому річ. В ту мить я згадав про отруту, яку передав Гелен раніше і про яку вона сказала, ніби десь загубила її.

Я постояв трохи, втупившись у неї очима, потім почав шукати листа. Ніякого листа не було. Вона не лишила по собі нічого. Пішла від мене без єдиного слова. Ви можете це зрозуміти?

— Так, — озвався я.

— Ви це розумієте?

— Так, — повторив я. — А що ж вона мала писати вам?

— Хоча б що-небудь. Чому вона таке вчинила або...

Шварц замовк. Він, певно, мав на увазі якісь останні прощальні слова, останнє запевнення в вірності й любові, щось таке, що він міг би взяти з собою в свою самотність. Він навчився відкидати різні шаблонні поняття, але цього, здавалося, не міг позбутись.

— Якби вона сіла писати вам, то ніколи б не дописала до кінця, — мовив я. — А тим, що не написала нічого, вона сказала вам більше, ніж могла передати будь-якими словами.

Він трохи подумав.

— Ви бачили об'яву в судноплавному бюро? — згодом запитав він пошепки. — Відклали на один день... Якби вона про це знала, то прожила б іще день!

— Ні.

— Вона не хотіла їхати зі мною. Тому і вчинила так!

Я похитав головою.

— Вона не могла більше зносити болю, пане Шварц, — обережно почав я переконувати його.

— Не думаю, — відповів він. — Навіщо вона вдалася до цього якраз напередодні відплиття? А може, вона думала, що її хвору не впустять до Америки?

— Чому ви вважаєте, що людина при смерті не має права сама визначити, коли вже несила терпіти? — заперечив я. — Адже це найменше з того, що ми можемо вирішити!

Шварц мовчки дивився на мене.

— Вона витерпіла до кінця, — мовив я. — І заради вас, хіба ви цього не розумієте? Лише заради вас. І тільки переконавшись, що ви врятовані, здалася...

— А коли б я не був такий засліплений своєю метою? Коли б я не рвався до Америки?

— Пане Шварц, — мовив я, — це теж не затримало б розвитку хвороби.

Він якось дивно ворухнув головою.

— Вона пішла від мене, і раптом стало так, ніби її ніколи й не було, — прошепотів він. — Я довго дивився на неї, але жодної відповіді не побачив. Що я наробив? Убив її — чи дав їй щастя? Любила вона мене чи я для неї був лише палицею, на яку вона могла спертися тоді, коли їй цього хотілось? Я не знаходжу ніякої відповіді.

— А вам вона потрібна?

— Ні, — несподівано відповів він тихим голосом. — Пробачте. Очевидно, ні.

— Та її і немає. Не може бути жодної іншої відповіді, крім тієї, яку ви самі даєте собі.

— Я розповів усе це вам, бо хотів дещо з'ясувати, — прошепотів Шварц. — Що це було? Пусте, марне життя, життя нікчеми рогоносця, вбивці?

— Цього я не знаю, — відповів я. — Але, як хочете знати, то було водночас життя люблячої людини і, коли це для вас щось важить, — свого роду життя святого. А втім, до чого тут усі ці назви? Воно було. Хіба цього не досить?

— Було. Але чи є воно і досі?

— Воно є, поки живете ви.

— Тільки ми тримаємо його в собі, — пошепки мовив Шварц. — Ми з вами. Більше ніхто. — Він уп'явся в мене очима. — Не забувайте цього! Хтось та повинен його зберегти! Воно не повинно зникнути! Тепер нас уже тільки двоє. Але в мене для нього ненадійне сховище. А воно не повинно вмерти? Воно повинно жити далі. І в вашій пам'яті йому ніщо не загрожує.

Незважаючи на мій скептицизм, мене охопило якесь моторошне відчуття. Чого хотів від мене цей чоловік? Передати мені разом з паспортом і своє минуле? Чи, може, він хотів покінчити з собою?

— А чому воно має у вас померти? — запитав я. — Адже ви і далі житимете, пане Шварц.

— Я не збираюсь накласти на себе руки, — спокійно відповів Шварц. — Не думаю про це відтоді, як побачив сміхуна-гестапівця, і знаю, що він іще живе. Але моя пам'ять буде намагатись зруйнувати той образ. Вона розжує, розмеле і спотворить його так, як мені хочеться, і в ньому вже не буде нічого страшного. Уже через кілька тижнів я не зміг би розповісти вам того, що розповів сьогодні. Тому я хотів, щоб ви вислухали мене! Ви збережете його неспотвореним, бо для вас нічого небезпечного в цьому немає. Десь же повинен він лишитись... — з раптовим розпачем у голосі мовив Шварц. — Повинен лишитись у чиїйсь пам'яті таким, як був, принаймні на короткий час. — Шварц вийняв з кишені два паспорти й поклав передо мною. — Ось вам тут і паспорт Гелен. Квитки на пароплав уже у вас. А тепер маєте й американські візи. На двох осіб. — Він невиразно посміхнувся і замовк.

Я дивлюся на паспорти, не вірячи своїм очам.

— То вам і справді паспорт більше не потрібен? — насилу вимовив я.

— Ви можете взамін віддати мені свій, — відповів Шварц. — Мені потрібен який-небудь паспорт на один-два дні. Поки перейду кордон.

Я запитально поглянув на нього.

— В іноземному легіоні паспортів не питають. Ви знаєте, туди приймають емігрантів. І поки живуть на світі люди, подібні до того сміхуна, було б злочином позбавити себе життя, яке можна віддати для боротьби з такими варварами.

Я дістав з кишені свій паспорт і передав йому.

— Дякую, — мовив я. — Від щирого серця дякую вам, пане Шварц.

— Ось вам ще й трохи грошей. Мені тепер вони ні до чого. — Шварц поглянув на годинник. — Ви б могли зробити мені ще одну маленьку послугу? Через півгодини її заберуть. Чи не пішли б ви зі мною туди?...

— Гаразд.

Шварц заплатив по рахунку. Ми вийшли на вулицю, і в ту ж мить нас обійняв галасливий ранок.

На неспокійному Тахо вилискувало біле судно.

Я стояв у кімнаті поряд із Шварцом. Там ще висіли розбиті дзеркала. Тепер зяяли порожні рами. Скалки вже хтось підібрав.

— Може, я повинен був останню ніч лишитися з нею? — запитав Шварц.

— Ви були з нею.

Жінка лежала в труні, як і всі мерці. Ніщо її вже не цікавило — ні Шварц, ні я, ні вона сама. По тому обличчю вже не можна було уявити, як вона виглядала в житті. Там ніби лежала статуя, по якій один тільки Шварц міг уявити, чим вона була, коли ще дихала. Але Шварц гадав, що і я теж можу відтворити її живий образ.

— У неї є... — почав він, — там ще лишились... — Він вийняв із шухляди кілька листів. — Я не читав їх. Візьміть собі.

Я взяв ті листи й хотів покласти їх у труну. Потім передумав — адже тепер, на думку Шварца, небіжчиця належала тільки йому. Ті листи від сторонніх людей вже не мали до неї ніякого відношення, він не хотів їх віддавати їй, та не хотів і знищувати, бо ж вони колись належали їй.

— Я візьму їх собі, — сказав я, ховаючи листи до кишені. — Вони нічого не значать. Менше, ніж монета, яку віддають за тарілку супу.

— Милиці, — докинув Шварц. — Тепер я пригадав. Вона це називала милицями і вдавалась до листування тільки для того, щоб

лишитись вірною мені. Ви це можете зрозуміти? Це ж суперечить здоровому глузду...

— Ні, — сказав я, а далі обережно, з глибоким співчуттям додав: — Чому ви, кінець кінцем, не дасте їй спокою? Вона любила вас і лишалася з вами, поки могла.

Шварц кивнув. Несподівано в ньому ніби щось зломилось.

— Оце я й хотів знати, — прошепотів він.

У кімнаті, де лежала небіжчиця, стояв важкий запах, дзижчали мухи, від нагорілих свічок і від нагрітих сонцем стін стало жарко. Шварц помітив, що я почав озиратись навколо.

— Мені допомогла одна жінка, — сказав він. — Самому важко в чужій країні. Треба було покликати лікаря. Потім поліцію. Небіжчицю були забрали. А вчора увечері знову принесли сюди. Досліджували, від чого померла. — Шварц безпорадно дивився на мене. — Її... вона вже тут не вся... Мені сказали, щоб я не розкривав її...

Прийшли носильники. Труну закрили. Шварц ледве тримався на ногах.

— Я поїду з вами, — сказав я.

До кладовища було не дуже далеко. Сяяв променистий ранок, і вітер свистів, підганяючи хмарки, — так вівчарка женеться за отарою овець. На цвинтарі, під безмежним небом Шварц видавався маленьким і забутим.

— Ви хочете повернутися до своєї квартири? — запитав я.

— Ні.

Ідучи на кладовище, він захопив і свій чемодан.

— Ви не знаєте кого-небудь, хто міг би підправити паспорти? — запитав я.

— Грегоріус. Він уже з тиждень як тут.

Ми пішли до Грегоріуса. З паспортом, який призначався тепер для Шварца, Грегоріус упорався швидко; особлива точність тут була зайва. Шварц мав посвідку з вербувального бюро Іноземного легіону; йому лишалось тільки перейти кордон і, добравшись до казарми, викинути мій паспорт. В легіоні минулим не цікавились.

— А що сталося з тим хлопцем, якого ви привезли з собою? — поцікавився я.

— Дядько ненавидить його; але хлопець щасливий, що принаймні є хтось із рідні, а не тільки чужі люди.

Я поглянув на чоловіка, який тепер носив моє прізвище.

— Бажаю вам успіхів, — сказав я, уникаючи прізвища. Крім цієї тривіальної фрази, мені нічого не спало на думку.

— Ми вже більше не побачимося з вами, — відповів він. — Та це й краще. Я надто багато вам розповів про себе, щоб мені хотілося зустрічі з вами.

Я не був певен того. Можливо, пізніше він саме тому й захоче побачити мене. В уяві Шварца я був єдиною людиною, яка понесла з собою неспотворений образ його долі. Та могло статись і так, що він якраз за це зненавидить мене, бо пізніше йому може здатися, ніби я відібрав у нього дружину, на цей раз уже безповоротно і назавжди — адже він вірив, що власна пам'ять обдурює його, а в моїй — образ лишиться чистим.

Я дивився, як він пішов по вулиці з чемоданом у руці — жалюгідна постать, образ вічного рогоносця і вічного палкого коханця. Але чи не володів він своєю коханою сильніше, не любив її глибше, аніж тупі переможці? І чим ми володіємо насправді? Навіщо зчиняти стільки галасу з приводу речей, які ми щонайбільше позичаємо на певний час, і навіщо всі оті балачки про те, володіємо ми більше чи менше, коли облудне слово «володіти» означає всього-на-всього — обіймати повітря?

У мене була з собою фотокартка дружини; тоді ж бо завжди потрібні були фото для різних документів. Грегоріус негайно взявся за діло. Я не відступав від нього ані на крок. Не наважувався й на мить випускати паспорти з поля зору.

Опівдні вони вже були готові. Я майже бігцем кинувся до трущоби, в якій ми тулились тоді. Рут сиділа біля вікна, спостерігаючи за грою рибальських дітей у дворі.

— Програв? — запитала вона, побачивши мене у дверях.

— Завтра їдемо! У нас будуть інші прізвища, у кожного своє, і в Америці нам доведеться побратися вдруге.

Про те, що я тепер носив ім'я людини, яку, можливо, вже шукали як убивцю, я не думав. Наступного вечора ми відпливли і без жодних труднощів добрались до Америки. Але паспорти двох закоханих не принесли нам щастя; через півроку ми з Рут розірвали шлюб. Щоб узаконити цю процедуру, ми змушені були спершу одружитися вдруге. Згодом Рут вийшла заміж за багатого американця, який у марсельському консульстві поручився за Шварца. Все це йому здалося до такої міри кумедним, що він навіть виступив свідком, коли ми з Рут одружувалися вдруге. А через тиждень, у Мехіко, ми розлучилися з Рут.

До кінця війни я прожив у Америці. Як не дивно, але я почав цікавитись образотворчим мистецтвом, на яке раніше майже не звертав уваги, — так, наче успадкував цю рису від далекого покійного пра-Шварца. Я часто згадував і другого Шварца, який можливо, ще був

живий; вони обидва в моїй уяві зливалися в одну особу, що у вигляді якоїсь невидимої хмаринки огортала мене й іноді, як мені здавалося, впливала на мене, — хоч я і знав, що все це дурниці. Зрештою я влаштувався на роботу в магазині, де продавали твори мистецтва, й повісив у себе в кімнаті кілька репродукцій з картин Дега, яким віддавав перевагу над усіма іншими.

Я часто думав і про Гелен, яку бачив тільки мертвою, а поки жив одинаком, вона іноді з'являлась мені навіть уві сні. Листи, які мені передав Шварц, я ще в першу ніч, коли судно пливло через океан, викинув за борт, навіть не прочитавши їх. Тримаючи листи в руках, в одному з них я намацав щось тверде, ніби камінець. У темряві я видобув його з конверта і потім при світлі розгледів, що то — шматочок янтарю, в якому темніла крихітна комашка; тисячі й тисячі років тому вона потрапила туди і там скам'яніла. Я зберіг знахідку — малесеньку комашку, яка в боротьбі за життя потрапила в клітку із золотих сліз і там збереглася, тоді як від її сестер давно не лишилось і сліду.

Після війни я повернувся до Європи. Установити мою особу виявилось не так то легко, бо в той час сотні людей «панівної раси» в Німеччині прагнули протилежного. Паспорт обох попередніх Шварців я подарував якомусь біженцю, що мусив тікати зі своєї батьківщини, — адже тоді саме прокотилася нова хвиля емігрантів. Бозна-куди він подівся, той новий Шварц! Про свого випадкового знайомого Шварца я вже більше ніколи нічого не чув. Одного разу я навіть проїхав до Оснабрюка, щоб розпитати про нього, хоча його справжнє прізвище вже й забув. Проте місто було спустошене, ніхто про Шварца нічого не знав і не цікавився ним. По дорозі назад, на вокзалі, мені здалося, що я впізнав його. Я побіг навздогін; але то виявився поштовий чиновник на прізвище Янзен; він розповів мені, що одружений і має трьох дітей.

ЗМІСТ

Чорний обеліск (*пер. Євгена Поповича*).....5

Тріумфальна арка (*пер. Євгена Поповича*).....325

Ніч у Лісабоні (*пер. Миколи Дятленка й Аркадія Плюто*).....715

Літературно-художнє видання

РЕМАРК Ерих Марія
Чорний обеліск. Тріумфальна арка. Ніч у Лісабоні
Романи

Головний редактор *С. С. Скляр*
Завідувач редакції *Г. В. Сологуб*
Відповідальний за випуск *О. О. Григор'єва*
Художній редактор *Н. В. Переходенко*
Технічний редактор *І. О. Гнідая*
Коректор *І. М. Андрющенко*

Підписано до друку 22.12.2014. Формат 84x108/32. Друк офсетний.
Гарнітура «Academy». Ум. друк. арк. 47,88. Наклад 10 000 пр. Зам. № 4-11-1908.

Книжковий Клуб «Клуб Сімейного Дозвілля»
Св. № ДК65 від 26.05.2000
61140, Харків-140, просп. Гагаріна, 20а
E-mail: cop@bookclub.ua

Віддруковано у ПРАТ «Харківська книжкова фабрика "Глобус"»
61012, м. Харків, вул. Енгельса, 11.
Свідоцтво ДК № 3985 від 22.02.2011 р.
www.globus-book.com

Видавництво Книжковий Клуб «Клуб Сімейного Дозвілля»
www.trade.bookclub.ua

ГУРТОВИЙ ПРОДАЖ КНИГ ВИДАВНИЦТВА

ХАРКІВ
ДП з іноземними інвестиціями «Книжковий Клуб "Клуб Сімейного Дозвілля"»
61140, м. Харків-140,
просп. Гагаріна, 20-А
тел/факс +38 (057) 703-44-57
e-mail: *trade@bookclub.ua*
www. trade.bookclub.ua

Київська філія
04073, м. Київ, просп. Московський, 6, кімн. 35,
тел. +38 (067) 575-27-55
e-mail: *kyiv@bookclub.ua*

Одеська філія
65017, м. Одеса, вул. Малиновського, 16-А, кімн. 109
тел. +38 (067) 572-44-28
e-mail: *odessa@bookclub.ua*

Книжковий Клуб «Клуб Сімейного Дозвілля»
служба роботи з клієнтами:
тел. +38 (057) 783-88-88
e-mail: support@bookclub.ua
Інтернет-магазин: www.bookclub.ua
«Книжковий клуб», а/с 84, Харків, 61001

Ремарк Е.-М.
Р37 Чорний обеліск. Тріумфальна арка. Ніч у Лісабоні : романи / Ерих Марія Ремарк ; пер. з нім. Є. Поповича, М. Дятленка, А. Плюто ; худож. О. Семякін. — Харків Книжковий Клуб «Клуб Сімейного Дозвілля», 2015. — 912 с.
ISBN 978-966-14-8324-7

Часи, коли народитися, не обирають. Життя героїв Ремарка, як і його самого, припало на лихоліття. Війна, що ламає долі, втрата ілюзій, еміграція, хиткість та безнадія... Але, незважаючи на будь-які випробування, люди не втрачають ані мужності, ані внутрішньої сили та залишаються спроможними на самопожертву, справжню дружбу та велике кохання...

УДК 821.112.2
ББК 84.4НІМ

Він той, хто бачив війну зсередини. Чиї книги спалювали нацисти. Хто зазнав краху ілюзій та пережив тяжкі роки еміграції… Ерих Марія Ремарк — людина, яка попри всі випробування не втратила жаги до життя та здатності до щирого кохання і справжньої дружби.

«ЧОРНИЙ ОБЕЛІСК»

Германія 1920-х років. Шалена інфляція, хиткість і страх перед майбутнім… Людвіг, ветеран Першої світової, продає надгробки та підробляє органістом у психіатричній лікарні. Там він знайомиться з дівчиною, яка страждає на роздвоєння особистості. Між ними спалахує кохання… У цьому божевільному світі Ізабелла здається єдиною нормальною людиною…

«ТРІУМФАЛЬНА АРКА»

Зима 1939-го. Лікар Равік, біженець із нацистської Німеччини, знаходить притулок у Парижі. Його порожнє й похмуре життя змінює зустріч із Джоан… Він може захистити себе від поліції, але неспроможний сховатися від великого кохання! У цих несподіваних почуттів нема майбутнього, але чи важливо це тепер, коли світ на порозі війни?

«НІЧ У ЛІСАБОНІ»

Врятуватися, втекти з Європи якомога далі від нацистів! Їхня остання надія — пароплав до Америки. Але знайти квитки на нього майже неможливо… Дивний незнайомець готовий віддати їм власні — в обмін на те, що його вислухають. Попереду ніч, сповнена вина й довгих розмов про життя, надію, втрату та справжнє кохання під час війни…

www.bookclub.ua
ISBN 978-966-14-8324-7
9 789661 483247